

ધી ચોલદેખત એલેક્ટ્રાનર ઇન્સોલ કાર્બન

૨૫૫૫

एलेक्झान्डर किन्लॉक फार्बस रचित

रासमाळा

आधवा

गुजरात प्रान्तने इतिहास

तेनु गुजराती भाषामा भाषान्तरकर्ता
दीवान अहमदुर रणछोडभाई उदयराम

भनःसुअराम सूर्यराम रचित झार्णसजवनथरित्र सल्लित

उपावी प्रसिद्ध करनार
झार्णस गुजराती सभा

पुनः शेधित तथा वर्द्धित
त्रीण आवृत्ति
भाग १ हो

પ્રકટકર્તા
કાર્પેસ ગુજરાતી સભાની વતી
માનદ મંત્રી

રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી
બી. એ. એલ. એલ. બી. લાઈટર્સ પબ્લિશર,
મેમ્બરશ્રી ગોકુળદાસ ચાલ નં. ૫, સેન્ટ્રલર્ટ રોડ, મુંબઈ

‘ગુજરાતી’ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
મણિલાલ ઈશ્વરરામ દેશાપ્રબે જામ્યું
સાસુન બિલ્ડિંગ, સફેલ, કોટ, મુંબઈ.

મૂલ્ય રૂપિયા ૫-૮-૮

અંત્યકર્તાની પ્રસ્તાવના.

પ્રાચીન હિન્દુનો વિષય—જે ઇતિહાસકર્તા અને પંડિતોનું ખ્યાન ખેંચે એવો છે તે વિષે વધારે લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે; પરંતુ તેની સાથે સરખામણી કરતાં, તેના મધ્યકાલિક ઇતિહાસનો શોધ કરવાના, એ કરતાં જરા ઉતરતી પંક્તિના કામ ઉપર, પ્રમાણમાં ઓછું ખ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. જે કે, અંશોક અને અંદ્રગુપ્તનો સમય, શોધ કરવાને માટે વિશેષ ઉંચો વિષય છે, તો પણ તેટલા સારૂ, જે સમય ઓછો પ્રાચીન છે તે ચાલતા હિન્દુ સાથે વધારે વ્યવહારિક સંબંધ ધરાવે છે, તે વાત બૂલી જવી જોઈએ નહિ. વળી વિશેષ એ છે કે, અર્વાચીન હિન્દુથી પ્રારંભ કરીને, તેથી ગયેલા પાછળના સમયો ઉપર ઉતરિયે તો તેથી આપણને પાંકો આધાર મળે છે; તેમ છતાં, ન્યાં સુધી તે સમયો અંધારામાં રહી ગયેલા રહે ત્યાં સુધી, તેમના પછીના સમય ઉપર પડેલું અજવાળું ગમે એટલું પ્રકાશમાન હોય તથાપિ તે અજવાળું પ્રદેશ કરી લેવાનું કામ સંશયજનક થઈ પડે. કોઈ પરદેશી જન હિન્દુની ભૂમિમાં ગમે તેટલી મુદત સુધી વસ્યો હોય તો, હાલના લોકોની ઘણી રીત-ભાતો અને રહેણિયો—જે લોકો યર્ષ ગયાને ઘણી મુદત થઈ નથી—તેઓની સ્થિતિની રહી ગયેલી નિશાનિયો છે એવું ખુલી રીતે તેના જોવામાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ—જેમ કે, દખ્ખનાભરેલા બહાણનો પ્રાતિભાસિક આકાર, કે જે માત્ર આવરણ કરીને વાતાવરણમાં અમરકારિક રીતે વક્રીભવન થવાથી થયેલો, તે જેવી રીતે બહાણના નાના વિધના દેખાવ ઉચ સ્થાને પરાવર્તન પામેલા દેખાડી આવે છે (ઇટલીમાં યાય છે તેમ) તેવી રીતે, હવણાંની હેપાત વસ્તુઓ, લાંબો વિચાર કરતાં, મૂલ્ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન કરાવે છે. જે લોકોનું રાજ્ય લઈ પડીને મુસલમાનિયો ભૂમને હેઠળ પોતાનું કચ્છું તે જ લોકોનાં લક્ષણ, મુસલમાનના રાજ્યની નિશાનિયો દર્શાવે રહેલી છે તેમાં, ઘણી મજ-જુતાઈથી અંકિત થઈલાં છે, અને તે જ ઉપરથી, પશ્ચિમના પર્વતો ભણીથી મુસલમાન લોકોના હુમલાનું ધાર્ડુ આવીને દેશમાં પડ્યું તેના પહેલાં આચાર્ય-વર્તની ભૂમિ ઘણાં દેખાણાભરેલાં નગરોથી ગણગણાયેલી દુશે એવી સત્યતા ફહાડી શકાય છે. આ ચુકાવે છતાં પણ અજાણના દિવસોનો એવો મહિમા બતાવી આપનાર, વધારે ઓક્સ નિશાનિયો છે, અને તે ઉપરથી, મહાપ્રતા-પવાન કનોજ, લોજનું કસ્પિત કયાઓમાં વર્ણવેલું નગર, ગંદન ચૌગિનીપુર, એઓનો; હાયા રૂપે ચિતાર આપણે ધારી શકિયે છિયે. અમે લખ્યાં તે ચક્ર-રોની માત્ર દેવાતી જ નથી, એઓની શ્રેષ્ઠતા માન્ય કરી તે દેશ કરતાં પણ

વધારે વિસ્તારવાન પ્રદેશ ઉપર ઠક્ષાણુના રાજઝોઝે પોતાનું રાજ્ય વિસ્તાર્યું હતું, અને કમીમાં કમી, પરમાર, ચૌહાણ, અથવા રાઠોડની પંક્તિમાં આવી નળ એવા અણુદિસપુરના સોલંકી હતા.

અમારા આ પુસ્તકમાં અમે વનરાજના નગરની વાત લખિયે છિયે, તેમ જ તેના નાશ થવા ઉપરથી તેમાંથી હિંદુનાં ખીજાં રાજ્ય અને સંસ્થાન સ્થાપાયાં તથા જે માહેલાં કેટલાંક તો આજ સુધી આસતાં આવ્યાં છે તે સંબંધી પણ લખીને એ બંને ઉપર અમારા વાંચનારનું લક્ષ અમે ખેંચિયે છિયે. હું સારી પેઠે સમજું છું કે મારે વિષય, - ઇશિમન છતાં પણ માત્ર એક ચોક્કસ સ્થાન વિષે છે તે સર્વને રસિક યર્ષ પડવે કહિન છે. તેમ જ, તેનું વર્ણન કરવાની મારી પોતાની ખામિયો વિષે પણ હું અજાણ છું એમ નથી. તથાપિ હું આઠ વર્ષ સુધી ગૂજરાતમાં રહ્યો છું અને તાપી નદીના કિનારાથી તે છેક ધનાસ નદીના કિનારા સુધી વસનારા ગૂડા ગૂડા ભેંકિના ધાડા સંબંધમાં કામની રૂપે તથા ખાનગી રીતે આવેલો છું, તેથી મને મારા આ કામમાં યોગ્ય થવાને કેટલોક લાભ મળેલો છે.

પૂર્વની વિદ્યાનું જ્ઞાન મને છે એનું ડાળ હું અચમથી જ ધાલતો નથી, તો પણ, તે સાથે મારે લખવું જોઈયે કે હિન્દુ વિદ્યાનો પાસેથી મને જોઈતા આશય મળ્યો છે, અને એ વાતથી જો કે પુસ્તક રચનારની કુસળતા ઝોછી યર્ષ જણાઈ આવે છે, તો પણ, તેથી કરીને પુસ્તકની કદર ઝોછી યર્ષ મથેલી વિચારવામાં આવશે નહિ.

બાપારી લોકો ધણું કરીને વિદ્યા સંબંધી વિષયમાં નિરુદ્ધી હોય છે તો પણ એક બાપારી વીરચંદ્ર જાંઝારી કરીને મારંવાડનો રહેવાથી જૈન-ધર્મ પાળનારો હતો તે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બાપામાં કુસળ હતો, તેણે મને પ્રબંધ ચિંતામણિનું પુસ્તક આપીને જ માત્ર ઉપકૃત કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ તેનું બાપાન્તર કરવામાં તેના આશ્રયની ખરેખરી અમલ હતી તેણે પૂરી પાડી છે.

સોરઠની સીમા ઉપર વડવાણ આવેલું છે ત્યાંના રહેવાથી દલપતરામ ડાલાભાઈ છે તેમનો ઉપકૃત હું વિશેષ કરીને થયેલો છું.

મને ગૂજરાતમાં રહ્યાને ધણા દિવસ થયા નહિ એટલામાં હું સરકારી અધિકાર ઉપર હતો તેવે પ્રસંગે મારા મ્હાં આગળ એક કાગળ રજુ કરવામાં

આવ્યો. તેમાં બે લાટની સહિયો સાથે કટારિ-યોનાં નિશાન ફેલાડેલાં હતાં, તે જોઈને મારી નિરાસા ઉદિત યર્ષ; પછી મેં પૂછપરછ કરવા માંડી

અને એ જાતના લોકોમાંથી જેઓનો સમાગમ કરવો જની આવ્યો તેઓનો મેં સમાગમ કર્યો. ભાટ લોકોના લંડારની આ પ્રમાણે મને ઝાંખી થઈ એટલે, મારી જિજ્ઞાસા શમી જવાને બદલે ઉલટી વધી. જે લોકોની પાસે રાસના લંડાર હતા, અને જે મેળવવાની મારી ધ્રુષ્ટા હતી તે લોકોને સમજાવવાને અને લંડારના ડાળવાનો પ્રવાસો કરી લેવાને ભાટની વાતોનું જ્ઞાન મેળવી લેવાની અગત્ય હતી, તે મેળવવા માટે કોઈ દેશી માણસના આશ્રયની મને ખરેખરી અગત્ય જણાઈ. સારા ભાગ્યે કરીને, તરત જ કવીશ્વરનું નામ મને જુલુ કરવામાં આવ્યું—કેમકે દલપતરામને તેમના દેશના લોકોએ એ પદ આપેલું છે, એમને મેં ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં ઠરાવ કરીને રાખ્યા, તે દિવસથી મારા એ ઉપયોગી સાહાયક ધણું કરીને મારી પાસે જ રહેતા. રાસ, વાત્તા, એકઠી કરવાને, અને લેખનો ઉતારો કરી લેવાની મતલબે, ગૂંજરાતના ધણા ખરા ભાગિમાં કરવાની મેં દલપતરામને ગોઠવણ કરી આપી, તોય પછુ અમારા શ્રમનો બદલો મળવાને કેટલીક વાર થઈ. અચાનકતા, અદેખાઈ, અને લોભ નડવાથી અમારે ધણીકે હરકતો વેઠવી પડી છે, તેનું વર્ણન આ ઠેકાણે જો હું આપું તો તે કદાપિ વાંચનારને ગમતભરેલું થઈ પડે ખરું, પણ તે નિશ્ચય કંટાળો ઉપજાવે; તથાપિ તે વિષેનો જોખો તેવો વિચાર, હું નીચે થોડી હકિકત લખું છું તે ઉપરથી, લક્ષમાં આવશે. મારા શોધ ઉપર 'બહેમાઈને' કેટલાક એમ ધારતા હતા કે છૂપો ખળનો શોધી ફહાડવા સાર સરકારે મને ઠરાવ્યો છે; વળી કેટલાક એમ ધારતા કે, આપણી જમીન સરકાર ખાલસા કરી દેવા સાર આપણા હક્ક સંબંધી કાંઈ સળખ શોધી ફહાડવાનો હેતુ છે; વળી જે વહિવંચા લોકો પાસે હકિકત લખેલી હતી તેનો ઉતારો કરવા દેવાના બદલામાં જામ ઈનામ આપવામાં આવે તો તે યોગ્ય બદલો આપ્યો ફહેવાય એવી ધણી વાર મને સૂચના કરવામાં આવતી હતી. છેવટે મારા સરકારી અધિકારને તીધે હું વાલેલા, ઝાલા, અને ગોઠિલ વંશના ઠાકોરાના સંબંધમાં આવ્યો, અને દુરલ જ મારા કાલુવામાં આવી ગયું કે ભાટ લોકોને ગમે તેવી લાલચ બતાવવા કરતાં, અને ગમે તે પ્રકારે તેઓને વિનવવા કરતાં, તેમને જો તેઓ વંશપરંપરાના જેના પરિચાગત છે એવા આ સંસ્થાનિકા લણીથી જરા સૂચના મળે તો કામ થાય. હું મહીકાંઠાનો પોલિટિકલ એજન્ટ હતો, તેથી, ઉપરના વિચાર પ્રમાણે મારું કામ તે પ્રાન્તના રાજકર્તાઓની સાહાયતાથી ફહાડી લેવાને શક્તિવાન થયો એટલું જ નહિ, પણ ગાયકવાડના મુક્તમાંથી પણ એવા પ્રકારની સુલભતા મને મળી ગઈ. (પ્રથમ તો એક વાર મને ત્યાંના કારભારિયો લણીથી ચોખ્ખી ના ફહેવામાં આવી હતી.) અને

પંડોદરાં સરકારના પાટણના સૂબા બાબા સાહેબની કૃપાથી, અમુહિલપુર ને ખરેખરી વિનોદજનક જગ્યા છે ત્યાંથી એક દ્વયાંશપત્તનું પુસ્તક અને બીજી મૂલ્યવતી સામગ્રી મળી આવી.

માફ સરકારી અધિકારનું કામ, જે ધણું કરીને બહુ વધારે હતું, તેમાંથી અવકાશ મળતી મારી વેળામાં, મેં વહિવટીયાના ચોપડાના અને જૈનના રાસના શોધ પછવાડે જ પ્રયત્ન કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ હિન્દુઓમાં ચાલતી પ્રત્યેક રીતભાત, અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જે મારા શોધની વાતોમાં અને પુસ્તકોમાં આવતી, તેનું જ્ઞાન મેળવવાને કરેલા છે; દેવાલય, કૂચા, વાવું, અને છત્રિયો ઉપરના સેખના ઉતારા મેં કરાવ્યા છે; અને હિન્દુ શિષ્યચાતુર્યનાં સ્થાનનાં પ્રત્યેક ખંડેર, જે જોવાને મને બની આવેલું છે તે, મેં તપાસેલું છે. આ છેલ્લા કામની મારી તપાસના કામમાં અમદાવાદનું નવું જૈનનું દેડું બાંધનાર કુચળ સલાટ પ્રેમચંદનો મને ઘણો આશ્રય મેળ્યો છે; તેમ જ, ધણા શુદ્ધિશાળી એવા બે સુતાર, ત્રિભોવનદાસ અને ભૂધર દયારામ કરીને હતા તેઓના પણ એવો જ આશ્રય મેળ્યો છે.

આવા સમયમાં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના થઈ, અને આપણા કવીશ્વર જે એના કામને માટે સારી પેઠે તૈયાર થયેલા હતા, તેમણે ગૂજરાતમાં ચાલતા જોમ સંબંધી અને જ્ઞાતિ સંબંધી બે ઇનામના નિબંધ રચ્યા; એ બંને પુસ્તકોનો ઘણો ઉપયોગ મેં આ પુસ્તકના ચોથા વિભાગમાં કરેલો છે.

મને ઈંગ્લેન્ડ જવાની થોડી રજા મળી તેમાં ઇલિડયા હાઉસનું દરતરખાનું જોવાની મને આનંદજનક ઇસ્ટ ઇલિડયા કંપનીનાં કોર્ટ અફિ ડીરેક્ટરોએ આપ્યા આપી, તેથી તેમાંથી મારાં સંગ્રહના ઉપયોગની સામગ્રી મેળવીને મારા પ્રયત્ન હું પરિપૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન થયો. મારી મહેનતનું ફળ હું લોકોની સેવામાં મૂકું છું, તે જેવું તેવું છે, તેા પણ તે સ્થાનિક અધિકારિયોના ઉપયોગનું થઈ પડશે, અને વિદ્યાવતમાંના પણ મારા થોડાક દેશિયો, જેઓના સરખી પ્રજા ગૂજરાતના હિન્દુઓ છે તેઓના લાભમાં, તેમનું લેક્ષ ખેંચાવનાર સાધન થઈ પડશે.

મારો સંગ્રહ મેં જે રસોમાંથી કરેલો છે તેઓને નામે નામ મારા સંગ્રહનું નામ મેં “રાસમાળા” રાખ્યું છે.

ભાષાન્તરકર્તાની પ્રસ્તાવના.

ગૂજરાત સરખો વિસ્તીર્ણ દેશ, જેવો સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરપૂર અને ચિંતા-કર્ષક છે તે પ્રમાણે ઐતિહાસિક વિષયમાં પણ તેવો જ છે. પરંતુ તે વિષે માન મેળવવાને જ્યાં સુધી આપણને સાધન મળ્યાં હોય નહિ, ત્યાં સુધી તે વિષેનો વિચાર આપણા મનમાં પૂરેપૂરો આવી શકે નહિ. જે પદ્ધતી રાજ્યોની અને આપણી વચ્ચે હજારો ગાઉનું અંતર આવી પડેલું, અને મહા વિશાળ સાગર વચ્ચે પડીને એક બીજાને જુદા પાડેલા, એવા દેશોનો પ્રાચીન, મધ્યકાલિક, અને અર્વાચીન ઇતિહાસ, આપણી, નજર, આગળ અનેલા જ્ઞાતાન્તની પેઠે આપણે જાણીએ, અને આપણો પોતાના જ દેશનો ઇતિહાસ, તેવા જ રાજ્યોના ઇતિહાસ સાથે સરખાવતાં, તેવો જ મનોરંજક, તેવો જ શોધકારક, તેવો જ એકરક, અને તેવો જ દેશભક્તિ ઉત્પન્ન કરાવે એવા છતાં, તેનાં ચમત્કારિક પૃષ્ઠો ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવવાને આપણને સાધન મળે નહિ એ કેવું શોકારપદ ફેલાય ? આનરેખલ મિ. ફ્રાન્સે અતિશય રુઢણ કરીને ગૂજરાતનો મહિમા બતાવી આપનાર રાસમાળા રૂપી સાધન કરીને ગૂજરાતની સારી સેવા બજાવી છે. એ સદ્ગૃહસ્થે ધણું પુસ્તકોનું મથન કરીને તેમાંથી પોતાનો અગિય સંગ્રહ કરી લીધો છે. તે ઉપરાન્ત વહિવંચાના ચોપડા અને બીજા લેખ, તેમ જ બીજાં પુસ્તકો જોવાં હશે તે તો જુદાં.

આ. મિ. ફ્રાન્સે ધણો અમ વેડીને અંગરેજી પુસ્તક એ ભાગમાં તૈયાર કર્યું છે. તેમાં તેમણે આ દેશના લોકો ઉપરનો પોતાનો લાવ બતાવી આપ્યો છે. એવા સદ્ગૃહસ્થનું જીવનચરિત્ર આ પુસ્તક સાથે જોડવાને લખવાનો મરિા વિચાર હતો, પણ તે કામ ઉપાડી લેવાનું કામ સજાના માનદ મંત્રી બાઈ મનાસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીએ માથે લીધું તેથી મને ધણી ખુશી થઈ, કેમકે એ બાઈનો એ ગૃહસ્થ સાથે ઘાડો સંબંધ થયેલો હતો તથા સજા સ્થાપન કરવાના શુભ ઉદ્દેશમાં એ બાઈને પ્રેમપૂર્વક આગ્રમ આપ્યો હતો.

૧ અબધ ચિંતામણિ, દ્વયાશય, શત્રુંજયમાહાત્મ્ય, કુમારપાળ ચરિત્ર, કુમારપાળ અબધ, લોભમંથ, વસ્તુપાળ તેજપાળનો રાસ, કુમારપાળ રાસો, ગરુડપુષાલુની પ્રેત મંજરી, ઇલાહિ સંસ્કૃત તથા માહત પુસ્તકો, તેમ જ મારવાડી બાલાનો પૃથુરાજ રાસો, હિન્દી બાષામાં રચાયેલી રાસમાળા અને જગદેવ પરમારની વાત. અંગરેજીમાં ટાંક રાસસ્થાનના બે બાગ, અકબર અકબરી, મિરાતો અહમદી, એલિફન્ટા કૃત હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ, ફ્રાન્સે કૃત ઓરિએન્ટલ એશિયન, આન્ડ ઇન્ડિયન ઇતિહાસ, ટાંક વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા, ઇલાહિ, ઇલાહિ.

તેથી પ્રકુક્ષિત થતા અને કરીને, એવા સદગૃહસ્થનું ચરિત્ર ઉમળકાભરેલી રીતે લખાય તે નિઃસંક ઉત્તમ જ થાય; અને થયું છે પણ તેમ જ, તે આ પછીનાં પૃષ્ઠો તેમની એ જ બતાવી આપશે.

અમદાવાદના મગનલાલ વખતચંદે કુમારપાળ રાસા ઉપરથી 'રાસ-માળાના ધોરણે ગૂજરાતનો લઘુ ઇતિહાસ રચ્યો છે. પરંતુ તે કરતાં વધારે વિસ્તારવાળો એક ઇતિહાસ રચવાની ધણી અગત્ય હતી અને તે રચવાનાં સાહિત્ય એકઠાં કરીને તેમાં આજ સુધી ડાક્ટર ભાઈ દાજી સરખા વિદ્વાનના નવા કરેલા 'શોધનો ઉપયોગ કરવાનો મારો વિચાર હતો, પણ તેમ કરવાને કેટલોક વિલંબ હોવાને લીધે ફાર્મસ ગૂજરાતી સભાએ રાસમાળાનું ભાષાન્તર કરાવવાનો હરાવ કર્યો તેનો મેં લાભ લીધો છે. નજરચૂકથી અથવા જૂદી રીતે અર્થ સમજવાથી અંગરેજી પુસ્તકમાં જે ભુજ ચૂકો રહી ગઈ છે તે મારાથી બની આવ્યું તેમ મેં સુધારી લીધી છે, અને તે વિષે ટીપમાં જણાવેલું છે, તેમ જ, જે ઠેકાણે વિશેષ સૂચન આપવાનું અને મૌન જણાયું છે તે ઠેકાણે ટીપ આપીને તે પણ જણાવેલું છે. આ પ્રમાણે બનતી કાળજી રાખતાં છતાં પણ, આવડા મોટા પુસ્તકમાં અલબત્ત મારાથી ચૂકો થઈ ગઈ હશે તો "મનુષ્ય પ્રાણી જૂલ કરવાને પાત્ર છે" એ વાત ખ્યાનમાં રાખીને વિદ્વાનોએ ક્ષમા કરવી.

રાસમાળાના બે ભાગમાં થઈને ચાર વિભાગ છે, તેમાં ત્રણ વિભાગ તો ઇતિહાસવિષયક છે, અને ચોથો રીતભાત અને વ્યેમ વિષે છે.

આ પુસ્તકમાં જે ચિત્ર આપ્યાં છે તે સિવાય ખીજી આકૃતિયો દાખલ કરવાની ધારણા હતી અને તે વિષેનું પર્ણન લખતાં આકૃતિ જોવાનું સૂચન પણ કરવામાં આવેલું છે, પણ તે આકૃતિયો વિલાપતથી આવી શકી નથી.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

બીજી નવી આવૃત્તિ વિષે સૂચન.

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયાંને આજે ત્રીશ વર્ષ થઈ ગયાં છે. હવેણું તે મળી શકતી નથી, વળી તેનું મૂલ્ય ભારે હોવાથી ધનનાં ઓછા સાધનવાળા સામાન્ય પુરુષો લઈ શક્યા નથી. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સ્થાપક રચેલો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, અને તેટલો વધારે પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી, ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ફાર્બસ ગૂજરાતી સ્કૂલ પાસેથી નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી મેળવી છે; અને મૂલ્ય ઘણું ઓછું કરી નાંખ્યું છે, તેથી આ પુસ્તકનો લાભ ઘણા જન લઈ શકશે. આ પુસ્તક ૭ખતાં હોવાં તેમાં જે સુધારાવધારો કરવાનો હોય તે કરવાને અને સૂચવવામાં આવવાથી મેં તે કામ પ્રીતિપૂર્વક કર્યું છે, અને તેમ કરવામાં જ્યાંથી જોઈ પુસ્તકનો મેં આશય લીધો છે તેનું નામ તે પ્રસંગમાં જણાવ્યું છે. હજી પણ કેટલાંક સ્થળ સંશયભરેલાં રહ્યાં છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં આવેલી કેટલીક વાતો સંશય બરેલી છે તે વિષે ક્ષણે મઝી રહ્યો છે તેનું જોઈએ તેવું નિરાકરણ હજી લગણુ થયું નથી.

સસ્તું પુસ્તક થવા માટે પ્રથમ આવૃત્તિમાં આપેલાં ચિત્ર આમાં દાખલ થઈ શક્યાં નથી.

ભુજ-કચ્છ.

માધ શુદ્ધિ ૧૩ સંવત ૧૯૫૫.

રજીસ્ટ્રારભાઈ ઉદયરામ.

ત્રીજી આવૃત્તિ વિષે ભાષાન્તરકર્તાના એ બોલ

આજે લગભગ ૨૪ વર્ષે ત્રીજી આવૃત્તિ છપાવાનો અવસર આવ્યો છે. અને ગૂજરાતી કાર્પસ સંભાલે જ એ કામ ઉપાડી લઈને પોતાની અમદાવાદી બહેનને જોલે મૂકેલું બાળક પાછું પોતે સંભાળી લીધું છે. ચિત્રરૂપી અલંકાર સહવર્તમાન બાળકને અડતું નહિ રાખતાં ચિત્રરૂપી અલંકાર માણી તેને અંગે ધારણ કરાવ્યા છે.

કાર્પસ મહાશયને રાસમાળાનું ભાષાન્તર ગૂર્જર ભાષામાં કરાવતું હતું. આ કામની મોખ્ખતા જોઈને તેવા પુરુષની બક્ષામણ કરવા વિષે તેમણે તે વેળાના ઉત્તર પ્રાન્તના એન્ક્યુલેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મિ. હોપને લખ્યું. તેમણે માફ નામ નિવેદન કર્યું. જે સમયે હું અમદાવાદમાં હતો. એટલે ન્યાય ખાતામાં ગોપાળરાવ હરિદેશમુખ હતા તેમને તેમણે લખ્યું. એઓ પણ મારા પરિચિત હતા. અને પત્ર બતાવીને મુંબઈ જવાની બક્ષામણ કરી તે સમયે મારાથી અમદાવાદ છોડાય એમ નહોતું. મારી વાત તો અદિથી અટકી.

પછવાડેથી મારા જાણવામાં આવ્યું કે કાર્પસ મહાશયે બીજા કાઈને શોધી ફહાડવામાં તેઓ પોતામા અવસાન સુધી ફાવ્યા નહિ. આ રીતે કામ મોકુફ રહેલું કાર્પસ ગૂજરાતી સંભાલે ઉપાડ્યું. પરીક્ષકસમિતિ નીમીને ભાષાન્તરના નમુના મંગાવ્યા. મારી પાસે ભાષાન્તર કરાવવાની સાહેબ મોસુફની સખળ ઈચ્છા હતી એ વાત લક્ષમાં રાખીને મેં પણ મારો નમુનો મોકલ્યો, અને તે સફળ નિવશ્યો.

બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ સુધીનું કાર્ય મારા જ હસ્તક ચાલતું રહી શક્યું છે.

લેડિપયોગી સસ્તી આવૃત્તિ છપાવાની વૃત્તિ અમદાવાદની ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને થઈ અને તે સમય સુધીના નવા ઐતિહાસિક બનાવો તેમાં ઉમેરી આપવાનું કામ અને સુખત કર્યું, એ વિષે બીજી આવૃત્તિના સૂચનમાં એ વાત નિવેદન કરી છે.

બીજી આવૃત્તિમાં, ઘણાં પુસ્તકોનું સંગ્રોધન કરીને જે જ્યાં જે દાખલ કરવાનું હતું ત્યાં તે કર્યું છે. પરંતુ માથા કરતાં મનોહર મ્હોટું થાય નહિ એ બ્યવહારસ્થિતિને અનુસરીને અંગરેજી મૂળ ગ્રંથમાં જેટલો વિષય હતો તેટલો જ આ આવૃત્તિમાં રાખવાનો હેતુ સાચવ્યો છે. છતાં જ્યાં અગત્ય જણાઈ ત્યાં એવો ઉમેરો રૂઢેવા લીધો છે અને તે કાંઈ એછો નથી.

જે કુહાડી લીધો તે ભાગ રાસમાળાપૂર્ણિકા એવું નામ આપીને રાસમાળાનો ત્રીજો ભાગ જૂદો પાઠવાની અગત્ય આવશ્યક જણાઈ છે.

વાઘેલાઓનો વિશેષ વૃત્તાન્ત મૂળ અંગરેજી પુસ્તકમાં દાખલ કરી શકાય એવાં સાધન ફાર્બસ સાહેબ પાસે મેળુદ હતાં, છતાં, તે ગમે તે કારણથી પરિપૂર્ણ તેમને હાથે બની શક્યું નથી. આ વૃત્તાન્ત લગભગ ૧૦૦ પૃષ્ઠ ઉપરાન્તને મેં બીજી આવૃત્તિના પ્રથમ ભાગમાં લખીને દાખલ કર્યો હતો તે તે રચાતેથી કુહાડી લઈને રાસમાળાપૂર્ણિકામાં ગોઠવી દેવામાં આવશે.

મુંબઈ ચોપાટીને માર્ગે નેમાણી
 બવન તા. ૧૮ મી જુન
 સન ૧૯૨૨, જેઠ વદિ
 ૬ મી સંવત ૧૯૭૮.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ

વિભાગ ૨.

પ્રકરણ

પૃષ્ઠ

૧ મુસલમાનોની કારકીર્દિનો પ્રારંભ	૩૯૧-૩૯૬
૨ વાપેલા-જુલાવાડા-સોડા પરમાર-કાગી-ઝાવા-ઈંડર પીર- મના ગોદિલ	૩૯૭-૪૨૧
૩ ગુજરાતના રજપૂત સુન્તાન મુઝફ્ફરચાહ ખેનો, ચાહ બહમદ. ૪૩૨-૪૫૪	
૪ બહમદચાહ ૧ લો-મહમદચાહ ૧ લો-કુતુબચાહ ...	૪૫૫-૪૬૩
૫ મહમદ બેગડો	૪૬૪-૪૭૭
૬ મહમદ બેગડો (ચાલુ)	૪૭૮-૪૯૩
૭ મુઝફ્ફર બીજો-સિકંદર-મહમદ બીજો-બહાદુરચાહ-મહમદ- લતીફખાન-અમદાવાદના રાજવંશની સમાપ્તિ- અકબર પાદશાહ... ..	૪૯૪-૫૦૬
૮ ઈંડરનો રાજકારભાર-રાવ નારજીસ-રાવ વીરમોવ- રાવ કલ્યાણમલ... ..	૫૦૭-૫૨૮
૯ અંબા ભવાનીનું દેવલ-દાંતા	૫૨૮-૫૪૮
૧૦ ઈંડર	૫૪૮-૫૫૬
૧૧ ગોદિલ	૫૫૬-૫૭૦

પહેલા ભાગનાં ચિત્રોની અલુકમથિકા

ઝોનરખલ મી. કાર્પસનું મુખચિત્ર	૫૫૫૪
મોઢેરાના દહેરાનો ગરબો	૧૪૦
મોઢેરાના દહેરાની સામેનો કુંડ	૧૪૧
ઝીંજીવાડાનો દરવાજો	૩૫૦
ચાહઆલમથી આવતો મુસલમાની જાગોળનો દરવાજો... ..	૩૪૭
સરખેજનો ચાહઆલમનો રોજો	૪૯૩
ઈંડર દેશમાંની એક વાવ	૫૪૮

ફાર્વસજીવનચરિત્ર.^૧

A MEMOIR OF THE LATE HON'BLE
ALEXANDER KINLOCH FORBES.

શાહૂલવિકીરિત.

જેવી રીતિથી પુષ્પવાસ તિલ્લમાં સ્થાયી થઈ ગય છે;
નિરાકાર સંયુક્ત આવી ગુણોમાં આકારો દેખાય છે;
વિવેકી ગુણગ્રાહી તે અતરની લે મસ્તકે વાસના;
સતપાત્રો ગુણ નિર્મિત સદ્વત્ત્વને, ધન્યાંગી સદ્વાસના.^૨

આપણા દેશનું કલ્યાણ ઈચ્છનાર અને કરનાર, સમજાવી, દેશીઓના પ્રતિપાલ, ઉદ્યોગ, શુદ્ધી, સંઘમહદયવાન, પ્રેમી, કુલીન, અને સ્વધર્મી, વિરલ પરદેશીય રાજપુરુષોમાંના એક; ગૂર્જરાતની કીર્તિનો હજીવોદ્ધારકર્તા, અને ગૂર્જરના અસ્ત પામતા સ્તુતિપાઠક-ભાટ ચારણાદિ કવિઓની કૃતિને સ્તંભાવીને તે કવિઓના પશુ કવિનો અર્થ સારનાર અલેક્સાન્ડર કિન્લોક ફોર્બેસ, મૂલ એક કુલીન વંશમાં તારીખ ૭ મી જુલઈ સન ૧૮૨૧ માં જન્મન નગરમાં અવતર્યા હતા. 'પૂર્વજ પ્રમાણે પ્રભ, પવન પ્રમાણે ધ્વજ,' એ વધાર્થ છે. ફારસીમાં પણ એવા જ અર્થની કહેવત છે કે: 'તુખ્મ તાસીર સોખત અસર,' એટલે જેવું બીજ તેવો ગુણ; જેવો સંગ તેવો રંગ.

ફોર્બેસ વંશના આઠથી સાતસો વર્ષ ઉપરના મૂલ પુરુષોમાંથી એક જોન નામનો પુરુષ સ્કોટલેન્ડમાં આવી રહ્યો. તેના પરાક્રમથી તેને એક 'મગલ્સ પેટ' અપાયેલું. અત્યંત રોગ એક પ્રસિદ્ધ સ્કોટલેન્ડના રાજાની કન્યાને વર્યો હતો. તે બેના પુત્રનું નામ જેમ્સ ફોર્બેસ હતું. તેના ઉત્તરાધિકારીઓએ કેટલાંક ઉચ્ચ પદ રાજદ્વારમાં મેળવ્યાં હતાં. તેઓમાંના કેટલાકે ધર્મોપદે-

૧ આ જીવનચરિત્રની પ્રથમાવૃત્તિ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૨૫ માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, તેની શુદ્ધિ શુદ્ધિ થઈ દ્વિતીયાવૃત્તિ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૫૩ માં શુદ્ધિકૃતા થઈ હતી, અને આ તૃતીયા આવૃત્તિ પુને: સંવત ૧૯૭૮ માં શુદ્ધિકૃતા ગય છે.

૨ સદ્વાસના અંગી ધન્ય છે, અર્થાત્ જેના જંગમાં સાત ગુણોના વાસ છે એવા ધન્ય-સામ્રાજ્ય છે.

૬૯ સંસ્કૃત પાઠ્ય હતું કે, તે વિદ્યાર્થીનું પાન કરતાં મરણ મુખી તૃપ્ત થયું ન હતું. એક સમયે એની વૃત્તિ સિંધુશાસ્ત્રી (Architect) થવાની થઈ હતી; અને તેથી ઈંગ્લેન્ડના પ્રખ્યાત સિંધુશાસ્ત્રી મિ. જી. આર્ચ. આર્ચિબલ્ડ પાસે એક શિષ્ય રૂપે અષ્ટ માસ મુખી તે રહ્યા હતા.

પછી અત્ર રાજ્યકર્તા મેડલી ધી આનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, તેની 'સિવિલ સર્વિસ'માં એનું નામ નોંધાયું, તેથી હેલીબરી પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા તે ગયા. ત્યાં તેણે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. પારિતોષિક (ઈનામ) પણ ત્યાં તેણે બહુ મેળવ્યાં હતાં. યુરોપમાં સંસ્કૃત ભાષાનો મધુર સ્વાદ અખાડનાર પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ સર ઉલિયમ એન્સના સર્વ ગ્રંથો, એના શાલાસ્નેહીઓથી કે પછી પાઠશાળામાંથી એને અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. એ ગ્રંથો ફાર્જસને બહુ ખાતીર હતા. એક પ્રસંગે પોતાની પુસ્તકશાલા દેખાડતાં એ ગ્રંથો આવ્યા ત્યારે સદ્ભિમાનથી પ્રસન્ન મુખે ફાર્જસ સાહેબે કહ્યું કે 'મને એ પ્રીતિદાનમાં મળ્યા છે; અને એમાંના વિષયો ઉત્તમ છે.' 'મિત્ર પ્રમાણે મતિ અને ગ્રંથ પ્રમાણે ગતિ,' એ સત્ય છે. સારા મિત્રો, અને ગ્રંથો, સારા સંસ્કાર કરે છે અને તેથી અંતઃકરણ, સાફ થાય છે. અને તે સારા અંતઃકરણમાંથી બહુ કલ્યાણકારી પ્રવાહ નિઃસરી અનેકને સુખી કરે છે. ફાર્જસ સાહેબને મહાકવિ શેક્સપીઅરના લેખ ઉપર બહુ પ્રીતિભાવ હતો. તેનો ૬૬ અભ્યાસ ફાર્જસના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ફાર્જસના લેખોમાં શેક્સપીઅરની કવિતાનાં અવતરણો વારંવાર આવે છે.

તા. ૩૦ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૪૨ ને દિને મુંબઈ પ્રાન્તની સિવિલ સર્વિસમાં ફાર્જસ સાહેબ નિમાયા, અને સન ૧૮૪૩ ના નોવેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે તેણે ભરતખંડમાં પ્રથમ પગ મૂક્યો. તે જ માસની તા. ૨૦ મીને દિને એહમદનગરના કલેક્ટરની નીચે, હિન્દુસ્થાની ભાષામાં પરીક્ષા આપી પ્રસાર થાય ત્યાં સુધી, ફાર્જસ સાહેબને રાખવામાં આવ્યા. ધારણાશક્તિ તેનામાં અસાધારણ હતી, તેથી થોડાક જ માસમાં હિન્દુસ્થાની ભાષા શીખી લીધી. તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૪૪ માં પરીક્ષા ઉત્તર્યો. હાલમાં આપણી ધારા બાંધનાર અને અલાવનાર મેડલીના સલામત ધી આનરેબલ ધી. એચ. એલિસ, એ પરીક્ષામાં આપણા ફાર્જસની સાથે હતા. એ બંને ગૃહસ્થો એવી સારી રીતે પરીક્ષા ઉત્તર્યો કે તે વિષે તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૪૪ ના આઈ ગવર્નમેન્ટ ઓર્ડરમાં સરકાર તરફથી લખવામાં આવ્યું છે કે—

શકેનું પવિત્ર કામ પણ કરેલું છે. ફાર્બસ વંશના મુખ્ય ક્રમાનુયાયી અજી ભારે ભૂમિસ્વામી-વતની-છે અને લાર્ડ ફાર્બસનું પદ ભોગવે છે.

આપણા ફાર્બસની પાસેની શાખા શોધતાં તે નીચે પ્રમાણે જણાયામાં આવે છે.

પૂર્વે સર. એન્ડ્રુ મિચેલ નામે એક ગૃહસ્થ ગ્રેટ બ્રિટનનો રાજ-પ્રતિનિધિ મંત્રી, (Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary to the Court of Prussia) પ્રસિદ્ધાના રાજદ્વારમાં સન ૧૮૫૬ થી ૭૧ સુધી હતો. તેને અને સર આર્થર ફાર્બસને ૬૬ મૈત્રી હતી. તેના સ્મરણમાં સર. એન્ડ્રુ મિચેલે પોતાનાં ભૂમિ, ધન આદિ સર્વસ્વ તે સર. ફાર્બસને અર્પણ કર્યું. સર. આર્થર ફાર્બસે પોતાના બીજા પુત્રને અને તેના દાયાદોને (વારસોને) તે વતન દાયાદમાં (વારસામાં) આપ્યું. તે એવા નિયમથી કે વારસા સાથે તેના મિત્રનું મૂલ્ય મિચેલ નામ પણ તે દાયાદ ધારણ કરે. આપણા ફાર્બસનો પિતા મિ. જાન ફાર્બસ મિચેલ તે એ સર આર્થર ફાર્બસનો પાત્ર થાય. તેઓનો સ્વદેશ સ્કોટલેન્ડમાંનો આબરડીન નામે પ્રાન્ત છે, તે પ્રાન્ત ભણીથી પ્રતિનિધિ યર્ષ સર આર્થર ફાર્બસ બહુ વર્ષ સુધી રાજ્યસભામાં વિરાજ્યા હતા. સર આર્થર ફાર્બસ, બીજા લાર્ડ ફાર્બસનો અને સ્કોટલેન્ડના પ્રથમ અર્લ મારશાલ હિલિયમની પુત્રી લેડી કીથનો પુત્ર, ધી. આનરેબલ સર પાર્ટ્રિક ફાર્બસ, તેના વંશમાંનો એક પુરુષ હતો. તે સર આર્થર ફાર્બસ, યુવાનના અર્લ અરિકન્સ અને લાર્ડ ફ્રેઝરના વંશમાંની કન્યા સાથે પરણ્યા હતા.

ફાર્બસનાં માતાજી સર થામસ બ્રાઉનના વંશનાં હતાં, જે ગૃહસ્થે Hydriothopia અને Religio Medici નામે સારા ગ્રંથો રચેલા છે, અને જે અજી પ્રસિદ્ધપાત્ર ગણાય છે. એમ ઉભય પ્રકારથી-રાજમૂલક કુલીન પિતૃવંશથી અને વિદ્વાન્ માતૃવંશથી-ફાર્બસ ઉત્તમ કુલના હતા; અને પોતાની કુલદીપકતાથી ‘પૂર્વજ પ્રમાણે પ્રજા’ એ વાક્ય સપ્રમાણ્ય કર્યું હતું.

એ રીતિએ જે ઉત્તમ રાજમૂલક કુલમાં આપણા ફાર્બસ જન્મ્યા હતા, તે ઉત્તમ વંશોના શુભ અંશ તેનામાં કેવા હતા, એ તેના સુચરિત્ર ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ જણાશે જ. બાલ્યાવસ્થાનું તેનું ભવિષ્યસૂચક ચરિત્ર જાણવાને આટલે દૂર દેશ આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી. તથાપિ વિદ્યાસંપાદન કરતાં, પોતાની વિદ્યા ઉપરની રુચિને લીધે, તે દીપ્તા હતા, એ આદિ કંઈક જણાયામાં આવ્યું છે. ઉચ્ચા વિદ્યા અને ઉચ્ચા કલાઓ ઉપર તેને બહુ લાવ હતો. એ વિદ્યાર્થી હતા ત્યાંથી જ એનું મન, સ્વાભાવિકી રીતિએ એવા

૬૯ સંસ્કાર પામ્યું હતું કે, તે વિદ્યાર્થીનું પાન કરતાં મરણ સુધી તૃપ્ત થયું ન હતું. એક સમયે એની વૃત્તિ શિલ્પશાસ્ત્રી (Architect) થવાની થઈ હતી; અને તેથી ઈંગ્લેન્ડના પ્રખ્યાત શિલ્પશાસ્ત્રી મિ. જી. બર્ન. ખાસ્તેવિની પાસે એક શિષ્ય રૂપે આઠ માસ સુધી તે રહ્યા હતા.

પછી અત્ર રાજ્યકર્ત્તી મંડલી ધી આનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, તેની 'સિવિલ સર્વિસ'માં એનું નામ નોંધાયું, તેથી હુલીબરી પાઠશાલામાં અભ્યાસ કરવા તે ગયા. ત્યાં તેણે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. પારિતોષિક (ઈનામ) પણ ત્યાં તેણે બહુ મેળવ્યાં હતાં. યુરોપમાં સંસ્કૃત ભાષાનો મધુર સ્વાદ અખાડનાર પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ સર ઉલિયમ એન્સના સર્વ ગ્રંથો, એના શાલાસ્નેહીઓથી કે પછી પાઠશાલામાંથી એને અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. એ ગ્રંથો ફાર્બસને બહુ માનીતા હતા. એક પ્રસંગે પોતાની પુસ્તકશાલા દેખાડતાં એ ગ્રંથો આવ્યા ત્યારે સદ્વિમાનથી પ્રસન્ન મુખે ફાર્બસ સાહેબે કહ્યું કે 'મને એ પ્રીતિદાનમાં મળ્યા છે; અને એમાંના 'વિષયો ઉત્તમ છે.' 'મિત્ર પ્રમાણે મતિ અને ગ્રંથ પ્રમાણે ગતિ,' એ સત્ય છે. સારા મિત્રો, અને ગ્રંથો, સારા સંસ્કાર કરે છે અને તેથી અંતઃકરણ, સાફ થાય છે. અને તે સારા અંતઃકરણમાંથી બહુ કલ્યાણકારી પ્રવાહ નિઃસરી અનેકને સુખી કરે છે. ફાર્બસ સાહેબને મહાકવિ શેક્સપીયરના લેખ ઉપર બહુ પ્રીતિભાવ હતો. તેનો દૃઢ અભ્યાસ ફાર્બસના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ફાર્બસના લેખોમાં શેક્સપીયરની કવિતાનાં અવતરણો વારંવાર આવે છે.

તા. ૩૦ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૪૨ ને દિને મુંબઈ પ્રાન્તની સિવિલ સર્વિસમાં ફાર્બસ સાહેબ નિમાયા, અને સન ૧૮૪૩ ના નોવેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે તેણે ભરતખંડમાં પ્રથમ પગ મૂક્યો. તે જ માસની તા. ૨૦ મીને દિને અહમદનગરના કલેક્ટરની, નીચે,—હિન્દુસ્થાની ભાષામાં પરીક્ષા આપી પ્રસાર થાય ત્યાં સુધી,—ફાર્બસ સાહેબને રાખવામાં આવ્યા. ધારણાશક્તિ તેનામાં અસાધારણ હતી, તેથી થોડાક જ માસમાં હિન્દુસ્થાની ભાષા શીખી લીધી. તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૪૪ માં પરીક્ષા ઉત્તર્યા. હાલમાં આપણી ધારા બાંધનાર અને ચલાવનાર મંડલીના સભાસદ ધી આનરેબલ જી. એચ. એલિસ, એ પરીક્ષામાં આપણા ફાર્બસની સાથે હતા. એ બંને ગૃહસ્થો એવી સારી રીતિએ પરીક્ષા ઉત્તર્યા કે તે વિષે તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૪૪ ના ખામ્બે ગવર્નમેન્ટ ઓફિસમાં સરકાર તરફથી લખવામાં આવ્યું છે કે—

“ધી ગવર્નર ઈન કૌન્સિલ ધારે છે કે, આ પરીક્ષાનો પરિણામ મેં કાર્તિક અને એલિસને બહુ કીર્તિ કરે છે. હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યા પછી કાર્તિક બે માસમાં અને એલિસ એક માસમાં પાસ થયા છે.”

પરીક્ષામાં ઉત્તરો પછી ત્રીજે જ દિવસે અહમદનગરના ત્રીજા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની જગ્યા મિ. કાર્તિકને આપી. ત્યાર પછી તા. ૧૦ મી ઓક્ટોબર સ. ૧૮૪૪ને દિને તેણે મહારાષ્ટ્ર ભાષાની પરીક્ષા આપી. તા. ૮ મી નોવેમ્બર ૧૮૪૪માં ખાનદેશના બીજા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર નિમાયા. પછી તા. ૬ ડી એપ્રિલ સ. ૧૮૪૬માં સદર અદાલતનાં આફ્ટિંગ ડાયરી રજિસ્ટ્રાર, અને તેને ત્રીજે જ દિવસે એટલે તા. ૮ મીને દિને અમદાવાદના ‘આસિસ્ટન્ટ જજ’ (સહાયકારી ન્યાયાધીશ)નું પદ મળ્યું, પણ તે જ વર્ષના નોવેમ્બર માસ સુધી ‘ડાયરી રજિસ્ટ્રાર’નું કામ ચલાવવા તેને મુંબઈમાં રાખ્યા હતા.

પ્રથમ સન ૧૮૪૬ ના નોવેમ્બર માસમાં અમદાવાદમાં કાર્તિકની શુભ ચરણ થયાં. ગૂર્જરાતના ભાગ્યોદયનો અવતાર થયો તે એ જ સમયમાં એમ કહિયે તો ચાલે.

ગૂર્જરના અથવા ગૂર્જરાષ્ટ્ર-‘ભરતખંડની દુર્ગણી માથ;’ ગૂર્જરાષ્ટ્ર-ઈશ્વર-લીલાની એક વાટકા; ગૂર્જરાષ્ટ્ર-જેનાં, થોડાં જ વર્ષો ઉપર મહાપ્રતાપી વનરાજ, ક્ષત્રિયકુલદીપક લીમદેવ, અને સિદ્ધરાજ જેવા મહાકીર્તિમન્ત રાજાધિરાજો સ્વામી હતા; ગૂર્જરાષ્ટ્ર-જેમાં સોમનાથ જેવું જગતવિખ્યાત દેવાલય એક સમયે અખિલ જગતનું ચિત્ત આકર્ષ્યું; ગૂર્જરાષ્ટ્ર-જેમાંના ક્ષત્રિય રાજપુત્રો, એક સમયે ક્ષત્રિય ધર્મ યથાર્થ સમજી, કીર્તિનો દેહ પામવા જયના કુંડ આગળ સર્વસ્વ મહાપ્રેમપૂર્વક અર્પણ કરતા; આ ક્ષણિક સ્થૂળ દેહ કરતાં અમર યશોદેહને નિઃકલંક રાખવાનું લક્ષ જેઓને સદાકાલ લાગી રહ્યું હતું; જે યરવીર રાજપુત્રોના છત્રની છાયા નીચેનાં પુનપતાકાએ અને વાદિનધોષે-નિઘાન ડંકાએ-સુભટોના કાનમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી તો “જય જય જય”ના મંગલ સિંહનાદ વિના અન્ય શબ્દ જ પડવા દિધેલા નહિ, જેઓએ વિમુખ એ શબ્દ જાણેલો નહિ; કાલધર્મથી અસ્ત પામતાં પણ જે સુવંચના દરણુ રાજાએ ક્ષત્રિય ધર્મના બહુ અંત પોતામાં દર્શાવેલા, દુર્દેવ અંતે અજય અને વિનાશ થયો તથાપિ તેના અંતઃપટમાં જે ક્ષત્રિય વંશના, ચૌવીંદિ પુરુષાર્થના, -તેજ ક્ષીણ યર્ષ શાન્તિ પામતા, પણ લોહીવર્ણ લાલ ઉષ્ણ-કિરણો, દેશાભિમાની મર્મજ દેશીયો અને અનુકંપાવાન ઉદાર પરદેશી-યોનાં મનને અઘાપિ ખેદાત્મક આનંદ આપે છે, તે ક્ષત્રિયોનાં જ્યાં સન

૧૩૦૦ સુધી રાજ્ય હતાં; એવો ગૌરવાન્વિત ગુર્જર દેશ; જે ગુર્જર દેશ સંબંધમાં રત્નમાલાનો કૃષ્ણજિત દ્રવિ, શંકર કવિના મુખદાર કાન્ધુબ્જની રાજધાની કથાલુમાં આવી મહારાજાશ્રી સુવર સમીપ પંચમ રત્ન વિષે વહે છે કે:—

“મહીકા ઉત્તમ અંગ કદાવે, જહાં સુ ગુર્જરદેશ મુદાવે,
જલ-તૃણ-દ્રુમયુત મહી રસાલા, ધન સંપૂર્ણ દિ લોક દયાલા. ૨૦

+ + + + +

તહાં બડી વિદ્યાકી શાલા, રહી પ્રત્યક્ષ તહાં અજગાલા. ૨૭

દ્રવ્યસાર પારસમણિ, વપુમે વદન કદાવે,

સાર તરુનકા દલ ન્યુંહિ ઉર્વિસાર ગુર્જરાત” ૨૫

અહો! એવી ગુર્વી ગુર્જરાત! જહિ પછી ઉદ્યાસ્તનો નિયમ લાગુ પડી અન્ધકાર થયો. જે અન્ધકારના કાલમાં, સદૃશ્ય માત્ર ઉપર ત્રાસદાયક બલાતકરુના પ્રહાર પડતા તે રજવા વેલા જ આવતી નહિ. જે અન્ધકારના રાજ્યમાં મનુષ્ય પ્રાણીને સાર્થક કરનાર શુણે ઉપર,—અથવા જે શુણેથી મનુષ્યપ્રાણી અવર પ્રાણીથી ઝાળખાઈ મનુષ્ય કહેવાય છે, એવા બ્યવર્તક શુણે ઉપર—દુઃસહ બાર આવી ખજો તેથી પાંચસે ઉપર વર્ષ લગી તે શુણે અગદાર્ધ રહ્યા હતા, તે અન્ધકારનો અંત આવવાની ક્રિયાઓનો આરંભ આવ્યો, તેવા સંધિમાં આપણા કાર્યક્ષ સાહેબનું અમદાવાદમાં પધારવું થયું.

ગાયકવાડ અને પેશવાની વારા ફરતી ચડતી પડતી ગુર્જરાતમાં થતી, તે તે વારામાં તેઓના અધિકારીઓ ગુર્જરાતને ચૂસતા; ગુર્જરાત એક અને તેને ચૂસનાર હુધાતુર અનેક. એટલે ગુર્જરાતની કુર્દશામાં થી ન્યૂનતા! સન ૧૮૧૮ સુધી ગુર્જરાતપ્રાસીથી. નિર્ભય વચ્ચે પણ પહેરાતાં નહિ. કોઈને બળજોડીટો તે આડિયા તૈયાર હતા. તેઓ ચાડી ખાધ અને તે પ્રમાણે તે કાલના મૂર્ખ રાજાના અતિ મૂર્ખ અધિકારીઓ તેને છુટે. ધન નામ ધરનારા, સર્વે પદાર્થોને પૃથિવીમાં કઠાર્ધ રહેવું પડતું હતું. તહિ પૃથિવીના સંગમાં સંતાર્ધ રહેતો ક્ષય, પોતાનું ધરિપૂર્ણ બલ ચલાવી પૃથિવીને અધીન થયેલા ધનનો નાશ કરતો. તે કાલમાં સર્વે વિપરીત જ દીકામાં આવતું. લક્ષ્મી-જે અંતરમાં મલિના પણ ઉપરથી પ્રકાશી બહુનાં મન હરણ કરી હાંમાં મરાવે છે, તે લક્ષ્મીએ બાણ-ઉપર-પણ મલિન રહેતી, એટલું જ નહિ પરંતુ સરસ્વતી જે ઉજ્જવલ પ્રકાશવતી, કાન્તિમતી અને સદા ઉચ્ચ સંગે સ્વતંત્ર વસનારી-તેની પણ વિપરીતા દશા તે કાલે હતી. સરસ્વતી બંધનમાં બંધાર્ધ ભૂપરં રૂપા બંદિશ્યામાં પડેલી! જેને સુગઢ પંડિતો સેવે તેને “કનિષ્ઠ કોટાએ-ઉધાઈઓએ-સેવવા માંડેલી! ગુર્જરાતમાં જ્યાં ત્યાં અક્ષર-ચત્રુ વિના બીજું

કાઈ દોહામાં જ આવે નહિ, અદ્વરદષ્ટિ રાજના કુટ બિલાડા જેવા કાર્ય-ભારીઓના ત્રાસથી રંક પ્રજા ઉદરની પેઠે પોતાના દરમાં જ ભરાઈ બેસી રહે. ત્યાં ત્યાં બલાતકાર, અન્યાય, અનીતિ, વ્યભિચાર, આદિ. દુર્ગુણોનો પરિવાર મહાલી રહેલો. અરે ! ઇતિહાસમાં વાંચતાં, અને કાઈ ધરડા માણુ-સનાથી સાંભળતાં, આજ પણ કમકમી આવે એવી અવસ્થામાં ગૂર્જરાત પચી રહ્યું હતું. એવા અંધકારમાં ધસી સન ૧૮૦૦ ના વર્ષથી કદિ કદિ કિરણ દેખાવા માંડ્યાં. અને સન ૧૮૧૮ માં આપણા ગૂર્જરાતમાં ઇંગ્લિશ રાજ્ય થયું, અને અંધકાર ખસવા માંડ્યો. એ સંધિમાં દ્વાર્જસ સાહેબ આવ્યા. ગૂર્જરાતની ક્ષણિકી વાટિકા દુરસ્થ રાજના જંમલી કાર્યભારીઓથી બિલાડી મૂકાઈ હતી. ધણાં વર્ષ સુધી ગૂર્જર ક્ષેત્ર વાવેતર વિનાનું પડતર પડી રહી અધિક ક્ષણ આપે એવું થયું હતું. તે સમયમાં દ્વાર્જસ જેવા 'માત્રી'નું ત્યાં આવતું થયું.

દ્વાર્જસ સાહેબ વિદ્યામાં અને કલામાં ઉભયમાં કુશલ હતા. વિદ્યાનો પ્રકાશ કલા ઉપર અને કલાનો પ્રકાશ વિદ્યા ઉપર નાંખી, ઉભયના સાધ-નથી પ્રકટતા સિદ્ધાંતો કરવા દ્વાર્જસ સાહેબ સમર્થ હતા. ગૂર્જરાતની ભવ્યા સિંધપ્રકૃતિ ભ્રષ્ટ તેઓને લાગ્યું કે કાઈ પૂર્વે થઈ ગયેલા પ્રતાપી લોકના મહિમાનાં એ અવાચિક ચિહ્ન છે. પોતે કુલીન તેથી કુલીન ચિહ્નવાન પણ દીન થઈ ગયેલા ગૂર્જરાતસહ સમભાવ થઈ તેને અંતઃકરણથી દયા આવી. તેનો પરિણામ એ થયો કે ગૂર્જરાતનો અનુગ્રહ કરવા તે તત્પર થયા. તેનું આધુનિક સમયને અનુકૂલ સમર્થ સાધન ઐતિહાસિક લેખ છે. તે ઐતિહા-સિક લેખ-રાસમાલા નામે-પ્રીતિલાવથી લખી ગૂર્જરના સમર્થ મહાકવિનો અર્થ દ્વાર્જસે સાચો છે.

હુહો-કરનલ દેડ કુલીન વિષ્ણુ, ક્ષત્રિયવચ ક્ષય થાત;

દ્વાર્જસ સમ સાધન વિના, ન ઉદરત ગૂર્જરાત.

કલા ઉપર વિદ્યાનો પ્રકાશ (તાપ અને તેજ) પાડી તેને વાગ્મની કરવાનો દ્વાર્જસે નિશ્ચય કર્યો. એ હેતુથી દેશીયવિદ્યાનો શોધ કરવા માંડ્યો. પ્રથમ રા. ભોળીલાલ માસ્તર પાસે શીખવા માંડ્યું. તેમાં સ્વાદ લાગ્યાથી વિશેષ અભ્યાસ કરવા સાર અભિરુચિ થઈ, અને રા. ભોલાનાથ સારા-ભાઈની બલામણુ ઉપરથી ૩૦ દવપતરામને સન ૧૮૪૮ ના નવેમ્બર માસમાં પોતાની પાસે તેડાવ્યા. રાજ્યકાર્ય કરતાં અવકાશ મળતો તે વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં વાવતાં. ગૂર્જરાતનો પૂર્વનો મહિમા તેના જાણવામાં આવવા માંડ્યો તેમ તેમ, તેને ગૂર્જરાત ઉપર અધિક અધિક અનુકંપા અને સ્નેહમમતા

થવા માંડ્યાં. તેનું ફલ એ થયું કે ગૂર્જરાતનું કલ્યાણ કરવામાં તેણે પોતાનું તનુ, મન અને ધન અર્પણ કરવા સંકલ્પ કર્યો. દસ્તાવિજિત ગ્રંથના શોધ અને સંગ્રહ થવા માંડ્યા. ખુલ્લે ખોલસે ભરાઈ રહેલા ઘાટ ચારણાદિ કવિઓને ખોળવાના પ્રયત્ન ચાલ્યા. માનવેલીનાં ગૂણિયાં જેવા સુકાઈ જતાં જતાં કોઈ કોઈ વંચી ગયેલા કવિદોકને પણ આમંત્રણ—જલ જઈ પહોંચ્યું. કવિઓનો આદર સત્કાર થવા માંડ્યો.

જે કવિઓના સમર્થ પૂર્વજો દીર્ઘદષ્ટિ રાજ્યકર્તાઓના પ્રીતિપાત્ર હતા, અને તેઓને સ્વધર્મમાં સ્થાપિત કરતા, અને સદ્ગિમાનથી પ્રતાપી યશો-લોભી રાજા પાસે માન માગી સુચવતા કે:—

‘કવિ ના મિલે તાહિંકું કોન જાને,’
અને આવા આશયનું કવતા કે:—
“માનત હું સુજન, સકલ જાનત હું જહાન,
જસકે જો ગરજવાન તો આપ દિ બોલાવેંગે;
સુજન ખી અજાન હોય (અત્રનું ચરણ દસ્તાવેજ નથી).
દેવંગે ન મોજ તો નિદાન પસ્તાવેંગે;
કીર્તિકા કટાર શિક્કા સહિ હું અમારે હાથ,
જેસે જેતી દેવંગે તેસે તેતી પાવેંગે;
કહતહું કલ્યાણ જૂપ માનિયો સુજન
અમ માંગે દાન તો કવીન્દ્ર ક્યું કહાવેંગે.
માંગ માંગ લેનહાર, માંગે પર દેનહાર,
એસે બેચકુરદાર જહાન ખીય જેતે હે,
માંગે બિન દેનહાર, દીયે ખીન લેનહાર
એસા મેં શોધતા હું નીતિમાન કવે હે:
માંગે નામરદ જુધ, મરદ જામ માંગે ન,
મરદાંકું મરદ દાન મના મના દેતે હે;
કહેત હું કલ્યાણ જૂપ માનિયો સુજન, તુમ
હમ-મરદુકા દાન તો માન સહિત લેતે હું.”

પૂર્વેના સ્વતંત્ર કવિઓ દીનદાન લેતા નહિ, અને મિથ્યા માન દેતા નહિ, પરંતુ બલદાન લેતા, અને બલને દંડ દેતા, તેઓ માનવાનું માનદ અને માન્ય હતા. તેઓ સ્વબલ સમજતા અને અધાયક તથા પ્રોદ રહેતા અને ત્યારે માનના કરતા ત્યારે પણ તે કોઈ સામાન્ય જન પાસે નહિ,

કિન્તુ અધિક ગુણવાન સ્વચ્છાદક યશોધન રાજાઓ સમીપ જ કરતા, જાતી તે સફલા થાય વા નિષ્ફલા જાય. કવીશ્વર કાલિદાસ કવે છે કે:—

“યાઞ્ચા મોષા વરમયિગુણે નાષમે લક્ષ્યકામા.” મેઘદૂત. ૬

For, better far, solicitation fail

With high desert, than with the base prevail,”

પરંતુ તેવા યશોધોની રાજાઓનો દુર્ભાગ્યે અભાવ થતાં, તેવાને મોઝ્ય કવિઓનો પણ દુષ્કાલ પડ્યો. તેઓની પ્રભા રંક અધમે પાસે યાચના કરવા લાગી, અને સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ ઉતરી ગઈ. તે એટલે સુધી કે, કવિ શ્યામલભટ્ટનો ભોજ-રખિદાસ પ્રટલ-તેના વર્ગના મુખીપટલો પશ્ચિ તેવા કટક-વત પતિત કવિપુત્રોથી કંટાળી જઈ કહેવા લાગ્યા કે:—

“ભાટ બ્રાહ્મણું લાકડું વણુ પેસારણું પેસે,
કણું હોય ચોરે આવજો તો ઘેર આવીને બેસે.”

દેશીય રાજ્યમાં વિદ્યાના અભાવે કવિઓનાં ગ્રાહક ન હતાં તેથી તે ઉચ્ચ વર્ગ નીચ થઈ ક્ષય પામ્યો હતો. કાઈ કાઈ નામના કવિ તેમાંથી બચી ગયેલાં તેઓ પાછા દ્વાર્જસથી પ્રોત્સાહન પામી ચળનાં કરી ઉઠ્યા, અને દ્વાર્જસને ભોજની ઉપમા આપવા લાગ્યા. અને કવવા લવવા લાગ્યા કે,—

“કરેલ કીર્તિમેર, દુનિયામાં તે દેખવા
દ્વાર્જસ રપે ફેર, ભોજ પધાર્યો જીમિમાં.”

કવિઓની પ્રતિભાશક્તિમાં (Imagination Power) અથવા કલ્પના-શક્તિમાં પાછો જરા જરા જીવ આવવા માંડ્યો. તેઓએ કઈ કઈ કલ્પનાઓ કરવા માંડી. એક કવિ ઉધાર્ણને (પુસ્તકો ખાઈ જનીંર કીડાને) કહે છે,—

“કુટ્યા પુસ્તક કાપિને, એનો ન કરીશ અસ્ત;
ફરતો ફરતો ફેરજસ, ગ્રાહક મળ્યો ગૃહરથ.”

એ પ્રકારે ગુર્જરાતમાં થઈ રહ્યું. મધ્ય સમયના રાજ્યના ત્રાસદાયક બલાતકાર દૂર થયા તેથી ભોજો જાંબી નિરાંતે બેસવા લાગ્યા. તેઓને સર્વ નવું નવું લાગવા માંડ્યું. ક્યાં જંગલી, મૂર્ખ સ્વછંદી સરદારોનો તિરસ્કાર અને અન્યાય ! અને ક્યાં વિદ્વાન, નાગર, પ્રબલ્હિતેથી અને વિવેકી દ્વાર્જસ જેવા અધિકારીઓનો સત્કાર અને ન્યાય ! ક્યાં પહેલાંનો દુઃખદ ત્રાસ ! અને ક્યાં ખીજની સુખદ માયા મમતા ! જાણે નવા વાયુચક્રમાં આવ્યા હોય એવું વૃદ્ધ લોકોને લાગવા માંડ્યું. શાન્તિનાં પરિવાર-વિદ્યા, કલાકૌસલ્ય, સાંસારિક સુખ આદિ-વધવા માંડ્યાં. દ્વાર્જસ સાહેબ એ સુખદા સામગ્રી વધારવામાં એક

મુખ્ય સાધન થઈ રહ્યા. સ્વદેશનો જે સાધનથી ઉત્કર્ષ થયો હતો, તેવાં જ સાધનનાં બીજા ગૂર્જરાતમાં વાવવાનો પોતે આરંભ કર્યો. કર્નલ કુલ્કનેમ્સ, કર્નલ વાલેસ, અને રેવરેન્ડ પીરીટ આદિ ગૃહસ્થોને સામીલ રાખી પ્રથમ સન ૧૮૪૮ માં 'ગૂર્જરાત-વર્નાક્યુલર-સોસાયટી' સ્થાપી. તેણે ગૂર્જરાતમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ સાર આજ સુધીમાં કેટલું બધું કર્યું છે, તે આ દેશમાં અજાણ્યું નથી, એટલે તે વિષયે વિશેષ લખવું અત્ર આવશ્યક નથી. એ જ 'સોસાયટી'ના સંબંધમાં સન ૧૮૪૬ માં સરસ્વતી મંદિરનું પુસ્તકમાલાનું-સ્થાપન, ગૂર્જરાતમાં પ્રથમ જ અમદાવાદમાં ભદ્રના દરવાજા ઉપર થયું.

પૂર્વે ભટ્ટ ચારણાદિ જેઓ સદિશવાહકાદિનું કર્મ કરતા હતા, જેઓ રાજ્યના સંધિવિગ્રહનું કાર્ય કરતા હતા, જેઓ અન્યના અભાવે રાજ્યકર્તાને મર્યાદામાં વતીવનાર ઉપયોગી અંકુશ જેવા હતા, અને પ્રભને પ્રોત્સાહક તથા મનોરંજક હતા, જેઓ બહુ કારણથી રાજ્યનું એક અંગ જ ગણાતા, તેઓ અંતર્ધાન પામ્યા હતા; અને તેઓને સ્થાને તેવા કોઈ સાધનની સંપૂર્ણ અપેક્ષા હતી. આ દેશકાલના રાજ્યકર્તા તથા પ્રભ એઓને અનુકૂલ અને ઉપયોગિ થાય એવું સાધન, વર્તમાનપત્રનો અવતાર જ હતો. તે વર્તમાનપત્ર, જે આજ કાલ અન્ય દેશોમાં પૃથિવી ઉપરની વૃદ્ધિનું અને સુધારાનું મુખ્ય અને મહાબલવત્ સાધન ગણાય છે; જે રાજ્યનો સખલ શિક્ષક અને પ્રભની રક્ષિણી હાલ ગણાય છે; જે સ્વર્તતતાનું અનુપમ વાહન ગણાય છે; અને જેનું સામર્થ્ય આપણા રાજ્યકર્તા દેશમાં એટલું બધું છે કે તે રાજ્યકર્તાથી પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે સિરામણિ અને રાજ્યનું ચતુર્થ અંગ ગણાય છે, તેનું વર્તમાનપત્ર તો નહિ, કિંતુ તેની છાયા ગૂર્જરાતમાં પ્રથમ ફાર્બસ સાહેબથી લોકે દીઠી. એક વારપત્ર (Weekly Paper) પ્રત્યેક શુક્રવારે ફાર્બસની સદાયતાથી નિઃસરવા માંડ્યું. તે શુક્રવારે પ્રકટતું તેથી ગૂર્જરાતમાં વર્તમાનપત્રને લોકો અજાણ્યો શુક્રવારીઆને નામે ઓળખે છે. યુરોપમાં જેવી પ્રવીણતાથી પત્રો પ્રકટ થાય છે, અને જેવો તે પત્રોનો ભાર અને પ્રતાપ પડે છે, તેની તુલના કરે એવો પત્ર અજાણ્યો પણ આ દેશમાં વિરલ છે, તો આરંભમાં તો આશા જ શી! તથાપિ પ્રથમ સર્વ બીજા વેરવાં બેધયે તેમાં એ બીજા વેરવામાં પણ ફાર્બસ સાહેબ ચૂક્યા ન હતા. વર્તમાનપત્રનો મુખ્ય ધર્મ આ છે કે:-રાજ્ય પ્રભનો પરસ્પર સદ્ભાવ વધારી પ્રભની અપેક્ષાઓ અને છત્તાઓ રાજ્યકર્તાને નિવેદન કરવી, અને એ પ્રકારે રાજ્યકર્તાને સદાયમૂલ થઈ, તેઓને સ્વધર્મમાં જાગૃત રાખવા. ફાર્બસ સાહેબ રાજ્યકર્તાવર્ગમાં હતા, પણ જે સમયે વર્તમાનપત્ર લખાવવાનું કામ કરતા, તે સમયે પ્રજાવર્ગમાં આવી રાજ્યના

તેજમાં ન તણાતાં, તેધર્મ નિબ્ધક્ષપાતથી ચથાર્થ જન્મવતા. રાજ્યકર્તૃવર્ગના સર્વ અધિકારીઓ ફાર્બસ જેવા મહામના અને ઉદાર હોવા દુર્લભ જ. પૂર્ણપમાં નથી તો આ દેશમાં તો આશા જ શી? વર્તમાનપત્રમાં એક બે વિષય, રાજ્ય-કર્તા ઉપર અધિકારી વર્ગને પ્રતિદૂષ લાગે એવા આળ્યા. તેનો જામત કરે એવો ગંધ 'સદર અદાલત'ના ન્યાયાધીશો સુધી ગયો, તેથી તેઓ ચમક્યા. તેઓએ જાણ્યું કે ફાર્બ પ્રતાપી સૂત્રધાર પટાંતરમાં છે, તેથી તેઓએ તત્કાલ 'સર્ક્યુલર' કહાઓ કે "સરકારી નોકરે વર્તમાનપત્રના ફાર્બથી દૂર રહેવું." ફાર્બસ સાહેબને "કનિષ્ઠ સેવા" કહેવાય છે તેનો અનુભવ તે વેળા ચથાર્થ થયો હશે. ફાર્બસને પોતાના મનના માન્યા કામથી દૂર થવું પડ્યું. સોસાઇટીના (સભાના) મંત્રીનું કામ ડાક્ટર સીવર્ડને સોંપ્યું.

સોસાઇટીએ એક નિશાલ પણ સ્થાપી હતી, તે નિશાલમાં ડાક્ટર સીવર્ડે પોતાના એક ટેડ ચાકરનો છોકરો પોતાની ચીડી સાથે બંધવા મોકલ્યો. મહેતાજીએ ડાક્ટર પાસે જઈને કહ્યું કે, છોકરાને દાખલ કરતાં એથી બારે હાનિ થશે. બીજા નિશાલીઆ ઉડી જશે. પણ ડેટલાક મુશ્કેલીઓ આપણી રીતિભાતિથી કેવલ અજાણ્યા હોય છે. તેઓ ધીરતા રાખીને માનસિક શાન્ત સ્વીખાનો ઉપયોગ કરી સામાના મનોભાવ બેસાડેતા નથી. પોતાના મતથી વિરુદ્ધ તે બોલું મળી પ્રતિપક્ષીના ઉપર કાપાય-માન થાય છે. ડાક્ટર સીવર્ડે તેમ જ કહ્યું. મહેતાજીને મૂર્ખ ગણી કહાડી, તેને શિક્ષકસ્થાનેથી કહાડી મૂકવાની ધમકી આપી. કેને ચરણ જવું એ તે મહેતાજી જાણતો હતો. ફાર્બસ સાહેબનાં ગુણગાન ત્યાં સર્વના જાણવામાં હતાં, તેથી તત્કાલ ત્યાં ગયો. વિવેકી અને ક્ષમાવાદી પ્રુષ્ઠની બલીહારી છે. મહેતાજીએ ફાર્બસ સાહેબ આગળ માંડીને વાત કરી. અન્યોઅન્યના વિચારથી અજાત એવા બંને જણ વચ્ચે મધેલી કેવળ છુટ્ટા વાતોએ બારે ૨૫ થયું છે જણી, વિચારવાનું ફાર્બસ સાહેબને બહુ જ દસવું આવ્યું. પછી ડાક્ટર સીવર્ડના ઉપર એક પત્રિકા લખી, તેમાં લખ્યું છે કે,--આ દેશમાં એવું થવાને અંત બસે વર્ષનો અવકાશ નેહિયે, હાલમાં એવું બની શકવાનું નથી ઇલાહિ. તેથી ડા. સીવર્ડનો ક્રોધ શાન્ત થયો.

તા. ૨૨ મી નોવેમ્બર સન ૧૮૪૬ થી તા. ૨ જાન્યુઆરી સન ૧૮૫૦ સુધી 'જર્નલ અને સેસ્થન્સ જર્નલનું' કામ ફાર્બસ સાહેબે અમ-દાવાદમાં ચલાવ્યું. પછી તા. ૧૫ મી એપ્રિલ સન ૧૮૫૦ માં મુરતનાં આસિસ્ટન્ટ જર્નલ અને સેસ્થન્સ જર્નલ ચલાવ્યાં સુધી પોતે અમદાવાદ રહ્યા ત્યાં સુધીમાં ત્યાં અલ્પપ્રયોગિની વિવાદોમાં બીજા નાંખી તેનાં

અંકુર પુટેલાં જોયાં હતાં. ગૂર્જરાતની પૃથિવી રસાલા દીઠી હતી. સુરતમાં આવ્યા ત્યાં પણ એ પરાપકારી ગૃહસ્થે પ્રજાને સુખદાતા પ્રયત્ન ચાલતો રાખ્યો. સુરતમાં એક “સુરત આઠાવિંશી સોસાયટી” ઉભી કરી પોતે તેના મંત્રી (Secretary) થયા તે સભાને અંગે વિચારનું અને સ્વતંત્રતાનું વાહન જે વર્તમાનપત્ર તે કહાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. રા. સુકુંદરાય મણિરાય હાલ બદલાણમાં એકસ્ટ્રા આરિસસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ* છે, તેઓને તંત્રી (Editor) કરાવી “સુરત સમાચાર” નામે એક પત્ર પ્રકટ કરાવ્યું. દ્વિતીયી માતૃપિતાદિ સંબંધીઓ પોતાનાં બાલકને ઢીંગલાં પુતળાં આપી રમત સાથે સંસારની રીતિભાતિમાં પલોટાવા શિખવે છે, તેજ રીતિએ ફાર્બસે અમ-
દાવાદમાં અને સુરતમાં કર્યું. અનુભવ વિનાનાં શિખતાં બાલક બહુ ઠોકરા ખાય; કેટલાક વાંઝિયા અદેખા મોકાથી પેલા નિર્દોષ બાલકોને અનાયાસે નિર્જીવ પદાર્થથી કલ્લોલ પામતાં જોઈને ખમાય નહિ, તેથી તેઓના ઉપર કમળાવાળી ફરદસ્તી જોયાં કરે, અને તેઓની અદ્ય જૂલનો પણ લાભ લઈ તેઓને સંતાપવા ધારે, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેઓની ધર્ષાણુ પ્રકૃતિનો એ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. સુરતમાં એ સમયે એ જ પ્રકારે હતું. ફાર્બસ જેવા કુલીન હૃદયના ઉદાર ગૃહસ્થો કેટલાક હતા, તેઓ દેશીઓને ભવિષ્યત્ કાલમાં કર્તવ્ય કાર્ય ઢીંગલાં પુતળાંથી શીખવવા સાર નહાની નહાની સભાઓ, વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકસાહાઓ, નિશાલો આદિ કઢાવતા. હુદ્દ મનના સર્ગર્વ અધિકારીઓને તે ગમતું નહિ. તેથી સુરતમાં બે પક્ષ થયા. દ્રેથી પક્ષવાળા હિંદો શાખ્યાં કરતા હતા. તેઓએ ‘સુરત સમાચાર’ના અધિ-
પતિ અને તંત્રી રા. સુકુંદરાયજીના ઉપર એક દુષ્ટ અપરાધ મૂક્યો અને કામ ચલાવ્યું. ફાર્બસ સાહેબ કુલીન હતા. પોતાના આશ્રિતો ઉપર મમતા રાખવી એ કુલીન પુરુષોનો જ સ્વભાવ હોય છે; તેમાં આ વેલા તો ધર્મપક્ષ હતો. ફાર્બસ સાહેબે સર્વ પ્રકારનો આશ્રય રા. સુકુંદરાયજીને આપ્યો. તેથી તે નિરપરાધી, શિક્ષામાંથી વચ્ચી ગયા. ૨૦ સુકુંદરાયજી પોતાના ઉપકૃત હૃદયથી આજ લખે છે કે “તે સમય પ્રમાણે મારા ઉપર કામ ચાલ્યું. તે “કામ પોતાના ઉપર ચાલતું હોય એવી મિ. ફાર્બસને કાળજી હતી * * * “એ રીતિની તેમની કાળજીથી આખર સત્ય હતું તે તરી આવ્યું, ને પ્રપંચી “અમલદારો વગર અપરાધ કુટી મારવાની પેરવી કરે છે તે ચાલી શકી નહિ.”

સુરતમાં ‘એન્ડ્રુસ પુસ્તકસાહા’ સ્થપાઈ તે પણ ફાર્બસ સાહેબના જ પ્રતાપ. એ પ્રકારે સ્વસંબંધનાં કાર્ય ઉદારતાથી કરતા એટલું જ નહિ, કિંતુ

રાજ્યસંબંધનાં કામ પણ પ્રજાને સમજણ આપી પરસ્પર રાજપ્રજાને પ્રીત વધે એમ કરતા.

શહેરસુધારાઈ વિષેનો સન ૧૮૫૦ નો ૨૬ મો આક્ટ સુરતમાં ચલાવવા સાર સરકારે નિશ્ચય કર્યો. પૂર્વેનાં રાજ્યની જઠાત લેવાની રીતિથી લેકા ત્રાસી, ઇંગ્લિશ રાજ્યમાં નિરાંતમાં બેઠા હતા, તેઓએ પાછું જઠાતનું નામ સાંભળ્યું એટલે તેઓ ખીની ઉઠ્યા, અને કોલાહલ કરવા મંજા. દ્વાર્જસ સાહેબના યોગ્ય મનોહર સ્વભાવની વાતો સરકારના કાન સુધી જઈ પહોંચી હતી, તેથી કંઈ નહું કાર્ય કરતાં પ્રજાને પ્રસન્ના રાખી તે કરવા દ્વાર્જસ જેવા ખીજા યોગ્ય અધિકારી મળવા દુર્લભ છે, એવું સમજી, સન ૧૮૫૧ માં દ્વાર્જસ સાહેબને જ એ શહેરસુધારાઈના ધારો ચલાવનાર અધિકારી નિમ્ના. તેઓએ યથેષ્ટ કાર્ય કર્યું. કવિ દલપતરામને તથા દુર્ગારામ મહેતાજીને એ ધારાનો આશય સમજાવી, ખીજા લોકોને સમજાવતું કામ તેઓએ કાંધ્યું. પોતે પણ તેઓની સાથે જઈ શેરીએ શેરીએ ઉભા રહી, લોકોને સમજાવતા. સાહેબના સત્કારપૂર્વક મધુર વચનથી લોકોના મનમાં વિશ્વાસ વધી લખનો ભાર દૂર ચતો, અને તેઓના મનનું સમાધાન થતું. કેટલાક અવિચારી અજ્ઞાની લોકો અસમજે વ્યુત્ક કોલાહલ કરી ચૂકતા, અને ગમે તે ગમે તે બકતા, પણ તેથી મહામનના દ્વાર્જસ કોપ કરતા નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઉમટા પોતે હસતા અને અજ્ઞાનીઓ ઉપર કૃપાદ્રિયી બેતા હતા. એક રાજ્યાધિકારીના આવા સારા સદ્વર્તનથી પ્રજાની રાજ્ય ઉપર કેટલી ભક્તિ અને કેટલો વિશ્વાસ થાય છે, તે અનાયાસે સમજાશે. સુરતના લોકોએ રાજ્ય યર્ષ અનુમત આપ્યું કે, અમારા નગરમાં એ ધારો ચલાવો. વિરહ બોલી કોલાહલ કરી હાંથી કરવાને આવેલા અજ્ઞાની લોકો પોતાનો ધારોલો હેતુ ભૂલી જઈ, પાછા વળતાં બેઠાતા કે, 'આ તો સાહેબ કંઈ અપર જ છે, એઓના જેવું તો અમે કોઈ માણસ દોડુ નથી. આ તો પ્રજાના માખાપ જેવાં છે.' એ પ્રમાણે પ્રજા રાજ્ય રહી; અને રાજ્યકર્તા પણ પ્રસન્ન થયા. તારીખ ૩ જુલાઈ સન ૧૮૫૧ અંક ૨૨૭૧ નું એક પત્ર લખી સરકારે પણ દ્વાર્જસ સાહેબનો, એ સૂક્ષ્મ કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે કરી, પશ્ચિમ પ્રાન્તમાં પ્રથમ જ સુરતમાં એ ધારો લાગુ કર્યો માટે, બારી બાબાર મા-એ. તેના ખીજા ખણમાં લખે છે કે:—

"I have been directed to convey to you the thanks of Government for the tact and judgment which you have displayed in conducting this delicate commission."

તા. ૧લી મે સ. ૧૮૫૧માં તેઓ અમદાવાદના પહેલા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને માજિસ્ટ્રેટ નિયોજાયા; અને તે જ વર્ષના જુલાઈ માસમાં ધોલકા અને વિરમગામ એ બે મંડલ એઓને સ્વાધીન થયા. પછી સ. ૧૮૫૨ના આગસ્ટ માસમાં મહીકાંડાના પોલિટિકલ એજન્ટનું સ્થાન કાર્બ-સને મળ્યું. સ. ૧૮૫૪ના જુન માસમાં અમદાવાદના આફ્ટિંગ જજ અને સેશન્સ જજ કરવા.

અમદાવાદમાં પ્રથમ પગ ચૂક્યો ત્યાંથી જ હસ્તલિખિત ગ્રંથની પુખ્ત થાઈ હતી. પ્રાકૃત મહાકવિ ચંદનો પૃથુરાજરાસ મળવો દુર્લભ હતો. તે સાથે સાનંદ, વિજયપૂર આદિ ગ્રામોમાં ઘણી ખોળ કરાવી. પરંતુ તેનું ક્ષય થયું નહિ. પછી જ્યાં તે છે, એવા સમાચાર સાંભળતા, ત્યાં માણસો મોકલતા, ગુપ્ત કહિથી અખણ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું નહિ. 'રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી'ની મુંબઈની શાખામાં એ પુસ્તક છે, એવું સાંભળ્યાથી ત્યાંનું પુસ્તક પણ મંગાવ્યું. તે પણ સંપૂર્ણ નહોતું. પછી સાંભળવામાં આવ્યું કે છુંડીકાદાના રાજા પાસે એ પૃથુરાજરાસનું આખું પુસ્તક છે, તેથી ત્યાંના રેસિડેન્ટની વગ પહોંચાડી તે પુસ્તક મહાપ્રયત્નથી મંગાવ્યું. તે પુસ્તક પણ અર્ધ આવ્યું. તેની પ્રતિકૃતિ કરાવી. તે સંપૂર્ણ પુસ્તક આશ્રયે ઍશી હન્ટર શ્લોકપૂરનું છે. પુસ્તક મંગાવતાં રૂ. ૧૧૦) તો માત્ર ટપાલ ખર્ચના થયા. એ દુર્લભ ગ્રંથ બહુ નાણાં ખર્ચી લખાવી લીધો છે. તે હાલ મુંબઈમાં 'ફાર્બસ ગૂર્જરાતીસભા'ના સ્વાધીન પુસ્તકસંગ્રહમાં મુંબઈના પુરાણમાં (ટાઉનહાલમાં) ખીર્ન સંસ્કૃત ગૂર્જરાતી અને વ્રજ ભાષાનાં પુસ્તકોનો શોધ અને સંગ્રહ કરવા ફાર્બસ સાહેબે બહુ શ્રમ લીધો જણાય છે.

ગુણપદ ગ્રંથોના સંગ્રહ સમાન અન્ય સંગ્રહ અત્ર કોઈ નથી. ગુણપ્રાહી ગુણવાતોએ દેશદેશાંતરના અને કાલકાલાંતરના પૂર્વજ ગુણીઓના અન્તઃ-કરણમાંના વિવેકવિચારનાં અને અનુભવના સુખગ્રહ અમૂલ્ય અમર સારનું અતિપ્રયાસે દોહન કરી, દેશદેશાંતરના અને કાલકાલાંતરના ઉત્તરજ લોક સાર સંગ્રહી, રહ્યું છે, જેમાં, એવા ગ્રંથ, જે અહોને અચેતન મૃતવત મૂકે જડ છે, પરંતુ જે વિદ્વાનોને સચેતન અમર વાગીશના સમ છે—તે ગ્રંથના અનેક અક્ષય લબ્ય લાંડારોથી આ ભરતખંડ ભરપૂર હતો. રત્નખાનિ, સુવર્ણાદિધાતુખાનિ, રૂપસંપત્તિ પણ જેની તુલના કરી શકે નહિ, એવા મહાન્ અનુપમ અમર ગ્રંથનિધિ આ દેશમાં હતા. પુસ્તકસંગ્રહ સંગ્રંધમાં ઈંગ્લિશ કવિઓ કવે છે કે:—

“With awe, around these silent walks I tread;
 These are the lasting mansions of the dead:
 “The dead;” methinks a thousand tongues reply;
 These are the tombs of such as cannot die!
 Crowned with eternal fame, they sit sublime,
 And laugh at all little strife of time.”

The Library by George Crabbe.

“The animate spirit has even consented to shut
 ‘itself up in the inanimate thing—a book—and there
 retains its ancient prerogative of befriending and tea-
 ching, encouraging and delighting, its fellow-spirits.”

Culture and Self-culture by Samuel Neli, page. 51

“Coal has been beautifully described as the trea-
 sured sun-beams of pre-Adamite eras,—capable of glow-
 ing, brightening and heating now, even as before their
 prisoned light was packed and sealed up for the be-
 behoof of coming ages; yea, made all the more useful
 and precious by their portability and adaptability. If
 coal may thus be said to cast forth the latent sun-
 rays of long by-gone times, what shall we call those
 treasure-cities of the soul-books which send forth from
 each page, as if from a deftly painted window, the
 light and glory of thought—the thought of those who
 have partaken.

“Of that immortal death that leads to life?”

How brilliant yet substantial are the textures with
 which the intellect, “plying fast her golden shuttles”
 in the loom of time, weaves for herself as raiment, and
 adorns herself, while transforming thought into liter-
 ature, feeling into music, and investigation into science!”

Culture and Self-culture by Samuel Neli, page 72

પુસ્તકપ્રિય પુરુષોને એ ઉપરથી અનેક વિચારસંકલનાનું પ્રતિભાન થશે.

કાર્ણસ સાહેબ પુસ્તકનું નામ જાણે, અને તે ઉપયોગનું છે એવું તેઓને લાગે, એટલે તેના સંગ્રહ સાથે અનેક યુક્તિઓ અને પ્રયાત્ન કરતા, વગ લગાડતા, ધન આપતા, અને પોતે જાતે સામાને ઘેર જઈ માયના કરતા, પણ ધારેલું પુસ્તક મેળવતા. પાટણમાં પુસ્તકોના જામ લંકાર એવું તેઓના જાણવામાં આવ્યું હતું. તેમાંથી પુસ્તકો મંગાવવા બહુ ઉપાય કર્યા, પણ તે નિષ્ફલ થયા ત્યારે પિંડે ત્યાં ગયા. પૃથ્વી કરતાં પુનઃપ્રિયા-ગત્તુ અને સાગરગમ્મના બે ઉપાગ્રય (અપાશરા) મુખ્ય જણાયા. સાહેબ પિંડે અપાશરાના શ્રીપૂજ્ય પાસે ગયા, નમ્રતા અને અમૃત જેવાં મધુર વચનથી શું બસાખ્ય છે? સાહેબને ખુરશી આપવા માંડી, પણ દેવરથાનને માન આપી ખુરશિયે ના બેસતાં, એક ચાકળા ઉપર લાંબે પગે બેઠા; સાહેબે શ્રીપૂજ્યોતે માનવચ આખ્યાં અને મધુર વાણીથી તેઓને કયે એવી વાર્તાઓ કરી, જાને ઉપાશ્રયના શ્રીપૂજ્યો પ્રસન્ન થયા. પછી સાહેબે પુસ્તકોનાં નામની ટીપ માગી. શ્રીપૂજ્યોએ એક ડાબલાનાં પુસ્તકોની ટીપ આપી, તેમાં આશ્રયે ૫૦૦ પુસ્તકોનાં નામ હતાં. પુસ્તકો બહુ ઉપયોગી હતાં, પણ સાહેબે જાણ્યું કે વધારે માગીશ તો લોભ જેવું લાગશે, તેથી કૃપાશ્રય નામનું અત્યુપયોગી પુસ્તક માત્ર માગ્યું. શ્રીપૂજ્યોએ આનાકાની તો કરી, પણ અંતે લખાવી લેવા દેવાની હા કહી. તે પ્રમાણે ઉપાશરામાં લેખક બેસારી લિટારી લેવરાખ્યું. તે એક સાગરગમ્મના ઉપાશ્રવમાં જ ૪૫,૦૦૦ પુસ્તકો છે! ભરતખંડની અમરકીર્તિકરા અનુપમસમૃદ્ધિ સરસ્વતી છે. તે સરસ્વતીના લંકારના લંકાર મધ્યકાલની આ દેશની કુર્દશમાં હુંદાયા છે. અને જળાયા છે, ચોરાયા છે અને દ્રીપાન્તરે ગયા છે. અને અજી પણ જો અરના હાથમાં હોય છે તો મંધીનાં હાટોમાં જઈ પડીકાં બંધાઈ ચૂરો થાય છે.

પાટણમાં બીજા પુસ્તકલંકાર છે તે પણ સાહેબે જોયા. સર્વ કરતાં એક મહાભવ્ય અને અસંખ્ય પુસ્તકોના લંકાર જયપુરના રાજદારમાં છે—જે જયપુરમાં આર્યવંશના દેશીય રાજા પૂર્વથી અઘાપિ પર્વત એક કમે રાજ્ય કરે છે, જે જયપુરના પૂર્વના રાજા ભારતીના ભારે ભક્ત હતા, જે જયપુરમાં મુસલમાનોથી નાશ કરવા અવાયું નથી, એટલે પુસ્તકોનો નાશ પણ થયો નથી, તે જયપુરના રાજદારમાંના પુસ્તકલંકાર, અને તેવા જ કાશ્મીર અને નેપાલના પુસ્તકલંકાર મિ. કાર્ણસના જોવામાં આવ્યા હોય એવું લાગતું નથી. માત્ર ગુર્જરાતમાં અંબાત, વડોદરા, અને અમદાવાદના લંકારો થોડા ધણા સાહેબે જોયા હોય એમ લાગે છે. તેઓએ મુખ્યત્વે ઇતિહાસ

"With awe, around these silent walks I tread;
 These are the lasting mansions of the dead:
 "The dead;" methinks a thousand tongues reply;
 These are the tombs of such as cannot die!
 Crowned with eternal fame, they sit sublime.
 And laugh at all little strife of time."

The Library by George Crabbe.

"The animate spirit has even consented to shut
 'itself up in the inanimate thing—a book—and there
 retains its ancient prerogative of befriending and tea-
 ching, encouraging and delighting, its fellow-spirits."

Culture and Self-culture by Samuel Neil, page. 51

"Coal has been beautifully described as the trea-
 sured sun-beams of pre-Adamite eras,—capable of glow-
 ing, brightening and heating now, even as before their
 prisoned light was packed and sealed up for the be-
 hoof of coming ages; yea, made all the more useful
 and precious by their portability and adaptability. If
 coal may thus be said to cast forth the latent sun-
 rays of long by-gone times, what shall we call those
 treasure-cities of the soul-books which send forth from
 each page, as if from a deftly painted window, the
 light and glory of thought—the thought of those who
 have partaken.

"Of that immortal death that leads to life?"

How brilliant yet substantial are the textures with
 which the intellect, "plying fast her golden shuttles"
 in the loom of time, weaves for herself as raiment, and
 adorns herself, while transforming thought into liter-
 ature, feeling into music, and investigation into science!"

Culture and Self-culture by Samuel Neli, page 72

પુસ્તકત્રિય પુરુષોને એ ઉપરથી અનેક વિચારસંકલનાનું પ્રતિભાન થશે.

કાર્પાસ સાહેબ પુસ્તકનું નામ જાણે, અને તે ઉપયોગનું છે એવું તેઓને લાગે, એટલે તેના સંગ્રહ. સાર અનેક યુક્તિઓ અને પ્રયત્ન કરતા, વગ લગાડતા, ધન આપતા, અને પોતે જીતે સામાને ઘેર જઈ માથાના કરતા, પણ કારણ પુસ્તક મેળવતા. પાટણમાં પુસ્તકોના બધા લંકાર છે એવું તેઓના જાણવામાં આવ્યું હતું. તેમાંથી પુસ્તકો મંગાવવા બહુ ઉપાય કર્યા, પણ તે નિષ્ફલ થયા ત્યારે પિંડે ત્યાં ગયા. પૃથ્વી કરતાં પુત્રમિથા-ગૃહ અને સાગરમંચના બે ઉપાશ્રય (અપાશરા) મુખ્ય જણાયા. સાહેબ પિંડે અપાશરાના શ્રીપૂજ્ય પાસે ગયા, નમ્રતા અને અમૃત જેવાં મધુર વચનથી શું અસાધ્ય છે? સાહેબને ખુરશી આપવા માંડી, પણ દેવસ્થાનને માન આપી ખુરશિયે ના બેસતાં, એક ચાકળા ઉપર લાંબે પગે બેઠા; સાહેબ શ્રીપૂજ્યોત્તે માનવચ આખ્યાં અને મધુર વાણીથી તેઓને રુચે એવી વાર્તાઓ કરી. બન્ને ઉપાશ્રયના શ્રીપૂજ્યો પ્રસન્ન થયા. પછી સાહેબે પુસ્તકોનાં નામની ટીપ માગી. શ્રીપૂજ્યોએ એક ઝળલાનાં પુસ્તકોની ટીપ આપી, તેમાં આશ્રયે ૫૦૦ પુસ્તકોનાં નામ હતાં. પુસ્તકો બહુ ઉપયોગી હતાં, પણ સાહેબે જાણ્યું કે વધારે માગીશ તો લોભ જેવું લાગશે, તેથી દ્વિચાશ્રય નામનું અત્યુપયોગી પુસ્તક માત્ર માગ્યું. શ્રીપૂજ્યોએ આનાકાની તો કરી, પણ અતે લખાવી લેવા દેવાની હા કહી. તે પ્રમાણે ઉપાશ્રયમાં લેખક બેસારી ઉતારી લેવરાખ્યું. તે એક સાગરમંચના ઉપાશ્રયમાં જ ૪૫,૦૦૦ પુસ્તકો છે. ભરતખંડની અમરકાંતિકરા અનુપમસમૃદ્ધિ સરસ્વતી છે. તે સરસ્વતીના લંકારના લંકાર મધ્યકાલની આ દેશની દુર્દશામાં ક્ષુદ્રાયા છે. અને બળાયા છે, ચોરાવા છે અને દ્વીપાન્તરે ગયા છે. અને અજી પણ જો અમરના હાથમાં હોય છે તો ગંધીનાં હાથમાં જઈ પડીકાં બંધાઈ ચૂરો થાય છે.

પાટણમાં ખીજ પુસ્તકલંકાર છે તે પણ સાહેબે જોયા. સર્વ કરતાં એક મહાબલ્ય અને અસંખ્ય પુસ્તકોના લંકાર જવપુરના રાજદ્વારમાં છે—જે જવપુરમાં આર્યવંશના દેશીય રાજા પૂર્વથી અઘાપિ પર્વત એક ક્રમે રાજ્ય કરે છે, જે જવપુરના પૂર્વના રાજા ભારતીના ભારે લગ્ન હતા, જે જવપુરમાં મુસલમાનોથી નાશ કરવા અવાયું નથી, એટલે પુસ્તકોનો નાશ પણ થયો નથી, તે જવપુરના રાજદ્વારમાંનો પુસ્તકલંકાર, અને તેવા જ કારમીર અને નેપાલના પુસ્તકલંકાર. શિવ કાર્પાસના જોવામાં આવ્યા હોય એવું લાગતું નથી. માત્ર ગુર્જરાતમાં ખંભાત, વડોદરા, અને અમદાવાદના લંકારો થોડા ધણા સાહેબે જોયા હોય એમ લાગે છે. તેઓએ મુખ્યત્વે ઇતિહાસ

સંબંધિ પુસ્તકોનો પોતાની પાસે સંગ્રહ કર્યો હતો. તેમાં પ્રબંધચિંતામણિ, ભોજપ્રબંધ, દ્વયાશ્રય, પૂયુરાજરાસ, કુમારપાવરાસ, રત્નમાલા, પ્રવીણસાગર, જગદેવપરમાર, બાળીવિલાસ, શ્રીપાલરાસ, કેસરરાસ, હમીરપ્રબંધ, આદિ મુખ્ય છે. તેઓને સમજી લઈ તેના રાસમાલામાં સારો ઉપયોગ કર્યો છે.

અમુક જીર્ણ અને છિન્નલિપિ ચર્ધ ગયેલાં સ્થાન, અથવા રીતિભાતિ સાહેબના જોવામાં આવતાં કે તત્કાલ એક કવિના જોટથી કલ્પનાઓ, તેઓના મનમાં ઉત્પન્ન થતી, અને ભારે ઉત્કંઠાથી તેનું પૂર્વનું માહત્ત્વ યોધી કહાડવા પ્રયત્ન કરતા. શિલ્પકલામાં પોતે પ્રથમ અભ્યાસ કરેલો તેથી પ્રવીણ હતા. કોઈ પણ દેશના પૂર્વેના મહિમાને તત્કાલ દર્શાવનાર શિલ્પકલા જેવાં અન્ય સૂચક ચિહ્ન ઓછાં છે.

આ નિરંતર ભ્રમતી પૃથિવીની પેઠે તે ઉપર આવેલા ખંડો અને દેશો પણ અનેકને અધીન થાય છે. જેમ પૃથ્વી રાત્રિને અધીન થઈ અન્ધ-કારને વશ થાય છે, અને દિનને અધીન થઈ પ્રકાશને વશ થાય છે; તેમ દેશો પણ કોઈ વાર પ્રજાલંબક રાજ્યકર્તાને હસ્તગત થઈ રક્ષાઈ સુખી થાય છે, અને કોઈ વાર પ્રજાલંબક રાજ્યકર્તાને હસ્તગત થઈ બક્ષાઈ દુઃખી થાય છે. તે રાજ્યકર્તાનું દેશીય હોવું કે પરદેશીય હોવું, સ્વધર્મી હોવું કે વિધર્મી હોવું, એ રક્ષકબક્ષક અવામાં વાસ્તવિક નિમિત્ત નથી હોતું. મુખ્ય આધાર રાજ્યકર્તાના જ્ઞાન, સુસ્વભાવ અને દુરદૃષ્ટિ ઉપર રહે છે. જે રાજ્યકર્તા પ્રજાલંબક હોય છે, તે અન્તે સ્વાર્થલંબક અને શત્રુરંજક થાય છે. આ દેશમાં અનેક રાજ્યકર્તા થયા છે. પ્રખ્યાત મુસલમાન મહારાજ અકબર વિધર્મી હતા તેપણ તેના સમયમાં આ દેશ શ્રીમાન, વર્ધમાન અને સમૃદ્ધિમાન હતો. આપણા હાલના બ્રિટિશ રાજ્યના વારામાં પાછો તેવો થાય છે. સારા રાજ્યકર્તાનાં રાજ્ય અધિક સુસ્થાયિ અને ચિરંજીવ પણ થાય છે. પરંતુ મધ્યના અન્ધકારકાલના રાજ્યકર્તા તેવા ન હોવાથી, આ દેશને અને તેઓને ઉભવને ભારે હાનિ થઈ છે. નાથ કરવો એમાં જ પ્રીતિ છે, એવું સમજેલા અવિચારી કેટલાક રાજ્યકર્તાઓ જેમાંના ખરીદી ઓમર સંબંધમાં યૂરોપીઅન ઐતિહાસિકો લખે છે કે, -તેણે ટાક્ષોમીનું પુસ્તકાલય બાળી મૂકી અખિલ જગતના ઇતિહાસને ભારે હાનિ કરી

વિચારવાનોને, આર્ય લોકોની ગતિજીતિ અને મહિમાનાં અનુમાન કરાવવાને પરિપૂર્ણ લાગ્યાં છે. કુલીન કરનલ ટાડ અને કાર્તિકના અન્ય વાંચ્યેથી પૂર્વોક્ત લેખની સત્યતા સદસા ધ્યાનમાં આવશે. કાર્તિક સાહેબે સિદ્ધપુર, અમુહિસપુર, પાલીટાણા, આણુ આદિ સ્થળોએ સ્વતઃ જઈને ત્યાંનાં લઘ્ય ખંડેરા, કીર્તિસ્તંભો, દેવાલયો, જલાશયો આદિ નિરખી જોયાં હતાં. પોતે ચિત્રકલામાં પણ પ્રવીણ હતા. તેમણે પોતાને હાથે કેટલાંક ચમત્કારિક સ્થાનોનાં ચિત્ર આલેખી લઈને રાસમાલામાં મૂકેલાં છે.

તેઓ એવાં રમણીય સ્થળે જોવા જતા ત્યાં કાઈનું મન દુઃખાવતા નહિ. પોતાનાં 'બૂટ' કહાડી જ્યાં સુધી જવાનો બાધ ન હોય ત્યાં સુધી જ જતા. અને તે પણ સામાની આરા લઈને. જે જે સ્થળ જોતા તેના સંબંધિની જે હંતકથા ચાલતી હોય તેની, અને કઈ તેનું માહાત્મ્ય લખાયેલું હોય તે તેની પૃષ્ઠાં કરતા, અને તેમાંથી ઉપયોગનો સાર કહાડતા. સાહેબનો સ્વભાવ હાસ્યવિનોદી પણ હતો. એક સમયે પંચાસરા પાર્શ્વનાથમાં વનરાજની મૂર્તિ જોવા પોતે ગયા હતા. ત્યાં એક હીરણ નામે ધરડો ભાટ સાહેબની કીર્તિ સાંભળી એક પુસ્તક લઈ બેઠે કરવા આવ્યો, અને બોલ્યો કે, "એક વાર 'ગાયકવાડને અમારા જુદે એક જીવું સરસ પુસ્તક દેખાડ્યું હતું. તેથી સરકારે 'ખુશી થઈ એક ગામ બખશીશ આપ્યું છે. તો અંગ્રેજ તો મહેરો રાજા છે, માટે અમને એથી કંઈ વધારે આશા છે." સાહેબને આ વાત સાંભળી બહુ હસવું આવ્યું. પછી કવિ દલપતરામને કહ્યું કે 'હું તમારું નાટક'ની પેલી વાતો એ બારોટને તમે સંભળાવો. તે આ હતી:-"એક સમયે નાટકમાં 'હું તમારો વેશ આવ્યો. તેને એક માણસે કહ્યું કે 'ઓ હું તમારું બાપજી! 'તમે મને' બાપડી મેળવી આપો તો હું તમને તૈલ સિદ્ધર ચડાવું.' હું તમારે 'ઉત્તર આપ્યું કે-તને ખરણાવવા મારી પાસે આ હોય તો હું જ કુંવારો 'રહું!' સાહેબે પેલા બારોટને કહ્યું કે, -"ભાઈ! તમને ગામ આપવાની મારી 'શક્તિ હોત તો હું જ ચાકરી' શા વાસ્તે કરત?" એ પુસ્તકોદિના સંગ્રહ સંબંધમાં એક વૃત્ત લક્ષમાં રાખવાનું છે કે સાહેબ તેમાં જે બ્યમ કરતા હતા તે સ્વોપાર્જિત સ્વધનમાંથી જ કરતા હતા.

પ્રવાસમાં પગે ચાલવાનો સાહેબને અનુરાગ હતો. પાસે નકશો, નાણાંની કાથળા, પીસ્તોલ અને લાકડી રાખતા. માર્ગમાં ભાત ભાતના વિવિધ વાંટેમાર્ગોએ મળે તેની સાથે, એક સાધારણ મનુષ્યની પેઠે, વાતો કરતા, અને તેઓને સર્વ સંભાચાર પૂછી લેતા; તેથી તેઓની રીતિભાતિ, તેઓના અંતરના અનેક મનોભાવ, તેઓની ધારણાઓ, તેઓનાં દુઃખસુખની

સંબંધિ પુસ્તકોનો પોતાની પાસે સંગ્રહ કર્યો હતો. તેમાં પ્રબંધચિંતામણિ, લોભપ્રબંધ, દ્વંયાશ્રય, પૃથુરાજરાસ, કુમારપાલરાસ, રત્નમાલા, પ્રવીણસાગર, જગદેવપરમાર, બાળીવિલાસ, શ્રીપાલરાસ, કેસરરાસ, હુમીરપ્રબંધ, આદિ મુખ્ય છે. તેઓને સમજી લઈ તેનો રાસમાલામાં સારો ઉપયોગ કર્યો છે.

અમુક શુભ અને ઊંચલિત ચર્ચ ગ્રંથોમાં સ્થાન, અથવા રીતિભાતિ સાહેબના જોવામાં આવતાં કે તત્કાલ એક કવિના જેટલી કલ્પનાઓ તેઓના મનમાં ઉત્પન્ન થતી, અને બારે ઉર્લકાથી તેનું પૂર્વનું માહાત્મ્ય સોધી કહાડવા પ્રયત્ન કરતા. શિષ્યકલામાં પોતે પ્રથમ અભ્યાસ કરેલો તેથી પ્રવીણ હતા. કોઈ પણ દેશના પૂર્વેના મહિમાને તત્કાલ દર્શાવનાર શિષ્યકલા જેવાં અન્ય સૂચક ચિહ્ન ઓછાં છે.

આ નિરંતર પ્રમેતી પૃથિવીની પેઠે તે ઉપર આવેલા ખૂંડા અને દેશો પણ અનેકને અધીન થાય છે. જેમ પૃથ્વી રાત્રિને અધીન થઈ અન્ધ-કારને વશ થાય છે, અને દિનને અધીન થઈ પ્રકાશને વશ થાય છે; તેમ દેશો પણ કોઈ વાર પ્રજાલંબક રાજ્યકર્તાને હસ્તગત થઈ રક્ષાઈ સુખી થાય છે, અને કોઈ વાર પ્રજાલંબક રાજ્યકર્તાને હસ્તગત થઈ ભક્ષાઈ દુઃખી થાય છે. - તે રાજ્યકર્તાનું દેશીય હોવું કે પરદેશીય હોવું, સ્વધર્મી હોવું કે વિધર્મી હોવું, એ રક્ષકભક્ષક થવામાં વાસ્તવિક નિમિત્ત નથી હોતું. મુખ્ય આધાર રાજ્યકર્તાના જ્ઞાન, સુસ્વભાવ અને દૂરદષ્ટિ ઉપર રહે છે. જે રાજ્યકર્તા પ્રજાલંબક હોય છે, તે અન્તે સ્વાર્થલંબક અને સત્તુરંજક થાય છે. આ દેશમાં અનેક રાજ્યકર્તા થયા છે. મખ્યાત મુસલમાન મહારાજ અકબર વિધર્મી હતા તેપણ તેના સમયમાં આ દેશ શ્રીમાન, વર્ધમાન અને સમૃદ્ધિમાન હતો. આપણા હાલના બ્રિટિશ રાજ્યના વારામાં પાછો તેવો થાય છે. સારા રાજ્યકર્તાનાં રાજ્ય અધિક સુસ્થાવિ અને ચિરંજીવ પણ થાય છે. પરંતુ મધ્યના અન્ધકારકાલના રાજ્યકર્તા તેવા ન હોવાથી, આ દેશને અને તેઓને ઉલ્લયને બારે હાનિ થઈ છે. નાશ કરવો એમાં જ ક્ષતિ છે, એવું સમજેલા અવિચારી કેટલાક રાજ્યકર્તાઓ જેમના અતીદ્ર ઓમર સંબંધમાં યુરોપીઅન ઐતિહાસિક લખે છે કે, -તેણે ટાલોમીનું પુસ્તકાલય બાળી મૂકી અખિલ જગતના ઇતિહાસને બારે હાનિ કરી છે. અને અનેક વિદ્યાકલાનો નાશ કર્યો છે, તે અજી ૧૨૪૦ વર્ષે પણ આપણે વિસારી મૂકીએ નથી, તેવા રાજ્યકર્તાઓએ આ ભરતખંડનું પણ ઓછું સલાનાશ વાળું નથી. મધ્યકાલના અન્ધકારના નાસદાયક અપાટામાંથી મરણ પુલ્ય થઈ વંચી ગયેલાં કોઈ કોઈ વિશીષ્ટ સ્થલો અને ખંડિત ચિહ્નો પણ,

વિચારવાનોતે, આર્ય લોકોની ગતકીર્તિ અને મહિમાનાં અનુમાન કરાવવાને પરિપૂર્ણ લાગ્યાં છે. કુલીન કરનલ દાડ અને કાર્તિકના અન્ય વાંચ્યેથી પૂર્વોક્ત કૈષ્ણની સત્યતા સહસા ધ્યાનમાં આવશે. કાર્તિક સાહેબે સિદ્ધપુર, અણહિલપુર, પાલીટાણા, આણુ આદિ સ્થળોએ સ્વતઃ જઈને ત્યાંનાં લબ્ધ ખંડેરા, કીર્તિસ્તંભો, દેવાલયો, જલાશયો આદિ નિરૂપી બોધ્યાં હતાં. પોતે ચિત્રકલામાં પણ પ્રવીણ હતા. તેમણે પોતાને હાથે કેટલાંક ચમત્કારિક સ્થાનોનાં ચિત્ર આલેખી લઈને રાસમાલામાં ચીંટ્યાં છે.

તેઓ એવાં રમણીય સ્થળે જોવા જતા ત્યાં કાર્તિક મન દુઃખાવતા નહિ. પોતાનાં ‘બૂટ’ કહાડી બ્યાં સુધી જવાનો બાધ ન હોય ત્યાં સુધી જ જતા. અને તે પણ સામાની આરા લઈને. જે જે સ્થળ જોતા તેના સંબંધિની જે દંતકથા ચાલતી હોય તેની, અને કંઈ તેનું માહાત્મ્ય લખાયેલું હોય તે તેની પૃચ્છા કરતા, અને તેમાંથી ઉપયોગનો સાર કહાડતા. સાહેબનો સ્વભાવ હાસ્યવિનોદી પણ હતો. એક સમયે મંચાસરા પાર્શ્વનાથમાં વનરાજની મૂર્તિ જોવા પોતે ગયા હતા. ત્યાં એક હીરણ નામે ઘરડો બાટ સાહેબની કીર્તિ સાંભળી એક પુસ્તક લઈ બેઠ કરવા આવ્યો, અને બોલ્યો કે, “એક વાર ‘ગાયકવાડને અમારા જુદે એક જુનું સરસ પુસ્તક દેખાડ્યું હતું. તેથી સરકારે ‘પ્રશી થઈ એક ગ્રામ બખશીય આપ્યું છે. તો અંગેજ તો મહોદય રાજા ‘છે, માટે અમને એથી કંઈ વધારે આશા છે.” સાહેબને આ વાત સાંભળી બહુ હસ્યું આવ્યું. પછી કવિ દલપતરામને કહ્યું કે ‘હનુમાન નાટક’ની પેલી વાર્તા એ બારોડને તમે સંભળાવો. તે આ હતી:—“એક સમયે નાટકમાં ‘હનુમાનનો વેશ આવ્યો. તેને એક માણસે કહ્યું કે ‘ઓ હનુમાન બાપણ! ‘તમે મને’ બાધડી મેળવી આપો તો હું તમને તેલ સિંદૂર ચડાવું.” હનુમાને ‘ઉત્તર આપ્યું કે—તને ખરણાવવા મારી પાસે બી હોય તો હું જ કુંવારો ‘રહું!” સાહેબે પેલા બારોડને કહ્યું કે, “બાઈ! તમને ગ્રામ આપવાની મારી ‘શક્તિ હોત તો હું જ ચાકરી શા વાસ્તે કરત?” એ પુસ્તકાદિના સંગ્રહ સંબંધમાં એક વૃક્ષ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે સાહેબ તેમાં જે બંધ કરતા હતા તે સ્વોપાર્જિત સ્વધનમાંથી જ કરતા હતા.

પ્રવાસમાં પણ ચાલવાનો સાહેબને અતુરગમ હતો. પાસે નકશો, નાણાંની કાચળી, પીસ્તોલ અને લાકડી રાખતા. માર્ગમાં ભાત ભાતના વિવિધ વાંટેમાર્ગો મળે તેની સાથે, એક સાધારણ મનુષ્યની પેઠે, વાર્તા કરતા, અને તેઓને સર્વ સંમાચાર પૂછી લેતા; તેથી તેઓની રીતિભાતિ, તેઓના અંતરના અનેક મનોભાવ, તેઓની ધારણાઓ, તેઓનાં દુઃખમુખની

અતુસરી કવિઓની યોગ્યતા પ્રમાણે તેઓને માનવશ્ર આપી વિદાય કરતા; તે સાથે તેઓને નમ્રતાપૂર્વક કહેતા કે “હું તમને તમારા ગુણ પ્રમાણે “આપી શકતો નથી.”

કાર્પસને સ્વભાવ દ્વાળુ અને ધર્મનિષ્ઠ હતો. પોતાના આપ-પતમાંથી ધર્મદાય કહાડવાનો આપણા લોકમાં ચાલ છે, તે પ્રયા કાર્પસે પકડી હતી તેઓ એક સમયે પ્રવાસ કરતાં ઢાંતામાં આવી પહોંચ્યા. તહિ એક તીર્થવાસી બ્રાહ્મણ સાંજની વેળાએ આવી ચાલતો આખા ગામમાં ફર્યો, પણ અલ મળ્યું નહિ, તેથી નિરાશ થઈ એક બાગમાં ગયો. ત્યાં પચ્ચો પચ્ચો પોકાર કરતો હતો કે “ભલા ભગવાન! તે શું ધાણું છે! આખા “ગામમાં કોઈ દ્વાળુ દાતા ન મળે! ભરવસ્તીમાં મારે ભુખ્યાં આસોટવા “કાલ! કોઈ ઈશ્વરનો લાલ નહિ હોય!” ઇત્યાદિ કહી નિઃશ્વાસ નાંખતો અંતરમાં ઈશ્વરને નિર્દય માનવા લાગ્યો. પણ ઈશ્વરના લાલ નીકળ્યા. કાર્પસને કાને તેના શબ્દો પડતાં જ તેણે ઈશ્વરનો મહિમા કેળાવ્યો. અંતરિક્ષથી ઉત્તરે એમ કવિ દક્ષપતરામને મોકલીને, તે બ્રાહ્મણને પાકું સાકરનું શીધું અપાવ્યું; પછી ત્યાં સદાવત બાંધ્યું. જે કોઈ અનાય હિન્દુ, મુસલમાન કે પછી ગમે તે આવે તેને ઘી સાકર સાથે પાકું સીધું કાર્પસના સદાવતમાંથી મળતું. શુભ કાર્યોમાં કાર્પસનો બધો પગાર ખરચાતો હતો એટલું જ નહિ પણ ઉલટા વિલાપતથી રૂપીઆ મંગાવવા પડતા, એવા ઉદાર મનથી તે ખરચ કરતા.

ઢાંતેથી કાર્પસ સાહેબ અંબા માતાએ જઈ આજીજી ગયા. આજીજીના ચાન્ત, શીતળ અને ઈશ્વરલીલાથી ભરપૂર પર્વતને નિરખી, અમદાવાદ બણી, આવવા સાર ઢાંતીમાં પાછા આવ્યા. સાહેબની અમદાવાદ બહલી થઈ તેથી આજી મહીકોઠો ખેડ પામ્યો. રાજથી તે રંક સુધી જેને સમાન રીતિએ કાર્પસના સ્નેહે સુખી કર્યા હતા, તે સર્વ તેના વિયોગથી ભારે શોકાતુર થયા હતા.

સન ૧૮૫૩ ત્રી જુન માસમાં કાર્પસ સાહેબ અમદાવાદના ન્યાયાધીશ થયા. ત્યાં પોતાનું કાર્ય કામદ અને સુદૃઢ દૃષ્ટિથી (પણ નેહએ તે કરતાં જરા વધારે વિશ્વાસ કાર્યકારીઓ ઉપર રાખી) ચલાવી સર્વને સદ્ય-ન્યાય આપતા એ તો પ્રસિદ્ધ છે.

ગૂર્જરાતના મહિમાનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના હેતુથી, પોતે તેનાં અનેક માર્ગોથી સાધન સંપાદન કરતા હતા, તે આપણા નાણામાં ઉપર આવ્યું છે. તે સર્વ સામગ્રી સાથે લઈ તા. ૨૮ મી, માર્ચ સન. ૧૮૫૪ માં યુરોપ સિધાવ્યા. ગૂર્જરાતથી તેનું તત્તુ દૂર યુરોપ ગયું, પણ તેનું મન ગૂર્જરાતમાં

વાર્તાઓ, તેઓના સરકાર વિષયના વિચાર કેવા છે તે, એ આદિ અનેક વિષયો સ્પષ્ટ બળવામાં આવતા. કોઈ અનાથ દરિદ્રી વાટેમાર્ગે હોય તો તેને પેલી ફાયળાથી સહાય કરતા; અસમજીને સમજાવું આપી તેના મનનું સમાધાન કરતા; અને નિર્બલને સ્વબલનું સહાય આપતા. એક સમયે વન-વગડામાં એક બાઈ/માથે ભાર ઉંચકી જતી હતી. તે બહુ યાત્રી મઈ હતી, પણ તેના ભાર ઉતારાવનાર એક ઈશ્વર વિના કોઈ ન મળે. ફ્રાંસિસે તેને દીડી. તેની પાસે પોતે ગયા. અને પોતાને હાથે તેના ભાર ઉતાર્યો. આ વાર્તા તો સાધારણ છે, પણ એ ચારિત્ર્ય કેવું ઉત્તમ અંતઃકરણ દર્શાવે છે, તે વાચનારે જ વિચારી લેવું. માયાળુ સ્વભાવના મનુષ્યને એક પણ વાર પણ સમાગમ થયો હોય તો તે વર્ષ સુધી વિચરતો નથી, તો જોને માયાળુ સ્વભાવમિશ્રિત અનેક સદ્ગુણથીયે ફ્રાંસિસનો સમાગમ બહુ વર્ષ સુધી હોય, તેની શી વાર્તા કહેવી! ફ્રાંસિસની સાથે અનેક પ્રકારના સંબંધની આવેલા અનેક લોકોને મળવાનું બની શક્યું છે, તેઓને મુખેથી ફ્રાંસિસની પ્રશંસા વિના બીજું કશું કાને પડ્યું નથી. ફ્રાંસિસના પરિચયવાળાં સર્વે મનુષ્યો એક સ્વરે તેના ગુણ ગાય છે. ધન્ય છે ફ્રાંસિસનું જીવન! તેનાથી અધિક ભાગ્યશાળી નર તે કોણ! કહ્યું છે કે—

“જન્મ તુમ આથે જન્મતમે, થોક હસે તુમ રોય;

એસી કરણી કર ચલો, એસે વિપરીત હોય.”

ફ્રાંસિસ સંબંધમાં એવું જ થયું છે. ફ્રાંસિસ સદ્ગત થયા પછી તેનું નામ અને ગુણ સંભારીને અત્રુપાત રૂપ અવાચક સતે ચિત્તવેધક શબ્દવતે ગુણ ગાતા દેટલાક મૃદસ્યોને પ્રત્યક્ષ દીડા છે. અને ફ્રાંસિસ અન્ય દેહમાં લોકનું કલ્યાણ કલ્યાણી યતા સંતોષના અકલ સુખથી, હસતો હશે.

મદીદાંદાના પોલિટિકલ એજન્ટ પોતે હતા તેવામાં, રાજકુમારોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવના, એ બહુ આવશ્યકી વાર્તા તેઓએ પ્રથમ લક્ષમાં લીધી. સાદરામાં એક નિયાળ સ્થાપી. તે અઘાપિ “ફ્રાંસિસ શાલા” નામે પ્રસિદ્ધ છે.

સન્ ૧૮૫૨ માં સાહેબની અચારી ઈડર ગઈ. ઈડરના કુત્રિય રાજાઓ પૂર્વે મહાપ્રતાપી અને વશોધન હતા. તેઓ કવિઓનાં લાડ પાળનારા હતા. તેઓએ પોતાના રાજ્યને અર્ધો ભાગ તો કવિઓને ત્યાગ (ગ્રીતિદાન) માં આપ્યો હતો. એ વાર્તા સાહેબના બળવામાં આવી; તે ઉપરથી કવિઓનો મેળો કરવાનું એ ઈડર યોગ્ય સ્થાન ગણી ત્યાં કવિમેળો કય્યો. મહારાજા સુવર્ન-સિંહછ પાસે કવિઓને પત્ર લખાવી નિમંત્રણ. તેઓની કવિતા પોતે સાંભળતા. તેમાંથી પોતાને ઉપયોગિની વાર્તા તારવી કહાડતા. પોતાની સક્રિય

અનુસરી કવિઓની યોગ્યતા પ્રમાણે તેઓને માનવજ્ઞ આપી વિદાય કરતા; તે સાથે તેઓને મત્રતાપૂર્વક કહેતા કે “હું તમને તમારા ગુણ પ્રમાણે “આપી શકતો નથી.”

ફાર્બસનો સ્વભાવ દયાળુ અને ધર્મનિષ્ઠ હતો. પોતાના આય-પતમાંથી ધર્મદાય કદાચવાનો આપણા લોકમાં આવ છે, તે પ્રથા ફાર્બસે પકડી હતી. તેઓ એક સમયે પ્રવાસ કરતાં ઢાંતામાં આવી પહોંચ્યા. તહિ એક તીર્થવાસી બ્રાહ્મણ સાંજની વેળાએ આવી ચાલતો આખા ગામમાં ફર્યો, પણ અંજ મળ્યું નહિ, તેથી નિરાશ થઈ એક બાગમાં ગયો. ત્યાં પશ્ચો પશ્ચો પોકાર કરતો હતો કે “લલા ભગવાન! તે શું ધાર્યું છે! આખા “ગામમાં કોઈ દયાળુ દાતા ન મળે! ભરવસ્તીમાં મારે ભુખ્યાં આલોટવા “કાલ! કોઈ ઈશ્વરનો લાલ નહિ હોય!” ઇત્યાદિ કહી નિઃશ્વાસ નાંખતો અંતરમાં ઈશ્વરને નિર્દય માનવા લાગ્યો. પણ ઈશ્વરના લાલ નીકળ્યા. ફાર્બસને જાને તેના શબ્દો પડતાં જ તેણે ઈશ્વરનો મહિમા દેખાડ્યો. અંતરિક્ષથી ઉત્તરે એમ કવિ હલપતરામને મોકલીને, તે બ્રાહ્મણને પાકું સાકરનું શીધું અપાવ્યું; પછી ત્યાં સદાવ્રત બાંધ્યું. જે કોઈ અનાય હિન્દુ, સુસલમાન કે પછી ગમે તે આવે તેને ઘી સાકર સાથે પાકું શીધું ફાર્બસના સદાવ્રતમાંથી મળતું. શુભ કાર્યોમાં ફાર્બસનો બધો પગાર ખરચાતો હતો એટલું જ નહિ પણ ઉલટા વિલાપતથી હપીઆ ગંગાવવા પડતા, એવા ઉદાર મનથી તે ખરચ કરતા.

ઢાંતેથી ફાર્બસ સાહેબ અંબા માતાએ જઈ આશુજી ગયા. આશુજીના શાન્ત, શીતળ અને ઈશ્વરલીલાથી ભરપૂર પર્વતને નિરખી, અમદાવાદ બહી, આવવા સારૂ ઢાંતામાં પાછા આવ્યા. સાહેબની અમદાવાદ બહી થઈ તેથી આજે મહીકાઠો ખેદ પામ્યો. રાજાથી તે રંક સુધી જેને સમાન રીતિએ ફાર્બસના સ્નેહે સુખી કર્યા હતા, તે સર્વ તેના વિયોગથી ભારે શોકાતુર થયા હતા.

સન ૧૮૫૩ ત્રા બુન માસમાં ફાર્બસ સાહેબ અમદાવાદના ન્યાયાધીશ થયા. ત્યાં પોતાનું કાર્ય કામલ અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી (પણ જોષએ તે કરતાં જરા વધારે વિશ્વાસ કાર્યભારીઓ ઉપર રાખી) ચલાવી સર્વને સદ્ય-ન્યાય આપતા બે તો પ્રસિદ્ધ છે.

ગૂર્જરાતના મહિમાનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના હેતુથી, પોતે તેનાં અનેક માર્ગેથી સાધન સંપાદન કરતા હતા, તે આપણા જાણવામાં ઉપર આવ્યું છે. તે સર્વ સામગ્રી સાથે લઈ તા. ૨૮ મી. માર્ચ સન ૧૮૫૪ માં યુરોપ સિધાવ્યા. ગૂર્જરાતથી તેનું તત્તુ દૂર યુરોપ ગયું, પણ તેનું મન ગૂર્જરાતમાં

વાર્તાઓ, તેઓના સરકાર વિધાનના વિચાર કેવા છે તે, એ આદિ અનેક વિષયો સ્પષ્ટ જાણવામાં આવતા. કાર્તિક અનાથ દરિદ્રી વાટેમાર્ગુ હોય તો તેને પેલી દાયજીથી સહાય કરતા; અસમજીને સમજણ આપી તેના મનનું સમાધાન કરતા; અને નિર્ભયને સ્વબલનું સહાય આપતા. એક સમયે વન-વગડામાં એક બાર્ષ માથે ભાર ઉચકી જતી હતી. તે બહુ યાત્રી ગઈ હતી, પણ તેનો ભાર ઉતારાવનાર એક ઈશ્વર વિના કાર્તિક ન મળે. કાર્તિકે તેને દીડી. તેની પાસે પોતે ગયા. અને પોતાને હાથે તેનો ભાર ઉતાર્યો. આ વાર્તા તો સાધારણ છે, પણ એ આરિષ્ટ કેવું ઉત્તમ અંતઃકરણ દર્શાવે છે, તે વાચનારે જ વિચારી લેવું. માયાળુ સ્વભાવના મનુષ્યનો એક પણ વાર પણ સમાગમ થયો હોય તો તે વર્ષ સુધી નિસરતો નથી, તે જોને માયાળુ સ્વભાવમિશ્રિત અનેક સદ્ગુણથી ભરેલ કાર્તિકનો સમાગમ બહુ વર્ષ રહ્યો હોય, તેની શી વાર્તા કહેવી ! કાર્તિકની સાથે અનેક પ્રકારના સંબંધમાં આવેલા અનેક લોકોને મળવાનું બની શક્યું છે, તેઓને મુખેથી કાર્તિકની પ્રશંસા વિના બીજું કશું કાને પડ્યું નથી. કાર્તિકના પરિચયવાળાં સર્વે મનુષ્યો એક સ્વરે તેના ગુણ ગાય છે. ધન્ય છે કાર્તિકનું જીવન ! તેનાથી અધિક ભાગ્યદાળી નર તે કોણે ! કહ્યું છે કે—

“જન્મ તુમ આયે જગતમે, લોક હસે તુમ રોય;

ઐસી કરણી કર ચલો, આસ વિપરીત હોય.”

કાર્તિક સંબંધમાં એવું જ થયું છે. કાર્તિક સદ્મત-થવા પછી તેનું નામ અને ગુણ સંભારીને અત્યુપાત રૂપ અવાચક સતે ચિત્તવેશક રાખવતે ગુણ ગાતા કેટલાક ગૃહસ્થોને પ્રત્યક્ષ દીકરા છે. અને કાર્તિક અન્ય દેહમાં લોકનું કલ્યાણ કરવાથી ચતા સંતાપના અંકલ સુખથી, હસતો હશે.

મહીકાંડાના પોલિટિકલ એજન્ટ પોતે હતા તેવામાં, રાજકુમારોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, એ બહુ આવશ્યક વાર્તા તેઓએ પ્રથમ સફરમાં લીધી. સાદરામાં એક નિશાળ સ્થાપી. તે અઘાપિ “કાર્તિક સાલા” નામે પ્રસિદ્ધ છે.

સન ૧૮૫૨ માં સાહેબની અધ્યક્ષી ઈડર ગઈ. ઈડરના ક્ષત્રિય રાજાએ પૂર્વે મહાપ્રતાપી અને ધરોધન હતા. તેઓ કવિઓનાં લાડ પાગનારા હતા. તેઓએ પોતાના રાજ્યનો અર્ધો ભાગ તે કવિઓને ત્યાગ (પ્રીતિદાન) માં આપ્યો હતો. એ વાર્તા સાહેબના જાણવામાં આવી; તે હિપરથી કવિઓને મેળો કરવાનું એ ઈડર યોગ્ય સ્થાન ગણી ત્યાં કવિમેળો કર્યો. મહારાજા યુવન-સિદ્ધ પાસે કવિઓને પત્ર લખાવી નિમંત્ર્યા. તેઓની કવિતા પોતે સાંભળતા. તેમાંથી પોતાને ઉપયોગિની વાર્તા તારવી કહાડના. પોતાની શક્તિને

કરતાં જરા અધીરતા અને ઉતાવળ થઈ હતી, તો પણ તેઓએ એવી સારી રીતિએ દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને વિવેકથી સત્ય શોધી, નિરપરાધી અને અપરાધીઓને વિણી કઢાવ્યા કે, સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને ફાર્જ પક્ષવાળાને ‘અન્યાય થયો’ એવું કહેવા અવકાશ રહ્યો નહિ. તેણે સન ૧૯૫૭ ના આગસ્ટમાં કામ ચલાવી તે જ માસમાં પૂરું કર્યું. એ બારે કાર્ય સારૂ મારિસના ‘સદર અદાલતના ફેસલાના’ આઠમા ભાગના પૃષ્ઠ ૪૭૬ મે લખે છે કે—

“એ કામમાં કરેલી પરીક્ષા (તપાસ) મિ. ફાર્જસને એટલી બધી માનદ “છે” કે તેની અસંકુચિત પ્રશંસા કોર્ટ (સદર અદાલત) કરી શકતી નથી તેથી “વિશેષ ખેદ પામે છે.”

ફાર્જનું કલ્યાણ કરવું તે અનેક પ્રકારે થાય છે. તેમાં મુખ્ય એ છે. અચાત કિંવા પરોક્ષ, અને પ્રત્યક્ષ કિંવા અપરોક્ષ. આપણે ઉપર જે વૃત્તાંત જાણ્યો તે ફાર્જસે આપણું અપરોક્ષ કલ્યાણ કર્યું તેનો છે. સ્વાર્પ રહિત ઉત્તમ પ્રકૃતિના પુરુષોનો, કર્તાનું નામ. જણાય નહિ એવું પરોક્ષ કલ્યાણ કરવું, એ પણ એક સ્વભાવ હોય છે. પરોક્ષ કલ્યાણકારી થવું એ સાત્ત્વિક ધર્મોત્તમાઓનાં હૃદય ઉપર આવતાં મુવાસિત મુખપ્રલવત્ છે. અને તેનો પરિણામ બહુને કલ્યાણકારી થાય છે.

ફાર્જસે આપણું પરોક્ષ કલ્યાણ કરવામાં પણ ન્યૂનતા રાખી નથી; અને તે પણ એવા અવસરે કે જેનું મૂલ્ય થાય નહિ. સન ૧૯૫૭ ના વર્ષમાં બળવો થયો, તે વેળા કેધાવેશમાં આવી પડી યૂરોપીઓને સર્વ દેશીય લોકને ધિક્કારવા લાગ્યા. અપરાધી વા નિરપરાધીના વિવેકને વિસારી મૂકી, કોઇને લાલ નહિ અને મન સર્વનાં દુઃખાય એવાં લખાણ વર્તમાન પત્રાદિમાં લખી અત્રના અને યૂરોપના લોકોનાં મનમાં સર્વ દેશીયો વિષે નીચા અભિપ્રાય તેઓ કરાવવા મંજા. એવાઓએ દેશીયોને મહાધાતકી પ્રાણી જેવા વિરૂપ ચિતરી, તેઓના ઉપર સારા લોકોનો તિરસ્કાર અને કોપ થાય એવું કરવા માંડ્યું. બરછીની અણી કરતાં, કૂર કલમની અણી ફાર્જ ફાર્જ વેળા વિશેષ બલતી અને ત્રાસદાયિકા જણાઈ છે, અને તોપેના ધડાકા કરતાં વિચારના તુમુલ ગંભીર થયો બહુ દૂર દેશ જઈ પહોંચ્યા છે, અને બારે રાજ વાળી દીધો છે. બળવાનો કાલ પણ વિલક્ષણ હતો. નિરપરાધી દેશીયોને સત્ત્વઅત્યથી બળવાની વેળા જેટલી હાનિ થતી, તેના કરતાં સદસ્યગુણિત અધિક હાનિ વર્તમાનપત્રોમાં વિરુદ્ધ લખનારા કરી ચકતા. તે વિષમ કાસે વિવેકી ફાર્જસે ન્યાયપક્ષ વકર્યો હતો એ ઘોડાના જ જાણવામાં

જ હવે ત્યાં રહીને પણ ગૂર્જરાતની જ સેવા કર્યાં કરી. 'રાસમાળા' નામે મુંદર પુસ્તક ત્યાં રચ્યું. 'કસ્ટ હિન્ડિયા કંપની'ની 'કોર્ટ ઓફ ડીરેક્ટર્સ'ને સ્વાધીન આ દેશને લગતાં લેખ-પત્રો દતાં, તે અતિ શ્રમ વેડી વાંચી તેમાંનો આ દેશને લગતો સાર કહાડી, રાસમાળાનું પુસ્તક પરિપૂર્ણ કર્યું. તે સન ૧૮૫૬માં બે લાગમાં લંડનમાં રિચર્ડસન પ્રિન્ટર્સના મુદ્રા-યંત્રાલયમાં મુંદર મુદ્રાંકિત કરાવી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ પુસ્તકના ઉપર વિધાયતનાં પત્રોએ અને હિન્દુસ્તાનનાં પત્રોએ* તથા ખીજા કેટલાક સંભાવિત વિદ્વાન પુરોએએ† બહુ સારા અભિપ્રાય આપ્યા છે. સ્થળસંબંધને લીધે તેનો અત્ર સમાવેશ કરી શકાતો નથી. અને તેમ કરવાનું આવશ્યક પણ જણાતું નથી, કારણ કે જે સાફ જ છે, તેને સંમતિની આવશ્યકતા બહુ રહેતી નથી. એક કવિ કહે છે કે:—

“કવિતા ને કસ્ટૂરી તે સાફી વિના સિદ્ધ થાય.”

એ સત્ય છે. રાસમાળા વાંચેથી તેના ગુણો રસયોને તત્કાળ જણાશે જ. રાસમાળામાં પોતાની બન્ને પ્રકારની કલમથી (ચિત્રની અને લેખનની) ગૂર્જરાત ઉપર પ્રકાશ નાંખ્યો છે. ટાકની પેઠે તેઓએ ગૂર્જરાટના પ્રાચીન કાળનો મહિમાભરેલો ઉત્કર્ષ, અને અર્વાચીન કાળની તેની પતિતા દર્શાવે ઉભયને વિલક્ષણ વિરોધ જોતાં, તેઓના મનમાં અનુકંપા પ્રકટ થઈ, તેથી રસાર્ધ હૃદયે, તેણે કાઈ કાઈ પ્રસંગે જે ગૂર્જરાતના ગુણ ગાઈ તેના છાણોદ્ધાર કર્યો છે, તે અખિલ ગૂર્જરાતી મંડળને ઉપકારી કરવાને પરિપૂર્ણ છે.

સ્વદેશના નિર્બંધ સ્વચ્છ અને શીતળ વાતાવરણમાં પોણા ત્રણ વર્ષ રાસમાળાની રચના રચવામાં સફળ કરી પાછા સન ૧૮૫૬ ના નોવેમ્બર માસમાં આ દેશમાં પધાયા. તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૫૭ માં સુરતના ન્યાયાધીશ થયા, અને એક માસની અંદર પાછા સરકારની પ્રતિનિધિ (એજન્ટ) થયા. ફાર્નસની તીવ્ર શુદ્ધિ અને ન્યાય કરવામાં તેનો વિવેક જોઈ, સરકારને તેઓના ઉપર એવો વિશ્વાસ આપી ગયો હતો કે, કાઈ પણ કઠિન કાર્ય હોય તો તે ફાર્નસને સ્વાધીન કરવામાં આવતું. સન ૧૮૫૭ ના મે માસમાં ભરૂચના મુસલમાનો અને પારસીઓ વચ્ચે જે મદ્દારો કલહ થયો હતો, તેમાંના અપરાધીઓનો નિર્ણય કરવા ચિ. ફાર્નસને નિયોજ્યા. તે કાર્ય

* Overland Mail, The Athenaeum, The Daily News, The Saturday Review, The Calcutta Review, &c.

† The Director of Public Instruction Sir, H. M. Lawrence, K. C. B. Dr. Wilson, Lord Elphinstone &c.

કરતાં જરા અધીરતા અને ઉતાવળ થઈ હતી, તો પણ તેઓએ એવી સારી રીતિએ દીર્ઘદષ્ટિથી અને વિવેકથી સત્ત્વ શોધી, નિરપરાધી અને અપરાધીઓને વિણી કઢાયા કે, સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને ઠાઈ પક્ષવાળાને ‘અન્યાય થયો’ એવું કહેવા અવકાશ રહ્યો નહિ. તેણે સન ૧૮૫૭ ના આગસ્ટમાં કામ ચલાવી તે જ માસમાં પૂરું કર્યું. એ બારે કાર્ય સારૂ મારિસના ‘સદર અદાલતના ફેસલાના’ આદેશો બામના પૃષ્ઠ ૪૭૬ મે લખે છે કે—

“એ કામમાં કરેલી પરીક્ષા (તપાસ) મિ. ફાર્જસને એટલી બધી માનદ છે કે તેની અસંકુચિત પ્રશંસા કોર્ટ (સદર અદાલત) કરી શકતી નથી તેથી “વિશેષ ખેદ પામે છે.”

ઠાઈનું કલ્યાણ કરવું તે અનેક પ્રકારે થાય છે. તેમાં મુખ્ય એ છે. અસાત કિંદા પરાક્ષ, અને અત્યક્ષ કિંવા અપરાક્ષ. આપણે ઉપર જે વૃત્તાંત જાણ્યો તે ફાર્જસે આપણું અપરાક્ષ કલ્યાણ કર્યું તેનો છે. સ્વાર્થ રહિત હિતમ પ્રકૃતિના પુરોષોનો, કર્તાનું નામ. જણાય નહિ એવું પરાક્ષ કલ્યાણ કરવું, એ પણ એક સ્વભાવ હોય છે. પરાક્ષ કલ્યાણકારી થવું એ સાત્ત્વિક ધર્મોત્તમાઓનાં હૃદય ઉપર આવતાં સુવાસિત પુષ્પફલવત્ છે. અને તેના પરિણામ બહુને કલ્યાણકારી થાય છે.

ફાર્જસે આપણું પરાક્ષ કલ્યાણ કરવામાં પણ ન્યૂનતા રાખી નથી; અને તે પણ એવા અવસરે કે જેનું મૂલ્ય થાય નહિ. સન ૧૮૫૭ ના વર્ષમાં બળવો થયો. તે વેળા કોંધાવેશમાં આવી પડી યુરોપીઓને સર્વ દેશીય લોકને ધિક્કારવા ક્રાંતિ. અપરાધી વા નિરપરાધીના વિવેકને વિસારી મૂકી, કોઈને લાજ નહિ અને મન સર્વનાં દુઃખાય એવાં લખાણ વર્તમાન પત્રાદિમાં લખી અત્રના અને યુરોપના લોકોનાં મનમાં સર્વ દેશીયો વિષે નીચા અભિપ્રાય તેઓ કરાવવા મંજા. એવાઓએ દેશીયોને મહામાતકી પ્રાણી જેવા વિરૂપ ચિતરી, તેઓના ઉપર સારા લોકોનો તિરસ્કાર અને કોપ થાય એવું કરવા માંજું. બરછીની અણી કરતાં, ફૂર કલમની અણી ઠાઈ ઠાઈ વેળા વિશેષ બલતી અને ત્રાસદાયિકા જણાઈ છે, અને તોપેના ધડાકા કરતાં વિચારના દ્રુમુલ ગંભીર થોતો બહુ દૂર દેશ જઈ પહોંચ્યા છે, અને બારે રાજ વાળી દીધો છે. બળવાનો કાલ પણ વિલક્ષણ હતો. નિરપરાધી દેશીયોને શસ્ત્રઅસ્ત્રથી બળવાની વેળા જેટલી હાનિ થતી, તેના કરતાં સદસ્યુચિત અધિક દાનિ વર્તમાનપત્રોમાં વિરુદ્ધ લખનારા કરી સહતા. તે વિષમ કાસે વિવેક ફાર્જસે ન્યાયપક્ષ વકર્યો હતો એ થોડાના જ જણવામાં

હશે. પોતે તે વેળા ગૂર્જરાતમાં હતા. ચોખ્ખાસથી, દેશીયો કુલાંડી છે, દેશીયો ધાતકી છે, દેશીયો કાંઈ પ્રકારનો વિશ્વાસ રાખવા ચોખ્ખ નથી, દેશીયોને પણ જેવા ગણી તે પ્રમાણે તેઓના પ્રતિ વર્તવું જોઈએ, ઇત્યાદિ એવા અવિવેકી અને અવિચારી શબ્દોની ગળંગઘોંટ, સેતુબંધ રામેશ્વરથી તે હરદ્વાર સુધી, અને જગન્નાથજીથી તે દ્વારિકા સુધી, યૂરોપીયોમાં પચરાઈ રહી હતી. તેને બેદીને સત્ત્વ સંબળાવવા અને દર્શાવવાને વિરલ વીરો શક્તિમાન હતા. પરંતુ તે વિરલ વિવેકી વીરોએ ધર્મપક્ષની હાથથી 'ધણું' જ કચ્યું છે. તેમાં કંચકતામાં 'હિંદુ પૈટ્રિઅટ'વાળો હરિશ્ચંદ્ર, મુંબઈમાં 'બ્રોમ્સે ટાઈમ્સ' (જે પાછળથી 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' કહેવાય છે) તેના તંત્રી મિ. રાખર્ટ નાહટ આદિ હતા. કાર્ત્ત્વસે તે સમયે અલક્ષ નહિ પણ પરાક્ષ રીતિએ લેખનવતે આપણા દેશની સારી સેવા કરી છે. રાજનીતિ સંબંધમાં કાર્ત્ત્વસ સાહેબનાં વિચાર, આપણાં તત્ત્વજ્ઞવતી મહારાષ્ટ્રી અને તેઓના કેટલાક ઉદાર રાજપુરુષોના ઉચ્ચ વિચારો હોય છે, તેને અનુસરતા હતા. તેવાઓના રાજનીતિ સંબંધના વિચારો રાજપ્રભ ઉભયને લાભકારી અને પ્રસંસનીય હોય છે. તેઓનો નિર્ણય છે કે, — શસ્ત્રાભ્યાસ બળથી કાંઈ પણ પ્રભાને ચિરકાલ સુધી સ્વાધીનમાં રાખી શકાતી નથી. તેઓ સર્વ જાતિની પ્રજા ઉપર સમાન ભાવ રાખે છે. તેઓ દેશીય વિદેશીયમાં, અથવા જાતીયવિજાતીયમાં અંતર ગણતા નથી. સર્વ પ્રજાનું દુઃખલંબન કરવું અને મનરંજન કરવું એ જ રાજધર્મ માને છે. તેઓ પ્રજાની પ્રીતિમાં જ સખ્યા રાજનીતિ ગણે છે. ઉત્તરના વર્ગના સામાન્ય લોક રાજ્યાધિકાર પામે 'છે' ત્યારે તેઓની દૃષ્ટિ એવી રહી શકતી નથી, તેઓ ગર્વી હોય છે અને તારકાલિપ્તી સ્વાર્થ-સિદ્ધિ સારૂ બેદુરુદ્ધિ ઉપજાવે છે; અને રાજ્યાધિકારનો આશ્રય ભાડે લઈ સ્વછંદતાથી વર્તે છે. પરંતુ આપણાં તત્ત્વજ્ઞવતી મહારાષ્ટ્રીના પ્રધાનમંડળમાં કેવા સારા અને ચોખ્ખ વિચારો વર્તે છે, એ પ્રસંગોપાત અનેક વાર મસિક્ક થયાં જાય છે, તે લક્ષમાં ન રાખી તેઓ રાજદ્રોહના દોષમાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રી શ્રી રાજ્યાસને વિરાજ્યાં તેનાં દસ વર્ષ પશ્ચાત્ અને આ દેશમાં બળવો થયો તેનાં દસ વર્ષ પૂર્વે, સન ૧૮૪૭ માં એક સંજલેખ લખાયો છે. તે લેખ સર્વ ગૃહ્યકર્તાના દિલ્લાર્થ અને મ્મરણ્યુર્થ અત્ર અવતારાય છે.

યૂરોપમાં પોર્ટુગલ દેશમાં રાજકર્ત્ત્વના પક્ષપાતથી અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. તે વેળા આપણાં તત્ત્વજ્ઞવતી મહારાષ્ટ્રીના મંત્રી લોર્ડ પામરર્ટને સ્વ રાજ્યના રાજદૂત દ્વારા પોર્ટુગલની રાષ્ટ્રીને જે સંદેશો લખ્યો હતો તે આ પ્રમાણે છે:

Lord Palmerston's despatch to Sir H. Seymour, the English minister at Lisbon, dated 5th February 1847.

“The Queen should remember, that unless she shows herself to be the Sovereign of the whole nation, she cannot expect the whole nation to regard and love her as their Sovereign; and that a throne whose stability rests on the point of the bayonet has a very ticklish and uncertain basis. Pray preach all these things, and such others as may occur to you in the same spirit.”

Life of the Prince Consort. People's Edition. Part I. page 70.

જેણે અન્યાય કયા હોય છે, તેને એવા કાર્ષ અસાધારણ સૂક્ષ્મ સમયમાં જાણે લાયક રહે છે. પૈસા પોતે જ કરેલા અન્યાય તે કાલે લખતો વેશ ધરી બેસે છે; અને તેને ખીચરાવે છે. કાર્ષસે તો ન્યાય અને લોકોનું કલ્યાણ જ કયાં કરેલું હતું, તેથી એવા લયંકર કાલમાં પણ તેનું મત સદા નિર્ભય રહેતું હતું. પોતાના અન્ય યુરોપીય મિત્રોને પણ પત્ર દ્વારા નિર્ભય રહેવાનું કારણ સહિત લખી તેઓની ચિંતા ઓછી કરાવતા. એ રીતિએ પોતાના અનુભવથી તેઓના મનનું સમાધાન કરી બહુ યુરોપીયોને અને તેઓની સુકુમારી ઓઓને લખના ભારે દુઃખથી મુક્ત કર્યાં છે. એક મિત્રને કાર્ષસ લખે છે કે:—“We are all right here, though some of us very absurdly alarmed, and people who know nothing of what has gone on for the last thirty years, are very distrustful of the Gaekwad, the Rajput chiefs and every body in general.” “અમે તો નિર્ભય સ્વસ્થ છીએ, જે કે આપણાંના કેટલાક નિર્ચક લખતીત યર્ષ રહે છે; અને જે લોકોને ગયાં ત્રીસ વર્ષમાં શું-શું થયું છે તેની કંઈ જાણ નથી તેઓને ગામ-કવાડનો, રજપૂત રાજાઓનો અને સાધારણતઃ કાર્ષ એકનો પણ વિશ્વાસ આવતો નથી.” એમ રાજ્યકર્તા લોકોને ધૈર્ય આપતા અને તેથી વિશ્વાસ ન જુદી સમાધાન રહેતું. ભારે જાળવાના સમયમાં પણ ગુર્જરાતમાં શાંતિ રહી હતી તેમાં,—કાર્ષસ જેવા સદૃઢસ્થોના સદ્ગુણથી અને વિવેકથી રાજ્યકર્તાનો અને પ્રજાનો સંબંધ ગુર્જરાતમાં સત્ત્વક રહેતો—એ એક મુખ્ય કારણ હતું. એ સંબંધમાં કાર્ષસને એક પત્ર લખી સરકારે ઉપકાર માન્યો છે.

“મુંબઈ ત્રિમાસિક વાર્તિકપત્ર”માં (Bombay Quarterly

Review) પણ ફાર્બસ સાહેબના લેખો આવતા: તે એવા સમજાવથી લખાતા કે તેના વાચકને આ દેશ ભણી, સદ્ભાવ થાય. “મુંબઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિક-પત્ર” ના એપ્રિલ સન ૧૮૫૭ માં, દશમા અંકમાં, ‘ભરતખંડનું કલાકૌશલ્ય’ ‘Indian Architecture’ ઉપર ફાર્બસે વાર્તિક લખ્યું છે. તે એવા હેતુથી કે, ગૂર્જરાતનો મહિમા તેનાં વાંચકાઓનાં ખંડિત ચિહ્નથી પોને જાણે, તેમ અખિલ ભરતખંડનો મહિમા તેનાં અલૌકિક કલાકૌશલ્યનાં પ્રાચીન ચિહ્નથી, રાજ્યકર્તા લોક જાણે; અને તેનો મહિમા અને તેની ‘કુલીનતા’ જાણી તેના ઉપર અનુકંપા આણી પ્રીતિ કરે. કથાણુ કરવું એ તો ૧૫મી પ્રીતિનું અનિવાર્ય ફલ છે.

તે જ પત્રના સન ૧૮૫૭ ના જુલાઈ માસવાળા ૧૧ મા અંકમાં તેમણે સર જોહન માલ્કોમ જેવા એક હિતકારી રાજ્યકર્તાના જીવનચરિત્ર ઉપર વાર્તિક લખ્યું છે. રાજ્યાધિકારીઓએ પ્રજા પ્રતિ કેમ વર્તવું, એ સંબંધની સારી સૂચનાઓ તેમાં છે. સતપુરુષનાં જીવનચરિત્ર છે તે દર્પણસમ છે. તેમાં દષ્ટિ નાંખ્યાથી મનુષ્ય પોતાના દોષો પોતે જાણે છે. ખીજું કાંઈ આપણા દોષ આપણને દેખાડે છે ત્યારે આપણને કચવું નથી. દોષ દેખાડનાર ઉપર રોષ આવે છે, મન પીડા પામે છે અને કોપાર્થ સામું ચલાવું કરે છે. તેથી પેલા દોષ સુધરતા નથી પણ ઉલટા સંજ્ઞક થાય છે. એ આદિ બાધ સદ્-ગુણીનાં સચ્ચરિત્ર દૂર કરે છે. પોતાના દોષ પોતે દીઠા કે તેને દૂર કરવાનું સમજણને સ્વાભાવિક મન થાય છે. ફાર્બસે, માલ્કોમનું ચરિત્ર યૂરોપીયો આગળ ધરી, એ અર્થ સાધવા યત્ન કર્યો છે. તેમાં સમાવેશ કરેલાં થોડાં વાક્યો મત્ર નિરર્થક નહિ કહેવાય—

માલ્કોમનો સ્વભાવ—“જેમ મેળવાય તો તે પ્રત્યેકને રાહી રાખી

૧. ‘Moreover it was as much a principle as it was a pleasure with him to achieve success, whenever he could, by keeping every one in good humour’. page 112.

“He was personally a man of simple habits and unostentatious demeanour”. page 112.

“If it did not change the destinies of kingdoms, it, certainly left “in the mirror of perpetuity” the image of a brave, frank Englishman.” page 114.

“મેળવવો એવો તેનો નિયમ હતો એટલું જ નહિ પણ તેમાં જ તેને આનંદ
 “યતો. તે પિંડે સાધુસ્વભાવનો અને આડંબર વિનાના આચારનો હતો.” (રાજદૂત
 થઇને ઈરાનમાં તે ગયો હતો અને ત્યાં બ્રિટન દેશનો મહિમા તેણે સ્થાપિત
 કર્યો હતો, ઇત્યાદિ લખી ફાર્ગસ કહે છે કે:—“એ કદાપિ તેથી રાજ્યના
 “ભવિષ્ય નહિ બદલાયાં હોય પણ તેણે ‘સદા કાલના દર્પણમાં’ એક ચરવીર
 “અને નિર્મલ મનના સરલ ઈર્ષિજનનું પ્રતિબિંબ પાડ્યું છે. કાઈ દેશીયો
 “મળવા આવતા તેઓનો માલ્કોમ બહુ વિનયપૂર્વક આદરસાકાર કરતો
 “એટલું જ નહિ, કિંતુ મળવા આવનાર પ્રત્યેક મનુષ્યનો સ્વભાવ અને તેની
 “દશા મથાર્ય સમજી તે પ્રમાણે વર્તેતો; ... મળવા આવનારા પાછા વળતાં
 “સંતોષ અને આનંદ પામતા,” ઈરાનમાં પોટ્ટોઝની પ્રથમ વાવણી માલ્કોમે
 કરાવી છે; તેથી તેનું નામ સાઈ રહેશે એવું સર જેમ્સ માલ્કિન્ટાઇ લખે
 છે. પણ ફાર્ગસ સાહેબ કહે છે કે:—“માલ્કોમે એક એથી પણ વિશેષ
 “ફલપ્રદ બીજ રાખ્યું છે. * * માલ્કોમના ઈરાનમાં પ્રવાસથી એવા તો
 “પ્રખ્યાત ગ્રંથ લેખક થયા છે કે, જેણે એશિયા ઉપર પ્રકાશ નાંખ્યો છે,
 “જેણે યૂરોપને ઉપદેશ આપ્યો છે, અને જેણે આપણા દેશના (ઈંગ્લાન્ડના)
 “સાહિબને શોભાવ્યું છે.” * * “માલ્કોમ પંચનું મુખ્ય તત્ત્વ બે શબ્દમાં
 “છે.—સુગમતા અને પરકાર્યની અવગતિ—“Accessibility and non-
 “interference.—તે પોતે દશે દાર ખુલાં મૂકી પોતાના સ્થાનમાં વિરાજતો.
 જે દેશીયો મળવા આવતા, તે સમાધાન અને સંતોષ લઈ પાછા વળતા.”
 ફાર્ગસ કહે છે કે “એ ખેલકારક વાર્તા છે કે હાલમાં એવા પુરુષ ભરત-
 “ખંડમાં થોડા છે. પ્રથમ તો દેશીયોને સારૂ દાર જ ખુલાં ભાગ્યે હોય છે;
 “તેમ કરતાં કોઈનિ પ્રવેશ કરવાનું બની આવ્યું તો, અંદર, પોતાના વિષે
 “જાણનાર અને સમભાવવાના પુરુષ મળવા એ તો તેથી પણ ક્વચિત્, રાજ
 “મળમાં અંતર પડે છે તે એ જ કારણથી. પછી ધુમવાતા ઢગલા ઉપર એક
 “તનખો પડે છે એટલે તે સળીગી ઉઠે છે. જે મનુષ્યો માલ્કોમ સારૂ પ્રાણ
 “પાથરવા તત્પર હોત તે જ મનુષ્યો કંટાલીને રાજ્યબંધનથી નરમ પડી, બલ-
 “વામાં અને પાતકી કામોમાં સામીલ થાય છે. ઇત્યાદિ ઈં ઈં” અનેક

“His native visitors he was wont always to receive not only with unfailing courtesy but with that thorough understanding of the character and circumstances of each individual,..... He seldom failed to send them away gratified.” page 117.

સપ્રમાણ વાતોઓ લખી માલિકામનુ જીવન વખાણું છે; અને તેવા ગુણોનું પ્રતિબિંબ પોતે જ હતા, તેથી પોતાનું લખેલું પાણું પોતે જ સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. કાર્પસ સાહેબ માલિકામંથરી હતા. તે પંથ અથવા સંપ્રદાયના ગૃહસ્થો; પરમાર્થી, વિનયી, પરોપકારી, કૃપાળુ, વિવેકી, દીનના નાય, સર્વને પોતાના બાંધવ જેવા માનનાર, સ્વતંત્ર, તથા આ દેશનું કલ્યાણ ધ્યાનમાં રાખીને અને કરનાર હતા.

રાજપ્રજ વચ્ચેનાં કાર્યોમાં, તાત્કાલિક સ્વાર્થસાધક અધિકારીઓ લાજીથી, પ્રજાને થતા અન્યાય વિષે કાર્પસ સાહેબના વિચાર દૂરદષ્ટિવાળા, સર્વને લાભકારક, અને યથાર્થ હતા. તે કહે છે કે:—“ન્યાય કરવામાં કિંમિત્ત
“પણ પક્ષપાત કરવાથી આપણા, વિશ્વાસ ઉપર જેટલો ધક્કો લાગે, અને
“તેના જે પરિણામ થાય, તે પચાસેક આખા પ્રાન્તો હાથમાંથી જાય, તેના
“કરતાં પણ વિશેષ હાનિકારક છે એવું માલિકામ માનતા. અરે! આપણી જ
“પ્રજા સાથેના, અને બીજા મંડલિક રાજા સાથેના, આપણા કરારોના અર્થ
“કરવામાં, બ્રિટિશ સરકાર અને તેના કાર્યભારીઓ કેટલો અધો પક્ષ કરે
“છે; તેઓ પોતાને કાલે એવા અર્થ કહાડે છે, કારણ કે બળ પોતાના પક્ષમાં
“છે. આપણે આપણી મેળે વિશ્વાસ વિષે અહંકારની વાતો ગમે તે કરીએ,

---

* “He believed that if we determine a case of disputable nature in our own favour, because we had the power, we should give a blow to the existing reliance upon our faith that would be more injurious to our interests than the loss of fifty provinces. We fear that in things small as in things great, in times present as in times past, with individuals as with states, the British Government in India and its officials have too often been guilty of—shall we call it only?—the mistake of interpreting treaties and agreements in a one-sided manner, because on that one side lay all the power. We boast, and with general truth, of our faith; but no one who has been in the habit of conversing with the natives of India, and who has the capacity of appreciating their feelings, can fail to be aware that in *their opinion* serious deductions should be made from the claim to unsullied integrity which we assert and that the picture would be coloured somewhat less brightly were the lion painting the portrait of the man.” Page 119-120.

“પણ કાઈ દેશીય સાથે જોને બરાબર સમાગમ હોય, તેના જણ્યામાં આવશે
“૨, દેશીયો આપણી પ્રામાણિકતા વિષે કેવા વિચાર રાખે છે. સિંહ મનુષ્યની
“લડાઈના ચિત્રમાં મનુષ્ય સિંહને સહસા જિતે છે, એવું મનુષ્યો ચિત્રે છે,
“પરંતુ તે જ ચિત્ર જો સિંહ ચિત્રે તો કંઈ બીજા જ પ્રકારનું ચિત્ર.”

પ્રખ્યાત આર્યર વેલેસ્લી (હયુક આવ વેલિંગટન) અને માર્કોમનું પણ
એ જ મત હતું. એક પ્રસંગે ગોવાલિયર વિષેની ચર્ચામાં વેલેસ્લી માર્કોમને
લખે છે કે—“આપણી પ્રામાણિકતાની કીર્તિ જળવવાને સારૂ ગોવાલિયર અને
“હિન્દુસ્થાનના બીજા દેશો દર વાર નાજાવર કરિયે તો પણ કંઈ નથી. ઈ”
મર્દાસ પ્રાન્તમાં વેલેસ્લીનો બળવો થયો તે સમયે તે બળવો કરનારાએ બળવો
બ્રિટિશ અધિકારીઓના અન્યાય અને અત્યાચાર કસ્યો હતો, એવું માની,
તે દેશીયોને માલકમ આદિ કેટલાક ગૃહસ્થો નિરંપરાધી ગણતા, તે વિષે
લખતાં ક્યારેક લખે છે કે—“તે (માલકમ) માનતો કે કઠોરતાનાં અથવા
“બળનાં વિશેષ ઉદાહરણનાં કરતાં મનની મહત્તા અને દયા જો સરકાર બતાવે
“તો તેથી ઉદાર મન ઉપર અધિક અસર થાય.” મધ્યપ્રાંતમાં સમાધાન થયું
તે પ્રસંગે માર્કોમ એફ્ફીન્સ્ટનને લખે છે કે—“જો સારૂ થયું છે તેનું મુખ્ય
“રહસ્ય તો આ છે કે, પોતાની મેલે કાઈના દોષો ક્ષમ થાય એમ હોય તો
“તેમ થતાં સુધી હું ધૈર્યથી સહન કરું છું. અહંરમાત્ સહસા સુધારા અને
“વેગવાન પરિવર્તનનો હું પક્ષવાદી નથી.” ઈ. ઈ. ઈ. માર્કોમના અનિત્ર વિષે
લખતાં પોતાના આભ્યંતર વિચાર દર્શાવ્યા છે.

(૧) Arthur Wellesley writes to Malcolm that:—“I would sacrifice Gwalior or every other frontier of India, ten times over, in order to preserve our credit for scrupulous good faith ..... What brought me through many difficulties in the war and the negotiations of peace? The British good faith, and nothing else,” page 120.

(૨) “He (Malcolm) believes that the liberality and magnanimity of Government would have had more effect in the minds of liberal men, than twenty examples of severity.” Page 125.

(૩) Malcolm to Elphinstone:—But the chief secret is—I am very tolerant of abuses, and can wait with patience to see them die their natural death. I am no advocate, God knows for sudden reforms or violent changes. These are, indeed, the rocks of the sea in which we are now afloat.”

એ માલકામનાં જીવનચરિત્ર ઉપરનું વાર્તિક સમાપ્ત કરતાં દ્રાર્થસ લખે છે કે:—

“It is melancholy to think how little our late conduct in India has accorded with the wise principles of Sir John Malcolm.....We cannot especially regard without anxiety the rapid growth, among both our military and civil officers, of a supercilious contempt for every thing which relates to the customs and feeling of India.....It is seldom that a native now finds the ‘four doors open,’ less often perhaps still that when he gains admittance he meets with either knowledge of or sympathy with *himself*, within.” Page 139.

પૂર્વોક્ત ‘મુંબઈ ત્રેમાસિક વાર્તિક પત્ર’ના સન ૧૮૫૮ ના જુલાઈથી ‘સપ્ટેમ્બર’વાળા અંક ૧૪ માં “આઉડ” (અયોખ્યા) એવા નામના મથાળા નીચે કાર્થસે જે નિષ્પક્ષપાતથી રાજ્યપ્રભને દિતકારક ઉત્તમ વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમાંનો ક્રિષ્ણા સાર લઈ સ્થલસંકેતને લીધે અત્રે આ વિષય સમાપ્તિ ઉપર લાવવો પડે છે.

“જે રજપૂત રાજ્યોના અને કાકુરોના, મુસલમાનોથી કે મરાઠાથી કોઈ કાલે પણ પૂરે પરાભવ થઈ શક્યો નથી, તેવા રજપૂતોનું, ચિરકાલના અને વંશપરંપરાના સ્થાવર ત્રાસ-વતન અથવા ભગીરો-ઉપરનું સ્વામિત્વ, અને સાધારણ શિક્ષિતોના પોતે સાંચેલી જમીન ઉપરનો હક્ક, તેમાં આપણે કંઈ અંતર મળતા નથી! એક દેસ ગમે તે પ્રકારે આપણને મળે, એટલે તેમાં બીજાના સ્વત્વ (હક્ક) વિષે આપણે ગમે તેમ અર્થ કહાડી આપણે ફાવતું કરીએ છિયે. * * * અયોખ્યાના નામના મુસલમાન રાજાને શિત્તો-તેનું અર્ધ રાજ્ય ખુંચાવી લીધું અને અર્ધ પાછું આપ્યું. એમ કરીને, જે રજપૂત ભૂમીશ્વરો-વતનદારો-પૃથુરાજ ચોદાણના સમયથી મુસલમાનોને અટકાવી રહ્યા હતા, અને જે રજપૂતોનું મુસલમાનોથી નામ ન દેવાતું; તે રજપૂતોને, આપણા સૈન્યના ભજની સહાયતાથી મુસલમાનોને સ્વાધીન કરીએ છિયે. આપણે લઈ લીધેલા ભાગમાં પણ, શત્રુઅભના સાધનથી નહિ તો, તેના જેવા જ પણ જરા યોગ્ય દારાના સાધનથી, આપણે પણ એ જ કામ કરીએ છિયે. તેથી પ્રાચીન કુખિનો પ્રજામાંથી નાશ થઈ ગયો છે. ગૂજરાતમાં ગાયકવાડે પણ આપણને થોડી લાલચ આપી, આપણી પાસે

એ જ રીતિએ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો આપણે એમ કહ્યું હોત તો કાઠિયાવાડ(સુરાષ્ટ્ર)ના રાજાઓનું ઉચ્છેદન વા નિકર્તન થયું હોત, કિંવા જે અવ્યવસ્થા-દુર્દશા-અયોધ્યામાં થઈ છે, તે દશા ગૂર્જરાતમાં યાત. લાર્ડ વેલેસ્લીના પ્રતાપથી સંકટ દૂર થયાં. તેણે ગાયકવાડને અને સુરાષ્ટ્રના રાજાને ઉલાયને અનુકૂલ આવે એવું સમાધાન કરવાનું સૂચ્યું, સાત્ત્વિકી વૃત્તિના જોનાયાન. હંકન અને પ્રવીણ કર્નલ વાકરે લાર્ડ વેલેસ્લીના વિચાર સિદ્ધ કર્યો. જેથી ઝાલા અને ગોહિલ વંશો અમર રહ્યા, ગાયકવાડ ઝંજીરમુક્ત થયા અને ગૂર્જરાતમાં પંચાશ વર્ષ સુધી એવી શાન્તિ રહેવાની કે જેવી શાન્તિ અણહિલપુરનો રાજદંડ દ્વિતીય લીમદેવના હાથમાંથી પશ્ચિમ તારથી ગૂર્જરાતે દોડી નથી * * અયોધ્યામાં અવ્યવસ્થા થઈ તેમાં વાંક આપણો જ છે. પંચાશ વર્ષ પછી સ્વાર્થ સાધી (અયોધ્યા) દેશ લઈ લેવો, તેના કરતાં પરમાર્થ શુદ્ધિથી મધ્યસ્થ થઈ, પ્રથમથી જ સમાધાન રખાવું હોત તો, તે કંઈ ઝોઝો ન્યાય ન કહેવાત. અયોધ્યાના રાજ્યનો આપણા રાજ્ય સાથે સંયોગ કર્યો તેનો હેતુ બહુ પવિત્ર દેખાજો છે કે, -(મુસલમાની રાજ્યથી) પ્રજા પીડા પામતી હતી તેને મુક્ત કરવી. આ વિચાર જે કર્નલ રેડ્ડીમાનના લખવા ઉપરથી છિંચેો હતો, તેના લખાણ ઉપર જોતાં અયોધ્યાને આપણા રાજ્ય સાથે જે પ્રકારે મેળવવામાં આવ્યું છે તે પ્રકાર કેવલ અન્યાયી દેખાય છે. ૧

૧ "Having acquired territory in Western India by conquest from one native prince, or cession from another, and finding therein a body of Rajput Chiefs who had never been wholly subdued by either Mahommedan or Mahratta, we drew no distinction between their hereditary and long-maintained rights and the temporary title of mere revenue farmers".—P. 184.

* * * * *

"We were to enable him (the ruler of Oude) by our arms to do that which neither he nor his master had ever been able to do for themselves, viz., to complete the subjection of the Hindu landholders, who, from the time of Pruthuraj the Ohohan had continued with more or less success to resist the Mahommedan". P. 185.

* * * * *

The Gaikwar agreed to increase his subsidiary force, and entrapped us into the stipulation that one of the battalions

એપ્રિલ સન ૧૮૫૮ ના લોર્ડ કાન્નિંગના ગ્રુમ રાજલેખ, —જેથી બળવા પછી લખતોર હાથમાં આંચું એટલે અધોધ્યામાંના વતનવાળા (બુમિસ્વામી) કુલીન ગૃહસ્થોનું સર્વસ્વ દરી લેવાનું અથવા જાતી કરવાનું હતું, એનું સમજી તે

should proceed against his "domestic enemies" in Kathiawar whenever necessity required. If the British Government had really acted upto this contract, the result must have been either the annihilation of the Rajput aristocracy throughout Guzerat, or else a state of affairs similar to that which has so long obtained in the dominions of the Nawab Vazir of Oude. The catastrophe was fortunately averted. Lord Wellesly had himself suggested that an amicable arrangement might be effected which should guarantee to the Gaikwar Government its revenue and at the same time preserve the rights of the half subdued chiefs for whose reduction that Government sought our assistance. The suggestion approved itself alike to the sagacity of Colonel Walker, and to the honest mindedness of Jonathan Duncan, and these two eminent men together worked out a settlement well known at least on this side of India, which while it has preserved the estates of the Jhalas and the Gohils, and rescued the Gaikwar Government from bankruptcy, has also ensured to Guzerat for half a century such tranquillity as was hitherto unknown to her, at least since the day on which the sceptre of Unhilpur was struck from the hand of Bhim Deva II". Page 185.

* * * * *

We suppose it must be the party which alone had the power of preventing it,—that is to say, the British Government. It was not necessary that we should have left the king and chiefs to tear each other unchecked in Oude any more than in Guzerat; a disinterested intervention in 1801 would not have been less just than annexation (not perhaps wholly disinterested) half a century afterwards; and certainly it is in the tranquillity of the territories of Baroda for the last half century that we behold the fruits of a wise and righteous policy rather than in the turbulence of those of Lucknow.

વિષે-તયા તેની વિરુદ્ધ લાર્ડ એલેન્ગરએ લખેલો લેખ, એ ઉભય લેખો વિષે વિચાર આપતાં ફાર્બસ લખે છે કે-“ઈંગ્લંડમાં આ સમયે પૂર્વપક્ષ (conservative) અને ઉત્તરપક્ષ (Liberal) માં વાક્યુદ્ધ મચ્યું છે. અમે ત્યાં સંગીપ હતા, તો આનંદથી પોકારત કે-“જય સ્ટ્રાન્લી.” પરંતુ દ્વરથી તે લાભ લઈ શકતા નથી, પણ અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે એમાંથી આ ભરતખંડનું કલ્યાણ થાય એવું પરિણામ થશે; પછી જય ગમે તે પક્ષનો થાઓ, તે સાથે અમારે સંબંધ નથી. આવા વિલક્ષણ સમયમાં લાર્ડ કાન્નિંગે જે ગંભીરમહત્તા દર્શાવી નિરપરાધી દેશીઓના ઉપર કૃપાળુ દ્રષ્ટિથી જોયાં કર્યું છે, તે સાથે અમે લાર્ડ કાન્નિંગની સ્તુતિ કરીએ છીએ. પરંતુ અધોધ્યાના* સંબંધમાં એઓની રાજ્યનીતિ ઉપર અમને ખેદ થાય

The ground upon which the British Government proceeded in at length annexing the kingdom of Oude was that of humanity, it felt in 1855, though not in 1801, that “it would be guilty in the sight of God and man if it were any longer to aid in sustaining by its countenance and power a system fraught with suffering to millions,” and its anxiety was to deliver itself from the reproach which the people of Oude may justly cast upon it” Page 189.

× × × × × ×

* લાર્ડ કાન્નિંગના એ રાજ્યલેખ વિષે ફાર્બસના અને તે સમયે સર્વના સમ-
ન્યામાં આવ્યું હતું તે યથાર્થ ન હતું. લાર્ડ કાન્નિંગે એ વિષે એક ઉત્તરલેખ
(Defence) લખ્યો છે, તેમાં પોતાના વિચાર સ્પષ્ટ જણાવી સિદ્ધ કર્યું છે કે,
એનો શુભ હેતુ યથાર્થ ન સમજી અર્થનો અનર્થ કરવામાં આવ્યો હતો. તે ઉત્તર-
લેખ ફાર્બસના વાંચવામાં આવેલ નહિ, તેથી કુલીન કાન્નિંગના ઉપર અગમતો દોષ
અનિચ્છાથી ફાર્બસે મૂક્યો પચ્ચો દોષ એવું લાગે છે. સર્વ આર્યમિય કાન્નિંગ
જેવા નિષ્કલંક, ઉદાર, વિદ્વાન, રાજ્યધર્મી, નિષ્પક્ષપાતી, દીનતા નાથ અને
સંલોપમાં મદદાત્મા, વિરલ જ રાજપ્રતિષ્ઠાએ (Vice-roy) થયા હશે ને થયો.
લાર્ડ ડેવિડાસી જેવા સ્વછંદી, સ્વાર્થી અને રામ પ્રાન વચ્ચે અંતર પાડનાર ગવર્નર
જનરલે વિનાશકારક સુરંગ ખોદેલી, તેમાં જામગીરી મૂકાવાના સંધિ જેવા, વિષમ અને
વિકટ કાલમાં રાજ્યના અનેક સંક્રાંતિય સ્થાનો ગુજ્જ ચંદ્રની લગામ અમર લાર્ડ.
કાન્નિંગને સ્વાધીન કરવામાં આવી મદદાત્માનાં અંતઃકરણ અને શુદ્ધ હસવાની ખરી
હસોટી એવા વિષમ અને અસાધાણ સંક્રમ સમયે છે. ખરું દીર તે સમયે જણાય
છે. શુદ્ધ કાંચનની ષોડે સર્વ પ્રકારથી તેની પરિક્ષા થાય એવા સંયોગો આવી મંથા
દવા. તેમાંથી વિજય પામી અધિક મૂલ્યવાન શાંતિનિર્મલ ફુલ જેવા તે લાર્ડ કાન્નિંગ

છે. અમે ધારીએ છીએ કે એ કામ એમનું નહિ પણ એમના મંત્રીઓનું હશે. આ દેશના કુલીન ગૃહસ્થ કુટુંબોનું સર્વસ્વ લઈ લઈ સાધારણ રંકપ્રજા જેવા દરી દેવા, એવા પંથવાળા અધિકારીઓનું પ્રજાલ અદુષ્ટાનું આ દેશમાં વિશેષ છે. એ હેતુ સિદ્ધ કરવા સારૂ જ્યારે લામ આવે છે સારે તેઓ દેશીય રાજ્ય ખર્ચ જાય છે, અને પતનદારોનાં પતન જમ્મ દરી લે છે. આ વિષય ઉપર ઈંગ્લેંડમાં હાલ ન્યાયથી નિર્ણય ચલાનો છે. અમને આશા છે કે નિષ્પક્ષપાત ન્યાય કરી ઈંગ્લેંડ પોતાની સંપાદિતા કીર્તિને ખાત્રું કરશે.” દ્વાર્જસની આ આશા પૂર્ણ થઈ હતી. અત્રેના લોકના લાભમાં ન્યાય થયેા હતા કે-કાઈનું લઈ લેવું નહિ.”

લેડિના ઉપર અનેક પ્રકારના અન્યાય ચલા તેથી જ બળવો થયો એવું સિદ્ધ કરી દ્વાર્જસ લખે છે કે:-“અન્યાય થાય છે એવું સમજીને જે ‘દેશની પ્રજા યત્ન થઈ હોય, તે દેશમાં કદાપિ રાજ્ય રખાઈ શકાય નહિ’ ”(માટે અન્યાય કરવો નહિ) એવું લાર્ડ એલેન્બરો વદે છે તે યથાર્થ અને સત્ય છે.”^૧ ઇ. ઇ. ઈ

જણાશે છે. તેણે આપણા દેશમાં એવા લાભદાયક બીજ નાંખ્યાં છે અને એવા કષ્ટ-કારી વર્ધાવ્યા છે કે તેનાં ફલ બહુ સુખદ થાય છે અને થશે. લાર્ડ કાર્લિંગના શુભ વર્ણવતાં પાર આવે એવું નથી. પુસ્તકોમાં પણ સમાવેશ થયો દુર્લભ છે. અત્ર એટલું સૂચનાર્થ લખવાનું પ્રધાનન આપવા સારૂં થયું છે કે, -દ્વાર્જસથી જાનણે મૂકાઈ ગયેલા આરોપ તે આરોપ જ હતો-ખરો હોય ન હતો-એમ સમજાય. દ્વાર્જસને ઠોકણે બીજા કોઈએ એ લખ્યું હતું તો, તેને કાઈ ખરૂં તો લાગ્યું જ માને. પણ તેની અવજ્ઞા કરી હલકું તે ઉપર બિનાયથી ભૂલે, એવા કાર્લિંગના શુભ શુભપ્રસિદ્ધ મહારો છે. “કાર્લિંગનું કન્યાજી થયો.” એવું કશી સુભલ દેશીય ધર્મર પાસે નહિ માનતો હોય.

૧. “While we are yet writing, the post brings us the celebrated secret despatch of April 19, 1858, and close at its heels follows another with the announcement that Lord Ellenborough has resigned, and that England is the scene of a party struggle on the question of Oude, that Liberal and Conservative, Peelites and men of Manchester, have fixed their feet against each other, and that in the thickening strife—

Crests rise and stoop and rise again,
Wild and disorderly.”

What are we to say to these things? Were we nearer to the strife, the gladiator's soul which we are told dwells in

એ આદિ આપણા દેશને લાલકોરક અને રાજ્યકેતોની આંખો ઉધાડે એવા અનેક ઉત્તમ વિચારો સ્વતંત્રતાથી પ્રસિદ્ધ રીતિએ દ્વાર્ષસે આપ્યા છે. આ પ્રસંગે ખેદાનંદયુક્ત હૃદયથી કહેવું ગ્રામ છે કે-આ દેશના લોક ઉપર, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ઉચ્ચ વર્ગના કુલીન રાજા, ભૂમીશ્વરો (વતનદારો) આદિ લોક ઉપર, કુલીન દ્વાર્ષસે, મનસા, વાત્યા, અને કર્મણા એ ત્રણે કરી જે ઉપકાર કર્યા છે, તે અણ કદાપિ તેઓ જાણતા નહિ હોય, પણ જે દેશાભિમાનીઓ જાણી શક્યા છે તેઓને સંતોષિત કરે છે. તે ઉપકાર જેમ

all men might manifest its presence in us,—we might be incited to cheer “Stanley on,” and to shout

“Fight, gentlemen of England! fight boldly, ye men!”

But, fortunately we are not called upon to snuff the battle from afar, and we can afford to await philosophically the termination of the contest, trusting that it may result in good to India by some means which are not apparent to us, and meanwhile caring very little whether

“Roderigo kill Cassio Or Cassio him, or each do kill the other.”

Page 193-94.

× × × × × ×

“This is no new thing; the party which has been more influential than any other in India of late years, holds as its creed that it is just and advisable to reduce society in this country to a dead level of labouring ryots, and in order to carry out this theory, it would in every case, when it had the opportunity, annex the territories of native princes and confiscate the lands of their fiscal chieftains.” Page 195.

× × × × × ×

“It is upon this question that the home legislature are now called upon to decide, and we can only hope that the decision will not be influenced by either private friendship for Lord Canning or any other form of party spirit, but will be based upon justice, and when it is promulgated be recognised by India and by the world as not unworthy of the ancient reputation of England for wisdom and generosity.” Page 195.

જેમ આપણે દેશ ઉદય પામતો જશે, તેમ તેમ તેની સાથે અધિક અધિક પ્રકાશી તેના ઉપર ઉતરેલા અધિક પ્રીતિ કાવશે એમાં સંશય નથી.

પૂર્વોક્ત “ધી વ્યોમ્ને કવાર્ટરલી રેવ્યુ”ના-ત્રૈમાસિક વાર્ષિક પત્રના ભાગ, ૩, ભાગ્યુઆરી અને એપ્રિલ સન ૧૮૫૬ ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૩૫૩ થી ૩૭૭ સુધીમાં “ધી રેવાકાંઠા” નામે વિષય છે, તેમાં રેવાકાંઠાનાં રાજપીપળા આદિ રાજ્યો અને ગ્રીમન્ત ગાયકવાડ સરકાર સંબંધમાં વિસ્તારથી લખ્યું છે તેના અન્ત ભાગમાં બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાનાં દેશીય રાજ્ય પ્રતિનાં કર્તવ્યો વિષયે કેટલાક વિચાર આપ્યા છે. એ વિષય કાર્જસ સાહેબે લખ્યો હશે એમ કોઈ અનુમાન કરે છે, પરંતુ તે અશ્વ સંદેશમાન છે, નિશ્ચિત થયું નથી તેથી તેમાંથી અત્ર કંઈ અવતાર્યું નથી.

તત્કાલવતી મહારાજીએ આ દેશનું રાજ્ય સ્વાધીન લેતાં પ્રધાન હાર્ડ રેકાન્લીની કલ્યાણકારિણી સંમતિથી જે રાજ્ય-નીતિ-દર્શક-પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, તેમાં કરેલી પ્રગણાણની પ્રતિજ્ઞાઓથી કાર્જસ બહુ આનંદ પામ્યા હતા. તે આવા આશયનું લખે છે:-“એમાં આપેલાં વચન પ્રમાણે જો “રાજ્ય આલશે તો, (અને હું વિશ્વાસ રાખું છું કે આવશે જ) ખસશે એ “નામ જ સંલગનાર નથી.””

સુરતના ન્યાયાધીશને સ્મરેથી એએને સરકારના હેઈ એક ગુપ્ત કાર્યમાં શોધ કરવાને બીજા બે ગૃહસ્થો-કરનજ પોપ અને ઈ. આઈ. હાંવર્ડ સાથે યોજ્યા હતા, તે કાર્યમાં પણ એએએ સારો વય મેળવ્યો છે.

તા. ૨૪ મી માર્ચ સન ૧૮૫૮ માં તેઓ ખાનદેશના ન્યાયાધીશ તૃત્યા ત્યાં એવી સારી રીતિએ કામ કર્યું કે સન ૧૮૫૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં તે સ્થાન છોડી જવા વેલા, સફર અદાલતના ન્યાયાધીશોએ કાર્જસની સારી પ્રદક્ષા લખી છે, અને તે સરકારે બહુ રાજ્ય ઘર્ષ માન્ય કરી છે. કાર્જસ સાહેબ દક્ષિણમાં-ખાનદેશમાં-જ્યાં ત્યાર પછી થોડા સમયે તેએને આવેલ સકલ વયે પ્રવીત થાય છે કે, ગુર્જરાતમાં પસીને તે દેશ વિષયે બહુ મેળવી, અને પછી તે ભાગના પ્રતિદાસાદિનાં સાધન મેળવી, રાસમાલા પ્રસિદ્ધ કરી, તેમ સુરાષ્ટ્રમાં (કાઠિયાવાડમાં) થોડું વસી, તે પ્રાચીન દેશ

૧. “The (Queen's) proclamation itself seems to me to have done wonders already. It acts as a sedative visibly and, if these principles continue to be acted upon, as I trust they may, we shall be able to laugh rebellions to scorn. It will have no sympathy any where.”

વિષયે પણ જાણ મેલવાય તો સાફ. તેથી ત્યાંના 'પોલિટિકલ એજન્ટ'ના સ્થાને જવાની ઇચ્છા સરકારને દર્શાવી. તે વેલા એ સ્થાનનો પગાર ભારે ન હતો; અને પોતે જે ન્યાયવિભાગમાં હતા તેમાં રહેવાથી લાભ અધિક હતો. તે ઉપર દષ્ટિ ન રાખતાં, કેવલ વિદ્યાના વ્યસનથી જ્ઞાનસંગ્રહાર્થ સુરાષ્ટ્ર જવા વૃત્તિ કરી હતી, પરંતુ તે વેલા તે સ્થાન ખાલી ન હોવાથી મથ્યું નહિ.

ત્યાર પછી થોડેજ સમયે સરકારને જ કાર્પ મુક્તમ પ્રસંગને લીધે ફાર્જસ જેવા દેશીય રાજ્ય તથા પ્રજારંજક ગૃહસ્થને સુરાષ્ટ્રમાં મોકલવાનું અપ્રશયક લાગ્યું. અને તે વેલાના જવરનર લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટને તા. ૨૨ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૫૬માં ધુનેથી ધુલિયે તાર મૂકાવી લખ્યું કે:—

"તમારો તે વિષયે વિચાર લીધા વિના તમને કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટનું કામ ચલાવવા નિમવાની મને અગત્ય પડી છે. જેમ અને 'તેમ સત્તર તમારે એ સ્થાન સ્વાધીન લેવું એ બહુ અર્ગત્યનું છે. કૃપા કરીને 'મુંબઈ આવતાં જરા વિલેખ કરશો નહિ. ટપાલમાં પત્ર લખું છું.'"

સૂચવેલા પત્રમાં જવરનર લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટને લખે છે કે:—"એક નવાળ 'આપણી સત્તા માનવાની ના કહે છે, અને એખામંડલના વાઘેરાએ કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડ સામુ ધીંગાણું કર્યું છે, એવે સમયે કાઠિયાવાડમાં સંભાળાન રહેવાની અગત્ય છે. તે જ કારણે સાર તમને નિયોજવાની મારી વૃત્તિ થઈ છે. ઈ" ફાર્જસ સાહેબે ત્રિનાં વિલંબે તા. ૧૧ મી અક્ટોબર સન ૧૮૫૬ માં કાઠિયાવાડ જઈ પોલિટિકલ એજન્ટનું કામ સ્વાધીન લીધું. સુરાષ્ટ્ર પ્રાન્તમાં જીનાગઢના નવાળ સાહેબના રાજ્યમાં ત્યાંની સીબંદી નિરંકુશ ચલાવી અવ્યવસ્થા થઈ હતી, તેનું શાન્તિથી એવું સમાધાન કર્યું કે, જે સીબંદી સરકારના સામે થશે એવું લખ મુંબઈ સરકારને લાગ્યું હતું તે જ સીબંદી વાઘેર સામે થવામાં સરકારના ઉપયોગમાં આવી. એખામંડલમાં વાઘેરા શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સામે થયા હતા. તે સંબંધમાં પણ યોગ્ય ઉપાયો પોણ, વાઘેરનું બચ તે પાસ બહુ થયું હતું તેઓની ઉપર જગ મેલવી, તેઓને મર્યાદામાં લાવી મુક્યા. જીનાગઢ સંબંધમાં પોતે એક સ્પષ્ટ વિશ્વસિપત્ર સરકારમાં લખી મોકલ્યું તેમાં એવી ઉપયોગિની અને સારી સૂચનાઓ હતી કે તેથી સરકાર

૧ "I have been obliged to appoint you to act as Political Agent in Kathiawad without consulting your wishes on the subject. It is of great importance that you should take up the appointment as soon as possible. Pray lose no time in proceeding to Bombay. I write by post"

બહુ રાજ થયા. ત્યાં કાર્ય પણ એવી મનમાનતી રીતિએ કર્યું કે, સરકારે તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સ. ૧૮૬૦ માં નિર્ણય કર્યો તેમાં લખ્યું છે કે:—
 “દ્વાર્જસ જેવા વિચારવાન અને શક્તિમાન અધિકારીને કાઠિયાવાડ સ્વાધીન
 “કચેરી જે લાજ થવાની આશાએ તેઓને નિયોજવામાં આવ્યા હતા તે સર-
 “કારની આશા કેવી યથાસ્થિતા હતી તે જ એઓના જીનામદ સંબંધના સારા
 “લેખ ઉપરથી જણાય છે.” સેક્રેટરી-આવ-સ્ટેટ-ફાર-ઈન્ડિયા (વિલાયતના
 ભરતખંડના મંત્રી)એ ઉપદ્રા મતમાં અનુસરી દ્વાર્જસને માન આપ્યું છે.

કાઠિયાવાડમાં દ્વાર્જસનું બહુ રહેવું થયું ન હતું; તે પણ ત્યાં વિદ્યેની
 રચિ કરાવવા એઓએ થમ લીધો હતો. લેફ્ટીને સારા થવાને ઉપદેશ કરતા
 અને તેથી થતા લાભો તેઓને સમક્ષ સમજાવતા. તેની સુશીલતાએ તેના
 સ્વરૂપ આવાસમાં પણ કાઠિયાવાડના રાજાઓ અને કાકુરોનાં મન દંડરણ કર્યાં
 હતાં. મુરાદવાસીનો તે એક પ્રિય મિત્ર થઈ ગયો હતો. જીનામદનાં અને
 ગોંડલનાં રાજાઓ સંબંધમાં જે બ્યવસ્થા કરવાની હતી તે કરી. એ પ્રકારે
 જે અવરખનાં મહત્ત્વ કાર્ય હતાં તે સમાપ્ત કરી, પછી લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટનને લખ્યું,
 એટલે તેઓને મુરતના ન્યાયાધીશ નિયમ્યા. મુરાદ મુકતાં તે વિષે કેટલાક
 વિચારો લખી એક વિશ્વસિપત્ર (રીપોર્ટ) સરકારને લખ્યું છે. તેમાં પણ તેમણે
 ઉપયોગિની અને લાજકારિણી સૂચનાઓ કરી છે. તા. ૨૫ મી માર્ચ સન
 ૧૮૬૦ માં તેઓ મુરતના ન્યાયાધીશને સ્થાને આવ્યા. એક વર્ષ ત્યાં રહ્યા.
 સન ૧૮૫૬ ના ૮ મા નવા સિવિલ પ્રોસીડ્યુઅર આંકટ ઉપર ગુણદોષપત્ર
 (રીપોર્ટ) લખવાનું સરકારે કહ્યું ત્યાં તે લખ્યું; તેમાં પણ સારો યથ
 મેળવ્યો છે. પછી સન ૧૮૬૧ માં સર જ્યોર્જ ક્લાર્કના વારામાં રાજકીય,
 ગૃહ, વિદ્યા, ન્યાય, અને પરમિયા સંબંધી વિભાગોના સરકારના મંત્રી હયા.
 તે કાર્ય પણ એવી સારી રીતિએ કર્યું કે ઉચ્ચ પદ આપવાની ગવર્નર
 સર જ્યોર્જ ક્લાર્કને સ્વાભાવિકી શ્રુતિ થઈ, તે તા. ૧૩ મી ડિસેમ્બર
 સન ૧૮૬૧ માં લખે છે કે:—

• “The Lucid report of the Acting Political Agent on the affairs of Junagadh and the arrangements suggested by him for the future administration of the State, show how well-founded were the expectations of the Government of the benefits to be anticipated from the appointment ‘to the charge of Kathiawad of an officer of Mr. Forbes’ ability and judgment.”

“મારા પ્રિય ફાર્બસ,”

“સદર કોર્ટમાં જવું તમને અનુકૂળ પડશે? જો પડે તો, હું એમ ધારું
“હું કે મારે તમને નિયમવાજ જોઈએ. જો કે સરકારના મંત્રિસ્થાન
“ઉપરથી તમને એવા એથી માફત મન બહુ દુઃખારો.””

તા. ૨૩ મી ડિસેમ્બરે ‘સદર-અદાલતના’ ન્યાયાસન ઉપર ‘આક્ટિંગ’
ન્યાયાધીશ નિયોજવા. તા. ૧૨ એપ્રિલ સન ૧૮૬૨ માં સુરેશ ન્યાયાધીશ થયા.
મુંબઈમાં ફાર્બસનું પધારતું થયું. ત્યાં પણ તેના ફલપ્રદ હસ્તથી ફલ
થયું વિના રહ્યાં નથી. એક નિઠાથી રાજપ્રજાને સંતોષ પમાડી પોતે
કરેલી સેવાનું એક સાફ ફલ તેઓને પોતાને પ્રાપ્ત થયું. બહુ માનભરેલું
અને વિશ્રાન્તિ સાથે લાભકારક “વરિષ્ઠ ન્યાયસભાના” (High Court)
ન્યાયાધીશનું ઉચ્ચ પદ છે. ફાર્બસ જેવા વિચારવાન, શાન્ત સ્વભાવના
દયાવાન, મ્હાથી પ્રુવેને એ સ્થાન યથાયોગ્ય હતું, તેના સંયોગ થયાથી
સ્થાનકને અને સ્થાનીને ઉભાપને શોભવાનું થયું. ફાર્બસના સહ-ન્યાયાધીશોએ
પ્રસંગોપાત્ત દર્શાવેલા ઉત્તમ ઉદ્ગાર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ફાર્બસનું
બુદ્ધિબલ, ન્યાયનિર્ણયશક્તિ, સદ્ગુણમયગુણ, બહુ સારી હતી. આપણી
સરકાર વારંવાર નવા નવા અનેક ધારા કરે છે, તથા ન્યાય આપવામાં
વિલંબ બહુ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ ન્યાય બહુ જ મોંઘો છે, એ પ્રજાને
પીડાકારી છે, એવું બહુ યૂરોપીયોનું મત છે; તેવું ફાર્બસનું પણ હતું. પક્ષ-
વાદીઓએ (હાઈકોર્ટના વકીલ, પ્લીડર, બારિસ્ટરો) પણ ફાર્બસના સારા
સ્વભાવ અને કુશલતા વિષે એકસ્વરે ગુણ ગાયા છે.

શ્રદ્ધાના વાતાવરણમાં, અને મુંબઈ જેવા મુખ્ય નગરના વાતાવરણમાં
બહુ અંતર્દ છે. શ્રદ્ધામાં મળેલા અધિકારીઓ ત્યાંના વાતાવરણમાંના ઝેરી
બાગનું શોષણ કરે છે, અને તેથી તેઓના સ્વભાવ “અજ તેવો ઉદ્ગાર”
પ્રમાણે સારો નથી હતો. મુંબઈમાંના યૂરોપીયો પ્રાપ્ત: ઉદાર, સમ્મત, અને
સુશીલ હોય છે. તેના સમુદાયમાં એક સાધારણ ગૃહસ્થ દીપ્તી નીકળવા દુર્લભ.
મિ. ફાર્બસ મુંબઈમાં પણ સુભ કાર્યો કરવામાં એક અગ્રેસર યવા માંયા.

૧. “My dear Forbes,

Would it suit you to go to the Sadar Court? If so, I consider that I ought to nominate you; very sorry, as I shall be, to lose you as Judicial and Political Secretary to the Government.

Believe me, your sincerely,
George Clerk.”

સન ૧૮૬૪ માં ધી. આનરેબલ ઈલિયમ ફ્રીયર ગયા, ત્યારે તેમના "બાએ-બા-ચ-આવ-ધી-રોપલ-એસિઆટિક-સોસાયટી"ના પ્રમુખસ્થાને કાર્નસ સાહેબને સ્થાપવાની સર્વ ગૃહસ્થોની ઇચ્છા હતી. પરંતુ ચોતાનો સ્વભાવ મિષ્ટ વિનીત હોવાથી, તે ઉચ્ચ પદ બીજા કોઈ ગૃહસ્થથી અધિક શોભશે એવું માની ઉપકાર સાથે નમ્રતાથી તે માન્ય કરવા ના કહી; ત્યારે તેઓને એક ઉપપ્રમુખ કરાવ્યા. તેજ વર્ષમાં અત્રેની સમસ્તશાસના (યુનિવર્સિટીના) ઉપપ્રમુખનું (Vice-Chancellor) મહામાનદ પદ સરકારે એઓને આપ્યું.

વિદ્યાસંબંધિની, કલાકોશલ્યસંબંધિની અને લોકહિતકારિણી બહુ સખાઓ સાથે મુખ્યમાં પશુ કાર્નસનો સંબંધ હતો. બહુધા ઉપયોગિ કૃત્યોમાં કાર્નસનું નામ દોઢામાં આવે છે. અત્રેની સર જમસેદજી 'કલાશાસ્ત્ર'ના પશુ તે પ્રમુખ હતા.

ભરતખંડના પ્રખ્યાત અને મહાન્ પુરુષોનાં નયરિત ચિત્રોનો સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કરવા સાર એક મંડલ થવા વિચાર થયો હતો. તેના પ્રમુખસ્થાને પશુ ધી. આનરેબલ મિસ્ટર જસ્ટિસ કાર્નસનું નામ ચૂકવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રમાણે મુખ્યમાં નમરીમાં પશુ કાર્નસની બહુ પ્રકારની ચોખ્ખતાને લીધે તે એક અત્રેસર ગૃહસ્થ ગણાતાં મુખ કાર્યોમાં સામીલ રહી શાલા લેવા દેવાનું તેઓને બહુધા વિનવવામાં આવતું. કારણ તેનો સ્વભાવ અપિ અતુલ, સખ્ય અને લાવણ્યભરેલો હતો.

કાર્નસ સાહેબના રાજકીય વિષયમાં કેવા ઉત્તમ વિચાર હતા તે યદ્યપિ તેઓનાજ સ્વલેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, તથાપિ તે સંબંધમાં વલી 'ધી બાએ સાટડે રેબુ' નામે વિદ્વાનમંડલનું એક પત્ર પ્રસિદ્ધ થતું હતું, તેના મુખ્ય ભાગમાં લખે છે તે અત્ર અવતારાય છે.

"He (the Hon. Mr. Justice Forbes) recognised fully that, come what might, England could rule India on no other principles than those under which her own institutions have grown up and made her mighty upon the earth,—subject of course to the practical restrictions of a state of pupillage until subjection gradually and slowly passess into federation, which is perhaps the ultimate form which the connection of Britain with India will take."—The Bombay Saturday Review. 9th Sep. 1865.

સાંસારિક ક્રિયા સામાજિક વિષયમાં કાર્જસ સાહેબના વિચારો સ્થિતિ-
પાલક-જે યૂરોપમાં Conservative કહેવાય છે તેવા-પ્રતીત થતા; કારણ
કે યૂરોપમાં પણ ઉચ્ચ કુલોમાં પ્રાચ્યઃ સ્થિતિ-પાલકતા ઉપર અધિક મમતા
રહે છે. તેવામાં યૂરોપીયો સાથેના સહવાસ ગૂજરાતમાં નવો જ હતો.
યૂરોપીયો અન્યજ વર્ગના નોકરો રાખતા, એટલે તે વર્ગનો સહવાસ તેઓને
રહેતો. તેથી ઉચ્ચ વર્ગના કુલીનો તેઓના સંબંધમાં આવવાની ઉપેક્ષા
કરતા. 'તે' અન્ય દેશીયો રાજ્યસેવાર્થે કંઈક જાણી તેઓના સંબંધમાં
આવતા, તે બહુધા સામાન્ય વર્ગમાંના હતા. તેવા દેશીયો ઉચ્ચ સ્વકુલના
સંપ્રદાયથી અગ્ર, અને સારાસાર સમજી સમજાવવા અચક્ત; અને યૂરોપી-
યોને અનુમત રહેથી અને તેઓનું અનુકરણ કરેથી સ્વાર્થસિદ્ધિ થશે એમ
માનતા થી, તેઓમાંના કેટલાક યૂરોપીયોની બ્રાન્તિ ન બાગી, તેઓનું
અનુકરણ કરવા તત્પર રહેતા. સામાન્ય યૂરોપીયોમાં તેઓને ઉત્તેજન મળતું.
એમ યાચી આ દેશમાં સર્વત્ર તેમ ગૂજરાતમાં પણ 'બુનો' અને 'નવો'
એમ બે પક્ષ થયા. શુરૂપક્ષીઓ પકિત ન હતા. તેથી તેઓના આચારવિચાર
થયેજી તો ન હતા, પરંતુ તેઓ રૂઢી કે ફૂડી રૂઢિને વળગી રહેવા આમણી
હતા. અને તેઓને લોકસંખ્યાનું અનુગમન હતું. નવીન પક્ષીઓ પણ પકિત
ન હતા તેઓ રૂઢિને ફૂડી અને શુંડી ગણી વિઃસ્મારતા અને તેઓને પાદરી-
ઓનું અને તેઓ દ્વારા દાર્ઘ્ય દાર્ઘ્ય યૂરોપીય રાજ્યાધિકારીનું અનુગમન રહેતું.
દેશીયોમાં તેવામાં ધર્મનું જ્ઞાન તે સાફ ન હતું, પરંતુ મૂલ ધર્મના આચાર-
વિચારરૂપ સૂર્યમાંથી આવેલાં કિરણો, ચંદ્રમારૂપા કેટલીક સાંસ્કૃતિક રૂઢિમાં
મતિફલિત થઈ સ્થિત હતાં. તેઓને સજ્જક વળગી રહેલા ભેદો ઉપર
પાદરીઓનો પ્રયત્ન નિષ્ફલ થતો. તેથી તે રૂઢિને દાર્ઘ્ય પ્રકારે પણ નિર્મલા
કરવા તેઓ પ્રયત્નવાન હતા. સામાન્ય યૂરોપીયોને ઉચ્ચ વર્ગના લોકોને
સહવાસ ન્યૂન રહેતો. તે સંબંધમાં તેઓને એમ સમજાવવામાં આવતું કે,
ઉચ્ચ વર્ગવાલા દેશીયો તાતિનું અભિમાન રાખી યૂરોપીયોને ઉતરતા ગણે
છે. એ સૂચનાને ખરી માનનાર યૂરોપીયોને તેવા દેશીયો ઉપર અભાવ થાય
એ સ્વાભાવિક છે. એ સર્વનું મૂલ રૂઢિ છે તેના ઉચ્છેદ થયે, -પાદરીઓને,
સામાન્ય યૂરોપીયોને, અને તેમ થયે થયેજીવરણમાં પ્રતિબંધ ન આવે તેથી
નવીન પક્ષીઓને, -એ ત્રણે અનુકૂલ પડે એમ હોવાથી, તેઓનો સમભાવ
રહી, રૂઢિને ઉચ્છેદ કરવામાં તેઓને પરસ્પરનો આશ્રય મળતો.

આ ભરતખંડ સ્થિતિપાલક (conservative) છે એ તો નિઃસંશય
છે, કારણ કે અનેક અનુભવથી સિદ્ધિ થઈ આ પરિપક્વ દેશના કેટલાક

તો ન જ કરવી. સંપૂર્ણ અનુભવ વિના દોષદષ્ટિ કરનાર લોકને ભારે હાનિનો સંભવ છે. સાર અસાર સમજ્યા વિના જે, પરિવર્તન-ફેરફાર-વાનરવિદ્યા કરવા ઈચ્છે છે, તેનામાં સ્વસ્થિત જે ઈષ્ટ હોય છે તે બહુ કરી જાય છે અને પરસ્થિત અનિષ્ટ હોય છે તે આવે છે, તથા સ્વસ્થિત અનિષ્ટ હોય છે તે રહે છે, અને પરસ્થિત ઈષ્ટ હોય છે તે આવતું નથી. એમ દુર્ભાગ્યે વાનરવિદ્યાથી સર્વ પ્રકારે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે. એથી બહુ સાવધાનતાથી અને સ્વસ્થતાથી સંપ્રદાય સંબંધમાં વર્તવાની આવશ્યકતા છે. યૂરોપમાં પણ વિવેકી અને અનુભવી વિચારકો એવા આશયના જ અભિપ્રાયથી વર્તે છે.

આપણું તત્ત્વજ્ઞાની મહારાષ્ટ્રીના સ્વામી મિ-સ ફેનસોર્ટ આદ્યર્પના વિદ્યાગુરુ ફેરોન સ્ટોકમાર સન ૧૮૪૮ માં પોતાના શિષ્ય મિ-સ ફેનસોર્ટને લખે છે કે:—

“Your Royal Highness, in your political argument, uses the phrase “Conservative” several times. Conservetive, in a striot sense, is *Nature* and *Nature* only, *which maintains, uninterruptedly and in continuous action, a portion of the old, rejects a portion of what has grown too old, and in its stead Creates and establishes a portion that is new.*” The Life of Prince Consort People’s Edition part. I p 80.

દ્વાર્જસ સાહેબના સાંસારિક કેવા સામાજિક વિચારો પૂર્વોક્ત પ્રકારને અનુસરતાં વિવેકપૂર્વક સ્થિતિપાલક હતા.

સવિવેક પુરાણપક્ષ અને સવિવેક નવીનપક્ષ ઉભય પ્રકૃતિસિદ્ધ છે તથા પ્રસ્પર ઉપયોગી છે. તેઓમાંના વિવેકી અગ્રણીઓએ લક્ષમાં રાખવાનું આ દ્વિતકારક છે કે:—અન્યોન્યના આચારવિચાર ઉપર રાગદ્વેષ અને દુરાગ્રહ બની શકે એટલા ઓછા કરી, સ્વપક્ષ ઉપર પ્રીતિ ભલે કરાએ પણ પરપક્ષ ઉપર અપ્રીતિને લીધે તિરસ્કાર ન કરવો, એમાં દક્ષતા છે. કારણ અન્યે તે સ્વાભાવિકનો સંગ્રહ અને વિવેકથી વિવર્જન^૧ યદ્ય સત્યમૂલક યોગ્યતમ હશે તે જ ચિરંજીવિ રહેવાનું. એ સિદ્ધાન્ત છે.

કારણ—અવસ્થામાં વિવેચન ન થઈ શકે, પણ પરિણામ પામી કાર્ય-અવસ્થામાં આવેથી સમજાય, એવા થોડાક અપૂર્વ ગુણનો દ્વાર્જસમાં સંયોગ

સખલ સુખદ સંપ્રદાય દેશકાલાધિકારાનુસાર બંધાયા છે અને બંધાયે. એ સંબંધમાં વિચારકોનો કંઈક આવેા અભિપ્રાય પ્રતીત થાય છે.

આ સૃષ્ટિના પ્રાચીનઃ સર્વ વિષય સંબંધમાં મધ્ય માર્ગ નિર્ણય તથા ક્ષેમતર લાગે છે અને તે માર્ગ આ સૃષ્ટિના સૃષ્ટાના માર્ગને અનુસરતો છે. આ સૃષ્ટિમાંનાં પ્રાણિપદાયોની પ્રકૃતિના સંબંધમાં એક અબાધ્ય નિયમ આવેા જણાય છે કે, -જેટલા જીવત્ પદાર્થો છે તેમાં 'બલ' ઉપાદેય અને 'અલ' હેતુ હોય છે. મૂલ ઉત્પન્ન પદાર્થ અવિચ્છિન્ન રાખવો અને તેમાં દેશકાલાનુસાર જે સ્વાભાવિકી સંપત્તિનાં બીજ હોય તેનું બલ વધારવું, અને તેમ થતાં જે મલમાગ આવેા હોય તેનો ત્યાગ કરવો. એમ થયે શામન-વર્ધન થાય છે અને તે મૂલ પદાર્થ સતત સજીવ વર્તે છે. અને એ જ યથા-ક્રમ છે. સજીવ વૃક્ષમાં એ ક્રિયા સર્વને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તે સ્વસ્થાનમાંથી બલપુષ્ટિ લીધાં કરે છે, અને શુષ્ક પત્રાદિ રૂપ મલનો ત્યાગ પશ્ચ કરે છે, અને વૃદ્ધિ પામ્યાં કરે છે, અને મૂલ વૃક્ષ બન્યું રહે છે. અનુધ્ય-શરીરમાં પણ સ્વદેશકાલ અને સ્વશક્તિ અનુસાર સ્વપ્રકૃતિને અનુકૂલ પદાર્થના સેવનથી બલ વધે છે, અને નખાદિ મલનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, અને શરીર-સતતિ થયાં કરે છે. એ સૃષ્ટિના નિયમાનુસાર યથાક્રમ છે.

એ જ પ્રકારે સંપ્રદાય સંબંધમાં છે. આ દેશકાલને અનુકૂલ આચાર-વિચાર, સ્વભાવ, સંસ્થિતિ, શીલ, વ્યવહાર, રીતિભાતિ, ગત્તાનુગતિ, રૂઢિ, ઈત્યાદિ નામથી ઓળખાતા જે સંપ્રદાય છે, તે સંબંધમાં પણ સૃષ્ટિનો જે યથાક્રમ નિયમ છે તદનુસાર થયે, જનાપાત્ર ધ્યેય મવા સંભવ છે.

અહુણાં શૃણુપક્ષ્મિઃ અશાનને લીધે દેશકાલને પ્રતિકૂલા એવી ફેડી રૂઢિઓ, -જેમાં આચારવિચારાદિનાં પ્રતિકૂલ, વિકલ, બેંગ, અને વિચ્છિન્ન ચર્ચ રહેલાં પણ દીર્ઘ વિચાર કર્યા પછી જ વર્તાય છે-તેને વળગી રહી, ઉદ્વેગના બાધક પ્રતિબંધને સહે છે અને વહે છે: તેમ નવીન પક્ષીઓ અનુભવના અને સંપૂર્ણ વિવેકવિચારના અભાવે જે જે પૂર્વસ્થિત હોય છે તેમાં દોષદષ્ટિ કરી તેમાં ફેરફાર કે તેનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છે છે; અને અપરીક્ષિતા અને અપરિચિતા સ્થિતિઓને આલુવા પ્રત્યક્ષાન હોય છે. કર્તવ્યની સિદ્ધિમાં એ ઉભયપક્ષનું આવરણ ઈષ્ટ નથી. સૃષ્ટિના નિવચનો મધ્યમાર્ગ જ ઈષ્ટપદ માર્ગ છે. પ્રથમ તો સંપ્રદાય ચાન્દમાં અન્તર્ગત યતા પૂર્વોક્ત આચાર-વિચારાદિને રાગદ્વેષ વિના યથાવિધિ સમજવા અને પછી સ્વદેશ, સ્વકાલ, સ્વસ્થિતિ, સ્વશક્તિ આદિ ઉપર લક્ષ રાખી તેમાંથી ઝુંજપદ હોય તેનો સમદ કરવો અને દુષ્ટ હોય તેનો ત્યાગ કરવો. તેઓમાં પ્રથમથી દોષદષ્ટિ

તો ન જ કરવી. સંપૂર્ણ અનુભવ વિના દોષદષ્ટિ કરનાર લોકને ભારે હાનિનો સંભવ છે. સાર અસાર સમજ્યા વિના જે, પરિવર્તન-ફેરફાર-વાનરવિદ્યા કરવા ઈચ્છે છે, તેનામાં સ્વસ્થિત જે ઈષ્ટ હોય છે તે બહુ કરી નામ છે અને પરસ્થિત અનિષ્ટ હોય છે તે આવે છે, તથા સ્વસ્થિત અનિષ્ટ હોય છે તે રહે છે, અને પરિસ્થિત ઈષ્ટ હોય છે તે આવતું નથી. એમ દુભાંગ્યે વાનરવિદ્યાથી સર્વ પ્રકારે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે. એથી બહુ સાવધાનતાથી અને સ્વસ્થતાથી સંપ્રદાય સંબંધમાં વર્તવાની આવશ્યકતા છે. યૂરોપમાં પણ વિવેકી અને અનુભવી વિચારકો એવા આશયના જ અભિપ્રાયથી વર્તે છે.

આપણું તત્ત્વભવતી મહારાષ્ટ્રીના સ્વામી પ્રિન્સ ફેનસોર્ટ આલ્ખર્ટના વિદ્યાગુરુ ફોરેન સ્ટોલમાર સન ૧૮૪૮ માં પોતાના સિધ્ધ પ્રિન્સ ફેનસોર્ટને લખે છે કે:-

"Your Royal Highness, in your political argument, uses the phrase "Conservative" several times. Conservative, in a strict sense, is Nature and Nature only, which maintains, uninterruptedly and in continuous action, a portion of the old, rejects a portion of what has grown too old, and in its stead Creates and establishes a portion that is new." The Life of Prince Consort. People's Edition part. I p 80.

ફ્રાન્સ સાહેબના સાંસારિક કિંવા સામાજિક વિચારો પૂર્વોક્ત પ્રકારને અનુસરતાં વિવેકપૂર્વક સ્થિતિપાલક હતા.

સવિવેક યુરાશ્વપક્ષ અને સવિવેક નવીનપક્ષ ઉભય પ્રકૃતિસિદ્ધ છે તથા પ્રસ્પર ઉપયોગી છે. તેઓમાંના વિવેકી અગ્રણીઓએ લક્ષમાં રાખવાનું આ દ્વિતકારક ॥ કે:-અન્યોન્યના આચારવિચાર ઉપર રાગદ્વેષ અને દુરાગ્રહ બની શકે એટલા ઓછા કરી, સ્પષ્ટ ઉપરિ પ્રીતિ ભલે કરાઓ પણ પરપક્ષ ઉપર અપ્રીતિને લીધે તિરસ્કાર ન કરવો, એમાં હક્ષતા છે. કારણ અન્તે તો સ્વાભાવિકનો સંગ્રહ અને વિવેકથી વિવર્જન^૧ થઈ સભ્યગ્રંથ યોગ્યતમ હશે તે જ ચિરંજીવિ રહેવાનું. એ સિદ્ધાન્ત છે.

કારણ-અવસ્થામાં વિવેચન ન થઈ શકે, પણ પરિણામ પામી કાર્ય-અવસ્થામાં આવેથી સમજાય, એવા ચોક્કસ અપૂર્વ ગુણનો ફ્રાન્સમાં સંયોગ

થયો હતો. આ જગતમાં તેમનેથી લોકો બહુ હોય છે. જેનામાં સ્વચ્છ નથી, અને પોતામાં શક્તિ હોય તે કરતાં અધિક શક્તિમાનમાં ખપવા ઈચ્છે છે, એવા દેખી આ જગતમાં બહુ છે. તેઓ પોતાના કરતાં અધિક શુણ્ણાન મનુષ્યો ઉપર દ્રેષ રાખે છે. તેઓથી સંગીનો ઉત્કર્ષ સદન થતો નથી; તેથી સદાપ્રહથી શુણ્ણુ આધિક્ય કરવાની રપદી, (જે ખરો માર્ગ છે) તે માર્ગે ન ચડતાં, કુટિલ માર્ગે જાય છે. પેલા અધિક શુણ્ણસાનના પ્રતાપની અને પોતાની વચ્ચે, જેમ સૂર્યનો પ્રતાપ એવા વચ્ચે કઈ કાલા કાચનું 'અંતરપટ' લેવાય છે તેમ, કઈ દોષ આરોપણ કરી પોતે લુપ્ત છે, અને બીજા તે જ પ્રકારે લુપ્ત એમ ઈચ્છે છે. એવું આ જગતમાં વારંવાર લોકોમાં આવે છે. કાર્ત્ત્વિય પ્રતાપી પુરુષ હતા. તેના ઉપર પણ દુષ્ટ દષ્ટિએ લેનારા હોય જ. પણ આશ્ચર્યકારક આ છે કે તેમ જણાવું ન હતું. જેમ ક્ષિતિજમાં પૃથ્વીના સપાટ ઉપર દેખાતા પ્રાતઃકાલના સૂર્યને સર્વ લોક સુખથી જોઈ શકે છે, તે વેલા મધ્યપટની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેમ જે પુરુષ પ્રતાપી (અર્થાત્ વિદ્વાન, અધિકારવાન, પદવાન) સતે નમ્રતા, મધુરતા, અને વિનયવિવેકમાં રહી ઉદ્ધત નથી થતા, તેઓના ઉપર દ્રેષ હોયી દષ્ટિ કરી શકતો નથી. એ સમ છે. પોતાના સંગીઓમાંથી કેટલાકને પાછળ મૂકી કાર્ત્ત્વિય આગળ નીકળી આવ્યા હતા. અને જે તે કાર્યમાં ઉપર તરી આવી તે એક અગ્રેસર ગણાતા, તે પણ તેના ઉપર ધૂરોપીયો દ્રેષ રાખતા નહિ. કાર્ત્ત્વિયના સુખમાં અને ઉદયમાં તેઓ ભાગ લેતા હોય એમ જણાવું. કાર્ત્ત્વિયને પોતાના પ્રતિનિધિ સમ ગણી, તેના ઉત્કર્ષ દેખી, સર્વે પ્રસન્ન થતા. એથી પણ સિદ્ધિ થાય છે કે કાર્ત્ત્વિયમાં પૂર્વોક્ત કેટલાક મનોહર ગુણ ગુણોનો સંગમ અસામાન્ય હતો. આપણા પંડિતો કહે છે કે:—

“દાનં પ્રિયવાક્સદિતં જ્ઞાનમર્થં હમાન્વિતં ચૌરિયમ્ ।

વિતં ત્યાગેન શુભં દુર્ઘમમેતદ્વ્યુતયં લોકે ॥”

‘પ્રિય વચન સહિત દાન, ગર્વ રહિત જ્ઞાન, દામાલુક્ત શૌર્ય, સામયુક્ત ધન, એ ચાર આ લોકમાં દુર્લભ છે.’

કુલીના સીઓનું પરમ ભૂષણ એવા મહુ ગુણો, કાર્ત્ત્વિયની વિદ્યા અને અધિકાર અદિ સાથે, એવા સુદર પ્રકારે મળ્યા હતા કે સીમા. તેઓ સર્વનું સુખ ઈચ્છતા. સર્વના સુખમાં પોતાનું સુખ માનતા. તેથી તે અત્યંત-સત્સમ હતા. અર્થાત્ જગતમાં તેને સત્તુ ન હતો એમ કહિયે તે આવે. તેઓ ધર્મનિષ્ઠ હતા. ધૂરોપમાં તે વેલા ધર્મ ઉપર અનાસ્થ થાય એવા લેજો પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ વેગથી આવ્યો હતો. અમુક પવન આવી જલમાં

તરંગ ઉઠે છે તેમ, અમુક સમયે અમુક દેશોમાં પણ અનેક પ્રકારના તરંગો આવે છે. કાર્ધવાર ત્રિવિધ પ્રકારની મહામારી આવી લાંબા નિવાસીઓનાં શરીરને પીડા કરે છે; કાર્ધવાર કાર્ધ પ્રકારના મતમતાન્તર વા ભ્રાન્તિઓ આવે છે. તે તત્ત્વ નિવાસીઓનાં અન્તઃકરણને ચક્ષિત કરી લાભહાનિ કરે છે. તેના ઝપાટામાં આવતાં, અપકવ લોકોનો અભિધાત અધિક થાય છે. યુરોપમાં એ પ્રકાર વારંવાર જોવામાં આવે છે; કારણ ત્યાંના લોકોનો સ્વાભાવ સ્થિતિપાલક કરતાં સ્થિતિચાલક અધિક છે. આપણા રાજકર્તાના દેશીય લોકો ઉદ્યોગમાં, વ્યાપારમાં અને ધનોપાર્જનમાં કુશલ અને સુસ્થિર છે. પરંતુ ધર્મવિચારમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેવા નથી. તેથી ત્યાં કાર્ધવાર ધર્મ-ધર્મના, કાર્ધવાર જડ વિદ્યાના, અને કાર્ધવાર ચૈતન્યવિદ્યાના, તરંગો આવે છે. અને તેમાં મમ યતા લેખકો તત્ત્વજ્ઞાન લેખ લખે છે. દ્રાર્થસ સાહેબ ધર્મનિષ્ઠ હતા તેથી જડના કરતાં ચૈતન્યના પક્ષને ઉત્તમ માનતા. એક સમયે “Buckle's History of Civilization” નામે પુસ્તક કાર્ધ મિત્રે વાચવા સાર તેઓને મોકલ્યું. પોતે તેના કેટલોક ભાગ વાંચ્યો અને પછી નીચે ઉતારેલાં શોકસપીચરનાં બે ચરણ તે ઉપર લખી તે પુસ્તક પાછું મોકલ્યું:

“There are more things in heaven and earth, Horatio,
Then are dreamt of in our philosophy.”

‘આપણી સમજણના સ્વપ્નમાં આજે હોય એથી વિશેષ વિષયો આ લોકમાં અને પરલોકમાં છે.’ અર્થાત્ સ્વપ્નમાં કિંવા કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવા વિષયો આ લોક પરલોકમાં અસંખ્ય છે.

દ્રાર્થસના ઉપર દર્શનની કૃપા સારી હતી તેથી તે બહુ ભાગ્યશાલી હતા. ઉપકૃત થયેલાના આશીર્વાદથી તેનું જીવન સુખમાં અને શાન્તિમાં વીતી ગયું છે. મહાશક્તિ રાપનારાઓને તેનાં ફલ આપવાનો સમય ભાગ્યે જ આવે છે. એવા જક્ષને ફલતાં વિશેષ વાર લાગે છે; એટલામાં રાપકના અસ્થિર દેહનો અંત આવે છે. પોતાનાં વાવેલાં બીજોનાં જક્ષો ચર્ધ તે ઉપર ફલ ફલ ખેસતાં દેખી યતા ગુપ્ત સંતોષાનંદનો અલભ્ય લાભ સુકૃતી દ્રાર્થસને મળ્યો હતો.

બહુ કરી મનુષ્યો એકાન્તમાં હોય છે ત્યારે પોતાની સ્વાભાવિકી સ્થિતિમાં હોય છે. કાર્ધ ઉપરિની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડેલી એવું તેના જાણ્યામાં હોય છે, ત્યારે તે કૃત્રિમ સ્થિતિમાં આવે છે. મનુષ્યોનાં કર્મને પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે. એ જૂઠાં દ્રાર્થસના જાણ્યામાં તેથી પોતે વાવેલાં બીજ કેવી સમૃદ્ધિ પામ્યાં છે, તેને તેઓની સ્વાભાવિકી સ્થિતિમાં જોવા સાર, ગૂર્જરાત બણી પોતાના અવસાનકાલના થોડાજ માસ પૂર્વે દ્રાર્થસ અગાત

(કોઈ જાણે નહિ એવી રીતિએ) આવ્યા હતા; અને પોતાની પ્રેમભરી દષ્ટિએ સર્વ વ્યથાવિધિ નિરખી જોયું હતું. પોતાનાં વાવેલાં સૂક્ષ્મ કણોનાં ફાંસીને સત્તજ્ઞ વૃક્ષ થયેલાં એઈ કાર્મસને જે સંતોષ થયો હશે તેના અનુભવ તો વિરલ ભાગ્યશાલીને હોય.* એ એક શ્રેષ્ઠ પ્રતિભા સંતોષવું વર્ણન કરવું કઠિન છે, તે માત્ર અનુભૂત કરી શકાય છે. તેના અબજો તે સમજી શકે પણ નહિ.

કાર્મસનું છેલ્લું પ્રસિદ્ધ લેખન જગત્વિખ્યાત સુરાષ્ટ્રના સોમનાથ વિષેનું છે. તે એશિયાટિક સોસાયટીની મુંબઈની શાખામાં સન ૧૮૬૪ માં તા. ૧૪ એપ્રિલને દિને વાંચવામાં આવ્યું હતું, અને તેથી તે જ સભાના પુસ્તકના ૨૩ માં અંકમાં સન ૧૮૬૫ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

કૃષ્ણજીવિત રત્નમાલા નામે એક મુંદર મજબાયાનો ગ્રંથ છે. જેમાં ખતનના મહારાજોનો ઇતિહાસ છે. તેમાંનાં જેટલાં રત્ન હાય આવ્યાં છે તેટલાંનું ઈંગ્લીશ કવિતામાં કાર્મસે ભાષાન્તર કર્યું છે. અને તે છપાઈને અહીંનાં જ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

જે સભા “કાર્મસ” નું પ્રતાપિ નામ ધારણ કરે છે, જે સભાના સંબંધમાં આ જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને જે સભાને કાર્મસના મરણથી અસાધારણી હાનિ થઈ છે—કારણ ‘મનના મનોરથ મનમાં રચ્યા’ એવું જે સભાને થયું છે—તે સભા સંબંધિ થોડું જણાવી આ લેખ સમાપ્તિ પામશે.

મુંબઈમાં લક્ષ્મીની બરતી ભાવી હતી, તે સમયે તેના લાલ લઈ દેશ-હિતનાં કાર્ય કરવાને, ધનરૂપ જલં, સભા કે મંડળી રૂપ પાત્રોમાં બરી લેવાનો વિચાર, કોઈ કોઈ ગૃહસ્થોના મનમાં આવ્યો હોય એવું થયું હતું. અને તે પ્રમાણે જેટલાક ગૃહસ્થોએ પરોક્ષ અપરોક્ષ કાર્ય સાધી પણ લીધાં છે; ઉદાર શ્રીમતોને પ્રાર્થના કરીને અને જેટલાકને ગ્રેરીને લક્ષાવધિ ધન પરોપકારનાં કાર્યોમાં કલાવ્યાં છે. ધન્ય છે ઉદાર શ્રીમતો અને ધન્ય છે તેઓના દૂરદર્શી પ્રેરકો. બરતીનો તો ઓટ થઈ ગયો, પણ ‘પૈલાં શુભ કાર્યો સાર બરી લીધેલાં પાત્રો અજી વિદ્યમાન છે. તે લખલખિત આનંદદાયક પાત્રો અનેક પ્રકારના વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે. તે વિચારો અત્ર રજૂ ન કરતાં અનુભવી

* પૂર્વે કાર્મસે અમદાવાદમાં સરસ્વતીને વસ્ત્ર બંધનમુક્ત કરી હતી, પણ તેને પોતાનું મંદિર ન હોવાથી તે વેલા ત્યાંથી જઈ દૂર ગઈ નહેલી. પોતે ફરી થઈ બાકની બંદિશાલામાં જ રહી હતી પરંતુ કાર્મસ ફરીથી ઉઠી ત્યાં જયા ત્યારે તેને પુષ્ટ થયેલી અને પોતાનું જ એક મુંદર મંદિર (હીમાચાઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટ) કરી મિ. કેરિસ નેવા ખતરીના સાધતથી મદાલની દીવી એવા અનેક સારા ફેરફાર કાર્મસે પોતે જોયા હતા.

વાંચનાર વિવેકીને માત્ર તેની સ્મૃતિ દરાવતી એટલું પૂર્ણ વિચારાય છે. ઇશ્વરની લીલા અકલિતા અને અપરંપારા છે, એ સંત્ય છે.

અખિલ જગતમાં સર્વોપરી સંસ્કૃત તેની પુત્રી ગૂર્જરી ભાષા, જે વિચારની વાયકમુદ્રા, અથવા જ્ઞાનના લાંઝારની મંજૂષાનો આપણા ગૂર્જર બાંધેલો. અર્થ સારશે, એવું અતિ ઉપયોગી સાધન-તેને સર્વ પ્રકારે પોપવી અને શૃંગારવી એવો સંકલ્પ ઉઠ્યાથી, તેમ કરવાનાં સાધન ઉપર પ્રથમ આ લેખકનું લક્ષ્ય ગયું. તેમ કરવામાં પ્રથમ એક મિત્ર^૧ (જે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરવા ઇચ્છતા નથી) જે દેશીઓનો મિત્ર, ધાર્મિક અને જે અગ્રાત રહી લોકનું યથાશક્તિ કલ્યાણ કરવા સદાં તત્પર રહે છે, તેઓનું સંમત લીધામાં આવ્યું. તેણે એ શુભ યોજનામાં ઉત્તેજન આપ્યું. સંકલ્પ સિદ્ધ થાય એવી આશા થવા માંડી. વિદ્વાન, ઉદાર, પરોપકારી, દેશીઓના મિત્ર, અને સંસ્થામાં આપણે જેનું જીવનચરિત્ર વાંચીએ છીએ તેવા વર્ગના પુરુષોમાંનો એક, ડાકટર હિલસન, તેને એ વિચાર સંભળાવ્યો. તેણે પણ પોતાની સમ્મતિ આપી. એમ સંકલ્પ બળવાન થઈ સાર રૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો. એવામાં ગૂર્જરાત અને ગૂર્જરાતી ભાષા સાથે સંબંધ એકાબ્રૂત થઈ ગયેલું કાર્ણસનું પ્રતાપી નામ સ્વાભાવિક રીતિએ જ, આ લખતાં આ જ શોકમિશ્રિત આનંદ પામનારને, સ્ફુરી આવ્યું. તેણે કાર્ણસ સાહેબને મિલીને સર્વ યોજના નિવેદન કરી. તે શુભ સમયે અંતઃકરણમાં આનંદ પામી તદ્દર્શક પ્રસન્ન મુખે કાર્ણસે કહ્યું કે:—“મારા મનમાં એ વિચાર નિર્વરત રમ્યાં કરતો હતો, પરંતુ “મારી પાસે સાધન ન હતાં તેથી સિદ્ધ કરી શક્યો નથી, અવે એ કામમાં * * * “હું પણ યથાશક્તિ પરંતુ બહુમીતિથી સર્વ પ્રકારે સામીલ રહીશ. ૯૦ ૯૦” પછી એ વિચાર સિદ્ધ કરવા કાર્ણસે પોતાનું બહુ લક્ષ આપવા માંડ્યું. મુંબઈના કેટલાક શ્રીમંત ગૃહસ્થોને ઠાને એ વિચાર આ લેખકે નાંખ્યો, તેઓએ નાણાંનો આશ્રય આપવા સ્વીકાર્યું. તે શુભ સમાચાર મિ. કાર્ણસને કહ્યા એટલે તેઓને અધિક ઉત્સાહ થયો. સંકલ્પિત સભાના ઉદ્દેશ શા શરૂ તે વિષયનાં પ્રસિદ્ધિપત્ર છપાવી સર્વને જાણ કર્યું. સુરાષ્ટ્રના રાજાઓ પાસે નાણાંનો આશ્રય લેવા ત્યાંના અધિકારીઓ દ્વારા કાર્ણસે પ્રયત્ન કર્યો. ૨૦ મુકુંદરાયે તે કાર્ય

૧. એ સંબાવિત ગૃહસ્થનું નામ ધી રેવરેન્ડ મિસ્તર ઇનજીમાઈ નવદોષ છે. મયભાવિતામાં તેની નામ ગ્રુસ રાજવાની ઇચ્છાનું ઉલ્લંઘન કરી ચક્રાંત ન હતું. પરંતુ તેવા સદૃશગૃહસ્થનું નામ ગ્રુસ રહે એ અંતઃકરણને બારકારી હતું. આ વક્ષ પક્ષ તેઓની અનુજ્ઞા લીધા વિના તેઓનું નામ પ્રસિદ્ધ કરાય છે. આશા છે કે તેઓ એ દોષને ક્ષતવ્ય ગણશે.

હિસાહથી માથે લીધું. કાર્તિક સાહેબનું નામ મુરાદ દેશના રાજાએને એવું પ્રિય હતું કે કાર્તિક સાર 'જે દરે તે જોહું,' એવું તેઓ માનતા હતા. તેઓએ હિંદ મનથી 'ગૂજરાતી સલા' અર્થે નાણાં લખ્યાં, એ સલાના ઉપયોગ સાર એક લાખ રૂપિયાનો સંગ્રહ કરવા વિચાર હતો. તેમાંથી રૂપિયા ૨૮,૨૦૦* અઠાવીસ હજાર બેસે મુરાદમાં લગાવા; અને માત્ર થોડાક જ દિવસમાં મુંબઈના શ્રીમંતોએ રૂ. ૩૭,૫૦૦ લખ્યા. બીજા ગૃહસ્થો પણ એ વિષયે જાણતા તેમ સારો આત્મ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી આશા આપતા, તે ઉપરથી ધાર્યા કરતાં અધિક નાણાંનો આત્મ મળશે એવું એક સમયે બાસ્તું હતું.

; પ્રથમ મુંબઈમાં વાલુકેશ્વર સમીપ કાર્તિકને યમલે થોડા ગૃહસ્થો મળ્યા. અને પછી તા. ૨૫ મી માર્ચ સન ૧૮૬૫ ને દિને પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થોને આમંત્રણ કરી એક સભા મુંબઈના મુરાદમાં મેળવી. સર્વના એકમતથી 'ગૂજરાતી

* એ રીતિએ મરાયણાં નાણાંમાંથી જે આજ સુધીના વસુલ થયા છે તેની વિગત.

૫૦૦૦ શ્રી જીનામહેના નવાજ સાહેબ.

૫૦૦૦ શ્રી જીવનચરના ઠાકુર સાહેબ

૪૦૦૦ શ્રી નવાજચરના જામ સાહેબ

૨૫૦૦ શ્રી ધર્મજીરાના રાજ સાહેબ.

૨૦૦૦ શ્રી પોરબારના રાણા સાહેબ રૂ. ૨૫૦૦ આંથી.

૧૭૫૦ શ્રી ગોંડલના ઠાકુર સાહેબ.

૧૨૫૦ શ્રી વડવાણના ઠાકુર સાહેબ.

૧૨૫૦ શ્રી સિંધવીના ઠાકુર સાહેબ.

૧૦૦૦ શ્રી મેરણીના ઠાકુર સાહેબ

૧૦૦૦ શ્રી પાલીતાણાના ઠાકુર સાહેબ.

૩૦૦ શ્રી સુડાના ઠાકુર સાહેબ

૩૦૦ શ્રી સાયલાના ઠાકુર સાહેબ

૩૦૦ શ્રી જસદણના ખાતર સાહેબ

૨૦૦ શ્રી જાલણના મલિક સાહેબ

૨૦૦ શ્રી મણિયાના ઠાકુર સાહેબ

૧૦૦ શ્રી મેડાના ઠાકુર સાહેબ.

૧૦૦ શ્રી વીરપુરાના ઠાકુર સાહેબ.

જે રીતિએ કાર્તિકનાકના, અને બીજાં મુંબઈનાં જાણીમાથી માત્ર રૂ. ૫૦૦૦ સદગત રોક. એકલવાસ લેખવાવના વસુલ થયા છે તેની સમગ્રી નોટા લઈ મુંબઈ બેંકમાં રાખવામાં આવી છે.

સભા” સ્થપાઈ. તેમાં મિ. ફાર્જસ પ્રમુખ, બીજા સંભાવિત પુરુષોની એક વ્યવસ્થાપક મંડલી, અને આ લખનાર મંત્રી, એમ નિયમન થયું; અને હર્ષ-ભરી સભા વિસર્જિતા થઈ. તે સમયે સર્વેએ તેના પ્રતિ એવી પ્રીતિ દેખાડી કે એ ગુણ કાર્ય પર્યર્થ સિદ્ધિ પામશે એમાં કાંઈને પણ શંકા યાપ નહિ.

પરંતુ મનુષ્યનું ધાતું ॥ યાચ છે ॥ ઈશ્વરની અકલિતા માયા કાનાથી કલાઈ છે ! ઉપરનો વિચાર કરીને હઠ્યા તે જ વેલા મુંબઈને માથે એક સંકટચક્ર અદૃશ્ય બ્રમતું હતું. તેની ગતિ કાંઈના બળમાં નહતી. એવા સંધિમાં વહી ફાર્જસની પ્રકૃતિ બગડી તેથી તેઓને મુંબઈ છોડી પુને જવું પડ્યું. મંત્રીને પણ કંઈ અવશ કાર્ય સાર સ્વચ્છામ જવું પડ્યું. એ વિધ્નોથી કાર્ય વિલંબાઈ સમય વ્યુત થયો. તેનું પરિણામ તો હાનિ હોયજ. પછી કેટલેક માસે મુંબઈમાં પાછું આવવું થયું સારે, મુંબઈની દશા વિપરીતા દીડી. અદૃષ્ટદેવીએ શોકનો પડો અકસ્માત્ નાંખેલો દેખાયો. જે જે ગૃહસ્થોને થોડાક જ માસ ઉપર સુખમાં દોઢલા, તે તે ગૃહસ્થોને સંકટમાં મુકાતા દીડી. અનુભવી પેઢિતો કહી ગયા છે કે “ ધર્મસ્ય સ્મરિતા ગતિઃ ” તેને અનુસરી જે ગૃહસ્થોએ દીપમાં નાણાં ભર્યાં હતાં તેઓને તત્કાલ સૂચવવામાં આવ્યું; પણ તેઓને પોતાની પીડાની વેદના એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે, તે બીજા કશા ઉપર લક્ષ રાખી શકતા ન હોતા. તેના પરિણામ એ થયો કે નાણાં વસુલ આવી શક્યાં નહિ.

એ પરિણામથી સભાને ભારે હાનિ થઈ એવું ન ગણાત. કારણ એ સાધનને તો પાતાલમાંથી પકડી લાવે એવા ગૃહસ્થો એ સભામાં સામીલ હતા. પરંતુ એક અસાધ્ય હાનિ એ સભાને તે જ કાલે થઈ.

બહુ-વિચારે કચ્છાથી મસ્તકમાં રાગ ઉત્પન્ન થયો તેથી, થોડા દિવસ તેની પીડા ભોગવી તા. ૩૧ થી આગસ્ટ સન ૧૮૬૫ ને ગુરુવારને દિને પુનામાં ધી આનંદેબલ એલિસના બંગલામાં ફાર્જસનો રેહ પડ્યો, અને તે સદ્ગતિ પામ્યા. ફાર્જસના અકાલે સદ્ગમનથી સભાને એવો તો અસહ્ય ધક્કો લાગ્યો કે તેની ગૂર્જા વળવી એ દુર્લભ થઈ પડ્યું.

ફાર્જસને એ સભા કેવી યિયા હતી અને તેના ઉપર અંતઃકરણથી તેનાં સ્નેહમમતા કેવાં હતાં તેની સાક્ષી પૂરવા નીચેનું ફાર્જસનું માત્ર એક વચન અનેકને અર્થ સારે એવું છે. અંતકાલ વેલા જે જે કાર્યો સાથે ફાર્જસને સંબંધ હતા, તે તે કાર્યો એઓના મિત્રોએ સંભાળી લીધાં, ત્યારે “ગૂર્જરાતી સભાનું” કામ પણ સંભાળી લેવા એઓના મિત્રોએ કહ્યું. તે સમયે ફાર્જસે ઉત્તર આપ્યું કે-“ સર્વ કાર્ય તમને સોંપીશ, પણ મારી ગૂર્જ-

“રાત્રી સભાનું કાર્ય તો અંત સુધી કોઈને સોંપવા હું રાજ નથી.” એ વાક્ય કેવા હૃદયમાંથી નીકળ્યું હશે, તે દર્શાવવા તેમાંના પ્રત્યેક અક્ષર એવા તો સમર્થ છે કે, એક માત્રા પણ વ્યધિક કહી પુષ્ટિ કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

એ પ્રકારે ફાર્બસના સદ્ગુણનથી ગૂજરાતી સભાને જ એકલીને અસાધ્યા હાનિ થઈ એવું નથી. જેની જેની સાથે તેના સંબંધ હોય તેને તેને એઓના મરણથી અભિષાત અને શોક થયા છે. અને કવિ હસપતરામ કવે જી તેમ, “કીરતી કોટ કિંલાક જવા યાદી આખી થઈ ગુજરાત ઉઠાણી.” કાઠિયાવાડમાંથી રા. રા. સુંદરરાય લખે છે કે “ફાર્બસનું મરણ જાણી “અત્રના ધણા રાજાઓવાડામાં પોતાના કુટુંબનું એક ઉપયોગી મનુષ્ય “જાયાથી જેટલો શોક થાય એટલો થયો છે.” ગૂજરાતમાં તેને વધારે સહવાસ હતો એટલે ત્યાંના લોકોને શોકસંતાપ થાય એમાં તો નવીઈજ શી. જે બહુ વર્ષ ફાર્બસ સાથે રહ્યા, અને જેઓનાથી ફાર્બસના વૃત્તાન્તમાં બહુ સાધન મળ્યાં છે, તે કંઈ હસપતરામે “ફાર્બસચિરહ” નામે એક પ્રશસ્ત કાવ્ય લખ્યું છે. તે વાચવાની આ પ્રસંગે સર્વેને જાણામણ છે. એ પ્રશસ્ત પુસ્તકમાંની સરસા કવિતા પ્રાસંગિકી અને સ્વાભાવિકી છે. ફાર્બસ હસપતરામના ભોજ હતો. હસપતરામનું કવિત્વ ફાર્બસથી ખડું પ્રકટ થયું અને ફાર્બસ સંબંધી લખતાં તે પૂર્ણ, હસા પામ્યું છે. ફાર્બસના વિમોગથી કંઈ હસપતરામને અનેક પ્રકારની હાનિ થઈ છે, અને તેઓનું હૃદય સવિગેષ કામલ થઈ નિર્મલ સ્નેહ દર્શાવતાં વર છે કે;—

(ઈંદ્રવિજય)

મામ, અરાસ, ધરા, ધન, ધામનીં ખોટનું દુઃખ ખડું, —પણ ખોટું;
સતતિહીન, કુટુંબકુસંપનું, હાતિતણું દુઃખ, તે પણ હોટું;
કોડ રિપુતણું કાણુ ગણે કદિ યોગણુ ત્યાવી ગડી દુઃખ ખોટું;
મેં મનમાં અનુમાન (અનુશન?) કર્યું દુઃખ મિત્રવિયોગનું સર્વથી મોટું.

‘ગુજરાતી સભાએ’ ફાર્બસનો શોક તેનું શુભ નામ જ તેણે પોતાનામાં કોતરાવી દર્શાવ્યો છે, અર્થાત્ “ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા” એવું નામ ધારણ કર્યું છે. ‘એશિયાટિક સોસાયટી’ની સાખાએ પણ પોતાના વૃત્તાન્ત પત્રમાં ફાર્બસશોકદર્શક લેખ, વિદ્વાન અને બહુશ્રુત ડૉક્ટર ઉપસનના મનને અને રા. રા. વિષનાથ મેંડલિકના અનુમતને અનુસરી લખ્યો છે. તે ઉપયોગ ગૃહસ્થોએ એ પ્રસંગે લાવજો કર્યો છે, તેમાં ફાર્બસ સાહેબના શુભ માયા

છે. મુંબઈની સમસ્તશાલાના (યુનિવર્સિટીના) વાર્ષિક સમાજમાં તેના પ્રમુખ ગવર્નર સર બાર્ડલ ફ્રેર જેવા મૂલ્યવાન પદ્ધતિ દ્વાર્જસના સદગમનથી વિદોષાસક વર્ગને યથેચ્છી હાનિ સંબેદ વર્ણી છે.

"That this society place on record the expression of their deep sorrow for the death of the Hon'ble Mr. Justice Forbes, one of their Vice-Presidents, and their testimony to his eminent abilities, varied accomplishments, and grace of manner; to his important services in the illustration of the literature and antiquities of Gujarat; and to his high character, and exemplary life, which reflected honor on the British Government in India, and won the affection of all classes of the natives with whom he held public or social intercourse."

The Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society Vol VIII 1863-65. p. lxxxiv (84).

"The report which the registrar has read alludes in fitting terms to the loss of our late Vice-Chancellor (the Hon'ble Mr. A. Kinlock Forbes) and he could have no more fitting eulogy than the sorrow thus expressed, of the senate over which he presided*. But I may be pardoned if I point the late Mr. Alexander Kinlock Forbes out to those of my own countrymen who desire to aid in the great work of the University, as a bright example of what they have it in their power to do. It was not his intellectual ability, great as that was, nor his learning and accomplishments, though we know them to have been profound and

---

* "The Syndicate cannot conclude this report without an expression of feeling at the untimely decease (at Poona in August 1865), of the late Vice-Chancellor the Hon'ble A. Kinlock Forbes after a brief tenure of office during which his refined accomplishments and judicial equability of mind endeared him to the University."

“રાત્રી સભાનું કાર્ય તો અંત મુધી કોઈને સોંપવા હું રાજી નથી.” એ વાક્ય કેવા હૃદયમાંથી નીકળ્યું હશે, તે દર્શાવવા તેમાંનો પ્રત્યેક અક્ષર એવો તો સમર્થ છે કે, એક માત્રા પણ વ્યથિત કહી પુષ્ટિ કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

એ પ્રકારે દ્વાર્જસના સદ્ગુણમયી ગૂજરાતી સભાને જ એકલીને અસાધ્યા હાનિ થઈ એવું નથી. જેની જેની સાથે તેનો સંબંધ હતો, તેને તેને એઓના મરણથી વ્યભિચાર અને શોક થયા છે. અને કવિ દલપતરામ કહે છે તેમ, “કીરતી કોટ કિંલાક જવા ચક્રી આખી થઈ ગુજરાત ઉદામી.” કાઠિયાવાડમાંથી રા. રા. મુંડુંદરાય લખે છે કે “દ્વાર્જસનું મરણ જાણી “અત્રના ધણા રાજરજવાડામાં પોતાના કુટુંબનું એક ઉપયોગી મનુષ્ય “ગયાથી જેટલો શોક થાય એટલો થયો છે.” ગૂજરાતમાં તેને વધારે સહવાસ હતો એટલે ત્યાંના લોકોને શોકસંતાપ થાય એમાં તો નવાઈ જ રી. જે બહુ વર્ષ દ્વાર્જસ સાથે રહ્યા, અને જેઓનાથી દ્વાર્જસના વૃત્તાન્તમાં બહુ સાધન મળ્યાં છે, તે કંઈ દલપતરામે “દ્વાર્જસચરિત્ર” નામે એક પ્રશસ્ત કાવ્ય લખ્યું છે. તે વાચવાની આ પ્રસંગે સર્વને લલામણુ છે. એ પ્રશસ્ત પુસ્તકમાંની સરસા કવિતા પ્રાસંગિકી અને સ્વાભાવિકી છે. દ્વાર્જસ દલપતરામના ભોજ હતા. દલપતરામનું કવિત્વ દ્વાર્જસથી ખરૂં પ્રકટ થયું અને દ્વાર્જસ સંબંધી લખતાં તે પૂર્ણ, દશા પામ્યું છે. દ્વાર્જસના વિયોગથી કંઈ દલપતરામને અનેક પ્રકારની હાનિ થઈ છે, અને તેઓનું હૃદય સવિશેષ કામલ થઈ નિર્મલ સ્નેહ દર્શાવતાં વહે છે કે;—

(દીર્ઘવિજય)

ગામ, ગરાસ, ધરા, ધન, ધામનીં જોટનું દુઃખ ખરૂં,—પણ જોડું;
સતતિહીન, કુટુંબકુસંપનું, જાતિતણું દુઃખ, તે પણ જોડું;
કોડ રિપુતણું કોણ ગણે કદિ મોગણું ત્યાંની ચડી દુઃખ જોટણું;
મેં મનમાં અનુમાન (અનુભવ?) કર્યું દુઃખ મિત્રવિયોગનું સર્વથી મોડું.

‘ગુજરાતી સભાએ’ દ્વાર્જસનો શોક તેનું ગુણ નામજ તેણે પોતાનામાં કાતરાવી દર્શાવ્યો છે, અર્થાત્ “દ્વાર્જસ ગૂજરાતી સભા” એવું નામ ધારણ કર્યું છે. ‘એશિયાટિક સોસાયટી’ની શાખાએ પણ પોતાના વૃત્તાન્ત પત્રમાં દ્વાર્જસશોકદીક લેખ, વિદ્વાન અને બહુશ્રુત ડાકટર ઉપસનના મતને અને રા. રા. વિષનાય મંડલિકના અનુમતને અનુસરી લખ્યો છે. તે ઉલ્લેખ ગૃહસ્થોએ એ પ્રસંગે બાવળો કર્યા છે, તેમાં દ્વાર્જસ સાહેબના ગુણ ગાયા

છે. મુંબઈની સમસ્તશાલાના (યુનિવર્સિટીના) વાર્ષિક સમાજમાં તેના પ્રમુખ ગવર્નર સર આર્થર ફોર્બેસે જેવા ગૃહસ્થે પણ ફાર્મસના સફળમનથી વિદ્યોપાસક વર્ગને થએલી હાનિ સખેદ વર્ણી છે.

“That this society place on record the expression of their deep sorrow for the death of the Hon'ble Mr. Justice Forbes, one of their Vice-Presidents, and their testimony to his eminent abilities, varied accomplishments, and grace of manner; to his important services in the illustration of the literature and antiquities of Gujarat; and to his high character, and exemplary life, which reflected honor on the British Government in India, and won the affection of all classes of the natives with whom he held public or social intercourse.”

The Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society Vol VIII 1863-65. p. lxxxiv (84).

“The report which the registrar has read alludes in fitting terms to the loss of our late Vice-Chancellor (the Hon'ble Mr. A. Kinlock Forbes) and he could have no more fitting eulogy than the sorrow thus expressed, of the senate over which he presided*. But I may be pardoned if I point the late Mr. Alexander Kinlock Forbes out to those of my own countrymen who desire to aid in the great work of the University, as a bright example of what they have it in their power to do. It was not his intellectual ability, great as that was, nor his learning and accomplishments, though we know them to have been profound and

---

* “The Syndicate cannot conclude this report without an expression of feeling at the untimely decease (at Poona in August 1865), of the late Vice-Chancellor the Hon'ble A. Kinlock Forbes* after a brief tenure of office during which his refined accomplishments and judicial equability of mind endeared him to the University.”

varied; but it was the innate English love of justice which, with such singular modesty, was his great characteristic which gave him such a hold on the sympathy of all with whom he came in contact, and which was the true secret of his power." The speeches and addresses of Sir H. B. E. Frere, p. 147.

એ આદિ વિદ્યાર્થીઓમાં અને વિદ્વાનોના વિચારોના વાદક અને વર્તમાનપત્રોમાં મરણ પશ્ચાત્ તેઓ વિષયે સ્મરણ્યુલેખ પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેઓમાં પણ ફાર્બસ સાહેબના શુભ ગુણો એકસ્વરે ગાન મળ્યું છે. તેમાંથી એક વાનગી રૂપે તા. ૬ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૬૫ના ધી બામ્બે સ્ટાર્ટ રેબુ નામે પ્રતિષ્ઠિત પત્રમાંથી અત્ર ઉતારાય છે:—

"Here (in Bombay) he at once entered into the confidence of the higher classes of Natives..... At the time of his death it may be said of him that he was unequalled for the individual affection entertained for him by his friends of all classes of men with whom he was brought either in official or social intercourse, as well as in the general esteem and respect of the inhabitants of Bombay and people of Gujarat."

એ સર્વનો સંક્ષિપ્ત સાર સ્વરૂપ શબ્દોમાં,—હાર્ડ મેકાલેએ સન ૧૮૩૫માં હાર્ડ ઉલિઅમ બેન્ડિકના સ્મરણ્યુલેખમાં લખ્યું છે. તેનો ખડ્ડ ભાગસ્થાપણા ફાર્બસને વધાવિધ લાગ્યું પડે છે. તેથી તેના શબ્દોમાંજ—અત્ર અવતારાય છે.

"Who never forgot that the end of Government is

The happiness of the 'Governed:

x x x x x x

Who effaced humiliating distinctions :

x x x x x x

Whose constant study it was to elevate the intellectual

And moral character of

The Nations committed to his charge:"

(Macaulay's Writings and Speeches p. 469)

સુરતના લોકોએ ફાર્જસનું સ્મરણ રાખવા સાર થોડું નાણું એકઠું કર્યું છે, અને પ્રતિવર્ષ તેમાંથી તેને પ્રિય એવી જ ગૂંજરી ભાષા, તેને પુષ્ટિ મેલે એવી યોજનાઓ કરે છે. સુંબઈમાં યૂરોપીયો અને દેશીયોએ એકત્ર મળી અન્ય માર્ગે પણ ફાર્જસનું સ્મરણ રહેવા એક સ્મારક સંગ્રહ કર્યો છે. તેમાંથી રૂ. ૫૦૦૦) આ પ્રાન્તની સમસ્તશાલાને (યુનીવર્સિટીને) સ્વાધીન કરવા છે. તેના વૃદ્ધિ-દ્રવ્યમાંથી ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ નીકળે તે વિદ્યાર્થીને પ્રતિધર્મ એક ફાર્જસના નામની 'સુવર્ણમુદ્રા' આપવી એવો નિશ્ચય થયો છે. પોતાના શબ્દમાંજ સારાં બીજા વાવવામાં ફાર્જસ એવા એક સાધનભૂત થયા છે કે, તેઓનાં વૃક્ષ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતાં જશે, તેમ તેમ તેનું અધિક અધિક સ્મરણ કરાવતાં જશે, એટલે તેના મરણ પછી સ્મરણ કરાવવા અન્ય કોઈની સહાયતાની ઝાઝી અપેક્ષા રહી નથી. કવાંચર ચૈકસપીચર કહે છે કે:—

“Not marble nor the gilded monuments

Of princes shall outlive this powerful rhyme.”

બે ધર્માર્થ છે. કવિ, હલપતરામ પણ કહે છે કે:—

(કવિત.)

“મળ્યાં હશે બીજાઓને મોટાં મોટાં માનપત્ર,
ચીથરાં ચર્ષ જશે તે સુંચાર્ષ સુંચાર્ષને;
બનાવી બનાવીને બેસાર્યાં હશે બાવલાં તે,
પાવલાની કીમતે કદિ જશે વેચાર્ષને;
મસદિા મીનારા કે કરાવેલા કીરીટીચંબ,
ધણે દાડે તે તો જશે સમૂલા ધસાર્ષને;
કવિતાથી કામ કામ કહે હલપતરામ,
ફારજસ તણા જસ રહેશે ફેસાર્ષને.”

ફાર્જસનો સ્વભાવ મહારાજ અને માયાડો હતો તે તો આપણે જોઈ ચીક્યું છે. તે એક ખરા મૃદસ્થ હતા. દેશીય પરદેશીયમાં કંઈ અંતર મણુતા નહિ. સર્વ સાથે મોગ્ય સન્માનથી વર્તતા. તેના અંતઃકરણ જેવું તેનું મુખ પણ સદા સલજ્જ, પ્રસન્ન અને આકર્ષક રહેતું. પ્રારંભમાં તેનું ચિત્ર મુક્યું છે એટલે તેના આકારનું વર્ણન કરવાની અગત્ય નથી.

મિ. ફાર્જસ પૂર્વ વયમાં વહેલા પરખ્યા હતા. તેઓને ચાર પુત્ર અને બે પુત્રીઓ છે. તેમાંથી જ્યેષ્ઠ પુત્રનું વય ૨૧ વર્ષનું છે. તેનું નામ જાન. ફ્રેન્ડર ફાર્જસ, તે વિદ્યાવતમાં છે. બીજાને ૧૬ વર્ષનો હુદ્દિ ઉવિડ અર્સ-

કીન ફાર્જસ સિંધમાં 'સરવે' ખાતામાં અણુણાં જ નોકર થયો છે. ફાર્જસની વિધવા અને બીજું કુટુંબ વિલાપતમાં છે. ફાર્જસ સાહેબ સંતોષી હતા. મુંબઈમાં ખરા સદાના સમયમાં મણા ધૂરોપીયોએ હસ્તે પરહસ્તે સદામાં ભાગ લીધો હતો, પણ ફાર્જસ સાહેબે તેનું નામ પણ ન હોતું દીધું. પરંતુ કસંચાસંગ્રહોપ જેવી એક મહાએદકારિણી વાર્તા બની છે. પોતાના સર્વ ધનના ફાર્જસે મુંબઈ બેંકના 'શેર' ધર્ષ રાખ્યા હતા. ફાર્જસની સદ્ગતિ પછી શેરસદાનો ઉભરો ચમી જઈ જો ધનનો વિનાશ થયો તેમાં મુંબઈ બેંકનું પણ સર્વસ્વ મળું, એથી તેના 'શેર'નું મૂલ્ય ઈર્ષ રજુ નહિ, તેથી મૂલ્યધાન મણી સંગ્રહેલા તે શેર ઉપર ફાર્જસના કુટુંબના નિર્વાહનો જે આધાર હતો, તેમાંથી 'સોનાનો સર્પ ધર્ષ ભય' તેમ થયું. તેથી તેના કુટુંબને એ હાનિ પણ અકસ્માત્ દુઃસહ્ય ધર્ષ પડી.

મનુષ્યપ્રાણી સંપૂર્ણ નથી. તેમ સતે ઉપરના જીવતચરિત્રમાં ઈર્ષ દોષ દેખાતો નથી, એટલું જ નહિ પણ કેઈ કેઈ પ્રસંગે, જ્યાં જ્યાં સદ્ગુણ દેખે ત્યાં ત્યાં ગુણરાગથી વશ થનાર મનથી, કાંઈને અધિકા લાગે એવી કહો પ્રસંગે પણ ધર્ષ હશે; તે વિષે તત્તરથ ધર્ષ વિચાર કરતાં આ લેખક છેક અભાન છે એમ નથી. તો પણ, આ લેખકના સ્મરણમાં ફાર્જસના દોષ સ્ફુરતા નથી; એટલે, સારા ગુણના પ્રકાશથી જંખાઈ જવાની નિર્મલતાનો પોતે સ્વીકાર કરવો એ તેને સુતર લાગે છે. વિશ્વમાં સ્વાર્થ વિના અને કામના વિના, કલ્યાણકારી મહાજનો આપણા દેશ ઉપર ઉપકાર કરે, તેઓની સુજનતાની તથા મહત્તાની તુલના અને મૂલ્ય દોષ. તેથી અધિક કદાપિ મહાત્મ્ય દોષ, તો તે આપણ જેવા કૃત્ય લોકને દુષ્કર નહિ, કિંતુ ભૂપણ્ય છે. એ વિમાનગુસારી આ લેખક છે.

(શિખરિણી).

ભરેલા સદ્ગુણો કશું મન અભિમાન ન વશ્યું,
મને જેને તો લોકહિત કરતાં પ્રિય ન કશ્યું.
પ્રજા રાજ વચ્ચે પ્રીતિ સખલ સુખંધન બને,
સહુ લો આશીર્વાદસંપદધિકારી પુરુષને.

મન:સુખરામ સુધરામ ત્રિપાઠી.

ફાર્જસ ગૂંજવાલી સંભાળે માનદ મંત્રી.

અનુલેખન.

‘કાર્તિક ગૂજરાતી સભા’ની દીપમાં પુસ્તકમાં રૂપિયા પાંચઠ દળર સા-
તસેં અંકે રૂ. ૬૫,૭૦૦) ભરાયા હતા; એમાં સુરાષ્ટ્રમાંના રાજ્યકર્તાઓએ
રૂ. ૨૮,૨૦૦) ભર્યા હતા, તેમાંથી રૂ. ૨૬,૨૫૦) આવ્યા હતા; અને
મુંબઈમાં ભરાયેલા રૂ. ૩૭,૫૦૦)માંથી માત્ર રૂ. ૫૦૦) આવ્યા હતા. કુલ
રૂ. ૨૬,૭૫૦) અક્ષરે રૂપિયા છત્તીસ દળર સાતસેં અને પચાસ વસુલ થયા
હતા. તેમાંથી રૂ. ૧૮૩૮)માં હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ લઈ મુંબઈના
પ્રેસિડેન્ટ-રાઉનડાલ-માં ‘કાર્તિક ગૂજરાતી સભા’ના એક કપાટમાં એ જ રૂ. ૧૦
ગૂ. સભાના હસ્તકમાં છે. રૂ. ૧૪૦૦૦)ને આશ્રયે રાસમાલાનું બાપાંતર
કરાવી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં વ્યય થયો હતો. રાસમાલાના વેચાણનાં
નાણાં પાછાં વધ્યાં તેની, તથા મૂલમાંથી જે રૂપ હતું તેની, સરકારી નોટો
લઈ મુંબઈ બેંકમાં રાખેલી છે. એ સભાનું કાર્ય થયેલું કરવામાં એ નાણાં
ઉપર આવતું વાજ પહોંચી શકે એમ ન હોવાથી નાણાં આપનાર સુરાષ્ટ્રના
રાજ્યોએ સભાના મંત્રીને સૂચના કરી હતી કે “એ નાણાંના વાજમાંથી
“સારા ઠામ કરી શકવા જેટલો સંગ્રહ થાય ત્યાં સુધી એ નાણાંનું મૂલ દ્રવ્ય
“વાજથી વધારવામાં આવે છે એમ અજી થોડાંક વર્ષ ચલાવવું.” તે અનુ-
સાર એ નાણાં વાજથી વધારવાનું જ લક્ષ રાખેલું છે. આ વિ. સંવત ૧૯૫૩
ઈ. સ. સ. ૧૯૪૭ના વર્ષના અન્ત સુધી મૂલ દ્રવ્ય અને વૃદ્ધિદ્રવ્ય (વાજ)
મલીને કુલ રૂપિયા બાસઠ દળર અને પાંચસે અંકે રૂ. ૬૨,૫૦૦)ની સરકારી
નોટો લેવાઈ. ‘ધી બેંક’ આવ બોમ્બેમાં એ જ રૂ. ૧૦ ગૂ. સભાના નામથી
સુરક્ષિત રાખવામાં આવી છે. અને અજી તેમાં પ્રતિવર્ષ વધારો થતો જશે.

‘મયન્ધવિન્તામણિ’ નામે સસ્કૃત પુસ્તક છે. તેમાં ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત
હોવાથી પ્રખ્યાત ડાક્ટર ભાજી દાજના તંત્રિત્વ નીચે પ્રસિદ્ધ કરવાનો ‘કાર્તિક
ગૂજરાતી સભા’એ નિર્ણય કર્યો હતો. પરંતુ તે ગ્રંથ હા. ભાઉ દાજ
સહગત થયાથી પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યો નથી.

‘રાસમાલા’નું ગૂજરાતીમાં બાપાંતર આપણા પ્રખ્યાત ગ્રંથકાર રા.
રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે બહુ પરિશ્રમ લઈ કર્યું છે; અને તે સુંદર તથા
રચિત્ર ગણાયું છે. તેની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ-સહિતા દ્વિતીયાવૃત્તિ- માત્ર એક વાર
પ્રસિદ્ધ કરવા રૂ. ૧૦ ગૂ. સભાની ભગિની અમદાવાદમાંની ‘ગૂજરાત વર્તમાન
સાપ્તાહિક’ને અનુદા આપી છે.

ગિરગામ, મુંબઈ. } મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.
સંવત ૧૯૫૩. આશ્વિન વદિ ૧૩. } રૂ. ૧૦. સ. માનદ મંત્રી.

રાસમાળા.

—૬૭૭—

પ્રકરણ ૧.

ગૂજરાતની સ્વાભાવિક સીમા-શત્રુંજય-

વસભીપુર

ગૂજરાત પ્રાન્ત પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં છે, તે બે ભાગ મળીને થયેલો છે-તે માહેલો એક ભાગ ખડ્ડ્ય છે, અને બીજો દ્વીપકલ્પ્ય છે; તેમાંથી દ્વીપકલ્પ્ય ભાગ ધણોખરો ઓમનના કિનારાની સામે, અને સિન્ધ તથા મકરાનના કિનારાની નીચે, આર્જી સમુદ્રમાં વધી ગયેલો છે. ખડ્ડ્ય ભાગ અથવા ખરા ગૂજરાતની દક્ષિણ સીમા હિંદુ લોકો નર્મદા નદી ગણે છે. તથાપિ એ પ્રાન્તની ભાષા, દક્ષિણમાં બહુ આથે લગી, નર્મદાના મુખથી તે મુંબઈ લણીના અર્ધા રસ્તા સુધી છેક દંભણ અથવા સેવટર્જન (સંભણ) લગણુ ખોવાય છે વિંધ્યાચલ અને આરાવલિ પર્વતને સાધનારી કુગરિયોની દાર, નર્મદા નદીના કિનારાની ઉત્તરમાં આગળ વધીને ગૂજરાતની ઉત્તર, અને પૂર્વ સીમા બને છે, અને માળવા, મેવાડ, તથા મારવાડથી ગૂજરાતને નાખો પાડી દે છે એની પશ્ચિમ અને વાયવ્ય સીમાએ, કચ્છનો અખાત અને ખાડુ રણ, જે ટાઈ ટાઈ વેળાએ ઘણુ ખડ પાણીથી ભરાઈ જાય છે, તે છે, એની દક્ષિણ ને નૈર્ઋત્ય સીમાને કિનારે ખંભાતનો અખાત, અને આર્જી સમુદ્ર ઊભો મારે છે. ગૂજરાતની આ પ્રમાણેની સીમામાહેથી એનો વાયવ્ય દેણુ લણીનો ભાગ છેક બધ વિનાનો છે, અને ત્યાંથી એ પ્રાન્ત ઉપર હક્ક થયેલા છે ત્યા આગળ સપાટ રેતીનું મેદાન છે. તે કચ્છના રણની અને આણુ પર્વતની તમાટી વચ્ચે આવેલું છે

જે પર્વત, ગૂજરાતની ઉત્તર અને પૂર્વ સીમાએ આવેલા છે, અને જેની અનેક શાખાએ એ પ્રાન્તના છેડ પામેના ભાગ સુધી પ્રવેશ થઈ છે, તે પર્વત ઉલા, ખડબરડા, અને દુર્ગમ છે કુગના સ્કંધ અને શિખરો વચ્ચેની ખીણો જંગલોથી પખરાઈ ગયેલી છે આ જંગલોની ઘેરઘટા છાયામાંથી અનેક નદિયો વહે છે, તેઓની ઉચી તેડો તોડીને લાખા, ઊંડા અને ગુચપુચિયા વહેળા

મની ગેરેયા છે, અને તેઓના ઉપર જાડ તથા વનખતિ ઉગીને વણા ખગ ધાડા ઉપવન બની ગેરેયા છે જેમ સપાટ ભાગ નજર આવતો જાય છે, અને વન દેખાતુ બધ થતુ જાય છે, તેમ, નરિયો પૂહોળી અને ઓઝી આગળયક થતી જાય છે, અને આગળ જતા સાક્ષમતી, મહી અને નર્મદા એ ત્રણ ધેરી નદિયોમાથી જેની સમીપયા આવી જાય છે તેનો મજમ ડરી, અને ખખાનના અખાતને મને છે ગૂજરાતનો વણો ખરો નર્મદા કાણનો આખો સાડ માર્ક બનો પ્રેત, કંઠના ગણથી માડીને તે નર્મદાના કિનારા નુધી, દીપખતે મોખતે, અને ખખાનના અખાતને ઉત્તર અને પૂર્વ દિનારે આવી ગયો છે. તે ખુરો અને પૂર્ણ થયેલો સપાટ છે, આ ક્ષણ પ્રેતનો વણો વિભગ, અને મુખ્યત્વે ડરીને જે માત્રમતી અને મહીની વચ્ચે આવ્યો છે તેનો, જાડની અગસ ધટાવી જવાઈ ગયેલો છે, તે જાડમા ધણા તો આગાના છે, અને બાનીના ખીજ જાનિના છે, તેઓના ઉપર ક્ષણ વટ-તા દેખાય છે અને ધણા જ દેદીપમાન રંગના પાદ્મ ઝગઝગ રહે છે આ પ્રેત, મહાનાદતો ઇતિહાસ લખનાર કહે છે કે, “જોડના ઉમરાવોના સર્વોત્તમ ભોજાનોની દારે સંકેતે માર્કન મુધી ઉતરે એવો છે ” વળી કુચરાવાળા પ્રેસમા ખેતીવાડી કંવામા આસતી નથી, તો પણ જ્યાં જ્યાં વાવણી કંવામા આવે છે, ત્યાં ત્યાં બહુ જ મારી ક્ષણપના જોવામા આવે છે, ખેતરોની સારી સજાગ વેવામા આવે છે અને સગમ પાકથી ભગ્ય જણાય છે, અદિમા પણ આગા અને ખીજ રાપેના જાડ બહુ જ વધારે જોવામા આવે છે, અને સપાટી અડતી ઉતગતી છે, તથા જગન અને કુચરા નજરે પડે છે તેથી ચિસ્તર એન્ડિસ્ટન્સ લખે છે તે પ્રમાણે “હિંદુઆનના ખીજ પાઈપા ભાગનો એના કગતા વિગેર કુણદાયક અને વધારે રમણીય દેખાવ નજરે આવતો નથી ”

કંઠના ન્હાના ગણના છેડથી મુમરે વીસ માર્કનને અતરે અમિઝાલુમો, ખાગ પાક્કીનુ એક નોડુ સરોવર સિંક થાય છે, તે દેડ ખંભાતના અખાનના મથાળા મુધી જઈ પહોંચે છે, અને ખગ ગૂજરાતની તથા મોગઠ અથવા કાપિયાવાડના દીપખતની મીમા મની રહે છે અમનને વારે આ બંને ભાગ એક ખીજથી પૂરી રીતે ભગ પડેના હને અને ખડ જોતા સોગડ એ એક મેઝ હજે એવો સભવ જણાય છે.

૧ આ વિષય સબથી સૂચના મેળવવાકાળે, બાગે આજ આવી રાવલ એ દિવાલિક સોસાયટીના વર્તવના ભાગ પમાને પૃષ્ઠ ૧૦૯મે એકર મુલ ભગસનો લેખ છે તે જુવો. તેમ જ વળી, એન્ડિસ્ટન્સ ઇન્ડિયાના સન ૧૮૬૬ની આગતિના પૂહલા ભાગને પૃષ્ઠ ૩૫૫મે જુવો.

ખંભાતના અખાતના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર, ભાવનગરની ઉત્તરમાં, થોડેક માઇલને અંતરે, ડ્યાનિટ (કઠણાશ ભરેલા) પથ્થરના ડુંગરાની દ્વાર છે, તે સ્થિર સરોવર સરખા સપાટ પ્રદેશમાં, જ્યાં દરિયાના મોર્ગની વચ્ચે વચ્ચે બેઠું જુમણું તરણ હોયતી એવી દેખાય છે. આ ખરબચડા શિખરોની ટોચ જે ચમારડી ગામ ઉપર ઝોડી રહી છે સાંથી જે દેખાવ નજરે પડે છે તેના કરતાં ચડિયાતા દેખાવ, આખા હિંદુસ્તાનમાં, ઇતિહાસ સબધી તથા ઇતિહાસો વિષેની વિચારસંકલનામાં રમુજ પાડે એવા, તથા વિવિધ પ્રકારના ખીજ થોડા જ હશે.

ચમારડીના ખરાખાને એક વાર દરિયાના પાણીની ઊંચા વાગતી હતી એવી ઇતિહાસ ચાલે છે તેને ત્યાંની બખોલોથી પુષ્ટિ મળે છે, કેમકે, તે બખોલો દરિયાનાં મોજથી પોલી ચર્ધ હોય એવી ખુદી રીતે જણાય છે, તેની વચ્ચે ઉભા રહીને જોનારની નજર આગળ, ઉત્તર અને પૂર્વમાં આવી રહેલું, અને ઠેક ક્ષિતિર્ગમ્ય જર્ધ અડેલું એવું કાળી જમિનું વિમાળ અને સપાટ મેદાન જણાય છે, તે પ્રતિ વર્ષે ઘટ્ટ અને ડની વાવણીથી ભરપૂર થયેલું રહે છે (જે ભાગ ઉપર અખાતની ભારે ભરતીનો ધસારો થાય છે, અને જે ખારો અને ઉજ્જડ પડેલો દેખાય છે તે ભાગ પિતા) અને તેની સપાટી ઉપર પર્વ બહીની દિશાએ રમ્તો કરવાને વ્યર્થ પ્રયત્ન કરનારા જળપ્રવાહથી જ માત્ર ખદિત થયેલું જોવામાં આવે છે વળી, એ ચમારડીના ડુંગર ઉપરથી, પ્રતાપવતી વનભીના શઠ આગળ થઈને વહેતી, અને જિનાળાના દિવસમાં પોતાના વાંકાચૂકા માર્ગે મદ મદ ગતિ કરતી તથા વર્ષાઋતુમાં ઘણા પ્રવાહબળથી દરિયા ભણી ધસારા સહિત માર્ગે કરતી, એવી નદી જોવામાં આવે છે તેમ જ વળી, કનકસેનના હજી સુધી ગુણ ગ્રહેલા વસના મોટા વૃદ્ધાણુ દગિયા ભણી લઈ જતી, અને જે હવણુ થોડી અને ન્હાની હોડિયોથી ખેડાય છે, તે પણુ જે નગર ઉપરથી તેનું નામ પડ્યું છે તેની પડખે થઈને જતી, અને ગોપાના બદગને પસાર કરતી, જે ખાડી પીરમૂના ચમત્કાવિ અને મનોજ્ઞ ન્હાના બેઠને મોગડના દ્વીપદરપથી બૂંદો પાડે છે તેને ધગી આની પણ વેગથી મળતી, અને પોતાની અસવની મોટાઈની નિશાનિયો બતાવતી, એવી ખારા પાણીની ભાવનગરની ખાડી, પણ ત્યાંથી ઓળખાઈ જાય છે આ સપાટ જમિના, ચમારડીની ઉત્તરે થોડાક માઈલને છેટે હાલનું વળા નાગનું ગામ છે (જે હાલમાં ગોદિલ રજપૂત હાકારની સત્તામાં છે,) તથા પુરાતન નગર વનભીપુરના ખોટું મડી ગ્રહા છે અને એથી આગળ વળી, જ્યાં ઇતિહાસવિષયક દેખાવનો સબધ ચાલતો રાખવાની તેની મતલબ હોય તેમ, એક જિયો કિનારો લોભિયાણુ

નામે નગર દર્શાવે છે, આ દેકાણે અસનને વારે મુસવમાન પાદશાહના સરદારો પ્રાન્તની જમાનદી વમુલ ઝરતા હતા એક પડી ગયતી મસ્જીદની પાસે અસબ્ય મરાઠાએ એક દેર બાંધ્યું છે અને મોખરે અમુદ્ધ જોડણીનો અને કંઠંગી રીતે કાતરેલો નીચે લખેલો લેખ છે,—

“શ્રી શિવના પગના પ્રયાસથી હામાજી ગાયકવાડ અહરનિશ પૂજે છે સવત ૧૭૯૪ (સન ૧૭૩૮)”

અમારડીના કુમર ઉપર ઉભો રહીને જ્ઞેનાર, દક્ષિણુ બાણી નગર કરે તો, પર્વતની હાગેથી ચિત્રવિચિત્ર થયેલો આગર તેની નજરે પડે છે ભૂમિ ઉપર થોડાક માઈન મુઘી, અને પીરમની દક્ષિણુમા, ખોખરાના કુમર દૃષ્ટિએ આવે છે, છેક પાસે, અને બહુ પશ્ચિમમા ખડકમય દાર સિંહોરને વિંટયાયની દેખાય છે, અને એથી પણ પશ્ચિમમા, આધે, પરિત્ર પર્વત શત્રુજયનો ઉત્તમ આકાર, જેના ઉપર ખડકવાળો ઉપરનો કુમર, જે રાજમહિરના જેવી બાધણિયોથી ભરપૂર છે એવો રિરાજતો છતો પાનીટાણના ધુરજ અને મિનારા કરતા પણ ઉંચો ઝોકા ખાતો દેખાય છે

જૈન લોકોના ૨૪ તીર્થંકર થયા ૧૦માથી આદિ આદિનાથે ૨ શત્રુજયના પર્વત ઉપર તપશ્વર્ધા કરી હતી તેની તે પવિત્ર ગણાય છે તે સમુદ્રની સપાટીથી મુમારે બે હજાર ફૂટ ઊંચો છે યાત્રાગુ લોક અહિં આવે છે તે પાનીટાણા શહરમા થઈને પર્વતની તલાઈયે આવે છે, તે રસ્તે બંને બાજુએ વડના

૧ જૈન ધર્મના ચોવીસ તીર્થંકરોના નામ, તેમના મહત્ત્વિતાના નામ, લાગળ, એટલે તીર્થંકરની પ્રતિમા નીચે તેનું ચિહ્ન થાય છે તે કે જેપરથી કયા તીર્થંકરની પ્રતિમા છે તે ઓળખાય છે, એ સઘળી વિગત મઠિ લખેલ રાસમાળા પૂરણિકા પરિશિષ્ટ અંક ૧

૨ હિંદુઓના આઠ ધુમને મળતા, જૈનોના ૬ આર છે ત્રીજા આરામા કસપ ઝાપિના વશના ઇંકવાડ રાજનો વશજ લાણી રાજ થયો તેને મકરેથી નામે રાણી હતી અને ઝાપબ દેવ નામે પુત્ર હતો તે જ જૈનના પૂહેલા તીર્થંકર આદિનાથ ઝાપબ દેવના પૂહેના પૂરની ઉપર વર્ષાદ વર્ષતો નહિ, અગ્નિની ઉત્પત્તિ હતી નહિ, કોઈ મઠાવાળું કાંઈ થયું નહિ, વિષા તેમ જ ચતુરાણનો ધધો જગતમય હતો નહિ આ સર્વ ઝાપબ દેવે દાખલ કર્યા, માણસોને તણ કર્મે શોખ-યા—ઉધીકર્મે, અથવા હડાઈ અને રાજ્યની વિષા મરી કર્મે અથવા સાત્ત્વવિધા, કશીકર્મે (કૃતિકર્મે) ખેતીવાડીની વિષા આ વેળાએથી મનુષ્યોએ નિયમિત ધધો કરવા માગ્યો છેક તીર્થંકર મદાવીર સ્વામી વિદ્યમહાદેવના સંવત્સરી પેહેલા ૪૭૦ વર્ષમા (ઈ સ ની પૂર્વે ૪૨૬) નિર્વાણ થયા, ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ, આઠ માસ, અને બે અડવાડિને પાચમા આરાનો પ્રારંભ થયો તે એકવિસા હજાર વર્ષ મુઘી ચાલવાનો છે

(ઝાપબ દેવનું સ્થાપન લાઠ દેરાળાના ભૂગુજા (ભરખ)ની પાસે નર્મદાના તટ ઉપર વ ન્સેન ધુનિયે સમવતાર તીર્થમા નશુ, આ સ્થાન હાલ નિઃકવિહાર પ્લેવાય છે

ઝાડની હારો છે તેની ઘટાઓથી સૂર્યનો તાપ લાગતો નથી. પર્વતના રક્ષક અથવા ચડાવ ઉપર, બેથી તે ત્રણ માર્ગ સુધી થાક લાગે એવો રસ્તો છે, પણ બે બાજુએ વિસામો લેવાની ઘણી જગ્યાઓ છે. પાણીનાં ન્દાનાં તલાવ અને કૂવા છે, તથા ન્દાનાં દેરાસર બંધાવેલાં છે. આ ચૈત્યમાં તીર્થંકરનાં પગલાં છે. આવો રસ્તો વટાવીને યાત્રાળુ હેવટે બેટના જેવા ઉપરના ડુંગર આગળ આવી પહોંચે છે. આ ડુંગર ઘણા સુંદર રંગના ખરાખાનો બનેલો છે, તેના ઉપર તેના ધર્મનું ચૈત્ય છે. આ ડુંગર બે શિખરોનો છે તેની વચ્ચે એક પીણુ છે તે ઘણી ખરી પૂરાર્થ ગર્ભ છે, અને દેવાલય, અગાશિયો, અને વાડિયોથી ઘર્વાઈ ગર્ભ છે. બધાયની આસપાસ દાટ છે, અને તોપને માટે તેમાં દ્રાશિકાં મૂક્યાં છે. આ ઘેરાવામાં ખીજ ન્દાના દાટ છે તેથી ઘણાં દેરાસરો, પોતપોતાની ભેળે સ્વતઃ, દાટના જેવાં બની રહેલાં દેખાય છે. દક્ષિણ શિખર ઉપર મધ્ય સમયનાં દેરાસર છે, તે કુમારપાળ અને વિમલશાહનાં બંધાવેલાં છે, ત્યાં એક તલાવ છે તે, તે જગ્યાની દેવી ખોડિયારના મહિમાને લીધે પવિત્ર ગણાય છે, તેની પામે જૈન તીર્થંકર ઝડપલ દેવની વિશાળ કદની મૂર્તિ છે, તેના પગ આગળ શ્રવતા ખરાખામાંથી કારી ફાડેલો પોઠિયો છે. ઉત્તર શિખર ઉપર મ્હોટામાં મ્હોટું અને ઘણું પુરાતન ચૈત્ય છે તે દંતકથામાં ફરેવાના સમ્મતી રાજાએ બંધાવ્યું છે એમ ફરેવાય છે. શત્રુજય ઉપર જૂનાં દેવાલયો થોડાં છે; અને વારે વારે શુણ્ણકાર થાય છે તેથી તેમની આજુ બાજુએ હાલનાં દેરાસર છે તેમાંથી ઝોળખી ફાડવાને બહુ કઠણ પડે છે, પણ જે આધુનિક છે તે સર્વ વૃંદને નામે ઝોળખાય છે. હિંદુસ્થાનમાં, ચારે મગથી-સિન્ધુ નદીથી તે પવિત્ર ગંગા નદી સુધી, અને હિમાલયના હીમનાં મુકુટધારી શિખરોથી તે તેની કન્યાકુમારો, જે રૂપને સારૂ સજેલી અર્ધાંગના, તેના લગ્નસન સુધીમાં એકે નગર એતું નહિ હોય કે જ્યાંથી એક અથવા બીજી વેળાએ, પાલીટાણાના ડુંગરને વિરાજમાન કરનાર દેરાસરોને નાણાની બેટ નહિ આવી હોય; એક ગલી ખડી બીજી ગલી, અને એક એક ખડી બીજી એક, એ પ્રમાણે જૈન ધર્મનાં દેવાલય નેઓના લવ્ય કોટ સહિત વિસ્તાર પામ્યા છે, તે અર્ધ મ્હેલ જેવાં, અર્ધ કોટ જેવાં, એકાન્ત અને મહિમાવાન પર્વત ઉપર દેદીખમાન આરસ પાદાણુનાં બાંધેલાં, અને સ્વર્ગના મહાલય સમાન, છેક જિયે હવામાં મૃત્યુ લોકને પગ દેવાને દુર્લભ, એવાં છે. પ્રત્યેક ચૈત્યના ગણારમા અગ્નિતનાયની, આદિ-નાયની અથવા દર્શ ખીજ તીર્થંકરની એક અથવા વધારે મૂર્તિઓ છે, તેનો ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરેલો, આરસ પાદાણુની મૂર્તિનો આકાર, રોરી દિવિ-યોના ઝોજા અજવાળાથી ઝાખો દષ્ટિએ પડે છે, અગરબત્તીની સુગંધ હવામાં

બેટી રહે છે, અને સકચિત્ત કરસનથી ઉપર લક્ષિમાન સ્થિતો, સોનાના રૂપાંગ સંગેથી અને વિચિત્ર રચના વસ્ત્રથી ઝડપીટ મારતી, એક ગ્વરી પણ મધુર મનન લલુટી એવી, હાડે પગે પણ વિમેધિમે પ્રદક્ષિણા કરે છે શત્રુજય, ખગેખાત પૂર્વ લાલ્પીતી અદ્ભુત યથાના એક દિગ્ધિત કુમરની ઘણિત ગીતે ઉપમા આપી ચડાય એવો છે, એના રૂપવાંચિતો બાલે એકાએક આગસના પુનગા બની મયના હોય, પણ તે ઉપર આવીને અપ્સરાના હાથ, સર્વ સ્વચ્છ અને સકચિત્ત ગમખતા દોષ, અને મુગધીવાળા પદાર્થોના ધૂપ કરના દોષ તેમ જ તે આપ્સરાના સુગંધ, દેવના તૃણારિક બીજ ગાદને દેવાને ભરી દેતા દોષ એવો ભાસ થાય છે

પાનીગણના કુમરની રોચ ઉપની, પશ્ચિમ લલ્પી બેતા, ચોખ્ખે દ્વાદશ નેમીનાથને લીધે પવિત્રતા પામેનો એવો દનદનાભયે ગિગના દૃષ્ટિએ પડે છે ઉત્તર લાલ્પી સિદ્ધોગની આસપાસના કુમર, નાવ પામેવી વનભીપુરીના દેખાતને ભાળ્યે જ રૂચન કરે છે, આદિનાથના પર્વતની તનાગીની બેડાનેક, ખાનિદાણના મિનારા, જે ધનવટાની આરપાગ તડકામા ચળકાટ મારે છે તે દૃષ્ટિએ ખડતા દેખાવનો અગ્રભાગ બને છે, અને નજર છે તે રૂપેરી શત્રુ જય નદીના વાકાચૂકા પૂર્વ લલ્પીના પ્રવાહ સાથે સહજ ચાલતી ચાલતી તનાગના નુકા અને દેરાનયોથી રોમી ઉત્તર ખરાના ઉપર થોડી વાર આવીને કરે છે, અને ત્યાંથી પેરી પાગ, ત્યાં પ્રાચીન ગોપનાથ અને મધુમાવતી- (મવા)ને ઉછાગતા દરિયાની છાંયો વાગે છે ત્યાં મુધી જઈ ભમે છે

શત્રુજય વલુજ પ્રાચીન અને જૈન ધર્મનું અતિ પવિત્ર ધામ છે સર્વ તીર્થ કરના એ અગ્રેસર ગણવામા આવ્યું છે, અદે જેતા નિગર નિવૃત્તિ સાથે સનવ થાય છે તેનું એ મુખમ્યાન ગણાય છે વળી તે મુમુક્ષુઓ મટામદિર મનાવે છે, અને અગરેનેના પવિત્ર અગ્રોનાની પેડે દુનિયાના નાશની વેળાએ પણ એનો નાવ થવો જલ્લો નથી એમ કહેવાય છે પોરાણિક રાગ એની લામી લાખી ધાણી વાતો કહેવામા આવે છે કે, હિંદુઆનની સર્વ જગ્યાએથી તેઓએ આપ્તને આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર તપગર્થાને ધર્મની ક્રિયાઓ

૧ બુદ્ધા બુદ્ધા લોકના ધણા રાજાને અગ્રોના પોતાના સ્મરણની જગ્યા તરીકે પસંદ કરવાનું કારણ નીચેના પ્રાચીન અવિધ્યક્ષન ઉપરથી લખત યથેચ્છ કહેવાય

“જગતનો પ્રભુ યતા પ્રેષા સાત વર્ષ અગ્રા, દેવથી લોકો દુઃખી જરો એક જ “બરતીથી દરિયા અગ્રવર્ણ્ય ઉપર ફરી વળે, અને લીડેનરીવાળા ઇસરેનું પણ “એમ જ થશે તથાપિ કોલગ્યાનો બેઠ દેવના પાણી ઉપર તરશે”-આદ્ય અગ્રી- કિવદિ આદ્ય અગ્રોના એ નામના પુસ્તક ઉપરથી.

ઢરેલી તેથી તે વધારે ક્ષણપ્રદ થયેલી અને તેના પ્રતાપથી તેઓ પોતાના પાપના ભારથી નિઃકૃત થઈને મુક્તિ પામ્યા છે આ ચમત્કાંડ અકળ સ્થાનનો પાર પામવાને તીર્થકરના લોકો સરખાની પણ ધીરજ ચાલી શકે એમ નથી, તે કપર્દિ યક્ષ, કુટુ રાજ, અને તેના ઉપર પ્રસન્ન થયેલી અમિકા, સમુદ્રવિજય, યાદન, અને કલ્યાણના સુન્દર રાજ તથા તેની અનુપમ રાણી એઓએ આ પવિત્ર કુગર ઉપર બધાવેના દેરાસર, એ સર્વ વિષે અમે પણ લખાણ કરીને અમારા વાંચનારાઓને સમજાવવાનો ચલ કરતા નથી

સૌરાષ્ટ્રના રાજ સૌનાદિત્યની આજ્ઞાથી, પ્રખ્યાત વનબીપુરના ઓધને શ્વર સૂરિયે શત્રુજયમાહાત્મ્યનો ત્રય રચ્યો છે, તેના ઉપરથી સાર ફહાડીને એના પુત્રક્રમાથી થોડી વધારે મનોરંજક વાત જાણી અમે અહિં આપિયે છિયે

ઋષભ દેવનો પુત્ર, ભરત રાજ, અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો, તે શત્રુજયની ઉત્તર બાજી સેના લઈ જઈને મહાશક્તિમાન મેઘેચ ગળ સાથે યુદ્ધ કરવા મળ્યો પહેલી લડાઈમાં તે ભરત હાર્યો, પણ પછીથી ખીણ લડાઈ થઈ તેમાં તે જય પામ્યો અને દુષ્યની વેળાએ છોકક જેમ પોતાની માતા બાણી દોડી જાય તેમ, મેઘેચ રાજ, પોતાની હાર થઈ એટલે, સિન્ધુ નદી બાણી દોડી ગયો.^૧

એમાંસામાં ભરતને એક જગ્યાએ ખમચી મેડુ પશુ, પણ એમાંસુ ઉતરના આન્યુ એટલે, તેના પ્રધાન સુમેલેએ સિન્ધુ નદીની ઉત્તરમાં સમુદ્ર અને પર્વતની વચ્ચે એક નિહો હતો તે લીધે ભરતના ન્હાના ભાઈ બાળનિના પુત્ર સોમવશાએ ઋષભ દેવનો પ્રસાદ ખાધો (શત્રુજય ઉપર) અને ભરતે તીર્થના અર્ચને સાર સૌરાષ્ટ્રની વાર્નિક ઉપજ અર્પણ કરી તે દિવસથી સૌરાષ્ટ્ર દેવદેશ^૪ કહેવાયો ભરતનો સગો શક્તિસિંહ રીને સૌરાષ્ટ્રના અધિજારી હતો, તેને ગળની સેના સહિત સુખનનો આશ્રય મળ્યો એટલે તેણે ગિરનાર ઉપરથી ગાંધારીને ફહાડી મળ્યા અને ત્યાં મેડુ પર્વતના બેટના બેચા, આદિનાથ

૧ શત્રુજયમાહાત્મ્યમાં મહિષાળ રાજના સળધમાં તેના સસરા કાન્યકુબ્જ દેશના રાજ કલ્યાણ સુદર તથા તેની રાણી કલ્યાણ સુદરીનું લખાણ આપ્યું છે ખર પણ તેઓએ સિદ્ધાચલ પર્વત ઉપર એક પક્ષ દેવલ બધાણ્ય હોય એવો લેખ નથી

૨ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન મઠિ જુઓ રાસમાયા પૂરજીકા ચરિશિષ્ટ અકર ૨ ૨ ઉ ૩ પ્રધાન સુમેલ નહિ, પણ સુખદિ નામનો હતો હડવામાં સેનાપતિ સુમેલ હતો તેને બદલે સુમેલેણ લખ્યો છે તે ભલ છે કિશોરે બદલે સિન્ધુનિપુર એલ નામ છે

૪ દેવ એટલે સ્વર્ગમાં વસનાર આ વિષેનો વિશેષ શ્રુતાસો સમાહિતા મકરજુમાં જુવો

અને અરિહનેમીના પ્રાસાદ વાધ્યા પડીથી, શત્રુજય ઉપરના દેવાયેનો મેન્ડો લોકોએ નાશ કર્યો, અને કેટલાક કાળ સુધી, પવિત્ર પર્વત ઉપર ઉજાડ પહોંચીને રાત્રી ચાલ્યું.^૧

જેવામા વિક્રમ ગળ પૃથ્વીને ગ્લુપ્ત કરવાને હતો, તેવામા, એક ગરીબ શ્રાવક ભાવડ કરીને હતો તે અને તેની સ્ત્રી ભાવવા, કામ્પિત્ત પુરમા વસના હતા, તેમની સ્થના પ્રમાણે તેમને ઘેર આરી ચડેવા બે યતિઓની તેઓએ સારી મેના કરી, તેથી ચમત્કારિક ગુણની એક ઘોડીની તેઓને પ્રાપ્તિ ધર્મ ભાવડ, ત્યાર પડી, ઘોડી વાગમા ઘોડાનો મોઢો વ્યાપારી ધર્મ પગો તેણે વિક્રમાદિ ત્વની ઘોડાશાળામા સારા પોડા આપ્યા, તેથી તે રાત્રીએ તેને મધુમાવતી (અથવા મુવા) જે સોરઠામા છે તે જાગીરમા આપ્યું આ નગરમા તેને જાવડ નામે એક પુત્ર થયો તે તેના નાખના મરણ પડી તેના વાગસ થયો તે જાણેહાપણો ખીન્ને દેવ ના દ્વાય એ પ્રમાણે પોતાના નગરનો કારભાર ચલાવવા લાગ્યો નામરી વેળામા મુન્નર લોકોની સેના સમુદ્રની લગ્વીની પેડે આખા દેશ ઉપર પથરાઈ ગઈ, ને તેઓ સોગ, લાટ, કુન્ડ અને બીજા દેશોમાંથી ગાયો, અનાજ બધા પ્રકારની માલમિલકત છોકરા, સર્વે જાનિની ભિયો અને વળી પુરોને પણ લઈ પોતાને ‘મુન્નર’ દેશ જતા રજા તેઓ ખીજી જાનિના લોકો સાથે જોડાને પણ પડી ગયા હતા, ત્યાં ગયા પડી પણ એ વ્યાપારિયે દ્રવ્ય મેળવ્યું, તે ધર્મક્ષેત્રમા હતો ને જે પ્રમાણે ધર્મ પાળતો તે પ્રમાણે જ અદિ પણ પાળવા લાગ્યો અને જૈનત્વ એકે દેડ વાધ્યુ ધર્મી પુરો ત્યાં જઈ પહોંચતા તેના જાવડ સારો સત્કાર કરતો હતો તેથી તેના મોટા આગળ તેઓએ શત્રુજયના વખાણ કરવા માથા અને ભવિષ્ય વસ્તુ કે એની ફરીથી પ્રતિજ્ઞા કરવાનું તમારે માથે નિર્માણ થયું છે વળી તેઓએ તેને કહ્યું કે, પવિત્ર પર્વતના રક્ષક દેવ પ્રાણધારી, માસા દારી અને દારૂડિયા ધર્મ પથા છે, અધર્મત્યાગી કમઠ યક્ષ, જૈનધર્મના માણે એ ત્યાં જવાની દિમત ચલાવે છે તેઓનો નાશ કરે છે, શત્રુજયની મોગરદમ કેટલાક ગાઉ સુધી જાગે ઉજાડ ધર્મ ગઈ છે, અને જાડા દેવની પૂજા કરવાને

૧ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન મારે હોતો રાસમાળા પૂર્ણિમા અંક ૨

૨ મૂળ પુસ્તકમા એમ છે મુન્નરની ભાવમા “ મુન્નર ” અથવા મોગર લખાય છે

૩ મહી અને નર્મદા નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ

૪ કુન્ડનાં નામ પ્રાચીન ગ્રંથોમા અનુપ દેશ જર્ત દેશ, લોગક, ઉદમદેશ, સાગરદીપ તેવામા આવે છે, અને વાવડ જે કુન્ડનું એક પ્રકાર છે તેનું નામ વચ્ચે દેશ મળે છે ૨ ઉ

કાઈ નથી. આ પ્રમાણે તેઓના કહેવા ઉપરથી જાવડે ચક્રેશ્વરો દેવીની આરાધના કરી, અને મેલા દેવને બલિદાન આપ્યાં. તક્ષસિલા નગરીમાં રાજા જગન્મલ રાજ્ય કરતો હતો ત્યાં મહાપલ દેવની મૂર્તિ સંતાડી હતી તે જગ્યા તેઓએ તેને બતાવી. જાવડે મહાપ્રયત્ન રાજા પાસેથી એ મૂર્તિ લીધી. રાજાના આશ્રયથી તેણે એક સંધ કહાણો અને તેમાં પોતે પોતાની જાતિના કેટલાકને સંગાથે લઈ શત્રુજય બાણી મૂર્તિ લઈ ચાલ્યો. ઘણાં સંકટ વેડીને, જાવડ અને તેના સાથી, સૌરાષ્ટ્રમાં મધુમાવતી છે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ એવા ભાગ્યશાળી કે, આગળ જાવડે ભોટ અને ચીન વૃદ્ધાણોના કાફલો મોકલ્યો હતો તે સોનું અને ખીજી મહાવાન વસ્તુઓ ભરીને આ વેળાએ બંદરમાં આવી પહોંચેલાં તેઓએ જોયાં. આ જ વેળાએ વળા મહામુનિ શ્રી વજ્રસ્વામી મધુમાવતીમાં આવી પહોંચ્યા, તેઓએ ક્રમક્રમ યજ્ઞને પોતાના ધર્મમાં પાછો આણ્યો હતો, તે મળુ દેવ અને યજ્ઞોના સાથ સહિત મુનિની સાથે હતો. જાવડ અને પવિત્ર વાજ્રસ્વામી તેમના સાહાય્યકારક ક્રમક્રમ સહિત તાબડતોબ શત્રુજય ઉપર ગયા; ત્યાં મડદાં, લોહી અને ઘોળાં ઢાઢ-ઢાંથી પર્વત પથરાઈ જઈ અપવિત્ર થયેલો હતો તે જોઈ તેઓ સર્વે ભયભીત થઈ ગયા. પોતાનું હૃદય જેવું ચોખ્ખું હતું તે પ્રમાણે પર્વતને ચોખ્ખો કર્યો. અને શ્રી વજ્રસ્વામિએ મુહૂર્તનો દિવસ ઠરાવ્યો ત્યારે યાત્રાળુ લોકો મૂર્તિ લઈને વાજતે ગાજતે ઉત્સવ કરતા પર્વત ઉપર ચઢ્યા. તથાપિ રાક્ષસોની પાપ-શુદ્ધિના જાત્રુ અટકાવને લીધે, યાત્રાની જગ્યાની ફરી સ્થાપના કરવાને માટે તેઓએ ફરી ફરીને પ્રયત્ન કર્યા, પરંતુ તે સર્વે નિષ્ફળ ગયા. જાવડ છેવટે બળતા અંગારા લઈને વિક્રમ સંવત ૧૦૮ (ઇ. સ. ૫૨)માં મરણ પામ્યો. અને તેના નિરતર પ્રયત્ન અર્થે જમા તેથી જે કાર્ય કદિ સંપૂર્ણ થાય નહિ તેને “એ તો જાવડ બાવડ કામ છે” એવી કહેવત કહેવાનો દેશમાં વહિવટ પડ્યો તે અઘાપિ સુધી ચાલે છે.

જાવડના મરણ પછી કેટલેક વર્ષ, બૌદ્ધમાર્ગિયોએ સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓને પોતાના ધર્મમાં લઈ લીધા અને શત્રુજય તથા ખીજી સર્વે પવિત્ર જગ્યાઓ પોતાને શ્રાધીન કરી લીધી. આખરે ધનેશ્વર સુરિ યથા તેમણે વલભીપુરના રાજા શીલાદિત્યને પોતાના ધર્મમાં કરી લીધો, અને બૌદ્ધ પંથિયોને દેશપાર કરીને, યાત્રાનાં સ્થાન પાછાં હાથ કરી લઈને ઘણા પ્રાસાદ બાંધ્યા.

માહાત્મ્યમાં લખ્યા પ્રમાણે આ છેલ્લું કાર્ય, વિક્રમ સંવત ૪૭૭ (ઇ. સ.

૧ કુકાટસંઘમાં એના જેવી જ કહેવત ચાલે છે, “સેન્ટ મેરિના કાર્યની પેઠે એ કદિયે સંપૂર્ણ થશે નહિ.”

૪૨૧)માં નીચ-નું. શીવાદિત્ય દિવે સમયે^૧ ધરો એ વાત અદ્યદ રાખીને, ખૌદ્ધ ધર્મમાંથી એનો પરધમાંત્રય ધરો અને તેનો તથા તેના રાત્ર્યનો રહેન્દ લોકના દ્વારથી નાશ થયો તે સંબંધી જૈન પુનરુદ્ધમાંથી અમે લખિયે છિયે:

૧ આ સપથે વલ્લભી વંશની સ્થાપના થાવુ થઈ ન હતી. આ સંવત્સર આ ગ્રન્થિયે, ૨૩૭ થાય, અને ઈ. સ. ૫૫૬ થાય છે. સંવત્ ૪૮૭માં કંપ સમાપ્ત થયો છે તે છે. ૨. ૬.
૨ સૌમત અથવા ખૌદ્ધ, અને અદેવ અથવા જૈન એ નિરીક્ષરવાદી મત મંદેતાં છે, જે અને પ્રાચીનના મતથી વિરુદ્ધ હતાં, તે સંબંધી અને લખતું થાય દીસે છે. હિંદુ ધર્મ માનવાસ આમલી પુરો અને ખૌદ્ધ મતવાળાઓ વચ્ચે જુસ્સા બેર દહાડો ચાલેલી છે તેમાં હિંદુસ્તાનના ખૌદ્ધોનો નાશ થયો છે. જૈન લોકો એ કે તોફાનના ત્રાસ-માંથી છુટવા રહ્યા અને દુષ્ટતાં તેઓ સામા થઈ રહે તેવા હતા તથાપિ તેઓ મનુષ્યો સુરેલાઈથી કમરવા હતા. વિલસન રૂઢે છે કે, (એસિ. રીસ. પુ. ૨૬ હિંદુઓના પંચ વિયે વિષય.) "ખૌદ્ધ અને સૌમત વચ્ચે માધવાચાર્ય મંઈ ભેદ ગણતો નથી, તથાપિ કદાપિ થયો અગત્યનો ભેદ બંને વચ્ચે નથી તેા પણ કાંઈક પણ છે ખરેઃ આનંદમિરિતો અભિ-માય મમાણે સૌમતોએ સુગત મુનિનું મત ધારણ કરેલું હતું, તેથી તેઓનું મુખ્ય મત એ હતું કે પ્રાણિયો ઉપર દયા કરવી એમાં સર્વે નીતિ અને બ્રહ્મધર્મ આપી નાત્ય છે. આ મત થયે પ્રાદે ખૌદ્ધ અને જૈન એ બન્ને સંપ્રદાયને મળતું છે." વલ્લભીમાં ખૌદ્ધ અને સૌમત એક હતા એમ જણાય છે. અને પ્રતિપક્ષાપલું માત્ર એમની અને જૈનની વચ્ચે થયું છે. કાંઈ આ નિરીક્ષરવાદી ધર્મ અને ધર્મોમલી હિંદુઓ વચ્ચે થયું નથી. સૌર પંથ રૂઢવાય છે તેના પંથી, સૂર્યને જન્મતો હત્યજ્ઞર્તા અને કારણ માને છે-અને તેમના-માંના ઘોડા, મુખ્યત્વે કરીને પ્રાણી છે-તેઓનો આજે પણ એક વય છે-તેઓ આ વેળાએ સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપાદ્યમાં બહુ હતા. આનંદમિરિતે આ-પંથના ભેદ ગણાવ્યા છે, ઉપરનાં પ્રસિદ્ધ નથી એમ મનાય છે. પાલક વિલસન રૂઢે છે કે એ ભેદ આનંદ-ગિરિ નીચે લખ્યા પ્રમાણે ગણવે છે:-

"જેઓ ઉદય પામતા સૂર્યને પૂજે છે અને પ્રજા અથવા હત્યજ્ઞર્તા સંજિત તેને પ્રતિરૂપ ગણે છે તે; જેઓ મધ્યાહના સૂર્યને રક્ત-નાશ કરનાર ગણે છે તે; અને જેઓ અસ્ત પામતા સૂર્યને વિષ્ણુ રૂપ અથવા પાલકર્તા ગણી માને છે તે.
"એવા લોકવાણા નિમૂલિનો પણ માને છે. તેઓ સૂર્યની ઉપર લગેલી ગણે સ્વિતિને ઉત્તરી ગણુ ગુણુ મહાણુ કરનાર પ્રતિરૂપ માને છે.
"પાંચમા ભેદવાળોનો શો આસાર છે તે સાફ રીતે કહ્યો નથી, તથાપિ સૂર્ય, જેવો ખરેખર અને વાસ્તવિક છે, અને તેની સપાટી ઉપર ચિદ છે તે તેના વાળ અને ઠાંઠાની ઉત્પાદિ છે એમ ગણી તેની આરાધના કરે છે. આ મતના માનવાવાળા લોકો હવણાંના સૌર મતવાળાની સાથે ને વિષયમાં મળતા આવે છે તે વિષય એ છે કે સૂર્યનો દર્શન ક્યા વિના તેઓ લોભન કરતા નથી
"સૌરનો છટો ભેદ છે તે માનવાવાળા, ઉપર લગેલા પક્ષવાળાથી વિરુદ્ધમાં

કથામાં કહે છે કે, ગૂઢજાતમાના એક નામના મ્હોટા નગરમાં દેવા-
દિત્ય કરીને વેદપાત્રગત બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને સુલગા નામે એક પુત્રી હતી,
તે બાળવિધવા હતી તે નિત્ય સવાર, બપોર અને સાંજે (ત્રિકાળ) સૂર્યને દર્શાવે,
પુષ્પ, અને પાણીના અર્ધ આપતી હતી આ બાળવિધવાનું સ્વરૂપ જોઈને મૂર્ધ
દેવને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને મનુષ્યનો દેહ ધારણ કરીને તેને બોગવવા પૃથ્વી
ઉપર આવ્યા. આવી તેને મર્લ ગ્હો સુલગાએ પોતાના કુળને લાંચન
લગાડ્યું એવું જાણીને તેના માબાપ તેના ઉપર ક્રોધ્યા તો ખરા, પણ તેને
પોતાના એક ચાકરની સાથે વનલીપુત્ર પહોંચાડી તેના પોપણની વ્યવસ્થા
કરી ત્યાં દિવસ પૂરો થયા એટલે તેને બે બાળક (પુત્રપુત્રી જોડે) અવતર્યા
આ દેહીધ્માન બાળકોને આઠ વર્ષના થતા જરા પણ વાર લાગી નહિ તેઓમાથી
છોકરાને ગુન્ની પામે લણુવા મૂક્યો, પણ બીજા છોકરાઓની સાથે ભળી જતા
તેઓ તેને “નમાપો” કહી ખીજવા લાગ્યા. તેથી તેના કુમળા મન ઉપર
ખરેખરી અસર એ થઈ ગઈ કે હું “નમાપો છું” તે એક વાર ઘણો ખીજ-
વાઈને સુલગા પામે જઈ કહેવા લાગ્યો કે “શુ મા ! મારે બાપ નથી કે મને
લોક નમાપો કહે છે ?” તેણિયે જવાબ દીધો કે “હું જાણતી નથી, તું પૂછીને
મને શુ કહેવાને અમથો બળાપો કરાવે છે ?” છોકરો સતપ બસ્યો ત્યાથી તો
ગયો, પણ તે દિનસયી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે એર ખાઈને અથવા ગમે
તે પ્રકારે મારે મારા દેહનો ત્યાગ કરવો કે લાંચન સાલળવાનું રહે નહિ.

એક દિવસે તે ખેડ કરતો એટલે હતા તેનામાં સૂર્યનાગથએ આવીને દેખા
દીધી અને તેને પુત્ર કહીને બોલાવી કહ્યું કે તારું ગ્હણુ કરીશ પછી તેને
દાકરા આપીને કહ્યું કે આથી તારા શત્રુનો નાશ કરવાને તું શક્તિમાન
થઈશ સૂર્યના આપેલા આવા અસ્ત્રની કીર્તિની તે શીવાદિત્યને નામે
પ્રસિદ્ધ થયો. શીવાદિત્યે એક વાર વનલીના કાઈ ગૃહેવાસીને મારી નાખ્યો
તેથી ત્યાનો ગળ તેના ઉપર ક્રોધ્યો, પણ સૂર્યે આપેલા અસ્ત્રવડે તે માર્યો
ગયો એટલે સુલગાનો પુત્ર પ્રકાશિત તો હતો પણ ભારથી સૌરાષ્ટ્રનો રાજન

એટલા છે કે તેઓ દેખાતા અને ખરેખરા સૂર્યની આરાધના કરવાની અગત્ય છે એમ
ગણતા નથી, પણ માનસિક તેજનો અભાર કદી તેનું ધ્યાન ધરીને આરાધના કરે છે
તેઓ કપાલે, હાથે અને છાતિયે ગોળાકાર ત્રણ મુદ્રાની ગયો લે છે આ ચાલનો શંકરા-
ચાર્યે ધિકાર કરેલો છે કમકે તે વેદમતના અભિપ્રાયથી અને છાંદસગુની આગિક અને
પૂજનીય યોગ્યતાને જે માન યોગ્ય છે તેનાથી વિરુદ્ધ છે.”

૧ શીલ=સદ્ગુણ + આદિત્ય=સૂર્ય, એમ ખરો અર્થ થાય તેને બદલે એ ધિકારપૂર્વક
નામ છે એવું બતાવવનિ શીલા=પાથર=પથરાના કાકનાનો આદિત્ય એટલે સૂર્ય, એવો
સમાસવિશદ કેટલાક કરે છે

થયો. અને સૂર્યનારાવણના આપેલા લેણ ઉપર બેઠીને આકાશમાં પ્રવાસ કરનારાની પેઠે પોતાની ઈચ્છામાં આવે ત્યાં વિચરવા લાગ્યો. અને પોતાના પરાક્રમથી ધણા દેશ જિતી લઈ ધણા દિવસ તેણે રાજ્ય કર્યું.

કોઈ એક વેળાએ, જ્યૌદ્ધ ધર્મના કોઈ ઉપદેશકા વિદ્વાનું અભિમાન ધારણ કરીને શીલાદિત્ય પામે આવ્યા અને બોલ્યા કે, આ સ્વેતામ્બર^૧ જે અમને વિવાદમાં જિતે તો એમને આદિ રહેવા દેજો, ને જે હારે તો દેશપાર ફેલાડી મૂકજો. તેઓનું આવું બેઠવું રાજાએ સ્વીકારીને ચચાર પ્રકારનાં મનુષ્યોની તેણે સલા કરી. પોતે તેમાં પ્રમુખ થયો અને બોલ્યો કે, જે પક્ષવાળામાંથી જે હારે તેણે વસબીના રાજ્યની સીમા પાર થવું. બનવાકાળ તેથી બૌદ્ધો જય પામ્યા, અને સ્વેતામ્બરને પરદેશ જવું પડ્યું, પણ મનમાં આશા રાખી કે વળી કોઈ વાર ફરીથી વિવાદ કરીશું. શીલાદિત્ય ત્યારથી બૌદ્ધ ધર્મ પાળવા લાગ્યો, પણ તે શત્રુંજયના મહાન ઋષભ દેવને આવળ પ્રમાણે માનતો હતો.

શીલાદિત્યે પોતાની બેઠકે જન્મેલી તેની બહેન હતી, તેને ભુગુપુર (ભદ્ર)ના રાજા વેરે પરણાવી હતી, તેને દેવના જેવી કાન્તિનો અને કુણનો એક પુત્ર થયો. ઠટકાકે દિવસ ચિત્તા પછી, પોતાનો ધણી મરી ગયો એટલે તેણે કોઈ તીર્થની સારી જગ્યામાં જઈને સારા શુભ પામે ધર્મની દીક્ષા લીધી. તેના દીકરા પણ આઠ વર્ષની વયે દીક્ષા લઈને બેઠો. પછી તેઓને જેમ પ્રસંગ મળતો ગયો તેમ સારી ચાલના અને ડાહ્યા મનુષ્યોના મ્હોં આગળ પોતાના ધર્મના અભિપ્રાય જણાવવા માંડ્યા. એક દિવસે પેલા હોહરાનું નામ મળ્યું હતું તે પોતાની સાધવી માતા પ્રતિ ધણી આતુરતાથી કહેવા લાગ્યો કે, “શું આપણા ધર્મ પાળવાવાળાની અવસ્થા મૂળથી જ આવી માફી છે ?” તેણે આંખમાં આંસુ સહિત પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે, “બાપુ ! મારા જેવી પાપિણી તને શેા ઉત્તર આપે ? આગળ આપણા મુશ્કેલી સ્વેતામ્બર ગામે ગામ અચ્છિત રહેતા હતા, પણ નામીયા શુભ વીર મુરેન્દ્ર જગતનો ત્યાગ કરીને ગયા ત્યારથી અન્ય ધર્મ વાદિયોએ, તારા પૃથ્વીપતિ માયા શીલાદિત્યને વશ કરી લીધો છે. તીર્થની પવિત્ર જગ્યા જે શત્રુંજય, જ્યાંથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો લાલ મળતો તે સ્વેતામ્બરના જગ્યાથી જૂના જેવા જ્યૌદ્ધ લેકાનું સ્થાન યઈ પડ્યું છે. સ્વેતામ્બરે પરદેશ જઈ વસ્યા છે, તેઓનું અભિમાન નરમ પડ્યું છે, અને તેઓનો મદિમા જતો રહ્યો છે.” મહા દ્વાવિય કુળમાં જન્મેલા હતા તેથી પોતાના

૧ જૈન. ૨ સાધુ અને સાધવી અથવા જૈન ધર્મનાં ત્યાગી પુરુષ (સાધુ) અને સ્ત્રી (સાધવી) અને શ્રાવક અને શ્રાવિકા એટલે પુરુષ અને સ્ત્રીના જેઓએ કોઈ પણ આશ્રમ ધારણ નહિ કરેલો એ મગલો ચાર મહાત્મા મનુષ્યોની સભ્ય.

ધર્મ વિધેનો કવલ નહિ પીસરી જતાં, વિજયી થવાનાં સાધનો મેળવવાના કામમાં ગુંથાયો. તપશ્રપાંથી, અને એકનિષ્ઠાથી આરાધના કરવાથી, સરસ્વતી દેવી તેને પ્રસન્ન થયાં, અને વિધ્વજનો ગરુડ જેમ સાપને વશ કરે છે તેમ ઐશ્વર્યને વશ કરવાને નામવ્રત નામનું એક પુસ્તક તેને આપ્યું. આ હથિયાર લઈને અર્જુન જેમ શિવનાં સસ્ત્ર ધારણ કરવાથી શોભતો હતો તેવો શોભાયમાન મહા, સૌરાષ્ટ્રની શોભા જે વંદનીપુરી ત્યાં આવી શીલાદિત્યની દરબારમાં જઈ પહોંચ્યો, અને રાજાને કહેવા લાગ્યો કે “હે રાજા! ઐશ્વર્ય લેકિએ આપા જગતને લભાવીને વશ કરી લીધું છે, માટે હું મહા, તારો ભાણેજ, તેઓનો પ્રતિપક્ષી ઉડ્યો છું.” તેના આવા કથન ઉપરથી આગળની પેઢે વિવાદ કરવા સાફ, રાજાએ સભા ભરી, અને પોતે સાંભળવા બેઠો. મધને દેવીની સાહાય્યતા હતી તેના જોરથી તેણે ઐશ્વર્યને વિશ્વમય પમાડી દીધા, અને સ્વેતા-અપરના ધર્મની હોલાર્ધ જતી ચીનગારીમાંથી આવેા ભુશ્મભેર ભભુકા ઉડ્યો તેથી તેઓ કપવા લાગ્યા. લોકપ્રસિદ્ધ હાર ચાચ તેની અપકીર્તિ વધારે સમજીને તેઓએ પોતાના પ્રતિપક્ષીને જગ્યા સોંપી જવાનો નિશ્ચય કર્યો તેઓ બોલ્યાઃ “પોતાના દેશનો નાશ, પોતાના કુળનો નાશ, પોતાની સ્ત્રીનું હરણ, અથવા પોતાના મિત્રોનું દુઃખ, એ સર્વેનો દેખાવ જેની દૃષ્ટિ પડતો નથી તેનું મ્હોટું લાગ્ય.” આ પ્રમાણે નિરીશ્વરવાદિયો દારી ગયા, એટલે, રાજાની આજ્ઞાથી તેઓને દેશપાર કર્યા અને જૈન ઉપદેશકને પાછા બોલાવ્યા. મહે ઐશ્વર્યને હરાવ્યા તેથી રાજાની આજ્ઞા ઉપરથી વિદ્વાનોએ તેને સૂરિનું પદ આપ્યું. પછી સર્વે તીર્થસ્થાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવો જે શ્રી શત્રુજય તેનો અપાર મહિમા જાણીને તેણે પોતાના મામા શીલાદિત્યની સાહાય્યથી તેની ફરીને પ્રતિષ્ઠા કરી. શ્રીમહા સૂરિની કીર્તિ સારી પ્રસર્યા પછી, પુગેહિતસભાએ, તેમને ખંભાત અથવા સ્તંભતીર્થ જે શ્રી અલયદેવ સૂરિયે સ્થાપ્યું હતું ત્યાં મોકલ્યા ત્યાં શ્રેણિક અને બીજા શ્રાવકો સાથે પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો.^૧

૧ આ લખણુ વિષે સુનિશ્ચી સ્વર્નવિજયનું વિવેચન લક્ષ્ય દેવા જેવું છે તેઓ નાથે પ્રમાણે કહે છે -

૨ કાર્ણસ સહિએ વિદ્વાનોએ સૂરિપદ આપ્યા વિષે જે લખ્યું છે તે જોનાના મન્તવ્યથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે, કારણ કે સૂરિપદની બાબતમાં જોનાની એવી માન્યતા અને માન્યતા પ્રમાણે છે કે-એવું પદ સૂરિ સિવાય, અથવા આત્માર્ય વિના કોઈ આપી શકે નહિ તેમ જ, સૂરિપદની બાબતમાં કોઈ પણ રાજાની આજ્ઞાનો અધિકાર નથી કિંતુ વિદ્વાન એને સુશીલ સાધુને રાજા પ્રસન્ન થયો હોય તો તેને પદવી આપવા માટે રાજાની આજ્ઞા નહિ પરંતુ આત્માર્યને વિનયથી નમ્રપણે માર્ગના કરી શકે છે અને શિષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે શરૂ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને યોગ્ય પદવી આપે છે.

આ સમયે (મરમંડલ) મારવાડમાં પાલી (પત્રી) નામે શહેર છે; ત્યોતે
 "કાફ" નામે એક ધંધાર્થી, પોતાનું વતન છોડીને, પોતાના ઈચ્છાના લઈને
 પલબી આવ્યો, અને નગરના દરવાજા પાસે ગોવાગિયાના ડુબા હતા ત્યાં
 તેમના બેગો રહ્યો, તે પોતાની ધણી ન જરીખાઈને લીધે રંકના નામથી ઓ-

૨ શ્રીયુત લખે છે કે-શ્રી મલ્લ સૂરિની કીર્તિ સારી થયા પછી પુરોહિત સભાએ
 તેમને સ્તંભતીર્થ ખોદાવ્યા, આ પણ અસત્ય છે. કારણ કે-આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અથવા ગમે
 તે ત્યાગી સાધુ હોય તેને એક સ્થાને રહેવાનો અધિકાર નથી. તે ન હેતુથી તેઓ
 સ્વયં ગામે ગામ વિચરે છે. કોઈ વખતે જરૂરી કાર્ય માટે શરૂની આજ્ઞા હોઈ શકે છે,
 પરંતુ તેમાં મલ્લ સૂરિને તેવો કોઈ પણ બનાવ બન્યો હોય તેવું તેમના વિષે આપનામાં
 આવેલ કથાઓમાં વર્ણવ્યું નથી. તેમાં વળી પુરોહિતસભા તો હોઈ શકે ન નહિ.

૩ વળી અભયદેવ સૂરિએ સ્થાપેલા સ્તંભતીર્થમાં તેમનું ચમત સંભવનું ન નથી,
 -કારણ કે-મલ્લ સૂરિ અને અભયદેવ સૂરિ વચ્ચે આસરે ૭૦૦ વર્ષનું અંતર છે તો
 ૭૦૦ વર્ષ પછી સ્થપાવેલા સ્તંભતીર્થમાં તેમનું આવડું આકાશપુષ્પવત્ સંભવનું નથી.
 બે કે તે ગામ ધણું જુનું છે અને તેનું માતૃની નામ ત્રંગાવતિ હતું તેથી તે ગામમાં
 તેઓ પધાર્યા હોય તો તે અસંભવિત કહી શકાય નહિ. પરંતુ ૭૦૦ વર્ષ પછી પડેલું
 સ્તંભતીર્થ નામ અભયદેવના સ્મૃતિને તેના પ્રબંધમાં લખ્યું છે તેના હેતુ તેને કદા
 વર્તમાન સમયના પ્રખ્યાત નામથી ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ લાગે છે.

૪ શ્રેણિક અને બીજા આખો સાથે પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ બે
 લખ્યું છે, તેથી તેઓ શું કહેવા માગે છે તે સમજી શકાયું નથી. મને એમ લાગે છે
 કે-અતુલિયતિ અભંધમાં શીલાલિલ રાત્રેએ જ્યારે આવડનાં મતો માંદેનાં કેટલાંક મતો
 લીધાં, અને ધર્મની અનેક પ્રકારે ઉત્પત્તિ કરવાના પ્રયાસો કર્યા, સારે ચોવિસો વર્ષ
 ઉપર થયેલા અગધ દેરાના પ્રખ્યાત નેવધર્મી મહારાજ શ્રેણિક અને અન્ય આવ-
 ડાની તેને ઉપમા આપી છે તે નહિ સમજતાં તેઓએ આ વાક્ય લખી નાંખ્યું
 હોય તેમ લાગે છે. સુનિશ્ચી ધર્મવિજય.

* એના ન્હાના બાઈનું નામ પાતાલ હતું. તે, ધનવાન હતો તેથી તેના ઘણું
 -ગામકાજ કરવા કાફ રહેતો. એક દિવસ તેના ક્યારામાં પાલી બરાણું દરો અને કાફ
 તો નિશ્ચિત સતો હતો તેને કહાડી ઉપડો આપ્યો એટલે તે ખેડ પામી ચાલી નીકળી
 વલશીપુર સમીપે આટીરેલાં જઈ વસ્યો. એક સમયે કાઈ (કાર્પટિક) કાપડી
 કપ પુસ્તક મંગાણે, દૈવતક (ચિરનાર) પર્વતે જઈને, એક ટુંબડીમાં સિદ્ધ રસ
 ખરી લાવ્યો. વલશીમાં આવતાં 'કાફ' ટુંબડી એવી આકાશવાણી સાંભળી બડકપો
 ને પોતાની ચારી પકડાઈ એમ માની તેણે તે ટુંબડી કાફને લાં ચાપણુ મૂકી. એક
 પર્વતે દિવસે કાફ રસોઈ કરતો હતો તેવામાં ચૂલા ઉપર ખીટિયે ટુંબડી ભેરવી હતી
 તેમાંથી ચૂલા ઉપર મૂકેલી તપેલીમાં સિદ્ધરસનું ટીપું પડ્યું એટલે તે તપેલી સોનાની
 ગઈ ગઈ. પછી ધનવાન મનાવું સાધન મળ્યું એટલે બીજો કાફ ટુંબડી અદિ

જખાના લાગે પછી પરીથી તેને કૃષ્ણ ચિત્ર^૧ અને ખીજ કાર્મિક વસ્તુઓ મળી, એટલે કાકુ રહે પોતાની ધાસની ઝુપડી બાળી મૂકી, અને નગરમાં જઈ ખીજ દરનાજ પામે એક ગહેન બધાવી ત્યા રહ્યો તેની પુત્ર દિન દિન પ્રતિ વધવા લાગી, અને કોટકધિપતિ કહેનાયો, પણ તે એટલો મધો લોખી હતો કે કોઈ દેકારો દરો ખર્ચ કરતો નહિ, - નહિ પરિન મનુષ્યોના લાલને અર્થે ખર્ચતો, નહિ યાત્રા કરવામાં વાવગતો, કે નહિ કોઈ ગરીબને આપતો. પણ ઉનટો કહેતો કે જેનું લાગન હોય, તેને ધન મળે એવું જણાવી પોતાના ગરીબ પડોશીનું ધન પણ તે પડાવી લેતો એક દિનમે કાકુ રડની ^૧દીકરી ગલ્લંડિત મોનાની ભાગ ઝાચકીવતે માણુ ઓળટી હતી તે ગળની કુવ ઝીના જોનામાં આવી, અને તે લેવાનું તેને મન થયું, પણ તેના બાપે તે આપવાને ના કહી એટલે શીલાદિત્યે બલાતકારે ખુચી લીધી આ ઝનિયો થયો તેથી કાકુ રડ, મલે-૭ દેશમાં ગયો અને ત્યાંના ગળને જઈને કહેવા લાગ્યો કે

પોતાનો સામાન મૂકી આવ્યો ને પોતાની જૂની ઝુપડી હતી તે સળગાવી મૂકી નગરને ખીજે નાકે ધર રાખી ત્યાં વેપાર કરવા લાગ્યો એક સમયે એક ધી વેચનારી ધીનો ગાડવો લઈને આવી, તેની પાસેથી ધી જોખી લેવા માડતા લેખતા લેખતા ધીનો પાસે આવ્યો નહિ તે જોઈ તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને જે ઉડા પે ઉપર ગાડવો મૂક્યો હતો તેમાં ચમત્કાર લાગવાથી તે લઈ લીધી એ ઉડાણી ચિત્રકવેનની ગુથેલી હતી તેથી તેને આ પ્રમાણે ચિત્રક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ તેમ જ પૂર્વના કોઈ પુણ્યના પ્રતાપથી તેને ખીજ સુવર્ણપુરુષસિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ-૨ ઉ નો ઉમેરો.

૧ કિટલીકૃત “ફેરી મેધાલાલ” નામનું એક પુસ્તક છે તેમાં ઉપરના વિચારને મળતી વાત છે, ‘મધ્ય વર્ષ ઉપર નેચરવિદ્ધન પાસે (નાર્પીમબર) એક છાકરી રહેતી હતી, તે કુદ દોહીને તેની બદલી વટલોઈ માથે મૂકી પાછી આવતી હતી, તેવામાં એક ખેતરમાં પરિયા રમતી તેણે જોઈ, ને પોતાની સાથે જે હતો તેમને ખતાવી, પણ તેને કોઈ જોઈ ચકતું નહિ પેલીના જોવામાં આવ્યું તેવું કારણ એવું હતું કે, વટલોઈ મૂંઘવાની ઉછેરું ચતુષ્પત્તી નામની વનસ્પતિના પાંદડાની ગુથેલી હતી એ વનસ્પતિથી ખરી જોવાની રાક્ષિ આવે.

૨ આ વાર્તાને ના ઠક્કર નારીયણે “ગુજરાતી” પત્રની વાર્ષિક ભેટના પુસ્ત્ર આ બહુ સારી રીતે જોપીને એવી રસિક બનાવી છે કે જે ધડી પણ વાચવાનું આપણને મન થાય એનું નામ તેમણે ‘અનુગમદ્રા અયના વલખીપુરનો વિનાસ’ રાખ્યું છે આ ૩૧૦ રાજ તે સિન્ધુ દેશનો (અલ્મ-નુરનો હાકમ) અજબ અમરખીન જમાલ છે, વલખીપુરનો નારાઈ સ ૭૭૭ મા થયો છે આ સમયે સિન્ધનો હાકમ અમરખિન હકુસર ખિન ઉસમાન હજારમદ હતો અને તે હિજરી સન ૨૫૧-ઈ સ ૭૬૭ મા ત્યાનો ૧૨ મો હાકમ હતો એના પછી ૧૩મો હાકમ હિ સ ૧૫૪-ઈ સ ૭૭૦- ૭૧ મા રૂદખિન હાકમ હતો (જુઓ Roinand પૃ-૨૧૩) ૨ ઉ નો ઉમેરો.

આ સમયે (મરમડય) માગવાડમા પાતી (પથી) નામે શહેર છે, ત્યાંને કાકુ નામે એક ધધારી, પોતાનું વતન છાડીને, પોતાના હિયાગા લઈને વનખી આગો, અને નગના દગ્ગાળ પામે ગોવાગિયાના કુમા હતા ત્યાં તેમના બેગો રહ્યો, તે પોતાની ધધી બે ગરીનાઈને વીધે ગદના નામથી એ

૨ થીયુનુ લખે છે કે-શ્રી મલ્લ સૂરિની કીર્તિ સારી થયા પછી પુરેદ્રિહિત સખાએ તેમને સ્તંભતીર્થ ખોદાયા, આ પછુ અસાધ્ય છે કારણ કે-આત્માર્થ, કપાત્માર્થ અથવા ગમે તે ત્યાં સાડુ હોય તેને એક સ્થાને રહેવાનો અધિકાર નથી તે બે દેતુથી તેઓ સ્વયં ગામે ગામ વિચરે છે કાઈ વખતે જરૂરી કાર્ય માટે શરૂની આજ્ઞા હોઈ શકે છે, પરંતુ તેમા મલ્લ સૂરિને તેઓ કાઈ પણ બનાવ બન્યા હોય તેડ તેમના વિષે આપનાના આવેલ કથાઓમા વર્ણવ્યું નથી તેમા વળી પુરેદ્રિહિતસખા તેા હોઈ શકે ન નહિ

૩ વળી અભયદેવ સૂરિએ સ્થાપેલા સ્તંભતીર્થમા તેમનું ગમન સમયનું ન નથી કારણ કે-મલ્લ સૂરિ અને અભયદેવ સૂરિ વચ્ચે આસરે ૭૦૦ વર્ષનું અંતર છે તે ૭૦૦ વર્ષ પછી સ્થપાએલા સ્તંભતીર્થમા તેમનું આવડુ આકારાપુષ્પનું સમયનું નથી ને કે તે ગામ ઘણું જુનું છે અને તેનું પ્રાચીન નામ ત્રગાવતિ હતુ તેથી તે ગામમા તેઓ પધાર્યા હોય તેા તે અસંભવિત કહી શકાય નહિ પરંતુ ૭૦૦ વર્ષ પછી ૪૨૬ સ્તંભતીર્થ નામ અભયવિદ્યામણિકારે તેના મલંધમા લખ્યું છે તેના હેતુ તેને કદાચ વર્તમાન સમયના પ્રખ્યાત નામથી ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ લાગે છે

૪ શ્રેષ્ઠિક અને બીજા આવકો સાથે પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ લે લખ્યું છે, તેથી તેઓ શું કહેવા માગે છે તે સમગ્ર સાકલ નથી મળે એમ લાગે છે કે-અનુવિરહિત અભયમા શીલારિલ રાનએ જ્યારે આવકના ક્ષેત્રે માટેના કટલાક ક્ષેત્રે લીધા, અને ધર્મની અનેક પ્રકારે ઉત્પત્તિ કરવાના પ્રયાસો કર્યા, ત્યારે ચોવિસો વર્ષ ઉપર ચલેલા અગધ દેશના પ્રખ્યાત નૈનધર્મી મહારાજ શ્રેષ્ઠિક અને અન્ય કાવ મની તેને હપમા આપી છે તે નહિ સમજતા તેઓને આ વાત્ય લખી ગાખ્યું હોય તેમ લાગે છે શુનિચ્છી ધર્મવિજય

* એના ન્હાના બાઈનું નામ પાતાલ હતું, તે, ધનવાન હતો તેથી તેના ધરડ કામકાજ કરવા કાકુ રહેતો એક દિવસ તેના ક્યારડામા પાણી બરાબુ દરો અને કાકુ તેા નિશિન્દ ચલેા હતો તેને જડાગી કપડો આપ્યો એટલે તે ખેડ પામી ચાલી નીકળે વલસીપુર સમીપે આણીરમા જઈ વસેા એક સમયે કાઈ (કાર્પેટિક) કાપડી કપડા પુસ્તક પ્રમાણે, રૈવલક (ગિરનાર) પર્વતે જઈને, એક દુગ્ગડીમા સિદ્ધ રસ બરી લાવ્યો. વલસીમા આવતા 'કાકુય દુગ્ગડી' એવી આકાશવાણી સાંભળી બડકથી ને પોતાની ચોરી પકાઈ એમ માની તેણે તે દુગ્ગડી કાકુને ત્યાં ચાપણ મૂકી એક પર્વતે દિવસે કાકુ રસોઈ કરતો હતો તેવામા ચુલા ઉપર ખીંટિયે દુગ્ગડી બેસી હતી તેમાથી ચુલા ઉપર મૂકેલી તપેલીમા સિદ્ધરસનું ટીપુ પડ્યું એટલે તે તપેલી સોનાની ગઈ ગઈ પછી ધનવાન થવાનું સાધન મળ્યું એટલે બીજે દેસાણે દુગ્ગડી આદિ

જખાવા લાગ્યો. પણ પત્રીથી તેને કૃષ્ણ ચિત્રક^૧ અને બીજી કાર્મિક વસ્તુઓ મળી, એટલે કાકુ રકે પોતાની ઘાસની ઝુપડી બાળી મૂકી, અને નગરમાં જઈ બીજા દરવાજા પાસે એક મહેલ બનાવી ત્યાં રહ્યો. તેની પુણ દિન દિન પ્રતિ વધવા લાગી, અને કોટ્યધિપતિ ફરેવાયો, પણ તે એટલો બધો સોમી હતો કે કોઈ ઠેકાણે દેશો ખર્ચ કરતો નહિ, — ‘નહિ પત્રિત મનુષ્યોના લાભને અર્થે ખર્ચતો,’ નહિ યાત્રા કરવામાં વાવગતો, કે નહિ કોઈ ગરીબને આપતો. પણ ઉલટો ફરેતો કે જેનું લાગ્યું હોય, તેને ધન મળે એવું જણાવી પોતાના ગરીબ પડોશીનું ધન પણ તે પડાવી લેતો એક દિવસે કાકુ ગંઢી રેદીકરી ગળગળિત સોનાની ભવ્ય કાશકીવતે માથું ઝાળતી હતી તે રાજાની કુવ-રીના જોનામાં આવી, અને તે લેવાનું તેને મન થયું, પણ તેના બાપે તે આપવાને ના બી એટલે શીલાદિયે બલાત્કારે ખુચી લીધી આ દળિયો થયો. તેથી કાકુ રક, મેસે-૭ દેશમાં ગયો અને ત્યાંના રાજાને જઈને કહેવા લાગ્યો કે

પોતાનો સામાન મૂકી આવ્યો. ને પોતાની નૂની ઝુપડી હતી તે સળગાવી મૂકી નગરને બીજે નાકે પર રાખી ત્યાં વેપાર કરવા લાગ્યો. એક સમયે એક ધી વેચનારી ધીના માડવો લઈને આવી, તેની પાસેથી ધી જોખી લેવા માડવો જોખતા જોખતા ધીના પાર આવ્યો. નહિ તે જોઈ તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને જે હટાડી ઉપર માડવો મૂક્યો હતો તેમાં ચમત્કાર લાગવાથી તે લઈ લીધી એ હટાડી ચિત્રકરેવની શુધેલી હતી તેથી તેને આ મુમાણે ચિત્રક સિદ્ધિ માત્ર થઈ તેમ જ પૂર્વેના મઈ પુણ્યના પ્રતાપથી તેને બીજી સુવર્ણપુરુષસિદ્ધિ પણ માત્ર થઈ-૨ કે નો હમેશે.

૧ કિટલીકૃત “ફરી મેયાલાલ” નામનું એક પુસ્તક છે તેમાં ઉપરના વિચારને મળતી વાત છે, “પણા વર્ષ ઉપર નેશનલિટન પાસે (નાર્થમબર) એક છેડારી રહેલી હતી, તે દૂધ દોહીને તેની બરેલી વટલોઈ માથે મૂકી પાણી આવતી હતી, તેવામાં એક ખેતરમું પરિયો રમતી તેણે જોઈ, ને પોતાની સાથે જે દૂધ તેમને બતાવી, પણ તેને કોઈ જોઈ શક્યું નહિ. યેનીના જોવામાં આવ્યું તેનું કારણ એવું હતું કે, વટલોઈ મૂકવાની ઉઠેલી ચતુષ્પદી નામની વનસ્પતિના પાંદડાની ગુદેલી હતી એ વનસ્પતિથી પરી જોવાની શક્તિ આને છે.

૨ આ વાર્તાને ૧૧ ઠંકુર નારીયણે “ગુજરાતી” પત્રની વાર્ષિક બેટના પુસ્તક આ બહુ સારી રીતે જોખીને એવી રસિક બનાવી છે કે જે પડી પણ વાચવાનું આપણને મન થાય એનું નામ તેમણે “અનન્યમદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાસ” રાખ્યું છે. આ ૩૨૦ રાત્ર તે સિન્ધુ દેગનો (અલમનુરનો દાકિમ) અરબ અમરખીન જમાવ છે, વલ્લભીપુરનો નાશ ઈ સ ૭૭૦ મા થયો છે. આ સમયે સિન્ધનો દાકિમ અમરખીન હક્કસર બિન ઉસમાન હઝારમઈ હતો અને તે દિવસે સન ૧૫૬૬ ઈ ૭૬૭ મા ત્યાનો ૧૨ નો દાકિમ હતો. એના પછી ૧૩ ગો દાકિમ હિ સ ૧૫૬૬ ઈ ૭૭૦—૭૧ મા રૂદબિન દાકિમ હતો. (જુએ Roissant ૫-૨૧૩) ૨ ઉ. ને હમેશે.

જો તમે વનબીપુરનો નાશ કરો તો હું એક કરોડ મોરો આપુ રાજ્ય
તે કરાર કબૂલ કરીને સેના તૈયાર કરી કુચ કરના માટી રસ્તે જતા મેના
કરી ગાન પોતાના તથુમાં અર્ધો જામતો ને અર્ધો ઉધતો સતો દતો તેવામાં
પ્રત્યારને કાકુ રંજના ભાણીથી કાંઈ ઇન્દ્રામ મળ્યું ન હતું માટે અગાઉથી
નિચાર કરી રાખ્યા પ્રમાણે યોગવા લાગો — “આપણા રાજ્યની દરબારમાં
કાંઈ કાકુ માણસ નથી, નહિતર એક અજાણ્ય કુળના અને જેની રીતભાવની
કાંઈને ખબર નથી, તથા તે સારો છે કે નયારો તે કાંઈ જાણ્યું નથી
એવા એક ગંઠ નામના વેપારીના ભમાવ્યાથી, પૃથ્વીના મહાન્ ઇન્દ્ર સમાન
આ અધ્યપતિ સૂર્યના પુત્ર શીનાદિત્ય ઉપર અડાઈ કરવાને આવે
નહિ” રાજા આ સુખદાયક ઓપધના જેવા વચન સાંભળી બીજો દિવસે
આગળ વધ્યો નહિ પત્રી રેકના સમજવામાં ખરૂં કારણ આવ્યું એવે
બંદીને સાકળની ઇચ્છા પ્રમાણે મોરો આપીને તેને તૃપ્ત કર્યો, ત્યારે તે
ગાનની લુચરમાં બીજો દિવસે ઉપરના જેવો જ લાગ જોઈ બોલ્યો કે — “વિ
“ચારીને કે વિના નિચારે એક વાર પગલું ભર્યું તે ભર્યું, આ સિંહ સમાન
“મહાન્ રાજાએ એક ડગલું ભર્યું તો હવે આગળ ચાલનામાં શોભા છે
“ત્યારે સિંહ રમતા રમતાય પણ હાથીનો નાશ કરી શકે છે ત્યારે પત્રી
‘તેને મૃગપતિ અથવા મૃગવધ કરવાનું નામ ફોનરાની સા માટે હવે
“પડ્યું જોઈયે ? બેમાથી એક નામમાં પ્રતિગ નથી આપણા રાજાના પરા
ક્રમ અપાર છે, એના સામે કોણ ટક્કર લઈ શકે એવો છે ?’ આવા વચ
નથી ખુશી થઈને મેલેચ રાજા, ડકાના મડગડાથી આદાર અને પૃથ્વીને
ગજવી દેતો આગળ ચાલ્યો.

આણીમગ વનબીમા સમ્રાટ આવી પડવાનું છે એવું જાણીને શ્રીચંદ્ર
પ્રભુ, શ્રીવર્દમાઠ દેવ અને બીજા મૂર્તિઓએ શિવપદ્ય (પ્રભાસ), શ્રીમા-
લપુર, અને બીજા નગરો ભણી પ્રમાણ કર્યું શ્રીમલ્લશાહી મહાસુનિ પણ
પોતાના લડતો સહિત થયાસર જતા ગયા. કેવેચની મેના નગરની પામે

૧ ‘ત્યારે રાજ્યમાં કાંઈ સફટ આવી પડવાનું હોય ત્યારે, તેમના દેવની મૂ-
ર્તિઓ જાતી રહે નહિ એટલા માટે અસલી લોકો તેમને સાક્ષી લેતા કિનિશિયન
“રાકો મેલમર્ચની મૂર્તિ નિરતર સાક્ષી લીધેલી રાખતા” — આશ્વનની ક્વાસિકા
કાકાનેરી પૃ. ૬૦૧

“બ્રહ્મ બુદ્ધિના ચાકુદી લોકોને તેમના કોપકારણને લીધે સિદ્ધ થવાની હતી
“ત્યારે તેમના દેવવના જે અદૃશ્ય રાકો હતા તે રૂઢેલા તથા કે ચાલે આપણે
“અદિથી જાતા રહિયે” — દિગ્વિસ સૂર્યન હન મંવદ પૃ. ૬૦

આવી પહોંચી, અને રૂંક જે પોતાના દેશના નાશનો ધિક્કારવા યોગ્ય કારણરૂપ હતો તેણે દગો ઈર્ષ મેલેછોને શીખવ્યું, તેથી તેઓએ સૂર્યકુડ^૧ ગાયના લોહીથી ભર્યો, એટલે શીલાદિત્યની ચડતી કળાનું કારણ જે તેનો પવિત્ર ઘેડો હતો તે ત્યાંથી રાખને તથા ઈર્ષ વિષ્ણુના ગરૂડની પેડે આકાશમાં જતો રહ્યો. આ પ્રમાણે શીલાદિત્ય નિરૂપાય થઈ ગયો, તેથી મરાયો તે મેલેછોએ, જાણે રમત કરતા હોય તેમ, વલ્લભીપુરનો નાશ કર્યો.

વલ્લભીપુરીના નાશ વિષે હિન્દુઓમાં દંતકથા ચાલે છે તે ઉપર લખેલા જૈનના જ્ઞાનન્તા જ્ઞાનન્તા કરતા કેવળ જૂદી જ છે, અને ધણુ કરીને તેમાં ઇતિહાસ-વિષયક કશો આધાર નથી. આ દંતકથા, મેદાનનાં નગરોની વાત સાથે અને લાટની સ્ત્રીના મરણની વાત સાથે, એટલી બધી મળતી આવે છે કે એ અદ્ભુત વાતની યામા અને ઇસારાથી ઉપજેલી વાત કરતા કોઈ ખીજ હોય એવું તેા ભાગ્યે જ ધારી શકાય. આપણે જાણીએ છીએ કે, જેનો એકાએક પત્તો લાગી શકે નહિ, અને ભાગ્યે જ માનવા જોગ હોય એવી વાતો એશિયા ખંડના ગ્રામીણ અને ધણા અર્વાચીન લોકોમાં ચાલતી આવી છે અને હિન્દુ લોકો, જે ચમત્કારિય વાતોનો ગમે તે પ્રકારે પત્તો લગાડવાને નિરતર આનંદ માની લે છે, અને જેઓ જાણે છે, કે શક્તિમાન ઇશ્વર જે “ભૂમિ ઉપર વસનારા લોકોના પાપકર્મને લીધે, તે ભૂમિ રૂળરૂપ હોય તેને ઉજ્જડ કરી નાખે છે” તેના કોઈ પણ કોપને લીધે જ એક વાર દબ્બળાભરેલી વલ્લભી સહડો વર્ષથી ઉજ્જડ થઈ પડી રહી એવું માની, ચોક્કસ આવડુ કામજી કાગવી દેવાને તેઓને આભાવિક વલણ થયા વગર રહે નહિ.

રતે દંતકથા એવી છે કે, “હુંડીમહા નામે સાધુ, પોતાનો એક શિષ્ય લઈને “વલ્લભીપુર આવ્યો. આ પવિત્ર પુરૂષે વલ્લભીની છક પાસે તે વેળાએ ચમારડી “નામે એક જગા હતી, તેની પાડોશમાં ઈશાવળાના ફૂગરની તથાગીમાં નિનાસ

૧ પ્રબધર્ષિતામણિમાં એમ છે કે, પચસજ્વલદકોને (બેડ વાળ જેવું વગાડનારા એને) લાગ્યે આપણે દેવતા એટલે સૂર્યના આપેલા અશ્વલપર ચડીને શીલાદિત્ય ચુદ્ધ કરવા આવ્યો. કે ત્યાર જ તેમણે જ જોઈથી વાળ વગાડ્યાં તેથી ઘેડો બડકીને આકાશમાં ઉડતા રાત્ર પચ્ચો ને સૂર્યલોકમાંથી અશ્વ આવ્યો હતો તે લાં જતો રહ્યો—૨ ઉ

૨ ૧૨૭ મારવી પાસે રાજ્ય જામ છે, તેની સમીપ એક પાટણ હતું તેના તથા ભદ્રાવતીના નાશ વિષે આવી જ દંતકથા ચાલે છે, તેમાં સાધુનું નામ હુદહીમહા દેવાય છે—

આ દંતકથાને લગતી અવધૂતના અભિયાનની વાત “અનન્ત પ્રભા”માં પૃ ૧૪૧થી ૧૪૭ સુધીની The Indian Antiquary ઉપરથી લખી છે તે વધારે સારી છે. ૨ ઉ

“કર્યો શિષ્ય નગરમા લિક્ષા લેવાને ગયો પણ તે તો કહિં મળી નહિ, ત્યારે તેણે
 “જગવમા જઈને લાકડા કાપી આણી વેચ્યા, ને તેના પૈસાનો લોટ લીધો પણ
 “તેના રોટલા કોઈ ઘડી આપે નહિ આખરે એક કુભારણુ મળી તેણે ઘડી
 “આખ્યા આ રીતે પ્રતિદિવસ કરતા કેટલાક દિવસ પીતી ગયા, એટલે લાકડાના
 “ભારા બધુ ઉચકવાથી શિષ્યના માથાના વાળ ઘસાઈ જવા માડ્યા તે જોઈ
 “સાધુએ તેને તેનું કારણ પૂછ્યું તેનું પેવાએ ઉત્તર આપ્યું કે, મહારાજ! આ
 “નગરમા કોઈ લિક્ષા આપતું નથી, તેથી મારે જગવમા જઈ લાકડા કાપી
 “નાવી વેચવા પડે છે, તેનો લોટ આણુ છું, ને એક કુભારણુ મને તેના
 “રોટલા ઘડી આપે છે, આ કારણથી મારા માથાના વાળ ઘસાઈ જવા માડ્યા
 “છે સાધુ પુનઃ બોલ્યો ‘હું મારી મેલે આજે માનવા જઈશ’ એમ કહી
 “પોતે ગયો, પણ તેને કોઈએ લિક્ષા આપી નહિ, માત્ર પેની કુભારણે આપી
 “આ ઉપરથી સાધુને ઘણો ક્રોધ ચઝો તેણે શિષ્યને કહ્યું કે કુભારણુને
 “જઈને કહે કે, તું તારા કુટુંબના સર્વે માણસો લઈને નગર છોડી જતી રહે
 “આજે આ નગર ડટાઈ જશે કુભારકુભારણુ પોતાના દીકરાને લઈને વચમી
 “છોડી આ-આ કુભારણુને સાધુએ નેતાની હતી કે તારે નગર ભણી પાછું
 “વાળી જોવું નહિ પણ દરિયાકિનારે, હાનમા જ્યાં લાવનગર છે ત્યાં
 “જઈ પહોંચી ત્યારે સાધુ પુરનની તેણે આજ્ઞા ઉત્તરીને વનની ભણી પાછું
 “જોયું એટલે તત્કાળ તે પાપાણુની પુતળી જની ચર્ધ તે ત્યાં હજી સુધી
 “ફૂવાપરી માતાના નામથી પૂજાય છે આણીમગ પેનો સાધુ કમડતું ઉંડું
 “કરીને બોલ્યો કે-‘નગર’ તું ઉંધું વળી જ, ને તારો ધનમાન ધૂગ ધઈ જાયો!
 “આવું કહેતા વેત જ વનનીનો નાશ થયો’

હાનમા વગા નામે કર્યો છે તેની પશ્ચિમ અને ઉત્તર ભણીની બાજુએ
 એક મિથ્યાગ પીતુડીનું જમલ છે તેમા આઝા અવળા રસ્તા છે, ને તેમા
 વનનીપુરના ખરેરનો મુખ્ય ભાગ આવ્યો છે તે બધો ઉવાડી રીતે નજરે પડે છે
 ઘર બાધવા સારૂ ઈંટો વગેરે કાટ કુહાડી લેવાને કર્યાના લોકોએ જોદી જોદીને
 ઘણા પોનાણુ કરી મૂક્યા છે તેમા ભીતિના પાથ જણાયા છે તે ઘણા ખરા
 તો સાડાચાટ પુટ પહોળા, પગેની ધોટાના માગીથી ચલેના છે કેટલાએક ખાડાની
 જોડી ખાણો ચર્ધ જાય છે ને તેમાથી ખારૂ પાણી નીચે છે કહે છે કે વગા
 કર્યાની આસપાસ ત્રણ ચાર મહાન સુધી ઈંટાના ચણુનરતું કામ જોવામા
 આવે ૬ ઈંટા ઘણી ખરી ૧૬ ઈંચ લાંબી ૧૦ ઈંચ પૂરોગી અને ૩ ઈંચ જડી
 જોવામા આવે છે

આ પીતુડીના જમન પામે ઘેવારો નદી વહે છે તેમા ચોમાસામા પૂર

આવે છે ત્યારે આખા જંગલ ઉપર તેનું પાણી ફરી વળે છે. આ પ્રમાણે એકઠા થયેલા પાણીનાં જૂઠાં જૂઠાં વહન સપાટ મેદાનમાં વહી જતાં ખંડેરને છેક ઉધાડું કરી મૂકે છે, તેથી નાશ પામેલી વધબી ઉઘાડી યઈ પડે છે.

વળા કચ્છાની ઉત્તરમાં એક કુંડની જગ્યા છે. તે ઘોરારહમન કહેવાય છે, અને નૈર્ઋત્ય કાણુમાં સપાટ વિસ્તીર્ણુ જગ્યા છે તે શિયાળાની ઋતુમાં લીલાછમ જેવા ધર્ણના છોડથી છંવાઈ ગયેલી દેખાય છે. આ જગ્યા, રત્ન તલાવ કહેવાય છે અને કેટલેક ઠેકાણે તેની પાળ હજી સુધી નેવામાં આવે છે.

૦ પીમુડીના ઝાડથી છવાઈ ગયેલી જગ્યા છે, તેમાં અને વળાની બધી બાજુએ, શિવ અને પૌઠિયાની આનિટ પાપાણુની બનાવેલી મૂર્તિયો ધણી નેવામાં આવે છે. તે કદમાં ધણી જ મોટી છે. આ સર્વે, જમીનની સપાટી ઉપરના ચોક્કા ઉપર બેસારેલી નેવામાં આવે છે, તેજ ધણુંકરીને અસહના દેવાસપની સંપાટી દશે એમ લાગે છે. તેથી જણાય છે કે નગર કંઈ દટાઈ ગયેલું નથી. શિવલિંગ તો ધણું ખરાં આખાં છે પણ પૌઠિયા અથવા નંદી જે 'તેમની સામે છે તે ખંડિત થયા વિનાના નથી. એક આનિટ પાપાણુની નંદીની મૂર્તિ છે તેને માર્યું નથી અને શરીરમાં ચીરો છે, આ નંદી બુદેશ્વર મહાદેવના લિંગની^૧ સામે છે. જેટલાં લિંગ શોધી ફહાડવામાં આવ્યાં છે તે સર્વેને બ્રાહ્મણોએ નામ આખ્યાં છે, જેમ કે વૈજનાથ, રત્નેશ્વર, ઈશ્વરિયા મહાદેવ ઇત્યાદિ. નંદીની મૂર્તિયો હવણાંની મૂર્તિયો કરતાં ચતુષ્પાદી પ્રાણીની સરસ બેસવાની ટપ્પમાં ઠાત્રી ફહાડેલી છે.

કર્નલ ટાડના લખવા પ્રમાણે, સૂર્યવંશનો કનકસેન રાજા સન ૧૪૪ અથવા ૧૪૫માં, પોતાની રાજધાની અયોધ્યા હતુ અને જ્યાં રામચંદ્રજિયે રાજ્ય કરેલું એવું પોતાનું કોશલનું રાજ્ય છોડીને, વૈરાટ જઈ વસ્યો. આ સ્થાનમાં પહોંચના પુત્રો પોતાના વનવાસની વેળાએ આવી રહ્યા હતા તેથી તે પ્રખ્યાત છે, અને હવણાં ધોળાકાર કર્યો છે તે જ એ હશે

૧ વળાની પાસેનાં લિંગ, હાલનાં દેહેસમાં હોય છે તેવાં જ છે. પણ તે કદમાં મોટાં છે, અને આનિટ ભત્તરા પાપાણુના એક કંકણનાં ઘડેલાં છે. તે બે ૨૬ ઈંચી જળાધારીમાં ત્રણ ૨૬ ઈંચાઈનાં અને ૮ ૨૬ ઘેરાવામાં ગોળાકાર છે. એમાંનાં કેટલાંક ગોળાકારી અથવા ખુણુ યઈ ધણીથી ગોળાકાર થયેલાં છે.

૨ કચ્છમાં વાગડ કહેવાય છે તેમાં જેડી (કાતપત્રી) ગામ છે તે, તથા બાહાર ખાન્તમાંનાં દીનાજપુર અને ફેગપુર, તેમજ, જયપુર પાસેનું વૈરાટ, અને ધારનાડ પાસેનું હનગળ પણ વૈરાટ નગર કહેવાય છે. ૨. ઉ.

એવી ધારણા કરવામાં આવી છે. કનકસેને પંચમાર વંશના રાજા પાસેથી રાજ્ય ખંડાવી લીધું અને વડનગરની સ્થાપના કરી. ચાર સૈન્યો વહી ગયા પછી તેના વંશજ વિજયે, ૧ વિજયપુર અને વિદ્યરજા વસાવ્યાં, તેમાં છેલ્લું શહેર પછીથી સિદ્ધાર કહેવાયું. અને એ જ વંશવાળાઓએ પ્રખ્યાત વલ્લભી નગર વસાવ્યું તથા ખેલાત પાસે જાળની શહેર સ્થાપ્યું, અને તેના પણ વલ્લભીના નાશ સાથે જ નાશ થઈ ગયો.^૨

ખીજે ઠેકણે એ જ ગ્રંથકર્તા કહે છે કે, કનકસેને સૌરાષ્ટ્ર જઈને હાંકમાં પોતાનું રહેઠાણ કર્યું. એ શહેર પ્રાચીન કાળમાં મુગરીપટ્ટણ કહેવાતું હતું. અને બાળખેતર (હજી મુધી સાત કહેવાય છે) રાજ્યની જિત કરી લીધા પછી, એના વંશે બાળ રજપૂતનું પદ ધારણ કર્યું. વલ્લભીનો નાશ થવાથી ત્યાંના થેલા રહેવાસિયો, જલી નામે જૈન શહેર, જે મેવાડ અને મારવાડની સીમા ઉપર છે ત્યાં જઈ વસ્યા, અને ખીજ હતા તે મારવાડ પ્રાન્તના સાંદરા અને નાંદોલમાં જઈ રહ્યા.^૩

જે જૈન ગ્રંથકારોનાં લખેલાં વર્ણનોમાંથી અમે ઉતારો લીધો છે તે ગ્રંથકારો, વલ્લભીનો નાશ વિક્રમ સંવત્ ૩૭૫ (ઈ. સ. ૩૧૬)માં થયો કહે છે. એ જ વર્ષમાં વલ્લભી સંવત્સર નામે એક સંવત્સર ચાલ્યો,^૪ અને આ ગ્રંથકારોએ વલ્લભીના નાશનો ફહાડો, એ નગરના નામથી કહેવાતા સંવત્સરના પ્રારંભના ફહાડા સાથે શેગભેગ કરી દીધો હોય એવો સંભવ છે. શત્રુંજયમાહાત્મ્ય ઉપરથી જણાય છે કે ખાલીટાણાના કુમર ઉપરનાં દેરાસરોની પ્રતિષ્ઠા જે શીલાદિત્ય નામે રાજાએ કરી, તે વિક્રમ સંવત્ ૪૭૭ (ઈ. સ. ૪૨૧)માં ગાદિયે બેઠો. વલ્લભીના જે રાજા થઈ ગયા તેઓનાં નામની જૂદી જૂદી ટીપો તામ્રપટ્ટ ઉપરથી ઉપજાવવામાં આવેલો છે, તેમાં શીલાદિત્ય નામના ચાર રાજાઓ નોંધેલા છે. આ રાજાઓમાંથી અરાટનાં નામ નોંધેલાં

૧ જુલો રાસમાળા પૂરલિક્ષમાં પરિશિષ્ટ. અંક ૩ માં વલ્લભીપુરનો ઇતિહાસ.

૨ આનંદસ ચાંદી રાજસ્થાન એ નામના ગ્રંથના પૂલેલા પુસ્તકને પૃષ્ઠ ૮૩ તથા ૨૧૫ થી ૨૧૮ સુધીમાં લખ્યા પ્રમાણે.

૩ "વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા" નામના પુસ્તકને પૃ. ૫૧, ૧૪૮ ૧૬૮, ૩૫૨, પ્રમાણે તથા રાજસ્થાન પુસ્તક પૂલેલું પૃ. ૨૧૭ પ્રમાણે.

૪ ટૉડરૂટ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયાને પૃ. ૫૦૬ ખિલાવળના લેખ ઉપરથી.

૫ બેમાલની એસિયાટિક સોસાયટીના જર્નલ. ૪ ના પૃ. ૨૭૭ તથા એના જ પુસ્તક ૭ માના પૃ. ૯૬૧, અને શુંજયની એસિયાટિક સોસાયટીના જર્નલ ૩ ના પૃ. ૨૧૩ ઇત્યાદિ પ્રમાણે.

છે તેમાંના પ્રહેલા બેને સેનાપતિ કરીને લખ્યા છે, તે ઉપરથી કલ્પના થાય છે કે તેઓ ઉચ્ચજાતના પરમાર રાજાઓના આગ્રિત હશે. બાકીના રાજાઓએ “મહારાજા”નું પદ ધારણ કર્યું છે. તેઓ વળી “શ્રી ભટ્ટાર્ક” કહેવાતા હતા અને એમ જણાય છે કે તેઓ (તેઓમાંના ઘણા ખરા) મહેશ્વર અથવા શિવના ભક્ત હતા; કેમકે તેઓની રાજમુદ્રા અને વાવટા ઉપર શિવના પોઠિયાનું ચિત્ર છે, અને આપણા જોવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે તેમની નાશ પામેલી રાજધાનીમાં શિવલિંગ ઘણાં જોવામાં આવે છે. ઉપરના લેખ ઉપરથી વર્ષ ૧૬૭૩વામાં આવ્યાં છે (આશરેથી) તે ઇ. સ. ૧૪૪ થી તે ઇ. સ. ૧૫૫૬ સુધી શાલો થાય છે. એમાંની છેલ્લામાં છેલ્લી, જો વલ્લભીના નાશની ખરી શાલ ગણાયે તો તે ઘણી જ વહેલી છે. હિન્દુસ્થાન વિષે ચિનમાં લખેલા વૃત્તાન્તમાં લખે છે કે:—“ટાંગ વંશના રાજ્યની વેળાએ, ઇ. સ. ૬૧૮ થી ૬૨૭ સુધી હિન્દુસ્થાનમાં ઘણો ક્લેશ ચાલ્યો હતો. રાજા (શીલાહિત્ય ?) “ઘણી લડાઈઓ લડ્યો હતો. હુયેનસાંગ (હુએનસંગ) નામે ખ્રીસ્ત મતના ચીન “દેશના એક સાધુએ પોતાના પ્રવાસનું પુસ્તક લખ્યું છે, (ઈ. સ. ૬૪૦) તે “આ વેળાએ હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યો હતો અને શીલાહિત્યને મળ્યો હતો.”^૩

મોનસો જાકવેટ ફ્રેન્ચ^૪ ભાષામાં વૃત્તાન્ત ઉતારી લીધો છે તેમાં લખે છે કે “વલ્લભી દેશ પલારિસની (લાટ) ઉત્તરમાં છે, તેનો ઘેરાવો ૭ હજાર “લી (૧૪૦૦ માઇલ) છે. તેનું રાજધાની નગર ૩૦ લી (પાંચ માઇલ) કરતાં “પણુ ઘેરાવામાં વધારે છે. ત્યાંના રહેવાસિયોની રીતભાત, ઉત્પત્તિ, ગરમાઈ, “અને તેમના શરીરની પ્રકૃતિ એ સર્વ માળવા દેશ પ્રમાણે છે. વસ્તી ઘણી “છે; કુટુંબો દ્રવ્યવાન છે; ત્યાં સૌ કરતાં પણુ વધારે ઘર કેલ્ચરધિપતિ ગણાય છે. આ રાજ્યમાં ઘણાં દૂરદેશાવરોમાંથી અત્યંત “સંપત્તિ આવી એકડી

૧ અમને વધારે સંભવ કલ્યાણના સોસાઈટિને લાગે છે.

૨ અમારી પાસે એવી સુદ્ધા છે. ૨. ઉ.

૩ રોયલ એસિયાટિક સોસાયટીના જર્નલનું પુસ્તક ૭૬ પૃ. ૩૫૧.

૪ ચીનના ખ્રીસ્ત સાધુએ ચાન્ગોકિસયાના આક્રિયા અને ઇન્ડિયામાં ઇ. સ.

૬૩૨ અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં પ્રવાસ કર્યો હતો તેના વૃત્તાન્ત ઉપરથી ઝોંગાલની એસિયાટિક સોસાયટીના જર્નલના પૃ. ૫ અને ૫. ૬૮૫ મેં વલસા વિષેની એની નોંધ જપાઈ છે, તે ઉપરથી; પણુ તેમાં એની સૂચના પ્રમાણે નામનો ફેરફાર કર્યો છે.

૫ વલ્લભીપુરનો આસપાસનો પ્રદેશ તલજા, જાદ્રાઈ અને આજુ ગોહિલવાડ એ સર્વેના બધા બાગનું પ્રાચીન નામ વાળાક છે.

૬ માળવાનું પ્રાચીન નામ અવંતિ દેશ છે. ૨. ઉ.

યાય છે. એકસો કરતાં પણ વધારે સંધારામ (જૈનમતના મંડ) જોવામાં
 " આવે છે; ત્યાં છ હજાર કરતાં પણ વધારે સાધુ છે; તેઓમાંના ધણાખરા
 " સમાધિ સમ્રાટના અનુયાયી છે, અને તે મત હીનવાન મનના પેટાનો
 " છે. ત્યાં સેંકડો દેવાળ્યા તો દેવનાં છે; તેના સાધુની સખ્યા મહોદી
 " છે. ગૌતમ શુદ્ધ જ્યારે મૃત્યુ લોકમાં હતા (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૦ થી
 " ૪૮૦) ત્યારે આ દેશમાં વણી વાર આવેલા હતા. અને તેમણે જે જે
 " જાડની ડાયા નીચે વિશ્રામ કરેલા, તે તે દેહાણુ ઓળખાઈ આવવા સારું
 " અગ્રેષ્ઠ રાજ્ય (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૦) અૂપો બધાવી છે. રાજ્યકર્તા વસ
 " ક્ષત્રિય કુવનો છે આગળનો રાજા, માળવાના શીવાદિત્યનો ભત્રિજો હતો,
 " અને હાલમાં જે ગાંધ્ય ચલાવે છે તે કનોજ (કાન્યકુબ્જ) દેશમાં શીવા-
 " દિત્ય ગાંધ્ય રાજ્ય કરે છે તેના કુવરનો જમાઈ થાય છે, તેનું નામ દ્રૌવ ભટ
 " (કુવપકુ કુવભટ) છે મોનશો ભટકવેટ ધારે છે કે, વવભીના રાજ્યોના
 " વસામાં અગિયારમો રાજા, જે બીજો દ્રૌવ સેન થઈ ગયો, તે જ આ
 " રાજા જાણુવો. વવભીનો નાશ એ વસતા જે છેલ્લા ગાંધ્યની વેળામાં
 " થયો તે થયો. શીવાદિત્ય રાજા હતો, એનું રાજ્ય (અકેશ રાજ્યનો
 " સુમાર વીસ વીસ વર્ષનો ગણતા) મેડામાં મોડું સુમારે ઈ. સ. ૭૭૦
 " (૭૬૬) સુધી હતું પણ મિસ્તર વાયન આશરો બાધીને જે સેંકડાં
 " પૂરેલું ધારે છે.

રાજસ્થાનનો કતો ધારે છે કે, વવભી ઉપર મેસેન્જ લોકોએ ચડાઈ
 કરી હતી તે સિધિવન લોકો હતા મિસ્તર વાયન કહે છે કે તેઓ "બ્રાહ્મ
 દન્ડિયન" જાતિના લોક હતા, એઓના સિલ્લા સોરઠમાંથી ધણા મળી
 આવ્યા છે. અને મિસ્તર એલિફન્ટન ધારે છે કે, તેઓ મહોદ્દા નશિરવાન
 પાદશાહના હાથ નીચેના ઇરાનિયો હશે ચડાઈ કરનારા લોકો મેસેન્જ અથવા
 હિન્દુ ચિના બીજા જાતિના હતા એવું જો લખ્યું હોત નહિ તો, અમે
 એવી ધારણા કરત કે, સોરઠમાં પોતાની સત્તા ફરીથી સ્થાપન કરવાનો
 પ્રયત્ન કરતા, દક્ષિણ માહેવા કલ્યાણના સોલકિયોએ વવભીનો નાશ કરેલો
 હશે વવભીનો નાશ થયાની સાલ નક્કી કરવામાં, અનિશ્ચિતપણુ એટલું બહુ
 આવી પડે છે કે, તેનો નાશ કરનારા લોકો વિષે જે જે કલ્પના કરિયે તે સર્વ
 દેદળા પાયા ઉપર જ યાય એમ છે હિન્દુસ્થાનના આ ભાગમાં એક બીજો

ગજકર્તા વશ હતો તે અલુહિયપુરના ચાવડા રજપૂતોનો હતો આ અલુ-
હિયપુર રાજધાની ઈ. સ. ૭૪૬ માં સ્થાપવામાં આવી એમ કહેવાય છે.
હવે અમે જે વૃત્તાન્ત લખીએ છીએ તે ઉપરથી જણારો કે ચાવડાઓની રાજ-
ધાનીની સ્થાપના વવળીપુરનો નાશ થયા પછી બહુ મોડી થઈ નથી

પ્રકરણ ૨.

—૧૭૪૭—

જયશિખરી ચાવડો^૧, પંચાસરનો રાજા.

કચ્છના રણ પાસે પંચાસર છે ત્યાં વવળીથી ઓમહસરિ અને ખીળ
નાસેક આવીને રહ્યા હતા, તે વેળાના પ્રારભથી, અમે લખવાનું શરૂ કરીએ
છીએ અમારૂં પ્રમાણુ “રત્નમાળા” અથવા રત્નનો હાર એવા નામનો
ગ્રંથ છે તે છે એ ગ્રંથ કૃષ્ણાજી નામના બ્રાહ્મણે, ગૂજરાતના મહાનસિંહ
રાજાના વખાણને અર્થે, કવિતામાં રચ્યો છે

તે કવિ કહે છે કે —“સોનકી વશની કાર્ત્તિ ધણી છે, એ વશ દેવનો
“છે તેમાં સિદ્ધરાજ એ એક કુળદીપક થઈ ગયો છે ” વળી તે કહે છે
“કે ખરી વાત છે કે, જે રસ્તામાં મારે ચાલવાનું છે તે રસ્તો, મારા પહેલા
“થયથા કવિયોના ગ્રંથોથી પાશરો દોર જેવો થઈ ગયેલો છે, અને જે મોતી
“મારે પરાવવાના છે તે મોતી પહેલા કવિયોની હીરા સરખી છુદ્ધિથી
વિધાયલા છે, તો પણ, આ વીર રાજાના ફરીથી ઘટિત વખાણ કરવાને
‘ સરસ્વતી દેવીના પ્રતાપથી જ હું શક્તિમાન થઈશ ” પણ કૃષ્ણાજી પોતે
પોતાની રચનાથી તૃપ્ત થયો હોત નહિ તો તે ખરો કવિ કહેનાત નહિ તેણે
આત્મવખાણ એવા શબ્દોથી કહ્યા છે કે તે ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે,
અગર જો તેણે ખીળના ગ્રંથના વખાણ ઉદારતાથી કર્યા છે, તો પણ તે
પોતાના ગ્રંથની છુજ કરવામાં કાંઈ પણ પ્રકારે અબળ ન હતો

“જે માણસ સમુદ્રમાં ન્હાયો તેણે સર્વ તીર્થ જવ્યા, જેણે અમૃતપાન
“કર્યું તેને ખીળી કશું ખાનાને નોંધવું નથી જેની પાસે પારસમણિ છે તેની
પાસે સર્વ ધન છે, એજ રીતે જે માણસે રત્નમાળા વાંચી તેણે સર્વ
પુસ્તક વાંચ્યા આરસ પહાણથી બાંધેલું જળાશય હોય પણ તે જળ વિના

૧ ચાવડા, શૈલ, ચૌરાનો સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ અને તેમની એળખ મઠે જુઓ
રાસમાળા પૂરણિકા અ. ૪

“શોભતું નથી; તથા દીપાયમાન દેવાકથ હોય પણ તેના ઉપર શિખર ચઢું
 “હોય નહિ તો તે શોભતું નથી, તેમ જ કાઈ માણસના શોધ ધણા ભારે
 “હોય પણ તેણે બે રત્નમાળા વાંચી નહિ તો તેની પંડિતાઈ શોભતી નથી.”

અમને લખવાને દિવસીરી ઉપર છે કે મૂળ આ રત્નમાળાનાં ૧૦૮
 રત્ન હતાં તેમાંથી માત્ર આઠ રથાં છે.

સંવત્ર ઉપર અથવા ઈ. સ. ૧૯૬૩માં કથ્યાણુર નગરમાં સૌંદર્ય વંશને
 ભૂવડ રાજા રાન્ય કરતો હતો. તેની પાસે સોળ પટાવત હતા, તેમને નિરંતર
 તે પોતાની પાસે રાખતો હતો. તેઓ રાજભક્ત હતા, અને રાજાની ચાની
 ધમધી બેવાને ઇચ્છતા હતા. લડાઈની વેળાએ મુઠિયો વાળીને નાશી જાય
 એવા ન હતા; પણ આકાશના સ્ખંભની પેઠે ડમે નહિ એવા હતા. એમનાં
 નામ નીચેના કુદામાં છે.—

(કુદો)-ચંદ, દંડ, બદ, વેદ, વૌર, સિંહ, સિંધુ, ત્રિરિ, ધીર;

સામવ, ધીમવ, મન્વિ, પદ, ભીમ, મહારથો, મિહિર.

આમાં, મિહિર હતો, તે મુખ્ય હતો. તેને કાઈ દિવસ ખ્દાર કામગિરી
 ઉપર મોકલવામાં આવતો નહિ. બાકી બીજાઓને, નિત કરવા સાર ઉતર, દક્ષિણ,
 પૂર્વ, પશ્ચિમ ચારે દિશાએ મોકલવામાં આવતા હતા. આસપાસના સર્વે રાજા-

૧ છપય-સજિત સોઠ સિનગર, નારી વિન ચંદ્ર ન સોદે;

પુરુષ ધરે વોવાક, પાવ વિન લસત ન જોદે,

આરસ રવિત જલામ્ર, પાર્તી વિન માનિય હના,

રેઝી વસિ વિન રેઝી, મુક્ત ધૂત વિન સવ મુના,

સવ ગ્રંથ પંથ વંદિત લસે, રત્નમાલ નદિ જો પડે,

બહુ દિપ્તિમાન દેવઠ બગ્યો, ન સસે કિલુ ગિચર ચંદે.

ગ્યો નિધિ યે અન્હાત, તીર્ય સવ સો નર કીના;

જો કિવિત દિય દાન, દાન સવ હી તિન દીના,

પરધન પર ત્રિય ત્યાગ, સવે જૂન પૂજન પારે,

અમૃત મિલે આહાર, રચદ સવ ઓરે વિમારે;

સવ ધન તિનકે શ્રદ્ધાનિહ, જિનકુ ચિંતામણી મિલે,

અસ ગ્રંથ પંથ સવ સો પદયો, રત્નમાલ ઘર હી દિલે.

૨ પ્રગન્ધ ચિન્તામણિના કર્તા એકાંત કાન્ધુબ્ધ દેશના કથ્યાણુર નગરને
 રાજા ભદ્રેવ (ભૂવ, ભૂવડ અથવા ભૂવડ) હતો એમ લખે છે, તેમ જ કુમારપાલ ચરિ-
 તમાં પણ એમ જ છે અને ઇતિહાસોમાં એ નગર દક્ષિણ કથ્યાણુ એમ ગણેલું છે. ૨ ઉ.

એમાં ભૂવડની આણુ વર્તોઈ ગઈ હતી. માત્ર એક ગૂંજરાતનો રાજા જિતાયા ત્રિના રહ્યો હતો. તે આવડા વંશનો હતો; તેનું નામ જ્યોતિષીયરી હતું; અને તેની સ્ત્રી રૂપસુંદરી કરીને હતી. તેનું રાજધાની નગર પંચાસર હતું. પોતે બળવાન, તેજવાન અને બુદ્ધિમાન હતો; તેનો ભંડાર અખૂટ હતો, અને તેની ફાજ અગણિત હતી. આવો એક રાજા જૂનજમાં છે એટલી જાણ પણ ભૂવડના પટાવતોએ તેને પડવા દીધી નહિ, તેથી તે જાણતો હતો કે આખી પૃથ્વી મારી સત્તા નીચે છે.

જિતી લીધેલા દુરમતોને ત્યાં લૂટ કરી તે લૂટથી અને ડાંટ, ઘોડા, રથ, અને હાથિયોથી આખું કલ્યાણુ નગર ભરાઈ ગયું હતું; અવેરી, વણકર, સૂતાર, અને સુશાસિત વાસણુ બનાવનારા ત્યાં વસતા હતા. અને ધરની ભીંતો રંગિત ચિત્રોથી સજ્જગારેલી હતી. વૈદ્ય, અને કારીગર ધણુ હતા, તેમ જ ગવૈયા પણ ત્યાં વસતા હતા, અને વિદ્યા ભણવાને અર્થે નિશાળો પણ હતી. સૂર્ય છ મહિના ઉત્તરાયનમાં ચાલે છે ને છ મહિના દક્ષિણાયનમાં ચાલે છે તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે લંકાપુરી અને કલ્યાણુપુરીની શાભા સરખાવાને તેનાથી બની આવે.

ખીજા સદ્ગુણોની સાથે, રાજા ભૂવડ, પંડે સર્વ જાતના રૂદ્ધાપણનો ભોગી હતો, અને તે સાથે વિદ્યાનો મોટો પોષક હતો. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ડાહ્યા હિન્દુરાજને આશ્રય આપવાને ઘટિત એવાં જે બાકરણુ અને કાવ્યશાસ્ત્ર તેનો તે પૂરો પોષક હતો. વિદ્વાન લોકોને તે એટલું બધું ઉત્તેજન આપતો કે, જે પ્રમાણે ચોમાસાનું બધું પાણી દરિયા ભણી ચાલી જાય છે તે જ પ્રમાણે બધા પ્રકારની પ્રવીણતા તેના દરબારમાં ચાલી ચાલી આવતી હતી.

એ રોજને એક બાગ હતો, તે શિવની કૈલાસપુરી જેવો હતો; તે પરમાનંદ પ્રમાટે એવાં ફૂલ અને ફળનાં ઝાડથી શોભાવેલો હતો. તેમાં એક સમયે રાજા નૃત્ય, ગીત, ગાયનથી ઉર્મગ પામતો ગિરાજમાન થયો હતો. તેનો યુવરાજ, કર્ણ કુંવર, રાજપોષાક પૂંહેરી, એક પડખે ગિરાજ્યો હતો, અને બેઠ અને ખીજા પટાવતોથી આખી મંડળી શોભાયમાન દેખાતી હતી. તેમાં વળી બુદ્ધિ અને રૂદ્ધાપણમાં એક ખીજાથી ચડિવાળા એવા વિદ્વાન અને કવિયોનો સમાજ એડેલો હતો, પણ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ કવીશ્વર કામરાજ, જે રાજાનો મિત્ર હતો તે હતો; રાજા ભૂવડ જેમ સુખદોમાં શોભાયમાન દેખાતો હતો તેમ એ કવીશ્વર વિદ્વાનોમાં શોભાયમાન દેખાતો હતો. તેવામાં એક પર-

દેશી કવિએ આવીને રાજના વખાણનાં કવિન કહેવા માંગ્યાં. તેમાં જે ચતુરાર્ધ જતાવી હતી તે સમજીને રાજ પોતે રીઝ્યો, અને પોતાની આસ-પાસ કવિયો બેઠેલા હતા તેઓને તેનું ઉત્તર કહેવા કહ્યું, પણ તેમાં કોઈની દિમત ચાલી નહિ. પછી ભૂવડે પેલા કવિને મુલ્યવાન શિર-પાવ આપ્યો અને પૂછ્યું કે “તમારું નામ શું? અને જે દેશમાં તમે આટલાં બધાં વર્ષ જાના રવા તેનું નામ શું?”

કવિએ જવાબ દીધો કે, “મારું નામ શંકર છે. ગૂજર દેશ જે પૃથ્વીનો ઉત્તરોત્તમ ભાગ છે, જેની ભૂમિ પૂર્ણ “રસાત્ર છે, પાણી, ધાસ, અને ઝાડથી “અતિ શોભાવમાન છે, ત્યાં ધન “તો દગલે છે, અને ત્યાં મનુષ્યો ઉદાર છે, તે “ગૂજર દેશથી હું આવ્યો છું, ત્યાં પંચાસર છે તેમાં સમુદ્રપુત્રી જે લક્ષ્મી તેનો “નિરંતર વાસ છે, તે સર્વ પ્રકારે દેવનગરી જે ઇન્દ્રપુત્રી તેની સમાન છે. જે ત્યાં “વસે છે તેને સ્વર્ગમાં જવાની પણ ઇચ્છા થતી નથી. ત્યાં ચાવડે રાજ રાજ્ય “કરે છે તે બધી સુલટ જાતિમાં અગ્રસર છે, અને જેણે પોતાનાં અદ્ભુત કામથી “જપનો શિખર (પર્વત) ઉમેા કર્યો છે તેથી તેને કવિયો ‘જયશિખરી’ કહે છે, “તેની મુદ્રાણી ‘રખમુંદરી’ કરીને છે તેની શોધી જોડે જડે એમ નથી. રાણીનો “ભાઈ શૂરપાળ છે તે ડાહ્યો અને ચરવીર છે. જયશિખરી અને શૂરપાળ “જો બેગા બળે તો ઇન્દ્રને તેના ઇન્દ્રાસન ઉપરથી જાડાડી મૂકે, પણ તેમને તેની “ગરજ એાછી જ છે; કેમકે તેઓની પોતાની ગૂજરાત છે તે આખી પૃથ્વીનું “તત્ત્વ છે. ત્યાં સરસ્વતીનો નિરંતર વાસ છે; મેં મારી વિદ્યા મેળવી છે તે “ત્યાં જ, અને ત્યાંથી જ હું દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો છું.”

રાજ ભૂવડે, ગૂજરાતનાં આવાં વખાણ સાંભળીને મૂંઝે હાથ નાંખ્યો. તે જોઈ કામરાજે તેના અંતરની જાના વેરની વાત બહારી લીધી તે શંકર સાથે કવિતાવિવાદ કરવા લાગ્યો, પણ એકલો તો તેનાથી હાર્યો એટલે શિવે (શંકરે) કામને જિત્યો હતો તે શંકરે કામરાજનો પરાજય કર્યો.

ભૂવડે રાજ, તે દિવસની ગંભીરતા આનું પરિણામ આવેલું જોઈ, ના-ખુશીની સાથે મહેલમાં ગયો. સાંજે તેણે પોતાના પટાવતોને બોલાવ્યા ને ગૂજરાત સંબંધી વધારે વૃતાન્ત સાંભળવાની ઇચ્છા જતાવી. એકલા થયેલા પટાવતોએ રાજને જુદું સમજાવવા માંડ્યું કે, અમે જયશિખરીને હરાવી પંચાસર લીધું હતુ, પણ રાજ ચરણ થયો એટલે તેનો નાશ અમે કર્યો નહિ. રાજને ગમે આ વાત ઉતરી નહિ, તેથી ચંદને દુખાવીને કહ્યું કે સાચે સાચું બોલ. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, અર્જુન ગિરિ અથવા આશુ પર્વતની દક્ષિણ

લણી જતાં, આપણા પટાવતોનો ને શૂરપાળનો ભેટો થયો હતો. શૂરપાળ સાથે તેના બંનેવીની ફેજ હતી, તેની સાથે લડાઈ કરવાનું લયભરેલું લાગ્યાથી આપણા પટાવતો આડે રસ્તે ચોરસ આવ્યા. આવી વાત સાંભળીને સત્વર ફેજની તૈયારી કરવાની રાજ્યએ આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે લશ્કર તૈયાર થયું, ને જયશિખરી ઉપર ચઢાઈ કરવા ચાલ્યું. જતાં વેંત જ અપશ્વરન થયા, પણ, સત્વર જવાની રાજની આજ્ઞા હતી એટલે લશ્કરને ઉપરિયો અટકાવી શક્યા નહિ.

શંકર કવિ આવામાં ઘેર જઈ પહોંચ્યો હતો, અને તેણે પોતાના રાજ્યને સર્વ. વૃત્તાન્ત માંડીને કહ્યો હતો, જયશિખરી શૂરવીર હતો, તેથી લડાઈ કરવાની તક મળી એટલે ધણો આનંદ પામ્યો, અને પોતાના મુલકોને કંકણ, કુંડળ, અને ખીજા અલંકારોનો તથા વસ્ત્રોનો શિરપાવ આપ્યો.

રાજ્ય ભૂવડની સેના ચાલી આવી. તેમાં હાથી, ઘોડા ધણા હતા; ચાર હજાર રથ હતા, ઘોડેસવારો પાસે રાજ્ય અસ્ત્ર હતાં; પાયદલનો તો કાંઈ પાર ન હતો. જે જે ગામ યઈને લશ્કર આવતું ગયું તે તે ગામલોકો લશ્કર જોઈને ધરબાર મૂકી નાશી ગયા, ને જે ગામવાળા સામા થયા તેમની ઉપર હાથે મારીને તે ગામ લૂટ્યાં. જ્યાં યઈને ચડેલું લશ્કર ગયું ત્યાંની પાણી-વાળી જમીન સૂકી થઈ ગઈ, ને સૂકી જમીન બેજવાળી થઈ ગઈ; જ્યાં મેલાણુ થતું ત્યાં મલ્લવિઘાની કસરતો ચતી ને શસ્ત્ર-અસ્ત્રનો અભ્યાસ થતો. દુશ્મનના દેશની પાસે આવી પહોંચ્યા એટલે મોખરાનું એક શહેર લૂટ્યું, અને પંચાસરથી છ માઇલને છેટે પડાવ કર્યો, ત્યાંથી આસપાસનાં ગામડાં લૂટી સ્ત્રીપુરુષોને ક્રોધ કરી રાખ્યાં.

આ વાત સાંભળીને જયશિખરીને નખથી તે શિખા મુઠી ક્રોધ ચળ્યો. હજો કરનારાનો સેનાપતિ મિહિર હતો તેને તેણે કાગળ લખ્યો, તેમાં ગરીબ લોકોના ઉપર ભુલમ કર્યો તે વિષેનો ધણો કષ્ટકા દર્શાવ્યું કે શૂરવીર તો આવું અધટિત કામ કરે નહિ, પણ કૂતરાને પથરો માલ્યો હોય તો મારનારના લણી નહિ થતાં તે પથરાને બચકાં ભરે તેમ તું કરે છે. મિહિરે ઉત્તરમાં લખ્યું કે “મ્હોમાં લીધું તરણું ધાલી તારે રાજ્ય ભૂવડને શરણુ થવું, નહિતર લડવાને સામા થવું.” જયશિખરિયે તરત લડવાનું કબૂલ કર્યું, ને પોતાના ભાયાત અને મુલકોને બોલાવીને બીજે દહાડે લડાઈ કરવાની તૈયારી કરી.

મિહિરનો કાગળ આવ્યો ત્યારે શૂરપાળ ત્યાં હતો નહિ, તેથી રાજની બાણમાં ન છતાં રાત્રિની વેળાએ, એકાએક શત્રુ ઉપર દૂરી પડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વાત પણ એમ બની કે, તે વેળાએ શત્રુઓ તૈયાર હતા નહિ,

કેટનાક પાસેના ગામડા લૂટવા ગયા હતા, કેટલાક ખાતા પીવામાં પડ્યા હતા, કેટલાક ગિંધતા હતા, કેટલાક નાચમજગામાં ગુલતાન થયા હતા, તેથી તેને કાની ગયું શૂરપાળના માણુએ હાથમાં તરવારો લઈને ટૂંકી પજા, તેમાં ધામ કાપનારા વામ કાપી નાખે તેના કરતા ચતુઓને કાપી નાખવાને તેઓને વધારે મહેનત પડી નહિ શૂરપાળે ચંદને કહ્યું કે, શરૂ જાવીને સાવધાન થઈ તારા ઈષ્ટ દેવને સજાર, એમ કહી, તેના પેટમાં તરવાર ખોદી, અને હૂંદને સખત ધાવન કર્યો; દોરના ધોરમાં જેમ વાધ પડે ને તેઓ ચાસ્ત-ચમ્ત થઈ જાય તેમ રાત્રની ફાળમાં ભગાણુ પશુ હૂંદને જખમ વાગ્યા હતા તેથી નાસતા મરણુ પામ્યો. એક જે પરમાર રાજાનો સગો થતો હતો તે જોતીતો માણ્યો નિરાશ થઈને પોતાનો લશ્કરી પોવાક ઉતારી સંન્યાસીને વેશ કાઢી નાતી ગયો. મિહિર જે સેનાપતિ હતો તેણે જાણ્યું કે માત્ર કાગુ મેહુ થયું તેથી તેણે પોતાના રાજાની રાજધાનીથી આઠ દિવસની કુચને છોડે પ્રગાવ કર્યો રાજા ભૂવડ દાર થયાના સમાચાર જાણીને મિહિરની ધાવણીમાં આવી પહોંચ્યો, ને નાશી આવેલા લશ્કરને હિંમત આપી કહેવા લાગ્યો કે એક વાર પાણુ હાંવુ પડે તો તે બીજી વાર જિત થવાની નિશાની છે, કેમકે હથિયારને પાણુ છાંકાવ્યા વિના તેનો જનરો ધા થઈ શકતો નથી ભૂવડ, પોતાના મુલકો અને લશ્કરને ફરીથી શરૂ ઉપજાવવામાં ફતેહ પામ્યો, એટલે લડાઈની મસનહત કરવાને મુલકોની સજા કરી, તેમાં એવો દરાવ કર્યો કે રાજાએ પિંડે તત્કાલ ગૂજરાત ઉપર હાલો કરવો. ઘેરથી નીકળતા ગસ્તામાં સારા શકુન થયા અને વાહિગના, રણસિંહાના અને કુન્દુબીના નાદના ધડવડાદ આકાશમાં થવા લાગ્યા.

મેના પાસે આવી પહોંચી, એટલે, જયસિંહની પચાસરના દરવાજા બંધ કરીને માહે પેડો, પત્રી રાજા ભૂવડે નગરને ઘેરો ધાલ્યો. પ્રથમ મિહિરે હાલો કર્યો, તેને શૂરપાળે પાછો હડાલ્યો. પચાસરના રાજાએ પોતાના મુલકોને એકઠા કરીને કહ્યું કે, જેમને પોતાનો જીવ વહાલો હોય તેમણે મુખેથી યેર પાઠા જતુ પણ સર્વેએ સરખુ ઉત્તર આપ્યું કે અમે ઊંચા કુળના રજપૂત છીએ અને અમે સર્વે તમારી સાથે મરવાને તૈયાર છીએ. આવી આપીની વેગાએ જે પ્રકર ઈર્ષને પોતાના નામને જળ લગાડે તેનું માસ કાગડા પણ ખાધ નહિ અને તે ઝાડી કંઈ મુધી નડેલા રહે. આવન દિવસ મુધી હક્કા કર્યા પણ કાઈ વળ્યું નહિ, એટલે રાજા ભૂવડે મિહિરને સનાહ પૂછવા બોલાવ્યો. તેણે કહ્યું કે શૂરપાળને ફાંસવાની મહેનત કરવી. પત્રી આકાશના દૂધ વતે કાગળ લખીને શૂરપાળ ઉપર મોકલ્યો. તે તેણે કંકુ ચોળીને વાંચ્યો. પણ રાજા

ભૂવડનું લખેલું તેણે સ્વીકાર્યું નહિ, અને જવાબમાં લખ્યું કે “પાણી એટ વાર જે દૂધ સાથે મળી ગયું તે તેમાંથી જૂદું પડતું નથી તેમ હું જયશિખરીનાથી જૂદો પડી શકતો નથી. ઓ! મૂર્ખના શિરોમણિ! હું જોય કુળનો છું, મને ફેડવાની આશા તું કેમ રાખે છે? ત્રણ લોકનું રાજ્ય આપવા કરે પણ જે મર્ણ્યસંકર હોય તે જ લેવાનું મન કરે.”

રાત, પડે ત્યારે બન્ને રાજાઓ, પોતપોતાના લશ્કરને લડવાને તૈયાર પડે, અને યુદ્ધ કરવાની રીત જાણવામાં આવે, એટલા માટે મહાભારતની કવિતા ગવડાવે. જે વેળાએ હામનાં અદ્ભુત પરાક્રમની વાતો મૂળરાતના સુબટાના સાંભળવામાં આવે ત્યારે તેમને ધણો ભુસ્સો ઉત્પન્ન થાય, અને તેઓ પૂછે કે “રાત ક્યારે ખૂટશે; સવાર ક્યારે ચરશે, કે અમને લડવાનું મળે?”

(કુહા).

વાર ભુવે નિજ પતિ તણી, વનિતા વિશેષોં ભેમ;
બ્યાકુળ થઈ વહાણાતણી, સુબટ ભુવે સૌ તેમ.
રણસંગ્રામે જે પડે, ભારયમાં છે સાર;
તેને તો ઇદ્રજ તણી, વરે અપ્સરા નાર.
અધીરા થઈ આનંદથી, એમ કરે હમ્જાય;
કાષ્ટ મૂળનાં પર તણે સ્વર્ગે જઈ વસાય.
આજા જયશિખરી તણી થઈ તે થતાં સવાર
સુબટ યોજિતા સૌ થયા, તત્પર તેણી વાર.
રણમાંથી જિતી કરી, વળવાની નહિ આરા;
પણ વડોં મરોં જઈ અપ્સરા વરવા કરી આરા.
નિહાળીં નિશ્ચય સુબટના, સ્વર્ગતણી સૌ નાર;
મીત થઈ સૌ પરણવા, સર્જ થઈ રહીં તેવાર.
સૌ સુબટાએ સ્નેહથી, કવચ ધરયાં જે વાર;
સર્જ રાણગાર ન્ખની રહી, સર્વ સ્વર્ગની નાર.
સૌ સુબટાએ સ્નેહથી, સસ સન્યાં જે વાર;
વરમાળા કરમાં ગહી, રહી થોભી સૌ નાર.
સુબટાએ ન્યારે ગહી, ટુરીતણી લગામ;
બેઠી હઠ વિમાનમાં સ્વર્ગ તણી સૌ જ્યામ.

રૂપસુંદરિયે અંતઃપુરમાંથી ચાલતા યુદ્ધના લયંકર અવાજ સાંભળ્યા, એટલે પોતાના પતિને ખેલાવ્યો, અને તેને વિનવીને કહ્યું કે “સ્વામીનાથ! જ્યાં સુધી સારા શકુન થયા નથી, ત્યાં સુધી રણસંગ્રામમાં પડવાની હામ

અકવી કહિ.” પણ જ્યસિખરી બોલ્યો કે, “કન્યાકાળને સમયે અને રિપુ દરવાજા સુધી આવી પહોંચ્યો હોય ત્યારે શકુન જોવા નહિ, પણ શ્રીકૃષ્ણનું નામ લેવું.” એમ કહી તેના મનનું સમાધાન કર્યું. જેમ ગાજવીજનાં તોફાનની વેળાએ વાદળાં એક બીજાની સાથે અથડાય છે, તેમ એક બીજાની ફાજ સામાસામી આવી મઠ; તેમનાં હથિઆર વીજળીની પેઠે ચમકારા દેવા લાગ્યાં; જેમ મેઘની ગર્જના થાય તેમ ધરતી, પગના ધમકારાથી, ધમધમવા લાગી; લડાઈનાં વાદિત્ર વાગી રહ્યાં; તેથી બીકણુ હોય તેનામાં પણ શર આવી. જેમ વર્ષાઋતુમાં વર્ષાદ વરસી રહે છે તેમ બાણ અને અસ્ત્રનો તર્પાદ વરસી રહ્યો; હજી, મુશળ ને ફરશીથી તેઓ લડવા લાગ્યા; હાથી સામા હાથી, ઘોડા સામા ઘોડા; ને રથી સામા રથી, લોહીની નદિઓમાં કપાઈ મરેલાનાં મુકદ્દાં તરવા લાગ્યાં; રણસંગ્રામનો પોકાર જેમ વધવા લાગ્યો તેમ સુભટો, આનંદ પામવા લાગ્યા. જેઓ દિંમત હારી જતા તેઓને ભાટ લોકો લલકારતા હતા. તેઓ કહેતા કે “ઓ શૂરવીરોના પુત્રો! રગ છે તમને, આ રણભૂમિ રૂપી તીર્થ તમને ફરી ફરીને મળવાનું નથી, માટે જગતમાં જશ મેળવો, ને સ્વર્ગ પામો. દેવતાઓના મુખમાંથી વાહ! વાહ! ના અવાજ કઢાવો અને અંમર થાઓ.”

યુદ્ધનો ઘુંઘાટ આકાશમાં પહોંચ્યો ને દેવતાઓને કાને જઈ લાગ્યો; તેઓને લાગ્યું કે આ તે કુરુક્ષેત્રમાં ફરીને યુદ્ધ થયું કે શું? અપ્સરા નાચવા લાગી, ગાંધર્વ હતા તે ગાવાવગાડવા લાગ્યા. ને પાતાળવાસી નાગ અને દેવતાઓ કપવા લાગ્યા. શિવ આવે ટાણે રણભૂમિ ઉપર ભટકવા લાગ્યા ને પોતાની કદિ પૂરી લાય નહિ એવી જે રૂઢમાળા તેમાં શૂરવીરોનાં મસ્તક લઈ પરાવવા લાગ્યા. ડાકણો અને ભૂત તેની આસપાસ વિટાઈ જતાં. જોગ-શિયો અને માંસ લક્ષણ કરનારા, પોતાનાં ખપ્પર લોહીથી ભરવા, ગીધ પક્ષીની પેઠે લલચાઈ આવી પહોંચ્યાં.

શૂરપાણે પોતાના સદાના શરપણાથી, ભટની સેનાને પાછી હડાવી; પણ જે લોકો પાછો હડતા હતા તેઓનો ધિક્કાર કરી ધમકાવીને રાજ્ય ભૂવડે કહ્યું કે “જે પાછા હડ્યા તો તમને મારે દાથે પૂરા કરીશ.” ભટ મરણિયો થઈને શકુની ફાજમાં દૂરી પડ્યો; ત્યાં તેણે ધણા જણને માર્યા પણ તેના ઉપર બાણનો વર્ષાદ વર્ષવાથી તે પડ્યો ને શૂરપાણના હાથથી મરણ-તોલ ધરાયો. ભટની ઉધે માથે ઝોકાવાની દિંમતથી કામ સર્યું. કેમકે

તેની મેના, જયશિખરીની સેનાને હઠાવવામા જિત પામી, અને કિલ્લાની પશ્ચિમ બાજુએ જઈ કિલ્લો તોડ્યો.

જયશિખરિયે, જાણ્યું કે આ લોહીલોવાણુ લડાઈમા મારા ઘણા મુલતો માર્યા ગયા, તેથી હવે જિતવાની આશા રહી નહિ, એટલે શૂરપાળને બોલાવીને ફેરવા લાગ્યો કે, “તારી મર્જવતી બહેન રૂપસુંદરીને કોઈ નિર્ભય ઠેકાણે લઈ જા, કે મારા વશનું ખીજ રહે” શૂરપાળે પ્રથમ તો ના કહી, પણ રાજાએ તેને પોતાના સોગન દઈને કહ્યું કે “મારી ખાતર તું એટલું કામ કર. મારા વશમાં કોઈ આદ કરનાર નથી, તેથી હું મોક્ષ નહિ પામું, ને “મારા વશમાં કોઈ હરો નહિ તેથી અરે ભાઈ! મારા શત્રુ નિષ્કંટક રાજ્ય “ચલાવશે”

આ પ્રમાણે આમહ કરવાથી શૂરપાળ, પોતાની બહેનને લઈને કિલ્લામાંથી નીકળી આવ્યો, પણ નાશી જવાનું કારણ રૂપસુંદરીના જાણવામા આવ્યું એટલે આગળ ડગલું ભરવાને પણ તેણે ના કહ્યું ને પોતાના પતિની સાથે સતી થઈ બળી મરવાનો પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય હતો તે તેણે નિવેદન કર્યો પણ વશનો નાશ થવાના કારણથી શૂરપાળને અસર થઈ હતી તે જ કારણ તેણે પોતાની બહેનને સમજાવીને શાન્ત પાડી તેને પછી એક રણમાં મૂકીને જયશિખરીની સાથે મરવાને પોતે પાછો આવ્યો.^૧

તે હઝમિયાન, રાજા ભૂવડે જોયું કે, કિલ્લાનું રક્ષણ હવે થઈ શકે એવું નથી, એટલે જયશિખરીને ફેરવું કહાવ્યું કે, “આલ પ્રમાણે જો તું મેમા તરફ લઈ, અવળા હાથ બાધી, મારે શરણે આવી પડે પડે તો ચૂનરાતનું રાજ્ય પાછું તને સોંપી દઉં” જયશિખરિયે ઉત્તર વાળ્યું કે “એ રીતે શરણુ “થયા પછી મને શુંવું સારું લાગવાનું નથી, ચૂનરાતને બદલે સ્વર્ગ “પામીશ તો તે સારો બદલો થશે, અને હું આવડા વશનો છેલ્યો છું તે તેની કીર્તિ મારી પછવાડે મૂકતો જઈશ”

૧ શેકસપિયર કવિહૃત ઈંગ્લેન્ડમા ૬ ફા હેનરી રાજાના નાટકના ત્રીજા બાગના ચોથા અક્ટના ચોથા પ્રવેશમાં પણ આવેજ વિચાર છે.

“મારા ગર્ભસ્થાનમાં એડવર્ડ રાજનો વસજ છે, તેના ઉપરના પ્રેમને લીધે હું “નિરાશા તર્જુ છું અને એ જ કારણે કરીને મારા મનના લગાણા હું વશમાં રાખુ છું, “તથા મારા ઉપર જે આપણિ આવી પડી છે તે નરમ થઈને સહન કર છું, અરે! “એ જ કારણે લીધે હું મારાં આસુ પડતાં અટકાવું છું અને લોહી ચૂસી ખાતો “નિશ્વાસ લઉંતો અટકાવુ છું, કે રખે ને નિશ્વાસ નાંખવાથી એડવર્ડ રાજનો વશ “અને ઈંગ્લેન્ડની ગાદીનો ખરો વારસ મારા ગર્ભસ્થાનમાંથી સરી પડે અથવા મારા “આસુમાં બૂડી જાય”

આનું સાંભળી ભૂવડને ધણો ક્રોધ થયો એટલે પોતાની જિત પૂર્ણ કરવાને તત્કાળ તૈયાર થયો. જયશિખરીની પાસે થોડી સેના રહી હતી તેનું ધણી સેના આગળ કાંઈ આવ્યું નહિ. રાજ્યએ પોતે શત્રુની સેનાને ધાસની પેઠે કાપી નાંખીને સારો ટકાવ કર્યો, પરંતુ છેવટે તે મરણો, ને તેના શરીર ઉપર યદને શત્રુ પંચાસ-રમાં પેટા. ૧ કિલ્લાના રક્ષકો અને દરખાસના રક્ષકોએ મરતાં મુઠી તેમને પેસવા દીધા નહિ, પણ છેવટે ભારે મારામાર થયા પછી, ભૂવડે મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં દાસિયો ધણા લુસ્તાથી સામી થઈ ને હાથમાં ભૂંગણ કે જે કાંઈ આવ્યું તે ધઈને દુરમનોને ચઢરના દરવાજા બહાર હાલી દીધા. તેમની ધ્વજા જયશિખરીની લાશ લેવાની હતી તે અહિં પૂરી થઈ. પછી તેમણે ચંદનની ચિતા ખડકી માંદિ નાળિયેર નાંખ્યાં, અને જયશિખરીની સાથે તેઓ સર્વે બળી મુઠ, તેમાં વળી ચાર રાણિયો, દાસદાસિયો સાથે ચિતામાં પડી. નગરના લોકોમાંથી જેઓ રાજાના ઉપર ધણો સ્નેહ રાખતા હતા તે પણ પોતાના રાજાની સાથે સ્વર્ગના રાજાની હજુરમાં જવા બળી મુવા. છેલ્લી વારે ભૂવડ, પોતાની ફોજ સહિત અંદર ધણી ગયો ને ચિતા બળતી બંધ કરાવી, ઘટિત રીતે આવડા રાજાની મૃત્યુક્રિયા પોતાને હાથે કરીને તેનાં વખાણુ કર્યાં કે આવા ખરા ચરવીરને જન્મ આપનારને ધન્ય છે. તેને જ્યાં અમિદાહ કીધો તેના ઉપર શિવનું દેવજ મણાવી તેમાં શિવની સ્થાપના કરીને તેમનું નામ “ગુર્જરેશ્વર” પાડ્યું. જે દિવસે જયશિખરી પશ્ચો તે દિવસે સૂર્ય ઝાંખો દેખાયો, ચારે દિશાઓ ભયંકર દેખાવા લાગી, ને પૃથ્વી કંપવા માંડી; ને નદિયાનાં પાણી સ્ફોળાંચલાં જેવાં ધઈ ગયાં; પવન બેતો વાવા માંજો; હોમના અગ્નિમાંથી ભારે ધૂમાડા નીકળવા માંજા; આકાશમાંથી તારા ખરવા માંજા, આ બધા ઉત્પાત બોધને લોકોએ જાણ્યું કે આજે કોઈ મોટો પુરુષ પશ્ચો.

૧ કૃષ્ણદાસ કહે છે કે, જયશિખરિયે ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ કરી, પછી જે હાથ કપાયા તેથી શસ્ત્ર ચિનાનો થયો, તો પણ તેણે ભૂવડની છાતીમાં લાતોનો પ્રહાર કર્યો, એટલે ભૂવડ મૃતિવ થઈને પડ્યો ને લોકોએ બળ્યું કે જમને વર ગયો. એક સામાં જયશિખરીને પગલાં રહીને જે મંચોએ તરવારોના ધા કરીને માણું કાપ્યું. પછી ત્રણ દિવસ સુધી ઘડ ઝુઝીને પડ્યું, ભારે ભૂવડે બગીને એવું હતું કે “આ ક્ષત્રિય પુત્ર! તારાં માળાપને ધન્ય છે. તું બહુ પાત્રભી કોઈ દેવનો અંત છે. અરે બુદ્ધિશાળી! તારે અંતર્યાને ગુર્જરેશ મહાદેવનો શુદ્ધ માસાદ લાગીશ.” એમ કહીને વારે વારે પ્રજામ કરીને નિઃશંક થઈ નગરમાં પેટા. ૨. ઉ.

રાજા ભુવડે કુટુંબ અને સોગંદના ગળને જિત્યા^૧ અને ગૂજરાતની શોભા જોઈને તેને ત્યાં રહેવાનું મન થયું, પણ તેના સલાહકારોના ફહેવાથી તેણે ભણ્યું કે હજી તો શૂરપાળ એક બાબુમા ઝાટાની પેઠે ખુચતો રહ્યો છે તેથી આસપાસના ગામઓ ઉપર ખડણી બેસાડીને અને ગૂજરાતમાં પોતાનો એક સુખો ઇરાદો પોતાને દેશ ગયો.

શૂરપાળ, પોતે, પોતાની બહેનને નિર્ભય ઠેકાણે રાખીને પાછો આવ્યો. હારે જયશિખરી મરાયો હતો, તેથી પ્રથમ તો એકાએક તેના મનમાં ઉભરેા ભગઈ આવ્યો કે, “મારે પણ લડાઈમાં પડવું ને એની પડવાડે મગ્નું” પણ પછી તેણે નિચાણું કે, “હું જો લડાઈમાં માર્યો જઈશ તો ભુવડનું રાજ્ય નિષ્કટક થશે, જે બનવાનું હતું તે બની ચૂક્યું છે, આગળને માટે હવે વિચારવાનું છે જો લાગ્યેએ મારી બહેનને પુત્ર પ્રસન્નશે તો ગૂજરાતનું રાજ્ય પાછું મેળવીશ, મારા આશ્વ પિના એ દામ બનશે નહિ” પછી તે પોતાની બહેનને બોળવાને નીવળી પડ્યો પણ તેને તેનો કશો પતો લાગ્યો નહિ. ઇત્યાદિ ફહે છે કે તેને મ્હોં મતાવવાની શરમ લાગી તેથી તે સારી વેળાની વાત જોતો ગિગના પરિતના વનમાં ઉપરકોટમાં રહેકાણું કરી રહ્યો.

આશીર્વાદ શૂરપાળના ગયા પછી રૂપસુંદરીને એક લીનડિયે જોઈ, તેને કોઈ મ્હોડું માણસ જાણી માન દઈ ફહેના લાગી - ‘બહેન’ આ વનમાં મારા ‘મેગા તમે રૂંદો. ફળપુલ, શાકપાન ખાવા સાક પરિતમાંથી મળી આવશે. ‘અહિં તમારે કાઈ ભય નથી’ આવી વાત સાંભળીને પ્રસન્ન થાય ત્યાં મુધી રહેનારે તેણે માન્ય કર્યું, પછી તેને પુત્રનો પ્રસન્ન થયો. સતત ઉપરના વસત ઋતુમાં પેશાબ શુદ્ધિ ૧૫ ને દિનમે સૂર્યના ઉદયની વેળાએ આ પૃથ્વીના સૂર્યનો ઉદય થયો, તે મહાપરાક્રમી અને ગૌઝાઝાણુપ્રતિપાળ થવાને જ સૂચાયો. તે દિવસે સૂર્ય નિર્મળ ઉઘ્યો, આદાશ પણ નિર્મળ થયું, નદીના જળ પણ નિર્મળ બેના માણા, અને જાહોના વાતકડમાંથી ધૂસાડો નીકળવા માંડ્યો નહિ, તેની લેકાએ જાણ્યું કે કોઈ વીર પુરુષનો જન્મ થયો.

જેનામાં કુવર છ મહિનાનો^૨ થયો હતો તેનામાં ગળુમાંની જતા એક પતિએ, જાણી જાણિયોએ બાધેલુ બોયુ દીકું અને ત્યાં આનીને લુવે છે તો

૧ કુટુંબ અને સોગંદના રાજ જયશિખરીની મદદમાં આવ્યા હતા તે દાસ્યા તેની ભુવડે કુટુંબના વાગડ ભાગમાં એકી (પૂતવડી) તથા ગરડામાંના દાલના નખરાળા વાળાના મુતરીમાં સોલજી રાખવાના યાત્રા બેસાડ્યા વનરાજ આવે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું ત્યારે આ થાતે આવેલા સોલજિયા ત્યાંના ધર્મી થઈ પડ્યા ૨ ૭

૨ અમેલમાં ૭ વર્ષ છે તે જૂલ છે ૨ ૭

નિઢાવશ થયેા કુરર જાણે સ્વર્નના રાગ્નતા દરમા માહેતો કાઈ દેવ હોયની એવો દીમના વાગ્યો તેથી આશ્ચર્ય પામીને તપાસ કર્યો તે તેની માતા, ગન્તની ગણી છે એમ વાત નીકળી આવી તેને પત્રી એ યતિ ધર્મિત માનથી નગરમા વર્ષ આગ્યો પત્રી જયસિખરીના મરણની વાત તેણે ગાળીને કહીને વણી મીગ્ગ આપી, ને ખાતરીપૂર્વક જણાવ્યું કે હું તાગકનું ગ્દાણ કરીશ નનમા જન્મ્યો તેથી પેના યતિએ કુવગનું નામ “વનના” એટલે વનતો ગાળ એવુ પામ્યું પત્રીથી તેના જન્મની વાત ગૂરપાગના જણવામા તરત આવી ગઈ તે જ્યા પહાચે ગટીને ભૂરડ ગગ્નતા વૃમાને હેગન હતો હતો, ત્યા પોતાની પહેનના કુવગને છાનોઆનો વર્ષ આગ્યો પત્રી તેની મનાગમા, કુવગ ચોદ વર્તો થતા સુધી સિદ્ધતા જન્મ્યાની પેડે તે દિગ્મન, બળ અને સ્થાપણ વધાગતો ઉઠ્યો તે દગમિધાન પોતાના પિતાનું રાન્ય પાડુ મેગવવાના રિમાગ તેના મનમા થતા હતા ૧

૧ રાસત્રી મજસાલ કાગિદારો પ્રાચીન ગ્રન્થો ઉપરથી કરેલા સોધ પ્રમાણે-

“વિક્રમ રાગના સવનના સાતસે વર્ષ વીત્યા, તે સમયે ગૂર્જર દેશનું રાન્ય કાન્યકુબજ (કનોજ) દેશના રાજાએ ખેડપુર (ખેડ, ને દુર્ગાવત) તે વખતે રાન્ય નવર હલ તે) આથી ગૂર્જરવશી રાજાને નસાડીને પોતાનું રાન્ય સ્થાપ્યું વલ્લભીપુરમા તે સમયે સૂર્યવંશી ધ્રુવપદ નામનો રાજ રાન્ય કરતો હતો તેને કનોજના આમ રાજાએ પોતાની રાજગત નામની પુત્રી પરણાવી અને બીજી પુત્રી લાડ દેશના (ભુગુકંધના) રા અને પરણાવી હતી કનોજનો રાજ રાદ્દક વસ્યો કનિય હતો તે બોપત્રિહિ દુગ્રેમા રહેતો ને સાર્વભોમ રાજ થયો હતો તે બૌદ્ધ આચાર્યના મસમથી બેઠકર્મ છાગ બૌદ્ધધર્મ થયો હતો તેણે વલ્લભીપુરના ધ્રુવપદ અને ભુગુકંધના ચૌહાણ રાજાને પુત્રી દઈ બૌદ્ધધર્મ બનાવ્યા અને રોતે મેગવેક ગૂર્જર દેશનું રાન્ય પોતાની રાજગત પુત્રીને માવળીમા આપ્યું તેથી તે વલ્લભીરાન્ય સાથે નેડાણ ગૂર્જરવશી રા અને બ્રાહ્મણોને દાનમા આપેલી ભૂમિ ઉપર આ બૌદ્ધધર્મા રાજાએ જ નાખ્યા તે ન લેવા બ્રાહ્મણોએ તેને વિનયો પણ તેમને કંર માફ ન થવાથી નારાજ થઈ ગૂર્જર દેશના વલ્લભ રાજાના પંચાસરપુરમા આરો ૩૬ વસાને જયસિખરી નામનો વેંધર્મી રાજ રાન્ય કરતો હતો તેની પામે ગયા તેનું રાન્ય ને કે ન્હાનું હતું પણ તે જલુ બળવાન હોવાથી બ્રાહ્મણોને આ શ્રય આપી વલ્લભીરાજ પાસેથી ગૂર્જર દેશનું રાન્ય ભિતી લઈ, ત્યાનો પોને રાજ થઈ, બ્રાહ્મણોને જ માફ કર્યો આથી ધ્રુવપદ રાજાએ પોતાના સસરા કનોજના સુધન્વા રાજાને એ વૃત્તાવ કહાવી મેકવ્યો તે ઉપરથી રાદ્દક રાજ ગ્દોગી સેનાથી ગૂર્જર દેશના જયસિખરીને ભિતવાને આગ્યો તેણે પંચાસરને ઘેરા ધાવ્યો જયસિખરી રાજાએ પોતાનો પરાજય થયો એવું બલી મરતી વેગાએ પોતાના સાગા શૂરપાગને કહ્યું કે “ને થવાનું તે થયું પણ હવે તમારે કાઈએ યુદ્ધ કરવું નહિ વારી પહેન (સાગી) ગર્ભિની છે તેને અદ્વિથી થોડે દૂર પ્રચ્છન્ન પ્રદેશમા ધર્માણ્ય મેવ છે ત્યા મોડેરા

"આઠાણુ ઋષિયો તપ કરે છે અને પિહુડિયોના વનમાં રહે છે તેમને માંડ નામ આપી
 "સોંપી આવો, એટલે તેનું લાં રક્ષણ થશે." તે ઉપરથી શૂરપાળ પોતાની બ્હેન અશ્વત્થા
 રાણીને બ્રાહ્મણોના આશ્રમે મૂકી આવ્યો. બ્રાહ્મણોએ તેનું સારી રીતે સંરક્ષણ કર્યું.
 શૂરપાળ બહારવટે ગયો. રાણી અક્ષતા(છતા)ને કુંવર જન્મ્યો. તે વનમાં જન્મ્યો મટિ
 બ્રાહ્મણોએ તેનું વનરાજ નામ પાડ્યું, અને જલકર્માદિક સર્વ સંસ્કાર કર્યા. એ આશ્રમ
 પાસે ઈન્દ્ર દ્વાપતું સરોવર હતું. તેને કાંઠે વનરાજ બ્રાહ્મણોના છોકરાઓ સાથે રમતો અને
 મસ્તી કરતો. બ્રાહ્મણો પાસે વનરાજ વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગ્યો. જનોઈ દીધા પછી વેદ
 ભણ્યો, વિશ્વકુમાદિક પંડિતોએ રથેશ્વ નીતિમન્ય શીખ્યા. તે ઇતિહાસની પુરાતન
 વાતો સાંભળતો. પછી તેણે પોતાનું ગૂર્જર દેશનું રાજ્ય હસ્તગત કરવાનો વિચાર કર્યો.
 એક સમયે ઈન્દ્ર સરોવરને કાંઠે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વડના ઝાડ નીચે વનરાજ સૂતો હતો.
 સૂર્ય નમ્યા પછી વનરાજના મોં ઉપર તડકા આવ્યો હારે એક નાગે આવી તેની
 ઉપર ફેણ કરી હતી. ફેણની છાયા વનરાજના મોં પર બ્રાહ્મણોએ જોઈ વિચાર્યું કે
 "આ બાળક બહારના રાજ્યોને હણીને ગૂર્જર દેશનો રાજા થશે, અને તે સાથે સૌરાષ્ટ્ર
 "અને લાટ દેશના રાજાને પણ જિતશે. આ રાજતા જન્માક્ષરમાં જેમ રાજ્યપદ લખેલ
 "છે તેમ પરાક્રમીપણું પણ જણાય છે." પછી વનરાજ પોતાના મામા શૂરપાળને સાથે
 લઈને બહારવટે નીકળ્યો. પ્રથમ દરા ચોક્કા સંગાતી થયા, પછી થોડે થોડે સૈન્ય વધ્યું.
 એક વખત કોનોજ દેશના ભૂબટ રાજાનું સૈન્ય ગૂર્જર દેશની ખંડણી ઉપરાવવા આવ્યું
 હતું. તે ચોવીસ લાખ સુવર્ણની મોરો અને ચારસે જલતંત્ર ચોક્કા લઈને સ્વદેશ જતું
 હતું તેને વનરાજે જિતીને સધળું લૂંટી લીધું. પછી એક વર્ષ સુધી કાઠુંબર વનમાં વન-
 રાજ છુપાઈ રહ્યો, ને પછી ગૂર્જર દેશનો રાજા તે જળથી થયો. મોઢેરા બ્રાહ્મણોના
 મન્યમાં, વનરાજની માતા છતા (અક્ષતા) આશ્રમમાં આવી અને વનરાજ મોઢેરા
 થયો તે સંબંધી હજીકત સંવિસ્તર લખી છે. જૈન લેકોના મન્યમાં જૈન સાધુ શિલ-
 ગુણ સૂરિએ વનરાજની માતાને આશ્રય આપ્યો જેમ લખેલ છે, એ વાત ખોટી છે.
 કેમકે જૈન સાધુઓના એવો ધર્મ છે કે એનાથી વનમાં રાણીને આશ્રય આપી રાકાય
 નહિ. વળી જૈન મન્યકાર લખે છે કે "તદ્દેશી જૈવ મન્યવે" એમ રાણીને આશ્રય આપ્યો.
 તે "ધી બ્રાહ્મણ માનતા નથી. આ લખવા ઉપરથી રાણીને વનમાં બ્રાહ્મણોએ આશ્રય
 આપ્યો છે એ તારા સારી રહે છે. કલંકજન્ય વ્યવસ્થાને ચોટે ન્યાય નિર્ણયનાં પદો
 ભૂમિ ખાળતો હતો, એવામાં અણહિદી રખારિયે એને "વજ્ર શશકેન શા ત્રાસિતઃ" ન્યાં
 રાસલે હતારને નસાગ્યો છે, એવી શસ્ત્રીર ભૂમિ દેખાડી. પછી વનરાજે એ સ્થાનમાં
 અણહિદી રખારીને નામે અણહિદીપુર વસાવ્યું તે સમયે વનરાજ વર્ષ ૫૦ ની ઉંમરનો હતો.
 લાં વિષમ સંવત ૮૦૨ આષાઢ શુદ્ધ ૩ દિને વનરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો." ૨. ઉ.

પ્રકરણ ૩ જી

વનરાજ અને તેના કુમારુયાયી-અનહિલપુરનો

આવડા વંશ.^૧

વનરાજની ઉત્પત્તિ વિષે, જૈન ગ્રન્થકાર લખી ગયા છે તે, તથા ગૂજરાતમાં જે દત્તકથા આવે છે તે, રાસમાળામાં આપેલા વર્ણન સાથે મળતું આવે છે. આપોલકટ અથવા આવડાનો વંશ જેમાંથી પંચાસરના રાજા થયા, તેની ઉત્પત્તિ, સિંધુ નદીના પશ્ચિમ ભાગીના દેશમાંથી થઈ હશે એવી ધારણા થાય છે તે વંશ સૂર્યવંશમાંથી કે ચંદ્રવંશમાંથી થયો નથી, જો તે માત્ર પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં જ પ્રસર્યો હતો સોરઠને કારે, દેવ અને પદ્મજી

રાસમાળા પ્રમાણે રાજવંશ -

	ગાદીપતિ		સુધી		કેટલા વર્ષ
	સવત્	સન	સવત્	સન	
૧ વનરાજ	૮૦૨	૭૪૬	૮૬૨	૮૦૬	૬૦
૨ યોગરાજ	૮૬૨	૮૦૬	૮૮૭	૮૪૧	૩૫
૩ દેવરાજ	૮૬૭	૮૪૧	૯૨૨	૮૬૬	૨૫
૪ ભુવડ (પિંધુ)	૯૨૨	૮૬૬	૯૫૧	૮૯૫	૨૬
૫ વૈરીસિંહ	૯૫૧	૮૯૫	૯૭૬	૯૨૦	૨૫
(વિજયસિંહ)					
૬ રાનાદિત્ય	૮૭૬	૮૨૦	૯૯૧	૯૩૫	૧૫
(રાવતસિંહ)					
૭ સામતસિંહ	૮૯૧	૯૩૫	૯૯૮	૯૪૨	૭
(ભૂચદેવ)					

૧૯૬

(રા. બા. ગેઝેટિંગલાઈટ પૂ ૧૪૧) આશ્વિન શુભરાત (Early Gujarat) નામના ગ્રન્થમાં નવા રોધ અને કલ્પના પ્રમાણે નીચે મુજબ છે -

વનરાજ ભગ્યે સન ૭૨૦, ગાદિયે બેઠો ઈ સન ૭૬૫ ને તેણે માર્ક ઈ સ

| ૭૮૦ અને વર્ષ ૧૫ રાજ્ય કર્યું પછી

છવીસ વર્ષનું અવર

યોગરાજ ઈ સન ૮૦૬ થી ૮૪૧

રાનાદિત્ય

ઈ સ ૮૪૨ થી

ઈ સ ૮૪૫

વૈરીસિંહ

ઈ સ ૮૪૫-૮૫૬

(ભૂચડ) ઈ સ ૮૮૦

દેવરાજ

આસુડ

■ સ ૮૫૬ ૮૮૦

ધાધડ અથવા રાહડ ઈ સ ૯૦૮-૯૩૧

ભુમટ

સન ૧૩૭ થી ૯૬૧

સોમનાથ એવા બે બહર છે તેના ઉપર, જયસિખરી અથવા જશ્વરાજ આવડાના ખેલાના રાજા રાજ્ય કરતા હતા એવું કહેવાય છે. કદાપિ તેઓ

આ રીતે તેનો વંશ બતાવેલ છે. તે શાલઓએ નીચેના અનુક્રમ પ્રમાણે રાજ કર્યું--

	ગાદીપતિ		મરણ		રાજ્ય કર્યું વર્ષ
	સવત્	સન	સવત્	સન	
વનરાજ	૮૨૧	૭૬૫	૮૩૬	૭૮૦	૧૫
*આમુડ સુવરાજ	૮૩૬	૭૮૦	૮૬૨	૮૦૭	૨૬
ચોખરાજ	૮૬૨	૮૦૭	૮૯૧	૮૩૬	૨૯
રત્નાદિત્ય	૮૬૧	૮૩૬	૮૮૪	૮૩૬	૩
વૈરીસિંહ	૮૮૪	૮૩૮	૯૦૫	૮૪૯	૧૧
ફોખરાજ	૯૦૫	૮૪૮	૯૩૭	૮૮૧	૩૪
આમુડરાજ	૮૩૭	૮૮૧	૮૬૪	૮૦૮	૨૭
ધાવડ	૮૬૫	૮૦૮	૯૯૨	૮૩૬	૨૭
તેનો પુત્ર ભૂખડ	૮૯૩	૮૩૭	૧૦૧૭	૮૬૧	૨૪
					૧૮૬

* હિન્દી કવિતામા રાજમહલદય ભગવદ મુનિયે રચ્યો છે તે પ્રમાણે આમુડ સુવરાજ જેને જન્મ સ. ૮૨૫ નો છે, તેણે માળામા જણાવેલા ૨૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું

“શુદ્ધ સંકીર્તન” નામના ગ્રંથમા આપોત્કે વસના શાલ આ રીતે લખ્યા છે -

૧ વનરાજ, ૨ ચોખરાજ, ૩ રત્નાદિત્ય, ૪ વૈરીસિંહ, ૫ ફોખરાજ, ૬ આમુડ રાજ, ૭ રોહિડા અથવા રોહડ, અને ૮ ભરર અથવા ભૂખડ. એને સવત્ ૧૦૨૨- (ઈ સ ૬૧૧)મા આર્ચુક વસના મૂળસાને મારી રાજ્ય લીધું

[“અજયચિન્તામણિ” સંસ્કૃત ગ્રંથ ચૈતુગાચાર્યનો બનાવેલો શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે લીધા કરેલ સત ૧૮૮૮ માં છપાયો છે, તેમાં આપડા વરા આ રીતે આપ્યો છે -

વનરાજ—સવત્ ૮૦૨ વૈશાખ શુદ્ધ ૨ સોમને રોજે આણહિલવાડમા ગાદિયે બેઠો
| અને ૮૬૨ માં દેવ થયો એણે વર્ષ ૧૦૮ માસ ૨ અને દિવસ ૨૧ની હમર ભોજવી અને વર્ષ ૫૬ માસ ૨ દિવસ ૨૧ રાજ કર્યું

ચોખરાજ—સવત્ ૮૬૨ ના આપાદ શુદ્ધ ૩ ગુર, અશ્વિન નક્ષત્ર, સિંહ લક્ષ્મી રાજ્યા બિધેક થયો. અને [સવત્ ૮૭૮ (૮૭૯) યાવજુ શુદ્ધ ૪ મુધી એટલે]

વર્ષ ૧૭ માસ ૧ દિન ૧ રાજ્ય કર્યું એને ફોખરાજ વગેરે ત્રણ પુત્રો હતા
રત્નાદિત્ય—સવત્ ૮૭૯ યાવજુ શુદ્ધ ૫ હરિયાપાડા નક્ષત્ર, ધનુર લક્ષ્મી મહિયે બેઠો

વક્ત્રીના રાજના ખંડિયા હશે અને તે સહરનો નાશ થયા પછી, કોઈ અડચણ કરે નહિ એવા પંચાસર નગરમાં નાશી આવ્યા હશે, અને આગળ લખ્યા પ્રમાણે, વક્ત્રીના જૈન લોકો આદિ બીજી પ્રજા પણ પોતાનું રક્ષણ થવાને અર્થે ત્યાં આવીને રહી હશે. પંચાસર નામે એક ન્હાનું સહર રાધનપુરના નવાખના તાખાનું, કુંચના ન્હાના રણની એક કોરે હજી લગણું

[તે સં. ૮૮૧ (૮૮૨) કાર્તિક શુદ્ધ ૯ સુધી વર્ષ ૩ માસ ૩ રાત્રી કચ્છ. (ગણો.) (સંવત્ ૮૮૨ કાર્તિક શુદ્ધ ૧૦ થી સંવત્ ૮૮૭ સુધી વર્ષ ૫ માસ ૩ અને દિવસ ૧૯)

સોમરાજ દેવ—સંવત્ ૮૯૮ (સં. ૮૮૭) જેટ શુદ્ધ ૧૩ રાત્રિવાર, હસ્ત નક્ષત્ર સિંહ લક્ષમાં ગાદિયે બેઠો તે સંવત્ ૯૨૨ (સં. ૯૨૫) બાદપદ શુદ્ધ ૧૫ રાત્રિવાર સુધી વર્ષ ૩૮ માસ ૩ દિન ૧૦ રાત્રી કચ્છ.

આમુડરાજ દેવ—સંવત્ ૯૨૫ (સં. ૯૩૫) આશ્વિન શુદ્ધ ૧ સોમ, રોહિણિ નક્ષત્ર, કુંભ લગ્ને પદ્મભિષેક થયો. તે સં. ૯૩૮ (સં. ૯૩૯) માધવદિ ૩ સોમવાર સુધી વર્ષ ૧૩ માસ ૪ ને દિવસ ૧૬ રાત્રી કચ્છ.

શ્રી આહડ દેવ—સં. ૯૩૮ (૯૩૯) માધવદિ ૧૪ મંગલવાર, સ્વાતિ નક્ષત્ર, સિંહ લગ્ને રાજભાષિષેક થયો તે સં. ૯૬૫ પૌષ શુદ્ધ ૯ સુધી સુધી વર્ષ ૨૬ માસ ૧ ને દિવસ ૨૦ રાત્રી કચ્છ.

ભૂચમડ દેવ—સંવત્ ૯૬૦ (સં. ૯૬૫) પોષ શુદ્ધ ૧૦ ગુરવાર, આર્દ્રા નક્ષત્ર, કુંભ લગ્ને, પદ્મભિષેક થયો. એણે “ભૂચમડેશ્વર” પ્રાસાદ નામનું દેવાલય બંધાવ્યું. એણે સં. ૯૯૧ (૯૯૩) આષાઢ શુદ્ધ ૧૫ સુધી વર્ષ ૨૭ માસ ૬ દિવસ ૧૦ રાત્રી કચ્છ અને સોલંકી અજીરાને મારી પોતે તેની ગાદિયે સંવત્ ૯૯૩ આષાઢ શુદ્ધ ૧૫ ગુરવાર આશ્વિની નક્ષત્ર, સિંહ લક્ષમાં, બે પોહોર રાત્રિ ત્રયે એકબીસ વર્ષતી ઉમરે બેઠો.

એ રીતે આપોત્તઠ વંશના સાત રાજાઓએ વર્ષ ૧૯૦, માસ બે, દિવસ ૭, રાત્રી કચ્છ.]

(આમાં જે કોસમાં આંકડા લખ્યા છે તે પ્રમાણે સાલ મળવાથી રાત્રીમાહીનાં વર્ષ મળશે.)

રાસી મળતાલ ઠાળિદાસના રહેવા પ્રમાણે આપોત્તઠ (આવડા) વંશના રાજા—૧ વનરાજ, ૨ યોગરાજ, ૩ વૈરસિંહ, એણે પોતાની કુંવરી, પંડિત બિંદલુને પરણાવી હતી, ૪ સોમરાજ, ૫ આમુડરાજ, ૬ આહડ, અને ૭ ભૂચમડ. અને કુંવરી ન હોવાથી તેની પછી તેનો ભાણેજ ચૈલુક્ય (સોલંકી) અજીરાજ ગાદિયે બેઠો.

ચૈલુક્યના “અર્જુનવિતામણિ” જિનમંડન ઉપાધ્યાયના “કુમારપાળ મંથન,” અને “પટાવલિ”માં આવડાવંસના રાજાઓનો ક્રમ અને રાજ કરવાનાં વર્ષ “રાસમાળા” પ્રમાણે જ છે. ક્રમ “પટાવલિ”માં યોગરાજે ૩૨ વર્ષ રાજ્ય કરવાનું નજીવેલ છે અને બીજામાં વર્ષ ૩૫ છે.

ત્યાં સુધી વધારે આધાર રાખી રાસ્ય એવો વૃત્તાન્ત અનુવાળામાં આવ્યો નથી ત્યાં સુધી આવડાવંસનો ગણતો નહીં થઈ શકે એમ નથી ર. ઉ.

છે. ચંદુર ગામ જે ખંયાસરની ઉત્તરે થોડેક માઈલને અંતરે છે તે વનરાજની જન્મભૂમિ કહેવાય છે; અને ખીજું એક ન્હાનું શહેર જે વનરાજના નામ ઉપરથી વનોડ કહેવાય છે તે જ તેનું ન્હાનપણનું રહેઠાણ હતું ત્યાં આગળ તેની કુળદેવી વનાવી માતાનું દેવાલય છે, ને ત્યાં વેન કરીને એક દુવો છે તે તેની આજ્ઞાથી કરાવ્યો હતો, એમ કહેવાય છે. ગૂજરાતનો આ ભાગ વડિયારને નામે હજી લગી ઓળખાય છે, તે નામ જૈન ગ્રંથકારોએ આપેલું છે. ત્યાંની ધરતી સપાટ છે, વાવેતર ઘણું સારું થતું નથી, કેમકે તેની પડોશમાં રણ છે તેના જેવી તેની ભોંય છે. તેમાં ન્હાનાં ગામડાં ઘણાં પામે પાસે છે, ને ઝાડની ઘટા લગભગ આવી ગઈ છે, તેથી તેઓ છોટી પણ ઓળખાઈ આવે છે. ખંયાસરની ચડમા રાતોજ અને શંખેશર કરીને ગામ છે ત્યાં હજી સુધી જૈનના દેરાસરના ખડે છે. તે એક બે વાર ફરી બધાયા હશે, તથાપિ તેનો અસલ પાયો તો એ જ ટેકાણે હતો વળાતી આસપાસ જેવાં ખડે હાલમાં દીકામાં આવે છે તેવા જૂના શહેરના ખડેર વિસરેલા અને ખીજા ગામોની પડોશમાં જોવામાં આવે છે

જે જૈન સાધુએ વનરાજનું રક્ષણ કર્યું તેનું નામ શીવચલુસરિ (શીલાંગ-સરિ) હતું, ને તેના જ અપાસરમાં આ રાજકુવરે પોતાની બાલ્યાવસ્થાના દિવસ દહાડા હતા એવું કહેવાય છે અસલના વારામાં જેમ 'સાયરસની વાતો આસતી અને હવણાના લખાણમાં જેમ રંગાઈડરિયસ, વચ્ચારવીરેગસ અને 'નાર્વલની વાતો આવે છે તે પ્રમાણે આ ગળવશી બાળકના અસાધારણ

૧ સાયરસ ઈરાનનો લાજ હતો તેણે એસિયાનો પૂર્વ ભાગ જિતી લીધા પછી તેને સિધિયામાં આસેનિટીની રાણી દામિરિસે હરાવીને તેનું માથું કાપી નાખ્યું અને તે મનુષ્યમાણીના લોહીથી ભરેલા વાસણમાં નાખીને કબ્બું કે દરે તારી ઇન્ડોમાં આવે એટલું મનુષ્યમાણીનું લોહી પીને તૃપ્ત થા ૨ ઉ

૨-૩ સિટલના ૨૪ સિગ્નેસાડના એ બે કુવર હતા આ બે બાઈને બિલે રિયસ નામનો એ જ રાજ્યનો અમીર ચોરી ગયા હતા, તેનું કારણ એ હતું કે, એ અમીરને રાત્રે પિતા અપરાધે દેશનિવાસ કર્યો હતો આ કુવરોને તેણે શુદ્ધા હાથે દના ન્યારે તેઓ મોટા થયા ત્યારે એવો બનાવ બન્યો કે એ જ અમીરે રાત્રે શેમન લેખે પાસેથી છોડાવ્યો હતો તેથી તેની એ અમીર ઉપર ક્રૂપા થઈ એટલે તેણે બે કુવરો રાત્રે પાળા સોંપી દીધા તેથી તે બન્ને રાજ થયા ૨ ઉ

૪. નાર્વલ નામે એક અરવાટ હતો તે સર આવકમની જનીરમાં રહેતો હતો ત્યાં તેને એક સુહાગા સત્તાડેનું એક બાળક મળી આવ્યું તેને તેનું પોતાના પુત્ર પ્રમાણે ઉછેર આપી જતા તેના જન્મવામાં આવ્યું કે આ બાળક સર આવકમનો દોહિત છે એટલે તેની પુત્રી લેડી રેન્ડાઈના પેવા ધાળી લાર્ડ હાલસથી વધેલો પુત્ર છે એ વાત તેની માતા જાણવામાં આવી હતી

ભુક્ષાની વાનો ચાવી, અને તે રાજ્યવતી હતા, તેનો દેખાનો બહો ડાંગ માત્ર નામનો જ છે એવું તે જ ઉપગ્રંથી જણાઈ આવવા લાગ્યું. બહાવરિયાને જે આપને વેચી પડે છે તે વેગી સકાય એવો. તે નોટો યથા ત્યાં પોતાના મામા મૃગપાળની સાથે દુકાના કરવામાં સામેલ થયો. તેમાં તેણે સ્વપગાક્રમથી સાદું નામ ફાદાળું શૂરની-પણાનો લાસ કરાવવું તેણે રાજચિહ્ન ધાત્મક કમ્પ તેથી તેના સાધિયોને ધણી દિશ્મન આવી વળી પોતાના સ્વાધીનમાં જે રાજ્ય ધરાવું છે તે જાણે તામામાં આવી ગયું હોયની એમ સમજીને માન અને અધિકારની જગ્યાએની બેસ્યું તેણે અત્યારથી કરવા માડી ઈર્ષિની એક વ્યાપારીની બી હતી, તેણે તેની સાગી પરાણાગન કરી હતી તેથી તેને કહ્યું હતું કે “હું ત્યારે પાટ બેમીય ત્યારે તારે હાથે ગજનિવક કરાવીશ.” જન્મ અથવા અર્પિ કુળને એક વ્યાપારી હતો, જે સ્વપગાક્રમથી અને યુદ્ધક્રમથી પ્રખ્યાત થયો હતો, અને જે પડી આપાનેરનો વસાવનાર થયો તેને પ્રધાનપદની આપી અનદિય જે પોતાની

આ બાગક ત્યારે બેસે. યથા ત્યારે તેણે લાડ દેડાઈને છવ બચાવ્યો. તેથી તેણે લાકરમાં તેને નોકરી આપી, પણ એ લાડને વારસ એનડેવન હતો તે આ ઇલાકાને ધિકારતો હતો તેથી તેણે લાડને એમ સમજવું કે આ ઇલાકા લેડ દેડાઈ સાથે ધણી અયોગ્ય છટ લે છે આ જોમ ભાસે. તેથી એક સમયે પેલા ઇલાકા પોતાની ખરી મા લેડ દેડાઈ ખાસે ગયો હતો તેવામાં તે લાડે તેને પરી લઈ તેના કપર હુમલો કર્યો. આ મારામારીમાં એનડેવનને ઇલાકાએ મારી નાખ્યો. એટલે લાડ દેડાઈને તે ઇલાકાને મારી નાખ્યો. પાંચથી જે ખરી વાત હતી તે લાડના ભણવામાં આવી ગઈ ને લેડ દેડાઈ થયો જગ્યાએથી પડતું મેલીને ખરી ગઈ આ વેળાએ ટેન માર્કને ફકાલલક વચ્ચે લાડી આવતી હતી તેમાં લાડ પોતે જતો રહ્યો.

૧ કુમારપાલ અસ્થિવાળો તથા મેકરુન એમ લખે છે કે, વનરાજ કુમાર મામમાં પોતાના મામા સાથે એ વેપારીના ધરમાં ચોરી કરવા ગયો હતો. ત્યાં ધરેલાં અર્ધ માલ ફાદાળો ને દર્દીના ગેરસમય તેનો પહે પડ્યો તે બન્ને માત્ર મૂડીને જતો રહ્યો બીજે દિવસે વાલ્મીવાની બહેને ગેરસમય પગની દેવાઓ ભેઈ ધાર્યું કે “આવી દેવાવાળો આ ‘કાઈ બાચવાન મદાપુગ્ધ છે અને એ મારા બાઈ જેવો છે મારે તેને જોયા વિના નારે ‘જોગન કરૂ નહિ’” શોધ કરાવવા વનરાજનો પગ લાગ્યો, તેને પોતાને ઘેર બોલાવી માર્ક મૂડી જોગન લાવ્યું અને આશ્ચર્ય મઠિ નાહ્યું ગપાથી કપટ કર્યો. વનરાજે પોતાને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય તો પોતાના પદ્મબિરકસમયે તેને પોતાની બહેન મણી તેના દાવથી તિલક કરાવવા વચન આપ્યું. ૨ ઉ

૨ કુમારપાલ અસ્થિવાળો લખવાર અને મેકરુનના લખવા પ્રમાણે એક દિવસ વન રાજ પોતાના બે સોગતિયો સહિત વનરાજા ફરતો હતો ત્યાં માર્ગમાં જન્મને (નનગાક) લગ્ના રોક્યો, તે વેળા જન્મની પાસે પાંચ બાણ હતી, તેમાંથી, બે વિદ્યુત બણી બા ડી નાખ્યા, તેનું માર્ક પૂછવા તેણે કહ્યું કે એકેકાને મારે એક બસ છે મારે વધારાના બે મેં બાળી નાખ્યા આ જન્મ વાલ્મીયો કહેવા લાગ્યો છે તેની ખરીફા કરાવી તેથી મસ્ત થઈને વનરાજે તેને કહ્યું કે “મારા પદ્મબિરકને સમયે તમને મારા મદામાલ્ય કરાવીર.” પછી રાજગણદિ આપીને વાલ્મીયો ચાલ્યો ગયો. ૨ ઉ

ટાળી માહેલો એક હતો, અને જેણે રસ્તા બતાવ્યા હતા, તેથી તેનો તે ઉપકૃત થયો હતો, માટે પોતાના રાજધાની નગરનું નામ એના નામ ઉપરથી પાડવાનો ઠરાવ કરી રાખ્યો. રઝળતા રઝળતા ધણી વર્ષ વહી ગયા, વનમા તેના પરાક્રમી અને વિશ્વાસુ મામા સૂરપાળનો નાશ થયો, પણ ખીજા મિત્રે આવી મળવાથી તેની ખોટ પૂરી પડી. વનરાજ તો નામના જ વનરાજ રહ્યા અને ખંરેખરી રાજપદવી મેળવવાના કાંઈ ચિહ્ન જણાયા નહિ, તો પણ તેણે પોતાનો મમત મૂક્યો નહિ તેની મમતા હતી તો તેને તેનું ફળ મળ્યું. રાજા ભૂવડે ગૂજરાતની ઉપજ ખાવાનું પોતાની કુવરી મિલિલુ દેવીને સોંપ્યું હતું, અને તે કુવરીની વતી વ્યવસ્થા કરનારા સક્ષાહકાર હતા તેઓએ આવડા સરદારને “સેલબ્રત” અથવા બરછીદારને અધિકાર સોંપ્યો હતો, અને તેનો બહોલો છેક હાલની વેળાના ઠાકુરો પેઢે એવી મતલબથી કરાવ્યો હતો કે જેણે કરીને તેના વિષેનો ઉચ્ચ જીવ રહે નહિ તે રક્ષણ પ્રાપ્ત કરી લેનાય પણ એથી કરીને એક મતલબ સરી નહિ કરવાણના પ્રતિનિધિઓ દેશમાં જ મહિના રહ્યા તેટલી વારમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય, અને સૌરઠમાં જન્મવાન ધોડા ધાવ છે તે, પાર વિનાના લઈને ઘેર જતા હતા, તેઓના ઉપર વનરાજે હાલે ઢચો, તેમને રેલુટયા અને છાપી મારી નાખ્યા આ ઉપરથી કલ્યાણના ગળ સાથે તેને વેગલાવ ઉત્પન્ન થયો, તેમથી બચી જવા, ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી ફેટલીક વારે તેને વગડામાં અથવા પૂઢાડમાં જ્યાં સતાર્ધ રહેવાની સારી જગ્યા મળી ત્યાં રહેવાની જરૂર પડી પણ તેને જે સૂર મળી હતી તેથી તુરત જ પોતાની આગળની ધારી મૂકેલી ધારણા પાડવાને શક્તિમાન થયો, તે એ કે, નવું રાજધાની નગર અણહિલપુર અથવા અણહિલવાડ (અનંદિય પાટણ) બાધવાનું તેણે શિર કર્યું.

એક કવિત છે તેમાં કહે છે કે “સવત ૮૦૨માં (૪૦ સ. ૭૪૬) “સદાગળ રહે એનું નગર સ્થાપનામાં આવ્યું, મહા વદિ ૭ અને બનિષ્ટ ‘શનિનારે, ત્રીજે પોહોરે, વનરાજની આણ વરતાર્ધ,’ એક જૈન સાધુ, “જે ત્યોતિપૂ શાસ્ત્રમાં કુગળ હતો તેની પાસે શહરની જન્મોત્તરી કરાવી પૂજ્યુ

૧ મેરડમ “મહાલિકા” નામ લખે છે, અને કુમારપાલ ચરિતમાં મહાલદેવી એનું નામ છે.

૨ ‘મનમ ચિન્તામણિ’માં લખે છે, વનરાજે તેમની પાસેથી એક લાખ રૂપાનાર્ધ અને નવતલ્લ માર હબર તેજ ધોડા લીધા વળી કુમારપાલ ચરિતમાં ૨૪ લાખ સોનામોહર અને ૪૦૦ ધોડા લખે છે, તેમજ એક બીજા પુસ્તકમાં ૧ લાખ ડોરી જણાવી છે. ૨ ઉ

તેને લેઈને ૧૪૭૭ ની સાલમાં અનદિવપુર બાગમે." અગ્રાદે દીન ખુનીની વખતમાં આ બવિષ્ય કેવી રીતે અફ પશું તે વિશે આજની વખતમાં આગરો.

વનરાજનો જ્યારે રાજ્યાભિષેક* થયો ત્યારે વચન આપ્યા પ્રમાણે તેને ઈર્ષિની પામે રાજનિલક કરાવ્યું અને વનજને પ્રધાનપદવિશે સ્થાપ્યો. પત્રી વનરાજનું મન પોતાના જૂના રસલુદાર રીતિમુલુમુરિ'જલ્દી મધુ. તેની પામે એની માના રૂપસુંદરી રહેની હતી. જૈનધર્મના ખરા ઉપાસકને પોતાના ધર્મનિવમથી શાન્તિ મળે છે તે પ્રમાણે રૂપસુંદરી પોતાની વિશ્વવા-વસ્થામાં અને પંડી દયામાં શાન્તિ પામેલી હતી. ૪૬ રાણી અને તેની ધર્મચુર જે મિત્રની પૂજા કરનાં હતાં તે મિત્ર સુદાં, તેમને અજ્ઞાતિવપુત્રમાં તેડી લાવ્યો. ત્યાં એક દેરાસર બંધાવ્યું તેમાં પેલી માતની પ્રતિષ્ઠા કરીને તેનું નામ "પંચાસર પારસનાથ" પાડ્યું. પ્રદક્ષિણા કરવાની વસ્થામાં વન-રાજની મિત્ર રાજજન સહિત સેવકના ઝળિથી પધરાવી છે, તે હજુ સુધી છે.

* મેરૂપતના લખવા પ્રમાણે સંવત્ ૮૦૨ વેસાખ શુદ્ધ ૨ સોમે, પાટણના ગણેશના લેખમાં સં ૮૦૨ ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ અને "પાટણની રાજવલિ" માં સં ૮૦૨ આશ્વ શુદ્ધ ૨ સોમે ૨૫મ્ લખે વસાવ્યુ લખેવ છે. સાક્ષી મળવાલના રૂઢેવા પ્રમાણે સંવત્ ૮૦૨ આશ્વ શુદ્ધ ૩

જૈનધર્મને આવી રીતે તેણે આશ્રય આપ્યો તેથી જૈન યથકાન્ત
ફરે છે કે “ધર્મથી કાઈ માનવ નથી પણ વનરાજની વેળાથી યૂગરાતનું
રાજ્ય આવકાએ સ્થાપ્યું છે” આ પ્રમાણે જાત્યાભિમાન બતાવવાને તેને
કારણ છે. વનરાજ પોતે ક્રિયો ધર્મ પાળતો હતો તેનો કાઈ નિશ્ચય થતો
નથી પણ તે દેવલકા ફરેવાતો અને જે કામદેવે થોડી વાર પણ ગિવ
સરખા ઉપર નિત ગેળવી હતી તે કામદેવને તેણે જિત્યો હતો તેથી તેનાં
વખાણુ થયાં છે. ઉમામહેશ્વર અને ગણપતિની મૂર્તિયો હજુ સુધી પાટણમાં
છે, તેમના ઉપર લેખ (સ. ૮૦૨ નો) છે તે ઉપરથી જણાય છે કે અનલિલવાડ
સ્થાપ્યું તે વેળાએ વનરાજે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. કદાપિ એમ પણ હશે કે
એના પછી જે ગાળાઓ થયા તેમની પેઠે આ પહેલો આવડો રાજા પણ પો-
તાના ધર્મ વધેના અભિપ્રાયમાં જરા પણ મતાભિમાની નહિ હોય, અને અ-
ગરજે તે શિવલકા હતો તોપણ કૃતચતા અને યુવલકિતથી ઉશ્કેરાઈને,
તેમ જ રાજનીતિને અનુસરીને, તેણે કદાપિ તીર્થકરેના ધર્મના આચાર્યોને
ઉત્તેજન આપ્યું હશે.

ઈ. સ. ૬૯૬ માં વનરાજ જન્મ્યો અને ઈ. સ. ૮૦૬ માં
દેવ થયો અને અણહિલવાડમાં ૬૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું તેના પછી તેનો
કુમાર ચોગરાજ પાટ બેઠો.

૧ મેરઠગના લખવા પ્રમાણે વનરાજે ૧૦૮ વર્ષ ૨ માસ ને ૨૧ દિવસનું આ-
યુષ્ય ભોગવ્યું તેમા તેણે ૫૬ વર્ષ ૨ માસ ને ૨૧ દિવસ રાજ્ય કર્યું સવત્ ૭૫૨ વે
સાખ શુ ૧૫ જન્મ, સવત્ ૮૧૨ આવાહ શુદ્ધ ૩ સુરવારે ચોગરાજને રાજ્યાભિષેક
થયો છે તે લખબંધ વનરાજની ઇશ્વરપ્રતિષ્ઠા

૨ ઉ

૨ રત્નમાળા પ્રમાણે વનરાજ ઈ. સ. ૧૮૬ માં જન્મ્યો. અઈનઅકબરી મુજબ
૭૫૧થી સુઈસફાઈ ફરે છે કે ૭૪૬ માં તેણે જન્મવાળા બાપુ. તે વેળાએ તેની ઉંમર
૫૦ વર્ષની હતી એ રીતે તે સન ૧૮૧ માં જન્મેલો એ વાત ખરી પ્રબળ ચિંતામ
જિમા લખ્યું છે કે વનરાજે ૭૪૬ થી ૮૦૬ સુધી ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું આ ગણતરી
પ્રમાણે તે ૧૧૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો ગણવો જોઈએ. કર્નલ ટાલ લખે છે કે તેણે
૭૪૬ થી રાજ્ય કરવા માંડ્યું તે ૫૦ વર્ષ સુધી કર્યું અને ૬૦ વર્ષનો યર્ષ તે મ
રણ પામ્યો. પણ ઉક ૧૦ વર્ષની ઉંમરે તો અણહિલપુર સ્થાપ્યું નહિ હોય, તેમ
જ આ ગણતરીયે તેના મરણનું વર્ષ બીજા પ્રમાણુ સાથે મળતું આવતું નથી સો વરા
વનરાજનો જન્મદિવસ જે નક્કી કર્યો છે તે ખરો નથી જા'દાર રાજમીના ઘણા
દિવસ સુધીના રાજ્ય સળધી ટાલ્સ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા નામના પુસ્તકમાં અને આર્ચ
સ્પાનના પ્રવાસિયોના લેખમાં જોડુ

વનરાજના પુત્ર સનધી થોડી જ વાત જાણુસામા આની છે, તથાપિ તે ટવી થોડી વાત ઉપરથી પણ જણાય છે કે તે જે સમયમા થયો તે કરતા પણ વધારે સારા સમયને ચોગ્ય હતો તેણે નિસ્તર પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, ને ઉપજમા પણ વધારો કર્યો, તે સુદક્ષિણામા પ્રીણુ હતો, ને ઈન્દના જેવો ખાણુવળી હતો, તે સાથે વળી અસાધારણુ એ હતું કે, તે વિદ્યામા નિપુણ હતો ચોગરાજનું રચેલું પુત્ર, તેના સનધી ઇતિહાસ લખનારાઓની વેળા સુધી હંચાતીમા હતું, પણ તે શા રિતેનું હતું તે સનધી કાંઈ ખબર પડી નથી સો વચા તો તે આગાવચની વચાવળી રિતે દરો, અથવા એમ નહિ તો રિશેષે કરીને ઉમાપતિની પ્રાર્થનાનું અથવા રાધાના અવતારી રૂપિયતમ કે જે સનધી ધણી કવિતા ચર્ચ છે તેના વિષે હજો /

ચોગરાજ જેવામા અણુહિલવાડમા રાજ્ય કરતા હતો, તેવાંમા ખતેની માત્ર એક વાત ગૂંજરાતના ઇતિહાસ લખનારાઓએ લખી રાખી છે સો-રા માહેના પછુ બદરે કેટલાક પરદેશી બહાણુ આવી પહોંચ્યા, તેમા વ્યાપારતો મૂલ્યનાન માન લઈયો હતો, તેઓ રિતે બદરથી કિરે દેશ જવાને હમરી આન્યા તેની કાંઈ ખબર ન હતી, તો પણ રાજની મનાઈ છતા, તેનું ઉત્તર કરીને ક્ષેમરાજ કુવર જે સુવરાજ હતો તેણે વ્યાપારિયો ઉપર હુનો કરીને તેમનો માન લગી લીધો તેણે આ એક પરીણાગતનો નિયમ તોશો તેથી રાજને અતિ ખેદ થયો અને ક્ષેમરાજ તથા તેના ખીજા બે ભાઈ લટ કરવાના કામમા સામેન હતા તેઓને કપડો દઈને કહ્યું કે ‘મારા આખા જિવતરમા મેં જે વાઈ કર્યું હતું તે સર્વ ઉપર તમે પાણી ફેરવ્યું’ વળી તેણે કહ્યું ‘હર દેશવરોમા જુદા જુદા રાજઓની કાગ્યાર્દિ ત્રિપેની ડાલ્યા ‘પુરોએ ત્યારે તુનના કરી હતી ત્યારે ગૂંજરાતના રાજ નોર લોકો ઉપર ‘ગાન્ય કરે છે એવું ટવી તેમને ધિક્કારી ફાંસા હતા પણ તે રાજઓની ‘હારમા ગણાઈ, એટલા માટે આપણા પૂર્વજોનું લાજન મેં ધોઈ નાખવા ‘માણુ હતું પણ તમારા લોભથી તે પાછું તાનું થયું છે નીતિશાસ્ત્રમા ‘કહ્યું છે કે —

૧ શ્લોક-આકામક્ષો નરદ્રાણા વૃત્તિચ્છેદોઽનુજીવિનામ્

૨ પૃથક્કશ્યા ચ નારીણામશ્ચો વધ ઉચ્યતે

અર્થ - રાજની આકામો લગ થાય અનુજીવી(સિવ જન)ની આજીવિમનો છેદ અને જીની પૃથક્ કશ્યા એ વણુ હથિયારે ત્રણેને ઘાત થયા ફેલાય ’

૧ મદાદેવ અથવા શિવ ૨ શ્રીકૃષ્ણ, જે ત્રિવિધો અવતાર થયો તે

૩ મેરુમતા લખવા પ્રમાણે સોએશ્વર પતનને બદરે બહાણુ આવેલા તેમા તેજ હબર એક ઘોડા અને ૧૫૦ હાથી આદિ કરોડોનો માત્ર હતો ૨ ઉ

ચોગરાજ^૧ ઘણા વર્ષ સુધી જીવ્યો અને પાત્રીરા વર્ષ રાજ્ય કરીને ચિતા ખડકાવી બળી મુકો^૨

ચોગરાજની પછીના તગતના ચનારા કુમારુમાયી વિષેની વાત, ચોગરાજની વાત કરતા પણ આપણા હાથમા ચોડી આવી છે તેનો કુવર ક્ષેમરાજ કોધી સ્વભાવનો હતો, અને તેને લીધે તેને કાઠની સાથે બનવું નહિ તે પોતાના સગાનાથી^૩ જુદો પથો હતો તેમ છતાં પણ તેણે પોતાના રાજ્યભડારનો વધારો જત્યો હતો તે ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૬૦ સ. ૮૬૬ માં મરણ પામ્યો.

પછી ક્ષેમરાજનો પુત્ર શ્રીભૂવડ^૪ ગાદિયે બેઠો તેણે ૬૦ સ. ૮૬૫ સુધી રાજ્ય કર્યું તેનું રાજ્ય સપાહશાન્તિથી ભરેલું અને ચડવું થવું ચાલ્યું તેની સામે ટાઈ શકું થયો નથી.

તેના પછી વૈરીસિંહ^૫ થયો તેનું રાજ્ય તેના પિતા ભૂવડના કરતાં નધારે માથાફટભરેલું ચાલ્યું તે જગલિયોના સામે થયો અને તેમાં તે જિત પામ્યો — “યુદ્ધમાં લડતા તે જિદિ હાર પામ્યો નથી” તેને તેના બુદ્ધિશાળી પ્રધાનનો આશ્રય હતો અહિં જે પરદેશના લોકો સાથે લડાઈ થવાનું લખ્યું છે તે વિષેનો કશો પત્તો હાથ લાગ્યો નથી.

વૈરીસિંહની પછી તેનો પુત્ર રત્નાદિત્ય અથવા મુસલમાની ઇતિહાસ

૧ ચોગરાજના સમયમાં ચિત્તોડમાં બેસમાન રાજા (ઈ. ૮૧૨થી ૮૩૬ સુધી) રાજ્ય કરતો હતો તેના ઉપર મુસલમાનોએ હસ્તી કર્યો હતો એમ કહે છે, તેમાં ગૂજરાતમાં પછીથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા રાજાઓ સાથે નીચે લખેલા પણ મેહેસોડી રાજાને બોમ્બે આવ્યા હતા—મંગરોલથી મકનાહન, તારાગઢથી (તારિંગા ?) રેહેવડ, પટ્ટણથી રાજવંશી આવડા, સિરોહીથી રેવડા, ભુનેગઢથી ભાટવ, પાટડીથી ડાલા, ચોટિયા લાથી (ચોટયા) બલ્લ, ચિરમગઢથી ગોહિલ મુસલમાનોની સામે ચોગરાજને બોલાવ્યો હતો એકુ અને મળેલા આધાર ઉપરથી જણાવું નથી, તેમજ ગૂજરાતમાં બેટલા બધા માસીન કાળથી, નૌરાજના ચક્ર અને બળવડા સિવાય જે ભતિના રાજાઓના નામ ઉપર લખ્યા છે તે ભતિયો તારે હૈવાડીમાં દોષ એમ જણાવું નથી (અન્યકર્તા)

ઉપરની ટીપમાં તારાગઢનું નામ કૈસમાં તારિંગા લખ્યું છે તે જૂનું કારણ કે પૃથીરાજ રાસામાં અનભેરનું નામ તારાગઢ લખેલું છે તદિ મૈસમાં અનભેર લેખ્યું છે ૨

૨ પોતાના કુમારોની ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અચોપ્ય વર્તણૂક ઉપરથી પ્રાયોપ રેશન તત ધારણ કરી ૧૨૦ વર્ષની વયે સ. ૮૮૦ માં ચિતાપ્રવેશ કર્યો ૨

૩ તેનું બીજું નામ રાજા પીયુ હઈ ૪ મુસલમાન ઇતિહાસકારે બેટીરસિંગ અથવા વીરસિંહ નામ લખ્યું છે, વળી વિજયસિંહ નામ પણ લખવામાં આવ્યું છે ૨ ૬

નખનાગઓ જેને શ્રેશાદન કરીને રૂટે છે તે ૫૦ સં ૯૨૦ મા ગાલિયે બેગે.

“તે પૃથ્વીને નિરે સૂર્ય જેવો હતો, તેની ગોભા અતુલ્ય હતી, તેણે ‘દુનિયાનુ દુષ્ણ નિવાગ્ણુ કચ્ચુ તે મનનાનુ, હિમ્મતનાનુ, અને વચન ‘પાવનામા પ્રખ્યાત હતો તે પોતાના ગત્યમા ચોર, દગ્ગારા જીનપટ અને જૂઠાઓને નસરા દેતો નહિ” તે મન લગપમા મળ્ણુ પામ્યેા નેના પત્રી તેનો કુચ રેમામતચિદ્ધ માદિયે બેડો તે વનરાજના કુચનો ડાંગો ગમ્મ હતો તેની સાથે આરડા વનની સમાપ્તિ થઈ.

એમ રનોડોના નખ્યા પ્રમાણે, આશ્મિતાના પ્રવાસિયોએ હિન્દુઆ નની બેગ નીધી હતી તે, દેમગજ અને ભુચની કારખીદિમા નીધી હતી, અને આ મને ગત્યોનો વૃત્તાન્ત થોડો મચ્ચો છે, તેવામા વળી તે પ્રવાસિ યોની નોંધ અગર ને આ જગ્યાએ લાગુ પાડવી કહણુ છે, તો પણ વન ગજના નશ્તોને નાગ પડે છે એવી ધાગણુ કરવામા આવી છે, માટે આ જગ્યાએ દાખન કરના યોગ્ય છે પૂરેનો પ્રવાસી નીચે પ્રમાણે રૂટે છે -

“હિન્દુ અને ચીનાઈ મને લોક કણુન કરે છે કે, પૃથ્વી ઉપર ચાર ‘મહાન અથવા મુખ્ય રાજ્યો છે, તેમા આર્મ્મિતાનનો ગમ્મ મુખ્ય છે, ‘અને નિ સસય બીજા રાજ્યો કરતા તે ધણો જ શક્તિમાન, પહો દન્ય ‘વાન, અને મર્મ વાતે સર્વોત્તમ છે, એવુ પણ તેઓ માન્ય કરે છે, તેનુ જાગણુ એ જ કે તે મ્હોગા ધર્મનો અધ્યક્ષ અને ગમ્મ છે, તેમજ તેનાથી મ્હોગાધર્મા અને સત્તામા કોઈ પણ અડિયાતો નથી.

‘ચીનનો અધિરાજ, આર્મ્મિતાનના રાજ પત્રીની પોતાની પત્નિ ગણે છે, તેના પત્રી શ્રીક લોકોનો રાજ છે, અને છે નો મોંઢુમી અન

૧ અધનઅકબરીમા આશ્વકાવચની વિગત આપી છે તેમા રાવતસિદ્ધ નામ નખ્યુ છે -

રામરાજ (વનરાજ)	૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યુ
યોગરાજ—	૩૫ ,
દેમરાજ (લીમરાજ)	૨૫ ,
રાજ પિયુ (જૂવડ)	૨૮ ”
રાજ વિજયસિદ્ધ	૨૫ =
રાજ રાવતસિદ્ધ (રત્નાદિત્ય)	૨૫ ,
રાજ સાવતસિદ્ધ (સામવસિદ્ધ)	૭ ,

૧૮૬

૨ મેશુમ એવુ નામ જ્યુમડ દેવ રૂટે છે

૨ ઉ

“આદત, અથવા જેઓ પોતાના ઝન વિધાવે છે, એના (કાનફટા) લોકોનો
 “ખત્તાર રાજ છે આ ખત્તાર રાજ આખા હિન્દુસ્તાનમાં વિખ્યાત છે,
 “અને ત્યાંના ખીજ રાજઓ, અગર જો કે પોતપોતાના રાજ્યમાં સ્વતંત્ર
 “છે, તો પણ, ખત્તારની આ અસાધારણ શક્તિ અને શ્રેષ્ઠતા માન્ય કરે છે
 “ન્યારે તે પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલે છે ત્યારે તેના માનની ખાતર તેઓ
 “તેમનો અતિ સત્કાર કરે છે આર્થ લોકોની રીતિ પ્રમાણે આ રાજ
 “દેદીપ્યમાન તુષ્ટિદાન આપે છે, તેની પાસે હાથી, વેડા ધણા છે, અને તેના
 “ભરૂંર પણ ભરપૂર છે, તેને ત્યાં ચારતેરિયન દ્રામ નામનું ડાનાણું ચાલે છે
 “આ શિક્કો આરેખિક દ્રામ કરતા અર્ધો દ્રામ વજનમાં વધારે છે, રાજની
 “મહારનો તેમાં સિક્કો પાડવામાં આવે છે, તેનાથી પ્રથમ થયેલા રાજના છેલ્લા
 “વર્ષથી એટલે તે જે સાલમાં ગાદિએ બેઠો હોય તે સાલ તેના ઉપર છપાય
 “તે આર્થ લોકોની પેઠે સુસનમાની સનથી તેમના વર્ષ ગણાતા નથી, પણ
 “પોતાના રાજઓના વર્ષથી ગણે છે તેમના રાજઓમાંથી ધણા રાજઓ
 “મહુ વર્ષ સુધી જીવ્યા છે અને ધણાઓએ પચાસ વર્ષ ઉપરાંત રાજ્ય કર્યા
 “છે આર્થ લોકો ઉપર તેઓ કૃપાદષ્ટિ રાખતા હતા તેથી તેઓ માને છે કે
 “અમારો લાંબો આવરદા થયો અને અમે ધણા વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું ખડ
 “જેતા, આ રાજઓ કરતા આર્થ લોકોના ઉપર અતઃ કરણુથી વધારે પ્રીતિ
 “રાખનારા ખીજ કોઈ નથી, અને તેઓની ગ્રજ પણ આપણે માટે તેવો જ
 “ભાર રાખે છે

“જેમ ખુશર અને ખીજ સામાન્ય નામ હોય છે તે પ્રમાણે ખત્તાર એ
 “નામ પણ આ સર્વ રાજઓને સામાન્ય રીતે લગાડવામાં આવે છે, તે કઈ
 “રિશેર નામ નથી જે દેશમાં આ રાજની સત્તા ચાલે છે તે દેશ કમકમ
 “(Kamkam) નામના પ્રાન્તના દિનારાથી શિર થાય છે, તે ભૂમિને માર્ગે
 “ચીનની સરહદ સુધી જઈ પૂરોયે છે તેની આસપાસ તેની સાથે લડનારા
 “ધણા રાજઓના ગત્ય છે, તો પણ તે તેઓના સામે ચડતો નથી આ
 “રાજઓ મારેનો એક ગજ હરજ (Haraj) ટરીને છે તેની ફેજ ધણી
 “વધારે છે અને હિન્દુસ્તાનના ખીજ સર્વ રાજઓ કરતા તેનું જોર વેડા-
 “ઓની ખાતરમાં ધણું છે, પણ તે આગોનો સજ છે, અગર જો તેવો
 “જો ખરો, તો પણ તેની સાથે તે સ્પર્શ કરે છે કે આગોનો રાજ સર્વ
 “રાજઓમાં શિરોમણિ છે, મુગનમાંનો વિશે એના જેટલો પિછાડ હિન્દુ-
 “આનના ખીજ કોઈ ગતને નથી તેનું ગત્ય બૃહનાડા ઉપર છે તેમાં
 “ધણું દ્રવ્ય છે તે ઉપર તથા ખીજ દોર પણ ધણું છે ત્યાંના વેડા રૂપ

“ ઘોઈ ફાડે છે તેના વ્યાપાગ ચવાવે છે અને તેઓ ફરે છે કે ખગ્ગ
 “ ભાગમા તેની ખાજો છે આ દેશમાં ચોર રિતેની વાન તો ચાપતી જ નથી
 “ આ રાજ્યની એક જાણુએ તારિક (Tafik) નું ગળ્ય છે, તેનો
 “ વિસ્તાર મળો નથી, ઈન્ડિયાના સર્વ ભાગ કાળા, અદિના રાજને ત્યા
 “ અતિમુદર, મોરી સ્થિતો છે. પણ તેની ફાજ થોડી છે તેથી તેની આત
 “ પાસના રાજઓની મત્તા એના ઉપર છે અન્ધારના જેવો તેને આખોના
 “ ઉપર પ્રીતિ ભાવ છે.

“ રાહમી (Rahmi) નામના ગજના ગળ્યની મરહુદે આ મંત્રો
 “ છે આ રાજ છે તે, હુરજના રાજ સાથે તેમજ અન્ધાર સાથે લડે છે
 “ તે તેના કુળ રિતે અથવા તેના ગળ્યના પ્રાચીનપણા રિતે ધૂલો મોભા
 “ વાગે ગણુતો નથી, પણ તેની ફાજ અન્ધાર ગળ્યની ફાજ કાળા તો થ
 “ પણ હુરજ અને તારિકના ગળઓની ફાજ કાળા વધારે છે ફરે છે કે
 “ એ ગળ્ય જ્યારે ગણુમગ્રામમા ચડે છે ત્યારે પચાસ હજાર ફાથીને મોખરે
 “ તે ચાલે છે, અને ધણુ કરીને તો તે સિયાજાની ઋતુમા કુચ કરે છે,
 “ ખીજ એકે ઋતુમા કમી શકતો નથી; કેમકે ફાથિયો તગસ સહન કરી
 “ શકતા નથી લોકો ફરે છે કે તેની ફાજમા ફસથી પદ્મ હજાર સુધી તણુઓ
 “ છે આ જ દેશમા તેઓ ઝના લૂગાગના પોશાક એની ચમત્કારિક રીતિથી
 “ બનાવે છે કે તેના ખીજ કાઈ જગ્યાએ જોવામા આવતા નથી આ પોશા
 “ કનો ધણુખરો ભાગ સફાઈદાર હોય છે અને તે એના મારીક વણનગના
 “ હોય છે કે સાધાણુ કદની વીંતીમાથી પાગ કાઢાડી ચકાય

“ આ દેશમા હવકા શિક્ષાને પેકાણુ કાઢિયો ચાલે છે, તથાપિ મોના
 “ ડપાના શિક્ષા તેમનામા છે ઘોડાનો સામાન કરવામા અને ઘર છાજવામા
 “ કુનાગ અને કાળા ફવાગીના ચામડા વાપરે છે આ જ દેશમા પ્રખ્યાત
 “ કંકનદન Karkandan અથવા ચેડા હોય છે * * *

“ આ રાજ્ય પત્રી ખીજુ એક રાજ્ય છે, તે કિનારેથી ૨૦ જમીન
 “ ઉપર છે તેને કાશબિન (Kashbin) ફરે છે ત્યાના રહેવાસિયો ગોઠ વર્ણના
 “ હોય છે તે તેઓ કાન વિધાવે છે તેઓ ઊંટ પાળે છે અને તેમનો દેર
 “ ઉજડ અને પહાડી છે

“ કિનારેથી વળી વધારે છેડે, હિત્રજ (Hitrange) નામનું
 “ ન્દાનું રાજ્ય છે, તે ધણુ ગરીમ છે, પણ તેમા એક અખાત /
 “ દુગિયામાથી અખરના દગડે દગ આવે છે વળી તેમને ત્યા, હ

“જીત છે અને મરી પણ થાય છે, પરંતુ મરી થોડાં નીપજે છે, તેથી, ત્યાંના
” રહેવાશી, તે લીલાં ને લીલાં, ખપમા આવે છે.

“બ્રહ્માર” એ નામ ઉપરથી, અનહિવવાડના અસલી શ્યામડા રા-
જ્યો સાથે કશોય સંબંધ નેસારવો કઠણ છે. બ્રહ્માનું ગભ્ય કમકમના
કિનારાથી તે ચીનની સરહદ સુધી પહોંચ્યું છે, એવું જો એવું વર્ણન આપ્યું
છે, તે ઉપરથી પણ પત્તો લાગે એમ નથી બીજા ગભ્યો ઉપર બ્રહ્મારના
ઉપરીપણા વિષેની મળુના લેટિમાં માન્ય કરવામા આવેલી છે, તેના કરતા
પ્રવાસિયોએ તે વિષે હદ બાધીને લખ્યું છે. તેઓએ લખ્યું છે કે “ત્યાંના
ગભ, અગર જો બ્રહ્મારની શ્રેષ્ઠતા માન્ય કરે છે તો પણ પોતપોતાના
રાજ્યમાં વ્યત્ર છે ” અને ફરીથી બીજા જગ્યાએ લખે છે કે “આખા
“ઇન્દીકમા બ્રહ્માર રાજધિરાજ છે,” તથાપિ “ત્યાંના બધાએક રાજ્ય છે
“તે એક જ રાજના સ્વાધીનમા નથી, પણ દરેક પ્રાન્તનો જૂનો જૂનો ગભ
“છે.” હરજના રાજ વિષે લખ્યું છે કે, ભૂચલાકાના ઉપર તેનું રાજ્ય હતું,
અને તેની પડોશના ગભ્યો કરતા તેની પામે થોડા ઝણા હતા આ વૃત્તાન્ત
સોરઠના ચાદવ કુલના રાહ, કે જેની ગજવાની ગિરનાર પાસેના કુગર ઉપર
જૂનો કિરો હોતો તે હતી, તેની સાથે મળતુ આવે છે તાદેક અથવા કાશ-
મિનના રાજ્યોના વૃત્તાન્ત સાથે મેળની જોવાને કશુ સાધન હાથ લાગતુ
નથી; તેમ જ રાહમી વિષે કાઈ મળતુ નથી કર્નવ દહિ કાશમિનને કન્ઝ ભૂજ
હાવે છે, પણ તે “કિનારેથી દૂર જમીન ઉપર” આવેલું હોતા ભાગ્યે જ કરાવી
શકાય એમ છે એ જ અથકર્તા કંપના કરે છે કે હિત્રજ તે શત્રુ-
જયને લાગુ પડે છે રોડોએ જો સામાન્ય વિષય ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય
આપ્યો છે તે હજી કંઈક વધારે લાગુ પડે છે તે કહે છે કે, “આ દેશના
“નામ જો આપણને મળી આવ્યા છે, તેનો વણખરો લાગ અપજશ થઈ
“ગયો છે; અને આર્મી અક્ષરમા તે લખી બતાવવાને કઠણ છે તેથી રાક-
“હરેલી કંપના કરવામા કશો મોત્ર નથી ”

તો પણ એ પ્રવાસિયે આવતા આવેના રેનાજ વિષે લખ્યું છે તે
ગજરાતના હિન્દુઓને લાગુ પડી શકે એવું છે અમિ અને પાણીમા પડવા

૧ બ્રહ્માર એ રાજ્ય જાણક રાય(સૂર્ય રાય)નો અપજશ થયો દરો એવી
“બ્રહ્મા ધારણ થઈ છે, જાણીશય (વલ્લીરાય એટલે વલ્લીના રાજને અર્થ,) જુતાઈ
“જૂન + અઈ=રોષા સૂર્ય, રાજનો ખિતાબ,) નવવા બાજ નામના પરગણા ઉપરથી
“જાણનાડી પ્રજા સૂર્યવ એસિયાટિક સોસાયટીના જર્નલ નામને પૃષ્ઠ ૭ મે અને
“આન ત્વા મમાજ આર્થા છે તે ઉપરથી
“પણ : ૪

વિશેનો જે વૃત્તાન્ત છે તેનો ઉતારો અમે હવે કરિયે ઢિયે, અને આ ઉપરાન્ત વળી મુદ્દાને બાળનાનો ચાલ છે, તેથી જિયે પોતાના ધણીની પછવાડે તેની ચિનામા બળી મરે છે, તપસી નમ્ર અથવા માત્ર મૃગચર્મ ધારણ કરીને સૂર્યના તાપ માત્ર કેટલાક કાગ મુધી જોઈ રહેવાનું તપ આચરે છે એ આદિ ચાલ છે તે વિશેનો ઉતારો પણ અમે આપિયે ઢિયે તે પ્રવાસી લખે છે કે,

“આ સર્વે ગાળ્યોમા ગાન્યસત્તા રાગના કુડુમિયોમા જ, રહે છે, “ત્યાથી છૂટી પડી જ, નથી, અને એક જ કુડુમના, એક બીજાની પછવાડે “ગાન્યે બેમે છે એ જ પ્રમાણે વિદ્વાન, પૈઠ, અને બધી જાનનાં શિક્ષણાત્મ “જાણનાગ બધા કાગીગરોની જૂદી જૂદી નાતો છે, અને જેઓનો ધ્યેય “જૂદો છે તેઓ એકબીજાની નાનમા કદિ મળી જતા નથી” એક કરતા વધારે જિયે પછાનાનો ચાલ, ખાનામા માન ચોખા વાપરવાનો સાધારણ ચાલ, મર્તિ પામેથી પ્રત્યુત્તર લેવાનો ચાલ, ખાતા પેના ન્હાવાનો ચાલ અને બીજા ચાલ વિશે પણ લખ્યું છે વળી લખ્યું છે, કે “હિન્દુસ્તાનના રાજ્યોમાથી “ગાન્યોને જોઈયે એટલા મહત્ત્વ સિપાઈયો મળી શકે છે, ન તેઓને લડાઈને “સા” એકલા કરવામા આવે છે ત્યારે તેઓ પોતાને ખર્ચે ગ્લુખમિ ઉપર જાય ‘ છે, ને ગાનને માથે કાઈ પડતું નથી”

અણુક્રીદ અનહમન, બીજે પ્રવાસી ઉમેરો કરે છે કે, “હિન્દુઓમા “એક માધાગપુ ચાલ છે કે, સ્ત્રી અથવા પુરુષ, ત્યારે ઘરડા થાય અથવા “જાણે કે ત્રણ વર્ષ થવાથી હવે મરી જવાશે ત્યારે પોતાના કુડુમના માણ ‘ મોને કહી રાખે છે કે અમને અગ્નિમા દોમજો, અથવા પાણીમા જળપાન “કાળે કાગલુ કે તેઓને નિશ્ચય દોષ છે કે અમારો બીજો અવતાર થશે’ તે કહે છે કે, ‘ હિન્દુઓમા યોગી અને વૈદ્ય હોય છે તે બ્રાહ્મણને નામે ‘ ઓગખાય છે તેમનામા કવિઓ હોય છે, તેઓ ગાન્યોના જૂદા વખાણની “નિતા દરે છે તેઓનામા જોતી છે, વિદ્વાન, ભવિષ્યવર્તનારા, અને પક્ષિ “યોનુ બ્રમણ જાણનાગ પણ છે, અને બીજા, જન્માદારની ગણતરી બાધવાનો “દાડો ગાળનાગ પણ છે, તેઓ મુખ્યત્વે કરીને ગોગાત્રી રાજ્યમા કનુજ^૧

૧ ‘ એસિયા ખડના ધણા ખરા લોકો બ્યોલિયુ વિધાની તરફેણમા એટલા બધા, “સેલ” દેવ છે કે તેઓના સ્કેલ” મમલો, તેઓ એટલે જાણે છે કે જે જે મનદાતા “લેખ, ઉપરથી લખાયા હોય છે તે તે લેખ નીચે બને છે હરેક કામ કરતા પહેલા “તેઓ જોશને પૂછે છે લડાઈ કરવા સાફ જ સેના, સજ્જને સામસામી તૈયાર થઈ રહી “દોષ પણ સનની ધડી નહી કર્યા વિના લડાઈનો મારજ કરવાનો વિચાર સેનાપતિ “ના મનમા આજેના સદિ-તેમ જ બેચિયોને પૂછ્યા વિના કાઈ સેનાપતિ કસવવામા

“નામનું મ્હોડું નગર છે ત્યાં છે.” તે યોમાસાના લક્ષણ વિષે લખે છે કે, — “યોમાસું છે તે હિન્દુઓનું જીવન છે; જો વર્ષાદ વરસે નહિ, તો તેઓને “ઘણી આપદા વેઠવી પડે.”

યોગી લેકોનો વૃત્તાન્ત અણુગ્રંથિ લખ્યો છે તે અમે નીચે દાખલ કરીએ છીએ. અણુગ્રંથિ તેઓને “ખિકાર” કહે છે, કર્નલ દરિ કલ્પના કરે છે કે એ સખ્ત ફકીર એ સખ્તનો અપર્ગસ થઈ ગયો છે, પણ આવા ખીખી ખાનારા લેકોને “લીખારી” કહે છે તે ખિકારની સાથે સારી રીતે મળતો આવે છે.

“હિન્દુસ્થાનમાં એક જાતના માણસો હોય છે તે ખિકાર કહેવાય છે, “તેમના જીવનર મુધી તેઓ નાગા કરે છે, અને તેમનું શરીર ઢંકાય એટલા “તેમના વાળ વધારે છે. તેઓ તેમના નખ વધારે છે, તે અણીદાર અને “તરવારના જેવા તીના થાય છે, કદિ તેઓ તેમને લેવરાવતા નથી, પણ તેમની “મેજે ખરી પડવા અથવા કપાઈ જવા દે છે. આમ કરવામાં તેઓ ધર્મ “માને છે. તેઓ મારીના શકારને દોરીમાં પરાવીને ગળામાં ધાલે છે; જ્યારે “તેઓને બૂખ લાગે છે ત્યારે કાઈ હિન્દુને ખારણે ઉભા રહે છે, અને તેઓ “અંદર હોય છે તેઓ ત્વરાથી રાંધેલા ચોખા આણી આપે છે, ને તેમાં “ઘણું પુણ્ય સમજે છે; સાણકામાં ખાઈને જાય છે તો પછી ઘણી અગત્ય “પણા વિના પાછા આવતા નથી. પ્રવાસિયોની સોઈને માટે ધોરી રસ્તા “ઉપર ધર્મશાળા બંધાવામાં પુણ્ય મળવામાં આવે છે; ત્યાં દુકાનદારોને “વસાયે છે એટલે જે જે વસ્તુ જોઈયે તે તે પ્રવાસિયોને ખરીદવાને બની “આવે છે.” ખીજી જગ્યાએ લખે છે કે, “કેટલાક હિન્દુઓ એવા છે કે “એક ભાણમાં બે જણા ભેગા બેશીને જમતા નથી, એવી રીતે જમવામાં “તેઓ મ્હોડું પાપ સમજે છે. જો સો જણા જમવાને એકઠા થયા હોય તો “દરેક જણાને એકખીજાને અગા વિના જૂદે જૂદાં ભાણાં જોઈયે છિયે. તેમના “રાજા, અને ધાર્મિક માણસોને માટે રાજ રાજ તાજ રસોઈયો થાય છે, ને “નાજિયેરિનાં પાંદડાંનાં બનાવેલાં પત્રાળાં અને પડિયામાં તેઓ જમે છે. જમી

“આવતો નથી. લગ્ન થતાં નથી, અને પ્રવાસ કરવાને પણ નીકળતા નથી. ગુલામ વેચાતો “હોવા દોષ, અથવા નવું જીવન પ્રથમ પેરડું દોષ એ આદિ ઘણાં દલકાં કામમાં મજૂ “જેરોને પૂછ્યા વિના ચાલતું નથી. આ મૂર્ખાઈજેરો વ્હેમ સર્વેને એટલો બધો દુઃખ- “દાયક થઈ પડ્યો છે, અને તેથી એવાં અગત્યનાં અને અણુગમતાં પરિણામો નીપળે “છે કે, મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે, એટલું છતાં પણ એ વ્હેમ આટલી લાંબી મુદત મુધી “જારી રહ્યો છે. હાની અને ડિપારી સર્વે વાત બેશીને ઉઘાડી કરીને દેવેલી પડે છે, “તેની સાથે વળી જે જે લખાય કામે લખાડવાના દોષ તે પણ દેવેલા પડે છે.” — બર્નિયસનું ઈંગ્લિશ ગ્રામર કરેલું આધાનવર.

“રહ્યા પછી પત્રાળાં પડ્યા અને જે કાંઈ વધેલું હોય તે સર્વ પાણીમાં નાંખી દે છે. આ પ્રમાણે હમેશાં નવી સામગ્રી જોઈએ છિયે.”

“હિન્દુ રાજાઓ હીરે જડેલી સોનાનાં કડકિયાં પહેરે છે. વળી “તેઓ જૂદા જૂદા રંગના રત્નના મૂલ્યવાન મણિપ્રાંધ પહેરે છે, તેમાં મુખ્યત્વે “કરીને લીલમ અને લાલો હોય છે; પણ તેમને મોતી વધારે પસંદ પડે છે. “અને તેનું મૂલ્ય ખીન્ન બધાં જવાહીર કરતાં ઓછું છે. હાલમાં તેઓ પોતાની “ખીજી મૂલ્યવાન વસ્તુ સાથે રાખી મૂકે છે. દરબારના રાજશ્રી લોક, મોટા “અધિકારી અને બૃહદ્વનિઓ એવા જ જવાહીરના હાર પહેરે છે; તેઓ ‘દુંકી “ચાળનાં કડકિયાં પહેરે છે, અને પોતાના પરિવાર સહિત બહાર નીકળે છે “ત્યારે સૂર્યનો તડકો અટકાવવા મોરનાં પીછાંનું છત્ર ધરાવે છે.”

—:—:—

પ્રકરણ ૪.

મૂળરાજ સોલંકી (ધ. સ. ૯૪૨ થી ૯૮૭)

સોલંકી વંશ.^૧

ઇતિહાસકર્તા સામતસિદ્ધનું સાદું લખના નથી. તેઓએ તેને માટે એવું લખ્યું છે કે, તે કીર્તિમાન રાજા ન હોય; તેને રાત કે દાહાડો બોલવામાં

રાસમાળા પ્રમાણે.

	ક્યારે માદીપતિ થયા		ક્યાં મુખી ભોગવી		કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું
	સંવત્	સન	સંવત્	સન	
૧ મૂળરાજ	૯૯૮	૯૪૨	૧૦૫૩	૯૯૭	૫૫
૨ ચામુણ્દરાજ	૧૦૫૩	૯૯૭	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૩
૩ વલ્લભસેન	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૦૧૧
૪ દુર્લભસેન	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૦૭૮	૧૦૨૨	૧૨
૫ લીમદેવ (મહેલો)	૧૦૭૮	૧૦૨૨	૧૧૨૮	૧૦૭૨	૫૦
૬ કલ્ક	૧૧૨૮	૧૦૭૨	૧૧૫૦	૧૦૯૪	૨૨
૭ સિદ્ધરાજ (જયસિદ્ધ)	૧૧૫૦	૧૦૯૪	૧૧૯૯	૧૧૪૩	૪૯
૮ કુમારપાળ	૧૧૯૯	૧૧૪૩	૧૨૩૦	૧૧૭૪	૩૧
૯ અનંતપાળ	૧૨૩૦	૧૧૭૪	૧૨૩૩	૧૧૭૭	૩
૧૦ મૂળરાજ (બીજો) (બાળ મૂળરાજ)	૧૨૩૩	૧૧૭૭	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૨
૧૧ લીમદેવ (બીજો) (સોળો બીમ)	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૧૨૯૮	૧૨૪૨	૬૩
૧૨ ત્રિબુવનપાળ	૧૨૯૮	૧૨૪૨	૧૩૦૦	૧૨૪૪	૨

કશે વિચાર નહતો; તેનામાં વિવેક અને ટેક તો હતા જ નહિ; સાફ કે નરસું, હિત કે અહિત એમાં કશે ખેદ તે સમજતો નહિ; અને જાણુ તે પોતાનું મન ફેરવ્યાં કરતો. તેણે સાત વર્ષની ટુંકી મુદત સુધી રાજ્ય કર્યું તેમાં શું શું બન્યું તે નોંધી રાખ્યું નથી, માત્ર એટલું જ લખ્યું છે કે, તેને

“આચીન ગૂજરાત”નો કર્તા આક્રમક (સોલંકી) વંશની વંશાવળી આ રીતે આપે છે—
ક્યારે જાણીપતિ થયા. ક્યાં સુધી રાજ્ય કર્યું. કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

	સંવત	સન	સંવત	સન	
૧ મૂળરાજ	૧૦૧૭	૯૬૧	૧૦૫૨	૯૯૬	૩૫
૨ આમુવડરાજ	૧૦૫૨	૯૯૭	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૩
૩ વલ્લભસેન	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૦
૪ દુર્લભસેન	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૦૭૮	૧૦૨૨	૧૨
૫ ભીમદેવ (પહેલો)	૧૦૭૮	૧૦૨૨	૧૧૨૦	૧૦૬૪	૪૨
૬ કર્ણદેવ	૧૧૨૦	૧૦૬૪	૧૧૫૦	૧૦૯૪	૩૦
૭ સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ	૧૧૫૦	૧૦૯૪	૧૧૬૯	૧૧૪૩	૪૬
૮ કુમારપાળ	૧૧૬૯	૧૧૪૩	૧૨૩૦	૧૧૭૪	૩૧
૯ અનંયપાળ	૧૨૩૦	૧૧૭૪	૧૨૩૩	૧૧૭૭	૩
૧૦ મળરાજ (બીજો)	૧૨૩૩	૧૧૭૭	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૨
૧૧ ભીમદેવ (બીજો)	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૧૨૬૮	૧૨૪૨	૬૩

દુપાત્રપત્રની દીકાની દીપ અને સુરચોત્સવમાં મૂળરાજ સં. ૯૯૩ માં ગાદિયે બેઠો એમ લખ્યું છે.

“મળંધ ચિન્તામણિ” (મિશ્વરનાથાર્યને), લિનમંદન ઉપાધ્યાયના “કુમારપાળ મળંધ” અને “પટાવલી”માં મૂળરાજે ૫૫ વર્ષ, આમુવડરાજે ૧૩ વર્ષ, વલ્લભરાજે ૭ માસ, દુર્લભરાજે વર્ષ ૧૧ ને માસ ૬, ભીમરાજે વર્ષ ૪૨ (મળંધચિન્તામણિની એક પ્રતમાં વર્ષ ૫૨ લખેલ છે) રાજ્ય કર્યું લખ્યું છે.

“કુમારપાળ મળંધ” અને “પટાવલી”માં કર્ણદેવે ૨૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું કહે છે. સિદ્ધરાજે રાજ્ય કર્યાનું મળંધ ચિન્તામણિ ૪૯ વર્ષ; અને “પટાવલી” વર્ષ ૪૮, માસ ૮, અને દિવસ ૧૦ કહે છે. કુમારપાળે ૩૦ ચિં. અને કુ. ૩૦ વર્ષ ૩૧; અને પટાવલી વર્ષ ૩૦, માસ ૮ ને દિવસ ૨૭ રાજ્ય કર્યું કહે છે.

અનંયદેવે ૩૦ ચિં. વર્ષ ૩; અને પટાવલી વર્ષ ૩; માસ ૧૧, ને દિવસ ૨૮ રાજ્ય કર્યું કહે છે.

મળરાજ (બીજો) ૩૧ ચિં. વર્ષ ૨; પટાવલી વર્ષ ૨, માસ ૧, ને દિવસ ૨૪ રાજ્ય કર્યાનું લખે છે.

ભીમદેવ (બીજો) ૩૧ ચિં. વર્ષ ૧૩; પટાવલી વર્ષ ૬૫, માસ ૨, ને દિવસ ૮ રાજ્ય કર્યું લખે છે.

“પટાવલી” ભીમદેવ (બીજો) પછી પાદમરાજ ગાદિયે બેઠો તેણે ૭ દિવસ રાજ્ય કર્યાનું; તે પછી ત્રિજયવતપાળે માસ ૭ ને દિવસ ૧૫ રાજ્ય કર્યાનું કહે છે. તે પછી આક્રમકની બીજી રાણાના વાપેવાને હાથે ગૂજરાતની જાતી ગઈ.

કાંઈ 'સત્તાન નહતું. તે ઉપરાન્ત અણુદિલવાડની ગાદિયે સોલકી વરા શી રીતે આવ્યો તેનો વૃત્તાન્ત પણ લખ્યો છે.

કથાણના ^૧ભૂવડ રાજાની મોથી ખેડિયે ભુવનાદિત્યકરીને રાજા થયો, તેને ત્રણ કુમાર હતા, એકનું નામ રાજ, બીજાનું નામ બીજ, અને ત્રીજાનું નામ હંડક (હડક). તેઓ સોમનાથ મહાદેવની યાત્રા કરીને પાછા વળતાં મામતસિંદના દરબારમાં આવ્યા મો વરા તો એકથી યાત્રાને માટે જ તેમણે પોતાનું ઘર છોડ્યું નહિ હોય, પણ ગંગપૂત રાજવસિયોના ન્દાના બાધયોના

૧ આવાડાના બાદના કમન ઉપરથી એમ જણાય છે કે,

સોમતસિંદને સત્તાન ન હતું એમ મહેવામાં આવે છે તો પણ મૂળરાજને તેના પછી પાંચ બેસવાનો સમય થતા તે તેને મારી નાખત નહિ, પરંતુ સામતસિંદને એક કુવર હતો તેનું નામ અદિપત હર્ષ ન્વારે મૂળરાજે સામતસિંદને માર્યો ત્યારે અદિપતને લઈને તેની મા, જે બાદી રત્નપૂતાણી હતી તે, પોતાને પિયર તજોત (સિન્ધ અને મારવાડની વચ્ચેના રણમાં છે) ગઈ કેમકે જેસલમે જેસલમેર વસાવ્યું તે ખેલા બાદી રત્નપૂત ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા. અદિપતનું વય આ સમયે સુમારે એક વર્ષનું હતું કેટલેક વર્ષે તે કચ્છમાં લાખા કુલાણીને રાણે આવ્યો તેથી મોરગઢ નામ તથા તેની આસપાસની ભોય તેના નિર્વાહને અર્થે આખી મૂળરાજ અને લાખા કુલાણીને વેર બધાવાનું આ પણ એનું કારણ હોય એવો સમય છે લાખા કુલાણી આઠકોટ પાસેની લડાઈમાં ૬૦૦ સૈન્યમાં મરાયો, અને મૂળરાજે કચ્છ આવસા કર્યું, તેવામાં અદિપતે તેના યજ્ઞ નામ કમળે કરી લીધા (કેલકા કંઠે છે કે ૬૦૦ ગામ લીધા) અદિપતની પદરમી ખેડિયે ખૂનેજ આવડો થયો, પોતાના સમયમાં તે મોરગઢ ખેડે બેઠો આ સમયે કચ્છમાં જામ ધાવજ અને પછી વેલુજ હતા, તેમના સમયમાં, જામ અબડાનિયે ધણી લડાઈયા કરી છે તેણે યાવડાઓને નસાડ્યા હશે એમ સંભવ છે ખૂનેજ મોરગઢથી ધારપુર (પાલણપુર તાળામાં) થયો અને ત્યાં ૮૪ મામનો તાલુકો જમાવ્યો, પણ અઘીકરીને મૂળરાજ લીધી તે સમયે ખૂનેજને તાલુકો પણ ગયો અને તે પાદસાહની નોકરીમાં રહ્યો પણ સારી નોકરી નહીંને પાદસાહે તેને અંબાસર નીચે રૂપર ગામ આપ્યા અંબાસરમાં તેના પછી પાચમે કાકોર જયસિંદ ચાવડો થયો તેને ત્રણ કુવર હતા, તેમણે ત્રણે બાગે ગામ બેઠ્યો લીધા. ઈશિદાસ વડીલ હતો તે અંબેડમાં, સુરજભલ વરસોડામાં, અને સામતસિંદ અંબાસરમાં જ રહ્યો સામતસિંદથી પાચમે પ્રથમ સુરસિંદજ થયો, તેણે હાવના મહિસાદાના ગામ માણ સામા ગાદી કરી હવણા કાકોર રાજસિંદજ આવડા મણસામાં છે તે સુરસિંદજથી ૧૨ મા પ્રથમ છે

૨ મળધણિન્તામણિમાં ભૂદેવ-ભૂવડદેવ એવું નામ લખ્યું છે અને એનો વરા ભૂવડરાજવરા (ભૂવડ) એમ લખ્યું છે ભૂવડનો, કર્ણદિત્ય, તેનો ચંદ્રાદિત્ય, તેનો સોમાદિત્ય, અને તેનો ભુવનાદિત્ય થયો એમ રાસમાળામાં કહ્યું છે ૨ ઉ

ગાદીની સાથે દહ્ધને લીધે સનધ હોય છે, તેથી અદેખાઈને લીધે, તેઓનો ભાગ્યેદય પોતાના દેશમાં થતો નથી, માટે તે લાલ પરદેશમાંથી પ્રાપ્ત કરી લેવા જવાનો તેમનામાં સાધારણ ચાલ છે, તે પ્રમાણે તેઓ પણ નીકળી પડ્યા હશે. રાજમાળામાં લખ્યા પ્રમાણે, આ ત્રણ કુવરોમાં જે રહેશે હતો તે, મધ્યમ કદનો, ગોરો, અને અગ્રપ્રાન્ત હતો. વળી તેના વિશે વખતુ છે કે, “તે પોતાનો ધર્મ પાળતો હતો, નિત્ય શિવની પૂજા કરતો હતો, પણ “તેને સ્ત્રીઓની પાતીનું કુખ હતું, તેમ જ સુખ નહતું ” તેના કુળને લીધે, અને તેનામાં શરૂઆતના મારા ગુણ હતા તેથી, અજીવિતવાડના રાજાએ પોતાની લીલાદેવી પહેલે તેને બેઠું પછાડી આ કુનરીને તેનો ગર્ભ રહ્યો, અને પ્રમુતવેદનાથી મળ્યું પામી પણ તેના ગર્ભસ્થાનમાંથી કુનર હતો તે કહાડી લીધો, તે મળ નક્કરમાં આવ્યો તેથી તેનું મૂળરાજ નામ પાડ્યું? સામતસિંહે તેને દત્ત કરી લીધો, તે ઉદય પામતા સૂર્યના

૧ રાજાદિત્યે સન ૬૨૦ થી ૮૩૫ સુધી પદ પર વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે, ત્યાર પછી સામતસિંહે સન ૮૩૫ થી ૮૪૨ સુધી સાત વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે મૂળરાજે ૮૪૨ માં તેને મારી રાજ્ય લીધું તે વેળાએ તેનું વય ૨૨ વર્ષનું હતું, એ ઉપરાંત સન ૯૨૧ માં તેનો જન્મ થયેલો નીકળે છે આ વેળાએ રાજાદિત્ય પાટે હતો પણ સામતસિંહ કુવરપદે હોવાથી રાજકાર્યમાં સામેલ રહેતો હતો એમ જણાય છે તેથી પોતાની પહેલેને પર જીવવામાં આવેલા હોવાથી તેને તે વેળાનો રાજ ગણ્યો હતો, પણ ખરેખર રાજા દિત્ય પાટે બેઠો કે તરત જ રાજ, અને ધીન, ત્યાં આવેલા હોના જોઈએ લીલાદેવીને સન ૯૨૦માં પાછાવી હોય તો ૯૨૧માં મૂળરાજને જન્મવાનો સંભવ અને ખરેખર સામતસિંહ ગાદિએ બેઠો ત્યારે મૂળરાજનું વય ૧૪ વર્ષનું હતું તે સમયથી સાત વર્ષમાં તે પોતાના મામાના રાજ જીત્યા કર્યા થઈ પડવાથી, તેણે એને સારો આશ્રય આપ્યો હતો, પણ જો સામતસિંહ પાટે બેઠો પછી લીલાદેવીને પાછાવી હોય તો મૂળરાજનું વય બહુમાં બહુ ૭ વર્ષનું હોય તેવો બાળક સામતસિંહને મારીને પાટે બેસે એના સંભવ હોય નહિ

૨

૨ સોલકી વય વિશે બાદ દોષની કથા એવી છે કે,—અંતર્વેદ અથવા ગંગા યમુનાની વચ્ચેના (દોષાળ) પ્રદેશમાં હુક્ટાડા-મદાવતી નગરીમાં સોલકીનું રાજ્ય હતું તે વડામાં રાજ તથા ધીન થયા તેઓને પોતાના બાપાત સાથે દેહી થયા અને પિત્રાણ્યેને પ્રાપ્ત કરી માર્યા પછી ગોત્રહત્યા બેઠી તેનો પરવાનો થયો તેના નિવા રણને અર્થે દ્વારકા અને કાશીની યાત્રા કરવા નીકળ્યા પ્રથમ કાશીમાં જઈ એક વર્ષ રહ્યા ને પુણ્યદાન કર્યું, પછી અગાળજની કાવળે બરી દ્વારકા જતા, રસ્તામાં પાટણને સુદે ઉતર્યા તેવામાં રાજાને આસહારે પોરી પાવા આવ્યો તે પોરી રાજ, તથા ધીનના ભગવા વેળથી બહુ તેને આસહારે ચાલુક માર્યો તે જોઈ ધીન, જે પોતાની પરીક્ષાનો સાલિહોન નામનો અર્થ બહુલો હતો તે બેદ પામીને બાકી કે “જી” બુદ્ધા! તે ચાલુક મારીને આ ઘોડીના પેટમાં પચકાવ્યાથી વહેશે છે તેની કાળી

જેવો પ્રતાપ મતાવીને, પોતાના મામાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરીને, અને સર્વને પ્રિય થઈ પડીને, બાવ્યાવચ્ચામા પ્રખ્યાતિ પામ્યો. રત્નમાળાને કર્તા તેને વિશ્વાસઘાતી, દયાહીણ અને પોતાની જ ચડતીમા તત્પર રહેનારો કથે છે તે તેના પાઠળના કૃત્ય ઉપરથી મિદ્ધ થાય છે. “તે વણું કાગો પણ દેખાવમા” “સ્વરૂપવાન્ હતો, કામદેવને વશ હતો, કળુસ હતો તેથી તે દ્રવ્ય ભોંયમા” “કાગી મૂકતો, ચુદ્ધગામા કુચન નહતો, પણ રાનુની સામે થતો તો ઠગા” “ઈથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કગવીને તેનો નાશ કરતો” જ્યારે તે પાપી ઊંમરનો થયો ત્યારે સામનસિંહે દારની ધૂતમા તેને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, પણ જ્યારે શુદ્ધિ આવી ત્યારે રાજ્યએ તેની પાસેથી રાજ્ય પાછું લીધું. જૈન ગ્રંથવર્તા કહે છે કે, તે દિવસથી ચાવડાઓએ દાનનો મહિમા ઘટાડી દીધો એવી કહેણી ચાની મૂળગાને એક વાર રાજ્યનો ન્વાદ આપ્યો, તે તેને મૂકવો ગમ્યો નહિ તેણે ફોજ એડી કરીને પોતાના મામા ઉપર હુમલો

“મામા ફોડી નાખી” ખાસદાને અચરજ લાગ્યું અને તેણે ઘેર જઈને રાત્રને સમાચાર કહ્યા. રાત્ર તેમને મહાપુરુષ સમજને તેમની પાસે આ-યો, અને તેમનું મુખ ભેઈ વરતી ગયો કે, આ કાઈ ધીન અને પ્રતાપી પુરુષો છે એમની પાસે કાઈ હશે ખરૂં, માટે સરત બળેને તે પકાવી લેવું. પણ તે બાદથી કે, ‘તમારા રહેવા મમાણે મરી પાડીને જો પચકસ્યાણી વહેરો અવતરે તો ખાટલુ અમું રાજ્ય મારે તમને આપવું, ને તે ઉપરાંત મારી સેનાઈ (કુમારપાળ રાસામા લીલા-દેવી લખી છે) બંદેન પરણાવું ને જો તમારી વાત બદલી પડે તો તમારૂં સર્વસ્વ હડી લઉં. આ ઠાણ અન્વેષણે માન્ય કરવો, ને જાત્રે બાઈ દરબારમાં રજા પછી મુમારે પદાર દિવસે યોગીને પ્રસવ થયો. તેને ચાર મત તથા મ્હો ધોડું એવો પચકસ્યાણી અને ડાબી આખ હટીવી એવો વહેરો અવતર્યો. આ બન્નાવ જોઇને મામૂતસિંહ ચાવડાએ અમું રાજ્ય આપવાની હા કહી, પણ ભલિ, કુળ ભણ્યા વિના બંદેન પરણાવાની ના મ્હી, પણ પેવા રાજપૂતોએ પોતાની સર્વ વાત તેને કહી દીધી તેથી રાત્ર પુરશે થયો ને બીજાને વેરે કન્થા પરણાવાનો ડરાવ હતો. પણ તે એક આખ્યે કાણે હતો, તથા તેણે પોતાના બાઈ રાજ વેરે કન્થા પરણાવાની કન્થા ભણાવી તેથી તેની સાથે લગ્ન કર્યું. પણ જાત્રે બાઈ, કન્થાક દિવસ મુખી, લા જ રજા, તેવામા સેનાઈ બાળને મૂળરાજ અવતર્યો.

કેશવ એમ કહે છે કે, સામતસિંહે ઘોડો ફેરવતા અજાતપણે ચાણક મારી તેથી પેલા બાણ્યોમાથી એક દ દ કહીને માથું ધૂણાવી પીડા પામતો બોલ્યો. “ન્યુનન ‘દેવા યોગ્ય’ તમારા ઘોડાની ગતિ જવા તમે ચાણક મારી તેથી મને પોતાને વાંચી હોય એમ થયું. સામતસિંહે કહ્યું “ત્યારે તમે આ ઘોડો ફેરવો” ફરે ઘોડો એવો સરત ફેરવ્યો. કે સર્વે દગ થઈ તથા ને સામતસિંહે પોતાની બંદેન લીલાદેવી તેને પરણાવી.

કરી તેને મારી નાખ્યો, અને જે ગાદી ઉપર તેને ઘણી લયંકર રમત કરવામાં બેસાવ્યો હતો તે ગાદી ઉપર તે પોતાને હાથે ચડી બેઠો. ૧ આ વિષે કુમારપાળ ચરિતનો ક્ષર્તી રહે છે કે, “સાત વસ્તુ નિર્ગુણી છે-૧ જમાઈ, ૨ વીછી, ૩ વાધ, ૪ મદિરા, ૫ મૂર્ખ, ૬ લાણેજ, અને ૭ રાજા એમાના દરેક જણને ગુણની પરીક્ષા નથી” નિષ્કટક રાજ્ય ભોગવવાને માટે એક શાસ્ત્રજ્ઞના ન્યૂન ઉપરથી મૂળરાજે વળી મેસાલ પક્ષના સર્વને મારી નાખ્યા આ ઘાતકી કર્મ વિષે, તેના ઇતિહાસ લખનારાએ, મરનારાઓને કનક દર્ધ તેઓ રૂંદુ ખ એણે કરી બતાવના છાવરી નાખ્યું છે કે, તેઓ પાપી, ગર્વિષ્ઠ, મદિરાપાન કરનારા, લોકોને દુઃખ દેનારા શાસ્ત્રજ્ઞ અને દેવતા તિરસ્કાર કરનારા હતા. ૨ તો ૫૫ મૂળરાજને આ પાપકર્મનો પમ્તાવો થયા બિના રહ્યો નથી

૧ આ વિષે બાઠની કથા એવા છે કે,—મૂળરાજ મોટો થયા પછી તેને લઈને રાજ્ય તથા બીજા દારકા બલી ગયા હતા. રસ્તામાં તેના બાપ રાજ, લાખા કુવાણીથી મરાયો હતો તેવામાં મૂળરાજ અગિયાર વર્ષનો થયો હતો તેના કાકા બીજે કહ્યું કે “તારા મામાએ અર્ધું રાજ્ય આપવાનું કહ્યું છે માટે તેની પાસે જઈને તે પ્રમાણે ‘મામી લે’ મૂળરાજે તે પ્રમાણે મામાને કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો, ‘મું તારા બાપને લીંબુ ‘ઉછાળ એટલે લીંબુ ઉછાળિયે ને પાહુ બોંધ પડે એટલી વાર સુધી રાજ્ય આપવાનું કહ્યું ‘હવે તે પ્રમાણે હું તને આપવાને રાજ્ય છું” મૂળરાજે આ વૃત્તાંત પોતાના કાકાને કહ્યો ત્યારે તેણે સલાહ આપી કે, ‘લીંબુ ઉછાળ રાજ્ય અર્ધે એટલી વારમા વારે સામત ‘અને પઠાવતોને શિરપાવ અને માસ આપના, એટલે તેઓ તારી પક્ષમાં થઈ જશે’ મૂળરાજે નિલ્લ લીંબુ ઉછાળ ગાદી મળે તેટલી વારમા સર્વે ઝરબારિયોને શિરપાવ અને માસ આપના માફમાં તેથી તેઓ સર્વે એવી કલ્પના કરવા લાગ્યા કે સામંતસિંહની ગાદી મૂળરાજને મળે તો બહુન્સાર થાય એક વર્ષ સુધી આ પ્રમાણે ચાલ્યું એટલે રાજાએ જાણ્યું કે આ તો રાજકોશ ખાલી કરી નાખશે મૂળરાજને તેના કાકાએ વળી એક ખીજ સલાહ એવી આપી હતી કે, ‘માસના કટકા નાખી ગરધવોને તારે સાધવી, ‘તે હજી જશે એટલે તારા માથા ઉપર બગ્યા કરશે, પછી લીંબુને લોહીવાળું કરીને ‘ગાળને એટલે તેને માસરૂપ આપી ગરધવ લઈ લઈ જશે તેથી સલાહ ગાદી તારા સ્વાધીનમાં રહેશે” છ મદિનામાં તેણે કાઠની સલાહ પ્રમાણે ગરધવો સાધી લીધી હતી તે દરખાસ્તમાં ગયા ત્યારે એ દિવસ લોહીવાળું લીંબુ ડાઘાળું તે ગરધવ લઈને ડાઘ એટલે ઘાળું બોંધ પડ્યું નહિ મામાએ તેને ગાદી ઉપરથી ડાકવાનું કહ્યું પણ તે હડયો નહિ ને કહ્યું કે, લીંબુ પડેડ દેખાડો તો દુઃખ આ ઉપરથી મામા બાણેજને ટોડો થશે દરમારી લોકો મૂળરાજને મળી ગયા, ને મૂળરાજે તે વેળાએ સામંતસિંહને ડેર કર્યો

‘મેશ્વરગના લખવા પ્રમાણે સવત્ ૮૮૮ આ ૨૧ વર્ષને વયે તે સ્વતંત્ર રીતે ગારિ પતિ થયા

૨ ઉ

૨ શેક્ષપિયર કવિ, પોતાના લેખ રાજાના નાટકના ત્રીજા અક્ટના ચોથા પ્રવેશમાં એવા જ પ્રકારનો વિચાર લખે છે -

ચાવડા વંશનો નાશ થઈ જવાથી, આસપાસના સર્વે રાજાઓને ગૂજ-રાતનું રાજ્ય લઈ લેવાનો લોભ લાગ્યો, તેમાં મૂળરાજે, પોતાનું નવું મેળવેલું રાજ્ય તેના શત્રુઓથી રક્ષવાને ઘણી ખંદાઈભરેલી યુક્તિઓ કરવા માંડી. ઉત્તરમાં ^૧નાગોર અથવા શાહર(સામ્મર)નો રાજા જે એક લાખ ગામનો (સપાદલક્ષ) ધણી હતો, અને પછીથી તેનું રાજ્ય અજમેરને નામે પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેણે એના ઉપર પ્રથમ હસ્તો કર્યો. તે જ વેળાએ ^૨તિલંગાના રાજા તૈલિપના ^૩સેનાપતિ ખારપે ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી. મૂળરાજનો ઇતિહાસ લખનાર કહે છે કે, તેના પ્રધાને તેને સમજાવ્યો કે, ઘેરા જેમ પાછો હટી

“જો રાજાંડ અન્ધાવથી ખુંચાવી લીધો હોય, તે જેવા ક્ષલ્લભરેલા પ્રકારથી “મેળવી લેવામાં આવ્યો હોય તેવા જ પ્રકારથી સાચવી રાખવો પડે છે, અને જે લપશી “પડાય એવી જગ્યા ઉપર લેવો રહે છે તેને નિર્જળ આધાર ટકાવી સકતો નથી.”

૧ મેરુદંગ સપાદલક્ષ જણાવે છે, ચોદાણુરાજ વિરહરાજ.

૨ મિસ્તર જાકર એલિયટ (શિયલ એશિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તકના ૪ ખાત્રના પાના. ૧ મમાણે) કંથ્યાણના આદ્યજ અથવા સૌલંકી વંશનું વર્ણન કરતાં “તૈલપદેવ” નામના રાજા વિષે લખ્યું છે, તેણે સ.ક ૮૬૫ થી ૯૧૯, (અથવા સ.ન ૯૭૪ થી ૯૨૮) ૯૭૩-૯૭ સુધી રાજ કર્યું, તેથી તે મૂળરાજના સમયનો હતો, મઠિ બિરાક અહિં તૈલપ લખ્યો છે તે જ એ તૈલપદેવે માળવાના બદાહર રાજા મુંજને માર્યો હતો એવું લખ્યું છે. મિ. એલિયટ, કંથ્યાણ રાજ્યની ઉત્તર દિશાની સીમા નર્મદા નદી લખી છે. (આચીન ગૂજરાતનો કર્ણા લાઠ દેશનો ખારપ કહે છે.)

૩ કીર્તિગોમુદીમાં લખ્યું છે કે, લાટિયરનો સેનાપતિ ખારપ જે ખીલ કાઈનાથી હો નહિ એવા હતો તેને અસાધારણ પરાક્રમવાળા મૂળરાજે હાથિને તેના હાથિશોનો સમૂહ લઈ લીધો.

બાબાનંતરમાં આચાર્ય વલ્લભની કવિતા ખીલ સર્વમાં નીચે પ્રમાણે છે:-

હવે ચૌહાન્ય ભૂખાળ, પુરને પાળતો હતો
મીઠી રાજ-સમાજને, મૂળરાજ કરી હતો ૧
નિત-ચતુર્થો દૃષ્ટો, કૃષ્ણનીવન ગુણે કરી
ગૂર્જરેશ્વર-રાજાથી, જેને પોતા યડી વરી- ૨
સેનાની લાટિયરનો, અસામાન્ય પરાક્રમી;
તે બાપને હણી નેણે, હાથીસેના મહી દમી. ૩
પ્રાચીન. જે ગણે, ને. અજાણ્યતાથી ગણે,
નિશાન કમ્બખાળ, લાખાતું કર્યું નેહણે ૪
હણ્યું હાથિય દાનો દઈ, નિશા સૌર્યથી દુર્ગનો
કીર્તિએ રાખને દાંડી, કર્યું રાજ્ય ઘણા દિના. ૫

(૧૪ ૧૩). ૨. ઉ.

વધારે જોરથી દહર મારે છે અથવા વાધ જેમ કોધાયમાન થઈને નમી સડોચાય છે તેમ વધારે મારાત્મક અસર કરે એવી તલપ મારી શકે છે તેમ તમારે તમારૂં પરાક્રમ પાછું ખેંચી રાખવું. આમ ફેલા ઉપરથી અથવા પોતાની નિત્યની પ્રપચી રીત પ્રમાણે મૂળરાજ અણહિલવાડ તજીને, ઘણે આંધે અને કાઈનો હલ્લો થઈ શકે નહિ એવા કચ્છના નાકા ઉપર કંઈકાટી દિલ્લો છે તેમાં લરાઈ પેડો, તે એવી આશાથી કે ચોમાસામા દરબત પડશે તેથી અજમેરના ગળને પાછા જવું પડશે. પણ તે રાજાએ તો ચોમાસામાં પણ દહુવ કર્યો ને જ્યારે નવરાત્ર આવ્યા ત્યારે હલ્લો કરવાની તૈયારી કરી. મૂળરાજે કાઈ રક્ષાલય આપીને અજમેરના લરકરને પાછું ફેલાડતું, પણ

૧ કચ્છના લાચાક તાલુકામાં આ કિલ્લો છે તે કયાદુર્ગ અથવા કંધામઠ પણ ફેલાવતો હતો ઇ સ ૯૪૩ માં જામ સાહનિયે પૂરી કર્યો અને તેના પિતા જામ સાહનિયે આજબ ક્યો હતો
૨ ઉ.

૨ ચેરતગના લખવા પ્રમાણે (લાલચ આપી ફેલાવ્યા નથી પણ) નીચે પ્રમાણે બન્યું છે.—

નાગોર અથવા સુપાદલક્ષના રાજાએ જ્યાં ચડાવ નાખ્યો હતો ત્યાં જ, શાહબરી નામે નગરી વસાવી, પોતાની ગોતદેવીને ત્યાં જ મગાવી નવરાત્ર કરી મૂળરાજે લલ-જીકા કરવાના મિથે પોતાના સામંતોને સકેતધુષ્ટ કોતરિયો લખી તે પ્રમાણે ત્યાં જ આંધે તેમનો સત્કાર કરવા માટે, રાજપુતોને અપાઠથી પ્રોત્સાહ, અને પોતે પણ સુદર્ભને સમથે સાંદણી ઉપર બેસી આવી પૂઠોંચે. ને સુપાદલક્ષની ધાવણીમા પેરી, તેના તથુ આગળ નઈ, તેમા પ્રવેશ કર્યો સકેત પ્રમાણે તેના સામંતો પણ આર હામર પોરેસ્વાર સહિત આવ્યોને તેના તથુની આસપાસ વિરભાઈ વળ્યા. મૂળરાજે સુપાદલક્ષના હત્તરમાં કહ્યું કે, “આ મૂમડળમા માસ સામે યાવ જોગે જલવાત મુકુધારી દલ મે” જોયો નથી પણ આપ અર્ધિ યુદ્ધર્થે પધાવ્યા છે તેથી યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયો તેથી હર્ષ થાય છે પરંતુ તૈવિપનો સેનાપતિ બારપ અર્ધિ ચડી આવ્યો છે તેને “શિક્ષા કરીને હું પાછો આવ ત્યાં મુધી આપે સુખે અર્ધિ યોગવુ પછીથી યુદ્ધનો રસ” પરસ્પર આપણે આખીયું આ વાત નિઝેદન કરવાને હું આવ્યો છું” સુપાદલક્ષે કહ્યું કે, “એક કઠાર ઉપર ઝુલવી આપ માસ જેવા રાતુના અગણિત સેન વચ્ચે થઈને આવ્યા” “તો આપના સાહસિક ધૈર્યને ધન્ય છે! આપની સાથે મિત્રતા રાખવી થોડી” મૂળરાજે વચાથી ત્યાંથી ઠડી પોતાના સામંતો સહિત સાંદણી ઉપર પાછો સવાર થઈ બારપની ધાવણી ઉપર દૂરી પચ્ચો, ને તેની સેનાનો ધાણ વાળી દહને દર! દર! મદાદેવ! કહેતો નય મેળવી પાછો ફર્યો અને શાહબરી બાગી આવ્યો તો સુપાદલક્ષ તેણે બારપ સળપનું. પરાક્રમ જાણી જતો રહ્યો હતો. આ બનાવથી પોતે ધણે પ્રસન્ન થયો, અને આ પરિણામ અમર કરવાને તેણે મૂળરાજ વસદિકા અને સુંગવદેવ સ્વામીનો પ્રાસાદ કરાવ્યો. ફેલે જ કે તેનો બાળિબાવ જોઈ સોમેશ્વર મદાદેવ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને મંડલિમ નવરથા તેને દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું કે, “તાજ અણહિલપારખમા

આ વિષે 'ધ્યાનમા ઉતરે એવો કાંઈ લેખ નથી. યજી પોતાના પટ્ટાવતોને એકા કરીને આરપના સરકર ઉપર દાનો કર્યો ને તે મેનાપનિને ઠેર કર્યો તથા તેની ફેાજમાં કાપાકાપ કરીને લંગાજી પાડ્યુ.'^૧

"દલે નિવાસ કરું છું તેનો પાચો તને સત્વર જાણ્યો." ત્યાં જોયું તો કાનાં પાંત્રી બધાં ખાયાં થઈ ત્યાં એટલે સોમેશ્વર પોતાના સેવક સમુદ્ધ સહિત ત્યાં પધાસ્યા સમગ્ર તેણે ત્યાં ત્રિભૂતિપ્રાસાદ કાઢ્યો એટલે સર્વે જગ પાગા મીઠાં થઈ ગયાં

ત્રિપુરપ્રાસાદને મટિ પૂલરી બોગતો, તે શ્રી સરસ્વતી કિનારે કુંધરી નામે ધવિત્ર વપસ્વી હતો તેની પાસે ગયો, પણ તેણે કહ્યું કે -

અધિકારાન્નિર્માસે માંડળ્યાન્નિર્માદિને ।

શીઘ્ર નરકવાચ્છા ચેન્ દિનમેકં પુરોહિતઃ ॥

"અધિકારીને ત્રણ માસે, અને મંડળિને ત્રણ દિવસે, નાંની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ ને તે કર્યાં એ તુલ નર્મદક્ષિની ઉચ્છા થતી હોય તો એક દહાડો જ "પુરોહિત યદુ માટે દે રાજન" સંસારસમુદ્ધ નિર્વિધે તરવા હું એવા છે "બધી દૂર રહો છું" રાજ્યે ધાત્યું કે સત્પાત્ર તો આ છે, ને એ માનતો નથી તો શું કરુ ? પણ તેને બિજા આપનાના દોરલામાં તેના નામનું લાભપદ કરાવીને ધાત્યું ને તે બિજામા આપ્યું, ત્યારે ઉચટે તે પોતાના એક રાજવંશી સિધ્ધ વધનકેવેને દોર લખાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે તેની પાસે જઈ તેને સેવા મટિ ૩૨ વાસનાના, ૮ પલ કેસર, ૪ પલ કોતુરી, ને ૧ પવ કપૂર ન્દાવા મટિ, તથા આગ્રાઈન કરવા મટિ સિતાતપત્ર (ચેતકન), મામ સહિત આપવનો કરાવ કરી તેની લાખ્યા અને ત્રિપુર ધર્મસ્થાનના અધિકારીનો તેને અભિરેક કર્યો તે રવાન, કુંકરીલ એટલે કુંકરીલ નામના ગામથી આજે પણ બોગતો

આ પૂલરી રાજવંશી હતો, લાટિશ્વર. આ રાજવંશજ જેવી ધામધૂમ રાખતે દોવાથી મૂળરાજની રાણીને ત્યારજ પરાક્રમવાળા રાજવંશજ થયા હતા, તેથી એ રાણીએ ત્યા પૂલરો લખ્યો. તેની રતિ સમગ્ર ગપા ને તેના ઉપર પાન પાચેલા ડુખની ગાય વહનજની કવિતા બોલતો. આમજનો સ્પર્શ ને ને સ્થડે થયા તે તે સ્થડે તે રાણીને કોઈ બોધક્ય બુધાજી ત્યારીની અતિ માર્થના કરવાથી તેણે પોતાના ન્દાવલા પાણીથી તેને ન્દાવાનાં આજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે કરતા તેને થયેલા કોઈ મગી ગયો

૧ નાંદોલના ચોદાણેની દલકયા વિરે નીચેનું કથન છે તે યહું કરીને આ વિષે છે -

"સવન ૧૦૩૯ મા (સન ૯૮૩), પટ્ટણ સેહેરના આરેના દરવાજા આગળ લાખ જુરાવ ચોદાણ જકાત ઉધરાવતો હતો તેણે મેવાડના રાજ પાસેથી ખડણી લઈને તેની મરજ પ્રમાણે ને કરવાનું હશે તે કહ્યું - દડિદૂત રાજસ્થાન ભાગ ૨ ને પૃષ્ઠ ૪૪૬

મેરૂટજ પ્રમથ ચિન્તામણિમા લખે છે ૨ સપાદલક્ષીય (ચોદાણ રાજ વિમલરાજ બીને) રાજ્યે મૂળરાજ ઉપર ચડાઈ કરી, તેવે સમયે કૃષ્ણ દેવના રાજ તૈલપના સેનાપતિ આરપે પણ તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું પણ તેમા તે માર્યો ગયો તેના ઘોડા ને દાથી મૂળરાજે લઈ લીધા

શત્રુઓથી મુક્ત થયા પછી, મૂળરાજે અલ્પહિલવાડમાં કેટલાક ધર્મના સ્થાન બધાવવા માંડ્યા, તેમાં પ્રખ્યાત મહાદેવનું દેર સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમાળા છે, તે પૂર દરવાને તે જીવ્યો નહિ એમ કહેવાય છે કે, શિવની તેણે ધણી લકિત કરી હતી, તેથી તે શિવે તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને, જન્મા સોમનાથ મહાદેવનું સર્વ દેરાઓમાં સ્મરણુચોગ્ય દેર છે તે સુધાત, સોરઠ દેશનું રાજ્ય આપ્યું સોરઠ મળવા વિષેનો વૃત્તાન્ત પ્રખ્યાત હોવાચાર્યે પોતાના દ્વયાશ્રયમાં આપ્યો છે તેમાંથી એક ભાગ અમે નીચે આપિએ ઠિથે —

જૈન આચાર્ય કહે છે કે, “મૂળરાજ જગતપ્રતિપાલ હતો, તે ઉદાર ‘મનનો’, સદ્ગુણોથી ભરેલો હતો સર્વ ગણ સૂર્યની પેઠે તેની પૂજા કરતા ‘હતા, તે જે લોક પોતાનો દેશ તજીને ત્યાં આવી વસતા હતા, તેઓ ‘એના રક્ષણ નીચે સુખ પામતા હતા, તે કારણથી તેને ચક્રવર્તી એવું પદ ‘મળ્યું, તેના શત્રુમાંથી અર્ધો તો તેણે ઈર કર્યા, ને અર્ધાને બીજા માગતા ‘કરીને, નાત બહાર ફહાડી મોકલાની પેઠે, સહજ બહાર કર્યા તેમની ‘સ્ત્રિપોએ દ્વાના દેડકાની પેઠે, ધરના આગણુ બહારનું વાઈ પણુ જોયું “ન હતું તેઓને વગડામાં ભટકતા, બીનોએ પકડીને ગેહરમાં ગુલામની પેઠે વેચી”

એક સમયે સોમનાથ મહાદેવે મૂળરાજને ગ્રમમાં દેખા દઈ, આસાં પરીક, ‘આદિરિપુ’ અને બીજા દેત્રોએ પ્રલાસતીર્યનો નાશ કર્યો છે મટિ ‘તેઓને પૂરા કર્ય, મૂર્દ્રાન્ત ગાપથી તું જન્મ પામીશ”

૧ અંદ્રવરામાં કદાચાસ વિરજા
૧ મા પુરુષ અંદ્રમાં થયા તેના વરાજ અંદ્ર
વરા કહેવાયા દરામાં સમી યાય એવો ૧ મા પુરુષ અંદ્રમાં થયા તેના વરાજ અંદ્ર
૫૪ મા પુરુષ શ્રીકૃષ્ણ પદારથા યા તેથી મુક્ત અંતિના યાદવ અથવા કાદવ કહેવાયા,
(ઈજા) દેરામાંના રોમાંજીતપુર સુખ અદિ જાણ, ૫૫ મો પુરુષ સાગ્રજ થયો તે મિત્ર
રામાં વેરે પાવયો હતો, તેથી તેને ૫૬ મો પુરુષ ઉચ્છ્રીક નામે હુવર થયો, તે યાદવા
ચયલી થઈ ત્યારે પોતાને મોસાળ રોમાંજીતપુરમાં હતો તે કૌભાજીને હુવર ન હોવાથી
તેની પછી ગાદીના વારસ થયો તેના વસમાં ૧૩૫ મો દેવેન્ત્ર નામે ઇસવી સનના છઠા
સેકાને અંતે રોમાંજીતપુરમાં રાજ થયો, તેને ચાર હુવર ૧ અસપત (અશ્વપતિ) હર્ષ
ઉચ્છ્રેન, ૨ ગજપત (ગજપતિ), ૩ નરપત (નરપતિ), અને ૪ ભૂપત (ભૂપતિ) નામે
થયા તેમના વપતમાં હજાર અદમદ પેગગરે સુસલમાન ધર્મે ચલાવ્યો મિત્ર દેરાની
મૈત્રીક મળ સુસલમાન થઈ આ ચારે બાઈ એને સુસલમાન ચવાની ફરજ પાડવામાં આવી
ત્યારે પોતાનું રાજ્ય છેાડ્યું અને ત્યાંથી નાઠા મેદિટા બાઈ અસપત સુસલમાન થયો, બાજીના
તમ્મ બાઈ આગળ ચાવતા દાલના અંકુશાનીસ્તાનમાં આવ્યા, ત્યાં, જે ત્રણમાંથી મેદિટા
ગજપને પોતાને નામે વિક્રમ સવન્ ૭૦૮ (ઈ સ ૧૫૨)ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ રાત્રિવારે રોદિણી

ખીજે દહાડે સવારમાં, મુકુટધારી રાજાઓ રીત પ્રમાણે દરનાગમાં હાજર થઈ ગયા એટલે સોનાડી રાજાઓ પોતાના પ્રધાન જનક અને ખેરાનુના

નક્ષત્રમાં ગળની નામે શહર વસાવ્યું અને નરપતને ત્યાંનો જામ (રાજા) સ્થાપ્યો. ગળની અને ખુશાણ વચ્ચેના પ્રદેશમાં ભૂપતે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું તેના વડના બાદી કે બાગી હોવાવા તેમને કટલીક મુદતે ખુશાણના રાજાએ ત્યાંથી દાકી દહાડા એટલે ખંભામાં આવી સલભામાં સદર (લાદોર કે તેની નજીકમાં હશે) આગાં કરી રાજ્ય સ્થાપ્યું પરંતુ ત્યાંથી પણ તેમને દુરમનના બચાવી બામત્રુ પશ્યું તે સિદ્ધ અને મારવાડ વચ્ચેના પ્રદેશમાં આ પા. ત્યા ઉમરગોટના પરામાર રાજા તથા જાણે રના સોનિગરા સાથે લગ્નસબંધ બાંધ્યા આ પ્રમાણે કરી રાજામાં "તજોત"ના કિત્તો સવત્ ૭૭ માં આથી રાજધાની કરી તજોતથી રાવળ દેવરાજે પોતાના નામ ઉપરથી દેવરાજ કિત્તો આથી રાજધાની કરી તેની જૂની પેટિયે રાવળ જેસલ થયો, તેણે તે સદરથી ૬૪ માઈલ ઉપર પોતાને નામે સારા બચાવવાનો જેસલમેર નામે કિટિ. ૬ સ ૧૧૫૬ માં બા. ૧૦ ત્યારથી તેના વડાઓની રાજધાની ત્યાં છે

ઉપર કહેલ ગળપત પોતાના કુવર—૧ સસલબાદન, ૨ જાસલ, ૩ રસલ, ૪ ધર્મ ગધ, ૫ બામલ, ૬ રૂપ, ૭ સુન્દર, ૮ લેખ, ૯ જસલર્મ ૧૦ નેમા, ૧૧ માત, ૧૨ નિમક, ૧૩ ગંગેવ, ૧૪ જંગેવ, અને ૧૫ જયપાળ એમ પદાર કુવર સહિત કિત્તો આવ્યો તેની કટલીક પેટિયે નગર કુટામાં ચૂડચંદ્ર, (ચૂડચંદ્ર) નહવ થયો, તે સૌ રાજામાંના વામનસ્વથી(વધથી)ના રાજા બાલારામ ચાવડાનો બાલેજ પતો હતો તે ઉપરથી બાલારામે, પોતાના કુવર સાથે સતો ન હોવાથી, ચૂડચંદ્રને પોતાનો વારસ બનાવેા. એના વડાને ચૂડાસમાં હોવાવા.

શ્રી ચન્દ્રચૂડે ચૂડચંદ્રે ચૂડા સમાનમરત ચત

જયતિ ગુર્વલક્ષ્મણસ સસત્રસાસિતો વય

(ચૂડચંદ્ર એટલે સિવ, કેમકે સિવે ચન્દ્રને પોતાને મસ્તકે ધારણ કર્યો છે, તેમ આને ખીલમે કન્યુપો તેથી ચૂડચંદ્ર થયો.) આ સસત્ર કવિતા અશુદ્ધ છે

વામનસ્વથીની ગાદિયે ચૂડચંદ્ર ઈ સ ૮૭૫થી ૯૦૭ સુધી તેનો કુવર હમીર પોતાના પિતાની ટૈયાવીમાં મરણ પામવાથી તેનો કુવર ૨ મૂળપાળ ચૂડચંદ્ર પછી ગાદિયે બેઠો, ઈ સ ૯૦૭થી ૯૧૫ સુધી તે પછી તેનો કુવર ૩ વિશ્વવસદ ઈ સ ૯૧૫થી ૯૪૦ સુધી તેણે રાહ પડવિ ધારણ કરી તે પછી ૪ ચંદ્રમણિસિંહ (રાહ ગાદિયે ૧ થો ૨ ચંદ્રમણિસિંહ) ઉર્ફે ચંદ્રમણિ થયા તેણે ઈ સ ૯૪૦થી ૯૮૨ સુધી રાજ્ય કર્યું એ મહા બળવાન હતો એનાથી દિલ્લી, દેવગઢ, લકા વગેરેના રાજા ડરતા હતા એ અણહિલવાડના રાજા મૂળરાજ સોલંકી સાથેની લડાઈમાં ઈસવી સન ૯૭૦ માં હાર્યો એણે ભૂનાગઢનો ઉપરોહટ બાંધ્યો છે

ગળની શહરની ગાદિયે જામ નરપત બેઠો તે પછી તેનો કુવર (૧૩ મો) પુરવ સામપત ઉર્ફે સમો થયો, તેના વડના સમા હોવાવા (એ પાછળથી ભટ્ટેજને નામે પ્રસિદ્ધ થયો) જામ સમાને મુસલમાનો સાથેની લડાઈમાં ગળની ખોડુ પશ્ય ત્યાંથી

રાજા જેહુલને પૂછ્યું કે, “ મહાદેવની આજ્ઞા પાળવાને શો ઉપાય કરવો જોઈએ ” વળી તેણે કહ્યું કે “ આહરિપુત્રે મેં આગળ પાડ્યો છે; પણ તેને

તેણે બલેલીસ્તાન અને સિન્ધ વચ્ચેની હદમાં આવી રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની દરમી પહેડિયે (૧૪૬૦) લાખિયાતબડ થયો, તેણે સ્વયં નગર (પાછળથી નગરહટ્ટા) વસાવી રાજગાદી કરી. તેનો કુંવર (૧૪૭) લાખોજ (જે લાખો ખુસરો) થયો, તેની પછી તેનો ન્હાનો કુંવર ઉત્તરજી ગાદિયે બેઠો અને મોટો કુંવર (૧૪૮) મોડજી હઝમાં આવી ખાટજદનો રાજ વાપમ આવડો જે તેનો અમો વતો હતો તેનું રાજ્ય લઈ ઇ. સ. ૮૧૬ માં ગાદિયે બેઠો તે પછી તેનો કુંવર ૧૪૬ સાડજ થયો, તેણે હઝના વાગડમાં હેઝકોટનો કિલ્લો, ઇ. સ. ૮૪૩ માં તેના બાપે બાંધવા માગ્યો હતો તે, પૂરો કર્યો. તે પછી તેનો કુંવર (૧૫૦) ફૂલજ થયો, તેણે ઇ. સ. ૮૫૫ થી ૮૮૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે પછી તેનો કુંવર લક્ષરાજ (લાખાક) જે લાખોજ કે લાખો ફૂલાણી થયો. તેણે ઇ. સ. ૮૮૦ થી ૯૭૬ સુધી રાજ્ય કર્યું.

આઠપરથી જણાશે કે લાખો ફૂલાણી અને આહરિપુ પોતપોતામાં પિત્રાઈ થતા હતા.

૧ “મેં જ આહરિપુત્રે ગાદિયે સ્થાપ્યો છે, પણ એ કુલકમાં જન્મેલો માટે “નિર્જનજ, પરિમાજકોનો હિંસક નિકળ્યો; ત્યારે હું પૂછ્યું કે, હું એનો નાશ શી રીતે કરું ? કેમકે, પોતે જ જેને સ્થાપેલો છે, તેને પોતે જ ઉપેડે એમ હું એનો વિનાશક થી “રીતે” ધાલું ? એમ ક્યો ઉર્મ (સાત્વિક) પુરુષ કરે ? વધત્ય અને અવધત્યરૂપ વિરજ્ઞ “કાર્યની પ્રાપ્તિ થઈ માટે શું કરવું જોઈએ તે તમે કહો.

“ભીતિના અસ્થાન અને મતિના પરમ ધામ, શત્રુના સંહારનારા, હે મહારાજ ! “જીભક ! તમે જુદસ્પતિ જેવા છો, અને જેહુલ ! તમે શુક જેવા બુદ્ધિમાન છો, તો તમે “એક પણ ફાલુ વિલંબ કર્યા વિના જ યોગ્ય હોય તે કહી શો.” ત્યારે જેહુલ બોલ્યો -

“અર્ચવતી નદી (શિશિની ચર્મ સહિત વેળી નદી) નો સર્જનાર (બહુ મજા “કરનાર ફતિદેવ) જેવા, તમા ફૂલુવાન (પૂર્વત) જેવા અતિ ઉચ્ચત, અને કલિવાન “જેવા સપૂર્ણ ધાર્મિક ! હે સર્વ ભૂપતિએ ધુન્ધુ વાળીને નમન કરાયલા ! એ આહીર “(આમાર) મધેડા (મદીવાન)ને હદેશીને જે શંભુએ આપને કહ્યું તે શુક્ત જ છે.

“ઉદનવાન=અગ્નિ (જેનામાં પાણી છે એવા) તેના અપત્ય=ઓદનવત તેમનો દ્રોહ “કરનારો-ઓદનવત=એ નામના આશ્રમમાં ગયેલા અગ્નિએનો દ્રોહ કરનાર એ સુરાષ્ટ્ર “દેશના રાજ્યને મારી નાંખેલા (તીર્થપાંથ) તીર્થયાત્રા કરનાર લોકનાં અશ્વિયમર્મોદિથી “છનાયતી, સમુદ્રકિનારે આવેલી પ્રભાસભૂમિ પ્રચલનવાનને પણ અગમ્ય થઈ પડે છે

“જે સુરાષ્ટ્રભૂમિ શ્રીચિશ્લુએ કરીને ઉત્તમ રાજ્યથી મુક્ત (રાજનવતી) હતી, તેને “દરિમ નામના અસ્ત્રવાળા હોવાથી હર્મિ (લિહેરો) સહિત સમુદ્ર જેવા ભયંકર જલુતા, “અને ક્રમિતા રાજવાળાના જેવી શૌર્યની જરમીની ચેળ થયેલા, આ રાજ્યને, નડારા “રાજતાણી કરી નાંખી છે.

“દાયમાં યજ્ઞ લીધેલા એવા જે મુનિયો તેમની ગાંધો, આહિમતીપુરીના ઇરા (કાર્ત- “વીર્ય-સહસ્રાન્ત) પેટે હરનારો, વૃષભના જેવા સ્કમવાળો, લાહુમતીના પતિ (દુર્યોધન) “જેવો આ, ગરુડવજ (કૃષ્ણની જ્વળ ઉપર ગરડવું ચિહ્ન છે), અને કપિવંશ (આર્જુનની

“કાઈ એવા ચોષડિયામાં જન્મ થયો છે કે તે નિર્વળ-૪ ધર્મને યાત્રા
 “લોકોનો નાશ કરે છે. મેં એને અધિકાર આપ્યો છે એ વાત ખરી, પણ
 “જેવલ ઉપર હનુમાનનું ચિહ્ન છે (કૃષ્ણાર્જુને વસવા યોગ્ય વામનસ્થલીમાં (આદરિયુ
 “જેવો નહારો રાત્ર) વસે છે

“રાત્રિયે દુઃખો કરનારો, રાત્રિયે પણ ન સૂઈ જનારો, અને ઉઘ જાગવાનો, તથા
 આસન વાળીને પણ બેસતો નથી એવો આદરિયુ દોષ, તીથ દાપવાળા (રાવણ)નો
 “આઠ વિશ્વપક્ષ જે ચિંતાયુ છે તેથી તીર્થોમાં ભ્રમણ કરે છે તે પણ મને લાગે છે કે
 “(આ નહારને હાથે) અમાસમાં મદિનો કે દોઢ મદિનો રહેવા છાંટે તો પણ તે રહી
 “શકે એમ નથી.

“દશવથી ન દુઃખ, લોકોના દશવને સાહનો, ને રાવણથી ચતુર્ધાસ કે અણસ એણે
 ‘દોષ તેવો, અને સમુદ્રના જળથી પણ ન અગાવી સમજ એવો, આ, લોહી પીનાર
 “(રાક્ષસો)ને સત્તુના લોહીથી ખુશી કરે છે

“અને નીકળી પડતાં લીસાં તથા આતરણવાળા, લાખા દાતવાળા, સત્તુના દાધીદા
 “સમૂહને, યમના દત્ત જેવા અસથી દબાવે, મલયાદિના જેવા રક્ષાપાતથી, તેમ વિરા
 “જેમણી નીકળી બેઠેલી છે એવા આંતરણથી પિરાયોને (આ રાત્ર) સતોષ પમાડે છે

“તીર્થમાં ફરનાર જનોના સત્તુએ, (આદરિયુએ), અગાધપદના અપત્ય જલિ, જેમની
 “કૃષ્ણ નિરત્તર નાસામ ઉપર જ કરી રહે છે, જેમનું મન નિરતર દ્વિપલાદિ છોડે રવ
 “વામા રમે છે, ને જે મનુષ્ય માત્રના દિવસમાં જ નિરવ છે, તેમનો, નાક કુમરણીને
 “અનુચિત વચન બોલી તિરસ્કાર કર્યો.

“મનુષ્ય માત્ર મતિ, દુષ્ટતા કરતા એવા, કેવલ અક્ષર વિનાના તથા સર્વના જેવો
 “કૃષ્ણ કર્મ કરનારા, તેમ ચતુર્ધાસ માત્ર લેવાનો કહીને લોકો પાસેથી આપુએ તાલી
 “લિનારા, આ દુષ્ટથી ધર્મ કેમ આપત્તિમાં ન આવે?

“પશ્ચિમ દિશાનો મતિ (એ આદરિયુ) દક્ષિણ તથા ઉત્તર દિશાના રાત્રને પશુની
 ‘પેટે પોતાની આગળ પગે ચાલતા કરીને, અતિ અદકારમયો, દશ્ય તથા અનુ તેમ
 “નાથી જાંઘાં ને જાંઘા રાખીને સ્વર્ગને જ રસ્તે જતો હોય, તેમ અદ્ધર આવે છે

“ધણા વિદ્વાનો છગા પણ રજ પાપિણી સમતિમાં રહેનારા, પુર્યોને વિષે
 “ધર્મને જાણનાર છતાં પણ, પાપમાં જ રમનારા, એવા અતિ રોદ્ર અજ્ઞાદિના નેપુલ્ય
 “વાળા, આ રાત્રના ચરિત્ર, તેમણી ત્રાસીને નખી જતી પૃથ્વી જ નાણે છે (બીજો કોઈ
 “નહી રાકતો નથી)

“અતિ કૂરતાએ કરીને વર જેવા, તથા ઇન્દ્રના વૈભવની છગા રાખનારા, આ
 “કુવાનની, કુતરાના પુઝા જેવી વાંકી સુદ્ધ, ઇન્દ્રાણીને ભોજવતા ઇન્દ્રને પણ કારાની
 “પેટે સાટે છે

“જવાનીના મદથી જ્ઞાનના જેવી હનમત્તાવાળા, અને યુવતિયોના લપટ, તથા
 “ઇન્દ્રથી પણ ન બહીનારા, એણે, રાત્રએને લોહીથી બરેલા (રૂધિરાંગ) બાણોવતી હાથી
 “દણીને તેમની રોતી રાણીયોને પોતાના અવ પુરમાં રાખી છે

“એનાં કર્મ આવાં છે ત્યારે મારે એનો નાશ કરવો કે નહિ.” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જેહુલે આહરિયુનાં દુષ્ટ કર્મ ગણાવીને ઉત્તર આપ્યું કે:-

“સામવેદમાં (રથંતર અને જૃદ્ધદંતર) સામ જેવા, વૃત્ર તથા અર્જુનના બળ-
“વાળા, રાજાએ બંદીવાન કરી રાજનારા, સુંદર અશ્વવાળા, દુષ્ટ કર્મ કરનારા, એવા
“આ પાપના દિવસ રૂપ રાજને એઈ કાણ નમતું નથી?

“રાવની એ નામના આયુધથી હજારો બ્રાહ્મણને મારી નાંખવાને લીધે, યજ્ઞ માત્ર
“બંધ થયાથી પૃથ્વીને પીડા રોગ જેવા આ રાજનાથી (ત્રાસીને) પોતાનો યજ્ઞભાગ ન
“મળવાથી ક્રુધાતુર થયેલો ઈન્દ્ર, આજ ને આજ જ, આ દુષ્ટને પૃથ્વીપતિ બનાવનારા
“વિધિનું ધિક્કારી.

“વિસાગતાથી લીપતાં, મદ્યથી રોગતાં, ચલચિચલ યતાં, ને એમ ચમની પણ
“સ્પર્ધા કરતાં, અને પુરવી તથા આકારને ગળી જવાને તત્પર, એવા એનાં નેત્ર, તે
“પણ, એવા જ એના તનુને ચોચ્છ છે.

“ન્યારે એની પાસેના ભાષામાંની ચપલતા શત્રુઓ પ્રતિ પૂછે છે, હજે છે, ફેંકા દે
“છે, ત્યારે દેવતાઓ પણ ન્યાંથી નાશી ગયા છે એવું સ્વર્ગ, દેવતાના પુનરાગમનને
“દુઃખદ સર્વ, સ્વર્ગ કેમ હજેવાઈ શકાય?

“કારક જેમ અનેક ક્રિયાઓનો, તેમ તે મહા મહા પાપનો હોય છે, સ્વતંત્ર છે.
“કુકર્મનો કર્તા છે. ને વિશ્વને અતિ તાપ આપે છે, દિશા આત્રમાં રખે છે, સમુદ્રને
“પણ તરી નય છે, દુર્ગંધમાં પણ પેસે છે, ને જરાએ બળ પામતો નથી.

“શ્મશાનમાં પણ ફરતાં ભૂપતિએને બડકાવે છે, પૃથ્વીમાંથી દ્રવ્ય માત્ર ખેંચી લે
“છે, તેમ તે ઉપર અધર્મ જ પ્રવર્તાવે છે, મુનિઓ પાસે કાંઈ બાણતો નથી (એટલું જ
“નહિ) પણ તેમની વસિતો પણ રોધ કરે છે, તેમને સન્માર્ગ પૂછતો નથી, ને જલદા
“તેમની પાસેથી કા લે છે.

“શનાકમાંથી રાજ તાણી લે છે, (હતા) કૃષિરત્ના બંડારની ઇચ્છા કરે છે, યુદ્ધમાં
“પ્રતિપક્ષિયા એની પાસે પોતાના પ્રાણ ચાલે છે ને એને પોતાના સ્વામી રૂપે સ્વીકારે છે.

“શલ્યુએ પોતાના પુરમાં જરણીને ખેંચી મથો હતો; કાર્તવીર્ય મુનિની ગાય ચોરી
“ગયો હતો; પોતાની બહેનના બાળકને કેસ મારી નાંખતો હતો; શું એ ત્રણે પાસેથી
“અન્નીતિ આ દુષ્ટ શીખ્યો છે?

“સિંધુપતિને મથી નાંખાને જળ, અશ્વ, ગાય આદિ દંડમાં લઈ લીધાં, ને એની
“યુક્તિથી મહીધરો પરસ્પર વિરોધવાળા યઈ પચ્યા; એમ એણે સિંધુપતિ અર્થાત્ સસુદનું
“મંથન કરી એરાવત, કામધેનુ, અને ઉચ્ચે-અવા લેનાર, તથા મહીધર એટલે પર્વતની
“પાંખો તોડી નાંખનાર ઇન્દ્રના ગુણ, દંડ રૂપે ગ્રહણ કર્યા છે. ચમને પણ માત કરવા
“પ્રેરે છે, પણ પોતે ચમથી પ્રેરાતો નથી.

“એણે પૃથ્વીને સૈન્યના સમૂહથી ખેદ પચાવ્યો છે, રોષનાગને બારથી પીડા બતાવી
“છે, શત્રુને ચમપુરી બતાવી છે, ને પિશાચોને તેમનું માંસ ખવડાવ્યું છે.

“કેદ કરેલા રાજાને એણે અતિ કઠોર વચન સંભળાવ્યાં છે, ને તેમને એણે
“દંડની સહ્યો કહી સંભળાવી છે; વેરીના માથા ઉપર જગ મૂકતાં એણે ઉગ્ર તેજથી કોને
“રાંધી નાંખ્યા નથી?

“એ ભરવાડ! ધણો ભુલ્યો છે;” શ્રીકૃષ્ણના રાજ્યના વારાથી, જે “ગાદી પ્રતાપથી પ્રકાશ પામતી એના વખત સુધી ચાલતી આવી છે તે

“એ, ઉત્તમ્યંત ઉપર મૃત્યુના રમતાં ફરતાં ટાળાં પાસે જમરીવાળી ગાયોને મારતો, તેમને જ તે ખવરાવે છે; ને એ ચિત્ર રંગના ફરતાં ટાળાંને પ્રભાસના આશ્રમોમાંની ચીસો પાડતી હરિજિયો પછુ ખવરાવી દે છે.

“જગત્ માત્રને અબદ્ય એકું બક્ષ કરનાર, અને અખિલ જગતને પછુ કુર્મમાં પ્રેરનાર એવા એને હવે ફરત પાસે કેહેવાયવું કે બોલાવવો એ કામનું નથી. દલાણ સહિત હાથીની સેના તૈયાર કરાવો, અને તેને બળે કરવા માટે સેનાપતિને આજ્ઞા કરો!

“જે મૂળ માત્રને કુર્મમાં ચડાવે, તેવાને મૃત્યુમાં ચડાવવો નેહયે. ને જે એવા એવા કુર્મમાં વર્તાવનારને હંડ ન કરે, તે તેના પાપથી પોતાનો ધર્મ ખૂંચે.

“તમે જો એને હંડ નહિ આપો, તો એ, પોતાના બળથી ચમને પછુ ગણકારો નહિ (તો તમ જેવાની શી દયા?) કેમકે સત્પુરુષોએ ઉપેક્ષિત એવા હુંદ લોશો કેને કોને પોતે ખરાબ કરતા નથી?

“કુદ નીતિવાળા (જેનાં બાહ્યાચારથી અનુકૂળ જણાતાં) એવાને તમે કેમ અધાપિ પ્રશ્નતાથી નિહાળો છો? એવા ઉપદેશો જરા પછુ સંભાર કરો નહિ; જે ન્યાયી છે, તે ન્યાયને જ નમે છે.

“હે નાય! રાત્રિયે તમને જોણે કશું છે તે નાચને અર્થાત્ સિવને જો તમે (પ્રસન્ન કરવા) ઇચ્છતા હો, કે ઉત્તમ ધરા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા હો, કે તમારા વંશના ધર્મને, કે સ્મૃતિપ્રોક્ત ધર્મને સંભાળતા હો, તો આ સંબંધે તો કંઈ ઉપર દયા કરો, ક્ષમા ઉપર નહિ.

“શ્રી શંભુ તમારા સ્વામી યઈ તમને ‘હું જ તેને સાચન કરવા સમર્થ છ’ એમ કહી ગયા છે, તો સૈન્ય તેમ બુદ્ધિ ઉભયને એના વધ મહે શબ્દ કરી તૈયાર કરો, કમો રાત્રીની ઉપેક્ષા રખી વ્યાધિ (તે ઉપેક્ષા કરનાર રાત્રને જ નહિ) પછુ આખા રાત્રને પીડા કરે છે.

“પૃથ્વીને સંતાપ કરનાર તથા તેને ચૂસી ખાનાર એવા એ વ્યાધિને હજીવાના સંબંધે આપને ઉપદેશ કરવાની જરૂર નથી, પૃથ્વીને પીડા કરનાર પર્વતગણની પાંખ ઉડવામાં ઇન્દ્રને કોણે પ્રેરણા કરી હતી?

“લોકને પીડી નાંખનાર રાત્રને હંડ ન દેનાર રાત્ર આખી પૃથ્વીને પીડે છે. માટે જો એમ ન કરવું હોય તો મળને રંભડનાર આ કુન્દને રંભડો.

જેમ ઇન્દ્રે જરમને હણ્યો, જેમ જલસાથી વિષ્ણુએ અધુને હણ્યો, અને પુર હંધને શંભુએ હણ્યો, તેમ હે રાત્ર! પૃથ્વીને પીડનાર આ પાપને હું હણું.” (લોક પદ યી ૯૫ સર્ગ ૨ ભ.) દ્વયાશ્રયનું બાવાન્તર પૃ. ૩૩ થી ૪૩. પ્રા. મહિલાદ નખબાઇ દિવેદીકૃત.

૧ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આહરિયુ ચાલવ કુલનો હોવાથી તેને આશીર (આદિર) એટલે ગાયો ચાનારો ગણી આ કેકાણે ભરવાડ લખ્યો છે.

“ગાદિયે ખેશીને સૌરાષ્ટ્રમાં તે રાજ્ય કરે છે ચાનાણુ લોકો પ્રભાસ બણી
 “નય છે તેઓને મારીને તેમના હાડકા અને માસ ધોરી રસ્તામાં વેરે છે અને
 “જે વામનસ્થળીમાં હનુમાન અને ગરુડની ધજાઓ ફરકતી તેમાં રાવણની? પેઠે
 “નિર્ભયપણે રાજ્ય કરે છે, અને ચોરાને બીજી પવિત્ર જગ્યાઓમાં વસના
 “દે છે, બ્રાહ્મણોનો તે તિરસ્કાર કરે છે, અને વટેમાર્ગીઓને રસ્તા વચ્ચે
 “લૂંટી ને છે, તેથી ધાર્મિક લોકોના હૃદયમાં તે તીવ્ર પ્રમાણે ખટકે છે તે
 “જવાન છે, કામી છે, અને મોહનો ભરેલો છે, તેથી, પોતાના શત્રુઓનો નાશ
 “કરીને તેઓની ઈચ્છાને ભેરાવરીથી પોતાના અત પુરમાં ખેંચી નય છે
 “આ જગતી પુરુષ ગિરનારના પર્વત ઉપર બેઠકતો ફરે છે, અને પ્રભાસ
 “આગમના હરિજોનો શિકાર કરે છે તે ગાયનુ માસ લક્ષણ કરે છે, ફાર
 “પિથે તે અતિ લડાઈમાં તેના શત્રુનું શ્વિર ભૂત, પ્રેત અને તેમના અરને
 “પાય છે આ પશ્ચિમ દિશાના રાજા આહરિપુએ? દક્ષિણ અને ઉત્તરના
 “વણુ ગાળઓને તેમના રથ મૂકીને નસાડી મૂક્યા છે, તેથી, જાણે તે કાઈની
 “પગના ગામ્યા વિના સ્વર્ગના રાજ્યની જિત મેળવવા ધારતો હોય તે પ્રમાણે
 “ઉંચું જોઈ ચાલે છે આહરિપુ યમપુરીના ચમરાય જેવો વિકાળ શરીરનો
 “ઠે, અભાવમાં પણ તે તેના જેવો જ છે, ને આખી પૃથ્વીને જાણે હવણુ
 “ગળી જરો અને વૈકુંઠને જતોને બાઝરો એવો દેખાય છે ને તેના મન્યમાં
 “કુન્નગી માણસો છે, તેઓ એ દુષ્ટના સમથી પોતાનો હુનર બધી જાતના
 “એના હથિપાર બનાવવામાં વાપરે છે તેના અપાટામાંથી ઘાઈ પણ બચી
 “શકે નહિ ને ધર્મ-અધર્મનો વિચાર પણ તેઓ કરતા નથી તેની દોષ
 “વડી છે તેથી સર્વ રાજાઓને નમે છે તે વણા આરાગ છે, તેણે સિંધના
 “રાજાને પકડીને તેની પામેથી દડમાં લાથી, વોડા છીનવી લીધા છે તેમ જ

૧ સમજાઈથી લખાયેલું છે, ખુલાસો નીચે પ્રમાણે —

જે સુરાષ્ટ્રની ભૂમિ શ્રી વિષ્ણુ (કૃષ્ણ) જેવા ઉત્તમ રાજાથી રાજાવતી હતી
 અને શ્રીકૃષ્ણની દ્વજા ઉપર ગરુડનું ચિહ્ન હોવાથી ગરુડનજ કેહેવાતા કૃષ્ણ અને અર્જુન
 નની વચ્ચે હવે હનુમાનનું ચિહ્ન હોવાથી કપિનજ કેહેવાતા એના અર્જુન એમ
 કૃષ્ણાર્જુન (નરનારાયણ) ને વસવા યોગ્ય વામનસ્થળીમાં આહરિપુ જેવા નકારે
 રાજા વસે છે ૨ ઉ

૨ આહરિપુ એ કેઈનું નામ નથી પણ ઉપનામ છે દ્વચાશ્વનો રીઝાડાર, આહ=
 જળચર (મગર) રિપુ=રાત્રી જળચરનો રાત્રી એવો અર્થ કરે છે તેનો અભિપ્રાય એવો
 કે “રાત્રીના પકડનાર” અથવા એક રાત્રીએ કેઈ સુસન્માન રાજાને હરાવ્યો હતો
 તેથી તે ‘સુવતાન આહ’ એટલે સુવતાનનો પકડનાર રહેવાતો હતો ૩ ઉ

“તેણે વણા ગજને વસ કર્યા છે, મને વાગે છે કે, ચમપુરીના રાજા સાથે
 “તે જો સુદ્ધ મત્યાવાનો હોય તો ચમને પણ તેને ખડણી આપીને નમી પજા
 “મિના છૂટકો થાય નહિ પહોડામાના મોટા ઝાટ અને નિર્ભય જગ્યાઓ તે
 “તોડી પાડે છે, તે આખો દરિયો ખુંદી વળે એવો છે તેથી વેંકોને તેનાથી
 “ઉગરવાનો એક ઉપાય નથી જગતમા જ્યારે દેવ કોપે છે ત્યારે ઉગરવાનો
 “એક ઉપાય રહેતો નથી, તેમ થયું છે તેના પાપના ભારથી પૃથ્વી કંપે છે
 “વાતકોને શિક્ષા હોવાની જે ગજમા મત્તા હોય તે તેઓનો ધાંત ફેર નહિ
 “તો પોતે પણ તેવો જ માતૃક ફેરે છે, તેટલા માટે અહો ! ગજનું તમે જો
 “એનો નારા હોયો નહિ તો એના પાનડ તમને લાગશે તમે એનો નારા
 “હરી શકો એવા છો, માટે શિવે તમને તેમ જગ્યા આપ્યા હરી છે, તો તમે
 “નમારી મેના એકવી દરીને એને ગત્ય ઉપરથી ઉઘાડી મૂકો, મહિત્ત ૫૫
 “દિન દિન પ્રતિ એનું જોગ એટલું બધું વધી પડશે કે ઉવે તમાગથી પણ
 “વલ કરી મડાશે નહિ”^૧

આ પ્રમાણે મૃગગજે જોડુની સલાહ સાંભળી, એટલે તેણે દેવતા
 ઓના સનાટકાગ મુકિ જેવો જે પોતાનો પ્રધાન જણુ^૨ તેને પૂછ્યું, એટલે
 તે પણ નીચે પ્રમાણે મોઝ્યો —

૧ કેટલાક ખારેટોનું એણે ફેરવે છે કે, અદારિસિંહ આમલી શિવભક્ત હતો
 તેથી તેને જૈન લોકો સાથે પૂર વૈર હતું માટે તે ધર્મના ચાત્રાણુ ત્યાં આવતા ત્યારે તે
 તેમને મારફટ કરીને છુટતો. જૈન ગ્રંથકારોએ એને વખોડ્યો છે તેનું કારણ પણ એ જ છે
 ૨ “દુષ્યાશ્રય”મા આ રીતે વિસ્તારથી છે—

“પોતાના વામનસ્વર્ણપુરમા વસવા એને, એક ગાડ ઉપરજ ફરતો ઉત્તમ
 ચતાદ્રિનો દુર્ગ છે, અને એક યોજનને અંતરે સમુદ્રથી દુર્ગ છે એમ એ બધા મેના
 રક્ષણસ્થાન ■ એ સર્વદા હથેલ રહે છે જરા વાર પણ એટલે ભાત રધાર્થ નવા
 જેટલી વાર લાગે એટલી વાર પણ તે સૂતો નથી, એવાને સાધવો સદજ ન બળવેલ

“ગાય દોહોલા જેટની વાર પણ વિરામ પામ્યા વિના, સજ્જો એને એવે છે સો
 કાશ જેટલે છંચી, સૈનાપતિને આજ્ઞા કરવાની રીતિથી, તમે એને સદારવામા માત્ર
 એક દાતરડાથી વક્ષ કાપવા જેવું કરો છેલ

“જો તમે જયની સૂદા રાખતા હો, કે ચરની સ્પૃહા રાખતા હો તો લોભા
 ઉપર કોપ જતા, તેમની ઈર્ષા કરતા, તેમનો દ્રોહ કરતા, એવા આ દુષ્ટને સદારવા
 સાથે જોજ માપ કરીને હરો

‘વનની ગુહામાથી નીકળીને સિદ્ધ બધા વનપશુના યૂગમાથી હદામ દારીને ન
 શોધીને મારે છે, માટે તમારે જનનું રક્ષણ કરવા સાર જુતેજ એની સામા જવાના
 વિચારથી પાગા દ્રકવાનું નથી, તે વાતમા પ્રમાદ કરવાનો નથી કે તે વાતમા કાર્ષ
 દલકાર્ષ જાની તેને ફેરવવાની નથી.

“આદરિયુ તમા રહે છે તે વામનચર્ચા મદા ગિરનાની પાયા નીચે છે, ત્યાંથી દરિયાના ધુધાટ ચલગાય છે ને તેવો ઉપર એક દોટ ગાંધીને પોતાના “રહેઠાણની મજબૂતી કરી છે, તે દોટ વળી પર્વત અને સમુદ્ર બનેથી વધારે રક્ષાયો. “છે આદરિયુ એવો છે કે ગરે તે આખા મીંચી સતો નથી ન્હોટી ફાગ વિના. “એને નિતરો ને ધાસ કાપવાના માત્રગાથી ન્હોટુ આટ કાપતુ અસમ્ય છે તેના “જેવુ છે તેના સદરથી ઘણે ગાઉને છેડે પણ આપણી ફાગ પાનખી કરી રહ્યો ને “નાદ ને ભાગજોએ તેમ થયુ નો તે ઘેરો ઘાવીને તમા. પણ આપવા દેને “નાદ” કહ્યું છે તે સોગંની પામે જ છે, ત્યાનો મદાગળ લાખો ને કુવનો.”

“યુદ્ધમા અપરિણિત, સુધી બચ ન વામનના કુચાધિપતિ ને સર્વ જગતને બચકર, રહેઠા ખરિયા રાત્રીએતુ પણ રક્ષણ કરનાર, તથા કરાથી યાદો ન દઢનાર, એવો પ્રસિદ્ધ હાથ રાત્ર (લાખો) છે તે એક માનો જ્યોત બાઈ દોષ તેવો એનો સખા છે.

“આશિષ પૂજિમાંથી જેમ દીપોત્સવ એક પણ માત્ર દૂર છે, તેમ માત્ર આઠ જ યોગન કુચથી સોદાટ દૂર છે, એટલે કૂલ મદારાત્મનો કુમાર એ હાસરાત, ને પૂજી ઉપરના ભૂપતિ યજી બગવડે કરીને અધિક છે તે એનાથી દૂર નથી.

“પર્વત ઉપર, સમુદ્રને કિનારે રહેનારા, જે જે તુષો ક્ષત્રિયત્વ ધારણ કરી રહ્યા છે, ને એની આખા આમળ રમી રહ્યા છે, તે સર્વે એના યુદ્ધમા અપલાવરો, મરિ તમારા પ્રતિપક્ષી એક કે એ છે એમ ન જાણીએ, પણ ઘણા છે એમ સમજાવે.

“એક મિત્રની સમીપે, કે એક દુર્ગમા ભરાયલો, મોઈ શા ન દોષ તો તેને પણ નિતરો કઠિન છે, તો એ ઉભય રીતે સપત્ર, આને માનવાને સમર્થ આકાશ અને પૃથ્વીની વચ્ચે તમારા પોતાના વિના ખીલું કોઈ દાલ જણાવ નથી.

“સુરાપ્રમા જે આજીર લોક આદરિયુ આદિ ક્ષત્રિય વરો છે તેમના પ્રતિ, આર્જુ ને પણ પરાક્રમથી અતિહાન્ય કરનાર તમે, જ્યારે હાથા માટે ભરો. ત્યારે તેમની ક્ષિપ્રો “દે પ્રાણનાથ” ધિક વિવિ?” એમ પ્રવાય કરવા મડશે, એવું દે પ્રમુ’ મારી કલ્પનામા આવે છે’ (શ્લોક ૧૦૨ થી ૧૦૮, સર્ગ ૨ નો) પ્રેા મહિષાસુર નમુબાઈ દિવેલીએ કરેડ બાલાતર.

૧ વામનચર્ચા તે હાલમા જુનાગઢ પાસે વનવળી છે તેજ મર્તલ વાકર પોતાના સોરઠના પ્રગણા વિષેના વિદ્યાપત્રમા લખે છે કે સોરઠના અસની રાત્રીએતુ પ્રથમ રહેઠાણ વનવળીમા હતું.

૨ કુચના દોડે તમા ખાટ નીચે પ્રમાણે રહે છે—“કુચ વામનના કંધોટમા સેમા (નડેલ) રાત્ર હાથ સાડને એકીના (અગપરી) સો ની ધણે પોતાનો બનેવો નાણી વધારે સદવાસ રહેવા માટે, કુચ યોગી તપશ્વર્થ કરતો હતો તે કુમર રહેવા માટે સોખો હતો, પણ જ્યારે તો તે ઉપર કોટ બાંધીને પોતાની સરા વધારવાઈ કરવા માડ્યું તેથી ધરણે તેને જમવા બોલાવી મારી નાખ્યો ઈ સ દરડ આ વેળાએ ધરણની બેનને કૂલ નામે કુવર હતો તેને પણ તે મારી નાખી એવા બયથી

“કુમાર થાય છે તે કાઈથી જિતાયો નથી, તે તથા આહરિપુ જાણે એક માન”

તે સોલંકી રાષ્ટ્રિયે પોતાની કૌશલ નામની ખવાસણને સોંપીને તેને નસાડી મૂકી; પણ ધરણને જાણ થતાં તેણે પછવાડે મારા મેહલ્યા, તેમને સમીપ આવતા જોઈ, કૌશલે પોતાના દીકરાનાં લગ્નમાં કૂલ કુવરને પેહેરાવ્યાં ને કુવરનાં લગ્નમાં પોતાના દીકરાને મદ પેહેરાવી દીધાં અને તેઓ પાસે આવ્યા એટલે છેલ્લે આપી લીધે, અને તેને મારાએએ મારી નાંખ્યા. તેમના ગયા પછી સિંધમાં રહ્યું પાસે આંબણાસરના રાજા જે પરમાર સોદા રહેવાતા હતા તે ધવુરાના ગામમાં કસાડ જાતના વાલ્મીકી જ્ઞાન અને જાણ-ગાર નામે એ બાઈ તથા બોલણી નામે બેન હતી તેને ઘેર દામી થઈને કૌશલ કુલ સહિત રહી. અને જ્ઞાન જાણગારે કુલને ઢોર ચાસવાનું સોંપ્યું. તે ગાયો સાથે કુલ એક લવારની ગાયો ચારતો હતો તેની ચરામણીના બહામાં તેની પાસે એક સાંજ (બરછી) ધડાવી લીધી. તેને સ્વાભાવિક રીતે સિંકારનો શોખ વધવા લાગ્યો. એક વાર સોદા ધણેરો સિંહનો સિંકાર કરવા નીકળ્યો તેની સાથે કુલ પણ ગયો અને બનાવ એવા બન્યો કે ધણેરો જોને સિંહ ઉપર ધા કર્યો તેવા જ તે હવંચ મારી હાથ ઉપર બઈ ધણેરોને વળગ્યો, એવામાં જ, કુલે સમપસુચક થઈને હજાજો મારી સિંહને સાંજવે વીધી નાંખ્યો. આ તેનું પરાક્રમ જોઈને ધણેરો તેના ઉપર બહુ પ્રસન્ન થયા અને પૂજ-પરક કરતાં તેના જન્મની ખરી વાત જાણી આવી એટલે તેને ધણેરો સોદા નામની પોતાની કુંવરી પરણાવી. ૨. ઉ.

મળંધ ધિન્તામણિમાં એકવ્રત કુલના લગ્ન-સંબંધમાં લખે છે કે, પૂર્વે પરમાર વંશનો કાઈ કીર્તિરાજ નામે રાજા હતો, તેને કામલતા નામે કુમારી હતી, તે પોતાની સખિયો સાથે સંબંધમાં કાઈ પ્રાસાદમાં બાહરમત રમતી હતી તેમાં બાલક્રિયા સ્તંભોને બાઝી “આ મારો વર”, “આ મારો વર”, એમ બોલતી હતી. તેવામાં કુલડો નામનો એક ગોવાળીએ અંધારામાં જો એક સ્તંભને ટેકા દઈ બેઠો હતો તેને બાઝીને કામલતાથી એમ રહેવાઈ ગયું કે “આ મારો વર”. કુલડો તો ત્યાંથી ધરમાઈને આવતો જ થયો, પણ કામલતાએ તેને બરાબર જાણવી લીધી ને મનમાં સંકેપ કર્યો કે હવે તો એ જ મારો પતિ.

વર્ષાન્તરે કામલતાના વિવાહની વાત નીકળતાં, તેણે પોતાનાં માતાપિતાને એ સર્વ જણાવતાં જાણવીને કહ્યું કે, કુલડા ગોવાળીયા વિના બીજા મારે બાઈબાપ સમાન છે. આવો કુમારીનો આશરો જોઈ ઉઘટે તેમણે તેની સાથે કન્યા પરણાવી. તેને એક પુત્ર થયો તેનું નામ લાખો (લાખાડ) થયું હતું તે આજે લાખા કુલણીને નામે જાણખાય છે. કાલાન્તરે તે કન્યેશાધિપતિ થયો. માળાનો ચરોચાજ એવરપ્રસાદથી અનિત મદા સમર્થ રાજા થયો. તેણે ૧૨ વેળા મૂળરાજના સૈન્યને હરાવ્યું હતું એક સમયે કપિલકોટ (કેરા કેરા-કોટ)ના દુર્ગમાં (જેમાં આજે જુજ વાણકાનું ગામ છે) તે હતો તે કાત્ર જોઈને મૂળરાજે તેને ત્યાં ઘેરી લીધો. આ વેળાએ તેનો શરો બૃત્ય માહેચ નામનો હતો તેને બીજો દેશ જિતવા યોગ્યો; હતો તેનું લાખાએ સ્મરણ કર્યું, એટલે મૂળ-રાજે તેને આવતો રેઠવાની ગેડવણ કરી; તો પણ સ્વચ મૂળીને પોતાના રાજાને મળવાની

“પુત્રવરે હોયની તેમ તેઓને એક બીજાથી છૂટા પાડી શકાય એમ નથી. વળી
 “બીજા જંગલી રાજ્યો જે જગતને લય ઉપજાવે છે તે એની પક્ષમાં છે.
 “ઓ રાજા ! જે શત્રુને ખાડ, જંગલ અને સમુદ્રનો આશ્રય છે તેને જિતવો બહુ
 “કઠિણ છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ને આહરિપુ આ ત્રણને પોતાના સાહાયકારક
 “ગણે છે. તેથી એના ઉપર ચડાઈ કરવાનું બીજાના ભરોસા ઉપર નહિ નાંખતાં
 “તમે જાતે ચડીને જિત મેળવો. આ ભરવાડ વંશના શરવીરા બીજાના વશમાં
 “રહે એવા નથી, તો પણ જે ઘડિયે તેઓના ઉપર તમારી ચડાઈ થઈ છે
 “એવું સાંભળશે તે જ ઘડિયે તેઓ કંપવા માંડશે અને તેમની સ્ત્રિયો વિધ-
 “વાના શોકના રાજિયા ગાવા માંડશે.”

આ મુદ્ધવિપથક ઉશ્કેરણીથી મૂળરાજને શર પૂર્યું, ને તેના હૃદયમાં
 મુદ્ધ કરવાની અભિમય ઉત્કંઠા જે ક્યારની ધુલવાયાં કરતી હતી તેમાં બળ-
 તણ હોમાયું. એટલે તે ગાદી ઉપરથી બેઠો ને દિનકરનાં કિરણની ગરમાઈથી
 પૂર્ણ ખિન્નાયમાન થયેલા ફૂલની પેઠે દેહીપ્યમાન થતો, અને રણસંગ્રામમાં
 પશો હોય તેની પેઠે ભુજ ઠોકતો, મંત્રસાળામાંથી ફલંગ મારતો, ખ્હાર
 વ્ખાળ્યો અને તેની સાથે તેના મુલકો પણ નીકળ્યા.

શરદ ઋતુ આવી પહોંચી હતી, ધણા વાવેતરથી પૃથ્વી ટંકાઈ ગઈ
 હતી; નદી અને તળાવનાં જળ નિર્મલ થયાં હતાં, આકાશ વાદળો વગરનું
 સ્વચ્છ હતું, કમળ પૂર્ણ પ્રકાશમાન થયાં હતાં, તેઓનો રંગ દોઈ પ્રિયાના
 પ્રકાશિત ઓઠનું સ્મરણ કવિને કરાવતો હતો. સૌરાષ્ટ્રના કિનારા ઉપર વર્ષાદત્તનાં

આજ્ઞા મળતાં તે ખાલી હાથે, જઈને તેને મળ્યા. તે વેળાએ જન્મેનું દ્વંદ્વ યુદ્ધ આશરું
 હતું તે પ્રસંગે એઈ લાખાને તેણે નીચે પ્રમાણે લલકાર્યો—

ઝગ્યા તાવિટ બર્હિ ન કિંટ સન્નસત મળર નિપટ

ગણિયા સમ્મદ દીદવા કે હલક અઘવા અટ

મીતિ-રવિના પ્રકાશ પેઠે, પ્રકટે છતાં કદિ અસ્તિત્વ જો ન હયું,

તો લાખાના નામે, અધમપણનો અતિશય હોય ગયું.

પોતાના નમરમાં જવાને પણ કરેલા દિવસમાં આઠ દસ દિવસ બાકી રહ્યા છે,
 તેટલામાં શત્રુનો નાશ કરી નાંખવાને માહેજે લાખાને અનેક પ્રકારનાં શૌર્યચર્ચિત
 વચન કહી બહુ ઉશ્કેર્યો, પણ મૂળરાજના શરીરમાં સુદ્રઘ્વાનો આવેશ આવવાથી તેણે
 લાખાને મારી પાડ્યો. ૨. ઉ.

૧ ગિરનારના આરિયા હર્ષે આહરિપુ, કંચનો લાખો અને સિન્ધનો આ વેળા-
 એ લામ સમો જન્મ્યું હતો તે સર્વે એક જ ભાવ વંશના બાપતો હતા. જુવો દીપ
 પૃષ્ઠ ૧૨ મે. ૨. ઉ.

વિદ્યમ્બિન ફેરાં મોતી^૧ રૂપ ચતાં પડનાં હતાં. હંસ પક્ષી જે વર્ષા ઋતુમાં માન સરોવર ઉપર જઈ રહે છે તે હવે ગંગા અને ખીછ નદીઓ ઉપર આવ્યા હતા. ખેડુતોની ઊંચો ડાંગરના ખેતરની રમેવાળી દરતી ગીન ગાઈને વનને આનંદદાયક કરી દેતી હતી. એવા સમયમાં દેવના મંદિરમાં આજીવોએ વેદનાં અને ચંડીપાદનાં પારાયણ કરવા કુંભસ્થાપના કરી ને પધારીએ સૂર્ય અસ્થમર્યવન પાળી નવરાત્રી પૂર્ણ કરીને, દસરાને દિવસે પારણાં કરી કુંભજળ-માંથી રાત્રને માથે અભિષેક કર્યો. વૈકુંઠપતિના ઉત્સવ થવા લાંબા, અને દેવાલયો ઉપર ધ્વજો દરકવા લાગી. વામન અને બળાર રાત્રનું રૂમરુ ધવાથી જૂતો આનંદ વ્યાપી ગયો, અને મહાવિષ્ણુ પોતાની ક્ષીર સંમુદની લાંબી સમાધિમાંથી ઉઠ્યા.

મૂળરાજને દ્વારે નગારાં વાગ્યાં ને નોખતો ગડગડવા લાગી. શુભ શકુન દર્શાવતા શંખનાદ થવા લાગ્યા; ને વિવિધ વાદિત્રોના ઘોર નાદ સ્વર્ગે જઈ પહોંચ્યા, તેથી સ્વર્ગરાત્રી લોકોએ જાણ્યું કે, રાત્ર પોતાના મુખદોને અ-એમર થવા તૈયાર થયો. અણુદિલવાડના વાવટા નીચે ચાસનારા રાત્રો પહુ પોતપોતાની મેના લઈ, સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરવાની આતુરતાભર્યા ઉમ-રાર્થ આવ્યા. રાત્ર ગાદી ઉપર ખેડો; તેના સામા મોતિયે સ્વસ્તિક^૨ પૂરાયા.

૧ કેટલાક કહે છે કે જ્યારે વર્ષા વરસે છે ત્યારે કોણ માછલી સપાટી ઉપર આવે છે ને મેઠાં ઉપાડી રહે છે તેમાં વર્ષાદનાં ફેરાં પડે છે તે મોતી ધાય છે. રનેડો પૃષ્ઠ ૬૭.

ઉપરની ટીપ ઉપરથી ગમે ત્યારે વર્ષા વરસે ને કોણ માછલીના મેઠાંમાં તેનાં ફેરાં પડે તો મોતી ધાય છે એવું જાન ધાય છે, પણ વાત એમ ચાલતી નથી. પરંતુ કહે છે કે, શાદ ઋતુમાં સ્વાતી નક્ષત્રને વિષે સૂર્ય છવાં એ વર્ષાદ ધાય ને તેની ફેરાં છાપના મેઠાંમાં પડે તો તેનાં મોતી ધાય છે. ૨. ઉ.

૨ બળાર રાત્રને ત્રિલોકનું રાત્ર મેળવતાં અટકાવવા માટે વિષ્ણુએ વામન અવતાર લીધો.

૩ આવી નિશાની હિન્દુઓમાં આનંદનું ચિન્હ ગણાય છે તે “સ્વસ્તિક” (એટલે જા મંગળકારી) શ્લોકો અને સોની સદિતું એ સાધારણ ચિહ્ન છે તેમજ જૈનના સાવળા તીર્થંકર મુખાર્વનું ચિહ્ન પણ છે. અસલની વેળાથી હિન્દુસ્થાન ને ચીનમાંના ધાર્મિક વાપસોમાં તે શુભ ચિહ્ન હતું. તે ઉપરથી સો વસા મુસોમાં છઠ્ઠા સોડામાં તે દાખલ થયું હશે. એસિ. રિસર્ચિંગ પ્રસ્ટ ૬. પૃ. ૩૦૬ નંબર. ચીનના પંદરમા સોડાનાં દસ્તખિખિત પ્રસ્ટમાં એ નિશાનીને ‘ફેલ્ડાટ’ કરીને લખેલી છે. મિ. વાલ્કર કહે છે કે “ધણા નૂળા સમયની ખ્રીસ્તી લોકો ની ઘોર ઉપર એ હોય અને સન ૧૦૭૭ ની સાલના પાદરીના પગ ઉપર તે નેવામાં

બંને બાબુએ ગાંધર્વ ગાન કરવા લાગ્યા, અને ચાકરો પખાથી વા દોળવા લાગ્યા જે બેશિયોએ તેમના જન્મથી જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરેલો તેઓ મુહૂર્ત શોધી ફેલાડવા સૂર્યના તકકામા શકુ માહીને ઘડીનું માપ ફેલાડવા બેઠા કુળગોરે હાથી અને વોડાની રાજ્ય પાસે પૂજા કરાવી છેવટે છડીદારે આગળ ચાલ્યા, સૈનિકો યિથાર સજા કરવાળા આગળ હારબંધ ઊભા રહ્યા ફરી વાદિત્રના નાદ થયા ગાળ ગાદી ઉપરથી ઉઠ્યો એટલે “જયજયના” શબ્દ ઉચ્ચારી તેને કપાળે પુરોહિતે તિનડ કચ્છુ આગળ ચાલતા મૂળરાજે અને તેના સુબટોએ બાહ્યજી અને ભાટ જે યશ ગાનારા ફેદનાય છે તેઓને દાન આપ્યો પર્વત જેવા કાળા અને ઝડાવર હાથી ઉપર ચડતા રાજાએ કુળદેવીને નમસ્કાર કર્યા, માથે મેઘાડબર છરાયા આગળ ચાલતા ઘોડાઓના હણહણાટ થવા લાગ્યા, સર્વે જયજયના પોનાર કરવા લાગ્યા, મહેલથી તે નગરના દર વાળા સુધી કેસરના પાણીના છટકાવ થયા પોરાણિકા અને વેદિયા આશી વીંઠ દેવા લાગ્યા કે, તમારો જય થાઓ, અને તમારા શત્રુઓ કલિણુમા થમને દાર પૂર્ણથને જેમ જેમ અશ્વારી આગળ ચાનવા લાગી તેમ તેમ નગરમા વધારે ભીડ થતા લાગી, કસુગન લૂગડા ખેરેલી અને ધરે છાના ચમકાટથી શોભતી એવી સ્ત્રિયોની ભીડ શરિયોમા થતા લાગી ભીડાભીડમા ફરતા અને મોતિયોના હાર વળના લાગ્યા, ચૌટામાથી જતા લેખિ ફૂલફૂનથી ગળને વધાવા લાગ્યા નગરની સ્ત્રિયો ધરના જામધધા છોડીને અને છોકરાને રડતા મૂકીને અશ્વારીનો હાડ બેવાને ચાનિયો, રત્ને ચાલતા કેટનાક ગામ સુધી, ગામડાના લેખિ પોતાના ગળને બેનાને આબરા, રમકે દેવતાઓમા જેમ હન્દ્ર એને છે તેમ મનુષ્યોમા મૂળરાજ રૂપમા શુભુમા અને સત્તામાં શોભતો હતો.

અણુહિલવાડનો રાજા ન્હોતો સેના સહિત આવે છે એવું સાબળી પ્રાહ્નિપુએ પોતાની ફાજ એકઠી કરી તેના મળતિયા ખડિયા અથવા

આણુ છે ' બીજા રીમઈ સમના ગાદી ઉપર બેસવા પેલા પીતલ ઉપર તે સામાયજી સંગાર હતો-ફેરડ આર્સ્ટ જુટલ એમ એ હત 'મોન્ડુમેટલ બાસીડ અન્ડ સ્થા બસ,' એકસફોર્ડ, ચાર્ડર, ૧૮૪૭ પૃ ૨૮ માની રીપ

૧ દ્વયાશ્વમા આનો વિસ્તાર આ પ્રમાણે છે - 'પ્રાહ્નિપુએ પોતાની તરફથી મૂળરાજની હાજરીમા દૂત મોકલ્યાં, તેણે ત્યાં જઈ વિવેકથી જણાવ્યું કે -

"શીર્ષમા અર્જુન રૂપા છે ન્યાય વિરહ વર્તમાનને દડ દેનાર । તમારા આવવાનું કારણ અતિ રક્ષથી જણાવી કમજવાળા, સૂર્યસમા પ્રાહ્નિપુએ (આપની દુનૂર) હું દુનૂસને મોકલ્યા છે

સાહાય્યકારી રાજ્યો, તેને આવી મળ્યા; વગડાના બીજા પાત્ર તેની સાથે

“ત્રયચન પકન કરતા, દુષ્ટ નાસિકાવાળા, અંતર્ના વનોમાં વસેલા, અમારાં આશ્રવન અને ઈશુવન ઉપેક્ષી નાંખનારા, દ્વિત્વેએ મિથ્યા વાર્તા બનાવીને આપને ચલિત કર્યા છે શું ?

“અદિરવન, અગ્રવન, દ્રાક્ષવન, શાલવન, શ્વેત્રવન, રાશવન, શિશુવન, એ બધાં વનોમાં રહેતા અમારા રાજ્યોએ શું તમારો કોઈ અપરાધ કર્યો છે ?

“અમારાં શિશુવનમાં, કે ભદરી આદિ વનમાં, બોરડીને હોપ છે તેવા, આપના કંઠો ભરાયા નથી, અડદના વનને ચોધતો કોઈ પણ મનુષ્ય કદાચિત્ પણ નમારના વનમાં અડદના વનને પામતો નથી.

“નીવારવન, તથા રૂઢી રહેલાં બિહારીવન, મુરદારવન, ઇરિકાવન, ઇત્યાદિ વનોમાં મૃગયા સાર, ગિરિનદીના વેગથી (જંબુમાલીનું) સુંદર જળ પીવા પધાર્યા છે ?

“અથવા જળને સ્થાને મધુ પીતા, હાથમાં મઘના પાલાવાળા ચકુઓએ શું આપને કંઈ ભરવું છે ? પણ હાથમાં મઘપાનના પાલાવાળા, હારડિયા સોરડિયા ગમે તેમ લાવે તેમાં શો હોપ ?

“અથવા ધનુર્ધારિ વાહન, તેમ બીરોને લઈ જનાર વાહન, એ સર્વના અતિ પ્રસન્ન સમુદ્ર જેવા, તથા હાથીના વાહનવાળો, જર્તાધિપ (કચ્છભૂપતિ) ને અમારો આશ્રિત છે, તે શું રાજ જાતુના અપરાધની પેટે આપને પીડા કરે છે ?

“ત્રણ ત્રણ ચત્તાર વર્ષથી ચાલતા સત્રુવિમહને સમાવવાને આપ પધાર્યા છો ? પણ ચાર કે ત્રણ વર્ષના જુવાન પાડાવાળો એ (આહરિપુ) સત્રુથી અપરાજિત છે. કે અતિ ગર્વિષ્ટ એવા કોઈ સમુદ્રવટાધિપતિને જિતવા આપ પધાર્યા છો ? રિપુના સંધને સંહારતાં બાણના સમૂહ સહિત પૃથ્વી માત્ર ઉપર ફરતો એ શું તેને તિલી નહિ રાકે ?

“અથવા બધી પૃથ્વીમાં ફરતા આ દ્વિત્રય કુમારને આ રાજ જાતુના દીર્ઘ દિવસોમાં (મળવાની) ઉત્કંઠાવાળા હેઈ આપ પધાર્યા છો ? (ને એમ હોય) તો તો બહુ સાર. આજ અમારાં પુણ્ય પકવ થયાં, ને અમારાં સર્વ શુભ કામ સફળ થયાં.

“વૃષભવાહન ટ્રી(સોમનાથ)નાં દર્શન કરવા અતિ ઉત્તમ ક્રમ્હાવાળા સાત તૃપેા સહિત, (આપ પધાર્યા હો તો), સુતાપ્તના ઇન્દ્રને કોઈ સાત મધ્યન દ્વારા ખબર આપી સાર ના અમાવી ?

“શું આપ શંખોદ્ધારથી સારી રીતે પકવ થયેલી રોલડીના રસ જેવું મિષ્ટ, તીર્થ-જળ લઈ જવા ઇચ્છો છો ? તો આપને નમસ્કાર કરી હું જ ત્યાં જઈ, ને જળ મેળવી આપું, આપ વનોનો નાશ ન કરો.

“ઉત્તમ હયવાળી તથા ઉત્તમ નાયકોવાળી સેના, અન્યાયથી અતિ દુર એવા, ને આપ, તે મિથ્યા જ લઈ ચાલ્યા આવ્યા ન હો. પણ છવ જતાં પશુ અંતરમાં રહેલી મેત્રી, નાશ પામતી નથી, કે એક વાર થયેલી તે મટતી નથી.

“એ (આહરિપુ) ચારે દિશા (બણી) પોતાના સૈન્યથી ફરી વળે છે, જેની પાસેથી

સામેલ થયા; તેની નીચી રાણીના અને બીજી રાણીઓના કુમાર ને સોરઠ

લે છે, તેનું હાથને જ બેસાડે રહેતો નથી, બીજીક પામતાનું રક્ષણ કરે છે, ચતુરો નાચ કરે છે, એવી દૃતની વાણીથી આપ ઈર્ષા શા માટે કરો છો?

“ચતુરે સદાનો તેમનો યશ મત્ર પી નય છે, ને પેલાને નમનારને લક્ષી આપે છે, ન્યાયવ્યવહાર બહુ સારી રીતે સમજાવે છે, એવા ગર્વતા હાથીની રોતાવાગા (આહરિયુ) ઉપરની મૈત્રીનો નારા ન કરો.”

“નિરંતર મજૂત અને અત્યંત શાન્ત કરી હીધેલા ચતુરવાળા, તથા ઘણા કાળથી શ્રદ્ધા પામતો અત્યંત મૈત્રીભાવ ધરતા આ (આહરિયુ)ની ધનધાન્યાદિથી પૂર્ણ પૃથ્વીને, વિપુલ રેણુસમૂહને ઉડારતા સૈન્ય સહવર્તમાન તમે, શા માટે ટુંકસાન કરો છો?”

“અથવા જો તમારા અંતરમાં ન કહી શકાય એવો કંઈ છપ્પન હોય, તો મારે બાલવાની કોઈ જરૂર નથી તમારે ઉત્તર આપવાની પણ અમલ નથી હવે તો માન થમશાન જ એ બધાનો બદલો વાળવા તમારા મત્તિ રાત્રુ લાગે.”

“અમારી કીર્તિને અતિશય ઉમેરી નાખવાની ઇચ્છાથી તમે અતિ ઉકળી ઉઠે એવો કોપ ચકાવનાર (હલ) કહ્યું છે એટલેથી જ તમારા ઉત્તરની મ્શી જરૂર નથી તમારે હકીકત, મારા મનમાં વારવાર બજતો હું (મારા સ્વામીને) રહેવા આ આસ્થા.”

અવધ બાલ્યએ મૂકીને, માણુ નય એણ, આ રીતે બોલીને દૃઢ અટકાવો એટલે તેને અવાડતો સતો (મૂળરાજ) રાજ આ પ્રમાણે બોલ્યો -

“આ સર્વ અવતામાં પણ અવતા, હે આણુ વહનાર! હું સર્વ અવતામાં ખરે અવતો છું.

“તે તારા સ્વામીનો પક્ષ સારી રીતે કર્યો તેમ તે તારો ધર્મ પણ સારી રીતે બળવ્યો કેમકે પૃથ્વી ફાટી નય તેણ આમ બોલતા, આ સભામાં કદિ હણાય નહિ એવા પ્રજા દહયમાં હણવાનો બચ આવે છે.

‘આને સહજ હણુ, અદર મારી નાણુ, અદર મારી નાખિયે, બહુ હણિયે, આપણે જ મારિયે, એમ હણવાની ઇચ્છાવાળી નુપમડણી છતાં, તું જે આમ, આ સભામાં બોલી સકયો તે ખરેખર બડો બહાદૂર છે.

“પોતાના સ્વામીના કાર્યને પક્ષપાતપૂર્વક સ્થાપન કરતા હેરા પણ બધ ન ખરીને તારી પેઠ મલ્લપાનથી અતિનિમ્ન સોઈવાળા (તમારા દેરાના લેખ)માંથી કેવળ અનિલ અને કોઈયે પણ આગળ ન વરેતુ એણ કેમકે વહી શકે?

‘તારો સ્વામી ભુદ્ધિહીણ શઈ પોતાની જાતને પણ હીણુ કરનારો, અમે અગ્નિ ધિયે તેમાં શું પોતાની જાતને ચડાઈ કરવા ચોગ્ય નથી જાણતો? કે અમારી અડાઈને માટે વળી સારો તેવો બધ દેખાડે છે?

“‘ટિલ પ્રતુષવાળા એ ખાખિયે વીર્ષમાં જનારા યાત્રાળુના ગમનનો રોધ કર્યો છે તેની શિક્ષા કરવા માટે અડાઈ કરવી ચોગ્ય છે.

“કોપ કરે તેવા દુઈ આચરણવાળાને, જો હું અટકાય શઈ જોઈ રહું તો અવશ્ય રક્ષણ કરવા ચોગ્ય, જે આ પૃથ્વી તે મારાથી કેમ રક્ષાય?”

માહેલી પ્રસિદ્ધ બાદર નદીને કાંઠે વસતા હતા તે જગ સહજે ત્યાં આવ્યા.

“આશ્વિને દિસાએ પ્હોચાડનાર, એ સમને મારે જરૂર સાસન હરે જોઈયે, કેમકે એના જેવા દિસકાના રાજ આગળ તો દિસકો પણ કઠણી ભય છે

“ધર્મકર્મથી પરવારેલા (કેમકે) અત્યંત પીડાથી વરચરતા અને પોતાના ગોત્રા બિધાનાદિ પણ વિસરી ગયલા તથા નિસ્તેજ, એવાં એણે અત્યંત વિપતિમા દબાવેલા, ક્યાં ક્યાં બ્રહ્મચારીઓ અને પીડા નથી કરતાં ?

“કુટુંબકર્મની ઇચ્છા રાખનારા એના, અન્યદારજમનાદિ અપવિત્ર અને કદાં પણ પ્રકાશ ન કરી શકાય તેવા કુકર્મ અતિ પ્રબળ થઈ પડ્યે સતે, તે અમારા જનમા ચિંતાનું કારણ થઈ પડેલા છે ને તેથી એ, અમારી ઈત્રીને અત્યંત અયોગ્ય છે.

“અત્યંત પાવન કરનાર અને લક્ષ્યાદિથી બપડી રહેલા પ્રમાણને અનેક ત્રાસથી તપા તેની મથે બચવા એકને હલુવાના રીરાબથી એણે અતિદુષ્પણની કીર્તિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ રમી નાખ્યું છે

“જોનાની, અદર જવારપ યાત્રાને અત્યંત બધ પાડતા, એનાથી સુરાપૂરે દેસ યાત્રા જીને અદર જઈ સાત્રા યોગ્ય રહો નથી મટ એ દેસના મધ્યમા જ હલુવાથી દંડ, એવા ધી પીપીને મસ્ત થયલાને કેમ ન દેવો ?

“જે યજ્ઞકર્તા (આશ્વિને) તેમણે એના કરેલા સુધા છાણાથી મારીને હર્ષથી જારવાર નાચે છે, એવા નિર્બંધ મનવાળા, અને તરવાર નચાવતાનું, બીજું કું કુકર્મ જોઈયે ?

“મર્જના બારથી નમી જતા પેટથી નાસવા અશક્ત, એવી હરિણીના ઉપર રાજ દૂધી તેના રૂપિરથી પ્રસિદ્ધ ઉગમયત્વીર્થને અજડાવી, અતિ દુર્મયવાળું જેણે કરી મૂક્યું છે એવો, જોખમીને પેટ જોખેલા હોય તેવો, તે કું અમારો મિત્ર થઈ શકે ?

“બયથી નાશી છટતાને પોતે મારી નાખે છે, ને તેને બીજા વળી ખાય જ ને ત્રીજા ખાય છે, એવી માછલાની નીતિ ચાલતી રહેશે ત્યારે અમારા અર્જલાનુકૂળ સુખના ભડા પરિધ પણ સા કામના છે ?

‘લુકિડ જાણિ, જે સર્વ યોગ્ય ભણનારના સુર હતા, જે માત્ર ધરતીને જ પોતાને પવન કરીને રહેતા, ને જોતે અજાગ્યોગ સિદ્ધ હતા, તેમને જેણે પીધા તથા તેમના સ્ત્રીપુત્રાદિને પણ પીધા એવા (રાવ દિવસ કોપથી સતી) જપા પુષ્પ જેવી અક્ષિ વાળા પાપના પવનને હું કેમ સહન કરી શકું ?

‘આ ઉઠણી રહેલી, વિષુના રૂપિર રૂપી જપા પુષ્પથી પૂજયતી વિભયવતી અને આડે દિશાને પ્રકાશતી, ચમરાજની સગી બહેન, મારી ભવિષ્ત તથા સારી રીતે હલુનારી તરવાર, આજ એને ખાઈ જવા ભૂખી થઈ છે

‘જેમ સૂર્યને ધારણ કરતી, રાત્રીની પાર ઉતરેલી, પૂર્વ નિશા, તમો રૂપ કુ ખથી સર્પ ? મુક્ત યાય છે, તેમ આજે અનેક રૂપે પીડાથી મલ પણ મારા દર્શનથી સર્વ પીડાથી મુક્ત થાઓ !

‘પીડા જ સમયગા આ સુરાપૂરે ભૂમિ, એવો સ્વામી બહીવાન થાય તેવી, કે એનો

કુઝોનો જામ લાખો જે તેનો મિત્ર હતો તે પણ તેને આનીને મળ્યો તેનું રણસઆમમાં મોત થયો એવું જોશિયોએ તેને લખિયું હતું હતું તો પણ રણસેત્રમાં પડીને વૈદુનાસ ડગવાની તેનામાં ઇત્તર થઈ લાખાએ હતું છે કે “જેના પુવાનસ્થાના પરાક્રમ કોઈએ જોયા નહિ તેને ધિ કાન કે મારા છનતરનો અત આપ્યો છે તેનું શું પારખું?” દરિયાકિનારે જેનું ગન્ય હતું તે સિંધુ ગંગા પણ લગ્ગર લઈને આપ્યો, અને દક્ષિણનો મોઝો પડીને ઉભો રહ્યો.

‘શીનપ્રરથનો ગંગા મૂળગળની લણી લડાને આવ્યો તે નિપુણ બાણાવળી હતો, (મારવાડનો) ગંગા, સાથે પોતાના વગર બોડાવેના માથાના સ્વામી મરે તેવી યાત્રા’ અને એમાં દ્વિપદી ને ચતુષ્પદી ગાતા ચારણોનો સમૂહ પણ જેવા માંસલાવાળી બાયેને સુએ ચારો.’

“યડા જેવા જાવવાવાળી સો ગાયો આપીને ખરીદેલી, જે ત્રણ ત્રણ વર્ષની પોડિયો તેમને, બાળકોને તાલવી તાલવીને રથે ભેગો તથા ત્રણ વર્ષનો ભૂતો દારૂ કોરે મૂકી, મળે માળા બાધેલા અથ શણૂકમાં તૈયાર કરો.’

“જા, ગહેટા રાખ્યો સહિત, તેમ બહુસામ નામની પુરીતા આપીશરો સહિત સો રાખવાળી કે હાલ રાખવાળી, સદા સામોપાયથી વિચરિત એવી, અને સર્વદા યુદ્ધ માટે તૈયાર એવી, તેમની સેના તૈયાર કરીને સીમાડે યુદ્ધ માટે આવે, એમ તારા સ્વામીને કહે” એમ રત્ન પામેના કુલે પોતાના સ્વામી પાસે જઈ સર્વ હકીકત કહી લડાઈની તૈયારી કરાવી (કથાશ્રય-ગ્રેઃ સ ન દ્વિવેદીનું બાણતર)

૧ કથાશ્રયમાં આહરિપુત્રી મહદમાં હુઝના જામ દસખિણ આવ્યાનું બાણાવળી છે તે આ રીતે—

‘જે પુરુષ જેટલા કિંવા, બાનાથી મહાસતો, નીલ યોદ્ધા હથેર ચડેનો, અને નીલ વસ્ત્ર ધારણ કરેતો નીલ દ્વિ જેવા બણાતો, ને શેહિલીનામના શત્રુને (શત્રુને) પણ દૂર મૂકે તેવો લક્ષ્મણ, દેવતીમાં આવ્યો” સ્લોક ૪૭, સર્ગ ૪ થો.

આ હથેર દીકાકાર લખે છે કે—‘દેવતીમાં ચિટ્ટે બધારે ચદ્ર એ નક્ષત્રમાં હતો ત્યારે, અર્થાત્ લક્ષ્મણની શરીર મેષ છે કેમકે અશ્વિનીમાં જન્મેલો તે દેવતીમાં ચદ્ર મીન શરીરનો તેથી તે લક્ષ્મણને બારમો થયો. માટે આ અશુભ કાળે આવ્યાથી એનું મરણ થયો એમ સૂચવ્યું છે’

વળી જ્યારે જામ લાખોનું યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થયો ત્યારે કહ્યું છે કે— ‘અહે! આજનો દિવસ, ચદ્રપુષ્પ પુષ્પ નક્ષત્રવાળો ન છતાં તેવો છે કેમકે પૌષ અને તૈષ એવા સર્વ તરને સિદ્ધિદાયક છે, એમ ગર્જાચાર્યની ઇચ્છા કરતા યાદવોને, ગર્જની ગરજ સારવા લવતો, લક્ષ્મણ તૈયાર થયો” સ્લોક ૬૦, સર્ગ ૪ થો.

આ હથેર દીકાકાર લખે છે કે—‘પૌષતૈષ એટલે પુષ્પ અને તિષમાં જન્મેલા એવો સમદાય છે કે બારમો ચદ્ર છે તે પુષ્પ નક્ષત્ર હોય તો સર્વાર્થસાધક છે”

અને કાના કાનઠેરિયાવાળા માણસો યદીને આવ્યો, વગી કાલી દેશનો નાન,
શ્રીમાનનો સર્વોત્તમ રાજા, આજી પર્વત અને ઉત્તરનો પુરમાર ગાન પણ
આવ્યો, અલક્ષિતવાડના રાજાનો ભાઈ ગંગામદ એ સર્વે ત્યા આવ્યા, પણ
મોતમીના પિત્રાઈ રખીજ અને દંડક હતા તેઓએ આવવાને ના કહી

જેવામા મૂળરાજની મેના ચક્રને આકારે અને મરૂને આકારે થતી
હતી તેરામા આજીના સુભટો જે દિમનમા આગેરાન ગણાતા હતા તેઓએ
મુખ્ય મેનાસમુદાયથી છૂટા પડી રજીસુમાની નદીને તટે દાર બધાઈ યુદ્ધ
મથાન્યુ તેમા આના ગળાએ ધણા યોદ્ધાઓને દેગ કરીને શત્રુ પાસેથી જિતનો
જડો હાથ કરી બીધો. જૂજગાનના યોદ્ધાએ પણ ધણી દિમન અને રાત્ર
નિઘાની કુશનતા મતાની તેમના ગતુ, અનુરો પણ જો કે તેમના મહાશુ
યાય એવા કવચ અને વજ્રનદાર હાનો સહિત હતા અને અમગ જો તેઓ
મેરની પેટે ગર્જના કરતા હતા તથા બાલોનો વાદ વરસાવી દેતા હતા,
તો પણ મૂળગાને તેઓના મુક્તને હાથી ઉપરથી મારી પાગો એને તેને
શત્રુના હાથમા રહેતા દર્જને તેઓ નામ પામીને નાદા ૪

૧ શ્રીમાલ એને લિખમાલ પણ કહે છે, તેનો જે રાજ તેજ અર્જુનદેવર એમ
અભયવિભાગ ગતી કહે છે એટલે શ્રીમાલ ને આજીના રાજ નડા નદિ ૨ ઉ

૨ મૂળરાજનો પિતા રાજ, તથા બીજ અને દંડક એ ત્રણે બાઈ થતા તેથી
બીજ તથા દંડક તેના સગા કાકા થાય

૩ કાઠિયાવાડમા આટકેટ પાસે લડાઈ થઈ છે ત્યા લાખા કુનારની તથા તેના
સાથીઓના પાળિયા છે

૪ હાથાશયમા આ પ્રસંગ જ્ઞા રીતે વર્ણવેલો છે - “મૂળરાજ અને આદરિયુની
લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે પ્રથમ મૂળરાજની સેનાએ પ્રસંગ બતાવ્યું તે જોઈ આદરિયુએ
પોતાના સૈન્યને ઘસેલું તે ખૂબ ભૂસ્થાથી લમ્યું, મૂળરાજે પોતાની દાર થતી જોઈ
રાખનાદ ક્યો અને આદરિયુની પેટે પોતે પણ હાથી ઉપર અગ્રો

“એ ક્રેષ્ટ ત્રણે હાથી ઉપર રહે રહે, પૂર્વે કલેશ ન પામેલા એવા શત્રુસૈન્યને
જીતમ અત્રોથી કલેશિત તથા પ્રથમ વિન્દલ કરી નાખ્યું

“એટલે જ કૃષ્ણ અત્રો વર્ષાવતો દેવનો રાજ (આદરિયુ) ક્રોધ પામી, જીતમ યોદ્ધાથી
વૌંટળાયલા રાજકુવર (મૂળરાજ) તરફ ધસ્યો

“હે કુદ્ર ત્રપ ! આપણામાના કોણુ હવે ઠક છે ને કોણુ ઉઠ છે,” એમ અન્યાન્યને
આમેષ કરતા, એ જે રાજ લડવા લાગ્યા (ક્ર અને જલ એ સચ્ચશીર આશિઓના નામ છે)

“નવાન હસ્તિનીઓની પેટે કેટલાએક યોદ્ધાથી, ને કેટલાએક હાથીથી વૌંટાએના,
એ બેના રાજ તો દૂર જમા રહ્યા

“જે, એ કુદ્રમા જલ્યા ન હોવા તેમને, એક વાર વાયલી ગાય, શુદ્ધવસ્ત્રથી

કુચ્છના લાખા જામે આ સમયે ફહેણુ ફહાવ્યું કે જો મારા મિત્રને મળી દો તો હું ખંડણી આપું, પણ અણુદિલવાડના રાજાએ તે સ્વીકાર્યું દોહવાની ગાય, વાછડાંને ખાતી ગાય, વાંજણી ગાય, તેની પેઠે એ જ પૃથ્વી રૂપ ધેતુના પાળનાર, દંધુતા નહતા.

“ઓત્રિય કક, કાલાપ પાકક, કૌતોપાખાય, એમને એમ પૂર્વ કક ઉતરે છે તેમ સૌરાષ્ટ્રે (આહરિપુત્રે) ચૌલુક્ય(મૂળરાજ)નાં અત્રોના મહાત્મી વંશી જવા માંડ્યું.

“એ દૈત્યપ્રેરે મળિણી યાદીના ગર્ભ છરી પચ્ચા એ રીતે, ઉત્તમ ગદા, ગર્ભના કરીને મૂર્જરમૂપતિ ઉપર ફેંકી.

‘યુવાન હતે પણ માથે તાલવાળો, યુવાન હતે પણ બુદ્ધિથી શૂદ્ધ, જુવાન હતો પળિયાવાળો, એવા રાજપુત્રે (મૂળરાજે) હરીને તેનો (ગદાનો) રાક્ષિથી બંગ ક્યો.

“તીપું કોનજ કચાધી પાણીવાળી થઈ હોય તેમ અણુ સહિત આંખવાળો આહરિપુ કાધધી કપાળે મદાવેલી કરચલીથી યુવાન હતે વળિયાં પડેલા વૃદ્ધ જણાશે.

“સરખે સરખા બડા એ હાથથી, ખાવાનું અન્ન હોય તેમ, લીલા માત્રથી જ, એણે સોઠાના સૂર્ય જેવાં બે શંકુ પકડીને (મૂળરાજ ઉપર) ફેંક્યાં.

“કુમારી પવિત્રાન્નિકાના સાથ જેવાં દુઃસહ, કે કુમારી ચમણના શીલ જેવાં તીક્ષ્ણ તીરથી તેને (શંકુને) ચૌલુક્યે તોડી નાંખ્યાં.

“અન્મીન્યને ઉતરવાની બુદ્ધિથી ફેંકાયલા તીરથી એ ઉભયે, પક્ષી સહિત શ્વસ અને ન્યમોધના વૃક્ષ જેવા શબ્દે છે.

“તેમને સ્તિગ્ધ વાણી અને અંબવાળા તથા પીઠછત્રોપમહાદિધિ ધારણ કરતા, નારદ મુનિએ, ધવખટિરપહારાદિમાં બરાઈ રહીને જોયા.

“પછી બમર નડાવીને, રોષથી વાંકી ફાટી કરીને, બયાનક અને ફાટી ગયેલા ડોળા સહિત, અતિ બયાનક જુલવાળો, એ દૈત્ય, વાનરની પેઠે ફહીને, કીર્તિ તથા મુદ્દનાં માતા રૂપ છરી અને ખડ્ગ લઈ જે હાથી ઉપર ચૌલુક્ય બેઠો હતો તે ઉપર ચઢ્યો.

“એ બે અતિ હર્ષવાળા, ચમપુત્ર જેવા, હાથમાં તરવાર અને છરી લઈ, પિત્રાઈ બાકુથા હોય એમ, એક જ હાથી ઉપર લડવા લાગ્યા.

“કેઈકુમારનાં માતાપિતા (શિવ પાર્વતી) અને પ્રહુસનાં માતાપિતા (ચિત્રલક્ષ્મી) તારા ઉપર ચાળ રૂક્યાં છે એમ કહેતાં ચૌલુક્યે દૈત્યને (આહરિપુત્રે) ભૂમિ ઉપર પાગ્યો.

“શિવનાં સાસુસસરાના પુત્ર (ઐનાક) જેવા દુર્ધર એવા એણે, ફરી પડીને, જેનાં સાસુસસરો રડતાં રહ્યાં એવા(આહરિપુ)ને હાથીની વચ્ચેથી બાંધ્યો.

“ઈન્દ્ર અને ઇન્દ્રજીની રિપુને બલિની પેઠે બાંધનારને, એને, ચિત્રજીની પેઠે, ઇન્દ્ર તથા ઇન્દ્રાણી તેમ ગાર્ગ્ય અને વત્સ કુટુંબના બાહ્યો રતવવા લાગ્યા.

“આ ગાયો, આ વાછડાં, આ ઘોડા, આ રૂઝ, સર્વ ત્વસથી જાઓ! એમ એ (આહરિપુ) પકડાયા પછી જાણતો કાંધ કરીને લક્ષ્મણ (લાખો ફૂલાણી) ધાવો.

“વજ્ર, અંગરાગ, માલા, એ જાંબને સ્વેદ કરતો (તે), ચૌલુક્ય પાસે આવી જાણ્યો:-

“હે મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મેલા! આજ હું યુદ્ધે ચડ્યો છું, ત્યાં તારો ચન્દ્ર પુષ્ય અને

નહિ, એટલે, લાખાએ ક્રેધાયમાન થઈને મૂંગરાજ ઉપર આક્રમણ કર્યું પણ મૂંગરાજનામા દેવશક્તિ પ્રકટ થઈ હતી તેથી આ વિષય લગાઈમા લાખો.

પુનર્વસુમા છે (અર્થાત્ આક્રમે ચન્દ્ર છે તેથી તારુ મરણ થશે) એમ ભણી, કેમકે મારા અને આદરિયુનામા વિષય અને પુનર્વસુની પેઠે કર્યું અતર નથી.

“તારા પોતાના લાખાલાખ વિચારી, એને, તેમ તારા માન અને કીર્તિને મૂક, લાખાલાખ વિચાર કરીને જ મુજકર કે દુષકર વસ્તુનું મહાન કરાય છે.”

‘પાડાપોડીની પેઠે એને બાધીને પાડાપોડીની છાંજ કરતો દોષ તો તારા આજળ માણનામા કોઈએ એમ કર્યું દોષ તો કહે, અમે તો (મિત્રને ઊઠાવવા રૂપી કાર્યરૂપ) આ યુદ્ધથી જ તે કટી જતાવીએ છીએ.’

“કેવું કે નીચું જો નહિ, ત્યાં હવે તારુ કાળ છે? પાડે પાડા બાંહે તેમ હવે મારી સાથે યુદ્ધ કર.”

“પછી ચૌલકચ કાપમા પણ વાણીથી દધિ અને ધૃત ખચરાવતો બોધશે કે જોને ગાયો એ જ દધિ ધીને રચાને ખપે છે તેવા એ દુહને કેમ મૂળી રાકાય?”

“એ પાપી કુશાચ એવો છે, ને એના સાદાચ નૃપો પણ તેવા જ છે એને ઊઠાવવાની હથથાવાળા એક વખે જ, ધવાચકર્ણ (રક્ષ) એવા સસાર ભગાઓ છા.”

“તમે જો યુદ્ધ કરો તો તમને તિલ અને આદવા ઊઠાની પેઠે આ મારો દોષ ખીશી નાખરો, ધવાચકર્ણ (રક્ષ)ને બાળી નાખનારો મહાવાયુ શું તિલ અડદના કર્ણજી આજળ પાછો હારો?”

“એક પ્રકારના દરિયુ એવા અશ્વ સદિત તે દરિયુની પેઠે જ જો નાશી જવાની તારી કચ્છા હોય તો બલસાથી જ નાશ, અર્ધિ તિલિર અને કપિલજની પેઠે ટા ટક ના કર.”

“એમ સામળીને એણે (લક્ષ્મણએ) અશ્વચાદિમા બેઠેલા રાત્રને મગતણા જેવા કે તિલિર કપિલજ જેવા પણ ન મર્યા, ને પોતાના દોષમા ધતુપૂ લીધુ.”

‘ભાર અને આમળાની પેઠે, કે ધાણી અથવા જલેનીની પેઠે, રાત્રને ખાઈ જવા માટે એણે ધીર વચસાવા મામ્યા ત્યારે ત્યાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર સર્વે ત્રાસ પામ્યા.’

‘બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના પાળનારે (મૂંગરાજે) પણ ધતુપૂના ટકાવ કર્યો, અને ભેરી તથા રાખના વચાડનારાએ જ્યનકાં કરતાં ભેરી અને રાખ કુકવા.’

“મધુ અને ડોઠ ન દલાવતા એવા એના ધતુપૂની પચ્છના હથથાવાળી નહોતે એમ કહેવાવા મામ્યા કે હવે કંઠ અને ઠાલાપ એ (બ્રાહ્મણો) પ્રતિષ્ઠા તથા ઉત્તતિ પામ્યા.”

‘વાતપેય અનમ્બ કે અર્કાશ્વિયમા હોય તેમ રણમ્બ એ કબને વળ જેવા છા બાણથી માડવો જનાવી નાખ્યો.’

“વિરોધને લીધે નેરળિયા અને સર્પની પેઠે બાંહેલા, તથા (અતુકમે) દેવતા અને દાનવથી સ્તવાયકા, એ ભભરે, યુદ્ધ રૂપી સહિતાના વિસ્તાર માટે પદક્રમ કરવા મામ્યા

(સહિતા, પદક્રમ એ રાષ્ટ્રો દ્વયર્થે છે સહિતા એટલે સધિપૂર્વક લખેના વેદમંત્રનો સમૂહ તેનો વિમુદ્ધ કરી બોલાય તે પદ, અને તેની અમુક પ્રકારે બખે બખેથી આટલિ કરાય તે ક્રમ-એવા પણ પ્રકાર છે એમ વેદ સહિતા, પદ ને ક્રમથી વિસ્તારવાળી થાય તેમ યુદ્ધકાર્ય પદક્રમ એટલે અમુક અમુક સ્થાનાદિ મહિયા તેથી વિસ્તરે.)

સોલંકીના ભાલાથી વિધાઈ ગયો. આ જાડેના રાજાને મદદીને મૂળરાજે તેને ગળે પગ મૂક્યો. લાખાની માએ પોતાના કુંવરનું મુકદ્દું દેખી, અને તેની

“ગૂર્જરાના અને કન્હલા એ બે નાથે, ક્ષત્રિયાનાય અને કુન્દિતપુત્રના અધીરાની (કુકિમયાની) પેઠે, રાત્રી મોજાની પરંપરાથી જાણે ગંગારોણ વેહેવરાયો.

“ધારાણુસી અને કુરુક્ષેત્ર રૂપી સંગ્રામભૂમિ પામીને એ બે, જેમ શૌર્યપુર અને કૈલવતાના નાથ તેમને પામીને ખુશી પામે તેમ, ખુશી થવા લાગ્યા.

“દૃઢતાથી ગૌરી અને કૈલાસ પર્વત જેવા, અંગે અક્ષત, એ બે સૂતાર અને કુંવારનું અનુકરણ, પરસ્પર રાસ ભાંગીનાંખી કરતા હતા.

“સુભટાએ બળદ, અષ્ટ, લીઠ, ગર્ધવાદિ ઉપર જાણુ આણીઆણીને ફડો અને ફૂધ જેવી ઉત્તમવલ કીર્તિની આકાંક્ષા રાખતા તેમને આપ્યાં.

“દશ જૈની સમીપ છે (એટલે નવ કે અગીઆર) એટલા હાથીના જેટલા બલવાળા, તથા દધિ અને સર્પિષ (ધી) જેવાં ચક્રવાળા લોકો (લાખા કૂલાણીએ) છ બળદ અને પાંચાથી ઉચ્ચથલો બાલો ઉપાળ્યો.

“એણે (લાખાણુએ) લખખ દશ હાથી તથા થોડાને કચરી નાંખતાં, તથા દરોક રથને ખૂંટી નાંખતાં, અતિ મહારાવાળા દંતથી હોઠ કચડતાં, બાલો ઉચો કરીને ફેંક્યો.

“થડંગે ઉત્તત (જીભ લક્ષણુચુલ મહાપુરુષોનાં મારું, હૃદય, ખભા, અને પગ એ છ ઉત્તત હોય છે.) એવા ચુલકચરાજે (મૂળરાજે) ચારે દિશાને કીર્તિથી સુવાસિત કરી હીપી લેતા, સર્વ સારમય લોહના બાલાથી લક્ષરાજને (લાખા કૂલાણીને) હવથો.”

[કન્હલા બાટો પણ એમ જ કહે છે કે મૂળરાજે લોહના બાલાથી લાખા કૂલાણીને માર્યો:—

[અર્ચી ફૂલાબી ફરોરથો, રારો મંછળું; મૂળરાજ સાંગ વચ્ચલી, લાસો મરાણું.]

“કમ વિષુના નિમદ્યથી પોતાનું પ્રિય કદેલા એવા એના ઉપર તે જ ક્ષણે બખ્ખે ત્રણ ત્રણ દેવાંગના સહિત દેવતાઓએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

“બળકાને આંગળિયે વળખારીને એની (આહરિયુની) પરણેલી સ્ત્રીયાએ પતિ રૂપ બિશ્વા માગવાથી એણે (મૂળરાજે) અુદરિયુને અંજલિ કાપી લઈ ઊડી દીધા.

“સૌરાષ્ટ્રનાં જુદાં તેમ જાલ સર્વેએ, એ સમયથી ધારણુ કરેલો ત્રીવેરા (આરિયુ; કાઠડી ન ધાલવા રૂપી) રાજિપુત્ર(મૂળરાજ)નો ચરા મકારા કરે છે.

“એ વ્યપતિએ (મૂળરાજે) યતિ તથા વિપ્રાને ચચાર્ય વ્યવસ્થાપૂર્વક, હુઃખટીન કરી સુખસંપત્ર કર્યા.

“પણ પ્રભને પુત્ર સમાન ગણ્યો અને તેજરૂપી અગ્નિથી સર્વને દિવકારી, એ પુત્રપ્રસવથી જાણે સંતોષ પામ્યા હોય એવા અગ્નિદોષિણ સાથે પ્રભાસ (યાત્રાએ) ગયો.” પણ અજુહિતપુર ગયો. (દ્વયાશ્રય-મ્લેક ૮૧ થી ૧૩૨ સર્ગ ૫ મે. ગ્રા. ન. મ. દિવેદીત બાપાંવર.)

મૂછો વાથી ફરકતી બેઈ, મૂળરાજને શાપ દીધો કે “તે મારા પુત્રને માર્યો માટે તારા કુટુંબનો કાઢથી નાશ થશે”^૧

જામ લાખાને સૌરઠના રાજ સાથે મિત્રતા હતી, તે ઉપરાંત તેને મૂળરાજ સાથે શત્રુવદ બાધવાના ખીજા કારણ પણ હતા. કહે છે કે, રાજ સોનખ પોતાની રાણી (લીનાદેવી) મરી ગઈ એટલે દ્વારિકામાં વિઘ્નનું દેવાનય છે તેની યાત્રા કરવાને ગયો. ત્યાંથી પાછા વળતાં તે લાખા દુનાણીના દરબારમાં ગયો ને તેની બહેન રાયાબી સાથે પરણ્યો, ને તેને પૈટ પડી રાખાધિય (લાખાધિય ઉર્ફે ગગામહ) નામે પુત્ર થયો. તેના પડીનાં ધર્મિ હાસ લખનારાએ તેના દુર્ભાગ્યની વાત લખી છે તે તેના આ ખીજાં હમને લાગુ પડે છે એકખીજાની વડાઈ મિત્રેનો વિવાદ કરતા રાજ મોનખીને તેના રજપૂત સાધિયો મુદ્દાત, લાખાએ મારી નાખ્યો, અને જાડેશ ગણી રાયાબી તેની પછવાડે સતી થઈ ખીજ મોનખ જે મૂળરાજનો કાકા થાય તેણે આ કળિયાનું વૈર લેવા પોતાના ભત્રિજાને ભમેલ્યો અને લાખા જામ રાવે પોતાના દરબારમાં રાજના ન્હાના કુવર રાખાધિય(લાખાધિય ઉર્ફે ગગામહ)ને તેના એરમાઈ ભાઈ, મૂળગજની સામે કગવાને રાખ્યો હતો. એ રાજકીય કારણને લીધે પણ લાખાની સામે થવાને મૂળગજ ઉશ્કેરાયો હતો.

મૂળરાજે લાખાને દ્વંદ્વ મુદ્દમાં ઠેર રાખ્યો છે, એવી જે કીર્તિ તેને મળે છે તે સામે વાધો ઉઠાનાયો છે. જેમ ક્યારે-સના ઝુપ્પને અમન તથા તેના નાઈગાએ યોગી આગળ ઠેર કચ્યો, તે પ્રમાણે જે મુશ્કટોએ લાખા ઉપર હાથ ચલાવે તે હતો તેઓમાંથી માત્ર એકના જ ધાથી નહિ પણ ઘણા જણાનાં

૧. હતા એટલે કાઢ વિષે હિન્દુઓ એમ ધારે છે કે સૂર્ય જેણે તેનો કાઢ અપરાધ ક્યોં હોય તેને તેની શિક્ષા કરવા એ રાજ કરે છે. અબધ ચિંતામણિમાં ભાણુ(મધુ) નામનો કવિ જે મહાજવાના લોખસામના દરબારમાં હતો તેને કાઢ થયો હતો તે સૂર્યની સાતિ કરવાથી મરી ગયો. સૌરઠમાં સૌમનાથ મહાદેવની વધારે પૂજા થતી હતી ધીરાની ઘોડોનો એવો વિચાર છે એવું હિરોડોટસે (લિલ્યો) કહ્યું છે. ભે કાઢ પણ નગરવાસીને કાઢ અથવા કામાલી રાજ થયો હોય તો તેને નગરમાં રહેવા દે નહિ, તેમ જ કાઢ ધીરાની સાથે વાદ પણ કરવા દે નહિ, કારણ કે તે લોક એમ માને છે કે સૂર્યનો કાઢ અપરાધ કરીને એ રાજ જેણે પોતાના ઉપર ખેંચી લીધો છે એ જ રીતે જ્યુ(યજુર્વેદ)નોક માને છે કે અનુક પાપને લીધે કાઢ થાય છે.

૨. જે દ્વારિકાની યાત્રા કરે તે બ્યારે કચ્છમાં નાસાયજીસરોવર જે અષ્ટદિશામ ગણાય છે ત્યાં યાત્રા કરી આવે ત્યારે જ તેની દ્વારિકાની યાત્રા સફળ ગણાય છે તેથી રાજ પોતે શેરોગ. એટલે હાલના નાસાયજીસરની યાત્રાએ ગયેલા, ત્યાંથી વળતા કપિલકાંઠ (કિરકાંઠ) આવેલો હતો. ૨. ૬

ધાથી તે ઠેર થયેનો હશે જેને વિષે હુમાયુએ લખ્યું છે તે જોધપુર અને ઈડરના રાજવંશનો પૂર્વજ સિયોજી રાઠોડ જે આગવાડમા રાજ કરતો હતો અને અણહિલવાડ આવ્યો હતો તેણે મૂળગજની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું, તેથી તે ત્યાં લડાઈની વેળાએ હાજર હતો, અને લાખા ફૂલાણીને તેણે ઠેર કર્યો હતો એવું તેના દસોદી લાટ કહે છે ^૧

૧ કચ્છનો લાખો ફૂલાણી સિયોજી રાઠોડના હાથથી મરાયો એમ રાઠોડના બાટ કહે છે તે વાત ખોટી છે, કેમકે, કનોજના રાઠોડ જયવદ્રવ રાજ્ય શાહુસુ દિન પૌરણિક ઇ.સ. ૧૧૬૪ માં જિતી લીધું, તેથી, તેણે ગંગા નદીમા પહોંને માણ ત્યાંમ કૌર્યો તેના કુવર રોષ રાઠોડ હતો તેને (શ્ચેાજી ને ચેતરામ) સિયોજી અને સ્વાઈતરામ એવા બે કુવરો હતા, તે પાદશાહ સાથે ખડારામા હતા પણ ઉવટ સન ૧૨૧૨ માં યાત્રીને તેઓ પોતાની સાથે ૨૦૦ રત્નપૂતો લઈને હાનના બિઝનેસ રોહેરથી ૨૦ માઈલ ઉપર ચંદિમમા (કાન્નુર) કાલમદમા આવ્યા ત્યાં તે વેળાએ સોલંકી ભત્રેના રત્નપૂત રાજ્ય કરતો હતો, તેની કુવરી સાથે સિયોજી પાંચમા પછી મેટ્ટે વામા હાલી ભત્રિના રત્નપૂત રાજ્ય કરતા હતા તેમને લૂણી નદી ઉપર ઉભણીમા બોલાવ્યા ને પછી તેમનો નાશ કર્યો, તેમજ પછી સાચોના દેવડા, જાનોરના સોનીગરા, અર્ધોતના મોઢિલ, સિંધલના સંઘસા અને ભૂના ખેરમદના ગોઢિતોનો નાશ કરીને મારવાડનું રાજ્ય સ્થાપ્યું પાલીવાડ બ્રાહ્મણોને જગીરમા પાલી મળ્યું હતું તેમને મેર અને મીણા ભત્રના લોક ઉપદ્રવ કરતા હતા માટે તેમનો નાશ કરવા બ્રાહ્મણોએ સિયોજીને પાલીમા વસાવ્યો પણ તેણે તો ઉલટું લોભાઈને બ્રાહ્મણોને જ મારીને પાલીના બહો યઈ પડી રાવનું પદ ખારણું કર્યું અને ત્યાં જ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું સિયોજીને અસોધામ, સોનીંગ અને અજમાલ એવા ત્રણ કુવરો હતા, તેમા અસોધામ પાલીની બાઢિયે બેઠો, અને સોનીંગે ઈડરનું રાજ્ય લીધું તેના વરાજ દવણા અહીંકાકામાના પોલમા છે અજમાલને વાપાજી, અને વાઢેરજી એવા બે કુવરો હતા તેમના નામથી વાજી અને વાઢેર એવી બે રત્નપૂતની ભત્રિ યઈ અસોધામના વરાજ રાવ આદોજ યયા તેમજ પાલીથી રાજવાદી ઉઠાનીને ચંદિદાર ભત્રિના રત્નપૂત રાલને મારીને મણ્ડુરમા રાજધાની કરી તે આદોજ ઇ.સ. ૧૪૦૨મા મરાયો આદોજના રજમનજી યયા ને તેમના કુવર જોધપુરે ઇ.સ. ૧૪૫૮(સ. ૧૫૧૬ જેઠ શુદ્ધ ૧૧)મા જોધપુર વસાવી ત્યાં ગાદી કરી

આ પ્રમાણે રાઠોડ સિયોજી જોધપુર અને ઈડરના રાજવંશીઓના પૂર્વજ હતા એ વાત ખરી, પરંતુ તે મૂળરાજ સોલંકીના સમયમા હતા નહિ કારણ કે તેના પછી ૨૩૩ વર્ષે આ સિયોજી યયો છે તે કાલમદના સોલંકીની કુવરી પાંચથો હતો, તે ઉપરથી મૂળરાજ પણ સોલંકી હોવાથી બાઢોએ એ વોહકું બેસારી દીધું છે, કેમકે લાખો તો ઇ.સ. ૮૫૫ માં જન્મ્યો છે અને ૮૭ માં સવાસો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી મૂળરાજના હાથથી જ મરાયો છે

લાખાના જન્મમતલુ વિષે નીચે પ્રમાણે ભૂતી કવિતા છે -

રાકે સાત સતેતરે, (૨૬) સાતમ આવણુ માસ,

સોનલ લાખો જન્મયો, સૂરજભેત મકાર

“શેખર (સવખોળ) રડોડના પ્રતાપનાન પુત્રે સેના સહિત યાત્રા કર-

સેનાના રાણી જે કુદધર રણારીને ત્યાં ઉઠેલી કોઈ અપ્સરા રૂહેવાતી કન્યા હતી તેની વેરે કુદ લાભ, પાપથી હોને તેના પુત્ર લાખો સૂર્યની ભેટના પ્રકાર જેવા રાકે ૭૭૭ નો શ્રાવણ સુદી ૪ (ને સોમવારે) ને દિવસે જન્મ્યો હતો

ઉપચ-રાષ્ટ્ર નવ એકમે, માસ કાર્તિક નિરતર,
પિતાવેર ઇલ અહે, સાદડ દાખે અતસધર,
પડે સખ સો પનર (૧૫૦૦) પડે સોનથી સોખટ (૧૦૦)

સો ઓગણિસ (૧૮૦૦) ચાવડા, મૂવા રાજરણજીવડ
પાતલે માવવા મગલ લઈ, હાથમલ સેલસિંહના આસરે,
આકમે પણ રુક ચાલે, મૂળરાજ હાથ લાખો મરે

આ ઉપરથી જણાવે કે સિયાળને હાથે લાખો મરાયો નથી પણ મૂળરાજના હાથથી મરાયો છે જુવો પૃ ૮૨ ની નોંધ-કચ્છી કવિતા -

અથો કુલાણી ફરેરચો, રારો મડાધુ,

મૂળરાજ સામ ઉખતી, લાખો મરાધુ

(લાખો) કુલાણી આવીને રૂંધ્યો, એટલે પેરસમા આવ્યો, હડાઈ મડાઈ, મૂળ-
રાજે સાગ (ખરણી) મારી તેથી લાખો મરાયો

વળી અબધ ચિંતામણિમા મેરતુગથી પણ આધાર મળે છે કે,-

અનુકૃપ-સ્વપ્રતાપાનલે યેન લક્ષ્મીમ વિતન્વતા ।

સૂનિતસ્તત્કલત્રાણા લાખ્યાવપ્રહનિપ્રહ ॥

બાર્યા-કચ્છપલક હરવા સહસ્રાધિકલમ્બજાલમાયાતમ્ ।

સગરસાગરમખે ધીવરતા દર્શિતા યેન ॥

તેમ અગ્નિમા લાખ હોમ કરવાર અનાવૃષ્ટિનો નિગ્રહ કરે છે તેમ પોતાના પ્રતાપ રૂપી અગ્નિમા લક્ષ(લાખો રૂલાણી)નો હોમ કરવાર (મૂળરાજ) તેણે તેની જિરોત્ત આત્મવડે અનાવૃષ્ટિનો નિગ્રહ કર્યો (એટલે અતિવૃષ્ટિ કરી)

તેમ સમુદ્રમા માછી પોતાની પસારેથી જળમાં આવતા લક્ષ કચ્છપ એટલે કે કાચબા આદિ જળચરોને મારે છે તેમ કચ્છાતિ લક્ષ-લાખા કુલાણીને (મૂળરાજે) પોતાની વિસ્તારવાળી જળમા લઈને સગામ રૂપી સાગરમા હણીને (ધીવરતા) માછી પણ મકટ કર્યું

વળી વીર્તિકૌમુદીનો કર્તા સોમેશ્વર લખે છે કે -

સપત્ત્રાકૃતસત્રાણા સપરાયે સપત્રિણામ્ ।

મહેચ્છકચ્છમૂળાલ લલ્લ લક્ષીચકાર ય ॥

રાત્રિઓના અજમા ઠેક પીંચ સુધી પ્રવેશ કરનાર પોતાનાં બાણોનો મૂળરાજે મટોળી ધમ્માવાના કચ્છમૂળાલ(લક્ષ-લાખા)ને કુદમા લક્ષ કર્યો (તાકયો)

૧ જયયદ્રનો કુમાર શેખ (સવખોળ) રડોડ તે સિયાળનો આપ. ૨ ઉ

“વાનો નિયમ લીધો, ત્યારે મૂળરાજે નાજિયે^૧ મોકલીને તેને કહાવ્યું કે
 “કુનોજના ધણી ! આજે તુ મને સાહાય થા રોડે કહ્યું હવણા તો
 “ગોમતિયે (દારિકા) પાના નરવા બઈ છુ—વિવાહ સમધીની વાત નિયે નુ પાના
 “કરીને ધર લણી પાછો વળીશ ત્યાર પછી ચઈ રહેશે પાછા વળતા પાટણ-
 “મા મૂળરાજને ઘેર સિયો રોડે પરણ્યો પછી બાટેબનો કિલો રોડે તોડી
 “પાજો શત્રુતા હલ્લમા તે ખાણુની પેઠે સાવવા લાગ્યો રકમજને ને
 “ધાદવને વાંધો ક્યા હતો? એ તો સોનકી રાજને એણે આશ્રય આપ્યો
 “હતો ‘યુદ્ધમા સિયાએ લાખાને ઠેર ન્હો, એ વાત કાળના કાળ વહી જગે
 “પણુ વિખ્યાત રહેશે”

પછી મૂળરાજે પોતાના લશ્કર સહિત મલાસની યાત્રા કરી, પરિન
 સોમેશ્વરનું પૂજન કર્યું, ને શત્રુ પામેથી મળેથી લૂટ તથા હાથિયો લઈને પોતે
 ઘેર પાછો આવ્યો

અણહિલવાડે આવ્યા પછી, કેટલેક દિનસે, મૂળરાજને આમુડ નામનો
 કુમાર જન્મ્યો. બાલ્યાવસ્થામાંથી જ એ કુવરની અસાધારણ બુદ્ધિ જણાઈ
 આવવા માંડી તેને વારવાર રૂદ્રમાળ જવામાં અત્યંત આનંદ ઉપજતો હતો
 તેથી ત્યાં બ્રાહ્મણો મહાભારતની કથા કહેતા રતા તે સાંભળવાનો તેને સારો
 લાગ મળી આવ્યો હતો

એક દિવસ, એ કુવર, રાજદરબારમાં જઈ, પોતાના બાપને નમન કરી
 એકો હતો તેવામાં અણહિલવાડના રાજાની કૃપા સપાદન કરી લેવા, આવા
 આવા દેશના રાજાઓએ પોતાના પ્રતિનિધિયો સાથે બેઠ મોકલાવી હતી તે
 લઈને તેઓ દરબારમાં આવી પહોંચ્યા અગ દેશના રાજા ભણીથી શણુગારેલો
 રથ, દરિયાકિનારેથી^૨ રત્ન, અને વનનાસ દેશના ભત્તા ભણીથી મોનું
 બેઠ થયું દેવગિરિના ગભએ વાર્ષિક^૩ ખડલી મોકલાવી, કોશાપુર

૧ વિવાહ સમધી વાત કરવાને નાજિયે^૧ મોકલવાનો આન છે ૨ ઉ

૨ રોડે

૩ સિન્ધુરાજ ભણીથી રત્ન બેઠ આવેલા તેને બહુ દરિયાકિનારેથી આવ્યાનું
 લખાયું છે તે એવા કાળથી કે દ્વયાશ્રયમાં સિન્ધ દેશના રાજાને “અબ્ધિસ્વામી (દરિ-
 યાનો ધણી)” લખ્યો છે તેથી સમજકર થયું છે ૨ ઉ.

૪ રાજા એટલે, મહાદેવના પુત્ર કાર્તિકસ્વામી(કર્ક)ની શુકા દેવગિરિ પર્વત
 ઉપર છે તે ઉપરથી લાવેા રત્ન શરભચલ અથવા દેવગિરિના રાજ કહેવાય છે, તેને
 કાર્તિકસ્વામીની સેવા કરવામાં કૃત્ર રૂપે દેવતાઈ કમળપુષ્પની પ્રાપ્તિ થયેલી એવા કમળ
 દેવતાઈ હોવાથી સંયાએ પણ મિત્રાઈ નય નહિ એવા પ્રતાપવાળા હોવાથી વાર્ષિક

નામના મહાપુરના અધિપતિએ મૂળરાજના પગ આગળ પદ્મરાગમણિ ભેટ કર્યા. કારિમરના રાજા (કીર) લણીયા પોતાના દેશની વખણાતી ક સુરી ભેટ થઈ કુશ્વેત્રના રાજાએ વિવિધ રગતું છત્ર મોકલાવ્યું. પાંચાના રાજાએ ગાયો અને દાસ પહોંચાયા છેલી વેળાએ દક્ષિણ માહેલા લાટ દેરાનો પ્રતિનિધિ આવ્યો તેણે પોતાના રાજા દ્વારપ લણીયા એક હાથી ભેટ કર્યો, તે એવો અપરાકુનિયાળ હતો કે બેશિયોએ જોતા વેત જ

હડ રૂપે તેણે તે મૂળરાજને કો મોકલ્યા આ પ્રમાણે મૂળ અન્યમાથી અર્થ નીમ્ને છે તેને બદલે વાર્ષિક ખડણી લખવામા આવી છે

ઉપર જે રાજાઓ લણીયા ભેટ આવ્યાનું લખ્યું છે તે ઉપરાંત વિનંદ્ય દેશનો રાજા જે હાથિયોને બાધનારા એટલે વિનંદ્યાત્રણ પર્વતમા ચતા હાથિયોને વસા કરીને બાધી લેનારો, તેવાને પણ મૂળરાજે હાથે કરીને બાંધેલો તેણે વગર મિત્રાચક્ષા કમળના અમ જેવી સુઠવાયો રાકુનિયાળ હાથી ભેટ મોકલ્યા હતા.

મૂળરાજની પાકુંકર્તુ અર્ચન કરનાર પાકુંદુ દેશના અધિપતિએ આદરણીની શોભા ધારણ કરનાર એવા દેહીધમાન દ્વાર અર્પણ કરવા મોકલ્યા હતા.

તેજ નામના દેશ(જે પણ કરીને અર્જસ્તાન હોવો ભેઈએ કેમકે તેનું ખીલું નામ તાજા કેહેવાય છે)ના રાજાએ તેણે વોડા ભેટ મોકલ્યા હતા.

૧ પાચાવ દેશમા હાંપીલ્લ નામે નગર હતું ત્યાનો સિદ્ધ એટલે વિખ્યાત એવો પાચાવ રાજા, તેણે મૂળરાજની આજ્ઞાને અનુસરીને દાસ્યા પુત્ર ખસ (કાઈ એક સુત્રીય નતિ) જે ચોરનું ટાણું કરીને વડેમાર્ગુઓને લૂંટવાનો ધંધો મારી બોડા હતા તેઓને હણીને અને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીને તેમની એકઠી કરેલી રિહ્મિ લાવીને મૂળરાજને અર્પણ કરી દીધી છે દાસ્ય પુત્ર એ ખસનું વિશેષણ મૂળમા છે તે બરાબર નહિ સમજવાથી દાસ (શુદામ) અને મારો લખાઈ રયાનું સમજાય. અથવા તે રિહ્મિની ગણનામા દાસ, દોરનો સમાવેશ કર્યો હોય. ૨ ઉ

૨ મૂળરાજે આમુંડ સામું ભેઈને એ કેવા મકારનો હાથી છે તે જાણવાની ઇચ્છા બતાવી એટલે—

“તેણે બૃહસ્પતિ(વાયસ્પતિ) કૃત ‘ગજલક્ષ્મી સત્ત્વ’ નેયુ હતું તેને આધારે કઈ કે આવો લાખી સુઠવાગો (દીર્ઘ દસ્ત) હાથી જેને ઘેર હોય તેને ત્યા ઈન્દ્રનું સ્વર્ગાધિ પત્ય હોય તેા પણ તે નાસ પામેા. આ હાથીને જેવા દત્તસલ છે તેવા અસ્થિદત્તસલનો હાથી (નિશ્રીક-હાડકાની પેઠે શોભા રહિત દત્તવાળો) જેને ત્યા હોય તેના પિતાના સિંચ, પુત્ર, બ્હેન, બનેલી તથા બાપોને એ સર્વેનું ઉચ્છેદન કરી નાખે આ હાથી ઓતુનેત્ર (પિંગલ નેત્ર-ગિલાડા જેવી પીળા આંખો) હોવા, પોતાના માતા, પિતા, બ્હેન, બાણેજને હડેસકારક છે આવો શુકપિંગપુષ્પ એટલે પોપટપૂછા હાથી બાંકણ ફસિલામા પણ લે નહિ તેા આપણાથી તે લેવાય જ કેમકે આ હાથી કૃષ્ણનખો (કળા નખવાળો) છે તેથી તેનો જે ધણી યાય તેનું એક સિંધ યાય કે તેનું નિવારણ કરવાને

કહ્યું કે એ તો “કાળ રૂપ” છે — આ બેટથી જે માનસક્રુન થયા તેથી સર્વે દુઃખારિયોના મનમાં ત્રાસ ઉપન્ન્યો; અને દ્વારપ રાજ્યએ આવી રીતે અપમાન કર્યું તેથી આમુક યુવરાજને એટલો બધો ક્રોધ ઉપન્ન્યો કે, એકદમ તેના ઉપર ચડાઈ કરવાની તેની વૃત્તિ થઈ, અને તે અટકાવવાને મૂળરાજને મહા મહા પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. કેમકે તરત નીકળવાને મુહૂર્ત સારું આવતું ન હતું એથી હાટના પ્રતિનિધિને તેની અપશકુનવાળી બેટ પાછી લઈ જવાની ધિછારથી આજ્ઞા કરીને મૂળરાજ શાન્ત પડ્યો. પણ જ્યારે ગુણ મુહૂર્ત આવ્યું ત્યારે દ્વારપને તેના ગર્ભની શિક્ષા કરવા સારું મૂળરાજ અને યુવરાજ (આમુક) કુવર મેના સહિત ચાલા, તેઓના રાજ્યની સરહદ નર્મદા નદીના કિનારા સુધી હતી ત્યાં તેઓ આવી પહોંચ્યા, તે એટલી ઝડપથી કે, ઉંચી કંઠણો ઉપરથી નીચે નદીમાં સુબટો ઉતર્યા ત્યાં સુધી નદીમાં ત્રિયો ન્હાતી હતી તેઓના ગાજીવામાં કંથુ આવ્યું નહિ સૂર્યપુર (સુરત) અને બ્રહ્મકુચર (ભરૂચ) એ બે સહેરા વચ્ચે થઈને સેના ચાલી તે દ્વારપના રાજ્યપ્રદેશમાં આવી પહોંચી તે દેશ તે વેળાએ નકારા પગલાવાળી ત્રિયોએ કરીને પ્રખ્યાત હતો તેઓની બેડાળ કમર અને કાળો મેંશ જેવો બેડાળ

અગ્નિસોમોપમ અને અગ્નિવરણોપમ પુરોહિત અગ્નિ અને સોમ અથવા અગ્નિ અને વિષ્ણુ જેના દેવતા એવી વૈદિક દ્રિયાએ કરે તથાપિ તેમ કરવા સમર્થ થઈ શકે નહિ આ અટપવશ એટલે લઘુપીઠવાયો હાથી સર્વ પ્રાર્થાને નિંદવા યોગ્ય છે

“આ હાથીને હોઠો ફેળા છે એવો એકલવિમાન હાથી મહા દોષિત ગણાય છે, તે એટલો બધો કે સૂર્ય અને ચંદ્ર પૂર્વમાંથી ક્ષીરિને પશ્ચિમમાં જંગે ત્યારે જ તે શુભ ગણાય મૃગ જાતિના હાથી ફેલવાય છે તેમાંથી એની ઉત્પત્તિ છે, એના શ્વાસ દુર્ગંધ માટે છે એવો હાથી રાખવાથી દુ ખની પ્રાપ્તિ થાય આવો અમનસકારી પુલકણો હાથી આપણને હીનત્વ પ્રમાણવાને જ દ્વારપે ભેટ મોકલ્યા છે”

આ રીતે દ્વારપ્રયત્નમાં લખ્યા પ્રમાણે આમુવટે હાથીના અપશકુનિયાળપણાનું ઉત્તર આપ્યું છે, પણ નેત્રિયોએ નહિ રાજકુમારોએ રાજનીતિ, અશ્વવિદ્યા, ગજવિદ્યા આદિ જાણ્યું નેધયે અને આમુવક તે પ્રમાણે જાણ્યો હતો એમ ખત્તાવવાનો પણ ઉક્ત થયેલા કર્તાનો હેતુ છે

દ્વારપ અથવા બારપને “દ્વારપ્રય”નો કર્તા લાઠ દેરાનો રાજા હો છે, “અબધ ચિંતામણિ”માં તેને લિંગાનના રાજ તૈલપનો સરદાર હો છે, “સુકૃતરાજીર્ણ”માં તેને કાન્યકુબ્જના રાજાનો સરદાર અને “કીર્તિકીમુદ્રી”નો કર્તા લાઠ રાજાનો સરદાર હો છે પરંતુ અબધ ચિંતામણિનો અભિપ્રાય અમને ખરો લાગે છે ૨ ઉ

૧ શ્વેત્રમતી મૂલસાતના રાજ્યની સીમા હેમાચાર્યે ગણી છે અને તે શ્વેત્રમતીનું ખીલું નામ હરો એમ સમજાય છે આ ઠેકાણે સેનાએ મેલણ ૧૪૫૭

૨ શ્રીક લોક ભરૂચને હિન્દુ નામ ઉપરથી ભરૂચજ કહેતા તે નામ ભરૂચજને બદલ ન મળતું આવે

એરો ચૂકાની ધૂણીથી જાણે તેવો ઘર્ષગયો હોય એમ માની તેઓને જોઈને ગૂજ-
રાતના મુલતો દસવા લાગ્યા. ^૧લાટના રાજાને ધણુ એટના રાજાઓનો આગ્રહ
હતો તો પણ તેને જિતવો દક્ષિણ ન હતો. મૂળરાજની સરદારી નીચેની એક દુક-
ડીની માત્ર સાદાપથથી ચામુંડું કુંવરે ગૂજરાતી સેનાને આગળ દરીને તેના ઉપર
હડેલો કરી તેને ડેર કર્યો. આ પ્રમાણે ચામુંડું પોતાની કુંવારી તરવારને
લોહી પાણું તેથી તેનો પિતા તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો; પછી તરુનજ સેના
અણુદિલવાડ લણી પાછી આવી.

મૂળરાજના ધાવનસ્થાનની હવે દદ આવી. તેણે પોતાના મોસાક્ષપક્ષ-
વાળી પોતાના રાજ્યની સરહદ ચારે દિશાએ વધારી દીધી. કચ્છ તેણે જિતી
લીધું; સૌરાષ્ટ્રની પવિત્ર ભૂમિમાં પણ તેની આણુ વર્તમા માંડી; દક્ષિણના
લેહિએ, તેનો જિતનો વાવટો નર્મદા અને સહ્યાદ્રિ પર્વતના ધાંટની પેવી
પાર ફરકતો દોડો; પવિત્ર આણુના શિખર ઉપર દુર્બલ અચળગટના દુર્ગમાં
પરમારરાજ^૨ રાજ્ય કરતો હતો તેણે એની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારી, અને મારવાડ
તથા ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના મહા શરત્રીરો ગૂજરાતના વાવટા પાછળ તેની
સરદારી નીચે પ્રથમ જ આલવા લાગ્યા. વળી તેને ધરનું સુખ પણ સારું
હતું, અને હિન્દુઓ જેને અત્યંત સુખ ગણે છે અને જે સુખ તેના પછી
થનારા અણુદિલપુરના રાજાઓને હતું નહિ તે સુખ પણ તેને હતું, તે એ કે
તેની પછવાડે તેની ગાદી ઉપર બેસનાર ચોગ્ય કુમાર હતો.

મૂળરાજે પોતાના મોસાક્ષપક્ષનાં સગાંને કતલ કરી નાખ્યાં હતાં, તેનો
પૂર્ણ પસ્તાવો તેને હવે પોતાના રાજ્યના છેડા દિવસોમાં થવા લાગ્યો. ને તેનું
પ્રાયશ્ચિત્ત ગમે તેટલું અર્થ થાય તોયે તે કરીને પણ કરવાની માત્ર હવે તેના મનમાં
આતુરતા રહી; તેથી તે દુઃખનો માર્ગો એક યાત્રા પછી બીજી યાત્રા કરવા
સારું ભટકવા લાગ્યો; પણ ધરપણુને લીધે, ભટકવાથી યાત્રી ગયેલો, પાપ
અને સંકટનો માર્ગો, અજાની, આરામની નિષ્ફળાએ સિદ્ધપુર જઈ વસ્યો,
ને ત્યાં તેણે આગળ લખ્યા પ્રમાણે, મહાદેવની કૃપા સંપાદન કરવા સારું
એક દેવલ બાંધવાનું ચિંત્ર કર્યું.

૧ કીર્તિકીમુદ્રીમાં લખ્યું છે કે (ભુવો સર્ગ ૦ રમે સ્લોક-૩ બાબાન્તર ૫ ૧૩)

સેનાની ઉદિશ્વરનો, અસામાન્ય પરાક્રમી

તે બાપને હણી બેણે હાથીસેના ગ્રહી દણી. ૨. ઉ.

૨ ધારમાં સીયાક બીલે (હર્ષ) સન ૯૪૧ થી ૯૭૩ સુધી, ત્યાર પછી સુંગરાજ
(વાકપતિ બીલે) ૯૭૩ થી ૯૯૭ સુધી હતો.

ન્હાની પણ સ્વચ્છ સરસ્વતી નદી, વિખ્યાત કોટેશ્વરમહાદેવના દેવલ આગળથી નીકળી, આરાસુરના ખડમાં ધર્મ પથિમ લણી કચ્છના રણમાં વહે છે. સરસ્વતી મૂળથી તે મુખ મુધી પવિત્ર ગણાય છે, પણ સિદ્ધપુર આગળ કેટલીક લંબાઈ મુધી મૂર્ચના લણી પૂર્વ દિશા લણી વળે છે તેથી તેટલી જગ્યાના પ્રવાહનો મહિમા બહુ વધારે ગણવામાં આવે છે.

સરસ્વતીને ઉત્તર કાંઠે જોખડ ઉપર રમણીય સિદ્ધપુર શહેર છે, તેમાં નદીની બાજુએ હાલમાં બેઠારા^૧ આદિ દ્રવ્યવાન વ્યાપારીઓનાં ઘર છે, તે અર્ધાં યુરોપીયં ખંડનાં ઘરના જેવા આકારે દેખાય છે. તેના ઉપર ગચ્છીની અગાશિયો છે અને બારીનાં બારણાંને ફેરી હોય છે; વળી આ તીર્થનગરમાં હિન્દુનાં શિખરવાળાં દેવાલય વચ્ચે વચ્ચે આવી રણાં છે તેથી રમણીય દેખાય દેખાય છે. અહિં તહિં વાડિયો નજરે આવે છે, તેમાં કેળ અને બીજાં મેવાનાં ઝાડ છે. તે સાથે આંખાનાં ઝાંઝા વૃક્ષોની તેમાં ન્યૂનતા છે નહિ. પુરાતન રૂદ્રમાળાના વિકાળ અને રાક્ષસી કદનાં ખંડેર તો વળી હજી મુધી ઝાક્યાં કરે છે, તેનાં પગથિયાંની હારો નદીની બાજુએ છેક આવે મુધી જઈ પહોંચી છે. દક્ષિણ કાંઠાની સપાટીમાં શિવપંથીના રમણીય યોગાનવાળા આશ્રમ છે, તેમાં જે સરસમાં સરસ છે તે હોલકર રાગની વિધવા રાણી અદ્વત્પાખાઈએ બંધાવ્યો છે, ત્યાંથી આથે આરાસુર અને આણુ લણી ડુંગરની હાર માટે છે, પછી દેખાય પૂરો યાય છે.

સિદ્ધપુર અસાધારણ ખવિતતાનું ધામ છે:—

“સર્વ તીર્થમાં શ્રીસ્થળ(સિદ્ધપુર)નું તીર્થ છે તે એક છે, એવું મહાન
“ઋષિઓ કહી ગયા છે. એ સર્વ પ્રકારનું ધન આપનાર છે; તેનું માત્ર
“દર્શન કરે છે તેને મુક્તિ મળે છે. વળી કહ્યું છે કે:—

શ્લોક—“ગયાયા યોજનં સ્વર્ગઃ પ્રમાણાચાર્દયોમનમ્ ।

શ્રીસ્થળાદસ્તમાર્ગે સ્થાપ્ય પ્રાચી સરસ્વતી ॥”

“ગયાજીથી એક યોજન સ્વર્ગ વેગળું છે, પ્રમાણથી અર્ધું યોજન
“રહે છે, અને શ્રીસ્થળમાં જે ઢેકાણે સરસ્વતી નદી ઉગમણી દિશામાં વહન
“કરે છે ત્યાંથી માત્ર એક હાથને છેટે છે.”

૧ આ બેઠારા પ્રથમ ઐત્તરિય બ્રાહ્મણ હતા, તેમને અહીંથીને વટાવ્યા ત્યારથી મુસલમાન ગણાયા. તેમ જ નાગર બ્રાહ્મણ પણ વટાવ્યા છે તે પણ બેઠારા થયા છે. તેઓ આજે પણ બ્રાહ્મણોમાં આલતી અવસ્થાથી યોજાયા છે. તેમના એક મોહોહીમાં સધળાં તેમનાં ઘર આવેલાં છે જ્યાં જન્મે હિંદુમાનનું દેવળ છે. ૨. ઉ.

મરણકામ પાસે આવ્યો જલ્પી શુદ્ધ થવા સારૂ આ પવિત્ર તીર્થમાં જઈ વસવાને, વધે પડ્યોના રાજાએ વિચાર કર્યો પણ દેહકષ્ટ એકવાજા પાળવાથી અથવા બોગવવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે એવું તેના સમજવામાં આવેલું, પરંતુ તે પ્રભાણે કરીને બેસી રહેવાથી કૃણસિદ્ધિ થઈ નહીં “ન્હાવુધોવુ, અપવાસ “કરવા, બાધા આખડી રાખની, યાત્રા કરવી, અને તપ કરવું એ સર્વ બ્રાહ્મણો “ત્યારે માન્ય રાખે ત્યારે કૃણદાયક છે, બીજી રીતે નથી બ્રાહ્મણો કહે છે “તેટલું દેવ માની લે છે જેમ જળથી મનીન માણસ સ્વચ્છ થાય છે તેમ “તેઓના વચનથી પાપી માણસ શુદ્ધ થાય છે”

આ રહસ્ય સમજતા મૂળરાજ તીર્થવાસી બ્રાહ્મણોને તેઓના કુટુંબ સહિત માનથી તેડી લઈ જવાને એકઠા કરવા લાગ્યો તેઓને ઉત્તરના પર્વત ભણીથી અને અરણ્ય અથવા જંગલમાં પાસેની તીર્થની જગ્યાઓમાંથી આમલ કરીને લાવ્યો. ઋષિઓના પુત્ર, વેદમાં કુશળ, પરણેલા, જવાન, સેવા કરવા યોગ્ય એવા, કુમારિકા નદી નીતીરે જવાને તૈયાર થયા. એકસો ને પાંચ ગંગા યમુનાના સગમ^૧ પાસેથી આવ્યા, સો સામવેદી અથવાનાથમંત્રી આવ્યા, બસે કાન્યકુબ્જથી, સૂર્યના જેવા તેજસ્વી એકસો કાશીથી, બસે ને બોતેર કુશ્મેત્રથી, એક સો ગંગાદ્વારથી, અને એ સો નૈમિષારણ્યમાંથી આવ્યા કુશ્મેત્રમાંથી વળી એકસો ને બીસ વધારે બ્રાહ્મણોને રાજાએ તેડાવ્યા આ બ્રાહ્મણોના અમિહોત્રના કુડમાંથી ધુમાડા ગગનમાં ગોટાવા લાગ્યા

તેઓના આવી પહોંચ્યાના સમાચાર રાજાએ જાણ્યા, એટલે તેણે જઈ તેમને સાદાગ નમસ્કાર કર્યા, અને તેઓએ તેને આશીર્વાદથી વધાવી લીધો પછી હાથ જોડીને તે બોલ્યો—“તમારી કૃપાથી માફ જન્મ્યાનું સાર્થક થયું છે “મારી આશા હવે પૂર્ણ થશે, માટે હે બ્રહ્મદેવો! તમારી કૃપાના બદલામાં “મારૂં રાજ્ય જોઈએ તો લ્યો, માફ દ્રવ્ય લ્યો, મારા હાથી લ્યો, મારા ઘોડા “લ્યો, જે જે તમારી ઇચ્છા હોય તે અંગિકાર કરો હું પદ્માતાપભરેનો “તમારો રક્ત દાસ છું” તેઓએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું “અહો મહાન રાજા! “રાજ્યનો કારભાર ચલાવવાને અમે શક્તિમાન નથી, ત્યારે તેને ધૂળધાણી “કરી નાખવાને શા માટે અમારે લેવું જોઈએ? જગદ્ગિતા પુત્ર પરશુરામે “ક્ષત્રિયો પાસેથી જોરાવરીથી રાજ્ય લેઈને એકવીસ વાર અમને આપ્યું” રાજા બોલ્યો “હે મહાન બ્રહ્મદેવો! હું તમારૂં રક્ષણ કરીશ, તમે નિર્ભયપણે તમારી મેળે જપતપ કરો” બ્રાહ્મણો બોલ્યા “ડાલ્યા પુરૂષો કહી ગયા છે કે,

૧ અલાહાબાદના કિશી આચળ ઝંગા અને જમના નદીનો સગમ થાય છે, તે તીર્થ હિન્દુઓમાં અત્યંત નામે પ્રસિદ્ધ છે

“જે રાજા પાસે રહે છે તે સંકટ પામે છે; રાજા અભિમાની, દુઃખીરેલા,
“અને ગરજમતલબી હોય છે; જે તમારે અમને આપવાની કાંઈ ઇચ્છા હોય
“તો આ મહાન અને હૃદયને આનન્દ ઉપજાવે એવું શ્રીસ્થળ આપો. હે
“રાજાધિરાજ! ત્યાં અમે આનન્દમાં રહીશું. સોનુંરૂપું અને રત્ન જે તમે બ્રાહ્મણોને
“આપવા ઇચ્છો છો તે નગરની શ્રેષ્ઠા વધારવા ધણવાડે વાવરો.”

પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ એટલે મૂળરાજે બ્રાહ્મણોની અર્ધપાદપૂજા કરી
તેઓને કંકણ કડકિયાં ભેટ કર્યાં, તેઓને શ્રીસ્થળપુર આપી દીધું, અને તે
સાથે ગાયો, અને સોના તથા રત્નના હારથી ઘણુગારેલા રથ અને ખીજ વસ્તુઓ
પણ ભેટ કરી.

મૂળરાજે વળી ખીજ દસ બ્રાહ્મણોને સુંદર અને દ્રવ્યવાન સિંહપુર
નગર (સિહોર) આપ્યું, તે સાથે ખીજ કેટલીક વસ્તુઓ પણ ભેટ કરી. તેમ જ
ખીજ બ્રાહ્મણોને સિંહપુર અને સિહોરની પાસેનાં ન્હાનાં ગામ આપ્યાં. ખીજ
બધા બ્રાહ્મણોએ આ સર્વ તુષ્ટિદાન લીધું, તો પણ, છ બ્રાહ્મણોએ કેટલીક વાર
સુધી તે લેવાની આનાકાની કરી; તથાપિ રાજાના કાલાવાલા આગળ છેવટે તેમનું
કાંઈ ચાલ્યું નહિ, એટલે તેઓએ ખંભાત અને તેની પાસેનાં બાર ગામ લીધાં.
સ્તંભતીર્થ જે ખંભાત ફોવાય છે તે જોએ સોમવહી^૧ પીવામાં આનન્દ માનતા
હતા તેવા છ બ્રાહ્મણોને આપ્યું, તે સાથે તેઓને સાઠ ઘોડા આપ્યા.

આ પ્રમાણે પુણ્યદાન કર્યા પછી મૂળરાજે પોતાના પુત્રપૌત્રોને બોલાવી
બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવાની તેઓને આજ્ઞા કરી. પછી પોતાના કુમાર ચામુડને
રાજ્ય સ્વાધીન કરી, પોતે સિંહપુરમાં જઈ વસ્યો, ત્યાં રમ્યાશ્રમ (આનન્દની
જગ્યા) નામે મહેલ પોતે બંધાવ્યો હતો તેમાં પોતાના બાકીના જીવતરના
દિવસ નિર્ગમન કર્યા પછી, લક્ષ્મીપતિની પાસે નારાયણપુરમાં વાસ કર્યો.

હિમાચાર્ય^૨ કહે છે:—

અથ પ્રાર્થી ગત્વા દુરિણતનયાં શ્રીસ્થળપુરે ।

વયુઃ સ્વં દુત્તાગ્રી સપિહિતપિનદાપરયશઃ ॥

યયૌ રાજઃ સ્વર્ગદિવમનપિનદાપિહિતયોઃ ।

છઠ્ઠીકું સ્વર્ગાદિવ્યવનત્રિપિના વક્ત્રયમિત્ર ॥

૧ હોમહવન કરતી વેળાએ બ્રાહ્મણોમાં એવો માલ હતો કે જે ક્રિયા કરાવનાર હોય
તે સોમવહી પીયે. તેનું કારણ એમ ધારવામાં આવતું હતું કે ખરા બ્રાહ્મણ પિતા
ખીજ કાંઈનાથી તે પી (જરૂરી) ચાકાય નહિ. ૨ ઉ.

૨ દ્વિચાત્રય સર્ગ ૬ શ્લોક ૧૦૭. અગરે^૩ મૂળમાં અર્ધરે જણાય છે. અહિં
મસ્તુત રાજાના અતરિક્ષાસિંહણના વર્ણન કરતાં અમસ્તુત સૂર્યના અતરિક્ષાસિંહણનું વર્ણન
નીકળે છે, માટે સમાસોક્તિ અલગાર થાય છે. ૨. ઉ.

સર્વે શત્રુઓને જિતી લેવાથી જેણે શત્રુઓના યદને જાણે મૃંખલાવતી બદ કરેલો છે એવા મૂળરાજે સિદ્ધપુરમાં પ્રાચી દિશામાં બેનારી (પૂર્વ-વાહિની) સરસ્વતી નદીને કાંઠે જઈને પોતાના શરીરની અગ્નિદેવને આહુતિ આપી, અને જ્ઞાનને લીધે જેની ભુદિ મોહમાં ફસાઈ નથી એવો એ રાજપુત્ર અથવા નભમાં સૂર્ય જેવો (મૂળરાજ) દિવતાનું) રક્ષણ કરી જાણે સ્વર્ગમાંથી પોતાનો કર લેવા માટે અંતરિક્ષમાં ગયો. જેમ સૂર્ય સાંજે પોતાનું કિરણ-માળા રૂપ અગ્નિમાં રાખીને પ્રભાતે પ્રાચી દિશામાં આવી અંતરિક્ષમાં આરોહણ કરે છે તેમ આ રાજ પણ સૂર્યવંશી હોવાથી તેણે સૂર્યની પેઠે અંતરિક્ષમાં આરોહણ કરવાનો ક્રમ ગ્રહણ કર્યો.

મૂળરાજે સન ૯૪૨:થી ૯૯૭ સુધી પંચાવન વર્ષે રાજ્ય કર્યું.^૧

૧ મેઘાદત્ત મૂળરાજ વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે—

મેદિર્થાં લઘ્વજન્મા જિતવલિનિ ચલૌ વદ્મમૂલા દયોચૌ ।

રામે હઠપ્રવાલા દિગ્ગજસ્તનયે જાતશ્ચાપોપશાસા ॥

દિશ્વિપ્રાગાર્જુનેન પ્રકટિતકલિરા પુષ્પિતાશાહસાદૈ ।

શામૂલાન્મૂલરાજ ત્વયિ ફલિતવતી સ્યાગિનિ સ્યાગવલી ॥

શામ (શન) રૂપી સતા, ભૂમિ ઉપર પ્રથમ મહાબલિષ્ઠ બલિ રાજથી જન્મ પામી, દુધાધિ અપિષે તે સતાને બદ્ધમૂળવાળી (૯૯) કરી, જરથુશ્ત્રામે તેને કુંભવાળી કરી. દિનકરના પુત્રે (કરણે) શાખા અને ઉપશાખાવાળી કરી, નાભાર્જુને તેને કટલેક અંશે કલિકાવાળી કરી, સાહસાકે તેને પુષ્પોવાળી કરી, અને હે મૂળરાજ! દાનેશ્વર! આપે તો ભાગલતાને મૂળથી લઈ ચિખરે લખણ ફળરૂપ બનાવી આપી છે.

સ્નાતાઃ પ્રાશ્વયિ વાસ્તિવાહસલિલૈઃ સંસ્કૃત્વૌકુર-

બ્યાજેનાત્તકુશ્મઃ પ્રણાલસલિલૈર્દત્તા નિવાપાજ્જલીન્ ॥

પ્રાશ્વાદાસ્તવ વિદિર્થાં પરિપતક્તુઃપિષ્પિન્ડચ્છલાત્ ।

કુર્ષન્તિ પ્રતિવાસરં નિજપતિપ્રેતાય પિષ્પક્રિયામ્ ॥

હે મૂળરાજ ! તમારા શત્રુઓના ઉગ્ગ્રહ થયેલા શત્રુઓનો વર્ષો ઋતુમાં મેધના નજલથી સ્નાન કરીને તેના ઉપર લગેલી દુર્ગંધો ગિયે જાણે હર્ષ ધારણ કરેલા હોય તેવા થઈ પ્રણાલિકાનાં બેઠાં પાણીથી ગરજ પામેલા પોતાના સ્વામિયોને જાણે પ્રેતાનજલિ દેતા હોય અને પડતી ધર્મિતામાંથી ટળી પડતા પત્યસપ્ત પિંડોવડે જાણે પિંડદાન આપતા હોય એવા દેખાય છે.

અર્ધ પ્રાસાદનું વર્ણન કરતાં ચરણ પામેલા પુરુષની પાછળ જે ક્રિયા કરાય છે તેનું પરિસ્ફુરણ થવાથી સમ્પ્રસોક્તિ અસંખર થાય છે.

મૂળરાજનો સમય “વિચાર એણી” પ્રમાણે સંવત્ ૧૦૧૭ (ઇ. સ. ૯૬૧) થી સંવત્ ૧૦૫૨ (ઇ. સ. ૯૯૬) સુધી હોતાં તેણે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને “અવન્ય

મૂળરાજના કુમારુયાથી જોઆ થયા તેઓની દીપ એક તામ્રપટ ઉપરથી અમે નીચે આપિયે છિયે. તે લેખ સંવત્ ૧૨૬૬(સન ૧૨૧૦)ની સાલનો છે તે અમદાવાદના લંડારમાંથી થોડાં વર્ષ ઉપર જશો હતો ને તે આ અન્ય-કર્તાએ લંડનની રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીને બક્ષિસ આપ્યો છે.

સમસ્તરાજાનડીસમલેટ્તમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમહારકચૌહુફયટુલકમલ-નિકાસનૈકમાર્ત્તેન્દ્રશ્રીમૂલરાજદેવ.

• પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમહારકમીચાણ્ડરાજદેવ.

• પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમહારકમીવટ્ઠમરાજદેવ.

પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમહારકમીદુર્લભરાજદેવ.

પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમહારકમીમીમરાજદેવ.

પાદાનુધ્યાતપરમેશ્વરપરમમહારકમહારાજાધિરાજવિઠોક્તોમહાશ્રીકર્ણદેવ.

પાદાનુધ્યાતપરમેશ્વરપરમમહારકમહારાજાધિરાજઅવન્તીચાપત્રિભુવનમાંઢવર્ચક-જિણ્ણસિદ્ધચક્રવર્તિશ્રીજયસિંહદેવ.

પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમહારકવમાપતિચરલ્લખપ્રસાદપ્રાતરાગ્ય-પ્રૌઢપ્રતાપલક્ષ્મીસ્વયંચરત્વજ્રુઅપ્રિક્રમરણાંગણવિનિર્જિતશાક્રેભરીમુપાલ્કમીહમારપાલદેવ.

પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમહારકપરમમાદેશ્વરપ્રચલવાદુદંતદર્પ-રુપકંદર્પહેળાકરદીટ્ટતપાદલક્ષ્મમાપાલશ્રીઅજયપાલદેવ.

પાદાનુધ્યાતપરમેશ્વરપરમમહારકમહારાજાધિરાજપ્લેચ્છતમોનિચયચ્છતમહીવજ્ઞપ-પ્રચોત્તમવાજાર્કજાહ્યપરામૃતદુર્લભગર્જનકાધિરાજશ્રીમૂલરાજદેવ.

પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમહારકાભિનગસિદ્ધરાજસપ્તમચક્રવર્તિ-શ્રીમદ્ધીનદેવ.

સ્તુપાદિ

ઉપરના લેખ પછીના લેખ છે, તેમાં છેલ્લા ત્રિભુવનપાળને માટે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:

પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમહારકશૌર્યદાર્વમાંનિર્વાસિયુનાલંકૃત-શ્રીત્રિભુવનપાલદેવ.

રાજાવલી (રાજવિરૂદ્ધ) ધારણ કરનાર સધળા રાજાઓની પકિતથી મુશો-લિત મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભદ્રારક (ચક્રવર્તી) ઔલુક્ય કુળ રૂપી કમળોને ખીલવવામાં એક સૂર્યરૂપ શ્રી મૂલરાજદેવ.

ચિન્તામણિ" પ્રમાણે સંવત્ ૯૯૮(ઈ. સ. ૯૩૨)થી સવત્ ૧૦૫૩ (ઈ. સ. ૯૯૭) સુધી પંચાવન વર્ષ સગ્ય કહ્યું.

(મૂળરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર
પરમભદ્રારક શ્રી આમુંડરાજદેવ

(આમુંડરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર
પરમભદ્રારક શ્રી વસંતરાજ દેવ

(વસંતરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર
પરમભદ્રારક શ્રી હર્ષભગજદેવ

(હર્ષભગજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર
પરમભદ્રારક શ્રી ભીમરાજદેવ

(ભીમરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર પરમેશ્વર પરમભદ્રારક મહા
રાજાધિરાજ ત્રણ લોકને જિતવામા મહા જેવા શ્રી કૃષ્ણદેવ

(કૃષ્ણદેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર પરમેશ્વર પરમભદ્રારક મહારાજા
ધિરાજ અવતિપતિ ત્રિભુવને પીડનાર, બર્મરકને જિતનાર સિદ્ધના ચક્રવર્તી
શ્રી જયસિંહદેવ

(જયસિંહ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર
પરમભદ્રારક ઉમાપતિના વગ્દાનથી મળેના પ્રસાદથી રાજ્ય મેળવનાર, ગ્રાંઠ
પ્રતાપનાની લક્ષ્મીના સ્વયંવર, પોતાના બાહુબળથી ગજમૂર્ખિમા શામ્ભરી
બૂધાસને જિતનાર શ્રી કુમારપાદદેવ

(કુમારપાદ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર
પરમભદ્રારક પરમભદ્રાદેવ (ધણા શિવભક્તા) પ્રમળ બાહુદંડના અભિમાન
રૂપી નામદેવની મેષ્ટાનંદે સપાદનક્ષ દેશના રાજાને વગ્દાનનાળો કરનાર શ્રી
અનંતપાદદેવ

(અનંતપાદ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર પરમેશ્વર પરમભદ્રારક મહા
રાજાધિરાજ, મેન્દ્ર લોકો ઉપી ગાઠ અધવાસ્થી છવાઈ ગયેલ બ્રહ્મિનયને
પ્રકાશનામા તરણસ્થ, નકારમા દુર્લભ ગાંધીના અધિપતિને દરાવનાર શ્રી
મૂનગાજદેવ

(મૂનગાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર ૫ મ
ભદ્રારક અભિનવ (નનીન) સિદ્ધગજથી સાતમા ચક્રવર્તી શ્રીમાન ભીમદેવ

(ભીમદેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમ
ભદ્રારક સૌર્ય, ઔદર્ય, ગાલિર્ય આદિ ગુણોથી અનૂપ શ્રીમાન ત્રિબુવનપાદ દેવ

અકરણુ ય મું.

*આમુંડ-વહલ-દુર્લભ-સોમનાથનો નાશ.

(ઈ. સ. ૯૯૭થી ૧૦૧૦); (ઈ. સ. ૧૦૧૦); (ઈ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૨૨)

હિન્દુઓના ઇતિહાસ સંબંધી વાત લખનારાઓ, (પછીથી તે વાત જૈન અથવા બ્રાહ્મણોના લખાણ ઉપરથી ફેલાડેલી હોય, અથવા રાજપૂત વંશના લખાણની નોંધ રાખનારા ભાટ લોકોના કવનમાં હોય) સઘળા બિના લખવાને ખરેખરી ચૂપકા પકડી બેઠેલા જણાય છે, પછી તે બિનાથી પરિણામ ગમે તેટલો અક્ષાલકારી અથવા ગમે તેટલી સારી અસરવાળો થયો હોય, પણ તે બિના લખવાથી, જેઓનું તેઓ વર્ણન કરતા હોય તેઓની કીર્તિને આંચ લાગશે એવું તેમને લાગ્યું, એટલે પછી તે બિના તેમને મન લખવા જેવી રહી નહિ. અપરાધી, હુલાપણુ વિનાના, અને અભાગિયા રાજની વર્તણૂક ઉપર ઠાંકપિછોડો થાય છે, ને વેનેશિયન લોકોની સંક્ષેપમાં લખવાની રીતિ કરતાં પણ વધારે ટુંકામાં, રાજ ક્યારે જન્મ્યો ને ક્યારે મરી ગયો, એટલી જ વાત માત્ર નોંધવામાં આવે છે. આ વિષેનું ઉદાહરણુ જેવું હોય તે પ્રબંધ મિતામણિ નામના ગ્રંથમાં, તેના કત્તી, વડવાણના રહેવાસી જૈન સાધુએ મૂળરાજના કમાનુયાયી, આમુંડના રાજ્ય વિષે જે લખ્યું છે તેમાંથી બરાબર મળી આવે છે, એના કરતાં વધારે લાગુ પડતાં બીજાં ઉદાહરણુ થોડાં જ છે. સુસલમાનોના વાવઢા નીચે રાજપૂતનો સર્વ અસ્ત પામવા માંડ્યો તે આ રાજની જ વેળામાં, હિન્દુસ્થાનનાં મેદાનો ઉપર એક અનુપ્રયા અને ઉન્નત દરબો કરનારો દૂરી પડ્યો તે આ રાજની જ વેળામાં, અને પ્રાચીન રાજવંશો ડડળી ગયા, તથા અવિનાશી દેવ મહાકાળેશ્વર પોતે અસ્ત પામી ગયા તે પણ આ રાજની જ વેળામાં; અને એવા વૃત્તાન્ત જેની

* બીજા સર્વમાં કીર્તિહોમીનું બાલ્યાન્તરમાં આચાર્ય વલ્લભાચ કહે છે કે,-

શે ગયે એ ક્યા-સેષ, નિસેષ કરી દુરમન,
રાજ આમુંડ રાજત્રી પછે થયો મહી-મંડન. ૬
સત્સચિયોનાં ચિત્તોને, જે ડોંગ્યાં લાપ આપવે,
ઈન્દ્રને બધ દેનારા, જેના સેનાય ભાગ છે. ૭
પાણી-પત્રે રહી જેના, ચોખી આશ્રયકારને,
અસિ-સમરની હોય, ભેધા શૂનૃત-વંશને. ૮

એકે શત્રુને જીવતો રહેવા ન દઈને ત્યારે મૂળરાજ મરણુ પામ્યો ત્યારે તેની પછવાડે પુત્રીના ભૂષણરૂપ આમુંડ રાજ થયો.

(મૂળરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક શ્રી ચામુંડરાજદેવ.

(ચામુંડરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક શ્રી વધલરાજ દેવ.

(વધલરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક દુર્લભરાજદેવ.

(દુર્લભરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક શ્રી ભીમરાજદેવ.

(ભીમરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ ત્રણ લોકને જિતવામાં મક્ક જેવા શ્રી કર્ણુદેવ.

(કર્ણુદેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ અવંતિપતિ ત્રિલોકને પીડનાર, બર્બરકને જિતનાર સિદ્ધના ચક્રવર્તી શ્રી જયસિંહદેવ.

(જયસિંહ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક ઉમાપતિના વરદાનથી મળેલા પ્રસાદથી રાજ્ય મેળવનાર, ઔઠ પ્રતાપવાદી લક્ષ્મીના સ્વયંવર, પોતાના બાહુબળથી રણભૂમિમાં શાકંભરી બૂપાસને જિતનાર શ્રી કુમારપાલદેવ.

(કુમારપાલ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક પરમમાહેશ્વર (ધણા શિવભંજા) પ્રમળ બાહુદંડના અભિમાન-રૂપી કામદેવની મેટાવડે સપાદલક્ષ દેશના રાજાને કરદાનવાળો કરનાર શ્રી અનંતપાલદેવ.

(અનંતપાલ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ, રંગેચ્છ લોકો રૂપી ગાઢ અંધકારથી છવાઈ ગયેલ ભૂમિવલયને પ્રકાશવામાં તરણસૂર્ય, લગ્નમાં દુર્ગ્ય ગજનીના અધિપતિને હરાવનાર શ્રી મૃગરાજદેવ.

(મૃગરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક અભિનવ (નવીન) સિદ્ધરાજથી સાતમા ચક્રવર્તી શ્રીમાન ભીમદેવ.

(ભીમદેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક શોર્ય, ઔદાર્ય, ગાંભિર્ય આદિ ગુણોથી અલંકૃત શ્રીમાન ત્રિબુવનપાલ દેવ.

પ્રકરણ ૫ મું.

*ચામુંડ-વદ્ધલ-દુર્લભ-સોમનાથનો નાશ.

(ઈ. સ. ૯૯૭થી ૧૦૧૦); (ઈ. સ. ૧૦૧૦); (ઈ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૨૨)

હિન્દુઓના ઇતિહાસ સંબંધી વાત લખનારાઓ, (પછીથી તે વાત જૈન અથવા બ્રાહ્મણોના લખાણ ઉપરથી ફેલાડેલી હોય, અથવા રાજપૂત વંશના લખાણની નોંધ રાખનારા લોકોએ લેકાના કવનમાં હોય) સઘળા બિના લખવાને અપરેખરી ચૂપકી પકડી બેઠેલા જણાય છે, પછી તે બિનાથી પરિણામ ગમે તેટલો અલાભકારી અથવા ગમે તેટલી સારી અસરવાળો થયો હોય, પણ તે બિના લખવાથી, જેઓનું તેઓ વર્ણન કરતા હોય તેઓની કીર્તિને આંચ લાગશે એવું તેમને લાગ્યું, એટલે પછી તે બિના તેમને મન લખવા જેવી રહી નહિ. અપરાધી, હુકામણી વિનાના, અને અલાભિયા રાજની વર્તણૂક ઉપર ઠાંકપિછોડો ચાલે છે, ને વેનેશિયન લોકોની સંદેષમાં લખવાની રીતિ કરતાં પણ વધારે દુકામાં, રાજ ક્યારે જન્મ્યો ને ક્યારે મરી ગયો, એટલી જ વાત માત્ર નોંધવામાં આવે છે. આ વિષેનું ઉદાહરણ જોવું હોય તો પ્રબંધ ચિંતામણિ નામના ગ્રંથમાં, તેના કત્તી, વદ્ધલાણના રૂઢેવાસી જૈન સાધુએ મૂળરાજના કમાનુયાયી, ચામુંડના રાજ્ય વિષે જે લખ્યું છે તેમાંથી બરાબર મળી આવે છે, એના કરતાં વધારે લાગુ પડતાં બીજાં ઉદાહરણ શોધાં જ છે. મુસલમાનોના વાવટા નીચે રાજપૂતનો સૂર્ય અસ્ત પામવા માંઓ તે આ રાજની જ વેળામાં, હિન્દુસ્થાનનાં મેદાનો ઉપર એક અગણ્યો અને ઉન્મત્ત હલ્લો કરનારો દૂટી પડ્યો તે આ રાજની જ વેળામાં, અને પ્રાચીન રાજવંશો ડડળી ગયા, તથા અવિનાશી દેવ મહાકાલેશ્વર પોતે અસ્ત પામી ગયા તે પણ આ રાજની જ વેળામાં; અને એવા વૃત્તાન્ત જેની

* બીજા સર્ગમાં કીર્તિકામુદીના બાળાન્તરમાં આચાર્ય વલ્લભજી કહે છે કે,-

યે ગ્રંથ એ ક્યા-રોષ, નિરોષ કરી દુઝમત,
રાન ચામુંડ રાજગી પછે થયો મહી-મંડન. ૬
ચતુર્થિયોનાં ચિત્તોને, જે ટોંચાં વાપી આપને,
ઈન્દ્રને બલ દેનારા, જેના સેનાય તો પુરુષ. ૭
પાણી-પાને રહી જેના, રોલ્લી આગળે રાને,
અસિ-સમરની હોય, બેધા ભૂખત વંશને. ૮

એક રાત્રેને છવતો રહેવા ન ઈંદ્રને બ્યારે મૂળરાજ મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પછાડે પુરવીના ભૂખણુચ આમુંડ રાજ થયો.

રેના તે તેણે પાળ્યા. આમુડને વલ્લભરાજ^૧ નામે પુત્ર થયો, તે પણુ રાજનીતિમાં કુશળ, અને ગાદિયે બેસવાને યોગ્ય થયો. તે નર અને શત્રુવીર હતો તેની રાજ પોતાના હૃદયમાં ઘણો ખુશી થતો હતો, અને આશીર્વાદ ગાદીના શત્રુ જે આમુડના મરણ પછી મુખે રહેવાને તકની ગણા હતા તેઓએ પોતાની આરા છોડી દીધી હતી.

કૃષ્ણાજી બ્રાહ્મણ લખે છે કે.—“વલ્લભરાજ વાટે હીમણો હતો, પણ “પ્રજાળ શુદ્ધિનો હતો, પાપકર્મથી તે દૂર રહેતો. તેના શત્રુરેના ગગ રાતે” હતો; તેને આખે શરીર તણ હતા; તેને રાજ્યનો ઘણો લોભ હતો, તો પણ તે “પ્રો મું અપોદ્યુ કરતો નરિ. પોતાના કામ અધરા મજીને તેણે દેહત્યાગ કર્યો.”

હેમાચાર્ય હહે છે કે, આમુડને દુર્લભરાજ નામે બીજો કુવર હતો. એ પણ એવો યશસ્વી ઉઘ્યો હતો કે પ્તની પીકે કોઈ અસુર પોતાની મુડી ઝંખી કરી શકતો નહિ. જોશિયોને તેની જન્મેલી ખત્રાવી હતી ત્યારે તેઓએ જાતી દોષને કહ્યું હતું કે, એ કોઈ મ્હોટો પરાક્રમી ઉઘશે. તે તેના શત્રુઓના ઉપર જય મેળવશે, કહાપણના માર્ગને ઉત્તેજન આપશે, અને રાજધિરાજ ધશે આ દુર્લભરાજ અને તેનો નાના ભાઈ વલ્લભરાજ તેઓએ પોતાનો અભ્યાસ એકઠા ગણીને કર્યો હતો, અને પોતાના બાપનો દાખલો લઈને અન્યોન્ય ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા. પછીથી આમુડરાજને ત્રીજો કુમાર થયો તેનું નામ નાગરાજ હતું.

એક સમયે આમુડરાજે કામને વશ થઈને પોતાની પહેલ આચિણી (વાચિણી) દેખી સાધે ભોગ કર્યો. આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા, વલ્લભરાજને ગાદિયે બેસારીને પોતે કાશીની યાત્રા કરવાને આત્થો, રસ્તે જતાં, માળનાના ગળાએ તેની પાસેથી જન, ચમર અને બીજા રાજચિહ્ન ખુચાવી લીધા. આમુડ યાત્રા કરીને અણુલિવવાડે આવ્યો એટલે પોતાના પુત્ર વલ્લભરાજને પિતૃલાકિતથી ઉશ્કેરી, પોતાને અપમાન કરનારને શિક્ષા દેવાનું કહ્યું તે ઉપરથી, વલ્લભરાજ સેના એઠડી કરીને માળવા ઉપર ગયો પણ દેવયોગે

૧ મેઘસંગ હહે છે કે, તેણે મળ્યા હવર ચડાઈ કરીને ધારા નગરીના કોટ રી લીધો પણ તે શાળી રાગથી મરણ પામ્યો તેને “રાજમદનશકર” તથા ‘જગ કપલ્લ’ એવા બે વિરહ હતા એના પછી એના બાઈ દુર્લભરાજને અજિરેક થયો. તેણે પોતાના ભાઈના એકને અર્થે મદનચકર આસાદ કરાવ્યો, તથા થી પત્તનમા સમગ્રમિધનસચ્ચ (સાત માળનો) કરાવ્યો, તેમા વ્યયકચ્ચ (દાનશાળા), દસ્તિસાળા, અને ધટિકાચ્ચ કરાવ્યા હતા પછી દુર્લભચક્ર નામે સરોવર પણ તેણે કરાવ્યું હતું. ૨

૨ ધારાનગરીમા મુંજનો બાઈ સિન્ધુવાળ (સિન્ધુલ) સન ૯૯૭ થી ૧૦૧૦ સુધી હતો, ત્યારપછી લોન્દેવ પટેલો ૧૦૧૦ થી ૧૦૫૫ સુધી હતો. ૨. ઉ.

રસ્તામાં તેને ઘિલવા નીકળી તે મટાડવાને કાઈ પૈસા રાખિયાન નહોતો. તેથી વાનગીને પુલ કરવાની આશા હોડીને પગેજરની પ્રાર્થના કર્યા માડી તે મર્મદાન કરના માડપુ, તે ત્યાનો ત્યા મરી ગયો ને મેના પમાતાપ કરતી અણુદિવવાડ પાડી આવી. પોતાના વડા પુત્રની દાણુધી આમુડના હૃદયમાં ધા વાગ્યો તેથી પોતાના બીજા કુમાર દુર્નમરાતને માલિયે બેમારી પોતે પાપ નિનાગણાયે નર્મદાકિનારે જ્યાં પામે શુદ્ધતીર્થ કે ત્યાં જઈ વર્યો. આ જગ્યાએ ચન્દ્રગુપ્ત અને તેનો ધાનબી પ્રવાન આણુક્ય એએ પાપબેદને અર્થ ગયા દના તેથી એ જગ્યા પ્રસિદ્ધ છે, ત્યાં આમુડદેવ ગયો. (ઈ સ. ૧૦૧૦)

૧ જેસલમેશા હિંદુદાસમાં લખ્યું છે કે, મહમૂદ ગઝનવીએ હિન્દુસ્થાન ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે રાવલ બેચર, જે બીલબોની સાથે મહમૂદ સામે ગયા હતા તે સન ૧૦૧૦ માં પટણના સેન લોચકી રાજ વડેબની પુત્રી વેદેર પાળ્યો હતો. તેણે રાજસ્થાન માં બીજા પૃષ્ઠ ૨૪૦ અને તેની નીચેની રીપ

૨ “૨૬ છે કે આજ રાજવંશી બાઈપોને (ચન્દ્રગુપ્તના) આજ્યાએ મારી નાખ્યા “વળી લખ્યું છે કે, આજ્યાએ વૈશા નુસ્સાનો આવેશ તરમ પચ્ચો એટલે તે મનમાં “થલો બળાપો કરવા લાગ્યો, અને પાપકર્મના પસ્તાવાને રૂંધ તેને એટલો બધો “નડવા લા પો અને તેથી કરીને તેના સારીનું હોદ્દો એટલું બધું વગળા આ પું કે, “દરિયાની પાસે નર્મદા નદીને કાંઠે બાઈવંશી સાત માઈ પશ્ચિમ દિશાએ શુદ્ધતીર્થ “નામની ધર્મની પ્રખ્યાત જગ્યા છે ત્યાં પોતાના પાપકર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને ગયો. “ત્યાં કેટલાક કમ વય અને પાપશુદ્ધિની ક્રિયાઓ કરવા પછી તેને સૂચવવામાં આવ્યું કે, “એક હોડીમાં બેસી તેને ધેલો સડ ચડાવી નદીમાં દહારવી, જે સડ ધેલાને મરે. “થઈ નય તો પાપની ક્ષમા મળ્યાની ખરી નિશાની મળી બચવી, પાપની કાગાલ “કાંડને ચક્રને વળગરો આ પ્રમાણે નિપજું અને તેણે આનંદથી પોતાના પાપ સહિત હોડીને સમુદ્રમાં તરવી મૂકી રીપી.”

“આ ક્રિયા અથવા તેના જેવીજ બીજી (હોડીનું ખર્ચ થઈ બેસે માટે) આને “પાલ શુદ્ધતીર્થે કરવામાં આવે છે, પણ હોડીને બાંધે માટીની માલિયોમાં રીપા “કરી પોતાના પાપ એકઠા કરી મૂક્યાનો સંકલ્પ કરી તે વેદો મૂકે છે.”

(આવી રીતે રીવા નદીમાં વેદો મૂકવામાં આવે તેનું કારણ ઉપર લખ્યું છે તેમ નથી, પણ બીજું છે, તે એ કે-કુટુંબનું કોઈ માણસ મરી જવાથી અવગતિ પામી ભૂત થયું હોય તે ધરના છત્તા માણસને વળગી બેસે ત્યારે તેને તતિ પમાડવા તેને કુદેવામાં આવે છે કે, “તને દેવાઈમાં વહારીશું.” પછી દેવાઈ જઈ એકાગ્રસ્થને આજે તેને ભૂત આવતું હોય તેને બેસારી તેના માથા ઉપર મીની ન્દાની માટીની અથવા ધડો ઉતારી તેમાં ગીવો અને ભૂતને જે પદાર્થની કમ્પા હોય તે પદાર્થ મૂકી ધડો નદીમાં વેદો મૂકે છે, તે વરેલો વરેલો કેટલેક આથે જઈ જુડી નય છે તો તે ભૂત થયેલા માણસની સારી તતિ દેવાઈ માલિયે કરી એક માનવામાં આવે છે હોડીને સહિ

એ વાત બન્યા પછી, દુર્લભરાજે રાજ્ય સારી રીતે ચલાવ્યું, અસુ-
ર તેણે બહાદુરીથી જિત્યા, દેરાં બાંધ્યાં, અને ઘણાં ધર્મનાં કામ કર્યાં.
છુદ્ધિવાડમાં તેણે એક દુર્લભ સરોવર બાંધ્યું. ઓછેતેશ્વરસૂરિ પાસે તે
ચુતો હતો, તેથી, જેન ધર્મનો બોધ પામી, જીવતાં પ્રાણીઓ ઉપર દયા
વાના સારા માર્ગમાં ચાલતો. તેની જ્ઞેનને પરણાવવા સાદુ સ્વયંવરમંડપ
બાંધ્યો હતો, તેમાં ભારવાડના રાજા મહેન્દ્રે તે પસંદ કરીને પરણી હતી.^૧
હેન્દ્ર રાજાની જ્ઞેન દુર્લભદેવિયે દુર્લભરાજને પસંદ કર્યો ને તેની સાથે
ણી તેથી તેને પરણવાને ઈચ્છનાર બીજા રાજાઓ સાથે એને શત્રુતા
પાઈ. આ જ વેળાએ વળી તેની ન્હાની જ્ઞેન, (લક્ષ્મી) આમુંડના ન્હાના
રાજાગરાજ સાથે પરણી.

પછીથી દુર્લભના ન્હાના ભાઈ નાગરાજને એક પુત્ર થયો તેનું નામ
ભીમ પાડ્યું. માણસને માથે ત્રણ ત્રણ છે, તે પવિત્રનાથી અને બુદ્ધિ વધા-
નાથી, થઈ કર્યેથી, અને પુત્ર પ્રસન્નેથી છોડી રાકાય છે. માટે જ્યારે ભીમ
જન્મે ત્યારે પિતૃકાણુમાંથી છૂટ્યા એવું જાણી દુર્લભ અને નાગરાજને
શ્રેા આનંદ થયો, ને દરબારમાં મહોત્સવ કર્યો; કુવરના જન્મની વેળાએ
પાકાશવાણી થઈ કે, એ મહા પરાક્રમી નીપજગે.

ડિયામાં દીવો કરીને જોતો મૂકવામાં આવે છે તે પાપને માટે છે; પણ હલારો લોકો
વા જોતા દીવો મૂકે છે તથાપિ તેનું ખરું કારણ જાણતા નથી; માત્ર એટલું જ સમજે
કે, દેવાલયમાં જેમ દીવો માની કરિયે હોય ને તેમાં પ્રવેશ છે તેમ દેવાલય માતા
માટે તેમની પ્રભ અર્થે તેમાં આવી રીતે જોતો દીવો મૂકવાથી પ્રવેશ થાય છે. ૧. ઉ

“એમ જણાય કે અન્દ્રદેવ પણ પોતાની રાજમારીને સારો કબજો કરી પાપ-
બુદ્ધિ કવચ આણુકપ સાથે શુકલવીર્ય થયો હતો.” શુકલકર્ણના મયધના રાજાએ વિરે
બંધમાં લખ્યા મમાજે. ઐતિહાસિક રીસચૌક બામ. ૬ પૃ. ૯૬ ઉપરથી.

૧ દ્વિયાશ્રયમાં લખ્યું છે કે, મારવુડના રાજા મહેન્દ્રે પોતાની જ્ઞેન દુર્લભ-
વીના સ્વયંવરમાં દુર્લભરાજને તેડ્યો હતો, તે પોતાના ભાઈ નાગરાજ સદ્વિત, સેના
ઈ થયો હતો. ત્યાં અમરાજ, હંદ્રારાજ, અર્ચવીરા, ચેદીરાજ, કુરરાજ, હુણાધિપ,
ચુરેય, વિન્યવેશાધિપ, અમરાજ, વગેરે રાજાઓ હતા, તેમાંથી રાજકુમારી દુર્લભ-
નેને પસંદ કરી પરણી. મહેન્દ્રે પોતાની બીજી જ્ઞેન દુર્લભસેનના ભાઈ નાગરાજને
રાણાવી. ત્યાંથી પાછા આવતાં ઉપર કહેલા રાજાઓ સાથે યુદ્ધ થયું તેને દરાચી
રંગવાર થઈ દુર્લભસેન સ્વદેસ આવ્યો.

જનમપુરાની પાસે ત્રિપુરી(નિચરી)માં ચેદી રાજ્ય હતું તેની સ્થાપના દેવદત્ત
દેવાએનવમ્ની સત્રીમાં કરી હતી મુંજે આ વંશના દશમા રાજાને ચુવરાજ કહેવાયો હતો.

લીમ ત્યારે મ્હેટો યથો ત્યારે 'દુર્લભે પોતાની ઇચ્છા તેને કહી "કે
 "આત્માના કલ્યાણને અર્થે કેઈ તીર્થમાં જઈ વસું. પાપશુદ્ધિ મારે કરવી છે,
 "માટે મને રાજ્યના ભારમાંથી મુક્ત કર." લીમે પ્રથમ તો ના કહી, પણ
 દુર્લભ અને નાગરાજનો અતિ આગ્રહ જોઈ, પોતાને રાજ્યાભિષેક કરવા દીધો.
 આ સમયે આકાશમાંથી કૂચનો વર્ષાદ વરસ્યો. ત્યાર પછી દુર્લભ અને નાગ-
 રાજ સ્વર્ગે ગયા.

રત્નમાળા ઉપરથી દુર્લભરાજનો નીચે જણાવેલો વૃત્તાન્ત અમારા હવે
 પછીના અનુસંધાનમાં ઉપયોગનો થઈ પડશે. તેમાં જણાવેલું છે કે, "દુર્લભ
 "કદમાં ઉચો હતો અને તેનું અંગ ગોરું હતું; તેનું વસ્ત્રુ વૈરાગ્ય લાંબી ધણું
 "હતું; તે પાર્થવીપતિનો ઉપાસક હતો; તે રાત્રી હતો તેથી તેને એકાએક
 "અભિમાન ચડી આવતું નહિ; તેને સાધુ પુરુષની સંગત, ન્હાણુંધાણું, પુણ્યદાન
 "કરવું, અને ગંગા નદીનો કિનારો એ બધું પ્રિય હતું. તેને જન્મથી જ
 મુદ્દનો લોભ નહતો."

હુમાયુએ આમુક રાજ વિષે જે વાત કહી છે તેવી જ વાત પ્રબ-
 થિતામણિના કર્તાએ દુર્લભરાજ સંબંધી કહી છે; તે કહે છે કે, લીમદેવને
 રાજ્ય સોંપીને તે કાંશીપાત્રા કરવા ગયો, ને રસ્તે જતાં મળવાનો મુંજરાજ
 જે ત્યાં તે સમયે રાજ્ય કરતો હતો તેણે તેને અટકાવ્યો, ને તેનાં રાજચિહ્ન
 વેગળાં મકાબ્યાં. (મુંજે પાડેલી ફરજ પ્રમાણે) દુર્લભ પછી કાપડીનો (વૈરા-
 ગીનો) વેષ ધારણ કરીને, કાશિયે યાત્રા કરવા ચાલ્યો ગયો, ત્યાં તે મરણ
 પામ્યો. તો પણ મળવાના રાજની અપમાનભરેલી ચાલ વિષે તેણે લીમદેવને
 જણાવ્યું કરી હતી, તેથી, ત્યારથી, મુંજરાજના અને મળવાના રાજ્યો વચ્ચે
 શત્રુતાનું મૂળ રાપાડું.

લોભચરિત્રમાં કહ્યું છે કે, દુર્લભરાજ મુંજને મળ્યો ત્યારે તેણે તેને
 રાજ્ય પાછું લેવાની સલાહ આપી, તેથી લીમને છેવટે ખોટું લાગ્યું.^૧
 અસલની વેળાએ રજપૂત રાજ્યોમાં આ પ્રમાણે રાજ્ય છોડી દેવાનો
 સાધારણ ચાલ હતો એમ દીસે છે; કેમકે ગયાની પવિત્ર ભૂમિમાં મોત પામ-

૧ દુર્લભરાજ ગાદીયે બેઠો તે વખતમાં તેના કુટુંબની સંખ્યા અને કુવરિયો
 સોમનાથની યાત્રાએ ગયેલાં ત્યારે જનનામદનો સહ દયારા ઉર્ફે મહીપાળ ૧ ॥
 (ધ. સ. ૧૦૦૩ થી ૧૦૧૦) હતો તેણે અપમાન કર્યું, તેટલા માટે દુર્લભસેને હરણ
 સાથે સોરઠ ઉપર ચાલી જઈ તેની રાજધાની વામનસ્વલી (વચલી) નિતી લીધાથી
 રાહ જતાગદના ઉપરકોટમાં મરાયો હતો તેને યેરા પાલી નિત્યો હતો.

૨ 'દેવદાસ' દ્વારા ઇ. સ. ૧૭૦-૧૭૧ ન્હોલો.

વામાં તેઓ મોક્ષનો ખરો માર્ગ સમજતા હતા. પરંતુ પછીથી તો તેમ કરવાને બદલે, બ્યારે ઇસલામના પંથિયોએ તેમના ધર્મની સામે લડાઈ કરવા માંડી ત્યારે પોતાના ધર્મના શત્રુઓની ઉપર ચડાઈ કરી તેમનો નાશ કરવાનો ચાલ તેઓએ લાગુ કરી દીધો. તો પણ એકાએક ધ્યાનમાં આવતું નથી કે દુર્લભ ફરીથી ગાદી ઉપર બેસવાને કેમ યોગ્ય ગણાયો હશે. રજપુત સોડાના ધારુ પ્રમાણે કોઈ રાજા જે એક વાર રાજકારભાર છોડીને બાક તો પછી ફરીથી પાછો કદિ રાજધાનીમાં ડગલું દે નહિ તે તો મુલા જેવો જ થયો; તે રૈયત થઈ શકે નહિ ને રાજા તો હવે રહ્યો નહિ. તે પોતાનું આગલું નામ તજે છે અને ત્યાગીને ધટે એવું નામ ધારણુ કરે છે. વળી વધારે નિશ્ચયાત્મક કરવા સાર તેનું પુતળવિધાન કરવામાં આવે છે. તેને બાર દિવસ કૈય છે ત્યાં સુધી શોક પાળવામાં આવે છે. પુતળાને ચિતા ખડકી બાળી મૂકે છે. એટલે કે તેનો કમાનુયાયી વાળ અને મૂંછો બોડાવે છે અને અંતઃપુરમાં સ્થિતો રસારોજ કરી મૂકે છે.^૧

કૃષ્ણાણ કવિએ ભીમ રાજાનું વર્ણન દેખીતા પ્રીતિભાવથી લખ્યું છે, અને ભીમના રાજ્ય વિષે હિન્દુઓનું લખેલું પ્રથમ દાખલ કરવા માટે સુસહમાન ઇતિહાસકારોની સોમનાથ સંબંધી વારે વારે ફહેલી વાત લખવાને અમે મુસતવી રાખિયે છિયે તેથી કૃષ્ણાણના લખેલા લાગનો અમે અહિં ઉતારો કરિયે છિયે, કેમકે ગજનીના કૂર દેવમૂર્તિભંજક, મહામદના સામી એણે ટક્કર લીધી હતી એવું એમાંથી નીકળે છે.

“દુર્લભનો કમાનુયાયી ભીમદેવ (ખુલો) હતો; તે ઇન્દ જેવો પ્રતાપી હતો; યુદ્ધક્ષામાં પ્રવીણ અને બાણાવળી હતો; તે શરીરે જાડો અને હુલો હતો, તેનું આખું શરીર રવાટાંથી ભરાયલું હતું તેના મ્હેરો થોડો થણે “શ્યામ વર્ણનો હતો, પણ દીપાયમાન હતો. તે ધણે અભિમાની અને “યુદ્ધાસક્ત હતો; એમ્હોની સામે બાથ બીડવાને તે ડરતો નહિ.”

ઈંગ્લાંડમાં ડેન લોકીની હાલ થઈ ત્યાર પછી, જેવામાં કયાનુદ ધ એટ ગ્રુઇ-એસ્ટરનુ જૂનું દેવલ સ્થાપવાના કામમાં લાગ્યો હતો, તે એવા

૧ ટોડ રાજસ્થાન ભાગ ૧ સો પૃષ્ઠ ૨૭૭, ભાગ. ૨ બના પૃષ્ઠ ૪૫૭, ૪૬૬

ને વેશગી થઈ ગયો હોય અને જોતો રહ્યો હોય તો તેની ૧૨ વર્ષ લગણુ શદ્દ જોવાનું ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ત્યાર પછી પત્નો ન લાગે તો જ પુતળવિધાન કરવામાં આવે છે, અને તે જ દિવસે તેને અગ્નિસત્કાર કરી ચત્રક અને શોક પાળવામાં આવે છે, ચોથે દિવસે ઉત્તરક્રિયા કરે છે. ૨. ઉ.

લલકાથી કે સોનારૂપાના દેખાવથી અને જવાહીરના તેજથી અનુપયાન મન ગલરાઈ જતાં હતાં, તેવામાં, એક બીજો પાદશાહ, તેના જેવો જ જ્યવંત યોદ્ધો, અને ઈમારતોનો લલકો ખતાવવાને તેના જેવો જ અભિ-લાષી હતો, તેણે, આથે, પૂર્વમાં, એક સાહસિક કામ માથે લઈ તેમાં મૂર્તિ સ્થાપેલા દેવાલયનો નાશ કરીને પોતાનું નામ અમર કરવાની ઇચ્છા કરી. આ દેવળ, પશ્ચિમ લાણીનો વ્યવહારકુશળ કુયાનુટ રાજા જે કિશ્કિયન દેવળ સ્થાપવાના કામમાં લાગ્યો હતો, તેના કરતાં વધારે શોભાયમાન હતું. ઇસલામના શત્રુ હિન્દુ ઉપર ગજનીના સુલતાને અગિયાર અશ્વારિયો કરી હતી તેમાં પ્રત્યેક વાર તેનો લોભ તૃપ્ત થયો હતો અને તેની હાંસ પરિપૂર્ણ થઈ હતી; પણ મર્તિપૂજકોનો ધર્મ વૃદ્ધા વિના રહ્યો હતો, અને તે જોશ્વરની પ્રાચીન વધાવાની જગ્યાએથી પણ એવો વધાવેલો જોવાતો હતો કે, મહાન સોમેશ્વરની ખરા લાવથી પૂજા કરવાને ધણું લોકો કાળજી રાખતા નથી માટે તેની શિક્ષા થવા સાર સુસલમાનેનો જ જવા દેવામાં આવે છે. આવા પ્રસંગમાં આ વેળાએ, સુસલમાની ધર્મના હિમાયતિયે પોતાનું એક વાર વધારે પરાક્રમ દાખવી છેલ્લો પ્રયત્ન એવા પ્રકારનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો કે જેથી કરીને, થતી પ્રજામાં કદાપિ તે ઇસલામી ધર્મના વિસ્તારનાર તરીકે લેખવામાં આવે અથવા એમ મંદિરો તો મર્તિપૂજા ઉપર મહા કોપ આણનાર તો રહેવાય જ.

સોમનાથ ઉપર અઘાઈ કરવા સાર સન ૧૦૨૩ ના સેપ્ટેમ્બર મહિનામાં મહમૂદે ગજની છોડ્યું; તેની અગણિત સેનામાં, સ્વેચ્છાથી લડનારા તુર્કિસ્તાનના પસંદ કરવા યોગ્ય લડવાઈયા પણ સામેલ થયા. એક મહિનામાં તેઓ સુલતાન આવી પહોંચ્યા, અને હજી તેમની અને હિન્દુસ્થાનના મેદાનની વચ્ચે વિદ્યાળ અરબ્ય પહોંચી હતું તો પણ તે વટાવવાના કઠિન કામને માટે પણ તેઓ તેમની મેજે સન્ન થયેલા તૈયાર જ હતા, તેથી તેની સરહદ વટાવવામાં તેઓ જય પામ્યા. અજમેર નગર ત્વરાથી તેમના હાથમાં આવી ગયું. અને, જે

૧ રત્નપૂત ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, સૌદાણ રાજા વીરબીલનદેવ, અથવા ધર્મજન જે લાઈમાં માર્યો ગયો તેણે મહમૂદને અજમેરથી પાછો હટાવ્યો હતો. (જુઓ) 'દર્દાદ શાહસ્થાન ભાગ રબ્બે પૃષ્ઠ ૪૪૭, ૪૫૧ (પૃષ્ઠ પછીથી), "મહમૂદે અજમેર ઉપર દસ્તો કર્યો, તેને તબ્બને લોક નાશી ગયા હતા. અને તેની આસપાસનો 'દેશ લૂંટને વારંતે અને નાશને કાળે ખુલ્લો મુખો હતો. ગદ દોસ્તીનો દિસ્તો. (અજમેરનો વાસાવઠ) રાખી દેવામાં આવ્યો હતો, અને મહમૂદ દાર્યો હતો.

કિલ્લો પાસેના ડુંગર ઉપર આવી રહ્યો હતો તેના ઉપર કાંઈ લક્ષ નહિ આપતા, તેઓએ આગળ કુચ કરવા માંડી, તથા આરાવલી પર્વતની તપાટી ઝોળાગીને આગળ આપ્યા એટલે અદ્ભુત આણુ પર્વત તેમના મ્હોં આગળ ઝોકા ખાતો દેખાયો, ત્યાંથી ગૂજરાતના મેદાનમાં યઈને આગળ આપ્યા એટલે અણુ-દિશવાડ મ્હોં આગળ આવી પડેલુ દેખાયું. આમુક^૧ રાજ ખરેખરે સપડાઈ ગયો. એના પટાવતો વિખરાઈ ગયેલા હતા, અને લડાઈના દિવસને માટે સજ્જ થઈ રહેવાને બદલે તેનું મન પોતાની વાડીનાં ઝાડમાં, અને પોને જે જળારાંધ બંધાયતો હતો તેમાં યુધાયું હતુ, તેથી પોતે પોતાની ગળધાનીના પ્રિદાઈ મોરચા સાચવવાને અને આવા સૈન્યની સામે ટકવાને સાધન વિનાનો હતો. તેથી રાજ ત્યાંથી નાકો ને મુસલમાનની ફોજ શહમા દાખલ થઈ તેને ફાફીએ અટકાવ કર્યો નહિ.

મહમ્દે આ લેઝાઈ ઉભી કરી હતી તે હિન્દુઓના રાજ ઉપર નહિ પણ તેમના દેવ ઉપર કરી હતી, તેથી વનગજની નગરી પછનાડે મુખને તેના સૈનિક વાવટા સોમનાથ ભણીને માર્ગે ધણી ત્વરાથી પ્રવાણ કરતી મેનાને મોખરે ફરકવા લાગ્યા.

સૌરાષ્ટ્રના નૈઋત્ય કોણના કિનારા ઉપર વેરાવલનું ન્હાનું બદર અને અખાત છે તેની જમીન ધણી જ સરસ ધારી ઝાડીવાળી, અને ખેતીવાડીના કામમાં ચડિયાતી છે આ ન્હાનો અખાત, તેની નિર્ભય અને રમણીય વસ્તુને લીધે, અને તેની સોનેરી રેતી પ્રાણીની છાજોથી સદા તળે ઉપર થયા કરે છે તેથી કરીને, આખા હિન્દુસ્થાનમાં ખીજે કાંઈ તેની ખરામરીનો નથી એમ ગણાય છે. આ અખાતની દક્ષિણ ભણીની સરહદ ઉપર જમીનનો ભાગ આગળ વધી ગયેલો છે, તેના ઉપર દેવપટ્ટણ અથવા પ્રભામ નગરી આવી રહી છે તેને સાધ્યા વિનાના યથ્થરોનો કિલ્લો છે તેમાં બે-ડા દર-ભાજ છે, અને પાર વિનાના સમકોણ જુરભેથી તેને ઝીલી લીધો છે તેમાં લગભગ બે માઈનના

"તથા પ્રાચલ યથો હતો તેથી તેને નાંદોલ નાશ જવાની અગત્ય પડી નાંદોલ એ-
"હાણના તાબાનું હતું તે તેણે હુટ્ટુ અને ત્યાંથી નેહલવાદ ભણી મથા." એ જ પુસ્તક પૃ ૪૪૮

૧ મહમ્દ જનનવી સોમનાથ ઉપર ચડી આવ્યો. ત્યારે અણુદિશવાડની ગા દિએ આમુક નહિ પણ હામિદેવ રાજ હતો આ ચડાઈ ઈ સ ૧૦૨૪ મા થઈ અને આમુક ઈ સ ૧૦૨૦ મા દેવનેક થયો હતો તે પણ વસ્તુ, અને પણ દુર્ભ થયો તે પણ હામિદેવ ઈ સ ૧૦૨૨ મા ગાદિએ બેઠો એટલે ચડાઈ વખતે તેને ગાદિએ બેઠે બે વરસ થયા હતા ૨ ઉ

વેરાવાનું યોગાન આવી ગયું છે; એ કિડાની આસપાસ પચીસ ફૂટ ધોળાઈની અને મુમારે તેટલી જ ઊંડાઈની ખાડી છે, તેને મોખરે ચણતર કરી લીધું છે, અને ત્યારે ગમે ત્યાં તેમાં દરિયાનું પાણી ભરી દેવાય એવી ગોઠવણ કરી છે. આ શહરની બધી યોજના તથા ખંડિન ગયેલી મુર્તિયો જે અદિતિદિ વિખરાયતી પડેલી છે તે, અને ઇમારતની બાંધણીની શોલા જે દટ્ટ સુધી મરજીદો અને રહેવાનાં ઘરમાં ફેરવાઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે એ સર્વ આપણે જૂઠા ખાઈએ નહિ એવી ભાષામાં, નિતનારાઓની નવી રીતિ દાખલ થઈ છતાં પણ સોમનાથના શહરના હિન્દુઓનું મૂલ્યારબપણું દેખાડી આપે છે. કિંવાની ભીંત જે સમુદ્રમાં પડે છે તેની સજ્જડ અને શહરના નેમન્ય કાણુના ઉચા અને સમુદ્રમાં ધપેલા ખરાબા ઉપર મહાકાળેશ્વરનું મખ્યાત દેવાલય આવી રહ્યું છે. એનું હવણું તો છેક પડી ગયેલું ખંડેર પડેલું છે, તે ઉપરથી, તેની અસલની યોજના અને બાંધણીની ઢબ અતિ શોભાપમાન હશે, એવી કલ્પના થઈ શકે છે. કેટલેક છેટે સુધી આખી જગ્યા, ધાંભલાના શેષ રહેલા ટુકડાઓથી કોતરેલા પથ્થરથી, અને અસલ દેવાલયના ખીન્ન ટુકડાથી રોકાઈ ગઈ છે. આગળ ચાંચવા લેણે આ કિનારા ઉપર હરકત કરતા હતા, માટે પામૈના વેરાવળ બંદરનું રક્ષણ કરવા સાર, એના ઉપર ભાગે તોપો અડાવવામાં આવી હતી, અને તે ઉપરથી ચક્રાવેલો તોપોનો મારો એની બાંધણીની ચમત્કારિક મજબુતાઈની પરીક્ષા કરવાને પરિપૂર્ણ છે.

સોમેશ્વર મહાદેવના કીર્તિમાન દેરાની આ તો હવણાંની સ્થિતિ લખી; પરંતુ સુસજ્જમાનોની ફાળની આંખે પડેલો તેનો દેખાવ તો એક ન્યારો જ હશે; તે વેળાએ તો તેનું ગગનમાં ઝોડાં ખાતુ શિખર, તેની પછવાડેના દરિયાની આશમાની આકાશકક્ષાથી પાર નીકળી ગયેલું દેખાતું હશે, તેની ટાચ ઉપર શિવની ભગવી ખજા ફરકારા દેઈ રહી હશે, તેના દારમડપ, તેના ગગમડપ, અને શકુ આકારનો ધુમટ તથા તેની ચોગરદમ ફરતો ચોક, અને ચાંભલાએ ટેકાવેલી અડાળિયો, તે સાથે વળી, મહાની આસપાસ ઉપમહ હોય તેમ તેને ફરતાં અગણિત ન્હાનાં દેરાં, એ સર્વ વડે સોમનાથના મનમાનના દેવલની અતિ રમણીય ગોખા ખીલી ઉઠતી હશે-પણ આ બધુંએ હવણું તો ભોંયની સાથે સપાટ થઈ પડ્યું છે, તેની ભીંતોને મજબુતી ભીંતો કરી દીધી છે; અને ત્યાં માણસને રહેવાનાં હલકાં રહેણાણ થઈ પડ્યાં છે.^૧

૧ સોમનાથનું આ વર્ણન ટોડરૂપ "વિસ્તરે ઇન્ડિયા"માંથી અને કીટોના માર નારના મવાસની નોંધ ઉપરથી લીધું છે, જેમાં જ્ઞાન્ય આવી ધી એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલ (પુસ્તક) ૮ માર્ચ પૃષ્ઠ ૮૬૫

મહમદ ધણી ઉનાવળથી પાને આવી પહોંચ્યો, અને જે દેશમાં યજ્ઞને ને આપ્યો તે દેશ સાચવવાને માટે ઠાઈ હતું નહિ તો પણ સોમનાથનું રક્ષણ કરવા સાર, અને આક્રમણ કરનારાઓને શિક્ષાએ પહોંચાડવા કાળે, જીવને લેખમ પહોંચાડીને પણ દયિયાર સગેલાં માણસો લડવાને તૈયાર થઈ રહેલાં જેવામાં આવ્યાં. રજપૂતોએ ધનુના દૂતને પાસે આવવાની સંજા કરી ને તેને નેઓએ મુદ્દ કરવાની ઇચ્છા બતાવી અને અભિમાન દર્શાવ્યું કે હિન્દુસ્થાનના દેવનાઓને મુસલમાન લોકો અપમાન પહોંચાડે છે તેનું વેર લેવાને અને એક પેળમાં તમને ભોંપભેગા કરી નાંખવાને સાર સક્તિમાન સોમેશ્વર તમને પોતાની પાસે ધસડી આપ્યા છે. બીજે દિવસે સવારમાં પેંગબરનું લીધું નિયાન ચડ્યું અને મુસલમાનોએ કિલ્લાની લગભગ જગને હાલો કરવાનું મંડાણું કર્યું. થોડી વારમાં તો તિરંબાનેએ મોરચા સાર કર્યા અને હાલો આવો અણધારેલો જીત્સો જોઈને હિન્દુઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અને નરમ થઈ ગયા એટલે કિલ્લો છોડીને દેશમાં ખીચાખીચ પેરી જઈને આંખમાં પાણી આણી મહાદેવને પગે પડી તેમને બહાર ધાવાને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. આણી-મગ મુસલમાનો પણ આવો લાગ આવેલો જોઈને, “અમ્મા અકબર” ના પોકાર કરતા નિસરણિયો માંડી કિત્તા ઉપર ચડી ગયા; પણ રજપૂતો જેમ એકાએક નરમ પડી ગયા હતા તેમ જ એકાએક ચરા થઈ પડ્યા, અને અવ્યવસ્થિત થઈ ગયા હતા તે બચાવ કરવા સાર વ્યવસ્થિત થઈ ગયા, ને મૂર્ચ અસ્ત પામતાં પહેલાં તો મહમદના સિપાઈયો પોતાના પગ ટકાવી શક્યા નહિ તથા થાકથી કાયર થઈ ગયા એટલે ચારે બાજુએ પાછા પડીને પાછા નાઠા.

બીજે દહાડે સવારમાં લડાઈ પાછી ચાલી; પણ મુસલમાનો જેવા કિલ્લા ઉપર ચડવા લાગ્યા કે લાગલા જ હિન્દુઓએ તેઓને ઉંચે માથે નીચે ટાળી પાળા તેથી આ બીજા દિવસની તેમની સર્વ મહેનત પહેલા દિવસ કરતાં પણ છેક ખરબાદ ગઈ.

ત્રીજે દિવસે, પાસેના રાજાઓ જે દેવલના રક્ષણને સાર ત્યાં એકલા ચલા હતા તેઓ લડાઈના આકારમાં, મહમદની જાવણીમાંથી દેખાઈ શકાય તેવી રીતે હારબંધ ઉભા રહ્યા. સુલતાન પણ તેઓને ઘેરો ઉઠાવવાને આ પ્રયત્ન અટકાવવા નિશ્ચય કરી બેઠો, ને રખવાળોને દાખ દેવાને એક દુકડી ત્યાં મોકલી, ચોતે જાને સજુઓ સાથે લડવાને આગળ ચાલ્યો. ધણી જીરસાથી મુદ્દ ચાલ્યું, તેમાં કોનો જય થતો હતો તે જણાવું નહતું. એટ-

જાનું વાદ્યદેવ શુભ ૪, અને તે સંસ્કૃત સ્તોત્રે લખાઈ લીને, જલવાદ્ય નદી જેવા હોયે જાણી પડેલા, તેથી હિન્દુઓનાં નામ રિખ્ખન નથી આ કાળે મહાદેવ પદ્મની દેવને તુલ્યુ રાગ ગેઈ, રાતે શેડા ઉપરથી નીચે ડૂબી પડે. અને જોઈ ઉપર ઘણે પાંચે પડીને અપ્પાની મદદ ગળી પડી પછો ધોડે ચડી, એક ટોરો સિરકાચિરન સરદાર હતો તેને દિનન દેવાને હાથે પડી રજાલો ઉપર બાજી થયે. ને પોતાની સેનાને તેજુ એવી ઉઠોડી આપી કે તે ઉપરથી તેઓને લાગ્યું કે જે પાદશાહની સાથે ગદીને આપણે વારેવારે લડાઈમાં લડ્યા ડિયે અને લોહીરોહાણું થયા ડિયે તેને આવે પ્રસન્ને છોડી દેશે એ ધલું સમજાવેલું છે. તેથી તેઓએક નપ દરી હિન્દુઓ ઉપર ટૂંકી પડ્યા. આવા લુન્સામરેવા હવાની સાથે હિન્દુઓથી દળી વશાય એમ નહતુ, મુસલમાનોએ હિન્દુઓ ઉપર ખૂબી પડીને પાંચ હજારને હતક દરી નાંખ્યા, એટલે સર્વ દેશલે ભગાણુ પડ્યુ. સૌમનાથના ગેવાળાએ પણ અલ્પદિવવાડનુ નિશાન લોપ ઉપર પડેલુ જોઈને રક્ષણ કરવાની ગળ્યા છોડી દીધી, અને રાંધા ભણીને કરવાજે થઈને નીકળ્યા ને ચાર હજાર માણસની મુઠી બાંધીને નાગ, તેમ કરના પણ તેઓનો ધણો નાશ થયો.

ગાંભીના મશત્વી સુલ્તાને, આ 'વેળાએ, દિવાની આસપાસ અને મર્વ દરવાજે ચોટી મૂખી દીધી, અને પોતાના પુત્રને અને ખીજા થોડા ઉમ નવાને સાથે વધીને પોતે સોનેશ્વરનાં દેવમમા પેરા તેણે આરસપાદાણની માધેથી બન્ધ જગ્યા જોઈ તેના ઉપા નડપને ચમત્કારિક ક્રોતરણીથી ક્રોત-ગેતા અને ગ્લગ્લિન થાજના હતા. માંદવા નિજમખપમાં ખ્હારનું અજવાણુ આવી શકતુ નહતુ, ત્યાં તોનાની સાકળે દીવાનું ઝૂમરખ લટકાવેલુ હતું તેને અજવાજે મોમેશ્વરનુ સિંગ જોવામા આન્યુ. તે નવ શીટ ખ્હાર દેખાતું હતુ ને ડરીટ લોપમા હતુ પાદશાહના તુકમથી નિંજના બે કડકા કરવામા આવ્યા નેમાતો એક હિન્દુગ્રાનમા જાહેર મઠિજદના પગથિયામા જડવાને અને ખીજો મજલીના પોતાના મેહેવની ટચેરીના દર્વાજા સાર રાખે. ખીજા કડકા મક્કા અને મીના શદ- જે તેઓના ધર્મના મથક છે તેઓને માન આપવા સાર ત્યા મોકતવા નખ્યા મહમૂદ આ પ્રમાણે કડકા કરવાના કામમા નાગ્યો હતો તેવામા શાહણે ત્યા આવીને તેની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, તમે જે પિંગ હવે તોડા નહિ તો અમે તમને ધણું ધન આપિયે આ સાબળી મહમૂદનું મન જગા હનુપ્યુ થયુ એવામા તેના ઉમરાવો તેને સધાંદ આપવા પાગ્યા તે એવા મનનુબાધી કે તે સીકાગ્ગે, ને તેજ પ્રમાણે થોડોક નિચાડ કરીને મુલ્તાન પણ જોડ્યો કે, માર્ત વેચનાની કીર્તિ ગેગવવા

કરતા મૂર્તિ લાગવાની પ્રીતિ મારે જોછે છિયે પછી હુટાહુટનું કામ ચાલ્યું
અને લિંગ નીચેથી તેઓને ધણુ ધન મળ્યું

મુસલમાન ઇતિહાસકર્તા પણુ કણુન કરે છે કે, ઘેરો ઉગાવનાના પ્રયત્નમાં
લીમદેવ પાર પડો ન હતો તો પણ તેણે ત્રણ હજાર મુસલમાનોને કાપી
નાખ્યા હતા, અને દેવપદણુ લેનાયા પછી તે સર્વેન દરી લીધેના દેવાનપથી
૧૨૦ માઈલ (૪૦ પરસગ)ને છેડે, ^૧કંઠા (કંઠના કંથકાટ) નામના
કિલ્લામાં જઈ પેદા તે શગ ગાય, લીમદેવની પઠનાડે જનાને મોમનાથનું
ઉપર પ્રમાણે દ્રવ્ય એકડું કરીને, મદમ તથા ગયો મુત્તાને ત્યા આવી
પહોંચ્યો તો ખરો, પણ કિલ્લાની પામે જવાનું તેને દેખીતું અશક્ય લાગ્યું,
કેમકે તેની ચોમેર (રણનું) પાણી આવી રહ્યું હતું ને માન એક જ જગ્યાએ
ધઈને ઉતરીને જવાય એવું હતું તો પણ મદમ પોતાના સરકાર સહિત નિમાન

૧ મૂળ અંગ્રેજીમાં ગણુદાખા લખ્યું છે તે ભૂલ છે, તે ફિરીસ્તા ઉપરથી લખ્યું છે
જિગ ગણુદેખી ટેવે છે એ પણ માત્ર કલ્પના છે ફિરીસ્તાની કેટલીક પ્રતેમાં અડાળ
અથવા ખંડાવ-ખંડાવ જોવામાં આવે છે આસપાસના વૃત્તાંતો ઉપરથી એમ સિદ્ધાંત
થયો છે કે, આ લખાણ તે કંઠમાં આવેલા કંથકાટને લાગુ પડે છે આ કિલ્લો
હવે હુંગરી ઉપર ત્રણ માઈલના ઘેરાવામાં મજબૂત ગાંધણીનો હોતા તથા રણના પાણીથી
રક્તાવદો હોતાં લીમને વધારે ચોથ લાગ્યો દરો, કેમકે મૂલશાન ઉપર આરપે હત્યો
કર્યો ત્યારે તે પણ ત્યા ગયો હતો જુનો પાકળ પૃથ પ

વળી કંઠ તે વેળાએ લીમના તાબામાં હતું એ વાત તેના એક તાકપટ ઉપરથી
સિદ્ધ થાય છે આ લેખ ઇન્ડિયન આન્ડીકવેરીના ભાગ ૬ કુને પૃ ૧૮૩ મે, તેમ જ
અર્લેસે બ્રહ્મહિલવાડના ઇસ્ટીકથોના લેખનું ન્હાનું પુસ્તક અપાનું છે તેને પૃથ ૪૮-૫૧મે
છે તે સર્વત્ર ૧૦૮૬ કાર્તિક સુદ ૧૫ નો છે તેમાં કંઠ મેંડલમાં આવેલ મસૂર ગામ
ઉદ્ધારક અજયપાલને આપ્યાનું જણાવ્યું છે

આ સ્થાનને કંથકાટ કસાવવામાં હવણાની સ્થિતિ ઉપરથી કેટલાકને શક ઉપજે
છે ત્યા આગળ પાણીમાં અતી ઝીંટ થવાનું ચોક્કસ જણવેસરું તેમને લાગતું નથી
કંઠ એટલે બેઠ, અને તેની આસપાસ પાણી પણ રહેલું તથાપિ ધીરધીરે તે ઉતર
અને પૂર્વમાં ચોક્કસ ચઢે મળે છે હવણા વળી કંઠના અખાતોને ધસાદો પૂર્વ ભાગમાં
વધતો જતો જણાય છે અને રણમાં પાણી વિસ્તારાય છે શિખરપુર આગળ કેટલીક
મુદતથી મધવા ફરે છે અને કદાપિ હવે પછી તે બહાર પણ ચઈ રાકરો કર્નવ વોંટ
સજ (કાઠિ ગેઠે પૃ ૮૦) કાઠિયાવાડના કિનારા પર મિવાણીની ઈશાનકોણે થોડા
માઈલને અંતરે આવેલ ગાંધણી હોય એમ ધારે છે તેમ જ બીજા કેટલાક નવી નવી
કલ્પના કરે છે સર્વ વાંટ લક્ષમાં લેવા આ સ્થાન કંથકાટ હોય જોઈએ એમ મારે
અભિપ્રાય થાય છે. આ સ્થાનનું મેં સારી રીતે અવલોકન કર્યું છે ૨ ઉ

પડીને, અને કુરાન ઉપર પોતાના લાગ્યનો આધાર રાખીને, પાણી જે વેળાએ ઉતરતું થવા માંડ્યું તે પ્રસંગ સાધી, સેના સહિત પાણીમાં ચાલ્યો, તે સામી ખાલુએ હેમસેમ આવી પહોંચ્યો ને તાબડતોળ હલ્યો કર્યો. મુસલમાનો પાસે આવ્યા કે તરત લીમદેવ નાઠો. એટલે હલ્યો કરનારાઓના હાથમાં સહેલાઈથી કબજો આવ્યો. તે વેળાએ જ કિસ્તાનું રક્ષણ કરનારા હતા તેમના ઉપર કાળો કેર વર્તીવી દીધો. ઊછોકરાંને ફેદ કરી લીધાં ને મહમૂદે કંડહત (કંચકોટ) હાંટીને પોતાના ખળનામાં ઉમેરો કર્યો.

એ પ્રમાણે જય પામીને મહમૂદ અલ્લુદિલવાડ પાછો આવ્યો અને ત્યાં તેણે ચોમાસું ગાળ્યું એમ લાગે છે. તેને ત્યાંની જમીન એવી ફલદૂપ લાગી, અને હવા એવી સ્વચ્છ અને નિરાગ્રી જણાઈ, તથા સીમ એવી ખેડેલી અને રમણીય દેખાઈ કે, ફેદે છે કે તેણે પોતાના કુંવર મસાઉદને ગજનીનું રાજ્ય સોંપીને ત્યાં પોતાની રાજધાની કરાવી કેટલાંક વર્ષ રહેવાનો મનસુખો જણાવ્યો. લોકોના જવાહીરની અને પૈત્રીની ખાણોની વાતો સાંભળીને મહમૂદના વિચાર ધણા બદલાઈ ગયા, અને તેને જવાહીર એકઠું કરવાનો છોકરવાદી ભરેલો શોખ હતો, તેથી તે કેસો જિતવાને સારૂ ફેદે છે કે તેણે દરિયાઈ ફોજ તૈયાર કરવાનો પક્ષો મનસુખો કર્યો; પણ તેના સરદારોની ગંભીરાઈભરેલી સલાહ ઉપરથી તેણે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો, અને તેમના કથા પ્રમાણે માન્ય કરીને પોતાના રાજ્ય ભણી જવાનો કરાવ કર્યો.

વિલાસી આમુડ રાજાએ પોતાનું રાજ્ય છોડી દીધું તે તેની બહેન

૧ મહમૂદ ચડી આવ્યો ત્યારે આમુડ અથવા બમુડ, અલ્લુદિલવાડનો રાજા હતો એણે કેટલાકનું ભૂલબેરું માનવું છે તે ઉપરથી પોતાના દેશની દુર્દશા થઈ તે સદન નહિ કરી રાકવાથી તે કાપડી (અલીપ) થયો. પણ ખરી દમ્પીગત એમ નથી. મહમૂદ ચડી આવ્યો તે વેળાએ તો લીમદેવ ગાદિએ હતો એમ ધ્રુવ અલ્લિદે પોતાની કામિદ્ધ તવારિખમાં જણાવ્યું છે; તેમ જ તારીખી અલ્લીનો કત્તો મહે છે કે, “સોમનાથની ચકાઈ પૂરી થવા પછી મહમૂદને ખબર પડી કે નદરવાડ (અલ્લુદિલવાડ)નો રાજા લીમ નાચી ગયો છે અને કંદમ (કંચકોટ)ના કિસ્તામાં પેશી ગયો, એટલે ત્યાં ચડી ગયો.”

દ્વયાશ્રવના મુજરાવી બાબાનવારને પૃ. ૧૨૩ મે નીચે પ્રમાણે લીધે છે:—“આમુડ-રાજા બહુ કામી હોવાથી તેને તેની બહેન વાલિલી દેવિયે પસંદ કરી તેના પુત્ર વલ્લભરાજને ગાદી આપી. આમુડરાજ આથી વિરાગ પામી કામી તાફે જતો હતો, તેવામાં માર્ગમાં એને માલવવાના લોકોએ હુલ્લો તે ઉપરથી એણે પાછા આવી વલ્લભને આજ્ઞા કરી કે માલવરાજને ફંડ દેવો.” ૨. ઉ.

સાથેના કહેવાતા ગોત્રગામી સંબંધને લીધે નહિ, પણ તેના દેશની આ પ્રમાણે દુર્દશા થઈ તેથી કદાપિ છોડી દીધું હશે એમ લાગે છે, આ વિશે ગમે તેમ હોય, પણ પછીથી એનું નામ કશામાં આવતું નથી, અને ગુજરાતમાં પોતાના લણીનો ખંડિયો રાજ્ય સ્થાપવા સારૂ, મહમ્મદ અને તેના કારભારિયોનું લક્ષ હઠ્ઠદાર પુરૂષ શોધી ફલાડવામાં લાવ્યું હતું તેવામાં પણ વલ્લભ અને દુર્લભસેન એ બેઉ લાધ્યો વારસે ભાંગ્યક થઈ હતી. વલ્લભ, જે યુવરાજ હતો તેનો ડહાપણ સંબંધી સર્વ ખાલજોને ધણો ભરોસો હતો, માટે તે ડાહ્યો અને વિદ્વાન છે એવું તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. વળી આમ્રદથી ફહેવામાં આવ્યું કે, તેને એક પરગણાનો અધિકાર સ્થાપનાય આપેલો છે, ત્યાં પણ વાજખી રીતે અને ન્યાયથી વર્તે છે; તેથી ખંડણી આપવાનું એક વાર જો તે માન્ય કરે તો તે પ્રતિ વર્ષે ગળની મોકલી દેવાને ચૂકે નહિ. ખીજા ફહેવા લાગ્યા કે, દુર્લભસેન જ્ઞાન મેળવવા અને યોગાભ્યાસ કરવામાં લાગેલો છે, માટે રાજ્ય એને સોંપવું જોઈએ—પણ સામા પક્ષવાળા તેનો અપવાદ કરી ફહેવા લાગ્યા કે, તે દુષ્ટ સ્વભાવનો પુરૂષ છે, ઈશ્વરની તેના ઉપર અકૃપા થઈ છે, અને તે દુનિયાથી વિરક્ત થયો છે તે પોતાની ઇચ્છાથી થયો નથી, પણ ગાદી ઉપર બેસવા માટે તે પ્રયત્ન કરતો હતો તેથી એના લાધ્યે એને ધણી વાર કેદ કર્યો હતો, માટે પોતાનો છવ ઉગારવાને અર્થે એણે ઢોંગ કર્યો છે. આ બધો વિવાદ સાંભળીને સુલતાન બોલ્યો કે, જો કદાપિ યુવ-રાજે પંડે આવીને રાજ્યને માટે વિનંતિ કરી હોત તો તેને આપવામાં આવત. પણ એણે તો કશી માફરી કરી નથી, તેમજ પોતે સલામ સરખી કરવાને પણ આવ્યો નથી, તેને આવડું મોહું રાજ્ય સોંપવામાં આવશે નહિ. આમ કહીને તેણે વનવાસી દુર્લભસેનને ગૂજરાતનું રાજ્ય સોંપવાને પસંદ કર્યો, અને તેણે પણ કાણુલ અને ફંદહારના જટલી ખંડણી આપવાનું કમુલ કર્યું. વળી સુલતાનને તેણે વિનંત્યો કે, મારી સત્તા સારી પેઠે બેઠી હશે નહિ એટલામાં તો વલ્લભસેન બેશક મારા ઉપર હલ્લો કરશે, માટે મારા રક્ષણને અર્થે, થોડા થોડેધાર ચૂકા જાઓ. દુર્લભસેને આવ્યું કહ્યું તે ઉપરથી સુલતાનના મનમાં આવ્યું કે, આપણે આ દેશ છોડીને જઈએ તેના ખેલાં વલ્લભસેનને જેર કરવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ, તેના આવા કહેવા ઉપરથી થોડી વાર પછી, વલ્લભસેનને કેદ કરીને મહમ્મદની આગળ આણ્યો.

૧ ગત ૫. ૧૦૮ મે દીપ આપી છે તે પ્રમાણે વલ્લભ માલવાના રાજા ઉપર ચઢ્યો પણ ત્યાં તેને શાંતી નીકળાથી મરણ પામ્યો. આ વિષે દુર્યાયનના ભાષાન્તરના ૫. ૧૨૫મે જીવો—“દેવચોગે કરીને અને એવો કાઈ દુષ્ટ રાજ થયો કે જેને કાઈ વચ કરી

મદ્યમૂદ એક વર્ષ કરતાં પણ વધારે વાર ગૂજરાતમાં રહ્યો, ત્યાર પછી ધરભણી પગલાં ભરવાને તે વિચાર કરવા લાગ્યો, અને દુર્લભસેનની વિનંતિ ઉપરથી મુવગાજ વજ્રસેનને પોતાની સાથે ગજની લઈ જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. જે રસ્તે યદને તે જવાને નીકળ્યો તે રસ્તો અજિત ભીમદેવે અને તેના સહકારી અજમેરના રાજા વિસલદેવે રોક્યો હતો. આટલી વારમાં મુસલમાનની ફાજ, લડાઈથી અને હવાના ફેરફારથી એકી યઈ ગઈ હતી તેથી લડાઈ મચાવવાના જોખમમાં પડવાને બદલે સિન્ધની પૂર્વનો રેતીનો નવો માર્ગ ગોંધી-ફઠાડી, તે માર્ગે યદને જવાને મદ્યમૂદે નિશ્ચય કર્યો. આ રસ્તે જતાં પણ ઉજ્જૈન મેદાન આવી પડ્યું, ત્યાં પાણી વિના તેની ફાજનો ધાણ વગી ગયો, અને તેના ઘણા ઘોડેચારો હતા તેઓના ઘોડા માટે ધાસ-દાણો ખૂરી પડ્યો; ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રી સુધી એક હિન્દુ બોલિયો, તેના

“રાત્રું નહિ. આ દેશને જદ્દિ પામતાં કાઈ ઔષધ અટકાવી રાત્રું નહિ. કાળને પરાજય “પમાડતો, મિત્રો સાથે વાર્તાનંદ કરતો, તત્તવચિચારમાં નિમગ્ન રહેતો એ (વદ્ધભરાજ) “પરમાત્મામાં લીન થયો.” મરણસમયે તેણે સેનાપતિને કહ્યું કે, “મારું મરણ જુલાવીને “સેન્યને ધ્રુવજ્ઞિસપુર લઈ જા, તને અમુક પારિતોષિક અર્પું છું.” ઘનજ્ઞિસવાડ આવી આ માઠા પરિણામની વાત આમુંડને કહેતાં “અત્યંત મનવલતા અમિની પેટે “સુગમી રહેલા શોભથી રાત્રું (આમુંડ) અંત તપસા લાગ્યું. એટલે ધર્મોપદેશક નિષિ- “યોનો સમાનમ કરવા માંઓ; ને પુણ્યવીર્ષ(શુભવીર્ષ)ને સમારવા માંત્રું, પછી રાત્રુંને “પરાજયપર્ત્તો દુર્લભસેનને રાજ્ય સોંપી સર્વને વિસ્મય પમાડનાર એ રાજાએ, વિસ્મય “પમાટે તેવા ઉમ તપોગુણથી, નર્મદા તટ ઉપરના શુભવીર્ષમાં જઈ આત્મધ્યાન “ધરવા માંત્રું.”

દુર્લભરાજે કેટલાંક વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી પોતાના ન્હાંના બાઈ નાગાર્વંદના ભીમ નામે ન્હાના પુત્રને કહ્યું કે “પૃથ્વીને તારા ગુણથી વશ કરીને મસત્ર કરતો, રાત્રુંને તેજથી “શોભા નાંખી પરાજય પમાડતો ધ્રુવ પૃથ્વીને ગ્રહણ કરે, હું હવે વીર્ષમાં જઈ કર્મપારાને “કાપીશ.” ભીમે રાજ્ય લેવાની આનાકાની કરી પણ ઉવટે દુર્લભરાજે અને નાગરાજે “ભીમને સમજાવીને અમિયેક કથો. “એ નવા રાજાએ એવી રોમાં વિસ્તારી કે જેવી એના પછી કાઈ કરી રાત્રનાર નથી પણ દુર્લભરાજ સ્વર્ગપુરને ચોખાવવા લાગ્યો અને “તેનો ન્હાનો બાઈ (નદ્ધરાજ) પણ સ્વર્ગનો અવકાશ ચર્ચે.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે, મદ્યમૂદ આવ્યો ત્યારે વજ્રસેન તો માત્ર છ માસ રાજ્ય કરીને મરણ પામ્યો હતો, અને દુર્લભરાજ, ભીમને રાજ્ય સોંપી વીર્ષમાં જઈ વસ્યો હતો. માત્ર એટલો સંજવ રહે છે કે મદ્યમૂદ ત્રી આઠવે ત્યારે ધર્માભિમાનને લીધે દુર્લભસેન વીર્ષરાત્રી થયો છતાં પણ લડાઈમાં લેગો મરણો હતો એમ કેટલાએક લખ્યું છે તેનો સંજવ હોય ખરો. ૨ ઉ.

તેવામાં આવે છે ખરો, તો પણ જે સમયનું તે લખે છે તેની સમજ રૂપા છે, અને તેણે જે વર્ણન આપ્યું છે તેમાંથી ખીન્નું સૂત્રી આવે છે જ નહિ. જોકે દેહાણુથી એકઠી કરેલી સામગ્રીની ગોઠવણી કરવાનું સાધન, તેથી મળી આવે છે એ કારણને લીધે તે ખપનું છે.

હુમાયુનું કહે છે કે, “હોમટેવે સારી રીતે ગાળ્ય ચપાચું.
“ભિયાગનો અપરાધ જતો કરતો નહિ. ચોરાને તે મુઝિથી પકડીને
“કરતો હતો, તેથી તેના રાન્યમાં ચોરીઓ ઓછી થતી હતી. તે
“બહુ સારી રીતે કરતો, તેથી વનમાં વાઘવટથી પણ કાઢતો. એ લેવાતા
“નહિ. જે રાજાઓ સહુની ખીકથી નાસેડું લેતા તે હોમને ઘરણે આવે
“રહેતા; કેટલાક ગાળ તેના રાન્યમાં ચાકરીએ રતા હતા તેથી તે “ર
“ધિરાન” કહેવાયો. ઘુંડ અને અંધના રાજાઓએ તેને નગરોણાં મા
“હતાં. મગધમાં પણ તેની છોર્ત પ્રસરી હતી; કવિઓએ માગધી અને
“લાસમાં એનાં પરાક્રમનાં વખાણતી કરિના કરી હતી, તેથી તેની
“એટલી બધી પ્રસરી હતી કે તેને જાણે નગરે દીકો હોયની એમ
“દેખના લેકો તેને ઓળખના હતા.

“એક વાર હોમના બાતમીદારોએ આવીને તેને કહ્યું કે, “
“અને કુવાઈ જાતે સિન્ધુ પતિ અને ચેદીના” રાજા આપની
“ધિકાર કરે છે. અપરાધ આપે છે, આપના શુભોનો અપાર્થ
“આપનામાં દોષ આરોપણ કરે છે. સિન્ધુરાજા તો રહે છે કે
“હોમની ખખડ લઈશ.” આ રાજાની ધારણાઓ જેવી મોટી છે
“તેનામાં બળ પણ છે. શિવચાણુના રાજાને તેણે જિતી પેહાના
“રાખ્યો છે, તેમ જ ધણાએક ખીજ એટલા રાજાઓ અને ગ.,
તાણે કમ્યા છે.”

આ બધી વાતો હોમે ત્યારે સાંજી ત્યારે તેણે પોતાના
બોવારી એ વિષે વિચાર કરવા માંડ્યો, ને એકદમ મેના

૧ ચેદી તે દાહનું ચંદ્રેવ, ગોડનાણમાં છે તે દરે એવી
શ્રી કૃષ્ણના સહુ શિશુપાલનો તે દેસ હતો. (ચંદ્રેવ દેવ એ દાહનો
જુવો પાછળ ૫ ૧૦૫ ની ટીપ.

૨ ધાસનગરીના સિન્ધુરાજ(સિન્ધુક)નો સમય ૯૧૭-૯૪૬
પછી હોમટેવ ચલે છે (૧૦૧૦-૧૦૫૫), તેનો અર્થ સં
પુરાણ તે સિન્ધુદેસના રાજાને લાગુ પડે છે.

“દામોદર^૧ કરીને હતો તેને ચેદીના રાજ લણી મોકલી ફેલાવ્યું કે ખંડણી
 “આપવાનું માન્ય કરશે તો અમે સલાહ કરીશું. દામોદરે જઈને કહ્યું કે
 “અમારા રાજ્યે, દશાર્ણવનો રાજ, કાશીના રાજ, અને બીજા ઘણા
 “રાજ્યોને તાબે કરી લીધા છે. વળી ભદ્રલટ નામે ગજબંધના રાજ્યે દૂર
 “દિશથી આવીને પોતાનું શરણાંગતપણું બતાવ્યું છે; તેજીગિને રાજ તંતીક
 “પોતાનાં હથિપાર હોડી ધ્વજ નમી પડ્યો છે; અયોધ્યાનો રાજ, જેણે
 “આગળ કાંઈ ખંડણી આપેલી નહિ તેણે માર્દના રાજ પાસેથી લીધેલો
 “ખળનો લીમદેવને આપી દીધો છે. કર્ણ રાજ્યે, ઘોડી ધડલાંજ^૨ કચ્છા
 “પાડી, બીજા મેહોરા રાજ્યો સંબંધી તેને ફરેવામાં આવ્યું હતું તેમની
 “પ્રમાણે વર્તવાને માન્ય કર્યું અને લીમને તાબે થયો, તથા દામોદરની
 “સાથે તેણે સોનું, હાથિયો, પવનવેગી ઘોડો, અને બીજા મૂલ્યવાન પદા-
 “ર્થોના નજરાણો મોકલ્યો; તે સાથે વળી તેણે માળવાના રાજ ભોજ
 “પાસેથી સોનાની પાલખી^૩ લીધી હતી તે મોકલી. આ બધી ભેટ લઈને
 “સિદ્ધાર્થ પ્રતિનિધિ, લીમદેવ પાસે પાછો આવ્યો. તેણે સલાહના કરાર
 “સ્વીકારીને, પોતાના પ્રધાન પાસે બાહ્ય રખાવ્યા અને જયોત્સવ કરતો
 “અમુલ્લિલવાડે પાછો આવ્યો. ત્યાં નગરના લોકો ઉત્સવનો દિવસ હોય તેમ
 “સારાં કુગડાં લતાં પેદેરીને આનંદલક્ષ્યા તેના સામા ગયા; કેમકે લીમના
 “રાજ્યમાં તેઓ ઉપર કાંઈ સંકટ આવ્યું ન હતું તેથી તેના પ્રતિ પ્રજાની
 “પ્રીતિ હતી. માત્ર છુપા ચોરથી જ તેઓને રક્ષવામાં આવતા હતા એટલું જ
 “નહિ પણ ઉધાડા શત્રુઓ તેમનાં શહેર ઉપર હુમલો કરી શકે નહિ અને આજ
 “લગાડી ઇષ્ટને લાખંડર આપ્તિમાં નાંખે નહિ એવી રીતે તેઓને રક્ષવામાં
 “આવતા હતા.”

એ પ્રમાણે હેમાચાર્યે જ્ઞતાન્ત આપ્યો છે, તેમાં લીમ અને માળ-
 વાના પ્રખ્યાત રાજ ભોજ તથા છેક પૂર્વ લંછીના રાજ કર્ણના રાજ્ય વિષે
 તેણે લખ્યું છે તેની સાથે બીજાઓનું લખવું મળતું આવે છે; અને હેમા-
 ચાર્યે પોતાના વર્ણનમાં પંચાલ અને સિન્ધની લડાઈઓ વિષે સૂચવ્યું છે તે
 ગજનીના સુલતાન મોહુદના માણસો અને હિન્દુઓ વચ્ચે મુસલમાનોને

૧ એટલું જ હામર નામ આપે છે. ૨. ઉ.

૩ ભોજે સોનાની પાલખી ઇષ્ટને ભેટ આપી હતી પણ ભીમે ન્યારે ભોજની
 પાસેથી રાજ્ય લઈ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તે ભીમ સાથે મળી ગયા હતા અને
 ભીમને કેટલીક ભેટ (જુલો) માર મૂક્યા હતા (કવિહાસ ૧. ૬૪). આથી તે સાથે રાજ
 પાલખી પણ ભીમને અર્પણ કરી હતી.

ધર્મક્ષેત્રમાંથી ફહાડી મૂકવાને માટે ભીમના સમયમાં લડાઈ ઉઠી હતી તેની સાથે સમય ધરાવતું હોય એમ જણાય છે, આ લડાઈમાં ભીમદેવે કરો ભાગ લીધો ન હતો, એવું બીજે ઠેકાણે લખેલું છે તે ઉપરથી જોવામાં આવશે, પણ ઉલટી તેણે તેમાં સામેલ થવાને ના કહી તેથી એકઠા મળેલા રજપુત રાજના હથિયાર પોતાના ઉપર ખેંચવાનું તેણે કારણ ઉત્પન્ન કર્યું હતું આ વૃત્તાન્તનો સમય બીજા પ્રમાણે ઉપરથી મળી આવે છે તે અમે હવે લખીએ છીએ

માળવાનો પંચમાર રાજ, સિંગભટ^૧, આ વેળાએ પુત્ર વિનાનો હતો તેને મુજ-ધાસની ઝાડીમાંથી કાઢ્યે કાઢાડી નાખેલો એક છોકરો જઓ તેનું નામ તે ઉપરથી મુંજ પાડીને તેણે નિજપુત્ર કરી લીધો. ત્યાર પછી સિંગ ભટને સીંધવ^૨ નામે એક કુમાર થયો. પોતાના મરણાવસરે સિંગભટે મુંજને પાસે બેલાવીને તેને પોતાની પછવાડે ગાદિયે બેસારવાનો મનસુબો હતો તે કહી બતાવ્યો અને તે જ વેળાએ તેના જન્મ સમયથી અને તેને નિજપુત્ર કરી લેવા સમયથી સર્વ જે ખરેખર હતું તે તેને કહી દીધું, તે તેને સમજાવ્યો કે, તારા બાઈ સીંધલ સાથે પ્રીતિભાવથી રહેજે.

મુંજે ગાદિયે બેઠા પત્રી, તેના ડાબા પ્રધાન રૂદ્રાદિત્યના આશ્રયથી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, પણ સિંગભટે તેને છેલ્લી શીખામણ દીધી હતી તેથી અને તેના જન્મ વિષેની વાતથી તેની સ્ત્રી જણીતી હતી, એટલા માટે તેને મારી નાખીને, અને ગાદીના ખરા વારસ સીંધવને માળવાગાથી ફહાડી મૂકીને પોતાનો નિર્દય સ્વભાવ દર્શાવ્યો. સીંધવ સ્વભાવનો ઉન્મત્ત હતો માટે, અને મુંજની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો હતો તેથી, મુંજને ક્રોધ થયો હોય એમ જણાય છે કેટલાક સમય સુધી તો તે ગૂંજરાતમાં ફાસદ કરીને ગામ છે ત્યાં રહ્યો (મો વશા અમદાવાદથી મુમ્બારે ચૌદ ગાઉ ઉપર કાશિગ્રાપાવડી છે તે હશે) છેવટે સીંધલ માળવાગા પાછો આવ્યો ત્યાં મુંજે તેનો મત્કાર કરી રાખ્યો અને રાજ્યનો ભાગ તેને સ્વાધીન કર્યો પણ આ મેળાપ ઘણા દિવસ ચાલ્યો નહિ મુંજે આખરે સીંધવને પકડીને કેદ કર્યો અને તેની આખો ફહાડી લીધી

પ્રસિદ્ધ હોજી રાજ, સીંધવનો પુત્ર હતો તે તેની આવ્યાવસ્યામાં મુદ્દગામાં પ્રીણ થયો તેમ જ શાસ્ત્રોનો તે જાણ થયો, પણ નેશિયોએ

૧ સિદ્ધમટ, સિદ્ધનટ, શ્રીકર્ણ એવા પાઠાન્વરે નામ છે

૨ સિન્ધુલ, સિન્ધુરાજ

તેના નીચે પ્રમાણે બળિષ્ઠ જન્માક્ષર વર્ત્યા, તેથી, મુજ રાજાનો તેના ઉપર ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.

વંચાણદ્વપંચરણિ સપ્તમાર્ગ દિવચ્ચમ્ ।

મોજરામેન મોકલ્યઃ સર્ગોઢો દક્ષિણપથઃ ॥

અર્થ-“લોજરાજા, પંચાવન વર્ષ, સાત માસ^૧ અને ત્રણ દિવસ મુખી દક્ષિણા પથ અને ગૌડનું રાજ્ય લોગવશે.”

રાજાએ જાણ્યું કે, લોજ ગાદિયે બેસશે તો મારા પુત્રને રાજ્ય મળશે નહિ તેથી તેને મારી નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ એના પ્રાણ બેવાને જોએનારે મોકલ્યા હતા તેઓ એની મુંદરતા અને સદ્ગુણ જોઈને એને મારી નાંખવાનું કામ કરી શક્યા નહિ. રાજાએ તેમને સોંપેલા કામ વિષે પૂછ્યું ત્યારે તેઓએ તેને કહ્યું કે અમે અમારું કામ પૂર્ણ કર્યું છે. એમ કહીને લોજે તેઓને કાગળ^૨ આપ્યો હતો તે રાજાના હાથમાં મૂક્યો. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:-

માધ્વાતા સ મહીપતિઃ કૃતયુગાર્લંકારમૃતો ગતઃ

સેતુર્વેન મહોદયૌ વિરચિતઃ ક્વાર્સૌ દયાક્યાન્તકઃ ।

અન્યે ચાપિ કુપિહિતપ્રમૃતયો યાતા દિરં મૃપતે

નૈકેનાપિ સર્મગતા વહમતી મન્યે ત્વયા વારયતિ ॥

અર્થ-સત્યુત્તમના અલંકાર રૂપ માધ્વાતા મહીપતી મરી ગયો; જેણે મહા સમુદ્રની ઉપર પાળ બાંધી, અને જેણે દસ મસ્તકવાળા રાવણનો નાશ કર્યો એવો પૃથ્વીપતિ રામ પણ કયાંય જતો રહ્યો; તેમ જ, એ વિના કુપિહિર આદિ લઈને બીજા રાજાઓ સ્વર્ગે ગયા પણ તેમનામાંથી કોઈની સાથે પૃથ્વી ગઈ નહિ, તથાપિ મને લાગે છે કે, હે મુંજ રાજા ! એ પૃથ્વી હવે તારી સાથે આવશે.

૧ અંગેષમાં ૭ માસ લખ્યા ॥ તે મૂલે યથેલી જણાય છે. ૨. ઉ.

૨ આ વિષે એવી કથા છે કે જંમલાલા (બંગ અથવા બંગ દેશના) મૂખાજનો વાસનાજ નામે યેહો હતા તેને એક ગામ આપવાની લાલચ હતી એને લોજને મારી નાંખવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તેને આ કામ અયોગ્ય લાગ્યું હતું, પણ રાજાની મરજી રાખવાને એ કામ તેણે તામરું જ માથે લીધું, જે લોજને વનમાં લઈ ગયા પણ માર્યા વિના છાનોમાનો પાછો આણી એક લોંબામાં સંતાડી મૂક્યો જે રાજાની સાતરી કરી આપવા સાર તેને એક દુઝિમ માધું કરીને જતાવ્યું. ૨. ઉ.

૩ કાગળ નહિ પણ વડના પાંદડા ઉપર લોરીવડે લોંબે લખી આપ્યું હતું એવી કિંવદંતિ છે. ૨. ઉ.

આ સ્ત્રી વાંચીને મુંઝવે ધણી ખેદ થયો અને આવા કુમારને મારી નખાવ્યો તેથી તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પછીથી તેને ફરેવામાં આવ્યું કે ભોળાનો છવ લીધો નથી. આ સાંભળીને તેને ધણી દર્દ થયો તે ભોળાને પોતાની પાસે મગાવીને તેને સુવરાજ કરી સ્થાપ્યો. દત્તકયા એવી છે કે, કચ્છના ન્હાના રણની પૂર્વમાં એક પ્રદેશ છે તેને આઘણે ધર્મારણ્ય કહે છે તેની પાત્રા કરી, મુંજ રાજ્યને પોતાનાં પાપનિવારણની વાત પ્રસિદ્ધ કરી, ત્યાં તેણે એક નગર વસાવ્યું તે હજી સુધી મુંજપુર કહેવાય છે.

તિલગાનાર દેશના રાજા તૈલપદેવ ઉપર ચતુર્થ કરવાને મુંજ હવે તૈયાર થયો. તે વેળાએ તેના પ્રધાન રૂદ્રાદિત્યે તેને ધણી સમજાવ્યો અને આગળની લડાઈમાં નાશ થયો હતો તે કહી બતાવ્યું, તથા આગળનું એક ભવિષ્ય વર્તેલું હતું કે, માળવાનો રાજા જો ગોદાવરી નદી ઉતરીને પાર જાય તો તેનો નાશ થાય, તે વચન આ વેળાએ તેને કહી કહી સભળાવ્યું રૂદ્રાદિત્યનું વાચ્યું મુંજે ચલકાસુ નહિ તેથી ખોટા પરિણામની અગમ વેદનાનો ખેદ તેના મનમાં લગાઈ ગયો એટલે પોતાની પ્રધાનપણીની જગ્યા ઉપરથી તેણે હાથ ઉઠાવ્યો અને તરત જ પત્ની મરણ પામ્યો. મુંજ રાજ્યને હરીલાલેડા કરીને પોતાનું ભાગ્ય ખોલ્યું, અને તૈલપદેવની સેના સામે લડ્યો, તેમાં તે હાર્યો, ને કેદ પકડાયો. આ વેળાએ એના પ્રધાને એને બચાવવાની યુક્તિ કરી હતી તેથી છૂટી ગયો હોત, પણ એને કેદમાં જતાં, તૈલપદેવની ખેડેન મૃણાલવતીની સાથે પ્રીતિ બાધી હતી તેને જાની વાત કહી, એટલે તેણે તેને દુઝો દીધો. હવે તો મુંજની ધણી જ હતી.

૧ પાટણ પાસેના મોઢેરા અને તેની આસપાસની ભૂમિને ધર્મારણ્ય કહે છે ૨ ઉ ૨ પૃષ્ઠ ૫૮ ની ૧૧૫ જુલો.

૩ કાલિંજરમાં મુંજને પૂરેલા હતો ત્યાં સુધી ભાગ્યમાં સુરમ ગોદાવી હતી તેમાં થઈને માળવામાં નાશી જવા મૃણાલ દેવીને મુંજે કહ્યું પણ તે વયે મુંજના કપ્તા મોદી હતી તેથી તેને લાગ્યું કે લવણ મને ખટવાની કરવાનું મુંજ રહે છે પણ પેર નઈ જવાન સહિષ્ણુનો સમાગમ થયેથી મારા ઉપર અભાવ થશે માટે એની સાથે જવામાં માલ નથી; આવો વિચાર કરીને તેણે પોતાના બાળને મુંજના પલાયન સંબંધી સુત્ર નિયેની વાત કહી દીધી, તેથી તુકસાન થવાથી મુંજ બાંધ્યો કે-

જા મતિ પચ્છદ સમ્પન્ન, સા મતિ વહિલી હોદ,

મુખ મળદ મુણલવદ, વિષન ન વેલદ કોડ.

૪ સાત દિવસ સુધી તૈલપ દેવે વિચારા મુંજને ખાવાનું આપ્યું નહતું આખા નગરમાં ઘેર ઘેર લીખ મગાવી હતી આ વેળાએ બહેનને મરણે મુંજના મનમાં જે વિચાર ઉત્પન્ન થયેલા તે સર્વે વાચવા લેખ છે, કેમકે તે તેના અનુભવના વાક્ય છે ૨ ઉ

અને માડી વહે કરી, અને છેવટે ત્યાં દક્ષકા અપરાધિયોને ફાંસી દેવામાં આવતા દના ત્યાં સર્ધ જઈને તેનું માથું કાપી નાંખ્યું અને તૈલપ ગળના મેહેલની પડોશમાં, પ્રેતમાંથી ખાનારા પક્ષિયો પાસે ચુંધાવા સાર તેનું માથું એક લાકડીમાં ખોદી રખાવ્યું.

ફરે છે કે, મુંજ રાજાએ, પૃથ્વીના ભૂગોળશાસ્ત્ર વિશે વર્ણન લખ્યું છે. તે પછવાડેથી લોજ રાજાએ સુધારીને પાંચઠ્ઠે કર્યું છે.^૧ તેણે વિદ્યાને ધણો આશ્રય આપેલો જણાય છે, તે તેના મરણ પછી નીચે પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પણ દેખાઈ આવે છે:—“સદ્ગુણસંયમ મુંજ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે લક્ષ્મી શ્રીકૃષ્ણની પામે જતી રહી, શૌર્ય શ્રીવીરને ઘેર ગયું; પણ સરસ્વતીને કાઢીને આશ્રય લેવાનું રહ્યું નહિ.”^૨

મુંજની પછવાડે શ્રીલોજ રાજા ગાદીપતિ થયો, તે અદ્વૈતવાદના સૌંદર્ય પેલા સીમના સમયમાં થયો. મંથકર્તાઓને તેઓના વર્ણવ્યા પ્રમાણે મર્વ રાજગુણનો ભરેલો લોજ રાજા મળી આવ્યો. તેને વિષે તેઓએ એવું કહ્યું છે કે, તે નિત્ય નિત્ય પ્રતિ એવા વિચાર કરતો કે, ભાગ્ય છે તે સદા સરખું ચાલતું નથી, અને જિવંતર જળતરંગની પેઠે વૈશ્વલ્યમંચર છે. આવા વિચાર ઉપરથી, તેની પાસે જેઓ આવતા તેમને તે મનમાન્યુ આપેના. માંગણ, ખેવાડી, ખાઠણ, ચોર આદિ તેની પામેથી હણી લેવાને જે તેના મેહેલમાં જતા તેઓને શ્રી લોજની ઉદારતાને લીધે અમાન રીતે મગરું આવો ધૂંદો હાથ નહિ મૂકવા વિશે તેને તેના પ્રધાને વિનિહી કરી તે ઉપરથી તેને અધિકારથી દૂર કર્યો. તેના મનમાં આવતું કે, ખંધિરાજા, કેવું અથવા વિક્રમાદિત્ય એ સર્વથી વધીને, કાંઈએ આગળ નહિ આપેલાં એવાં દાન કેં આપ્યાં છે. આથી તેને આનન્દ થતો હતો એના અમયોદ મોહના હાથનો ઉપાય એની મેળે જ થયો, કેમકે એક કવિ આવ્યો કે તેના એક પ્રકાશમાન ગુણાનુનાદ કાન્યનો રાજાએ બદ્યો આવ્યો કે તે જ વેળાએ એક ખીચુ વધારે સરસ કાન્ય કહી સહજાન્યુ, જેથી લોજરાજાની છેલ્લી વારે હાર

૧ એશિયાટિક રીસર્ચીઝ બાજ ૯ એ પૃષ્ઠ ૧૭૬ આ ઉપરથી.

૨ મુંજને ફાંસી દેતી વેળાએ છાદેવનું સ્મરણ કરવા કહેવાં તે બોલ્યો કે -

લક્ષ્મી યાસ્યતિ ગોવિન્દે વીરશ્રીવીરવેરનિ ।

મહે મુજે યશ્ન. પુજે નિરાલયા સરસ્વતી ॥

(નોંધ) યશ્ન કમ મુંજ જવાથી, લક્ષ્મી ગોવિન્દને મહે મહ ॥

વીર શ્રીવીરવર મહ, સરસ્વતી તેા નિરાલયા યશ્ન છે

૩ ત્રિવલ્લ ચલતા નિજ ચેતસિ નિન્તવનુ કલ્લોલ્લોલ નિર્મં જીવિત ચ

થઈ, અને પોતાની આટલી બધી પ્રશંસા કરનારની સાથે, અરાબરીપણું રાખવા સાથે કવિને છાન્ના રહેવાનું ફહેવાની અગત્ય પડી.^૧

ભોજની સાથે સલાહ કરવા સાથે ભીમદેવે સંધિવિગ્રહ કરવાવાળા પ્રતિનિધિયો. મોદલ્યા હોય એમ જણાય છે; પણ આ બન્ને પ્રતિપક્ષી રાજ્યો વચ્ચે ફહેણુ ચાલ્યું તેમાં એક ખીજને સવિનય લખવાને ઠેકાણે વધારે ઉપમા-લરેલી કવિતાઓ લખી મોકલવામાં આવી એ વિના ખીજો કશો પરિણામ થયો નથી. અને આવી કવિતાની લઙ્કાર્થ ચત્તાવવામાં અણુહિલવાડના ચંચળ યોદ્ધા કરતાં કદાપિ ભોજ રાજ વધારે યોગ્ય ધારવામાં આવ્યો. હશે એ વાત ખેરી, તથાપિ સર્વ જ્ઞેતાં ભીમદેવનો હાથ ખરેખરો ઉપર રજો છે એ વાત માન્ય કરવી જ જોઈએ.

એક સમયે માળવામાં મૌંઘવારી ધણી વધી ગઈ એટલે ભોજરાજ યૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો, પણ ભીમદેવના પ્રતિનિધિ હામરે (અમને લાગે છે કે હિમાચાલે જેને હામેદર લખ્યો છે તે) તેનો વિચાર

૧ મેઠુન પ્રમાણે મૂળ વાત એમ છે કે, જે નવી કવિતા કરી લાવડું તેને એક લાખ રૂપિયા ભોજ આપતાં, તેથી અતિસાર પ્રધાને ચાર એવા પંડિત રાખ્યા કે કોઈ નવી કવિતા એક વાર બોલે કે એક પંડિત તુરત જ તેની તે કવિતા તે જ વેળાએ કહી સંભળાવે, પણ ખીજના સંભળવામાં જે વાર આવે એટલે તે પણ ધારણ કરીને નવી કવિતા તે જ વેળાએ કહી સંભળાવે તેમ જ ત્રીજને ત્રણ વાર મવણ થતાં તે પણ આવેતા કવિની નવી કવિતા તે જ વેળાએ કહી સંભળાવે, ચોથાને ચાર વાર મવણ થતાં તે ધારણ કરીને તેની તે જ કવિતા તેનો વારો આવતાં કહી સંભળાવે. આમ થવાથી ખરું જ્ઞેતાં, આવેલો કવિ નવી કવિતા કરીને બોલે પણ એક પણ એક વારે પંડિતો તે પાછી કહી સંભળાવે, એટલે નવી ગણાય નહિ. આ કુક્તિ એક કવિના સમજવામાં આવી, એટલે તેણે નીચે પ્રમાણે નવી કવિતા કહી સંભળાવી.

થેવ રવં મૌમરાજ ત્રિમુવનવિજયી ધાર્મિકઃ સત્યશરી ।

વિપ્રા તે મે ગૃહીતા નવનવતિયુતા રત્નકોઝ્યો મદીમાઃ ॥

તાંસ્ત્વં મે દેદિ રાજન્ સકલવુષર્જનૈર્જાયતે જૃતમેતત્ ।

ત્વં વા જાનાસિ નો ॥ નવકૃતિરથચેદ્દસમેક દદસ્વ ॥

અર્થ-હે દેવ ભોજરાજ! તું ત્રણે ભુવનનો વિજેતા છે, ધાર્મિક અને સત્યવાદી છે, તારા પિતાએ આરી પાસેથી ૯૯ અણુત રત્નો ઉછીનાં લીધાં છે. હું રાજાના એ રત્નો મને પાછાં આપ; આ રત્નો ઉછીનાં આપ્યાનું રતાન્ત તારી સમાના ભુવનન કવિ અને બહે છે, અમરતો તું બહે છે, પણ જો તમે કોઈ ન બજૂના દો તો મને આ નવો શ્લોક ગણીને એક લાખ આપ

પેશ જવા દીધો નહિ તે એવી રીતે કે તિલંગના રાજા^૧ તૈલપની સાથેના અસલી કનિયો પાછો ઉભો કરવાની-યુક્તિ કરી. આ રાજા જ્યારે માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો ત્યારે, ભીમદેવે જેવા કહ્યા તેવા કરાર કરી તેની સાથે રાજ્યથી સલાહ કરવાને ભોજ તૈયાર થયો. આ સર્વ વિષયની ચિંતાથી ભોજ જ્યારે ધૂરો થયો ત્યારે, ધારા નગર જે ત્યારથી ધારને સાધારણ નામે ઓળખાય છે તે સ્થાપવાના અથવા તેની ફરી સ્થાપના કરવાના કામમાં તે રોકાયો.

પછી, જ્યારે ભીમદેવ સિન્ધ ઉપર ચડાઈ કરવાના કામમાં મંડ્યો (મો વશા તે જેને વિષે આગળ સૂચના કરવામાં આવી છે તે જ હશે.) ત્યારે ભોજરાજાએ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાનો સાગ સાધ્યો. કુંળચંદ્ર કરીને એક સાહસિક પુરુષ સેના લઈને આવ્યો અને રાજાના જન્માક્ષરમાં આપતું હતું કે તે દક્ષિણ અને ગૌડેશનો ધણી યશે તે ભવિષ્ય પૂર્ણ કરવાને તેણે કોલ આપ્યો. ભીમદેવ અર્જુનપુરમાં હતો નહિ તેવામાં કુંળચંદ્ર નગરમાં પેડો, અને તે કુંડીને મેહેલના દરવાજા આગળ જ્યાં પડી કોકાતી હતી ત્યાં ઢાડિયો દારીને જયપત્ર લખાવી લઈ માળવે પાછો ગયો. ત્યાં ભોજે તેનો આદરસત્કાર કર્યો, પણ નાશ થયેલી જગ્યામાં મીઠું ડાહવાને બદલે ઢાડિયો ડારી તેથી તેને ઠપકા દીધો અને કહ્યું કે, એથી તો ઉત્કલ આપણને માનશુકન થયા, કેમકે, આગળ ઉપર માળવાનું ધન ગૂજરાતમાં જશે. આગળ આપણા જેવામાં આવશે કે, યશોવર્મા જે ભોજના વંશમાં થયો તેના વારામાં. આ ભવિષ્યકથન પૂર્ણ થયું છે.

એમ હું છે કે, ભીમદેવ જાનોમાનો ભોજના દરબારમાં ગયો.

૧ જુલો પાછળ પૃ. ૧૧૯ જુલના સમયમાં કલ્યાણના કોલકર્ણીનો તૈલપ રાજા સન ૯૭૩ થી ૮૯૭ સુધી હતો. તેથી આ તૈલપ રાજા ભોજના સમયમાં હતો નહિ, મરતુ તૈલપથી બીજો રાજા સલામત સન ૧૦૦૬ સુધી હતો. ભોજરાજાનો સમય સન ૧૦૧૦ થી ૧૦૫૫ સુધીનો છે એટલે તે પણ નહિ તેમ જ ત્રીજા વિક્રમાદિત્ય પણ યપો તે પણ નહિ તથા પછી જયસિંહ અથવા જયદેવનંદ જે તૈલપનો પૌત્ર તે સન ૧૦૧૬ થી ૧૦૪૩ સુધી હતો, તથા તેનો પુત્ર સોમેશ્વર ૧૦૪૩ થી ૧૦૬૮ સુધી હતો. આ ઉદ્ધા જેમાંથી એકનો સંભવ જણાય છે. ભોજચરિત્રમાં લખ્યું છે કે ભોજના દરબારમાં એક નાટક ભજવી જતાવવામાં આવ્યું તેમાં તૈલપે મુંગને મારી નાંખ્યાનો પ્રસંગ પ્રલહ્ન કરી જતાવ્યો તે બેઠને બોલે સેના સદિત તૈલપ ઉપર આક્રમણ કરી તૈલપને પાડી તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. અહિં તૈલપ લખ્યો છે તે નહિ પણ તેને બદલે જયસિંહ સમજવો. જયસિંહનો કુમાર સોમેશ્વર થયો તેણે માળવા ઉપર આક્રમણ કર્યું છે એ પણ ચાલતા આવેલા વૈરભાવને ક્ષીપે જ.

હતો; ત્યાં તેણે પ્રતિનિધિ ડામરના માણસનો વેપ શીધો હતો, પણ આ સાહસિક કૃત્યનું કાર્ષ્ણ્ય થયું હોય એમ જણાતું નથી એક બીછ વેળાએ એવો બનાવ બન્યો હતો કે, ધારાનગરીના દરવાજાની પામે, સોજની દુવ દેવીની પૂજા કરવા તે ગયો હતો, તેવામાં, ગૂજરાતના ધારેશ્વારો જે તેના ગભ્યમાં એટલા બધા આગળ પેશી ગયા હતા કે તેઓએ તેને લગભગ પકડીને કેદ કર્યો હોય એવો અવસર આવ્યો હતો આ બંને ગભ્યો પાતપોતાનાં આખા રાજઢારભારની વેળામાં એક બીજાના મામાં હતા એમ ખુશ્ખુદીસી આવે છે.

દેવવાડા અથવા આણુ પરતની સપાટ ભૂમિ ઉપર દેવાવધેતો જે પ્રદેશ ફેલાય છે તેમાં આવક લેદિના આરસપૂદાણના દેગમ્મે છે. તે માત્ર એક અતિ લઘ્ય છે, તે ઉપરનો લેખ લેતા, સન ૧૦૩૩ (મ. ૧૦૮૮) માં વિમળશાહે બધાંયું હતું ૧. આખ્યાયિકામાં ૪૫૫ પ્રમાણે, એ કદાપિ શિવ અને વિષ્ણુના દેવાલય હતા, પણ વિમળશાહે આણુ ઉપરની બીછ જગ્યા પસંદ કરવાને બદલે આ જગ્યા પસંદ કરી, અને તેના ધર્મને જય થવા સાથે લક્ષ્મીનો તેણે આશ્રય લઈ, બાધવા ધારેલા પવિત્ર દેગસરે સાફ નેટખી જગ્યા નોંધીએ તેટલી જગ્યા ઉપર પથરાઈ રહે એટલા ઉપિયા આપવાનું સાદું વસ્તુ આ તેની માગણી સ્વીકારઈ, પણ આ શાસ્ત્રાનુસાર દેવતાઓને પવિત્ર સ્થાને આદિનાયની પેહેલ વેરણ જ સ્થાપના થઈ. આ વેળાએ અમલેશ્વરનો જિંદો જે રાજના કબજામાં હતો તે ગાળનું નામ હારાજ? પરમાર હતું, તે અમિકુમારથી પ્રગટ થયેલા કાનીના વશમાથી થયેલા કાન્હડેવને ત્યાં જન્મ્યો હતો. હારાજની અદ્રાનતીપુરી હતી તેના ખડેર હજી સુધી છે આપણે જોયું કે એના પૂર્વજોએ અણહિનવાડના ગાળ-જોનું અધિપતિપણ માન્ય કર્યું હતું, પણ લેખમાં ૪૫૫ છે કે હારાજે બીમદેવની આઠરી ઠાઠી દીધી હતી અને સોજની માથે મિત્રાઈ વગી હતી આ હારણ માટે ગૂજરાતના રાજ્યએ વિમળશાહે પતિને અધિકાર આપીને આણુ ઉપર મોકલ્યો અને તે આ અધિકાર ઉપર હતો તેવામાં જ અબાલવાની માતાએ ગત્રે વ્યવસ્થા તેને દેખા દીધી અને ગુમાદિનાયન દેગસર બાધવાની આજ્ઞા કરી

૧. ૧ એને વિમલવરહિ એટલે વિમલશાહના દેરા કે દેવવાડાના દેરા કહે છે

૨ આણુ ઉપર થન્ડુક રાજ રાજ્ય કરતો હતો એણે બીમદેવની કુકમલ કબુલ કરી હતી અને તે એના ઉમરાવ બન્યો હતો તેથી આણુના પ્રમાણેની મસિહતા બહુ કમી થઈ ગઈ હતી (ધાર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૭) ૨ ઉ

કરીને તેમનાથી બનતો પ્રપત્ન કર્યો અને છેવટે તેઓ દારી જવાની અણી ઉપર આવી પહોંચ્યા એવું લાગ્યું, એટલે જિત મેળવતી કે સ્વધર્મને અર્થ દેહત્યાગ કરવો એવા મોગન ખાધને બેઠા અને બૃહન્નંધ આગળ ધરી આવીને તેઓના દુશ્મનોને પાછા હાંકવાની અગત્ય પાડી.

હિન્દુ મંથકારોના લખવા પ્રમાણે, એકી મળેલી સેનાની આગેવાની કરનાર, અજમેરનો ચૌહાણ રાજા, વિસલદેવ હતો. હિન્દુઓના ધર્મનું અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે છેલ્લી ટક્કર લેવાને એકસંપ થવા સાર તેણે જેમ બીજા ગાજઓને તેજા હતા તેમ, એમ કહેવામાં આવે છે કે, અણુહિલવાડના રાજાને પણ બોલાવ્યો હતો, પણ અગરજો આગળની વેળામાં ત્યારે સૌમનાથનો નાશ કરનાર માયા ઉપર આવી પહોંચ્યો હતો ત્યારે સામાન્ય શત્રુની માને લડવાને ભીમદેવ સામ્ભરના રાજા સાથે મળી ગયા હતા, તે પણ બંને વચ્ચે ચાલતી આવેલી અસહની અદેખાઈને લીધે, ચૌહાણ રાજાએ જ્યાં આગેવાની લીધી ત્યાં તેની પછવાડે ચાલવાને ભીમદેવને કીક લાગુ પડી, અને ગૂજરાતની સેના અસંગ રહી. આણીમગ, વિસલદેવ તો પોતાના અશ્વરો મહિત ઉત્તરોત્તર જય મેળવતો ચાલ્યો, અને અધર્મી લોકોના નાશથી “ધર્મક્ષેત્ર” ફરેવાતી ભૂમિ એક વાર ફરીથી તેવી કરવાનું અભિ-માનજરેલો લેખ પોતાના કીર્તિસ્તંભ ઉપર કોતરાવાનો આનંદનો દાવો તેણે પ્રાપ્ત કરી લીધો.^૧

અંદ ખારોટના રચેલા પૃથુરાજ રાસાના કંઠ અધ્યાય છે, તેમાંથી એકમાં, અજમેરના રાજાની વાતનો ઉઠાવ તથા જય પામેલા એકસંપી રાજાઓની સાથે, ભીમદેવના અતડા રહેવાથી લડાઈ ઉઠી તે સંમૂદ્રી જે લખેલું છે તે અમારા વાંચનારાઓને નજર કરિયે જિયે.

નવ ખારોટ રહે છે કે “આણુ પર્વત ઉપર યતકુંડમાંથી ઋષિધોએ “એક પુરૂષ ઉત્પન્ન કર્યો, ને તેને રાજપદ આપ્યું. તેના વંશમાંથી મહાન અને ધાર્મિક રાજા બાલણુ? નામે ઉત્પન્ન થયો તેનો પુત્ર વિસલદેવ થયો

૧ એશિયાટિક રીસર્ચીઝ પુ. ૭ પૃ. ૧૮૦.

૨ આ તે હર્મજ દારે જેને ધીર ધીરઅદેવ લખ્યો છે તે. એણે મદમદ મજનવી સામે બીટલીગડ અથવા અજમેરનો દુગરી કિલ્લો (તારાગઢ) રફ્યો હતો. ફિરંગશાહના સ્તંભ ઉપર, એશિયાટિક રીસર્ચીઝના પુસ્તક, ૭ માના પૃષ્ઠ ૧૮૦ પ્રમાણે એનું નામ “વિજાદેવ” અથવા “વિજદેવ” લખ્યું છે, ‘વ’ ‘ન’ ‘મ’ જે મળતા છે તેથી વિસ-લદેવ સામાન્ય રીતે બીસલદેવ ફરેવાય.

“તે વેશાખ માસના શુદ્ધ પક્ષની પ્રતિપદા અને શુક્રવારે માદિયે બેઠા. છત્રીસે
“સાખાના રત્નપૂત અને ભાટ લોકો એકઠા થયા; વિસલને રાજજન અર્પણ
“કર્યું; તેને કપાલે રાજતિલક કર્યું; અને આહણો વેદ બહુવા લાગ્યા
“તયા ચંદ્રીનો પાઠ કરવા લાગ્યા.

“વિસલના મસ્તક ઉપર રાજજન ધરાયું ત્યારે આહણોએ યતકુંડ
“તેમાર કરી તેમાં પંચસર મૂક્યા. ધૂમાડો નીકળ્યો, જ્વાળા ચાલી, આહ-
“ણોએ મંત્ર બહુતાં અને આશીર્વાદ દેતાં રાજ્યાભિષેક કર્યો; અને સર્વ
“જન ખેલી ઉઠ્યા-વિસલ, પૃથ્વીપાલ યશવંત યાઓ! યશવંત યાઓ!”
“વિસલે ધન્વના જેવું સુખ ભોગવ્યું; યશ અને ન્યાય તેણે પાછાં
“આપ્યાં; અજમેર નગરમાં રહેતાં, શત્રુને વશ કરતાં, વિસલે નિર્વિદ્ર
“રાજ્ય કર્યું. ધણાં મદાન નગર તેણે લીધાં; એના રાજ્યમાં આખું જગત
“એક જ નીચે આવી ગયું.”

“વિશ્વકર્માએ જાણે તેનું નગર શાલાવ્યું ન હોય, એવું તેણે શાલા-
“વ્યું હતું. અધર્મ ફાડાડીને તેણે ધર્મ વાસ્યો હતો; પાપનું કામ તેણે એક
“કર્યું નહિ. પોતાનો જેટલો હજ્જ તેટલું તેણે લીધું, હજ્જ વિના તેણે કોભ
“કર્યો નથી, ચારે વર્ષે ચોદાણુને તાબે હતી; ૩૬ સાખાર તેની ચાકરીમાં
“હતી. વિસલરાજ, ધર્મધરન્ધર, પૃથ્વીના ઉપર દેવ જેવો પ્રતાપી હતો.”

“એક સમયે, વિસલરાજ આરણ્યમાં હરિણનો શિકાર કરતો હતો,
“ત્યાં એક સારી જગ્યા ભેઠ તે ઠેકાણે તલાવ બંધાવાની તેના મનમાં
“ધ્રુજા થઈ. એક સારી જગ્યા તેણે શોધી ફાડાડી, ત્યાં પર્વતમાંથી ઝરણું

૧ આકાશ, હાનિય, વૈશ અને શદ્ધ એ ચાર વર્ણ.

૨ ૩૬ સાખાના રત્નપૂત ફહેવાય છે. રત્નપૂતોની છત્રીય સાખાનાં નામ રાસા
અમાણે નીચે પ્રમાણે છે:—

૭૨૫૫.

૧ રવિ, ૨ ચંદ્ર, ૩ બંદવ વર, ૪ કોકરવ, ૫ શરિમાર, ૬ સદાવર,
૭ મહુઆણ, ૮ માલુકય, ૯ ચંદ, ૧૦ સેવાર, ૧૧ અભિધર;
૧૨ દોયમત, ૧૩ મકવાણ, ૧૪ ગરગોહ, ૧૫ ગોહલપત;
૧૬ ધાપેકટ, ૧૭ શરિદાર, ૧૮ રાવ રાહાડ સુરેસજીવ;
૧૯ દેવક, ૨૦ દાઠ, ૨૧ સિધવ, ૨૨ અનંમ, ૨૩ પોતક, ૨૪ પડિદાર, ૨૫ દધિખટ;
૨૬ દોકારટપાલ, ૨૭ કટપાલ, ૨૮ હરિતક, ૨૯ ગોર, ૩૦ કમાખ, ૩૧ મટ.

આરાધનના પર્વત ઉપર, અંબા લવાનીના પ્રસિદ્ધ દેશની પાસે, કુંભારિયામાં દેરાં બંધાવનાર પણ એનો એ જ વિમળસાદ હતો. દેવવાડામાં તેણે લગ્ન દેડ બાંધ્યું છે તેના બેવી જ બાંધણીનાં આ પણ છે, અને હજી છે કે એ બંનેની વચ્ચે બીતર રસ્તો છે. આ સંબંધી વૃત્તાન્ત હવે યજ્ઞી લખવામાં આવશે.

આ વેળાએ, દાદલ જુમિ જે દાલમાં તિપેરા દેહવાય છે તેની ઉપર અને પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીનગર અથવા વાલ્મીકીમાં કર્ણનામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે દેવતદેવીનો પુત્ર હતો. આ રાણી પોતાના ધર્મનિષ્ઠપણાને લીધે પ્રસિદ્ધ છે, તે આ રાજાનો પ્રસવ કરતાં જ મરણ પામી હતી. મુલ સંમમાં એનો જન્મ થયો હતો તેથી તેનું રાજ્ય ચારે દિશામાં વધી ગયું હતું તે એકસો ને છત્રીસ રાજાઓ કર્ણના કમળપાદની પૂજા કરતા હતા.

ઉત્તરધિનીના રાજા ભોજની કીર્તિની કર્ણને અરેખ્ય આવી તેથી તે તેના ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો, અને એટલા માટે સરહદના એક ગામડામાં ભીમદેવનો સમાગમ કરીને તેની સાથે બંદોબસ્ત કર્યો કે, પશ્ચિમ દિશાએથી માગવા ઉપર હસો કરીને નમારે એનું શસ્ત્ર ખેંચવું, એટલે બીજા બાલુએથી હું હસો કરીશ. ભીમદેવે તેમ કરવાને હા કહી. આ પ્રમાણે ભોજરાજાના ઉપર બે રાજાઓનાં આક્રમણ થયાં, અને તેઓની સામે લડાઈ કરવાને તેને મન અનુકૂળ આવે એમ હતું નહિ તેથી પોતાના દેશમાં આવવાના પહાડી રસ્તા હતા તેને નહિ યોડવારે મુકીને તે તો જોડી રહ્યો. આ સમયે ભીમદેવે ડામરને પોતાનો પ્રતિનિધિ કરાવીને રાજા કર્ણની ડાવણીમાં રાખ્યો હતો. તેની પાસેથી સમાચાર મેળવવા સારૂ ભીમે પોતાના દૂતને મોકલ્યો; તેને ડામરે એક મીતિ શીખવી તે તેણે આવીને ભીમદેવને કહી સંભળાવી :-

ગાથા—અમ્બવ કર્લં હવકં, ચિલ્લં સિદ્ધિં સંજુગ્મદો વજ્રો

સાદા મિત્હજસીલા, ન યાગિમો કાજ પરિણામો ॥

આંબે કેરી પાડી, ડીકું ડાડળો ગયું છેક તેનું;

પવને ડાળી ધુળે, સુંચ છેવટ આવશે અરે એનું.

ભીમદેવે આ મીતિ સાંભળીને શાન્ત રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભોજ રાજાને કાગ્યું કે હવે ચારે પ્રલોકમાં જવાની તૈયારી છે એટલે પુણ્યદાન કરાવ્યું, અને રાજ્ય ચલાવવાનું કામ પોતાના મુલાટોને સોંપીને તેઓને આજ્ઞા

૧ પાળીપતની લડાઈ થતાં પહેલાં જાણ સહેલે પણ એ જ પ્રમાણે સમરવા કરી છે તે ઐતિહાસિક શીલ્પકલાના બાગ ત્રીજાને પૃષ્ઠ ૧૫૫ મે પાને નીચે પ્રમાણે લખી છે. ૧

“પાણી ટેકલક બસયો છે, ને હવે બીજું એક ટીપું તેમાં સમાઈ શકે એમ રહ્યું નથી.”

કરી કે હું મારી સાથે કાંઈ લઈ જતો નથી એવું જતાવવાને સ્મશાનમાં શયન કરી જતાં મારા હાથ ઉઘાડા રખાવજો.^૧

ભોજ રાજાના મરણની કહ્યુંને જાણુ થઈ એટલે તે ધાર ઉપર ચડીને આવ્યો, તેને તેણે નાશ કર્યો, અને રાજલંકાર બધો પોતાના કબજામાં કરી લીધો. ભીમદેવની વતી ડામરે હુંતનો લાગ માગ્યો, તેનો એવો ઠરાવ કર્યો કે માળવાનાં દેવાલયોની ઉપજ ગૂજરાતના રાજાએ ખાવી.

દેવલાંદે વર્ષ સુલતાન મહમુદના કમાનુયાયિઓનું ધ્યાન પોતાના દેશના, કબજામાં ગુંધાણું હતું તેથી હિન્દુસ્તાનના કારભારમાં વચ્ચે પડવાને તેમને બની આવ્યું નહતું, અને તેના મરણ પછી તેમને વર્ષે તેનો પૌત્ર સુલતાન મોદદ બચારે ગાદી ઉપર હતો ત્યારે હિન્દુના ઉપર ભુલમ કરનારે પરરાજ્યનું હુસાર ફહાડી નાંખવાને તેઓએ મહા પ્રયત્ન કર્યો હતો. સન ૧૦૪૩ માં, ફેરિસ્તાના લખવા પ્રમાણે, દિલ્હીના રાજાએ બીજા દિલ્હી રાજાઓની સાથે મળીને, મોદદના સરદારો પાસેથી હાંસી, તાહનેસર (સ્થાનેશ્વર) અને તેઓના તાબાનાં રાજ્ય પાછાં લઈ લીધાં. ત્યાંથી રજપૂતો નગરકોટના કિશ્ના બણી ચાલ્યા, તેને ચાર મહિના સુધી ઘેરા લાલ્યો એટલે કિલ્લેદારોને ખાવાપીવાનું દુઃખ પડવા માંડ્યું, અને કોઈના બણીથી આશ્રય મળવાનો રહ્યો નહિ, તેથી તેમને શરણુ થઈ જવાની અગત્ય પડી. હાથમાં પાછા આવેલા દેવાલયમાં મહાદેવની પાછી સ્થાપના થઈ, અને આવો ધર્મનો વિગ્ધ થયો, તેથી, લોકોને એટલી બધી હોંસ ધૂટી કે, હિન્દુસ્તાનના સર્વ લાગમાંથી હજારો માત્રાણુ લોકો સોના, રૂપા, ને જવાહીરની ભેટ કરવાને, અને ભીમના કિશ્ના દેવળનો મહિમા પાછો ચલુવવાને ત્યાં આવી મળ્યા.

રજપૂત રાજાઓનો આ જય થયો તેથી તેમના મનમાં ઘણો વિશ્વાસ આવી ગયો, અને મુસલમાન ઇતિહાસકર્તા કહે છે કે, મુસલમાનોનાં હથિ-વારથી ડરી જઈને શિયાળની પેડે તેઓ પોતાની લારખ પેસવાની જગ્યા-માંથી મુડી ઉઘી કરી સકતા નહિ તે હવે સિદ્ધતો દેખાવ ધારણુ કરીને ઉઘાડી રીતે પોતાના ઉપરીની સામે ચલા. તથા રાજાઓએ દસ હજાર અશ્વાર અને અગણિત પાયદલની મેના લઈને લાહોર ઉપર ચડાઈ કરી. માત્ર મદિના સુધી મુસલમાનોએ શેરિયે શેરી, અને ખંડેરે ખંડેરનો બચાવ

^૧ આ પ્રસંગે તેણે નીચે પ્રમાણે કથન કર્યું:

કમ્સુ કૌરુ રે પુત્ર મલત્ર મિક મુ કરુ રે કરુણવાહી
પક્ષ્તા બાદલો પન્દલ જાદલો હાથ પગ મે જ્ઞાહી.

“ જોતું હતું. અને અરણ્ય પશુ સારું હતું. અહિયાં પોતાના મુખ્ય પ્રધાનને
 “ બોલાવ્યો, ને તેને કહ્યું કે, પુષ્કરના જેવું અહિં એક જળાશય બંધાવો. આ
 “ પ્રમાણે આજ્ઞા કરીને તે ધીર પાછો વળ્યો; તેના મનમાં અત્યંત આનંદ
 “ થયો. ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરના જેવું તેણે ગત્ય કર્યું. વિસત્ર એ એક પૃથ્વી
 “ ઉપર ઇન્દ્ર થઈ ગયો. માથે છત્ર ધાગ્યું કર્કસો અને બે પદોએ ચંદ્ર જેને
 “ ઢાળતાં એવો, અરવનીકુમારના જેવો, રણિયામણો આંખે, દેખાય છે.
 “ પુતાસર, તુંવર છત્રીસે શાખા ત્યાં એકઠી મળી, શરવીર રાજાએ, તેમને
 “ પોતાની પાસે બોલાવ્યા; તેમને પાનનાં ખીડાં આપ્યાં; માંધર્થ લેક્રી તેની
 “ કીર્તિનું ગાન કરવા લાગ્યા; રાજા, હસતે મોડે, નીચું ધાલી રહ્યો; દગ્ધાર
 “ આકાશ મંદર જેવો દેખાવા લાગ્યો, તેમાં ચોદાણુ એ ચંદ્ર હતો. સર્વેની
 “ સલામ લઈને તેઓને રજા આપી. સર્વે ઉઠ્યા એટલે માંગલ્યો આશીર્વાદ
 “ દેવા લાગ્યા. એક પ્રહર રાત્ર મઈ એટલે રાજા મેહેલમાં પધાર્યો, ત્યાં
 “ કપૂર, સુખડ, કસુરી અને બીજા સુગંધવાન પદાર્થો બેહેકી રહ્યા હતા.
 “ ભોંય ઉપર મૂકવાના અતાર છાટણું હતું. દીવાનખાનું ભલકદાગ ગોઠું
 “ હતું, તે આનંદ ઉપજાવવાને યોગ્ય હતું, તેમાં રાજા પધાર્યા. ત્યાં નાટક-
 “ કાર, ગદયા અને બીજા ગમ્મત કરાવનારાઓને બોલાવ્યા. તેની માનવંતી
 “ રાણી, પરમારપુત્રીનું સુખ તે ભોગવતો તે રૂપ યૌવનમાં અમ્મર જેવી
 “ હતી, તેને તે પ્રાણના જેવી પ્રિય હતી, તેને એક લાલુ પશુ તે વિચાર્યો
 “ નહિ, બીજી કાઠના ઉપર તે કદિ દષ્ટિ કરતો નહિ.”

પરમાર રાણિયે સારંગદેવ નામે પુત્રને જન્મ આપ્યો, તે ત્યારે પાછી

હલો

૩૭   ૩૪   ૩૫
ધ્યાનપાત્ર, નિકુમ્બર, રાજપાલ કવનીશ;

૩૬
કાલગુર, કે આદ દે, બરને બંસ હતોશ.

૧ સૂર્યવંશી, ૨ ચંદ્રવંશી, ૩ ચાદવ, ૪ કુરુચ (કલ્યા), ૫ પરમાર, ૬ સદાવર
 (ગંવર), ૭ ચક્રબાણ, ૮ ચાલુક્ય (સોલંકી), ૯ હદ (શહેલ), ૧૦ શિસાર, ૧૧ આ-
 ચર, ૧૨ દોષમત (દાદિયા), ૧૩ મકવાણા (ગાલા), ૧૪ ગોદિલ, ૧૫ ગિ-
 (સોસોદિયા), ૧૬ આપોલક (ચાલકા), ૧૭ પરિદાર, ૧૮ શહેલ, ૧૯ દેવરા, ૨૦ જાનવી
 ૨૧ સિધવ, ૨૨ અનિધ (અમન), ૨૩ પોતિક, ૨૪ પરિદાર (મતિદાર), ૨૫ દિરે ડયા-
 ૨૬ કાટપાલ (કારક), ૨૭ કાટપાલ, ૨૮ દુન (દુલ કે કુલ), ૨૯ દરિય, ૩૦ પ્રમાણે એવું
 ગોર (ગોર), ૩૧ કમાળ (કમાલ કે નેકવા), ૩૨ મટ (નટ), ૩૩ ખ્યાન કે તેણી વિષ-
 પાલક), ૩૪ નિકુમ, ૩૫ રાજપાલ, અને ૩૬ કાલગુર. (૧૫૦૭).

હમરનો થયો ત્યારે કિરપાળ કાપરથને સુપ્રત કરીને તેને સામ્બર નગરમાં મોકલ્યો. આ નગર સાકંભરી દેવીને મનમમતું હતું, અને તે કુંવરના રહેઠાણ સાફે કરાવી રાખ્યું હતું. તેને યોગ્ય કન્યા મેળવી આપવામાં આવી હતી તે “રાવળ દેવરાજની પુત્રી નામે ગૌરી, કામની પાસે રતિ શોભે, તેમ સારંગદેવને પડખે શોભતી હતી.”

આ પ્રમાણે કલ્યાણકારી શકુનિયાળ વિદ્યથી વિસલના રાજ્યનો પ્રારંભ થયો; પણ તેની અડતી કળા પજવાડેથી વધારે ઘેરાઈ ગઈ, અને થંદ બારોટ ફેરે છે કે, એને યાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો હતો તેનું કારણ દેખીતું છે, તે એ કે, તેની એક રાણી પરમારપુત્રી હતી, તે એકલીના ઉપર જ તે સર્વ રાણિયો કરતાં વિશેષ મોહિત થઈ ગયો હતો તેથી બીજી રાણિયો અને તેમનાં સગાંવાહાલાંઓને અદેખાઈ ઉપજી. તો પણ શિવના આશ્રયથી તેને તેની-સત્તા પાછી મળી, ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ તેણે ત્રાસદાયક રીતે કરવા માંજો, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તે નિર્મલોદ કામને વશ થઈ ગયો ને એની પ્રજા દેશ છોડીને ટોળે મળી ઉચાળાભરી જવાને તૈયાર થઈ.

“નગરવાસી લોકો, ટોળેટોળાં મળીને, પ્રધાનને ઘેર ગયા, અને કહેવા “લાગ્યા: ‘ત્તી અને પુરૂષ બંનેના ઉપર સંકટ મુજરે છે માટે અમે અહિં “રહીશું નહિ અને કાંધનાં માથાં જતાં રહીશું.’ ઉઠગલા લોકોને પ્રધાને “ધીમા પામ્યા. તેમનામાંથી જે મુખ્ય હતા તેઓને અને રાણિયોને લઇને “સર્વે વાળું રાજ પામે આજીવું. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે ‘જૂમિતું રક્ષણ “કરવાને રાજ્યને ખુદાર કરતાં રહેવું. જૂતળમાં ધણા રાજ્યો છે; એવા “કાંટાનો નાશ કરવા અગ્નિરાજ્યને આક્રમણ કરીને તેઓનાં નગર અને “પ્રાન્ત સ્વાધીન કરી લેવાં જોઈએ.’ તેમના કહેવાનો લાવાર્થ રાજ સમજ્યો. “તે બોલ્યો:—‘મારામાં જે જાડકા ઉઠ્યો છે તે તમને દગ્ગડે છે. વાર તમે “કહો છો તે પ્રમાણે હું કરીશ; હું કિરપાળને લેડવા મોકલું છું ને જે જે “દેશ જવાને તમને ધટિત લાગતું હોય તે તે દેશ હું ઘોડે ચડીને તમારી “સાથે આવું છું.’

“પછી તેણે પોતાના સર્વે મંત્રિયોને આજ્ઞા આપી, અને કિરપાળને

૧ મુસલમાનોએ હિન્દની સીમા ઉપરની કેટલીક જગ્યાઓ લઈ લીધી હતી તે હસ્તગત કરવા માટે વિસલદેવના ઉપરીપણા નીચે બધા હિન્દુ રાજ ભેગા પાતા પણ ગૂંજાવનો લીમદેવ બન્યો ન હતો, કાઈ સોલંકી માન આપવા હિ વગેરે લગાણ અંદે કચ્છ છે તે ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. ને લીમદેવ પો દોલ તો મુસલમાનોના પગ હિન્દમાંથી નીકળી નવ. ૨. ઉ.

“તેડું મોકલ્યું. તે સામ્રાજ્યી અગ્નિને નગરમાં આવ્યો. આવીને
 “ગમના ચણુનો તેણે સ્પર્શ કર્યો. નગરાણામાં એક તરવાર લાવીને તેના
 “મુખ આગળ મૂકી, તેની મૂઠ અને મિથિયુ રત્નગદિત હતાં, ગમને
 “તે કેડે બાંધી, મુઠ્ઠાં જલજનારા પ્રવીણ જોશિયોએ શુભ મુઠ્ઠાં વસ્યું
 “રાજા બોલ્યો—‘સાઈ મુઠ્ઠાં આપું તે પ્રમાણે નવખંડ પૃથ્વીમાં હું મારી
 “તરવાર ચલાવીશ, ને આપું જગત્ હું મારે સ્વાધીન કરી લઈશ, મેરના
 “જેના અચળ રાજાએ હશે તો પણ હું તેઓને ખડિયા ‘કરી દઈશ.
 “અરે! કિરપાળ! મારું કશું સાંભળ, ખળનો લઈને મારી સાથે ચાલ—
 “નિમળ સરોવરે આપણા તંબુ ઠાકાવો.’

“હશે દિશાયે તેણે તેડા મોકલ્યા કે બધાએ આવીને મને અગ્નિને
 “મગજું. મહાન શ્રીપરિહાર આવીને તેના વાવટાને મળ્યો, મંદોવરના ધણિયે
 “આવીને તેનો ચરણ-સ્પર્શ કર્યો, બધા ગદિવાટ (ધિયોડી) મેળાને માથે ધર્ધ
 “આવ્યા. રામભોર, તુંવર, ખાવાનો ધણી, મેવાડનો રાજા મહેશ, હુનાપુરનો
 “મોહિલ^૧ પોતાના સાથ સદિન આવ્યા બોલેય પણ પોતાનું પાપદલ લઈને
 “આવ્યો, સિંહનો રાજા નાશીને સિંધ જતો રહ્યો, ભટનેરના રાજાએ
 “નગરાણો મોકલ્યો, સુવતાન સુધીના રાજાઓ તેને આવી મળ્યા. જેસલમેર
 “આઠા પહોંચી, બધા મહોટા જમિયા તાબે જ હતા, ચાદર, વાધેવા, મોરી,
 “મહાન ગૂર્જર, સર્વેએ તેના તેડાનું પણ રાખ્યું અંતરવેડમાંથી કુરલ
 “આવ્યો. બધા મહેરે તાબે ધર્ધ તેનો ચરણસ્પર્શ કર્યો જેતસિંગ આઠા માથે
 “ચડાવી નીકળ્યો, ને સાથે તથિપુરના રાજાને લેતો આવ્યો. ધણા પરમાર
 “ઘોડે ચપ્પા; દોર તેની પાછળ ચાલવા આવ્યા, ચોડેવ, દાદીમ એઓએ
 “તેની પૂજા કરી, તરવાર ધમાવીને સર્વે ભૂમિયાને સ્વાધીન કરી લીધા.

“કોઈ સોલકી માન આપના આવ્યા નહિ, તેઓ કાણાશથી તન-
 “વાર પકડી આવા રહ્યા આવું જોઈને જેતસી ગાલવાલ બોલ્યો ‘અમ્મ-
 “મેરમા આપણા ઘર અને નગરને સાચવવા થોડી ફાજ મૂકી, આપણે
 “ચાલો, ચાલુડ્ય ખચી જવાનો નથી’ કુચ ઉપર કુચ કરતા થોદાઓ
 “ચાલ્યા પર્વતને રસ્તે, રાજા પોતાનો પહેલો ધા બોનકી ઉપર કરનાને
 “ચાલ્યો. ધણા ડિંધા તેણે જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યા. તેણે ઝામોર લીવું
 “ને તેનો દોટ તોડી નાખ્યો, પહાડોમાં અને જંગલોમાં સત્રુઓ નાશીગયા

૧ મોહિલ છે તે મનિક જતથી લખત થયેલી ચોડાણની એક સાખા છે—
 દડિ રાજસ્થાન, ભાગ ૨, ૪૪૫ એ પ્રમાણે જ જીન ભાગના પૃષ્ઠ ૪૪૮ માં

આપુ ઉપર ચડી તેણે અચળેશ્વર જોયા, વાગડ તેણે તાબે કરી લીધું, સૌરાષ્ટ્ર જે ગિરનાગની ભૂમિ ત્યાથી એને માન મળ્યું અને ખાણી મળી—વડાઈ મળી નહિ.

“ગુજરાત જે સીતેર નગરની ભૂમિ હતી તેમા આનુષ્ઠાવ આનુ-
યોદ્ધો હતો સમાચાર સાલળીને આનુક ઘોડે ચડી આવ્યો, શિવ અને
દૂર્ગાની તેણે પૂજા કરી પોતાને ખભે તેણે લાવો મૂક્યો, તેની સાથે ત્રીસ
હજાર ઘોડેશ્વર હતા સીતેર મદગતા હાથિયો હતા બે ગાઉને છોટે તેણે
છાવણી નાખી ચોહાણે ધુધાટ સાલળ્યો—આનુક્ય રાનના ધપવાનો
સુવાંટ રાજા વિસલે સાલળ્યો રણુયોડો મગાવીને તે અશ્વાર થયો ગજ્ય
ડોકા ગજ્યો, સેનાને કમમા મોઢવી ઈંતે આગળ ચાલ્યો વપાં જનુમા
જેમ તમરા અવાજ કરે છે તેવું દેખાવા લાગ્યું, ઢાનો ચાલકવા લાગી,
જાના જગઢારા દેવા લાગ્યા, યોદ્ધાઓને મન આનદ હતો, કાયરને મન
કષ્ટ હતું આનુક્યની ભૂમિનો નાશ કરી દરિયાની લરતીની પેડે સેના આગળ
ધસી ગરતે જતા નગર ચહર અને ગામડા જે આનુક તે હૂંટતા ગયા.

‘આનુકે સમાચાર સાલળ્યા એટલે ધુધવાઈને જેમ લડકો થાય છે
તેમ ધુધવાઈને તે સાવચેત થયો, આનુકરણ આનુક્ય યોદ્ધો, ખાણી મગાવી
નહાનો, નિજીનુ ચરણામૃત લીધું હરિને ગળામા પહેરી લીધા અને બો રો
જે અર્થ સાધયામિ વા દેહ વાતયામિ (આજે હું જય પામવા કે મરના
જાઉં છું) બો હું નાસુ તો મારા કુળની લાજ જય આપી ભૂમિમા માર્ક
યોદ્ધો નથી જ, કે હથિયારથી હરખ થયા વિના વિસન ચાલ્યો જય છે.

શ્રીકંઠ ખાશોટને શત્રુની પાસે મોકલ્યો, તે નિસનદેવ ચોહાણને જઈ
મળ્યો હાથ ઉંચા કરી તેણે આશીર્વાદ લીધો, આનુ રાધની હાનયાન વિષે
તેણે તેને કહ્યું ‘તમારે જે કરવાનું છે તે રાજા સાથે કરવાનું છે રૈયતની
સાથે તમારે શું કામ છે? તમે તેમને બહુ હાનિ કરી છે કાર્ક હિન્દુ રાજા
એવું કરે નહિ રૈયતને કુખ દેતો બધ થા ને વેગ પાછો જા અજમે
જઈ પૂહોંચ ને ત્યા રા ન કર આનુક રાજાએ કહ્યું છે કે કુલનીય જાતિનો
છું નડાઈ ચલાવવાનો મારો ધર્મ છે નાસતુ એ મને કુખલાયક છે પણ
મોતનો દિવસ તો મારો ઉત્સવનો દાહડા છે, મારી જાસપાસ સામતો છે
તે રીત જાતના છે અમે તમારાથી પાછા દરવાજા નથી જો તને એમ પર
વડે નહિ તો પાછો જા ને લડાઈ કરી છોડી દે રણુજેનમા સામે થઈશ નહિ
ચોહાણને આવો નિરોપ પૂહોંચ્યો એને તેણે રાજાના વચડા રો ઘોડા અને
હાથિયો ઉપર સામાન સળળ્યો ચોહાણાએ હથિયાર ધારણુ કન્યા બને
સેના પામે પાસે આવી મર્ક તે દરિયાના મોજાની પેરે ચિખા નમાવતી

“દેખાવા લાગી. ચોદાણે ચકાવે રચાવે. અને જોલ્યો:—‘હવે આપણે જોઈયે
 “છીએ કે આયુકરાય, અભિમન્યુની’ પેડે તે કવે લાંગે છે. જેવે લેખ
 “લખ્યો દુરો તેવું નિખજશે.

“બન્ને સેના મળી; યોદ્ધાઓ પોતાના મિત્રોને કહેવા લાગ્યા: લાઈયો! ‘
 “લાઈયો! મારો, મારો!’ તેઓ લડ્યા ને એક ખીજને કતલ કર્યા. આયુક્યની
 “સેના પાછી હકી; આયુકરાય તેઓની ઝાંચે આવી પૂહોવ્યો, ગાંઠ વ્યૂહ તેણે
 “હલાવ્યો, પરિહાર અને ગદિલાટે પૂડ જતાવી. પરિહાર તુંવરના ટેકાણુ ભણી
 “દાડ્યો; ગાંઠ વ્યૂહ દૂર્યો, અને એકઠો લોચો વળી ગયો. આ વેળાએ
 “અંધાર અને બલોચ સૌર્ય રાખી કંઈ ગણકાર્યા વિના આયુક સામા થયા.
 “યોદ્ધાઓના ડગલા, જેમ તેઓ હોળી રમ્યા હોય તેમ લાલ રંગાયા; તેઓ
 “લોહીલોવાણુ થઈ ગયા. વસંતભ્રતુમાં જેમ પાલાસ(કેસડાનું)નું ઝાડ લાલ
 “ફૂલથી ઉવાઈ જાય છે તેમ હાથિયો લોહી વહેતા ચળકતા દેખાયા. આયુક
 “અને વિસલ એક ખીજને દેખાવા લાગ્યા. તે જણે સૂર્યના સામા થયાથી
 “ચંદ્ર ઝાંખો દેખાય છે તેમ દેખાવા લાગ્યું. આયુક્ય ઘોડે ચડેલો હતો,
 “ચોદાણુ હાથી ઉપર બેઠો હતો; બન્ને રાજાઓ ભંકર લડાઈ લડ્યા. આયુક
 “જઈને ન્યારે પોતાના ઘોડાને હાથીના રંતુકળે જમાઓ ત્યારે એક ખીજનાં
 “હથિયાર ભેગાં અથડાયાં. રાત્રિ પડી એટલે યોદ્ધાઓ છૂટા પડ્યા; તેઓ પોત-
 “પોતાની હાવણીમાં ગયા અને ધાવલ થયેલાની સારવાર કરવા લાગ્યા.”

“ખીજે દાહાડે સવારમાં આયુક્યના મંત્રિયો ભેમા થઈને આવ્યા. અને
 “તેમનો રાજ જણે નહિ એમ ચોદાણુને નિરોપ મોકલ્યો. પાવાને ખણી
 “આ સાંભળીને રાજ પાસે ગયો. તેણે કિરપાળને જોલાવ્યો. આયુક્યના
 “મંત્રિયો તેઓને મળવાને ગયા; તેઓ જોલ્યા, જે જે માર્ગો તે તે અમે
 “લાવીને તમારે પગે ચૂકિયે. રાજાએ પ્રભુતર આપ્યું: ‘સાંભલો, અહિં હું
 “એધાણી રાખી જાઉં છું; એક માસ પૂછી હું અહિં એક નગર બાંધીશ—
 “આ માન્ય કરો ને બેટ લઈ આવજો. આ પ્રમાણે કાલકરાર થયા. ચોદાણુ
 “રણક્ષેત્ર જિત્યો—આયુક્ય ધાવલ થયો હતો. વિસલનગર સ્થાપીને વિસલ
 “પાછો ઘેર ગયો.”

૧ ચક્રવ્યૂહ મહાભારતમાં કૌરવની સેનાએ રચ્યો હતો, અર્જુનનો પુત્ર અભિ-
 મન્યુ ૭ કોણ પાર પડી ગયો હતો ને સાતમાના નામ આમળ મરાયો હતો.

૨ કર્નલ ટાડિના વેરટર્ન ઈન્ડિયા નામના ગ્રંથને ૧૮૯૨ મેં લખ્યું છે કે, ડરાર
 થયો તેમા એક કલમ એવી હતી કે, આયુક્યે પોતાની કન્યા વિસલદેવને પરણાવવી-
 વળી હમિર રાજના પરાક્રમના એક હમિર રાસાર્તુ પ્રમાણુ આપી લખ્યું છે કે, લીમના
 પુત્ર કર્ણને વિસલદેવ કેદ કરી લઈ ગયો હતો

વિસત્ર અજમેર પહોંચ્યા પછી, તેણે થોડી વાર ઊંડી દીધેલી ચાક પાછી ચલાવી, એક વૈરાગણુ સ્ત્રીનું પતિવ્રતાપણું ભંગ કરાવ્યું. તે દુર્ગુણની શિક્ષા તેને કેવી થઈ અને મનુષ્યનો અવતાર ઊંડો મનુષ્યનું ભક્ષણ કરનાર અસુર અથવા દાનવ કેવો થયો તે વિષે ચંદ બારોટ વર્ણન કરે છે. તે પણુ લોકમાં સામાન્ય વાત એવી ચાલી હતી કે સાપના કરડવાથી તે મરણ પામ્યો ને પરમાર રાણી પોતાના પતિની પછવાડે ચતી થઈ.

વિસક્ષની પછવાડે સારંગદેવ ગાદિયે બેઠો, તેણે ખેલું કામ તો એ જ કર્યું કે પોતાની સ્ત્રી જે ગર્ભવંતી હતી તેના રક્ષણુ સાફ રણુથંભોરના દુર્ગમ કોટમાં પહોંચતી કરી. એ કોટ તેના કુર્ફમનું સ્થાન હતું. અજમેરમાં એક દાનવ ભરાઈ પેટો હતો તેનો નાશ કરવા ઉપર તેણે પછીથી લક્ષ દોડાવ્યું. આ દાનવે પોતાના હિન્મતપણાથી અને અકરાંતિયાપણાથી અજમેરને ઉત્તજ કર્યું હતું; પણ તે ભા કામમાં જ્ય પામ્યો નહિ એટલું જ નહિ પણ તે રાક્ષસનું બક્ષિદાન થઈ પ્રજો.

સારંગદેવ અને ગૌરીનો પુત્ર આનો હતો તે એની ધારણામાં વિશેષ કરીને પાર પડ્યો. તેણે પોતાના બાપના કરતાં ઉચ્ચે જ માર્ગ પકડ્યો, અને હથિયાર પકડી દાનવની સામે લવાને બદલે તે તેને શરણુ થયો, અને પોતાનું રક્ષણુ કરવાની તેને પ્રાર્થના કરી. આવી તેની સમ્યક્તા જ્ઞેહનિ દૈત્ય તેની ઉપર ખુશી થયો, અને આનાના વંશના પિતા પછી પુત્ર એ પ્રમાણે અજમેરનું રાજ્ય કરશે એવું વરદાન આપીને તે આદ્યશર્માજે નિમમગોધ જે જમના નદી ઉપર ■ ત્યાં ગયો અને અનંગપાળ તુંવારે દિલ્લી સ્થાપી ત્યાં સુધી ૩૮૦ વર્ષ લગણુ પાપનું પાપચિત્ત કરવાને રહ્યો. તેના સરીરના ભાગમાંથી, ચંદ બારોટ કહે છે કે, પૃથ્વીરાજના સામંતો પ્રકટ થયા અને કવિ પોતાને વિષે કહે છે કે હું તેની છલથી ઉત્તમ થયો છું.^૧ આના પછી તેનો પુત્ર

૧ પૃથ્વીરાજનો જન્મ સં. ૧૨૧૫માં થયો. તે વિષે હંવકથા નીચે પ્રમાણે છે:— વિસલદેવ એક નાગકન્યા પરણ્યો હતો અને તેના ઉપર બીજી રાણીયો કરતાં વિશેષ પ્રેમ રાખતો તેથી નાગકન્યાને ઝેર હઈ મારવાની ધારણા કરી તે નજીક આવતાં તલાવમાં મૂકેલ હતો તેમાં પોતાની પાસેના મહિના મહિમાથી નાગકન્યા વિસલદેવને લઇને તેમાં વસવા લાગી. મહિનો મહિમા રાણીયોના નજીકમાં આવતાં રાખની પાપડીમાં તે મહિ રાખતો તેમાંથી ક્ષણે લઇને બાળી નાંખ્યો. મહિના મહિમાથી રાખને જલમાં માર્ગ મળતો તે હવે બંધ થયો તેથી નાગકન્યાને વિશિષ્ઠ યતાં થયો બની ગયો. એક વાર કોઈ ઋષિન્યા તેના જોવામાં આવી તે નાગકન્યા જેવી રુદ્રપમાં હોતાં તેને વજ્રવા નતાં તેણે સાપ દીધો એટલે રાક્ષસ બની ગયો. ચાર

જયસિંહદેવ ગાદિયે બેઠો તેના પછી તેના પુત્ર આનંદદેવ ગાદિપતિ થયો તે, પૃથિરાજનો દાદો થાય, અને બીજા સીમદેવનો સામાવાળિયો જે સોમેશ્વર તેનો બાપ થાય.

પહેલો સીમદેવ ઉદ્યામતિ બેરે પરણ્યો હતો. એને પેટ કંઈ નામે કુંવર પ્રસન્ન્યો હતો. આ રાણિયે અલુહિલવાડમાં એક વાવ કરાવી છે તે એકલી જ માત્ર ખંડેર અવસ્થામાં હાલ રહેલી છે, બાપી વનરાજના વંશનાં સ્મરણાર્થ થયેલાં બધાં બાંધકામનો નાશ થયો છે. આ વાવને રાણીની વાવ કરીને કહે છે. સીમદેવને વળી બીજા બે કુંવર હતા, તેમાં 'એકનું નામ મૂળરાજ અને બીજાનું નામ દ્વેષરાજ હતું. આગળ વાંચતાં જણાશે કે આ બંને કુંવર કંઈના પહેલાં જન્મ્યા હતા. મૂળરાજની માતાનું નામ જાણવામાં આવ્યું નથી; દ્વેષરાજની માતાનું નામ અમુલાદેવી હતું, તે મો વસા તો રાખ હતી અને નીચા કુળની હતી. પ્રજાપતિતામણિનો કર્તા કહે છે કે, તે ગણિકા હતી, અને સીમદેવે એક મુક્તિ તરીકે વેચાતી લીધી હતી. દ્વેષરાજનું નામ કેટલીક વાર હરિપાળદેવ લખવામાં આવ્યું છે, તે તેની વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં વિખળી પૂજા કરવા ઉપરથી કદાપિ પશું હશે.

એમજ આચાર્ય, મૂળરાજની નીચે પ્રમાણે વાત કહે છે, તે આશ્ચર્યકારક છે, પણ તેના ઉપરથી ખેલા સીમદેવના વારામાં ઉપજતી વસુલાત વિધેની વ્યવસ્થા કેવી હતી તે જાણવાને બની આવે છે; અને વળી ગૂળગતના ખેડુત, હાલ ઉપજ ઉધરાવતી વેળાએ હસીલાપલું બતાવે છે, અને કુમળી નજરથી ઘુજ કરનારા જણાય છે તેવાજ તે વેળાએ હતા. એક વેળાએ, "એક વર્ષ ગૂળરાતમાં વર્ષાદ પડ્યો નહિ ત્યારે ડંડાઈ અને વિશો-
" પક ગામના કુટુંબિકા (કણ્ઠિયો) રાજાને ઉપજનો ભાગ આપવાને

પહેલાં પછી સોમેશ્વર થયો તે રાક્ષસ સંબંધી વૃક્ષાન્તથી મળીતો થયો હતો. એક સમયે એક છાત્રજી પોતાની સીના દુઃખથી કંટાળીને પેલા રાક્ષસ પાસે ગયો તેને તે પૂછવા લાગ્યો કે, હું આ દુઃખનો માર્ગો મારી પાસે મરવા આવ્યો છું? તે કહે કે, મને સીનું દુઃખ ગ્રહીતું છે. રાક્ષસે તેને દ્રવ્ય આપી કહ્યું કે, આ દ્રવ્યથી તારી આ રાત્ર રહેશે પણ તેના બદલામાં હું સોમેશ્વરને મારી જતી રહેજે કે, હું સૂર્ય રૂપે વનમાં ફરીશ તે પ્રસંગ જોઈ મારો વધ કરી તે માંસનું બદલું કરીશ તો મારો ઉદ્ધાર થશે અને જે માંસ બદલું કરશે તેએને પુત્રોની માત્રિ થશે. સોમેશ્વર પોતાના વિશ્વાસુ સાચિયો લઇને ત્યાં ગયો અને રાક્ષસની ઇચ્છા પ્રમાણે કંઈ એટલે તેને પૃથિરાજ થયો તેમજ તેના સાચિયાના પુત્ર પૃથિરાજના સોળ સામવ અને સૂરમા થયા સૂરની છબ લાકડના ખાવામાં આવી તેથી દેવીનો વરદાથી ચંદ બાદ તેને થયો ૨ ઉ.

“શક્તિમાન ન હતા. એક મંત્રીને (હાલમાં મહેતા અથવા તલાટી કહેવાય છે)
 “તપાસ કરવાને મોકલવામાં આવ્યો, તે જે લોકોની પાસે કંઈ માન-
 “મિલકત માલમ પડી તેમને રાજધાનીમાં લાવ્યો, અને ભીમના આગળ
 “ગળુ કર્યા. એક દિવસે સવારમાં મૂળરાજ કુવર સત્યવક્તા અને વચન-
 “પાલક ગણાતો હતો તે, તે જગ્યાની પાસે ફરતો હતો; તેની સાથે રાજાનો
 “મોપેલો એક દાસ હતો તેણે આ સર્વ માણસોને ડરીને માહોમાહે વાત
 “કરતા જોયા, તેની પૂછપરછ કરતા, પોતાના ચાકગની હસ્તક સર્વ વાત
 “મૂળરાજના જાણવામાં આવી, તે સાંભળીને તેની આખમાં આંસુ આવ્યા.
 “તરત જ પત્ની ગળને પોતાની ઘોડા ઉપર બેસવાની કળા ઉપરથી પ્રસન્ન
 “હીને, તેણે કંઈ માગવાનું કહ્યું તેના જલ્લામાં, રાજાની પામે માગી લીધું કે
 “પેલા કુકુઝિકા(કેલુખિયો)ના નાણા પાછાં આપો. ગળની આખમાં હર્ષનાં
 “આંસુ આવ્યા, અને તેના કહેવા પ્રમાણે કર્યું, તથા તેને હક કરીને
 “દેઈ કે તુ પોતાને વારતે ખીજું કંઈ માગી લે.”

“પેલા લોકોને દેદમાંથી છાડી મૂક્યા એટલે તેઓ મૂળગળને ચ-
 “રણરૂપી કરવાને આવ્યા. કેટલાક તો જાણુ તેની ચાકરી કરવાને તેની પામે
 “રજા. બાકીનાએ તેની કીર્તિ ચોમેર પ્રસારી.”

“પત્ની તરત જ મૂળરાજ મરણ પામ્યા પત્ની પોતાના દયાળુ સ્વભા-
 “વને લીધે સ્વર્ગમાં ગયો. રાજા અને તેનો દરબાર તેમ જ જે લોકોનો તેણે
 “વચ્ચે પડીને છૂટકારો કર્યો હતો, તે સર્વ તેના મરણથી દુઃખના દરિ-
 “યામાં પડ્યા, રહેતા રહેતા વિદ્વાન લોકોએ જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો
 “તે ઉપરથી, હાથીના સરખી દિલગીરીનો દત્તસજા જમાવી દીધો, ખીજે વર્ષે
 “પુરુષ વર્ષોદ પડવાથી ખેડતો રજિયાત થયા, ને બધી જાતનું અનાજ
 “સારી પેંડે પાક્યું, એટલે ગયા વર્ષનો અને ચાલતા વર્ષનો ગજભાગ ગળને
 “આપવાને લોકો આવ્યા. અડેલુ લેવાને ભીમદેવે ના કહી, પણ ખેડતોની
 “પ્રાર્થના કરવા ઉપરથી, બને પક્ષકાર રાજા રહે એવો ઠગાય કરવાને ખેડ-
 “તોના સમઘમાં પચ ઠરાવવાની ટવટે તેણે હા કહી પચે ઠગાય કર્યો કે
 “જાતેને વર્ષની ઉપજનો ભાગ રાજાને હસ્તગત કરવો ને મૂળરાજ કુવરના
 “મુખને અર્થ ત્રિપુરપ્રાસાદ નામનું દેવાવય બધાવવાના કામમાં તે વાપરવો.”

દ્વયાશ્રયનો તર્તા લખી ગયો છે કે, ભીમદેવે પોતાના ગળની સમા-
 “પિની વેળાએ, મૂળગળ જે સોનકી વચનો પ્રથમ ગળ થયો તેની અને
 “તેના બીજા પૂર્વજોની નીતિ પ્રમાણે, પોતાના પાટથી કુમાર દેવમરાજને રાજ્ય
 “સોંપીને સ્વર્ગ મેળવવા આજ તપશ્ચર્યા કરવાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો પણ દેવમ-

રાજ, આપના ધારેલી સત્તા લેવાની ના કરીને બોલ્યો: “હું આપનાથી વિખુટો પડવાનો નથી, પણ હું આપના એકાન્ત વાસમાં આપની સાથે આવીશ.” કેટલીક રકમક થયા પછી ભીમદેવ અને દેશરાજને મળીને કર્ણને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો, અને બંને ત્યાગી થયા. પછી તરત જ ભીમદેવ સ્વર્ગવાસી થયો.

દેશરાજને પોતાના પિતાનો વિયોગ થયો તેથી દુઃખ પામીને સરસ્વતીને કિનારે મુન્ડિકેશ્વર (મંદુકેશ્વર) નામે પવિત્ર સ્થાન છે ત્યાં જઈને રહ્યો; આ સ્થાન કાંધસ્થલી અથવા દેવલી નામે ગામ છે તેથી બહુ આથે નથી, માટે આ ગામ દેશરાજના કુંવર દેવપ્રસાદને કર્ણરાજ્યએ એટલા માટે આબુ હતું, કે ત્યાં વસવાથી પોતાના પિતાના વાનપ્રસ્થ આયત્રમાં તેની મેવા કરવાને બની આવે.

મકરણ ૭.

રાજા કર્ણ સોલંકી—મયલુદ્ધિદેવીના રાજ્યકારભાર—

(ઈ. સ. ૧૦૭૨ થી ૧૦૯૪)

સિદ્ધરાજ.

રાજા કર્ણ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં (ઈ. સ. ૧૦૭૨ થી ૧૦૯૪) પરભાણ્યા લોકોના લક્ષ્મીથી ગૂજરાતમાં લડાઈઓ ચાલી નહોતી; એમ કહેવાય છે કે, એની પહેલાં યદ્ધ મયેલા રાજાઓએ, પોતાના ખંડિયા રાજાઓ ઉપર ચડાઈઓ કરવા માંડેલી, તે આ રાજ્યએ આસતી રાખી, પણ આસપાસના સત્તાવાન રાજાઓ સાથે તેણે લડાઈ કરી હોય એવું લખેલું નથી. તથાપિ કર્ણને આવી પ્રસંગ મળ્યો તેથી એવાસનો ઉજ્જવલ અને પેસાય નહિ એવા દેશ તાબે કરી લેધને પોતાના રાજ્યનું બાળ દડ કર્યું.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં છે કે, યજ્ઞ પ્રાચીન કાળથી ગૂજરાતમાં જંગલી લોકો વસતા હતા, તેમના વંશજ હજી જોવામાં આવે છે, તેઓનો બધો દેખાવ એક ખીજને મળતો આવે છે, પણ તેઓનો ધર્મ અથવા રાજ્યનો પ્રકાર કેવો હતો તે વિષે કયાંઈ જ્ઞાતાંત પણ થોડો જ મળેલો છે. બિશપ હુબરના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેઓ પશ્ચિમ અને મધ્ય હિન્દુસ્થાનના મૂળ રહેવાસી હતા.

એમાં કશે વાંધો નથી, અને બ્રાહ્મણનો મર્મ પાળનારા લોકો, પછીથી તે ગમે ત્યાંથી આવ્યા, પણ તેનના આક્રમણથી તેઓ પોતાના કિલ્લાઓમાં ભરાઈ પેડા, અને તેમનું દુઃખદાયક અને નિરૂપાય શુભતર યર્થગયું; “આ વાત રજપૂત લોકો “તેમની મેળે ખરી રીતે માન્ય કરે છે અને તેમના કથારૂપી ઇતિહાસમાં પણ “કમુલ કરે છે કે તેમનાં ઘણાં ખરાં મુખ્ય મુખ્ય નગરો અને કિલ્લા ફલાણા ફલાણા બીલ સરસૂળાએ વસાવ્યાં હતાં અને તેમની પાસેથી સૂર્ય વંશિયોએ જિતી લીધા હતા.” ભાટ લોકો કહે છે કે, ઊત્તાનપાદ જે કાઈ ઋષિના શાપથી મરણ પામ્યો હતો તેના વંશમાં વેણુ થયો, તેના શરીરમાંથી ભીલ અથવા કૈયા ઉત્પન્ન થયો હતો તેનાથી તેઓની એક શાખા ચાલી. કૈયા આશુની આણુબાણુના વગડાઓમાં રાજ્ય ચલાવતો હતો, તેણે એક છોકરો મૂક્યો હતો તેનું નામ અન્નનબાહુ નહતું, તે ઘણો બળવાન હતો અને તે પણ એના બાપવાળા પ્રાન્ત ઉપર જ રાજ્ય ચલાવતો હતો. તેનાથી ગોહો થયો તે તારક અથવા ખારવાનો ધંધો કરતો હતો, અને જ્યારે રામે પ્રથમ અયોધ્યા છોડ્યું ત્યારે એને ઘેર વાસો કરવો હતો, ગોહાથી બધા બીલ લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ. ત્યાર પછી તેઓની ફર શાખાઓ થઈ.

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, કૈયાની જાત ગૂજરાતમાં વસી હતી. મત્સ્ય નગર અથવા વૈરાટપુર, જેની જગ્યાએ હવણાં ધોળકા ઠસ્યો છે એવું માનવામાં છે, ત્યાંના વૈરાટ રાજા પાસે જ્યારે પાંડવો જઈને રહ્યા, ત્યારે સુદિષ્ટા નામે કૈયા જાતની રાણી તેમના જોવામાં આવી હતી, અને તેના ભાઈ કૈયા ધીરકે દ્રૌપદી ઉપર બળાત્કાર કર્યો એટલા માટે ભીમ પાણ્ડવે તેનો શુભ લીધો હતો. આ કૈયા વિષે એવું લખ્યું છે કે, તે પોતાની જાતિના લોકો સાથે રહી, સર્વે લકાઈમાં જિત મેળવીને, અને રાજા દુર્યોધન અથવા તેના મિત્ર મુશર્માના તાબાના ત્રિગર્ત દેશનો નાશ કરીને તરત જ પાછો આવ્યો હતો.

માન્યતા રાજના બાપ યૌવનાશ્વથી કોણી લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ એવું ઉપરના સરખું નહિ માનવાજેગ કથન ચાલે છે. તેઓનો પૂર્વજ કોણી હતો, તેને એક ઋષિએ વગડામાં ઉછેર્યો હતો, તે હમેશાં જંગલમાં રમકી ખાતો. ભાટ લોકો કહે છે કે, તેના વશજ જે કે તે વસ્તીમાં થેલાજ ઉપયોગના હતા તે પણ જંગલમાં ચિહના જેવા હતા. આ કોણી લોકો સિંધુ નદીની પડોશમાં દરિયા કિનારે ઘણાકાળ સુધી રહ્યા, પણ હિંગળાજ માતા તેઓને નળ પાસેના દેશમાં લાવી, અને તેઓ પોતાની સાથે ગિરડ નામે બીજ લાવ્યા તે એવું હવે કે દુદાળની વેળામાં પણ અફળ જાય નહિ. આ વેળાએ આ લોકો મહેર

તેમ જ કોઈ કહેવાતા હતા, અને સોનંત્ર મહેર તેઓનો ઉપગી હતો. તેને બાગ
 છાંદરો હતા, તેમાંથી દરેક, એકેકા કુળનો ઉપરી કહેવાયો. મહેરો છાંદરો
 નગ્યાન કરીને હતો તે નગ્યાનથીમા નથી વરણો. ત્યાં હિંગળાજ દેવિને
 પોતાને માટે બધાવેલા દેવલમાં નિવાસ કર્યો હતો. આ દેવ દેવલ નથી
 પણ નગ્યાનમાં એક બેટ ઉપર તેનું સ્થાન બતાવવામાં આવે છે, ત્યાં એક
 આગ દેવલ હિંગળાજનો આરો^૧ કરીને કહેવાય છે બીજો છાંદરો થતો મહેર
 અથવા થાંડો હતો, તેણે થંધુકા વસાવ્યું, તે થંધુ વડે મુધી તેના વધારેના
 દબાવવામાં રહ્યું, અને તે એટલો બધો જાગવાનું થયો કે પોતે રાત્રીનું પદ
 ધાગણ કરી ચીધું “તેની પાસે પદો હજાર પાળા હતા, અરણ્ય ‘હજાર
 “અરણ્ય હતા, અને તેના કિંવા આગળ આડે દાંધિયો માથાં ઝાકાનના હતા”
 મીઠા ભાઈઓને દરેકને એકેકા ગામ હતું. ભાટ કહે છે કે, આ સમયે
 ગુજરાતમાં ભારે વસ્તી નહતી, પણ મહેરો વગરો હતો તેથી બીન અને
 કોઈયોથી નિર્ભયપણે ગઈ સકાત હતું. તેઓ હાલની પંડે તે વેળાએ પણ
 કુટ કાપવાને વસાવવાનો બધો જ સર્વ બેઠો હતા, અને પોતે પોતાની મેં
 “ગણિના દૂત” (નિસાચર) ગણે છે તેવા જ હતા. આ જગતી જાતના લોકોને
 જાનમાં રાખવા સારું, ગુજરાતના રાજા કર્ણ સોનંકિયે પોતાનું શ્યાન
 મહેરોવાની આગેવાની કરી હતી તેમ જ એના આજ મુધી થયેના
 કમાનુપાધિયોને એ સમધી થોડી થણી કાળજી ગણવી પડી છે.

લૂગાં જાતિને વારે વારે બધાઈ રહેવાના રહેણાંઓમાંનાં મુખ્યમુખ્ય
 રહેણાં, કમળના ન્હાના ગણની પૂર્વ ભણીથી તે સાબરમતી મુધીના દેશમાં
 હતા. આશો બીવ, જે બીવોનો આગેવાન હતો તે, આશાપત્રીમાં રહેતો હતો,
 હનણા તે આશાનળ કહેવાય છે અને અમદાવાદ સહગની પામે છે. એ
 બીવ ઉપર કર્ણ રાજાએ ચડાઈ કરી હતી એવું કહેવાય છે તે સમયે અગ-
 જિત કામરીવાગાની મેના તેની સાથે હતી એમ જતા પણ તે બીવ હાર્યો
 અને કર્ણને હાથે મગયો કર્ણને અર્ધિ^૨ સારાસકુન^૩ થયા એટલા માટે

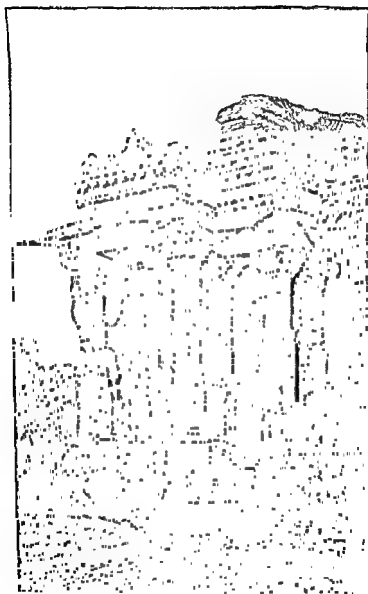
૧ એકાદે પ્રાચ્ય આપ ધી રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીનું પુસ્તક પમુ પૃષ્ઠ ૧૧૩

૨ કર્ણ સોલકી, નગર વસાવવાનું સ્થાન નથી કરવા થોડે બેરો નીકળ્યો ત્યારે
 તેની સાથે એક ગિઠારી કંપો હતો તેની પછવાડે સસલા પથ્થ ને તે નદીની સામી
 બાજુએ પાણીમાં ચડીને નાહો, તે જોઈ સસલાને મારવા કહ્યું તેમની પછવાડે ઊઠાવી
 નદીમાં સસલા હતા તેમના ઉપર વરવારનો વા કર્યો, તો વરવારનું પાણી નેટલા
 બાજમાં પાણી અગ્ર્ય હતા તેમના બાજમાં ત્રણ ગણેનું જણાય સાથે લોભિયો હતો
 તેને કારણ પૂજવા તેણે જણાવ્યું કે આ સ્થાનનો મહિમા એવો કે, સસલા કુતરાને
 હાલે છે અને અર્ધનું પાણી એક પાચનમરક છે રહેણાંને પણ ગાળી નાખે છે ૨ જ

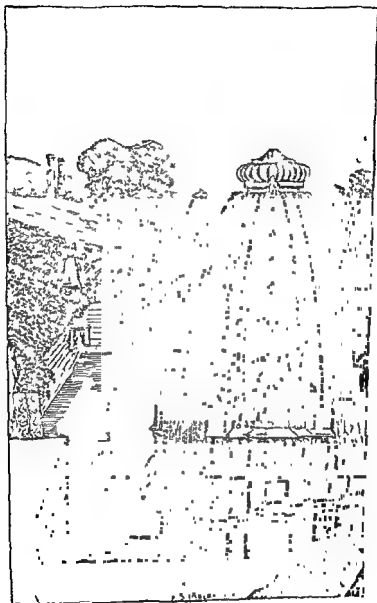
કેાચરવ દેવનું તેજો એ ઠેકાણે દેઈ બંધાવ્યું. અમદાવાદની પાસે, નદીને કાંઠે એક આવા નામની જગ્યા છે તેથી હજી સુધી ઓળખાઈ આવે છે. મેરુતુંગ (પ્રથમ ચિંતામણિનો કર્તા) લખે છે કે, આ ઠેકાણે રાજાએ જયવંતી દેવીનું એક દેવલ બંધાવ્યું હતું, અને પોતાના ઇષ્ટદેવ કર્ણેશ્વર તથા કર્ણમેરુપ્રાસાદને નામે બે દેવળો અણુવ્યાં હતાં, તેમ જ કર્ણસાગર નામનું એક સરોવર બંધાવ્યું હતું, અને વળી, કર્ણાવતી નામે એક નગરી વસાવીને તેજો તે પોતાનું રહેવાનું ઠેકાણું કર્યું હતું. કર્ણાવતીની^૧ જગ્યા તો, નિમ્ન યામ એવી રીતે ઠરાવી શકાતી નથી. પરંતુ કર્ણસાગર નામના મહાન સરોવરનું ખરેખરું સ્થાન નક્કી કરવાને કરો શક રજો નથી. અણુદ્વિત્રપુર પાટણની દક્ષિણમાં થોડે મેલને છેડે, મોદેરા શહરની પાસે એક ગામડું છે તે હજી સુધી કર્ણસાગર કહેવાય છે, તેની સીમમાં મહાન સરોવરની ભાંગી ગયેલી નિશાનિયો છે, અને આસપાસનાં ગામડાંનાં લોકો તેને દસ મેલનું તત્કાલ કરીને કહે છે. વળી તે સિદ્ધરાજના બાપ, લલા માણસ કર્ણનું તે છે એવી હજી સુધી ત્યાંના લોકોમાં દત્તકથા ચાલે છે.

રાજા સરખાને ઘટિત એવી એ યોજના હતી, અને, કદાપિ બાંધણીના ભાગનું હવણું થોડું જ કંઈ રહેલું છે તો પણ તે યોજના દેવા પ્રકારની હતી તેનો સાફ રીતે પત્તો લાગી શકે એમ છે. ખેરાલુની પેલી પારના ડુંગરમાંથી રૂપેણ નદી વહેતી આવે છે તેનો રણ લાણી ચાલતો પ્રવાહ આ ઠેકાણે રાષ્ટ્રી કીધો હતો તેથી તેનું સર્વ પાણી કર્ણસાગરમાં એકઠું થતું હતું. યોજના કયા પ્રમાણે કામ નહિ બની શક્યું હતું એમ નહતું; કેમકે સૈંકડા પછી સૈંકડાં વહી ગયાં, વનરાજના વંશની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ, સુસલમાનોએ દેશ

૧ કર્ણની પછવાડે સુસલમાન કમાલુયાથી શાહ અદમદ મર્યા તેનું શાહર હવણું ન્યાં છે તેની જગ્યા ઉપર કર્ણનું નગર હતો એનો સંભવ છે. કેાચરવ અને આસાવળીના નામથી આ જગ્યાનું જ્ઞાન થાય છે. અને જે ઠેકાણે હવણું અમદાવાદ ૨૨ તે ઠેકાણે હતું હિંદુ નગર હતો એમાં શક નથી. સુસલમાની કયામાં શાહ અદમદની ઠાયે અજસાવળીનો નામ મેળવ્યાં છે તે કદાચિત રાજા કર્ણની ભૂતિ વાવને બાજુ પાસેને મેળવી દીધાં હશે. હવણુંના હિન્દુઓમાં અને જૈન પુસ્તકો અને લેખોમાં અમદાવાદને ઐનગર કરીને લખવામાં આવે છે. એમકે, અમદાવાદની પાસે “દાદા હરિની વાવ કહેવાય છે તે ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં એમડાના ધરમાંની એક સ્ત્રી નામે બાઈ હરિએ બધાવી છે. તેના ઉપરના લેખમાં લખ્યું છે કે “શ્રીનગરની ઇસાણ કોણમાંના હરિપુરમાં એ વાવ છે.” ઐનગરનું નામ વળી સિદ્ધરાજના રાજ્યના વર્ણનમાં આવેલું આપણા લેખમાં આવે છે. એ જરી વાત છે કે ઐનગર એ આવ ઉપગ્રાનું નામ છે, એનો અર્થ એવો થાય છે કે, રિદ્ધિસિદ્ધિવાળું નગર અથવા શહેર.

મહેરાના દેવળનો દ્વારમંડપ

ગોંડેરાના દેવળની માગેનો તુલ.

રાજા દરબારમાં જઈને બેઠો કે તરત જ ચોપદારે આવીને તેને કહ્યું કે, એક છબી ચીતરનારો, ઘણા દેશોમાં પ્રવાસ કરતો કરતો આવી આપણે દરવાજે ઉભો છે, અને આપની હુજૂરમાં આવવાની આસા માગે છે. રાજાએ આવવા દેવાની હા કહી, એટલે ચીતારાને દરબારમાં આણી રહ્યું કર્યો; તેણે આવતાં વાંત જ, રાજાને નમન કર્યું, અને નીચે બેસીને બોલ્યો: “અહો ! મહારાજા, આપની કીર્તિ દેશેદેસ જઈ પહોંચી છે, તેથી ઘણા લોકો આપના “વિગેનો જ વિચાર કરે છે, અને આપનાં દર્શન કરવા ઘણા આતુર થાય.”

“છે; મારા મનમાં પણ ઘણા દિવસથી એવી જ ઇચ્છા હતી.” એવું કહીને ચીતારાએ રાજાના સુખ આગળ હાથોનો કાગળ મૂક્યો. તેમાં એક રાજાના મહોં આગળ લક્ષ્મી નાચતી ચીતરી હતી, અને તેની એક બાજુએ એક કુમારિકાનું ચિત્ર બાલેખ્યું હતું તે લક્ષ્મીના કરતાં પણ ઘણું જ સુંદર હતું. રાજાએ ચિત્ર જોતાં જ પેલી કુમારિકાના ચિત્રનાં અત્યંત વખાણુ કર્યાં અને તે કંઈ જાતિની છે તે વિષે પૂછપરછ કરી. ચીતારાએ ઉત્તર આપ્યું:

“દક્ષિણમાં ચન્દ્રપુર નામે એક નગર છે. તેનો રાજા જયકેશી^૧ છે, તેની “આ કુમારી છે, એનું નામ મીનલદેવી^૨ છે. તે તેની યુવાવસ્થામાં છે. ઘણા “રાજકુંવર એને વરવાને ઇચ્છે છે પરંતુ કોઈનું માથું તે માન્ય કરતી નથી. તેનાં “સર્ગાંવહાલાંએ તેને કહ્યું કે, તારી યુવાવસ્થાના દિવસ વહી જાય છે માટે “તું પરણવાની હા કહે, આ ઉપરથી, પોતાને મહા ગુણનો શરેલો વર મ- “ળે એટલા માટે તે ગૌરીની પૂજા કરવા લાગી. યોદ્ધ પંથના જાતિઓ જે “પોતાનું માથું અને દાઢી મુંડાવે છે તેઓએ પણ ઘણા રાજકુમારોની હાથ- “થો ચીતરીને તેને બતાવી, પછીથી કોઈ અતિ કુશળ ચીતારો ચન્દ્રપુર “આવ્યો તેણે રાજકુંવરીને આપની છબી બતાવી, તે જોતાં વાંત જ મનમાં “પ્રસન્ન થઈ ગઈ. અને પોતાની માતાને કહ્યું કે, મેં તો કર્ણુરાજાને વરવાને “પ્રસંદ કર્યા છે. ઉત્તરમાંથી ઉડતા પક્ષિયો આવે છે તેઓ તમારી પાસેથી “આવ્યા હશે એમ જણી તેઓને પ્રેમ છે. તમારી સાથે પરણવાની તેની ઇચ્છા “ત્વરાથી પૂર્ણ થતી નથી, તેથી તે ખાતી નથી, ને પીતી પણ નથી. તે “મ્હાની પામી ગઈ છે, એટલા માટે તેણે મને જાનોમાનો તમારી પાસે “બોલ્યો છે, અને જયકેશી રાજાની પણ એમાં ખુશી છે.” આ પ્રમાણે કહીને ચીતારાએ મોનુ, રત્ન અને બીજા જે કંઈ ભેટ જયકેશિયે આપી હતી

૧ બીજા જગ્યાએ જયકેશીને કહ્યું હતો રાજા ગુજકેશી જે દાવાગિમાં બળી મૂકે તેનો પુત્ર કરીને લખ્યો છે.

૨ સંસ્કૃતમાં એનું શુદ્ધ નામ મયલુદેવી-છ.

તે મુખ આગળ મૂકી. કહ્યું રાજાએ તે સ્વીકારી અને રાજકુમારીને પરણવાની તેના મનમાં ઘણી ઉત્કંઠા થઈ.

તરત જ પછી કુમારીને કહ્યું રાજા સાથે પરણાવવા સાર અણુદિલ-પુર પાટણ લાવ્યા. રાજાએ પણ માન્ય કરવા પ્રમાણે તેના ઘણા સત્કાર દીધો અને તેને પદરાણી કરી રથાપી. તથાપિ મયલુંગદેવીનાં વખાણ સાંભળીને રાજા જે મોહિત થઈ ગયો હતો તેને હવે તે ઘણી જ કદરૂપી જણાવા લાગી.^૧ અને અગર જે તેણે પરણેતર માન્ય કરીને પોતાનું વચન પાળ્યું તો પણ સંસારવ્યવહાર ચલાવવાની તેણે ના પાડી. અને પોતાની આંખોથી પણ તેને પૂરી નિહાળી નહિ. પોતાના પતિના આવા નિશ્ચયને લીધે મયલુંગદેવીને ઘણું દુઃખ થયું, તેથી પોતાની દાસિયો સહિત અગિમાં બળી મરીને કહ્યુંરાજાને માથે દત્ત્યા મોંટાડવાને તૈયાર થઈ. કહ્યુંની માતા ઉદ્યામતી પણ પોતાની વહનું દુઃખ જોઈ રાકી નહિ એટલે તે ફરેવા લાગી કે, હું પણ એની સાથે મારો પ્રાણત્યાગ કરું છું. તેની પ્રજા પણ તેના ધાતકીપણાની ખુશ્તે મ્હોંડે વાતો કરવા લાગી, અને ફરેવા લાગી કે, માદીને શોભાવનાર વારસ થાય તેવો મળવાની જેવડે કરીને આશા અને તેથી વળી રાજ્યની દૃઢતા પણ થાય એવું છતાં, રાજા ના ફરે છે તે કીક કરવો નથી. આવું ફરેતાં છતાં પણ રાજાને કંઈ અસર થઈ નહિ, અને જેવી ઠગાઈ ટામરે વ્યુઠાદ ઉપર કરી, અને મૈરિયાનાએ (કવિ કહે છે તે પ્રમાણે) એન્જેલોના ઇચ્છા વિનાના પ્રેમ પ્રતિ કરીને બસાકાર કર્યો તેવા પ્રકારની ઠગાઈથી જો તે ઠગાયો હોત નહિ તો તેને પોતાની માનો અને સ્ત્રીનો છેવટ મુધી આગ્રહ અને પ્રજાની આતુરતા એએની પરીક્ષા કરવાનો તેનો અભિપ્રાય પરિપૂર્ણ થયો હોત નહિ.

નમુંજાના નામે એક ઘણી સુંદર રાની સાથે રાજા પ્રેમમાં લુપ્તથાયો

૧ દ્વાપાયમાં લખ્યું છે કે, મયલુંગદેવી ૩૫ વર્ષે રાજા પ્રસન્ન થયો. રાજાને પરણે પછાં વર્ષ થયાં પણ પુત્ર થયો નહિ તેથી તેણે ઘણાં નવ કર્યાં ને લક્ષ્મી દેવીની ઉપાસના કરી. લક્ષ્મીદેવિયે પ્રસન્ન થઈ પુત્ર થવા વરદાન આપ્યું તેથી જન્મસિંદુ નામે પુત્ર થયો.

૨ વિદુલણ અથવા વિદુલણ નામે કવિ કાશ્મીરનો રહેવાસી હતો. તે ફરેતા ફરેતા અણુદિલવાડમાં ગયાઓ, તે રજાએ કાશ્મીરમાં અજંતેજેવનો કુમાર ઉદયસેન રાજ્ય કરેતા હતા. આ કવિ લાંબી નીકળીને પ્રથમ મયુસ, વૃંદાવન, કાન્યકુબ્જ, કાશી, ત્રયામ, અયોધ્યા, હાદલ, ધારાનગર, ગુર્જરદેસ, સોમનાથપતન અને સેતુબંધ મુધી ફર્યો હતો. એ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં એને કવિ લેખે માન મળ્યું હતું. દક્ષિણ દિશાનું આબુધણ અને ચૌતુથ વંચના રાજની રાજધાની હસ્યાણ નગરમાં તે ગયાઓ,

એટલે તેને એકાન્તમાં મળવાનો સંકેત કર્યો. આ વાત એના એક મુંઝડ નામે પ્રધાનના બલુવામાં હતી તેથી તેણે નહીંને સારે મયલુદેવીને

ત્યારે ત્યાં કર્ણાટક દેશનો અધિપતિ ચૌલુક્ય વંશનો જાણુ એવો કુન્તલેન્દ્ર અથવા જેનું બીજું નામ જૈલોક્યપદ્મ હતું તેણે અને તેના કુમાર વિક્રમાંકદેવે તેનો સારો આદરસત્કાર કરીને રાખ્યો, અને ધણી પ્રમાણી સંપત્તિ સાથે વિદ્યાધિપતિની પદવી આપી. આ ઠેકાણે તેણે વિક્રમાંકદેવ અરિત નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે. તેમાંથી ઉપર પ્રમાણે વૃત્તાન્ત નીકળે છે. વિદ્વલ્લુ અરિત* નામનું ખંડ કાવ્ય છે, તેમાં એને માટે નીચે પ્રમાણે વૃત્તાન્ત આપ્યો છે. ગુર્જરદેશમાં અણહિલપત્તન નામના નગરમાં, ચૈરી-સિંહ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણી, અર્ચન્દિ બ્રાહ્મણી કુમારી સુતારા (સુતારી) હતી, તેને રાસિકલા નામની કન્યા હતી, તેને જણાવવાને માટે એ કવિને રાખ્યો. કેટલેક સમયે બંનેને પ્રીતિ બંધાઈ, કેમકે, પ્રથમ બંને તે બંને રૂપતિ હતાં. રાજાના જાણવામાં આવે વાત આવવાથી તેણે વિદ્વલ્લુને શબ્દિય ચડાવાની આજ્ઞા કરી, પણ રાસિકલાએ પોતાની માતા પાસે સર્વ વૃત્તાન્ત કહીને તેની પછવાડે મરવાની હિંમત બતાવી એટલે તેણે રાજાને સમજાવ્યો તેથી રાજાએ તેની વાત માન્ય રાખીને પોતાની કુવરી વિદ્વલ્લુ વેરે પરણાવી.

આ વૃત્તાન્ત માન્ય રાખવા યોગ્ય નથી, કેમકે, વિદ્વલ્લુ ઈ. સ. ૧૧ માં રાજાના ઉત્તરાર્ધમાં કાશ્મીર છાડીને અણહિલપત્તનમાં આવેલો છે, તે વેળાએ હામદેવનો કુમાર કર્ણરાજ રાજ્ય કરતો હતો. (ઈ. સ. ૧૦૭૨) ચૈરીસિંહ નહતો, કેમકે આપો-સઠ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો ચૈરીસિંહ તો ઈ. સ. ૯૨૦ માં દેવ થયો હતો, માટે કર્ણના સમયમાં તે ગુજરાતમાં આવ્યો હતો એ વાત સિદ્ધ છે.

મયલુદેવી કર્ણને ગમતી ન હતી અને એક નહીંના ઉપર તેનો પ્રેમ બંધાયો હતો, તેનો યોગ કરાવવાની કુક્તિમાં તેને ઠેકાણે પ્રધાને મંયલુદેવીને ફાખલ કરી દેતાં, સિમ્હરાજ જયસિંહની હત્યારા થઈ છે, એ વાતનો મસંગ લઇને વિદ્વલ્લુ કર્ણસુન્દરી નાટિકા રચેલી જણાય છે. તેની વસ્તુ નીચે આપવામાં આવે છે તેથી જાણવામાં આવશે.

એક સમયે કર્ણ, ચંદ્રચૂડેશ્વર મહાદેવનું પૂજન કરતો હતો તેવામાં આકાશ-માર્ગે ગંધર્વકન્યાઓ વિચરતી હતી, તેમાંથી એક શિવલિંગ ઉપર યથાને પસાર થઈ, તેથી તેના પુણ્યનો ફાયદો થતાં તે જોય ઉપર પડી ગઈ. રાજા ચરિકમણ કરવા જતાં આ સુન્દરીને દીડી, એટલે મોહિત થયો. પણ પોતાનું પૂજન પરિપૂર્ણ થતાં મુઠી તેણે પોતાનું મન વશ રાખ્યું. આ સમયે રાણીની પરિચારિકાઓ હાજર હતી તે સુન્દરીને રણવા-સમાં લઈ ગઈ. રાજા પૂજનથી પરવાર્યા પછી જોવા ગયો તો સુન્દરી દીડી

* સાર અથવા સુન્દર કવિહૃત 'સુસ્ત પંચાસિકા' એ 'સૌર પંચાસિકા' પણ કહેવાય છે. એનો કર્તા સુન્દર કવિ હતો એવો પણ લેખ છે. આ પંચાસિકાનું દ્વિ અર્થો કાવ્ય છે. એક અર્થ રાજકુંવરીને લાગુ પડે છે અને બીજો દુર્ગનને લાગુ પાડેલો છે.

અડાવી દીધી હતી જાગમા સપડાયો, રાણી મગમાં યઈ, તેને એધાણીને માટે પોનાના પતિની રાજ્યમુદ્રા યુક્તિખન્ધ મેળવી લીધી કે આગળ હિપ્ત વાધો પડે તો કામમા લાગે રાજાના જાણુવામા ની જ દલી તેથી પછવાડે થી તેને ઘણો પશ્ચાત્તપ થયો, અને પ્રાણજીવી સનાદ પ્રમાણે પીનગની સાત

નહિ, પણ રાત્રે તેને તેનું સ્વપ્ન લાગ્યું અને પૂર્વ પ્રીતિનો પ્રસન્ન આવતા તે ની મથા, એટલે એના અંકુર રાજમા રહી ગયા તેના અમાલ્ય સંપત્તિધનના જલ્પવામા દર્દ કે ગર્વ કન્યા મગે તો રાજ ચક્રવર્તી થાય તેથી તેણી સ્ત્રીના શોખમા રહેવા, અને તેની સાથે રાજનો વેશ કરાવવા તેણે પોતાના પ્રણીધિને સમગ્ર રાજ્ય દર્દ એટલે પેલી સુન્દરીનું ચિત્ર રાજના સરદુવાનના લવામંડપની એક બીંત હર્ષ ચીતરી રાજ્ય દર્દ, તે રાજના ભેવામાં આવે છે અને વિદુષક સાથે હાસ વાતોનો વિનોદ ચલાવે છે એટલામાં તેણી (રાણી) ત્યાં આવી પહોંચે છે અને સુન્દરી વિનેની વાતો ધલી સંભળે છે પણ સુન્દરીનું દોષકું ચિત્ર તેના ભેવામા આવે છે એટલે રીસાકને જાણી રહે છે

બીજા અકામા રાજ રીસાયણી રાણીને મનાવે છે અને વિદુષકને કહે છે કે, તે સ્ત્રીમા મારે ચિત્ર પેકું છે, તે સ્ત્રી મારા વિષે અનુકૂળ છે કે નહિ તેનો તપાસ કર, વિદુષક તે પ્રમાણે કહે છે તે, અતપુરમાં તેને સલામી રાણેણી વિરહાગુણ સ્થિતિમા આવી પડેથી તેને જણાય છે તે વાત તેણે કહ્યુંને કહી પણ કહી સરદુવાનમા ચિત્ર ભેદ મનનું સમાધાન કરવા જાય છે, પણ રાણીયે તે ચિત્ર ધણી નાંખ્યું દર્દ, તેથી રાજને તે પણ ભેવાનું બન્યું નહિ એટલે એક પામે છે આણી વર સુન્દરીને પણ અતિશય વિરહાગિ વ્યાપી રહેલા દોષા બાળમા કૂંડમાં નહાવા મળે સખિયા સહિત જાય છે, અને પોતાની સ્થિતિ તેમને જણાવે પણ છેવટે તે સ્થાને કૂંડો ખાધને મરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે એટલામાં વિદુષક રાજને લઈને ત્યાં આવે છે અને તેને મરતી જનારે છે ભારે એક બીજને વાતો કરવાનો પ્રસન્ન આવ્યો આ પ્રમાણે જ્યારે જોવિંદી ત્યાં રાણી આવી પહોંચે છે એટલે રમમા ભગ થાય છે

બીજા અકામાં, સુન્દરી રાજ હર્ષ પ્રેમપત્રિકા લખીને મોકલે છે, તે લઈ જનાર સખી, જઈને રાણીને આપે છે, અને જે સરદુવાનમા એક બીજાને મગજ એક પત્રિકામા લખ્યું હતું તે સ્થાને રાણી પૈતે, સુન્દરીનો વેસ પહેરીને જાય છે, અને રાજને પેલી પત્રિકા પૂહોત્યાદી કે છે એટલે તે વાંચીને રાજ પણ ત્યાં આવે છે રાણીનો અધારાનો સમય દોષા રાજ તેને સુન્દરી માને છે અને તેના વખાણ અને રાણીની નિંદા કરે છે તે પ્રસન્ન ભેળને રાણી છતાં થાય છે, એટલે તેની પાસે રાજ કામા માગે છે, પણ તેનો વિરહાગ કરીને તેથી ત્યાંથી નીકળે છે

ત્રીયા અકામાં, અમાલને ચિન્તા થાય છે કે, ગર્વ કન્યા આવી છતાં, રાજની સાથે તેનો વિવાહ થઈ શકતો નથી, અને તે રાણીની ધિક્કાર વિના જાણી શકે એમ નથી તેથી તે રાણીને કહેવા લાગ્યો કે, આપે ત્રણ દેગા રાજનું અપમાન કરીને

હન્દી ધીકાવેશી મુક્તિયોને બાઝવાનું બંધકર પ્રાયશ્ચિત કરવાને રાણ તૈયાર થયો. પ્રધાને પછી, તેને મુક્તિથી છુટો હતો તે વાત કહી દીધી. આ પ્રમાણે મયણસદેવી, પ્રતાપવંત સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવની માતા થઈ, અને તેનો જન્મ પાલણપુરમાં થયો.

સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણ, વિધ્વુમાં પોતાના વિચાર રમમાણ કરીને ઈન્દ્રપુર(સ્વર્ગ)માં વાસ કર્યો. ત્યારે તે છેક બાળક હતો. તેની આધ્યાવ-

શણી માનતી નથી. ત્યારે અમાલ્યે તેને એમ સમજાવી કે, આપનાં બહેનનો પુત્ર વધે અને આશરે સુન્દરીના જેવો છે તેને સુન્દરીનાં આબૂબક્ષ અને પોષાક ખેડવાને રાજા વેરે પરણાવીને તેમને રાજ કરો. આ પ્રમાણે રાજાની મરકરી કરવાનું રાણીને ગરબું અને અમાલના કહેવા પ્રમાણે ગોઠવણ કરી. અમાલ્યે પણ રાણીને કમી અને પેલા ઇકરને અંતઃપુરમાં વેપ ખેડવાને મોકલ્યો અને તેને બહાર સુન્દરીને આણીને રાજા વેરે પરણાવી દીધી. પછવાડેથી કપટની વાત રાણીના જાણવામાં આવી પણ તેને ખરે કાચું સમજાવ્યું, એટલે તે પણ સંતોષ પામી.

વિવાહવિધિ પરિપૂર્ણ થયો એટલે ગર્ભાવસ્થામાં જિવવાને મટિ કુચિયને મોકલ્યો હતો. તેની પાસેથી પ્રધાન ધીરસિંહ આવીને જય મેળવ્યાના સમાચાર કહે છે. એ પ્રમાણે નાટિકાની સમક્ષિ થાય છે. આ નાટિકા ત્યાંના મહામાલ્ય સંપાદક જે સ્નાનના નામથી જાણીતો હતો. તેની સૂચનાથી અહલીબપુરમાં આદિનાયની યાત્રાના મહોત્સવમાં બજાવી બચાવવા માટે રચી હતી. ૨. ઉ.

૧ સિદ્ધરાજ પ્રબંધમાં મેરુતમ લખે છે કે, અથ પ્રાતસ્તદ્દુર્વિલસિતાત્ પ્રાણ-પરિત્યાગોચરો નૃપતિઃ સ્માર્તોત્તપ્રાયશ્ચિત્તં વપ્રચ્છ । તૈસ્તત્પ્રતાબ્રમયપુત્તલિકાલિંગનમિતિ । બીજો પાઠ એમ છે કે, હવલાય નૃપતયે સ્માર્તૈસ્તપ્રતાબ્રમય પુત્તલિકાલીંગનમિતિ પ્રાયશ્ચિત્તે-આમાં સાત પૂતળિયે. પિતાજની કહી નથી, પણ હસત એ સખને તત્ત સમજને સાત અર્થ થઈ ગયેલો જણાય છે. ૨. ઉ.

૨ કર્ણ સંવત્ ૧૧૨૦ ચૈત્ર શુદ્ધ ૭ થી સંવત્ ૧૧૫૦ પૌષ વદિ ૨ સુધી ૨૬ વર્ષ, ૮ માસ, અને ૨૧ દિવસ રાજ્ય કર્યું. સિદ્ધરાજને સં. ૧૧૫૦ વર્ષે પૌષ ૩ તાલિવારે અવધુ નશને, રૂપ લગ્ને પટ્ટાભિષેક કર્યો તેનું કારણ પ્રબંધમાં એમ લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજ રમતો રમતો કર્ણની ગાદિયે બેસી ગયો એટલે તે રાજ સમય સમજ તેને રાજ્યાભિષેક કરી કર્ણ પોતે કર્ણવતી નગરી નવી સ્થાપી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

કર્ણ સોલંકીના સમયમાં કનક તાળાના કીર્તિમંદને રાજા હેચર બકવાણે, સિંધના રાજા હમીદ સુમરા (બીજા) સામેની લડાઈમાં માર્યો ગયો તેથી તેના કુંવર હરપાળ, વિજયપાળ, અને સાંવાળ ગૂજરાતમાં આવ્યા. હરપાળ કર્ણરાજને માથાનો રીફરો એટલે મશાઆઈ બાઈ થતો હતો. કર્ણ સોલંકીની રાણી પ્રૂલાં દેવીને ખાખરો નામનો લૂત નડતો હતો. તેની સાથે હરપાળે લગ્નને તેને પરાજય

સ્વામાં રાજસત્તા મેળવી લેવા સાર સામસામા પશ્ચકારો વચ્ચે વાંધો ઉઠેતો જાણાય છે. કર્ણના બાઈ દ્વેષરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદે રાજનના મરણની વાત સાંભળી એટલે તે સરસ્વતીને કિનારે ચિતા અડકાવીને બળી મુવો. તેણે ત્રિભુવનપાળ નામનો એક પુત્ર પોતાની પછવાડે મૂક્યો હતો તે, બાળ રાજ-કુમારની પાસે ને પામે રહેતો હતો. અને પછવાડેથી, બ્યારે સિદ્ધરાજ, સમુદ્ર સુધી આખી પૃથ્વી જિતતો જિતતો ગયો ત્યારે ત્રિભુવનપાળ યુદ્ધમાં પોતાના રાજની અગાડી રહેતો. પ્રથમ તો રાજ્યની લગભગ કંઈની માતા ઉદયમ-તીના બાઈ મદનપાળના હાથમાં રહેતી, પણ આ રાજ્યંદ્રી તાસદાર્યક રીતે વર્તતો હતો, અને મુખ્ય તો, દરબારનો પ્રખ્યાત અને મજતદિયો વૈદ લીલો કરીને હતો તેને દુઃખ દઈને તેની પાસેથી ધણો પૈસો લઈ લીરો તેથી તેના સામી એક ટોળા બંધાર્થ, અને સાન્ન્ય પ્રધાને યુક્તિથી બાળ રાજકુમારને કમળમાં કરી લઈને પોતાને ઘેર રાખ્યો. મદનપાળને તેના સિપાઈઓને દાથે મારી નેખાવ્યો.^૧

આ વેળાએ, સર્વ રાજસત્તા, બાળરાજની માતા મયણુસદેવીની સ્વાધીનતામાં આવી. તેને સાન્ન્ય, મુંઝવણ અને ખીન્ને એક ઉદા^૨ (ઉદયન) કરીને

કરી પોતાની આજ્ઞામાં રહેવા જૈનશાવ લીધી. એ જ્ય મેળવવા બાલ કહ્યું સોલંકી વાક્યી હરપાળને ધણાં માથાં મળ્યાં. આજે એ હરપાળના વંશજ બાલો કહેવાય છે, અને તેના નામપરથી બાલોવંશ નામે ઓળખાય છે. હરપાળના વંશજ પ્રાંગધરા, વાંકિનેર, લોંબડી, વદવાણ, ધ્રુવ, સાયલા, લખતર, વગેરેના રાજકર્તા છે. અને હરપાળના બાઈ વિજયપાળનો વંશ હાલ અહીંયાંમાં ઇલાલ વગેરે માથેમાં છે, તથા સાંતાલના વંશજ કોરાસણ વગેરેના મકરાણા વાલુકદારો છે. ૨. ઉ.

૧ બાવીસ હજાર રૂપિયા દંડ લીરો હતો. ૨ સિદ્ધરાજ અબધમાં એમ છે કે, મદનપાળને કંઈયુને (સિદ્ધરાજ) માર્યો ખીજી મતમાં એવો પાક છે કે, સાન્ન્ય મંત્રિયે મદનપાળને પોતાને ઘેર બોલાવી સેવકો પાસે મારી નેખાવ્યો. ૨. ઉ.

૩ ઉદા અથવા ઉદયન મહારવાડનો શ્રીમાળી વણિયો હતો તે એક સમયે ચા માસમાં ધી વેચાઈ સેવા/શાતે જતો હતો માર્ગમાં ચાલતાં કેટલાંક માણસોને એક ક્યારામાંથી બીજા ક્યારામાં પાણી વાળતા દીકા. તેમને જોઈને તેણે પૂછ્યું કે તમે કોણ છો? તેમણે કહ્યું કે અમે અમુક માણસના કામુક (દાદાડિયા) મન્દ્રા છીએ. ઉદાએ કહ્યું કે મારા ક્યાં છે? તેઓએ સદંજ હતર આપ્યું કે કંઈવતીમાં. આ કપન ઉપરથી તેને એવા યકન સમજ્યા કે હું કંઈવતીમાં જઈશ તો સેવકાદિની સમૃદ્ધિ પામીશ પણ તે કહેજ સહિત કંઈવતી ગયો. ત્યાં વાચડા જઈતે બંધાવેલા વાચડ મંજના શ્રી અનિવતનાયના માસદમાં ફરીત કરીને જોડો હતો, એટલામાં આવક ધર્મ પાળનારી એક લાંબી નામની છીપણે સાધર્મિક જાણી નમન કરી પૂછ્યું કે, તમે કોને ત્યાં અનિય

હતો એ સર્વે પ્રધાનેનો આશ્રય કારભારમાં રાણીને મળતો હતો. આ સર્વે, જાતિના વાણિયા હતા, અને જૈન ધર્મ પાળતા હતા. વીરમંગલ આગળ મીનનસર (મયણ-૧) અથવા માનસર અને ઘોળકા આગળ મનાવર અથવા મીનન નામે એ સરોવર મીનનદેવિયે પોતાનું નામ આપી બધાબધા છે, તે તેણે પોતાના કારભારની વેળામાં જ બધાબધા હતા.

મીનલસરની પૂર્વમાં એક ગણિકાનું ઘર હતું, તે પોતાની ચોખ્ખા પ્રમાણે તવાવ બધાવામાં નહતું હતું, તેથી આકારની ખામી મટાડવાને રાણિયે ધણું દ્રવ્ય આપીને વેચાડું લેના માગ્યું, પણ ગણિકાએ આપવાને ના કહી અને કહ્યું કે, રાણીનું નામ સરોવર બાધવાથી જેવું પ્રખ્યાત થશે, તેવું મારું નામ, ઘર આપવાની ના વહેવાથી પ્રસિદ્ધ થશે. મયણનદેવી ન્યાયી હતી તેથી તેણે લેવાને બગાડકાર કર્યો નહિ. આમ કરવાથી તવાવના આ કારમાં વિરોધ આવી પડ્યો ખરો, પણ તેથી તેના રાજ્યની કીર્તિ થઈ અને

યથા છે. તેણે ઉત્તર આપ્યું કે, હું ધરદેવી છું તેથી જે બાધાવે તેનો પરોણો ધાક લાછિ તેને પોતાને ઘેર લેશે. ગઈ અને પોતાના એક બાવી ધરમાં હતાં. આથી કોઈ વાણિયાને ઘેર રહાવી તેને જમાણ્યો થેડો. સમય થયા પછી ઉઠા પાસે કઈ પૈસો ફેળો થયો. એને તેણે ખીદરિયું ઘર પાડી નાખી ઇમાનું ઘર બાંધાવવા પાપો. ખોડા એ તેમાંથી એક દ્રવ્યકાર મળ્યો. વાણિયાએ તે લાછિને આપવા માંડ્યો, પણ તેણે કહ્યું કે એ તો તમારા માગ્યનું છે.

કુતપ્રવરત્તનપિ નૈવ કાચ્ચિદ દશ્ય શ્વવાના નપિ સેવતે પરાન્ ।

દ્વયેડપિ નાશિત દ્વિતયેડપિ વિચન શિવ પ્રચારો ન ચિવારભોચર ॥

ભાવાર્થ. હાથી પ્રયત્ન કરતા છતાં પણ કંટલાએકને સેવતી નથી, બીજા કંટલાએક સૂતેલા હોય છે, એટલે કે, પ્રયત્ન નથી કરતા તોય પણ (હાથી) પોતાની મેળે તેમને સેવે છે. હવે જાણવિયા બન્ને પ્રકારના માણસો પાસે નથી હોતી અને હોય છે પણ ખરી, મટિ હાથીના પ્રચારનો વિચાર થઈ શકે તેમ નથી.

એણે પછી કર્ણાવતીમાં ૭૨ જિનોનયવાળો જિનપ્રાચાર બધાએ સિદ્ધરાજે એને મંત્રી કરાવીને રત્નમંત્રીર્થ મોકલ્યો. આ વેળાએ કુમારપાદ બહાતો અમાત્યમાં આ નો ત્યારે ઉદયને એને પોતાને ઘર મહેમાન વરીકે રાખીને તેને સત્કાર પમાડ્યો. આ ઉપકારના બદલામાં આજન જતા જ્યારે કુમારપાદ રાજ થયો ત્યારે ઉદયનને પોતાનો મુખ્ય અમાત્ય કરાવ્યો.

૧ એકા છડામાં ઉમરેડ હસ્યો છે તેમાં પણ મનાવ નામનું વનાવ છે. ૨ ઉ

૨ નોસિરવાનને પોતાનો મહેલ ચણાવતા એક દોશીની નવડી નહીં હતી, પણ તે તેણે તોડી પડાવી નહિ. જેવી તેની કીર્તિ હતી પણ વધાય છે. બુરો મારી પ્રસિદ્ધ કરેલી પાંચાલી રાજનીતિને પૃ. ૧૫૩ થી ૧૫૪ સુધી. ૨ ઉ

ત્યાં એક કહેવત ચાલી કે, “જો તમારે ન્યાય જોવો હોય તો જઈને મલાવ જુવો.” તેના પ્રધાનોએ પણ તેનું જોધન મૂક્યવાન સ્થાન બંધાવવા માંડ્યાં, તેમાં આપણે અંચકર્તા^૧ કહ્યોવતીમાં ઉદયનવિહાર નામના અપાસરાનું નામ દે છે અને “શ્રીમુંજલેશ્વર” અને સાન્તૂનું સ્થાનક એવાં નામ લખે છે, તે સો વચ્ચા તે જ નગરમાં હશે.

શુક્રતીર્થની જરા ઉપર નર્મદા નદીનો એક આરો છે, તે બાહુલોદને (હવણાં ભાલોદ કહેવાય છે) નામે ઓળખાતો હતો, ત્યાં આગળ સોમેશ્વરના દેરાની યાત્રા કરવાને જનારા પાસેથી વેશ લેવામાં આવતો હતો, તે બંધ કરવા સાર શિવના એક પૂજારિયે મયજુસ્તદેવીને પોતાનો દેશ છોડતાં પહેલાં ઉત્તેજ હતી, તે ઉપરથી વેશ માફ કરવાનું તેણે વચન આપ્યું હતું. તેના ધર્મગુરુએ તેને કહ્યું હતું કે ગયા લવમાં તું બ્રાહ્મણી હતી, અને દેવપટ્ટણ યાત્રા કરવા જવા સાર તું બાહુલોદ આગળ આવી હતી. પણ તારી પામે દાણ માગ્યું તે આપવાને કંઈ હતું નહિ, તેથી તને આગળ જવા દીધી નહિ, તેથી તેના પરિતાપમાં અપવાસ કરવાથી તારૂં મૃત્યુ થયું હતું. હવણાં તેનો કોણ પાળવાનો લાગ આવ્યો એટલે મયજુસ્તદેવી પોતાની સાથે સિદ્ધરાજને લઈને બાહુલોદ ગઈ, અને યાત્રાગુઓને જે અડચણો નાંખવામાં આવતી હતી તે જાતે જોવાને તેને પ્રસંગ મળ્યો. સિદ્ધરાજે દર ઉધરાવવાનું કામ જે પંચને સોંપ્યું હતું તેઓને હિસાબ લઈ રજુ થવાની આજ્ઞા કરી, અને હિસાબ જોતાં દર ઉધરાવ્યો હતો તેની રકમ ધણી મોટીર થયેલી જોવામાં આવી, તો પણ, તેણે પોતાની માના હાથમાં જળ મૂકીને કહ્યું કે, તમારે જ્ઞાને ધર્મનું કામ કરવા સારું આ કર લેવાનું બંધ કરૂં છું. પછી મયજુસ્તદેવિયે યથાવિધિ સોમેશ્વરની પૂજા કરીને એક હાથી, હાથમાં ત્રાજવાં ઝાલેલા એવા તુલા પુરુષની^૨ એક સોનાની મૂર્તિ, અને બીજી મોટી મોટી બેટ કરી.^૩

૧ મેરૂંગ. ૨ એ કસથી વર્ષે ૭૨ લાખની પેદાશ થતી હતી. ૩ અથવા કદાપિ મયજુસ્તદેવિયે પોતાની તુલા કરીને તેટલું સોનું દેવાલયમાં અર્પણ કર્યું હશે. કેમ કે સાધારણ ચાલ તો એ મનસ્યે કરવાનો છે. ૪ દ્વયાશ્વના ગારમા સર્ગમાં એવી વાત છે કે “એક દિવસ સિદ્ધપુરથી આવીને બ્રાહ્મણેએ ફરિયાદ કરી કે તમે જે સંત્રસાલા સરસ્વતી તીરે ગાંધી હતી તેને રાક્ષસોએ વણસાદી નાંખી; એ ઉપરથી રાજા પોતાના પ્રમાદને માટે પશ્ચાત્તાપ કરતો સેના લઈ આવ્યો. રાક્ષસોના સ્વામી બર્બર અથવા બર્બરક જવાવાઓ કાઢતા રાક્ષસોની સેના લઈ સામે આવ્યા અને ચિલા તથા ટક્કોના વરસાદ વરસાવવા મંડ્યો. એથી

જેવામાં ઝૂજરાતનો બાળ રાજ્ય આ પ્રમાણે રોકાયેલો હતો, તેવામાં માણવાના રાજ્ય યશોવર્માએ તેના રાજ્યના ઉત્તર ભાગ ઉપર ચડાઈ કરી. તે વેળાએ અણહિલવાડમાં સિદ્ધરાજની ગેરહાજરીમાં તેનો સ્થાન પ્રધાન કામ ચલાવતો હતો, તેની પાસે ચડાઈ કરનારાઓને પાછા હટાવાનાં પૂરાં સાધન નહિ હોય તેથી, કે પછી તે સાધનોનો ઉપયોગ કરવા જેટલી તેનામાં

બચતીત ધધને જયસિંહની રોના પાછી હઠી પણ પ્રતિદ્વંદે બહુ તિરસ્કાર કરાવતી, તમા જયસિંહ પડે સુદ્ધ કરવાને નીકળ્યો તેથી પાછી ભેગી થઈ. બર્બર અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ સામસામે ચર્ચ ગયા, તેમાં જયસિંહે બર્બરને તરવારથી ધા કર્યો, પણ તરવાર ભાંગી ગઈ, હાથેહાથ દ્વંદ્વ સુદ્ધ થયું. તેમાં સિદ્ધરાજે બર્બરને બાંધીને ક્રૂર કર્યો. બર્બરની સ્ત્રિયે માર્થના કરી કે હવેથી એ દુરાચાર તજ સારે માર્ગે ચાલશે. અને નિરંતર તનારો ઠાસ ચર્ચ રૂઢેશે. પછી જયસિંહ દેવે તેને છોડી દઈ, તે સ્થાનનો વસત કરાવ્યો.

તેરમા સર્ગમાં કહ્યું છે કે “સિદ્ધરાજ જયસિંહ શત્રિયે એક વખત તગરચર્ચો જેવા ફરતો ફરતો સ્થસ્થવતી પર ગયો. ત્યાં તો એણે કાઈને એમ ધ્યાનતાં સાંભળ્યું કે, હું તમને મૂકીને જીવનાર નથી, તમે કુવામાં પડ્યો તો હું પણ તમારી પાછળ પડીશ. આ સાંભળી સિદ્ધરાજ ત્યાં ગયો, ને ત્યાં હોલેલા તાગપુત્રને આશ્વાસન કરી, તેડું દુઃખ ઠાપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, હઠીકત પૂછવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે, મારું નામ હનકનુંડ છે ને વાસુધી નામના ઈંદ એવા જલચૂડનો હું પુત્ર છું. મારે મારા સહાધ્યાથી હમન જોડે વાદ થયો કે, જો એ હેમંતમાં લગલી દેખાડે તો મારે મારી બાચી દારવી. એણે તો ગમે તે મકારે તેમ કહ્યું, અને હું દારવી. પણ એવામાં અમને બન્નેને ધાલાવી નાગસાકે કહ્યું કે તમારામાંથી હમનનો વારો હુલક પ્રતિ જવાનો છે, મટિ તેણે જવું. હુલક નતિ એક વરજુવું વરદાન ધમકેલા નામ કારંમીરમાં રહે છે, તેણે એક વાર ખાતાકને પાણીમાં ડૂબાવી નાંખવા માગ્યું, ત્યારે નામ હોદાએ તેની સાથે એવી રીત કરી કે, પ્રતિ વર્ષે તમારી પૂજા કરવા અગ્રથી એક એક નાગ આવરો, ને જો તેમ ન થાય તો તમે ફાંસે લેાકાને. હુલકે આ વાત કબૂલ રાખી, પણ હવે તેના પ્રતિ જવું એ બહુ વિકટ છે, કમકે કારંમીર દિગવાળો પ્રદેશ છે, તેથી ત્યાં જતાં મરી જવાય. આટલા મટિ અત્ર આ કૂપ છે તેમાંથી ઉપ લઈ જઈ સરીરે લગડવામાં આવે તો બધી જઈ સામ સમા પાછા ચવાય. હમનને જવાનું કહ્યું તેથી તેણે મને કહ્યું કે, હું જો મને ઉપ લાવી આવે તો હું તને હોદામાંથી મુક્ત કર. એ ઉપ લેવા હું અત્ર આવ્યો છું. પણ વજ્રમુખી માખેથી બરેલા આ અંધારા કુવામાં પડ્યા પછી હું છંદ એવી મને આસા નથી. આ મારી માણપ્રિયા અને તેમ કરવામાં વિન કરે છે ને સાથે આવવા તૈયાર થઈ છે. આ કથા સાંભળી સિદ્ધરાજે તેને ધીરજ આપી ઉપ આણી આપ્યો અને તે ન્હાના કુમારને બર્બર, એ એકનિશાથી બંધિ કરતો હતો તેની સાથે ખાતાજમાં પૂઠોચાડી દીધો.” ૨. ઉ.

રામિ નદિ હોય તેથી, યગોનર્મણે પૈસાની ગમ આપીને પાટા ફેલાવો
પણ તમણે ગભ પોતાની ગજધાનીમા ત્યારે પાઠો આગો ત્યારે જે નીપન્યુ
રતુ તે સાબળાને ધણો દોષાયમાન થયો અને તે દિવસથી માગવાનો પરાજન
ગવાની મનમા માડ વાળી

સિદ્ધરાજ જેવામા માગવા ઉપર ચાર્જ કુવાની તૈયારી કરતો હતો
તેવામા, અણુદિસરા મા સદસલિંગ તલાવ^૧ બધાવાનુ કામ ચાલતું કમ્પુ
હતુ આ તલાવની દનકથાઓ અને વાતો ચાલવા ઉપરથી તે ધણું પ્રમિદ્ધ
થયુ છે એને માટે ખોદાણ કરેલુ તે હજી મુધી પાટપુ આગળ જેવામા
આવે છે, પણ બાધણી માટેનું કમ્પુ રચુ નથી આ તલાવ મોગાકારે અથવા
મદુબાલુવાયુ હતું, અને ઘોડી અથવા ઘણી મળતી આવે એવી માધણિયો
ગૂજરાતમા ઘણી જેવામા આવે છે વીગમગામના મીનનમગની મોગદમ
મદદદેરના દેરા બાધેલા હજી મુધી છે તે પ્રમાણે આ તલાવની ચારેમે
ફગતા ધણુ જ દેરા દમે તે ઉપરથી, તેનું નામ મદસલિંગ તલાવ ધણ કળીને
પાડવામા આ ધું દરો આ તલાવને નમની નીચે લખેલી વાત ગાવામા
અને ફેરવામા આજ મુધી પણ સાધારણ ચર્ચ પડી છે —

જરામા ઓડણની વાત.^૨

કોઈ એક સમયે માગવાના એ રહેસાસિયે આવીને સિદ્ધરાજના
આગળ, જરામા ઓડણના ડપના વખાણ કર્યા, રાજાએ તેને મેળવવાને
ધણુ પ્રયત્ન કર્યા પણ સર્વ નિષ્ફળ ગયા છેવટે પાંચળુ આગળ તેણે મદ

૧ આ તલાવ અંકજરના વારામા હતું એકે જ્યાં સદ તેનો વજર બેરામખાન
મૂળરાત આવ્યો હતો અને પાટણ (અભદિલવાડ) આવી ઉતર્યો હતો તે વેળાએ
ત્યાં મૂસીખાન હોડી રાજ્ય ચલાવતો હતો આ વેળાએ બેરામખાન, એક જગ્યા નામે
મદસલિંગ, જે તેની પાસે એક હબર દેરા બધાવ્યા હતા તેથી, ફેરવાતી હતી, તે
મેળવાને ગયો હતો ધ્રિમની ફેસિલા બાગ રમે પૂ ૨૦૩ પાટણ આગળ આ જ
હમરાવે ખાનસરોવર બધાવ્યું હતું એવું ફેરવાય છે

૨ જરામા ઓડણનો રાસડો

આજ મિતિથી પૂર્વે પચાસ વર્ષ પર દીકરિયોના મુખથી ખરિત જોયારામે ગવાતો
સાબમેલો હતો. અને તેમના બ્લેન મુકારે ૬૦ વર્ષના હતા તેમને જેટલો સાબાતો હતો
તેટલો ઉતરાવી મગાવતાં ખરિત જોયારામ લખે છે કે — મારી સમજણમા એમ અર્થ
છે કે નીચે લખી દર્શાવેલ રાસડામા અર્થની અનુપૂર્વ ઉપર લક્ષ્ય રાખતા કેઈ મોઈ
ડેકાણે આખી ટુંકાની ન્યૂનતા પડે છે આ રાસડો બનાવનારનો ઉદ્દેશ, ઐતિહાસિક
વસ્તુત્વ બાજુવા સાથે જાનકરિયોને સ્વીકૃતિ બોધ દેવાનો અને પાતિમત્ય પાસે રાજ્ય
વિભવ આદિ સધણું તૃપ્ત છે, એવો સુપ્રદેશ આપવાનો છે

જનિંગ તથા કરાવા માડ્યુ ત્યારે દૂધમન ચાવડો જે પોતાનો બનેરી હતો તેને માગવેથી એણે અને એણે લાવવાને મોકલ્યો. દૂધમલ તેમને તેડવા ગયો, અને તેમને ગામ જઈ તેઓને ફેરવા વાળ્યો કે, સિદ્ધરાજ એના-

“સર્વે નારી બહે રાજ” આનો અર્થ એવો જાણમાન થાય છે કે સર્વે એટલે સમસ્ત લોક રહે છે, રહે, રજો, મતે અને ધર્મે નારી તે જરામા જ છે એમ જાણે છે એટલે કહે છે

રાસડો

રાજ બેઠે બહિ રે સમાએ, બચક આવ્યા બચરા, સર્વે નારી બહે રાજ ૧	
રાત રે જરામાનું રૂપ, એ રે નારી તમ ધર રોબલી, સર્વ નારી બહે રાજ ૨	
રાજમે મેઘ્યા બારીગર મે આર, કે ભયો રે જરામાને તેડવા, સર્વે નારી બહે રાજ ૩	
માયો આશતલ બાઈ રે ગોવાળ, કે ક્યારે વાસો એડો તલ્લો, સર્વ નારી બહે રાજ ૪	
ખિરખિરીઆરી વાડ, કે ધૂપરીઆગો ગાપયો સવ નારી બહે રાજ ૫	
માગળ દીધો જરામાને હાથ, કે જરામાયે વાવીને માયુ ધૂણિયુ સર્વ નારી બહે રાજ ૬	
જરામાએ દીધો સસાને હાથ, સસરે વાચિને માયુ ધૂણિયું સર્વ નારી બહે રાજ ૭	
વદ્ધ! તાર રૂપ સુરૂપ, એણે રે રૂપે લાછન લાગશે સર્વ નારી બહે રાજ ૮	
સસરા! હું હાડે મ હાર, નહિ રે ટણું જરામા એડણી સર્વ નારી બહે રાજ ૯	
જરામાને વારે છે આપ, મ ભાને ધીઆરી રે મહ મહિરે સર્વે ૧૦	
હાદો રે હજાબ્યા જરામાએ હજા, હજાશી હજાબ્યા જરામાએ જાજરો સર્વે ૧૨	
ધલા બાપા પેલકું શું બાવ, એક વાર નહિ મહ મહિરે સર્વે ૧૧	
વિજયા રામ કેરી રાત, એડોએ ઉઘાળા ખાડિયા સર્વે ૧૩	
સરહ પૂતમ કેરી રાત, એડોએ ડાવાળા પલાણિયા સર્વે ૧૪	
એડોને ડોતારા દેવરાવો, કે જરામાને ડોતારા મેડિયે સર્વે ૧૫	
મેડિયે તારી રાણીને બેસાડ, અમે રે એડોને બતા ઝૂપડા સર્વે ૧૬	
એડોને હાતણિયા દેવરાવ, જરામાને હાતણુ હાડમી સર્વે ૧૭	
હાતણુ તારી રાણીને દેવરાવ, અમે રે એડોને બલી ઝીલડી સર્વે ૧૮	
એડોને લોજનિયા દેવરાવો, જરામાને લોજન લાડવા સર્વે ૧૯	
લાડવા તારી રાણીને જમાડ, અમે રે એડોને બની રાગડી સર્વે ૨૦	
એડોને મુખવાસિયા દેવરાવ, જરામાને મુખવાસ એળચી સર્વે ૨૧	
એળચી તારી રાણીને ખવરાવ, અમે રે એડોને બલી મોઘડી સર્વે ૨૨	
એડોને પોઠણિયા દેવરાવ, જરામાને પોઠણુ ઢોલિયો સર્વે ૨૩	
ઢોલિયે તારી રાણીને મુવરાવ, અમે રે એડોને બલી મોઢડી સર્વે ૨૪	
જરામા એડણુ હાલો મારે દાઢ, હો તો બતાડ મારી રાણિયો સર્વે ૨૫	
જેડ તારી રાણિયાનું રૂપ, તેથી રે મારે વેર લોખલયો સર્વે ૨૬	
જરામા એડણુ અમારે ધર હાલ, હો તો બતાડ મારા કુવરો સર્વે ૨૭	

કીને વિશાળ તથાવ ખોદાવવું છે એટલા માટે ધણા ઓઃ અને ઓઃણોનો ખપ છે. આતું સાંભળીને જશમા પોતાની નાતના લોકોને એકઠા કરીને પોતાના ઘણીને લઈને પાટણ આવી. સિદ્ધરાજે આજ્ઞા કરી કે બીજા ઓઃને નગરની બુદ્ધાર ઉતારે આપવો, પણ જશમાને મહેલમાં આણવી. જશમાએ ના કહી, અને ખોશી કે, “મહેલમાં તો રાણિયો આવે, ઓઃણને તો લોધ ઉપર જ પડી રહેવું શોભે.”

ન્યારે તથાવ ખોદાવા માંડ્યું ત્યારે રાજા પોતે આવીને તપાસ રાખવા એસતો; તેને જશમાનો ધણો મોઢ લાગ્યો. તેણે તેને કહ્યું “જશમા ! આવડો બધો માટીનો ભાર ઉચકીશ નહિ, એથી તારું શરીર બગડશે.” તે ખોશી, “એ વાતની કાંઈ ચિતા નથી” ત્યારે તેણે કહ્યું કે, તું તારા બાળકની સંભાળ રાખ ને બીજા ઓઃણોને માટી વહેવા દે.” તેણિયે ઉત્તર આપ્યું, “આમ-લીની કળિયે મેં એની ઝોળા બાંધી છે ત્યાં આવતી જતી હું એને દિવ્યકા નાંખું છું.”

ન્યારે ખોદવાનું કામ પૂરું થયું ત્યારે રાજાએ બધા ઓઃને તેમની મજુરી ચૂકાવી આપી; પણ જશમાને કહ્યું કે, તું તો હવણાં રહે તને પછીથી આપીશું. બીજા ઓઃને જવાની રાજાએ આજ્ઞા આપી, તેઓની સાથે જશમા પણ જાનીમાની જતી રહી. રાજાએ ન્યારે આ વાત જાણી ત્યારે અશ્ચર થઈને મોઢેરા સુધી તેમની પછવાડે દોડ કરીને કેટલાક ઓઃને ઢેર કર્યા. તે ઉપરથી જશમાએ પોતાના પેટમાં કટારી મારી અને મરતાં મરતાં શાપ દીધો કે, “તારા તથાવમાં પાણી ટકશે નહિ.”

રાજા પાછો પાટણ આવ્યો ત્યારે તેણે તથાવ સૂકાર્ધ ગયલું જોયું. તેણે પ્રધાનને પૂછ્યું કે શું કરિયે તો તથાવમાં પાણી ટકે ? પ્રધાને જોશિયોને

જેવું તારા કુરોતું રૂપ, તેવા રે મારે ઘેર બચીલ. સર્વેં	૨૮
જશમા ઓઃણ હાથે મારે દ્વાર, કહો તો બતાવું માગ હાથિયો સર્વેં	૨૯
જેવું તારા હાથિયોનું* રૂપ, તેવી રે મારે ઘેર બેસી. સર્વેં	૩૦
કેવડું ખણાવરો તળાવ ? કેવડી ખણાવરો તળાવડી ? સર્વેં	૩૧
લાખે ખણાવરું તળાવ, અરધ લાખે તળાવડી. સર્વેં	૩૨
જશમા તારો પરણે કંખાડ, કિયો રે જશમા તારો યત્થણી. સર્વેં	૩૩
સોનધયો દોસ છે હાથ, રૂપલા વેટ ઓઃણ તણા. સર્વેં	૩૪
જશમા માટી થોડેરી ઉપાડ, તારી રે કેડે લિચ્છક લાગ્યો. સર્વેં	૩૫
યેવા રાજા યેવડું શું બાલ ? એહ રે અમારો કસજ થયો મર્વેં	૩૬

* કાડિયાવાડના નાધેરી જેરો જહાના હાથે જેવો કંખાવ છે.

પૂજીને કલ્હણ કે, જો એક માણસનો બોગ અપાય તો શાપ મરી જાય. આ વેળાએ ઢેઠ લોકોને નગરની બહાર વસવા દેતા. તેઓ ઓળખાય એટલા માટે માથે કાચુ સતર બાધતાં અને હરિણનાં શીંગડા ફેડે લટકાવતા. તેથી લોકોને તેમને ઓળખી આધા ખશી જવાનું ફાવતું હતું રાજાની આજ્ઞા થઈ તે ઉપરથી માથો ફરીને એક ઢેઠ હતો તેનું માથું તવાન વચ્ચે કાપી નાખવાનો હુકમ થયો કે જેથી પાણી ટપી રહે. માથો વિખળની સ્તુતિ ગાતો મરી ગયો ત્યારથી તવાવમા પાણી રહેવા લાગ્યું માથાએ મરતી વેળાએ રાજા પામે માગી લીધું હતું કે, મારા બલિદાનના બદલામાં, ઢેઠ ઉપર હવેથી શહર બંદાર વસનાનો અને જૂદો પાપાક પૂરેરવાનો બળાટકાર કરજો નહિ રાજાએ આ વાત માન્ય કરી, તે દિવસથી આયાની ખાતર ઉપર લખેલી છૂની આપી.

આ ઘર્ષ રહ્યા પછી, જ્યારે સિદ્ધે ત્રણથી ઉજ્જવણ જવાની તૈયારી કરવા સાડ ગામે ગામથી પોતાની સેના એકઠી કરી, અને કૂચ કરતો કરતો, રસ્તે જેના શહર આવે તે રાજાઓને જિતીને તેમને પોતાની સાથે લેતો લેતો, અને પોતાની સેનાને વધારે સપાટ રસ્તો મળે એટલા સારું જોઈ જમ્યાઓને સપાટનંધ કરાવતો આગળ ચાલ્યો કેટલાક બીનના આગેવાનો પણ અત્યંત ચચળાઈ બતાવતા રાજાની સાથે ચાલ્યા, તે જેમ રામની આસપાસ હોતું માનની સેના ચાલતી દેખાતી હતી તેના દેખાવા લાગ્યા છેવટે ચૂનરાતના રાજાએ ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે પડાવ કર્યો, તથા ડોકાયા, ઘોડા હારબબ બધાયા અને બીજા બાકીનું જે જ્યાં ઘટે તે ત્યાં ગોડવાયું પછી જ્યારે સિદ્ધના તથા મમત સાચી જટલ કરનારિયોના નામ તેના આગળ ચવા માઠ્યા

હું છે કે, સિદ્ધગજે રમાવવામાં બાર વર્ષ મુધી બઢાઈ ચવાની, તેથી તેને ઘણી કીર્તિ મળી, પણ રાજાવાની ધારાનગર લેરાના ઘણા દુમના

૧ સિદ્ધગજે આગળ સાથે લડાઈ ચલાવી તે જીનામંડલા શહર ખેંચાઈ ઉપર જિત મેળવ્યા પછી ફરેલી જણાય છે કેમકે સૌરાષ્ટ્રની જિત કરવાથી તેની યાદગી રીમા પોતાને (જ્યારે સિદ્ધને) નામે સિદ્ધ સંવત્સર (અંબત) ચલાવ્યો તેની સરખાત સવત્ ૧૧૧૮-૭૦ એટલે ઇસ્વી સન ૧૧૧૩-૧૪ માં ચલતી જો અને આગળ સાધવી લડાઈ ત્યાંના રાજા ચયોવર્મા સાથે વર્ણવી છે પણ ખર જોતા તે લડાઈ તેના પિતા પરમાર નાવર્મા જે સવત્ ૧૧૬૦ થી ૧૧૮૯ સુધી (એટલે ઇસ્વી સન ૧૧૦૪ થી ૧૧૩૩ સુધી) હતો તેના સમયમાં સારું થઈ અને, તે પછી, તેની ગદિયે આવનાર તેના કુલ ચયોવર્મા સાથે ચાલુ રહી તેમાં તેને કેટલી અજુદિશવર લાગે

કર્યા તે નિષ્ફળ ગયા, તેથી તેનું મન પાછું દડી ગયું, અને તેનો મુંઝાલ મંત્રી જે તેની સાથે આવ્યો હતો તેની સલાહ પૂછવા લાગ્યો કે 'દેવે આપણે

યશોવર્મા સંવત્ ૧૧૮૯ થી ૧૧૯૯ સુધી (એટલે ઇસ્વી સન ૧૧૩૩થી ૧૧૪૨-૪૩ સુધી) હતો. મતલબ કે સિદ્ધરાજે માગવાની નિત પોતાની ઇચ્છા અવરધામાં કરેલી છે.

કુમારપાલ પ્રબંધમાં એમ લખે છે, "જારમા કદનો મસિદ્ધ સિદ્ધરાજવર્મા બિરદ મારણ કરનાર સિદ્ધરાજે દિગુવિનય કરવા નતાં જાર વર્ષે ધારાનગરી લીધી; તેને ત્રણ મેટ હતા તે તોડી નાશમાં પ્રવેશ કરવા નતાં તેનાં કમાડોને જોડાના આગળા હતા તે તોડતાં તેનો ચય:પટલ નામે હાથી હતો તે મરણ પામ્યો; ને માગવાનો રાજ નરવર્મા આવતો પકડાયો "

નરવર્મા ઇ. સ. ૧૧૦૪ થી ૧૧૩૩ સુધી હતો તેના ઉપર સિદ્ધરાજે પ્રથમ ચડાઈ કરેલી નજાય છે. અને ત્યાર પછી તેના કુંવર યશોવર્મા ઇ. સ. ૧૧૩૩ થી ૧૧૪૩ સુધી હતો તેની સાથે લડાઈ ચાલતી રહેતાં સિદ્ધરાજની તરવાર જાર વર્ષ પુર્ણ રહી મટિ તેનું ગ્વાન કરાવવા તે રાજના પગની ઘોડી ચામરી ફતરાવી: એટલામાં તેના પ્રધાનોએ કહ્યું કે મહારાજ ! નીતિચાત્રમાં કહ્યું છે કે, "રાજ અવશ્ય છે", મટિ આપે એને મૂકી દેવો. આ ઉપરથી તેને આવતો રાખી કાટપિંજરમાં પૂરાવ્યો. ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધના અંતર્ગત મદનવર્મા પ્રબંધમાં પણ એમ જ લખ્યું છે અને વિરોધમાં નજાવે છે કે, સિદ્ધરાજે મહારાષ્ટ્ર, તિલિંગ, કલ્હોટ, પાંચ આદિ રાજ્ય વસ કર્યાં.

છુરેલખંડમાં હમણાં ન્યાં મહોળા છે ત્યાં ચંદેલ કુલના રાજ વધા છે અને તેના સંવત્ ૧૧૮૧ થી ૧૨૨૦ સુધીના લેખો મળી આવે છે તે પ્રસંગમાં કુમારપાળ પ્રબંધમાં લખે છે :-

એક સમયે તેની (સિદ્ધરાજની,) સહામાં આવીને કાઈ બાટ ચિત્રકૂટની પાસેના મહોળક નગરના રાજ મદનવર્માનાં વખાણ કર્યાં એટલે પોતાના એક મંત્રીને બાટની સાથે મહોળકપતન લેવા મોકલ્યો. તેણે પાછા આવીને તેનાં પક્ષાં વખાણ કર્યાં, એટલે મોટું કૈન્ય લઈને સિદ્ધરાજ ત્યાં ગયો. મદનવર્માને ખબર થઈ કે સિદ્ધરાજ આવે છે એટલે તે બોલ્યો કે, જાર વર્ષ સુધી ધારાનગરી આગળ પગો રજો હતો તે જ કે બીજો? એ કળ્યાડી રાજને કહ્યું કે, તમારે પૂર કે ભૂમિ ભેદવી હોય તો યુદ્ધ કરિયે અને જો એવી ઇચ્છા ન હોય તો ૯૯ કરોડ મુદોનો લઈને ચાલ્યા જાઓ. સિદ્ધરાજે હંડ લીધો, પણ મદનવર્મા જેવા મોછલા રાજને મળવાની ઇચ્છા નહોતી. તેણે થોડા માણસો સહિત આવવાની હા રહી, એટલે તે તેને મળવા ગયો. મદનવર્મા હઠીને સાથો આવ્યો (એટલે) અને સિદ્ધરાજને સુવર્ણના આસને બેસાડ્યો. અને બોલ્યો કે, સિદ્ધેન્દ્ર ! આપ મારા પદોણા વધા એ અમારાં મ્હોટાં બાળ્ય સમન્નિયે છિથે. સિદ્ધરાજે કહ્યું કે આવો વિવેક કરો છો પણ તમે તો મને કળ્યાડી રાજ કહોહો એ શું ? મદનવર્માએ કહ્યું ચાપકલિકાળ છે, આયુષ્ય દુર્લભ છે, રાજ્યની પક્ષ ઘોડી જ છે, જળ દુર્લભ છે, એમ છતાં બાળ્યોદયે કરીને રાજ્ય મળે

પાછા વળી જવું યોગ્ય છે કે નહિ ? તે પ્રધાનને યુદ્ધમાથી નાશી જનાર એક સામાન્ય પક્ષના માણસ પાસે સમાચાર મળ્યા તે ઉપરથી એવી આશા ઉત્પન્ન થઈ કે, જો દિલાના દક્ષિણ દરનાબને રમ્તેથી હુલો કરવામા આવે તો કાઈ વળે ખરૂં આ હુલો કરવામા સિદ્ધરાજ જાતે આગળ

છે, તો તેનો સારો ઉપયોગ કરવો, તેને બદલે વિદેશમા બઠકીને કાળ ફેંકાવો એ હેતુથી કામ ફેરવાય, ખાટો મેં આપને એવું કહ્યું છે

સિદ્ધરાજે કહ્યું, તમારું કથન સત્ય છે હું કબાડી ખરો, ધન્ય તો તમને ફોં વાય કે તમે આ પ્રમાણે સુખ ભોગવો છો પણ સિદ્ધરાજ પાછો ફર્યો, તેને ૧૨૦ પૌતાના અગરફાંડો આપ્યા તેઓ સફામળ હોતા અર્થાત્ ૧૨૦૦૦ ના મરજી પામ્યા તે સિદ્ધરાજ અક્ષુદ્ધિસુરમા આવ્યો

હિન્દુસ્તાનના મન્યકાલિક શિકાના પુસ્તકમા મેં જ સર એ હાલિંગદામે મહોળ અથવા જેઠાહુતીના અન્દેશ રાજ્યોની ટીપ આપી છે તેમા મહનવર્મદેવના શિકાની આકૃતિ આપી છે, તેમા એક બાજુ ઉપર ચાર હાથની પાર્વતીની મૂર્તિ બેઠેલી આદેશી છે અને બીજી બાજુએ શ્રીમાન્ મહનવર્મદેવ એવા અક્ષરો છે

જેઠાહુતી, અથવા જેઠામજાત એ અન્દેશોનો પ્રદેશ છે અને તે તેની રાજધાની મહોળ અથવા મહોલસવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે ઉત્તરમા જમના નદી, અને દક્ષિણમા કિયાન અથવા કૈન નદી, પશ્ચિમમા ધસાન નદી, અને પૂર્વમા વિન્ધ્ય પર્વત એ દિશાઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે છે કૈન અથવા કંજીવતી નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમા પડે છે તેથી એ પ્રદેશના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે ભાગમાં બહેનર વિભાગ પડી ગયો છે પશ્ચિમ વિભાગમા રાજધાની, નગરો અને મહોળ અને અનુરાધો આવી જાય છે, તેમ જ પૂર્વ વિભાગમા હાલનર અને અબયચંદ નામના મહોળ દિશાઓ આવી જાય છે આ પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૦૦૦ માઈલ કરતાં પણ વિશેષ હવે અનુરાધોમા હજી પણ બધા દેવાસથોના સમૂહ આવી રહ્યા છે, તે ઉપરથી તેની ધનાઢયતા જણાઈ આવે છે, તેમ જ કનેલ ઉપર જિલ્લો મેળવેલી તથા મહમૂદ ગઝનવીના સામી ટકર ઝીલેલી તે ઉપરથી એની સત્તા જણાઈ આવે છે મહોળખંડ ઉપરથી જણાય છે આ દેશના રાજ અન્દ્રવશી છે અને બનારસના રાજ્યર હેમરાજની પુત્રી હેમાવતીનાથી તેઓની ઉત્પત્તિ છે એની દત્તકથા છે પણ સિવાલેઓ આદિમા તેમને ચ દ્રાવેય (ચન્દ્રક આવેય) વસના ગણે છે અને એ લેખોથી ઉપરના કથનને કરી ટેકો મળતો નથી અનુરાધોના લેખમા પ્રથમ પ્રાચીન રાજાનું નામ નન્દુક આવ્યું છે, જેનાથી છઠ્ઠી પેઢીએ ધમદેવ થ સ ૮૫૩ થી ૯૮૮ સુધી થયો અને તેના આપેલા તામ્રપત્રમા તો તેના ફાદા હર્ષદેવનું જ પ્રથમ નામ છે બારમો રાજા કીર્તિ વર્મદેવ થયો તેના શિક્ષા મળી આવ્યા છે તેના પૂહેલાના મળી આયા નથી એટલે કે હર્ષદેવ રાજા જે કલચુરી વસનો હતો તેનો એ ખરો હતો પણ પછવટેથી તેના તે મોટો યત્ર થઈ પડ્યો હતો આ રાજાના શિક્ષા માત્ર સોનાના મળી આવ્યા છે,

પુરજાઓ ઉપર ચઢ્યા, તેમ તેનું નિશાન લોન્ડાનની નગરી ઉપર ફરકના લાગ્યું ?

સિદ્ધરાજ ઘર લણી પાછો આવતો હતો તેવામા રસ્તે જતા યાત્રાગુ લોકોને જે નાપકો લૂંટી લેતા હતા તેમના કિશા ઉપર તેણે હથેલી કરીને તેઓને નસાડી મૂકી દેશને નિર્ભય કર્યો

માળવાની જિત કરીને આવતા, મીઠરાજની અધ્યક્ષી જ્યોત્સવ કરતી અણુહિનવાડમા પેડી, તે અવસરે, જિતી લીધેના ચશોવર્મા રાજાને યશ-પતાકારૂપ ગણી રાજહસ્તી ઉપર ખેસાવ્યો હતો, તે જોવાને પુરવાસિયોની

માળવાની ધારાનગરીમા બે વરસની સત્તાનો અન્ત સન ૧૧૧૨ મા આઠ્યો એટલે કે અર્જુનદેવ નિ સત્તાનુ ગુજરાતી બીજા રાખાને ૨૦ મે રાજ દેવપાળદેવ થયો, તેણે ૧૨૧૬ થી ૧૨૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એ રાજ પ્રથમ રાખા સાથે લેહાર્જ જવાથી હવે પ્રથમ પ્રમાણે મહાગવાનું રાજ્ય આવવા માસુ આ રાજ લક્ષ્મીવર્મદેવને પાત્ર હતો હિન્દના પાસાહ અસ્તમસે ૧૨૩૫ મા એના સમયમા ઉત્તમજી અને સીલસા કમળે કરી લીધા મહામળેશ્વરું દેવળ એણે તોડી પાસુ ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજ સોમસિંહને દેવપાળદેવે દરાવી તેને કેદ કર્યો હતો તેના વેરમા તેણે ગુજરાતના રાજાને બોલાવીને તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું

૨૧ જયપુરદેવ અથવા જયસિંહ બીજો એ જયપાળદેવનો કુવર હતો એના સમયમા સુસલમાનોનું બળ બહુ મસરી ગયું હિન્દુઓને ધર્મભ્રષ્ટ કરતા હતા એનું રાજ્ય ઘણું ધરી ગયું હતું

૨૨ જયવર્મન બીજો એનો સમય સન ૧૨૫૧ થી ૧૨૬૧ સુધી એ જયપુર દેવનો અનુજ હતો એણે પોતાના ન્હાના રાજ્યમાથી ધરતીહાન કર્યું છે તેના વાપ્રપટ મળી આવ્યા છે એના સમયમા સુસલમાનો ધણા વધી પડ્યા અને માળવાની પીડાને પાર રહ્યો નહિ

૨૩ ત્રીજો જયસિંહદેવ થયો તેનો સમય સન ૧૨૬૧ થી ૧૨૮૦ સુધી થયો એના સમયમા ગુજરાતમા વિચલદેવ વાયલો રાજ્ય કરતો હતો, તેણે ધારાનગરી ઉપર આક્રમણ કરીને તેને પરાજિત કર્યો હતો તે વિષેનો એક યિલાકેષ છે

૨૪ બીજો લોન્ડદેવ એનો સમય સન ૧૨૮૦ થી ૧૩૧૦ સુધી હતો એના સમયમા હમીર સોલકિયે એના ઉપર તકાર્ફ કરીને એને હરાવ્યો હતો સુસલમાનોથી પંજુ તે ધણો પિડાયો હતો ઉપર તે સુસલમાન વધી ગયો હતો ગુજરાતના રાજ સારંગદેવે એના ઉપર આક્રમણ કરીને હરાવ્યો હતો

૨૫ ચોથો જયસિંહદેવ એનો સમય સન ૧૩૧૦ તે ધારાનગરીની ગાદિયે બેઠો અને આ વરાના પજુ રાજ્યનો અન્ત એના જ સમયમા આવ્યો

૧ સુસલમાન સરદારોના હાથનીયે મલિક બની ગયેલાઓ રાજ્યવલિવટ ચલાવતા હતા અલાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમા ઉત્તમજી ધાર ૧૫૧૭ અને ચંદેરીનો એક સુબો દરાવ્યો હતો

હું ભરાઈ હતી તેમાં દ્વયાશ્રયને ત્યાર પછી થનારો અંચકાર હેમચન્દ્ર-
નેનધર્મનો આચાર્ય, બીજા શ્વેતાશ્વરોમાં મુખ્ય હતો, તેણે ગૂર્જરાષ્ટ્રના શરવી-
રની કાર્તિ નીચે પ્રમાણે ગાઈ. તે વેળાએ તેના ઉપર પ્રથમ જ રાજાનું લક્ષ ગયું:-

ભૂમિ કામયતિ સ્વગોમયરસૈરાસિચ રત્નાકરા
મુક્તાસ્વાસ્તિકમાત્તલ્લઘ્વમ્મદુપ ત્વં પૂર્ણકુંભી મવ
યથા કલ્પતરોર્દલાનિ સરલૈર્દિન્વારણાસ્તોરણા-
ન્યાયત્ત સ્વકરૈર્વિજિત્ય જગત્તી નન્વેતિસિદ્ધાપિષઃ ॥

હાવાર્ય—સિદ્ધરાજ પૃથ્વી જિતીને આવે છે. માટે અહો ! કામદુધા !
તમે તમારા ગોમધરસવડે ધરતીનું સિંચન કરો; સમુદ્ર ! તમે મોતીના સ્વસ્તિક
પૂરો; અહો શ્રદ્ધ ! તમે તમારા પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશ કરો; અહો ! વિશાળ
હાથિયો ! તમે તમારી મુદિાવતી કલ્પતરનાં પાદમાંનું તોરણ ધારણ કરો.^૧

જિત મેળવીને પાછા આવ્યાનો જ્યોત્સવ થઈ રહ્યો એટલે, હેમા-
ચાર્યે એક ૧૦૪ાકરણનો અંથ રચ્યો હતો તેના ગુણની પરીક્ષા કરાવવા સાર,

૧ દ્વયાશ્રયના યોદ્ધામાં સર્ગમાં કહ્યું છે કે “એક વખત સિદ્ધરાજને નગરઅર્ધમાં
યોગિનિધાનો મેળાપ થયો; તેમને સર્વ પ્રકારે પરાસ્ત કરવાની એ ખંડ શખતો; કેમકે
તે પોતાના લોકને કનકતી ભેગણીએ કહ્યું કે તું અમારી પૂઠે પડ્યો છે તેમાં તાર
સાર નહિ થાય. જે કપાણું ઈચ્છતો હોય તો અવંતિના નામ યશોવર્માને પગે
પડ અને તેની પેઠે અમને બલિદાનથી તૃપ્ત કર. જયસિંહદેવે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, તમા-
રાથી ધાય તે કરજો, પણ હું તમારા યશોવર્માનો જ પરાજય કરીશ. પછી પોતે
મોઢી સેના લઇને ચાલ્યો. રસ્તામાં લીલસેના આવી મળી. બંધાંએ ભરખે અવન્તિ
આગળ મેલાણું કર્યાં અને અવન્તિ અથવા હજીરવિનીના કિલ્લાને તોડવાની તૈયારી
આણી. એક દિવસ રાત્રે રાત્ર ફરતો ફરતો સિમા (દ્વિમા) નદીના તટ ઉપર ગયો,
ત્યાં તો યોગિનિધી ભેગી થઈ પોતાનું જ એક પૂતળું બનારી, તેના ઉપર પોતે
(સિદ્ધરાજ) હારે એવો પ્રયોગ કરતી હતી, તે લોક. પછી જયસિંહ પોતે છતો થયો
ને યોગિનિધી સાથે મુદ્દ કરી, કાલિકા જે બહુ બહુ રૂપ ધરી આવતી હતી તેને
પરાસ્ત કરી. કાલિકાએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે, “ઈ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે અને યશોવર્માને
જિતશે. આ સમાચાર રાત્રિયે યશોવર્માએ સાંભળ્યા એટલે યશોવર્મા છતેભાનો ધારા
નગરીમાં નારી ગયો. પણ જયસિંહે અવન્તિનો કિલ્લો તોડી, તે લીધા પછી ધારા
નગરી પણ તેણે જિતી લીધી અને યશોવર્માને જિતી કેદ કર્યો.”

૨ ૦૫ાકરણ અટકાયાથી પાણિનિયે અટકાયાથી રચી છે તેવી હેમાચાર્યે રચી
અને તેમાં રાજાનું વર્ણન નથી એમ બ્રાહ્મણેએ કહ્યું તે ઉપરાંત અટકાયાથીના ઉદાહરણ
૩૫ દ્વયાશ્રય કાંઈ રચ્યું તે ઉપર અભયતિલક ગણીની દીક્ષા છે. ૨. ઉ.

નીકળ્યો તેના જે માનીતા હાથી ઉપર તે બેઠો હતો તે હાથિયે મનાય નહિ એવો યત્ન કરીને દોડાની બૂતો બેઠેલા 'ત્રિપોગિયા દરવાજામાધી' બે તોડી પાછા, પણ આતુ પરિણામ આણના તેના કન ગયો. આ પ્રમાણે ગૂંચરાવના રાગને પેસવાનું મત્સુ એટલે એકાએક

પણ ત્યાર પછીના રાતના સિક્કા સોનાના અને ત્રાણાના મત્સુ આન્યા છે માત્ર ચૌદમા રાત જયવર્મદેવનો એક શિનો રૂપનો મત્સુ આન્યા છે સોનાના સિક્કા ૧૦ થી તે ૬૩ ચેત વળનના છે ત્રાણાના પણ એટલા જ વળનના છે એ સિવાય ૧૫ ચેતના વળનના ન્દાના સિક્કા પણ સોનાના અને ત્રાણાના છે ફેર માત્ર એટલે જ છે ત્રાણાના સિક્કા ૭૫૧ પાર્વતીને બદલે હનુમાનનો આકાર આવેખ્યા છે

મહોજના ચરેલ રાતઓનો વચ નીચે પ્રમાણે છે -

અક	વર્ષ		નામ	સેબનું વર્ષ સવન	
	વિક્રમ સવત	ક્રમ સન			
૧	૮૫૩	૮૦૦	નન્દુદેવ		ધ સ ૮૩૧ ના મુમારમા પરિ હાર રાતને કય તાની નાખ્યો - રિમય-પૃ ૩૦૦
૨	૮૮૧	૮૨૫	વારપતિ		
૩		૮૫૦	વિજય		
૪		૮૭૫	શહિદ		
૫		૯૦૦	હર્ષદેવ		
૬		૯૨૫	યયોગર્મદેવ		
૭	૧૦૧૦	૯૫૩	ધંત્રદેવ	૧૦૧૧-૧૦૫૫	
૮	૧૦૫૬	૯૯૯	ગાદેવ	૧૦૫૬	
૯	૧૦૮૧	૧૦૨૫	વિદ્યાધરદેવ		
૧૦	૧૦૯૭	૧૦૪૦	વિજયભાણદેવ		
૧૧	૧૧૦૭	૧૦૫૦	દેવવર્મદેવ	૧૧૮૭	
૧૨	૧૧૨૦	૧૦૬૩	કીર્તિવર્મદેવ	૧૧૫૪	
૧૩	૧૧૫૫	૧૦૯૭	હરિશ્ચન્દ્રવર્મદેવ		
૧૪	૧૧૬૭	૧૧૧૦	જયવર્મદેવ	૧૧૭૩	
૧૫	૧૧૭૭	૧૧૨૦	હરિશ્ચન્દ્રવર્મદેવ બીજો		
૧૬	૧૧૭૮	૧૧૨૨	પુત્રીવર્મદેવ		
૧૭	૧૧૮૬	૧૧૨૮	મહાનવર્મદેવ	૧૧૮૬-૧૨૨૦	
૧૮	૧૨૨૨	૧૧૬૫	પરામદેવ	૧૨૨૪	
૧૯	૧૨૬૮	૧૨૦૩	ત્રિલોકચંદ્રવર્મદેવ	૧૨૬૬-૧૨૯૭	
૨૦	૧૨૯૭	૧૨૪૦	વીરવર્મ ચેહેલો	૧૩૧૨-૧૩૩૭	
૨૧	૧૩૩૯	૧૨૮૨	લોખવર્મ	૧૩૪૫	
૨૨	૧૩૫૭	૧૩૫૦	વીરવર્મ બીજો	૧૩૭૨	
૩૦	૧૫૭૩	૧૫૨૦	કિરતસિંહ (કીર્તિ)		

૧ આ હાથીનું નામ ચર પટલ હતું, તથા ગદાવર્તનું નામ શ્યામજ હતું તે હાથીની ચરોધવત અથવા ચરોધદેવ ગદાપતિરૂપે વજસર ગામમા સ્થાપના થઈ ૨ ઉ

તે કિલ્લાનો ધણી થઈ પડ્યો, અને યશોવર્માએ ટક્કર લેવામાં શીર્ષ જતાવ્યું હતા પણ તે ઝનાઈ ગયો. એટલે સિદ્ધરાજની પૂર્ણ જિત થઈ, અને જેમ ચારસો વર્ષ પછી તેના સુસવમાન કમાનુયાયીના નિશાન માન્યુના.

૧ માળવાના રાજાઓની નીચેની વરણવલિ, એક લેખ ઉપરથી મિ. એલા વિલકિનસને જાણાન્તર કરી, બેંગાલ પ્રાન્ત આવ ધી એસિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તક ૫ માને પૃ ૩૮૦ મે છપાવેલી છે તે ઉપરથી તથા બીજા પ્રમાણ નીચે નોંધવામાં આવ્યા છે તેને આધારે તૈયાર કરી છે -

૬ મો રાજા લોચનદેવ ઇ સ ૧૦૧૦-૧૦૫૫ આનુક્રમ લીમદેવ ગુજરાતનો રાજા આ સમયે હતો.

૧૦ મો જયસિંહ ૧૦૫૫-૧૦૫૮ આ સમયે આ ગુજરાતમાં દેશનો ભાગ દાખલ થયો હતો.

૧૧ મો ઉદયસિંહ ૧૦૫૮-૧૦૮૧

૧૨ મો લલિતદેવ ૧૦૮૧-૧૧૦૪

૧૩ મો નરવર્મા સવન ૧૧૮૦ (સન ૧૧૩૪) આ મરણ પામ્યો ઉગલજીની લેખનું કોલકાતાના જાણાન્તર ટ્રેનજાકસન આવ ધી રા બે સો ૧ પ ૨૩૨

૧૪ યશોવર્મા ૧૧૩૩ થી ૧૧૪૨ સુધી આ સમયે ગુજરાતના રાજાએ આદેશનો થોટો મુલક જિતી લીધો.

ગાળો-૧૧૪૨-૧૧૫૫-અલ્લાહ દેવ કાતબારી

૧૧૪૩ થી ૧૧૭ સુધી ગુજરાતના રાજાઓનું સામ્રાજ્ય તેના પેઢામાં લલમીવર્મા હરિશ્ચન્દ્ર, ઉદયવર્મા

૧૫ અનંતવર્મા “આ રાજાની કૃપથી વિદ્વાન અને નિપુણ રાજા થી હરિશ્ચન્દ્રદેવને રાજ્ય મળ્યું” તેણે પોતાની નિલાગિરિ રાજધાનીથી બ્રાહ્મણોને દાન કર્યા. સ ૧૨૩૫ (ઇ સ ૧૧૭) જુઓ જર્નલ ઈ બે સો પુ ૭ પ ૭૩૬

૧૬ વિન્ધવર્મા “એણે ગુજરાત રાજ વસા કરી લેવાને મન કર્યું” (૧૧૯૦-૧૧૮૦)

૧૭ અમરયાવન

૧૮ સુભટવર્મા, અથવા મોહડ “આ વિજયી રાજાની, સૂર્યતા અગ્નિમય કિરણ “સરખી, કાંધમયી અતિ સક્રિય, જેણે તેનો ચર્ચિત કાંપ ગુજરાતના પાટણ-નગર- (અથવા નગરી) આ જલાલો, તે ગુજરાતમાં દંડ સુધી પણ દાવાનળ લાગે છે “તેથી આજ પર્વત રેખાઈ આવે છે”

૧૯ અર્જુન રાજા. “આ રાજા બ્યારે બાળક હતો, ત્યારે રમતા રમતા પણ તેણે જયસિંહ રાજાને નસાઈ મૂક્યો હતો.” તેને માન્યુના કિલ્લામાં સવત્ ૧૨૬૭ ના કાંઈક શરૂ ૧૦ મે (ઈ સ ૧૨૧૦) રાજવાસિયેક કર્યો ત્યારે પોતાના કુવગોરને એક મામ દક્ષિણમાં આપ્યું હતું એણે ૧૨૧ વરસ રાજ્ય કર્યું

પુરનઓ ઉપર ચગાં, તેમ તેનું નિશાન લોન્ડાનની નગરી ઉપર ફરકવા લાગ્યું.^૧

સિદ્ધરાજ ઘર ભણી પાછો આવતો હતો તેવામાં રસ્તે જતા યાત્રાળુ લોકોને જે નાખકો હાંડી લેતા હતા તેમના ક્રિયા ઉપર તેણે હક્ક કરીને તેઓને નસાડી મજા દેશને નિર્ભય કય્યો.

માળવાની જિત કરીને આવતાં, સીદ્ધરાજની અધારી જ્યોત્સવ કરતી અણહિલવાડમાં પેડી, તે અવસરે, જિતી લીધેલા યશોવર્મા રાજાને યશ-પતાકારૂપ ગણી રાજદસ્તી ઉપર બેસાડ્યો હતો, તે જોવાને પુરવાસિંયોની

માળવાની ધારાનગરીમાં બે વંશની સત્તાનો અન્ત સન ૧૧૧૨ માં આવ્યો. એટલે કે અર્જુનદેવ નિઃસંતાન ગુજરાતી બીજા સામ્રાજો ૨૦ મેા રાજ દેવપાળદેવ થયો, તેણે ૧૨૧૬ થી ૧૨૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એ રાજ, પ્રથમ સામ્રાજો સાથે જોડાઈ જવાથી હવે પ્રથમ પ્રમાણે માળવાનું રાજ્ય બાલુચ માંસ્ય આ રાજ લક્ષ્મીવર્મદેવનો પૈત્ર હતો. દ્વિતીયા પાદસાદ અસ્તમસે ૧૨૩૫ માં એના સમયમાં ઉત્તમજી અને બીલસા કમળે કરી લીધાં. અઢાકાળેયજનું દેવજ એણે તેની પાસ્યું. ચંદ્રાવતીના પરામા રાજ સોમસિંહને દેવપાળદેવે હરાવી તેને ફેર કર્યો હતો તેના વૈરામાં તેણે ગુજરાતના રાજાને બોલાવીને તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું.

૨૧ જયનુંદેવ અથવા જયસિંહ બીજો. એ જયપાળદેવનો ફરાર હતો. એના સમયમાં મુસલમાનોનું બળ બહુ પ્રસરી ગયું દિન્ડુએને ધર્મશત્રુ મરવા હતા. એનું રાજ્ય ધણું ધરી ગયું હતું.

૨૨ જયવર્મન બીજો. એનો સમય સન ૧૨૫૬ થી ૧૨૬૧ સુધી એ જયનુંદેવનો અનુજ હતો. એણે પોતાના ન્હાના રાજ્યમાંથી ધરતીદાન કર્યું છે તેના લાઝપટ મળી આવ્યા છે. એના સમયમાં મુસલમાનો ધણા વધી પડ્યા અને માળવાની પીડાને પાશ રહ્યો નહિ.

૨૩ ત્રીજો જયસિંહદેવ થયો તેનો સમય સન ૧૨૬૧ થી ૧૨૮૦ સુધી થયો. એના સમયમાં ગુજરાતમાં વિરાલદેવ વાધેલો રાજ્ય કરતો હતો, તેણે ધારાનગરી ઉપર આક્રમણ કરીને તેને પરાજિત કર્યો હતો તે વિષેનો એક સિદ્ધાંત છે.

૨૪ બીજો લોન્ડેવ. એનો સમય સન ૧૨૮૦ થી ૧૩૧૦ સુધી હતો. એના સમયમાં હમીર સોલંકિયે એના ઉપર ચડાઈ કરીને એને હરાવ્યો હતો. મુસલમાનોથી પંજુ તે ધણો પીડાયો હતો. છેવટે તે મુસલમાન ધર્મ ગયા હતા. ગુજરાતના રાજ સારંગદેવે એના ઉપર આક્રમણ કરીને હરાવ્યો હતો.

૨૫ ચોથો જયસિંહદેવ. એનો સમય સન ૧૩૧૦. તે ધારાનગરીની આદિયે બેડો અને આ વરાના પજુ રાજ્યનો અન્ત એના જ સમયમાં આવ્યો.

૧ મુસલમાન સરદારોના હાથ નીચે માંડલિક બની ગયેલાઓ રાજ્યવલિવટ ચલાવતા હતા. અલાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમાં ઉત્તમજી, ધાર, પાણ્ડુ અને ચંદેરીનો એક સુબો હરાવ્યો હતો.

કહું ભરાઈ હતી તેમાં દ્વયાશ્રયને ત્યાર પછી ચનારો ગ્રંથકાર હેમચન્દ્ર-
જેનધર્મને આચાર્ય, ખીજા શ્વેતાશ્વરમાં મુખ્ય હતો, તેણે ગૂર્જરાષ્ટ્રના ચરવી-
રની કીર્તિ નીચે પ્રમાણે ગાઈ. તે વેળાએ તેના ઉપર પ્રથમ જ રાજાનું ભક્ષ ગયું:-

ભૂમિ કામગવિ સ્વગોમયરસેરાસિચ રત્નાકરા
ચક્તાસ્વાસ્તિકમાતુઘ્વઘ્નરૂપ ત્વં પૂર્ણકુંભી મવ
ધૃત્વા કલ્પતરોર્દલાનિ સરલૈર્દિગ્ધારણાસ્તોરણા-
ન્યાપત્ત સ્વકરૈર્વિનિસ્ય જગત્તી નન્વેતિસિદ્ધાધિપઃ ॥

ભાવાર્થ—સિદ્ધરાજ પૃથ્વી જિતીને આવે છે. માટે અહો ! કામદુધા !
તમે તમારા ગોમયરસવડે ધરતીનું સિંચન કરો; સમુદ્ર, ! તમે મોતીના સ્વસ્તિક
પૂરો; અહો શ્રંદ, ! તમે તમારા પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશ કરો; અહો ! કિશાના
હાથિયો ! તમે તમારી મુદાવતી કલ્પતરનાં પાદડાંનું તોરણ ધારણ કરો.^૧

જિત મેળવીને પાછા આગ્યાને ગળેાતસવ ચઈ રણે એટલે, હેમા-
ચાર્યે એક ૧૦ધાકરણુનો ગ્રંથ રચ્યો હતો તેના ગુણની પરીક્ષા કરાવવા સાર,

૧ દ્વયાશ્રયના ચૌદમાં સર્ગમાં કહ્યું છે કે “ એક વખત સિદ્ધરાજને નગરચર્યામાં
યાગિનિયાનો મેળાપ થયો; તેમને સર્વ પ્રકારે પરાસ્ત કરવાની એ ખંત રાખતો; કેમકે
તે પોતાના દેહને કનકની ભેજણીએ કહ્યું કે હું અમારી પૂઠે પડ્યો છું તેમાં તારું
સારું નહિ થાય. એ કલ્યાણ કર્મગ્રંથો દેખ તો અવંતિના નાથ ચરોત્તર્મને પગે
પડ અને તેની પેઠે અમને ભલિદાનથી તુલ્ય કરે જયસિંહદેવે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, તમા-
રાથી થાય તે કરજે, પણ હું તમારા ચરોત્તર્મનો જ પરાજય કરીશ. પછી પોતે
મોટી સેના લઈને ચાલ્યો. રક્ષામાં લીલસેના આવી મળી. બંધાંએ લશ્કરે અવન્તિ
આગળ મેલાણ કર્યા અને અવન્તિ અથવા જગન્નિનીના કિલ્લાને તોડવાની તૈયારી
આધી. એક દિવસ રાત્રે રાજા ફરતો ફરતો સિમા (ક્ષિમા) નદીના તટ ઉપર ગયો,
ત્યાં તો યાગિનિયા ભેગા થઈ પોતાનું જ એક પૂનજી બનાવી, તેના ઉપર પોતે
(સિદ્ધરાજ) હારે એવો પ્રયોગ કરતી હતી, તે દીકું. પણ જયસિંહ પોતે છતો થયો
ને યાગિનિયા સાથે યુદ્ધ કરી, કાલિકા જે જાડુ જાડુ રૂપ ધરી આવતી હતી તેને
પરાસ્ત કરી. કાલિકાએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે, “ શ્રં સાક્ષાત્ વિપ્લુ છ અને ચરોત્તર્મને
જિતવો. આ સમાચાર રાજાએ ચરોત્તર્મને સાંભળ્યા એટલે ચરોત્તર્મો બાનેભાનો ધારા
નગરીમાં નારી ગયો પણ જયસિંહે અવન્તિનો કિલ્લો તોડી, તે લીધા પછી ધારા
નગરી પણ તેણે જિતી લીધી અને ચરોત્તર્મને જિતી કેદ કર્યો ”

૨ ૧૦ધાકરણુ અષ્ટાધ્યાયી યાગિનિયે અષ્ટાધ્યાયી રચી છે તેવી હેમાચાર્યે રચી
અને તેમાં રાજાનું વર્ણન નથી એમ બ્રાહ્મણોએ કહ્યું તે ઉપરાંત અષ્ટાધ્યાયીના ૮૬૫૮૨૫
૨૫ દ્વયાશ્રય કાન્ધ રચ્યું તે ઉપર અમલવલિલક ગણીની ટીકા છે. ૨. ઉ.

પુરજઓ ઉપર ચગાં, તેમ તેનું નિશાન લોજગાનની નગરી ઉપર ફરકવા લાગ્યું.^૧

સિદ્ધરાજ ઘર લણી પાછો આવતો હતો તેવામાં રસ્તે જતા યાત્રાગુ લોકોને જે નાથકો લૂંટી લેતા હતા તેમના કિલ્લા ઉપર તેણે હવા કરીને તેઓને નસાડી મૃત્તી દેશને નિર્ભય કર્યો.

માળવાની જિત કરીને આવતાં, સીદ્ધરાજની અધારી જ્યોત્સવ કરતી અણહિવવાડમાં પેઠી, તે અવસરે, જિતી લીધેલા યશોવર્મા રાજાને યશ-પતાકારૂપ ગણી રાજહસ્તી ઉપર બેસાડ્યો હતો, તે જોવાને પુરવાસિંયોની

માળવાની ધારાનગરીમાં જે વચની સત્તાનો અન્ત સન ૧૧૧૨ માં આ-યોઃ એટલે કે અર્જુનદેવ નિ સંતાન ગુજરાતથી બીજા સામ્રાજ્ય ૨૦ મેં રાજા દેવપાળદેવ થયો, તેણે ૧૨૧૧ થી ૧૨૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એ રાજા, મધ્યમ સાધા સાથે લોકાર્થ જવાથી હવે મધ્યમ પ્રમાણે માળવાનું રાજ્ય ચાલવા માંડ્યું આ રાજા લક્ષ્મીવર્મદેવનો પૌત્ર હતો દિવ્યના પાદસાદ અસ્તમસે ૧૨૩૫ માં એના સમયમાં ઉત્તમજ અને લીલસા કમળે કરી લીધાં. મહાકાળેશ્વરનું દેવળ એણે તોડી પાડ્યું ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજા સોમસિંહને દેવપાળદેવે દરાવી તેને મદ કર્યો હતો તેના વેરમાં તેણે ગુજરાતના રાજાને બાવાબીને તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું

૨૧ જયવ્રતદેવ અથવા જયસિંહ બીજો એ જયપાળદેવનો કુવર હતો. એના સમયમાં મુસલમાનોનું બળ બહુ મસરી ગયું હિન્દુઓને પ્રત્યક્ષ કરતા હતા એનું રાજ્ય ધણું ધરી ગયું હતું

૨૨ જયવર્મન બીજો એનો સમય સન ૧૨૫૬ થી ૧૨૬૧ સુધી એ જયવ્રત દેવનો અનુજ હતો એણે પોતાના ન્હાના રાજ્યમાંથી ધરતીદાન કર્યું છે તેના વામપદ મળી આવ્યા છે. એના સમયમાં મુસલમાનો ધણી વધી પડ્યા અને માળવાની પીડાનો પાર રહ્યો નહિ.

૨૩ ત્રીજો જયસિંહદેવ થયો તેનો સમય સન ૧૨૬૧ થી ૧૨૮૦ સુધી થયો એના સમયમાં ગુજરાતમાં વિરાઠદેવ વાઘેલો રાજ્ય કરતો હતો, તેણે ધારાનગરી ઉપર આક્રમણ કરીને તેને પરાજિત કર્યો હતો તે વિષેનો એક ચિત્રાવેષ છે

૨૪ બીજો લોજદેવ એનો સમય સન ૧૨૮૦ થી ૧૩૧૦ સુધી હતો. એના સમયમાં હમીર સોલંકિયે એના ઉપર ચડાઈ કરીને એને દરાવ્યો હતો મુસલમાનોથી પંજુ તે ધણો પિડાયો હતો છેવટે તે મુસલમાન થઈ ગયો હતો ગુજરાતના રાજા સારંગદેવે એના ઉપર આક્રમણ કરીને દરાવ્યો હતો

૨૫ ચોથો જયસિંહદેવ એનો સમય સન ૧૩૧૦ તે ધારાનગરીની મદિયે બેઠો અને આ વચાના પજુ રાજ્યનો અન્ત એના જ સમયમાં આ-યો

૧ મુસલમાન સરદારોના હાથ નીચે મૌલિક બની ગયેલાઓ રાજ્યવહિવટ ચલાવતા હતા અણહીન ખીવતીના સમયમાં ઉત્તમજ, ધાર, ૧૧૨૬ અને ચંદેરીના એક મુજો દરાવ્યો હતો

હું ભરાઈ હતી તેમાં દ્વિયાશ્રયને ત્યાર પછી યનારો અંથકાર હિમચન્દ્ર-
નૈનધર્મનો આચાર્ય, ખીજી શ્વેતાશ્વરમાં મુખ્ય હતો, તેણે ગૂર્જરાષ્ટ્રના ચરવી-
રની કીર્તિ નીચે પ્રમાણે ગાઈ. તે વેળાએ તેના ઉપર પ્રથમ જ રાજ્યનું લક્ષ ગયું:-

भूमिं कामगवि स्वगोमयरसैरासिंच रत्नाकरा
सत्तास्त्रास्तिकमाततुध्वद्वष्ट त्वं पूर्णकुंभी भव
घृत्वा कल्पतरुर्दलानि सरलैर्दिग्बारणास्तोरणा-
न्यापत्त स्वकरैर्विजित्य जगतीं नन्वेतिसिद्धाधिपः ॥

ભાવાર્થ—સિદ્ધરાજ પૃથ્વી જિતીને આવે છે. માટે અહો ! કામદુધા !
તમે તમારા ગોમયરસવદે ધરતીનું સિંચન કરો; સમુદ્ર, ! તમે મોતીના સ્વરિતક
પૂરો; અહો શ્રેંદ્ર, ! તમે તમારા પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશ કરો; અહો ! દિશાના
દાધિયો ! તમે તમારી મુદોવતી કલ્પતરુનાં પાદગંતું તોરણ ધારણ કરો.^૧

જિત મેળવીને પાછા આવ્યાનો જ્યોત્સવ થઈ રહ્યો એટલે, હિમા-
ચાર્યે એક ૧૦યાકરણનો અંથ રચ્યો હતો તેના ગુણની પરીક્ષા કરાવવા સાર,

૧ દ્વિયાશ્રયના યૌદમાં સર્ગમાં કહ્યું છે કે “એક વખત સિદ્ધરાજને નગરચર્યામાં
યાગિનિયોના મેળાપ થયો; તેમને સર્વ પ્રકારે પરાસ્ત કરવાની એ ખંડ સાખતો; કેમકે
તે પોતાના લોકને કનકવતી જોગણીએ કહ્યું કે તું અમારી પૂઠે પચ્યો છે તેમાં તાર
સાર નહિ થાય. એ કંઠ્યાણુ ઈન્દ્રો દોષ્ય તો અવંતિના નાથ યશોવર્માને પગે
પકડ અને તેની ઘેડે અમને બલિદાનથી તૃપ્ત કર. જ્યસિંહદેવે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, તમા-
રાથી થાય તે કરજો, પણ હું તમારા યશોવર્માનો જ પરાજય કરીશ. પણ પોતે
મોટી સેના લઈને ચાલ્યો. રસ્તામાં લીલસેના આવી મળી. બધાએ સરકરે અવન્તિ
આગળ મેલાણુ કર્યા અને અવન્તિ અથવા હમ્મયિનીના કિલ્લાને તોડવાની તૈયારી
આધી. એક દિવસ રાત્રે રાત્ર કૂરતો કૂરતો સિમા (ક્ષિમા) નદીના તટ ઉપર ગયા,
ત્યાં તો યાગિનિયો બેઠો થઈ પોતાનું જ એક પૂવણુ બનાવી, તેના ઉપર પોતે
(સિદ્ધરાજ) હારે એવો પ્રયોગ કરતી હતી, તે દીકું પણ જ્યસિંહ પોતે હતો થયો.
તે યાગિનિયો સાથે ગુજ્જ કરી, હસ્તિકા એ બહુ બહુ રૂપ ધરી આવતી હતી તેને
પરાસ્ત કરી. ઠાલિકાએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે, “ઈ સાક્ષાત્ વિણુ ॥ અને યશોવર્માને
જિતરો. આ સમાચાર રાત્રિયે યશોવર્માએ સાંભળ્યા એટલે યશોવર્મા છાનોમાનો ધારા
નગરીમાં નારી ગયા. પણ જ્યસિંહે અવન્તિનો કિલ્લો તોડી, તે લીધા પણ ધારા
નગરી, પણ તેણે જિતી લીધી અને યશોવર્માને જિતી કેદ કર્યો.”

૨ ૦યાકરણુ અર્થાપાથી જાણિનિયે અર્થાપાથી રચી છે તેવી હિમાચાર્યે રચી
અને તેમાં રાજનું વર્ણન નથી એમ બાદલોએ કહ્યું તે ઉપરથી અર્થાપાથીના દદાકરણુ
૨૫ દ્વિયાશ્રય કાન્ધ રચ્યુ તે ઉપર અભયતિલક મજૂની દીકા છે. ૨. ઉ.

અને તેણે જે અથ ગ્યો હતો તે જાણણોના-અધોના આધાર ઉપરથી વખ્યો છે એવું સામાવાળા કહેતા હતા તેઓનો અકવાદ બધ કરવાને, એક સભા બરી, તેમાં પ્રમુખ યર્ધ મિગજવાની સિદ્ધગજને વિનિતિ કરવામાં આવી, નેનો પરિણામ આચાર્યના લાલમાં ઉતર્યો રાજની આજ્ઞા થના ઉપરથી હેમાચાર્યનો અથ એક ગજહસ્તી ઉપર અમાડીમાં ચૂપી તે ઉપર શ્વેતગ્રંથ ધરાવી અને આમજ આદિ બીજા રાજમિલ્લ સહિત રાજમહેનને લગાર લઈ ગયા તથાપિ દુર્જનો કહેવા લાગ્યા કે, એ પુસ્તકમાં કાઈ રાજના પૂર્વજોની યાત્રિનું વર્ણન નથી આની વાત થતી માલખીને ગજને જગ એવ થયો, પણ બીજો ત્રિવે વ્યાકરણને ન્યારે ફરીને તપાચ્ચુ, ત્યારે હેમાચાર્ય આપણુ મુધાગવાને બરાબર તૈયાર યર્ધ રજો હતો, તેના મુખમાંથી સોવડી રાજ ઓની કીર્તિની ચતુરાઈલિરેની કવિતા નીકળવા લાગી પડી જરત જ તેણે દ્વપાશ્રય અથ ગ્યોને મૂકી દીધેલા વિનયની પૂગતી કરી

ત્યાગપડી, મિદ્ધગજનું લક્ષ મૂળરાજને અમિદાહ દીધેલી ગ્યો ઉપર માધેના ત્રિપુર પ્રાસાદ અને બીજા દરનારના દેવાનય ઉપર ગયુ. તેણે તેમનો ખર્ચ ચનાવવામાં અને દેવની ઉપજમાં એટલું બધું ધન હદપાગ વાપરવા માડ્યુ કે કિસસે જેમ સાધગસને ઉપદેશ કર્યો હતો તેમ નીચે પ્રમાણે સિદ્ધ ગજને ભવિષ્યસૂચક ઉપદેશ કરવાની ચતોનમાં ગજને અગત્ય પડી -

“માજવા દેશ લાખો રૂપિયાની ઉપજનો છે, તો પણ, વાસણમાં જેમ સમુદ્ર
“સમાઈ જાય તેમ ગૂજગતમાં તે ખપી જાય છે. તેનું કારણ એ કે આ-

૧ સાધરસ ધરાનનો ખાદ્યાહ હતો, તેણે કિસસને જિતી લીધો અને ચિતા ખડાલી બાળી નાખવા હાજર કર્યો, એટલે ચિતામાં પડતા પડેલા તેણે સોવન ! જેમ હચ્ચાર કર્યો ત્યારે તેને પૂછ્યું કે તે સોલનને શા માટે સમારયો ? કિસસે જણાવ્યું કે, હું ત્યારે મારી સપૂર્ણ સમૃદ્ધિમાં હતો ત્યારે ને સોલનને પૂછ્યું કે સુખી કોણ ? ત્યારે તેણે અનજ્ઞા કોઈ બે જણના નામ દીધા તેથી આશ્ચર્ય પામી મેં કહ્યું કે, તમે મને સુખી કેમ નથી કહેતા ? તેણે કહ્યું કે મનુષ્ય ન્યા સુધી જીવતો હોય ત્યા સુધી તે સુખી છે કે દુઃખી તે કદી ચકાચ નહિ, કેમકે ભવિષ્યમાં શું નીપજશે ? તેની કોઈને ખબર પડતી નથી આ ઉપરથી તમે જોશો કે હું યોતાને ખરો સુખી સમજતો હતો તેને જીવતા ચિતામાં બળી મરડું પડે છે, એવો સમય આવ્યો તેથી મોલનના વાક્યની સાચતા મક્કર થતા મેં તેને સમારયો સાધરસને પણ આ કથ નથી બોધ મળ્યો, અને કિસસને તેનું શાસ્ત્ર પાડું આપી યોતાના મિત્ર તરીકે માનવા લાગ્યો ૨ ઉ

“ગળ માળવો મહાકાળેશ્વર મહાદેવને? આપ્યો હતો તેથી તે દેવદ્રવ્ય થયું
“તે અમે ભોગવ્યું; પણ સૂર્ય જેમ ક્ષિતિજમાં અસ્ત પામે છે તેમ અમારો
“મહિમા અસ્ત પામી ગયો. તે જ પ્રમાણે તમારા વંશના રાજાઓ પણ
“જ્યારે ધર્મનાં બધાં ખર્ચ, આગળ જતાં પૂરાં પાડી શકશે નહિ, અને
“શૂળમાંથી સંકટ તમારો નાશ કરશે, ત્યારે એકે એક દેવને ખાતે આપવા
“દુરાવેલો ખર્ચ તેમને ઝોછો કરી નાંખવો પડશે.”

શ્રીસ્થળમાં શૂળરાજે રૂદ્રમહાકાળનું દેવાલય બંધાવ્યું હતું તે શૂળો-
દ્વાર કરાવ્યા વિના પણ હતું અને બ્રાહ્મણોને પીડા કરવામાં રાક્ષસો? ચડી

૧ વનરાજના પિતા જયસિખરીના સુત્ર બૂવક રાજા વિષે આગળ લખવામાં
આવ્યું છે. ઉત્તમજીમાં મહાકાળેશ્વરનું રહે છે તેમાં એ બૂવક પોતાનાં અવયવની ખાંપણ
સુધરી તેના બદલામાં આણું આગવા અને રાજધાની નગર ઉત્તમજી મહાદેવને અર્પણ
કરી રહ્યાં તેનું રક્ષણ કરવાનું કામ પરામાર રાજપૂતોને સોંપ્યું હતું.

૨ દ્વયાત્રયમાં આ રાક્ષસોના નાશને બર્બર અથવા બર્બરક કરીને લખ્યો છે
અને પૃષ્ઠ ૯૩ ઉપર જે લેખનો ઉતારો કર્યો છે તેમાં એ જ નામને ઠેકાણે માળવાના
રાજા તરીકે બર્બરક કરીને લખવામાં આવ્યું છે; યશોવર્માએ જૂનસાત ઉપર ચઢાઈ
કરી હતી અને તેથી સિદ્ધરાજને કોપ ઉપજ્યો હતો તેને આ વાત લાગુ પારી રાજ્ય
છે. અન્યકર્તાની આ ટીપ બરાબર નથી, તેનો નીચેના લખાણથી પ્રમાણ પામી શકે છે.

દ્વયાત્રયમાં આ રાક્ષસોના નાશને બર્બર અથવા બર્બરક કરીને લખ્યો છે
અને પૃષ્ઠ ૯૩ માંના તથા ચીલકથ વંશનાં બીજાં તામ્રપટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે
સિદ્ધરાજને વર્બરકજિણુ બેટલે બર્બરકને જિતનાર કહ્યો છે. સાધારણ રીતે એમ માન-
વામાં આવે છે કે સિદ્ધરાજ મહોટાં પરાક્રમી બ્રાહ્મણ જૂતના આમયથી કરતો. તેને
તેણે રમસાનમાં એક મહા ઉપર બેસી વસ કર્યો હતો. શ્રાવેશ્વર પોતાની કીર્તિ-
ગીત્રીમાં કહે છે કે આ મહાન રાજાએ જૂતોના રાજ બર્બરકને રમસાનમાં કર્યો
અને રાજાઓમાં સિદ્ધરાજ તરીકે પ્રખ્યાત થયો:

રમસાને યાતુવાનેન્દ્રં ચદુષ્વા વર્બરકમિશ્વર ।

સિદ્ધરાજેતિ રાજેન્દુર્યો જઠે રાજરાજિણુ ॥ ૨૮ ॥

દ્વયાત્રય કાપમાં આ બર્બરકે રાક્ષસ અથવા ચલેજનો અધિપતિ કહે છે તે
શ્રીસ્થળ(સિદ્ધપુર)ના બ્રાહ્મણોને દુઃખ દેતો. જયસિદ્ધે તેને જિતી લીધો, અને
તેની સી વિગતિકાતા કહેવાથી તેને ઉતાર્યો. પણ બર્બરે જયસિદ્ધને બૂલ્યવાન ભેટો
આપી, અને બીજા રાજપૂતોની જેમ તે પણ તેની સેવામાં રહ્યો.

હાલકર ખૂલર ધારે છે કે, બર્બરકો અનાર્યમાંની એક ભવિ છે, જે કતાર ગૂળ-
સાતમાં કોલી, બીજા અથવા એરની જેમ સંખ્યાબંધ વસેલા છે. કાઠિયાવાડમાં જે
બાગમાં આ બર્બર લોક વસ્યા તે હમણાં બ્રાહ્મણવાડ કહેવાય છે.

આવ્યા હતા, તેથી હોમની જ્વાળાને આકાશમાં જ્વાનો વારો રહ્યો ન હતો. સિદ્ધરાજે બ્રાહ્મણના શત્રુઓને ફહાડી મૂકીને, પોતાના ઘણા કુરાળ શરી-

રહિ સાહેબ (વિસ્તર્ત ઇન્દ્રિયા પૃષ્ઠ ૧૭૩-૧૮૪) ગૂંજાવના મેદાન ઉપર અતિ-વારમાને બારમા સૈકામાં પાઢાડી અને જંગલમાં રહેનારા લોકોના હુમલા વિષે રહે છે કે તે બર્જાસની સાથેની સિદ્ધરાજની લડાઈથી દરો.

બર્જા નામ નવા સમયનું છે, અને હિન્દુસ્થાનથી મોરોકો સુધી ફેલાયતું છે. (વિવસન પુ. ૭ મું પૃષ્ઠ ૧૭૯) બર્જાસ અને બારબેરિયન એ બન્ને નામ વચ્ચેના સંબંધ માત્ર હચ્ચારના મળતાપણા ઉપરથી જ જણાય છે એમ નથી, પરંતુ સ્થળો સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં બર્જાસને, કાંઠે વસનારા પરદેસિયા અને અનાય જાતિ પ્રહી છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

બારબી બાષામાં જંગલને બાર રહે છે. તે ઉપરથી બરમાં રહેનાર તે બારબી એમ પણ બારણા થઈ શકે છે. ઉત્તર આફ્રિકા અથવા બર્જાસી સંસ્થાન રહેવાય છે. તેમાં મોરોકો, આલ્જિરિયા, ટૂનિસ અને ત્રિપોલી આવી જાય છે. આ સંસ્થાનોમાંના બૃહદ્દ સમુદ્રના કિનારા ઉપર વસનારા લોકો બર્જાસિયન રહેવાય છે. કર્નલ ટોડના રહેવા પ્રમાણે મોરોકો મરુ=મર=માર (રેવીનું રજુ) તેના ને દેશ તે મોરોકો અને ત્યાંના રહેવાશી મૂર રહેવાય છે. તે સજ્ઞ મોર સજ્ઞને અપ્રમંદ થઈ શકે છે. મોર એટલે મારાત્મા રહેવાશી. લોક અથવા કે લેર કે ભેર એટલે ઘેરું; ઘેરું રાખવા વાળા તે. (મી. બ્રૂસના અભિપ્રાય પ્રમાણે) બેરબેર એટલે બારવાડ. મોરીતાનિયાના નોઆડિક રાજ્યો, તે બહુ ધાન(આફ્રિકાનું ખેડાઈ રજુ)ના પક્ષી અથવા પાક્ષી બારવાડ રાજ્યો હતા. બર્જાસી અને ઇજિપ્તના ફીકીટા અથવા પાક્ષી રાજ્યો તે કોણ? શતા સમુદ્રના દક્ષિણ કિનારા ઉપર વસનારા અને આબિસિનિયાના રહેવાશી બેરબેર લોક ત્યાંથી બરબેર ઉત્તરમાં બાવી જઈ ત્યાં તેમ જ એટલાસ પર્વત ઉપર વસી કબીલે કરી રહ્યા, એટલું જ નહિ પણ સહરાવા રજુ સુધી તેમની ભ્રમણા થઈ ગયા અને તે ઉપરથી તેઓ વરખા તે સ્થાન બર્જાસી રહેવાયું. સોસોમન અને તેના સમકાલીન સિયાહના સમયથી આફ્રિકાના પૂર્વમાં અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે માઠ વ્યવહાર ચાલતો હતો.

નીચેના શ્લોકોમાં બર્જાસ નામ આવે છે, અને ત્યાંના રાહુ એવા બર્જાસ દેખા-વના લોકોને બર્જાસ માન્યા છે.-

ઇદુર્બરકે દેશે સંજાતઃ કામવર્જિતઃ ।

ગોત્રે પેટીનસે હોદિ સિદ્ધાસ્તો વરપ્રદઃ ॥

બર્જાસ દેશમાં પૈત્રીનસ ગોત્રમાં જન્મ્યો, શરીર વચરનો, સિદ્ધારહ થયેલો વર-દાન આપનારો એવો હો! રાહુ! તું હું તે અહીં આવ.

નીચેના હનુમાન નાટકનો શ્લોક છે, તેમાં પણ બર્જાસને જ સંક્ષેપ્ત માન્યા છે.

બાહીદુદ્ગમ્યૂતિપ્રતિમટ્પ્રોન્માયિવિકાતિકો ।

મૂપઃ પંતિરપો વિમાલ્લુકુલપ્રણાતકેનુર્લો ॥

ગરેતે દેડું પૂડું બાંધવાના કામમાં લગાડ્યા. પછી જોશિયોને પૂછવા ઉપર-થી તેને ચેતાવવામાં આવ્યો કે દેવપટ્ટણના દેવાલયને જેમ પારકા દેશના યોદ્ધાના આવવાથી નુકસાન પૂહોંચ્યું હતું, તેમ આ નવા દેશને કદાપિ થાય. આ ઉપરથી સિદ્ધરાજે અન્નપનિયોની અને બીજા રાજાઓની મુર્તિમે કરાવીને દેશમાં મૂકાવી, તથા તેમની પાસે પોતાની પધ્ધતિ મુર્તિ પ્રાર્થના કરતો હોય એવી દ્વયમાં મૂકાવીને તે ઉપર લેખ લખાવ્યો તેમાં એવી વિનંતિ કરી કે, “કદાપિ જો દેશનો નાશ કરવામાં આવે તો પણ આ દેવાલયનો નાશ કરવો નહિ.” પછી મહાદેવની જયંતિ ધ્વજ સુદમાળાના શિખર ઉપર ચડાવી, ને આગળ જૈનનાં દેરાંને ધ્વજ ચડાવવાની છટી અપાતી નહિ તે રાજાએ કૃપાદષ્ટિ રાખીને ચડાવવાની આજ્ઞા આપી. શ્રીસ્થળ ચહરે પોતાના રાજવંશી શુભોદ્ધારનું નામસ્મરણ રહેવાને આ વેળાથી પોતાનું સિદ્ધપુર નામ ધારણ કર્યું. જૈન લોકો આ વાતમાં એટલો વધારો કરે છે કે, આ જગ્યાએ રાજાએ મહાવીર સ્વામીનું દેરાસર બંધાવ્યું ને ત્યાં મેળા ભર્યો.

પછી તરત જ સિદ્ધરાજ માળવે ફરી ગયો અને ત્યાં ચોખાસું ગાળ્યું. ત્યાં એને મનગમતા સમાચાર મળ્યા કે, સહસ્રલિંગ તથાવ પૂડું બંધાઈ રહ્યું

ઠવીચર્યમૂમિમારદત્તયે મૂરિખવાઃ પુત્રતાં ।

ચરવાસ્વમયા નિપાય મહિતઃ પૂર્ણચતુર્ધા વિભુઃ ॥ ૧ ॥

પૂર્ણ ઉપરનો બર્બરોનો (સાક્ષીનો) ધણો બાર લગાવવા સાર પૂર્ણાચ એશ્વર્યથી પરિપૂર્ણ અને યશસ્વી પદ્મમાત્રાએ પોતાનું સ્વરૂપ રામ, હરિમણ, હરિત, રાત્રમ એવા ચાર મારે વર્ણો એનું પુનઃપર્ણ મહાલ કર્યું તેનો યોદ્ધો, રાજાએ વ્રત મતિદ્વિધીનું મધન કરે તેવાં પદ્મમણી, સૂર્યકુળમાં પદ્મ્યાત બન્ધવ બળવાન હરિત રાજા હતો. ૨. ઉ.

૧ સિદ્ધરાજે માળવા સર કર્યા પછી મહોબક(શુદેવખંડમાંના) હાલના મહોબ(જ)ના ચંદેલ રાજા મહનવર્મદેવને ગિલ્યો. એ મહનવર્મા સંવત્ ૧૧૮૬ થી ૧૨૨૦ સુધી (ધ. સ. ૧૧૩૦ થી ૧૧૬૪ સુધી) હતો. ચંદેલ કુળના સૌથી મધ્યાત રાજામાંનો એ એક હતો.

“કીર્તિકોમુદી”માં કહ્યું છે કે-સિદ્ધરાજ ધારાનગર(માળવા)થી હર્ષનર ગયો. મહોબકના રાજાએ સિદ્ધરાજને પોતાના પરોણા વરીકે માન આપ્યું ને પરોણાચારીની રીતે દંડ વધા ખંડણી આપ્યાં.

“કુમારપાળ ચરિત”માં કહ્યું છે કે-સિદ્ધરાજ ધારાનગરથી પાછો વળતો હતો ત્યારે પાટણ પાસે તેની છાવણીમાં એક માટ કચેરીમાં આવ્યો. તેણે કહ્યું કે “આપની કચેરી મહનવર્માની કચેરી જેવી આશ્ચર્ય પમાડનાર છે એ મહનવર્મા મહોબક ચહરોનો રાજા છે. તે પાછો દ્વિચિત્ર, કાણો, હરિત, અને આનંદી છે.” આ વાતની ખાતરી કર્યા, સિદ્ધરાજે પોતાનો દૃવ ત્યાં મોકલ્યો. ૭ મહિને ફરે આવી રાજાને

છે ને પાણીથી બરાબું છે. ચોમાસું વીતે ગૂજરાત આવતાં રસ્તામાં શ્રી-
નગરમાં તેણે વાસો કર્યો. ત્યાં ધણાં દેરાં ઉપર ખબરો ફરકતી જોઈ ને
તળવીજ કરી, તે ઉપરથી જાણણે પોતાના ધર્મનાં જે જૂદાં જૂદાં દેરાં
હતાં તે ગણ્યાનાં ને તે સાથે જૈન ધર્મનાં હતાં તેની પણ ગણના કરી તે
ઉપરથી સિદ્ધરાજે ક્રોધાવમાન થઈને કહ્યું: “ગૂજરાતની જૂમિમાં જૈનનાં
દેરાસરો ઉપર ખબર મડાવવા દેવાની આજ્ઞા કરી નથી તેમ છતાં તમણા
નગરમાં મારી આજ્ઞા કેમ પાળવામાં આવી નથી?” આ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ-
ભદ્રેવના ચૈત્યની વ્યવસ્થા કરનાર મહાજન હતું તેના નેતાઓ રાજસલામાં
તામ્રપટ અને બીજા લેખ લઈને તેઓને પ્રાચીન કાળથી ધૂટ મંળા છે એવું
સિદ્ધ કરવા આવ્યા. આ તકરાલું છેવટ આવતાં જાણણે પણ એ વાત
માન્ય કરી, તે ઉપરથી ઉદાર મનના રાજાએ આજ્ઞા કરી કે આજથી એક
વર્ષ પછી જૈન દેવાસરો ઉપર ખબરો મડાવવા દેવી.

સિદ્ધરાજના સેનાપતિઓમાં જગતદેવ (જગદેવ) કરીને એક પ્રખ્યાત

ખાતો આવી કે બાહ્ય દેવેં ખર છે. આ સાબળા સિદ્ધરાજ કોદમ મહોબક ઉપર
ચડાઈ લઈ ગયા. અને સદરથી સોજ માણક ઉપર પોતાનું મેલાણ કર્યું, અને પ્રધાન
સાથે મદનવર્માને પોતાને વાળે થવાનું દેખું મોકલ્યું. મદનવર્મા મોતમલક કરેલો
હતો તેણે આવેલા પ્રધાનની ખાબા કરી નહિ.

મદનવર્માએ કહ્યું કે, આ રાજા તેજ છે કે જેને ધારાનગર સાથે બાર વર્ષ હતું
પણ્યું. તે કબાડી અથવા જંગલી રાજા હોવાં તેને પૈસા જોઈતા હશે: મટિ તેને જોઈ
દોષ તે આપે. જહી પૈસા આપવામાં આવ્યા. સિદ્ધરાજ તેની બેપરવાઈથી અભવળ
થયે, અને મળ્યા નગર રવાને ન થવાનું જણાવ્યું. મદનવર્માએ તેને મળવાનું કબૂલ કર્યું.
સિદ્ધરાજ પોતાના ધણા અંતરક્ષકો સહિત મદનવર્માની રાજ્યવાટિકામાં ગયા. ત્યાં
મહેલ ખુલાસુમાં હતો. તેને ફરવી લશ્કરની ચોટી હતી. સિદ્ધરાજને ચાર અંતરક્ષકોથી
મહેલમાં દાખલ કર્યો. આ રાજાએ સિદ્ધરાજની સારી રીતે રોજાવાહારી કરી. પોતાનો
મહેલ, બગીચો, ખુરાશક ધરો બતાવ્યાં. સિદ્ધરાજની સારી બદાસ્ત રાખ્યા પછી તે
રવાના થયો ત્યારે તેને ૧૨૦ માણસ ચોળીવાન તરીકે આવ્યા. (જુઓ પાછળ પૃ. ૧૫૪થી
આગળી નોંધ).

દ્વયાશ્રયમાં કહ્યું છે કે સિદ્ધરાજે માળવા જિલ્લા પછી સિંધ નામના જોડેના
દેશના રાજાને પકડી લીધો.

૧ જગદેવ વિષે એકથરે એમ લખ્યું છે કે, તે ત્રિવીર એટલે દવાવીર, દાનવીર
અને સુહવીર પુરૂષ હતો. તેને સિદ્ધરાજે પોતાના સામંત તરીકે તેનો ચાકાર કરીને
રાખ્યા હતા. પણ કુન્તલના પરામર્દિ રાજાએ તેને બોલાવી લીધો. આ પરામર્દિ રાજા
પટા (હરીને) ખેલવાનો અસ્થાસ કરેલો હતો અને નિલ એક રસોઈવાને મારી
નાખેલો હતો, તેથી તે કેષકાળાનજ દેવોત્તો હતો. આ રાજાની રાજ્યે જગદેવને

પરમાર હતો. તે આ સમયે હતો એવું કયન વડવાણના મન્યકર્તા આચાર્યે કહ્યું છે. પછી તેમાં માત્ર એટલું જ જણાવ્યું છે કે તે ત્રિવીર એટલે બળવાન, શુદ્ધિમાન અને ધનવાન હતો; તથા સિદ્ધરાજ તેના ઉપર બહુ પ્રીતિ રાખતો હતો, પણ છેવટે તે રાજાની આકરી છાડીને પરમર્દી રાજાના દરબારમાં ગયો, તે રાજાની પટરાણી અને ભાઈ કહીને બોલાવતી હતી.

જે વાત અમે હવે અમારા વાંચનારાઓને માટે રજુ કરિયે છિયે, અને તેનો મુખ્ય નાયક આ શૂરવીર સેનાપતિ છે, તેમાં ઇતિહાસવિષયક કંઈ સત્યતા નથી, તો પણ રજપૂતના જીવતરનું વીરવાનુ ચિત્ર આપણા આગળ તે ખડું કરે છે. અને અદ્ભુત કથાઓ જે ક્ષત્રિના પ્રત્યેક ખરા પુત્રને આનંદ પામવાનું મૂળ છે તેના નમુના તરીકે તે અણગમતું નહિ થઈ પડે.

પ્રકરણ ૮ મું.

જગદેવ પરમારની વાત.

માળવા દેશની ધારા નગરીમાં, ઉદયાદિત્ય રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને બે રાણિયો હતી, તેમાં એક વાઘેશ્વરા રાખાની હતી તે બીજી સોલંકિણી હતી; વાઘેશ્વરીને રણુધવલ^૧ કુંવર હતો. વાઘેશ્વરી માનીતી હતી, તે સોલંકિણી

પોતાનો ભાઈ કરી માન્યો હતો. કુંવરેશ્વરે અને સીમાલના રાજા ઉપર જડાઈ કરવાની આજ્ઞા કરી તે મમાલે તે ગયો. તે એવો શક્ષી હતો કે દેવપૂજ કરવા બેઠો હોય તેવે સમયે ગમે તેવું સંકટનું ટાંકણું આવે તો પણ સેવા પૂર્ણ કર્યા વિના તે હેંડ નહિ. આ વાત સીમાલના રાજાના નજીવમાં આવી એટલે એણે જિવા પ્રસંગેના લાગ જોઈને તેનો નાશ કરવા પોતાની સેના મોકલી. તેણે જગદેવનું ઉપરીપર્ણ ન હોવાને કીધે તેની સેનાનો નાશ કર્યો, પણ જગદેવ પૂલ પૂરી થઈ રહી બારે ૫૦૦ સુબટો હાઈને રાત્રીની સેના ઉપર દુટ્ટી પડ્યો અને સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે, સિદ્ધ જેમ હાથીના ટાળાને નક્કરે, અને મહાવાલુ જેમ મેષમકળને ફીટારી નાંખે એમ રાત્રીની સેનાનો પતક વારમાં ઘાણુ વાળી નાખ્યો. આ સ્થાને વિરોધમાં એમ લખ્યું કે સપાલદક્ષના રાજાને પૃથ્વીરાજની સાથે સંગ્રામ થયો તેમાં પરમર્દી રાજા પણ સપાલદક્ષના પક્ષમાં હતો, પરંતુ તે ત્યાંથી દાર ખાઈને પાછો નાશી આવ્યો; જે પૃથ્વીરાજે ૨૧ વાર મહેન્દ્રોનો પરાજય કર્યો હતો; ઇત્યાદિ હકીકત લખી છે. પરંતુ પૃથ્વીરાજના સમય વિશે કુંવરવાસો વાય છે.

૧ કર્ણલ દરિયે, (રાજસ્થાન આગ રજો. ૨૪૨, મદ્રાસ આરુપ્તિ પૃ. ૨૧૮) જે સ-લમેરની ઇતિહાસવિષયક કથાઓનો ઉત્તારો કર્યો છે તેમાં નીચે મમાલે છે:-

“રાયધવલ, પુંગર, ધારના ઉદયાદિત્યનો પુત્ર (અથવા વંશજ) હતો તેને ત્રણ

અણુમાનીતી હતી. સોલંકિણીને જગદેવ કરીને કુંવર હતો; તે કાંઈક સામળે રંગે હતો, પણ કુટંગ હતો. રણધવલ મોટો કુંવર હતો તેથી તે ગુવરાજ અથવા ગાદીનો વારસ હતો. બે લાઈની વય વચ્ચે બે વર્ષનું છેલું હતું, જગદેવ બાર વર્ષનો થયો ત્યારે રાજાએ મુદાર નામના એક દાસને પૂછ્યું કે “સોલંકિણી રાણીને કુંવર છે કે નહિ?” મુદારે ઉત્તર આપ્યું: “સોલંકિણી રાણીને જગદેવ કુંવર છે, પણ તે કદિ દરબારમાં આવતા નથી.” રાજા બોલ્યો: “જગતમાં પુત્રથી કાંઈ વધારે નથી,” એવું કહીને તેણે જગદેવને તેડું મોકલ્યું, એટલે જગદેવ દરબારમાં આવ્યો. તેનું અંગરખું ચણાદિયાનું (જડા ખદક લૂગડાનું) હતું; તેને માથે ફેટો હતો તે માત્ર એક રૂપિયાની મતાનો જ હતો; તેના હાથકાન અડવા હતા. આવી દશામાં તેણે આવીને નમન કર્યું. રાજાએ તેને છાતી સરસો ચાંપીને પોતાની ગાસે બેસાડ્યો, અને તેનો પોષાક બ્રેઈને બોલ્યો: “કુંવર! તું આવાં લૂગડાં પહેરે છે એવું કારણ શું?” જગદેવે કહ્યું: “ભારી તપશ્ચર્યામાં ખામી છે; મહારાજાને ઘેર “જન્મ પામ્યો તો ખરો, પણ તેજ મહારાજાના માળવા દેશમાં શેરબર “અન્ન અને પીવાને પાણી મળવાને પણ સાંસા પડે છે. મારાં માવજીને “આપે એક ગામ આપ્યું છે, એ જ તેમના ગુજરાનને માટે સાધન છે, ને “તેનો કારભાર પોતે અલાવે છે. ગામઃ એ નામ તો મ્હોલું છે, પણ તેની “ઉપજ થોડી છે. માત્ર આ એક જ ગામની ઉપજમાંથી ખાવાપીવાનું અને “લૂગડાંલત્તાનું ખર્ચ, દાસદાસિયોના ગુજરાનનું ખર્ચ, અને રથ તથા બળ- “દાનું ખર્ચ નિભાવવું પડે છે. મારાં પોતાનાં લૂગડાં તો તેમાંથી પૂરાં પડી “શકતાં નથી.” રાજાએ આ બધું સાંભળ્યું, અને પછી લંડારીને કહ્યું: “એને

“પુત્રિયો હતો, તેમાંની એક જયપાળ (જાજયપાળ) સોલંકી જે સિદ્ધરાજનો પુત્ર હતો તેને દીધી હતી. બીજી બીજાના બહીને, અને ત્રીજી ચિતોડના રાણાને દીધી હતી.”

આમ લખાઈ છે, પણ સિદ્ધરાજને પુત્ર ન હતો; જાજયપાળ ઉપર તેની પક- વાડે (કુમારપાળ પછી) ગાદિયે બેઠો છે તે તેનો સગો હતો; પણ તેનો વંશજ ન હતો. માળવાના રાજાઓની વંશાવલી પૂછ ૧૧૭ની છાપી છે તે જુઓ.

સિદ્ધરાજની વેળામાં જગદેવ થયો તે લોખના કમાનુયાયી ઉદયાદિત્યનો પુત્ર હતો. તથાપિ આ વાત ચાલે છે તે ખરેખરી અદ્યતન કથા છે. લદમણદેવ નામનો એનો એક ભાઈ, તેના બાપાપછી સન ૧૦૮૧ થી ૧૧૦૪ સુધી રાજ્ય કર્યું. બીજો ભાઈ નરવર્મા દેવ તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો તેનો સમય ૧૧૦૪ થી ૧૧૩૩.

૧ તજ સારાં ગામ એવો અંગેશમાં અર્ચ લીધો ૨ તે તીનગુ એ વિભક્તિ નહિ સમજવાથી મૂઠ થઈ છે. ૨. ઉ.

નિત્યના બખ્ખે રૂપિયા આપજો.” જગદેવ બોલ્યો: “મહારાજ ! આપે મને “બહિસ આપવાને કહ્યું તે તો મેં માથે ચડાવ્યું, પણ પ્રતાપવંતાં માવજી” “મારા ઉપર વહાલ રાખે છે, એટલે નબવાનું નથી, માટે હું કાંઈ લેનાર નથી: લખ્યા લેખ હશે તે પ્રમાણે નિપજશે.” પછી રાજ્યએ લંડારી પાસે રૂપિયાની એક થેલી મંગાવી અને હાથમાં આપી કહ્યું: “કુમાર ! પોપાક કરાવો અને સારા સફુકથી રહો.” પછી જગદેવને જવાની આજ્ઞા આપી. જગદેવ આજ્ઞા લઈને ગયો ને જે બન્યું તે સર્વ પોતાની માતાજીને કહી થેલી આપી. ‘વાથેલીના એક ચાકરે આ બધું સાંભળ્યું, અને દીકું તે જઈને તેને કહ્યું: “આજે રાજ્યએ જગદેવને બહુ પ્રીતિ બતાવી; નિત્યના બખ્ખે રૂપિયા “બાંધી આપ્યા, અને રૂપિયાની એક થેલી બહિસ આપી.” આણું સાંભળીને તેને પગની ઝાળ માથે લાગી. તેણે એક ખવાસ મોકલીને રાજ્યને પોતાની પાસે તેડાવ્યો. તે આંખો એટલે તેને નમન કર્યું. રાજ્ય આવીને ગાદીતકિયે બેઠો. વાથેલીલાલચોળ આંખો કરીને બોલી: “તમે દુહાગણનાર દીકરાને શું આપ્યું ?” રાજ્ય બોલ્યો: “સોલંકિણી દુહાગણ તો છે, પણ એનો કુંવર મારે ખેલો. “રણધવલ તિલાપત” છે, પણ જગદેવ મારી આંખો ઠારે છે. એ સારા રજ-પૂત ઉકશે.” આણું સાંભળી વાથેલી બોલી: “એનું મ્હોં કાણું છે ને એનું “ભાગ્ય પણ કાળા જ અક્ષરથી લખાયું છે, તમે એનાં વખાણ શા માટે “કરો છો ? થેલી પાછી મંગાવો.” રાજ્યએ ઉત્તર આપ્યું: “એ તો મેં એને “પ્રસન્ન થઈને આપી છે; હવે ખીજ વેળાએ તમને પૂછીને આપીશું.”

આ વેળાએ ઉદયાદિત્ય માંડવગઢના (માન્ડ) રાજ્યની ચાકરી કરતો હતો તેના બણીથી ઉતાવળને કાગળ આંખો કે તમારે તાબકડોખ આવ્યું. આ કામ સારૂ રાજા ત્વરા સહિત ત્યાં આલ્યો. બન્ને રાજકુંવર ધેર રહ્યા. જગદેવના મોખતિયો સારા હતા; તે સર્વેની મુલાકાત આદરમાનથી લેતો, સારી સલાહ આપતો; તેની વર્તણૂક સારી હતી, તેનો સ્વભાવ આનંદી હતો, તેથી જગતમાં લોકો તેનું સાદું બોલવા લાંબા ને તેની કીર્તિ વધી, દરબાર તો રણધવલ ભરતો હતો, પણ જગદેવ તો પોતાના ધરમાં રહેતો અને ત્યાં જ બેસતો હતો; આ પ્રમાણે બે વર્ષ વહી ગયાં. આ સમયે, ગોંડ દેશનો રાજા ગંબીર કરીને ગોંડ કુળનો હતો તેણે જગદેવની કીર્તિ સાંભળીને

૧ અહિં એનો કહેવાનો બાવાર્થ વાથેલી રાણી “મા” એ રાખડું વધારે માન-વંદું ૩૫ “માલ” અથવા “માવજી છે.”

૨ માનીટી સુહાગણ-કહેવાય છે ને અણુમાનીટીને દુહાગણ કહે છે.

૩ તિલાપત એટલે રાજતિલક એને ધર્મ હોય તે, કુટુંબમાં મુખ્ય, પાટવી.

થઈને ચોરી આગળ પધારો” ધારના પ્રધાને જાણ્યું કે મહુજ સાર થયું. તોરણ નીચે થઈને વરરાજા ચોરી આગળ ગયા, લગ્ન થતા સવાર થઈ વરને એક હાથી, પચીસ ઘોડા, અને નવ દાસિયો આપી પત્ની પરાણા આગળે જવાની આજ્ઞા માગી અને મુહૂર્ત ઉપર પૂહોંચનાનું હતું માટે ચાવડી વીરભત્તીને પિતાને ઘેર રહેવા દીધી ને કશું કે પાછા વળતા અમે એમને બેતા જઈશું જન આગળ આવી, અને ગૌડ પગલામા આવી પૂહોંચી જંગદેવના પરખાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા રાજા ગભિર જંગદેવનો દેખાવ તપાસી જોઈને, તેને પરણેનો જાણી ધુવાધુવા થયો, ‘પણ લખ્યા લેખ ફરતા નથી ગૌડ રાજાએ પોતાની પુત્રીના લગ્ન કર્યા, તેણે જમણી વરદક્ષિણા આપી, ઘોડા આપ્યા, હાથી આપ્યા, અને અગિયાર દાસિયો આપી પત્ની જનને તેણે વિદાય કરી જન દોડે પત્ની આવી પૂહોંચી ચાવડીને રથમા બેસારી સગાથે લઈ તેઓ વર લઈ ચાલ્યા જંગદેવના પરખાના સમાચાર સાલગી વાઘેવી મનમા જળવા લાગી તેણે કહેવા માડ્યું “અરે એ કાળિયાને જોયા વિના રાજાએ શું જોઈને પોતાની કન્યા આપી દીધી?” સર્વે જનના સાચા ગયા, ગૌડકુમારિ અને ચાવડી પોતપોતાની સાસુને પગે લાગ્યા, દેવની પૂજા કરી એક મહિના પછી ગૌડ અને ચાવડા રાજાઓએ પોતાની કુવરિયોને તેડવા મોકલી વેર બોનાની શીધી જંગદેવે પોતાને ચાવડીની સાથે વરદક્ષિણામા જે મળ્યું હતું તે પાછું મોકલાવી દીધું, ને તેમથી માત્ર પોષાક અને ધરણ રાખ્યું. તેણે કહ્યું કે ‘હમણા હું અહિં કશું નહિ રાખું’

જંગદેવ જ્યારે પદ્મ વર્ષનો થયો, ત્યારે હિંદવાદિત્ય મોષેના કામ ૪ પરથી ઘેર પાછો આવ્યો તેના મનમા ધણી આતુરતા હતી રણધવલ કુવર તેને મળવાને સામે ગયો રાજાને તે પગે પડ્યો, તેમ જ નગરવાસિયો પણ જઈને નમ્યા આખી દરબાર એક ખીજને મળીને થયાનોમ્ય કર્યા, પણ જંગદેવ તેમા જોવામા આવ્યો નહિ તેણે ચાકરોને પૂછ્યું ‘જંગદેવ કુવર ક્યા છે?’ તેઓ બોલ્યા, એ તો સોનગિણી રાણી પાસે દગે એટલે ત્યા ખવાસને તેને તેડવા મોકલ્યો, એટલે જંગદેવ સાદા લૂગડા પહેરીને આવ્યો, ને તેને પગે પડ્યો રાજાએ તેને જાતી સરસ્યો આપ્યો, ને હાથમા હાથ આપીને પોતાની પાસે બેસાડ્યો, ને તેને કહ્યું “મારા કુવર! તું હજી આવા લૂગડા પહેરે છે?” કુવરે હાથ જોડીને કહ્યું ‘પિતાજી! તમે વેરથી નીકળ્યા ત્યારે મારા નિત્યના ખર્ચને અર્થે નક્કી કરતા ગયા, પણ તેમની (સાવકા માતાજીની) “આજ્ઞા વિના મને કાંઈ મળ્યું નહિ જેનું જેવું ખાવું તેનું તેવું શરીર, એ

“વાત આપ સારી પેઠે ભણો છો. એક જ ગાંમની ઉપજમાં, ચાકરાનું “અર્થ છતાં મારાં લૂણાં શી રીતે નીકળે?” આવું સાંભળી રાજાએ પોતાનું કવચ, મોતીનો કંઠો, કંઠોરો, ઉતરી, હમેલ, પ્લોંચિયો, શિરપેચ, જડાવની કલગી, વળી પોતાની દાઢ, જમ્બેયો અને તરવાર, તથા રત્નજડિત મૂંઢની કદાર એ સર્વે જે પોતાને પોપાકમાં મળ્યું હતું તે આપ્યું. તે જગદેવે નમન કરીને લીધું; પણ હાથ જોડીને વિનવિત કરી:—“પિતાજી! આપે કૃપા કરીને “મને જે આપ્યું તે મેં લીધું તો ખરૂં, પણ વાઘેલી માછળનું મારા ઉપર હેલ “પણું છે, તેથી આપ તેમને મહેલ પધારશો એટલે બધું પાછું લેવરાવાનો “પાટ” ધરશે. મને એક વાર જે આપ્યું તે, આપની આસા ધશે તોય પણ “હવે હું પાછું આપનાર નથી.” રાજા બોલ્યો: “વાઘેલી છો એમ કહેતી; “પણ, કુંવર! રણધવલના કરતાં તું મને બહુ મઝે છે અને હું જે તને “આપું છું તે મારું પોતાનું છે. મારી અશ્વારીનો ખાસ ઘોડો છે તે હું “તને આપું છું, તે લે, અને સાંજે દરબારમાં આવજો.” આ પ્રમાણે કહીને તેને રાજા આપી. જગદેવે ઘોડો પોતાની સાથે દોરાવી લીધો, ને સોલંકિ-શીની પાસે જઈને તેને પગે લાગ્યો; તેના દેખાવમાં નિત્યના કરતાં જૂઠી રીતનું સુંદરપણું જોઈને તે બોલી: “કુંવર! એ વાઘેલીના બેગા રહે છે તો “તને એમનો વિશ્વાસ છે?”

પછી ખાન નાઝર હતો તે વાઘેલી પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો: “આજે “રાજાજિયે પોતાની પાસે જે હતું તે સર્વે જગદેવને આપી દીધું, અશ્વારીનો “પાટયો ઘોડો હતો તે પણ આપ્યો.” આ સાંભળીને, તેના હૈયામાં આગ લાગી, તેણે કહેવરાવ્યું કે, મહારાજ! ભોજનશાળામાં પધારો, ભોજન તૈયાર છે. વાઘેલિયે મ્હોં સરખું પણ ઘોડું નથી; તે મહારાજને સુખી જોઈને પછી આનેદની ધડી મણશે અને દાતણ પણ ત્યારે કરશે. આ પ્રમાણે સાંભ-ળીને રાજા તત્કાળ સવારમાં તેને મહેલ મયો. વાઘેલી રાણિયે તેને નમન કર્યું; ને સિંહાસન માંડ્યું હતું ત્યાં રાજા આપીને બેઠો, એટલે, વાઘેલી બોલી: “આપની સુરત ઉપર હું વારી જાઉં. તાજા ચયાથી ધરણનો મોહ “છોડી દીધો હશે; પણ પૃથ્વીપતિ ધરણા વિના શોભો નહિ.” રાજા બોલ્યો: “મેં ધરણું તો બધું પૂરેલું હતું; પણ જગદેવ કુંવરને અડવો દીધો, તેથી “સર્વે ધરણું મેં એને આપી દીધું.” આ સાંભળીને રાણી બોલી: “એ કાળિ-“યામાં તે એવું શું કામણુ લેણુ છે! એને ધરણનો જગલો ભાગ મળ્યો; “તે ઉપરાંત વળી, લંઠારમાંથી જે નવાં ચોક્લમાં હતાં. ત્યાર પછી, તેણે તે “દોડી આવડીને આપી દીધાં, પણ મહારાજ! આ તમે વિના વિચારે કર્યું

ધારાનગર નાગિયેર લઈને પોતાના કુળગોરને તથા પ્રધાનને મોકલ્યા. તેમની સાથે એક હાથી ને નવ ઘોડા હતા, ને જગદેવને નાગિયેર દેનાનું હતું તે સોને રૂપે મટેહુ હતું તેઓ ધારા નગરમા આવી પહોંચ્યા ત્યાં તેમનો સત્કાર કર્યો, રહેવાને ઉતારો આપો ને ધાસચઢી આદિ જોઈતી સામાન પૂહોંચતો કર્યો પછી કુળગોર, ખત્રાસ અને પ્રધાન એઓએ એકઠા મળી કહ્યું “નાગિયેર વધાવો” ગૌડનો ગોર બોલ્યો “અમારા રાજાએ તો જગદેવને નાગિયેર આપવાનું કહ્યું છે માટે એમને આસને બેસાડો, હું એમને કપાળે તિલક કરીશ, અને નાગિયેર આપીશ” આ પ્રમાણે વાતચિત થયા પછી છૂટા પડ્યા વાઘેલીની બહુ બીતી લાગી, તેઓએ જઈને કહ્યું કે, “નાગિયેર તો જગદેવનું છે” આવું સાલજીને વાઘેલી કોપાયમાન થઈને બોલી “અરે, દૈવ! તું અમારામાંનું કાળા કાઢિયાને નાગિયેર અપાવે છે? નાગિયેર તો મારા કુવગને ઘટે છે. જાઓ જઈને આ વાત એ લોકોને સમજાવો અને રણધવલને નાગિયેર અપાવો, હું તેમનો ગ્રુણી વીસરીશ નહિ” મતુરી ગૌડના કુળગોરનું નામ હતું તેની પાસે આણીમગનો ગોર ગયો, અને તેને નાણાની રકમ અર્પણ કરીને કહ્યું કે, “જગદેવ તો દુહાગણનો દોકરો છે, એને પેટ ભરીને પૂરૂ ખાવાને મળતું નથી, અને રણધવલ ગાદીનો વારસ છે, એમના માવજી પટરાણી છે, માટે એમને નાગિયેર આપો.” પછી તેમણે પાટલી કુવર રણધવલને નાગિયેર આપ્યું, તેને રાજતિલક કર્યું, નોખત વાગી અને છત્રીસે વાદિત્ર વાગવા લાગ્યા પછી આવેલા ગોરે કહ્યું “એક વાર મને જગદેવ દેખાડો” આ વાત વાઘેલીને કાન નાખ્યા પછી, જગદેવને બોનાવી આપ્યો મતુરી ગોરે તેને જોયો, અને ડોકુ હવાળીને કહ્યું “જગદેવ કેવો રૂપવાન છે! તે કેવો ક્યાવાન અને તેજસ્વી દેખાય છે? તો પણ તે બોલ્યો “લખ્યા લેખ પ્રમાણે થાય છે” પછી તેણે જવાની આજ્ઞા લીધી, તેને શેનાપાધડીનો શિરપાન કરીને રજા આપી તે પોતાને દેશ આવી પહોંચ્યો, અને રાજા જંબીરને નીચે પ્રમાણે વાત કહી — “અમે રણધવલને નાગિયેર આપ્યું ગાદીનો વારસ રણધવલ છે, પણ કાન્તિમાન તો જગદેવ છે. તેનો પોપાક મોહામણો નથી, પણ સૂર્યના કિરણ જેવો તે દેદીપ્યમાન છે પરંતુ લખ્યા લેખના સામુ કોઈનું જોર નથી” રાજા બોલ્યો “તમે મ્હોની બૂન કરી, પણ હવે આપ્યું તે ના આપું ચામ નહિ, વળી મારે બીજું કન્યા નથી” એ પ્રમાણે કહીને,

તેણે જોડીને તેડાવ્યો અને લમ્બો દિવસ કરાવીને કંઠાતરી ધાર મોકલી બીજો કાગળ તેણે પ્રધાન ઉપર મોકલ્યો તેમા લખ્યું કે, “જગદેવ કુવરને “તમારી સાથે લેતા આવજો, જો નહિ લઈ આવો તો કામ ચલાતું નથી” કામદાર કાગળ લઈને ધાર આવ્યો, કાગળ પ્રધાનને આપ્યો, તેણે તે વાંચ્યો, ને રાણીને આપો વાંચેલી બેલી “કાળિયાને સાથે લઈ જાઓ” જનની તૈયારી થઈને જગદેવને ફેરવરાવ્યું — “કુવર ! જનમા જવાને તૈયાર થજો” જગદેવે કહ્યું “યોગ્ય લૂગડાવત્તા અને ધરણા વિના હું શી રીતે તૈયાર થઈ ? વળી પાળાની પેડે મારાથી કાઈ અવાય નહિ” પ્રધાનોએ જઈને વાંચેલીને વહ્યું એટલે તેણિયે ભડારમાથી સારા લૂગડા, કડા, મોતીની માળા અને મોનાની ઉતરી તથા જનોઈ^૧ એટલું મોકલ્યું. તે સાથે વળી ફેરવ્યું કે, “પાપગામાથી “સારો ઘોડો લેજો, ચાકર પાર વિનાના છે તેમાથી થોડા સાથે આવશે” પત્રીથી સુમારે વીસ હજાર માણસની જન નીકળી રસ્તે જતા દુકંટોડા આગળ મેવાણું કર્યું ત્યા રાજ રાજજી કરીને રાજ્ય કરતો હતો, તે ઠાંક આવડા કુળનો હતો તેનો કુવર ખીરજ રાજ્ય ચલાવતો હતો, ને રાજ રાજ આધજો હતો તો પણ બુદ્ધિની આખબડે તે દેખતો હતો તે રાજને એક કુવરી હતી, તેનું નામ વીરમતી હતું ને તે કુવારી હતી ને વરવાને યોગ્ય થઈ હતી તેનો પિતા તેને માટે સગાઈ કરવાનું શોધતો હતો, પણ યોગ્ય વર જડતો નહતો અહિં જન આવી પૂહોંચી રાજ્યરાજે કહ્યું “આ “જનમા જગદેવ છે તે સારો રજપૂત છે ને રાજ્ય કરવા યોગ્ય છે તેની “સાથે કુવરીને મગજદાર ફેરવો” કુવર ખીરજે પણ તેનું આડું ફેરવું માન્ય નરજુ તે જનનો આદરસત્કાર કરવાને તેમની છાવણીમા ગયો ત્યા પૂહોંચ્યો એટલે તે બેઠો “મારી પંડેણાગત માન્ય કલ્યા પછી, સવારમા વાંધજો” આગ્રહપૂર્વક તેણે પોતાનું ફેરવું માન્ય કરાવ્યું, પત્રીથી પ્રાંતમા પાછા આવીને તેણે જોશિને પૂછ્યું ને નક્કી કર્યું કે આવતી કાલે સાજની વેળાએ, ગૌધનિક ટાણે સારું મુહૂર્ત છે પત્રી તેણે ઘટતી તૈયારી કરી દીધી બીજો દિવસે કુવરી વીરમતીને પીળી ચોળી ચણેશ બેસાડ્યા સાંજે ત્રીજે પોહોરે સર્વે જમવાને આવ્યા તેઓ સર્વે જમી રહ્યા ને મુહૂર્તની વેળા થઈ એટનામા તેઓ હાથ ધોઈને ઉઠ્યા પછી કુવર ખીરજે ચોરને અને પ્રધાનને કહ્યું “હું મારી બેહેન કુવર જગદેવને દેજો છું” એમ કહીને તેણે નાળિયેર આપ્યું અને ચાર ઘોડા આપીને કહ્યું કે, ‘તોરણ બાંધેના બારણામા

થઈને ચોરી આગળ પધારે” ધારના પ્રધાને જળ્યુ કે મહુજ સાઈ થયુ. તોરથુ નીચે થઈને વરગળ ચોરી આગળ ગયા, લમ્પ થતા સવાર થઈ વરને એક હાથી, પચીસ ઘોડા, અને નવ દાસિયો આપી પત્ની પરાણા-ઓએ જવાની આજ્ઞા માગી અને મુહૂર્ત ઉપર પૂહોચનાનું હલુ માટે ચાવડી વીરમતીને પિતાને ઘેર રહેવા દીવી ને કશુ કે પાછા વળતા અમે એમને ચેતા જઈશુ જન આગળ આવી, અને ગૌડ પગણામા આવી પૂહોચી જગદેવના પરણવાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા રાજા ગમિંગ જગદેવનો દેખાર તપાસી જોઈને, તેને પરણેનો જણી કુવાપુવા થયો, ‘પણ લખ્યા લેખ ફરતા નથી ગૌડ રાજાએ પોતાની પુત્રીના લમ્પ દયા’, તેણે જમણી વરદક્ષિણા આપી, ચોડા આપ્યા, હાથી આપ્યા, અને અગિયાર દાસિયો આપી પત્ની જનને તેણે વિદાય કરી જન દોડે પત્ની આવી પૂહોચી ચાવડીને રથમા બેસારી સગાથે ઘઈ તેઓ ઘર લણી ચાલ્યા જગદેવના પરણવાના સમાચાર સાંભળી વાણેરી મનમા જળવા લાગી તેણે રહેવા માડ્યુ ‘અરે એ કાળિયાને જોયા વિના રાજાએ શુ જોઈને પોતાની દયા આપી દીધી?’ સર્વે જનના સામા ગયા, ગૌડકુમારિ અને ચાવડી પોતપોતાની સાસુને પગે લાગ્યા, દેવની પૂજા કરી એક મહિના પછી ગૌડ અને ચાવડા રાજાઓએ પોતાની કુવરિયોને તેડવા મોકલી ઘેગ મોનાવી શ્રીધી જગદેવે પોતાને ચાવડીની સાથે વરદક્ષિણામા જે મળ્યુ હતું તે પાછુ મોકનાવી દીધુ, ને તેમાથી માત્ર પોષાક અને ઘરેણુ રાખ્યુ તેણે કહ્યુ કે ‘હમણા હુ અહિં રશુ નહિ રાખુ”

જગદેવ જ્યારે પદર વર્ષનો થયો, ત્યારે ઉદ્ધવાદિત્ય મોપેના કામ ઉ પરથી ઘેર પાછો આવ્યો તેના મનમા ઘણી આતુરતા હતી રણુધવન કુવર તેને મગવાને સામે ગયો રાજાને તે પગે પડ્યો, તેમ જ નગરવાસિયો પણ જઈને નમ્યા આખી દુબાર એક બીજાને મળીને યથાવોગ્ય કલ્યા, પણ જગદેવ તેમા જોવામા આવ્યો નહિ તેણે આકરોને પૂછ્યુ “જગદેવ “કુવર ક્યા છે?” તેઓ બોલ્યા, એ તે એનકિણી રાણી પાસે દગે એટને ત્યા ખવાસને તેને તેડવા મોકલ્યો, એટલે જગદેવ સાદા લૂગા પહેરીને આવ્યો ને તેને પગે પડ્યો રાજાએ તેને છાતી સરસ્યો ચાખ્યો, ને હાથમા હાથ આપીને પોતાની પામે બેસાડ્યો, ને તેને કહ્યુ “મારા કુવર! તુ હજી આના લૂગા પહેરે છે?” કુવરે હાથ જોડીને કહ્યુ ‘પિતાજી! તમે વેગથી નીકળ્યા ત્યારે મારા નિત્યના અર્ચને અર્થે નક્કી રતા ગયા, પણ તેમની (સાવકા માતાજીની) “આજા વિના મને કાઈ મર્યુ નહિ જેનું જેણુ આવુ તેણુ તેણુ શરીર, એ

“વાત આપ સારી પેઠે જાણો છો. એક જ ગામની ઉપજમા, ચાકરોનું “અર્ચ” છતાં માગ લૂગડાં ત્રી રીતે નીકળે?” આવું સાલળી રાજાએ પોતાનું કવચ, મોતીનો કંઠો, કોરો, ઉતરી, હમેલ, પ્લેઝિયો, શિરપેચ, જડાવની કલગી, વળી પોતાની દાલ, જમ્બેયો અને તગ્વાર, તથા રત્નજડિત મૂકની કટાગ એ સર્વે જે પોતાને પોષાકમા મળ્યું હતું તે આપ્યું તે જગદેવે નમન કરીને લીધું, પણ હાથ જોડીને વિનંતિ કરી,—“પિતાજી! આપે કૃપા કરીને “મને જે આપ્યું તે મેં લીધું તો ખરૂં, પણ વાઘેની માછનું મારા ઉપર હેત ‘ભરું’ છે, તેથી આપ તેમને મરેલ પધારણાં એટલે બધું પાછું લેવરાવાનો “વાટ ઘડશે મને એક વાગ જે આપ્યું તે, આપની આજ્ઞા થશે તોય પણ “હવે હું પાછું આપનાર નથી” રાજા બોલ્યો “વાઘેની છો એમ કહેતી, “પણ, કુવર! રણધવલના કરતાં તું મને બહુ ગમે છે અને હું જે તને “આપું છું તે મારૂં પોતાનું છે મારી અધારીનો ખાસ ઘોડો છે તે હું ‘તને આપું છું, તે લે, અને માજે દરખાસ્ત આપજો” આ પ્રમાણે કહીને તેને રજા આપી જગદેવે ઘોડો પોતાની સાથે દોરાવી લીધો, ને સોનકિ-ણીની પાસે જઈને તેને પગે લાગ્યો, તેના દેખાવમા નિત્યતા કરતાં જૂદી રીતનું સુદરપણું જોઈને તે બોલી “કુવર! એ વાઘેનીના ભેગા રહે છે તો “તને એમનો વિશ્વાસ છે?”

પછી ખાન નાઝર હતો તે વાઘેની પામે જઈને કહેવા લાગ્યો “આજે “રાજાજિયે પોતાની પામે જે હતું તે સર્વે જગદેવને આપી દીધું, અધારીનો “પાટવી ઘોડો હતો તે પણ આપ્યો” આ સાલળીને, તેના દેખામા આગ લાગી, તેણે કહેવગવ્યું કે, મહારાજ! બોજનશાળામા પધારો, બોજન તૈયાર છે બાવેલિયે મ્હોં સગ્નું પણ ધોયું નથી, તે મહારાજાને સુખી જોઈને પછી આનંદની ધડી ગણ્યો અને દાતણ પણ ત્યારે કરશે આ પ્રમાણે સાલ-ળીને ગળ તત્કાળ સપારમા તેને મ્હેલ ગયો વાઘેની રાણિયે તેને નમન કર્યું ને સિંહાસન માડ્યું હતું ત્યાં રાજા આવીને બેઠો, એટલે, વાઘેની બોલી “આપની સુગત ઉપર હું વારી જાઉં તાજા ચયાથી ધરેણાનો મોઢ ‘છોડી દીધો હશે, પણ પૃથ્વીપતિ ધરેણા વિના શોભે નહિ” રાજા બોલ્યો મેં ધરેણું તો બહુ પહેલું હતું, પણ જગદેવ કુનરને અડવો દીધો, તેથી ‘સર્વે ધરેણું મેં એને આપી દીધું’ આ સાલળીને રાણી બોલી “એ કાળિ પામા તે એડું શું કામણું લાગ્યું છે! એને ધરેણાનો જમણો ભાગ મળ્યો, ‘તે ઉપરાંત વળી, લડારમાંથી મેં નવા મોકલ્યા હતા ત્યાર પછી, તેણે તે ઘોડી ચાવડીને આપી દીધા, પણ મહારાજ! આ તમે વિના વિચારે કર્યું

રાજકુમાર છે.” પછી કુમારી બોલી: “જો, તું સમજી માણસ છે, તું ડાહી છે એટલે બસ છે.” ત્યાર પછી, સંભળથી ચંબેલીના ઝાઝની ઘટામાંથી ધારીને બેસું એટલે એની ખાતરી થઈ કે, એ રાજકુમાર છે. ત્યારે ચાવડી સત્વર જઈને પગે લાગી બોલી—

વાયસ વાસ રઢાવતી, કવચી આબ્યો માથ,
 ચૂઈ અર્ધી નંદરે પડી, અર્ધી રહી સુજ દાથ. ૯
 સસસગ્યા આડય ઈતલ દે સુજ પ્રિય સન્સુલ
 સુજ મન રૂઝા આગ ઇ દેવે દદ દિય સંપ. ૧૦

ચાવડી વળી બોલી: “ધન્ય ધડી! ધન્ય દાહાડો! આજે મારે આનંદનો ‘સૂર્ય ઉગ્યો’ કે તમારો પ્રતાપવંતનો મારે મિલાપ થયો; પણ તમારો સાથ ‘ક્યાં? એકલા, વાડીમાં, બરો કાંઈ જાનો બેઠ હોય એમ બેઠા છો એનું ‘કારણ શું?’” પછી કુંવરે ચાવડીને માંડીને વાત કહી, અને બોલ્યો: “હું ચાકરી મેળવવાની આશાએ નીકળ્યો છું, તારે એ વાત ચાસન કરવી નહિ.” તથાપિ એટલી વારમાં તો, દાસી દોડી ગઈ, અને રાજમહેલમાં જઈને સમાચાર કહ્યા કે, “વધામણી! રાજવંશી જમાઈશું પધાર્યા છે.” તરત જ તેને સામા લેવા જવાની તૈયારી થવા લાગી; વધામણીના બદલામાં દાસીને રાજ કરી. કુંવર ખીરજ તો પગે દોડીને ગયો અને જગદેવને મળ્યો. ચાવડી પાછી મહેલમાં આવી, કુંવર ખીરજ પોતાની સાથે જગદેવને લઈને ત્યાં આવ્યો. તેણે રાજરાજને નમન કર્યું. ત્યાં પાંચ દાહાડા રહ્યો તે પછી વધવાની આજ્ઞા માગી. ત્યારે રાજરાજ બોલ્યો: “આ ફરમાર આપનો છે. ‘અમારી સર્વેની ઇચ્છા છે કે, મહારાજ! આપ અહિં રહેો.’” ત્યારે જગદેવ બોલ્યો: “મને હઠ કરશો નહિ, એક વાર હું એકલો પરદેશ જઈશ, અને ‘માફ ભાગ્ય અજમાવી જોઈશ.’” માંહોમાંહે ધણી હઠાહઠ થઈ; છેવટે જગદેવને જવાની હા ફહેવાની અગત્ય પડી. તે પછી રાત્રિ પડી ત્યારે તેણે પોતાનો મનસુખો ચાવડીને કહી સંભળાવ્યો, અને તેની રજા માગી. તે બોલી: “આપની ચાકરી કરવાને આપની દાસી નિરંતર પાસે રહેશે.” જગદેવ બોલ્યો: “શું તું ડાહી થઈને આણું ફહે છે? પરદેશમાં સ્ત્રી છે તે પગબંધન છે.

૧ અસલ કવિતા નીચે પ્રમાણે છે.—

વાયસ વાસ રઢાવતી બાયો નાહ કવચી,
 અર્ધી ચૂડી કદ સગી, અર્ધી ગદી સદકાં. ૯
 સુસ ધજા સીતલ મોહલ, મિયુ સન્સુલે બતાય,
 લાવ દામ દહીંવે કંઠરી, આસ કરી વન બાય. ૧૦

“માટે મારે એકલાં જવું જોઈએ. હું તને વહેલી તોડાવી લઈશ.” ત્યારે આવડી પોતાનો હાથ તેની ડોકે વળગાડીને બોલી: “શું શરીરથી જાણા જૂદી ‘પાડી શકાય છે ?’ એ જાણા શરીરથી જૂદી પડાય તો તમે મને અહિં ‘રહેવાનું કહેજો.’” જગદેવે આવડીને બહુ સમજાવી પણ તેનું ચાલ્યું નહિ. એ તો તેની સાથે જવાની હક લઈ બેઠી, પછી બે ઘોડા ઉપર પલાણુ માંડ્યાં. તેઓએ પોતાની સાથે રત્નજડિત ધરણાં લીધાં. આવડીએ મુકનો (ઓઝા પડો) નાંખી મુખ ઢાંક્યું; જગદેવ ઘોડે ચઢી ત્યારે તો એ તૈયાર થઈને રહી હતી. ઘોડોરોની બે કાચળિયો હતી તે ઘોડાના તોપરામાં નાંખી લીધી. તેમને વાધવાનો મનમુખો સત્વર ચાસન પડી ગયો; તે વેળાએ હુંવર ખીરજ ત્રણસે ઘોડું લઈને વળાવા આવ્યો. નીકળતાં આવડી પોતાનાં માતાપિતાને ભેટી; પોતાની વડી સાહેલિયો હતી તેઓને મળી; પછી સામુએ જગદેવને રૂપિયો અને એક નાળિયેર આપ્યું અને કપાળે તિલક કર્યું. પછી પોતાની હુંવરી આવડીની સંજાળ રાખવાનું જગદેવને કહ્યું. પછે લાગી, આશીર્વાદ પામી, રાજરાજની આજ્ઞા લઈ તેઓ સિધાવ્યાં. શહરથી થોડક ગાઉ ગયાં એટલે વળાવાને જોએ સામે ગયા હતા તે કહેવા લાગ્યા: “મહારાજ !” “જો આપને ઘેર વાધવું હોય તો, આ રસ્તે થઈને જવાનું છે.” જગદેવે પોતાનો વિચાર જણાવ્યો: “હું પાટણમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ સોલંકીની આક- “રીમાં રહેવા જાઉં છું.” પછી જવાનો સીધો રસ્તો પૂછ્યો ત્યારે એક અમાર બોલ્યો: “સીધો રસ્તો ટોડડી ઉપર થઈને જવાનો છે તે અહિંથી “બાર ગાઉ ઉપર છે; ડુંગરો ફરીને નિર્લેપ રસ્તો થઈને જવા ઇચ્છતા હો “તો તે વીશ કાશ છે.” જગદેવે બોલ્યો: “ત્યારે સીધો રસ્તો તમે શા માટે છોડી દો છો ? શું ઘોડાની તમને દયા નથી ?” આવું સાંભળીને, રજયુતોનો નાપક હતો તે બોલ્યો: “સીધો રસ્તો તો વાધ અને વાધણે રોક્યો છે. તેઓએ “ગામડાં ઉજ્જડ કરી નાંખ્યાં છે; વાધ તો દેવના જોવા છે; રાજા અને ઉમરાવો “તેની સામાં ટોલનગારાં વગડાવીને ચણા હતા પણ કાઈથી એ વાધ કે વાધણને “વશ કરી શકાયું નથી. તેમના ત્રાસથી કાઈ દોર તો પૂરું ઉછરતું નથી. “નવ વર્ષ યયાં રસ્તો બંધ પડી ગયો છે, ને ચાર (ધાસ) ઉંચી વધી પડી છે. “પગરસ્તો દૂરી ગયો છે, માટે ફરી ખાઈને લાંબે રસ્તે થઈને ટોડડી જાઓ; એ માર્ગ નિર્લેપ છે.” આવું સાંભળીને જગદેવ ખીરજની આજ્ઞા લઈ અને રામરામ કરીને તે રસ્તે ચડ્યો. ખીરજે તેને ઘણો સમજાવ્યો પણ તેની

“છે. મહારાજા! મારા હુવરને તો તમે એક વાર ખુશી થઈને કાંઈ આપ્યું જ નથી. માટે એ આપેલું ધરેલું પાછું મગાવીને રણધવલને આપે।” રાજા બોલ્યો. “ગરીબ સરખોય પણ પોતે એક વાર રીઝીને આપેલું પાછું લેતો નથી; ‘ને હું તો પૃથ્વીપતિ છું, મારે મન તો રણધવલ ને જગદેવ બે સમાન છે. ‘એ વસ્તુ મારાથી મગાય કે પાત્રી લેવાય નહિ.’” રાણી વાઘેલી બોલી “કટાર, તરવાર, અને પાટવી ઘોડો, એ તો પાટવી હુવરના ફહેવાય, બ્યારે ‘તમે એ પાછાં મગાવશો, ત્યારે હું દાતણ કરીશ.” રાજાએ વિચાર કર્યો કે ત્રીની હક ઊડાવવાનું કામ ધણું કઠણ છે, ફહેવત છે કે—

આજ અનાય ન જાનહી, ચંદે જળા હઠ ચાર
 શાલક, મગળ, રાજવી, ઠાઠ્ઠેલહી નાર. ૧
 ટાઢી છીતલ ધન દે, જલ પપરા વેરાય
 મહિલા હઠી જે કરે, સો દેવે ન કરાય ૨
 દહત જન મહિપત અને, સવ દહત સસાર
 પહિતઈ સ્થિતિ કરે, મહિલાચરિત્ર અવાર. ૩

પછી નાજરને મોકલીને રાજાએ જગદેવને ફહાવ્યું કે, “બેટા! હું તને ‘એક ખીજ સરસ તરવાર આપીશ, પણ જો તું મને આરામ પમાડવાને ‘છેલ્લો હોઈ, તો તને આપેલી તરવાર પાછી મોકલજે. બેટા! આ વાત- ‘મા તું હક કરીશ નહિ.” આ પ્રમાણે તેણે હુવરને વિનવ્યો. ત્યારે જગદેવે બપુય કે, લકુ વડુ તો કપૂત ફહેવાઈ માટે તેણે તરવાર પાછી આપી. પત્રીથી તે રાપમા બોલ્યો “હું રજપૂત બન્યો છું; હું ગમે ત્યાં જઈને ‘મારો રોટલો પેદા કરીશ—

પાન પદાર્થ સ્વદ નર, વળ તોલ્યાં વેચાય
 વ્યુ જ્ઞ પર મુમ સચે, મૂલ માંવેરા થાય ૪
 સિંહ ન જોવે ચંદવલ, નવ જોવે ધન રિદ
 શનદો સહસા મલો, જ્યાં સદસાં ત્યાં સિદ ૫
 જવાનાંમા^૧ પરદેશ જઈ, ધનસમૃદ્ધ નવ થાય
 અવતર તે જિવતર તજો એલ મયો મળાય. ૬
 સગા માઝુ ચર રહે, તીરુ અમુણ હોય
 ચપડા પાટે રણ વધે, નામ ન જાણે વોય. ૭

૧ અસલ કવિતા નીચે પ્રમાણે છે—

જુ વનદરવન સરૂમા, જો પરદેશાં જાય,
 મમિયા ઘોઢી દીહજા, મનસ જમારા માંદિ

“એટલા માટે, પ્રિય માણ ! જો તમે આજ્ઞા આપો તો માફ લાગ્યું ગમે
 “ત્યાં જઈને અજમાવી જોઈ.” ત્યારે તેની મા બોલી: “કુંવર ! તું ન્હાનો
 “છે; તું તે ક્યાં જઈશ ? પારકા દેશમાં એકલાં જવું ધણું બયભરેલું છે.”
 જગદેવે ઉત્તર આપ્યું: “માવણ ! ઈશ્વર મારી ચલતી કરશે, અને ગમે ત્યાં
 “આકરી મળશે. ખેલ્યાં ઈશ્વરે સારા કુલીનના દીકરાઓની પ્રતિષ્ઠા રાખી
 “છે તેમ મારી પણ રાખશે. માણ ! તમારા પુણ્યથી માફ લાગ્યું હિલકશે.”
 તેની માએ વિચાર્યું કે—

આપણ કામે સિયલ્યા, પરકામે સમરખ્ય,

તેને સાદી ન રાખિયે, આદો દે દે દખ્ય. ૮

વળી તે બોલી: “દીકરા, તને જેથી મુખ માવ તે કર” પછી જગદેવે
 પામણમાંથી એક સારો ધોડો લીધો, અને લંડાર ઉઘાડીને તેમાંથી સોનાની
 મોહોરોની બે દામણિયો લીધી. હથિપાર પણ લીધાં-એક ધનુષ્ય, અને
 બાણથી ભરેલો લાથો લીધો. લાથાને ખભે ભેરવી લીધો ને પોતાની માતાને
 પગે લાગીને, ઘોડે ચઢ્યો ને સીધો દુકોટાડાને માર્ગે ચઢ્યો. નગરની બાહાર
 વાડી હતી તેમાં વિસામોઃ ઠર્યો; ઘોડો એક ઝાડે બાંધ્યો, ચોકડું ચાવતો તે
 ઉભો રહ્યો; અને પોતે પણ એક ઝીલું લૂગડું ઘાસ ઉપર પાયરીને તે ઉપર બેઠો
 ને પોતાની પાસે દાસને એક બાણ્યે ચઢી, અને રાત્રી પડે ત્યારે શહરમાં
 જવાનો નિશ્ચય ઠર્યો. આ વેળાએ ચાવડી વીરમતી, પાસખીમાં ખેસીને,
 પોતાની સાહેલિયો સહવર્તમાન સહસા આવી ચડી. બહેને પરપ્રયાને ત્રણ
 ચાર વર્ષ થયાં હતાં. તે વેળાએ ઝરમર ઝરમર વર્ષાદ વરસતો હતો, તેથી
 ચંબેલીના મંડપમાં શતરંજ પથરાવીને બેઠી. એક ખવાસ બારણા આગળ ચોઢી
 કરતો બેઠો હતો. તેવામાં તેણે પોતાની દાસીને આજ્ઞા કરી કે, “જા કાંઈ
 મેવો લઈ આવ.” દાસી ફળ દેવાને નીકળી પડી; તેણે એક અશ્વાર અને
 ઘોડો જોયો તે ચાર પાંચ હજાર રૂપિયાનો તેને લાગ્યો, ને પીળા મલાણુનો
 હંચી બતનો સામાન હતો તે પણ મૂલ્યવાન હતો. પછી દાસિયે ત્વરાથી
 જવાન કુંવરને નિહાળી લીધો, તેણે વિચાર્યું કે, “આ તો કુંવરીના વર
 “જેવો દેખાય છે; તેના નાકની ધારથી અને આંખોની લાલાશથી મને
 “નક્કી લાગે છે કે એ રાજકુમાર છે.” તેણે દોડી જઈને બાઈજીને કહ્યું:
 “બાઈજી ! એક વધામણી બાઈ છું; વીચ વસા તો અહિં રાજકુમાર પધાર્યા
 “છે !” ચાવડી બોલી: “હું પરપુરવા મ્હોં સાચું જોતી નથી; પણ તું ચોક્કસ
 “માણસ છે, માટે દૂરીથી જઈને જોઈ આવ, અને ખરેખરા સમાચાર લાવ.”
 દાસિયે દૂરી જઈને જોયું, અને પાછી આવીને બોલી: “બાઈ ! લાખ વાતે એ

કાંઈ અસર થઈ નહિ; જગદેવ બોલ્યો: “ગંડક ગંડકડીના ડરથી કાંઈ ચક્ર ખાવામાં આવશે નહિ.” બન્ને જણાંએ સળોડે નિર્ભયપણેથી પોતપોતાના ઘોડા મારી મૂક્યા. પછી જગદેવે ચાવડીને કહ્યું: “આપણે જઈએ તેમ ડાળા હાથ ભણી ધાસ ઉપર તમે નજર રાખતાં રહેજો.” આ પ્રમાણે ૭ મઠિ સુધી તેઓ ગયાં; ત્યારે ચાવડી બોલી: “મહારાજ કુંવરજી! વાધણ પેલી “મ્હેં આગળ રહી.” જગદેવે એક બાણ દહાડીને ધતુખ ઉપર ચડાવ્યો, ને બોલ્યો. “વાધણ! તું રાંડની જાત છે મારા ઉપર આંખો મડાવીશ નહી, માર્ગમાંથી “ખરી જ ને ડાળી કે જમણી ચાલી જ.” વાધણે ત્યારે રાંડ એવો રાજ સાંભળ્યો ત્યારે તેણે પૂછડું ઉચું કરીને, માથું ભોંપ સરસું નીચું કરી દઈને તેના ઉપર હલંગ મારી. આ વેળાએ લાગલો જ તેણે બાણ છોડ્યો; તે તેના પ્રમર વચ્ચે જઈને વાગ્યો તે આરપાર વીધીને સામી બાણુએ ફાડામાં દૂર જઈને પડ્યો એટલે વાધણ ઉછળતીને મરદું થઈ પડી. સોએક ડાહ્યાં તેઓ આધાં ગયાં કે તેઓએ વાધને બેડેલો દીડો, એટલે જગદેવે ભાધામાંથી બીજો બાણ દહાડીને તેને કહ્યું: “ડાળો કે જમણો જ, નહિતર, તારી ગંડકડીનો સંગાય કરવાને તને મોકલીશ.” ત્યારે વાધ પૂછડું પટકાવતો, ભોંપ સરસું માથું કરી દઈને તેના ઉપર તણ્યો; પણ જગદેવે બાણ માથો તે માથામાં ઘર્ષિને આરપાર નીકળી ગયો અને વીસ દદમ દૂર જઈને પડ્યો. વાધ પણ વાધણની પેઠે ઉછળતો ને શીંગડું ચર્ષ પડ્યો. જગદેવ બોલ્યો: “મં તે આ ગરીબ પ્રાણિયોને શું કરવાને મારી નાંખ્યા? મારે માથે હત્યા બેઠી.” ચાવડી બોલી: “મહારાજ! એ તો ક્ષત્રિઓની રમતો છે.” આ પ્રમાણે વાતો કરતાં તેઓ ટેકડી ગામના ગુંદરાના તક્ષવ આગળ આવી પહોંચ્યાં; ત્યાં કેટલાક વડ અને પીપળાનાં ઝાડ હતાં; તક્ષવમાં પાણીની ન્હાનાં મોર્ન સરખી લહરો ચાલતી હતી. આ જગ્યાએ એક વડ નીચે તેઓ ઘોડા ઉપરથી હેડળ ઉતર્યાં ને હથિયાર છોડ્યાં; ગંગાજળીમાં^૨ ટાકાડું પાણી ભરી આપ્યું, ઘોડાને પાણું; ને ચાવડી દાતણ કરી પોતાનું મુખ ધોવા લાગી.

૧ “ગંગાજળ સરસું ટાકાડું પાણી દહાડીને ઘોડાને પાણું” એવો ભાવાર્થ અંગેલમાં છે; પણ ઉલટું સમજવામાં આવ્યાથી એમ લખેલું જણાય છે. પાસે તલાવ મૂળે પાણી દહાડી લાગીને ઘોડાને પાવાની^૨ મહેનત કરે એમ બને નહિ. વળી તેઓ છરી અસ્વારિયે નીકળ્યાં હતાં તેથી પાણી પાવાને વાસણ એઈએ તે તેમની પાસે ક્યાંથી હોય. આવો રાજ પડવાથી મૂળમાં ભ્રેષ્ઠ તો “ગંગાજળી” રાજ ધ્યાનમાં નહિ ઉતરવાથી ભૂવ કરેલી જણાઈ. મવાસમાં પાણી પીવા માટે સંદર્ભ રાખવામાં આવે છે તે. ૨. ઉ.

આણીમગ ખીરજ ઘેર જઈ પૂહોંચ્યા ને તેણે રાજરાજને કહ્યું: “જગદેવ સીધે રસ્તે સિધાવ્યા.” ત્યારે રાજને ક્રોધ ચડ્યો અને કહ્યું: “તારી સાથે “જસે ને પંચાવન અશ્વાર બંધુક ને ધનુષ્યબાણથી સળવીને લઈ જા; જ્યાં “તમે તેમને મરેલાં પડેલાં દેજો ત્યાં અગ્નિદાહ દેજો, અથવા છવતાં હોય “તો તેવા સમાચાર લઈ આવો.”

આ પ્રમાણે આઠા થઈ એટલે, અશ્વાર ચડ્યા. તેઓ જેવા ખીનતા અને ચેતતા આગળ ચાલ્યા તેવામાં રસ્તાની બાજુએ વાઘવાઘણને મરેલાં પડેલાં દોઢાં. પણ ઘોડો કે માણસ કોઈ તેમના દોઢામાં આવ્યું નહિ. તેઓએ ધાર્યું કે જગદેવ ને આવડી જ્યાં પાણી હશે એવી જગ્યાએ વિસામો ખાતાં હશે, તેઓ કશા સંકટમાં નહિ હોય. અશ્વારો જે શોધ કરવા છટ્ટા છટ્ટા વિખરાઈ ગયા હતા તે સર્વે એક ઠેકાણે એકઠા થયા ને એક ખીજને રામરામ કરવા લાગ્યા. જે કામને ચાટે તેઓને મોકલ્યા હતા તે પૂરું કરવામાં તેઓને પોતાના છવ ખોવાની ધારતી હતી, તે કામ જોખમ વિના પૂરું થયું તેથી અરરપરસ મુખારક-બાદી આપવા લાગ્યા. બન્ને બાજુ લઈને, આનંદ પામતા, અને ખીક રાખ્યા વિના તેઓ આગળ ચાલ્યા; તે જ્યારે તલાવ આગળ આવી પૂહોંચ્યા ત્યારે જગદેવને ત્યાં દોઢો. તેઓ પાસે આવ્યા એટલે ચાવડિયે તેમને જાણખ્યા અને બોલી: “આ તો આપણા રાજ્યના રજપૂતો છે.” અશ્વારોએ આવી નમન કર્યું, ને જગદેવને કહ્યું: “રાજકુમાર! તમે પૃથ્વીને ને ગાયનેા મ્હોટો ધર્મ રાખ્યો, “વાઘવાઘણ તો મમરાજના હૃત જેવાં હતાં, તેઓને રાજ કે કઠિાર કોઈ “મારી શકતું ન હોતું. હે કુંવર! તમારા વિના જગતનું દુઃખ ખીજતું કાણુ ઓઢું કરે?” તથાપિ જગદેવે તે બહુ પરાક્રમની વાત બણી નહિ. તેણે રજપૂતોને પાછા જવાની આજ્ઞા આપી. તેઓએ પાછા જઈને વાઘવાઘણ મરાયાના સમાચાર કહ્યા. રાજરાજ અને જગદેવનો સાજો ખીરજ આ સમાચાર સાંભળીને બહુ રાજ થયા.

આણીમગ જ્યારે દાહાડો આચમ્યો ત્યારે જગદેવ અને ચાવડી નગરમાં પેહાં ને ખાવાનું કર્યું; તથા થોડા પૈસા આપીને ઘોડાની ચાકરી કરાવી. ત્યાં તેઓ બે રાત ને એક દિવસ રહ્યાં, ને મોજન કરવામાં થોડા રૂપિયા ખર્ચ્યા. આ પ્રમાણે મેલાણ કરતાં કરતાં તેઓ પાટણ આવી પહોંચ્યા; ને સિદ્ધરાજે બંધાવેલા સહસ્રલિંગ તલાવની પાળે એક વડનું ઝાડ હતું તેની નીચે ઉતરી પડ્યાં. ઘોડાને ત્યાં બાંધ્યા. મીઠું પાણી દેખાડ્યું, ને ઘોડા સંભાળ્યા. તેઓ ચોકડું ચાલતા ઉભા રહ્યા. પછી બંને જણ ખાનપાન કરીને તાળં થયાં, એટલે જગદેવે ચાવડીને કહ્યું: “તમે અહિં થોડા પાસે રહો, હું નગર-

“માં જઈને એક ઘર ભાડે રાખું, તે પછી તમને નગરમાં લઈ જઈશિ,
“આપણુ નટનટીની પેઠે સંગાથે ફરતાં સારાં દેખાઈશું નહિ.” ચાવડી
બોલી: “ત્યારે તમે સિધાવો, હું અહિં રહું છું.” પછી જગદેવ કેડમાં કટાર
ખોલીને અને તરવાર બાંધીને ઘર ભાડે લેવા નગરમાં ગયો; પછી શું નીવળ્યું
તે સાંભળો:

હવે, સિદ્ધરાજના મુખ્ય પરચણનો ધણી કુંવરશી કરીને હતો તે
પાટણનો કાટવાળ હતો. તેને એક દીકરા હતો તેનું નામ જાણ કુંવર હતું,
તેને મ્હેઠાઈ ધણી હતી. કાંઈક લુવાન, વળી ઘેર પાટણની કાટવાળી, વળી
મટલ મ્હેટો, તેથી બધી રીતના મદ બેગા થયા હતા, એટલે તે પૃથ્વી ઉપર
પગ પછુ દેતો નહિ. પાટણમાં ગણિકાનાં પાંચસં ઘર હતાં, તેમાં સર્વેને
માથે જામોતી ગણિકા હતી, તેની પાસે ધન બહુ હતું, અને છોકરા અને
છોકરિયો પણ ધણું હતાં. છોકરા પણ દ્રવ્યવાન હતા. એક સમયે કાટ-
વાળનો દીકરો જામોતીને ઘેર રમવા ગયો, ત્યારે તેણે તેણીને કહ્યું: “જો
“જામોતી! જો મને કાંઈ ધણી મુંદર અને કુલવતી સ્ત્રી મળે તો હું તેને
“રાખું, અને તમને પણ રીઝ આપું.” જામોતી બોલી: “બહુ સાફ હું એક
“જોધી ફહાડીને તમારી સેવા બજાવીશ.” પછી જામોતિયે પોતાની કુડિયોને
એ વાતની સૂચના કરી, ત્યારથી તેઓ કાંઈ મુંદર સ્ત્રીની શોધમાં રહી હતી.

આ પ્રમાણે દિવસ વહી ગયા. જે દિવસે જગદેવ અને તેની સ્ત્રી
પાટણ આવી પહોંચ્યાં તે દિવસે જામોતીની એક કુડી, બપોરી વેળાએ,
પાણીનું બ્હેકું લઈને સહસ્રાર્ધિય તથાવે પાણી ભરવાને આવી. ચાવડિયે,
મુખ ઉપરનો મુકનો ઉઘો કરીને જોયું તો કાંઈ પુરુષ પાસે જોવામાં આવ્યો
નહિ એટલે છુરખો ફહાડી નાંખ્યો ને તથાવની બાંધણી અને તેના પાણીને
પટ જોતી બેઠી. જામોતીની આંધાનું સ્થરણ આણીને પેલી કુડી ચાવડીને
જોવા લાગી. તે તેને ઈન્દ્રની અપ્સરા જેવી અને આકાશની વિજળી જેવી
તેજસ્વી જણાઈ. ચાવડીને જોઈને કુડી રાજ મર્ધને માથે પાણીનું બ્હેકું
મૂકીને તેની પાસે આવી તેને નમન કરી બોલી: “બાઈ! તમે ક્યાંથી પધાર્યાં
“ને આ ઘોડાને અસ્વાર ક્યાં ગયો છે?” ચાવડિયે ઉત્તર આપ્યો: “તમે
પૂજનાર કોણ છો?” કુડી બોલી: “હું તો સિદ્ધરાજ જ્યોતિસદના દરબારમાં
વડી વડારણ છું.” ચાવડી બોલી: “હું હિંદ્યાદિત્ય ખરમાર રાજ્યના કુંવર બ્હેર
પરણી છું.” કુડિયે કહ્યું: “તમારા વરને મ્હેટો ભાઈ છે?” તેણે કહ્યું:
“હા, એમના મ્હેટા ભાઈ રણધવળ છે.” ફરીગે દાસી બોલી: “બાઈ
“સાહેબ! કુંવરજીનું નામ શું?” ચાવડિયે ઉત્તર આપ્યું: “તમે કેવાં છો;

“વળા વરતું નામ તે દેવાતું હશે?” દાસી બોલી: “શિયે પોતાના ધણીનું “નામ દેતું કે મહિમાવાન જગતના કર્તારનું દેવું. તો પણ તમે દેવનાં ધણી “હો, તમને જેમ સાઈ દેખાય તેમ કરો.” ત્યારે આવડી બોલી: “કુવરનું “નામ જગદેવ છે.” ફરી તે દાસિયે પૂછ્યું: “તમાઈ પિયર ક્યાં?” આવડી બોલી: “દોડામાં; હું રાજરાજની પુત્રી છું, અને બીરજની બહેન થાઉં.” ત્યારે દાસી બોલી: “કુવર નગરમાં ગયા છો તેથી અને લાગે છે કે તમે ઘોડાને “સાચવતાં બેઠાં હશો.” આવડી બોલી. “જાળિયાર નાગના જેવા ઘોડા ઉપર “તજર નાંખવાની ઠેકાની તાકાત છે.” દાસી ફરીને બોલી: “મહાનુ રાજાના “કુવર” તે વળા એકલા કેમ નીકળ્યા છે?” આવડી બોલી: “એમની ચોર- “માઈમા સાથે રીસાઈને નીકળ્યા છે.” એમ કહીને માંડીને બધી વાત કહી.

દાસી બધી વાત પૂરેપૂરી સાંભળીને નમન કરી અને બહેનું પાણીથી ભરીને ઘર બહાર ચાલી. તેણે જામેલી ગણિકાને કહ્યું: “જો તમે તમારા “ભુવાન શેઠને રાજી કરવાને ચાહતાં હો નો તલાવની પાળે એક સ્ત્રી બે “ઘોડા સાચવતી બેઠેલી છે, એના જેવી આખા દેશમાં મેં તો કદિ દીઠી “નથી. ને તમે જેવી વહુતાં હતાં તેવી જ છે.” એમ કહી, તેની જાત, તેના સસરાતું અને વરતું નામ, અને તેનું પિયર ક્યાં છે તે સર્વે કહ્યું. પછી જામેતિયે દાસીને ધણા મોંઘા મૂલનાં લૂગડાં પહેરાવ્યાં અને જડા-વનાં મૂજરાતી ધરેણાં પાત્યાં. એક સુંદર રથ તૈયાર કરાવ્યો, તેમાં પોતે બેઠી. ચાકરોએ રથના પડદા બંધ કર્યા. એ પ્રમાણે ખીજી દાસિયોને સુંદર લૂગડાં ધરેણાં પહેરાવીને વીસ કે ત્રીસ દાસિયોને પોતાની સાથે લીધી ને ચાકરોને હથિયાર સજાવીને આગળ કર્યા, એક દ્રવ્યવાન ખવાસને ઘોડે બેસારી મોખરે કર્યો. આ પ્રમાણે આવડી જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં ચાલી. અને તે જગ્યાએ આવી પહોંચી એટલે આડી દનાત ખેંચી દીધી, પછી જામેતી ઉતરી. આવડી જોડે પ્રથમ જે હુડી વાતો કરી ગઈ હતી તે આગળ આવીને નમન કરવા લાગી. જામેતી બોલી: “વહૂ! હો, હું તમને “મળું, હું તમારી દોઈ સાસુ થાઉં; આ વડારણે આવીને તમારા આખ્યાના “સમાચાર કલા, ને તરત મેં મારો રથ બેડાવ્યો. હું રાજાની આજ્ઞાથી “આવી છું. મારો ભત્રીજો જગદેવ ટોડે પરણ્યા ત્યારે મારાથી આવી “શકારું નહતું, પણ હું રણધવળને મળી હતી, મારો ભત્રીજો જગદેવ ક્યાં “છે? એ ક્યાં ગયા છે? તમારે મારે ઘેર આવવું જોઈતું હતું. તમે નામ- “વતા કુટુંબમાં પરણ્યાં ને આવી જગ્યાએ બેસી રહેવું હતું નથી.”

તેણે લલકારાદાર સર્વે તાલમેલ કર્યો હતો તે જોઈને આવડી તો વિચારમાં

પડી, ને ઠગાર્થ ગઈ. તેણે વિચાર્યું કે સિદ્ધરાજ જ્યાંસિદ્ધને ને મારા પતિને સગ-
પણ છે એવું તેમણે મને દિદિ કહ્યું નથી, પણ રાજના સગા રાજ દરો
એમ જણીને અને આવેલાં અગણ્યાં માણસનાં લૂચાંધરેણાં ઉપર ફરીથી
નજર કરીને, તેણિયે તેને નમન કર્યું ને મળી. જામોતિયે તેને આદીર્શદ
દીધા, અને રથમાં બેસવાનું કહ્યું; અને બોલી કે, “અહિં દું એક માણસ
“મૂકતી જઈ છું તે મારા ભત્રીજા આવશે એટલે તેને દરબારમાં તેડી
“લાવશે.” વળી તેણિયે એક ચાકર બોધાવીને ઘોડાની સંભાળ રાખવાનું
કહ્યું. આવડિયે નાણાંની ઘેલિયો પોતાની પાસે રાખી, ને રથમાં બેઠી, એટલે
રથ ચલાવ્યો. જામોતી તેને પોતાને ઘેર લાવી, ઘર મ્હોટું પોળખંધ હતું
તેમાં તેઓ આવ્યાં ને રથ રાખ્યો. જામોતી ઉતરી ને પછીથી આવડી
જીતરી. ઘરમાંથી આદરમાન આપવાને માણસ આવ્યાં. દેખાવડો પોષાક
પ્હેરેલી અને ધરેણાંમાંથી ચણુગરાયલી ત્રિપો આવડીને મળવા આગળ
આવી, અને તેને નમન કર્યું, કેટલીક તેને પગે પડી, કેટલીક તેની આગળ
આવીને ખંમા ખંમા કરતી આગળ ચાલી. એ પ્રમાણે તેઓ તેને ઘરમાં લઈ ગયાં.

ઘર ચાર માળનું બેસું હતું અને ઘણું શોભાપમાન દેખાતું હતું.
ચારે બાજુએ ઢળી ચૂનો ખાંટયો હતો; ચોમેર લીંતિ ચણુમારી લીધી હતી
ને તેના ઉપર સોનેરી રેપેરી ચિત્ર ફાડામાં હતાં; બારિયોમાં જાળિયો જડી
લીધી હતી. ચાકરાએ એક મુંદર ચતરંજ બીજાવી હતી તેના ઉપર ગાદી-
તક્રિયા, ઉશીકાં અને માલમસુરિયાં કીનખાખથી મઠી લીધેલાં મૂકયાં હતાં.
આવડીને તેઓએ ત્યાં બેસારી, તે પેલી બે કામળિયો પોતાની પાસે રાખીને
બેઠી. ઉંડુ પાણી તૈયાર થયું. એટલે જામોતિયે એક દાસીને બોધાવીને કહ્યું:
“જા, રાજજીને જઈ ફેરે કે ખરમાર રાણીને ભત્રીજા જમદેવ કુંવર આવ્યા.”
“છે તે હમણાં તમને મળવાને આવશે. રાજજીને ફેરે કે તેમને સાફ માન
“આપે, ને વળી ફેરે કે તેમનાં વહૂ ચાવડી મારે મહેલ છે.” દાસિયે
આ પ્રમાણે સાંભળી લીધા પછી નમન કર્યું ને ગઈ. એક ઘડી વીત્યા
પછી તે પાછી આવી ને બોલી: “મહારાજ ધણા ખુશી થયા ને આજ્ઞા
“કરી છે કે, જમદેવે પ્રથમ અને મળીને પછી રાણી પાસે જવું.”

પછી જમવાનું તૈયાર થયું એટલે જામોતિયે કહ્યું: “વહૂવાર ! જમવાને
ઉડો.” આવડી બોલી: “હું પતિવ્રતા ધર્મ પાળું છું. જ્યારે કુંવર જમશે ત્યારે હું
“જમવાનો વિચાર કરીશ. એ હજી સુધી આવ્યા નથી.” પછી એક દાસી
આવીને બોલી: “તમારા ભત્રીજા જમદેવ, મહારાજ પાસે જઈને તેમને
“મળ્યા છે; તેઓ રાજજી પાસે બેઠેલા છે,—રાજમહેલના રસોઈખાનામાંથી

“થાળ આવ્યા છે.” જામેતી બોલી: “જ વહેલી જ અને જગદેવને રાજ
 “સાથે જમતા બંધ રાખ, અને રાજાજીને વિનવીને જગદેવને અહિં તેડી
 “લાવ. આજે ફોર્ષ ભરીજાએ પાસે ઘેસીને જમવું જોઈયે. અહિં ભોજન
 “તૈયાર થયું છે.” વળી તેણે પોતાની મેળે બાલ્યાં કહ્યું: “મારે ભરીજા
 “જગદેવ આવ્યો નથી, તો એના ખાધા પેલાં હું કેમ ખાઉં ? જ્યારે તેણે
 “ખાધું છે એણે હું સાંભળીશ ત્યારે મારી મેળે હું જમીશ.” એટલી વારમાં
 “જે દાસી ગઈ હતી તે પાછી આવી અને બોલી: “બાઈ સાહેબ! કુંવર
 “રાજાજી સાથે જમે છે, અને મહારાજ પાસે પાસે બેઠેલા છે. હું તેમને મારી
 “નજરે જોઈને આવી; પણ તમારા ભરીજા તમારા ભણી આવવાના છે. એ
 “કેવા શ્યામ વર્ણના છે !” જામેતી બોલી: “મારા પિયરમાં એવું સાધારણ
 “છે, મારા બાઈ ઉદયાદિત્ય પણ શ્યામ વર્ણના છે, પણ એ કુંડુંબમાં જેવા
 “રૂપાળા છે તેવા બીજા કોઈને મેં જોયા નથી.”

આ પ્રમાણે તેઓએ વાતો કરી. પછી જામેતિયે સુંદર થાળ મંગાવ્યા ને
 એક થાળ આવડીના મદ્ય આગળ મૂકીને બોલી: “વહૂ ! જમો.” આવડિયે થોડું
 ખાધું. પછી દાસી થાળ લઈ ગઈ, ત્યાર પછી વાતોચીતો પાછી આવી. જ્યારે
 પાછલો પ્રહર દાહાડો ખાકી રહ્યો ત્યારે આવડી બોલી: “હજી સુધી કુંવર
 “પોતાની ફોર્ષને મળવાને આવ્યા નહિ. એમ કેમ ?” જામેતી બોલી: “છાકરી !
 “જ, ને મારા ભરીજા જગદેવને તેડી લાવ.” ફરીથી પાછી વહૂજી સાથે તે
 વાતો કરવાને મંડી ગઈ પણ જગદેવ વિના સર્વે વાતો આવડીને પ્રીતી લાગવા
 માંડી. બે ઘડી પછી પેલી દાસી પાછી આવીને બોલી: “રાજા એમની સાથે
 “વાતો કરે છે, એમને હાલતા દેતા નથી; તે કહે છે કે, પોહાર રાત્રે જગદેવ
 “મુલાને આવશે ત્યારે એમની ફોર્ષને મળશે.” આવું સાંભળીને જામેતી દાસીના
 ઉપર ક્રોધે ભરાઈને બોલી: “મહારાજને જઈને વિનવ કે, જગદેવને મળ્યા-
 “ને એમને ઘણાં વર્ષ થયાં છે ને સવારમાં આપની સાથે વાતો કરવાને
 “કુંવરને ઘણી વેળા મળશે, પણ હવણું તો એમને મળવા આવવાને આજા
 “આપવી જોઈયે.” બે ઘડી રહીને દાસી પાછી આવીને બોલી: “રાજાજીયે
 “પેલાંના જેવાજ ઉત્તર આપ્યો.”

દરમ્યાન જામેતિયે લાલકુંવરને કહાલ્યું: “આજનો મુજરો છે, પોહાર રાત્ર
 “જય ત્યારે ચાલ્યા ચાલ્યા આવશે; મારે હાથ એક સ્ત્રી આવી ■ તે જો
 “તમારી ખુશીમાં આવે તો રાખ કરી રાખજો, ને જો તમારી ખુશી નહિ
 “હોય તો હું મારે ઘેર સાગરીદ કરી રાખીશ.”

આવું સાંભળીને લાલકુંવરે અરિષ્ટ ચડાવા માંડ્યું, તે ઉપર મદર

ને માળમ ખાધી. વળી તેણે સખત કેદનો ભરેલો દારૂ પીધો; સારાં સારાં લૂગડાંધરેણાં વડે જની ઠણીને અત્તર કસ્તુરી ચરીરે ચોળી. પછી ડાહ્યતો ડાહ્યતો, ભાલો ટેકવતો ત્યાં આવ્યો. તેના હાથમાં દારૂની ભરેલી બતક હતી. દાસિયે તેને જોયો એટલે, દોડી જઈને કહેવા લાગી “વહુજી! મને “વધામણી આપો, કુંવર આવે છે.” સ્વાવડિયે જાણ્યું કે ખરેખર તે આવતા હશે. પણે લાલકુંવર ધરને આંગણે આવી પહોંચ્યો, તે દેખાય એટલે છેટે હતું. જ્યારે તે ધરમાં પેઢા ત્યારે દાસિયે બારણાં દર્ધ દીધાં, ને સાંકળ પૂરીને ચલાતી થઈ. સ્વાવડિયે જાણ્યું કે એ મારો વર નથી. ઈર્ષ દગોડટકા થયો છે. પણ તેણે મનમાં વિચાર્યું કે મારે બહુ સાવચેત રહેવું જોઈએ, કેમકે મારામાં પ્રરૂપના જેટલું બળ નથી, ને આ તો કેટલી ચકચૂર છે. તેણે મનમાં એક કહેવત સંભારી કે ઠગની સાથે દગ થવું. પછીથી આવી સંકટની વેળાએ પોતાનું પાતિમત્ય જાળવવાને જેવું સાવધાન રહેવું જોઈએ તેવું સાવધાન રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રમાણે મનસુબો કરીને તે ઉભી થઈને બોલી: “કુંવર! આવો પથંગે બેસો.” તેણે ઉત્તર આપ્યો: “સ્વાવડી! તમે બેસો.” તેને બધી કુંદર જોઈને ગોલો રીઝ્યો. સ્વાવડિયે પણ તેને કટાક્ષ મારવા માંડ્યાં તે તેના કાળજી પાર નીકળી ગયાં.

નેન મલક મલક ઢગિયા, નિતર ગયા હો સાર

કેડ ઘાયલ જાણશે, કેડ નાત્રણ હાર.

ગોલો પાણીના જેવો પાતળો થઈ ગયો. ને સ્વાવડિયે પણ આંધળે જોઈ કૂટાવા દીધું. તે બોલી: “મારે માટે જામોતિયે બહુ સાંઈ કર્યું.” લાલકુંવર બોલ્યો: “ઓ સ્વાવડી! મેં એને કહી રાખ્યું હતું કે, મને જો “ઉઘા કુળની, સુંદર, નિપુણ જવાન સ્ત્રી મળશે તો હું તેને મારી રાખ “કરીને રાખીશ; અને મારે જેવાં જોઈતાં હતાં તેવાં જ તમે મળી ગયાં. તમે “કહેશો તે પ્રમાણે હું કરીશ.”

આ ઉપરથી સ્વાવડિયે જાણ્યું કે મને આટલી બધી ઠગીને મને ને આને બળાતકારે મેજવી આપનાર ચણિકા જ છે. લાલ પાસે બતક અને ખાલો જોઈને તથા કેટલી તેને ચકચૂર થયેલો દેખીને તેની પાસેથી બતક અને ખાલો લઈ લીધો ને ખાલાને ટોકાટક ભરીને તેને ધસ્યો ને બોલી: “કુંવર! મારા હાથનો એક ખાલો લ્યો.” ત્યારે લાલે ઉત્તર

૧ લાલ મેદાઃ અધિકારીનો પુત્ર હતો તો પણ જણાય છે ॥ તે ગોલો અથવા અવાસ નવનો હતો. તેમને મેદાઃ અધિકારી ગણાવે છે પણ પણ તેઓ ગુલામ અથવા સેમના વંશના હોય છે.

આપ્યું: “એ કુશી છે ને મેં બહુ કંઈ કરી છે, ને તમે મને બીજો પ્યાલો “આપો છો? ના, ના, આપણે, વાતો કરિયે.” ચાવડી બોલી: “વાતોમાં શું? “હું તમને ખેલ વેરકીજ આપું છું માટે મારો હાથ પાછો ઠેલશે નહિ; “હું જે તમને રાજ ચર્ચને આપું છું તે મને હોંસ છે માટે તમારે લેવું જ “જોઈશે.” જ્યારે તેણિયે આટલું બધું કહ્યું, ત્યારે તેણે પ્યાલો લીધો ને પી ગયો, અને પછી ધૂળતે હાથે એક ભરીને ચાવડીને આપવા લાગ્યો. તેણિયે પોતાનો ચુકનો આગળ ખેંચીને પ્યાલો પોતાની કંચુકી ઉપર રેડી દીધો. તેણિયે ફરી ભચ્ચો ને જોયું કે ગાલો પલંગે આડો થયો છે, પણ હજી સુધી સારી” પેઠે ચકચૂર થયો નથી એટલે તેણિયે ફરીને એક પ્યાલો ભરીને આપ્યો, અને તે પીતાં પીતાં દાંત પીશીને પલંગ આગળ પડ્યો.

એટલે ચાવડિયે જોયું કે હવે એનો ઉપાય ચાલે નહિ એવો બેલાન બની ગયો છે એટલે તે તાબડતોડ ઉઠી ને તેની તરવાર લઈને તેનું ગળું વાઢી નાંખ્યું. પછી ગાદકાને પલંગ ઉપરથી લઈને તેમાં તેને વીંટી લીધો, અને અરખા નીચે રાજમાર્ગ હતો તેમાં એ વીંટો નાંખી દીધો. મધ્ય રાત્ર પડી એટલે ચોકીવાળા ચોકી ફરતા ફરતા આવ્યા; તેમણે પોતાના મ્હોં આગળ વીંટો પડેલો દોઢો, ને જાણ્યું કે કોઈ ચોર વેપારીના ઘરમાં ખાતર પાડવા પેડેલા તે જાગી ઉઠી હોંકારા કરવાથી વીંટો નાંખીને નાશી ગયા હશે. તેઓએ ધાસ્યું કે કોટવાળ આપણને સાબાશી આપશે તેથી વીંટો ઉઠાવ્યો. તે તેમને ધણો ભારે લાગ્યો, એટલે માંઢોમાંઢે ફેલેવા લાગ્યા કે “આપણે એને હવણું ઉઠાવે નહિ; “સૂર્ય ઉગતાં માલધણી ચોરનું પગલું ફેલાડવાને અને પોતાની માલમતા “સારૂ પૂછતો આવશે. માટે ચાલો આપણે જઈને આ વીંટો જેવો છે એવો “ને એવો કોટવાળના મજુતરામાં મૂકિયે. સવાર થશે ત્યારે આપણે કહીશું.”

આશ્વામગ ચાવડી ઉપરની મેડિયે, પોતાનાથી બને એવી રીતે દંડપણે પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર રહેલી બેઠી.

હવે જગદેવનું સાંભળો—સાંજ પડતાં ઘર ભાડે રાખીને અને બધી ગોઠવણ કરીને જ્યાં થોડા અને પોતાની સ્ત્રી સ્ત્રીને ગયો હતો ત્યાં આવ્યો. ત્યાં તેણે ગાડિયો ને થોડાની નિશાનિયો દીડી. તેણે જાણ્યું કે કોઈએ ચાવડીને ફગી છે, ને અહિંથી લઈ ગયું છે. જે બન્યું હતું તે ફેલવાને પોતે દરબારમાં ગયો. અધિશાળા આગળ, દરબારને મોખરે અશ્વપાળ બેઠેલો હતો. તેણે જગદેવને ત્યાં આવેલો જોઈને ધાસ્યું કે આ કોઈ ખરો રાજવંશી છે. પછી પોતે ઉઠ્યો અને તેને મળ્યો, અને પૂછ્યું: “તમે ક્યાંથી પધાર્યા છો?” જગદેવ બોલ્યો: “હું મારો રાટલો મેળવવાની આશાએ અહિં આવ્યો

“હું. હું પરમાર રજપૂત છું.” અશ્વપાળ બોલ્યો: “જો તમે આ ઘોડાની “સંભાળ રાખો તો આપણે એકઠા રહિયે, અને તમને પગાર અને ખાવાનું “મળશે.” જગદેવનું હૃદય ને વિચાર ત્યાં હતાં નહિ; પણ તેણે ધાર્યું કે આ અધિકારી રાજાનો મેળાપ કરાવશે, અને તે પ્રમાણે તેણે હા કહી. એટલે પોતે તેની પાસે રહ્યો, પણ મનમાં ઘણો સંતાપ કરવા લાગ્યો. તો પણ—

સાચામાં શિશુ સાચામાં વધે, કાણે અર્ધ, કાણે લીન;
દેવે દીધા ન ચંદ્રને, સર્વે સરખા દિન.^૧

તેણે ધાર્યું કે, આ બોલું છે, પણ શું કરિયે? જ્યારે સંધ્યાકાળ પડી ત્યારે તેણે ઘોડાને રાતખ ચંદી ખવરાવી. તે કાણિયો (અશ્વપાળ) પોતાને ઘેરથી જમણની યાજ સાબ્યો; પણ જગદેવને બાળ્યું નહિ; તથાપિ પેલાની આગળ ખાઈ ના ખાઈ કરીને, તે યાજ પાછી મોકલી. આખી રાત તેણે પોતાની પચારીમાં ધડપછડા નાંખ્યા.

આખરે પરાયિયું થયું. કુંગરશી કોઠવાળ ગણતરે આવ્યો. ચોડી-વાળાઓએ નમન કરીને તેને વીટા બતાવ્યો, અને કહ્યું: રાત્રે “ચોર “નાશ્રી ગયા તેમની પાસેથી અમને મળ્યું.” માલ પકડાયો તેથી કોઠ-વાળ ખુશી થયો; ને બોલ્યો: “વીટા છોડીને જુઓ, એમાં શું છે.” ચાકરો ટપોટપ છોડવા મંદી ગયા; જ્યારે તેઓએ ત્રીજું પડ છોડવા માંડ્યું ત્યારે લોહી નજરે પડ્યું; તેઓ બધા ચમક્યા, અને ઝટોઝટ વીટા છોડતાં તેમના જોવામાં આવ્યું કે કોઈ માણસને મારી નાંખીને તેનું મડદું તેમાં વીંટી લીધું છે. કુંગરશિયે મડદું ઝાળખ્યું અને બોલ્યો: “અરે! એ “તો નક્કી લાલકો! તે મારા હૃદયને કેવો વાહીલો હતો! તે” જેવો હતો “તેવો જ દેખાય છે—ધરણીં ધાલેલાં તેવાં જ છે.” કોઠવાળે છાતી ફૂટી અને ચાકરોને કહ્યું: “દોડો જાઓ, તપાસ કરો ને ખરી ખબર લાવો આ તો “તમારા જવાન રોડ લાલકુંવરનું મુખ દેખાય છે.” તેઓ બોલ્યા: “એ “તો ધરમાં ઉધે છે.” તેઓએ જઈને તેના ખવાસને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, ગ્રહર રાત્ર જતાં એ તો જામોતી ગણિકાને ઘેર ગયા છે. માણસોએ ત્યાં જઈને ગણિકાને પૂછ્યું. તેણિયે કહ્યું કે ઉપરની મેડિયે એ તો આરા-મમાં સૂતેલા છે. તેઓએ કહ્યું કે એમને ઉઠાડીને બોલાવો. ત્યારે દાસિયે

૧ અસલ નીચે પ્રમાણે છે.

સળ સીળો, સળ મટલો, સળ માધો, સળ છીદ,
દૈવ ત દીધા ચંદ્રને, સર્વે સરીલા રીદ.

જઈને કહ્યું: “ચાવડી! કુંવરને જગાડીને અહિં મોકલો.” ત્યારે ચાવડિયે ક્રોધાયમાન થઈને કહ્યું: “માલજાદી રાંડ! તારા બાપને તે વેળાએ જ મેં “મારી નાંખ્યો છે ને વીરો કરીને રસ્તામાં નાંખી દીધો છે. તે ચાવડાની “દીકરીની સાથે આવી લુચ્ચાઈ કરવાની હામ બધી છે! રાંડ! મારો પતિ “કુંવર જાણશે ત્યારે તારી વલે છે. બીજી સ્ત્રીએ ગણિકાનું કામ કરતી “હશે અને તેમને ધણા સાથે પ્રીતિ હશે પણ હું તો શાપ દઉં છું કે, “નારાયણ તારા ધરતું સત્યાનાશ વાળો. મારી હાંસરમાં તે જોલાને મોક- “લવાની હામ લીડી. એક જોલો જે મારા ધરના બાંગણા પહાર “ખેસવાને યોગ્ય! એની આંખ તે મારા ઉપર નંખાવાને હિંમત ચલાવી!”

ગણિકા આવું સાંભળીને મરણ તુલ્ય બની ગઈ. ચાકરાએ દોડી જઈને ક્રોડવાલને કહ્યું: “કાઈ ચાવડી રજપૂતાણિયે જવાન કુંવરને મારી “નાંખ્યા છે.” તે ઉપરથી ક્રોડવાલ બસેં માણસ લઈને જામોતીને ઘેર ગયો ને મેડા ઉપર ચઢ્યો. જે ઓરડામાં ચાવડી હતી તે તો સનજક બંધ કર્યો હતો; પણ પછવાડેની પછી તે અછેક ફેરે માત્ર એક માણસ અંદર પેશી શકે એવી એક બારી હતી. ત્યાં નીસરણી મૂકીને, એક ચાકર ઉપર ચઢ્યો, અને ઓરડામાં જોવા લાગ્યો. ચાવડિયે તરવાર વડે તેને મારી પાડ્યો. તેનું માથું ઓરડામાં પડ્યું ને ધડ બાહાર જતું ને પડ્યું એ જ પ્રમાણે તેણિયે પાંચ છ માણસો કાપી નાંખ્યાં, પણ કાઈનાથી તેને પકડાઈ શકાઈ નહિ. સર્વે જણા કાંપવા લાગ્યા.

આ વાત તો બધે ચાલી અને સિદ્ધરાજ જયસિંહને જાણ થયું કે, કાઈ ચાવડી રજપૂતાણીનું ઉપર ડગાઈ કરવામાં આવી છે, અને ક્રોડવાળના દીકરાને અને બીજા ચાર પાંચ માણસોને તેણે ઠેર કર્યાં છે; વળી તે ઉપરને માથે સંતાઈ પેશીને પોતાનું રક્ષણ કરે છે. રાજા બોલ્યો: “સત્વર દોડો અને આજા કરો કે મારા આવતાં સુધી કાંઈપે તેને કાંઈ કરવું “નહિ; હું સત્વર ત્યાં આવું છું.” પછી સિદ્ધરાજે પોતાનો ઘોડો મંગાવ્યો ને અશ્વાર થયો; ચાણિયે અને જગદેવે તેને નમન કર્યું. જગદેવને જોઈને રાજાને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને મનમાં વિચાર્યું કે, “આ કાઈ સારો ઠકરાણો જણાય “છે; પણ મેં એને આગળ કાંઈ દિવસ દીડો નથી.” જગદેવ ઘોડે ચડી રાજાની આગળ થયો. તેણે તેના ઉપર જામોતીને ઘેર પહોંચતાં સુધી નિહા- જાને જોયાં કર્યું. સિપાઈઓએ બીડમાં રસ્તો દરાવ્યો. રાજા ઉતર્યો, તેની પછવાડે દાણિયો અને જગદેવ પણ ચાલ્યા. પછી જયસિંહ બોલ્યો: “ચાવડી દીકરી! અને કહે તારું પિયર ક્યાં? તારું સાસરું ક્યાં? અને તું

“કાને બેરે પરણી છે?” ચાવડિયે જોયું અને જાણ્યું કે આ કાઈ મોટો ઠક-
રાણો છે; તેથી તે બોલી: “મહારાજ! હું રાજારાજ ચાવડાની દીકરી;
“અને બીરજની બહેન છું અને ધારના રાજા ઉદયાદિત્ય પરમારના ન્હાના
“કુંવર બેરે પરણી છું.” ત્યારે રાજા બોલ્યો: “ચાવડી દીકરી! તે મારાં
“માણસને શા માટે મારી નાંખ્યાં?” તેણિયે રાજામાં ઉત્તર આપ્યો: “મહા-
“રાજા! આ દુષ્ટ રાંડ મને ઠગીને અહિં લાવી અને એક બોલો મારી
“આખરે લેવા આવ્યો માટે મહારાજ! મેં એને મારી નાંખ્યો. હું રજપૂતની
“પુત્રી છું; હું મરતાં બેલાં ધણાને ઠેર કરીશ. ને મરતાં સુધી હું લડીશ.
“ઈશ્વરને જેમ સાઈ લાગશે તેમ કરશે. મારા સ્વામીરાજ પશુ નગરમાં છે.”

તે વેળાએ, જગદેવે અગાડી આવીને કહ્યું: “ચાવડી! બારણાં ઉઘાડો, તમે
“ધણું સંકટ સોરથું છે.” ત્યારે ચાવડિયે જગદેવને અવાજ ઓળખીને બારણાં
ઉઘાડ્યાં અને એના હાથમાં આવીને પડી. રાજાએ જાણ્યું કે આ જ જગદેવ
હશે. પછી જયસિંહે ચાવડીને કહ્યું: “તને હું મારી પુત્રી મળું છું,” પછી તેણે
પોતાના માકરેને બોલાવીને કહ્યું: “જાઓ જઈને રથ લઈ આવો, ને
“સાથે દસ દાસિયો લાવીને એમને ઘરખારની હવેલિયે ઉતારો આપો,”

પછી કુંગરશી કાઠવાણ આવીને રાજાને વિનંતિ કરવા લાગ્યો; “મહારાજ!
“સલામત માઈ ધર બાંગનારને માટે તમે શી આજ્ઞા આપો છો?” રાજા બોલ્યો:
“આ ચાવડી પુત્રિયે પોતાનો પતિવ્રતાધર્મ સાચવ્યો છે. ત્યારે એક
“બોલો કાઈ રજપૂતની પુત્રીને બગાડવા ધારે છે ત્યારે ખચીત એને શિક્ષા
“થવી જ જોઈએ. મેં નગર તમારા સ્વાધીનમાં કયું તે શું ખોટું કરવાને
માટે?” એવું કહીને આજ્ઞા કરી કે, “એને કાઠવાણા ઉપરથી ફહાડી મૂકવો,
“અને એણે મને મ્હો બતાવવું નહિ.” પછી તરત જ તેની મૌલમતા જપ્ત
કરી લીધી, ને તેને દેશપાર કરીને શિક્ષા દીધી, તથા તેનું ધરખાર હુંટાવી
લેવરાવ્યું. આ પ્રમાણે કાઠવાણનું ઉડાહરણ બીજાઓને બતાવ્યું. પછીથી
સિદ્ધરાજે ગણિકાઓને કેદ કરી અને સંવેનાં નાક કાપી, માથું મુઝાવીને
અને તેઓને શિતળાના^૧ વાહન ઉપર બેસારીને આખા નગરમાં ફેરવી
ફહાડી મૂકી, અને તેમનાં ધરખાર હુંટાવી દીધાં.

ચાવડીને રથમાં બેસારીને અને દસ દાસિયો ચાકરીમાં આપીને
રાજાએ તેને એક સભ્ય ઘરમાં રાખી. જયસિંહ પોતે જતે તેને ત્યાં લઈ
ગયો અને કામકાજને સાર એક જૂદા ખવાસ તેને સ્વાધીન કર્યો તથા એક
વર્ષ સુધી ચાલે એટલું ખાવાનું તેના ઘરમાં લરાવ્યું, તેમ જ ધરખટલાને

૧ શિતળાજીવીનું વાહન ગણાય છે.

જોઈએ તેટલો સામાન પૂરો પાડ્યો. વળી તેણે, ઘરની ચોટી કરવાને એક બળવાન ચોટીદાર આપ્યો, તથા તેના સાથને માટે જે જે અગત્યનું હતું તે તે પૂરું પાડ્યું. અને ફરીને કહી સંભળાવ્યું કે મેં તને મારી પુત્રી કરીને સ્થાપી છે. પછી, જગદેવને પોતાની સાથે લઈને દરબારમાં ગયો. ત્યાં બેસીને જગદેવનો સર્વ વૃત્તાન્ત પૂછી લીધો. રાજા જગદેવથી અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેને પોતાની પાસે બેસારીને જમાડ્યો. બ્યારે પ્રહર રાત્ર ગઈ ત્યારે તેણે તેને પોપાક, કડાં, મોતીની માળા, કંઠા, એક શિરપેચ ઇત્યાદિ આપી રત્ન આપી. જગદેવ ઘેર ગયો, ને આવડીને બેઠયો, ને તેને મોતીની માળા આપીને કહ્યું કે તે સત્વર આપણો મેળાપ રાજા સાથે કરાવ્યો; નહિ તો, દશ બાર દિવસની ઢીલ ચાત ને વચ્ચે કાંઈ ત્રીજાને રાખીને રાજાને કહાવવું પડત, આ પ્રમાણે દિવસમાં જે જે બન્યું હતું તે તે વિષે વાતો કરતાં રાત્રિ પડી.

આવડિયે પાતિવત કરવા માંડ્યું હતું તેથી કાંઈ ખાધું ન હતું, એટલા માટે, સવારમાં ત્રણ વાગતાં તેણે ઉઠીને રસોઈ કરી, પાણી ઉત્તું મૂક્યું. બધું બ્યારે તૈયાર થયું ત્યારે તેણે જગદેવ કુંવરને જમાડ્યો; તે બોલ્યો: "આજે આટલી બધી ઉતાવળ કેમ?" આવડિયે કહ્યું: "રાજા તમને 'તેડું મોઢલશે; એમને તમારી સાથે વાતો કરવાને રસ પડે છે માટે આખા 'દિવસમાં એક પણ પછુ તમારા વિના તે રહેશે નહિ. મેં ત્રત લીધું છે તે 'તો તમે જાણો છો, કાલનો મને અપવાસ છે; તમે ન્હારો અને જમશો. 'ત્યાર પછી હું જમીશ." જગદેવે કહ્યું કે તમે ખરી વાત કહો છો; તે ઉઠીને ન્હાયો, અને બન્ને સંગાથે જમ્યાં, કે ઘેડાવાલો આવ્યો, ને બ્હાર રહીને બોલાવા લાગ્યો. જગદેવે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે હું જઈ છું. તે પછી બારણા આગળ આવ્યો, ને ઘેડે મડીને દરબારમાં ગયો.

રાજાએ ઉભા થઈને માન આપી બેસાર્યો. તેઓ એકઠા મળી જૂની વાતો કરવા લાગ્યા. રાજાએ પૂછ્યું: "તમે મારી પાસે રહેશો?" જગદેવે ઉત્તર આપ્યો: "મારો રોટલો પેદા કરવાને હું ઘેરથી નીકળ્યો છું." રાજા બોલ્યો: "તમે પટે 'રાખશો કે ઉચ્ચક રકમ કરાવી તે પ્રમાણે લીધાં જશો?" જગદેવે કહ્યું: "મહારાજ! ઉચ્ચક પગાર લેવો મને ઠીક પડશે; નિત્યના એક દળર રૂપિયા 'આપશો ને ગમે તેવા જોખમવાળા જગ્યાએ મને કરાવશો; પાછી પાની દહ તે 'રજપૂત નહિ." રાજાએ કહ્યું: "બહુ સારું." પછી લંડારીને બોલાવીને તેને આપ્તા કરી કે, "જગદેવને નિત્યના બે દળર રૂપિયા લંડારમાંથી આપજો; મદિ- 'નાના સાઠ દળર થયા. જોજો પગાર આપવામાં કાંઈ અડચણ થાય નહિ."

ફરીથી રાજાએ જગદેવને સરખાવ કર્યો ને પરવાનો લખાવી મ્હેર છાપ સુદ્ધાંત કરીને તેને હાથ આપ્યો.

ત્યારે જગદેવને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી ત્યારે પાટણના મ્હેટા સામંતો માંદોમાંદો બડબડવા લાગ્યા કે, “આને તે રાજાએ શું કરવાને ચાક-“રિયે રાખ્યો હશે?” વળી તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, “સૂર્ય ઉગે છે કે રાજા “એને બે હજાર રૂપિયા આપે છે ! એથી લાખ ઘોડેશ્વરનું લશ્કર આવશે “તો એકલો તે શું હરાવશે?” આવું છતાં પણ, રાજા તો જગદેવનાદી ધણે ખુશી થયો, તે તેને પોતાની એક ખાલુએ કે સામે બેસારે અને તેને કાંઈ પણ તુષ્ટિદાન આપ્યા વિના ઘેર જવા દે નહિ. આ પ્રમાણે એક વર્ષ સુધી ચાલ્યું. ત્યાર પછી જગદેવને હુંવર થયો, તેનું નામ જમધવજ પાશું; અને ત્રણ વર્ષ પછી, બીજો હુંવર જન્મ્યો તેનું નામ બીજધવજ પાશું. ન્હાનકડા રાજકુમારોને રાજા ઘણું લાડ લડાવતો. તેને ન્હાનાં છોકરાંને અને સાદા લોકોને કાંઈ ધનામ આપવાનો ચાલ હતો. તેઓ પોતાની બોળાઈને લીધે હસવા સરખી વાતો કરતા; રાજા ધર્મોદ્ધાર કરવા સાર નિત્યના હજાર ખર્ચતો. આ વાત ભાટ લોકો કેમ નોંધી રાખે નહિ ! કેમકે, “ધર્મગુરું નામ, અને ભણું કરનારનું નામ સ્મરણુ રાખવું એ જ મત માંહેણું એક મત છે.”

મ્હેટો હુંવર પાંચ વર્ષનો થયો અને ન્હાનો બે વર્ષનો થયો, ત્યારે એક વાર ભાદ્રપદ મહિનો આવ્યો. તેમાં, વાદળાંથી રાત અંધારી ઘેર જેવી બની રહી હતી, આકાશમાંથી વરોદ વરસતો હતો, દેડકાં રૂં રૂં કર્યા કરતાં હતાં, મોર કેકારવ કરી રહ્યા હતા, બપોવા બોલી રહ્યા હતા, અને વિજગિયોના ઝથુકા ધતા દેખાતા હતા. ભાદ્રપદની આવી રાત્રિ કાપરની છાતી ચાલે નહિ એવી હતી. આવી રાતની વેળાએ રાજાને કાને એક અવાજ થયો. તે જાણે ચાર ત્રિયો, પૂર્વ દિશામાં ખુશીમાં ગીત ગાતી હોય અને બીજી ચાર તેમનાથી થોડે છેટે રક્તી હોય એવું સંભળાયું. રાજાએ ચોક્કીવાળાને બોલાવીને પૂછ્યું કે હવણું કેણુ જાણે છે ? જગદેવે ઉત્તર આપ્યો, —“મહારાજ શી આજ્ઞા છે ?” રાજા બોલ્યો: “જગદેવ ! તમે ઘેર જવા નથી ?” હુંવર બોલ્યો: “આજ્ઞા આપ્યા વિના હું કેમ જઈ ?” રાજા બોલ્યો: “વાર ત્યારે “હવણું ઘેર જાઓ.” જગદેવે કહ્યું: “મહારાજ ! ચોક્કીવાળાને શી આજ્ઞા “કરવાની હતી ? હું તે આજ્ઞા પ્રમાણે કરીને ઘેર જઈશ.” રાજાએ પૂછ્યું: “આપણે સંભળાય છે એ શાનો અવાજ છે ?” જગદેવ બોલ્યો: “કાઈક ત્રિયો ગાય છે, અને કાઈક રડે છે.” રાજા બોલ્યો: “જોઈ આવીને “કહો કે કેણુ રડે છે ને કેણુ ગાય છે ? સવારમાં મને બધા સમાચાર કહેને.”

જગદેવ, નમન કરીને, માથે ઢાલ મૂકી, હાથમાં તરવાર લઈ એકલો જુદાર ચાલ્યો. રાજાએ પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, બાદપદ મહિનાની રાત્રિઓ તો ભયભરેલી છે; ચાલ, જઈને જોઈ કે એ જાય છે કે નહિ. આ પ્રમાણે મનમુખે કરીને અને અંધારપછડે ઝાઝીને જગદેવની પછવાડે સિદ્ધરાજ પણ ચાલ્યો. ઘણા સામંતો ચોકી કરતા હતા તેઓને દરેકને બોલાવીને રાજાએ કહ્યું કે કોણ ચોકી પૂછે છે ? દરેક ઉમરાવે પોતાનાં નામ દીધાં. ત્યારે રાજા બોલ્યો: “પૂર્વ દિશામાં કેટલીક જિયો ગાય છે અને કેટલીક રડે તેની ‘ખાતમી’ લઈ આવવા રાજાજી તમને ફરમાવે છે.” એક સાંબંત બોલ્યો: “જે ‘નિત્યના’ બે હજાર ખાધે અને જેને રીઝો મળે તેને મોકલવા દો, ‘આટલા દિવસથી ખગાર ખાધાં કરે છે તે શું મફત ખાય છે ?’” રાજાએ આ સાંબંધ્યું, બીજા કેટલાક સામંતો હતા તે બોલ્યા: “અમે રાજાને ‘ખાતમી’ આણી આપિયે છિયે.” પછી જેવા તેઓ ચાર પાઈમાં સુતા હતા તેવા ને તેવા એક બીજાને અમસ્સા ફેરવે લાગ્યા. “ઠકાર ! ઉઠો, ઉઠો !” પછી હથિયાર સજ્જતા હોય એમ ઠોકઠોકા કરીને, અને હાલોનો ખડક-ડાટ કરીને પાછા ઉઘી ગયા.

એટલી વારમાં જગદેવ તો પૂર્વમાં જ્યાં ચાલું સંભળાતું હતું તેણી-મગ ચાલ્યો—સિદ્ધરાજ તેની પછવાડે પછવાડે ચાલ્યો ગયો. જગદેવ નગરના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યો; દરવાજા બારી ઉઘાડીને તેને જુદાર જવા દીધો. સિદ્ધરાજ બોલ્યો: “હું એ સામંતનો ખવાસ છું અને પણ ‘જવા’ કે.” એ પણ બાહાર નીકળ્યો, જ્યાં જિયો વિલાપ કરતી હતી તેણી-મગ જગદેવ ચાલ્યો ને તેમને કહ્યું: “તમે કાણ છો ? તમે મૃત્યુલોકનાં ‘માનવી છો, કે દેવાંગના છો, કે ભૂતડી, પ્રેતડી, અથવા સિદ્ધ કે શિક્ષા-‘તર છો ? આવી મધ્ય રાત્રિની વેળાએ તમે આવો બળાપો કરીને કેમ ‘વિલાપ કરો છો ? અને કહો કે તમારે માથે શું સંકટ આવી પડ્યું છે ?” તેઓ બોલિયો: “પુત્ર જગદેવ ! તું પાસે આવ. તું અર્ધ રાત્રી માટે આવ્યો છે ?” તે બોલ્યો: “હું તમારા વિલાપનું કારણ જાણવા આવ્યો છું.” તેઓ ફરીને બોલિયો: “અમે ખાટલની ભેગણિયો છિયે. કાસે સવારમાં ‘દશને ટકારે સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધનું મોત છે. એટલા માટે અમે વિલાપ ‘કરિયે છિયે. હવે ભક્તિ, બલિદાન, બાકળા, કાણ કરશે ? પૂજા અર્ચા ‘કાણ કરશે ? માટે અમે વિલાપ કરિયે છિયે.” રાજા જ્યાં સંતોષ રહ્યો હતો ત્યાંથી, તેઓએ કહ્યું તે જણ તેણે સાંભળ્યું. જગદેવ બોલ્યો: “પણ ‘પણે ગાય છે તે કાણ ?” ભેગણિયો બોલિયો: “જા જઈને તેમને પૂછ, ‘જગદેવ

ગયો અને નમન કરીને બોલ્યો. “તમે વધાવાના ગીત ગાઓ છે, તમારામાં
 “મુખ્ય કોણ છે અને તમે એવડા સાથી રાજ ચયાં છો કે આ પ્રમાણે
 “ગાઓ છો ?” તેઓ બોલિયો “અમે દિલ્હીની છટ દેવિયો છિયે અમે
 “સિદ્ધરાજ જયસિંહને લેવા સારૂ આવિયો છિયે. જો પણ વિમાન છે, એટલા
 “માટે અમે વધાવા ગાધયે છિયે.” જગદેવ બોલ્યો. “કઈ વેળાએ એમનું
 “ગાત છે ?” દેવિયો બોલિયો “સવારમાં સવા પ્રહર દિવસ ચડતા મેવા કગવા
 “સ્નાન કરી એ તૈયાર થશે અને પિતાંજર પ્હેરીને બાજઠ ઉપર ઉભો રહેશે
 “તે વેળાએ અમે એને મારીયું એટલે એ ચરીર છોડશે.” ત્યારે જગદેવ
 બોલ્યો. “હવણાંના કાળમા સિદ્ધરાજ જેવો કોઈ ગળ નથી. કેટલું પુષ્પદાન
 “કે બાધા આપડી કરિયે કે જેથી સદ્ગતમાથી એ ઉગરે ?” તેઓ બોલી
 “એ ઉગરે એવો માત્ર એકજ ઉપાય છે, જો કોઈ રાજાની બરાબરિયો
 “સામત પોતાનું માથું કાપીને અમને અર્પણ કરે તો સિદ્ધરાજ જયસિંહને
 “આવરદા વધે” જગદેવ બોલ્યો. “જો મારૂ માથુ કામ લાગે એમ હોય તો
 “તે લઈને સિદ્ધરાજનો આવરદા અને રાત્રી વધારે. જો એમ હોય તો હું
 “તૈયાર છું.” દેવિયોએ કહ્યું “જો તું તારૂ માથુ ચડાવે તો સિદ્ધરાજ
 “ઉગરે.” ત્યારે જગદેવ બોલ્યો “મને થોડી ઘડીની ગળ આપો, હું જઈને
 “મારી જીને સર્વ વર્ષમાન કહું છું અને તેની આઠા લઈને પાછો આવું છું.”
 દેવિયો ખડખડ હસવા લાગી. “કોઈ સી પોતાના ધણીનું ગાત ચાપ
 “એવું માન્ય કરે નહિ, પણ જા અને પૂછ, અને સત્વર પાછો આવ.”

આવી આઠા મળી એટલે જગદેવ પોતાની મેઝે ધર લણી પાછો વળ્યો.
 સિદ્ધરાજે મનમા વિચાર કર્યો કે, હવે એ પાછો આવે છે કે નહિ તે જોઈ છું, અને
 ચાવડી શું કહે છે તે પણ જણાશે. એમ ધારી તે પણ તેની પંછવાડે ચાલ્યો.
 જગદેવ પાછો આવીને ધરમા પેઠો અને ઉપરે માગે ચલ્યો, તે ચાવડીને મેટયો,
 સિદ્ધરાજ જયસિંહ વહુવરની વાત સાલગતો સત્કાર કર્યો, નિત્યની રીત
 પ્રમાણે તેઓ ભેગા બેઠા. જગદેવ બોલ્યો “ચાવડી ! વાત આમ મની છે”
 ચાવડી હાથ જોડીને બોલી “સ્વામીનાથ ! તી આઠા છે ?” પછી જગદેવે
 બધી વાત મારીને કહી, ને બોલ્યો “હું તારી રજા લેવાને આવ્યો છું”
 ચાવડી બોલી “ધન્ય ઘડી ! ધન્ય રાત ! આવા દિવસને મારે જ આપણે
 “વૃણ આપયે છિયે તેમને જીવ આપો જીવને સટેજ આવડું, પ્રજિદાન
 “અને જમિ પડે છે, તમે ધણો સારો નિશ્ચય કર્યો છે, રજાપૂતનો એવો
 “ધર્મ છે. સિદ્ધરાજ જીવસે અને રાત્રી કરશે તો સર્વે સારા વાના છે
 “એમ નહિ તો પડી નિવતર સા કામનું છે ? પણ સ્વામીરાજ ! મારી

“એક વિનતિ છે. મારે શા માટે જીવું જોઈએ; જે ગ્રહર માટે હું એટલું
“બધું સંકટ વેઠું ?” તમારી સાથે હું પણ મારા જીવ આપીશ.” જગદેવ
બોલ્યો: “પણ બાળકોની શી વલે થશે ?” ચાવડી બોલી: “ત્યારે એમનું
“પણ બલિદાન આપો.” ત્યારે જગદેવે કહ્યું: “જો એમ જ હોય તો હવે
“ઠીક કરવી નહિ.” જગદેવ મ્હોટા હંવરને હાથે વળગાડીને ઉતર્યો; ચાવડી
તેમની પછવાડે નહાના હંવરને લઈને ઉતરી. સિદ્ધરાજ જયસિંહને ધણું જ
આશ્ચર્ય લાગ્યું, ને મનમાં કહ્યું: “બહુ સાફ કશું રજપૂત ! અને ધણું ઠીક
“કશું રજપૂતાણી !”

તે પછી તે ચારે જણ આગળ ચાલ્યાં. શું બને છે તે જોવા રાજા
પણ પછવાડે ચાલ્યો. જગદેવ અને ચાવડી દેવિયોની પાસે આવી પહોંચ્યાં.
તેઓ બોલિયો: “જગદેવ ! તારું માથું ડાપવાને તૈયાર છે ?” તે બોલ્યો:
“મારા માથાને સટે સિદ્ધરાજના આવરદામાં કેટલાં વર્ષ વધારશો ?” તેઓ
બોલિયો: “એ બાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કરશે.” ફરીને જગદેવે કહ્યું: “ચાવડી
“અને જે બાળકોના જીવ મારા જીવ જેટલા જ અગત્યના છે, માટે ચાર
“જીવને સટે સિદ્ધરાજને અડતાળીસ વર્ષનો આવરદા આપો; હું ચાર જીવ
આપું છું.” દેવિયો બોલી: “તથાસ્તુ.” એટલે ચાવડિયે પોતાના મ્હોટા હંવર
તેની આગળ રજુ કર્યો. જગદેવે પોતાની તરવાર ફેલાડીને હંવરનું માથું ડાપી
નાંખ્યું, ને બીજા હંવરને તૈયાર કર્યો, એટલે દેવિયોએ તેને અટકાવ્યો અને
કહ્યું: “જગદેવ ! અમે અડતાળીસ વર્ષ આપ્યાં ને તે સાથે તારી સ્ત્રી, ને હંવર
“પણ આપ્યાં.” પછી તેઓએ મ્હોટા હંવર ઉપર અમૃત છાંટ્યું એટલે તે સજીવન
થયો. દેવિયો હસીને બોલી: “તારી અને તારી સ્ત્રીની સ્વામીભક્તિ અત્યંત
છે.” પછી તેના હંવરના માથા ઉપર હાથ મૂકીને ચાવડીને આપ્યા. તેઓ
બોલિયો: “જગદેવ ! તારી સ્વામીભક્તિને લીધે અમે સિદ્ધરાજને અડતાળીસ
“વર્ષનું રાજ્ય આપિયે છીએ.” એમ કહીને રજા આપી. જગદેવને અને
ચાવડિયે નમન કર્યું, અને બન્ને હંવરને લઈને ઘેર પાછાં ગયાં.

આણીમગ રાજા, જગદેવની સ્વામીભક્તિ અને ચાવડીના પતિપ્રેમ જોઈને
અત્યંત આનંદ પામ્યો. તે રાજમંદિર પાછો આવ્યો અને પોહોજ્યો; અને સૂતો
સૂતો મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “જગદેવ ! મન્ય છે તને, તે મારે માટે અડ-
તાળીસ વર્ષનું રાજ્ય મેળવી આપ્યું.” આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તેની

૧ એનો આવર્ષ એવો કે, મારે ખતિની સાથે મમે તે મેળાએ એટલે કે તમારો
જીવ દેવિયો લેશે તે પછી તો મારે તમારી સાથે કવિ થઈ જવો મારું છે. તો આ
મટે મારે તમારી સાથે જ જીવ ન આપવો ? ૨. ઉ.

આંખમાં ઉંઘ આવવા લાગી નહિ. પાછલી ચાર ઘડી રાત રહી એટલે જગદેવને બોલાવવાને ચાકર આવ્યો. તે ઉડી દાંતણપાણી કરીને ન્દાલો અને સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરની પૂજા કરી, માળા કરવા બેઠો ને કપાળે ટીકું કરીને પ્રહર કાઢ્યો એટલે રાત્ર પાસે ગયો.

જગદેવ દરબારમાં આવ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજ દરબારમાં બેઠેલો હતો. તે પેતાની રાજગાદી ઉપરથી ઉડીને તેને બેટયો; અને પેતાની પાસે એક ખીજ ગાદી પયરાવીને તેના ઉપર બળાટકારે તેને બેસાવ્યો. પછી જે સામંતોને તેણે ખબર ફેલાવવાની આજ્ઞા કરી હતી તેઓને બોલાવીને પૂછ્યું કે “તમે રાતેરાત “શા સમાચાર મેળવ્યા છે?” તેઓ બોલ્યા: “જે ગાડાંમાં ચાર માઉઓ હતી; “એક ગાડાંમાં જે હતી તેને દીકરો અવતર્યો હતો માટે ગાતી હતી, અને બીજા “ગાડાવાળોનો દીકરો મરી ગયો હતો તેથી તે વિલાપ કરતી હતી.” સામંતોની આવી વાત સાંભળીને સિદ્ધરાજ ધિઃકાર સાથે હસીને બોલ્યો: “તમે લાખ “લાખના પટાવાળા છો; તમે મ્હોટા સ્તંભ છો; તમે ખબર લાવો નહિ તો “પછી લાવશે કાણુ?” પછી જગદેવના લણી કરીને બોલ્યો: “રાતે જે “નિપત્યું હોય તે તમે ફેરો.” જગદેવ બોલ્યો: “સામંતોએ જેમ કહ્યું તેમ જ હશે.” રાત્ર કરીને બોલ્યો: “જેમ બન્યું હોય તેમ અથથી તે ઇતિ સુધી “માંડીને ફેરો; મેં બધું સાંભળ્યું છે.” જગદેવ બોલ્યો: “જે મ કાંઈ પણ જોયું “હોય તો કહું, બનાવીને વાત ફેરતાં અને આવડતી નથી.” પછી જગદેવની ઉદારતા કશીને, અને તેનું ધૈર્ય જોઈને સિદ્ધરાજ જયસિંહ બોલ્યો: “ઓ “સામંતો! લાખાતો! અને ઠકોરો! વાત સાંભળો. આજ સવારમાં મ્હેને “પ્રહરે માફ મરણ થવાનું હતું; પણ હવેથી, જગદેવના પ્રતાપથી હું અડ- “તાળીશ વર્ષ સુધી વધારે રાજ્ય ભોગવવાનો છું. એના બે દીકરાનાં, એનું, “અને એની સ્ત્રીનું માથું દેવિયોને આપવાને એ તૈયાર થયો, મ્હોટા દીક- “રાનું માથું તો ખરેખર એણે કાપીને આપ્યું હતું. આ ઉમરાવની દિમ્મત “અને સ્વામીશક્તિ તથા એની સ્ત્રીના એના પ્રતિ અતિ પ્રેમ જોઈને દેવિ- “યોએ સર્વ ક્ષમા કર્યું અને અને આવરદા પણ આપ્યો. આજથી હું રાજ્ય “કરીશ તે જગદેવ કુંવરના પ્રતાપથી કરીશ. તમે કાંઈ લાલ મેળવી લેવા

૧ દુકાળ અથવા કાંઈ સંકટ આવી જડવાથી ઘરનાર છાદીને જે માણસ બઠવા ફેરે છે તે માડને નામે ઓળખાય છે. માસવાન્ય વાણિયા આઠ રહેવાય છે, અને તેઓ કમ્બ કે કાઢિયાવાડમાં આવી રહેલા છે, તે આને પણ પેટાની અવટક “માડ” રહે છે. માડ સળંગો અર્થ દુઃખી થાય છે. આરવામાં કળ-પંડે છે ત્યારે ત્યાંના લોકો દેશાન્તરમાં નિર્વાહ ગર્થ બઠવા ફેરે છે. તેઓને માસવાડની માડ રહેવામાં આવે છે.

“સાઈ જુદું બોલ્યા. પણ આ બધો બનાવ મેં મારી નજરે દોઢો, ને મારા
 “કાને સાંભળ્યો. એમને બારે ખગાર બાંધી આપવામાં આવ્યો ત્યારે તમે બડ-
 “બડવા લાગ્યા. પણ હું જો નિત્યના એક લાખ અથવા એક કરોડ આપું તો પણ
 “એમના જેવો ખીજો રજપૂત મને મળે નહિ.”

આ પ્રમાણે સિદ્ધરાજે કહીને, પોતાની વડી કુમારીનું નાળિયેર જગ-
 દેવને આપ્યું, અને તે સાથે બે હજાર ગામ પણ આપ્યાં; વળી તે ઉપરાંત
 તેમના જાતખર્ચે સારૂ ખીજ પાંચસો ગામ આપ્યાં. પછી જગદેવને કડાં,
 મોતીનો કડો, દસગી, અને ખીજનું પાર વિનાનાં ધરણું આપી ઘેર વિદાય
 કર્યો. જગદેવે ઘેર આવીને સર્વ વૃત્તાંત વ્યાવડીને કહ્યો. તે બોલી: “તમે રાજા
 “છો, તમારા અંતઃપુરમાં બે ચાર રાજકન્યાઓ જોઈએ, તમે બહુ સાઈ કશું,
 “સંબંધ ધણી સારો થયો.”

પછી જગદેવે સાઈ મુદૂર્ત જોઈને લમ કશું. પ્રજા સિદ્ધરાજને અને
 જગદેવને સમાન ગણવા લાગી. આ પ્રમાણે સુખ ભોગવતાં બે ત્રણ વર્ષ
 વીતી ગયાં.

ભૂજ^૧ નગરમાં રાજા ફૂલછ રાજ કરતો હતો; તેને પુત્ર લાખો
 ફૂલ કરીને ફુંવર હતો, તેને બે ફુંવરિયો હતી. એક સમયે તેણે વિચાર
 કર્યો કે આપણી ફુંવરિયો વરવાને ચોગ્ય થઈ છે, તેથી હવે તો કાઠિયોગ્ય
 વર શોધી કાઢાડવા જોઈએ. પછી પોતાના પ્રધાનને બોલાવીને સિદ્ધરાજ
 જયસિંહને નાળિયેર મોકલવાની સલાહ કરી. તે પ્રમાણે જાહેરાતનાં નાળિયેર
 પાટણ આવ્યાં: સિદ્ધરાજે જાન તૈયાર કરીને સાથે જગદેવ અને ખીજા
 મહાન સામંતોને લીધા. તે ચાલતાં ચાલતાં ભૂજનગર^૨ આવી પહોંચ્યા. મહા

૧ કશ્ચર્તા બોલાડીમા પ્રથમ અને પછી ઝાણપોરના ગદમાં રાજધાની કરીને
 રાજ ફૂલે રાજ (ઈ. સ. ૮૫૫ થી ૮૮૦ સુધી) કર્યું છે. હજાવની એક ન્હાની ધાર
 ઉપર બોલાડીનો કોટ આવે પણ છે. ઝાણપોર પણ હજાવની ધાર ઉપર છે. આ
 કોટ ખંડેર થયો છે અને તેમાં જૈનનાં થયાં પણ ખંડેર સ્થિતિમાં છે; પણ ફૂલની વાત
 આ પ્રસંગને મળતી આવતી નથી. લામ લાખા લાડાણીને સાત કન્યા હતી તેને
 ચોગ્ય વર ન મળવાથી તેઓ બળી મોઈ, બે વાત પ્રસિદ્ધ છે. પણ તેમાંની મોટી
 બે કન્યાઓનાં લગ્ન થયાં હોય અને બીજાઓનાં ન થયાં હોય તેથી બળી મોઈ હોય
 એવો સંભવ પણ મારી સકાય છે. લામ લાખા લાડાણીની રાજગાદી લાખિયાર
 વિચરામાં હતી. જાહેર અવકંઠ આ સમયે પડી છે. તેમ સિદ્ધરાજના સમયમાં
 લાખો ફૂલાણી નહિ પણ આ લાખો લાડાણી હતો એનો સમય ઈ. સ. ૧૧૪૭ થી
 ૧૧૭૫ સુધી હતો.

૨ તે વેળાએ લાખિયાર વિચરામાં રાજગાદી હતી.

હર્ષથી સામેયું લઈ જઈ જનને નગરમાં લાવ્યા. રાજા કૂલને જગદેવના ડુળની ખબર હતી, ને મંળી પ્રધાને ફરીથી કહી સંભળાવીને તેને બધું સંભારી આપ્યું; તે સાથે કહ્યું: “એ મહાન રજપૂત છે, એક ચરવીર, અને “એક ધીર પુરુષ છે.—હાની કુંવરી એને લો.” એ કુંવરીનું નામ કૂલમતી હતું, તેનું નાળિયેર જગદેવે લીધું. રાજા કુલ(જામ લાખા)ને માંડવે સિદ્ધરાજ સોલંકી અને જગદેવ પરમાર બે જાડેલ કન્યાઓ વહેરે પરણ્યા, કુળાચાર પ્રમાણે વરદક્ષિણા ધત્તાદિ બેટ કરીને પછી તેઓને રાજ આપી. તેઓએ ધણી દિવસ સુખમાં રહ્યા. પછી આવડીને પિયેરથી તેડું આપ્યું એટલે જગદેવની આજ્ઞા લઈને આવડી પોતાના બાપને ઘેર ગઈ.^૨

જગદેવની બાકી રહેલી વાત રસિકને બદલે જરા વિસ્મયજનક છે. સિદ્ધરાજની જાડેલ રાણીને કાળભૈરવનો વળગાટ હતો, તેની સાથે લડીને અને તેને વશ કરી લઈને જગદેવે સિદ્ધરાજને પોતાના વધારે ઉપકારના બોલ નીચે ક્રવા પ્રકારે આપ્યો: તે સંબંધી જાણ પદ્યાર્થિત વર્ણન કરે છે.^૩

૧ જામ લાખાને.

૨ આ વાતના ઇતિહાસવિષયક ઉપયોગીપણને લીધે આ જગ્યાએ પ્રવાસો કરવાની અમલ્ય દિશે છે, તે એ કે—એ લગ્ન થયું હોય નહિ તે રજપૂતના મુખમાં લગ્ન થયાનું નહું કહેવાની એટલી બધી છૂટ લઈ જાણી દિમવ ચલાવી શકાય નહિ. તે એમ કરે તેા જટલાને સંબંધ હોય તેટલા બધાની અવકૃષ્ટા જાણ તેના પોતાના ઉપર ખેંચી લે.

૩ આ વાતનો પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે બધવેસતો કરી શકાય છે—

જાડેલ રૂપે રૂપે સારી હતી. તે મુનયની, ધરની સમાન શોભતી. તેને બંધ પરાગ છતાં નિત્ય ખાંચસે રૂચિયાની સુગંધી ચોંટી પ્હેતી. ન્હાતી વેળા તેના પાણીના પ્રવાહની જગ્યા ઉપર ભોળી જમર મુંઝર કરી મૂકતા. આથી રાણીને ધનુ પ્રમાણે દુઃખ થઈ હતું કાળભૈરવનો સિદ્ધરાજને વળગાટ હોતાં આ બળદરાથી સિદ્ધરાજ નિત્ય નિત્ય મુકાબલ લાગ્યો, તેનામાં પિદાસીનો પ્રવેશ થયો. તેને કાઈ પ્રમાણના સ્વભાગ કે રાજકારનાર ઉપર પ્રીતિ રહી નહી.

આ પ્રમાણે યાંજ આસ વિલા, ત્યારે જગદેવે તેનું કાણુ બલ્લરાનો નિયમ કર્યો. એક દિવસ રાત્રિ પડવા આવી એટલે સર્વ દરબારી લોક આજ્ઞા લઈ વેરાઈ મધ્ય પજ્ જગદેવ ગયો નહિ સજએ તેને જવાનું કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યા “મહારાજ! આપના મનમાં હાથ વેદના થી તે અને કહો. ત્યારે સિદ્ધરાજ નિ થાસ નાખી બોલ્યો— “કુંવર! મારા મનનું દુઃખ માફ મન જાણે છે.

કહેા. હાથ લીધાર ફવ બળે, કાંચ ન બળે ત્યાર;

કે મન જાણે આપણું, કે જાણે કર્તા.

વળી ચામુડા માતા એક ભાટની સ્ત્રીનો વેપ લઈને રાબતના દરબારમાં માગવાને આવ્યા ત્યારે જગદેવે પોતાનું માથું તે દેવીને આપીને પોતાના ધણી સિદ્ધરાજના કરતા ઉદારતાની લક્ષણી પણ તે દેવી રીતે વધ્યો તે સબધમાં વળી આપણને ભાટ લોકોની દત્તકયા અદ્ભુત હકીકત જણાવે છે ૧

“કુંવરજી! એ વાત મને ધાય! રહેવાની અગત્ય લાગે પણ કોને રહેવી તે સહે નહિ, પણ તમે મારા ફાતા જો તેથી આજે તમે આ ડોલીમાં ઘઉં રાણીની સ્થિતિ જોને એટલે મારા મનની વેદના સઘળી તમારા બલવામાં આવી જશે”

પછી સિદ્ધરાજ પદોચ્ચે એટલે જગદેવ ટાલ, તરવાર અને ચરમ સહ, દાદમ તથા ચળેથી વાડીમાં બેઠો. પછી અર્ધ રાત્રિ બીલી એટલે કાળબૈરવે રાણીમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે તેને નાના પ્રકારની પળવણી અને અતિસય દુખ થવા લાગ્યું તે જોઈ જગદેવે બણુ કે આણુ દુખ સિદ્ધરાજ કેવી આગળ કહે? પછી તે હાથમાં તરવાર ઝાલી, ટોલિયા બણી ફરી પડ્યો ને ચોરલો પકડીને ભૈરવને કહ્યું કે, પરકાયામાં પ્રવેશ કરનાર ચોર સાવધ થા ધણા દિવસથી તું બધી જતો હતો પણ આજે હું જગદેવ તને મળ્યો છું, એટલે તું ઉગરવાનો હવે નથી પછી ભૈરવે પછો ચમત્કાર પ્રગટ કર્યો, છતાં જગદેવે તેનું કાંઈ ચક્ષવા ન દેતા તેને એવો તો સપડાવ્યો કે ભૈરવ નિર્બળ થયો એટલે તે બાલ્યો “હવે મને છાક દુ હવે પછી કદિ આ સરીરમાં નહિ આવડું” પછી જગદેવે તેનો આવેશ ઉતારવા વળગાડવાળી રાણીને એક કોપરામાં ઉતારી વગ ગાડથી સુખ કરી પાછી બહાર આણી બીજે દિવસે સવારમાં જગદેવ પરમાર દરબાર આ આવ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજે તેને બે હાથ ગામ, કડા, ઝોળીની માળા ઇલાદિ આપ્યું

૧ કાળો ભૈરવ ને ગોરો એતરપાળ એ બે સ્વરુપ મહતાને અખાડે વીર રમે, અને ત્યાં બધા એલા નાચ કરે તેમાં એકા એતરપાળને એકલો જોઈ મહતાએ પૂછ્યું કે કાળો મ્યા? ત્યારે તે બાલ્યો “મહતાલ” તમારાથી શું અનણ્યું છે? પછી મહતાએ શત્રુદષ્ટિએ વિચારી જોયું તો સર્વે વાત બલવામાં આવી, અને બાલો ‘મેં એને વારપો હતો કે જગદેવ પરમાર દોષ ત્યાં તારે જઈ નહિ પણ એણે મારે “માન્યું નહિ” એમ કહી પછી મહતાએ તેને છાડાવવા બાટીનું રૂપ ધણું તેણે કાળી ભૂત, કુર્બન, અને ધરતી ડોરીનું રૂપ ધણું તેના દાંત લાખા હતા દેખાવમાં પાણી બિદામણી હતી, માથે લટિયા નિખરાવલા ને તેલમાં લદ્દનદાવવા ધોળા રોતર જેવા વાળ હતા કપાળે સિદ્ધરાજ પિયળ કરેલી હતી જખા ઉપર કાળી લોબડી એછોડી હતી અને કાળા હાલો કાળજો પહેર્યો હતો તથા સિદ્ધરાજ લદ્દન કરેલી કાચળી પહેરી હતી એવે રૂપે હાથમાં ત્રિશુલ લઈને સિદ્ધરાજને દરબાર આવીને ડાબે હાથે સિદ્ધરાજને આશીર્વાદ દીધો ને જમણે હાથે જગદેવને દીધો અને છેડા માથે ચોકળો એટલામાં કાંઈ ક્ષમમસએ જગદેવ પોતાને ઉતારે ગયો, એટલે રાત્રીએ પોતાના કરતા જગદેવ પ્રતિ તેની વધારે માનજરેલી રીતિ જોઈને માતાને એવી ન્યૂનાધિકતાત કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો “મેં આપ્યું એટલું બધું માન જગદેવ પર “મારને થાય છે” જાનને આ વચનથી અત કચ્છમાં જોડુ લાગ્યું અને તેને કહ્યું “ન

જગદેવે આટઆટલા ઉપકારો સિદ્ધરાજ ઉપર કર્યા છે તે છતાં એમ જણાય છે કે, કીર્તિની લાલસાથી સિદ્ધરાજ જગદેવના ઉપર રાગે ભરાયો હતો, કેમકે, તેણે તેને પોતાના પગ નીચે દરી દઈને જગતમાં એની કીર્તિ ઓછી કરી દીધી; અને સિદ્ધરાજે ધારના ઉપર ચડાઈ કરી તે તે રાગને

“પ્રથમ જગદેવ પાસે, તારે જે માગું હોય તે એની પાસે માગ, અને તને જે એ આપશે તે કરતાં હું ચોખ્ખું આપીશ” ત્યારે ઠંકાળી લાટડી બોલી: “હિ સિદ્ધરાજ! પુત્રીમાં દાઈયે ખરમાણી બરાબરી કરી નથી માટે તમારે તેની બરાબરી કરવાની વાતે કરવી નહિ, કેમકે:—

સોમરોઃ પ્રથમ વડા પરમાર, પૃથ્વી પરમાર તણી,
એક ઉત્તેણી ધાર, બીલું આણુ બેસણું.

એટલે સિદ્ધરાજે કહ્યું: “અવશ્ય તને જગદેવ જે આપશે તેથી હું ચોખ્ખું જણીને કે તોળીને આપીશ. માટે એનાં આઠઠાં બધાં વખાણુ કરે છે તો ખેલો એની પાસે જ.” ત્યારે ઠંકાળી લાટડી તેનું પણ એવા જગદેવ પાસે ગઈ અને તેને કહ્યું, બારમાં બનેલા સર્વ વર્તમાન કહી કાન માગું. જગદેવે વિચાર્યું: “હું જે કંઈ ચીજ” “એને આપીશ તે તે રાજ આપી શકશે. તેથી મારે એને એવું કંઈ અવનતું આપવું કે “જે રાજ આપી જ ન શકે.” આવેા વિચાર કરીને તેણે પોતાનું માથું આપવાને નિશ્ચય કર્યો. તેને સોલંકિણી રાણીયે સમજાવ્યો કે, સર્વ વસ્તુ કાનમાં આપિયે પણ માથું આપિયે નહિ. પણ તેણે એ વિષે તારેજ રાણીને પૂછ્યું તો તે કહેવા લાગી: “સ્વામીનાથ! એક તમારું માથું આપે ને એક માથું આપે. એટલે તમારાથી વાતમણું આપ- “વાને બંધાયેલા રાજ આઠ આઠાં કર્યાંથી આપશે?” લાટડીનું કાન યવાનું છે, તેથી મહોભાંદે રાણીએ સાથે આવેા કેટલેક વિવાદ થયા પણ જગદેવે માગમાં માથું કાપીને તેને આપ્યું. તે જઈને રાજ થઈ સિદ્ધરાજ બહોળી ચાલી ગઈ. પણ રાણીને કહેલી મધુ: “હું સિદ્ધ- “રાજ પાસે જઈ આણું એટલી વાર તમે એમના ધકડું રક્ષા કરો અને મંગળગીત ગાઓ.” સિદ્ધરાજ તો જગદેવનું માથું ભેઈને આશ્ચર્ય પામ્યો. અને ધણું ધણું વિચારી એકલું જ કહી શક્યો: “હું માથું અને પાટલી ધોડાનું માથું આણું છું, પણ મારું “માથું તું તારે હાથે ઉતારી લે.” લાટડી કહે: “હું ભેજણી તથા બિલુા હું માટે આપેકું “કાન લઈ. મારાથી વગર આપેકું હાથે લેવાય નહી. માટે જે તારે માથું આપેકું જ “હોય તો તારે હાથે તારું માથું કાપી આપ.” પરંતુ સિદ્ધરાજની પોતાને હાથે માથું આપવાની હિંમત ચાલી નહિ. ત્યારે લાટડીયે કહ્યું: “તમારા ઊંચા મહેલ ઉપર ચડીને “જૂન પાટો જે જગદેવ પરમાર બિલ્લે ને હું હાથે ને રહી આ મારાવાજી ચાલુ “નીચેથી સાત વાર નીકળી જાઓ તો તમને જવા દેડ.” સિદ્ધરાજ ભારે સંકડામણમાં આવ્યો, અને આખરે તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. એટલે આશાનો વાળ લઈ લાટડી જગદેવને હાથે મૂકી અને ધડ ઉપર માથું મૂકીને જગદેવને સંજ્ઞાન કર્યો. જગદેવ ધણેા મસખ થયો અને બોલ્યો: “માગ્ય, માગ્ય, માથું તે આણું.” લાટડી કહે: “મારે કંઈ

લીધે જ કરી હતી. જગદેવના નાણુવામાં રાજનો આવેલો વિચાર આવ્યો. એટલે તેણે રાજની આકરી ઊડવાનો નિમ્મ દેખ્યો, કેમકે એક કહેવત છે કે:-

“ધારા બીતર હું રહું, મુજ બીતર ચે’ ધાર;

“જે ધારા પાછી દઉ, તો લાજે પરમાર.”

એ નિમ્મ અમલમાં મૂકવા માટે જગદેવ ઘેર જઈને જાડેજની સલાહ લીધી, તે બોલ્યો: “રાજએ આપણી સાથે યત્નતા કરવી ધારી છે; એથી અહિં વધારે “રહેવામાં હવે લાભ નથી; જો રાજ આગ્રહ કરશે તો પશુ હવે આપણે રહેવું “નથી. આપણે આપણું લાભ અજમાવી ચૂક્યા.” રાણી તેના કહેવાને સંમતિ આપતી બોલી: “રાજવંશી તરીકે તમારી કીર્તિ જગતમાં વ્યાપી ગઈ છે “અને તમે સારી શેઠા મેળવી છે. માટે ઘેર જઈને હવે માતાપિતાને બેટવું “એ વિશેષ સાઈ છે. હું પણ મારાં સાસુસસરાજીનાં દર્શન કરીશ. તમારા “સંબંધ જ કહી બતાવશે કે કુંવરે સાઈ નામ કહાણું છે; માટે મુદ્દત જોઈને “આપણે ચાલવા માંડિયે.”

પછી જગદેવ જોશીને બોલાવ્યો, અને મુદ્દત કરાવીને નગરની બહાર પોતાનો તંબુ ટોકાવ્યો. એટલામાં ચાલકી પણ પોતાને પિયરથી આવીને પોતાના સ્વામીને બેટી; તેઓએ ધણું મુખ ભોગવ્યું. જગદેવે તેને બધી વાત કહી, અને તેણે પણ તેની સાથે ચાલવા માંડ્યું. તેઓએ ઊંટા ઉપર પોતાની માલમતા લાદી, અને તેમની સાથે તેમના હાથી, ઘોડા, રથ, પાલખીઓ, ઢોર, દાસી, અને દાસ,—આખો ઘરવાખરો લઈને નીકળ્યાં. બધું જ્યારે નગરની બહાર આવ્યું ત્યારે જગદેવ ધોડે ચડીને રાજની હજૂરમાં ગયો. સિદ્ધરાજે ઉભા થઈને કહ્યું: “આવો અહિં બેસો.” પણ જગદેવે ઉત્તર આપ્યો: “મહારાજની સેવા મેં ધણા દિવસ કરી, હવે મને ઘેર સીધારવાની

“જોઈતું નથી, પેલા કાળબેરને ઓળખ.” જગદેવે તેને ભોંયમાંથી મુજા કરાવ્યો. તે બેઠાડિયા ચલે હતો તેથી બેઠાડિયા બેઠરપાળ કહેવાયો. તેને લઈને લાટડી ચાલી ગઈ.

દુહો.—સંવત અગિયાર ચતુર્વર, ચૈત્ર સીન્ સંવત્સર;

“ચિત્ત કંકણા બાટને, દિવ જગદેવ હતાર.

એક બીજો દુહો ચારત્રયવા રવિવાસ ૫. ૪૫ મેં નીચે પ્રમાણે છે:

સમ્વત ચારસૌ દવ્યાવન જેત સુદી રવિવાર

જગદેવ સીસ સમર્પિયો, ધારનગર પવાર ૨. ઉ.

૧ એક બીજો દુહો આ પ્રમાણે છે:—

ન્યાં પુઆર જાં ધાર હે, (ચૌર) ધાર તિહાં પુઆર;

ધાર બિના પુઆર નહિ. (ચૌર) નહિ, પુઆર બિન ધાર.

“રત્ન આપવી જોઈએ.” રાજાએ તેને પોતાની પામે રાખવાને ધણીય આગ્રહ કર્યો પણ જગદેવે માન્યું નહિ. પ્રધાન અને સામંતોએ પણ ઘણું કહ્યું, પણ જગદેવે તો જવાની રત્ન જ માગ્યાં કરી. છેવટે રાજાને નમન કરીને અને બધા સાથે રામ રામ કરીને જગદેવ ત્યાંથી ચાલતો ગયો. સિદ્ધરાજની પુત્રી પણ તેનાં માતાપને, બન્ધુજનોને, જેનપણિયોને ભેટીને જગદેવ સાથે ચાલી.

આવી રીતે જગદેવ પાંચ હજાર અશ્વાર સહિત પાટણથી સિધાબ્યો. તેની આગળ આઠ હજાર પાયાલ ચાલવા લાગ્યું. દર મંજલ ચાલતાં તેઓ ટુકટોડે આવી પહોંચ્યાં. કાસદે આવડા રાજાને સમાચાર કહ્યા; તેઓએ વધામણી માગી. કુંવર બીરજે તેમને વધામણી આપી; તેણે નોખત અને વાદિન વગડાવ્યાં; નગરને શુંગાર્યું, અને કુંવર મ્હોટી ધામધૂમથી સામે મળવાને ગયો; સર્વેએ તેને મોતિયે વધાવ્યો ને એક બીજાને મળ્યા. જગદેવ ત્યાં એક મહિના સુધી રહ્યો. લોકોએ પાટણના સમાચાર સાંભળ્યા હતા પણ આવડિયે ખુલેથી તે છેલ્લે સુધી સર્વે વાત માંડીને કહી. સર્વે ખુશી થયાં.

એક મહિના પછી જગદેવે જવાની આજ્ઞા લીધી ને ધાર ભણી ચાલ્યો. અમાઉથી જ જગદેવ આવવાના સમાચાર ધાર જઈ પહોંચ્યા હતા, તથાપિ રાજાને એ સમાચાર કહેવા તેઓએ એક વધામણિયો મોકલ્યો. રાજા તે સાંભળી ધણી જ ખુશી થયો; વધામણિયાને રાજાએ ધરેલાં, કડાં અને મોતી આપ્યાં. સોત્રંકિણી રાણીની હજારમાંથી વધામણિયાને બેવડી વધામણી મળી. પછી રાજાએ જગદેવને સામા તેડવા જવાની તૈયારી કરી; નગર શુંગાર્યું. ઉદ્યાદિત્ય રાજા, પાલખી, ઘોડા, અને હાથી લઈને તેઓને તેડવા સામે ગયો. જગદેવ પોતાના પિતાને પગે લાગ્યો; પોતાના ભાઈભત્રીજાઓ, સામંત, ઠાકોર, રજપૂત, પ્રધાન, ધનાઢ્ય ગૃહસ્થો એ સર્વેને મળ્યો, તેણે પોતાના બન્ને કુંવરોને પોતાના બાપને પગે લગડાવ્યા, રાજા ધણી ખુશી થયો. ધણી ચારણુસાટ સોડી જગદેવની કીર્તિ ગાવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે તેઓ સર્વે ઠંકાણેથી રામ રામ હેતા ધણી પાખરિયા, બખતરિયા મ્હોટા હાથીના સાથ સહિત નગરમાં પેડા. જગદેવ પ્રથમ જઈને પોતાની માતા સોત્રંકિણી રાણીને પગે લાગ્યો. માતાએ તેનાં આવારણાં લીધાં; તણે વહુ સાસુને પગે લાગી. સોત્રંકિણી રાણી પોતાના પુત્રને અને વહુઓને જોઈને અત્યંત દુર્લભ પાત્રી અને બોલી: “હું આ જગતમાં ભાગ્ય-
“શાળી કે મેં મારા પુત્રનાં આવાં કામ મારે કાને સાંભળ્યાં અને તેમને “મારી નજરે દીડાં.” કુંવરો પોતાની વડીઆઈના બેળામાં જઈને બેઠા. ત્યારે રાજા ખુશી થઈને બોલ્યો: “ઓ પુત્ર! તં મરમારની પાંચસે શાખાઓ ઉગળી.

“અહો પુત્ર! આપણા પરમાર વંશમાં તારા જેવા કોઈ થયો જ નથી ને ઘરે પણ નહિ. તે સિદ્ધરાજને ઊગાચ્છો અને તેનો જીવ બચાવ્યો, અને હૈરવને વરા કરી લીધો. તું રાજ સાથે લજો અને તેનું અભિમાન બેસાડું. સોલંક-
“કિણી રાણીને ધન્ય છે કે જેણે તારા જેવા કુંવરને ધારણ કરીને જન્મ
“આપ્યો. તારું નામ અમર થયું છે.”

પછીથી વાધેલી રાણી રાજાને પગે લાગી ને તેણે જગદેવનો સત્કાર કર્યો. જગદેવ તેનો હાથ ઝાલીને બોલ્યો: “આજી! મારે તમારો પ્રતાપ છે. હું તમારે બોજે છું.”

આ પ્રમાણે સારો માણસ નદારામાંથી સાઈ માની લે છે:—

અવગુણ ઉર ધરિયે નહિ, જ્યમ બાવળનું ઝાડ;

“સૂળ ન એની ઝાયમાં મારે લઈયે પાડ.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, તે વાધેલીને પગે લાગ્યો અને રણધવળને બેટ્યો; વહુઓએ પણ તે બંનેને ધટિત માન આપ્યું.

પછી તરત જ થોડા સમયમાં રાજા ઉદ્યાદિત્યને રાગનું જોર એટલું બધું વધી ગયું કે તેને લાગ્યું કે હવે હું ધણા દિવસ ક્ષોડીરા નહી. તેથી તેણે પોતાના સર્વે સામંતોને અને જગદેવ તથા રણધવળને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. અને સર્વેની આગળ તે બોલ્યો: “હું રાજચિહ્ન જગદેવને આપું છું, અને રાજ્યનો અધિકાર એને સ્વાધીન કરું છું.” પછી રણધવળને તેણે સો ગામ આપીને કહ્યું કે, જગદેવના કલામાં તારે રહેવું; તેમ જ રણધવળની સુપ્રત તેણે જગદેવને કરી. આ પ્રમાણે જગદેવ આદિયે બેઠો ને રાજા દેવલોક પામ્યો. વાધેલી અને સોલંકિણી સતી થઈ; અને રાજા જગદેવ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

પંદર વર્ષની વયે તેણે ઘર છોડ્યું હતું ને સિદ્ધરાજની આકરી અરાધ વર્ષ કરી હતી. આદિયે બેઠા પછી તેણે બાવન વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે પંચાશી વર્ષ સુધી જીવ્યો. છેવટે તેણે કુંવર જયધવળને આદિયે બેસાડ્યો અને પોતે દેવલોક પામ્યો. ચાવડી સોલંકિણી અને જાડેજ રાણીયો ધણા આનંદથી સતી થઈ, અને પોતાના સ્વામી સાથે સ્વર્ગ ગઈ.

આ પ્રમાણે જાટોની કથાનો અંત આણે છે: “મેં સારી વાત કહી છે. જગદેવની આ વાત સાંભળ્યાથી, સત્યતા, અરોપ, હિંમત, ધૈર્ય, શૌર્ય, ડહાપણ, ઉદારતા, એ સર્વે નીકળી નય છે. આ જગદેવની વાત રાવ અને

૧ રણધવળ ને નરવંશદેવ ને ઈ. સ. ૧૧૦૪ થી ૧૧૩૩ સુધી થયો તે એક હશે.

૨. ઉ.

“રાણા વાત સાંભળે તો તેનું કાંપરપણું, કૂપણપણું અને તોછડાઈ એ સર્વે
“નાશી નય; તેઓને કદિ સંકટ આવી પડે નહિ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને
“વાંચનાર વાંચશે, કવિ ગાશે, અને સામંતો સુણશે, તો અમરપુરીમાં જેઓ
“વમે છે તેમને જેટલો આનંદ થાય છે તેટલો આનંદ થશે.”

આ પ્રમાણે પ્રતાપી અને યરવીર જગદેવ પરમારની વાત છે.

પ્રકરણ ૯.

રા' ખેંગાર.

પ્રમંથ ચિનામણિનો કર્તો લખે છે કે, સિદ્ધરાજે આદિર રાણા
અથવા ભરવાડ રાજા, નામે નવધણુ ઉપર ફોજ મોકલી. તે ફોજે જઈને
વર્ધમાન અથવા હવણાં જે વડવાણુ કહેવાય છે તેને અને ખીજા શહરોને
થેરા ઘાસ્યો, પણ ધણી વાર પાછા હાલું પડ્યું. છેવટે રા' ખેંગારના વારામાં
સિદ્ધરાજ જાતે ગયો, અને તે રાણાના હાણેજની કપટચત્રનાએ કરીને
તેને ઝાસ્યો અને મારી નાંખ્યો. તેની રાણીયે ધણો જ શોક કર્યો અને તેને
રા' ખેંગારની સાથે જ જીવ આપવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહિ, માટે નિશાપ
કરવા લાગી જે,

(ભોરડો.)—વાઢી તો વડવાણુ, વિસારતાં ન વિસરઈ;

મોના સમા પરાણુ, બોગવહ તઈ બોગવીઈ.

અહિં નવધણુ (નોંધણુ) અને ખેંગારના નામ વચ્ચે મુંચવણુ પડે છે.
એ નામ એ જૂદા જૂદા પુરુષ—આપ અને દીકરાને લગાડ્યાં છે. તેઓ યાદવ
કુળના રાજા હતા અને સોરઠમાં ગિરનાર અથવા જૂનાગઢમાં રાજ્ય કરતા
હતા, તેમાં સિદ્ધરાજનો સામાવાળિયો, જેને તેણે મારી નાંખ્યો તે ખેંગાર
હતો, અને વડવાણુમાં જે રાણી મરણુ પામી તેનો તે સ્વામી હતો.

એક ભાટ કહે છે કે, રા' ખેંગારના પિતા રા' નવધણુ મહીકાંગા ઉપ-

૧ જૂનાગઢના જાદવ (ચૂડાસમા) રાજાઓમાં ગણાતા રાજા રા' આદરિયુ
(ગારિયો ૧ લો) ઈ. સ. ૯૪૦ થી ૯૮૨ સુધી હતા. તેણે મૂળપાન સાથેની ૩
સ. ૯૭૬ માં થયેલી લડાઈમાં હાર ખાધી. તે પછી તેનો કુંવર (૫) રા' હવણ
ઈ. સ. ૯૮૨ થી ૧૦૦૩ સુધી ગયો. એણે આણના આગ્રા રાજાને દસ વખત પકડી
છાડી દીધો હતો પરંતુ શિવાજી જેટલા પરમાર રાજા વીરમહેવ (કાઈ એને એવા-
નંદ અથવા પછુ કહે છે તે) રાજાઓને યુક્તિથી પકડી લાકડાંનાં પાંજરામાં પૂરતો,
તેણે જાદવ સિવાયના છત્રીયા કુળના રાજાઓને પકડ્યા હતા. તેણે સોમનાથ
પાથણમાં વડાણુ બતાવવાને બાદને રા' ને તેડી જઈ દેગથી પકડી ગયો અને દેડમાં

રના ઉમેદના રાજ ઉપર શરણ થયાની નિશાની દાખલ, પોતાની કન્યા આપવાની જોરાવરી કરી હતી. કન્યાનો લાઈ હુંસરાજ મહીડો કરીને હતો,

નાંખ્યા. ત્યાંથી તેણે એક બારેટ સાથે પોતાના મામા ઉમા વાલાને તથા તે બંધીકત
દ્વારા મોકલી, એટલે તેણે ત્યાં આવી રાત્રી છાડાવ્યા.

તે પછી તેનો કુંવર (૬) રા' દયાસ ભક્ષે મહીપાળ ખેલો ઈ. સ. ૧૧૦૩ થી ૧૧૧૦ સુધી. અણ્ણલિવાડ ખાટલુથી સોલંકી રાજની રાણીયો અને કુંવરિયો સોમનાથની યાત્રાએ આવેલાં ત્યારે તેનું અપમાન થાય તેજ આજરજ્ઞ કરવાથી અણ્ણલિવાડથી પૂર્વગરોન સોલંકીએ લશ્કર સાથે ગઈ આવી તેનું રાજનગર વામનચલથી (વંધલી) નિતી લીધું તેથી રા' દયાસ પોતાના કુટુંબ સહિત બહુનાગઢના ઉપરકોઠમાં બસાઈ બેઠો એટલે સોલંકી લશ્કરે ઉપરકોઠને ઘેરો વાળ્યો.

આશ્વાસમાના બાદ કહે છે કે, એ જિતવો મુશ્કેલ નહીંથી. ત્યારે એ બીજલ
કરી ચાલણ હતો તેણે દુર્લભસેનને કહ્યું: “મને મોઢાં ઈનામ આપો તો હું એકસા
“જો કામ લશ્કરથી નથી થઈ તે કરી આણું.” રાજાએ ઈનામ આપવાનું કહ્યું, કસાપી
ચાલણ, માંજલ જલ દોઢાં કોટમાં જવાની કાઈએ ના ન કહેવાથી ગયા.

રા' કયાસ સોઠાની રાણી ઉપર વિશેષ પ્રીતિ રાખતો હતો; તે રાણીની પણ રાજા ઉપર ખુબ સત્તા હતી. એ રાણીને રાજ્યે એકું સ્વર્ણ આવ્યું કે, રા' પાસે કોઈ મારણે ત્યાગ(પરવા અથવા દાન)માં રા' નું માથું માર્યું તે તેણે આવ્યું. એ સ્વર્ણ ખરે થવાને બધા સામ્રાટો એકે કોઠામાં રા'ને રાખ્યો અને ત્યાં કોઈ પણ જઈ શકે નહિ તેવા બંદોબસ્ત કર્યો.

મારણને આ હાશીયત જણાઈ એટલે તે સદૃશ પુરજ પાસે બેસીને રા'ના જયાનાં દક્ષિત બાલવા લાગ્યો. રાશે ઉપરથી ખારીમાંથી ભેંજું તો ગટવીને દોડા. અને તેને ઉપર આવવા સાર એક સાકડી દોરડાને ઉડે બાંધી, અને તે લોદ અથવા દોરડું નીચે લટકાવું મૂક્યું. ગટવી સાકડી ઉપર દોરડું વાધીને બેઠા એટલે રાશે તેને ઉપર ખેંચી લીધો. તે વિષે સોવડો ૭ છે:—

“ચારણ ચટિયા લોક, મને મટે માગલો;

સોલઠ રા' ઉપાસ, સે હણે ન કદિ કદાડે."

રાહે ચારણને કહ્યું: “જે ગમે તે માખ હું આપવા દેશ તું.” ત્યારે ચારણે
 રાખડું, ગાંડું, ગાંડું, વગેરે આપવા દેવાન શરૂ કર્યું. તે વાતની જાણ કુટુંબમાં ખબર
 પડતાં ત્યાં સૌ માન્યાં. ત્યારે ચારણને રાણિયે કહ્યું:—

^१अथा ^२तु ^३अथा ^४विद्ये; आर्धये छ भंगसिद्धारः

दादा दिया दादा दिया दादा दिया दादा दिया दादा दिया

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਦਾਰ, ਏ ਭਰੀਧਾ ਸਾਫ਼ਾਰ."

(1 જાઈ. ૨ માયં. ૩ જાણાય. ૪ પોતા. ૫ હવે ૬ દાણી. ૭ લેને ૮ યરી.
૯ મુરો. ૧૦ ખણી)

તેણે કહ્યું કે પિતાએ ડરી જઈને કન્યા આપી છે પણ કેઈ દિવસ હું નવધણને

ચારણે ઉતાર આપ્યો: “ગેમર આય ધણી, તાંબિ આય તળીવમે
મોકેનાય મણા આલો રિર વાલો અર્ને.”

(૧ હાથી. ૨ છે. ૩ થોડા. ૪ તબેલામાં. ૫ મને. ૬ નથી. ૭ એટલું.
૮ આપે. ૯ માણું. ૧૦ વાટાહું. ૧૧ હમણાં.)

રા'ની જોને નળ્યું કે જાઈવું મન કનચે તો અષ્ટીતિ યરો તેથી બોલી:—

“જદી દેને વીર, મથો મંગલિદાર કે,
‘હાતામ મન ખીર, બહાતા ધણું કમલ ને.”

(૧ વાદી. ૨ માણું. ૩ માજણ. ૪ દૂધ.)

રા'ની માએ પણ કહ્યું:—“મથો મંગલિદાર કે, જલું હયાસ ન દે;

કેડે બંધી કિલ્લ, કીરત કીય કરે.”

(૧ વારી પગપાડે ૨ બંદીબન=માટ. ૩ કેની. ૪ કીર્તિ. ૫ કેમ.)

રા'કપાસે માણું કાપી ચારણને આપ્યું તે લઈ તે જતો હતો ત્યારે સોરઠી રાણી સદી થતી હતી તેણે માળી કીધું ને દામોદર હુંડપર બળી મોઈ. સોરઠી લસરે લૂનામટ કમળે કહ્યું અને પોતા વરકથી ચાણુદાસ નીમી લસર ખાટણ ગયું. રા'કપાસની બીજી રાણી પોતાના કુંવર નવધણને લઈ આલિદર બોલીધાના આલિદર દેવાઈતેને યેર રહી. લૂનામટના ચાણુદાસને જગર પડવાથી દેવાઈતેને પોતાની પાસે બોલાવે ખમર પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે જો મારે યેર હુંવર સંતાયો હશે તો હું લખું છું તેથી સોંપી રેશે. પછી તેણે સોરઠો એક લખી પોતાના દીકરા ઉગાને મોકલ્યો કે:—

“જાહું ગાલણુ મા, ગામવત સખે ગયો:

બાંકી ખૂલવિશો ને હોયિયે ઉદાસવ.”

(જાહું હવે ગારમાં ગળી બેઠું છે, માટે ગામના હાંકનારને આપણે ગમે રાખવાનો છે, હે ઉદાસ પોતાના વારો જાહું ખૂલ રહેને ઉચક.)

કમળ ખેંચ્યો. પણ નવધણ તો ચાણુદાસને ન મળ્યો ત્યારે લસર લઈ, દેવાઈતે સાથે રાખી ચાણુદાસ આલિદર બોલીધર આવ્યો ત્યારે દેવાઈતે નવધણને પોતા પોતાના દીકરા ઉગાને ખેરાની ચાણુદાસને સોંપ્યો, અને તેણે તેને મારી નાંખ્યો.

પછી દસ વાસે એટલે ઈ. સ. ૧૦૨૦ માં દેવાઈતે પોતાની નાવ એકી કરી તેની સલાહ પ્રમાણે પોતાની દીકરી જેસલવું લગ્ન કર્યું, તેમાં ચાણુદાસ જનોરેને જમવા નોંતરી મારી નાંખ્યા અને લૂનામટની ગાદિયે રા' નવધણને બેસાડ્યો.

(૭) રા' નવધણ ખેલો ઈ. સ. ૧૦૨૦ થી ૧૦૪૪ સુધી. એના સમયમાં દુકાળ પડવાથી સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક લોકો સિન્ધ અને માજવે ગયા. ત્યારે આલિદર બોલીધરાના આલિદર દેવાવતની દીકરી જેસલ (જે લસલ) એને રા' નવધણે સાથે રહેતા ત્યારથી ધર્મની જોન કરી હતી તે પણ પોતાના પતિ સંસ્તિવા સાથે સિન્ધ

મારી નાંખીશ. આવી ખીક તેણે પ્રસિદ્ધપણે ખતલાવી; અને નવધણે પણ તેના 'બદલામાં' સોગન ખાધા કે, હું હુંસરાજને માથા વિના મૂકું નહિ.

આ રાણીને માટે નવધણને માત્ર આ એક જ કનિયામાં પડતું પણું એમ નથી, પણ એક બીજો કનિયો ઉભો થયો હતો, તે એ કે જૂનાગઢ જતાં જ્યારે જન જસદણની પાસે ભોંયરા ગામ આગળ આવી ત્યારે ત્યાંના રાજાએ જાણ્યું કે નવધણ કન્યા લઈને જાય છે, એટલે તે હશ્યો, અને ખોલ્યો કે, જો કદાપિ મારો કાટ પૂરો થઈ રહ્યો હોત તો એ ઠંકરાણાંને હું જ મારે પોતાને માટે રાખી લેત. ૨૧' નવધણને જ્યારે આ સમાચાર કહેવામાં આવ્યા ત્યારે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે એ કાટને હું તોડી પાડું નહિ અને એ રાજાને મારી નાંખું નહિ તો મારું નામ નવધણ નહીં.

એક સમયે, સિદ્ધરાજ સોલંકિયે નવધણને નળની ખાણુએ સોરઠ દેશની સીમા ઉપર પંચાળમાં બીઠાવી દીધો, અને તેનાં હથિયાર ઉતરાવી ફાંતે તરણું લઈ શરણુ થવાની જરૂર પાડી. ત્યારે પણ નવધણે સમ ખાધા કે હું પાટણનો દરવાજો તોડી પાડીશ.

તે જ વેળાએ સિદ્ધરાજનો દસોંદી ચારણ હતો તેણે નવધણના હાસ્યની કવિતા બનાવી. તેથી ૨૧' એટલો બધો ક્રોધાવમાન થયો કે તેણે ભાટના ગાસ ફાડી નાંખવાનું વળી પણ લીધું.

મઈ હતી. આ સિંધના રાજા હમીર સુમરા(બીજા)એ તેનું રૂપ જોઈ પોતાના જ્ઞાતામાં લેવા થલ ક્યો ત્યારે કાઈ રીતે બચવાનો ઉપાય ન હોવાથી જેસલ પોતાને મતનું કાષ્ઠ જજાવી છ માસનો વાયદો ક્યો. અને પોતાના ધર્મના બાઈ નવધણને, પોતાની મંદિરે આવવા માટે નીચેનો સોલંકો લખ્યો-

"તું તુલ જે ન હોય, તે હું હવે હઈ;

બીર જમાણી જોય, નવધણ નવ સોરઠના ધણી."

તે ઉપરથી ૨૧' મોટું લશ્કર લઈ સિંધ તરફ જઈ સુમરા રાજપૂત રાજાને જિતીને જ્ઞેનને ઘોડાવી લાખ્યો.

તે પણ તેનો કુંવર, (૮) ૨૧' ખેંગાર ૧ લો ઈ. સ. ૧૦૪૪ થી ૧૦૬૭ સુધી થયો. પણ તેનો કુંવર, (૯) ૨૧' નવધણ બીજો ઈ. સ. ૧૦૬૭ થી ૧૦૯૮ સુધી થયો, તેણે પાટણનો દરવાજો તોડવાની બારોડના ગાય કુળના વગેરે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તેને ચાર કુંવર દવા: ૧ રાવધણ ઉદ્દે બીમ, તેને ગાંધુ, કાઠલી ગામ મળ્યાં. એના વંશજો રાખર્જિ દેવાયા. ૨ રોરસિદ્ધ ઉદ્દે સતરસાલ તેને ધંધુકા મળ્યું, એના વંશના સારવેયા રહેવાયા. ૩ ચંદ્રસિદ્ધ ઉદ્દે દેવજી તેને ઓશમ ચાસણી મળી. એના વંશના, પોતાની આગળ જ સાખાં ચૂસાસમાને નામે ઓળખાવ છે. અને ૪ ખેંગાર બીજો એ સોરઠનો જાડવ રાજા હશ્યો થયો. તે ઈ. સ. ૧૦૯૮ થી ૧૧૧૫ કે ૧૬ સુધી હતો. ૨. ઉ.

રા' નવધણુ માટે પશો ને તેનું મોત પાસે આવ્યું પણ સોગન ખાધું હતો તેમાંથી કશું પણ કરવાની તેને ભોગવાઈ મળી શકી નહિ. એટલા માટે તેણે પોતાના ચારે કુંવરને પાસે બોલાવ્યા ને કહ્યું કે મેં ચાર કામ કરવાને પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પરિપૂર્ણ કરવાનું જે માથે લે તેને ગાદી ઉપર બેસવાનું છે. મ્હોરો કુંવર રાધધણુ હતો તેણે લોંપરાનો કાટ તોડવાનું કામ માથે લીધું. રાહે તેને ચાર પ્રગણાં આપ્યાં, અને તેના વંશજની એક શાખા ચર્ધ તે રાધજનદાને નામે હજી ઓળખાય છે. ચૈરસિંહ બીજો કુંવર હતો તેણે તે ઉપરાંત વળી કાલ ક્યોં કે, હું હુંસરાજ મહીડાને મારીશ; તેને પણ થોડાં ગામ આપ્યાં; અને તે સરવેયા રજપૂતોનો વડિલ થયો. ત્રીજો કુંવર ચંદ્રસિંહ અંબાજીનો ભક્ત હતો અને તેને માનતા હતી તેથી 'ચૂડી' મ્હેરતો હતો. તેણે કહ્યું કે મારા ભાઈઓએ જે એ કામ માથે લીધાં છે તે ઉપરાંત હું પાટણનો દરવાજો તોડી પાડીશ, પણ ચારણના ગાલ ફાટી નાંખીશ નહિ; કેમકે એ કામ અપહીત્તિ કરનારું છે; તેને પણ થોડાં ગામ મળ્યાં અને તે ચૂડાસમા રજપૂતોનો પૂર્વજ થયો. ઐંગાર જે સર્વ કરતાં ન્હાનો હતો તે એકલાએ જ એ ચારે કામ પૂર્ણ કરવાનું માથે લીધું એટલા માટે રા' નવધણુ પોતે જીવતાં છતાં તેને જીનાગડની ગાદિયે બેસાવ્યો અને પછી તરત જ મરણ પામ્યો.

રા' ઐંગારે પોતાની પ્હેલી જ સાંત્રામિક ચડાઈમાં લોંપરાનો કિલ્લો તોડી પાડ્યો અને ત્યાંના રાજાને મારી નાંખ્યો; પછીથી હુંસરાજ મહીડાને કાલ ક્યોં; ત્યાર પૂરે સિદ્ધરાજ ન્યારે માળવે ગયો ત્યારે ઐંગાર સેના લઈને પાટણ ઉપર ચઢ્યો અને પૂર્વ ભણીના દરવાજો તોડી પાડ્યો. પાછો વળતાં, સિદ્ધરાજને પરણવાની રાણક દેવડી (દેવી) કરીને કાલડીના દેવડા રજપૂતની પુત્રી હતી તેનું દરણુ કરી ગયો, અને તેની સાથે પરણ્યો. ન્યારે તેણે આવાં પરાક્રમ કર્યાં ત્યારે પેલા દુર્ગાંદી ચારણે તેની ઘણી કીર્તિ માર્દ. તે ઉપરથી ઐંગારે હીરા મોતીથી તેનું મ્હોં એટલે સુધી ભરી નાંખ્યું કે પામે ઉભા રહેલા બોલી ઉઠ્યા કે “એના ગાલ ફાટી ગયા, એના ગાલ ફાટી ગયા.” તે સાંભળી ઐંગાર બોલ્યો: “ચારણના ગાલ ફાડવાનો માર “એ જ ઉપાય ચોખ્ખો છે, કાંઈ કટારવતે ફડાય નહિ.”

પછી, સિદ્ધરાજ જીનાગડમાં સેના લઈને આવ્યો, અને બાર વર્ષ સુધી લડ્યો પણ જિત મર્દ નહિ. છેવટે રા' ઐંગારના ભાણેજ દેસલ અને

વીસલ કરીને હતા તેઓ ખેંગાર ઉપર કાપીને સિદ્ધરાજ પાસે ગયા અને તેઓએ બીતર રસ્તો મતાવ્યો ત્યાં થઈને તેણે પોતાની સેનાને કાટમાં ઘાલી. સિદ્ધરાજે ખેંગારને મારી નાંખ્યો ને રાણક દેવડીને વઢવાણું લઈ ગયો, તે ત્યાં સતી થઈ. સિદ્ધરાજે દસલ અને વીસલનાં નાક કાપીને ફાંદી મૂક્યા.

સિદ્ધરાજે રાણક દેવીને ગાલી ત્યારે તેના બહુવામાં આવ્યું નહોતું કે તેણે પોતાના પતિને મારી નાંખ્યો છે, પણ તે બહુતી હતી કે તેને જોઈ કશું છે. તેઓ વઢવાણું આવ્યાં ત્યારે, સિદ્ધરાજે તેને કહ્યું કે મેં તારા પતિને મારી નાંખ્યો છે.^૧ પછી તેણે તેને પોતાની સાથે પરણવાનું ધણું કહ્યું પણ તેણીએ તેના અંતઃપુરમાં પેસવાની ના કહી, અને બોલી કે, મારા પતિનું મરદું મને આપીશ નહિ તો હું તને સાપ દઈશ. સિદ્ધરાજ ડરી ગયો તેથી મરદું અપાવ્યું; અને બોલ્યો કે મેં અપરાધ કર્યો તેના બદલામાં મું પ્રાયશ્ચિત્ત કરું? રાણકદેવી બોલી: “આ જગ્યાએ મારે માટે એક દેવાલય “બંધાવ, તારી ગાદી ઝાઝા દિવસ ટકશે, પણ તું મારા કુંવર માર્યા છે “માટે હું તને સાપ દઈ છું કે-તારી પછવાડે ગાદી ઉપર બેસનાર પુત્ર થયા “વિના તું મરણ પામીશ.” પછી તે પોતાના પતિની પછવાડે સતી થઈ.^૨

સોરઠના લોક આજે પણ જૂનાગઢના જૂના રા'ને બહુ સંભારે છે અને એક ફહેવત તેમનામાં આવી છે તેએ કે,

૧ સિદ્ધરાજે કદાપિ ઈંગ્લિશ ફીર્ડ રાજની પેઠે રાણકદેવીને વિનવી હતી:—“હે “બાત! તેણે તને તારા પતિનાથી જીતી પાડી તેણે તને તે પતિના કરતાં સારો પતિ “મેળવી આપવામાં મદદ કરવાને એ કામ કર્યું છે.

“હેતરી રાજને મેં માર્યો પણ તેમ કરવાને હક્કેરણી આપનાર તારી કુંવરતા “હતી * * * જ્ઞાના એડવર્ડને કટાર વતે મેં માર્યો પણ એ કામ તારા દિવ્ય “મુખે મારી પાસે કરાવ્યું.”

૨ મેવાડના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, દ્વારકાની પાસે કાલિવાવના પશ્ચિમ રાજની પુત્રીને અિતોડવાળા બાપાથી અસિલ નામે પુત્ર થયો હતો તેને સોરઠમાં વતન મળ્યું અને તેણે અસિલ એલાલીની ભતિ સ્થાપી. તેના કુંવર વિજયપાળ સિંઘ-રામ ડાબી પાસેથી બળાડરે અમાત લેવાના પ્રયત્નમાં માર્યો ગયો હતો એવું કહે છે. વિજયપાળની સિંધીમાંથી એક સીનું અઝાળ મુલ્ય યશુ, અને તેને અધુરે દિવસે સેવ નામે પુત્ર આવ્યો. આવી સ્થિતિમાં મરનાર ભૂત ચાલે છે એવું દિનું લોકો માને છે અને તે ચૂરેલ કહેવાય છે તેથી સેવનાથી ને ભતિ આવી તે ચૂરેલ ફહેરાઈ. અસિલથી બારમો બીજ થયો તેના મામા ગિરનારના રા' ખેંગાર પાસેથી સેવનલ મળ્યું, પણ તે જયદેવસિંહને દાણે આવ્યો ગયો.

સોરઠો: “જે સાંચે સોરઠ ધણો, ધણિયો રા’ખેગાર
 “તે સાંચો લાગી ગયો, નતો રહ્યો હુદાર.”

રા’ના નગરની નૈઋત્ય કોણમાં એક માર્ગ આવેલો છે, તે એક ઉત્કૃષ્ટ ખેતીવાડીના, અને ચિત્રોપમ પ્રદેશમાં કેટલાક ગાજી સુધી આવે છે. તેમ દેશમાં, આંખાવાડિયાં, આંખલિયો અને બીજાં વિશાળ ઝાડ આવી રહ્યાં છે. મેં આગળ ઝેનાઈટ બતિના પથ્થરના કુંગરાની હાર દેખાવ છે, તેના ઉપર બર-ચક વન લપેટાઈ રહ્યું છે, તે ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં આઠ માઉ સુધી વિસ્તાર પામ્યું છે. કુંગરાની ધારના સુમારે મધ્ય ભાગમાં એક મોટું બાકાઈ છે તે “હુગૌનું પ્રવેશ દ્વાર” કહેવાય છે. ત્યાં આગળથી એક રણિયામણી ખીણ નજરે પડે છે, તેના આગમમાં નેમીનાયનો પવિત્ર પર્વત, મહિમાવંત ગિરનાર છે, તે નીચી ધારની સાથે બે સાંધનારી પર્વતની શાખાઓથી સંધાયે છે. તેનો મજબૂત ઝેનાઈટ પથ્થરનો સ્થૂળ ભાગ નીચેની ધાર કરતાં ધણો ઉંચો આવી રહ્યો છે ને તેના ઉપર અણીદાર શિખરો અર્ધાં હુમસમાં અને વાદળામાં લપેટાઈ ગયલાં ઝોકાં ખાય છે.

આ ખીણના મુખ આગળ પ્રાચીન જૂનાગઢ શહેર વસેલું છે, તેના કાંટની નીચે આસપાસના ગાદ વનથી ભીંતો ધણીખરી ટંકાઈ ગઈ છે ઈશાન કોણમાં તેના જુરળની નીચે સોનરેખા નદી વહે છે તેમાં તેની ડાયા પડે છે, તેની પેલી મેર રજપૂતનો જૂનો કિલ્લો ઉપરકોટ કરીને છે, તે રા’ ખેગાર અને તેની ભાગ્યદીણુ સીનું રહેણાણ હતું. આ કોટ આ દેશના કિલ્લાની બાંધણીનો ઉત્તમ નમુનો છે. ૧ ઘણાં વર્ષ ધવાને લીધે પૂર્વ, અને પોતાના સ્થાનકે કરીને અદ્યુત, તેની ઘણી ઊંડી ખોદેલી ખાઈ, તેના અ-સંખ્ય અને સ્થૂળ જુરજ, તેની કોશીકાંવાળા કિલ્લાની ભીંત, કે જે તેનું બળ અને તેજ ધારણ કરી રાખેલી યોગ્યતા બતાવી આપે છે તે સર્વેથી, શ્રીકૃષ્ણની હજી લગણું પણ ડાયા રહેલી એવા યાદવ કુળના શ્રુત મહિમા સાથે, તેઓની વિચારસકલના ચર્ચ સહવાસને લીધે જોનારની કટપના નહિ ઉરકે-રાઈ હોય તો પણ તેના મનમાં તે અસર કરવા વિના રહે એમ નથી.

ખેગારના નગરના દરવાજાથી સોનરેખા નદીને કિનારે કિનારે તેના મૂળ સુધીનો માર્ગ યાત્રાળુ લોકોના પગથી ઘસાઈ ગયો છે, ત્યાં ધઈને ગિરનારની ટોચે જવાય છે. ન્યાયી અને ઉદાર અસોકે બાકારાં પડાવીને

૧ આ કોટ આદિત્ય (આદ્યતિસિંહ જૈન ગણિયા) જેને મૂળરાજ સોવણ સાથે આટોટ પાસે લડાઈ થઈ હતી તેણે બંધાવ્યો છે.

ખરાબાઓમાંથી રસ્તો પાળો છે ત્યાં યઈને પર્વતને તળિયે યાત્રાણુ લોકો પ્રવેશ કરે છે; ત્યાંથી સુમારે એક માર્ગિકના વાંકાચૂકા અને ખડખડા માર્ગે યઈને પર્વતનો ઢોળાવવાળો સ્કંધ યઈ રહે છે ત્યાં આગળની એક કરાડને તળિયે આવી પહોંચાય છે. આ પવિત્ર પર્વત અહિંથી મ્હોટા, કાળા ગ્રાના-ષ્ટ પથ્થરના ભંકર દગડનો વિલક્ષણ દેખાવ આપણી નજરે પાડે છે; એની ટોચ ઉપર સપાટ જગ્યા છે તેની આસપાસ કાટ કરી લીધેલો છે, તે છેક કરાડ ઉપર આવ્યો છે ને તેમાં જૈન તીર્થંકરનાં ચિત્ર (દેરાસર) છે. આ મેદાનથી ગિરનારના શિખર ઉપર ચડવાનો ઝાડીમાં માર્ગ છે. ત્યાં અંબા માતાનું મંદિર છે. આ પર્વતને જૂહી જૂહી ૭ તૂકા છે તે ઉડી ખાધેથી એક ખીજથી જૂહી પડેલી છે. આ તૂકામાંથી ઉંચામાં ઉંચી છે તે ગોરખનાથને નામે પ્રસિદ્ધ છે, અને દૂરમાં દૂર છે તે કાલિકાને નામે જાણીતી છે. કાલિકાની તૂક ઉપર ઘણી ઘોર ક્રિયાઓ થાય છે, અને જે ચાલતી વાત ખરી હોય તેા મનુષ્યમાં ભક્ષણ કરનારા અધોરીના ઉપર કાલિકા પ્રસન્નતા જણાવે છે તેથી તે અધોરેશ્વરી માતા કહેવાય છે. નીચેની તળેટીના મેદાનમાંથી માત્ર ચાર તૂકા નજરે પડે છે. આ તૂકા જૂદે જૂદી ગોરખનાથના દેવાલયથી સ્વતઃ દબદબાભરેલી દેખાય છે, પણ થોડે માર્ગિકને છેટેથી તેા ગિરનારનો શંકુ આકારનો દેખાવ કરી દેવાને રહેતાં રહેતાં સ્થૂળ ભાગ સાથે મળી ગયેલી દેખાય છે. નેમીનાથના પર્વતની અધિત્યકામાં અધિકાં દેરાસરાનું યથાસ્થિત વર્ણન આપવાની આ ટેકાણે અગત્ય નથી, પણ માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે, એ ધર્મ માનનારા દ્રવ્યવાન લોકોએ, શત્રુંજયની પેઠે આ ટેકાણે આ સર્વોત્તમ દબદબાભરેલાં પોતાના ધર્મનાં દેરાસર બંધાવવામાં અને તેને નીભાવવામાં જરા પણ ખાંપણ આવે એમ કશું નથી.^૧

નીચે ઉતારો કરેલી રાણકદેવડીની વાત, ભમતા મવેયા જે તુરીના નામે ઓળખાય છે તેઓની પાસેથી મળી છે. જેમ ઉચ્ચ વર્ણના હિન્દુઓ સાથે વધારે પ્રખ્યાતિ પામેલા ભાટચારણોનો સંબંધ હોય છે તે જ પ્રમાણે આ તુરી લોકોનો ઢોળી સાથે સંબંધ હોય છે, તેઓને તેમના યજ્ઞમાનો પાસેથી બીજ મળે છે તે માગી ખાતા આખા દેશમાં ભટકતા કરે છે; અને તેના બદલામાં યજ્ઞમાનેને અર્ધી કવિતામાં અને અર્ધી ચરડ(ગદ)માં એવી ટંગદાળ વિનાની

^૧ દા.રૂ. લેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા નામના પુસ્તકમાંથી, અને ડીટોની ગિરનાર ઉપરની નોંધ ઉપરથી લીધેલું આ વર્ણન એનાથ એસિયાટિક સોસાયટીના સાવમા નર્નવને ૫૯ ૮૬૫ મે છે.

અને અમપોદ વાતો સારંગી સાથે ગાઈ સંજગાવે છે. એ ઉતારો નીચે પ્રમાણે છે:—

સિંધ દેશમાં પાવર^૧ ધરતી છે તેનો શેર પાવર કરીને રાજ દતો. તેને મૂળ નક્ષત્રમાં એક કુંવરી અવતરી. જોશીયે રાજ શેરને કહ્યું કે આ કુંવરી જેવા જોગમાં અવતરી છે તેવા જોગમાં દોષ દીકરી, અવતરી હોય તેને જે દોષ પરજો તેનું રાજ્ય જાય. આ વાત સાંજગાને રાજ ધણે ખેદ પામ્યો. અને પોતાની કુંવરીને વનમાં મોકલાવી દીધી. તેને હુડમતિયા કુંભારે દીઠી, અને ઘેર લઈ જઈને ઉછેરી. તે એટલી જાણી શપાળી હતી કે લાખા^૨ ફસાણિયે પરણવાનું માથું મોકલ્યું. કુંભારે કહ્યું કે કન્યા દેતાં પેદેલાં મારે મોરી નાતને પૂછવું પડશે. લાખાએ કુંભારને ધણે ડર દેખાડ્યો એટલે તે ત્યાંથી નાશીને સોરઠમાં મજેવડી ગામમાં સહકુટુંબ આવીને રહ્યો.

એક સમયને વિષે પાટણના રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહના આર દસોદી બાટ— લાખા બાટ, ભંગા બાટ, ચંચ બાટ અને ડગલ બાટ પરદેશમાં ફરતા ફરતા મજેવડીમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યાં હુડમતિયા કુંભારની રૂપવંતી દીકરી તેમના જોવામાં આવી. તે જ્યાં જ્યાં પગ મૂકતી ત્યાં ત્યાં કુમકુમ પગલાં પડતાં હતાં. તે ઉપરથી મારે બાટે વિચાર કર્યો કે, આ કન્યા સિદ્ધરાજના દરબારમાં શોભે એવી છે, તેથી આપણે પાટણમાં જઈને વધામણી ખાઈશું તો નક્કી રાજ આપણને રાજ કરશે. આમ ધારી તેઓ પાટણ આવ્યાં, ત્યાં સિદ્ધરાજે તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. રાજને સોજ રાણીયો હતી. તે એકઠને મહેલ રાજએ બાટોને પોતાની સાથે જમાવ્યા. બાટ જેવા એક એકને ઘેર જમી રહેતા કે એક બીજાના સામું જોઈને ડાકું હલાવતા હતા. આનું કારણ સિદ્ધરાજે તેઓને પૂછ્યું. ત્યારે બાટ બોલ્યા: “અમે તમારી સોજે “રાણીયો જોઈ, પણ તેમાંની એક પૂરી પચ્ચીની^૩ નથી.” રાજ બોલ્યો: તમે “મારા દસોદી બાટ છો, માટે દેશાંતરમાં ફરીને એક ખરેખરી પચ્ચીની બોળો “ફહાડો અને જ્યારે જડે ત્યારે માથું કરીને લમનો દિવસ ઠરાવી આવો.”

૧ પાવર કંઈમાં છે. શેર પાવર (શેર પામાર) આ સમયે થોડા ગામનો ગણ- સિયો હતો. લાખા તાડાણીએ તરત જ લાખિયાર વિષયે રાજધાની કરી હતી તે વળાએ પાવરમાં શેર પાવર તરિકા રાજ કહેવાતો હોય એમ સંભવે છે. અંગ્રેજમાં દોર પાવર લખ્યું છે તે ‘શે’ ને બદલે ‘રા’ વાંચવાથી બલ થયેલી જણાય છે.

૨ લાખા તાડાણી હોવો જોઈએ.

૩ વ.

૩ સિંધોની માર બલિ છે.—૧ પચ્ચીની, ૨ ચત્રણી, ૩ હસ્તિની, અને ૪ શંખિની, તેમાં પચ્ચીની સર્વોચ્ચ કહેવાય છે.

તે પછી ખરી પકિની જોળવાને ભાટ દેશદેસાંતરમાં નીકળી પડ્યા પછી કાંઈ ઠેકાણે કાંઈ એક પૂરેપૂરી પકિની જોવામાં આવી નહિ; છેવટે પાછા તેઓ સોરઠના મજેવડી ગામમાં આવી પહોંચ્યા. અગાઉ આ ભાટો મજેવડી તપાસ કરવા આવ્યા હતા અને ત્યારથી જ હુડમતીયા કુંભારના મનમાં ૩૨ પેઠો હતો કે રખેને સિદ્ધરાજના ભાટે કન્યા દીઠી છે તેથી કદાપિ આપણને કાંઈ હરકત થશે તો. એ વિચારથી તે પોતાની કન્યાને તે સમયથી ભોંયરામાં રાખી, મૂકતો હતો. પરંતુ આ વખતે તો ભાટ તેની પાછી લાજ લાધતાં હુડમતીયા પાસે જઈ પહોંચ્યા, અને તેને કહ્યું:—“તારી દીકરી પાટણના રાજાને દે.” ત્યારે કુંભાર બોલ્યો: “મારે તો દીકરી નથી.” ભાટોએ ઉત્તર આપ્યો: “અમે એને જોઈ છે, તેથી જો તું સિદ્ધરાજ સાથે તેનું સગપણ કરીશ નહિ તો તે તને જંપીને ખેસવા દેશે નહિ. વળી તારૂં કુંભારનું એવું “લાગ્ય ક્યાંથી જે તું સિદ્ધરાજનો સસરા થાય!”

આ પ્રમાણે ધમકી આપીને તેમ જ લાલચ દેખાડીને સગપણ કરવાનું તેના મનમાં ઉતાર્યું અને એ ત્રણ માસ ઉપરનો એક લગ્નનો દિવસ નક્કી કરાવીને તેઓ પાટણ આવી પહોંચ્યા ને રાજાને સર્વે વાત કહી. સિદ્ધરાજે કહ્યું કે અમારા કુળને બદો લાગે એટલા માટે હું તો કુંભારની કન્યાને નહિ પરણું. ત્યારે ભાટોએ ઉત્તર આપ્યો.—

કુહો—“આંગણ આંગો મોરિયો, સાખ પડી ધર બાર,
દેવે જીપાઈ દેવડી, નહિ જાતે કુંભાર.”

આહું સાંભળીને તથા તેઓએ તેના રૂપનું વર્ણન કહ્યું તેથી રાજા રાજી થઈ ગયો અને લગ્નના સામારતી કરવા લાગ્યો, તથા માંડવો રચાવી મણેરા બેસાડ્યા.

આ પાસ આ પ્રમાણે બને છે તેવામાં જૂનાગઢનો રાહ ચૂડાસમે ખેંગાર હતો, તેની પહેલ સિદ્ધરાજના લાપાત વેરે પરણી હતી, પછી તે દેસલ અને વીસલ નામના પોતાના બે કુંવર સાથે જૂનાગઢમાં રહેતી હતી. એક દિવસે દેસલે પોતાના મામાને કહ્યું: “આપણા દેશમાં મજેવડી ગામ નવું વસ્યું છે, માટે તે જોવાને અમે જઈએ છીએ.” આ પ્રમાણે આગ્રા લઈને તે પોતાના ભાઈ વીસલને લઈને મજેવડી ગયો. ત્યાં કુંભારની દીકરીની બધી વાત તેના સાંભળવામાં આવી. પછી તેણે જૂનાગઢ જઈને ૨૧' ખેંગારને એ દુઃખીગત આગ કહી: “આપણા પરમજીમાં એક કુંભારની દીકરી ■ તે જહુ જ રૂપાળી “છે, અને આપના દરબારમાં શોભે એવી છે. સિદ્ધરાજના ઇસોદી ભાટ તેને જોવાને

“આવ્યા હતા, તેઓએ સિદ્ધરાજની સાથે તેનું લગ્ન કરવાનો દિવસ નક્કી
 “કર્યો છે. બે આપણા દેશમાંથી પાટણનો રાજા આવી કન્યા લઈ જાય
 “તો પછી આપણી શોભા થી?” ચૂડાસમાંએ દેસલને કહ્યું: “મારૂં ખાંડું
 લઈને જ ને કન્યાને મારા દરબારમાં લઈ આવ.” એટલે દેસલ ખાંડું લઈને
 ગયો તે કુંભારને કહ્યું: “તારી દીકરી રા’ખેંગારના ખાંડા સાથે પરણાવ.”
 ત્યારે કુંભાર બોલ્યો: “કન્યા તો પાટણના રાજા વહેરે પરણાવવી છે અને
 “થોડા દિવસમાં ત્યાંથી જન આવશે. જો હું મારી દીકરી રા’ખેંગારને
 “પરણાવું તો બેશક સિદ્ધરાજ મને મારી નાંખે.” દેસલે ઉત્તર આપ્યો:
 “હું જોરાવરીયા અને તારી પાસેથી લઈ જઈશું એટલે તને કાંઈ હરકત
 “થશે નહિ.” કુંભાર બોલ્યો: “પાટણનો રાજા ગિરનારને જડમૂળમાંથી
 “ઉખેડી નાંખશે અને તેના પયરા ચારે બાજુએ વિખેરી નાંખશે. માટે
 “સિદ્ધરાજને હીધેલી કન્યા સામું તમારે જોવું નહિ—

સોરઠો—“જેસિંહ દેવે જાપ, ધાર નગર ઢાળિયો,

“કપરા તે કહેવાય, ખેંગાર તું ખેંધો મ કર.”

ત્યારે દેસલે તેને તોળાઈભરેલો ઉત્તર આપ્યો—

કુહો—“બાપન હજાર ખાંધિયા, થોડા ગડ ગિરનાર;

“કથમ હો સોરઠપણી, ખેલણ દળ ખેંગાર.”

છવટ પછી એમ જ થયું. દેસલ બળાત્કારથી કન્યાને રા’ખેંગાર પાસે
 લઈ ગયો. રાણકદેવડી જૂનેગડ જઈ પહોંચી એટલે રથમાંથી નીચે ઉતરીને
 પોળમાં પેઠી. તેજ વેળાએ અચાનક તેને ડેસ વાગી ને લોહી નીકળવા
 માંજું. એટલે નિઃશ્વાસ નાંખીને તે બોલી: “ભાઈ! સકુન ઘણું મારા થયા,
 આમાંથી કાંઈ નરસું નીપજશે.”

“પ્રથમ પોળે પેસતાં, થયો કવોકા ને ડેસ;

“રંડાપો રાણક દેવીને (કે) સંનો સોરઠ દેશ.”

પછી સારી રીતે ધામધૂમ કરીને રા’ખેંગાર તેની વહેરે પરણ્યો, અને
 ત્રણ દિવસ સુધી આખું ગિરનાર નગર (ધ્રુવાળ) જગાજું. તે સમયે એવું

૧ અક્ષરોહિણી એટલે,—૨૧,૮૭૭ હાથી, એટલા જ ૨૫, ૧૫,૧૧૦ પોડા ને
 ૧૦૬૩૫૦ પાળા એટલું જેમાં હોય તેવા સેના. ૨. ઉ.

રે “માઈ! અને આ ઠીક લાગ્યું નથી; કેમકે ઘણા માણસો જેઓને ધરને ઉપર
 ડેસ વાગી છે તેઓને, સંકટ આવી પડવા બાળની અમલ જેવા સારી રીતે મળા
 ચૂકી છે.” ઇકા હેનરી રાજના નાટકનો ત્રીજો બાગ અંક ૪ થો. મવેસ ૭ મો.

બન્યું કે પાટણના સો વાઘરી માટીનાં^૧ વાસણ વેચવા સાર આવ્યા હતા, તેઓ ઉત્તર લણીને દરવાજે ઉતર્યા હતા, તેઓને પણ સર્વેની સાથે જમવાને તેઓ. ત્યારે તેઓએ પૂછ્યું: “રાજાને ઘેર શી બાબતની જમણુવાર છે જે અમને જમવાને તેઓ છે?” ત્યારે ચાકરે કહ્યું:—

“સોરઠ સિંહલદ્વીપની, જાત તણી પરમાર;

“બેટી રાજા શેરની, પરપચો ૨૧'ખેંગાર.”

“ઐટલા માટે આજ ત્રણ દિવસથી ટેક સુદ્ધાં આખા નગરને રાજા “જમાડે છે. માટે તમને પણ જમવાને તેઓ છે.” ત્યારે વાઘરિઓએ વિચાર કર્યો કે આ કન્યા તો આપણા રાજાને દીધેલી છે, ને તેના બહેરે ૨૧'ખેંગાર જોરાવરીથી પરપચો. ને સિદ્ધરાજ સોલંકી કહેવાય છે ને આપણે પણ સોલંકી વાઘરી કહેવાઈએ છિયે માટે સોલંકીની સાથે સગાઈ કરેલી કન્યાના પરણેતરના જમણુમાં આપણે ભળવું ઘટે નહિ. માટે આપણે સત્વર પાટણ જઈને બધી વાત ત્યાં રાજાને કહેવી.

આ પ્રમાણે મનસૂએ કરીને, બૂખ્યા ને તરસ્યા, તરત જ તેઓ ત્યાંથી નીકળ્યા તે ચાલતે ચાલતે પાટણવાડામાં વાઘેલ ગામ છે તેની સીમમાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં જનાવર પકડવા પાશ નાંખ્યો. એવામાં સિદ્ધરાજના ચાર દસોદી બાટ ઘોડે ચઢીને નીકળેલા ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા, તેથી લડકીને પાશમાં એક રોઝ સપડાયો હતો તે નાશી ગયો. તે જોઈ વાઘરી બોલ્યા: “બાપણ! અમે રાત હહાડો ચાલતા જૂનાગઢથી આવિયે “છિયે. આજે અમને સાત લાંબા થયા છે. તમે અમારો રોઝ યા માટે નસાડી “મૂક્યો?” બાટાએ પૂછ્યું: “તમને સાત લાંબા કેમ થયા છે?” ઐટલે તેઓ બોલ્યા: “૨૧'ખેંગારે રાજાને દીધેલી કન્યા બલાતકારે લઈ લીધી છે.” આવું સાંભળીને બાટ પણ આક્રુણ થયા ને તત્કાળ અચાર ધઈને પાટણ જઈ સિદ્ધરાજને કહ્યું:—

(અમે) “નિરધણિયા ને નડોરિયા, લણિયેલ જાતે બાટ;

“બોળી કહાડી રાણક દેવીને, ખેંગારે પાટી વાટ.”

આવું સાંભળીને સિદ્ધરાજે પોતાની સહાયતામાં રબાજરો જૂત હતો તેને બોલાવીને કહ્યું: “હું ૨૧'ખેંગારના સામે લડવા સાર જૂતેગઢ જઉં “હું માટે તું મારી સાથે આવવાને તૈયાર થા.” રાજા તૈયાર ધઈને વાઘેલ

૧ આજે પણ પાટણમાં માટીનાં વાસણ ધણી સારાં વાપ છે. ૨. ઉ.

૨ જામરિયાવાડામાં રૂંદનારા લોક, તેમનો બજાર તે જામરો.

ધોઝો એટલે બાબરો તેને ત્યાં આવી મળ્યો. તેણે પાંચ હજાર ને બસે ભૂત એકઠાં કર્યાં હતાં. તેઓએ સિદ્ધરાજની આસા ઉપરથી એક રાતમાં ત્યાં આગળ એક તલાવ બનાવી દીધું.^૧ પછી વાઘેલથી મેના ઉપડીને મુંબ-પુર ગઈ ને ત્યાંથી ઉપડીને ઝીંજુવાડે^૨ ગઈ. ત્યાં ભરવાડનો મુખી ધણી

૧ ગુજરાતમાં અસલનાં તલાવ તથા ધર્મની ઈમારતો છે; તેમાં ને હિંદુ ધર્મની દોષ છે તે સિદ્ધરાજ જવસિદ્ધે (તેના લોકામસિદ્ધ સ્વધર્મા નેત્રિતના નામથી) બંધાવેલી ગણાય છે અને સુસલમાની ધર્મની દોષ છે તેા મુલવાન મદંમદ બેવડાની બંધાવેલી ગણાય છે, અને તેઓને બૂતે અથવા જંદે માદે કરેલી ગણવામાં આવે છે. એ જ રીતે બીજા દેશોમાં ને લોકામસિદ્ધ યાત્રી પુરોષો થઈ ગયેલા છે તેમને વિષે પણ હેવામાં આવે છે.

“ક્રાન્સ અને ઈંગ્લેન્ડમાં ને લશ્કરી ખાતાની ઈમારતો છે તેની મૂળની વાત “બંધારામાં રહી ગઈ છે, એટલે સામાન્ય રીતે તેનો સંબંધ સીકર સાથે લગાવી દે છે. કેમકે તે બહુ મસિદ્ધ લડવૈયો થઈ ગયો છે અને તેનાં પરાક્રમથી તે દેશના “આદિ ઇતિહાસમાં એક મામ બની રહ્યો છે. આ પ્રમાણે લંડનના દાવર તે મહા-“યશવંત થોડાએ ગણાવ્યા છે એવું સામાન્ય રીતે હેવામાં આવે છે. રોસપિદરના “નાટકમાં બીજા દિવસની આગવહીજ રાત્રી કહે છે કે,

“ભુવિવસ સીકરના અપેક્ષાનિવાસ દાવરમાં પેસવાનો આ રસ્તો.
“વિન્ડસર ક્યાસલના નીચેના “મેટ્રોમાં બેઠે યવર” છે તે પણ “સીકરનો યવર”
“હેવાય છે; પણ ઇતિહાસવિષયક અદ્ભુત કથાઓના ખરેખરા માનનારા એના મૂળની “વાત સીકરને લાગુ કરવાને હિંમત ગવાળી સકતા નથી. તેમજ ક્રાન્સ દેશમાં ગમે “તે ચમત્કારિક વસ્તુ દોષ તેા તેનો સંબંધ અસલથી પરિણે, બૂત, કે સીકર સાથે “બેસારવામાં આવેલો છે.” પારીસના ઇતિહાસ ઉપરથી.

૧ ચાતુર્વેદી મોદ પ્રાદ્યક્ષના વહીવંત(બારોડ)ના ચોપડામાં લખ્યું છે કે “સરખેલના રૂદેવારી મોદ પ્રાદ્યક્ષ ઉપાધ્યાય કાંધ્યાએ પોતાનાં પિતા મુંડાને નામે સંવત ૧૧૪૯ (સન ૧૦૯૩)માં સોલંકી કેર્ણાલની ઉઘી મારકીઈમાં લીજુવાડા મામ વસાવ્યું અને તેની સાથે બીજા અનિવાર મામ એાડું, એાલાડું, આદરિયાલ, આડિયાલ, પારીયાલ, સેલિયું, સુરેલ, ફેતેડડર, નમવાડું, ધામાદ, અને બલમામ, એમ કુલ ૧૨ ગામ વસ્યાં

“સોલંકી સિદ્ધરાજ જવસિદ્ધે સંવત ૧૧૬૫ સન(૧૧૦૯)ના મહા શુદ્ધ ૪ યજ્ઞવારે લીજુવાડાનો ગઢ બાધવાનું સુદર્ત કર્યું અને તે મામ ઉપાધ્યાય કાંધ્યાના પુત્ર વાસેશ્વર લોહરને સોંપ્યું અને ગઢના કામમાં સહાય થવાને માતાબી રામબાઈનું સ્થાપન મઠને વચલે કોઠે કર્યું.”

વળી એ ચોપડામાં વિશેષ વાત એ છે કે—“સંવત ૧૩૫૪(સન ૧૨૮૮)ના પોષ શુદ્ધ ૨૧ ભાગવારે દિલ્હીના પાદશાહ અલ્લાઉદ્દીન ખુલી(ખીલજી)નું લશ્કર આવ્યું તેણે લીજુવાડા ભિટી લીધું”

હતો તે પોતાની નાતના લોકો સાથે ઝુંપડાંમાં રહેતો હતો. ત્યાં ધાંધોળનો તેઓએ કિલ્લો બાંધ્યો ને તલાવ બાંધ્યું. ત્યાંથી વિરમગામ ગયા ત્યાં માન-સર તલાવ બાંધ્યું; ત્યાંથી વડવાણ ગયા ત્યાં કિલ્લો બાંધ્યો. ત્યાંથી સાયલે ગયા ત્યાં કિલ્લો ને તલાવ બે બાંધ્યાં. પછી છેવટે કૂચ કરતા કરતા જૂનાગઢ દેશમાં આવ્યાં. ત્યાં બાર વર્ષ સુધી લડાઈ ચલાવી, પણ જૂનાગઢમાં રા' ખેંગારનો મહેલ હતો ત્યાં જઈ ગયાં નહિ. આ વેળાએ મયજુદ દેવી રાણી પોતાના કુવરની સાથે હતી, તેણે ઘણી મુકિતઓ કરી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ.^૧ છેવટે એવું બન્યું કે રા' ખેંગાર પોતાના ભાણેજ દેસલ ઉપર શક આણુવા લાગ્યો અને રાણકદેવી સાથે તેને છૂપો સંબંધ છે એવો તેને માથે અપવાદ મૂક્યો.^૨ જ્યારે તેની માએ આ વિષે તેને કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો:

૧ તુરીની વાત એવી છે કે એક સુતારે લાકડાની સાંઠણી બનાવી આપી તે ઉપર બેસીને શત્રીની વેળાએ સિદ્ધરાજ અને મયજુદ દેવી રાણકદેવીને મહેલ ગયાં ત્યાં બારણાં બંધ હતાં તે ડેલવા માંડ્યાં, ત્યારે રાણક દેવી બોલી:

સોરઠો—“કવણુ ખટકારે કમાડ, મેડી છે રાણક દેવની,
“ભણુરો રા' ખેંગાર, તાડક કાન જ તોડયો.”

પછી મયજુદ દેવિયે કહ્યું —

સોરઠિયા કુહા—“મારો મેટો* લાકડો, એખિા† ગઢ ગિરનાર * ઉઠારો.
“મારી રા' ખેંગાર, ઉતારવી રાણક દેવને” † અપરો.

ત્યારે રાણકદેવી બોલી:

સોરઠો—“આ મારા ગઢ દેહ, કેલે તંજુ તાલિયા,
સપરો મેટો રોક, બીભ વર્તક વાલિયા.”

તે સંભળી મયજુદદેવી પોલી

“રાણા સચ્ચે વાળિયા, જેણુલુ જુદુ સેઠિ,
“કાહુ વરિજુડ માળીયલ બમ્મીળા મેદેદિ.”

સોરઠો—“વાલિયાના વેપાર, નતે દાદરો ભણુરો.

“મારું રા' ખેંગાર, ઉતારું રાણક દેવને”

એ પ્રમાણે વિવાદ થયા પછી તેઓ ક્યારે આવ્યા.

૨ આ વિષે તુરીની વાતમાં એમ છે કે, એક સમયે રા' ખેંગારે દાર પીરો ને પોતાના ભાણેજને પણ પાથો, અને રાણક દેવડીને પાવા સાર એક સીસો આપીને દેસલને મોકલવા માંડ્યો, ત્યારે તેણે કહ્યું કે મેં દાર પીધો છું મારું હું નહિ જાણ. આ તેનું વાળખી હોઈ નહિ માન્ય કરતાં તેને આગ્રહથી મોકલ્યો. તેણે ત્યાં જઈને પોતાની મામીને સીસો આપ્યો. તેણિયે દેસલને દિલોલાખાડ ઉપર બેસારીને આગ્રહથી દાર પાથો ને પોતે પણ પીધો. તેને કંઈ ચીજ નહિ એટલે ખાટમાં તે સૂઈ ગઈ, ને દેસલ જવા સાર એવો થતો હતો તેવામાં તે પણ રાણક દેવડીની ખાટમાં બિભાન થઈ દોડી

“નથી મેં ઘોડા ચૂડિયા, તથી લાલ્યા લંડાર;
“નથી માણી રાણક દેવીને ક્યમ ઝોળંલા દે ખેંગાર.”

તેની મા બોલી: “તે તારી મામા રાણક દેવડીને લાવીને તારા મામા
“ઠેરે પરણાવી પણ તે ગુણ વીસરી જઈને ઉલટો તારે માથે અપવાદ
“મૂક છે માટે હવે તારે આ નગરમાં રહેવું નહિ.” પછીથી રા’ ખેંગારે
પોતે જ તેને ફાડી મૂક્યો. એટલે દેસલ પોતાના બાઈ વીસલને પોતાની
સાથે લઈને રાત્રિએ આશી નીકળ્યો. દરવાજા આગળ આવ્યા ત્યારે ફાદુ અને
હુમીર એ બે રજપૂત કિલ્લેદાર હતા તેઓએ તેમને પૂછ્યું: “તમે અત્યારે
“ક્યાં જાઓ છો?” તેઓએ કહ્યું: “માળવેથી દરબારની અપીલુની પોઠ
“આવે છે તેના સામા અમે જઈએ છિયે, તે મધ્ય રાત્રીએ પાછા આવીશું તે
“વેળાએ ઢીલ કર્યા વિના દરવાજા ઉઘાડજો.”

પછી બન્ને બાઈ ખહાર નીકળ્યા ને સિદ્ધરાજ પાસે આવ્યા ને તેને
કહ્યું: “કાકા! અમે જાણતા ન હોતા કે તમે અમારા કાકા ચાઓ છો તેટલા
“માટે અમે અમારા મામા સાર રાણકદેવીને લાવ્યા. પણ હવે તે અમારે
“માથે અપવાદ મૂકે છે, માટે અમે તમારી પાસે આવ્યા છિયે, જો તમે
“અમારી સાથે આવો તો આપણે રા’ખેંગારને મારી નાંખિયે અને રાણક-
“દેવડી તમારે સ્વાધીન કરિયે.”

પછી તેમણે તદખીરથી ૧૪૦ ઘોડાઓને ગુણમાં ધાત્યા અને પોઠિયા
ઉપર નાંખી તે પોઠિયાઓને દુદા તથા હુમીરની પાસે દરવાજા ઉઘડાવી
કિલ્લામાં હાંકી આણ્યા, ને પેલા બે જણને તે જ ઠેકાણે ડેર કર્યા. પછી
તેઓએ રા’ખેંગારના મહેલ ભણી આવીને રણસિંગડું વગડાવ્યું, એટલે રા’
ખેંગાર સડવાને આવ્યો:—

ગયો. આ પ્રમાણે નિર્દોષ પ્રકાશથી જન્મે યસધસાહ લિપમાં પચ્ચ. એટલામાં પછી વાર વઈ
એટલે રા’ ખેંગાર ત્યાં આવ્યો અને જોયું તો જન્મેને એક પતંગમાં સુતેલા ઢીંગાં ને
ક્રોધ વ્યાપી ગયો, કે તુરત વરવાર ચ્વાનમર્થથી ફાડીને જન્મેના ઉપર મારી પણ વચ્ચે
ખાટની સાંજળ આવી ગઈ તે બટાઈ ગઈ ને મારી બાણેજને જરાય વાળું નહિ તેથી
તેને લાગ્યું કે એ નિર્દોષ છે. વધારે ખાટરી કરવા તેણે પોતાનો જમણેયો રાણીના
ફેરેલા એક ચંપાને માર્યો પણ તે વાળ્યો નહિ. પછી ચાંબલામાં કટાર મારીને
દેસલે ને પામરી ઝાટી હતી તે ખેંચી લઈને પોતાની પામરી જન્મેને ચોરાડીને પોતે
આવી નિસર્ગો, પણ મનમાં શક રહ્યો તેથી પોતાની જ્ઞેનને કમુ કે તારો પુત્ર મારા
પર સાચુ ભવે છે.

હુહો—ઝાંપો ભાંખો ભેળ પડો, બેલ્યો ગઢ ગિરનાર;

હુહો હુમીર મારિયા, સોરઠના રાણુગાર.

આ અવસરે બંને લણીનાં ધણાં માણસો માત્યાં ગયાં ને રા'ખેંગાર પશુ પડે મરાયો.

પછી સિદ્ધરાજને લઈને દેસલ રાણુક દેવડીને મહેલ ગયો, ને તેને કહ્યું: “મામા! અમે બે લાઈ અને મામા ખેંગાર આલ્યા છિયે, બારણાં ઉધારો.” તેણે બારણાં ઉધાર્યાં. રાણુક દેવડીને બે કુંવર હતા તેમાં માણેરો ૧૧ વર્ષનો હતો ને બીજો ડગલચો પાંચ વર્ષનો હતો. સિદ્ધરાજે ન્હાનાને તેની પાસેથી ખુંચવી લઈને મારી નાંખ્યો. પછી ત્યારે તે માણેરાને ઝાલવા ગયો ત્યારે તેની પાસેથી છટકી જઈને પોતાની માની પછવાડે સંતાર્ધ ગયો ને રડવા લાગ્યો, ત્યારે તેની માએ કહ્યું:

સોરઠો—“માણેરા તું મ રાય, મ કર આંખ્યો રાતિયો,

“કુળમાં લાગે ખોય, મરતાં મા ન સંભારિયે.”

સિદ્ધરાજે પછી આજ્ઞા કરી: “આ કુંવરને અહિં મારવો નહિ જો “રાણુકદેવી પાટણુ આવશે નહિ તો હું એને મારીશ.” અહં એતાં તેણે કુંવરને છેવટે મારી નાંખ્યો છે; પણ ક્યાં આગળ તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

પછી સિદ્ધરાજે રાણુકદેવીને ગઢની બહાર ફહાડી, એટલે રા'ખેંગારના ઘોડાને જોઈને તે શોકાતુર થઈ બોલી:—

સોરઠો—“તરવરિયા તોખાર ! હર્ધયું ન ફાટયું હુંસલા !

“મરતાં રા'ખેંગાર, ગામતરાં ગૂંજરાતનાં.”

પછી રા'ખેંગારના સાબરશુંગાલને જોઈને બોલી:—

“રે સાબરશિંગાલ ! એક દિન સિંગાળાં દતાં;

“મરતાં રા'ખેંગાર, બવનાં બીલાં થઈ રલાં.”

પછી મોરને બોલતો સાંભળીને તે બોલી:—

૧“કાંઈ કં ગરજ મોર ! જોખે ગરવાયે ચડી;

“કાપી કાળજ કાર, પિંજર દાઝવો પાણિયે.”

૧ મોરની વાણીના સકુનથી પ્રિય પ્રિયા એકઠા મળે એવું ખારવાખા આવે છે, મટિ રહે છે કં અરે મોર ! ગિરનારને અજો રહીને હવે શું દેખાર કરે છે ? મારા કાળજ-ડાની કાર કાપી અને માર રહેવાનું પાંજર એકઠે ધર પાણિયે બળ્યુ-ભાવાર્થ સગા બાણેજે ધર ક્યારનુંય બચાવ્યું હવે હું કિયા પ્રિયને મળવાની છું ને ?

પછી રા'ખેંગારની લાચ પડી હતી ત્યાં આવીને તેને ફેરેલા લાગી:

ફુલો—“સ્વામી! ઉઠો સૈન્ય લઈ, ખડ્ગ ધરી ખેંગાર;

“જયપતિએ જાંઘિયો, ગડ જૂનો ગિરનાર.

જેમ તે ખીણમાં નીચી ઉતરતી ગઈ, તેમ તેણિયે દામોદર^૧ કુંડ^૨ ધાર-
ગર વાડી અને ચંપાનું વૃક્ષ ઇત્યાદિ પોતાનાં જે બહાણં હતં તેમની આઠા
લીધી. પછી ગિરનાર પર્વતને જોઈને બોલી:—

સોરઠો—“હવે ગડ ગિરનાર, વાણીથી વાંતું કરે.

“મરતાં રા'ખેંગાર, રંગપો રાણક દેવડી.”

પછી રસ્તે જતાં થોડા ગાઉ ગયા પછી ગિરનારની ખીણ ખાલુએ
પાછું વાળીને જોયું ને જાણ્યું કે એ વળાવાને આવે છે. તેથી તે બોલી:

સોરઠો—“ગોખારા ગિરનાર! વલામણુ વેરીને કિયો,

“મરતાં રા'ખેંગાર, ખરેડી ખાંચો નવ ચિયો.”

જ્યારે તે ઘણે આધે ગઈ, અને ક્ષિતિજમાં ઢંકાઈ ગયેલો ગિરનાર
તેને દેખાયો ત્યારે તેણે જાણ્યું કે એ પડી જાય છે કે શું તેથી તે બોલી:

“મ પડ મારા આધાર, ચોસણં કાણુ ચડાવશે?

“ગયા ચડાવણુદાર, જીવતા જાતર આવશે.”

દેસલ અને વીસલે અગાઉથી સિદ્ધરાજ સાથે કરાવ કરી રાખ્યો.
હતો કે રા'ખેંગાર મરાયા પછી દેસલને જૂનાગઢની ગાદી સોંપવી. સિદ્ધ-
રાજ જેવો ધર લણી વાળ્યો કે તે વેળાએ તેને પેલો કરાવ સભારી આપ્યો.
સિદ્ધરાજે પ્રથમ તો કહ્યું કે “તુ લે.” પણ પછીથી તેણે વિચાર કર્યો કે એ
એ જાણ્યે પોતાના સગા મામાને દગો દીધો તો કાઈ દિવસ મારાથી ફૂરીને
મારા સામા ચાપ ખરા. એથી પછી તેણે એ જાણેને મારી નેખાવ્યા.

૧ આ નીચેનું થોડું કથન તુરીની વાલમાં વધારે છે: પછી ફાંખાડું આવળ
આવીને બોલી:—

સોરઠો—“ઉતરયાં ગડ ગિરનાર, તનડું આણું વલાટિયે;

“વળતાં ખીણ વાર દામો કુંડ નથી દેખવો.”

પછી ધારગર નામની વાડી પાસે આવીને બોલી:

ફુલો—“ચંપા! તું કં મોરિયો, ગડ મેલું અંગાર,

“જાણેરે કનિયું માણુતો, મારયો રા'ખેંગાર.” ૨ જી.

૨ તરૂં ગઢઆ ગિરનાર, કાઠુ મળિ મલ્લક ચરિક; ‘

મારીતાં જગાર, એક સિંહલ મ ઢાલિડં.

ન્યારે સાચ પાટણવાડે આવી પહોંચ્યો. ત્યારે સિદ્ધરાજે. રાણકદેવીને શાન્ત કરવાની અનેક યુક્તિયો કરવા માંડી, ને તેને સારી સારી જગ્યાઓ બતાવી, પણ તે બોલી:

સોરઠો—“માફ પાટણ દેશ, પાણી વિના-પૂરા મરે;
સરવો સોરઠ દેશ, સાવજડાં સેજળ પિયે.”

પછી તે પાટણને પાદરે આવી પહોંચ્યો ને ઉતારો કર્યો, અને નગરની બહાર ત્યાંનાં સર્વે માણસોને ઉજણી આપી. સર્વે સારાં સારાં ઢૂંગડાં પેરીને ટોળેટોળાં થઈ આવ્યાં. પણ આ સર્વે રોજા બોધને રાણક દેવડી રાજી થઈ નહિ, પણ તે બોલી:

સોરઠો—“ખાણું પાટણ દેશ, જિતે પટોળા નીપજે;
“સરવો સોરઠ દેશ, લાખેણી મળે લોખડી.”

ત્યારે કાઈ ગૂજરાતી જિયે તેને કહ્યું: “તમારે તો મ્હોટા સિદ્ધરાજ ધણી છે.” ત્યારે તે બોલી: “હું મારા ધણીને તો આવી સ્થિતિમાં મૂકીને આવી છું.—

“વાયે ફરકે મુછડી, રવણુ મધુકે દંત,
“જુઓ પટોળાં વાળિયો, લોખડી વાળીનો કથ.”

એટલે તે જિયે પૂછ્યું: “આણું છે ત્યારે તમારી આંખમાં આંસુ કેમ આવતાં નથી?” ત્યારે તે બોલી:

“પાવણુને પડતે, કાઢો તો ફૂવા બરાબીયે,
“માણેરો મરતે, સરીરમાં સરણું વહે.”

આ પ્રમાણે રાણક દેવડીનું મન કરાથી પ્રસન્ન થયું નહિ. સિદ્ધરાજે બહુ માનભરેલી રીતે તેની સંભાળ લેવા માંડી, અને તેને પૂછ્યું. “તમારે કિયે ઠેકાણે રહેવાનું મન છે?” ત્યારે તેણે કહ્યું: “હું વડવાણુ જઈશિ.” સિદ્ધરાજ પડે તેને ત્યાં મૂકવા ગયો. પછી જોગાવો^૧ નદીની તીરે ચિતા ખડકાવી અને રાણકદેવિયે લેવા ઉપર ખેતાણું આજ્ઞા કર્યું. સિદ્ધરાજે જેને

૧ જોગલ મોહિ પ્રવાહ થલિ થલિ વિહવં માવયિદ;

નદઃ જિમ નવા પ્રવાહ નવ વળ વિણ બાવડ નહિ.

•એનો બાકાર્ય એવો છે કે, હે નદી! હું જેમ મારો દેશ છોડી ધણી વિના વિરૂપ થઈ છું તેમ તું પણ નવા મેષ વિના દુર્ગવ થતી નય છે; અને તેના વિના રોજા પામતી નથી. તે તારા પર્વતથી જવાનનો ત્યાગ કર્યો છે એમ મેં પણ કશું છે માટે આપણે સહ્યાં હિંમે

છવતી રાખવા છેવટનો ઉપાય એવો કરવો કે, તેને અમિદાહ માટે અમિ ન અપાવતાં કહ્યું: “જો તું ખરી સતી હઈશ તો અમિ વિના તારી ચિતા સળગશે.” એટલે રાણકેવી સૂર્યને પગે લાગીને ફરીથી ઉડીને બોલી:

સોરઠો—“વાર શહર વડવાણ, લાગેલો લોગાવો વહે;

“ભોગવતો ખેંગાર રાણ, ભોગવ લોગાવા ધણી.”

પછી તે સમયે એવો ઉન્હો વાયુ વાયો કે તેથી ચિતા બળવા લાગી.

વાયો વાયુ સવાય, વાયે વેળૂ પરજળે,

ઉમો ત્યાં સિદ્ધરાય, સત જોવા સોરઠિયાણિનું.

આ વેળાએ સિદ્ધરાજે પોતાની પાખરી રાણકેવી ઉપર નાંખી; તેણીએ અગ્નિમાંથી તેની ઉપર પાંછી નાંખી દીધી ને બોલી. “જો આવતા “ભવમાં તારે મારા સ્વામી થવું હોય તો હવણું મારી સાથે બળી મર.” પણ સિદ્ધરાજે ના કહી.

પછી જ્યાં રાણકેવી બળી મોઈ ત્યાં સિદ્ધરાજે એક દેવળ ચણાવ્યું. બધો સોરઠ દેશ તેને કબજે થયો; પણ રાણકેવી સતીના હાથના માપા તો ગિરનાર ઉપરના રા'ખેંગારના મહેલને થયા.

વર્ધમાનપુર અથવા વડવાણ હવણું જે ઝાઝા રજપૂતની રાખાતું મુખ્ય સ્થાન છે, તે કમાસ ઉગતા સપાટ પ્રદેશમાં છે. તે સોરઠની મીમાની માંહે છે પણ ખ્હાર નથી. ઇતિહાસમાં તેને ઘણું જૂનું કહ્યું છે. અને વન-રાજની રાજધાની કરતાં પણ તેની સ્થાપના પ્હેલી છે એવો નિશ્ચય થયો છે.

આર્દ્ર સોરઠો—“વળા અને વડવાણ, પછીથી પાટણપુર વચ્ચું.”

લોગાવો નદીનો ઉત્તર બણીનો ફાટો શહરના સુરજની નીચે ધઈને વહે છે અને દરિયામાં મળી જ્યાં જેટલું જોર નહિ હોવાને લીધે, અથવા, ચોમાસા વિના, દક્ષિણ બણીનો ફાટો જે લીંબડીની બાલુએ વહે છે તે તેને મળ્યા વિના સાંત્રમતીના મુખની લગભગ સપાટ ખારી લોંબમાં ફેલાઈ જાય છે. વડવાણનો જૂનો ફાટ હતો તેમાં હાલમાં થોડા સમકોણ ફાટા અને તેઓને સાંધનારી ફાટની થોડી આડ એટલું જ માત્ર રહ્યું છે.

૧ આવા ન વિચાર અબધ ચિન્તામણિ નામનો સંસ્કૃત મંથ જે ઈ સ. ૧૩૦૫ ની સાવમાં રચાયેલો છે. તેમાં જોવામાં આવે છે કે અંચ ત્યાર પછી જેનના બહારમાં બહારી મુખમાં આવેલો તેથી તુરી સરખાના હાથમાં જઈ શકેલ કહ્યું, તેમ છતાં એ વિચાર તુરિયોના ગાણામાં એકને મ્હોએથી બીજને મ્હોએ, ત્રીજને જ્ઞાન મુધી ચાલ્યો આવે છે, એ વખાણવા જેવી વાત છે. જુઓ ૫૪ ૨૦૦ નો ૧ છે એટલો.

પણ હવણું તેની ચોમેર વસ્તી વધી છે અને રાણુક દેવડી સતીની દેરડી જે આગળ સોગાવાના પ્રવાહની પાસે હશે તે હવણું કાટ માંહે આવી ગઈ છે. આ દેરાનું સિખર ધણું શૃંગારભરેલું છે, અને જે મોઢેરાના દેરાની બાંધણી સાથે ધણું ખરું મળતું આવે છે તેટલું જ માત્ર રહેલું છે. આગળના મંડપને ધ્રુમટ બધોય જતો રહ્યો છે. અને ખેંગારની દુઃખિયારી સ્ત્રીની ખંડિત થયેલી મૂર્તિ શંભાર(નિજગૃહ)માં છે; અને વહવાણના દરબારની રાણિયો ઝાઝા વંશના રાજાઓની સાથે સતી થઈને વૈકુંઠવાસ પામી, પાતિવ્રત્ય અમર કરી ગયેલી એ સતીઓની પૂજા તેમના દેવળમાં વાર લેવારે થાય છે, સૌભાગ્યવંતીનો પોપાક પહેરાવાય ■ અને મોડ ધારણ કરાવાય છે, સુંદરી ઓરાડાય છે, અને રાજવંશી ધરેણું પહેરાવવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે રાણુકદેવીની મૂર્તિને પણ સર્વે તેવા જ પ્રકારનો શૃંગારવિધ કરવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૦

સિદ્ધરાજ.

રા'ખેંગારના મરણ પછી, સિદ્ધરાજે સૌરાષ્ટ્રનો કારભાર 'સાગળ' કરીને સુભટ હતો તેને સ્વાધીન કર્યો. તે વનરાજના સોબતી જમ્ય અથવા વ્યાપનો વંશજ હતો. મેરુતુંગ લખે છે કે, આ કારભારિયે ગિરનાર ઉપર નેમીનાથનું દેરાસર કરીને બાંધવા સાર ત્રણ વર્ષની રાજ્યની ઉપજ વાવરી દીધી; અને સિદ્ધરાજે તે વિષે તેને પૂછ્યું ત્યારે તેણે એવા ખાતરીપૂર્વક કારણ બતાવ્યાં કે જેથી રાજાએ તેને તેની જગ્યા ઉપર કાયમ રહેવા દીધા.

૧ કુમારેખાજ અખંધમાં એમ લખે છે કે, કર્ણદેવે સૌરાષ્ટ્ર મંડળ પોતાને સ્વાધીન કર્ય પછી, વામનસ્થલી(વનસ્થલી)માં જઈ સજ્જનને ત્યાંનો દંડનાયક કરાવ્યો અને તેની જ આજ્ઞાથી સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ વર્ષની ઉપજ કરી નેમીનાથના ચેત્યનો છલો-હાર કરવામાં વાવરી. સિદ્ધરાજ વિજયયાત્રા કરતો કરતો જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં ગયો ત્યારે સજ્જનનો પુત્ર પરશુરામ ત્યાંનો દંડાધિપ (દંડનાયક) હતો તેની પાસે ઉપજ માગી. એટલે તે રાજાને રેવતાચલ ઉપર લઈ ગયો અને કર્ણવિદ્યાર બતાવી કહ્યું કે, આ બંધાવવામાં મારા પિતાએ ઉપજ વાવરી છે. જો માસાદ બંધાવવાનું પુરુષ આપને લેવું હોય તો આ માસાદ આપની પ્રત્યક્ષ છે, અને જો ઉપજ લેવી હોય તો સાદુકારે પાસેથી અપાવું. રાજા પ્રસન્ન થયો અને જાણ્યો કે સજ્જનને સાદું કામ કર્યું, બાકીનું તમે પૂર્ણ કરો. સજ્જનને છ માસમાં થી નેમીનરનું ચેત્ય કળરા સુધી કરાવ્યું હતું. એટલામાં તો તેને ન્યેષ્ટ શકિત પ ને દિને સિરોવેદના ઘઈ આવી એટલે જ્યારેપણ આદિ કાર્ય કરવાની પરશુરામને આજ્ઞા આપી આઠમે દિવસે સ્વર્ગે ગયો. ૨. ઉ.

અને મુખ્યત્વે કરીને રાત્રુંજી અને ઉજ્જવનનાં પવિત્ર ધાત્ર તેને સ્વાધીન કર્યાં. ત્યાર પછી તરત જ, રાજ દેવપાટણના શ્રી સોમેશ્વરની યાત્રા કરીને પાછો વળતાં આવ્યો અને એ બન્ને પવિત્ર પર્વતોની ભેટ લીધી. ત્યાં ઋષભ-દેવની પૂજા કર્યાના ખર્ચ સારૂ બાર માસ આપ્યાં. તે વેળાએ અદેખાર્ધને લીધે બ્રાહ્મણોએ તેને સમજાવ્યો, પણ તેણે તેમનું કશું માન્યું નહિ.

સિદ્ધરાજના વારામાં ધર્મનો વિવાદ ચાલેલા જણાય છે, તે માત્ર બ્રાહ્મણનો ધર્મ માનનારા અને જૈન ધર્મ માનનારા વચ્ચે જ ચાલ્યા છે એટલું જ નહિ, પણ વિરોધે કરીને જૈન મતમાં દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બર નામના સામસામા પક્ષના મત છે તેઓ વચ્ચે પણ ચાલેલો છે. ખેડા મતના સાધુઓની સંતા, નમાવસ્થામાં રહેવાથી અને દિશાઓ રૂપી વજ્ર ધારણ કરવાથી દિગમ્બર રહેવાય છે, અને બીજા મતના, ઘોળાં વજ્ર પહેરવાથી શ્વેતામ્બર રહેવાય છે.

કુમુદચંદ્ર કરીને દિગમ્બર મતનો સાધુ હતો તે પોતાના પ્રતિપક્ષિયોને ચોરાશી સભાઓમાં જિત મેળવી કહ્યોટ દેસમાંથી ગૂજરાતમાં ધર્મનો દિગ્વિજય કરી વધારે કીર્તિ સંપાદન કરવા આવ્યો. સિદ્ધરાજે તેને પોતાની માતાના પિતાનો ધર્મગુરુ જાણી તેનો આદરસત્કાર કર્યો, અને મયણુદેવિયે પણ પ્રથમ તો તેના અભિપ્રાયને ઉત્તેજન આપ્યું. શ્વેતામ્બરની બહુધી દેવસૂરિ કરીને કહ્યોવતીનો વિદ્વાન સાધુ અને હેમાચાર્ય એ બન્ને કુમુદચંદ્રની સામા થયા. સભા કરવાનો દિવસ કરાવ્યો હતો તે વેળાએ સિદ્ધરાજ આવીને રાજમાદી ઉપર બિરાજ્યો. તેની આજુબાજુએ ધર્મના ભેદ જાણે એવા કારભારિયો બેઠા. પછી વિવાદ કરવાને કુમુદચંદ્ર પાલખીમાં બેસીને આવ્યો, તે સમયે તેના ઉપર ચેત જન ધરાવવામાં આવ્યું હતું અને વિજય-પત્ર અથવા પત્રાવર્જ્ય તેની આગળ ચાલતું હતું તથા જયડંકા વાગી રહ્યો હતો. દેવસૂરિ^૧ અને હેમાચાર્ય પણ તે વેળાએ આવી હોંઝ્યા અને પોતાના પ્રતિપક્ષીની સામી ગાદિયે બિરાજ્યા. સામસામા પક્ષપાળાઓના મતની નોંધ આગલે દિવસે લખી રાખવામાં આવી હતી તે નીચે પ્રમાણે સભામાં વાંચી સંભળાવવામાં આવી—

૧ ઉજ્જવનના અથવા દેવતાચલ એટલે ગિરનાર

૨. ઉ. ૧

૨ દેવસૂરિ સ. ૧૧૭૪(સને ૧૦૭૮)માં જન્મ્યો, સં. ૧૧૫૨(સં ૧૦૬૬)માં દીક્ષા લીધી, ૧૧૭૪(સને ૧૧૧૮)માં સૂરિની પદવી પામી, અને સંવત ૧૨૨૬(સ. ૧૧૭૦) ના શ્રાવણ વદિમાં ગુરુવારે નિર્વાણ પામ્યો. હેમાચાર્ય આ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા. ૨ ઉ.

“કુમુદચંદ્રનો એવો પક્ષ છે કે, કેવલી ત્રિકાલદર્શી છે, અને જે કેવલ્ય
“અથવા મોક્ષ પામવાના માર્ગ ઉપર છે, તેણે આહાર કરવો નહિ; જે માણસ
“વસ્ત્ર ધારણ કરે છે તે મોક્ષ પામતો નથી; સ્ત્રિયો મોક્ષ પામતી નથી.”

“દેવસુરિ એમ કહે છે કે, કેવલીને આહાર કરવાનો બાધ નથી; અને
“જે માણસ વસ્ત્ર ધારણ કરે છે તે અને સ્ત્રિયો પણ મોક્ષ પામે છે.”

કુમુદચંદ્રની અર્ધી હાર તો યઈ ચૂકી; અને તેણે પોતાનું મત કહી
ખતાબ્યું તેના જ સાધનવડે, તેના સામાવાળાઓએ કહાપણથી રાણીમાતાનો
જે આશ્રય તેને હતો તે બંધ કરાવી દીધો. મયણુક દેવી પોતાના દેરાતો જમ
થમલો એવાને ઇચ્છતી હતી, તેણે આસપાસ ખેંટલાઓને સૂચના કરી રાખી
હતી કે, કુમુદચંદ્રની જિત થાય તેમ કરવું; પણ આ વાત હિમાચાર્યના જાણ-
વામાં આવી એટલે તે જઈને તેને મળ્યો અને સમજાવ્યું કે દ્વિગમ્યરનો
એવો અભિપ્રાય છે કે સ્ત્રીનાથી ધર્મ પાળવાનું કશું કામ યઈ શકે નહિ
અને શ્વેતામ્બર તો ખરેખરા એ મતના સામા છે. રાણીમાતાને આ પ્રમાણે
સમજાવી એટલે “મનુષ્યના આચરણથી અચાન માણસ” જે દ્વિગમ્યર તેને
આશ્રય આપતી બંધ પડી.

સામા પક્ષના વિદ્વાનોએ પોતાનો વાદ ચલાવતાં પ્રારંભમાં રાજાની
અને આશુક્ય વંશની સ્મૃતિ કરી, પછી તેઓ પોતપોતાના મતનો વિવાદ
ચલાવવા લાગ્યા. કુમુદચંદ્રનું ભાષણ કુંડું અને કપૂતરના જેવી લઘુકતી ભાષામાં
થયું; પણ દેવસુરિની ભાષણ કરવાની છટા તો, જાણે જગતના પ્રત્યક્ષની
વેળાએ ભયંકર પવનનો ઝપાટો સમુદ્રનાં મોગળને ઉછાળી નાંખતો હોય એવી
ચાલવા લાગી. પછી કહ્યોટ દેસના સાધુને તરત જ માન્ય કરવું પડ્યું કે હું
હવાચાર્યથી હાર્યો. પછી અપરાધનિવાળ બારણે^૧ યઈને હાર પામેલા
વિદ્વાનને તત્કાળ નગરપાર કર્યો; આણીમગ સિદ્ધરાજે શ્વેતામ્બરના રક્ષકતાં
વખાણ કર્યા અને તેને પોતાની આંગળિયે વળગાડીને સાગ્ગન સહિત મહા-
વીરના દેરાસરમાં પૂજા કરવાને સર્ધગયો. તે વેળાએ ઇત્ર, ચામર અને
આદિતાળગિરિ (સૂરજમુખી) જે રાજચિહ્ન તે આગળ ચાલ્યાં, વાદિત

૧ આવાં દ્વાર વિષેનો વ્હેમ જીલ દેસામાં પણ હતો: “નગરના જે અપરાધ-
“નિવાળ દરવાજામાંથી યાત્ર, કુર્મી, ફાંસિયા અને ગ્રાસદાવક વલે ચલેલી હોય
“એવા જ જઈ શકે, અને જેમાં યઈને ચલિત અને નિર્મળ હોય તે જઈ શકે નહિ એવા
“દરવાજા સાથે પશુદાર્ક જિજ્ઞાસુ અને દરોઈ વાલ સારી થા નરસી સાંભળી લેવા
“જાણવાની તત્તવવાળા લોકોના કાનને સરખાવે છે. ■ સરખામણી જાણ્યે જ બધ
“બેસતી દેખાય.” એવું જોરિખી દેતર શ્લોક છે.

વાગવાં લાગ્યાં, અને યુદ્ધ સમયના સખના વિજયનાદ થવા લાગ્યા. રાજાએ પણ સૂરિને આનાગામ અને પરાંતીજ તથા હહેગામની વચ્ચેનાં બીજાં અગિયાર ગામ આપ્યાં. સૂરિએ ધણી વાર આનાકાની કરી પણ છેવટે તેને લેવાં પડ્યાં.

આ સમયે જૈન લોકોમાં માંહેમાંહે ધણો ઝઘડો ચાલતો હતો, તે પણ બીજા ધર્મ વિષે પરિપૂર્ણ વિચાર જણાવવાને આ સમય તેઓને યોગ્ય લાગેલો જણાય છે. રૂહે છે કે, સિદ્ધરાજ સર્વ દેશમાંથી જૂદા જૂદા ધર્માચાર્યોને બોલાવી તેઓને પૂછતો કે, સારામાં સારા દેવ કયા ? સારામાં સારું શાસ્ત્ર કયું ? અથવા તાનનો લંકાર કયો ? અને પાળી શકાય એવો સારામાં સારો ધર્મ કયો ? પણ સર્વે પોતપોતાના મતનાં વખાણ કરતા, અને અન્ય મતની નિંદા કરતા, તેથી તેના મનમાં ટચુપચુ થતું અને તે ડાલતું જ રહેતું.

છેવટે તેને વધારે ખાતરીપૂર્વક પ્રત્યુત્તર હેમાચાર્ય પાસેથી મળ્યું. આ સાંધુએ રાજાને આ એક વાત કહી: “એક પુરુષને તેની સ્ત્રીએ વશીકરણ કરવાને માટે કાંઈકે પાણું તેથી તે બળદિયો થઈ ગયો. પણ એક સમયે ચરતા ચરતા ભોગળેજે એક ઔષધિ તેના ચરવામાં આવી, તેમાં દુર્ગોના પ્રતાપથી મનુષ્યત્વ આણવાની શક્તિ હતી તેથી તે પાછો પોતાની પ્રથમની સ્થિતિમાં આવી ગયો. હવે પેલા બળદે ઔષધિનાં પાંદડાં ખાધાં તેના ગુણની તેને ખબર નહતી તો પણ તેનો પરિણામ સુખભરેલો થયો; તેમ આ કળિયુગમાં મનુષ્ય ધર્માચરણ પાળે તો તેઓના મહિમાથી અત્યંત છતાં પણ તેને મોક્ષ મળે એ વાત નક્કી છે.”

કોઈના ધર્મને બાધ નહિ કરવાની જે સિદ્ધરાજની રાજનીતિ તેને અનુસરતું પ્રમાણ મેળવવાની આતુરતાને લીધે આવું પ્રત્યુત્તર મળવાથી તેણે કદાપિ વધારે પ્રસન્નતા જણાવી હશે.

અણુદિલવાડની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તે તેનો નાશ થયો ત્યાં સુધી શિવના અને જૈન તીર્થંકરના ધર્મ સમાયે ચાલ્યા આવ્યા છે એમાં થોડો જ શક છે. તેમાં કોઈ વેળા એકનું પરિણમ ચાલતું તો કોઈ બીજી વેળા બીજાનું ચાલતું. સૌમેશ્વર મહાદેવની તેણે યાત્રાઓ કરી છે તેથી અને શ્રીસ્થળના દેરાનો તેણે હાથોદ્કાર કર્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજ શિવનો જૂનો ધર્મ માનતો હતો, પણ એના સબંધી જે જે વાતો ચાલે છે તે ઉપરથી દોસી આવે છે કે તે ધર્માંધ ન હતો પણ એથી ઉતરું વળી, પ્રબધ ચિંતામણિનો કત્તો એક વાત રૂહે છે, “સિદ્ધરાજ તે દિવસથી, ગયા

“હવનાં પુણ્યપાપનાં ફળ મળે છે એવું માનવા લાગ્યો.” આ ઉપરથી આપ-ણને જણાય છે કે, હિન્દુ ધર્મનો આવો મુખ્ય અભિપ્રાય છતાં રાગને કાર્ષ્વેનાએ પણ એથી ઉલટો અભિપ્રાય હશે ખરો.

સિદ્ધપુર અથવા સિદ્ધર થહર મૂળરાજ સોલંકિયે ઔદિચ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું હતું તે વિષે આગળ લખવામાં આવ્યું છે, આ દાનનો સિદ્ધરાજે નવો લેખ કરી આપ્યો, અને વાઘાક દેશ તથા ભાલમાં એક સો^૧ ગામ બ્રાહ્મણોને દાનમાં દીધાં. ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે બ્રાહ્મણોને સિદ્ધરાજ અને તેની આલુબાલુનો પ્રદેશ ધણી જંગલી જનાવરોના બટકવાથી ભયંકર લાગ્યો અને જે છેક હવણાં સુધી પણ તેવો જ ચાલ્યો આવ્યો હતો તે છાંદીને ગૂજરાતમાં આવી વસવાતી સિદ્ધરાજ પાસે તેઓએ આજ્ઞા માગી, તેણે તેઓને તે પ્રમાણે આજ્ઞા આપીને સાબરમતીને કિનારે આસાવકી^૨ કરીને ગામ છે તે આપ્યું, અને સિદ્ધરાજી દાણા લાવે તે ઉપર લેવાતી નકાત બંધ કરી.

જૈન ગ્રંથકર્તા લખે છે કે, સિદ્ધરાજના દરબારમાં ચવનોના કારભારિયો આવ્યા હતા ત્યારે તેમણે એક ચમત્કારી ખેલ^૩ કરી બતાવ્યો હતો. તેમાં

૧ “૧૦૧ ગામનો લેખ કરી આપ્યો.” એમ સંસ્કૃત કહે છે. ૨ આસાવકી.

૩ દ્વયાશ્રયમાં લખ્યા પ્રમાણે સિદ્ધરાજે કેદારનો માર્ગ બંધાવ્યો. સિદ્ધપુરમાં હૃદયમહાલય એટલે હૃદયમાલ કાળ્યો અને જૈન દેરાસર (એલ) પણ બંધાવ્યું. પગે ચાલી સોમશ્વરની યાત્રાએ ગયો, ત્યાં મહાદેવનું પ્યાલ કરીને બેઠો એટલે શિવે દર્શન આપ્યું ને સુવર્ણસિદ્ધિ આપી તથા સિદ્ધિ એવું પણ આપ્યું. તેણે તે વેળા પુત્રની યાચના વિધિને કરી ત્યારે તેમણે એને એમ કહ્યું કે “તારો ભત્રિનો કુમારપાળ તારો કમાનુ ચાલી યશે.” ત્યાર પછી તે ગિરનાર ગયો. વિલીપણ કંપણી^૪ એટલે કે એક કંપ સુધી તે રાજ્ય કરે એમ છે હનુમાન, ખરશ્વરમ, સુક દેવ, અન્નદાતા, શક્તિ મપિ, માર્કંડેય આદિ પણ કંપણી હોવાય છે. આમ હોવાથી વિલીપણ તેને માર્ગમાં મળ્યો તે પણ ગિરનાર સાથે ગયો એમ હેમાચાર્ય જણાવે છે.

પ્રજાપતિ ચિન્તામણિમાં લખ્યું છે કે આ સ્થાને લખ્યા પ્રમાણે રત્નેશ્વર પ્રધાનોને પોતાનો પ્રતાપ જણાવ્યે એટલા મઠિ વેપારિયોને બોલાવી પોતાનું રક્ષણ સમજાવી તે પ્રમાણે નાટક બજાવી બતાવવા સૂચ્યું પછી ઈન્દ્રસખા જેવો રાક્ષ કરીને સિદ્ધરાજ જેવા બેઠો. તેણે રત્નેશ્વર પ્રધાનોને પણ જેવા બોલાવ્યા હતા. ખેલ બજાવી બતાવવાનો પ્રારંભ થયો તેમા ધણે વાયુ વાયા પછી સુવર્ણની કાન્તિવાળા મસ્તક વપા સુવર્ણની ઈંટો ખાણ કરેલી એવા બે રાક્ષસ પ્રવેશ કરીને સિદ્ધરાજને પગે સોનાની ઈંટો મૂકી દડવત્ પ્રજ્વાલ કરી દાણ નેડી બેસ્યા કે લંકાના રાજ વિલીપણ પાસેથી અગ્નિ આવ્યા હિયે. તેઓએ, દેવપૂજન કરયા પછી પોતાને રા-

લંકાના રાજા વિભીષણના દૈત્ય કારભારિયો, સોલંકી વંશનો શંગાર જે સિદ્ધરાજ તેને કહેવા લાગ્યા કે, તમે તો રામના અવતાર છો તેથી અમારા સ્વામી છો. આવો પ્રસંગ બોધને યવન કારભારિયો ડર ખાઈ ગયા, તેમને પછી યોગ્ય શિરપાવ આપીને તેમની યોગ્યતા વધારી.

જેસલમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે ત્યાંનો રાજા લાંઝા બિજિરાય ગાદિયે બેઠો તેની અગાઉ સિદ્ધરાજ સોલંકીની કુંવરી^૧ તેને દીધી હતી, તેનું લગ્ન થતી વેળાએ કન્યાની માએ વરને કપાળે રાજતિલક કર્યું, તે સમયે તેણે આશીર્વાદ દીધો. “મારા પુત્ર ! અમારી અને જે રાજાની સત્તા બળવાન થતી નય છે તેની વચ્ચેની સીમા જે ઉત્તર તેના તું પ્રતિકાર થજે.”

આ બધા બનાવોમાં માત્ર લાંઝા બિજિરાયનો પિતા દુસાજ ગાદિયે

ન્યાયિકે કરનાર સીરમનંદજીનું ન્યાય કહ્યું એટલે તેમણે જ્ઞાનદૃષ્ટિએ એમ નજીવું કે અમે તો અદ્વૈતચક્રોત્પત્ત સીસિદ્ધરાજ રૂપે અવતાર ધારણ કર્યો છો. આ હપરથી તેમણે આપની પાસે અમને મોકલી એવી વિનવિ કરી છે કે, આપનો દર્શન માટે આજ્ઞા થાય તો હું સેવામાં હાજર થઈ નહીં, અથવા એમ નહિ તો, પ્રભુ મારા હપર રૂપા કરી અહિં આવી અને દર્શન આપે. ત્યારે સિદ્ધરાજે નજા વિચારી કહ્યું: “અ-” “મારી સોલંકી અમને ન્યારે આનંદની હોર આવશે ત્યારે અમે ત્યાં આવી દર્શન આપીશું.” એમ કહી પ્રસાદીમાં, પોતાના ગળામાં ખેરેસો એકવલી હાર તેમને આપ્યા. એટલે તે લઈને વિદાય થતા રહેવા લાગ્યા કે કોઈ પ્રસંગે અમારો અપ પડે તે વેળાએ અમને સંભારો તો બળે આપની સેવામાં હાજર થઈ નહીં. એમ કહી ગયા. આ અમકાર નેઈ રહેલું પ્રધાનો તો કિમ્મટ બની ગયા અને પોતાના સ્વામીને મટિ જે સિદ્ધરાજ બક્ષીથી પ્રસાદી (પાલાક) મળી તે લઈને રવાને થઈ ગયા.

દ્વયામયમાં કહ્યું છે કે, “સિદ્ધરાજ પગે ચાલીને ઉર્મીચંદ અથવા દેવતાચય, અથવા જિનાર લંકાપીથ ત્રિભીષણ સહિત ગયો, ત્યાં નેમીનારની પૂજા કરી, પછી વિભીષણને રાજ આપી પેાતે તે જ રીતે (પગે ચાલીને) રાજુલ્લય ગયો. ત્યાં કમલદેવની પૂજા કરી નીચે આવ્યો, ને બ્રાહ્મણોને ઇક્ષિણાદિ આપ્યાં. તેમને સિંહપુર એટલે સિંહોર ગામ સ્થાપી આપ્યું તથા તેના ગુજરાત માટે બીજાં પણ ગામ આપ્યાં. પણ અશ્વદિવપુર આવી સહસ્રલિંગ સરોવર બધાથી પૂરું કર્યું. તેને માટે ૧૦૮ શિવલય તથા શક્તિના દેવાલય, ચત્રસાલા, મઠ વગેરે કરાવ્યાં, અને દસ અવતારની મનિ માએ સહિત દસાવતારી કરાવી.

૧ કર્ત્તિગોપુરીમાં મહેલું છે કે રાજકુંભરીરા રાજા અર્જુણરા સાથેની લગ્ન પછી સિદ્ધરાજે પોતાની કુંવરી અર્જુણરાને આપી. પણ આ બાદ હોય એમ નજીવ છે, કારણ કે, અર્જુણરાની બહેર દેવલદેવી નામે કુમારપાળની બહેન પરણી હતી. એ પતાન્ત ચતુર્વિંશતિ અબંધમાં વિસ્તારથી છે સિદ્ધરાજને બે કુંવરી હોય તો તે લંકા બિજયસાવને આપી હોય એવો સંભવ છે. (નૂનો ચૂલતાલી ચતુર્વિંશતિઅબંધ પૃ. ૮૬) ૨. ૬.

જેઠા તે બનાવનું જ વર્ષ નોંધેલું છે; એ બનાવ, સંવત ૧૧૦૦ અથવા ઇ. સં. ૧૦૪૪ માં એટલે સિદ્ધરાજ ગાદિયે જેઠા તેની અગાઉ પચાસ વર્ષ ઉપર બનેલો લખ્યો છે. અને જયારે બિજિરાય^૧ તેના બાપની વૃદ્ધાવસ્થામાં જન્મ્યો હતો એવું લખ્યું છે ત્યારે આ સર્વે બનાવ એક જ સમયમાં બન્યા હશે એવું આપણે માન્ય કરવું બોધ્યે.

૧ નીચેની મારી રીપ પ્રમાણે દુસાળ ગાદિયે જેઠા સંવત ૧૧૫૫ (ઈ. સ. ૧૦૯૯)માં અને સિદ્ધરાજ ગાદિયે જેઠા ઈ. સ. ૧૦૯૪ માં, એટલે એ બે સમકાલીન મહાી શકાય, પણ મિ. ફોર્બસને દુસાળની ગાદીનો સાલસંવત ૧૧૦૦ (ઈ. સ. ૧૦૪૪) ગણિયે તો ૫૫ વર્ષનો ફેર આવે છે.

શ્રી આદિનાથજીથી ૫૪ માં શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર થયા. અને ૧૩૫મા દેવેન્દ્ર થયા, તેમના ત્રીજા પુત્ર નરપત એ કચ્છના લાડેલના પૂર્વજ, અને ચોથા પુત્ર ભૂપત એ હવણના જેસલમેરના પૂર્વજ થયા; તેમાં ભાટી નામે એક કુંવર લાડેલમાં સ્થાપના કરી અને ૫૧૩મી હોતાં એના નામથી ભાટી અથવા ભાટી રત્નપૂત હોવાવા. પછી કટલીક વેદિયે રાવ લાજુ થયો. તેણે સંવત ૮૮૭ માં તલોટને કાઢ બાંધી ત્યાં રાજધાની કરી. તેના વંશમાં મહારાવલ શ્રીસિદ્ધ દેવરાજ થયો. એણે ભૂડા ભૂડા નવમઠ નિર્યા તેથી “નવમઠનરેશ” હોવાયો. તલોટના રોઠ જણાઈને ધોરાનગરના રાજાએ જેઠા કરી તેનું અપમાન કર્યું તેથી દેવરાજ સૈન્ય લઈ ધોરા ઉપર અગ્રા અને તે સુર્યુ ત્યાંથી પાછા વળતાં રસ્તામાં હુદ્રવે આવ્યા અને તે સહર રાજ જયમાન પાસેથી નિવો લીધું. વળી એણે સં. ૯૦૯ ના માધ શુદ્ધ ૫ સોમવારે પુષ્પ નક્ષત્રે પોતાના નામ ઉપરથી દેવમઠ અથવા દેવરાવળ બાંધ્યું. ત્યાર પછી મધ્ય સંવત ૧૦૩૦માં થયો, તેના પછી વાણુ સં. ૧૧૧૩ માં થયો, તેના પછી મહારાવળ શ્રી દુસાળ સં. ૧૧૫૫ માં થયા. એ દુસાળને જેસલજી નામે એક કુંવર થયો. ત્યાર પછી રજા-વસ્થામાં ગોરાડના રાજાવત મુકૂબમાંથી એક રાણી પરથયો, તેને લાંઝા બિજયરાવ નામે કુંવર થયો તે ન્હાનો હતો છતાં પણ રાજ્યના બાપાતો અને સુસદિયોએ મળીને તેને હુદ્રવાળી ગાદિયે બેસાડ્યો (સં. ૧૧૭૯). મ્હોટા કુંવર જેસલને ગાદી બળા નહિ એટલે તે રીસાઈને સિન્ધમાં નગર કંઠે શાહજુદિન ગોરીને આગરે જઈને રહ્યો. સિદ્ધરાજની કુરુચી લાંઝા બિજયરાવને જોગદેવ નામનો કુંવર થયો તેની આસપાસ ૫૦૦ સોલંકિયોની ચોખી રહેલી હતી.

મધ્યમ તો જેસલ હુદ્રવાળી માઠી લેવામાં કાપ્યો. નહિ પણ પાછળથી કહાવું લગત પાટલુ ઉપર ચડાવી લઈ જવાની શુદ્ધિ કરવાથી જોગદેવની ચોખીના સોલંકિયો ત્યાં મદદ માટે જયો એવી ધારણા કરી. સુસલમાનેનો આશય વર્ધને જેસલે હુદ્રવાને ઘેરા પાડ્યો અને લડાઈયઈ તેમાં જોગદેવ કામ આવ્યો. એટલે તેણે હુદ્રવાથી પોતાનો સરસામાન લઈ જવાની ત્યાંની પ્રલને બે દિવસની છૂટ આપી. ત્રીજે દિવસે સુસલમાન સરસા કરીમખાન(મજુનખાન)ના લશ્કરને હુદ્રવા લંટવા રીધું.

સિદ્ધરાજ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં ઐસલમાનોએ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો નથી એમ છે ખરું, તો પણ તેના દરબારમાં તેઓ પાસે પ્રતિનિધિ મોકલી સકે એટલી તેઓની સત્તા વધી હતી; તેમજ, અણહિલવાડની રાણિયે, તેઓનો અટકાવ કરવા ઉત્તરમાં જેસલમેરનું ભાટી સંસ્થાન વધારવાની આતુરતા બતાવી હતી તેને માટે કાંઈ પણ કારણ હોતુ જોઈએ તે તેજ હતું. ફેરિસ્તાએ લખ્યું છે કે, ત્રીજે સુલતાન મસાઉદ જેણે ૪૦ સ. ૧૦૯૮ થી ૧૧૧૮ સુધી રાજ્ય કર્યું, તેના વારામાં હુન્નિબ તોધાન તુગીન કરીને તેનો સરદાર અને લાહોરનો સરસુબો હતો, તે ગંગા નદીની પાર ઘરકર લઈને ગયો હતો, અને મ્હોટા મહમ્મદ બિંદા કાઈ પણ ઐસલમાને નિત મેળવેલી નહિ એટલા આધેના પ્રદેશ સુધી જ્ય મેળવતો આવ્યો હતો, તથા ધણાં ધનવાન નગર અને દેવાલયોમાંથી ધન લૂંટીને જ્યોત્સવ કરતો લાહોર પાછો આવ્યો હતો. ગજનીના રાજવંશિયોનો ધણો ખરા પ્રાન્ત છરાણ અને હુરાણમાંથી લઈ લેવામાં આવ્યો હતો ત્યારથી આ વેળામાં લાહોર તે રાજ્યનું ધણું ખરું રાજધાનીનું શહેર થઈ પડ્યું હતું અને તેઓ ત્યાં આવી વસ્યા હતા. સન ૧૧૧૮ માં, લાહોર મહમ્મદ સિલીમના તાગામાં હતું. તેને સુલતાન આર્સલામે એ શહેરનો કબજો આવ્યો હતો અને તે બાદશાહ મરી ગયો તો પણ તેના ભાઈ બહેરામની સામે થઈને પોતે તે શહેર રાખી રહ્યો હતો, તથાપિ બહેરામે તેના કબજો કરી લીધો. પણ પછીથી તેને રાજ્ય પાછું સોંપીને તે ગજની ગયો, મહમ્મદ સિલીમે શિવાયિકના પ્રાન્તમાં નાગોર કિલ્સો અજબૂત કરીને, પગાર આપી ફોજ રાખી, હિન્દુસ્થાનના બીજા રાજાઓના રાજ્યનો નાશ કરવા માંડ્યો. તેના જય થતો ગયો તેથી તખ્ત લેવાની તેને આશા થઈ, પણ સુલતાન બહેરામે તેને સુલતાનની લડાઈમાં મળાને બંધ બેસારી દીધું.

સિદ્ધરાજે પોતાનાં હથિયાતના બળવડે માળવા તાબે કરી લીધું, ત્યાર પછી તે દેશની તેણે ઘણી બેટા લીધી, તે સંબંધી મેરુત્રે કેટલીએક વાતો લખી છે. એક વાર સિદ્ધરાજ માળવે જતો હતો તેવામાં, તેનો એક મુખ્ય રથ હતો તે ઘણો જ ભારે હતો તેથી પહાડી રસ્તામાંથી લઈ જઈ શકાય એમ

સોરઠો-ગોરી શાહાણદિન, બિડિયા રાવણ લેખક.

નામ ઉપર રખલીવ, બારેસે નવ (૧૨૦૬) શુદ્ધપુર.

આ ઠેકાણેથી પૂર્વ દિશાએ સુમારે ચાર માઈને છેડે ગોરદાસ ઉપર જેસલમેર વસાવ્યું ને સર્વત્ર ૧૨૧૨ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૨ રવિવારે તોણ્ય બાંધ્યું. (જેસલમેરના ઇતિહાસ ઉપરથી). ૨ ઉ

નહતું માટે વારાહી નામનું એક ગામ વાટમાં આવ્યું ત્યાં મૂક્યો. પછી તે ગામના મુખ્ય માણસો હતા તેમાંથી કોઈ પણ રાજરથ સરખી બારે જવા બદારીની વસ્તુ પોતાને ઘેર રાખી ચકવાને કબૂલ થયું નહિ, એટલે એકેક કડકો બેરાબર સાચવી શકાય એટલા માટે તેના કટકા કરીને પોતપોતાને ઘેર લઈ ગયા. સિદ્ધરાજ પાછો વળે ત્યારે રાજરથ લઈ જવાને મંગાવ્યો તો ઉપર પ્રમાણે સમાચાર તેના જાણવામાં આવ્યા એટલે પોતાના રથનો નાશ થયો તેના બદલામાં તે લોકોને કુલ્ય અથવા વારાહીના અશુભ એવું માન ઉપનામ કહીને પોતાનો કોષ જણાવ્યો. તેમનું આ ઉપનામ, પછીથી ધણા દિવસ મુધી ચાલતું રહ્યું હતું.

એક બીજે સમયે, આજવેથી પાછાં આવતાં, સિદ્ધરાજે અણહિલવાડની પાસે ઊંઝા નામનું ગામ છે ત્યાં મેલાણુ કબ્જું. મેરતુંગ લખે છે કે, તે ગામના મુખીની અવતંક અને સિદ્ધરાજના મામાની અવતંક એક હતી; મપણુશ્રેણીનું લક્ષ થયું તે પહેલાં તેને ઊંઝાના મુખી હીમાળાના ધરમાં રક્ષણ મળ્યું હતું એવી દંતકથા હજી મુધી ત્યાં ચાલે છે તે ઉપરથી મેરતુંગના લખાણને આધાર મળે છે. આ ગામ સિદ્ધરાજના વારામાં ગૂજરાતમાં જેવું ધણુંજ આબાદ હતું તેવુંજ આજે પણ છે. અને ખેતીવાડી કરવામાં આગેવાન એવા કૌરવ કણુગ્રીની યાત્રિનું તે મુખ્ય સ્થાન છે. રાત્રિની વેળાએ ગામડિયાઓ ત્યાંની પ્રસિદ્ધ જગ્યાએ એકઠા મળ્યા હતા તેમાં સિદ્ધરાજ, મહારાષ્ટ્રથી સોમનાથની યાત્રા કરવાને આવેલા એક યાત્રાલુનો વેશ લઈને લગી ગયો. તેવામાં તેના સદ્ગુણનાં, તેની વિલા વિષેની પ્રીતિનાં, તેના આકર્ષણની સાથે માયાળુપણાથી, વર્તવાની ચાલનાં, અને સારી ચાલણીથી રાત્ર્યનું રક્ષણ કરવા વિષેનાં વખાણ યત્તાં તેણે સાંભળ્યાં. ઊંઝાના ગામડિયાઓને પોતાના રાજ સંબંધી માત્ર એકજ ખામી જણાઈ તે વિષે તેઓ કહેવા લાગ્યા કે "આપણા "રાજની પછવાડે ગાદિયે બેસવાને કુંવર નથી એટલા આપણે અભાગિયા "છીયે." બીજે દિવસે સુવારમાં, ગામના મુખ્ય મુખ્ય લોકો પોતાના રાજની ભેટ લેવા માટે રાજતંત્ર આગળ ગયા; પણ રાજને આવવાને વાર હતી તેથી દરબારના કારણારિયોએ મના કરી છતાં પણ પાસે પાયરેલી રાજગાદીનો મર્તબો નહિ સાચવતાં તેઓ સુંવાળી ગાદિયો ઉપર, પોતાને ઘેર બેસે એવી રીતે બેસી ગયા. પણ કોઈ ઉંચી પદવિના રજપૂતમાં સાદાર્થ હોય અથવા તેવી સાદાર્થ તે બતાવે તે કરતાં સિદ્ધરાજમાં વધારે સાદાર્થનો ગુણ હૃદયે મૂક્યો હતો, અને વળી આગલી રાત્રે જો વાત બની હતી તેથી કરીને હમેશાંના કરતાં તે વધારે ઝીણું સમ્યાચાર બતાવે એમ નહતું, તેટલા માટે તે લોકોને

જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં બેસી રહેવા દીધા અને મર્યાદાનો આવેલ અચરજ ઉપ-
જનવે એવો ભંચ થયો તેથી ચોપદાર ધૃત્યાદિને ધણું વિરમય લાગ્યું.

એક ખીજ સમયને વિષે સિદ્ધરાજ માગવેથી પાછો આવતો હતો ત્યારે “કાર્દનાથી સામા થઈ લડી શકાય નહિ” એવા બીજના ટોળાએ તેને રસ્તામાં અટકાવ્યો. તે સમયે તેનો પ્રધાન સાંતુ ગૂજરાતથી મેના લઈને તેમની સામે આવ્યો અને પોતાના રાજ્યને માટે ગ્રસ્તો કરાવી આપ્યો.

ગૂજરાતના આ મહાન ગાળ વિષે તેનો વધારે વૃત્તાંત લખવા અમારી પાસે ખીજ સાધન નથી એટલે તેનાં વર્ણન લખનારનાં સ્વમિવાચન માત્ર અત્રે ઉતારી લઈએ છિયે.

ગાઘા-મો જયત કુટ્યુરહો તિદ્વયળ, મજ્જમ્મિ જેતલ મરિન્દ્રો,^૧

ગિજ્જ રાયંવસ, ફક્તં છત્તં જયં જેળ. ૧

“ત્રણે લોકના ચરધીર રાજાઓમાં મુખ્ય, અને જેણે સર્વે ગાળવશિ-
“પોનો નાશ કરીને, એકછત્ર નીચે આપુ જગત આણી દીધુ એવા જય-
“સિદ્ધ નરેન્દ્રનો જય થાયો.”

મહાલયો મહાપાત્રા, મહાસ્થાનં, મહાસર. ૧

યત્ વૃત્તં સિદ્ધરાજેન ત્રિયતે તત્ત જેનચિત્ત ॥

“મ્હોટી મ્હોલાતો, મહાપાત્રા, મ્હોટાં સ્થાન, મ્હોટાં જળાશય સિદ્ધ-
“રાજે કર્યાં. તેની બરાબરીનાં ખીજ કાઢ્યે કર્યાં નથી.”

માત્રયાજ્યધિકં કિંચિત્ત સહન્તે ત્રિગીષય ॥

હતીત્ત ત્વં ધરાનાથ પારાનાથમપાકૃષ્ઠા ॥

“તે પરાધોખી એવો કે, પોતાનો બરાબરિયો માત્ર એક કાનાએ
“કરીને વધારે ચડિપાતો હતો માટે ધરાનાથે (પૃથ્વીપતિએ) એટલે સિદ્ધરાજે
“ધારાનાથનો (માળવાની રાજધાની ધારાનગર છે તેના રાજાનો) નાશ કર્યો.”

માનં કુચ્ચ સરસ્વતિ ત્રિપથમે સૌમાગ્યર્થર્થી સ્યન્ન,

રે વાલિન્નિ તપાપલ્લા કુટિલ્લા રેવે રક્તસ્યજ્યતામ્ ॥

શ્રીસિદ્ધેશ્વરપાળવાદિતરિપુસ્વયોચ્છલ્લોગિત-

સૌતોજાતનરી નવીનવનિતા રક્ષાદુધિવર્તતે ॥^૨

૧ સ જયતુ કુટ્યુરહો ત્રિમુખમયે જયસિદ્ધનરેન્દ્ર ॥

હિત્વા રાજવશ છત્રં કૃત યેન એકછત્ર રાજ્યા ॥

રઘરિણ્યામ્ તત્કથેતુ ક આવે પાડ પછુ છે તેનો. અર્થ એ છે કે સિદ્ધરાજ
પ્રમાણે પૃથ્વીમાં ખીજ કાઢ્ય કરશે ॥

“ઓ ! સરસ્વતિ, તું માન મૂક; ઓ ! ગંગા ! તું તારા સૌભાગ્યપણાને
“ગર્વ તજ દે; ઓ ! યમુના ! તારી કુટિલતા નિષ્ફળ છે; ઓ રેવા ! તું તારા
“વેગ તજ દે, કેમકે શ્રી સિદ્ધરાજ પોતાની તરવાર વતે શત્રુઓનો મ્હેલ કર્યો
“છે તેના લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલી નવીન વનિતા રૂપી નદી સમુદ્રને પ્રિયકર
“થઈ પડી છે.”

સિદ્ધરાજના શરીરના રંગ અને ઘાટ વિશે કૃષ્ણજી નીચે પ્રમાણે
લખે છે:—

“તે ગૌર વર્ણનો હતો, તે શરીર કુખ્યો હતો પણ આકાર સારો હતો,
“કાંડા સુધી તેના હાથના પોહોંચા કાળા હતા.”

તેની મર્ત્યલુંક વિશે મેષ્ટુંગ કહે છે કે—“તે સર્વે સદ્ગુણોના ભંડાર હતો,
“જેવો સુદમાં તે મહાન હતો તેવો જ દયાના કામમાં પણ મહાન હતો;
“સેવકોને તે કેલ્પવૃક્ષ સમાન હતો.”

“તેના ઉદાર હસ્ત સર્વેને વિશે મોટામાં હતો; તેના સંબંધિયો વિશે તે
“મેઘની પેઠે વરસતો; અને રણસંગ્રામમાં તે સિંહના જેવો હતો.”

તથાપિ એ જ અંથકર્તા એના વિષયાસક્તપણાને માટે એને દોષ દે છે,
અને પવિત્ર જ્ઞાણજીવનની ક્ષિયો સાથે એનાં કામચરિત્ર વિશે ક્ષમતાં
હિન્દુ વૃત્તાન્તમાં એનો ધિકાર કર્યો છે. ધર્મ સંબંધી વિષયમાં તેનું અપક્ષ-
પાતપણું હતું તે વિશે તો આચળ લખવામાં આવ્યું છે. તે સારા સ્વભાવ-
નો હોય એમ જણાય છે, અને તેની ખાનગી વેળા પણ આળસમાં ફહા-
ડતો નહિ તેમ જ રાત્રિની વેળાએ વેપ બદલીને નગરમચ્છાં જોવાની અને
નાટકશાળામાં અથવા સાંસારિક ગંમતોમાં ગુમ રૂપે જવા સંબંધીની તેની વાતો
ફહેવામાં આવી છે. તેનામાં કીર્તિનો લોભ મુખ્ય હતો. તે સંપાદન કરવાનો
તેણે સુદમાં સ્તુતિમાત્ર પરાક્રમ કરીને પ્રયત્ન કર્યો એ ઉપરથી માત્ર સિદ્ધ
થાય છે એટલું જ નહિ, પણ વળી કવિના ઉપર તેનો પ્રેમ, અને પોતાના
કુળનું રક્ષણ કરવાની અથવા તેમ જો જની શકે નહિ તો તેનું પોતાનું જ
સંસારલું રાખવાની તેની ઉત્કંઠા ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. કૃષ્ણજી લખે
છે, “એક પણ પુત્ર થવાની તેના મનમાં ધણી ઇચ્છા હતી; અને મહા-
“કવિની તે ધણી ઉત્કંઠા રાખતો, પણ તેની એક આશા પૂર્ણ થઈ નહિ;
“તથાપિ પોતાના વંશનો પ્રતિહાસ તેણે લખાવ્યો.” અને પોતાનું નામ અંધા-
શમાં રહી જાય નહિ એ જ તેની ઇચ્છા હતી તેથી તેણે ગૂજરાત અને સોરઠ

ઉપર ઉદારતાનો હાથ રાખી લગ્ય દેવાલયો, અને સરોવરો ખંધાવ્યાં, તે એવા કે તેઓનાં ખંડેર હજી લગી પણ દેખાત રહીને સાદા મનુષ્યોને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે અને પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસિયોને નિસ્મય પમાડે છે.^૨

સિદ્ધરાજની વર્તણૂકમાં ગમે તે ખાંપણ હોય, તથાપિ એકંદરે તે હિન્દુ રાજાઓમાં જોવી પદ્ધતિને ચોખ્ખું છે એમાં કંઈ સંદેહ છે જ નહિ; તે યશ-વીર, વીર્યવાન, અને સાહસિક રાજા હતો, અને તેનો ઇતિહાસ લખનારાએ તેને, “ગૂજરાત દેશનો યંગાર અને ચાતુર્ય વંશનો દીપક” કરીને લખ્યું છે તે ઘટિત જ લખ્યું છે. તેના રાજ્યના વિસ્તાર વિષે એકંદર આકારમાં સુમાર બાંધી શકાય છે, પણ ખાતરીપૂર્વક વિગતવાર ધારી શકાતું નથી. ખરા ગૂજરાત દેશના રાજ્ય ઉપર તે વનરાજના વારસ તરીકે બેઠો તે પ્રમાણે તેટલો દેશ તેણે મજબૂતાઈથી હાથ કરી રાખ્યો હતો; અને તેની આસપાસ કિલ્લાઓની સ્હાર આવી રહી હતી; તે કિલ્લાઓ કાંઈ થોડા વિસ્તારના કે બળના નહિ હતા. અય્યગઢ અને ચંદ્રાવતી તેના પરમાર આશ્રિ-તોના હાથમાં હતા, તે અણહિલવાડની ઉત્તર દિશાની સીમાના કિલ્લાઓ હતા; મોઢેરા અને ઝીંજીવાડા પશ્ચિમમાં હતા, અને ચાંપાનેર અને ડભોઈ પૂર્વમાં હતા. તે સાથે ખીજા કિલ્લાઓ પણ હતા તે ઉપર સિદ્ધરાજની ખવજાઓ ફરકતી હતી, અને તેના કોટપાલો તેમાં વસતા હતા; પણ તેઓને દરતગત જે ફળદ્રુપ પ્રદેશ આવ્યો હતો તે વિજય પામતા સિદ્ધ(જયસિદ્ધ)ની માત્ર બહિ હતી. મૃગરાજ અથવા પ્હેલા સ્ત્રીમદેવના વારામાં તેઓના હાથમાં

૧ રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધનાં કરેલાં બહેર કામો નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે—

હમોઈના કિલ્લા અને તેને ચાર ચાર માઈલને અંતરે ધર્મોદા વીરાઓ, કપડ-વંજમાં કુંડ, ધોળામાં માલવ્ય સરોવર, રૂદ્ર મહાલય, તથા દેસાં; રાણીની વાવ, સદસલિંગ સરોવર, સિદ્ધરાજના કુંડો, સાયલાને કિલ્લો, દસ હજાર દેશનો દસાલસ, વીરમગામનું સુન તલાવ, દાધરપર, વઢવાણ, અનંતપર, ને સુભારીના ગડો; સરધર તલાવ, ઝિંજીવાડા, વીરપર, ભદ્રવા, વેર્સોમપર, ને ચાનના ગડો, હંડોલા, ને સિ-દ્ધિજીપુરના મહેલો; રેદાદનો કીર્તિસ્થંભ, ભેવપુર, અને અનંતપુરના કુંડો એ સર્વે સિદ્ધરાજે બનાવ્યાં છે. ૨. ઉ.

૨ હાઈ બેકન લખે છે કે, “જોકણે વિનાનાં ચાણસેએ સારામાં સારાં કામ કરેલાં અને પાયા નાખેલાં એવામાં આવશે, તેનું કાલજ એ ■ કે ન્યારે તેઓના સરીની પ્રતિમા બતાવવાને તેઓ ફળદ્રુપ થાય નહિ તાદ્રે તેમના મનની પ્રતિમા બતાવવાને તેઓ મથલ કરે છે.”

જોટકું રાજ્ય હતું તે કરતાં જયસિંહના વારામાં કાઈ પ્રકારે ઓછું ચૂંચું ન હતું. તે ઉપરથી તેની ઉત્તર સીમા, આશુની પેલી પાર જાતોરની પડોરા મુઘી જઈ અડેલી અને તેમાં કચ્છ તો આવી ગયેલું હતું. આપણે જોયું કે સોરઠ અને માળવામાં તેની આજુ વતીઈ હતી, અને દક્ષિણમાં તેનું રાજ્ય ઠેક દક્ષિણ દેશમાં વિસ્તાર પામ્યું હતું અને મેરુતુંમ કહે છે કે કે-લાપુરના રાજાને તેણે ભય ઉત્પન્ન કરાવ્યો હતો. કનોજના રાજાએ સાથે તેને

૧ મૂળરાજે લાખા કુલાણીને માલખો ત્યાર પછી કચ્છ આગ્રાધ વંશમાં આપ્યું છે. વળી ભીમદેવના સમયમાં પશ્ચિમ તેમને લાગે હતું એમ ભીમદેવનું એક લાખપદ સંવત્ ૧૦૮૬ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ નું છે તે ઉપરથી જણાય છે. તેમાં જણાવેલું છે કે, કચ્છ મંડળ માંહેલા વણીસકમાંથી આજી રહેલા આચાર્ય ઝગન સિંહના પુત્ર અનંતપાળને મસૂરા ગામ આપ્યું છે. એ મસૂરાનું હાલનું સ્થાન મુકરર વઈ રાહનું નથી. તેમ જ સિદ્ધરાજનું રાજ્ય પશ્ચિમ કચ્છમાં હતું, તેનું પ્રમાણ બદ્રેસર માંહેલા એક ચિલાલેખથી મળી આવે છે. સદાશુ ચિલાલેખ સન ૧૧૩૯ (સંવત્ ૧૧૯૫ આઘાદ શુદ્ધ ૧૦ રવેર)ની મિતિનો છે. તે લેખ ઉપરથી જણાય છે કે-કાંકાક તે વખતે સિદ્ધરાજનો પ્રધાન હતો અને કચ્છ બદ્રેશમાં તે વખતે સ્થાનિક રાજ્યકર્તા મોટા રાજા આસપાળનો કુંવર કુમારપાળ હતો. કાચ્છ કે એ બાગેચે ચિલાલેખ નેની ૫-૬ લીટિયો વાંચી શકાય તેવી છે, તે ઉપરથી એ લેખ રાજા આસપાળના કુંવર કુમારપાળે બાધિશ્વ કુમારપાળેશ્વરના નવા દેશમાં ને ઉલેશ્વરનાં નૂતન દેશમાં પૂલ કાવાનો દક્ષિણ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણને લખી આપેલો જણાય છે. ૨. ઉ.

૨ શિલાર (શિલાદાર) અથવા કોલાપુરના મહામંડળેશ્વર, કન્યાજીના સોલંકિયાના વંશપરંપરાના મુખ્ય જમીનદાર હતા. શેષલ એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલના પુસ્તક. ૪ થાને પૃ. ૪, ૩૭ મે, અને ટ્રાન્સાક્શન્સ આફ ધી ઈસ્ટિન્ડિયન સોસાયટીના પુસ્તક વીલને પૃ. ૩૬૪ મે નવી આવૃત્તિ પૃ. ૪૧૩. વળી જુલો શ. ગો. બે. દક્ષિણનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૧૨૧-૧૨૫.

આ સમયે કોલાપુરની પન્ડાલા સાખાનો રાજા બીજો લેખ હતો. તે વંશની કેક ઇકિત નીચે પ્રમાણે છે:-

વિલાધરના રાજા જિમ્મલોદનો પુત્ર જિમ્મલવાહન જેણે સંખચુડ નામનો છવ જગત્યો હતો, તેના વંશજ શિલાર અથવા શિલાદાર નામના મહામંડળેશ્વર રહેવાયા; તેઓ વળી તાગરપુરવસથીશ્વર ચણુ રહેવાતા હતા. શિલાદારાદ્યવંશોર્વ તાગરેશ્વર મુસુદામ્. આ શિલાદારોના ત્રણ વંશ યથા છે, તેમાં ત્રીજા વંશના રાજાઓ કોલાપુર, મિરજ કહોઈ ઉપર રાજ્ય ચલાવતા હતા. પછી તેમણે કેલેક કાળે દક્ષિણ કોંકણ પોતાના રાજ્યમાં વધારી લીધું હતું. તેમની વંશચલિ આ પ્રમણે છે:- ૧ જતિય, ૨ નાવિમ્મ, ૩ ચન્દ્રાદિત (ચન્દ્રરાજ), ૪ જતિય બીજો, ૫ ગૌઆરક, (ગુવલ ૧ દો, કીર્તિસાજ, અને ચન્દ્રાદિત, એમ ત્રણ બાઈ હતા.), ૬ માર્ગસિંહ, એના પુત્રો ગુવલ

લડાઈયો યઈ હતી, અને તે વેળાએ તેણે ગંગા નદીના જળમાં પોતાની તરતાર ધોઈ હતી એવું ચંદ બારોટ સૂચવે છે, તે સાથે વગી સર્વ જય મેળવવાની જે તેની ધામણ હતી તેની સાથે તેનો અટકાવ કરવાને મેલાડ અને અજમેરના રાજાઓએ સપ કર્યો હતો એવું લખે છે પ્રસિદ્ધ ચિત્રો ડના એક લેખમાં લખ્યું છે કે, “જયકીરામાં તેનું અગ્ર જડી દીધું હતું, અને તેનાં કૃત્ય પૃથ્વીના પડ ઉપર ગાજ રણા હતા” વગી તેદેગોના દત્તિ હાસ લખનાર પશુ સાક્ષી પૂરે છે કે તેનું નામ અને તેના પાદમ રૂપૂત સ્થાનના એકેએક રાજ્યના ઇતિહાસમાં નોંધાયો છે

સિદ્ધરાજે ઈ. સ. ૧૦૬૪ થી ૧૧૪૩ સુધી ઓગણપચાસ ૫૫ રાજ્ય કર્યું

ખીલે, લોજ પેટો, બકાલ અને ૭ મહાદિત્ય, આ ઉકાનો કુવર ૮ ચિત્રચાઈ, તેના ૮ લોજ ખીલે એના લેખ સં ૧૧૦૧ થી ૧૧૨૭ સુધીના મને છે જાણ મીરો લગભગ સં ૧૧૩૬ (ઈ સ ૧૨૧૪)માં શિવાદાર વસવા રાજાઓનું રાજ્ય ખીનાયો લીધું છે

૧ સિદ્ધરાજ વિ. સ. ૧૧૯૮ (ઈ. સ. ૧૧૪૩)ના મસિક શુદ્ધિ ૩ ને દિવસે દેવ થયો મયણુલ દેવી સમર્પા યઈ હતી તેવામાં તેને રૂપ આપ્યું કે “જાણે મારા મુખમાં સિદ્ધ પેટો” આ ઉપરથી સિદ્ધરાજનું નામ જયચિંદ પાડવામાં આ પુ અને કદાપિ સ્વપ્નાના આ સિદ્ધનો જનાવ સમરણમાં રહેવા માટે, પછવાડેથી તેણે સિદ્ધ સવત્ ચલાવ્યો હોય એમ કલ્પના યઈ શકે છે

જે મહા પરાક્રમી અધિરાજ વાય તેના નામથી સવત્સર પ્રવર્તે છે સવત્ ૧૧૭૦ એટલે ઈ. સ. ૧૧૧૪ માં સિદ્ધરાજ જયચિંદના નામથી “સિદ્ધ સવત્સર” આપાદ શુદ્ધિ ૧ થી ચાલેયો જણાય છે સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓએ તેણે તિલ્કા અને સુગન્ધ (સાગન્)ને ત્યાંના કદાધિપતિ (હડનાવક) કરાવ્યો ત્યાર પછી તે માતમાં આ સવત્ સરો પ્રચાર થયેલો, જે આ સાગ્ને સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ વર્ષની ઉપજ ખેતને જે દેર બધા પુ છે, તેનો સવત્ ૧૧૭૬ નો છે તેમાં સિદ્ધ સવત્સર નોખી નથી તેથી ત્યાર પછી સુમારે ૭ વર્ષે સારો જમાવ થયા પછી આ સવત્સર તેણે પ્રવર્ત્યો અને પછી કુમાર માળ થયો તેના સમયમાં આ સવત્સરનો પ્રચાર થયો તે ઉપરથી કુમારપાળે તે નવો ચલાવ્યો, એમ અજબવતિલક સૂચિયે પોતે સ. ૧૩૧૨ માં દ્વાપરવર્તુ પુનરાવર્તન કર્યું તેના ૨૦ માં સર્ગમાં જણાવ્યું છે અંજણપુર અથવા જે હમણા અંગેરાં કહેવાય છે, તેમાં સોદલ નામની વાવ છે, તેના લેખમાં આ સિદ્ધ સવત્સર ૩૨, વિક્રમ સવત્ ૧૨૦૨ લખ્યા છે તે લેખ માયીન છે, તેથી એ ઠેકાણે વાવ દરો તે પર્ણિજવાથી ફરીને લાજ વિ. સ. ૧૩૭૫ માં રાજોશી મહિપાળ દેવના રાજ્યમાં મોટા તાલિના વધી સોદલે આ વાવ (પાદસાહ સતીમસાહના રાજ્યમાં) કરાવી છે, એમ લાવનમાં ના માયીન રોધસમદ ઉપરથી જણાય છે

અકેરણુ ૧૧.

કુમારપાળ

સિદ્ધરાજને પુત્ર હતો નહિ તેથી, સ્ત્રીમદેનને પુત્ર તરીકે દેવીના પેટને
દેશના કરીને કુવર હતો અને જે કૃષ્ણ મોલની રાજાને મોરમાઈ બાઈ

શ્રીસિદ્ધરાજના પછી અદ્ભુત મહિમાવાળો અને પુણ્ય કરીને જેનો ઉદય નિશ્ચય
થયો છે એવો કુમારપાળ રાજ્ય કરતો હતો તેના સમયમાં શ્રી શૂદ્ધિલવચમાં પ્રમુત
ગરિમીધાર(બહુ મહત્તાનું સ્થાન)વશામડન શ્રીસાધાર થયા તેનો પુત્ર ચૈતુકયાગની
ગૃહક (ચૈતુકયાગના અગ્રણી રક્ષક) અને વિખ્યાત એવો સદ્ગુણિ નામે થયા તેના
પુત્રો પૃથ્વીમાં બળવાન અને સૌરાષ્ટ્ર દેશની રક્ષા કરવામાં સમર્થ થયા તેમાંથી
સોમનાથ હતો તેણે પોતાના પિતાના નામ ઉપરથી પ્રભાસપાટણના સોમનાથના
દેશના ચોક્કસ રેડ બધાની તેમાં “સદ્ગુણિચેશ્વર”ની સ્થાપના કરી છે તેના બીજા
હીરો મૂક્યો હતો, તેણે સદ્ગુણિચેશ્વરની પચોપચાર પૂજને અર્થે મચળપુર એટલે માંજ-
રોજની દાણ દેવાની માડવી ઉપર પ્રતિ દિવસના ઇલાક લાગા કરાવી આપ્યા છે
એ લેખનો કાંઈ વિક્રમ સવત્ ૧૨૦૨ આશિન વદિ ૧૩ સોમવાર સાથે સિંહ સવત્
૩૨ છે અજુહિલવાડની માડીનો પ્રભાવ રહ્યો ત્યાં મુખી આ “સિંહ સવત્સર”
આનેલો જણાય છે અર્જુન દેવના સમયનો વેરાવળનો લેખ છે તેમાં વિક્રમ સવત્
૧૩૨૦, વદીથી સવત્ ૮૪૫, સિંહ સવત્ ૧૫૧ છે ચૈતુકય મહારાજ અર્જુન દેવના
રાજ્યમાં તેના મોટા કારભારી રાણુક માલ દેવ હતા ત્યારે સોમનાથ પાટણમાં
પાટણપતાચાર્ય ગડશ્રી પરમ વીરભદ્ર તથા મહાશ્રી અમલસિંહ આદિ પચમળની પ્રાપ્તિ
મટે અમીર શ્રી રૂઝુદીન રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે કઈ કામ મટે હરમુલ દેશનો
ખાલે અમુ પ્રાદિભનો દીરો પીરોજ તેણે મસીદ કરાવી વગેરે હકીકત તથા હિન્દવી
સને ૧૧૨ છે, એમ બાવનગર માનીન શોધસમુદ્ધ ઉપરથી જણાય છે આમ છતાં
પણ આશ્ચર્યકારક વાત એ છે કે, ચૈતુકય વચના લોભા લીમ આદિના તામરદામાં
એકલો વિક્રમ સવત્ કોતરવામાં આવેલો છે આ ઉપરથી નહીં યઈ રાકતું નથી કે
સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામ ઉપરથી સિંહ સવત્સર ચાલ્યો કે કોઈ બીજાના નામથી
ખાલે કોઈ સિંહ નામધારી ખાળવા જઈએ તો પોરબદરના એક લેખમાં સૌરાષ્ટ્રના
મહાલેશ્વર સિંહનું નામ આવે છે, અને તેના કામ ઉપરથી સિંહ સવત્સર ચાલ્યાનું
-હેવાય છે પણ સવત્ ૧૧૦૦ માં તે સિદ્ધરાજે સૌરાષ્ટ્ર પોતાના સ્વાધીનમાં કર્યું
હતું તેવા સમયમાં કોઈ બીજાને સવત્સર ચલાવવા દે એવો સમ્ભવ જણાતો નથી,
તો પણ એવા છુદ્ધ સિંહે સિંહ સવત્સર ચલાવ્યો હોય એવો સમ્ભવ જણાતો નથી
સિદ્ધરાજ જયસિંહે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપવા મટે એક ગામ વસાવી તેનું નામ
સિંહપુર પાડ્યું તેવી રીતે નવા સવત્સરનું નામ સિંહ સવત્સર સ્થાપન કર્યાનો
સમ્ભવ વધારે બધવેસતો જણાય છે ૨ ઉ

૧ એક પુરાતનમાં ખઉલા એવું નામ છે તે જાકુનાનો અપભ્રંશ છે, એમ છતાં
સૌરાષ્ટ્રે તેનું નામ ચલ્લાદેવી લખ્યું છે તે કદાપિ જ નો ચ વચાયાથી ફેરફાર થઈ

યતો હતો તેના વંશમાં ગાદી ગઈ. ક્ષેમરાજનો પાત્ર અને દેવપ્રસાદનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ^૧ કરીને હતો તેને ત્રણ કુંવરો ને બે કુંવરીયો હતી. કુંવરનાં નામ મહીપાલ, કીર્તિપાલ અને કુમારપાલ હતાં; કુંવરિયોનાં નામ પ્રેમલદેવી અને દેવલદેવી હતાં. પ્રેમલદેવી કાન્દારદેવ (ઉર્ધ્વ કૃષ્ણદેવ) બ્દેરે પરણી હતી, તે જ્યસિદનો સેનાપિપતિ હતો; દેવલદેવીને કારિમરનો^૨ રાજા પરણ્યો હતો.

મેરુતુંગ લખે છે કે, આયુદ્ધિક શાસ્ત્રવેત્તાઓએ સિદ્ધરાજને કહ્યું હતું કે, તમારા પછી કુમારપાલ ગાદિયે બેસશે. તથાપિ તે નીચા કુળનો હતો માટે સિદ્ધરાજને એ વાત ગમી નહિ અને તેને મારી નાંખવાનો તે નિરંતર લાગ ખોળ્યાં કરતો હતો. કુમારપાલ નાચી ગયો અને તાપમનો વેપં બારણુ કરીને પરદેશમાં કેટલાંક વર્ષો સુધી ફરતો રહ્યો. તે જ્યારે અણહિલવાડે પાછો આવ્યો ત્યારે શ્રી આદિનાથના અપાસરમાં નિવાસ કર્યો. સિદ્ધરાજે પોતાના પિતા કર્ણના શ્રાદ્ધને અવસરે પોતાની શ્રદ્ધા બતાવવા માટે સર્વે તપસ્વિયોને અર્પણ કરવા પૂજા કરવા સારૂ એકઠા કર્યા હતા; તેમાં કુમારપાળ તાપસના પગનું પ્રક્ષાલન કરતાં તે તેને કમળના જેવા મુંવાળા લાગ્યા અને ઉર્ધ્વેશ્વર આગ્રે અને બીજાં લક્ષણુ જેવા ઉપરથી તેની ખાતરી થઈ કે આ પુરુષના

બધો દોષ એમ કંઈના થાય છે. આઠલા દેવી નામે એક કૃષ્ણલી પર્યાંમના પાટણમાં રહેલી હતી. તે વારાંમના કર્તા શુભવતી હતી. અને ધર્મમર્ચાંદ એવી પાળતી હતી કે પતિમતા શ્રી પણ તેને પૂછેંએ નહિ. મળશને તેનાં આર્વાં વખાણું સાંભળીને સવા લાખ રૂપિયાંની ઠહારી સેવકો સાથે ગ્રામણીને તેને (મુલતી) ઘરેણે સખી. પછી બીજેજ દિવસે મૂળરાજને માળવા જિતવા બંધું પડ્યું ત્યાં બે વર્ષ રોકાયો. એટલી તેની ગેર-હાજરીની મુલતમાં તેનાં વખાણુ યતાં હતાં તે પ્રમાણે જ નિવશપૂર્વક રહી, તેથી રાજા તેના વપર પ્રહસ થયો, અને પોતાના અંત પુરમાં તેને દાખલ કરી આ અણલા દેવીને હરિપાલ નામે પુત્ર થયો તે જ ક્ષેમરાજ.

૧ ત્રિભુવનપાળની કામભાર દેવીથી તેને ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ થઈ હતી.

૨ વલભાણનો કર્તા કૃષ્ણજી લખે છે કે—

(દરિગીતનાં જ અર્થ.)

દક પુત્રી પ્રેમલનામતો, જયાર્દિહ સેનાપતિ વરી,

કારમીરદેશપિપકે કર પુત્રી દેવલકુ ઘરી. ૧૭

આ ઉપરથી દેવલદેવીને કામભારના રાજા બ્દેરે પરણ્યાનાં લખ્યું છે, પણ ખરે જોતાં તે ત્રિભુવનપાળની કામભારની રાખીની તે પુત્રી હતી તેને બદલે તે કામભારની રાણી એમ સરતચૂક થઈ ગયેલી જણાય છે, કેમકે દેવલદેવીને શાંભરીના આજ અથવા અણોરાજ સાથે પરણાવી હતી તે વિષે હવે પછી જ્ઞાન્ત આવશે.

ભાગ્યમાં રાજ્ય કરવું સંભવું છે. કુમારપાળ, રાજાના મુખ ઉપરથી વર્તા
 ગયો કે રાજાએ અને ઝોળખ્યો, તેથી પોતાનો વેગ બદલીને પોતાને દેવડી
 (દેવસ્યડી) ગામ સત્વર જતો રહ્યો. કર્ણ રાજાએ તેના દાદા દેવપ્રસાદને
 જે ગામ આપ્યું હતું તે જ આ ગામ હતું. એને જાણવાને પછવાડે માણસો
 મોકલ્યાં હતાં તેથી જાનો આલિંગ (ઉર્દે સાજન) કરીને એક કુંભાર હતો
 તેણે તેને વાસણ પકવવાની નિમા હતી તેમાં ધાણી દીધો. અદિયી લાગ
 જોઈને કુમારપાળ નાહો તો ખરો પણ એક ખેડૂત દુઝા દહોતો હતો તેણે
 તેને ખેતરની વાટે કીટવાને માટે કાંટાનાં ઝાંખરાં એકઠા કર્યાં હતાં તેના
 દગલામાં જે સંતાડી દીધો હોત નહિ તો તેની પછવાડે જાણનારા લગભગ
 આવી પહોંચ્યા હતા તે તેને પકડી પાડત. રાજાના માણસો પગલું ફેલાડતા
 ફેલાડતા જે ખેતરમાં તે સંતાઈ પડ્યો હતો ત્યાં આવ્યા તે તપાસ કરી,
 તેમાં જે દગલામાં તેને ધાણો હતો તે પણ બાલાવતી તપાસી જોયો. તથાપિ
 જેની ઝોળ કરવાની હતી તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ એટલે આ ટેકાણે વધારે
 શોધ કરવાનું છોડી દઈને તેઓ ધરબણી પાછા વળ્યા. ખીજે દિવસે ખેડૂતે
 કુમારપાળને સંતાઓ હતો ત્યાંથી ફેલાડ્યો એટલે વળી ત્યાંથી તે નાહો.
 આગળ જતાં ચાક્યો ત્યારે તે એક ઝાડની છાયા નીચે ચાક ખાવાને બેઠો.
 ત્યાં તેના જોવામાં એક ઉદર આવ્યો તે પોતાના દરમાંથી એક પાત્રી એક
 એવા એકવીસ રૂપિયા બાહાર લાવ્યો. આ પ્રમાણે પોતાના દરમાં જેટલા
 રૂપિયા હશે તેટલા ફેલાડી રહ્યો એટલે પાછો દરમાંથી જવા લાગ્યો. ત્યારે
 કુમારપાળે ધરીને જેટલા રૂપિયા બાત્રી રહ્યા હતા તેટલા લઈ લીધા, અને
 આ પ્રમાણે ચમત્કારિક રીતે, સાધન મળ્યું એટલે પ્રવાસ કરતો આગળ
 ચાલ્યો. જતાં એક વાણિયાની સ્ત્રી તેના જોવામાં આવી તેની સાથે ગાડિયો
 ને ચાકરો હતાં, તે પોતાને સાસરેથી પિયર જતી હતી. ચાક ખાવાને માટે
 તે સર્વેએ રસ્તાની બાજુએ ઢાળો કચ્ચો હતો. કુમારપાળે ખાધાપીધા વિના
 ત્રણ દિવસ સુધી ચાલ્યાલ કચ્ચું હતું અને જૂખ કાઢીને લાગી હતી તેથી
 માણસો ખાવું ખાતાં હતાં તેમની પાસે હાજરી કરવાનું માગ્યું, એટલે તેઓએ
 તેને સત્કારપૂર્વક ખાવાનું આપ્યું.

૧ એ ખેડૂતનું નામ લીમસિંહ હતું. કુમારપાળે તેને વચન આપ્યું કે સમય
 આવતાં તમારા આશયનો ખાદ્યો હું વાળી આપીશ.

૨ આ સ્ત્રી ઉદગર નામની રૂઢેવાથી હતી અને તેનું નામ દેવાથી (મી દેવ)
 હતું. કુમારપાળે તેને જુદેન તરીકે ગણવા વચન આપ્યું.

દેશમાં ધણે આધે પ્રવાસ કરવો^૧ કરતો તે આખરે સ્તંભતીર્થ અથવા ખંભાતમાં આવી પહોંચ્યો. અને ઉદયન મંત્રીને ઘેર ખાવા સાદ ગયો. ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે મંત્રી તો પૌપધશાળામાં ગયા છે એટલે પોતે ત્યાં ગયો. ત્યાં ઉદયનને હેમાચાર્યના ભેગો દીટો. આચાર્યે કુમારપાળને દીટો કે તરત તેને આખા દેશનો હવે પછી થનારો રાજ્ય કહીને બોલાવ્યો. કુમારપાળ પોતાની તે વેળાની સ્થિતિ જોઈને અને જે ભયમાં તે હતો તેને વિચાર કરીને બોલ્યો કે આતું ભવિષ્યકથન તો મનાય નહિ એવું છે, પણ હેમાચાર્યે ફરીથી ખાતરી કરીને કહ્યું, ત્યારે કુમારપાળે કાંઈ આપ્યો કે જો તમારું ભવિષ્ય ખરું પડશે તો હું જૈન ધર્મ પાળીશ. પછી ઉદયન મંત્રિયે પૈસા અને જોઈતો સરસામાન આપ્યો^૨ તે લઈને કુમારપાળ માળવે ગયો, અને કુંડગેશ્વરના પ્રાસાદમાં એક પથ્થર ઉપર નીચે લખેલી મતલબનો લેખ લખાવીને ધણું આશ્ચર્ય પામ્યો:—

ગાથા—કુળે વાસ સહસ્તે સયન્નિગરિજાળ નવનવ્દ્વલિભે

હોહી હ્રમર નરિન્દો ત્વ નિકમરાય સારિવ્દો

“પવિત્ર ૧૧૯૯ સું વર્ષ વીસા પછી હે ! વિકમરાય ! કુમારપાળ રાજ્ય ધશે, તે તારા જોવા થશે.”

૧ રસ્તામાં કુમારપાળનો બોસરી નામનો મિત્ર મળ્યો. તે સાથે આવ્યો. તે ગામડામાં માગી આવી રાત્રને ખવરાવતો. એમ આવતે જાને મિત્રો ખંભાત (સ્તંભતીર્થ) ગયા.

૨ કુમારપાળ ખંભાતમાં હતો તેવામાં તેને પકડવા સિદ્ધરાજનું સરકાર આવ્યું, તેથી કુમારપાળ હેમચંદ્ર પાસે પાછો આવ્યો. તેને તેણે એક ઓંકરામાં સંતાળ્યો. ઉપર ખજુરી વગેરેનાં કાળખાં ઢાંધી મૂક્યાં. શેષધનારા ત્યાં આવ્યા ખરા, પણ કુમારપાળ તેને ન મળવાથી પાછા ગયા. ત્યાંથી કુમારપાળ વટપદપુર (ધણું ફરી વડોદરા) ગયો. આંહી જૂજ લાગવાથી ઠંઠુકે નામના વહિયારાની દુકાને ગયો ત્યાં ભુંજેલા ચણાની પૃષ્ઠા કીધી, અને પૈસા સાથે ન હોવાથી હાથે ચણા માગ્યા, વાણિયે તે આપ્યા. ત્યાંથી ભૃગુકન્થ (ભરૂચ) ગયો ત્યાં એક જોશુએ તેને એક દેરાની જ્વલ ઉપર કાળી દેવી નામનું ચઢી જોડેલું જોઈ ભવિષ્ય કહ્યું કે તમે થોડા વખતમાં રાજ્ય ધરો. ત્યાંથી કોલહાપુર ગયો ત્યાં તેને એક યોગીએ જૂજસાતની માટી મળવાનું ભવિષ્ય કહ્યું અને બે મંત્ર શીખવ્યા. ત્યાંથી તે કાંચી અથવા કાંચિવરમ ગયો. ત્યાંથી કોટગપટન ગયો. (એ ધણું ફરી કોલમ અથવા કિવલોન હશે) ત્યાંને રાજ્ય પ્રતાપસિંહ તેને ગ્રહોઠા બાઈ તરીકે માન કરી સહરમાં લાવ્યો અને તેના માનમાં સિવનું કુમારપાળેશ્વર નામનું દેવે આંખું તથા તેના નામનો સિકો પામ્યો. ત્યાંના રાજની રત્ન લઈ કુમારપાળ ચિત્રદુટ અથવા ચિતોડ ગયો અને ત્યાંથી કુમારપાળ રત્નગળ ગયો. ૨. ઉ.

તે જોવામાં માળવામાં હતો તેવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે સિદ્ધરાજ સ્વર્ગવાસ પામ્યો છે. એટલે ગૂજરાત જવાને તેણે નિશ્ચય કર્યો. પણ પેટ ભરવાને પૂર સાધન હતું નહિ તેથી અણુદિલવાડ જઈ પૂહોંચતાં તો તેને વાટમાં ઘણાં સંકટ આવી પળ્યાં.

એક દંડોઈએ દયા આણીને તેને ખાવાનું આપ્યું તે ખાઈને કુમાર-પાળ પોતાના બનેલી કાન્હડદેવને ઘેર ગયો. સિદ્ધરાજે પોતાના મરણ પૂછેલાં, તેના પ્રધાન અને કારભારિયોને બોલાવીને પોતાને ગળે હાથ મૂકાવી સમ ખવરાવ્યા હતા કે મારી પાછળ કુમારપાળને ગાદી ઉપર બેસારવેા નહિ. આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં તો તેણે પોતાને દેહ છાંડ્યો. કાન્હડદેવે સમ ખાધા હતા કે નહિ તે જણાયું નથી, પણ કુમારપાળ આવ્યાના તેણે સમાચાર સાંભળ્યા કે તરત જ પોતાની હવેલીમાંથી બહાર આવીને તેને આદરમાનથી મળ્યો, અને તેને પોતાની આગળ ચઢાવીને ઘરમાં લઈ ગયો. બીજે દિવસે સવારમાં પોતાના ચાકરોને એકઠા કરીને તે કુમારપાળને દરબારમાં લઈ આવ્યો. રાજાની પછવાડે કેને ગાદિયે બેસારવેા તે નક્કી કરવાને, કાન્હડદેવે (કૃષ્ણદેવે) મહાન સિદ્ધરાજના આસન ઉપર પ્રથમ એક કુંવરને તે પછી બીજાને બેસાર્યો તે કદાપિ, કુમારપાળના બાઈ મહીપાળ અને કીર્તિપાળ હશે. પહેલો તેના ખાચલા પોપાક ઉપરથી સર્વની નજરમાં ઉતર્યો નહિ એટલે તેને ખાતલ કરવામાં આવ્યો. બીજા કુંવરને ગાદી ઉપર બેસારીને એકઠા મળેલા કારભારિયોએ પૂછ્યું કે, “જયસિંહ અરાડ” દેશ

૧ કળાંટે ગૂર્જરે ^૩છાટે સૌરાષ્ટ્રે ^૫કચ્છસેન્ધવે ।

૭ હજાર્યા ચૈવ મર્મ્મર્થા ^૮મારવે ^{૧૦}માલવે તથા ॥ ૧ ॥

૧૧ કૌટિલે ^{૧૨}વ મહારાષ્ટ્રે ^{૧૩}કૌરવે ^{૧૪}જાલ્મ્યે પુનઃ ।

૧૫ સપાદલસે ^{૧૬}મેવાટે ^{૧૭}દીવાગીરાવચોરવે ॥ ૨ ॥

૭ ઉચ્ચ-મુલતાનની નેમલ્ય કોણની દક્ષિણમાં ૭૦ માઇલ ઉપર પંચનહના પૂર્વ ડિનારા ઉપર હાવલપુર રોટમાં બધા સતલજ નદી સિંધુ નદને મળે છે તે ઠંઠાણાનું પ્રાચીન નગર હવેલાં મિઠુલકોટ આગળ ચીનાજ નદીનેા સિંધુ સાથે સયોગ ધાય તેને બદલે તૈકુર અને અડગરના સમયમાં ત્યાંથી ૬૦ માઇલ ઉપર ઉચ્ચ નગરની સામી બાજુએ યતો હતો હાલના ચાલતા સૈકાની સિવઆતથી સિંધુ નદિયે પોતાનેા માર્ગ બદલી નાખ્યો છે અને અગ્નિકોણની દક્ષિણમાં બેઠો બેઠો જઈને પોતાના ન્હાના માર્ગને મિઠુલકોટ આગળ ફરીને મળતો જાય છે આ મમાણે ફેરફાર થવાથી ઉચ્ચથી ૨૦ માઇલનું છેક પડી ગયું છે જહલમ અને ચીનાજના સમયથી પશ્ચિમમાં

મુકીને ગયા છે તેનું રાજ્ય કેવા પ્રકારે ચલાવશે ?” ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે “તમે કહેશો તેમ તમારી સલાહ પ્રમાણે.” સાંમતોના મનમાં સિદ્ધરાજના નીર્ણવાનું અવાજની ઓગાંચો પડી ગયેલી હતી તેથી આ કુવરનું કહેવું ઘણું રહ્યું અને પોતું જણાયું તેથી એને પણ પસંદ કર્યો નહિ. ત્યાર પછી કુમાર-પાળ બેઠો. તેને પણ એ જ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો, એટલે એકાએક ચમકી ઉઠી પગે થયો ને તેની આંખો ચરના છુસ્સાથી લાગ અમિ જેવી કરી દેતેકને તરવારને આનમાંથી અર્ધી ખેંચી કાઢી. તે વેળાએ ધન્ય ધન્યના અવાજથી રાજસંભા ગાણ હતી, અને કાન્હડદેવે તમા ગૂજરાતના ઝીન

ચેટે છેડે ઉચ્ચ નામની જગ્યા આજે પણ છે. ઉચ્ચ અથવા ઉછ નામ ઉત્તર હિન્દુ-સ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઉચ્ચ નગર જેનું મુખ્ય સદર એવા દેશને ઉચ્ચ દેશ કહ્યો જણાય છે.

૮ જમ્મુ—સિંધના કચ્છથી છઠ્ઠામાં માચીન નગર હતું. તેની આસપાસ કાંઠ હતો, અને તેમાં પ્રસિદ્ધ દેવાલયો હતાં. સુસલમાનોએ ઈ. સ. ૭૧૧ ના હુમ-સામાં તેની નાબૂદી. આજે પણ એ ઠેકાણેના લોકો દેવલ, દેવલ, દેવલ એવા નામથી તેને બોળે છે.

આ નગર જેનું મુખ્ય સ્થાન હતું તે દેશ તે બંસેરા, બંસેરા, દોવા નામથી.

૧૪ જલંધર—જલંધર દેશમાં આવેલો એક પ્રદેશ. તે સમયે ભૂડો દેશ હતો. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૧, ૧૮૧ ચૈતસ મેલ ગણવામાં આવ્યું છે એની ઉંચાઈ શાશુમાં હોલિયાસ-પુર હોલિયા છે, વાયવ્ય પ્રાંતમાં કેપુરમલા અને બિયાસ નદી છે. હિંદુમાં સતલજ નદી આવે છે. સતલજ અને બિયાસ નદીની વચ્ચે ત્રિશૂલધાર પ્રદેશ જલંધર હોઆળ કહેવાય છે અને તે ધણી કુળદુષ્ટ ગણાય છે. માચીન સમયમાં ચંદ્રવંશી રાજાઓના તાબાનો આ દેશ હતો. કાંગડા પર્વતના પ્રદેશમાં ન્હાની ન્હાની સંસ્થાનો છે. ત્યાં આજે પણ તેના વંશજો છે. અને તેઓ મહાભારતમાં આવેલા સુયસર્મ તંદ્રથી ઉતરેલા ગણાય છે. તેણે મહાભારતની લડાઈ પછી પોતાનું સુલતાનનું રાજ્ય ઊણું અને કાંટોચ અથવા તૈમર્ત નામે રાજ્ય જલંધર હોઆળમાં સ્થાપ્યું.

સાદમા સોડામાં હુએન્સંગ નામનો ચીનો યાત્રાળુ આવેલો તેના લખાણ ઉપ-રથી જણાય શિ કે, હવણું જે જલંધર હોઆળ ગણાય છે તે ઉપરાંત હોલિયાપુર-કાંગડા પર્વતનો પ્રદેશ અને હવણુંનાં ચમગા, અંક, અને સિંહલિન્ડ સંસ્થાનનો પ્રદેશ પણ તેમાં આવી જાય છે.

પદ્મપુરાણ ઉપરથી જણાય છે કે, જલંધર દેશને તેની સ્થાપના કરી હતી. જલંધર સદર ચીના સુસાંદરે જે આલિયા યોગવાનું લખ્યું છે. તેની પાસે બે ભૂતો માચીન તળાવ છે. એજનીના કાન્હાદિમે સુસલમાનોની મૂસરી નીચે તે ઓણી લીધું હતું મોગડોના રાજ્યને સમયે સતલજ અને બિયાસ નદીના હોઆળની તે રાજ-ધાની હતી તેના ભૂડા ભૂડા વિભાજ પડેલા હતા અને તે ‘પ્રત્યેક વિભાજની આસ-’ પાસે ભૂડા ભૂડા કાંઠ હતા.

સામંતોએ કુમારપાળની ગાદીને પંચાંગ પ્રણામ કર્યા, ને સંખનાદ અને વાદિત વાગવા લાગ્યાં. એ રીતે તેને જયસિંહનો યોગ્ય કુમાનુધારી માન્ય કર્યો.

કુમારપાળ ૪૦ સં ૧૧૪૩ માં પોતાની પચાસ વર્ષની વયે ગાદી ઉપર બેઠો.^૧ તેના પાકા વયને લીધે અને પરદેશમાં દેશાટન કરવાથી અનુભવ મળેલો તેથી કરીને તેની અને દરબારી બીજા વૃદ્ધ કારભારિયોની વચ્ચે અણુબનાવ થયો, તે ઉપરથી તેઓને તેમના અધિકાર ઉપરથી દૂર કર્યા. તેથી વેર લેવા સાર તેઓએ એકઠા મળીને તેને મારી નાંખવાનો મનસુબો કર્યો; અને જે દરવાજો યઈને તે રાતની વેળાએ નગરમાં આવવાનો હતો તે દરવાજો મારા મૂક્યા, પણ “આગલા ભવમાં તેણે શુભ કરણી કરેલી” તેથી તેને કાને વાત આવી યઈ એટલે જે વાટેથી તેણે જવાનું ધાર્યું હતું તે વાટ રહેવા છતિ બીજા વાટે યઈને નગરમાં ગયો, એટલે સત્તુઓનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. પછી કુમારપાળે તરકટી લેકોને મારી નંખાવ્યા. કાન્હડેવે રાજાને ગાદી ઉપર બેસાર્યો હતો, તથા તે તેનો બનેલો થતો હતો તેનું અભિમાન રાખી, કુમારપાળને અપમાન ધોંચે એવી રીતે તેના કુળ વિષે તથા તેની આગળની સ્થિતિ વિષે બોલવા લાગ્યો. રાજાએ તેને સમજાવ્યો પણ તકુદાને તેના ઉત્તર આપ્યો, અને તેનું કહ્યું નહિ માનવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો હોય એવું આગળ જતાં જણાયું, એટલે તેને પણ કુમારપાળે મારી નંખાવ્યો. આ બનાવની ઓસર ઘણી સારી યઈ ને તે દિવસથી સર્વે સામંતો રાજાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરતાં કરવા લાગ્યા, કેમકે,

વર્ષજાતિર્લેભ—ઔદી મયે વાયમ રીસિ જનં ન તદ્દેન્મામવદેશ્વિતોઽપિ ।

કૃતિ ચમોદકુલિવંશાપિ સ્પૃશેત નો રીપ દ્વારનોદ. ॥

૧ રાજ્યવંશાવલિમાં ગાદિયે બેસવાનો દિવસ સવત્ ૧૧૬૯ના માગશર શુદ્ધ ૧૧ સપ્તમી છે. એ ગાદિયે બેઠો ત્યારે આશ્રય આપનારને નીચે પ્રમાણે બક્ષિસો આપી તે અર્પિત પ્રમાણે—

કુમારપાળ ગાદિયે આવતાં પોતાની રાણી બુધાલેવીને પટરાણી સ્થાપી ઉદયને પંચાત્રમાં મહા કરી હતી તેને પ્રધાન નીમ્યે. તેના હીકરા બાહદ અથવા વાચુમટને મુખ્ય સખાસદ અથવા મહામાત્ર્ય બનાવ્યો. આલિમને બીજા સખાસદ અથવા મહાપ્રધાન નીમ્યે, ને ચિતોડના કિલ્લા પાસે સાવરે ગામે બક્ષિસ આપ્યાં બીમસિંહે કાંટાની વાઠ નીચે સંતાપ્યો હતો, તેને ઝંઝરફક સેનાનો મુખી નીમ્યે. વાલિયાણી દેવાચી (દીદેવી) પાસે ગાદિએ બેસવાને સમયે બ્હેન વસીકે રાજ્ય તિલક કરાવ્યું ને દેવધો ગામ (અર્ધધ પ્રમણિ સ્વલક અથવા ધોગકા ગામ) આપ્યું. વડોદરાના વાલિયાએ ચણા આપ્યા હતા તેને વટપદ અથવા વડોદરે બક્ષિસ આપ્યું. કુમારપાળના મુખ્ય સોબતી બોસરીને લાઠ મંડળ આપ્યું, એટલે દક્ષિણ મૂળરાતનો સુખો બનાવ્યો.

“દીવો મેં સળગાવ્યો છે માટે તે અને દહાડગે નહિ એમ માનીને દીવે-
ટને બળતી જોતે આગળીનું ટેરવું ધરિયે તો તે બાળ્યા વિના રહે નહિ
તેમ જ રાજાને વિશે પણ સમજવું”

ઉદયન મંત્રિયે કુમારપાળને આગળ સારો આશ્રય આપ્યો હતો તેથી
તેણે તેના પુત્ર વાગ્લહદેવને પોતાનો મહામાતૃ ઠગાવ્યો તેમ જ આગળ
કુલારે અને ખીજાઓએ સકટની વેળામાં એનું ગદાણુ કચ્ચું હતું તેઓનો
બદલો વાળ્યો તથાપિ ઉદયનનો ખીજો પુત્ર વાહડ ઠરીને જે સિદ્ધ-
ગજનો ખરેખરો માનીતો હતો (પ્રતિપક્ષ પુત્ર) તે કુમારપાળની આજ્ઞામાં
નહિ રહેતા, નાગોરનો (અજમેર) રાજા ગજ અથવા મેક્સુગ જેને
વિસલદેવ ઓઢાણનો પાંત આનાક ઠરીને રહે છે, તેની આક્રમીમાં રથો વાહ-
ડના સમજાવ્યાથી આજને ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાનું મન થયું, અને તે
દેશના ધણા સામંતો પોતાની પક્ષમાં આવશે એવી આશા રાખીને તે મહેા-
સેના લઈને ગૂજરાતની સીમા આગળ આવી પહોંચ્યો. સૈનાઈ રાજાએ
શત્રુની સામે યવાને ચતુરંગ સેના એકઠી કરી, અને જેઓ શત્રુ હતા તેઓ
નાથી દેશને નિર્ભય કરવાને અથવા અચરતારના જોનમાં લખીયે તો ‘દેશ
નિષ્કટક કરવાને’ આજની સામે જોડાવાને તે ઉતરી પડ્યો લડાઈ ચાલી ના-
ચાની એટલામાં તો, ધણાક ગૂજરાતના સામંતો રાજાને તથાને જવા લાગ્યા,
તે ઉપરથી વાહડનું કપટ જણાઈ આવ્યું કુમારપાળે પોતાની આખી સેના
વિખરાઈ ગયેલી જોઈએટલે પોતાના હાથીના મહાવતને આજ્ઞા કરી કે નાગો-
રના રાજાને માથે રાજજીવ હશે એ નિશાની ધ્યાનમાં રાખીને હાથીને તેની
લગભગ હાડી જ કે તે રાજા સાથે જતોજત કાપાકાપી કરવાને બની આવે
આ સૂચના પ્રમાણે, જ્યાં આગળ રહીને નાગોરનો રાજા બસતો હતો, ત્યાં
આગળ, સૈનાની લીડમાં ચર્ધને મહાવત હાથી હાડી લા-ગ્યો, તે જોઈને વાહડ
એ ગજાઓની વચ્ચે આવીને પોતાના હાથી ઉપરથી, જે હાથી ઉપર કુમાર-
પાળ બેઠો હતો તેના ઉપર ફૂદી પડી તેને મારી પાડવા જતો હતો તેવામાં જ
મહાવતે અકસ્માતે હાથીને પાછો હઠાવી દીધો એજે વાહડ ધીમાક લેતોને
નીચે પડ્યો, તેને રાજાની આસપાસ વિગ્નાઈ વળેલા પાગાઓએ ઝાંતી લીધો
પછી કુમારપાળ સત્વર આજના લણી ધપી જતોડને, ‘સલાજને અદ્યા
સલાજને’ એમ કહી પોતાના ધનુષ્યમાયી એક જણુ એડુ છોડુ કે તે

૧ કુમારને માત્ર માતની માતર મહા પ્રધાનપદ અને સાતસે ગામની ઉપજ
વાળું ચિત્રકોટ (ચિતોડ) આપ્યું એમ મેક્સુગ લખે છે ૨ ઉ

૨ સપાદલકનો રાજા અથવા રાજા દેમાયાર્ય લખે છે

જનુકને નાગોરના રાજાના મ્હોડા ઉપર વાગ્યું ને તેને નીચે ભોંય ઉપર ગળકાવી દીધો. એટલે ગૂજરાતના ઘોડેવાર જયજયના ઘોષ કરતા આગળ ધપ્યા, અને તરત તેઓના સુગ્રીવોની પૂરેપૂરી હાર કરીને તેઓને નસાડી મૂક્યા.

કુમારપાળના રાજ્યના પ્રાગલ્ભ્ય જે લગ્નછોડ્યા ચાલી તે વિષે દયાશ્રયને કર્તા નીચે પ્રમાણે વૃત્તાન્ત આપે છે —

જયસિંહના મરણ પછી, આજી કરીને એક લાખ ગામના દેશોને:

II સપાટલક્ષ એટલે સવા લાખનો દેસ—શાહજરીનો રાજા આત્ર, આનક, અત્ર, અર્ણોશિલ, અથવા અતુર્નિશતિ અબધમાં જેને શાહજરીશ્વર સ્વાદમાન વસાને આના-રાજા કહ્યો છે તે, બળી કુમારપાળ ચરિત્ર ઉપરથી દર્શિત જેનું નામ પૂરણપાળ આપ્યું છે, તેમજ ગૂજરાતી કુમારપાળ રાસાના જેને પૂરણસાય કહ્યો છે, તે કુમારપાળની પહેલ દેવળદેવી સાથે પરણ્યા હતા. દ્વિયાશ્રયના કર્તા સિવાય કુમારપાળ અબધનો મન્યકાર અને ઉપર જણાવેલા મન્યકારો લખે છે કે, એક સમયે આત્રદેવળદેવી સાથે સોહટા બાજ રમતો હતા તેવામાં, એક સોહટી ચરતી હતી તે જતાંવિને આત્રે કળું કે, કુંડકાને મારો રાણી મર્ગે સમજી મર્ગ અને જોડી કે, મારી સાથે આત્ર હાસ્ય કરો નહિ છતાં રાજા ફરી ફરીને એમજ બોલવા લાગ્યો, સારે કોપ કરીને રાણી જોડી કે જમકકા. જમ સુખાળીને જોડો ગૂજરાતના દેદીપ્યમાન દેવળાજી સ્વચ્છ અને મધુર આનાય કરનારા ભૂમિના દેવતા રૂપ સુશોભિત સાગુની સાથે તમાસ દેશના નડા, લગેષ્ટિયા, વિવેકશૂન્ય, કૂર નાણી જોનનારા, પિયામ જોવા બચકર દેખાવના નેગડા શું બરાબરી કરી શકે એમ છે? તમને મારી સારમ નથી પડતી તો રહી, પણ શું મારા ભાઈ, રાજા રાક્ષસ કુમારપાળને પણ બધ નથી રાખતા? રાજાને તેના આવા વચન સંભળીને કોપ થયો, અને રાણીને લાલ મારી અને જોડ્યો કે, જા, તારા ભાઈને જે પહેલુ હોય તે હું રાક્ષિયે પ્રતિજ્ઞા લઈને કહું કે, તમારી આવી જામ એથી કહાણ નહિ તો હું રાજપુત્રી નહિ એમ કહી પોતાના પરિવાર સહિત તે પાછલું આવી અને સખિદ સર્વ વર્તમાન તેના ભાઈ કુમારપાળને કહી પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા નિવેદન કરી એટલે તે જોડ્યો કે, જો કુછને તેની જામનું કળ ચખારી તારી પ્રતિજ્ઞા હું પરિપૂર્ણ કરીશ. કુમાર પાળે આત્રની ચર્ચા જોવા પોતાના આત્ર મત્રીને યોગ્યથા તેણે આત્રની પરિચારમાં તાંબુદાસીને સહવાસમાં લઈને મેળવી લીધી તેણે એક વાર કહું કે આજે મહાર રાત્રિ જતા રાત્રે બ્યામ્રાજને જોલાવ્યો અને તેને કહું કે, તું કલકમાગત સેવક છું, જા, હું તને ત્રણ સાજ સુવર્ણ આપું છું જઈને ગૂજરાતના કુમારમાળને યાત્રક જઈને તેને મારી નાખ એવી આત્ર પ્રમાણે તે ત્યા મથી તેના પહેલા તો, પેલો આત્ર મત્રી જે નાણિયાને વેધ મારણ કરીને રહ્યો હતો, તેણે એક ચતુર દૂતને સત્વર ગૂજરાત મોકલી રાજાને જોતાવ્યો કે, વારટક (બચકા) જેવો કોઈ અબળથો માણસ આવે તેનાથી સાવ ધાન રહેજે કુમારપાળ દર્શિત પ્રાસાદના ગભારણા પૂલ કરવા ચર્ચા ત્યા પેના બચકો. જેવામાં આવ્યો તેને મહલાંએ જાણી લીધો, ને તેની પાસે કાતુકદારી હતી તે જુલવી લઈ તેને જતો મૂક્યો.

ગળા હતો અને તે જ્યસિદ્ધનો માહતિ હતો, તો પણ તેણે વિચાર્યું કે મૂળ ગાતનું રાત્ર્ય નવું જ બધાયું છે અને કુમારપાળ નમળો રાગ છે, તેથી પ્રસિદ્ધ

કુમારપાળે સુદની તૈયારી કરી, અને વિવિધ પ્રકારે પાર્શ્વિકા એટલે પછવાડે નમરાદિની રજા થાય એવી ગોઠવણ કરીને આગ્રહ વધારી ગયો. રસ્તામાં મંડાવતી આમળ આપ્યા ત્યાંનો વિક્રમસિદ્ધ કુમારપાળનો સામવ હતો તે કુમારપાળને વદ્ધિયત્રની સુક્રિથી રંગો દેવા પ્રજ્ઞ થયો હતો પણ તે વેળાએ તે કાળે નહિ પણ તેને પણ વચ કરી પોતાની સાથે લીધો અને રાહભરીની સમીપતા વનમાં મેલાજુ પરી થયો આગ્રહ કરવા વચન બદલ્યો હતો તેથી નીચે આપેલી કવિતા તેણે લખી આપીને પોતાના દૂતની સાથે તેને મોકલી તેમાં લખ્યું હતું કે,

દે દે મેઠુ ઘલદિવેકદુક કિં રરટીપ્યુત્કટે ।

મત્સ્યા કાપિ ગમીરકૂપુદ્ધરે ત્વ તિષ્ઠ નિર્ભાવવત્ ॥

સર્પોઽય સ્વમુદ્ગમસૂત્તરવિપગ્વાત્કચ્છલો મદ્ધાનુ ।

મિત્તાત્તત્તવ કાલ્પકચ્છલવાર્કાક્ષી યદા મમ્મિવાનુ ॥

હે વિવેકરદિત દેડઠા ! તું આ કંઈ કંઈ મું બાં છે ? કોઈ મોટા દેવાની બખોલ મા નહિ મરેલાની પેઠે થયો રહે, નહિ તો સુખથી દેવાતા વિષની નવાલાએ કરીને બધાને એવો મોટી છબવાળો કાગ સરખો તારો ગણિયો કરી જવાની આમણા મનાર આ સર્પરાજ આપ્યો છે

આ કવિતાનો મર્મ સમજીને, આગ્રહ શનએ, નીચે પ્રમાણે કાવતા લખીને કુમારપાળના દૂતને આપી —

દે દે સર્પ ત્રિમુખ્ય દર્પમલ્લમ કિં સ્પાસ્ત્તારતો ।

વિશ્વ મીપયલે જ્ઞવિદ્ધુક વિલે સ્થાન ચિર નન્દિતુમ્ ॥

મોવેત્ત્રૌટમરસ્તુરત્તરમરદ્વ્યાધૂતપ્ર્થીધર—

સ્તાક્ષ્યો મહાગિનુ સમેતિ મદિતિ ત્વામેપ વિદ્વેષવાનુ ॥

હે સર્પ ! તું આવો અસાધારણ ગર્વ છોડી દે અત્યંત દુઃખાડા મારીને જ્યોતને મમ પહોંચાવે છે ? ચિર કાલ આનંદ પામવો દોષ તો કોઈ બિલકા નહિ સ્થાન કદ, નહિ તો મોટી ફડફડતી પાખના પવનથી પર્વતને ડોલાવનાર આ તારો શત્રુ ગદડ તારૂ બક્ષણ કરવાને શીખ આવે છે

ચતુર્વિંશતિ અબધમાં લખ્યું છે કે, જ્યારે સિદ્ધરાજની ગાદિયે તેની પાડા પૂજતી હતી ત્યારે આગવાના રાજપુત્ર ચાહડે પ્રધાનો પાસે ગાદી મેળવવાની ઇચ્છા બજાવી, પણ તે તેને મળી નહિ, એટલે તે રીસાઈને આગ્રહની આસરીમાં નહીં રહ્યો આ સપ્તમું નામ કુમારપાળ અબધમાં આગ્રહ લખ્યું છે અબધ ચિન્તામણિમાં એમ છે કે, સિદ્ધરાજનો પ્રતિષ્ઠ પુત્ર વાહડ કુમારપાળની આજ્ઞામાં ન રહેતા સંપાદલણ (આગ્રહ)ની સેવામાં રહ્યો અને આગ્રહને લઈને ગૂંચાતને સંભારે આવી પડાવ નાખ્યો. કુમારપાળ ચતુરથી સેના લઈને શત્રુની સાથે લલો રહ્યો

ચવાનો આપણને આ બહુ સારો લાગ હાય લાગ્યો છે. આવી ધારણાને લીધે તેણે ઉલ્લજણનો બધાલ રાજ્ય હતો તેની સાથે અને ગૂજરાતની પશ્ચિમ દિશાના દેશોના રાજ્યોની સાથે, તેઓને ખીંક બતાવીને, તેમ જ, આશા હઈને મિત્રાચારી કરવા માંડી. કુમારપાળના ચારે (હિંગે) તેને બહુ કરી કે, આજ રાજ્ય સેના લઈને ગૂજરાતની પશ્ચિમ મીમા લક્ષી આવે છે અને તેની સાથે જે સામતો છે તેમાંના કેટલાક આગેવાન તો પરભાષાઓમાં કુરાળ છે, તેથી વળી તેને કુડા ગામનો રાજ્ય અને અણહિલવાડની સેનાનો સેનાપતિ વાહક એ બે ક્યારનાય મળી ગયા છે. વળી તેઓએ કહ્યું કે ગૂજરાત અને માળવા વચ્ચે આવજાવ કરનારા વેપારિયોએ ઉલ્લજણના રાજ્યને ગૂજરાતની સ્થિતિ વિષે સારી પેઠે માહિતગાર કર્યો છે, તેમ જ માળવાના રાજ્ય બુદ્ધાલ સાથે તેણે ઠરાવ કરી રાખ્યો છે. તે ઉપરથી આજ રાજ્ય ચડાઈ કરે

અહોરાત્ર ચારભટ્ટને કહેવા લાગ્યો કે હું જે કરીને પણ જિતાય નહિ બેવા કુમાર પાળને મુખે જિતવાને શો ઉપાય કરે? તેણે કહ્યું કે, કુમારપાળ કૃપણ અને અહિંસક છે તેથી દુલિયા કેન્દુલ-ચેન્દુલ આદિ સામતો તેની વિરુદ્ધ છે, અટિ તેમને લાલચ હઈને ફોડીશું. અને હું પણ સવારમાં દેવગજ ઉપર ચડીને સિંહનાદ કરી કુમારપાળના હાથને ત્રાસ પમાડીશ તે પણ તેણે કુમારપાળના સાગતોને દ્રવ્ય આપીને ફોડ્યા શુદ્ધમા કુમારપાળે પોતાના સામતોને ઉદાસ નેઈ પોતાના મહાવત સ્થામળને તેતુ કારણ પૂછ્યું એટલે તેણે બધું હઈ તે કારણ કહી સમજાવ્યું, અને રાજ્યને ચેલાવ્યો. શુદ્ધ થતી વેળાએ ચારભટ્ટે દેવગજ ઉપરથી સિંહનાદ કર્યો એટલે કુમારપાળનો હાથી કંબહપમાનન પાછો હઠ્યો. વાહકે ભટ્ટસિંહને ફોડ્યો હતો પણ તેને બદલે સ્થામળ મહાવત હયો હતો, એ તેના બહુદામા નહઈ તેથી-વાહક કુમારપાળના હાથી ઉપર ચડી નઈ તેને કંલ કરવા નતો. તેને નીચે નાખીને કાપી નાખ્યો અને કુમારપાળે કલમ મારીને આશ્રના હાથીના મંદરચળ ઉપર ચડી નઈ તેને નીચે ખાડી નાખી તેની છાતી ઉપર ચડી બેઠો અને બોલ્યો કે રે, બકવા કરનાર-વાત્તાળ! નહ! અધર્મી! પિસાચ! માર મુઠકોને એક મારી ઇહેનને કહેનાર! તાર એ વચન સભાર હું હવજા મારી ઇહેનની પ્રતિજ્ઞા બ્રમાણે તારી ઇમનું છઈ કં હુ આજ રાજ્ય કરચરીને કહેવા લાગ્યો કે, હું વમારે ચરણે છું, મને જ્યાવો કુમારપાળને તેના આવા દીન વચનથી દયા આવી ને તેને છોડ્યો, પણ આજ્ઞા કરી કે, તારા દેશમાં જે ટોપી પેરવાગા આવે તેને બે ઇમ જેવા આશ્રના હજુના રાખી તેને કસણથી પછવાડે ભાવળી, એટલે તારી ઇમ બાધીને બધ કર્યાર્થ મારી ઇહેનની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થશે પણ કુમારપાળે તેને લાંઠાના પિંજરમાં ત્રણ દિવસ પૂરી પોતાની સેનામાં રાખ્યો, અને તેને ચાકચરીનું રાજ્ય પાછું આપી કુમારપાળ પાટણ આવ્યો અને પોતાની ઇહેનને સમાચાર કહી વિનવી કે હવે હું તારે સાસરે જ, પણ તે અભિમાનને લીધે ત્યાં ગઈ નહિ, અને રેતબનપુરમાં વધ મરણ ૨. ઉ

કે તરત ગૂજરાતના પૂર્વ ભાગ ઉપર હુલો કરવાને તે તૈયાર થઈ રહ્યો છે. આ સમાચાર સાંભળીને કુમારપાળ ધણે ક્રોધાયમાન થયો.^૧

૧ દ્વયાશ્રય વપરથી વિરોધ જ્ઞાન-તેની ધીમા લગનાર અભયતિલક ગણિના અભિપ્રાય વપરથી ગૂજરાતી બાંધાવરમાં જે ફેરફાર કરવો યોગ્ય જણાયો તે ક્યો છે. તે સંબંધમાં વિરોધ વર્તમાન નીચે પ્રમાણે છે,—

શરાવતી નદી જે ઈરાનથી નૈઋત્ય જણી વહે છે તેના પૂર્વ ને દક્ષિણ બણીના જે દેશ છે તે “પૂર્વના દેશ” જણાય છે અને તે નદીથી પશ્ચિમના જે ઉત્તરના દેશ જે તે “ઉત્તરના દેશ” જણાય છે.

સપાદલક્ષ દેશ ગૂજરાતની ઉત્તરમાં ગણાય છે અને ગૂજરાતને સપાદલક્ષ દેશથી પશ્ચિમમાં ગણાય છે, અવન્તિને ગૂજરાત ને સપાદલક્ષથી પૂર્વમાં ગણી છે.

સપાદલક્ષને રાજા આઝન, જયસિંહના દેવ થયા પછી, મહોન્મત થઈ ગયો હતો, તેણે વિના કાણે વિરોધ આચર્યો. નૈઋત્ય, રાઝલ, કાવચ, હાફ, ચૌદગાય, કાશીય, આદિના હેરાં દ્વારા તેણે કુમારપાળની ચર્ચા બણી લેવા માંડી અને તેના ચારે કાંડામ, પિપ્પલ, કચ્છ, ઈન્દુલક આદિ સ્થાને ફરવા લાગ્યા.

આત્રે માત્ર મંત્રણાકાર જે ક્રિયેચક (મજે પેદેશવાને ગણવેના, મહુબંધ) તે ખેર્યો હતો અને કુંઠની હપ્તમાં પાલીને ધણા દિવસ સુધી છૂર્જ કરેલા લોહની ખના-વેલી વરવાર જે કૌશલ્યક રહેવાય છે તે બાંધી લીધી હતી. જે પ્રમાણે તે રાવણના ગર્વ કરતાં પણ અધિક ગર્વ ધારણ કરતો ગાંધી રાત્રી પક્ષને કળવા નહિ દેતાં તથા તેના આંડાલોને ઉતરતો એક હેરા કુમારપાળ પાસે આવ્યો, અને તેણે નિવેદન કર્યું કે, ધણું વર્ષ વેર ધારણ કરેલું પણ તે હવે છૂર્જ ન પ્રકટ કરીને આજ સેના સહિત આવ્યો છે, તે આવતી કાલે આપના દેશને સીમારે આવી પહોંચશે. કાંઈક કોટલે કંથ ગામના-કન્યાગઠ અથવા (કન્યાગઠના) તથા તે ગામની સમીપના, તેમજ અરવલ દેશના, શિવ રૂપ દેશના રાજ્યો આપનાથી ભિન્ન થઈને આજરે ગયા છે; અને હસ્તી ઉપર ચાલવામાં ઈન્દ્રની બરાબરી કરી રાકે એવા જે આહડ તે પણ તેણે ધોડા અને સુભટા સહિત કાસે જવાનો છે.

પૂર્વ મદ્રને રાજ, અપરેકુમ્ભરામી ગામનો રાજ, ગોમતી નદીના પ્રદેશનો રાજ, ગોપ્રયા ને તૈકચા(ગામ)ના રાજ, તેમજ પૂર્વ બણીના દેશના ગામ વાઢિ ને રોમકના રાજ, ચુલ્લોમ દેશ જે ઉત્તર દિશામાં છે તેના રાજ, ચટ્તર અને રૂર-સેનના રાજ, આઝનના પક્ષમાં છે. અવન્તિ દેશમાં ગોવર્દ ગામ છે તેનો ગોવર્દાય રાજ કુમારપાળથી કીડીને આજને મળ્યો.

પૂજ, આન્હનવ, મદ્ર, નાપિતવસ્તુના રાજ પણ આઝનના પક્ષમાં હતા. અવન્તિનો બાગલ, આઝનના પક્ષને હતો તેની સાથે કો-ટક, પાઠવીપુત્ર, મહિવાન્તના રાજ વળી આઝન સાથે સામેલ થયા હતા.

ઉપર જણાવ્યા તે ઉપરાંત આઝનની બણીના રાજ્યો ખીને પ્રમાણે હતા—

ઉત્તર દેશના રાજ, શિવહાર નદીની અરબેષાખેના રાજ

કુમારપાળને ધણા રાજાઓ આવી મળ્યા, તેમ જ વળી કાળી, ઘણા કુશળ સવાર અને યોગરદમથી અરુણના લોકો સામેલ થયા. તેના ખંડિયા કુચના લોક અને તેમની સાથે સિંધિયો પણ તેના વાવટા પછવાડે ચાલવા

આમેય એટલે સહ બાલવામાં મનીષ અને અગ્રામ્ય એટલે અસહ બાલવામાં મનીષ એવા-ભાવાર્થ કે સત્યાસહ બાલવામાં નિપુણ એવા તથા દાનેયક એટલે ધર્મ, અર્થ, ને કામ એ ત્રણ જેમાં કુલિત ■ એવા દેશમાં રહેનારા.

કુચ અને કુપચા એવા નામનાં જે ગામ એમ કેટલાક અર્થ કરે છે અને કેટલાક એ બે નામની નદીને કિનારે જસનારા એવા અર્થ કરે છે, તેઓ પણ હતા.

ખૌરસ એટલે આગળના ભાગની સેનાનો સેનાપતિ, વહિલ દેશનો વાલ્હાયન રાજા હતો તેને ઠરાવ્યો; અને પાચાત્ એટલે પાછળના સૈન્યનો સેનાપતિ, ઉર્દિ દેશના ઉર્દાયન રાજાને ઠરાવ્યો. વળી પર્દિદેશનો રાજા સાથે હતો. આગ્રનો એ પ્રકારે જમાવ હતો.

કુમારપાળની સહાયતામાં નીચે મુજાણે હતા:—યુગંધરનું પાયલ; કુર દેશના અશ્વરો; સાલ્વ દેશનું પાયલ; ઝૂજરાતની સમીપના મહિયક નતિના ક્ષત્રિયોનો નાદ્રહ દેશનો રાજા.

રૂઢીપ નતિના રજપૂતોનો રાજા જે સમીપવાસી હતો તે નાન્દીપુર, સાંકાશ્યપુર કૃષ્ણગીવહ દેશના ભૂત્ય રાજા, બકાલ ઉપર ચઢ્યા તેમ જ કાંક નામનો બાકાલ સેનાપતિને કુમારપાળનો હંકપતિ રહેવાતો હતો તે વડતાલુમસ્થપુરના રાજા સહિત ચડી ગયો.

કુમારપાળ અગ્રો તે વેળાએ તેની સાથે ઐરાવત, અભિસાર, દર્વેસ્થલી, ધૂમ, ત્રિગર્ત, અભિસારાગર્તના રાજા પણ ગયા.

સૌવીરના કુળ નામે ગામના હતામ અશ્વરો પણ કુમારપાળ સાથે આસ્યા.

આ વેળાએ ચક્રવર્તી દેશના રાજાએ કુમારપાળને ઇત્ર ધણું હદ.

કુચના નામી બળદો સહિત કુચનાસિંચો તથા સારા ધોડા સહિત સિન્ધુ દેશના વતનિયો સંગાથે આસ્યા.

ઈન્દ્રાદ, રૂઢાલગર્ત, આશ્વત્યિક, કટર્ત, દાક્ષિહદ, દાક્ષિંયા અગ્રયમુખના રાજાઓનાં સૈન્ય તેના ભેમાં મળ્યાં.

દાક્ષિ નગરથી પૂર્વ બણીના રાજા તથા તે નગરથી પશ્ચિમ બણીના, તેમ જ લાહિક ગામના ભૂત્યો અને દાક્ષિર્દ, ખલદથી પશ્ચિમ બણીના ગામના મુબદા તથા મુગચર્મ, કામળિયો અગ્રિ પર્વતવાસને હવિત એવા વેષવાળા પર્વતવાસિયો.

ત્યાં કુચ અને પર્ણ દેશના લોક વસે છે એવી અર્જુદ ભૂમિનો (આગ્રનો) રાજા વિક્રમસિંહ, જે કુમારપાળનો ભૂત્ય ગણાતો હતો, તે ગદ દેશના પાયલ સહિત તેયાર થયો. ચંદ્રાવતી નગરીના પરમાર રાજા વિક્રમસિંહે એનો મુલક છીનવી લઈને એના બત્રીન અરોવલને આપી દીધો. ને કુમારપાળના હમરાવ ચરોત્રવલે બલ્લાલ સેનને મારી નાંખ્યો છે. બુલે “ધાર ચન્યનો હિન્દી છતિહાસ” ચસોધવળ વિક્રમાદિત્યને બત્રીને યતો હતો. ૨. ઉ.

૧. કુચના લામ લાખા લાકાણી અને સિંધના લામ માદોચ લાકાણીનાં ઘરકર હતાં. ૨. ઉ.

લાગ્યા. રાજા ચાલતો ચાલતો આણુ સુધી ગયો એટલે મૃગના ચામડાનો પોપાક પહેરેલો એવા ત્યાંના પહાડી લોકો પણ તેને મળ્યા. આણુનો પરમાર ચંદ્રાવતી નગરીનો રાજા વિક્રમસિંહ કરીને હતો તે જાલંધર દેશનાં (જાલોરનાં) માણસો લઈને કુમારપાળને પોતાનો ધણી સમજી તેની પછવાડે ચાલ્યો. કુમારપાળ આવ્યો સાંભળીને આજ રાજા પોતાના પ્રધાનોની સલાહથી વિરૂદ્ધ ચાલીને લડાઈ ચલાવવાને તૈયાર થયો. પણ તેની ગોઠવણ પૂરી થઈ રહેતાં પહેલાં તો લડાઈનાં વાદિત્રના નાદ સાંભળવામાં આવ્યા, અને ગૂજરાતી સેના પહાડોની ઝાયામાંથી નીકળતી દેખાવા લાગી. તે અવસરે રાજાના મસ્તક ઉપર શ્વેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું, તે ઉપર સૂર્યનો પૂર્ણ તડકો પ્રકાશમાન થતો દેખાતો હતો. આજ રાજાના યોદ્ધાએ કુમારપાળની સેના ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી; નાગોરના રાજાએ આપોઆપ ધનુષ્ય મૂક્યું પણ, ઉત્તર બણીની હાર છત્રધારી રાજાઓની સરદારી નીચે હતી તો પણ ગૂજરાતના માણસોની આગળ ટકી શકી નહિ. ત્યારે આજ રાજા જાતે આગળ ધસ્યો અને સિંહરાજાનો વારસ કુમારપાળ તેને સામોસામ આવી મળ્યો, અને કહ્યું: “જ્યારે તું એવો યોદ્ધો હતો ત્યારે જયસિંહના આગળ તે તારૂં “માથું કેમ નમાવ્યું હતું? આ ઉપરથી જ તારૂં ખૂંદખૂંદ-જુદાપણ જણાઈ આવે છે. હવે જો હું તને જિતી લઈ નહિ તો જયસિંહની કીર્તિને ઝાંખ “લાગે.” ત્યાં પછી બન્ને રાજાઓ મારામારી ઉપર આવી ગયા; અને સેના પણ ઉપરાચારી થઈ. ગૂજરાતના માણસોની સરદારી આહડી કરતો હતો; અને મારવાડી તેઓના ગોવિંદ રાજા મંત્રીની સરદારી નીચે હતા. છેવટે એક બાણ આજને વાગ્યું એટલે તે લોપપર પડ્યો. અને તેના સામંતો કુમારપાળની આજ્ઞાને સરણ થયા.

ગૂજરાતનો રાજા, આજને આવો ધા માથા પછી, કેટલાક દિવસ સુધી રણક્ષેત્રમાં રહ્યો; આજ રાજાએ કુમારપાળને હાથી અને ઘોડા ભેટ કર્યા; અને પોતાની કુવરી તેની સાથે પરણાવાની ઇચ્છા બતાવી. રાજાએ કહ્યું કે આજે રણક્ષેત્રમાં ધાયણ થયેલા, માણસોને મારીને અપરાધ કર્યો છે માટે તેને ક્ષમા કરવામાં નહિ આવે; તો પણ તેણે જિતી લીધેલા રાજાની એ ઇચ્છા માન્ય કરી અને અલુહીતપુર પાછો વળ્યો.

૧ ઉદયનના એક હીમાલુ નામ આસ્થા દેવ છે તેવો અરસરા આહડ જણાય છે તે જ આહડ હોય તો કાંઈ વાંચો નથી, કારણ કે આ સ્થલે આહડ બેઈએ, કેમકે દ્વયાશ્રયમાં લખ્યું છે કે, ચૌહાણના ખૂત્રો (આહડ આદિ) આજની બણી વળ્યા અને આજના (ગોવિંદ રાજા આદિ) ચૌહાણની બણી વળ્યા. (દ્વયા. ભા. ૫. ૩૦૩).

પછીથી તરતજ, આજ રાજાનો પુરોહિત, પોતાના સ્વામીની ડુંવરી જલદહણને વનરાજના નગરમાં લઈ આવ્યો, અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તેને કુમારપાળ બહેરે પરણાવી દીધી. આ વિવાહ પૂરો મ્હાલી રહ્યા નહિ એટલામા તો સમાચાર આવી પહોંચ્યા કે, રાજા પોતે જ્યારે આજ રાજા ઉપર ચલ્યો હતો ત્યારે તેણે ઉજ્જવણના રાજા બદાલની સામે વિજય

૧ આ વિષે દ્વયાધ્યયમાં નીચે પ્રમાણે વિસ્તાર છે.—શિવિ એટલે નાના પ્રકારની નતિ, જેમાં અર્થ અને કામનીજ માત્ર વસિ છે તથા જેની આજીવિકા અનિયમિત એવા સમ(ટાળા)નો અજણી એકાએક આવીને કુમારપાળને ફેંકવા લાગ્યો કે, માળ વામા (અવનિત) બદાલ ઉપર આપે કમ્મ ને આપના દંડનેતાને કુન્તિ(બાહ્ય ધારણ કરેલા એવા)સેના સહિત મોકલેલા તેમનો હું પ્રીતિપાત્ર છું આપ ને વેળાએ આજ ઉપર ચડી ગયા અને કાકને બાંધાવ ઉપર મોકલ્યા તે વેળાએ તેની સાથે યોધાજા આજીવણની ભંતિના અપત્ય ને ગૌરવાલિ ફેંકવાય છે તથા રાજાનું ક્ષત્રિયતા અપત્ય ને રાજાનું ફેંકવાય છે, તથા કાંચભતિના અપત્ય કાંચનું ફેંકવાય છે તે, તથા યુધાતા અપત્ય ને ચૌધિય અને શુક્ષ્માના અપત્ય શૌભ્રેય ફેંકવાય છે એ આદિ રાજાજીની નતિ હતી કમ્મ પોતાના ઉપર ચડી આવતો નજી બદાલ તેની સામે ચલ્યો તે વેળાએ તેની સાથે રક્ષસ, ખર્ણ, દામનિ, ઉલપિ, ક્ષીમત, અને એમત, એવા નામના રાજાજીની સંધતા વચન ને અનુક્રમે રક્ષસ, ખર્ણવ, દામનેય, ક્ષૌરવેય, એમત અને એમત ફેંકવાય છે તેઓ હતા

શમીવત, અમિનિત, અને શિખાવતના વંશજ ને અનુક્રમે શામીવત્ય, આમિ નિત્ય, અને શૌખાવત્ય ફેંકવાય છે તેઓની દ્વારાએ બદાલે આપના વિચારપાત્ર વિજય અને કૃષ્ણ સામતોને ફોડ્યા અને સાવાવત, ઉજ્જવત, અને વિદ્યુત્વતના વચન ને અનુક્રમે શાલાવત્ય, ક્ષૌર્ણવત્ય, અને વૈદ્યુત્ય ફેંકવાય છે તેમની પ્રેરણાથી બદાલની પાસે જતા તથા પછી તે આપણા સેન્યનો રસ્તો રોકીને તરવારે તરવાર, દંડે દંડ અને યુરણે યુરણ મેળવતો બહુ નુપોની સહાયથી આપણી સેના ઉપર મરેલા ચલાવવા લાગ્યો, પણ આપણા કંટલાક સુખદો રૂધાઈ ગયા હતા તેથી ચડી ટકવા નહિ, એટલે આપણે મોજરે આપણા સુખદો કૃષ્ણભૂમ, ખર્ણુભૂમ, દ્વિભૂમ, આદિ ને હતા તે આડે રસ્તે ઉતરી નાકા ધડવા રાસપાતાના અધકારને લીધે, મૂર્છા રૂપી અધકારમાં સ્પર્શાઈ જવાથી, બીજા ચોક્કસો પણ હારી વાત પોતાના હૃદયમાં રાખી રાકવાને સમર્થ નહિ હોતાં જનશાઈ ગયા, એટલે બીજા કંટલાએક પરિતાપિમાં અથવા ન્યા માણસનો અવરજવર નહિ એવા વિવિધ સ્થાનમાં બસાઈ પેડા આવેા પ્રસંગ જોઈને, અનુસામ એટલે સામનો પ્રયોગ કરવામાં નિપુણ અને પ્રતિજ્ઞામ એટલે રાત્રીને સામને જાહેલે દંડ કરવામાં કુશળ એવા તથા જ્ઞાતાનુરૂપ એટલે યતુની છાની વાત જેણે આર દ્વારા નજી લીધી ■ એવો કમ્મ સેનાપતિ, પોતાની બણીના નુપોને ફેંકવા લાગ્યો કે, અવયોમ એટલે રાત્રીને પ્રતિકૂળ અને અવસામ એટલે રાત્રી પ્રતિ સામનો ઉપાય ને થાને નહિ એવા મારા સ્વપ્નિ કુમારપાળે મારા

અને કૃષ્ણ એવા જે બે સામંતો મોકલ્યા હતા તેઓ તે રાજાને મળી ગયા
 છે અને તે ગૂજરાત પ્રાન્તમાં આવી પહોંચ્યા છે તથા અણ્ણદિસપુર ઉપર

બ્રહ્મવર્ચસ્વ એટલે બ્રહ્મતેલગ્ની સ્તુતિ કરી છે તેને ધિક્કાર છે, તથા તેમણે તમારા
 રાજવર્ચસ્વ એટલે ક્ષત્રીવટની અને દસ્તીવર્ચસ્વ એટલે દાસીના બળની પ્રસંસા
 કરી છે તેને પણ ધિક્કાર છે. દે નૃપો! તમેએ પશ્ચિમવર્ચસ્વવર્ચ એટલે સાદાનીના
 જેવાં તમે તમારે શરીરે જે બખ્તર પોશ્યાં છે તેને પણ ધિક્કાર છો કે તમારાં દેખતાં
 છતાં ધરમાં બારીથી પેસે તેમ ચતુરો પેસતા બચ છે, તે આપણી પ્રત્યક્ષ, આપણી
 સ્પર્શ, આપણી જાણે ઝરદાનરી દોષ તેમ, આપણી સેનાને. ધાણ નીકળી ગયા છતાં
 તમે નાસો છો, તે આપણા સ્વામિયે તમને શા મઠિ પોશ્યા છે કે આ પ્રજાણે કાકે
 મર્ત્યકને લલાસ્યા, એટલે પોતાના પ્રતિવર્ચ ઉપર આજે લાવી અધ્યાનિકર્મ એટલે મુદ્ધ
 મજાવવાને તમારે થઈ ગયા અને જેઓ ઉપનદિ, ઉપગિરિ, અંતર્નદિ, અંતર્ગિરિ, એમ
 બારાઈ પેશા હતા અને જેઓ આગદાપણીમાં એટલે માર્ગશીર્ષ મદિનાની પૂર્ણિમાને
 દિવસે આકાશમાં વાજળાં દોવાથી જેમ તારા મ્હાન દેખાય તેમ મ્હાન દેખાતા હતા
 એવા પોતાના જોડાને પાછા જોલાવ્યા. ઉપપૌર્ણમાસ એટલે ચૌદસી અને શુદ્ધિ કે વદિ
 પક્ષની એકમે સમુદ્ધ જેમ ગર્જના કરે તેમ તે જલિષ્ટ નૃપો ગર્જના કરતા ચતુરો ઉપર
 વડી પચ્યા અને દંડનેતા કોકે પણ અડો! આ રણભૂમિ છે તે તો પંચનદી તીર્થ અથવા
 સપ્ત જોડાવરતું તીર્થ જેમ સ્વર્ગે પોંચાડવાનો દેવ છે તેવા પ્રકારની છે એમ કહેતો,
 પૂર્ણમાસીના ચન્દ્ર જેવી ઠાવિ ધરાવતો, તેમનામાં એજો જળો ગયા. તે દંડપતિ રાજ
 ઋતુમાં જેમ સશ્વ શોભે અને વ્યાધ એટલે સિકારી જેમ કૃતસંજિના ટાંગામાં વિંટળા-
 થયો શોભે, તેમ સેનામાં શોભતો હતો, અને ચતુરા સમૂહમાં જે બાળક અને વૃદ્ધ
 બેવામાં આવતા હતા તેમને જતા મૂકીને જેઓ માત્ર વરણ પોશ્યા હતા તેઓને જ
 હણતો હતો. અસ્ર જેમાં લાટલાં અને બળદ એડેલા એવાં ગાડાં ચાલવાથી જે રજ
 હડતી હડતી તેથી ધવાયલા ઘટાપથી મૃતુ જેમ ધારી બળદને ગળી બધ તેમ બધું સૈન્ય
 ગળાઈ ગયેલું હતું. દુષ્ક ક્ષત્રિયથી હમત થયેલા એવા મુખડોએ, જે માલવો નાસેલું
 લઈને બાળી જતા હતા, કે જે વૃદ્ધ હતા કે જે બાળક હતા અથવા નપુંસક હતા તેઓની
 ઉપર પ્રહાર કર્યો. નદિ, કેટલાએકોએ ઇવ સાચવવા, પોતે બ્રાહ્મણ નહિ છતાં પણ
 તેમની ગણના બ્રાહ્મણમાં થાય એટલા માટે, 'ઋક્સામ કે ઋચ્યનુષ્ ગાવા માંડયા;
 અને કેટલાકોએ ગાય અને બળદની પેઠે દાંતે તરણાં લીખાં કેટલાક પાદ અને ઊંચા
 અગ્રીવ એટલે મર્મસ્પર્શોમાં બેદાયલા, આંખમાં અને છુટ્ટીમાં ધા થયેલા એવા, રાત્રિ-
 દિવસ ચાલતાં ધાથી થતી પીડાએ પીડિત થતા, પોતાનાં વાહન તથા શરાદિ વગ્ગને
 જેમ લાલ આવ્યા તેમ નાશી છટ્યા.

દિવસે જેમ સૂર્યે શોભે છે, તથા અહર્નિશ સગમતો અગ્નિ શોભે છે, તેનું પંડ
 નાનવર્ચમાન થતો અને જેનું બળ અવારનવારનું છે એવો બકાલ પછી ચમ્પો.
 આપણા સૈનિકોને અહર્નિશ ગોવાળિયા જેવા મહાનરા બકાલે અસ્થિ, ત્વક, માંસ, રક્ષિર
 આદિને સ્પર્શ કરનારા તોર મારવા માંડ્યા, અને જો દિવસમાં પણ ન બેઠી રાખાવ

પસારો કરે છે. જ્યસિંહે જેમ યશોવર્માને જિતીને કીર્તિ મેળવી હતી તેમ કુમારપાળ, બ્રહ્માલને જિતીને કીર્તિ મેળવવા તૈયાર થયો. તેણે પોતાની સેના એકઠી કરી અને માળવાના રાજા ઉપર ચડ્યો તથા લડાઈમાં તેને હરાવીને હાથી ઉપરથી મારી પાડ્યો.

ઇતિહાસકર્તાનું આ જે લખવું છે તે આશુ પર્વત ઉપર તેજપાળના દેરાસરમાં એક લેખ છે તે ઉપરથી ખરું કહે છે,--તે લેખમાં લખે છે કે અચળે-શ્વર મૈત્રેયે ચંદ્રાવતીનો પરમાર રાજા યશોધવજી નામે હતો. "તેણે જાણ્યું

એવા અત્યુત દુર્લભ સો રાજાના સમુદ્ધને કાઠ કે પાપાણુવત્ દૂર હઠાવી નાંખીને, તમારો યત્ન સત્તર કાંક દંડનાયકની પાસે નહીં જોઈયે. આ વેળાએ કાંકે તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું કે, અહો! જ કે ત્રણ અંજલિ પહેરો પ્રતિમાસે વેતન અપાય છે એવા સુખડા! શું તમારું આશુપથ બેનડું છે કે નેનડું છે એમ તમે જાણો છો? હજી શું થયો છો? મતિ દિવસ બપોરે કે ત્રણ ત્રણ અંજલિનું વેતન આપી રાખેલા સુખડા! મેં તમને હાથ ભેટીને વિનવ્યા તે શું મિથ્યા નયો? આ પ્રમાણે લલકારવાથી, વૈરી કરતાં અધિક થઈ, તેઓએ શુદ્ધ મચાવ્યું, અને જે નાવ જેવા વ્યૂહ રચેલા એવા આપણા સુખડાએ વિપુના નાવાકારી વ્યૂહને અર્જુનાય જેવો કરી નાંખ્યો અને અવન્તિના ઉત્તમ પુરુષ તથા તેના પટ્ટેટા સાહાયતા કરનારા માર્યા ગયા. એટલે ગૂર્જરાવાસી બ્રાહ્મણ સેનાની સમસ્ત પાંચ નુધાએ બ્રહ્માલને તેના હાથી ઉપરથી નીચે પાડી નાંખ્યા અને કુલીન મહા બ્રાહ્મણ કાંક ખીન મહા બ્રાહ્મણોથી બ્રહ્માલને મારવાનો નિયમ કરાવે તે પહેલાં તેા કટલાક બ્રાહ્મણોએ તેને હણી નાંખ્યા. પણ ગામના અને કૂદી એટલે કારખાનાના સૂતાશોએ તૈયાર કરેલાં ગાર્ડા, ચામળી પેટે ત્વરાથી આસે એવાં સૂતર કરાવીને અતિશૂર અને જ્વામિભક્તિવાળા એવા ચેત્ત્રાઓ સહિત, વાઘ જેવા કૂતરાઓ સહિત જેમ શિકારી નીકળે તેમ, ચેત્ત્રાઓ સહિત તે નીકળ્યા.

આ સમીચાર સાંભળીને કુમારપાળે દૂતને પારિતોષિક આપીને વિદાય કર્યો એટલે તે કુણ્ટળી સાથેજાને હસતો અને મૂંઝની સાથળનું અનુકરણ કરતો, ફેલક જેવી સાથળ વાળો ત્વરાથી ચાલી ગયો. ૨. ઉ.

૧ આશુ ઉપરના વસિષ્ઠના હોમકુંડમાંથી પરમાર કલ્પત થયો, તેનો ધૂમરાળ, તેનો ધંધુક, તેના ધૂમરા આદિ થયા. તેમના વંશમાં સુધન્વા (વિ. સં. ૫. ૩૦૦) થયો, હર્ષવહરિ (વિ. સં. ૫. ૨૦) પણ વીર વિક્રમાદિત્ય ગર્ધરસેન થયો. તેની ૪૦ માં પેઢિયે રવપાળ થયો. તેણે સિંધના નગર કટ્ટામાં રાજ્ય કર્યું (વિ. સં. ૮૬૫). તેનાથી ૧૪મી પેઢિયે ત્યાંજ દામોદ થયો. તેના કુંવર જયરાએ નગર કટ્ટામાંથી આવી ગૂર્જરાવમાં અબરગટમાં રાજ્યાની કરી. તેનો કુંવર કેદારસિંહ વિ. સં. ૧૧૨૫ સુધી હતો, તેણે ત્યાંથી તરસંગમામાં ગાદી કરી. તેનો કુંવર જયપાલ થયો, અને ત્યાર પછી કાન્દકદેવ પહેલો થયો તેણે અચળેશ્વર ચંદ્રાવતીમાં વિ. સં. ૧૧૩૦માં ગાદી કરી. તેનો કુંવર દેંદુરાળ થયો, ત્યાર પછી કાન્દક દેવ બીજો; પણ વિક્રમસિંહ, રામદેવ અને

“૩ આપુણ કુમારપાળ વડાઈ કરવાને આવે છે એટલે માગવાના ગમ બતાવતી પામે તે દોડી ગયો.” નાનવમાં જૈનોનો એક પ્રસ્તકલકાર છે તેમા તાત્રપટ છે તે ઉપરનો એક બીજો લેખ ઈ. સ. ૧૧૫૭ નો છે તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે, “રાજધિરાજ પ્રખ્યાત કુમારપાળદેવ રાજકુળનો સુગાર, મહા “ચાવીર, જેણે પોતાના હથિયારના બળવડે રણસંગ્રામમા આકબરી રાજને “જિતી લીધો હતો,” તે વર્ષમા ત્યારે શ્રીમત અણહિવપુત્રની રાજમાદી ઉપર બિરાજેલો હતો ત્યારે મહા પ્રધાન ચાહડદેવ તેનો મની હતો. આ તાત્રપટમા જે મનીનું નામ લખ્યું છે તેમા કઈક ગરબડ છે કેમકે મેસ્તુગ રહે છે કે, ચાહડ દેવ ઉદયન મનીનો ઓરમાઈ ભાઈ હતો. દ્વિત્રયનો કર્તા

યશોધવજ યયા એમ ‘રાજકલ્પનિર્ણય’મા રહે છે કુમારપાલ અબધમા રહે છે કે, (મા. ૫ ૧૦૩) કુમારપાળે વિક્રમસિંહને રાજસભામા બોલાવી સધા સામંતોની સમક્ષ તિરંગાર કરી મળ્યો પાસે તેના અગ્ર ચડાવણી તેને બંધીખાને નખાવ્યો અને તેના રાજ્ય ઉપર તેના બત્રીજા યશોધવજને સ્થાપ્યો આ ઉપરથી જણાય છે કે યશોધવજને તો કુમારપાળનો પક્ષ હતો તેથી તેને બંધીલેનો પક્ષ એવા સરખું દર્શ નહિ, પણ વસ્તુપાળના લેખનો ૩૫ માં સ્લોક છે તેનો અર્થ કાંઈ કારણથી ભૂલો સમજવાથી આ પ્રમાણે થયેલું જણાય છે એ સ્લોક નીચે પ્રમાણે છે -

(સાર્દભવિહીનિત ૨૫)

રોદન્દરવર્તિષીતિલહરીલિસામૃતાપુચુવ—

અગ્રગ્રગચો યસોધવલ કલ્યાણીતનૂગસ્તત ।

યશોલક્યકુમારપાલનૃપતિપ્રાવર્ધિતામગતમ્

મ્ત્વા સત્વરમેવ માર્ગવર્તિ વળત્માલ્ચવાન ॥ ૩૬

અક્ષાંકમા રહેલી કીર્તિની સહરિથેથી વીંટાયલા રક્ષમાના જેવી કળ્પિતાળા એવાથી (રામદેવથી), મામને વરા ન થયેલો એવો યશોધવજ નામે પુત્ર થયો, જેણે માગવાના અધિપતિ બન્યાલે, ઔલક્ય વરાના કુમારપાળ રાજનો સત્ત્વ થયો છે એક માનીને દુરંત મારી નાખ્યો.

૧ ઉદયનને ભૂદી ભૂદી જિથેથી ચાર પુત્ર હતા, તે અબધ ચિન્તામણિ ઉપરથી જણાય ॥ તેમા કયું છે કે, તત્કાલપરમનુક્રમચાર મુલા વરિન્દ્રેવ જામ્વડ રોહડ સોલમ્ નામાનોડૂમ્ તેના અપરમાટીથી ચાર પુત્ર હતા - ૧ ચાહડદેવ, ૨ આમ્બડ, ૩ બોહડ, અને ૪ સોલમ્ અર્ધિ ન્વાં બોહડ છે હા બીજી પ્રતિમા ચાહડ દરે તેથી અચેત્ત રાસમાલામા ચાહડને ઉદયનનો ઓરમાઈ ભાઈ લખ્યો ॥ પણ તે તો તેના પુત્ર હતો.

અબધચિન્તામણિની એક પ્રતિમા ૧ જામ્વડદેવ, ૨ જામ્વડદેવ, ૩ જામ્વડ, ૪ સોલમ્ એક પ્રતિમા (સોલ્લેવેમટ) છે.

કુમારપાલ અબધમા એક ઠેકાણે (મા. ૫ ૬૯) બોહડ, આમ્બડ, ચાહડ અને સોલમ્ નામે ચાર પુત્રો હતા એમ જણાયે ॥ બીજે ઠેકાણે લખે છે કે, ઉદયનને

ફેરે છે કે ચાહડ, આમ રાજાને મળી ગયો હતો. પણ એટલુંગ માત્ર એટલું જ લખે છે કે વાહડ, જે ઉદયનનો દીકરો હતો તેણે એમ કહ્યું હતું.

આ સામંત પાછો પોતાના અધિકાર ઉપર ફરીને આવેલો આગળ આપણા જાણવામાં આવે છે અને તેને કુમારપાળે બાહાલ કહ્યો છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે, લેખ ઉપર જે સાલ છે તેના પહેલાં વાહડ પ્રથમ પોતાના રાજાની સામે ખંડખોર હતો તેવામાં ચાહડ કદાપિ મંત્રી હતો.

સિંહરાજાના રાજ્યનો વૃત્તાન્ત લખતાં જે લેખ વિષે લખવામાં આવ્યું છે અને જે ચિતોડના લાખણના મંદિરમાં જોવામાં આવે છે તથા જેના ઉપર ઈ. સ. ૧૧૫૧ ની સાલ છે તેમાં કુમારપાલ સોત્રંદ્રા વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું છે: “એ તે કોના જેવો ફેરવાય કે જેણે પોતાના દુર્નય

કુમારપાળે પોતાનો મહામાલ્ય કાઢ્યો અને તેના પુત્ર વાગ્બટને સર્વ રાજકાર્યમાં સાહાયક નીમ્યો.

આ વાગ્બટ નિહાન હતો તેણે વાગ્બટાચંદ્ર નામનો અલંકારનો ગ્રન્થ રચ્યો છે. તેની સમાપ્તિષે નીચે પ્રમાણે છે:—

વગ્મજ સુતિ સંપુટસુતિભ્રમણિણો પદાસમૂહવ્ય ।

સિરિ વાહવત્તિ સળમો બાસિ સુરો તસ્સ સોમસ્સ ॥

(મદ્વાજ્ઞાતિસંપુટમૌતિભ્રમણેઃ પ્રમાસમૂહ ઇવ ।

શ્રી વાહવ્વત્તિ સળમ બાસીદ્ સુષસ્તસ્ય સોમસ્સ ॥)

બ્રહ્માંડરૂપી જીવનો ચોતીમણિનો પ્રભા સમૂહ-સોમ એટલે ચન્દ્રનો જેમ બુધ તેમ સોમ (ઉદયનનો) વાહડ નામે પુત્ર હતો.

આ સંસ્કારાલંકારનું વર્ણન છે. બ્રહ્માંડરૂપી જીવનો ચોતીમણિ એ રૂપક, તેનો નાણે પ્રભાસમૂહ, એ ઉપરેશ્વા. પ્રભાસમૂહ એવો સોમ-સોમ એટલે ચંદ્રમા તેનો પુત્ર બુધ તેનો સોમ એટલે ઉદયન તેનો બુધ એટલે બુદ્ધિશાળી બાહડ પુત્ર એમાં શ્લેષ અને ભવિતિ અલંકાર થયા. આ પ્રમાણે આર અલંકારનું મિશ્રણ થયું છે. સંવત્ ૧૮૪૪ ની સાલમાં લખેલી એક પ્રતિ અને બીજી ૧૮૪૮ ની પ્રતિમાં શુભવર્ધન સૂરિની દીકામાં વાગ્બટનું પ્રાકૃત નામ વાહડ તેમ બાહડ પણ લખ્યું છે. આ ગ્રન્થ ઉપર પાંચ દીકાઓ છે: તેમાંની સિંહદેવ જહીની દીકા સહિતનું પુસ્તક કાવ્યમાળા અં. ૪૮, નિર્ણયસાગર સુદાયનમાં છપાયું છે; તેના ૧, ૨ પૃષ્ઠમાં જુલે.

ઉદયનની પછવાડે મહામાલ્ય થયો તે આ વાગ્બટ-વાહડ અથવા બાહડ અને ઉદયનની મતજીવસરની ઇચ્છા પ્રમાણે જેને દંડનાયક બનાવ્યો તે આમગ્ન-આમગ્ન અમગ્ન, ત્રીજો ચાહડ, અને ચોથો સેષદેવગ્ન-સાવાહ-સોલા. ૨. ઉ.

૧ દક્ષિત ચેસ્ટર્ન ઇન્ડિયામાં સંવત્ ૧૨૦૭ (ઈ. સ. ૧૧૪૧) દાખલ કર્યો છે તે ભૂલ છે.

“મન વડે પોતાના સર્વ સુત્રોને દગ્ગી નાંખ્યા; જેની આજ્ઞા પૃથ્વી ઉપર-
 “ના બીજા રાજાઓએ માથે ચડાવી; જેણે શાકભજરીના રાજાને પોતાને
 “પગે પાત્રો; જે પોતાનાં દયિયાર લઈને સેવાલક મુધી જાતે ચળો અને
 “ગડપતિયોની પાસે પોતાને નમન કરાવ્યું, સાવપુરા સરખા નગરમાં
 “પણ જેણે એમ જ કર્યું.”

મેરુતુંગ લખે છે કે આ બનાવો બની રહ્યા પછી, કેટલેક દિવસે સેના-
 લંકા રાજા દરબારમાં બેસે હતો, અને મુલાકાત લેતો હતો, તેવડમાં, કેટ-
 લાકે માગણી સભામાં આવી હાજર થયા, અને તેઓ કોંકણના રાજા મહિ-
 કાર્જુનને રાજપિતામહ^૧ કહી તેની કીર્તિ ગાવા લાગ્યા. તેથી^૨ કુમારપાળ
 થયો આકુશિત થઈ ગયો, અને આ મહિકાર્જુન^૩ જે ગર્વિષ્ઠ થઈ ખોટી
 રીતે પોતાને ચતુરંગી રાજા કહેવડાવતો હતો તેનો નાશ કરવા સાથે કોઈ
 સામંત ખોળવા લાગ્યો. આખ્યડ અથવા આમ્રભટ કરીને ઉદયન મંત્રીનો
 ચરવીર પુત્ર હતો તેણે બીડું ઝડપ્યું અને સેના લઈને મેલાણ કચ્છા વિના
 કોંકણ જઈ પહોંચ્યો. તે કંઠવિણી^૪ નદી ઘણી મહેનતે ઉતર્યો અને સામે
 કિનારે મેલાણ કર્યું, ત્યાં આગળ મહિકાર્જુનને તેના ઉપર હલ્લો કરી તેને હરાવી
 ફટકો. આ પ્રમાણે હાર પામેલા સામંતે પાછા આવી રાજધાનીની પાસે પડાવ
 કર્યો, અને કાળો તંત્ર ઠોકાવી, કાળો પોતાક મ્હેરીને કાળું છત્ર ધારણ કરવા
 લાગ્યો. આવો કાળો દેખાવ જોઈ કુમારપાળે તપાસ કરાવી કે એવું કેનું
 લશ્કર છે. ત્યારે તેને સૂચવવામાં આવ્યું કે આખ્યડ કોંકણમાં હાર ખાઈને
 આવી રીતે આવ્યો છે. આખ્યડનું માનબંધ થયું તે વિષે રાજાએ તેને દિશામે
 આપીને તેનો આદરસત્કાર કર્યો અને બળવાન યોદ્ધાઓની એક બીજી મેના
 તૈયાર કરાવીને મહિકાર્જુન ઉપર મોકલ્યો.

આખ્યડે બીજી વેળાએ કલાવણી નદી ઉપર મેના આવી પહોંચી એટલે પુલ
 અથવા સેતુ બંધાવ્યો, સાવધાનીથી બૃધી મેનાને પાર ઉતારી અને એ પ્રમાણે
 સામે હલ્લો કરવાનો લાજ લીધો. આ બીજા યુદ્ધમાં ગુજરાતની સેના જય

૧ કોલ્હાપુરા મહામંડળેશ્વર વિષે પૃષ્ઠ ૨૩૧ ની ટીપ જુલો.

૨ સમુદ્રવેલિત સત્તાનંદના નગરમાં મહાનંદ સન્ન્ય કરતો હતો તેનો પુત્ર મહિ-
 કાર્જુન તે કોંકણના શિવાદાર કુળનો હતો. આ વંશનાં ત્રણ વામપટ્ટમાં આ રાજ-
 યોનાં બીજા પદ સાથે રાજપિતામહ પદ જોડેલું જોવામાં આવે છે. (ઈ. સ. ૧૧. બા.
 ૬ મો પૃ. ૩૫, ૩૮)

૩ સીખલી અને વલસાડ તાલુકામાં જે તે કાવેરી નદી કલિણી કાવેરીથી
 નદી સમજાવી. ૨. ઉ.

પામી અને મલ્લિકાર્જુન^૧ આગળની તરવારથી માર્યો ગયો. તેની રાજધાની પણ લીધી અને તેમાં લૂંટ પાડી, તથા સોદાંકી રાજાની આજુ તે દેશમાં વસીવીને આગળ આજુહિલવાડ પાછો વળ્યો. ખીચોખીચ રાજસભા ભરાઈ હતી તે વચ્ચે તે પોતાના સ્વામી કુમારપાળને ચરણે પડ્યો અને કેકલુના રાજા મલ્લિકાર્જુનનું માથું રણ કચું, તે સાથે સોનું, રત્ન, અને મૂલ્યવાન ધાતુનાં વાસણ, મોતી, હાથી, સિંહા અને બીજા લૂંટ પણ સમુખ કરી દીધી.^૨ રાજાએ દરબારમાં તેનો સત્કાર કર્યો અને મંડળેશ્વર મલ્લિકાર્જુનનું “રાજપિતૃમહ” એવું ને પદ હતું તે તેને આપ્યું. (ઈ. સ. ૧૧૬૧).

કુમારપાળના ઇતિહાસમાં આગળ ઉપર હેમચંદ્ર^૩ આચાર્ય અગ્રેસર થઈ પડેલા છે; અને કહે છે કે “ચન્દ્રની કાન્તિથી દરિયાની લહરિયોને જેમ “આકર્ષણ પડ્યો છે તેમ રાજાને તેની વાણીથી આનંદની લહરિયો ઉઠી હતી.” એવા પુરુષ વિષેનો કાંઈક વૃત્તાન્ત અમને વડવાજીના સાધુ પાસેથી મળ્યો છે તે આ ટેકાણે આપવાની અગત્ય જણાય છે. તેમનાં માળાપનું નામ ચાર્ચિંગ અને પાહિણી હતું. તેઓ સાતિયે મોઢ વાણિયા હતા, અને સોરઠ તથા ગુજરાતની દક્ષિણ સીમા ઉપર અદ્વૈત દેશમાં ધંધુકા કરીને ગામ છે તેમાં રહેતાં હતાં. બાપ મિત્રી હતો અને મા જૈન ધર્મની જાણ દેવી (જિનસાસનની દેવી) ના હોય તેવી હતી. તેઓને પુત્ર થયો તેનું નામ તેમણે ચંગદેવ^૪ પાડ્યું. બ્યારે છોકરાનું આઠ વર્ષનું વય થયું ત્યારે

૧ ચ. રતિરામ દુર્ગારામ દ્વે મન્દિયલ એન્ડીકવેરી બાજુ ૧૨ને પૃષ્ઠ ૧૫૦ મે લખે છે કે ઉત્તર કેકલુના સીતાર વંશનો સત્તરમો રાજા મલ્લિકાર્જુન હતો. તેનો એક શિલાલિખ રત્નાગિરિ છાંના ચિંપતુજીનો શક ૧૦૭૮નો ને ખ્રીસ્તે વસઈનો શક ૧૦૮૨નો છે.

૨ રૂઝાકોટી નામની સાક્ષી, માણકથી ટાંકેલો પછેડો, પાપશય દાર, સંયોગ-સિદ્ધિ (વિધાપદાર) સિમા, ૩૨ સુવાર્ક કુમ, મોતીની ૭ સોરોનો દાર, ચતુર્દત્ત હસ્તિ, ૧૨૦ પાતરો, ૧૪ કરોડ સોનેયા.

૩ તેઓએ મતુષ્યની સ્તુતિ નહિ કરવાનો નિયમ કરેલો છતાં આગળનાં વખાણ દ્વારા તેમનાપણી રહેલું જાહેર છે. તેઓએ જાહેર નજરે રાજા કર્યું.

કિં કૃતેન ન યત્ર યત્ત્વં કિમ્મયૌ કલિઃ । કલૌ ચિદ્ મવતો જન્મ, કલિરત્તુ કૃતેન કિમ્મા

૪ આમુંડા તેની કુલદેવી હતી માટે આમુંડ ચળનો વ અને કુલદેવ ગોનવ હતા માટે તે રાજાને વાંચી જે અક્ષર વગ લઈને તે સાર્થક કરવા માટે વગ સાથે દેવ હમેરીને જંગલ નામ પાડ્યું. એનો જન્મ સંવત્ ૧૧૪૫(સન ૧૦૮૯)ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫નો થયો; સંવત્ ૧૧૫૪(સન ૧૦૯૪)માં દીક્ષા લીધી ને સોમદેવ મુનિ નામ પાડ્યું. સંવત્ ૧૧૬૬માં સુરિષ્ઠ મેળવું અને સંવત્ ૧૨૨૯(સન ૧૧૭૩)માં ચોરાશી વર્ષની ઉમરે સ્વર્ગે ગયા.

દેવચંદ્ર આચાર્ય તે દેશમાં વિચરતા ધંધુકે આવ્યા. આ વેળાએ ચાર્ચિંગ થેર ન હતો, તેવામાં આચાર્યને ચંચદેવની આકૃતિ જોઈને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું તેથી તેની ઝીને સમજાવીને તે છોકરાને જૈન સાધુની દીક્ષા આપવા સાર પોતાને સ્વાધીન લીધો અને કુર્ણવતીમાં પોતાને અપાસરો હતો ત્યાં તેને લઈ ગયા. ચાર્ચિંગ પરદેશથી આવ્યો અને તેણે પોતાના દીકરા સબંધી સમાચાર જાણ્યા એટલે તેને ધણો ખેદ થયો અને સમ ખાઈને ખેડા કે મારા દીકરાનું મુખ જ્યારે જોઈશ ત્યારે અન્ન ખાઈશ. પછી તે તે ધર્મીચાર્યનું નામકામ પૂછી લઈને કુર્ણવતી આવ્યો. અને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. એટલે દેવચંદ્રની પાસે દીકરા પાછો લેવા ગયો. આ ટાણે ચંચદેવ હિંદુન મત્રીને થેર હતા. તેમનો દીક્ષા લેવાનો વિચાર તેમના પિતાને જણે ઉનારવામાં તેઓ જય પામ્યા, એટલે ચંચદેવે દીક્ષા લીધી અને હેમચંદ્ર નામ ધારણ કર્યું. તેઓ સત્વર પ્રખ્યાત થયા અને ન્હાની વયમાં હિન્દુ તથા જૈનનાં શાસ્ત્રોમાં નિપુણ થયા, એટલે તેમના ગુર પાસેથી તેમને સ્વરિતું ૫૬ પ્રાપ્ત થયું.

હેમચંદ્રે નીચે લખેલા અંથ ૨ આ છે:—અભિધાનચિંતામણિ, જિન-

૧ કુમારપાલ અર્જુનના અભિમાય પ્રમાણે:—

કુમારપાલ ધાર્મિક દોષથી તે સર્ગર્ષિ હોવાતો હતો. તેણે ૨૧ જ્ઞાનભાસ કરાવ્યા, તથા એક લેખકશાળા સ્થાપી હતી, તેમાં પોતાના ગુર હેમાચાર્યનાં રચેલાં પુસ્તકો લખવાને મઠિ ૭૦૦ લેખકોને મમે લગાડ્યા હતા. તે વેળા ધણું ફરીને તાલપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખાતાં હતાં. પણ એક વાર રાજ લેખકશાળા તપાસવા ગયા ત્યાં કાગળ ઉપર લલિયાઓને લખતાં જોઈ ખેદ ખાગ્યો અને જોઈતાં તાલપત્ર લેખકશાળામાં આવી પહોંચે ત્યારેજ સોજન કરતું એવો નિયમ લીધો. એટલે અમલદારી રીતે પોતાના બાગમાંથી તાલપત્ર મળી આવ્યાં તે લલિયાઓને આપ્યાં. પછી તેણે પારણું કર્યું હેમાચાર્યના બનાવેલા ગ્રંથોમાં હૈમવ્યાકરણ તથા હૈમકોષ આખા ઉપરતવર્ષમાં અતિ વિખ્યાત છે. હૈમવ્યાકરણના આઠ સૂત્રાધ્યાય છે. ત્રિષષ્ટિ સલાહ પુરવ ચરિત્રમાં ૬૩ સલાહ પુરવનાં ચરિત્ર છે. એ ગ્રંથ તેમણે સોનેરી, રૂપેરી અક્ષરોથી ભવ્ય લાગે એવો લખાવ્યો અને પોતાના મહેલમાં લઈ જઈ રાત્રિ જતરફ કરાવી સવારમાં પદ્મજ ઉપર તે પોથી પધરાવી મોટી ધામધૂમથી મહોત્સવ કરી ધર્મશાળામાં આવ્યો, અને ત્યાં તેનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરીને હેમાચાર્યના મુખથી તેનું શ્રવણ કર્યું એ જ પ્રમાણે યોગશાસ્ત્ર, ત્રિંશતિવીતશાસ્ત્રતત્ત્વ, અગ્નિચાર અંગ અને જાર ઉપાંગની એકોટી મત સુવર્ણાદિ અક્ષરોથી લખાવી ઉપર જણાવેલા વિધિપૂર્વક તેઓનું શ્રવણ કર્યું.

હેમાચાર્યના બનાવેલા ગ્રંથની ટીપ નીચે પ્રમાણે યાચ છે:

અપ્યારનોરનિવદ્ (યોગશાસ્ત્ર), યોગલુલાસન જાર પ્રકાશ (શકરણ)માં ૧૨ હજાર મ્લેક પૂર પુસ્તક છે.

દેવનાં સ્તવન. (એના ઉપર ટીકા છે તે ઉપર ૧૨૯૨નો સન છે.)
પવિત્ર યોગશાસ્ત્ર, ત્રિપથિ શલાકા પુરુષચરિત્ર, વિંશતિવીતરાગસ્તવન, વીત-
રાગસ્તોત્ર, દ્વયાશ્રય અને બીજાં પુસ્તકો. કુમારપાળ પોતાની સેના
સહિત માળવામાં હતો તેવામાં હેમાચાર્ય પોતાની માના મરણોત્તવને^૧ સમયે
શૈવી સંન્યાસિયોએ મારંભારી કરી હતી માટે રક્ષણ સાર તેની પાસે ગયા.
હેમાચાર્યનો એવો વિચાર હતો કે આપણું પોતાનું રાજ્ય યાય અથવા રાજ
આપણું^૨ સ્વાધીન થઈ જાય તો જ અર્થ સરે. ઉદ્ધવન મંત્રિયે રાજાની સાથે
આચાર્યનો મેળાપ કરાવી આપ્યો. તે અવસરે તેણે ખંભાતમાં જે કહ્યું હતું

અનેકાર્યસંગ્રહ—(નિર્ણયસાગરના અભિધાનસંગ્રહના બીજા અંકમાં ૭૫૫માં છે.)
અનેકાર્યશેષ.

અભિધાનચિન્તામણિ (દેવીનામવાળા.) ”

અભિધાનચિન્તામણિ પરિશિષ્ટ ”

અલંકારચૂડામણિ કાવ્યાનુશાસનવૃત્તિ. (અલંકારનો ૩૫.)

ઘણાદિસૂત્રવૃત્તિ । ઘણાદિસૂત્રવિવરણ । છંદોનુશાસન અને વૃત્તિ.

દેહીનામમાલા રતનાવલિ કિંવા દેહી શબ્દસંગ્રહવૃત્તિ. (મુખર્ધ સંકૃતભાષા અંક ૨૭)

ધાતુપાઠ અને વૃત્તિ. ધાતુ પારાયણ અને વૃત્તિ. ધાતુમાલા. નિપંઢસોપ.

ચલાચલ સૂત્ર વૃદ્ધવૃત્તિ. વિગ્રમ સૂત્ર. (હેમચંદ્ર કર્તા હશે કે નહિ ?)

સિદ્ધહેમચંદાનુશાસન વૃદ્ધવૃત્તિ અને લઘુવૃત્તિ. શેષસંગ્રહાકા અને શેષસંગ્રહ સારોદ્યાર.

લિંગાનુશાસન. લિંગાનુશાસનવૃત્તિ અને લિંગાનુશાસનવિવરણ.

નિયત્રિશતકા પુરુષ ચરિત્ર. પરિશિષ્ટ પર્વ.

હેમન્યાયાર્પમજૂષા-ર્મજૂષિકા. •

સં. દ્વયાશ્રય અને વૃત્તિ. } ઈતિહાસ અને વ્યાકરણ એમ બન્ને એકત્ર

પ્રા. દ્વયાશ્રય અને વૃત્તિ. } શીખવવાના હેતુથી રચાયે છે.

મહાવીરદ્વાર્તિશિકા } લઘુ નેત્રકાવ્યભાષામાં ૭૫૫માં મળે છે.

શૌરદ્વાર્તિશિકા. }

હેમચંદાનુશાસન. વીતરાગસ્તોત્ર {૧} પાંચવૃત્તિ {૨}

જાતિ વ્યાવૃત્તિ. (ન્યાય) {૧}

વપરેશમાલા. {૧}

અન્યદર્શન વાદવિવાદ {૧}

ગણપાઠ {૧}

૧ એ અથવા પુરુષ અને તે કોઈ જાતના હોય કે તેના મરણને લઈ જતી

વેળાએ શોક કરવાને બદલે ઉત્સવ કરવામાં આવે છે.

તથા કોણ આપ્યો હતો તે સાંભરી આવ્યું અને તેમનો આદરસત્કાર કરી તેમની સાથે ખુદા મનથી વાતો કરવા લાગ્યો. હેમચંદ્રને રાજા ઉપર આ પ્રમાણે સત્તા મેળવતા જોઈને આસપાસ જે શ્રાવણો હતા તેઓને ડર લાગ્યો, અને તેમના ઉપર કેટલાક અપવાદ મૂક્યા; તેમાંનો એક બારે એ હતો કે, હેમચંદ્ર સૂર્યને માનતા નથી. હેમચંદ્ર રાજનીતિ જાણના હતા, અને પોતાના સામા પક્ષવાળાઓના ધર્મની ઉપર ઉતરી પડવા કરતાં પોતાના ધર્મની છૂટ મેળવવાને ધણા દિવસથી ઇચ્છતા હતા, તેથી તેમણે એવું પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે જેથી ક્ષત્રિયના મહાન દેવ ઉપર તેમની આસ્થા છે એવું રાજાના સમજવામાં આવી ગયું. તેઓ વદ્યા કે, —“આ મહિમાવંત તેજના આલયને હું નિરંતર માગ “હૃદયમાં રાખું છું; અને તેમના અસ્ત પામવાથી હું ખાવાનું તજું છું.” તેમની આવી જ રાજનીતિને અનુસરીને તેમણે પોતાના કથનને હિંદુ શાસ્ત્રમાંથી તેમ જ જૈન શાસ્ત્રમાંથી પ્રમાણ આપ્યાં. એક સમયે કુમારપાળે તેમને પૂછ્યું કે તમે પસંદ કરીને મને ધર્મનું કોઈ એવું કામ બતાવો કે તે ઉપર હું ધન ખર્ચું; ત્યારે દેવપદ્મના સોમેશ્વરનું દેવળ દરિયાનાં મોઝાંનાં જોરથી ટૂટી ગયું હતું તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની આચાર્યે તેને સલાહ આપી.^૧

૧ પૃષ્ઠ ૧૦, ૧૧, ની રીપમાં સૌરપંથની દક્ષીણ જુઓ.

૨ આ મત અણ્ણાયમી દ્વેવાય છે. ૨ ઉ.

૩ અસલ લેખમાં નીચે પ્રમાણે છે —જુઓ બાવનચરનું પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત લેખનું અમેજ પુસ્તક પૃ. ૧૮૬

ભસિત મીમતી દાન્યકુલજવિપયે વારાણસી વિધુતા ।

પુર્યદયામધિદેવતા કુલ્લગ્રહં ધર્મસ્ય મોક્ષસ્ય ચ ॥

તત્સામીશ્વરચામનાદ્ દિગ્ગજતેગેહે સ્વજન્મગ્રહમ્ ॥

ચક્રે પાશુપતમત ચ વિદધે, નંદીશ્વર- સર્વવિત્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—કાન્યકુળ દેવમાં વારાણસી (કાશી) નામે વિખ્યાત પુરી ॥ તે અધિ-દેવતા (વિધવાય)નું નિવાસસ્થાન, અને ધર્મ તથા મોક્ષનું ધામ છે. તેમાં રાંધુની આદ્યાપી નંદીશ્વરે ભાવ જુદરપતિ રૂપે, એક ઉત્તમ પ્રાણીને વેશ અવતાર ધારણ કર્યો, કેમકે જીર્ણોદ્ધાર કરવાની આદ્યા શિવે નંદીશ્વરને આપી હતી, અને તે વિદ્વાને મહાદેવની દીક્ષા ધારણ કરી. અને તે વર્ણોત્તિધિ તીર્થયાત્રા કરવાને માટે અને રાજાઓને (રોવી) દીક્ષા આપવા માટે અને ધર્મસ્થલોનું રક્ષણ કરવા માટે કાશીથી નીકળ્યો. તે ફરતો ફરતો ધારાપુરીમાં આવી પહોંચ્યો. (૫)

યવન્માત્વદાન્યકુલજવિપયેજંત્યાં મુતમ્ તપો ।

નોતાઃ સિલ્પ્યદ પ્રમારપતયઃ સમ્યદ્મયઃ પાલિતાઃ ॥

દ્વયાશ્રયમાં આ ઇર્ષોદ્ધાર વિષે લખવામાં આવ્યું છે અને રત્નપૂત-
સ્થાનના ઇતિહાસ લખનારના જોવામાં દેવપટ્ટણમાં ઉદ્ધાણના દેવાલયમાં

ગ્રીતઃ શ્રીમત્સિદ્ધેશ્વરપતિર્ગૌત્મમાત્મકિષ્કમ્ ।

સૈનવાસ્ય જગત્પ્રયોપરિલસરયગામિ ધીર્જમ્મિતમ્ ॥ ૮ ॥

ત્રાંધી તે ફરતો ફરતો માલવ, કાન્ધકુળ, અને જ્ઞવંતીમાં ગાયો; ત્યાં તપ કર્યું
અને પરામાર રાજ્યોને પોતાના સિંધો મનાવ્યા અને મોકળું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું.
જ્ઞવંતીમાં તે વખતે જયસિંહદેવ રાજ રાજ કરતો હતો તે તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો
અને અત્યંત આનંદ તેમનામાં પામ્યું કર્યું તેને લીધે જ આજ કદાચ મુખી ત્રણે
લોકમાં તેની લુહિનેા મદિમા વખણાઈ રહ્યો છે. (૮)

ચક્રવર્તી સિદ્ધરાજ જયસિંહ ન્યાદે સર્વે ગયો ત્યારે તેની માફિયે, અતિશય
પ્રતાપવાળો અને ધારાધિપ બુદ્ધિદા (૯) તથા નંમલબૂષાર્પી હાથિયોના મસ્તક ઉપર
તક્ષષ મારવામાં સિંહ જેવો કુમારપાળ બેઠો કુમારપાળ ત્રણે લોકોને કંટપતર જેવો
હતો તેના અમલમાં બાવ (નિહાન) બુદ્ધસ્પતિયે છર્ણ થયેલા દેવપટ્ટણના દેવાલયનેા
છર્ણોદ્ધાર કરવાને કાળ કુમારપાળે તેમના કામથી પ્રસન્ન થઈ માર્ગેય વંશમાં લ્પ્ત
થયેલા તે બાવ બુદ્ધસ્પતિને સર્વેશ્વરની પદવી આપી, અને દુષ્ટિદાનમાં કેટલાંક
આમૂષણે આપ્યા તથા તેની સાથે પોતાની રાજમુદ્રા (મોદોર) આપી બાવ બુદ્ધ
સ્પતિયે કુલાસ પર્વતના જેવો મહાદેવનો માસાલ તેવાર કરાવી મૂકેલો તેઈ તે પ્રસન્ન
થયો અને તેને વંશપરપરાનું બંધન (બેધતા)નું પદ આપ્યું

સમર્યાદા વિનિર્માય સ્થાનકોદ્ધારદેતવે ।

પતોક્તારાં પંચસત્તીમાર્યાંગાં ચોગ્યપૂજયત ॥ ૧૨ ॥

દેવસ્ય દક્ષિણે જાગે ઉત્તરસ્યા તથા દિશિ ।

વિધાય ધિપમ દુર્ગ પ્રાવર્દયત ચ પુરં ॥ ૧૪ ॥

મર્ધાદા નિર્માણ કરીને તે સ્થાનકના છર્ણોદ્ધાર અર્થે ૫૦૫ આર્ય પુરખો (બાસણો)નું
પરણ કર્યું (૧૩) દેવ(મહિર)ના દક્ષિણ અને ઉત્તર બાગમાં દેવસ્થાનના કાંદોનો બાગ
વધારીને નગરનેા વિસ્તાર કર્યો (૧૪).

ગૌર્યા મીમેશ્વરસ્થાપ તથા દેવરુપર્દિન ।

સિદ્ધેશ્વરદિદેવાના ચૌદૈમકલકાન્ દર્શો ॥ ૧૫ ॥

નૃપસાલા ચ વચ્ચકે સરસ્વત્યાચ કૃપિકા ।

મહાનસસ્ય શુદ્ધયર્થે સુસ્નાપનજલાય ચ ॥ ૧૬ ॥

રુપર્દિન. પુરોમામે સુસ્ત્રમાં પદશાલિકા ॥

રૌવ્યપ્રણાલ દેવસ્ય મહુદ્ધાસનમો ચ ॥ ૧૭ ॥

પાપમોચનદેવસ્ય પ્રાણાદ્ય જોર્ગમુદ્ધતમ્ ।

તન ત્રીન્ પુસ્પાચ્ચકે નવા સોપાનમેવ ચ ॥ ૧૮ ॥

એક લેખ આવ્યો હતો તેમાં પણ લખેલું છે. આ લેખ પ્રથમ સોમેશ્વરના દેરામાં હતો. તેના ઉપર ધલબી સંવત્ ૮૫૦ (એટલે વિક્રમ સંવત્ ૧૨૨૫ અથવા ઈ. સ. ૧૧૬૬,) છે અને તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

“કનોજનો આઠણુ ભાવ બૃહસ્પતિ યાત્રા કરવા સાર દાશીથી નીકળ્યો
“તે આવતી અને ધારાનગરીમાં આવી પહોંચ્યો, તે સમયે ત્યાં જયસિંહ

ચેનાકિયંતં बहुसो मादगणानां महापृष्टः ॥

विष्णुपूजतवृत्तीनां यः प्रोद्धात्मचीकृत् ॥ ૨૯ ॥

नवीननगरस्थातः सोमनाथस्य चाप्यनि ।

निर्मिते वापिके द्वे च तत्रैवापत्तचटिका ॥ ૩૦ ॥ युग्मं

गंडेना कृतवापिकेयममला स्फारप्रमाणामृत-

प्रख्या स्फादुजला सहेलविलसद्युत्कारकोल્લદ્ભૈઃ ॥

ग्राम्यद्रૂरितरात्પટ્ટચટિકા મુક્તાંબુધરાવતિ-

ચર્પીત ઘટયોનિનાવિ હસતીવાંમોનિર્ધિ લ્લયતે ॥ ૩૧ ॥

શશિભૂષણદેવસ્થ ચટિકાં સમિધિરિષર્તા ।

યો નવીનાં પુનઃકે સ્વધ્યેયોશિલિપ્તયા ॥ ૩૨ ॥

ભાવાર્થ—ગૌરી, ભીમેશ્વર, દેવકર્પર્દિન, સિદ્ધેશ્વર, આદિ બીજા દેવનાં દેવાલયો

ઉપર હેમાળસા સ્થાપ્યા. ૨૫

નૃપસાળા તથા સારસ્વતીસાળા બાંધી અને પાકસાળા તથા સ્થાનાલયને પાણી પૂર પાડવા માટે કૃત્ત્વ ખોદાવ્યા. ૨૬

કર્પર્દિનના મંદિરના આગલા બાજુમાં સારા સ્તંભોવાળો ચંદ્રમંડપ કર્યો, અને દેવની રૂપાળી જળાધારી અને મંદુકસન બનાવ્યું. ૨૭

પ્રાપ્તમાત્રન દેવના માસાદનો છલ્લોદ્ધાર કર્યો, અને ત્યાં ત્રણ પુરુષની મૂર્તિ સ્થાપી અને નદીમાં પગથિયાં બાંધ્યાં. ૨૮

ધણા બ્રાહ્મણોને છદ્મપુરી કરાવી આપી, અને લેખકુલ ધર્મવાળાઓનો નવીન નગરમાં ઉદ્ધાર કર્યો, એટલે ઉત્તેજન આપ્યું. અને સોમર્મનાથની વાટમાં બે વાવ કરી અને ત્યાં અપરચ્છાદિઆનું સ્થાપન કર્યું. ૨૯-૩૦

ગંડ બૃહસ્પતિયે જે વાવો કરાવી તે ઘણી વિસ્તારવાળી હતી અને તેનું પાણી સ્વચ્છ, સ્વાદિષ્ઠ, અને અમૃતની ઉપમા અપાય એવું હતું તથા તેના ઉપર ઘણા રેંટા આવતા હતા અને જેમાં વિવિધ પ્રકારનાં જળજંતુઓના સળ્લે પડે અમરસ મુનિયે જેનું પાન કરેલું છે એવા સમુદ્રને જલે દસતી ન હોય એવી હતી. ૩૧

પોતાનું શ્રેય થવાને અર્થે મહાદેવની સમીપર્ગ રહેવાં ચંડિકા(પાર્વતી)નો છલ્લોદ્ધાર કર્યો. ૩૨

દેવ રાજ્ય કરતો હતો. પરમાર રાજ્યએ અને તેના આખા કુટુંબે તેમને
“ પોતાના ગુરુ કરીને સ્થાપ્યા અને રાજ્યએ તેમને જાવર કરીને બોલાવા માંડ્યા.”

સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ જ્યારે સ્વર્ગે ગયો ત્યારે તે પ્રકવર્તી રાજ્ય હતો;
“ તેની-ગાદિયે કુમારપાળ થયો, જાવ બૃહસ્પતિ તેનો મુખ્ય પ્રધાન થયો.
“ કુમારપાળ ત્રણે લોકને કલ્પતરુ જેવો હતો. તેણે પોતાની રાજમુદ્રા (મોહોર),
“ ભંડાર અને ખીલું સર્વ બૃહસ્પતિને સોંપ્યું અને તેને આસાં કરી કે દેવ-
“ પદ્મોનાં દેરાં પડી ગયાં છે તેઓને જાણોદાર કરેા. જાવ બૃહસ્પતિયે
“ જઈને ત્યાં કૈલાસ જેવું કરાવી ચૂક્યું. પછી તેણે પોતાનું કામ જોવાને
“ જગત્પતિને બોલાવ્યો; જ્યારે તેણે આવીને જોયું ત્યારે તે પ્રસન્ન થયો
“ અને ગુરૂનાં વખાણ કરતાં કહ્યું કે, મારું હૃદય ઘણું પ્રસન્ન થયું, તમને
“ અને તમારા પુત્રોને હું મારા રાજ્યમાં મુખ્ય જગ્યા છે તે આપું છું.”
“ સોમશ્વરના દેરાને પાથે નાંખ્યો ત્યારે જે પંચને કામ સોંપ્યું હતું

एतस्यामवर्षिदुर्ध्वरसुखी पत्नी प्रसिद्धान्मया ।

गौरीव त्रिपुरद्विषो विजयिनी लक्ष्मीर्गुरुरेव ॥

श्रीमन्मेव सरस्वतीव यमुनेवेहाप्रकौर्या गिरा ।

कात्या श्रोहलक्षंभम् शुचिं महादेवीति वा विभ्रता ॥ ૩૫ ॥

મહાદેવને જેમ પાર્વતી, કૃષ્ણને જેમ લક્ષ્મી, કીર્તિર્થ ગંગા જેવી, વાણીમાં
સરસ્વતી જેવી, અને કાન્તિમાં યમુના જેવી મસિદ્દ સોદાવ વંશમાં જોવા થયેલી મંદ્રના
જેવા મુદ્રા મુખવાળા તેની મહાદેવી નામિ વિખ્યાત થયેલી સ્ત્રી હતી. ૩૫

सिद्धाक्षरवारस्तो दशरथसमेनास्य पुत्रोपमानाः ॥

भावस्तेषामभवदपरादित्यनामा चतો भूदत्तादि ।

रयः.....हे ॥

अन्यः सोमेश्वर इति कृती मास्करव्यापरोम्-

देवैरामादिमिषपमिताः सत्यसीआयुक्तोः निः

इमं विभिहितं, अहम्-दीप्त्युते ॥ ૩૬ ॥

દશરથની પેઠે તેના પદ્મ ચાર પુત્રો હતા તેમાં પેહેલો અપરાદિત્ય હતો, બીજો
રત્નાદિત્ય, ત્રીજો સોમશ્વર અને ચોથો ભારકર.

૧ ભદ્રમલીને લેખ જે વલ્લ્લી સંવત્ ૮૫૦ (વિ. સં. ૧૨૨૫-ઈ. સ. ૧૧૯૯)
નો પાઠશ્રમાં ૥ તેમાં એમ કહેવું છે કે, એ દેવ સોમ એટલે ચંદ્રમાએ સુવર્ણનું કા-
વ્યું હતું, ત્યાર પછી રાત્રે રૂપાનું માણ્યું હતું, સીમદેવ તેના જાણોદાર કરી તેમાં
રાત્રી બડાવ્યાં હતાં. એ દેવાદેવનો કરીને જાણોદાર કુમારપાળે કરીને સુવર્ણના મેર
પર્વત સમાન બનાવ્યું હતું

તેઓએ કુમારપાળને સ્વસ્તિપત્ર લખ્યું. રાજાએ તે પત્ર હેમચંદ્ર સૂરિને બતાવીને કહ્યું કે કામ પૂરું થઈ જતા સુધી શું કર્યું હોય તો તે વચ્ચે વિદ્ય આવી નડે નહિ ? સૂરિએ રાજાને સલાહ આપી કે દેવળના શિખર ઉપર

શેષ સંઘડી પોતાની ૪૭ વર્ષની ઉમરે ઈ સ ૧૨૬૬ માં હિન્દુસ્તાનની મુસા ફરી કરવા નીકળ્યો. ત્યારે તે પાંચઠું થયો હતો. એમ પોતાના બોસ્તાન નામના મથના આકાશ બાબનું ઉત્કૃષ્ટ મકરણ “હિંદાયત સફર હિન્દુસ્તાન અને મૂર્તિ પૂજાની શુભાહી” નામનું છે તેમા લખે છે કે, “એક હાથીદાવની મૂર્તિ સોમનાથમાં મેં દીડી, તે જડાઈ હતી, અને અકાશ એક અનાત નામે મ્હોની મૂર્તિ હતી તેના જેવી એની સુરત બનાવેલી હતી, તે એવી કે, તેવી બીજા કોઈ થઈ શકે નહિ. આવી નજીવી સુરતના ફરીન કરવા હરવાડી યાત્રાળુ આવતા અને ચીન મહાચીનના માણસોના ટોળાના સરદારો તે ઉપર આસા રાખી આવતા.” મારી પાસે એક સોબતી હતો તેલે અને કહ્યું કે આ મૂર્તિ પરમેશ્વર પાસે માન્ય થયેલી છે, અને માણસોને આશ્ચર્ય દેવાને તે પોતાના હાથ ઉપા કરે છે, જો તમારે જોવું હોય તો અહિં રાત્રિ ગુલરો. હું રાત્રિ રહ્યો અને કોઈ ખેલવાન બહાના ફવામા પડે તેમ દુ પક્ષ પડ્યો. કંઈ સોફા મારા પડખામા પૂલ કરવા તેઓએ હાથ પામ ધોરેલા નહિ અને તેઓના સાધુઓ ગિલકુલ પાણીનું નામ પક્ષ લેતા ન હતા, જેથી તેઓની બગડોમાથી મડાના જેવી મધ આવતી હતી. સવાર થતા ગામના અને બહારના લોકો મહિરમા આવ્યા એટલે એક સોય રાખવા નેટલી પક્ષ તેમા જગ્યા ખાલી રહી નહિ એમ મહિર ભરાઈ ગયું અને હું રાત્રિના ઉભરયાથી તથા શરસાથી ગમરાઈ ગયો. તે વેળાએ એચિન્તા તે મૂર્તિયે પોતાના હાથ ઉપા કર્યા એટલે મારા સોબતિયે અને હસીને કહ્યું કે, હવે તમારી ખાતરી થઈ હશે કે મૂર્તિમા કેવું સભ્ય છે. હું તે વેળાએ હાથીદાવની મૂર્તિ પાસે ગયો અને હાથથી સુબન કર્યું અને થોડા દિવસ તેને માનવાથી મફત બન્યો. અને કંઈ પ્રસ્તુતની વાતો કરી છાકલું થયો. જ્યારે તે મહિરમા મારો ઉત્તખાર બધાયો ત્યારે એક રાત્રિએ મહિરના દરવાજા બંધ કરીને ચોતરફ દોડીને તપાસ કરવા લાગ્યો, અને મૂર્તિની ઉપર નીચે જોવા લાગ્યો. તો એક પૂજારો એક જરીના પડા પછવાડે સુબવર વરીકે બેઠેલો અને એક દોરી તેના હાથમા રાખેલી જોવા લેતા. તે દોરી ખેંચતો ત્યારે મૂર્તિના જુદા હાથ થઈ જતા. છાકલું અને લેતા એટલે તે શરમહિા થઈ ગયો અને નાસવા લાગ્યો. હું તેની પાછળ દોડી ગયો અને તેને પકડી પાડી ફવામા નાખી દીધો. જે માણસ મારો સોબતી હતો તે પક્ષ જો આ વાત જાણ્યો તો અને જીવો રાખશે નહિ એમ સમજી તેને પક્ષ મેં મારી નાખ્યો અને બીકનો માર્યો હું તે દેરા મૂકીને ચમનના મુકામા નીકળી ગયો. પછી ચરબના મુકામા થઈને અહિં આવ્યા છું.”

ઉપર પ્રમાણે શેષ સંઘડીનું કુકામા વર્ણન આપવામા આવ્યું છે. આ ઉપરથી કટલાક એ મૂર્તિ તે સોમનાથ મહાદેવની મૂર્તિ હતી એમ માને છે. પણ મહાદેવની મૂર્તિ દેવળમા દોડી નથી પણ વિંજની સ્થાપના કરેલી હોય છે. મારે આ વર્ણન જિતની મૂર્તિને લાગુ પડે છે અને કંઈ સંજ્ઞા શેષ સંઘડિયે વાપર્યો છે તે જિતને અપ્રમથ

ધ્વજા રહ્યું ત્યાં સુધી તમારે માંસાહાર નહિ કરવાની અથવા સ્ત્રીસંગ ત્યાગ કરવાની બાધા લેવી. રાજાએ તે માન્ય કરીને મહાદેવની મૂર્તિ ઉપર જળ ગૂંચું કે હું માંસાહાર કરીશ નહિ. એ વર્ષે વીત્યા પછી, શિખર પૂરું બંધાઇ રહ્યું એટલે કલશ અને ધ્વજારાપણુ કરવાને કુમારપાળ તૈયાર થયો ત્યારે

યથેદો નજાય ॥ તથા પૂનરિયોનું વર્ણન કરવામાં તેઓ ગંધાતા નજાવ્યા છે અને પાણી વાપરતા નથી એમ લખ્યું છે તે પણ તેમને જ લાગુ પડે એમ છે.

કુમારપાળ પછી, સુમારે એક સેંકડા સુધી, દેવાલયને કાંઈ અડચણ થયેલી નજાતી નથી, પણ ઈ. સ. ૧૨૬૭માં અક્ષાહીન ખિલનિયે પોતાના બાઈ અલકપાન, અને નસરતખાન જે તેનો મુખ્ય પ્રધાન હતો એ બેને ગૂળસત નિતવા મોકલ્યા અને તે બેજાએ તેમણે સોમનાથની મૂર્તિને હરકત કરી. આ બનાવ બન્યા પછી એક સેંકડે ઈ. સ. ૧૩૬૫માં સુનકરચાહ ખેલાએ પાછલુ ઉપર ચડાઈ કરી, અને હિન્દુનાં સર્વ દેવાલયોનો નાશ કર્યો અને તે ઝાણું મસ્જિદોમાં અવરોડે તે દેવાલયોનો આશરો મદદની નંખાવ્યો. પછી વળી ઈ. સ. ૧૪૧૩માં, ફેરિસ્તાના લખવા પ્રમાણે અહમદચાહ ખેલાએ લૂનાગઢના રા' ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે તેણે સોમપુરના દેવાલયનો નાશ કર્યો અને ત્યાંથી ઘણું જવાહીર લઈ ગયો. પછી અહમદ બેચરાએ (ઈ. સ. ૧૪૫૬-૧૫૧૩ માં) દેવળ તોડીને તેને સ્થાનકે મસ્જિદ બાંધી. ઉદ્યામાં ઉલ્લો સુઝફર ખીબાએ (૧૫૧૩-૧૫૨૬) દેવળ ઉપર દુમલો કરેલો નજાય છે. એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, મુસલમાનો દેવાલય તોડી નાંખતા અને પછવાડેથી પાછી સ્થાપના કરવામાં આવતી. આ બનાવ બન્યા પછી દેવાલયનો કેટલોક ભાગ મસ્જિદને મળતો કર્યો નજાય છે અને તેમ કરવાનું મુખ્ય કારણ એમ હશે કે મુસલમાની આશરે ભેગમાં આવેલો પછી તે લોકો બહીષી તેને કાંઈ હરકત ધાવ નહિ.

કુમારપાળ પછી, સરસ ઇર્જોદાર, લૂનાગઢના ચૂડાસિમા રા' એવા ખેંગારે (સં. ૧૨૭૬-૧૩૩૩ માં) કર્યાનું મિત્તારના બે લેખો ઉપરથી નજાય છે.

સોમની તવારીખમાં નજાવે છે કે, સોમનાથના દેશને મુસલમાનોએ મસ્જિદના આશરમાં ફેરવી નાંખ્યું હતું અને તે ખંડેર લઈ ગયું હતું. સંવત્ ૧૮૪૦ (ઈ. સ. ૧૭૮૩) સુધી રોજખીવાન જે ન્યામવખાનની પછી અગિયે બેઠો હતો તેમના સમય સુધી, તેનો ઇર્જોદાર થયો ન હતો. પણ અહલવા બાઈ-હેફકર મહારાજા બદાશની મદાણલુવતી રાણિયે તે ફરીથી બંધાવ્યું. આ અહલવાબાઈ (ઈ. સ. ૧૭૬૫-૯૫) પોતાના પૈત્ર મહારાજાના મરણ પછી બધો કારભાર પોતે જ ચલાવતાં હતાં. તેણે સોમનાથના મંદિરના ઇર્જોદાર ઉપરાંત જગત્રાય, નાસિક, ઇલોરા, નીમાર, મહેશ્વર, દ્વારકા, ગયા, કેદારનાથ, રામેશ્વર, ઇલાદિ ઠેકાણે પવિત્ર સ્થાનોના બંધાવ્યાં હતાં. નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર તેની કુંવરી મુક્ત બાઈ પોતાના પતિ ચણવંતરાવ પાંચિયાની પછવાડે સતી થઈ હતી, તેના સ્મરણથી આદેશમાં તેણે રૂંદર મંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્યાર પછી ત્રીસ વર્ષે ગાયત્યાદ સરકારના દિવાન વિઠ્ઠલરાવ દેવાણે જે કાઠિયાવાડના સુબેદાર હતાં હતા તેમણે મોટું નવારખાનું અને ધર્મશાળા વગેરે બંધાવ્યાં હતાં. ૨. ઉ.

આચાર્યને કહ્યું કે મારી બાધા મૂકાવો. હેમચંદ્ર બોલ્યા: “ભુવો ! તમે આવું
 “વતે પાણ્યું છે તેથી મહાદેવની સન્મુખ ઉભા રહેવાને તમે યોગ્ય થયા.
 “છાં. તમે ત્યાં યાત્રાએ જશો ત્યારે બાધા મૂકવાનો અવસર આવશે.” બ્રાહ્મ-
 સ્ત્રીએ રાજાને સમજાવ્યો કે સોમનાથને સૂરિ માનતા નથી, માટે રાજસંઘની
 સાથે યાત્રા કરવા સારું તેમને સાથે લેવા, એટલે સર્વે વાત જણાઈ આવશે.
 કુમારપાળે આ સલાહ પ્રમાણે કર્યું, ત્યારે હેમચંદ્ર તત્કાળ બોલી ઉઠ્યા:—
 “બૂખ્યાને ભોજન ઉપર બેસવાનો બધાત્કાર કરવાની શી અગત્ય છે? યાત્રા
 “એ તો સાધુનું શુભતર છે; તો રાજા બણીથી આજ્ઞા કરવાની શી અગત્ય
 “છે?” પછીથી દસ યથો કે જતાં ધીમે ધીમે પગે ચાલીને સૂરિયે શત્રુ-
 જ્ય અને ગિરનારનાં પવિત્ર સ્થાનનાં દર્શન કરતાં કરતાં કુમારપાળને દેવ-
 પદ્મમાં આવી મળ્યું. રાજા પોતાના સંઘ સહિત વાધતાં, સોમેશ્વરના
 નગર પાસે આવી પહોંચ્યો. શ્રી બૃહસ્પતિ જેને કામની દેખરેખ ઉપર મૂક્યો,
 હતો તે રાજાને સાર તૈયાર કરી રાખેલી જગ્યામાં બેઠી જવાને આ ઠેકાણું
 આવી પહોંચ્યો. હેમચંદ્ર પણ સધને આવી મળ્યા, અને કુમારપાળે પણ મોટા
 આનંદથી, રાજાશ્રીના દબદબા સાથે વાદિનના નાદ સહિત નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.
 પછી સોમેશ્વરના દેવળને પગથિયે ચઢીને મહાદેવને સાજાંજ દંડવત પ્રણામ
 કર્યા. હેમચંદ્ર પણ બૃહસ્પતિની સાથે દેવળના બારણા આગળ ઉભો રહીને
 બોલ્યો:—“આ બધા દેવળમાં કેલાસવામી મહાદેવ નિઃસંશય બિરાજે છે.” પછી
 અંદર પેશીને પવિત્ર લિંગનું વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યા પછી, તે બોલ્યો: “તું ગમે

૧ કુમારપાળ અર્ચનમાં આ સ્તુતિના શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

ભાર્યા—મયવીજાકુરજનના રાગાણાઃ કુવમુપાગતાં વસ્ય ॥

૨ પ્રદા વા વિન્નુર્વા હરો જિનો ॥ નમસ્તસૈ ॥ ૧ ॥

રયોદ્ધતાશ્રુતમ્—યત્ત તત્ત સમયે મયા તયા મોક્ષિ સોજ્યમિથયા મયા તયા ॥

ચીતદોષકલ્પયઃ સચદ્રવા મેક એવ મગવમ્મોડલુ તે ॥ ૨ ॥

કાવ્યમાળા ગુપ્તક સાતમામાં મહાવીરસ્વામી સ્તોત્ર છે તેના ૩૧ મે શ્લોક ના છે.—

શાદૂલચિત્રીરિતં શ્રુતમ્—ત્રેલોક્ય સકલ ત્રિકાલવિચયં સાલોકમાલોકિતમ્ ।

સાસાચેન યથા સ્વયં કરતલે રેસાત્રયં સાશ્રુતિ ॥

રાગદ્રેપમર્મમવાંતકજરામોહસ્તલોમાદયો ।

નાલં ચરપદલંબનાય સ મહાદેવો મયાં વંચને ॥ ૩ ॥

૩ રમ્યપરાશ્રુતમ્—યો વિશ્વં વેદવેદં જનનચલનિષેર્મગિનઃ પારદશા ।

પૌર્વાપર્યાગિદ્ધં વચનમનુપમં નિષ્કલંકં યદીવં ॥

“તેવી પ્રકૃતિનો હોય, તારૂં ગમે તે નામ હોય, તારો ગમે તેટલો કાળ હોય
 “તો પણ તારી સ્થિતિ છે. જેનામાં પાપકર્મ નથી, અને જેના કર્મથી પાપ-
 “વાસનાનો પરિણામ યતો નથી એવો તું, એક ઈશ્વર છે તે, તને મારી પ્રાર્થના
 “છે માયા જે અવતારનું બીજક છે તે માયાનો પાશ જેણે તોળ્યો છે, તે
 “પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, કે શિવ ગમે તે હોય તેને પ્રાર્થના છે.” તે આ
 પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતો હતો તે જોઈરાજ પોતાના કારભારિયો સહિત આશ્ચર્ય
 પામીને ઉભો રહ્યો. પછી શ્રીહેમાચાર્યે શિવને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.
 બૃહસ્પતિના રહેવા પ્રમાણે રાજાએ બહુ જ શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજા કરી અને પોતાની
 પુજા કરીને દ્વાન કર્યું તથા હાથી આપ્યા અને કર્પૂરની આરતી કરી. પછી
 સર્વેને બહાર જવાની આજ્ઞા કરીને કુમારપાળ તથા હેમાચાર્ય દેવળના નિજ
 મંડપમાં બારણાં બંધ કરીને પેઠા.

કુમારપાળે હેમાચાર્યને કહ્યું: “આટલા બધા ધર્મ છે તેમાં જેથી
 “ખાતરી થાય એવો એક ધર્મ પ્રતિપાદન કરવાને હું બહુ આતુર છું.
 “સોમેશ્વર સરજો બીજો કોઈ દેવ નથી; મારા જેવો કોઈ રાજા નથી; અને
 “તમારા જેવો કોઈ સાધુ નથી, મારા લાગ્યે કરીને ત્રણે વસ્તુ એકઠી થઈ

તં વંદે સાધુવર્ગં સકલગુણનિર્ધિ ૧૧સ્તદોવદ્વિપતમ્ ।

સુદં વા વર્ષમાનં ઘટદલનિલય કેસવ વા શિવં વા ॥ ૪ ॥

બવબીજના અંકુરને કાપણ કરનાર રાજ (૧ કામ, ૨ ક્રોધ, ૩ લોભ, ૪ મોહ, ૫ મદ, અને ૬ મત્સર) આદિ જેના હાથ પામેલા છે, તે જાણા હો, અથવા વિષ્ણુ હો, અથવા હર હો વા જિન હો, તેમને હું નમસ્કાર કરું છું.

જે તે સમયે જેવો તેવો તું છું, જે તે નામવાળો છું, તે ॥ ને, રોપણી કદાપ રહિત એક જ હોઈ તો હે ભગવન્! તને હું નમસ્કાર કરું છું.

પોતાની આગળિયો સહિત હસેલીની રેખા સાક્ષાત્ દેખાય છે, તેમ જોને ત્રણ લોક (સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ) તથા ચલોત્ત (જ્યાં જીવની ગતિ નથી, તેવા આકાશ પ્રદેશ) સાક્ષાત્ દૃશ્યમાન છે, અને રાજ, દેવ, બધ, આચર્ય (રાત્ર), અત (કાળ) જરા (મહાપદ્મ), લોકત્વ (અપગતા), અને લોભ આદિ જેના પદનું ઉદયન કરવાને ચક્તિમાન થતા નથી, એવા મહાદેવને હું વંદન કરું છું. (૩)

જે વેલ જન્મતે જાણે છે, જેણે વિશ્વની વ્યવસ્થા સમુદ્રની સ્થનાનો પાર જોયો છે, જેનું ચક્ર પૂર્ણપર અવિરહ છતાં અનુપમ અને નિષ્કલ છે, જે સાધુ પુરોને પદન કરવા યોગ્ય છે, અને જેના દોષરૂપી યજુઓ નાશ પામ્યા છે, એવા સકલ ગુણ-નિધિ શુદ્ધ હો અથવા વર્ધમાન (મહાવીર), અથવા જ્ઞાતા હો કે દેશવ (વિષ્ણુ) હો, અથવા શંકર (મહાદેવ) હો, તેને હું વંદન કરું છું. ૨. ઉ.

“છે, એટલા માટે આ મહાદેવની સમક્ષ, જેનાથી મુક્તિ મળે એવો એક દેવ સાચેસાચી રીતે મને બતાવો.”

હૈમાચાર્યે પ્રત્યુત્તર આપ્યું: “પુરાણમાં જે વાતો છે તેની હવણાં આ-
“પણને અગત્ય નથી. હવણાં તો હું મહિમાવંત સોમેશ્વરને સાક્ષાત્કાર અર્થિ
“લાવું છું કે તેમને જ મ્હોડેથી તમે સત્યતા સાંભળો. નિઃસંશય આ જ-
“આએ દેવ સંતોષ રહ્યા છે. ધર્માચાર્ય જે રીતે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે
“આપણે બે બે અચળ ધ્યાન ધરિયે તો દેવ એમની મેળે દેખા દે. (એમ
“હું ધ્યાન ધરું છું; તમે આ અગરનો ધૂપ કરો તે શિવ પ્રત્યક્ષ આવીને
“ના ફરે ત્યાં સુધી બંધ રહેશો નહિ.”

આ પ્રમાણે બન્ને જણા ધુનમાં મગ્યા અને મંડપ બધો ધૂપના ધૂમાડાથી
ભરાઈ ગયો અને ત્રણે બાલુને ખૂણે અને બારણાંની આસપાસ દીવા શૃંગાર્યા
હતાં તે ઝાંખા થઈ ગયા. પછી એકાએક સૂર્યના તેજ સરખું ભભકદાર તેજ
પ્રકાશી ઉઠ્યું. રાજ ચમકી ઉઠ્યો, અને તેજથી આંખે ઝાંઝવાં વળી ગયાં; તથા
આંખે હાથ દર્ધને હળવે હળવે બેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે અવસરે જળા-
ધારીમાં જ્યાં પવિત્ર શિવલિંગ હતું ત્યાં પોગીનો આકાર તેના બેવામાં આવ્યો.
તેને માથે જટા ઝુંથેલી હતી. તેની શોભા અનુપમ હતી, ઉંચા સોનાના જેવો
ચળકાટ હતો, તેની કાન્તિ મૃત્યુલોકના માનવીથી બોધ શકાય નહિ એવી
હતી. રાજએ પોતાનો હાથ અડકાડીને તપાસી બોલ્યું તો તેની ખાતરી થઈ
કે દેહ ધારણ કરીને સાક્ષાત્ દેવ બિરાજમાન થયા છે. પછી અત્યંત ભક્તિ
સહિત સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને તે આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો:
“હે જગતપતિ ! આ પ્રમાણે તમારી આરાધના કરતાં, મારી આંખોને ધ્રુણેલી
“વસ્તુ મળી; એટલા માટે હવે કૃપા કરીને કાંઈ આશ્વા કરી મારા મનની
“ધ્રુણ પૂર્ણ કરો.”

ધનધોર રાત્રિ વીત્યા પછી સવાર જેમ પ્રકાશ પામે તેમ દેવની મુખ-
મુદ્રા પ્રકાશ પામી અને તેના મ્હોંમાંથી નીચે પ્રમાણે ઈશ્વરી શબ્દ નીકળ્યા:—
“ઓ ! રાજ ! આ સાધુ સર્વ દેવતાઓનો અવતાર છે; એ કપટ વિનાનો
“છે; જેમ એ પોતાના હાથમાં મોતી બોધ શકે તેમ દેવત્વ બેવાનું એને જ
“સ્વાધીન કર્યું છે; એ જાત, ભવિષ્ય, ને વર્તમાન જાણે છે. એ જે માર્ગ
“બતાવે તે નિઃસંશય તારે મુક્તિનો માર્ગ બજાવે.”

આ પ્રમાણે કહીને દેવ અલોપ થઈ ગયા. પણ તેથી રાજને શોક
થયો, અને હૈમચંદ્ર ધ્યાનમુક્ત થઈ શાસ લેવા લાગ્યા. ઇષ્ટ દેવે કહ્યું હતું
તે લક્ષમાં રાખીને, કુમારપાળે પછી રાજપણાનું અભિમાન મૂકી દર્ધને, ધર્મ-

ગુરને ચરણે મસ્તક મૂકીને, જે કરવાનું ઘટિત હોય તે ક્ષેપા વિષે પ્રાર્થના કરી. એટલે તે જ ઠેકાણે હૈમચંદ્રે તેને નિયમ લેવરાવ્યો કે, આજથી તે મરતાં સુધી માંસાહાર કરવો નહિ અને દારૂ પીવો નહિ.

બન્ને ઇતિહાસ લખનારા રૂઢે છે, અને લેખમાં પણ લખ્યું છે કે
 પૃથ્વરૂપતિ બ્રાહ્મણને સ્વાધીન સોમેશ્વરનું દેવળ કર્યું હતું; પણ આગળ જતાં
 જ્યારે હેમાચાર્યની સત્તા કુમારપાળ ઉપર પૂરેપૂરી માલવા લાગી ત્યારે તે
 જૈનધર્મની નિંદા કરતો હતો એટલા માટે કેટલાક દિવસ સુધી તેને તેની જગ્યા
 ઉપરથી દૂર કર્યો હતો, અને જ્યારે તે આચાર્યને બહુ જ નમી પડ્યો ત્યારે તેણે
 કુમારપાળ સાથે તેનું સમાધાન કરાવી આપીને તેની જગ્યા પાછી અપાવી.

કુમારપાળ અને આચાર્ય અણહિલપુર પાછા આવ્યા ત્યાં હેમચંદ્રે કુમાર-
પાળને જિન્દગવના મુખમાંથી જે પવિત્ર વાણી નીકળી હતી તેનું જ્ઞાન કર્યું
અને અર્હત માર્ગિયોમાં તેને મહાન ઠરાવ્યો. આચાર્યની આજ્ઞા પ્રમાણે, ચૌદ
વર્ષ સુધી, ગુજરાતના અરણ્યે દેશમાં જ્યાં જ્યાં તેની આજ્ઞા વસીતી હતી ત્યાં
ત્યાં તેણે જીવહિંસા કરવાની મના કરી. કુમારપાળનો કર્તો કહે છે કે આજણો

૧ દ્વયાત્રયના વીર્યમાં સર્વમા કહ્યું છે: “કુમારપાળે એક દિવસ માર્ગમાં એક માણસને પાંચ છ બકરાં ખેંચી જતો જોયો. તેને પૂછ્યું કે આ મુલેદાં જેવાં બકરાં ક્યાં લઈ જાય છે? તો તેણે કહ્યું કે કસાઈને પર વેચી લેડા પૈસા આવશે તે કાળી માંદે કારિદિપ ટાળીયા. આ ઉપરથી કુમારપાળે માંસાહારની બહુ નિંદા કરી, અને પોતાની જાતને પણ ઉપકાં આપી, કે મારા દુર્નિવેકથી જ લોકો આવી દિસામાં મરત વાય છે. પણ પૈસા માણસને જવા દઈ, પોતે વસ્ત અધિકારિયોને આપા કરી કે જે બહી પ્રતિજ્ઞા કરે તેને તમારે શિક્ષા કરવી, જે પરકારાગમન કરે તેને તેથી અધિક શિક્ષા કરવી, અને જે જંતુ દિસા કરે તેને તેથી પણ અધિક શિક્ષા કરવી. આવી અભારી આજ્ઞા આપા રાજ્યમાં છેક ત્રિહટાયલ જે હંડામાં છે ત્યાં મુધી કરાવી, ને જોને લીધે જોને નુકસાન થયું તેમને ત્રણ ત્રણ વર્ષ માલે એટલું પોતે અજ આપ્યું. દાર પીવાનો ત્યાલ પણ એણે બંધ પાડ્યો અને ચક્ષુધાગમાં પણ બારને બદલે જવ હોમતા થઈ ગયા. એક દિવસ રાત્રિયે પોતે સુતો હતો, તેવામાં, રાઈને રાઈ જાગ્યાં તેથી જોલો જ તે સ્થાનમાં ગયો. તો રાઈ એક સુંદર શ્રીને રાવી જોઈ. તેને પૂછવાં જણાયું કે તે એક ધનાઢ્ય શુદ્ધચની સ્ત્રી છે. તેને પતિ અને પુત્ર મરી ગયા છે ને તેથી તે એવા કારણથી રજે ■ કે પુત્ર વિના તેની નવારસી મિલકત રાજ લઈ લે છે, એટલે મારે જીને શું કામ છે? રાજએ તેની આમાહના કરી. તેની મિલકત રાજ્ય વરદ્ધી નહિ લેવાય તેવું વચન આપ્યું, અને ધર્મ. દસ કરવાની તેને સલાહ આપી. પણ આપા રાજ્યમાં જોલો જ કાયદો. જોલેર ક્યો; નેથી મન બહુ પુરણ થઈ, પણ એક દિવે જાગે કહી કે કુંદારમાસાદ, ખસ રાજએ ખસે થઈ જવા દીધો છે. તેથી તેણે ખસ રાજને ઉપકાં દઈ તેની, તેમ ઉવપતનના

યગમાં જીવનું અસિદ્ધાન આપતા હતા તે બંધ કરાવ્યું એટલે તેને ઠેકાણે દાણા દોમવાનો ચાલ નીકળ્યો. પડી દેશમાં પણ રાજાની આજ્ઞા પાળવામાં આવી તેથી જ યોગિયો મૃત્યુર્મવતે પોતાનાં શરીર ઢાંકતા હતા તેઓને તે મળવાને અશક્ય થઈ પડ્યું. વળી પંચાલના લોકો ધણા હિંસક હતા તેઓ કુમારપાળને સ્વાધીન હતા તેથી એ કામથી દૂર રહેવાની તેઓને અગત્ય પડી. માંસ વેચનારાઓનો ધંધો બંધ કરાવી દીધો, અને તેના બદલામાં ત્રણ વર્ષની ઉપજ તેઓને સામટી આપી. હવે માત્ર કાશીની આસપાસના દેશના લોકોમાં જીવનું અસિદ્ધાન આપવાનું ચાલતું રહ્યું.

એક દિવસ કોઈએ આવીને કુમારપાળને સંભળાવ્યું કે કેદારનો ખસ રાજા પોતાના બળ વડે યાત્રાળુઓને લૂંટી છે એટલું જ નહિ પણ વળી તેણે કેદારેશ્વર મહાદેવનું દેવળ છુલોંદાર કરાવ્યા વિના ખંડેર થઈ જવા દીધું છે. રાજાએ ખસ રાજાને કપડા દઈને પોતાના પ્રધાનને મોકલીને છુલોંદાર કરાવ્યો. કોઈ બીજા સમયને વિષે મહાદેવે રાજાને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને કહ્યું કે "તારી "સેવાથી, હું પ્રસન્ન થયો છું, અને મેં અણહિલપુર આવી વસવાને નિશ્ચય કર્યો છે." આ ઉપરથી રાજાએ તે નગરમાં કુમારપાળેશ્વર મહાદેવનું દેવળ બંધાવ્યું. વળી અણહિલપુરમાં કુમારવિહાર કરીને પારસનાથનું દેરાસર બંધાવી તેમાં મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી. વળી તેણે દેવપદ્મમાં જૈન ધર્મનું એવું બધું ચૈત્ય બાંધ્યું કે યાત્રાળુ લોકોનાં ટોળેટોળાં ત્યાં આવવાને ઉત્તર્યાં.

કુમારપાળે આ વેળાએ જૈન ધર્મનાં બાર વ્રત^૧ લીધાં. ત્રીજું વ્રત

સોમનાથનું દેવાલય જે છર્ણુ થઈ ગયું હતું તેની મશાવત અમત્ય વાગ્મજી પાસે કરાવી. પછી દેવપત્તન તેમ અણહિલપુરમાં એણે ચર્ચનાથનાં બધું ચૈત્ય બંધાવ્યાં પછી શંકુએ સ્થાપ આપ્યું કે વારી ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ હું વારા પુરમાં વસવા દબું છું. તેથી એણે એક કુમારપાળેશ્વર મહાદેવનું પણ દેવાલય કરાવ્યું." ૨. ઉ.

૧ બાર વ્રત નીચે પ્રમાણે છે.—(કુમારપાળ પ્રબંધ ભા. પૃ. ૨૦૧)

૧ અર્ધદાત્યાગ—જીવદા સરખો કોઈ ધર્મ નથી. મટિ કુમારપાળે કુર્ચક, ગૂનરાવ, કોઝણ, રાપ્પ, ડીર, લલંધર, સપાલવણ, સેવલ, દ્રીપ, અને આશીર એ આદિ અઠાર દેશ—જેમાં પોતાની આજ્ઞા મનાવી હતી ત્યાં અમરપડો વનરાત્રી, કાશી અને ગીજની આદિ ચૌદ દેશોમાં ધન, સિલવ, અને મૈત્રીના બળથી જીવરક્ષા કરાવી, અણ્ણ પાણી વાપરવાની મનાઈ કરી.

૨ અસત્યત્યાગ—બહુ બોલવાથી થતું શાપ બીજાં પાપ કરતાં વધારે છે.

૩ અદત્તમહત્યાગ—જેને પારકાનું દ્રવ્ય દરજ્જા કરવાની જુદી હોય તેને બેભણ પરોર દાસત્વ મળે છે. પરદ્રવ્ય દરજ્જા કરનારનું દાન, ચીવ, વપ, અને બાવનાથી ઉપાર્જન કરેલું મહાપુણ્ય નિષ્ફળ જાય છે. આ ઉપરથી કુમારપાળે ત્રિપુત્રિ-

લેતી વેળાએ આત્માએ તેને શીખાગણ દીધી કે, પુરુષ વારસ મૂક્યા વિના
ને મરી જાય છે તેની માલમતા રાજકોપમાં ગ્રહણ કરવામાં મોકલું પાપ

ચાતું ધન દરબાર ફાળવ કરવાનો આજ ફરમાવી નાંખ્યો અને વાર્ષિક બોતેર લાખ
જેટલી ઉપજનો ત્યાગ કર્યો, અને ધારાસાસનામાંથી પણ તે કલમ ફરમાવી નાંખી અદારે
દેરોમાં દેરો પીઠાવ્યા કે, “અણી મરી જવાથી રહતી સીને ધાના ઉપર ફાર બેટું
લાગતું ધનદરજ પૂરે થઈ ગયેલા નિર્દય રાજાએ બંધ કરી ચક્રા નથી તેને મલમાં
ધર્યાં દૈવ ધારણ કરનાર સમુદ્રમર્ચાદિત પૃથ્વીનો રાજા કુમારપાળ ત્યાગ કરે છે.”

૪ પરશ્વીત્યાગ અને સ્વદારસંતોષ-અર્થાર્થ પુરૂષે પરશ્વીનો ત્યાગ કરવો; જગત્માં
અપકીર્તિ, કુળનો ક્ષય, અને દુર્ગતિમાં ગમન એ સર્વ અવલક્ષણનું ફળ જાણી સુદ પુરૂષે
પરશ્વી જાણી નજર પણ ન કરવી.

બાર મત લેતાં પહેલાં ‘પરશ્વી મા બહેન સમાન’ એવું મત તેણે અંગીકાર કર્યું.
હવે ધર્મમાંથી પહેલાં તેને બહુ રાજીયો હતો, તો પણ તે સર્વેનું સ્વર્ગ આશુચ્છ હોતાં
મત ગ્રહણ કરતી વેળાએ એકલી જુપાલદેવી પટ્ટણી હતી. તે સત્પત્રિયે તે એકલીથી જ
સંતાપ માની ફરીને પાણીગ્રહણ નહિ કરવાનો નિયમ લીધો.

૫ અપરિમિતવરિગ્રહત્યાગ અને રૂચ્છપરિણામ-ધનપર લાગેલા મનવાળા ક્રિયા-
દિશ્ચ એવે પાપ ઉપાર્જન નથી કર્યું? ધનના સંપાદન, રક્ષણ, અને કાયવી થતા
દુઃખાનયથી કાણ તથી બચ્યો? આનો પ્રથમ વિચાર કરી બાવસાપણથી વયેલી સ્પૃહાનો
ત્યાગ કરો કે પાપ અને સંતાપના વિષયમાં સ્થાનજ ન મળે. * * *
ઉપાધી તપેલા મનવાળા પુરૂષોનું કમલે કમલે અપમાન થાય છે. પરિમિતથી થતો કલેષ
અને તે થકી અમમલને નકંઠિત ગ્રાસ થઈ જોનો ખ્યાલ કરી ધર્મના શોધ અને સુખાર્થે
પુરૂષે સ્વર્ગ પરિગ્રહ રાખવો.

કુમારપાળે પાતે જોયલા અને સાંભળેલા પુરૂષો મહાપુરૂષોના પરિગ્રહને અનુસરી
પાપ થકી બ્રહ્મને તેણે નીચે-પ્રમાણે પરિગ્રહનું પરિમાણ કર્યું:-

જાડી સોનેયા,	એકદળર હાથી.
આઠ કોટિ રૂપિયા,	એકી દળર ચામ.
એક દળરતોલા મહા મૂલ્યવંત રત્નો,	પાંચસો ધર.
બીજાં દ્રવ્યોની અનેક કોટિયો,	પાંચસો વખારો.
એ દળર ઘડા ધી, તેલ વિગેર,	પાંચસો સખાઓ.
એ દળર ખાંડી ધાન્ય,	પાંચસો આરિયો.
પાંચ લાખ પોડા,	એક દળર ઊંટ.

ઉપર પ્રમાણે સામાન્ય પરિગ્રહ રાખ્યો. સૈન્યમાં અગિઆરસો હાથી, પચાસ
દળર રથ, અગિયાર લાખ પોડા, અને અદાર લાખ પાચદલ રાખ્યું.

૬ દિગ્ગમનત્યાગ-જે સ્ત્રિસાઓમાં ગમન કરવાની મર્યાદા બાંધવી, તેને દિગ્વિ-
ચિતિ નામનું પેટું શુભવત દેરે છે. પ્રમાણે જીવ, લોખંડના ગાગાની પેડે, સર્વ દિશાઓને
નિયમ નહિ કરવાથી તે તે દિશાઓમાં ચર્ચ કર્યું પાપ ન બાંધે? લોખંડી પરામન

છે તેથી તેવા જ અર્થનું તેણે ત્રીજુ વ્રત લીધું કે પોતાની જાતમહેનનથી

પામેલો પુરૂષ ત્રણે ભુવનમાં જમન કરવાના મનોરથ કરે માટે વિવેચી પુરૂષે સર્વદા અને વિરોધત આતુર્માંસમા છવ્વયા નિમિત્ત સર્વ દિશાઓમાં જવાની નિર્વૃત્તિ કરવી.

ગોમાસાના ચાર મહિનામાં પાટણના કાટની જાડાર ન જવું અને ચૈત્રદર્શન તથા ગુરૂવદન વિના જીન કામે પ્રાપ્ત નગરમાં પણ ન ફરવું, એવો કુમારપાળે નિયમ લીધો હતો. મ્હેંદો પ્રસંગ આવવા પણ તેણે એ નિયમનો ત્યાગ કર્યો નહતો. તેના આ નિયમની વાત સર્વત્ર પ્રસાર પામી ગીજનીના દુર્ધર શાકાનિક શાળાએ પણ પોતાના હેરકોની મારફત આ વાત જાણી અને ગૂંજાતની સમૃદ્ધિથી લલચાઈને તેનો ભગ કરવાના મનસુબાથી પ્રયાણ કર્યું ત્યાં વાત કુમારપાળના ગીજનીથી આવેલા પ્યારાએ તેને જાણવી એટલે ચિન્તાકાન્ત યથેતદ શાળા અમાન્ય સાથે ગુરૂના ઉપાસકમાં રહેવા લાગ્યો. —“હે પ્રભો! જલવાન તુર્કાધિપતિ ગીજનીથી અહિં આવવા નીકળ્યો છે, પણ ‘‘વર્ષા ઋતુમાં નગરની જાડાર જવું નહિ એવો એ નિયમ લીધો છે તો હવે શું કરવું ?’’ હેમાચાર્ય બોલ્યા કે, ચિન્તા ન કરો, તમે આરાધેલો ધર્મ જ તમને સાદાસ્ય કરશે થોડી વારમાં મ્હેંદી આવેલા શાળાને તેના પવન સદિત ત્યાં ઉપાડી આવશે. હોય એવો દેખાવ કુમારપાળની દ્રષ્ટિએ પડ્યો અને રહેવા લાગ્યો, કે હે રાજેન્દ્ર! દેવતાની આપને આવી સાદા ય છે એ અને જાગર નહતી હવેથી હમેશને માટે હું આપની સાથે સદ્યે કરું કુમારપાળે તેને પોતાના મહેલમાં લઈ જઈ તેનો સારો સત્કાર કર્યો અને છવ્વયાના સબંધમાં શિક્ષા આપી. પોતાના આસનનો સાથે તેની સેનાએ જ્યાં મેવાણું કર્યું હતું ત્યાં મ્હેંદોવાડી દીધો.

૭ મોગોપમોગલુ પરિમાણ—અન્ન, કુમ્ભાદિ એક વાર સેવવા યોગ્ય પદાર્થ તે ભોગ જાણવા, અને આજુપણ, સ્ત્રી આદિ વારંવાર સેવવા યોગ્ય તે ઉપભોગ જાણવા, ભોગ અને ઉપભોગની શક્તિ પ્રમાણે સખ્યા નહીં કરવી, એ મોગોપમોગમાન નામનું બીજું ગુણવ્રત રહેવાય. ■ કયાણુ પુરૂષે ૨૨ અભરૂ અને ૩૨ અનતકાયરિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય જાણી તેમનાથી સમ્યક્ મારે દૂર રહેવું જોઈયે.

કુમારપાળે ભોજનમાં માસ, મધ, મૂધ અને માખણ આદિ ૨૨ અભરૂ અને ૩૨ અનતકાય આદિને નિયમ રોગાદિ મહાકષ્ટને સમયે પણ છૂટ સખ્યા સિવાય લીધો.

૮ અનર્થદહનો ત્યાગ—આર્ત અને રોદ એ બે ૬૪ ધ્યાનને સેવવા, દિસાના ઉપકરણોનું આપડ, પાપક્રુષ્ટ આચારનો ઉપદેશ કરવો, અને પ્રમાદનું સેવન કરવું, એ નિર્ર્થક પાપના કારણ હોવાથી અનર્થદહ છે, અને એમનું નિવારણ કરવું તે અનર્થદહ વિરમણ નામનું ત્રીજું ગુણવ્રત રહેવાય છે, માટે વિવેચી પુરૂષે અનર્થદહનો ત્યાગ કરવો.

કુમારપાળે સર્વત્ર સાત વ્યસનોનો નિરોધ કરાવ્યો અને પોતે પણ પ્રમદ, ડીકા, દારૂ, ઉપચાર, શરીરનો અતિશય સત્કાર, અને વિક્રયા (એટલે જેમાં ધર્મનો સબંધ ન હોય એવી દેશ, સ્ત્રી, અને ભોજન સબંધી વાર્તા) આદિ કરવાનો ત્યાગ કરી નિરતર ભગવાં ધર્મધ્યાન રૂપી અમૃતના સાગરમાં જ નિમજ્જ રહ્યો.

જે મેળવેલું હોય નહિ તે કશું મારે લેવું નહિ. આવા પ્રકારની ઉપજ બંધ

૯ સામાયિક વ્રત-મન, વચન, અને કાયાના પાપધુક્ત વ્યાપારનો ત્યાગ અને પાપ રહિત વ્યાપારના સેવનથી અથવા બીજી રીતે કહિયે તો પાપકાર્યોમાં કરવા યોગ્ય દુર્ધર્મતા ત્યાગ કરનાર પુરુષને એક મહર્ષિ સમતામાં રહેવાથી સામાયિક નામનું રહેલું શિક્ષાવ્રત થાય છે.

કુમારપાળે મતિદિવસ જે સામાયિક કરવાનો નિયમ લીધો હતો. પાછલી રાત્રિના સાંધાગ્રંથિકમાં તે ચેતનસાક્ષના બાર પ્રકાર અને વીસ વીતરામસ્તવનનું સ્તવન કરતો અને ત્યાર પછી બીજું કામ કરતો. બીજું સામાયિક પેલધયાળામાં કરતો અને તે સમયે શરૂ વિના બીજાની સાથે યૌનપથે રહેતો.

૧૦ વૈશાવકાસિક વ્રત-દિગ્ગતર્થ કરેલા પરિભ્રમણમાંથી દિવસે અથવા રાત્રિએ જે કામ કરવું તેને પુણ્યના કારણભૂત દેશાવકાસિક નામનું બીજું શિક્ષાવ્રત રહે છે. જેમ ઔપધ શરીરમાં વ્યાપેલા વિષયને આંત્રણ આદિમાં લાવી મૂકે તેમ વિવેકી પુરુષ દિગ્ગતતાના પરિભ્રમણને નિત્ય નિત્ય એણું કરે અને જે જ પ્રમાણે બીજા પ્રતોના પરિભ્રમણમાં પણ દિવસે અથવા રાત્રિએ ન્યૂનતા કરે. જેમ કે, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રણ જીવોની દિસા અંતરાતઃ અથવા સર્વથા વર્ગે. રાત્રદેવથી દૂષિત અસત્ય ન બોલે; વિરોધે કરી ગૃહકાર્ય સંબંધી ન બોલે, અને ધર્મ સંબંધી બોલવામાં પ્રમાણ કરે. કાંઈ પણ ભોજન અથવા ધન કોઈના આપ્તો વિના મહણ ન કરે. હત્યાદિ પ્રકારે સર્વ મતોમાં સમજવું.

૧૧ પોપધોપવાસ વ્રત-અષ્ટમી, ચતુર્દશી જે આદિ પર્વતિથિઓમાં સર્વ પ્રકારના આહાર, અંગસહકાર, અબદ્ધ અને અસ્થાવધ વ્યાપારનો ત્યાગ કરેલા, તેને બવ રૂપી રાગના ઔપધ સમાન પોપધ નામનું ત્રીજું શિક્ષાવ્રત રહે છે.

કુમારપાળ સદા પર્વતિથિઓમાં પોપધ લેતો, અને તે દિવસે ઉપવાસ કરી રાત્રે જાગ પથ્થ સૂતો નહિ. ગુરુને વંદન કરવામાં તત્પર રહેતો. ઉપાડે સુષ્પે બોલતો નહિ, પ્રમાર્જન કરેલા વિના આવડતો નહિ, પછો કાળ કાર્યોત્સર્ગમાં રહેતો. અને તેમ ન બને ત્યારે હર્ષના આશ્રન ઉપર બેસી પ્રાણાયામ કરતો.

૧૨ અતિથિસંવિમાળ-જે મહાગુપ્ત સર્વ તિથિઓ અને પર્વોત્સવનો ત્યાગ કરે છે તે અતિથિ અને ભાષીના અભ્યાગત બ્રહ્મવા. અતિથિઓને ન્યાયોપાનિત તૈયાર અન્ન, પાન, આશ્રમ, વસ્ત્ર, અને પાત્રાદિ વસ્તુનું દેશકાળના વિચારપૂર્વક અદ્ધા અને સહકારથી યુક્ત જે દાન કરવું તે અતિથિસંવિમાળ નામનું ચોથું શિક્ષાવ્રત રહેવાય છે.

કુમારપાળે પોતાના રાજ્યની અંદરના આવકો પાસેથી સેવાતેર બાદોતેર લાખ રૂપિયાનો વાર્ષિક કર બંધ કર્યો. દૂદી ગયેલા અર્થેક સધર્મિક આશ્રમ ગામવા આવ્યેથી એક દંબર દીનાર આપવાની આજ્ઞા રોકતે ભલામણ કરી. દેમાચાર્યને પણ નાગાશૂખ્યા આવક બ્રહ્મચ તેની ખબર રાખવાની વિનંતિ કરી. પછી વર્ષનો આંકડો મંજાવ્યો તો એક કરોડ રૂપિયાનો આવેશ. આજ્ઞાકે છેલ્લે તે લેવાની ના કહી, પણ પોતાનું વ્રત દૂટ નહિ એટલા માટે તેને આમદથી આપ્યું અને ઘણું વર્ષ સુધી પોતાનો અભિગ્રહ પાળ્યો. ૨. ઉ.

કરીને તે સત્યયુગના રુદ્ર, નહુપ, અથવા સ્વરનંદરતાં પણ વધે એવું પોતાની પ્રભા પાસે કહેવડાવ્યું.

ત્યાર પછી સોરઠના રાજા સમરશી અથવા સાહસરને યિજ્ઞા કરવા સાર કુમારપાણે વડવાણમાં સેના એકઠી કરીને તેનો નાયક હિંદયન મંત્રિને

૧ ધનિયરે ઔરંગઝેબને તેના બાપ ઉપરનો કામગીરી સોંપી છે તેમાં તે હમે શ્રી કે, “મારી માસીમણિા પ્રત્યેક માણસ મરી બપ તેનો હું વારસ હું, એમ પ્રસિદ્ધ કરી મારે જુની રીતિને જાગવર વળતી રહેવું જોઈએ એવી તમારી ઇચ્છા છે, આપણે એવો ગાસ છે કે, હરકોઈ ઉમરાવ અથવા જનવાન વ્યાપારી જેવો દેહ છોડે કે તારત અથવા-જોઈ વાર તેો તેનો દુષ્ટ ગયો હોય નહિ તેની અગત તેનાં કુટુંબના કારભારી અથવા આકરો ન્યાયી સર્વ માનવિશ્વતની વચાસ્થિત નેંધ, પછી જ હલકી ભવનાં પરેણાં સુધારતની પજુ સાવી રહુ કરે નહિ ત્યાં સુધી તેની માનવતા નામ કરવામાં આવે છે અને તેઓને કદ કરવામાં આવે છે અથવા મારવામાં આવે છે. આ રીતિ આપણને લાભદાયી છે. પણ આ પાતળી કામ છે અને ન્યાયથી ઉઠતું છે એ આપણાથી ના કદી સકાય એમ નથી; અને પ્રત્યેક ઉમરાવ, નેકનામખામની રીત પ્રમાણે વર્તે અને હિન્દુ વ્યાપારીની સીની પેઠે પ્રત્યેક સી પોતાની માનવતા સંવારી કે તેો આપણી ધંદ તેવી સેવા બનવી એમ કહેવાય નહિ.” આ બે વાતો ધનિયરે બીજા નગ્યાએ લખી છે.

૨ સૌરાષ્ટ્રના સમર રાજાને પકડવા કુમારપાણે પોતાના મંત્રી હિંદયનને સેનાપતિ કરાવીને મોકલ્યા. પ્રબંધચિન્તામણિમાં આ રાજાનું નામ સુવર (સુંવર) છે. એક પ્રતિષ્ઠા સંગતર છે. વળી કેટલેકે ઠેકાણે સંસર અથવા સાસર છે અને તે મેર ભવિનાં નામ જાગર-છાછર સાથે મળતું આવે છે એમ આચીન ગૂંજસતમાં જણાવે છે. આજા પ્રમાણે હિંદયન સેનાપતિ થયો તે વડવાણ આવ્યો. ને સર્વ સામંતોને પૂછીને પોતે આગળ પ્રયાણ કરીને ખાલીવાણે ગયો. ત્યાં તેણે ત્રણમ દેવની આવપૂર્વક પૂજા કરી અને વિધિપૂર્વક ચૈત્યવંદન કરે છે, એટલામાં નક્ષત્રમાળા (દીપમાળ) થી એક ઉદર બળતી દીવટ લઈને કાષ્ઠમય પ્રાસાદમાંના એક દરમાં પોડા. તે જોઈને હિંદયનને એમ લાગ્યું કે, આવા છાત્ર કાષ્ઠમય પ્રાસાદથી કોઈ વાર જોખમ ભરેવું છે. કાંઈએ તેણે તે ચૈત્ય પાપાણનું કરાવ્યું હોય તેો સાંઈ એમ ધારણા કરી અને તે કાવાય નહિ ત્યાં સુધી વ્યઘાયર, એકમક્ર, બૃહચન અને લાંબુલત્યાન એવા ચાર પ્રકારનો અભિમદ લીધો. પછી રાત્રી સાથે લડતાં તેના સૈનિકો નાશી ગયા તેો પણ સંચામરસિક હિંદયને રાત્રું સૈન્ય વિસત્રું અને પોતે રિપુના પ્રદારથી નર્જરિત થયો. છતાં પણ પોતાના બાણથી સમરને મારી તેના પુત્રને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. સમરની સમૃદ્ધિ લઈ તે પાછો વળતો હતો, તેવામાં પોતાને પ્રયેલા પ્રદારની વેદનાથી તેની આંખો મિચાઈ ગઈ, અને મૂર્છા ખાઈ પડ્યો. પવનાદિ ઉપચારોથી ન્યારે બાન આવ્યું ત્યારે કચ્છા ઉપરે એવા સ્વરે રૂદન કરવા લાગ્યો. તેનું કારણ પૂછતાં તેણે સામંતોને કહ્યું કે, મારા મનમાં ચાર સ્વેચ્છા રહી નય છે તે એ કે, મારી ઇચ્છા

કરાવ્યો. ઉદયને હાર આપી ને તેને દારી બા વાગ્યો. તેણે શત્રુજય અને ભર્યમાં દેરાસરે પાંધવાનું પણ લીધું હતું તે પૂર્ણ કરવાનું કામ તેણે પોતાના પુત્ર, વાગ્બટ, વાહક, અને આગ્રભટ્ટને સોંપ્યું. શત્રુજયનું કામ વાહકે ઈ. સ. ૧૧૫૫ (સં. ૧૨૧૧)માં પૂર્ણ કર્યું, તેણે શત્રુજયની પાસે એક શહર વસાવ્યું અને તેને પોતાના નામથી વાહકપુર^૧ નામ આપ્યું. ભર્યનાં શત્રુ-

ભિજી ઉ. ક. ૧ અંબડ (આગ્રભટ્ટ) હંડનાયક થાય, ૨ શ્રી શત્રુજય ઉપર પાપાણ્ડમય ચેત્ય થાય, ૩ શ્રી ગિરિનારપર નવાં યજ્ઞધર્મો બંધાય, અને ચોથું ચત્ય (સાહ) મારા મનમાં એ ઉ. ક. આ વેળાએ મારે કોઈ નિર્ધારક (તારનાર) શરૂ વિના મરતું પડે છે. સ્થામતોએ કહ્યું કે પ્રયત્નનાં તણ વાનો તો તમારો પુત્ર વાહક (વાગ્બટ, વાહક) પરિપૂર્ણ કરશે. માટે એ વિધેની ચિન્તા દૂર કરો અને આશાધન સાર કોઈ શરૂને અમે હવેનાં લઈ આવિયે-છિયે. એમ કહી તત્કાલ કોઈ વંદને સાધુનો વેષ આપી રત્ન કરી દીધો. મંત્રિએ તેને શ્રી ઔતમસ્વામીની પેઠે વંદન કરી, સર્વ જીવાને હમાવી, પાપોની નિંદા અને અથગવ્ય પુણ્યોની અનુમોદના કરી અને સમ્યક્ત્વને તેમાં લાગેલા રોપને વિશુદ્ધ કરનાર પદ્માસપ રૂપ જળવેડે અજવાળી જાવના જાવતાં (આતમધ્યાન કરતાં) સ્વર્ગ-રોહણ કર્યું. (કુ. અ. ગુ. બા. પૃ. ૧૭૬)

પૃષ્ઠ ૧૫૪ ની ટીપમાં જેનો પૂર્વ જ્ઞાન્ત આપ્યો છે તે ઉદો પાંડે ધોનાં કુદીને. બાર વહન કરી મહાભટ્ટ પોતાના કહેવનું પેપણું કરી ચાલે હલે તે જલોગમાં લાગુ રહ્યો અને તેના ભાવીને ખીલાવનાર સાધન આવી મળ્યાં તો વિસ્તાપ પામેલી આખી ગૂંજાતને પ્રધાન થયો અને તણસંમામતા પ્રસંગોમાં એક શૂરવીરની પેઠે લીધો રહ્યો તથા પોતાને મળેલા પદને વધી સીતે ચોગ્ય હતો એમ હહેવાયું. ક. ઉ.

૧ વાહકે પોતાના પિતાની હાજા પ્રમાણે પોતાના જોરમાઈ બાઈ અંબડ (આગ્ર-મભટ્ટ, અંબડ)ને હંડનાયક (સેનાપતિ)ની પદવિ આપાવી અને પોતે કુમારપાળની આજ્ઞા લઈને ગિરિનાર ઉપર ગયા. આ અંબિકાએ નખિલા અક્ષતને અમે વેસક લાખ નાણાં ખર્ચો નવીન સુગમ યગરસ્તો બંધાવ્યા. પણ કપર્દિ મંત્રીને પોતાનું કામ સોંપી શત્રુ-જયની તળેટીમાં ચાર હજાર સ્વાર સહિત સૈન્ય સાથે પ્રયાગ નાંખી પડ્યો અને ત્યાં અનેક સૂત્રધારો (સૂતાર) એકઠા કરવા બીજા શાહુકરો પણ ટીર્થના ઉદ્ધાર માટે લદ્દમી નાપરી પુણ્યમાં બાગ લેવો આવ્યા અને વાગ્બટ મંત્રી મતિ હેવા લાગ્યા કે આપ એકલા ટીર્થનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છો તો પણ અમને મહા પુણ્યમા લેગા રાખવા અમારું ધન ટીર્થમાં વાપરી અમને કૃતાર્થ કરો. એમ કહી સોનેયનો દગ્ગો કર્યો. શુભ સુદર્શ લેઈ મંત્રીએ છર્ણ કાષ્ટમય ચેત્યને ઉતરાવી નાંખી પાયામાં વિધિપૂર્વક વસ્તુમર્તિ પધરાવી તેના ઉપર ચિલા દાંડી બે વર્ષ પાપાણ્ડચેત્ય તૈયાર થયું પણ દેવમાતાદેવો ક્રોધ પડી તેનું કારણ સોધી કહાડીને પ્રદિક્ષણ કરવાની એ ભમતી (ભ્રમ) તેની અને ભીંતની તચ્ચે એ ભ્રમ વિનાનો માસાહ કરાવે તે નિર્વેશ થાય એમ જાણતાં જતાં પથરા થવાની દીધા. એટલે એકદરે તણ વધે ટીર્થોદ્ધારનું કામ પૂર થયું. આ કામમાં વાહકે બે કરોડ સત્તાર્ણ

નિકાવિહાર બાંધવાનું કામ આગ્રમટે પોતાને માથે લીધું; તેમાં નર્મદા નદી જે સદરના કિણની ભીતની સબળડ બે છે તેના ઓર્મિતા પૂરને લીધે ઢટ-લીક વાર સુધી અડચણ વેળવી પડી; તથાપિ પૂર્ણ રીતે તે કામમાં તે જ્ય પામ્યો. એ જ વેળાએ, રાજ્યએ ખંભાતમાં જ્યાં આગળ તે પ્રથમ ઉદ્યન મહેતાને અને હુમાચાર્યને મળ્યો હતો તે અપાસરાની જગ્યાએ એક નવું ચૈત્ય બંધાવ્યું.

કુમારપાળના રાજ્યમાં છેલ્લી ચડઈ તેણે સપાદલક્ષ દેશ ઉપર ફરેલી જણાવ છે. આપણા જોવામાં આવ્યું કે, ઉદ્યનનો પુત્ર વાહડ^૧ કે દિવસ-લાખ કામ ખમ્યો, એવું રૂઢ પુરોણું કહેવું છે, પણ મેરુત્ર એક કહેડ ત્યાં લાખ કામ બેઠા હતા એમ કહે છે.

પછી હેમાચાર્યને તથા સંખને બોલાવીને સંવત્ ૧૨૧૧ ની સાલે યનિવારે સોતાના દંડગણ ને જંગલ ભડાવી પ્રતિષ્ઠા કરી અને દેવપૂલમાં ચોવીસ ગામ અને ચોવીસ બાગ ધર્મોદા કર્યા, તથા તલેટીમાં પોતાના નામથી બાહડપુર નામનું નગર વસાવી ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાથી અલંકૃત ત્રિમુવનપાળ નામનો વિહાર બંધાવ્યો. આવાં તેનાં હાર કૃત્યાથી કુમારપાળ પણ ધણે રાજ થયો.

બાહડપુરનું ખંડેર હવણના પાકીતણા સદરની પાસે પૂર્વ દિશાએ છે. ધરની ઈટા તથા નળિયાં અને બીજા, બંધકિયોના કટકા જોવામાં આવે છે.

૧ અબંધધિન્તામણિમાં બાહડ (વાહડ) નામ છે તે ઉપરથી અહિં પણ એ જ નામ લખાવ કર્યું છે. પણ કુમારપાળ અબંધમાં (ભા. પ. ૧૮૬૦) એવો વૃત્તાન્ત છે કે, “સપાદલક્ષના રાજાને ઉત્તરાસન વસે એકાધ્યું તે તેણે રાખ્યું નહિ, તેથી કુમાર-“પાળને ક્રોધ થઈયો, અને તેના ઉપર મંત્રીપુત્ર બાહડ, જે બાહડ અને અંબડ(આમબડ)થી “બહાને” હતો તેને મોકલ્યા.” આજવાના રાજપુત બાહડ કુમારને સિદ્ધરાજની પાહડા પૂલવી હતી ત્યારે ગાદિએ ન બેસારયો તેથી તે રીસાઈને આજવાના આજ રાજાની સેવામાં બંધ રહ્યો એમ અત્થવિસતિ અબંધમાં લખ્યું છે. “આજવાનો રાજપુત બાહડ કુમાર” એમ લખવાથી એવી કલ્પના થાય કે તે કોઈ રાજપૂત હોય અને તેને પોતાની પાછળ ગાદિએ બેસારવાની સિદ્ધરાજની ઇચ્છા હોય તેથી ધર્મપુત્ર કહી રાખ્યો હોય. બાહડ ઉદાર હતો તેથી આગળ વધતાં તેના મેલાણમાં ઘણા માણસ એકા થયા તેમને ત્યાં આપવા કાલાધ્યક્ષ પાસે રૂપિયા માગ્યા તે તેણે આપ્યા નહિ, એટલે તેની મારી દુહાડી મૂકી, અને માલજોને યથેચ્છ કામ આપી રાજ કર્યા. પછી એક સાંદણી ઉપર જે એમ ચૌદસો સાંદણિયો ઉપર સુબટોને બેસારીને સંતર બિગ્ગેરા પાસે ગાળ્યો. ત્યાં ૭૦૦ કન્યા-ઓનાં લગ્ન થઈ હતાં તેથી તે કાર્ય પૂરું થવાને નગરને ઘેરા ઘાટીને બદાર પડાવ કર્યો. હૈંડવા કણ્ણી બાર બાર વર્ષે લગ્નનો દિવસ કરાવે છે તેથી સામટી કન્યાઓ પરણાવવી પડે છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ નગરમાં હૈંડવા કણ્ણીની વસ્તી વધારે હશે. આ ગામ આજે બંનેરા અથવા બેબાર કહેવાય છે. જે સોનાંગે ઇડર લીધું તેના વંશના હવણાં રાજ સોડા અબંધસિદ્ધ ઉમેદસિદ્ધ કરીને છે, તે પાહડા

નાથ પોતાના રાજની સેવામાં આવી હાજર થયો હતો, તેને તે દેશની માહિતગારી હતી એટલા માટે સેનાના નાયક વરીષ્ઠે તેને પસંદ કરવામાં આવ્યો. તેણે ખાખરા નગરનો કિલ્લો લઈને તેનો નાશ કરી દીધો, અને તે દેશમાં કુમારપાળની આજ્ઞા વર્તીવી દીધી. તે પાછો આવ્યો ત્યારે રાજાએ

નામના ડુંગરની અર્ધ ઈયાણયે વસેલા ખાહડા નામના ગામમાં રહે છે. તે બાર ગામનો ઠાકોર છે તેમાં ઈંગેશ આવી નવ છે. ઈંગેશમાં આજે સુમારે ૨૦૦ થી ૨૨૫ ધરની વસ્તી છે; તેમાં આસરે ૧૫૦ ધર હૈંડવા કણ્ણીનાં છે; ત્યાંથી સુમારે ૧૧૧ માત્ર કપર શિયાળિયું ગામ છે તેમાં ૨૫ ધર છે. એ રીતે ઈંગેશ અને તેની આસપાસ ખીર્ન ગામનાં થઈને ૪૦૦ ધર કણ્ણીનાં છે. આ કપરથી નજીવ છે કે કુમારપાળના સમયમાં ત્યાં હૈંડવા કણ્ણીની વસ્તી વધારે હશે. ઈંગેશ ગામની આસપાસ ધરનાં ખંડેર જોવામાં આવે છે. ત્યાં બે ભૂલી વાવો છે તે પડી ગઈ છે, પણ પાણીનો કપરેગા યાવ છે. ચાર શિવાલય છે તેનો ઘણો ભાગ પડી ગયેલો છે, પણ નિમનુદ કાયમ હોતાં તેમાં શિવલિંગ છે. એક માતાના મંદિરનો એટલો જોડો છે તેના કપર ભૂંડી ભૂંડી ભતની મૂર્તિયો છે. એક માતાની મૂર્તિ છે. તેને ૨૦ છુન છે. બે મૂર્તિયો વીરની છે. એક હનુમાનની છે.

આહરે સવારમાં નગર જિતી લીધું. ત્યાંથી તેને સાત કરોડ સોનેયા અને અગિયાર હજાર પેડિયો મળ્યા. આ હકીકત તેણે પાટણ લખી મોકલી. પછી ધરદ્વધી નગરના કિલ્લાનો ચૂરો ઠડાવી દેશમાં સર્વત્ર કુમારપાળની આજ્ઞા ફેરવી અને નવીન અધિકારિયોની યોજના કરી, ત્યાંથી ૭૦૦ કુશળ સાળવી લઈ ખાહડા આવ્યા. કુમારપાળ તેના પરાક્રમથી રાજ થયો અને તેને રાજધાન્યનું વિશ્વ આપ્યું તથા તેના ન્દાના બાઈ સોલાકને સામંત-મંત્રી સત્રાચાર્યનું પદ આપ્યું.

આ લખાણમાં ખાહડા અને આહડા એ નામનો ઇંચવાડો થયો છે. અમારી પાસેની પ્રતિમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

સપાદલકં પ્રતિ સિન્ધ્ય સત્રીજય શ્રીવાહલં બદાનુજમ્મા શ્રીવાહલનામા મંત્રી દાન-શૌર્યતયા ગુરં દૂપિતોષિ બાદમહાશિષ્યધી કુમારપાલદેવેન સેવાપતિશ્વકે.

આ લખાણમાં વાહલવનનુજમ્મા તેમાં પ્રથમ વાહલ છે ત્યાં ગમે તો વાહલ એમ લેઈયે, અથવા શ્રી વાહલ લેઈયે. આમળ લખતાં સ વાહલમંત્રી એમ લખ્યું છે, પણ ત્યાં વાહલ નામ નથી તેથી અમારા પુસ્તક પ્રમાણે વાહલ સિદ્ધ થાય છે. જૂનાટી બાવા-નતરમાં પૃ. ૧૯૦ માં ન્યાં ન્યાં વાહલ નામ આપ્યું છે ત્યાં મૂળ સંસ્કૃતમાં તેમ નથી પણ સર્વનામ મૂક્યું છે.

કુમારપાળરાસામાં નજીવે છે કે—

ખંડેરી નગરના રાજ પાસે કોરે પંડિતું લેવા કુતને મોકલ્યા તે તેણે ન આપ્યું તેથી તેના કપર ખાહડને સેન્ધ સહિત મોકલ્યા. તેણે ત્યાં જિત કરી ત્યાંથી સાત હજાર સાળવી આણી પાટણમાં વસાવ્યા.

તેને સાખાશી આપી, તો પણ તેણે ચઢાઈમાં અતિશય ખર્ચ કર્યો હતો એટલા માટે તેને ઠપકા દીધો. દિલ્હીમાં “ફિરોજશાહની લાટ” એવે નામે એક મિનારો છે. તે ઉપરના લેખમાં એક લેખ ઉપર સન ૧૧૪૬ ની સાય છે, તેમાં તે વેળાએ શાહજીમાં વિઝહરાજ રાજ્ય કરતો હતો એવું લખેલું છે અને આ મિનારો ઉપર બીજું એક વિસવદેવ નામ જોવામાં આવે છે, અને ભાષાન્તરકર્તાઓને શક રહે છે કે, વિઝહરાજ અને વિસવદેવ એ તે એક જ જણનું નામ હતું કે જૂદા જૂદા રાજાઓનાં હશે. પણ આ વિષે ખીજી વધારે ખાતરી મેળવ્યા વિના માત્ર લેખના અર્થ ઉપરથી નિર્ણય ઘડી શકે એમ છે નહિ.^૧ વિસવદેવ એાહાણના કમાનુયાયીનાં નામ ચંદ્રપારોટે આપ્યા છે, તેમાંથી કાઢી પણ નામ ખાતરી થાય એવી રીતે, લેખ ઉપરના નામ સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી. આજ ને વિસવદેવનો પૌત્ર થાય તેને તો આપણે કુમારપાળની સામે ઘમેલો જોયો, અને આ ઠંકણે ને રાજા વિમે લખવામાં આવ્યું છે તે ગમે તો વિસલદેવનો પુત્ર જયસિંહદેવ હોય અથવા તે નહિ તો તેનો પૌત્ર આનો અથવા આનંદદેવ હોય આ બંને નામ, તેમ જ વિઝહરાજ એ નામ પણ અર્થસ્પષ્ટ છે, અને તેથી માત્ર ઉપમાનાં જ નામ હશે.^૨ અખચરિતામણિમાં એક વાત લખેલી છે, તે ઉપર જણાવેલા ફિરોજશાહની લાટ ઉપરના લેખના સમયભરેલા વિવાદવિષયની તકરારનો આશ્ચર્યકાંક્ષ રીતે ખુલાસો કરી આપે છે. ગ્રંથકર્તા કહે છે કે, એક બીજી વેળાએ સપાદયક્ષ દેશના રાજા લણીયા તેનો પ્રતિનિધિ કુમારપાળની દરબારમાં આવ્યો ત્યારે સાગ્ગરના રાજાની કુશળતાના સમાચાર રાજાએ પૂછ્યા, તેના ઉત્તરમાં પ્રતિનિધિએ કહ્યું “એમનું નામ વિશ્વન (વિશ્વનો ધારણ કરનાર) છે, “તો પછી તે નિરતર કુશળ હોય એમાં શો શક?” આ વેળાએ કુમાર પાળનો માનીતો અને ઘણો વિદ્યાવત કવિ કપૂર્ણ મત્રી પાસે ઉભો હતો તે બોલ્યો.—“શનુ અથવા શ્વલ્ ધાતુનો અર્થ એવો થાય છે કે સત્વર “જનાર. એ ઉપરથી વિશ્વન, એટલે ને (વિ) પક્ષીપ્રી પેકે સત્વર ઉડી જાય છે “અથવા નાશી જાય છે તે.” પછીથી પ્રતિનિધિએ ઘેર જઈને પોતાના રાજાના નામનું અપમાન કર્યું તે સર્વ જ્ઞાત તેને કહી સંભળાવ્યો. તે ઉપરથી રાજાએ વિદ્વાનેને પૂછીને “વિઝહરાજ” એવું નામ ધારણ કર્યું બીજે વર્ષે તેનો તે જ પ્રતિનિધિ વિઝહરાજની લણીયા કુમારપાળના દરબારમાં આવ્યો ત્યારે

૧ એશિયાટિક રિસર્ચીસ પુસ્તક ૭ મુ પૃ ૧૮૦ ૨ જયસિંહ એટલે “ક્તેહમદ સિદ્ધ” આનંદ એટલે ખુશી વિઝહ=ઘડાઈ

કપદિયે કહ્યું કે વિગ્રહરાજ એ નામનો અર્થ “નાક વિનાના શિવ અને “અહા (વિ=વિના, અ=નાક, હર=શિવ, અજ=અજ્ઞા). એવો થાય છે.” પછીથી તે રાજાને લાગ્યું કે, મારા નામની કપર્દી વળી એટલા કરશે માટે તેણે “કવિ-બાંધવ” એવું નામ ધારણ કર્યું.

ત્યાર પછી એક વેળાએ કુમારપાળ શત્રુંજયની યાત્રાને સંધ કરાડવા સારું અણુહિલવાડના ગઢની બહાર, એક દેવાલયની પાસે એલાણ કરીને પશ્ચો હતો, તેવામાં, તેને સમાચાર મળ્યા કે દાહલ^૧ દેશથી કર્ણ રાજા ચડીને આવે છે, તેથી તેને ડર લાગ્યો. રાજાએ વાગ્બટ અને હેમાચાર્યની સલાહ લીધી, તેમાં હેમાચાર્યે વચન આપીને કહ્યું કે, સારા સમાચાર હવે આવી પહોંચશે. પછીથી તરત જ બીજા કાસદો આવ્યા તે સમાચાર લાવ્યા કે, રાત્રીની વેળાએ કર્ણરાજા^૨ હાથી ઉપર બેસીને આવતો હતો, તેવામાં, તેને જાણતું ગ્રાહ્યું આવ્યું તે સમયે એક વડના ઝાડ નીચે યજ્ઞને હાથી ઝડપથી ચાલ્યો એટલે તે કાળમાં ભરાઈ ગયો (આજ સેલોમની પેઠે) ને મુઝાઈને મરણ પામ્યો. કુમારપાળ^૩ ચડાઈના ડરથી મોકળો થયો એટલે તેને યાત્રા કરવા સારું નીકળવાને બની આવ્યું. તે ધંધુકે આવી પહોંચ્યો, અને હેમાચાર્ય જે જગ્યાએ જન્મ્યો હતો તે જગ્યાએ ઝોલિકા^૪ વિહાર એવા નામનું ચેલ બાંધ્યું. પછી ત્યાંથી શત્રુંજય ગયો, ત્યાં શ્રીવાગ્-

૧ એટી, જમલપુરની આસપાસનો પ્રદેશ. ત્યાંના રાજાને કલચુરી, અથવા હૈહય.

૨ કલચુરી વંશનો ગણકર્ણ હોતો એમ છે. એનો એક લેખ એટી સંવત્ ૯૦૨- (ઈ. સ. ૧૧૫૨)નો છે અને એના દ્વંસ નરસિંહદેવનો લેખ એટી સંવત્ ૯૦૭ અથવા ઇ. સ. ૧૧૫૭ નો છે. ગણકર્ણનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૧૫૨-૫૭ સુધીમાં થયું છે.

૩ કુમારપાળ અખંધમાં લખે છે કે માર્ગમાં શત પડી, અને તે નિદ્રાવશ થયો. એવામાં કેઈ ઝાડની ડાળિયે તેના ગળાની સાંકળી પાછળથી માફક ભરાઈ ગઈ. અને નીચેથી હાથી ચાલ્યો ગયો, તેથી તેનું શરીર અદ્ધર લટક્યું અને આસ રાધવાયી તેનું મગજ થયું.

અખંધચિન્તામણિમાં—તીર્થયાત્રા અખંધ છે તેમાં લખે છે કે, કર્ણે ગોડા ખાતે હાથી ઉપર બેઠો હતો તેની સુવર્ણ શૃંગલા (હમેશ) વડની કાળમાં ભરાવાયી હાથી નીકળી જતાં લટક્યો અને મરણ પામ્યો. ૨. ઉ.

૪ તે સત્તર હાથ ઉંચો હતો ત્યાં આજ તથા ધ્વજસ્તંભ કર્યા. ત્યાંથી વલભા-પુરની સીમમાં આવી તેની પાસે સ્થાપ અને ધુપ્યાળુ નામની બે દેવરિયો હતી તે ઉપર બે મંદિર બંધાવ્યાં, અને તેમાં અનુક્રમે શ્રી ગણપતદેવ અને સદાવીર સ્વામીની પ્રતિમાઓ મૂળ સ્થાને પધરાવી.

હાટની સૂચના પ્રમાણે પવિત્ર પર્વત ઉપર પહોંચવાનો નવો ધાટ બાધવામાં ધણો પૈસો ખર્ચો

આ સમયે અણહિલવાડના દરબારમાં, પરકમી સોલંકી વસનો અકુર આનાક અથવા અણોરાજ જે કુમારપાળની માશીનો કુવર થતો હતો તે હતો તેણે રાજની ચાકરી કરી હતી તેથી તેના બદલામાં તેને સામંતપદ આપવામાં આવ્યું હતું અને તે સાથે વ્યાધપલ્લી અથવા વાધેલ (વાધનું નગર) શહેર આપ્યું હતું. આ ઠેકાણે તેના વસાને ધણા વર્ષ સુધી રહ્યા હતા એક દિવસે રાજ્ય મહેલને ઉપરે મેડે પતંગમા સૂતો હતો અને તેના બારણા આગળ સામંત આનાક ચોખી કરતો હતો, તેવામાં તેના જોવામાં આવ્યું કે કોઈ ઓરડામાં પેદું એટલે તે બોલ્યો “કાણુ છે?” આનાકે અદર પેસનારને અટકાવ્યો અને જોયું તો તે પોતાનો દાસ જણાયો, એટલે તેને સમાચાર પૂછવાને બહાર લઈ ગયો. દાસે જાહેર વધામણી માગીને કહ્યું કે આપને કુવર અવતર્યા છે. આનાકે તેને જવા દીધો ને પછી પોતાની જગ્યાએ ગયો, “આ વધામણીથી તેનું યુષ્કમળ પ્રફુલ્લિત થઈને સૂર્યના જેવું તેજ મારવા લાગ્યું” રાજ્યે પૂછ્યું કે શું થયું છે? આનાકે બોલ્યો - “મહારાજ! કુવર અવતર્યો” એણે આવું કહ્યું તે ઉપર વિચાર કરીને રાજ્ય આ પ્રમાણે બોલ્યો - “એના જન્મની વધામણી ખાવતે ચાકર આવ્યો: “તેને દારપાળે અટકાવ્યો નહિ તેથી હું રાજ ચાલું છું, કેમકે તે પુત્ર મહા- “ગુણી થઈ ગૂંજરાતનો રાજ્ય ધરો, પણ કુવર જન્મ્યાની તમને વધામણી “ખાઈને તે આ જગ્યાએથી નીચે કિતર્યો તેથી આ ધવળગ્રહમા અને આ “નગરમા નહિ, પણ કોઈ બીજા નગરમા રાજ્ય કરશે” આવા પ્રકારના ભાવ્યવાળા કુવરનું નામ લિવણપ્રસાદ ખાણુ, અને તેના વસના થયા તે પંઞનાદેથી વારેના વસના કહેવાયા

કુમારપાળ રાજ્યને રાજ્ય કરતા ત્રીસ વર્ષ પૂરા થઈ ગયા, એટલે કન્યાના જામ લાખાકુલાણીની માથે મૂકારાજના જ્વરાને સાપ દીધો હતો

૧ મેરુર્ગ તેનું નામ કામલતા લખે છે, કુમારપાળગ્રંથમાં કામલદેવી નામ આપ્યું છે, તેમ જ કન્યામાં તે સોનલ નામે અપ્સરા ગણાઈ છે લાખો કુલાણી આટ કાટ પાસે મળરાજને દાસી ૧૨૪ વર્ષની વયે મરાયો ત્યારે તેની અપ્સરા માએ આવીને સાપ દીધો હતો (જુલો પાછળ ૫ ૮૨) કુમારપાળના ચતુર્થ આ વાત વર્ષો રહી હતી તે અપકાઈને ધણો અનુભવી થયો હતો હેમાચાર્યના ઉપર તે ઉપકારશુદ્ધિથી જોતો હતો તેના વચન ઉપર તેની શ્રદ્ધા હતી, તો પણ પોતાના આપદાના વચમાં ચાલતો આવેલો એવ થઈ તેણે ઊડેલો જણાતો નથી તેણે પ્રજાસપાટણમાં સોમ

તેની અસર થવાનો પ્રારભ થવા માંજો, અને રાજાને કાઢીને દુષ્ટ રાગ થવા લાગ્યો. આ વેળાએ હેમચન્દ્રનું ચોરાઈ વર્ષનું વય થયું એટલે

નાય મહાદેવના દેવલનો ઇર્ષોદ્ધાર કરાવ્યો. હેમચન્દ્ર પણ દ્વયાભયના ઉત્ક્રાંતિ સર્જના ૧૦૧ માં મ્લેકમાં રહે છે કે, શંકુએ કુમારપાળને સ્વપ્નમાં દેખાઈને કહ્યું કે હું તારા પુરમાં આવીને વસવા છઠ્ઠું છું તેથી તેણે કુમારપાળેશ્વર નામનું દેવાલય બંધાવ્યું વળી એ જ સર્વના મ્લેક ૯૦, ૯૧ ૯૨ આદિથી જણાય છે કે, ખસના રાજાએ કેદારેશ્વરનો પ્રાસાદ બાંધી નાખ્યાની વાત જણવાથી તેણે પોતાના અમાલ વાગમટને કહ્યું કે તારી અભિ નેમ મારા પ્રતિ છે તેમ મારી અભિ પણ અભિ ઉત્તમ એવા શ્રી શંભુ ઉપર છે, તે અભિ મહિમા પડ્યા છે, ને હું મારી મોહોલાતમાં બેઠો છું તેનું મારે પ્રાપ્તિ ૬૧૩ પડશે, માટે સુતાવ, મન્ત્ર સદિત એક નેતાને ધન આપીને મોહોલા અને સુતાવ દેવાલય બંધાવી શો આવા બ્રહ્મા રાજાને દેવી ઉપર પણ આરથા દોષ એ સ્વાભાવિક છે રાજાએ ધર્મના વિષય માટે તટસ્થ રહેવાની અગત્ય છે, પોતાની પ્રભા બૂદ્ધિ બૂદ્ધિ ધર્મના મત આલેલા દોષ તે સર્વને માન આપવાની તેને અગત્ય રહે છે પોતાની મજા ને મત આલવા ઉપર વિશેષ દોષ તે ઉપર તે બધે વિશેષ મજા રાખે પણ તેથી બીજા મતવાળાને તેણે સોડી પડાય નહિ વળી બૂદ્ધિ બૂદ્ધિ મતના ધર્મના સમ ધણાખરા તો સામાન્ય દોષ છે અવહિસા કરવી એ આર્યધર્મ માનનારા સર્વને કમમતબદ્ધ લાગે છે, ધર્મને નિમિત્તે અવહિસા થતી દોષ તે પણ તેમને સારી લાગતી નથી તેમા વળી જિનધર્મે ઉપર બ્રહ્મા બેઠેલી એવા કુમારપાળને તે અગ્રિય દોષ એ તો દેખાતું જ છે એક સમયે નવરાત્રના દિવસમા કુંટેશ્વરી આદિ દેવિયોના મહિમા સાતમ, આઠમ અને નવમીને દિવસે પશુનું બલિદાન આપવાને પંચરિથો રહેવા લાગ્યા, પણ તેમ કરવાનો રાજાનો અભિપ્રાય થયો નથી આ વિરોધ વિસ્તારથી વિવેચન કુમારપાળ અગ્રિય તેમ જ અતુલિયતિમબધમા આપેલું છે, તેથી જણાય છે કે, જેટલા પ્રાણીનું બલિદાન આપવાનું હતું તેટલા પ્રાણી આતાના સ્થાનકોમા બંધાવ્યા અને જણાવ્યું કે નો દેવીને તેમને ભોગ લેવાનો હશે તો પોતાની એકે લેશે પણ તેમ તો થયું નહિ, એટલે અવતા રહેલા સર્વે મનને વેચી નાંખતાં તેના નાણા આપ્યા તેમાથી કર્પૂરાદિ નેવેલ આતાને કરાવ્યું આમ છતાં પણ આ બ્રહ્મા રાજાના મનમા યદબાગ થયેલી જણાય છે તેના મનમા અજ્ઞાપો રહેલી દોષથી દશમને દિવસે ઉપવાસ કરી ધ્યાનમા બેઠો હતો, તેવામા કુંટેશ્વરી દેવિયે આવીને તેને પ્રસન્ન દર્શન દીધા અને તે ત્રિશલ ધારી દેવા બોલ્યા “હે ચૌલુક્ય” હું તારી કુલદેવી કુંટેશ્વરી છું તારા પૂર્વજે પરા “પૂર્વથી મને બલિ આપતા આવ્યા છે તેમ છતાં હું તેમ કેમ કરતો નથી? તારે તો “અવ જતા સુધી પણ કુનદેવીનું અને કુલકમાચારનું ઉત્કલન કરતું જોઈએ નહિ” આજ સાંજની રાત્રી બોલ્યા “હે કુલદેવતે! વિશ્વવત્સલે! હું અવહિસા કરતો નથી, આપે “પણ તેમ કરતું ના જોઈએ, કેમકે દેવતા પણ દયાથી મ્હુલ પાય છે? આપે મને અવ “દયાના કામમા સાદાજી થવું જોઈએ મેં આપને કર્પૂરાદિ ભોગ આપ્યા છે તેથી જ “આપે સત્વર રહેલું જોઈએ” તેવા આવા વચનથી દેવીને કોપ ગમ્યો અને મસ્તકમા

તેણે જાણ્યું કે હવે મોત પાસે આવ્યું તેથી યમના તેડાની ખજર પડે એટલા માટે સંધારે લીધેા (અજ જળ તલ્યું) ત્યારે રાજાએ અત્યંત ખેદ બતાવ્યો. તે ઉપરથી હેમચંદ્રે કહ્યું: “હવે તમારો આવરણ છ મહિનાનો. “બાકી રહેલો છે; તમારે હંવર-છ નહિ; માટે તમે પણ કૃતાર્થ કરો.” આ

ત્રિશલ મારી અંતર્ગત થઈ ગયાં. પણ દિવ્ય ઘાથી રાજાનું આખું સરીર લૂતાગ્રસ્ત થઈ ગયું-દોડિયું થયું.

સવાર થતાં રાજાએ પોતાના અમાલ વાગ્ગરને બાલાવીને માતાના કાપડોં સર્વ જ્ઞાનંત કહી સંભળાવ્યો.

તેણે આત્માક્ષણ કરવાનું વિસ્તારથી વિવેચન કરી સંભળાવી કહ્યું કે, અમે તે પ્રકારે આત્મરક્ષા કરવી માટે તે યતી હોય તો દેવિયોને પણ અર્પણ કરવાં. કુમારપાળે કહ્યું કે મેં કયામય ધર્મનું નિર્માણ કર્યું છે, હવે મને કસાની ન્યૂનતા રહી નથી તો હવે હું શાપકર્મ કરાવો નથી. અને એવું કર્મ ન કર્યું તેથી હું લૂતાગ્રસ્ત થયો. એ વાત મને ક્ષમા નથી. તેથી હું તો સવાર થતાં પહેલાં બળી મરીશ. માટે અંદનની ચિતા તૈયાર કરાવો. વાગ્ગરે વિનવિ કરી કે આ વાત આપણે હેમાચાર્યને જણાવવી અને તે શી સલાહ આપે છે તે જોવું એકાએક સાદસ કરવું નહિ. હેમચંદ્રે ખાણી મંત્રીને આપ્યું તે સરીર શાપમ્ન તથા શાકું પીધું તેથી લૂતાગ્રસ્ત એકદમ મરી ગયો અને આગળના જેવું દેહીધ્મમાન સરીર થઈ ગયું.

કુમારપાળઅર્ચકમાં બીજે સ્વયં એમ છે કે, એક વાર કુમારપાળ પોતાના પત્ન-મમાં પોઠપો હતો તેવામાં તેને સ્થામ અંગ અને ફૂર રૂપ ધારણ કરેલું એવા એક દેવી પ્રલક્ષ્મ થઈ અતે કહેવા લાગી: “હું લૂતાગ્રસ્તની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છું અને તારા વંશમાં “પૂર્વે યથેલા કાપને ક્ષીધે તારા અંગમાં પ્રવેશ કરવા આવી છું.” આટલું બોલી તે અદ્વિત્ય થઈ ગઈ અને રાજાને મહાવ્યથા થવા લાગી, તથા તેને બધડે રાઈના કણ જેવડી એક ફેણી થઈ તેના ધણા ઉપાય કર્યા પણ સાન્નિ થઈ નહિ, એટલે હેમચંદ્રે જાણ્યા કે આ રાજામાં મંત્ર અને ઔષધિનો પ્રભાવ ચાલે એમ નથી.

માત્રો માત્રી મલયેવ, નાન્યથા સોમરેરણિ । પૂર્વ કામલદેવ્યા વચ્ચાપિતો મૂઢમૂપતિઃ
જે બાવીબાવ હોય છે તે બન્યાં જાય છે, દેવતાને પણ અન્યથા થતાં નથી, પૂર્વે કામલ દેવીએ અજ્ઞાનને સાપ દીધો હતો તેનો આ વિપાક છે. પણ એના નિવારણનો એક ઉપાય છે તે એ કે, બીજાને રાજ્ય આગવામાં આવે તો રાજાને કુશળ ધાય, માટે (તતોડમાકમેવ રાજ્યમસ્તુ.) બલે અને જ રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાએ; કેમકે જન્મમાં અભયદાન જેવું બીજું એક નથી એમ કહી,

શ્રી ગુરુઃ સર્વસંપત્તેન રાજ્યે સ્વયમુપવિષ્ઠઃ તત્કણમેવ રાજ્યે વ્યથા સૂરિશરીરે સંક્રાંતા ॥

શ્રી હેમાચાર્ય (ગુરુ) સર્વની સંપત્તિથી સમ્પ્રાપ્ત થઈને સ્વયં એકા અને તે જ ક્ષણે રાજાની વ્યથા સરીના સરીરમાં પ્રવેશ થઈ રાજાને આ જ્વેષ્ઠને ધણે ખેદ થયો. પણ કહે છે કે “સુવિચ્છે એક પાકું ક્ષોણું મંગાવી તેમાં પ્રવેશ કરીને લૂતાને ત્યાં મૂકી દીધો “અને ક્ષોણાને હવડ કૂવામાં નાંખી દેવાવું”

પ્રમાણે પોતાના રાજવંશી શિષ્યને ઉપદેશ કરીને હૃમચંદે દેહ છોડ્યો. રાજા ભાવથી પગે લાગ્યો ને ખેદ પામી મહા આચાર્યની દદનક્રિયા કરી અને તેણે તથા તેના સામંતોએ ચિતાની અનુષ્ઠાન પવિત્ર રાજ કપાળે ચોપડી, ઘણા દિવસ સુધી શોક પાળ્યો. રાજાએ લૌકિક કામકાજ છોડી દઈને ત્યારથી ધ્યાન કરવા માંડ્યું. છેવટે તેના આત્મા શરીરદ્વારમાંથી નીકળીને સ્વર્ગ ગયો.

પદવાણનો સાધુ (મૈશ્વર) આ પ્રમાણે વૃત્તાન્ત લખે છે, પણ મહા હૃમચંદ્રનાં મરણ વિષે જૈન અથવા બ્રાહ્મણોની અદ્ભુત દંતકથાઓ આપે છે.

બ્રાહ્મણોના વૃત્તાન્તમાં લખે છે કે કુમારપાળ એવાડના રાજાની કુંવરી સિસોદિણી વેરે પરણ્યો હતો. જ્યારે તેણે તેને પરણવાને ખાંડું મોકલ્યું ત્યારે તે કુંવરીના જાણવામાં આવ્યું કે રાજાનો એવો નિયમ છે કે રાણિયોએ પ્રથમ હૃમાચાર્યને, અપાસરે જઈને જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધા પછી દરબારમાં પેસવું. આ ઉપરથી રાણિયે ખાટણ જવાની ના કહી, ને કહ્યું કે મને આચાર્યને અપાસરે મોકલવામાં નહિ આવે એવી ખાતરી કરી આપો તો હું આવું. ત્યારે કુમારપાળનો દસોંદી ભાટ જ્યદેવ કરીને હતો તે વચ્ચે જામીન થયો. એટલે રાણિયે અણહિલપુર જવાની હા પાડી. તેને આવ્યાને કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી હૃમાચાર્યે રાજાને કહ્યું કે સિસોદિણી રાણી કદિ મારી પાસે આવ્યાં જ નથી. તે ઉપરથી કુમારપાળે તેને ત્યાં જવાનો આગ્રહ કર્યો; પણ તેણે ના કહી. પછી રાણી માંદી પડી ત્યારે ભાટની સ્ત્રિયો તેને જોવાને મર્ધ. ત્યાં તેની વાત સાંભળીને તેઓએ પોતાના જેવો તેને પોતાક ધુરાવીને છાતીમાંની પોતાને ઘેર તેડી આણી. રાત્રે ચઢતી ભાંત ભાટે કાઢી ને ત્યાંથી રાણીને લઈ આણ્યો. આ વાત જ્યારે કુમારપાળ રાજાના જાણવામાં આવી ત્યારે તે બે હજાર ધોડું લઈને તેના ઉપર ચડ્યો. ઈંદર દશ ગાઉ રહ્યું ત્યાં આગળ પેલાં નાશી જનારાંને રાજાએ આવી પાયાં. ત્યારે ભાટે રાણીને કહ્યું: “જો તમે ઈંદરમાં જઈ પહોંચો એમ હોય તો ઉગરાય. મારી પાસે ખસેં ધોડું છે.” “ત્યાં સુધી અમારામાંનું એક પણ માણસ રહેશે ત્યાં સુધી અમે કોઈનો પણ

અન્યપાળ કેના હતો એ સર્વેના જાણવામાં હતું તેથી કુમારપાળ પછી ગાદિયે ડાહ્ય બિસરો સિંહાજીનાં નિવેડાં આણવાને આ એક સારો ઉપાય ચાલ્યો હતો. પણ આવું કૃપ ઇચ્છું યઈ ચકે નહિ. હૃમચંદ પ્રથમ જ દેવલોક પામ્યા અને ત્યાર પછી કુમારપાળ દેવ થયો. હપર વાગ્બહતું નામ અમે આપ્યું છે તેને બદલે ઉદયન મંત્રીનું નામ કેટલાક આપે છે પણ અમે જે સંસ્કૃત મતિ લોઈ છે તેમાં વાગ્બહતું નામ છે. અને તે અમને ખૂંડે લાગે છે, કેમકે આ સમયે તો ઉદયન દેવલોક પામ્યો હતો અને તેની જગ્યાએ તેના પુત્ર વાગ્બહ—વાહક અથવા બાહક રહેવાતો તે થયો હતો. ૨. ઉ.

હાય તમને અડકવા દઇશું નહિ.” એ પ્રમાણે કહીને સામા ચડી આવેલા બણી તે દુશ્વે; પણ રાણીની હિમ્મત ચાલી નહિ, એટલે તેણે પોતાના રથમાં આપઘાત કર્યો. ત્યારે દાસી બોલી ઉઠી કે હવે લડીને શું કરો છો? રાણી તો ક્યારનાંચ મરી ગયાં છે? પછી કુમારપાળ અને તેની ફોજ ઘર બહારી પાછી વળી.

જયદેવ ભાટે જાણ્યું કે મારી લાજ ગઈ, માટે હવે મારે જીવવું નહિ. તે સિદ્ધપુર ગયો, અને પોતાની નાતના લોકોને કંકાતરિયો મોકલી કે “આપણી નાતની પ્રતિષ્ઠા લઈ લેવામાં આવી; માટે જેઓ મારી સાથે “બળી મરવાને રાજી હોય તેઓએ તૈયાર થવું.” પછી ત્યાં શેલડીનો ઢગલો કર્યો, અને જેઓ પોતાની સ્ત્રી સહિત બળી મરવાના હતા તેમણે બળ્યે ઝંડા (સાહા) લીધા; અને જે એકલા બળવાના હતા તેમણે દરેક અંગેકા લીધા; તેમણે ચિતા અને ઝમોર ખડકી. પહેલી ઝમોર સિદ્ધપુરમાં સરસ્વતીની તીરે કરી. બીજી પાટણથી એક તીરવાને છોટે કરી, ને ત્રીજી તે નગરના દરવાજાની પાસે ખડકી. પછી અંગેકા ઝમોરમાં સોળ સોળ ભાટ પોતાની સ્ત્રીઓ સુધાંત બળી મૂવા. જયદેવનો ભાણેજ કનોજ હતો. તેને પણ કંકાતરી મોકલી હતી, પણ તેની માએ તેને પહોંચાડી ન હતી, કેમકે તેને તે એકનો એક જ હતો; તથાપિ ભાટનો ગેર ઝમોરની રાખની ગુણે લરીને ગંગામાં નાંખવાને નીકળી આવ્યો. તે કનોજ આવ્યો. ત્યાં જયદેવનો ભાણેજ નાકાદાર હતો તેણે જાણ્યું કે માલ લઈ જાય છે તેથી દાણુ માગ્યું. એટલે બ્રાહ્મણે જે માલ હતો તેનું નામ લીધું. એટલે ભાટે વધારે પૂછપરછ કરી ત્યારે તેણે જે નિપજ્યું હતું તે સર્વ કહી સંભળાવ્યું. પછી તે પોતાનું કુટુંબ એકઠું કરીને તેમને પાટણ લઈ આવ્યો. અને કેટલીક ઝમોર ખડકીને સર્વે બળી મુવાં. એક સ્ત્રીને તરત જ એક પુત્ર પ્રસવ્યો હતો. તે ગેરને સોંપીને પોતાનાં ઘણીની સાથે બળી મોઢી; અને હાલમાં પાટણ પરગણામાં ભાટ છે તેઓ રહે છે કે અમે એ છોકરાની પ્રજા છિયે.

શંકરાચાર્ય અણહિલપુર પાટણમાં આવ્યા તે જ્ઞા વૃત્તાન્ત સાંભળીને જ આવ્યા, ને તે પહેલાં પણ બ્રાહ્મણ અને જૈન સાધુઓ એકબીજાનો ધિક્કાર કર્યાં કરતા હતા. આ વેળાએ જૈન સાધુ એક લક્ષ હતા. એક દિવસે કુમારપાળ રાજ સુખપાલમાં બેસીને ચોટા વચ્ચે યઈને જતો હતો તે વેળાએ હોમાચાર્યના એક શિષ્યને તેણે પૂછ્યું: “મહારાજ! આજે શી તિથિ “યઈ?” તે દિવસે અમાસ હતી પણ ભૂલથી જતિથી પૂનમ કહી જવાઈ. તે વાત પાસે બ્રાહ્મણો હતા તેમના સાંભળવામાં આવી, એટલે હથી પશ્ચા ને જતિની મરકરી કરી બોલ્યા: “એ મૂઝિયો તે શું જાણે? આજે તો અમાસ યઈ.”

આવુ સાંભળીને કુમારપાળે ઘેર જઈને હેમચંદ્રને તેડું મોકલ્યું ને એક સુખ્ય બ્રાહ્મણને પણ બોલાવ્યો. તેવામાં જ હેમાચાર્યનો શિષ્ય અપાસરે જઈ પહોંચ્યો અને ઘણો શરર્ગદિગો તથા શોકાતુર થઈ ગયો. તે ઉપરથી આચાર્યે પૂછ્યું કે શું થયું છે? ત્યારે જે નીપજ્યુ હતું તે તેને કહી સંભળાવ્યું એટલે આચાર્યે કહ્યું- “કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ” એવી વાત થાય એટલામાં તો રાજાનું તેડું આવી પહોંચ્યું ને હેમાચાર્ય તેની સાથે દરબારમાં ગયા. કુમારપાળે પૂછ્યું કે આજે શી તિથિ થઈ? બ્રાહ્મણે કહ્યું કે આજે તો અમાસ થઈ, પણ હેમચંદ્રે કહ્યું કે પૂનમ થઈ બ્રાહ્મણેએ કહ્યું “એનો નિર્ણય” “રાત પડશે ત્યારે થશે જો પૂનમ હશે તો આખો ચંદ્ર દેખાશે ને અમે સર્વે” “બ્રાહ્મણો આ રાત્ર્ય છોડીને જઈશું, પણ જો ચંદ્ર ઉગે નહિ તો જતિયોને” “હહાડી મૂકવા” હેમચંદ્રે આ ઠરાવ માન્ય કર્યો ને અપાસરે ગયા તેને એક ભેગણી પ્રસન્ન થઈ હતી તેની સાધના કરી. એટલે તેણે એવું આવરણ કરી દીધું કે ખરેખરે પૂર્વમાં ચંદ્ર ઉગ્યો છે એમ સર્વને લાગ્યું આવો બનાવ બન્યો તેથી બ્રાહ્મણો હાથ્યા એવું ઠરી ચૂક્યું ને તેઓએ રાત્ર્ય છોડીને જતુ એમ હતું.^૧

ભાટોની વાતથી અણહિવવાડ ભણી શંકરાચાર્યનું મન ખેંચાયું હતું, તે આ પ્રસંગે સિદ્ધપુર આવી પહોંચ્યા. બ્રાહ્મણેએ જણ્યું કે સવારમાં તો આપણે રાત્ર્ય છોડીને નીકળી જવાનું છે એટલે રતોવાઈ તેમને પાટણુ તોડાવ્યા સવારમાં કુમારપાળે બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા અને આજ્ઞા કરી કે રાત્ર્ય છોડીને જાઓ શંકરસ્વામી આજળ આવીને બોલ્યા “કાંઈને રાત્ર્ય છોડી, હહાડી મૂકવાની શી અગત્ય છે? આજે નવ ધડી જતા સમુદ્ર પેતાની મર્પાદા” “છોડીને આખા દેસ ઉપર ફરી વળશે” આવુ સાંભળીને રાજાએ હેમાચાર્યને

૧ કુમારપાળ પ્રબધમાં એમ છે કે, રાજાએ હેમચંદ્ર સૂરિને પૂછ્યું કે આજે કઈ તિથિ થઈ, ઉત્તરમાં સૂરિ અમાસને જણાવે પૂનમ છે એમ જાણી ગયા આવુ સાંભળી દેવભોધિયે હાસ્યમાં કહ્યું કે જ્યારે સૂરિ આમ બોલે ત્યારે લોકોના સદ્બાગ્યથી આજે પૂર્ણિમા જ થશે સૂરિએ કહ્યું કે રાત્રે જાણું જાણું રહેશે પણ તેણે આ અમલકારની ખાતરી કરવા માટે એક ધડીમાં એક ચોળળ (ત્યાર ગાઉ) ચાલે એવી સાદણી ઉપર સવાર કરીને પૂર્વ દિશા બાણી માણસો મોકલ્યા હતાં છે કે હેમાચાર્યે પૂર્વે શી સિદ્ધચંદ્ર મન ને તેને દેવ તાણે અપેક્ષા હતો તેનો ઉત્તમ પ્રયોગ કર્યો તેથી પૂર્વ દિશામાં સંધ્યાકાળે ચંદ્રનો ઉદય થયો તે પેશાદિયે પશ્ચિમ દિશામાં અસ્ત પામ્યો આ ચમત્કાર જોવાને મોકલેલા માણસોએ પણ આવીને વત્તાવટ નિવેદન કર્યો તેથી સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું ૨ ઉ

૨ આદિ શક્ત્યાચાર્ય નહિ પણ તેમના પરપરાગત શિષ્ય દેવભોધાચાર્ય ૨

બોલાવીને પૂછ્યું: “સ્નંધાસિયે પ્રલય થવાનું લલિધ્ય વર્ત્યું છે તે પ્રમાણે યશે કે “નદિ?” હેમાચાર્યે કહ્યું: “એમ જનનાર નથી.” એમ કહી જૈન મનને અભિપ્રાય કહી બતાવ્યો કે, “જગદને ઉત્પત્તિ કયું નથી ને તે નાશ પામવાનું નથી.” શંકર-સ્વામી બોલ્યા: “કહી માંડો ને શું થાય છે તે જુવો.” કહી માંડીને ત્રણ જણ પામે બેઠા. ત્યારે નવમી કહી ચવા આવી ત્યારે તેઓ મહેલને ઉપને મેડે ચડ્યા અને પશ્ચિમ ભણીની બારીમાંથી જોયું તો દરિયાનાં મોજાં ઝડપથી કહી આવતાં દેખાયાં. નગરનાં સર્વ લોક જૂડી મુવાં ત્યાં સુધી ઉપરાઉપરી મોજાં આવવા લાગ્યાં. રાજા અને બન્ને ધર્માચાર્ય તેમ તેમ ઉંચાઉંચા જવા લાગ્યા. પણ પાણી તો તેમના ઉપર ચડી આવવા લાગ્યું. ઉવટે તેઓ હેલામાં હેલ્યે સાર્તમે માળે ગયા, ને નીચે જોયું તો આખું નગર, ઉંચામાં ઉંચાં ઝાડ, દેવાલયનાં શિખર એ સર્વ પાણીમાં જૂડી ગયાં ને સર્વ ઠેકાણે કયું નહિ પણ જળજળમય થઈ ગયું. કુમારપાળે ગભરાઈને શંકરસ્વામી ભણી જોઈને પૂછ્યું: “ઉગરવાનો કાર્ધ “ઉપાય છે?” તેમણે કહ્યું: “પશ્ચિમ દિશામાંથી એક હોડી આવશે તે આ “બારી આગળ ઘઈને જશે. તેમાં જે કૂદી પડશે તે ઉગરશે.” ત્રણે જણ કેડો બાંધીને હોડીમાં કૂદી પડવાને તૈયાર થઈ રહ્યા. તરત જ આંધે એક હોડી જણાઈ; તે પાસે આવવા લાગી, ત્યારે શંકરસ્વામિયે રાજાને હાથ ઝાલીને કહ્યું: “આપણે એક ખીજને હોડીમાં ઉતારવાને આશ્રય આપવો જોઈએ.” પછી તે હોડી બારી આગળ આવી પહોંચી. એટલે રાજાએ તેમાં કૂદી પડવાનો પલ કરવા માંજો, પણ સ્વામિયે તેને પાછો ખેંચી રાખ્યો. પરંતુ હેમાચાર્ય તો જીવ બચાવવાને એકદમ બારિયેથી તે હોડીમાં કૂદી પડ્યા. દરિયા ને હોડી એ સર્વ કામિક હઈ તેથી તે નીચે ડૂસસબંદી ઉપર, પડ્યા ને તેના જોયા નીકળી ગયા. પછી જૈન ધર્મ પાળનારાઓને કલ્મ કરવાનું કામ ચાલ્યું; અને કુમારપાળ શંકરસ્વામીનો શિષ્ય થયો.

અમે આ પ્રસંગ સંબંધી હવે જૈન લેખકોની વાત લખિયે છિયે, તેમાં બ્રાહ્મણોના આચાર્ય વિષે મુખ્યત્વે કરીને કથન આવે છે. એ વાત કાર્ધ જેવા તેવા પાસેથી મળેલી નથી પણ જૈન ધર્મની એક પુનર્મિથા^૧ રાખાના શ્રીપૂજ નામે ઉમેદચંદણ અથવા ઉમેદપ્રભાસુરિ કરીને પાટણમાં છે તેમની પાસેથી મળેલી છે.

સુરિ કહે છે કે દંડિયો જોગી,^૨ હેમાચાર્યને શસ્ત્રવાદ કરીને જિત-

૧ અમાસને પૂનમ કહેવાય સિંધોના ને શિષ્ય થયા તે પૂનર્મિથા ગ્રન્થના કહેવાય. ૨. ઉ.

૨ શ્રીશંકરસ્વામી, હાથમાં ૬૬ ગદ્ય કરે છે તેથી તે દંડી કહેવાય છે તેને બદલે ધિકાર બતાવ્યા તેમને દંડિયા જોગી કહ્યા છે.

વાતો યત્ન કરવા સાર કૃષ્ણાંકમાંથી આવ્યો. તે આ અણુહિલવાડ નગર-
માં કેટલાક દિવસ સુધી રહ્યો, અને પોતાની ધૃત્તિ પૂર્ણ કરવાને ધણા
દિવાસ કર્યા, પણ કશાથી વધું નહિ. હેમાચાર્યને એ મુખ્ય શિષ્ય હતા,
એક રામચંદ્ર^૧ ને બીજો બાળચંદ્ર; તેમાં બાળચંદ્ર તેને ઓછો ગમતો
હતો. આ સમયે હેમાચાર્યની સ્ત્રીનાથી કુમારપાળ રાજ્ય પારસનાથનું દેરા-
સર બંધાવતો હતો. દેરાસર તૈયાર થાય ત્યારે બાળચંદ્રે વચમાં અડચણ
નાંખવાનો મનસુબો કરી રાખ્યો. પારસનાથની પ્રતિજ્ઞા કરવાનું સુદૂત હેમા-
ચાર્યે નક્કી કરી રાખ્યું ને બાળચંદ્રને કહ્યું કે પડી માંડીને વેળા થાય એટલે

૧ કુમારપાળ અગ્રંથ અને ચતુર્વિંશતિ અગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે કે, હેમચંદ્રના
ગ્રંથમાં વિરોધ થેટા હતો. રામચંદ્ર મુનિ ધણો વિદ્વાન હતો, તેણે મળપરાત, નિર્ભય
ભીમચંદ્રાચાર્ય આદિ પુસ્તકો રચેલાં છે. તે હેમસુત્રિનો શિષ્ય હતો. શુક્લચંદ્ર મુનિ જે
દેવસુત્રિનો શિષ્ય હતો અને જેણે તત્ત્વમંજરિકા તથા હેમવિદ્યમસૂત્ર દીક્ષા ગ્રંથ
રચેલા છે, એ આદિનો એક પક્ષ હતો; તેમ જ બાળચંદ્ર સામા પક્ષમાં હતો. તેણે
કુમારપાળના ભત્રિજા અન્યથપાળ સાથે મૈત્રી કરી હતી. એ સમયે કુમારપાળ,
હેમચંદ્ર, અને આદર શાનિની વેળાએ ગ્રામ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, પછવાડે માંડીને
વારસ કોને કરવો? હેમચંદ્રે કહ્યું કે અતાપમદ્દ તમારો બાલિજ છે (ધણું કરીને તેની
કુમારી લીધુનો પુત્ર) તેને ગાદીપતિ કરશો તો તે ધર્મનું રક્ષણ કરશે. અન્યથપાળ
દુશ્મની, અસહ્યવાદી, અને અધર્મી છે. સંભળીએ તો કહ્યું છે કે, ધર્મશીલ, ન્યાયી,
પાત્રદાતા, શુષ્ણાતુરંગી, અને મનવત્સલ રાજા હોય તે રૂઢી રીતે રાજ્ય કરી શકે.
અન્યથપાળ તમારાં કાચેલાં ધર્મસ્થાનકોનો નાશ કરાવે એવો છે આ વાત બાળ-
ચંદ્રના સાંભળવામાં આવી, એટલે તેણે અન્યથપાળને કહી દીધી, અને કુમારપાળે
અતાપમદ્દને ગાદિયે બેસાડવાની ઇનચીજ ચલાવી તે ઉપરથી રાજ્યમાં ખટપટ થી.
અન્યથપાળે કાંઈ દુષ્ટતા હાથે રાખેને હેર દેવસાધુ, તેથી તેને કંપ થયો. રાજ સમજ
મયો કે મને હેર દીધું, તેથી વિષ હવારનારી છીપ જે અધિકાર્જુનના બેદારમાંથી આદર
લઈ આવ્યો હતો તેનું સ્મરણ થયું અને તપાસ કરાવ્યો તો જણાયું કે અન્યથપાળે તે
છીપ પક્ષ ચોરી લીધી છે. અગ્રંથચિન્તામણિમાં તો એમ છે કે, હેમાચાર્યે પોતાનું
આયત્નું ૮૪ વર્ષનું વર્ણું હઈ તે પ્રમાણે અવસર આવ્યો, એટલે અનસન કરી અંતકાલ
સમયે કરવાની આશયના ક્રિયા કરવા માંડી. તે જોઈ કુમારપાળને ધણો ખેદ થયો.
ત્યારે હેમાચાર્ય બોલ્યા—“હિ રાજન્” તમે કલેશ શું કરવા કરો છો? તમારું આયત્નું પક્ષ
“છ માસ પછી પૂર થવાનું છે એટલે તમે પક્ષ છપવાં ઉતારક્રિયા કરી ધો” એમ બોલ કરતા
તે મરણ પામ્યા. કુમારપાળે પછવાડે ધણો રોધ કર્યો, અને ન્યારે પોતાનો અવધિ
આવ્યો ત્યારે, હેમચંદ્રે સમજાવેલા નિધિ પ્રમાણે તે સમાધિસ્થ થઈ, દેવલોક પામ્યા.
આ ઉપરથી તો એમ જણાય છે કે બેમાથી એકને કાઠિયે હેર દેઈ મારી નાંખ્યા
નથી; પણ સ્વાભાવિક રીતે તેમનો દેહાન્ત થયો છે. ર. ૬.

ફેળે. તેણે દેવો રાખીને અશુભ વેળા જતાવી, તેથી પરિણામ એ થયો કે દેરાસરમાં આગ લાગી ને ધણુંખડું નાશ પામ્યું. આ દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળીને હેમાચાર્ય જે વૃદ્ધ ધર્મગ્રામી હતા તેમના મનને ધણો ધક્કો લાગ્યો. કુમારપાળે આવીને દેરાસર ફરી જાંધવાની તેને સલાહ પૂછી, ત્યારે ધર્માચાર્યે કહ્યું: “હવે ફરી શા સાફ જાંધવું? તમારે ને મારે હવે છવવાના છ” “મહિના રજા છે.” રાજા ધણું આશ્ચર્ય પામ્યો ને તે મનસુજો જવા દીધો.

પછી તરત જ એક વાર રામચંદ્ર કંઈ કામે ગયો હતો તેથી શ્રાવકને ઘેર વોહોરવા હેમાચાર્યે બાળચંદ્રને મોકલ્યો. બાળચંદ્ર જેવા વોહોરવા જતો હતો તેવા તેને દંડિયો ભેગી મળ્યો. તેણે પૂછ્યું:—“તું આવો ઉદાસ કેમ દેખાય છે? “હું જાણું છું કે તારા ગુરુની તારા ઉપર કૃપા નથી પણ જો તારી ઈચ્છા “હોય તો હું તારા ગુરુને વશીકરણ કરું.” પછી તે પ્રમાણે બાળચંદ્ર દૂધ લઈ જતો હતો તેમાં તેણે, પોતાની આંગળી ફેરવી અને નખમાં ઝેર ધાલી રાખ્યું હતું તે તેમાં મેળવી દીધું. સિધ્ધે પાછા આવીને હેમાચાર્યને દૂધ ધસ્યું, તેમણે તે પીધું ને મરણ પામ્યા. દેરાસર કદિ પૂરું થયું નહિ, અને હેમાચાર્યના મરણ પછી દંડિયો ધર્મને હરકત કરવા લાગ્યો.

૧ કુમારપાળ ગાદિયે બેઠો ત્યારે પચાસ વર્ષના હોવાનું અનંધચિન્તામણિને કતી ફેટે છે. તે આશરે ૩૧ વર્ષ રાજ કર્યો પછી સન ૧૧૭૪ (સંવત્ ૧૨૩૦)માં મરી ગયો. છતાં નામે કોઠથી તે મરી ગયાનું ફેલેવાય છે. વળી કુમારપાળ અનંધમાં આપેલી બીજી વાતમાં એમ ફેલેલું છે કે કુમારપાળને તેના ભત્રીજા અને તેના પછી ગાદિયે બેસનાર અનંધપાળે કદ કવ્યો. કુમારપાળ અનંધમાં કુમારપાળનું રાજ્ય બરોબર ૩૦ વર્ષ ૮ માસ અને ૨૯ દિવસ ચાલ્યું એમ ફેલેલું છે. કુમારપાળના અમલદો પ્રારંભ સંવત્ ૧૧૬૬ (ઈ. સ. ૧૧૪૩)ના ભાગશર શુદ્ધ ૪ થી ચલ્યાય તો ઠાર્તિક શુદ્ધિથી બેસતું વર્ષ ગણતાં સંવત્ ૧૨૨૯ના ભાદ્રપદમાં તેના રાજઅમલના અંતની મિતિ થયે અને શુભરાત્રી પંચમ પ્રમાણે આવાઠથી બેસતું વર્ષ મણિયે તો તેના રાજઅમલના અંતની મિતિ સંવત્ ૧૨૩૦ના ભાદ્રપદમાં થયે. સંવત્ ૧૨૨૯ અને ૧૨૩૦ એ બેમાંથી ખરે વર્ષ કયું તે વિષે રાક છે. કારણ કે સિદ્ધસા પાસે ઉદયપુરમાં સંવત્ ૧૨૨૯ વેશાખ શુદ્ધ ૩ ના દેખમાં એ સાતમાં અષ્ટદિવપુરમાં રાજ્યકર્તા કુમારપાળના કમાનુયાયી અનંધપાળને વર્ણવ્યો છે. આથી કુમારપાળનું મૃત્યુ સંવત્ ૧૨૨૯ના વેશાખ માસ પહેલાં એટલે સન ૧૧૭૩ માં થયું હશે. અમારી પાસે એક બૃહત્ પદ્માવતિનું પાત્રું છે તેમાં સં. ૧૧૯૬ ના ઠાર્તિક શુદ્ધ ૩ થી તે માર્ગશીર્ષ શુદ્ધ ૪ સિદ્ધરાત્રી પાદુકા ગાદી ઉપર રાખીને કારભારિયોએ રાજ્ય ચલાવ્યાનું નક્કીનું છે. ત્યાર પછી સં. ૧૨૨૯ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૨ સુધી કુમારપાળે વર્ષ ૩૦, માસ ૧, અને દિવસ ૭ રાજ્ય કર્યું લખ્યું અને વિચારશ્રેણીમાં પણ એમ જ છે. ૨. ઉ.

કુમારપાળ વિષે વિશેષ વૃત્તાન્ત.

સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદીમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—મહીમંડળમાં માર્તંડ જેવા સિંહરાજની પછી કુમારપાળ ગાદિએ બેઠો. તે પ્રજાનંજિતવાન એટલે પ્રજાને પોતાના પ્રતિ જેણે અનુરાગી કરી હતી. વળી પૃથુ આદિ પૂર્વ યથેલા રાજાએ પોતાના ગુણની સ્થાપના તેનામાં કરી હતી. તેણે રાજાઓને જેમ આણુથી જિત્યા હતા તેમ જ વળી લોકપ્રિય એવા પોતાના ગુણ વડે પણ જિત્યા હતા. તેમ પોતાના પૂર્વજોને પણ ગુણ વડે જિત્યા હતા. તેને વીતરાગ ઉપર પ્રીતિ હતી. તે ઈન્દ્રની પેઠે અમૃતાર્થી હતો, એટલે મૃતના પૈસામાં તમા રાખતો નહતો. તરવારના પાણીથી નહાયેલી શરવીરોની લક્ષ્મીનું તે ગૃહણ કરતો હતો; પણ બાળપણમાં વડે ધોવાવસી કાચરની લક્ષ્મી લેતો નહિ. યુદ્ધપ્રસંગમાં શરની સામે પગલાં બરતો તો પણ તેમની જિંદગી પીક ખતાવતો હતો, એટલે કે તેમના બણી કુદષ્ટિ કરતો ન હતો. જાંગલ પતિના હૃદયમાં કુમારપાળનું બાણ લોકાવલું હતું તેથી તે શીશકારો બણી ગયો હતો. કૌશલ્ય દેશના રાજાનું, (મલ્લિકાર્જુન) ચૂડારાજની પ્રભાથી ચકચકિત થતું, અને ગર્વથી ક્રોધને નમેલું નહિ એવું માયું તેણે બાણવતી દૂકડે દૂકડા કરી નાંખ્યું હતું, અને બદલાવતી પણ તેવી સ્થિતિ કરી હતી. દક્ષિણના રાજાને જિતીને એ હાથી લીધા હતા. દાંતે તરણાં લીધેલા રાજા અને મોંમાં તરણાં લીધેલાં પશુઓની જાણે પ્રાર્થનાથી અહિંસાવ્રત ધારણ કર્યું હતું.

કુમારપાળ પ્રબંધમાં કુમારપાળના દિગ્વિજય સંબંધી લખતાં કહે છે કે,—
પૂર્વમાં—કુર, સૂરસેન (મયુરા), કુસાર્ત, પાંચાલ, વિદલ, દશાર્ણ અને મગધ આદિ દેશ.

ઉત્તરમાં—કારમીર, ઉરુવાણુ, જાલંધર, સપાલલક્ષ, અને પર્વત પર્યંતના દેશો.
દક્ષિણમાં—લાટ, મહારાટ્ટ, અને તિર્યગ આદિ દેશ.

પશ્ચિમમાં—સુરાટ્ટ, બ્રાહ્મણ વાહક, પંચનદ, સિન્ધુ અને સોલવીર આદિ દેશ.

એ સર્વે સાધ્ય કરી લઈને અનેક ક્રોડી દ્રવ્ય લઈ આવ્યો. તે સાથે ૧૧ લાખ ઘોડા, ૧૧૦૦ હાથી, પાંચ હજાર રથ, ૭૨ સામંત અને અઢાર લાખ પાપદલ સહિત તે અણહિલવાડ આવ્યો.

આ દિગ્વિજયના પ્રમાણુ વિષે શ્રીવીર ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે,—

આગંગર્મદ્રીમાર્ગિષ્ઠં યામ્યામાસિન્ધુ પશિમામ્ ।

આહરણ્કં ચ કૌંભેરી ચૌદ્રક્ષ્ણઃ સાપથિવ્યતિ ॥

પૂર્વમાં ગંગા નદી; દક્ષિણમાં વિંધ્યાચળ, પશ્ચિમમાં સિન્ધુ નદી અને ઉત્તરમાં છુઈસ્થાન સુધીના દેશ કુમારપાળ સાધી લેશે.

કુમારપાળના રાજ્યના વિસ્તાર વિશે દૂર દેશાવરોમાં જે શિક્ષાલેખો છે તે સાક્ષી થીર છે.

ચારભટ અથવા જેનું પ્રસિદ્ધ નામ ચાહડ હતું અને જે કુમારપાળનો એક અમાત્ય હતો તેણે રંગાદિક તાજાના સગવાડ મામનો અર્ધભાગ દાનમાં આપ્યો હતો. એ લેખ સીલસાની પાસે ઉદયપુરના એક દેવલમાં છે તે શ્રીકુમાર-પાળના નામનો છે, તે સંવત્ ૧૨૨૨(ધ. સ. ૧૧૬૬)નો અક્ષય તૃતિયા, સોમવારનો એટલે વૈશાખ શુદ્ધ ૩ સોમવારનો છે. બીજો લેખ ઉપરના લેખની નીચે છે, તે ઉપરનો નોંધેલો સંવત્ જતો રહ્યો છે પણ, પૌષ શુદ્ધ ૧૫ ગુરુવારે જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ હતું ત્યારે ઉદયપુરમાં કુમારપાળનિયુક્ત મહામાત્ય સ્રી જયોષ્વલ તે વિભાગનો મુખ્યો હોતાં કારણાદે સમસ્તમુદ્રાવ્યાપાર (સહિ શિક્ષો કરવાનું કામ) ચલાવતો હતો તેવામાં તેણે દેવશ્રી-પ્રીત્યર્થે કાંધક ધર્મનું કાર્ય કરાવ્યું છે. આ લેખના કેટલાક અક્ષરો જતા રહ્યા છે, તેમ જ છેવટની લીટિયો પણ જતી રહી છે, તેથી યથાસ્થિત વિગત આપી શકાતી નથી. પણ ભાવાર્થ એટલો જ છે કે, કુમારપાળનું તે સ્થાનમાં પણ રાજ્ય હતું. (પ્રાચીન ગૂજરાત.)

મારવાડમાં જોધપુરની પેટા ભગીર રતનપુરની છે, ત્યાં શહરની ખંદાર પશ્ચિમમાં શિવનું જૂનું દેરું છે, તેના ધુમટમાં એક શિક્ષાલેખ છે; તે ઉપર સંવત્ નથી પણ તે સંવત્ ૧૧૬૫ થી ૧૨૪૦ સુધીની ગમે તે સાધનો હોવો જોઈએ. આ લેખમાં નીચે પ્રમાણે કથન છે:—

સમસ્તરાજ્યલીવિરગ્નિત મહારાજાધિરાજ પરમ ભટ્ટારક પરમેશ્વર નિજભુતવિક્રમરથાંગણ વિનિર્ગિત.....પાર્વતીપતિવરસખ્ધ પ્રૌઢ પ્રતાપ શ્રીકુમારપાળદેવ કલ્યાણવિજયરાજ્યે.....રત્નપુર ચૌરાશીના મહારાજ ભૂપાળ શ્રીરાયપાળદેવ યજ્ઞ પ્રાપ્ત થયેલું છે મહા આસન (ગાદી) એવા શ્રીપૂનપાદદેવ તેમની મહારાણી શ્રીગિરિજાદેવિયે અમાસ પર્વણીને દિવસે તથા શ્રેષ્ઠ તિથિએ પ્રાણીહંસા કરવી નહિ એવું અભયદાન (અમારિદાન-પ્રાણી નામ અભયદાન આપ્યું. એટલે પ્રતિપક્ષની અગિવારશ, ચૌદશ, અને અમા-વાસ્યા અને બીજી શ્રેષ્ઠ તિથિ હોય તે વેળાએ જીવહંસા ન થવા, સંસાર અસાર છે એમ ભણી કરાવ કર્યો. તે સાથે વળી ઉપર જણાવેલી તિથિ-ઓએ જીવ છોડાવવાને માટે ઉપજ થવા માટે ભૂમિદાન કર્યું, તથા એમ પણ કરાવ્યું કે એ તિથિઓએ જે જીવહંસા કરશે તેનો ૪ દ્રમ દંડ કરવામાં આવશે. નંદલપુર(નંદોલપુર)વાસી આગવાટ વંશનો શુભંકર નામે જે સુત્રાવક સાધુ ધાર્મિક હતો તેના બે પુત્ર નામે પતિમ અને સાલિગ છે

તેમની હસ્તક જિવહિંસા ન કરવાનું શાસન પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. સ્વહસ્ત શ્રીપૂતપાક્ષદેવસ્ય લિખિતમિદં પારિં લક્ષ્મીધર સુત ઠ. જસપાલેન પ્રમાણું ઇતિ.

મારવાડમાં બાડમેર તાળાના હાથમેળી પાસે કેરાડુ ગામ બારમેડથી આશરે દશ ગાઉ ઉપર છે. ત્યાં બણાં છૂર્ણ દેવલ અને ધરોનાં ખંડેર છે. તેમાં એક દેવલના સ્તંભના પથ્થરમાં સંવત ૧૨૦૬ માષ વદિ ૧૪ શનિવારનો કુમારપાળના સમયનો લેખ છે. તેમાં—રાજધિરાજ પરમેશ્વર ઉમાપતિવરલખ્ય ઔઠ-પ્રતાપ—નિર્જિત સકલરાજબૂપાલ શ્રીમતકુમારપાળદેવ વિજયરાજ્યે શ્રીમહાદેવને હસ્તક શ્રીકરણદૌ સમસ્તમુદ્રાભાષાર હતો, તેવામાં શ્રીકિરાટકુપ, લાટ, હુદ, ઈશ્વરકૃપાધી પ્રાપ્ત થયાં હતાં ત્યારે મહારાજશ્રી અક્ષયુદેવે મહાશિવરાત્રીને દિવસે પ્રાણિયોને માટે અભયદાનશાસન પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેમાં એમ ઠરાવ્યું કે શુદિ અને વદિ પક્ષની અષ્ટમી, એકાદશી, અને ચતુર્દશીને દિવસે ત્રણે નગરમાં છવહિંસા કરશે અથવા કરાવશે તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે. કાર્ધ પાપિષ્ટતર છવવધ કરશે તેના પાંચ દ્રમ દંડ કરવામાં આવશે. રાજકુટુંબ-માંથી કાર્ધ પ્રાણીનો વધ કરશે તો તેનો એક દ્રમ દંડ થશે. (આ કટારી) મહારાજશ્રી અક્ષયુદેવના સ્વહસ્તની છે. મહારાજ પુત્રશ્રી કેલ્હયુદેવની સંમતિ છે, તેના પુત્ર મહારાજ—લિ. સાંધિવિગ્રહિક ઠ. ખેલાદિત્ય. શ્રીનદ્રલ-પુર(નાડોલ)વાસી પ્રાગ્વટવંશના શુભંકર નામના આવકના પુત્ર જેઓ પૃથ્વીમાં ધાર્મિક ગણાયા તે પૂતિગ, તથા સાલિગ એ બંનેએ પ્રાણિયોનું અભયદાનશાસન પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું. (લાવનગરના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત લેખનું અંગ્રેજી પુસ્તક પૃ. ૧૭૨ તથા ૨૦૬). ૨. ઉ.

ચિતોડમાં બહાનું મંદિર છે જે લાખણુમંદિર કહેવાય છે તેમાં સંવત ૧૨૦૭(ધ. સ. ૧૧૪૧)નો કુમારપાળનો લેખ છે તે ઉપર મહિના અને મિતિ કારતકનો ભાગ દૂરી ગયો છે, તેમાં એવો ભાવાર્થ છે કે ભૂજરાજ પછી દેવલીક પ્હોડિયે સિદ્ધરાજ થયો, અને તેના પછી કુમારપાળદેવ થયો. જેણે પોતાના અજિત મન અને જળવડે કરીને પોતાના સર્વ શત્રુઓને દણી નાંખ્યા, જેની આગાઓ બીજા પૃથ્વીપતિયેએ પોતાને મસ્તક ચડાવી લીધી, જેના પાંદે શાહંભરીના રાજાને પોતાનું મસ્તક નમાવવાની અગત્ય પડી, જે પોતે જાતે સેવાલક સુધી અને શાવપુરી નગરી સુધી ચડાઈ લઈ ગયો અને પર્વતપતિયેને તેણે નમાવીને પોતાને પગે પાગા.

સાત દોરનું ચોણુ કરવાનો ઉપદેશ હેમચંદ્રે કુમારપાળને કર્યો તેમાં તેને કહેવામાં આવ્યું કે ૧ જિનમંદિર, ૨ જિનપ્રતિમા, ૩ જિનાગમ, ૪

સાધુ, ૫ સાધ્વી, ૬ શ્રાવક અને ૭ શ્રાવિકા એ પ્રમાણે સાત ક્ષેત્ર કહેવાય છે તેના સંબંધમાં ન્યાય માર્ગે મેળવેલા ધનનો ઉપયોગ કરવો.

૧ જિનમંદિર બંધાવનારના સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, તેને તીર્થંકરની પદવી અને ઋદ્ધિ મળે છે, માટે રાજ્યએ તો એવાં મંદિર બંધાવી તેના નિર્વાહ માટે મોટા ભંડાર, ગામ, નગર, તાલુકા અને ગોદૂધ આદિ અર્પણ કરવાં. નવીન મંદિર બંધાવવા કરતાં જૂનાનો શુશોભાર કરાવવામાં આકાંગણું પુણ્ય થાય છે.

૨ જિનપ્રતિમા જે હીરા, ઇન્દ્રનીલ, અંજન, ચંદ્રકાન્ત, સૂર્યકાન્ત, રેપાંક, કકેતન, પ્રવાહ, સુવર્ણ, રૂપું, ચંદન, પથ્થર, અને મૃતિકા આદિ સારા પદાર્થોની બનાવે છે તે મનુષ્ય અને દેવલોકમાં મહાસુખ પામે છે, અને જે તીર્થંકરની પ્રતિષ્ઠા કરે છે તે તીર્થંકરની પ્રતિષ્ઠા પામે છે. જે એક આંગળથી કરીને તે ૧૦૮ આંગળ સુધીની મહિરત્ન આદિની પ્રતિમા કરાવે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. ઋષભ આદિ તીર્થંકરોની અંશુકાપૂર વીર આસનવાળી મૂર્તિ કરાવે તે પણ સ્વર્ગમાં ઉત્તમ પ્રકારની પુણ્ય ઋદ્ધિ ભોગવી અનુત્તરપદ પામે છે.

૩ જિનાગમ,—જિનશાસ્ત્ર—જિનનું વચન, જિનાગમ લખાવનાર, તેનું વ્યાખ્યાન કરનાર, તે લખનાર, અને બીજાને લખાવનાર દેવ અને મોક્ષ મતિ પામે છે. કુશાભયી થયેલા સંસ્કારરૂપ વિપત્તિ સર્વ પ્રકારે ઉચ્છેદન કરવામાં જિનાગમ મંત્ર સમાન છે. ધર્મ, કૃત્યાકૃત્ય, મમ્યાગમ્ય, અને સારાસાર આદિનું વિવેચન કરવામાં હેતુજ્ઞ છે.

૪ સાધુ ઈલાદિ જે સંસારત્યાગ કરવાની ઈચ્છા રાખી મુક્તિને માટે યત્ન કરે છે, જેનામાં ઉપદેશ કરી પાવન કરવાનો શુભ હોવાથી જે તીર્થ કહેવાય છે; જેની બરાબરી બીજાથી ધૂષ થકતી નથી, જેને તીર્થંકર પણ નમસ્કાર કરે છે, જેનાથી સત્પુરુષોનું કલ્યાણ થાય છે, જેની સ્તુતિ ઉત્કૃષ્ટ છે અને જેનામાં સર્વ શુણોનો વાસ છે તે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા પૂજન કરવાને પાત્ર છે.

એ પ્રમાણે સાત ક્ષેત્રમાં ધન ખર્ચવાથી પુણ્ય થાય છે એવું બહુ કુમારપણે તે પ્રમાણે કરવા માંજું.

૧ ખાટણમાં ૨૫ હાથ ઉચ્ચ, ૭૨ જિનાલયથી મુક્ત, અને ૧૨૫ આંગળ ઉચ્ચત્ર શ્રીનેમિનાથની પ્રતિમા સ્થાપન કરીને પોતાના પિતાના કલ્યાણાર્થે ત્રિભુવન્પાલ નામનો વિહાર બંધાવ્યો.

૨ પૂર્વે ઉદરનું દ્રવ્યહરણ કર્યું હતું (બુવો પૃ. ૨૪૭) તેના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે ઉદરવસાહિકા બધાવી.

૩ માર્ગે ચાલતા પૂર્વે દેવથી નામની સ્ત્રિએ કર્યો. (એક જાતનો સામવો જવનો શેકેલો લોટ દહિયા નાખેલો) આપ્યો હતો તેના સ્મરણાર્થે તે સ્થાને તેણે કર્મવસાહિકા કરાવી.

૪ માસભક્ષણ નહિ કરવાનો નિયમ લેતા પહેલાં એ પ્રસંગમાં થયેલા પાપની શુદ્ધિ કરવા માટે એક વેદીમાં સામસામા સોળ એવા ૩૨ પ્રાસાદ બધાવી તે પ્રત્યેકમાં ૨૪ વર્તમાન તીર્થંકર, ૪ વિહરમાન તીર્થંકર, તથા રાહિણી, સમવસરણુ, અશોક વૃક્ષ, અને ગુરુપાદુકાની સ્થાપના કરી

૬ એરાળાથી સુમારે પાંચ ૭ ગાઉ ઉપર દીબા ગામ છે, તેની સમીપ-માં તારણ નામે પર્વત છે તેનો મહિમા શ્રી શત્રુજય પર્વતના જેવો બહુ તે પર્વત ઉપર શ્રી અજિતનાથપ્રાસાદ ૨૪ હાય ઉચાર્ધનો બધાવ્યો અને તેમાં પ્રતિમા ૧૦૧ આગળની ઉચાર્ધની સ્થાપી

સ્તંભતીર્થ અથવા હવણા જે ખલાતને નામે પ્રસિદ્ધ ■ ત્યાં હુમાચાર્યની દીક્ષાની જગ્યાએ આલીંગ નામની વસતિ (વસી) બધાવીને તેમાં શ્રી મહાધીર સ્વામીની રત્નમય મૂર્તિ અને હુમાચાર્યની સુવર્ણમય પાદુકા પધરાવી.

૭ વાગ્જાટ—વાહડ—ખાહડ જે તેનો મત્રી હતો તેણે એક પ્રાસાદ બધાવા માંચો હતો તે બોવા કુમારપાળ ગયો, તેવામાં નેપાળના રાજા ભણીથી ૨૧ આગળના માપની શ્રી પાર્શ્વનાથની ચંદ્રકાન્તચણિની પ્રતિમા ભેટ આપી, તે બોઈ કુમારપાળે વાગ્જાટને કહ્યું કે, તમે મને આ ચૈત્ય આપો, એટલે તેમાં હુ આ પ્રતિમા પધરાવું. મત્રિયે પ્રસન્ન થઈ નમ્ર વચનથી કહ્યું કે, આ મહાપ્રાસાદનું નામ કુમારવિહાર થાઓ. પછી આ પ્રાસાદને ૨૪ જિનાલયોથી સુકત અષ્ટાપદ જેવો કરાવ્યો.

આ સર્વ ચૈત્યોમાં મોટા ઉત્સવપૂર્વક, શ્રી હુમાચાર્યે પોતાને હાથે વિધિ-પૂર્વક પ્રતિમા કરી પૂજને માટે કુલઝાડથી સુશોભિત જામ અર્પણ કરવા પછી પોતાની આજ્ઞા પાળનારા રાજાઓ ઉપર મત્રીની મહિથી આજ્ઞાપન લખાવ્યા કે, અમને આપવાની ખડણીમાંથી તમારા દેશમાં દિમાનમના શિખર જેવા બહુ વિહારો કરાવો ગૂજરાત, લાત, સૌરાષ્ટ્ર, લંબેરી, કચ્છ, મૈધવ, ઉચ્ચ, વાનધગ, કાશી, સપાદલક્ષ, અન્તરવેદિ (ગગાયમુના વચ્ચેનો પ્રદેશ), મારવાડ (મર), મેવાડ (મેદપા), માળવા, આમીર, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, અને કોંકણ (કુકણ) એ આગર દેશોમાં કુમારપાળે કરાવેલા વિહારો ગામે છે

એ પ્રકારે વિચિત્ર અને શુભ બિંબે કરીને વિરાજમાન ૧૪૦૦ (૧૪૪૪) નવા વિહાર (દિરાં) અને ૧૬,૦૦૦ છાણોદ્ધાર કરાવ્યા.

(વિસ્તાર માટે જુવો કુમારપાળપ્રબંધ લાપાંતર પૃ. ૨૨૩-૨૩૭.)

ટૉડસ ટ્રાવલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃષ્ઠ ૧૮૨મે અભયબ જેવી એક શકલરેલી વાત જણાવે છે કે “કુમારપાલે લાર નામની જાત પોતાના રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકી. આ લાર જાતને લાટ (દક્ષિણ ગૂજરાત) અથવા લાડ વાણિયાની જાત સાથે કંઈ સંબંધ હોય એ અસંભવિત જણાય છે.

“હારસ્તાન એ પૂર્વ રેખાંશ ૫૫-૫૮માં આવેલો પ્રદેશ છે, તે ઈરાની અખાતના બંદર અખાસ લણીના લાગમાં એ અખાતથી ઉત્તરમાં કારમાન આવેલો છે, તેની વાયવ્ય કોણમાં ફાર્સ છે, ઈરાન કોણમાં, તથા પૂર્વમાં મકરાન આવેલો છે.

“ઈરાનના ખીજા પ્રાંતો કરતાં આ પ્રાંતની ઉપજ ઘણી ઓછી થાય છે અને તે દુર્બલ સ્થિતિનું ગણાય છે. છેક ઈરાની અખાતના કિનારા સુધી તેમાં મેદાન અને કુંગરા વારા ફરતી આવે છે. તેમાં મીઠા પાણીની એટલી બધી અછત રહે છે કે, વર્ષા ઋતુમાં ત્યાંના દેશિયો ટાંકાં ભરી રાખે છે ત્યારે તેમને નિર્વાહ ચાલે છે, એને ખજુરિયો તથા થોડા ઘણા ઘટ્ટ અને જવનું વાવેતર થાય છે. તે ઉપર તેમનો ગુજરા ચાલે છે, આટલું પણ નિષ્પજતું હોત નહિ તો એ પ્રદેશ વસવાને માટે છેક અયોગ્ય ગણાત. (Kinneir's Memoir)

નોસીરવાનનો એક શાહબદો હારીસ્તાનથી ફરિયા રસ્તે આવીને ૧૮,૦૦૦ હજાર માણસો સહિત સુરત ઉતર્યો હતો. ત્યાં ત્યાંના રાજાએ તેનો સારો સત્કાર કર્યો હતો. (રા. મા. ભૂમ ૧ લો પૃ. ૨૫૩)

૫ળા ટૉડસ ટ્રાવલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃષ્ઠ ૧૮૩-૮૪ માં લખ્યું છે કે કુમારપાળય રત્નમાં રહે છે કે ગિજનીના ખાને તેના ઉપર ચડાઈ કરી પણ તેના જ્યોતિષિયે ચોમાસામાં લડાઈ કરવાની ના કહી, અને મંત્રશાસ્ત્રના જોરથી હલ્લો કરનાર ખાન જે પલંગમાં સૂતો હતો તેને તે પલંગ સુદાંત આવીને ચાતુક્ય રાજના મહેલમાં મૂક્યો. પછી જાનેની વચ્ચે ઘણી મિત્રાઈ થઈ. કુમારપાળરાસામાં લખે છે કે—

ચોપાઈ—વાત દવિ પરદેશિ જસિ, મુગલ ગિજની આવ્યો તસિ;

સમલ સેન લેઈ નિજ સાથ, ગજરથ થોડા બહુ સંઘાત.

આંડસ બાજ લેઈ કરી, વાટઈ મુગલ પાટણુ ફરી;

આવ્યા મુગલ જણ્યા જસિ, દરવાજા લઈ બીજા તસિ.

ચિંતાતુર હુવા જન લોક, પાટણમાંહિ રહ્યા સહિ ફેક;
એક કહિ નર ખંડી જહિ, એક કહિ નર મંડી રહિ.
એક કહિ કંઈ યાછસે, એક કહિ એ લાગી જસે;
એક કહિ એ નિસન્તરાય, એક કહિ નૃપ ચઢી ન જાય;
એક કહિ નૃપ નાસિ આજ, એક કહિ ક્ષત્રીની લાજ.

મુસલમાન લશ્કરથી ત્રાસી લોક હિંદુન મંત્રી કને ગયા. તેણે ધીરજ આપી અને તે હેમાચાર્યની પાસે ગયો એટલે તેણે ચક્રેશ્વરી દેવીને મોકલ્યાં.

શુક વચન દેવી સજ ચર્ધ, નિશ ભરી મુગલ દલમાં ગર્ધ;
આવી જહાં સૂતો સુલ્તાન, નિદ્રા દર્ધ કાધુ વિરાન.
પ્રહિ ભગમતી જાગે જસિ, પસિ કાઈ ન દેખી તસિ;
ચેમર્ધ ક્ષત્રીનો પરિવાર, અસુર તવ હઠડિ કરી વિચાર.

આમ થવાથી પાદશાહને પશ્ચાત્તાપ થયો. પરંતુ કુમારપાળે જણાવ્યું કે હું ચૌલુક્યવંશી રાજા બાંખાને મારવાવાળો નથી માટે તને મારીશ નહિ. એમ કહી માન રાખ્યું, તેથી પાદશાહ ખુશી થયો. અને કુમારપાળ સાથે મૈત્રી કરી પોતાનું લશ્કર પાછું લેઈ ગયો. આ બિના કુમારપાળે લીધેલા દશમા વ્રતમાં બન્યાનું જણાવ્યું છે.

આ ત્રન્યકારો વિશેષ નામ લાગ્યે જ લાગે છે, પણ તેની પદ્ધતિ કે હક્કાબ લખીને જ ચલાવે છે. આ ગળનીનો ખાન કયો તેનું નામ આખું નથી, તેથી શુંચવારો થઈ પડ્યો છે, કેમકે મુસલમાની ઇતિહાસકામાંથી દોષથી કુમારપાળના સમયમાં ગિજનીથી દલ્લો કર્યાનું લખ્યું નથી. દ્વાડી મોકલા કુંવર જલાલુદ્દીને સિંધ ઉપર ચડાઈ કરીને ઉમરકોટના રાજાને સપડાવ્યો હતો. એ વિષે હિન્દુઓનાં અને મુસલમાની લખાણોમાં મુચન આપેલું નીકળે છે. તે સાથે ગિજનીના ખાનનો કુમારપાળના ઉપર હુમલો થયાનું મળ્યું હોય તો કાણુ જણે. કર્નલ દર્ડે રહે છે કે મંત્રશાસ્ત્રના બળની જે વાત ઉપર લખવામાં આવી છે તે પાટણ લેવામાં આવ્યું હતું એવું બતાવવાને માટે માત્ર જોડી રૂલાકેલી છે. વળી આ વાતની સમાપ્તિનો વૃત્તાન્ત વિશેષ ચમત્કારી છે. રહે છે કે કુમારપાળની મુસલમાનો સાથેની મિત્રાઈ એટલી દલમાં વધી પડી કે મુસલમાની ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો ઉપર તેને પ્રેમ વધ્યો. તેમાં હેમાચાર્ય પ્હેલ કરી, અને તેના રાજના ૩૭ મા વર્ષમાં એ દેવાથી તે મરણ પામ્યો હોત નહિ તો હેમાચાર્યની પેઠે એ પણ મુસલમાની ધર્મમાં વટલી ગયો હોત. વિશેષમાં એમ પણ જણાવે છે કે હેમાચાર્ય આગ્યે

વર્ષે ગુજરી ગયા અને પોતાના અવસાન સમયે અઘાહ અઘાહ ઉચારતા મરણ પામ્યા. આવા એક જૈન મહાન આચાર્યનું વલણ સંતાડવાને માટે અને તેના ઉપરનો આરોપ દૂર કરવાને માટે તેને મરણાવસરે સંત્રિપાત થયાથી એમ બકતો હોવાનું કહેવાય છે. પણ તેના વટલવાની તોડી ન પડાય એવી સામિતી એ છે કે તેને બાળવાને બદલે દાટવામાં આવ્યો હતો.

કુમારપાળપ્રબંધમાં હેમાચાર્યને અમિદાહ દેવામાં આવ્યો હતો એમ સામિત કરવા માટે લખ્યું છે કે ચંદન, મધિયાગર અને કર્પૂરાદિવડે સૂરિના દેહને સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેની હસ્ત પવિત્ર માનીને રાજાએ તેનું તિલક કરીને નમસ્કાર કર્યો. તે જોઈ સામંતોએ પણ તેમ જ કર્યું. અને લોકોએ હસ્તને અલાવે ત્યાંની માટી મુદ્દાંત ખોદીને લઈ જવા માંડી, તેથી ત્યાં વિશાળ ખાડો પડ્યો તે પાટણમાં હેમખાડથી પ્રસિદ્ધ છે. ૨. ઉ.

મકરણ ૧૨.

અજયપાળ-ખાળ મૂળરાજ-ખીએ લીમદેવ.

મેશ્વર આચાર્ય લખે છે કે, સંવત ૧૨૩૦ (ઈ. સ. ૧૧૭૪)માં અજયદેવ પાટ ખેડો.^૧ કૃષ્ણાજી વળી એ કરતાં કાંઈ વધારે લખે છે: તે કહે છે કે,^૨

“સિદ્ધરાજની પાટ ઉપર કુમારપાળે બેસીને એકત્રીસ વર્ષ મુધી”
 “રાજ્ય કર્યું, પછી તેને પણ કુંવર હતો નહિ તેથી તેના ભત્રીજા અજય-”
 “પાળ કરીને હતો તે અધિપતિ થયો, તેણે પણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.”

હયાશ્રયનો કર્તો કહે છે કે, અજયપાળ અથવા અજયદેવ મરણ પામેલા રાજાના ભાઈ મઠીપાળનો પુત્ર હતો.

કુમારપાળના કમાનુયાયિયે રાજ્યના આરંભમાં જ, જૈન ધર્મમાં જતા રહેલા રાજાએ ધર્મનાં સ્થાન બંધાવ્યાં હતાં તેઓની સામે જળ્પરી લડાઈયો મચાવા માંડી, અન્યકર્તા જૈન ધર્મના હતા તેથી તેઓ અજયદેવને બ્રહ્મ બુદ્ધિનો,

૧ સંવત ૧૨૨૯ ના પૌષ સુદિ ૧૨ ને દિને જાદિયે ઘડો અને સંવત ૧૨૩૨ ના ફાગણ સુદિ ૧૨ ને દિને મરણ પામ્યો એટલે ત્રણ વર્ષ ને બે માસ રાજ્ય કર્યું.

૨ સિદ્ધરાય બાસન કુંવરપાલ, રાજો વરસ એવતીસ જ્યું;

इनकुं पुनि नहि पुन मो, सुत घातको होईस ज्युं. ॥ १५ ॥

તિન નામ દે બજયપાલ સો, તિહું વર્ષ રાજ્યકરે વહુ;

પિતૃધર્મધાતક^૧ અને નારિક કરીને વર્ણવે છે, પરંતુ બૂનો ધર્મ પાળનારા-
ઓની વર્તણૂક ઉપર આવા પ્રકારનો દોષ આરોપિત કર્યો હોય એવી દંતકથા
પણ ચાલતી આવેલી નથી.^૨ તે ઉપરથી લાગે છે કે, આવા રાજાના રાજ્યમાં
તીર્થકરના ધર્મના અતિ પવિત્ર મતની સાથે વિવાદ ઉઠેલો ખરો. તથાપિ
આ ઠેકાણે માન્ય કરવું જોઈએ કે, અન્યપાળે પણ કૂર, ઉન્મત્ત, અને
દ્વેષીલી ચાલ ચલાવી હતી ખરી. પ્રથમ કામ તો એણે એ જ કચ્છું કે, કુમાર-
પાળનો માનીતો મંત્રી કપાદિ હતો તેને પ્રધાનપણાનું કામ હાથમાં લેવાને
સમજાવી દીધો; પણ આવું કરવાની તેની ધારણા ધણું કરીને એવી જણાય
છે કે એ^૩ જો દુષાયોગપાયો રહે તો રાજાનો ધિક્કાર કરે નહિ; કેમકે
મંત્રીએ પોતાનું કામ પૂરેપૂરું હાથમાં લીધું નહિ એટલામાં તો તેના ઉપર
અપવાદ મૂક્યો કે એ તો મારી બરાબરી કરવાને યત્ન કરે છે, ને પછી

૧ કુમારપાળ જૈન ધર્મ પાળતો હતો તે તેણે નહિ પાળતા જૈનધર્મ પાળવા
માંજ્યો, મદિ જૈનોએ તેને પિતૃધર્મધાતક કહ્યો છે.

૨ સુદૃઢ સંકીર્તનનો કર્તા અવિસિદ્ધ પણ રહે છે કે-“કુમારપાળ પછી, દક્ષ
(કાકો) અને અક્ષત વળવાળો અન્યથદેવ ગાદિયે બેઠો, જેના સત્ત્વ કારામદ (કેદખાની)
અને નંગલમાં માઈ રાકતા ન હતા. સ્થાવરજંગલના રાજાએ તેને સોનાની મંડપિકા બેટ
આપી હતી તે એની સજામાં એવી સોળી રહેલી હતી કે તેની સ્થિરતાથી જિતાયલો
અને તેથી જ મંદમતાથી યથેલો એક પર્વત બહો અન્યથદેવની સેવા કરવાને આવ્યો
ન હોય !

કીર્તિગોમુદીનો કર્તા કૌમેશ્વરદેવ જેણે સુચિત્સલ અને સમશતક આદિ મન્થો
રચ્યા છે, તેનો પિતા કુમાર નામે હતો તેને અન્યપાળે સૂર્યમંદલને અવસરે બહુ
રાતના દગલા સ્થાપના માંજ્યા અને તે લેવાને ધણો આમદ કર્યો પણ તેણે તે લીધા
નહિ. તે કદુકેશ્વર મદાદેવનું પૂજન કરતો હતો તેમને મસત્ર કરીને, અન્યપાળને
લડાઈમાં પડેલા દારૂ સ્થતી વ્યથા યથેલી નિવારણ કરી હતી, એમ સુચિત્સલમાં
જણાવ્યું છે. તે સાથે વળી અન્યપાળને કુમારપાળનો મૃત કરીને લખ્યો છે, તે તેના
વારસ હોવાથી લખ્યું હતું.

કીર્તિગોમુદીમાં કહ્યું છે કે, અન્યપાળે સુવર્ણ આપીને લોકોને ધનવાન કર્યા
હતા. વર્તમાન (કુરુ દેસની સમીપનો પ્રદેશ) પાસેથી, તેણે ગણે લાત દઈને, દંડમાં
સોનાની મંડપિકા અને મહોન્મત્ત દસ્તિથી લીધા; જેના પરચુરામ જેવા વદામ મતાપ
આગળ સર્વ પણ કષ્ટિ પડી જતો હતો; જેણે દુનિયાના રૂધિરથી ધોવાયેલી પૃથ્વી
વેદપાઠી-ધામણોને આપી દીધી હતી. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થને પ્રતિ-
દિન સમાન દૃષ્ટિથી સેવતો હતો એટલે તે નિલનિલ દાન આપીને ધર્મ સાધતો
હતો, રાજાને દંડને અર્થ સાધતો હતો, અને નવીન સ્ત્રીઓ પાણીને કામ
સાધતો હતો. ૨. ઉ.

તરત જ તેલની કઠાર્ધ ધિક્કધિકાવાને તેમાં તેને નાખી મારી નાંખ્યો.^૧ તેના મરણ પછી, રામચંદ્ર કરીને એક જૈન અધિકારી દૂતો અને જે એક સો પ્રખન્ધનો કર્તા હતો તેને માથે આવી પડી તેને અને દુષ્ટ દર્ધ મારી નાંખવા માંગો, એટલે દુઃખમાંથી છૂટવા સાર તે પોતાની જાલ કરીને મરી ગયો.^૨

૧. મદામાલપદ લેવાને તેને આમદ કરવામા આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે, માત્ર કાગે ચક્રન ભેદને પછી તેના અનુમત મમાલે વર્તીય પછી સન્નિવૃદ્ધમા દુર્ગદેવી થાસે સમવિધ રાકુન થાચવા તે પામીને તેની પુષ્પાક્ષત આદિથી પૂન કરી પછી નમરમા આનંદ પામતો જેવો ભય છે તેવામાં દિયાન કાણુમા ચર્જના કરતો આર્મિટો ભયે, તેને તેણે શુભ ચક્રન માન્યા પણ એક રક્ષ મારવાડિયે તેને કહ્યું કે આ ચક્રન તો વિપરીત થઈ પડશે કારણ કે,

નયુક્તિરેડ્વવૈયમ્યે તથા સનિહિતે મયે ।

નારીકાર્યે રણે વ્યાપૌ વિપરીત. પ્રશમ્યતે ॥

મતિમ્મ થાય છે ત્યારે મનિક્ષણે અનુદ્ધ માની લેવામા આવે છે, તેમ જ રક્ષ મરતું રહેવું તેને રક્ષું નહિ ત્યારે તેને કઠાર્ધમા નાખવા માંગ્યો ત્યારે તે દહતાથી નીચે મમાલે બાલ્યો —

આર્યિભ્ય કનકસ્ય દીપકવિશા વિશ્રાણિતા કોટયો

વાવેપુ પ્રતિવાદિનાં વિનિહિતાઃ શાસ્ત્રાર્થગર્મા મિર ।

વસ્ત્રાતપ્રતિરોપિતર્નૃપતિમિ શારૈશ્વિ ક્ષીલિતમ્

ર્ક્તવ્ય કૃતમર્થિતા વદિ વિધેસ્વત્રાપિ સગ્ગા વયમ્ ॥

રીવાની શિખા જેવી પીળા સોનામ્હેરો કરેડો અધિયોને આપી, શાસ્ત્રવિવાદમા શાસ્ત્રાર્થગર્ભિત વાણિયો મતિપક્ષીને રહેવામા આપી, ચેતરજ અધુના બુદ્ધિભગના મ્હેરાની પેઠે રાજ્યોને ઉત્વાપી તેઓને પાછા તેમને સ્થાને સ્થાપ્યા, એ મમાલે ને કર્તવ્ય તે કરી ચૂક્યો અને દહ પણ વિધિને ને કરવાનું દોષ તે કરવા દેવામા અમે સગ્ગ છયે

૨ રામચંદ્રને તપ્તતામપદિકા—એટલે વંધાવેલા ત્રાળાના પતરા ઉપર બેસાડીને મારી નાખવા માંગ્યો, એટલે તે નીચે મમાલે ગાયા બોલ્યો

માહિવીઢહ સચરાચરહ જિણ સિરિ દિહા પાય,

તસુ અત્યમણુ દિબેસરહ હોવત દ્વોદ વિતરાય

(મહીપીઠે સચરાચરે યેન સ્ત્રી દત્તા પ્રાય તસ્વાત્તમન

દિનેશ્વરસ્ય મવિતવ્ય મવત્યેવ ચિરાય)

સચરાચર મહી(પૃષ્ઠી)ની પીઠ ઉપર બેલે પોતાની મતાપરથી લક્ષ્મીને ઘણું કરી સખી ॥ એવા ને સૂર્ય તે પણ સાચાકાલે અસ્ત પામે છે, મદિ ને ઘણું કાળે બનવાનું દોષ છે તે જ બન્યા ભય છે

મેરુંગ લખે છે કે, પછી સર્વ સામંતો આગ્રહાટની ચડતી સહન કરી શક્યા નહિ, એટલે નવા રાજાને નમન કરવાને વિષે તેને રજુ કરી દેવાનો હાથ મેળવી શક્યા. તે જૈનધર્મી હતો તેથી તેના ઉપર અન્યપાળનો ક્રોધ થયો, તો પણ તે બેઠકક બોલવા લાગ્યો કે, “મારો ધર્મ તો વીતરાગ છે, ગુરુ હેમાચાર્ય છે, અને રાજા તો કુમારપાળ છે.” અન્યદેવે ક્રોધાપમાન, ચર્ચને કર્યું કે, “તું રાજદ્રોહી છે,”^૧ આગ્રહાટ ખરેખરે શરવીર હતો તેથી યુદ્ધ મચાવ્યા વિના એકાએક ધાતકનો શિકાર થઈ પડે એવો ન હતો, તેણે છત્રેશ્વરની મૂર્તિની પૂજા કરીને પોતાનાં માણસોને હથિયાર સજાવ્યાં, અને પોતાને ઘેરથી ધરી નીકળીને રાજમહેલ ઉપર હલ્લો કર્યો, તથા વાવાઝાડાનાં તોફાનથી ફાતરાંનો ઢગલો જેમ ધસડાઈ જાય છે તેમ મહેલનો ધટ્ટિકાગૃહનો ભાગ ધસડી પાડ્યો, અને તે ધાતકીના સંસર્ગદોષનું પાપ તેણે ધારાતીર્થમાં ધોઈ નાંખ્યું, કે તરત અપ્સરાઓ જે કૌતુક જોવાને ત્યાં આવી હતી તે ફૂલેવા લાગી કે “હું એને વરીશ, હું એને વરીશ.” એવી રીતે ઉદયનનો પરાક્રમી પુત્ર દેવલોઠ પાડ્યો. લોક તેના પડવાથી શોક કરવા લાગ્યા અને ફૂલેવા લાગ્યા કે “બીજા પોદાઓ તો થશે ત્યારે થશે પણ ન્યારથી “ ઉદયનનો પુત્ર સ્વર્ગવાસ પામ્યો છે ત્યારથી તો પૃથ્વી ઉપર પડિતો ચતા બંધ પડી ગયા છે.”^૨

૧ શ્રીમાત્ આગ્રહાટ જેને રાજપિતામહત્વ વિરૂદ્ધ કુમારપાળે આપ્યું હતું, તેના મતાપ ન સહન કરી શકનારા સામંતોએ, અન્યપાળને નમન કરવાનો સમય સાધ્યો. તે વખતે તે બોલ્યો કે, આ જન્મને વિષે માત્ર મરતક દેવગુદ્ધિથી શ્રી વીતરાગને, શરણુદ્ધિથી શ્રી હિમચંદ્રને, અને કુવામિણુદ્ધિથી શ્રી કુમારપાળને નમે છે.

૨ આગ્રહાટનાં વખાણની કવિતા નીચે પ્રમાણે છે:-

વરં મટૈર્માવ્યં વરમપિ ચ સિદ્ધૈર્ધનકૃતે

વરં વેશ્યાચાર્યૈર્નરમપિ મહાકૂટનિપુણઃ ।

દિવં યાતે દૈવાદુદયનમુતે દાનજલધૌ

ન વિદ્દિર્માવ્યં કથમપિ લુપ્તૈર્મૌમિતલયે ॥

આ ભૂમિતળને વિષે બહુ થઈને લીજા માગી જાવી એ ઉત્તમ છે; ધનને માટે કંઈ થવું ઉત્તમ છે; દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માટે વેશ્યાના આચાર્ય થવું પણ ઉત્તમ છે; તેમ જ કંઈ કરવામાં નિપુણ થઈને નિર્વાહ ચલાવવો એ ઉત્તમ છે; પણ ઉદયનનો પુત્ર, જે દાનપી સમૃદ્ધ બેવો, સ્વર્ગે ગયાથી જુદિસાળિયે વિદ્યાવાન્ થવામાં કંઈ માલ નથી, કેમકે વિદ્વાન્ની જુજ કરનાર એના બેવો હવે કંઈ રહ્યો નથી.

જેન મહત્તા કારણાસ્થિને આ પ્રમાણે ॥ કર્યા પછી અન્યપાળે સોમેશ્વરને પોતાનો મહામાત્ર્ય ઠારવેલો હતો, એમ ઉદયપુરના લેખ ઉપરથી નીકળે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:-

તરત જ તેલની કઠાઈ ધિક્કધિકાવીને તેમાં તેને નાખી મારી નાખ્યો.^૧ તેના મરણ પછી, રામચંદ્ર કરીને એક જૈન અધિકારી ફૂતો અને જે એક સો પ્રત્યન્ધનો કર્તા હતો તેને માથે આવી પડી તેને અનિ દુખ દર્દ મારી નાંખવા માંગ્યો, એટલે દુઃખમાથી છૂટવા સાર તે પોતાની છબ કરડીને મરી ગયો.^૨

૧ મહામાત્યપદ લેવાને તેને આમદ કરવામા આવ્યો ત્યારે તેણે ક્યુ કે, માવ-કાને ચક્રન ભેદને પછી તેના અનુમત પ્રમાણે વર્તીય પછી સક્રનપદમા દુર્ગદેવી પાસે સમવિધ રાકુન યાચતા તે પામીને તેની પુષ્પાસુત આદિથી પૂન કરી. પછી નખામા આનંદ પામતો જેવો ભય છે તેવામાં ઈલાલ કાણુમા ગર્જના કરતો આખંડો ભયો, તેને તેણે શુભ ચક્રન માન્યા. પણ એક રક્ષ માસ્વાદિયે તેને ક્યુ કે આ ચક્રન તો વિપરીત ધર્મ પડશે કારણ કે,

નગુસીરેડ્ધવૈપમ્યે તથા સંનિહિતે મયે ।

નારીકાર્યે રમે વ્યાધૌ વિપરીત. પ્રશસ્યતે ॥

અતિભ્રંશ થાય છે ત્યારે અતિક્રૂષ્ટને અનુકૂલ માની લેવામા આવે છે, તેમ જલ્દ મરતું હોય તેને ક્યુ નહિ જ્યારે તેને કઠાઈમા નાખવા માંગ્યો ત્યારે તે હતાથી નીચે પ્રમાણે બોલ્યો—

આર્થિભ્ય કલકાય દીપકવિશા વિગ્રાવિતા કોટયો

વાલેપુ પ્રતિરાદિતા ત્રિનિહિતાઃ શાસ્ત્રાર્થર્મા ગિર ।

વસ્ત્રાતપ્રતિરોપિતેર્નૃપતિમિ શારૈસ્વ ક્લીઢિતમ્

કર્તવ્ય કૃતમાર્ચતા યદિ વિશેસ્ત્વશાપિ સજ્જા વયમ્ ॥

દીવાની શિખા જેવી પીળી સોનાભદોરે કદોડો અધિયોને આપી, શાસ્ત્રવિવાદમાં શાસ્ત્રાર્થનર્મિત વાણિયો અતિપક્ષીને હોવામાં આવી, ચેતરજ અધુવા ભુદ્ધિબળના ઢોરાની પેટ રાજ્યોને હતાપી તેઓને પાછા તેમને સ્થાને સ્થાપ્યા, એ પ્રમાણે જે કર્તવ્ય તે કરી ચૂક્યો અને હજી પણ વિધિને જે કરવાનું હોય તે કરવા દેવામા અમે સજ્જ છીયે

૨ રામચંદ્રને તપસતાપપટ્ટિકા—એટલે તંપાવેલા ત્રાળાના પતરા ઉપર બેસાડીને મારી નાખવા માંગ્યો, એટલે તે નીચે પ્રમાણે ગાયા બોલી.

માહિવીવદ સચરાચરહ જિજિ સિરિ દિદા પાય,

તસુ ભત્યમણુ દિનેશ્વરહ દ્વોરત દ્વોદ ચિતરાય

(મહીપીઠે સચરાચરે ચેન શ્રી દત્તા પ્રાય તસ્યાતમન

દિનેશ્વરસ્ય મવિતવ્ય મવત્યેવ ચિરાય)

સચરાચર મલી(પૃથ્વી)ની પીઠ ઉપર જેણે પોતાની પ્રતાપરૂપી લક્ષ્મીને ધણું કરી રાખી છે એવા ને સૂર્ય તે પણ સાવકાણે અસ્ત પામે છે, મટિ ને ધણું કાળે બનવાનું હોય છે તે જ બન્યા જાય છે

કરિયે હિયે,--“તેની માતા નાયકી દેવી, પરમર્થી^૧ રાજની પુત્રી થતી હતી, તેણે પોતાના બેળામાં બાળ રાજને બેસારીને ગાડરાધટ્ટ ઉપર બુદ્ધ ચલાવા માંહ્યું. અને પોતાના ગુણવડે કન્કતે વર્ષોદ થયો તેથી કરીને તેણિયે મ્હેચ્છર રાજને હરાવ્યો.

બીજે મૂળરાજ અન્યપાળનો પુત્ર હતો. આણુ પર્વત ઉપર અચ-
બેશ્વરનું દેવાલય છે તેમાં એક લેખ છે^૨ તેમાં લખ્યું છે કે, “તેના (કુમા-

૧ પાછળ પૃષ્ઠ ૧૫૬મે જોળહુલી અથવા મહોળાના અંદેલ રાજબોની દીપ આપી છે તેમાં અંક ૧૮ મે પરમર્થી દેવનું નામ છે, તે સંવત્ ૧૨૨૨, ૧૨૨૪ માં અને ઈ. સ. ૧૧૧૨ થી ૧૨૦૩ માં હતો. આ રાજના લેખ તથા શિક્ષા પણ મળી આવે છે. તેની કુંવરી હોય અથવા કાદમ્બ કુળનો રાજ પરમર્થી અથવા શિવચિત્ત જે ઈ. સ. ૧૧૪૭ થી ૧૧૭૫ (ઈ. સ. ૧૨૦૩-૧૨૩૧) સુધી રાજ્ય કરતો હતો તેની કુમારી પણ હોય. પાછળ પૃષ્ઠ ૧૭૦ માં અને તેની દીપમાં, જમદેવપરમાર પરમર્થી રાજના દરબારમાં ગયાનું લખ્યું છે અને તે કુંતલનો હતો; પણ તેના સમય આવી નય છે. કલ્યાણના કલકચુર્યે રાજ કૃષ્ણનો પુત્ર જોમમ, તેનો પુત્ર પરમર્થીન અથવા પરમાદી ઈ. સ. ૧૧૨૮ માં હતો. એનો પુત્ર ત્રિભુવનમણી અથવા વિન્નમલ ઈ. સ. ૧૧૪૫-૧૧૬૭ માં હતો તેની પ્હેન હોય.

૨ આ મ્હેચ્છ રાજ તે મહમદગેરી (શાહાબુદ્દીન) હોવાનું નક્કાય છે, તે વિશે જુલો આગળ પૃ. ૩૦૧ ની દીપ.

આ મૂળરાજને બાધાર્ક અથવા બાલ મૂળરાજ લખ્યો છે. ૩૯ બુદ્ધે ઔદકપોતા ૧૧ લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, તેમાંના ત્રણ લેખમાં તેનાં વિશે નીચે પ્રમાણે છે:—

લેખ અંક ૩ (સંવત્ ૧૨૬૩ શ્રાવણ સુદિ ૨ રવો.)

“પરમગદારકમદારાજાધિરાજપરમેશ્વરાદ્યવપરમૃતદુર્જયગર્જનકાધિરાજપ્રીમૂલરાજ-
દેવપાદાનુષ્યાત.”

લેખ અંક ૪ (સંવત્ ૧૨૮૦ પોષ સુદ ૩ બોમે.)

“મદારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમદારકે ઉમાપતિવરલબ્ધપ્રસાદપ્રોઢપ્રતાપવાલાર્ક બાહવ-
પરામૃત દુર્જય ગર્જનકાધિરાજ પ્રી મૂલરાજદેવપાદાનુષ્યાત.”

લેખ અંક ૫ (સંવત્ ૧૨૮૩ શ્રાવણ સુદ ૧૫.)

“પરમેશ્વરપરમદારકમદારામનિચયચ્છન (મદ્દી) રત્યપ્રયોતતવાલાર્ક મદારાજ-
ધિરાજપ્રીમૂલરાજદેવપાદાનુષ્યાત”

બીજા મૂળરાજને મુસલમાનો સાથે કનિયો કલ્યાણ રાસાવાળાઓ લખે તેને આ રોજો પુદ્ધિ આવે છે. ઉપરના લેખથી નક્કારો કે તેને “નિપવાને મુરકેસ એવા ગર્જ-
નાના અધિપતિને બુદ્ધમાં હરાવનારો રાજ” હતો છે.

૩ એશિયાટિક સોસાયટી બાજ ૧૬ માનું પૃષ્ઠ ૨૮૮ મું જુલો.

અન્યદેવોના રાજકારભાર જેવો પાતળો અને કનકભરેનો હતો તેવો જ દુષ્ટો હતો.

ત્રિભિર્વર્ષેત્રિભિર્માસે ત્રિભિ વર્ષેત્રિભિર્દિને ।

અરુરુદે પુણ્યપાપેરિદિય પલ્લમમુતે ॥

ગીતિ—ત્રણ વર્ષ, ત્રણ માસે, ત્રણ પક્ષે કે પત્રી ત્રણ વારે,
પુણ્યપાપ અતિશયના, ફરી નિયમ તો અહિં મળી જશે

સાત્રમા આ પ્રમાણે કથ્યું છે અને બન્યું પણ તેમ જ તેણે ત્રણ વર્ષ ગાન્ય કર્યા પત્રી તેનો દાગપાળ પિત્તલદેવ કરીને હતો. તેણે અન્યપાળના હૃદયમા કઠારી ખોદી ‘અને ધર્મનું મદિર તોડી પાડનાર પાપીને કોડાઓએ ખાધો, નરકમા જવાનું પાસે આત્મું ભેળવે તે નજરે દેખાતો બધું મૂકી ગયો.’

અન્યપાળની પત્રી બીજો મૂળરાજ અથવા બાગ મૂળરાજ ૬૦ સં ૧૧૭૭મા ગાદિયે બેઠો, અને બે વર્ષ (૧૧૭ મુધી) રાજ્ય મન્યુ મેશ્વરે તેના રિપે જે કાઈ થોડું લખ્યું છે તેટલું પૂરેપૂરું અમે અહિં દાખવ

‘સવત ૧૨૨૯ વૈશાખ ગુરુ ૨ સોમે જયેદ ધીમદગદિસપટ્ટકે સમસ્તરાજાવલી વિરામિતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરભગ્યપાલદેવકલ્યાણવિજયરાગ્યે તત્પાદપદ્મોવનીવિનિમહા માતય ધી સોમેશ્વર ધીશ્વરનાદો’

૧ અન્યપાળના વિરૂદ્ધ ડા ખૂશરના લેખસમદ્રમા અક ૫-૬-૭ ના લેખમા ૫૪ ૭૦, ૭૫, અને ૮૪મા તથા ઇન્ડિયન આર્કીયોલોજીના ભાગ ૬ ને ૫૪ ૧૬૦ તથા ૨૦૧ અને ૨૦૩ ને નીચે પ્રમાણે છે—

મહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમહારક હેલા*

વરદીકૃત સપાદલક્ષ કમાપાલ ધી ભજયલદેવ ॥ ૫ ॥

પરમેશ્વરપરમમહારકમહારાજાધિરાજપરમમાદેશ્વર

હેલાવરદીકૃત સપાદલક્ષ કમાપાલ ધી ભજયલદેવ ॥ ૬ ॥

પરમેશ્વરપરમમહારકમહારાજાધિરાજ પરમ માદેશ્વર પ્રવજ્જાહુદલદર્પરુપકદર્પદેશ્વર વીકૃતસપાદલક્ષ કમાપાલ ધી ભજયલદેવ ॥ ૭ ॥

અક ૮, ૯ તથા ૧૦ ના લેખમાં ‘પરમ ને જદલે ‘મહા’ સબ્દ મૂકેલો છે એટલો જ ફેર છે

આ રાજને ‘પરમમાદેશ્વર’ અથવા ‘મહામાદેશ્વર’ નું વિરૂદ્ધ તાર્કિકતામા આપેલું છે, તે લખ્યો જણાય છે કે-જેનકર્મને તોડી કૌવમાર્ગેના ફરી પ્રચાર કરવાનો આરંભ એના સમયમાં લાગે થયો હતો અને તેથી કરીને જૈનમથકારોએ એની નિંદા કરી વિરોધ વૃત્તાત લખ્યો. તથી /

કરિયે છિયે,—"તેની માતા નામકી દેવી, પરમદી^૧ રાજની પુત્રી થતી હતી, તેણે પોતાના બાળામાં બાળ રાજને બેસારીને ગાઠરાધદ ઉપર સુદ્ધ ચલાવા માંજું. અને પોતાના ગુણવડે કન્કતે વર્ષાદ થયો તેથી કરીને તેણિયે મ્લેચ્છર રાજને હરાવ્યો.

ખીન્ને મૂળરાજ અન્યપાળનો પુત્ર હતો. આણુ પર્વત ઉપર અચ-જેશ્વરનું દેવાલય છે તેમાં એક લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે, "તેના (કુમા-

૧ પાછળ પૃષ્ઠ ૧૫૬મે જોતકુતી અથવા મહોબાતા અંકેસ રાજ્યોની રીપ આપી છે તેમાં અંક ૧૮ એ પરમદી દેવનું નામ છે, તે સંવત્ ૧૨૨૨, ૧૨૨૪ માં અને ઈ. સ. ૧૧૬૫ થી ૧૨૦૩ માં હતો. આ રાજના લેખ તથા શિક્ષા પણ મળી આવે છે. તેની કુંવરી હોય અથવા કાદરન કુળનો રાજ પરમદી અથવા શિવચિત્ત જે ઈ. સ. ૧૧૪૭ થી ૧૧૭૫ (ઈ. સ. ૧૨૦૩-૧૨૩૧) સુધી રાજ્ય કરતો હતો તેની કુમારી પણ હોય. પાછળ પૃષ્ઠ ૧૭૦ માં અને તેની રીપમાં, જયદેવપરમાર પરમદી રાજના દરબારમાં ગયાનું લખ્યું છે અને તે કુંતલનો હતો; પણ તેનો સમય આઠો નય છે. કૃષ્ણાણના કૃષ્ણચુર્ય રાજ કૃષ્ણનો પુત્ર જોગમ, તેનો પુત્ર પરમદીન અથવા પરમાદી ઈ. સ. ૧૧૨૮ માં હતો. એનો પુત્ર ત્રિભુવનમદ્ અથવા ચિન્નમલ ઈ. સ. ૧૧૪૫-૧૧૬૭ માં હતો તેની બહેન હોય.

૨ આ જ્ઞેચ્છ રાજ તે મહમદનૌરી (શાહાબુદ્દીન) દેવાનું નમ્માય છે, તે વિશે જુઓ આગળ પૃ. ૩૦૧ ની રીપ.

આ મૂળરાજને બાધાર્ક અથવા બાલ મૂળરાજ લખ્યો છે. ડા. બુદ્ધરે ઐત્હિકપીતા ૧૧ લેખ મંદિર કસ્ય છે, તેમાંના ત્રણ લેખમાં તેનાં વિરૂ નીચે પ્રમાણે છે:—

લેખ અંક ૩ (સંવત્ ૧૨૧૭ આવણ સુદિ ૨ ૧૧૦.)

"પરમમદારકમદારાજાધિરાજપરમેશ્વરાહવપરામૃતદુર્જયપાર્શ્વનકાધિરાજપ્રીમૂલરાજ-દેવનારાનુચ્ચાત."

લેખ અંક ૪ (સંવત્ ૧૨૮૦ પોષ સુદ ૩ બોમે.)

"મદારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમદારક ઉમાપતિવરલચ્છપ્રણાદપ્રીઠપ્રતાપવાલાકં આહવ-પરામૃત દુર્જય પર્વતગગિતક શ્રી પૂત્રાદેવપદાનુચ્ચાત."

લેખ અંક ૫ (સંવત્ ૧૨૮૩ આવણ સુદ ૧૫.)

"પરમેશ્વરપરમમદારકન્દેચ્છતમનિચયચ્છન (મદી)વલ્લયપ્રયોતનવાલાકં મદારાજ-ધિરાજપ્રીમૂલરાજદેવપદાનુચ્ચાત"

ખીન્ન મૂળરાજને મુસલમાનો સાથે કનિયો ઉઠ્યાનું રાસાવાળાઓ લખે છે તેને આ લેખો પુષ્ટિ આપે છે. લખના લેખથી નજારો કે તેને "નિવવાને મુસલ એવા ગર્જ-નના અધિપતિને મુદ્દમાં દરાનવારો રાજ" કહ્યો છે.

૩ ઐસિયાટિક રીસર્ચીઝ બાગ ૧૬ માં પૃષ્ઠ ૨૮૮ માં જુઓ.

“રપાળના) પછી અન્યપાળે રાજ્ય કર્યું, તેનો પુત્ર મૂળરાજ^૧ હતો તેનો
“ન્હાનો બાઈ પ્રખ્યાત ભીમ^૨ જમિભાર ધારણ કરે છે.”

૧ મિ વીરસને આ લેખનું આધાન્વર મળતા એક દીપ આપી છે, “મૂળ રાજ
“અનુજન્માનો ચાલતો અર્થ એવો છે, કેમકે, તેનો અર્થ ‘પછપડેથી જન્મેલો’ એવો
“થાય છે, તેથી તેનો અર્થ દીકરા એવો થાય અને તેવો અર્થ લેવાને કેટલાક કારણ
છ” ન્યારે બીજે અનુજન્મ બાળપણમાં મરણ પામ્યા ત્યારે બીજે ભીમદેવ પાછો વધે
શ્લોકોએ જણાવે છે તેથી અન્યપાળ તેનો બાઈ એમ એ અર્થમાંથી નીકળે તે પસંદ
કરવા થાય છે મિ વિરસનેનો આવાર્ય ખીલ ક્ષમમાં કુટી રીતે સમજાવેલો છે
તેમાં તે ભીમ વિરે લખે છે કે, “અન્યપાળના પુત્ર મૂળરાજનો ન્હાનો બાઈ”

૨ અન્યપાળનો કુવર મૂળરાજ થયો, તેમ જ નીચેના પ્રમાણ ઉપરથી તે એમ
જણાય છે કે ભીમદેવ પણ તેનો કુવર હતો તથાપિ ભીમદેવની કારખાઈ ને તેને
કેટલાક અન્યપાળનો નાનો બાઈ હતો, એમ લખે છે તે બધાનમાં લેવા નેવી નાત છે
પણ તેનું પ્રમાણ દ્વંદ્વ લખ્યું મળી આવ્યું નથી

તત્કાલ તાબાના અભાસપાટણના મોટા હરવાળ ઉપરના બીજા ભીમદેવના
સવત્ ૧૨૭૩ના લેખમાં જણાવ્યું છે કે —

આલ્હલપ્રાણિકે ચ તરિમ મુવ ધમારાડજયદેવમૂપઃ ।

ઉચ્છારયન્ મૂપતદમકાહાન્નુવાપ યો નૈવમર્મવૃક્ષાન્ ॥ ૨૧ ॥

યત્ત્વધારાજભમનનાનાનુપેદ્રવિક્ષાતિવશ્વપ્રશસ્તિ ।

વધ્રાન તત્કુન્દરમાલિકેવ ભીમલરાજસ્તદ્નુદિવાય ॥ ૨૨ ॥

તરયાનુજન્મા જયતિ દિતીશ્ચ ધી ભીમદેવ. પ્રથિતપ્રતાપ

અકારિ લોમેશ્વરમહોદય યેનાત્રમેષ્વરિનામથેય ॥ ૨૩ ॥

કુમારપાળ, ઉન્દ્રનો ખેડાણો થયો ત્યારે અન્યપદેવે પૃથ્વીનો બાર ધારણ કર્યો,
એ અન્યપદેવે પ્રકાટ (હતમ) ભૂપરથી તરવોને ઉખેડી નાખ્યા અને એક ધર્મરૂપી
વૃક્ષો વાળ્યા (૨૧)

એની (અન્યપાળની) ખડ્ગધારણથી જંગમાં નિમગ્ન થયેલા માના પ્રકારના
રામચોના પરાક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી યશમસતિ (વખાણ)ને તે જાણે અન્યપાળની
પુષ્પમાળા ન હોય તે પ્રમાણે ચોખ્ખી હતી અન્યપાળ પછી-મૂળરાજનો કદ્ય થયો

તેનો “અનુજન્મા” (તેના પછી જન્મેલો) અર્થાત્ તેનો નાનો બાઈ શ્રીભીમદેવ,
નેનો પ્રતાપ વિખ્યાતિ પામ્યા હતા, તે ભૂપતિ થયો. તેણે એશ્વરિ નામે સોમેશ્વ
રનો મંડપ કરાવ્યો

સુપ્તસાકીર્તનના ત્રીજા સર્ગમાં લખેલ છે —

તદગજો દિગ્ગજદતિશય્યા વિશ્રાતકીર્તિ કિલ મૂલરાજ ॥

તુલકસીર્ષાણિ શિશુર્જયશ્રોલતાફલનીવ લસન્નશ્લાઘ ॥ ૪૫ ॥

વઢવાણનો સાધુ મેરુતંગ, એટલે વિષે લખે છે, તે મુસલમાન હતો,
અને તેઓ મહમૂદ ગઝનીના વારા પછી દોઢ સહુ વીત્યા પછી અણ-

એનો (અન્યપાળનો) અંગ્રજ એટલે જૌરસપુત દિગ્ગજના દંતુષ રૂપી શર્યા ઉપર
જેની કીર્તિયે વિશ્રામ લીધો છે—એટલે દિશાઓના અંત સુધી જેની કીર્તિ વ્યાપી રહી
છે, એવો મૂળરાજ થયો. તેણે ન્હાનપણમાં તુરખા(તુર્કો)નાં માથાને રમત કરતાં
જ્યેષ્ઠકનીરૂપ લતાનાં ફળ ન હોય! તેમ ગદહ કસ્યાં હતાં. બાવાર્ય એ કે એણે તુર્ક
દોકોનાં માથાં રમત કરતાં કરતાં કાપી નાંખ્યાં હતાં.

યસ્મિન્ સદૌર્ધઃ શિરસિ પ્રતીચી મહીનૃતિ સ્ફારવલાંકુરાસા ॥

અસ્તં સમસ્તારિવશઃશશાંક પ્રતાપચંદ્રયુતિમંડલાભ્યાં ॥ ૪૬ ॥

જેનું હૈન્ય સમુદ્ર જેવડું વિસ્તારવાળું હતું, તેવો પશ્ચિમ દિશાનો રાજ રાજ-
શિરોમણિ મૂળરાજ અરિના વશરૂપી ચંદ્ર અને તેમના પ્રતાપરૂપી સૂર્યમંડળની
સાથે અસ્ત પામ્યો.

શ્રી ભીમદેવોઽસ્તિ નિર્મલોગ્રમુજાર્ગલમસ્તસમસ્તરાત્રુઃ ॥

વિમ્મરકૈર મૂલકયં પયોષિતેલામિલન્મૌક્તિકમસ્ય વંધુઃ ॥ ૪૭ ॥

શ્રી ભીમદેવ, એનો બાઈ ગંધન વિનાના હમ લુલરૂપી ભૂગણથી તેણે સમસ્ત
રાત્રુઓને મસ્ત કર્યાં છે, એવો તે (ભીમદેવ) જે સમુદ્રની વેલુમાંથી મળી આવતાં
મોટી સહિતના ભૂવલથને પોતાના હાથમાં ધારણ કરતો હોયો.

ભાજન્મ સદાયુસદાં મદેકક્ષણપ્રદાનાત્ કમમેવમાગાત્ ॥

ઈતિ સ્મરન્ યઃ ક્ષ્ણકાનિ વાતુમુમૂલયામાઘ ન હેમશૈલમ્ ॥ ૪૮ ॥

જે મેરુ જગમથી ન દેવોનું ધર છે, તે મારા એક ક્ષણના હાનથી ક્ષય ન થાઓ,
એમ મનમાં આજી જેણે સોનાનું હાલ આપવા માટે તે પર્વતને નિર્ભૂજ કર્યો.

વદાનમ્ભાવિ સદાનુમૂતમેત્રાધિગિગાઠિપુ સૈવરીણાં ॥

વિલાસદેવાદિસુમેઠપાદધિયાગતાન્તં સ્વશ્લોકકલ્પે ॥ ૪૯ ॥

દરબારની પાસે કીકા માટે બનાવેલા મુખર્જુના પર્વત ઉપર મેરુની સાખાની
શાંતિથી આવેલી અપ્સરાઓની ગીતિશ્રેમાં યાચકાએ પ્રથમથી અનુભવેલું જેનું હાલ
સદા સાંભળવામાં આવતું હતું ૪૯

કીર્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે:-

“શૃતપાદિનેપથ્યે ત્રિષ્કાન્તેઽવ શતકૃતો ।

જવન્તામિનયં થકે મૂલરાજસ્તદ્વજઃ ॥ ૫૬ ॥

વાપલાદિવ થાલેન રિહૃતા સમરાદ્રખે ।

તુરખાધિપતેર્દેન વિપ્રકીર્ણાં વરુચિની ॥ ૬૭ ॥

ચરિત્રમન્તેચ્છહૃદ્દાલસ્યત્તુર્વૈર્લોક્યન્

પિતુઃ પ્રાસેયસંલસ્ય ન સ્મરસ્યુદાપતઃ ॥ ૫૮ ॥

દિલવાડના પ્રાન્ત ઉપર પાછા આવ્યા હતા દ્રેરિશતા લખે છે કે ઇ સ ૧૧૭૮ માં મદમદ ગાહલુદ્દીન ઝેરી ગજનીથી ઉચ અને મુવતાન

ઈદ્રે અલયપાગનુ રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તે ન્યારે (રાજ્યભૂમિપ્રી રમભૂમિમાથી) ગયો ત્યારે તેના પુત્ર મૂજસાને જન્મ્યો(ઈદ્રપુત્ર)નો અભિનય (વેષ) કર્યો (૫૬) રમભૂમિમા બાલકીશ કરતા કરતા તેણે અપજ્ઞતાથી તુલ્ય રાજની સેના વિખેરી નાખી હતી. (૫૭)

એવેચ લેહાના (લતરાના) લેનાથી કપાયલા દારૂપિંજરનો ન્યા ટમડો ધંપો હતો, તે સ્થળને લેતા અર્ધુદાયક (આશુ) પોતાના પિતા હિમાચનને બૂલી ગયો. બાવાર્પ કે, ચકુના માણસોનાં દાડકાનાં ટરલો એટલે બધો હતો યયો કે હિમાચલ પર્વત તેના આગળ ન્હાનો પડી ગયો. (૫૮)

“દ્રુતમુન્મૂલિત તપ્ર ધાત્રા કલ્પદુમારુરે ।

લગામાનુજમાસ્ય ધી મીમ હનિ મૂપતિ ॥ ૫૯ ॥

મીમસેનેન મીમોદય મૂપતિન કદાચન ॥

વક્રાપકારિણા તુલ્યો રાજહસદમણમ ॥ ૬૦ ॥

માનિમિમાળલીકૈલ ચલ્લવદિ શને શને ॥

ચાલસ્ય મૂમિપાલસ્ય તાય રાજ્ય ધ્યમજ્યત ” ॥ ૬૧ ॥

કલ્પદ્રુમના અકુશથી(અગ્રરાજ)ને નિધાતાએ શીખર ઉખેડી નાખ્યો એટલે તેને “મનુષ્યમા” (ન્હાનો બાઈ) થી ભીમ નામે રાજ થયો. ૫૯

૬૦ માં સ્લોકમા સ્લેષાલકાર છે પાચ પાડવો માહેડો ભીમ, જેણે બક નામના રાક્ષસનો નાશ કર્યો હતો. એવા ભીમના કર્તા ગૂંજરાતનો આ ભીમદેવ પરાક્રમમા વધારે હતો, એમ બતાવવાનો આ કવિને હેતુ છે, તેથી તે કહે છે કે,

“ભીમસેને બક(રાક્ષસ)નો અપકાર (નાશ) કર્યો હતો, અને આ ભીમ રાજ રાજહસો(મહાત્મ રાજ)નું હમન કરવાને યત્નિમાન હતો, માટે તેને ક્યારે પણ તેની તુલ્ય મણી રાકાય નહિ બક એટલે બગલા કરતા રાજહસ પક્ષી એક ગણાય માટે પાંદુસુત ભીમે બક માર્યો અને આ ભીમે રાજહસોનું હમન કર્યું તેથી પણ સ્લેષમા આ રાજની એવતાનો દ્વનિ નીકળે છે

બક રાક્ષસ અને બક અસુર (દેવ) એ બે જુદાં છાંંએ વાત લેના લણવામા નથી, તે આ સ્લોકનો અર્થ જુદા પ્રકારનો કરે ॥ વળી તેઓ એવા વાધો બતાવે ॥ કે, બકનો નાશ તો શ્રીકૃષ્ણે કર્યો છે, ભીમે કર્યો નથી પણ જુલો શબ્દસ્તોમ મહાનિધિ પૃ ૯૮૨

વક=રાક્ષસમેદે ચો મીમેનેવ હન ઓ કૃષ્ણેવ હત દેવમેદે ચ રક્ષોવિશેષ, ક્ષિતિ મેદિની સ ચ મીમેન હત

આ વિષે જુલો મહાભારતના પ્રથમ પર્વના ૯૫ અધ્યાયનો ૭૩ શ્લોક રા નવલરામના લખવા પ્રમાણે ડા યુધિષ્ઠિર એમ અર્થ કરે છે કે, બકાસુરનો નાશ કરનાર

ઉપર ચડી આવ્યો અને ત્યાંથી રતીના મેદાનને રસ્તે ગૂજરાત ઉપર ઉતરી આવ્યો. “ભીમદેવ રાજા (મહમ્મદ ગઝનવીની સાથે યનાર ગૂજરાતના ઐલદેવનો વંશજ), મુસલમાનોને અટકાવવાને સેના લઈને ચડ્યો અને તેઓને, ઘણી કતલ કરીને હરાવ્યા. તેઓને નાસેડું લઈ ગળની નર્મ પહોંચતાં પહેલાં રસ્તામાં ઘણાં સંકટ વેઠવાં પડ્યાં. આ વેળાએ

હાંમિસેનના જેવો આ રાજા કંઈ બળિયો ન હતો. અથવા રાજાહંસને વશ કરવાને પણ શક્તિમાન ન હતો. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાને મુલ્ય એ પદ પછી ભરાજહંસદમક્ષમઃ એવો પદ્મઉદ કરવો પડે છે. પણ મૂળગ્રંથમાં ને બદલે (૮) અવમહનું ચિહ્ન નથી શ. નવલરામ પોતે એવો અર્થ કરે છે કે, આ હાંમિસેનના જેવો ક્યારે પણ ન હતો, એ તો બમલાને (નબળાને) મારનાર જેવો અને રાજાહંસને (રાજવર્ગને નહિ) વશ કરવાને શક્તિમાન હતો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ બધો ગુંચવારો (જુલો નવલગ્રંથાવલિ ભાગ ૪ થી પૃષ્ઠ ૯૮) બેક શક્તિ અને બેક અસુર એ બે ભૂદા હતા તે નહિ બજવાથી થયો છે. (૬૦)

બસવાન મંત્રિવો અને માંડલિક રાજાઓ રહેતાં હતાં તે બાલ રાજાનું રાજ્ય જોઈ લીધું. (૬૧) ર. ઉ.

૧ આ સમયનો મુસલમાનનો ઇતિહાસ જણાવતી જરૂર ન મળે અને અહિં તે વિસ્તારથી આપીએ છીએ:—

ગોરી વંશનો અલાહદીન જહાંસિંજ, ગળનીને પાયમાલ કરીને, જ્યારે ફિરોઝહાદના તખ્ત ઉપર બેઠો, ત્યારે તેણે પોતાના બે બંત્રિજ, ગ્યાસુદીન-મુહમ્મદ શામ અને મૈનુદીન મુહમ્મદ શામ ઉર્ફે શાહમુદીન સુલતાન અલાહદીન શામના શાહનશાઓ હતા, તેમને પૈરીસ્તાનના ક્ષિપ્રામાં કંઠ કર્યા. અને તેમના ગુજરાતને અર્થે સાલિયાણું બાંધી આપ્યું.

સુલતાન અલાહદીનની પછી તેનો શાહનશા સુલતાન સૈફુદીન ગાઢિયે બેઠો. આ પાદશાહે ગ્યાસુદીન અને શાહમુદીન (મૈનુદીન) ને પોતાના કાકાના ઠીકરા હતા તેમને કંઠમાંથી છાડ્યા. શાહનશા ગ્યાસુદીન તો સુલતાન સૈફુદીનની આકરીમાં ફિરોઝહાદમાં સલાહસાંતિથી રહ્યો. અને શાહનશા મૈનુદીન પોતાના કાકા ફખરુદીન અમુદની આકરીમાં બામિયાન ગયો.

સૈફુદીનના ત્રાસદાયક મુયુના બનાવ પછી ગોરના તખ્ત ઉપર ગ્યાસુદીન બેઠો અને તે વાત ફખરુદીનને જોઈ ત્યારે તેણે પોતાના બંત્રિજ શાહમુદીનને કહ્યું કે તમારા બાઈ તો કામમાં પચ્યા તમે શું કરવા પારો છો? તમારે પણ તેવાર થવું જોઈએ. તેણે માનપૂર્વક પોતાના કાકાને નમન કર્યું, અને તરતજ ફિરોઝહાદ જવાને રવાને થયો; તે ત્યાં આવ્યોને પોતાના બાઈને રીત પ્રમાણે નમન કરીને મળ્યો. એક વર્ષ તે પોતાના બાઈ પાસે નોકરીમાં રહ્યો; પણ એક પ્રસંગે કંઈ અપમાન સરખું બનવાથી સીંચસ્તાનમાં મલેક શમસુદીન સીંચસ્તાની પાસે જઈને એક સિયાળો ત્યાં રહ્યો. તેના બાઈએ તેને પાછો બોલાવવાને માટે દલકાસ મોકલ્યા; અને જ્યારે તે

પ્રખ્યાત હીમે રાજ્ય પોતાને હસ્તગત કર્યું ન હતું, પણ તેની લાભીની વતી અને તેના રાજ્યપુત્રની વતી, એક ચરવીઝ તરીકે, રાજ્યભક્ત થઈ ગળ-કારભાર ચલાવતો હતો.

આવી ધોરણે ત્યારે તેને કસ્ટ કન્ટ્રોલ અને ધસ્તિયા(દિરાવ અને ગળીની વચ્ચેના હુજરોમાં બેસીને એક સદર ઈ)ના મુકા સોંપી દીધા ગયામુદીને ન્યારે ગર્મશીર ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી ત્યારે પોતાના બાઈને તકીનાબાદ સદર, જે ગર્મશીરમાં મેદાનમાં મેદાદ હતું તે, સ્વાધીન કસ્ટ્રી એટલે ગળીની વચ્ચે અને તેના આગેવાનો ગળીની બહાર નાથી ગયા, ત્યાં તેઓ બાર વર્ષ રહ્યા અને ખુશર સાદ અને ખુશર મલેકના હાથમાંથી દેશ છીનવી લીધો. મુલતાન શાહીદીને પણ તકીનાબાદથી તેમના ઉપર હુમલો કરવાનું અને દેશને દેશન કરવાનું ભરી રાખ્યું.

ઉપર ઈ સ. ૧૧૭૩(દિ સ પ. ૬૬)માં મુલતાન ગયામુદીને ગળીની જિલ્લી લીધું અને પોતાના બાઈ શાહમુદીને ત્યાં જાદિયે બેસાડી ગોર પાછો આપ્યો. આ સાદલદાએ ગળીનો મુલ્ક સ્વાધીન કરી લીધો, અને બે વર્ષ પછી મુદ્દિ જિલ્લી લીધું ત્રીસ વર્ષમાં (દિ સ પછા ઈ સ ૧૧૭૫) પોતાની દોલ તેલે મુલ્તાન બહારી લઈ જઈને કર્મતિયન(કરામના લોકો) પાસેથી તે ન્યા હાથ કરી લીધી તેમજ જાદિયા લોકો પાસેથી (ઉચ્ચ) લઈ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું, અને ત્યાં ત્યાં મુલ્તાનને માટે અધીકારમાં તે પોતાનો નામજી કરાવીને પોતે ગળી પાછો વળી આવ્યો. આ બનાવ નો સમય, ફરીસતા દિ સ ૫૩૨ નો આપે છે અને કહે છે કે, ઉચ્ચનો રાજા કિદામાં જઈને રહ્યો એટલે મુલ્તાન તેને ધરીને તણ લગાવી પચ્યો પણ તેના સમજ વામાં આવી ગયું કે રાજાને સ્વાધીન લેવાનું કામ પછુ-કાંઈ છે, ત્યારે તેણે તેની રાણીને ફીડાડવાની યુક્તિ કરી, કેમકે તેના ભણવામાં આવ્યું કે રાણીને કમલે રાજા ઉપર ધણું છે આનો પ્રસંગ જોઈને તેણે પોતાનો માણસ મોકલ્યો અને કાઈએક રીતે કહેવશાયું કે જો તમારી મદદથી આ સદર માસ સ્વાધીનમાં આવશે તો તમને હું રાજ્યસાલુ કરીશ રાજ્યે શાહમુદીને દબાવે જોઈને વિચાર્યું કે, આ જિલ્લા કરી લીધા વિના ભય એવો નથી, એટલે તેણે તેના સદેશવા ઉતારમાં કહેરાનું હું તો તમારા પોતે નથી પણ મારી દીધી રૂપવાન છે, તેને જો તમે માન્ય રાખો તથા મારી સર્વે માલમતામાં તમે હાથ નાખો નહિ તો હું રાજાને મારવાનો કપાય કે મુલતાન આ કસ્ટ કન્ટ્રી કર્યો એટલે રાજ્યે થોડી દિવસમાં રાજાને મારી નાખીને ઉચ્ચ સદર તેને સ્વાધીન કરી દીધું, અને પોતાના કાલ પ્રમાણે તે રાણીની સ્વરીને સુસહમાની ધર્મમાં લઈને તેની સાથે નિકાહ કરી, પછી મારીની બનેને ગળીમાં મોકલી દીધા ત્યાં મા દુરતવજ અણ પામી અને તેના ચિરંજીવી તેની દીકરી પણ બે વર્ષ પછી મરી ગઈ અને પાદસાદની સુલકાવથી તે કાઈ કળ પામી નહિ.

બે વર્ષમાં સકરાન(સકરાન, સેનકરાન)ના લોકોએ દબા કરીને મેદાદ મકબાદ કરી મૂક્યા તેથી તે તેમના ઉપર ચડી ગયા અને તેમના ધણીખરાને વરવારની ધારે મકાવી દીધા

અબ્દયપાળનો ન્હાનો ભાઈ બીજો ભીમદેવ વળી ભોજો ભીમ કહે-

કુરાનમા લખ્યા પ્રમાણે, સકરાન લોકો પોતાના દેશને અર્થે લખ્યા છે, તેથી તેમને કેટલાક લખનારાએ ગાણ ગણ્યા છે તેમ છતાં, તેઓએ જ્યારે કલ્પિયા ઉભો કરીને બડ મચાવ્યો ત્યારે રાજનીતિને અનુસરીને શાહજુદીનને આ પ્રમાણે કથન પસંદ

હપરનું બડ બેસારી દીધા પછી (હિ. સ ૫૭૪ ઈ સ ૧૧૭૮) તે ઉચ્ચ અને સુસ્તાન થઈને ચરપારકરની વાટેથી અણહિલવાડ (નરવાલ) ચડી આપ્યો. તે વેળાએ ત્યાંના રાજા ભીમદેવ બાળક હતો (લગભગવીનાસરી) ફેરિસ્તા લખે છે કે, રાજા ભીમદેવ જે ભીમદેવના વંશનો હતો તેની પાસે ગૂંજરાતની હકુમત હતી (આ લડાઈ સન ૧૧૭૮માં થઈ છે, અને એ વખતે બાળ મૂળરાજ ગૂંજરાતનો રાજા હતો. તેથી તેની કુમકે સહીને ભીમદેવે તેનું રાજ્ય નીબાવેલું જણાય. અને તે મરણ પામ્યા પછી ઈ સ ૧૧૭૯માં તે પડે ગાદિએ બેઠેલા જણાય છે) તેણે સુલતાનને છેક દરાવી દીધો. ધણા સુલતાનના માથા ગયા અને તે ઘણી મુશ્કેલીથી પાછો ગાજની ગયો. અને હિ સ ૫૭૫માં પેશાવર ગયો. ખુલાસે લખાઈએના લખનાર આ બતાવે હિ સ ૫૭૭માં બન્યાનું લખે છે અને તે પછી જણાવે છે કે ગૂંજરાત લેવાનો છરાદો કરીને સુલતાન અને ઉચ્ચ થઈને ચરપારકરની વાટે તે આપ્યો તેની સાથે ભીમે લશ્કર તૈયાર કરીને મ્હોડી લડાઈ કરી. આ વેળાએ સુલતાનનું લશ્કર છેડેથી આવેલું અને રસ્તાની તકલીફે ભાગવેલી તથા પાણી અને અનાજની તમી વેઠેથી અને આ તરફ ભીમદેવનું લશ્કર તાલુ અને બેધરવાઈ હોવાથી સુલતાનના લશ્કરને તલ્લવારે અને નેમની અણીથી તથા બહુકની ગોલિયોના ધાથી જીતી કરી નાખ્યું, અને રાજા ભીમદેવ અજાનક જિત પામ્યો. સુલતાનના ધણા માણસો તરવારના ધાથી મરાયા અને પોતે નાશીને નાના મકાનનાં સક્રે વેડી ગાજની તરફ પાછો વળી ગયો.

જ્યારે સુલતાન મહમૂદ ગાજની જેવપટલુ હપર ચડી આપ્યો હતો ત્યારે લાતુનાગઢનો રાજા મહલિક જે પોતાના પ્રર્મનો સ્થાણદાર હતો તે અણહિલવાડના ૧ લા ભીમની સાથે તેની પૂર્વે લાગ્યો હતો. એમ સોરઠી લવારીખ લખનાર રણછોડજી દીવાને જે લખીકત લખી છે તે આ મહમૂદ સામ (શાહજુદીન ગોરી)ના વખતને લાગુ પડે છે એમ સાર બોલી પોતાના ગૂંજરાતના ઇતિહાસમાં લખે છે. અમને પણ એમ લાગે છે કે તે વેળાએ અણહિલપુરનો રાજા ભીમ (૧ જો ભીમ) હતો અને આ વેળાએ ધણુ ભીમદેવ (બીજો ભીમ) રાજા હોવાથી નામના સરખાપણને લીધે રણછોડજી દીવાને મહમૂદ ગોરીની વાત મહમૂદ ગાજનીને લાગુ કરી દીધી હોય. રણછોડજી દીવાન લખે છે કે 'સુલતાનનો પછાડે હિન્દુઓ નિજળીના જેવા ચમકાટ અને અપવિતા રાખીને અને વાચુના જેવા વેગ મારણુ કરી છુટિયા વાનરોની પેઠે દુકારા મારી અને બાળમુગોની પેઠે ફાળો બરી સુલતાનનો પાછળ દોડી પકડી પાડ્યા, તેમાના કેટલાએકને હિન્દુઓની કટારોથી મારી પાડ્યા અને કેટલાએકને રમખોળોની મ્હાના મ્હારવડે ગોંધ હપર સવાડી દીધા અને રાજના બાગ્યનો સૂર્ય ઉચ્ચ સ્થિતિએ પોહોલ્યો, એટલે શાહ મહમૂદ બીકનો માર્યો છરકી ગયો અને પોતાનો જીવ બચાવ્યો. પણ તેના લશ્કરમાના ધણા સૈ

વાતો હતો, તે ઈ. સ. ૧૧૭૯ માં ગાદિયે બેઠો, અને ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. મૈસૂરંગ લખે છે કે, એના વારામાં શ્રી મોહન દેવ (મુખ્યવર્મા)

પુત્રો પકાઈ ગયા સુલતમાનેના ધર્મસાસ મમાને તુર્કો, અફઘાન અને મોગલો સિંધો કુવારી દોય તો પવિત્ર ગંગામાં તેટલા ઉપરથી એવી ને હતી લેખને શ્રી તરીકે રાખી લેવાને કંઈ બાધ નહીં જણવામાં આવી નહિ બીજી ને હતી તેમને પણ જુવાન આદિથી પવિત્ર કરી તેમના ધર્મસાસની આજ્ઞા મમાણે (કુરાનની ૨૪-૨૬ આયાત મમાણે) ને દુષ્ટ સિંધો હતી તે દુષ્ટને અને સારી સાસા માણસોને પશ્ચાત્તી, ને આમરવાળા માણસો હતા તેમની દાદિયો બોડાવી નખાવી અને તેમની મજાના રોખાવતોમાં કરી, અને રોખાવતોને વાઢેલ ભલના રજપૂતોમાં ભેળવી લીધા અને ને નીચા હતા તેમને કોળી, ખાંડ, બામસિયા, અને મેરની ભલમાં ભેળવી લીધા અને પાણેવાની તથા મરજુઅવસરની વિધિયો તેમના પોતામાં ને ચાલતી હતી તે ચલાવવા દેવાની છૂટ આપી, અને બીજાઓથી અલગ રહેવાને ફરમાન કરવામાં આવ્યું પણ ખરૂં તો શું બન્યું હશે તે પરમેશ્વર જાણે ૨

૧ બીજા બીમદેવના રાજ્યનો અવ ૩૬ વર્ષ એટલે ઈ સ ૧૨૧૫ માં આપ્યા ઉપર લખેલ છે, તે મૈસૂરંગના લખાણથી ખોટું કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તામ્રપટ્ટોન શોધ ઉપરથી પણ તે તેટલું જ છે, કમકે ઈ સ ૧૨૩૧ ના આજુના લેખમાં બીમદેવને "રાજધિરાજ" લખ્યો છે, અને એ લેખનો આધાર આ પુસ્તકમાં મિ કાર્પેસે લીધો છે, છતાં એ ભૂલ થવાનું કારણ એમ જણાય છે કે ૬૩ ને બદલે આ અવગણાસવળ મઈ જતા ૩૬ થઈ ગયા છે મૈસૂરંગ પ્રમખવિતામણિમાં સાદું છે કે—“સવત્ ૧૧૩૧ વર્ષ ૬૩ થી મીમદેવે રાજ્ય કર્યું” એટલે જિ સ ૧૨૩૫ થી ૬૩ વર્ષ ૧૨૯૮ (ઈ સ ૧૨૪૧-૪૨) સુધી બીમદેવે રાજ્ય કર્યું બીમદેવના તામ્રપટ્ટોન ગુગતા રહેવા સાથે બજાબર મળતા આવે છે એવું છેવટુ તામ્રપટ્ટ (ડોહર છુ) મસિદ્દા કરેલ ૧૨ તામ્રપટ્ટ પૈકી આ ૬ નું) સવત્ ૧૨૯૬ (ઈ સ ૧૨૪૦) છે એના પછીના રાજકર્તા ત્રિભુવનપાળનું એક સં ૧૨૯૯ (ઈ સ ૧૨૪૨-૪૩) છે એટલે બીમદેવનું રાજ સવત્ ૧૨૯૮ (ઈ સ ૧૨૪૧-૪૨) સુધી હતું

અમારી પાસેની એક પટ્ટાવલિ મમાણે બાળ મુજરાને સ ૧૨૩૨ના દાંડાન સુદિ ૧૨ થી તે સ ૧૨૩૪ના ચૈત્ર સુદિ ૧૬ સુધી ૨ વર્ષ ને એક માસ રાજ્ય કર્યું સાર પછી એના બાઈ ભોળા બીમે સ ૧૨૩૪ ના ચૈત્ર સુદિ ૧૪ થી રાજ્ય કર્યું જે લખ્યું છે, અને વિચારશ્રેણીમાં પણ લખ્યું છે કે—

“તત્તત્તદેવોષ શ્રી મીમદેવ રાજ્યા ઇતિ રાજાવલી”

આ તથા અમારી પાસેના બીજા લેખ પાનામાં સવત્ ૧૨૩૫માં બીમનું ગાદીનું ૧૧ વર્ષ લખ્યું છે, તેથી તે ઈ સ ૧૧૭૯ માં (સ ૧૨૩૪ માં) રાજકર્તા હતો, તે વિશે કંઈ પણ સાક નથી કારણ કે અલ્પહિલવાડના જાલમેર પાસે કેસાટ્ટુ નામના ઉગાડ ગામના ઈ સ. ૧૧૭૯ (સ ૧૨૩૫)ના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે, તે લેખ પ્રખ્યાત બીમદેવના વિજયી રાજ્યસમયે લખાયો હતો ૨

માળવાનો રાજ હતો તે ગૂજરાત ઉત્તર કરવાના મનસુબાથી તેની ઉપર થઈ આવ્યો, પણ ભીમે તેને ધડધડાવી નાંખતો સંદેશો ફાંટ્યો કે,— “રાજ ભાર્તક, જે સૂર્યવંશને દીધાવે છે તે, માત્ર પૂર્વમાં જ પ્રકાશી છે; પણ “તે જ સૂર્ય જ્યારે પશ્ચિમમાં આવવા માંડે છે ત્યારે તેનું તેજ અસ્ત પામે છે.” આવો પ્રધાનના રાષ્ટ્રચાતુર્યનો સંદેશો સાંભળીને તે પાછો જતો રહ્યો. મેશ્વરુંગ ફરે છે કે, પછીથી તેના પુત્ર અર્જુનદેવે ગૂજરાત લુંટ્યું. આ લખાણને માળવાના અર્જુન રાજના લેખ^૧નો પૂરાવો મળે છે. તે લેખ ઇ. સ. ૧૨૧૦ નો છે, ને તેમાં લખ્યું છે કે, “સુભટવર્મ (અથવા સોહડ) “જે અર્જુન રાજનો પિતા થતો હતો તેણે પોતાના ક્રોધાશમાન પરાક્રમને “ગર્જના કરતો કાપ ગૂજરાતનાં રાદરો ઉપર ચલાવ્યો;” અને અર્જુન રાજ પણ છેક ન્હાતો હતો તેવામાં પણ, “તેણે જયસિંહ રાજને (માળવા ગિતી લેનાર રાજની પછી થનાર અણહિલપુરના રાજને આ વાત બરાબર લાગુ પડે છે.) છાકરાંની રમતમાં પણ નસાડી મૂક્યો હતો.” એક બીજો લેખ પછવાડે દાખલ કરવામાં આવેલો છે તેમાં બાળ મૂળરાજની પછી થનાર ભોળા ભીમદેવ શ્રાસ આપેલો તે વિષે લખ્યું છે, અને તે ઇ. સ. ૧૨૧૦ની સાલનો છે, તેમાં ભીમદેવને બીજે સિદ્ધરાજદેવ અને નારાયણનો અવતાર લખ્યો છે.^૨

એ પુસ્તકમાં અણહિલવાડનો ભોળો પણ પરાક્રમી સોહડકી રાજ કાંઈ ઉતરતી પંક્તિમાં દાખલ થયો નથી. અમે હવે નીચે જે લખિયે છિયે તે અંદાજ શાસ ઉપરથી લખિયે છિયે.

ભોળાભીમદેવના રાજ્ય સંબંધી ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખનારાઓએ થોડું લખેલું છે; તથાપિ સારા લાગ્યે કરીને તેટલો માળો મુસલમાન ઇતિહાસકર્તાએ પૂર્યો છે, અને વળી ગૂજરાતની ધરીના સામ્રાજના ચોદાણ રાજાઓનો જે શાસ અંદ બારોડે લખ્યો છે તે વિગત પણ ચિત્રાપગ પુસ્તકમાં અણહિલવાડનો, ભોળા, પછુ પરાક્રમી, ચેલંક, પાળ, કાંઈ ઉતરતી પંક્તિમાં

૧ બંગાળ એશિયાટિક સોસાયટીનું જર્નલ ૫મું પૃષ્ઠ ૩૮૦ પ્રમાણે, વળી ૫૪ ૧૬૬ ની દીધેલું.

૨ પાળ ૫૪ ૯૩ મે અને જે લેખ છાપ્યો છે તેમાં જમિનર સિદ્ધરાજ સત્તમ ચક્રવર્તિ શ્રીમદ્ ભીમદેવ: એમ છે. અને સંવત્ ૧૨૮૦ નો લેખ જયસિંહદેવ નો છે તેમાં નારાયણાવતાર ભીમીમદેવ એવું વિદે લેખ્યું છે. (જુઓ ડા. ખુલાની છપાવેલી ૧૧

૧ ચોપા ૧)

દાખલ થયો નથી. અમે હવેથી લખિયે હિયે તે ચંદના રાસ ઉપરથી લખિયે હિયે.

ચંદ બારોટ લખે છે કે, જ્યારે અનંગપાળ^૧ રાજ દિલ્હીમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે કુંબજ અથવા રાઠોડ રાજ વિજયપાળ તેના ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો. તે સમયે સામ્બરમાં આનંદ દેવનો પુત્ર સોમેશ્વર રાજ્ય કરતો હતો. તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે કુંબજ અને તુંવાર સામાસામી લડવાના છે, એટલે તેણે વિચાર્યું કે આવી વેળાએ ક્ષત્રિયે ધેર બેસી રહેવું નહિ. તે બોલ્યો કે, “હું આના કુળની કીર્તિ વધારીશ કે કૈલાસ અથવા ધન્વાસન પામીશ.” તેણે નોખત વગડાવી અને દિલ્હીના રાજાની પક્ષે ચાલ્યો. સોમેશ અને અનંગપાળ ધવળ છત્ર ધારણ કરીને બેગા યદ્ય વિજયપાળના સામા ચઢ્યા. લડાઈ ચાલી તેમાં સોમેશ્વરે વિજયપાળને ધાયલ કર્યો એટલે તે નાઠો. સોમેશ્વરે શક્તિમાન વિજયપાળને હરાવ્યો તેથી દિલ્હીમાં તેની કીર્તિ ગવાવા લાગી. અનંગપાળે પોતાની પુત્રી તેને વેરે પરણાવીને ધાડો સંબંધ કર્યો, પછી તેનો સારો આદરસતકાર કરીને વિદાય કર્યો. સોમેશ્વર જ્યનાં વાહિત્ર વગડાવતો પોતાને ધેર અજમેર ચાલ્યો.

એમ જણાય છે કે, અનંગપાળને પુત્ર ન હતો. તેને બે પુત્રિયો હતી, તેમાંથી કંમળાદેવી નામે હતી તેને અજમેરના સોમેશ્વર વેરે પરણાવી

૧ તુંવાર વંશમાં ત્રણ અનંગપાળ યદ્ય ગયા છે, તેમાં આ ત્રીજો અનંગપાળ હતો, જેને અઈન અકબરીમાં આકબાલ એવું નામ આપેલું છે, અને એણે ઈ. સ. ૧૧૨૮ થી ૧૧૪૯ સુધી ૨૧ વર્ષ, ૨ માસ, અને ૧૬ દિવસ રાજ્ય કર્યું છે. અને દિલ્હીની રાજવલિમાં એનો અંક ૧૯ મેં આવે છે.

વિશેષ વૃત્તાંત મઠિ જીવે રાસમાળા પૂર્ણિમામાં દિલ્હી અને કુનોનની રાજવલિ.

૨ હનેખના રાઠોડની વંશાવલિ રાઠોડ રાજાની દીપ છે, તેમાં વિજયપાળનું નામ આવતું નથી, પણ પૃથ્વીરાજરાસામાં એને જયચંદ્રનો પિતા કરીને લખ્યો છે. (Coins of Medieval India) પૃ. ૮૪ તથા ૮૭ માં ચંદ્રદેવ(૧૦૫૦)ના પુત્ર મદનપાળની સાલ ઈ. સ. ૧૦૮૦-૧૧૧૫ સુધીની છે. ગોવિંદચંદ્રની સાલ ઈ. સ. ૧૧૧૫-૧૧૬૫ સુધીની છે.

અજયચંદ્ર(જયચંદ્ર)ની સાલ ઈ. સ. ૧૧૬૫-૧૧૯૩ સુધીની છે. એટલે વચ્ચે વિજયપાળ નામનો કોઈ બીજો રાજાને ઘુસાડી દેવાનો અવકાશ રહેતો નથી. રાજમાળાનિર્ણયના પૃ. ૧૩ માં જયચંદ્રનો પિતા વિજયચંદ્ર રાઠોડ લખ્યો છે. અને તેની સાલ સંવત્ ૧૨૪૬ એટલે ઈ. સ. ૧૧૯૦ ની લખી છે, તે સા ઉપરથી તેનું પ્રમાણ તેમાં જણાવ્યું નથી; તેથી તે ઉપર ત્રણ બરેસો રાખી શકાતો નથી. વિજયપાળ અથવા વિજયચંદ્ર એજ ગોવિંદચંદ્ર લેખિયે તેજ રાસાની વાત મનાય એમ છે.

હતી, ખીજ રૂપમુંદરી હતી તેને કનોજના રાઠોડ રાજ જયચંદ્ર વેરે પર-
ણાવી હતી. અનંબાળની ફાઈને વિંજબાળ વેરે દાધી હતી તેનો જયચંદ્ર
પુત્ર થતો હતો. તુંવાર કુંવરીને પેટ સોમેશ્વરને નામાંકિત પૃથ્વીરાજ થયો.
તેણે અજમેર અને દિલ્હીની ગાદી એકઠી કરી નાંખી, અને સુસલમાનોની
સાથે આશ્ચર્યકારક લડાઈમાં ઉતરીને તે માર્યો ગયો. ચંદ બારાટ કહે છે કે,
કનોજ, ગજની, અને અલ્હિલપુરમાં યમદૂતે પૃથ્વીરાજ જન્મ્યાના સમાચાર
પ્રસિદ્ધ કર્યા. પૃથ્વીરાજને પ્રીયા કરીને એક બહેન હતી તેને તેના પિતા
સોમેશ્વરે ચિત્તોડના રાવળ સમરસિંહ^૧ વેરે પરણાવી હતી.

૧ જુઓ પાછળ પૃષ્ઠ ૨૨ની ટીપમાં છઠ્ઠો રાજ ગુહસેન (ઈ. સ. ૫૩૬ થી
૫૬૬) એને ગુહિલ પણ કહેતા. ગોહિલ અથવા ગેલોડી (જે હાલ સિસોદિયાને
નામે ઓળખાય છે) જે કાઠિયાવાડ અને રજપૂતસ્થાનમાં રાજ્યકર્તા થયેલા છે, તે
આ ગુહિલ વંશજ છે. આ ગુહસેનનો મોટો કુંવર ચરસેન (ખીજો) વલ્લભીપુરમાં
તેના પછી ગાદીપતિ થયો. અને ખીજ કુંવર ગોહાદિલ અથવા ગોહાએ ઈડરનું રાજ્ય
મેળવ્યું. તેના વંશજ ઈડરથી ચિત્તોડ (મેવાડ) ગયા અને હજુ ત્યાં (ઉદયપુરમાં)
રાજ્ય કરે છે. એ ગોહાદિલની કેટલીક પેઢીએ જન્મ અથવા ખાપો થયા, તેણે મેવા-
ડમાં ચિત્તોડની ગાદી મેળવી.

“ભાવનગર પ્રાચીન રોપસંપદ” માં લખ્યા પ્રમાણે એક ખીજે અભિમાય એમ
પણ જ કે, વલ્લભીને ઉદયો રાજ શીલાદિલ સાતમે મરાયો ત્યારે તેની સગમી સ્ત્રી
પુષ્પવતી આસાસુરમાં ઝાંઝા બવાનીની યાત્રા કરવા ગઈ હતી, તે પતિનું મરણ સાંભળી
ત્યાં જ પડી. ગુફામાં તેને કુંવર અવતર્યો તેથી ગોહાદિલ કહેવલ્યો. તેને રાજવીતિ પ્રમાણે
અવધાસ કરવાને બની આને તેટલા મટિ રાજ્યે વોગ્ય બ્રાહ્મણને રોપિયા અને પોતે
ચતી થઈ. ગોહાદિલ મોટો થયો ત્યારે વસાહેબના વનવાસી શીક્ષેનો તે રાજ થયો.
તે બ્રાહ્મણના કુળમાં હજારો તેથી બ્રાહ્મણનો ધર્મ પાળતો હતો. તેનો પુત્ર ખાપા રાવળ
થયો તે પણ બ્રાહ્મણધર્મ પાળીને હારિત મુનિની સેવા કરવા લાગ્યો. આ હારિતને
એકલિંગલ સંકરે મસત્ર થઈને સુવર્ણનું નકું આપ્યું હતું, તે તેમણે ખાપા રાવળને સેવાના
બદલામાં આપવા માંડ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે, મહારાજા! સોનાનું કુંડો દાનિયોને
લેણ્યે, ને હું તો બ્રાહ્મણ છું એટલે મસત્ર થઈને હારિત મુનિયે તેમ દાનોનું તેજ
આપ્યું, ત્યારે ખાપા રાવળે પોતાનું બ્રહ્મત્વ મુનિને અર્પણ કર્યું અને દાત્રીપદ સાથે
સોનાનું કુંડો પોતે મઢણ કર્યું. ગોહિલકુળના પૂર્વજે પ્રથમ બ્રાહ્મણકુળને આનંદ દેનાર
હતા એ વિષે મહારાજા કુંબહર્ણકૃત એકલિંગલ મહાત્મયમાં પ્રાચીન મનિનો શ્લોક
દાખલ કર્યો છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

આનંદપુરસ્માળતવિપ્રકુલનંદનો મહીદેવ ।

જયતિ ધ્રીગુદ્ધત્તઃ પ્રભવઃ ધ્રીગુદિલ્લંકાશ્વઃ ॥

આ સમયે ગૂઝરાતમાં રાજા જોગો ભીમ અણહિલપુરનો શૂગાર હતો. તે અગાધ સમુદ્ર જેવો જળવાન હતો, તેની પામે અજિત ચતુર્ગી સેના હતી; એ ચાતુર્યપરાયને આશ્રયે નિયોક્ત રહ્યા હતા, ધણી દુર્ગપતિઓ તેની સેવામાં હતા. સિંધ ભણી હકારતા બહાણુ તેને સ્વાધીન હતા, ધારા ધરતીમાં તેનાં આયુધિક સ્થાન હતા, અમરસિંહ રોવડો કરીને જૈન સાધુ હતો તે ભીમદેવની સેવામાં હતો, તે પોતાના મત્રવડે સ્ત્રી, પુરુષ અને દેવને વશ કરતો. પારકરના યાદવ,^૧ અને સોદા તેને વશ હતા તેણે બ્રાહ્મણોના ધર બાળીને તેમને દેરાપાર કર્યા હતા તે માળવામાં (પછી) પાત્રી ધરતીમાં અને આશ્રુ ઉપર ફરતો હતો.

આનંદપુર (વલ્લભ)થી આવેલો વિમલજીને આનંદ આપના, શુદ્ધિલ વશનો હાપલ કરનાર થી શુદ્ધિલ રાજા નવ પામે છે

આપા રાવળથી નીચે લખ્યા પ્રમાણે ૨૯ મી પેઢિયે સમરસિંહ યપા નુબો અવળેશ્વર આશ્રુ ઉપર અવળમંડળી પાસેના મઠમાંનો લેખ (સંવત્ ૧૩૪૮ ઈ સ ૧૨૮૫) મારગર શુદ્ધિ ૧ વાળો (ભાવનર આયીન શોધસમૂહને પૃ ૫૨)

૧ આપા	૧૧ નરવાહ	૨૧ વિક્રમસિંહ.
૨ શુભિલ.	૧૨ શક્તિકુમાર	૨૨ હેમસિંહ.
૩ જોગ.	૧૩ શુભિવર્મા	૨૩ સામવસિંહ
૪ શીજ	૧૪ નરવર્મા	૨૪ કુમારસિંહ
૫ કાળસોળ	૧૫ કીર્તિવર્મા	૨૫ મધનસિંહ.
૬ ભાઈભટ.	૧૬ વેરહ	૨૬ પદ્મસિંહ.
૭ સિંહ	૧૭ વૈરસિંહ.	૨૭ જૈનસિંહ.
૮ મહાધિક	૧૮ વિભવસિંહ	૨૮ તેજસિંહ
૯ ખુમાણ	૧૯ અસિંહ	૨૯ સમરસિંહ
૧૦ અણ્ડ	૨૦ ચોડસિંહ	

ઉપરની વંશાવલિમાં આવેલા સર્વ પુરુષો પુત્ર, પૌત્ર ને પ્રપૌત્ર, એવે ક્રમે નથી, પરંતુ કોઈ બાઈ બનીલ ચલુ છે

૧ પારકરના યાદવ તે સમા, કચ્છના લાડેલના બાયાલ ૨ ઉ

આ સમયે આણુ ઉપર જોતસી પરમાર રાજ્ય કરતો હતો. તેને સલખ કરીને એક કુંવર હતો, અને ઈચ્છનકુમારી નામે પુત્રી હતી, તે ધણી રૂપવંતી હતી તેથી સર્વ તેનાં વખાણુ કરતાં હતાં. તેને પરણવાની ઇચ્છા ભીમદેવને થઈ; આણુ વિષે અને પરમારક-ના વિષે જે કાઈ કાઈ કહેવું તે, પછી સાચું કે જૂઠું ગમે તેવું હોય પણ, ભીમદેવ આનંદથી સાંભળતો હતો; અને સ્વપ્ન આવતાં તે ઈચ્છની વિષેનાં જ આવતાં. તેણે અગરસિંહને આણુ મોકલીને પરમારકુમારીનું માથું કચું; પણ તેના વિવાહ ચૌહાણપુત્ર વેરે ક્યારેનાય કરી મૂક્યો હતો. તે સમાચાર ભીમદેવના પ્રતિનિધિને સૂચવવામાં આવ્યા ત્યારે તે બોલ્યો: “અહો! પર્વતપતિ, બોળા વીર આણુએ ઇચ્છની વિષે ક્યા-
 “રથી સાંભળ્યું છે ત્યારથી તેને તે વીસરતી નથી; મારે તેની વેરે તમારી
 “કન્યાનું માથું કરે છે; જે તમે ચૌહાણને પરણાવશો તો આણુગઢના કોઠા
 “ઉપરથી તમને ગળડાવી નાંખશે; પરમારની સાથે તેને લડાઈ કરવી, તે
 “અર્જુનને જેમ કાઈ ગરીબડાં સાથે લડાઈ કરવી હોય તે પ્રમાણે તેને મન
 “છે.” પ્રધાનનું કહેવું જોતસિયે માન સહિત સાંભળ્યું; પાંચ દિવસ મુધી તેને માનભરેલી રીતે દરબારમાં રાખ્યો, અને પોતાના પ્રધાન સાથે વિચાર કર્યો કે, હવે શો ઉત્તર આપવો? છેવટે જોતસીનો પુત્ર હાથમાં તરવાર મહીને બોલી ઉઠ્યો: “જે મારી ધરતી માગી હોત તો હું તે આપત; પણ બોળો ભીમ જૈન
 “ધર્મી થઈ ગયો છે, તે દગાફટકનો ભરેલો છે, વશીકરણુ કરે છે અને
 “ભુરફી નાંખે છે. આટલો બધો દેશ તેણે એ જ સાધનથી સ્વાધીન કરી
 “લીધો છે; તે ઉત્તર બણીના શત્રુને આળખતો નથી.” જોતસી વળી બોલ્યો: “મરૂ ધરતીમાં નેણુ લાંબુ યોદ્ધા પડેલા છે, અને આણુગઢને તાણે અરાડ
 “ગાદિયો છે. સામંતપતિ^૧ મારી આથે આવશે. એમાંથી કાઈ પણ જે માઈ
 “રક્ષણુ નહિ કરી શકે તો જેણે પરિક્ષિતને તેની માના ઉદરમાં રાખ્યો,
 “બળતા નંગલમાંથી જેણે છાકરાંઆને ઉતાર્યાં, જેણે પોતાનાં માખાપતું
 “રક્ષણુ કરી મામાને માચ્યો, જેણે ગોવર્ધન તોળાને ઝગજગું રક્ષમાંથી રક્ષણુ
 “કર્યું, તે જોડુજનાથ^૨ શ્રીકૃષ્ણ માઈ રક્ષણુ કરશે. મારે માઈ રાજપદ રાખવું
 “કે પછી મરવું.” આવો ઉત્તર આપીને તેણે ભીમના પ્રધાનને વિદાય કર્યો.

જોતસિયે, પોતાના પાંચ સગા હતા તેમના સ્વાધીનમાં આણુ કર્યો. તેણે પોતાના પુત્રને કહ્યું: “આપણે ચૌહાણને આપણી આથે બોલાવવા બોધ્યો.” પછી સોમેશ્વરના પુત્ર વેરે ઇચ્છનીને સત્વર પરણાવી દેવા વિયેનો

પોતાને હાથે કામગીરી લખી મોકલ્યો. તેમણે જણાવ્યું છે કે,—"સત્જીવની જોડે
 "અને જોતસીની પુત્રીનું લોભો લોભ માથું કરે છે, તે કહે છે કે,—ગમે તો
 "આશુને ઉજ્જવલ થવા દે, કે ગમે તો કમળનીને મારે વેરે પરણાવ ત્યારે શું
 "ચિંતાળ સિંહનો બાગ લેરો? તે મારી મિલકત લૂંટ છે, મારા ગોવાળિયા
 "રાજ ખૂબો મારે છે, મારી પ્રજા મરીત થતી જાય છે" પરમારનો ચોદાલો
 આદરસત્કાર કર્યો પૃથ્વીરાજે દિલ્લી દહાવી મોકલ્યું કે, લીમની સામે
 હું સત્જીવ સાથે જાઉં છું રોમેશ્વરનો પુત્ર નીકળી ચાલ્યો—તે સત્જીવ પરમા
 રની સાથે તેને ઘેર જવાને તૈયાર થયો

લોભો લીમે જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે જાણે કાષ્ઠે તેને
 મુખ ઉપર ધા માચ્યો હોયની એમ તેને લાગ્યું તેણે પોતાના મનિયોને
 બોનાવીને તૈયાર થવાની આજ્ઞા કરી, તેણે લાલની નોનત વગાડી "જે
 કાષ્ઠા સિંહ ઉપર પડે છે, જે પૃથ્વી ધારણ કરનાર મહાધરને માથેથી મહિ
 લેવા ધારે છે, જે યમદૂતના પેટમાં પોતાનો હાથ ખોસે છે, તે જ આતુકના
 ખારવટિયાનું રક્ષણ કરવાને ઈચ્છે છે" લોભો લીમ જેવો આ પ્રમાણે બોલ્યો
 તેવો તે ચરે કરીને કાપ્યો પાટલથી તેણે કમળ અને સોરઠ સર્વ ઠેકાણે
 ચોમેર આજ્ઞાપત્ર લખી મોકલ્યા—ધૂળના વાદળાથી આકાશ છવાઈ ગયું ચારે
 બાજુએથી મોની મેના એન્ડી ઘઈ, ત્યાં ગિરનારનો ધણી આગ્યો, કંતારિયો
 લોહાણો પણ આગ્યો, પીરસેવ (અથવા પીરધવનગ) વાઘેનો, રામ પરમાર,
 પીરમનો ધણી, રાણીક જાનો, સોટો સારંગદેવ, ગગ કાબી, અમરસિંહ
 શેવડો પણ ત્યાં હાજર થયા હતા, જૈન મતેશ્વર ચાચિય પણ હતા લોભો
 લીમ આજુ આવી પહોંચ્યો ને ત્યાં તણુ ઠોક્યા, તેણે ચારે બાજુએ ગદ ધેરી
 લીધો પરમાર અને આતુકની સેનાએ સુદ મચાવ્યું ધણી દિવસ સુધી રણ
 સત્રામ ચાલ્યો, ઉવટે સત્જીવ અને જોત પાછા હાક્યા પણ જેવા લડતા તેઓ
 પાછા હાકતા ગયા તેમ ધરતીને લોહીથી લાનયોળ કમ્પતા ગયા લીમ આગળ
 ધસ્યો, તેણે અચળેશ્વરને જોયો, પરમાર મરધરતી લણી નાશી ગયા ને ગદ
 આતુકને માટે મૂકતા ગયા અને લીમ જ્યવત ઘઈ આંખુની ટોચ ઉપર ચઢ્યો.

આ સમયે રજપૂત રાજાઓના માથા ઉપર, તેમનો સામાન્ય રાત્ર
 શાહજુદીન ધોરી મેલની પેડે ગર્જના કરી રહ્યો હતો તેથી માહોમાહનો કળિયો
 પતી જવો જોઈતો હતો. શાહજુદીન કહે કે, 'આ ધરતી નથી હિન્દુની છે

નથી મેલેઅતી, પણ જે તરવારથી રાખી શકે તેની છે.” સોળા ભીમદેવની પાસે તેને સારી સલાહ આપે એવા કેટલાક સામંતો હતા. તેઓનું કહેવું બે તેણે સાંભળ્યું હોત તો હિન્દુસ્થાનની પડતી થાત નહિ અથવા એટલું બધું નહિ તો તેમ યવામાં વાર થાત; પણ સોળા ભીમે પોતાના નામનો મહિમા રાખીને ક્રોધના ક્હેવા ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. ખીરમના ગોહિલ સામંતે કહ્યું: “લડાઈ બંધ કરવી બેધમે, પરમારે કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી, સિદ્ધકટિ “(ક્રોધ) પાછી આપે એટલે પત્યું. માટે એ અર્થ સાધી લેવા વિષે આપણે “વિચાર કરવો બેધમે.” રાણીકે જાણે કહેવા લાગ્યો: “યુદ્ધની વેળાએ “યુદ્ધ સંબંધી જ વિચાર કરવા બેધમે, ખીજ વાત કશા કામની નહિ. આપણે “સાવધાની માત્ર એટલી જ રાખવી કે રાહની સાથે શત્રુતા બંધાય નહિ.” ખીરદેવ બાધેલો કહે: “ચૌહાણની સાથે આપણે પતાવી દેવું, અને એકઠા “મળીને મુલતાનના સામ્રાજ્યનું. યુદ્ધમાં એનો અંત આણવાથી આપણા “હાથમાં ધણો દેશ આવશે, અને આપણી કીર્તિ ધણી વધશે.” અમર-સિદ્ધ શેવડાએ ધીરે રહીને કાનમાં કહ્યું: “તમે કહે છે એ સર્વે વાત સાચી, પણ તે ભીમને ક્યારે નહિ.” જમે તે યાચ પણ કલહ છાડવો નહિ એવો નિશ્ચય કરીને રાજા પોતે તો બેઠો હતો. તે બોલ્યો:—“બે “કાંઈ રજપૂત એક વાર અપમાન સહન કરે તો પછી તે દરેક ઠપકાને પાત્ર “થાય છે; એક હજાર પાપનો દોષ તેને માથે બેસે છે; તે નરકમાં પડે છે તો “પછી તેને કાણુ તારે? રજપૂતના લાગ્યમાં તો જન્મમરણનો ફેરો પોતાની “તરવારથી ટાળવાનું લાગ્યું છે. હિન્દુઓમાં ચૌહાણ અને પરમાર બે મહોટા “થોદા ગણાય છે, માટે જ્યારે ચૌહાણ પાસેથી તેનો સર્વે કબજો છોડાવીશ “જ્યારે ઘેરી સામ્રાજ્યીય.” પછી સોળા ભીમ રાજા એ સંબંધમાં આકરા સોળાન ખાઈ બેઠો અને નાબત વગાડવાની આજ્ઞા આપી.

પછી ચૌહાણના ઉપર તો બે બાળુએથી હુલા થયા; ઘેરી અને ગુર્જરની વચ્ચે સામ્રાજ્યભૂમિની ઢોલના જેવી ગતિ થઈ. તેણે તેના હિન્દુરાત્ર સંબંધમાં ભવાની માતાને વીનવી:—“ઓ! દુર્ગા! જૈન ધર્મે સર્વ વસ્તુઓ “જાલી લીધી છે, તો એ ઘાતકિયોને તું જાલી લેજે. કાંઈ રાજપૂતને માન “આપતું નથી; સામંતોની સત્યતાનો નાશ થયો; બાં વેદની ધૂમ મચતી “હતી, અને ચંડીપાઠ થતા હતા ત્યાં જૈનની અપવિત્ર વાતો થાય છે. અહો! “આમુઝા! ખરૂં ધારણ કરીને મારું રક્ષણ કર; ઓ! કાળા! મહાપ્રલયના “સમયના યમદૂતનું રૂપ ધારણ કરીને આ જૈનોને ઝબે કર! ઓતું પાતકનો

“નાશ કરનાર ! દેવતાઓની રક્ષણુંદાર ! દૈત્યોની દમનાર ! તેઓને હતા
 “ન હતા કરી દે ! અને તારો જયજયકાર ચાઓ !” રાત્રિની વેળાએ ગૂઝ-
 રાતના લશ્કર ઉપર ચંદ્ર બારોટે બાંતે ચઢાઈ કરી, તેમાં ચાલુક્યની સેના
 કોટની પોંડે ઉભી રહી હતી, હાથિયો ચોમેર રાખ્યા હતા, અને જે જાલા-
 ઓએ બાંડેબંને હરાવીને કચ્છ અને પંચાળ લૂંટી લીધા હતા તે ઘોડે ચડી
 રક્ષક થયા હતા એટલું જતાં પણ દુર્ગોના પ્રતાપથી ચંદ્રની ઘણી નિત મૂર્છ.
 રાત્રિના ગડબડાટમાં ભીમના ચોદા મહિમાંહે કાપાકાપી કરવા લાગ્યા;
 અને અગર જે ભીમ પોંડે યુદ્ધમાં આગળ પડ્યો, અને તેને હાથી મરાયો,
 તથા તરવાર ટૂટી પડી મૂર્છ લારે કટારવતે ગોડોતર બનીને લગ્યો, તો પણ
 બારે નુકશાન વેળીને છેવટે તેને શાજા હઠવાની અગત્ય પડી.

પછી ભીમની દિલચાલ ઉપર નજર રાખવા ચૌહાણની ઘોડી ફાજ
 રહી તે ખીજ મોટી સેના સુલતાનની સામે લડવાને ચાલી, અને તેને પણ હરાવ્યો.

ભીમદેવનો કાકા સારંગદેવ મરણ પામ્યો ત્યારે તેને સાત કુંવર
 હતા,—પ્રતાપસિંહ, અરિસિંહ, ગોકુલદાસ, ગોવિંદ, હરિસિંહ, શ્યામ,
 અને ભગવાન. તેઓ પરાક્રમી ચરવીર હતા, અને રાણુ (અથવા રાણીક)
 કરીને સત્તાવાન બાલો હતા તેને ઠેર કચ્છો હતા. તેઓ ભીમદેવના ઉપર
 બાહારવટે નીકળ્યા હતા, પણ તેનું કારણ શું હશે તે જાણવામાં આવ્યું
 નથી. તેઓ યાદવનો દેશ લૂંટતા અને સૌરાષ્ટ્રના ડુંગરામાં રહેતા. છેવટે
 તેઓ એટલા બધા બળિયા થઈ પડ્યા, કે ભીમને આપોઆપ તેમના ઉપર
 ચઢવાની અગત્ય પડી. ભીમે એક નદીને કિનારે પડાવ નાંખ્યો હતો, ત્યાં
 એનો હાથી નદીમાં ન્હાતો હતો તેને મારી નાંખ્યો, અને તેના મ્હાવતને
 પણ પ્રતાપસિંહે અને અરિસિંહે ઠેર કચ્છો. આં પ્રમાણે ભીમદેવનું અપમાન
 કર્યું તથા તેને હાડોહાડ લાગી મૂર્છ અને આગળ તે માત્ર તેઓને ઝાકી
 લેવાના જ વિચાર કર્યો હતો, પણ હવે તો તેમને મારી નાંખવામાં હોય
 ગણવા લાગ્યો નહિ. ભીમનો આ મનસુબો સર્વે ભાષયોના જાણવામાં
 આવ્યો, ત્યારે ગૂઝરાત છોડી જવાની તેમને અગત્ય જણાઈ, અને તે
 પ્રમાણે તેઓ યુવાન પૃથ્વીરાજને આશ્રયે જઈ રહ્યા. પૃથ્વીરાજે તેઓનો આદર-
 સત્કાર કરી શિરપાવ કર્યા; તથા પટા કરી આપ્યા. એક સમયે પૃથ્વીરાજ
 ગાદિયે બિરાજમાન થયો હતો, અને નવા ચંદ્રની આસપાસ તારા ચક્રેચક્રે
 તેમ તેના સામંતો બિરાજેલા હતા, તેવામાં પ્રતાપ સોલંકી અને તેના ભાઈ-
 યોએ આવીને તેને નમન કર્યું. તે વેળાએ મહાભારત ઉપર વાત ચાલતી
 હતી, તથા ચૌહાણનાં પરાક્રમ જવાતાં હતાં, તેવામાં, ફૂલે છે કે, પ્રતાપસિંહે

મૂંછે હાથ નાંખ્યો તે પૃથ્વીરાજના કાકા કન્હ ચૌહાણના જોવામાં આવ્યું, એટલે એને તો ખરેખરી લાગી ગઈ અને તરવાર મ્હાતમાંથી ફેલાડીને પ્રતાપસિંહના શરીરના જે ભાગ કરી નાંખ્યા, એટલે તે મરડું થઈને પડ્યો. તે જોઈને અરિસિંહ અને તેના લાછપો ક્રોધાયમાન થઈ વેર લેવાને બિડ્યા. તેમનાં માણસો પણ અંદર ધસી આવ્યાં. પૃથ્વીરાજ ઉડીને મહેલમાં જતો રહ્યો. પછી રણમાં જેમ દવ બળે તેમ જુરસાથી મારામારી ચાલી; જેમ દીવા ઉપર ફૂંકાં ટૂટી પડે તેમ કન્હ ઉપર ચૌહાણિયો ટૂટી પડ્યા. એક પ્રહર સુધી તરવાર અને યમદન્ત અથવા જમખવાથી કાપાકાપી ચાલી. પ્રતાપનાં લાછપો એક પછી એક સ્વર્ગે ચાલ્યા અને સોમેશ્વરનાં લાઈ કન્હ દેવની પેઠે કાપતો ભોમના સાતે લાછપોને ઠેર કરીને જય પામ્યો ત્યારે તેનો કાપ શમ્યો.

પૃથ્વીરાજે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે કન્હના ઉપર ઢાપીને બોલ્યો: “તમે આમ શું કરવાને કર્યું? સર્વે ફરેશે કે ચૌહાણે ચાલુક્યોને “પોતાને ઘેર તેજા તે પછી ઠેર કર્યા.” અજમેર નગરમાં ત્રણ દિવસ સુધી હડતાલ પડી. ત્યાં ત્યાં અરે! અરે! ના અવાજ ઉઠવા લાગ્યા—રાજમાર્ગમાં લોહીની નીકા ચાલી. ચંદ બારેટ કાર્તિ ગાવા લાગ્યો:—“ધન્ય છે ચાલુક્ય! ધન્ય છે તારાં માતાપિતાને; તારા મનમાં નાસી જવાનો વિચાર સરખો પણ આવ્યો ન હતો.”

જેમ પવનથી સુગંધી પ્રસારે, તેમ દૂર દેશાવરોમાં એ વાત પ્રસરી. બીમદેવ ચાલુક્યના સાંભળવામાં આવ્યું કે સારંગના પુત્રોને ચૌહાણે ઠેર કર્યા; તેથી ‘તે શોક અને ક્રોધથી બળ્યોઝલ્યો થયો. વેર વાળવાનો પ્રસંગ મળે એટલા માટે તેણે ચૌહાણને લખ્યું તે ઉપરથી સામાસામી લડવાની વાત તેણે સ્વીકારી. એકદમ અજમેર ઉપર ચઢવા, બીમદેવ પોતાના પટાવતોને કહ્યું; પણ વીર પ્રધાને તેને સમજાવ્યો કે ચોમાસું ચાલે છે ત્યાંસુધી વિચાર મુંઝ રાખવો. બીમદેવે તેનું કહ્યું માન્યું, અને નિશ્ચય કર્યો કે શિયાળો ખેસતાં ચૌહાણ ઉપર ચઢવું. કાળ વીતી ગયો, અને ચાલુક્યનો ક્રોધ નરમ પડ્યો.

અહિંયાંથી ચંદ બારેટ ગુજરાત વિષે લખવાનું જવા દે છે, અને અનંગપાળ બદ્રિકાશ્રમમાં જઈને રહ્યો ત્યારે પૃથ્વીરાજ દિલ્હીની ગાદિયે કેવી રીતિયે બેઠા; એ સુવાન શરવીરે શાહજુહીન ઘોડીને કેટલીક વાર કેવી રીતે હરાવ્યો; કનોજના બળિયા રાજા જયચંદ્રને હરાવીને તેને વેરે પરણવાની હતી તે દેવગિરિની કુમારી શશિવતાને તે કેવી રીતે લઈ ગયો; અને રણપૂત

“કરે એવી મુદ્દાઓમાં ઉન્હાળામાં, શિયાળામાં, અને ચોમાસામાં મહા ઉમ
 “તપ અને કષ્ટ કરવાથી તપસ્વી લોકોને મુક્તિ મળે છે તે જ મુક્તિ શોધથી
 “એક ક્ષણમાં મળે છે.” આ પ્રમાણે લોકોને પોતાના ચોદાઓને પાણી ચડાવ્યું.
 અને બોલ્યો:—“જેમ ચંદ્રની સાથે રાહુ લડે* તેમ ચોદાણની સાથે આપણે.
 “યુદ્ધ મચાવીશું; જીવતરની આરા છોડીને આપણે લડીશું તો ધરતી હાથમાં
 “આવશે; સતી નિર્ભયપણે અક્ષત નાંખે છે તે પ્રમાણે જે પોતાને જીવ ઝોકાવે છે
 “તેને ધરતી મળે છે.” જેમ નદીમાં આવી મળનારાં બેળિયાં આદિથી નદી.
 ભરપૂર થાય છે, તેમ અહિં તદ્દિથી સેના એકઠી કરી. ચોદાઓ તેમ જ હાથી
 અને ઘોડા* પણ તેમાં બહુ હતા; ઘોડા તો બધે પાંખો વડે ઉડતા હોયની
 એવા દીસવા લાગ્યા. હાથિયોની ચીસ તે બધે પાણીને ઘોંધાટ, અથવા,
 ચોમાસામાં પૂવનથી વાદળાં એકઠાં થવે ગર્જના થાય તેના જેવી હતી. સાસ-
 ચોદાઓ આનંદભરેલા જણાતા હતા, અને સૂર્ય આથમતી વેળાએ સમુદ્ર
 રણિયામણો દેખાય છે તેવા તેઓ રણિયામણુ દેખાતા હતા; તેઓના મનમાં
 માલમતા કે ધર વિષેના વિચાર હતા જ નહિ, પણ ધ્વજના ઉપર તેઓનું લક્ષ-
 લાગી રહ્યું હતું. ક્ષિતિજમાંથી જેમ વાદળ ચઢી આવે છે, તેમ ચારે બાજુ-
 એથી ભયંકર સેના ધરી આવવા લાગી. ભીમને માથે છત્ર ધારણ થયું, તે
 યુદ્ધના ઝરાનું પાણી ખીવાને તરસ્યો થયો. ભયંકર દેખાવના બીલો સેનાને
 મોખરે થયા. તેઓ હાથમાં કામઠાં લઈને કાળજીના જેવા કાળા દેખાતા
 ચાલ્યા. તેમની પછવાડે હાથિયોની હાર ચાલી, તેમની ચીસથી જંગલ અને
 પર્વત ગાજી રહ્યા, તેમ જ તેઓના ઘંટના નાદ થવા લાગ્યા, અને તેમની
 સાંકળોના ખણખણાટ ઘર્ષ રહ્યા, જેમ ડુંગરા ને ડુંગરા ચાલતા હોય તેમ
 તેઓ દીસવા લાગ્યા. રસ્તે ચાલતાં તેઓએ ઝાડ તોડી પાડ્યાં, સારસની
 હારતી પેટે તેઓના દાંત ચઝચઝવા લાગ્યા, અને તેમના ચાલવાથી પૃથ્વી
 ધમધમી જવા લાગી. પછી દાલો બૂંધીને પાળા કતારબંધ ચાલ્યા. ચોદા
 બેઠને માણસોને શક ઉપજવા લાગ્યો કે આ દરિયો તો નથી ઉભરાઈ આવતો!
 સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાળ કંપવા લાગ્યા; આવો સેનાનો દબદબો દીસવા લાગ્યો.

સોમેશ્વરના દેશમાં સેના આવી પહોંચી, ત્યારે ત્યાંના રહેવાસિયો
 ધરબાર છોડીને નાશી ગયા; અને પછી દેશમાં લૂંટ ચાલી. પોતાની પ્રજા-
 નો બૂમ્રાટો સાંભળીને સોમ ઘોડે ચડ્યો, અને સતી જેમ પોતાના

* હિન્દુઓના પુરાણમાં એમ જ કે ચંદ્રને રાહુની સાથે લડવું પડે તેમાં
 રાહુ ચંદ્રને મઠી લે છે.

પતિની પછવાડે તૈયાર થાય તેમ તે તૈયાર થયો. કાષ્ઠ રૂપ પૃથ્વીરાજને તેણે દિલ્હીમાં રાખ્યો; અને સામેતોને પોતાની સાથે લીધા,—ખીચીરાવપ્રસન્ન, જામ યાદવ, દેવરાજ, ચતુઓનો સંહાર કરનાર ભાણુ ભાટી, ઉદીગબાહુ, બલિભદ્ર; અને કચમાશ પણ સોમની સાથે ચડ્યા. નાહી ધોખને, છટ્ટદેવની માળા ફેરવી તથા પુણ્યદાન કરીને, સવારના અજવાળાથી કમળ જેમ વિકાસીને પ્રસન્ન દેખાય તેમ ઉઘાડે કમળનેત્રે પ્રસન્ન દીસતો સેના ચલાવવાને તૈયાર થયો. (કન્હ) ચૌહાણ પણ સાથે ચડ્યો, અને જયસિંહદેવ જે લડાઈમાં પર્વતના જેવો અચળ હતો તે પણ સંગાથે ચાલ્યો. પૃથ્વી ડોલવા લાગી, કોપનાગ પણ ભારથી ગભરાવા લાગ્યો. આગુકથ પાસે ખીચી પહોંચ્યો એવા સમાચાર સાંભળી રાજાએ સાંભળ્યા; એટલે તેણે યુદ્ધનાં વાહિન વજડાવ્યાં. સોમની સેના જોઈને ચતુનાં હૃદય ભૂંસાં ધર્ષ ગયાં.

ખત્રે સેના યુદ્ધમાં જોડાઈ—સોમ યુદ્ધનો ઉત્સુક હતો, અને ભીમ તો યુદ્ધમાં કદિ પાછો જ હડ્યો ન હતો. પવનથી જેમ નવાં તંબાકુનાં પાંદડાં ખડખડે તેમ પોદ્દાની ઢાલો ખખડવા લાગી. કન્હે યુદ્ધનો પ્રારંભ કર્યો; તોબતો ગડગડી; તરવારો ખડખડી; ભયંકર મારામારી ચાલી; ત્રણ પ્રહર સુધી કન્હ ઉપર બાણ અને ખીજાં અસ્ત્રોનો વર્ષાદ વરસી રહ્યો. છેવટે ભીમની સેના પાછાં ડગલાં ભરીને નાઠી; એકું બળ કન્હે બતાવ્યું, અને તેની તરવાર વિજળીની પેઠે ઝણકા લેઈ રહી. ખરા પશુવાળાએને તેણે પકડ્યા અને પવન જેમ ઝાડને પટકી પાડે છે તેમ તેઓને તેણે ભૂમિ ઉપર પટકી પાડ્યા; ધણા ઘોડા, અશ્વાર વિનાના કરી નાંખ્યા; અને ચમરાજના દૂતોની ભૂખ મટાડીને ભીમની સેના આછી કરી નાંખી. હાથમાં ખખ્ખર લઈ આનંદથી નાચતી દેવિયો ભાં આવી અને તેઓની નાખતો ચડચડવા લાગી; અને માંસ-ભક્ષણ કરનારાંઓને આહાર મળવાથી તૃપ્તિ ધર્ષ.

સોમેશ્વર ચૌહાણ અને ભીમે ભયંકર યુદ્ધ મચાવ્યું, પૃથ્વી ઉપર ત્રાસ વરતાઈ ગયો, અને જાણે પર્વતની સાથે પર્વત ટીચાતા હોય એમ દીસવા લાગ્યું, મડદાં ઉપર મડદાં પડવા લાગ્યાં, લોહીની નદિયો બહેવા લાગી, અને પૃથ્વી જેમ વર્ષાદથી રસબસ ધર્ષ જાય તેમ લોહીથી તર ધર્ષ ધર્ષ યુદ્ધના મદદી. વિરોગાર્જિને ચોદ્દાઓ મરત પાણીવાળા શસ્ત્રોવડે લડવા લાગ્યા. પ્રાણની સાથે પ્રાણ મળી ગયા, એકે અપ્સરા વર વિનાની રહી નહિ. અને પક્ષના ધણા ધાયલ ગયા, પણ કાષ્ઠે રણક્ષેત્ર છાડ્યું નહિ, અથવા પીડ બતાવી નાહું નહિ. યાદવ જામ જાણે હવેલાં પૃથ્વીનો નાશ કરી નાંખશે, એમ પોતાના મિત્રોની જમણી બાણુએ ગાજી ઉઠ્યો; તેના સામે ખેંગાર,

પૃથ્વી ઉપર અગ્નિના લડકા સરખા થઈને આવ્યો; પ્રતિજ્ઞાની ધાટીમાં બને જણ સપડાઈ ગયા, અને જેમ બે ઉન્મત્ત સાંઠ લડે તેમ બને જણા લડ્યા. તેઓએ હાથિયોને મારી પાડ્યા, તે કાળા પર્વતમાંથી જેમ લોહીનાં બહેળિયાં બહેતાં હોય એવા દીસવા લાગ્યા. દેવ અને દૈત્ય તથા પાતાલના નાગ તેઓને જોઈને આનંદ પામવા લાગ્યા. અને આકાશમાંથી ફૂલનો વર્ષાદ વરસવા લાગ્યો.

ક્રાપ્તી બાલુએ ઘોળા હાથી ઉપર બેસીને બલિલદ્ર લડવા લાગ્યો, તેના ઘોડા પણ ઘોળા હતા, ઘંટમાળા અને ઘટના નાદ ભારે થતા હતા.

સૌમેશ્વર ભતે આગળ ધધ્યો; અને ન્યારે સુચકુન્દ^૧ પોતાની ઊંઘ-માંથી જાગી ઉઠ્યો ત્યારે તેની જેવી આંખો થઈ હતી તેવી આંખો થયેલી એવો ગૂજરાતનો ધણી તેણે જોયો. બૃહસ્પતિ અને શુકની લડાઈમાં મંત્ર ઉછળતા હોય, તેમ બને રાજાઓની વચ્ચે બાણ ફાડવા લાગ્યાં. દેશના રક્ષક બને રાજા હતા; બને જનપતિ હતા; બનેએ કવચ ધારણ કરેલાં હતાં; બનેના સુખ આગળ રાજડંકા થતા હતા; બને ધણા પદવાન હતા; બને જણા હિન્દુઓનાં સીમાચિહ્નરૂપ હતા; અને બને જણા ક્ષત્રિય પુત્રો હતા. ચોમાસાની

૧ કૃષ્ણે કંઈને મરી નાખ્યો ત્યારે કંઈને સસરા જરાસંઘ કરીને હતો તેણે કૃષ્ણને મથુરામાંથી ફરારી મૂકવાને ધણા પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમાં તેણે કંઈ વળું નહિ, ત્યારે તે પોતાની સાથે હાજયવનને લઈ આવ્યો. તેણે કૃષ્ણને નસાવ્યા અને તે સોમઠ માંદેલા ગિરનાર ઉપર નાથી ગયા ત્યાં તેમની પધવાડે ધાયો. ત્યાં સુચકુન્દ રાજા લખતો હતો. તેણે ઋષિઓને સાથે અસાધારણ પ્રયત્ન કરીને તેઓને મસત કર્યા હતા. પછી વિશ્રામ લેવાને તે સૂતો હતો તેને ઋષિઓએ એવું વરદાન આપ્યું હતું કે તારી બધામાંથી કોઈ તને ખસેલ પહોંચાડીને જ્યાંડશે નહિ. જો જ્યાંડશે તો તે તારી આંખની નવાગાથી બળીને ખાખ થઈ જશે. કૃષ્ણે ત્યાં આવીને સુચકુન્દના સારીર ઉપર પીતામ્બર ઝાલાવ્યું. પછી હાજયવન ત્યાં આવ્યો તેણે પેલા સૂતેલા રાજાને કૃષ્ણ તરફી એક લાત મારી અને તેના સારીર ઉપરનું પીતામ્બર ખેંચી લીધું; તેથી સુચકુન્દ જાગી ઉઠ્યો અને આંખ ઉધાડીને હાજયવનના સામું એવું કે તે બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. ત્યાર પછી કૃષ્ણે સુચકુન્દને એવું વરદાન આપ્યું કે હું કરીને એક વાર જન્મ ધારણ કરીને મારી સારી સેવા બજાવીશ, અને પછી હું મુક્ત થઈશ. એમ-સામરના બાવનમા અઢવાયમાં આ વાત છે. ગૂજરાતમાં એમ માનવામાં આવે છે કે હુનાગઢમાં નરસિંહ મેલેલા ક્ષિ થઈ ગયો તે જ એ સુચકુન્દનો અવતાર. નરસિંહ મેલેલા વડનગરો નાગર હતો. અને મહાદેવની ભક્તિ છોડીને સ્ત્રીપુષ્પની ભક્તિ કરનાર તે એ સત્તાવાન નાતનો પ્રથમ પુરુષ જ હતો. એને ગાંઠ એને પળાં દુઃખ સોસવાં થયાં છે. તે પાંચસે વર્ષ ઉપર થઈ ગયો હોવાય છે અને તેની કવિતા ગૂજરાતી બા-પામાં ધણી લોકપ્રિય થઈ પડી છે.

કાળી અને તોફાનની રાત્રિએ પર્વતો ઉપર ફવ બળતો દેખાય છે તેમ રણુક્ષેત્ર દેખાતું હતું. રણુવાદિત્ર વડે મહાદેવ પોતાના ધ્યાનમાધી બાગી ઉડ્યા, અને નાચતા કૂદતા બહુ આનંદ પામીને પોતાની રૂઢમાગામા માથા પરોવાને તૈયાર થયા. નારદ પણ આનંદિત થયા અપ્સરાઓ પણ વિમાનમા બેસીને આકાશમા એક બીબા સાથે કળિયા કરવા લાગી. યક્ષ અને ગાંધર્વ પણ આ ચમત્કારિક દેખાવ જોઈને ગાલરા બની ગયા, અને તેમણે બળ્યુ કે હવે દુનિયાનો ક્ષય થવાની વેળા આવી જે ચોદાઓ આ રણુયાત્રામા પળા તેઓ પૈકું પામ્યા. સોમેશ્વર ચૌદાણુ, ખરો ચોદો, રણુસગ્રામમા પળો તેના સામનોએ બળ્યુ કે સૌર્યથી લડતા, લોહીનોદાણુ થઈને તે ખરેખરો પક્ષો અને તેની પછવાડે તેઓમાના કેટલાક આ જગતમાથી મુક્ત થવાને પમા ભારતમાજેવુ રણુક્ષેત્ર યર્ષ પડ્યું હતું તેવું આ ધનચેર રણુક્ષેત્ર યર્ષ પડ્યું. સોમેશ, મોમેશ પાસે જઈ પહોંચ્યા અને તેવું તરીર જે તત્ત્વોનું બન્યું હતું તે તત્ત્વોમા ભળી ગયું. સોમે હાથ ચાનતો બધ કચ્ચો જ્યજ્યના અવાજ પૃથ્વી ઉપર ગાછ રજા અને દેવતાઓ “હાય! હાય!” ના પોકાર મારવા લાગ્યા, કેમકે સોમેશ્વરે સ્વર્ગ સપાદન કરી લઈને તેઓને વિદ્ય કર્યું.

પૃથ્વીરાજે લગાઈના સમાચાર બળ્યા, એને પોતાની બાકી રહેલી મેના તેણે પાછી બોલાવી લીધી, પોતાના બાપને સાર તેણે મેળ દીધા કર્યા, ખાર દિવસ અને રાત્રિ તે ભોંય સૂઈ રહ્યો, તે આખા દિવસમા માત્ર એક જ વાર ખાધું ના ખાધું કરવા લાગ્યો. પોતાની સ્ત્રિપોના સસર્ગથી દૂર રહેવા લાગ્યો. બાહ્યોને દાનદક્ષિણા એવી આપી કે એના જેવી બીબા કાઢ્યે તેના આખા જીવનમા થઈને આપી દોષ અથવા હવે પડી તે આપે તેના કગતા પણ વધી ગઈ. ઊંચી જાતના ઓઢા ઓરાડીને શિંગડા તથા મોનાના બગાર પેહેરાવીને આઠ હજાર માનોનું દાન કર્યું. બાકીના સોળ દાન પણ તેણે આપ્યા. પડી પોતાના બાપનું વેર વાળ્યા વિના પાછડી બાધવી નહિ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. “આતુમ્ય સોમને ચારીને એના આતરડામાથી ‘મારા પિતાને ફહાડી લઈશ જે પોતાના પિતાનું વેર વાળતો નથી તેને ‘ધિક્કાર છે,’ એવું તે વારે વારે બોલવા લાગ્યો ક્રોધે કરીને તેની આખોર

૧ આ વગેરે બીજી પાછળ ગયેલી યેથી વાતનો ખુવાસો આ પુસ્તકની સમાપ્તિમા મકરલુમાથી મળશે.

૨ કિંમ જોનનું નાટક સોસપિયરે શરૂ છે તેના ૪ થા અગ્રમા બીબા પ્રવેશમા લખ્યું છે કે—“હાઈ જિયાઠ અને લાડ સાવિસગરી જેમોની આખો નવા મકરલો અગ્રિના જેવી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી તેઓને મેં દોડા.”

લાલચોળ થઈ ગઈ અને તે ખરેખરે ક્રાપ્યો. તેણે વેર લેવાની પોતાની ઇચ્છા પૂરી પાડવા સારૂ સેના તૈયાર કરી, પણ ગાદીનો અભિષેક થયા પછી લડાઈ કરવા જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે જે આહાઓ રાજાઓની રીતભાત, ધર્મની રીતભાત, હોમહવનાદિ ખીજી ક્રિયાઓના જાણુ હતા, તથા ધ્વજની પેડે, પાપ નિવારણ કરવાનું જાણુતા હતા, તથા જૂત, અવિધ્ય અને વર્તમાનના જાણુ હતા તેઓને બોલાવ્યા. સોમેશને માટે સારી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની અને ખસિ આપવાની ભલાકાલેલી ક્રિયાઓ ચાલવા લાગી. ખીજા દેશમાં જઈને લડાઈ કરવા જતાં જય પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે રાજાએ જાન કર્યાં. આ આદર્ સહિત તેણે હજાર હજાર મહોરો અને હજાર હજાર રૂપિયા આપ્યા. નિગમયોધ આમળ જ્યાં યુધિષ્ઠિરને અભિષેક થયો હતો ત્યાં પૃથ્વીરાજને રાજ્યાભિષેક થયો. જિયો પવિત્ર ગીત ગાવા લાગી. તે મુખાક્ષિયોને ગળે ફૂલના હાર સોઢી રજા હતા, તેઓનાં સુખ ચન્દ્રના જેવાં કાન્તિમાન હતાં, તેઓના અવાજ કાપલના જેવા હતા. “જય! જય! પૃથ્વીરાજ!” એવો અવાજ ગાજી રહ્યો. અને ઈન્દ્રને સ્વર્ગપુરીમાં અભિષેક થતો હોય એમ દીસવા લાગ્યું. ઈચ્છનીનું વસ્ત્ર તેના વસ્ત્ર સાથે ગંધાયું; તેઓ ખત્રે ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રાણી જેવાં શોભવા લાગ્યાં. પોતાના સામંતોને તેણે ધન, હાથી, રથ, અને ઘોડા આપ્યા. દરબારી લોકોએ પણ રાજાને બેઠ કરી. કન્હ ચૌહાણે હાથી આપ્યો; પૃથ્વીરાજને તેણે પ્રથમ રાજતિલક કર્યું; પછી નિર્ઝર રાઠોડે કર્યું, અને ત્યાર પછી સર્વ સામંતોએ કર્યું. ચન્દ્રની પછવાડે સૂર્યનાં કિરણ પ્રકાશે છે તેમ મહાવીર, અને જેણે સુલતાનને પકડીને છૂટે! મૂક્યો હતો એવા પૃથ્વીરાજના ઉપર ચંમર થવા લાગ્યું. તેના માથા ઉપર સોનાના હાંડાનું છત્ર ધારણ થયું. હોમહવનથી નડતા મહત્તી શાન્તિ થઈ. સર્વ પ્રજાએ માન આપ્યું, અને મહોત્સવ થઈ રહ્યો.

પૃથ્વીરાજના હૃદયમાં લીમ નિરંતર સાલવા લાગ્યો; શત્રુના મરણ વિના તેનો અગ્નિ સરખો કાપ શાન્ત પડ્યો નહિ. તે પોતાના સામંતોની વચ્ચે વારે વારે કલાં કરીતો:—“લીમે સોમેશ્વરને માર્યો, હરિ! હરિ!” પરમારે તેને બહુ સમજાવ્યું કહ્યું:—“તમે તમારા પિતાને વારંતે શોક કરશો નહિ, જેનું શરીર તરવારની ધારથી કપાય છે તેની કીર્તિ પ્રસરીને “સુર લોકમાં જાય છે—ક્ષત્રિયનો એ જ ખરો ધર્મ છે.” સિંધ પરમાર બોલ્યો:—“મારૂં કહ્યું ગાનો તો મૂળરાત ઉત્તજ કરો, કે જેથી સોમેશ “સ્વર્ગમાં રજા રજા રાજી થાય;” સુલતાન સરખો તમારા નામથી ધ્રુજ “જય છે તો ચાલુખનાં શા ભાર છે.” પૃથ્વીરાજ બોલ્યો:—“સ્નાન કરીને એ

“પિતૃદાન દેતી વેળાએ સોમન ખાધા છે કે, મારે મારા પિતાનું વૈર લેવું.
 “હું ભીમને કેદ કરીશ સારે એની પાસે હું સોમેશ માગીશ; હું યોગિની,
 “વીર, અને વૈતાલને આનંદ પામવા સરખું કરીશ.” એમ કહી પછી પૃથ્વી-
 રાજ સૂતો. સૂર્ય ઉદય થતાં યોદ્ધાઓ એકઠા થયા. રાજાએ કન્દ ચૌદાણને
 તેડાવ્યો; તે દરબારમાં આવી પહોંચ્યો એટલે સભા હાથ જોડી ઉભી થઈ,
 કેમકે કન્દને “નરવ્યાધ”નું પદ મળ્યું હતું. તે સાંકળેલા અને રાત્રિવસ
 આંખે પાટો બાંધેલા વજ્રચરીરના સિંહના જેવા હતા. પછી જામ યાદવ
 આવ્યો, બીલીમદ્ર આવ્યો; જેની સેવા ધણી રાજ કરતા હતા એવો કુરંભ
 દેવ પણ આવ્યો; ચંદ પુંડીર આવ્યો; અતતાય ચૌદાણ, જે ભીમપાંડવના
 જેવા હતા તે આવ્યો; લડાઈની વેળાએ અગ્નિ જેવા લંગરીરાય આવ્યો;
 પારકા દેશનો વિજય કરી લેનાર ગોવિંદરાવ ગેલોત આવ્યો; ત્હાના મ્હોટા
 સર્વે સામંતો આવ્યા, અને રાજસભામાં બેઠા. કૃપાણુ દુર્મદિવી જેને પ્રસન્ન હતી
 એવો વરદાયા ચંદ પણ આવ્યો. પછી સર્વેને પૃથ્વીરાજ કહેવા લાગ્યોઃ
 “મારા પિતાનું વૈર લેવું છે, માટે ચાલો; આપણે સેના તૈયાર કરો, ગૂજરાતના
 “રાજા સાથે યુદ્ધ મચાવિયે અને ચાલુક્યનું મૂળ ક્ષોડી નાંખિયે. સોમેશ્વરને
 “જિતીને ભીમે પોતાના દાદાડા પૂરા બચ્યા છે. સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી શોધી
 “શોધીને પણ મારે આપુકા વંશનો નાશ કરવો છે. ગમે તેવા ધાડા અર-
 “ણ્યમાં તે બરાઈ પેઠા હશે તો પણ તે મારે તોડી પાડવું છે. જોહું એ પ્રકારે ના
 “કઈ તો બ્રાહ્મણોએ માઈ નામ પૃથ્વીરાજ ખોદું પાતું છે એમ જાણવું.”
 પૃથ્વીરાજનું કહેલું સર્વે સામંતોએ માન્ય કયું અને “મુદૂર્ત જોધને નીકળિયે
 “તો આપણા કામનો જય થાય” એમ કહીને જોશી મહારાજને તેડું મોકલ્યું.
 મહારાજ આવ્યા, અને મુદૂર્ત જોધને બોલ્યાઃ-“જો આ ચોધડિયામાં
 “નીકળો તો નિઃસંશય જય થાય.” જગલ્યોતિ જોશી, રાજાને હિંમત
 આપીને બોલ્યોઃ “આ ચોધડિયું ધણું જુ શુભ છે; મહારાજનો જય થશે,
 “અને વૈર વાળી શકારો, એવું લાભ આવ્યું છે. આ પહે આપના મનમાં
 “જે કરવાનું ઈચ્છું હશે તે પૂર્ણ થશે. શત્રુના ગ્રહ વાંકા છે, જે તે દેવ
 “હોય તો પણ જયે નહિ. માટે ભીમને આપ બાંધશો અને ગૂજરાત
 “જિતશો, હું પ્રતિગાપૂર્વક કહું છું કે, આવો સારો યોગ છતાં, કાર્ય પૂર્ણ
 “થાય નહિ તો જોતિષ શાસ્ત્ર સીખવવાનું કામ મારે હવે પછી કરું
 “નહિ.” જગલ્યોતિનું આવું બોલવું સાંભળીને પૃથ્વીરાજ બહુ રાજ થયો.

પૃથ્વીરાજે પોતાની સેના એકઠી કરી; અને નિશ્ચય કરેલે ચોધડિયે

નેપત વગડાવી. તે નગર ખ્હાર સેના લઈ ચાલ્યો; અને ન્યાં વિશાળ ઝાડ હતાં અને બળવાન જગ્યા હતી ત્યાં મેલાણુ કર્યું.

દેવદેવોએ જયજયના નાદ કર્યા! સવાર યર્ધ એટલે સામ્ભરમાં સર્વે દિશાએથી સેના આવી એકઠી મળી, અને ચૌહાણની ચોગરદમ આવીને પડી. લડાઈનાં ગીત ગવાવા લાગ્યાં; પાંચ પ્રકારનાં વાદ્યના નાદ થયા લાગ્યા. પૃથ્વીરાજ સેના લઈને ગૂજરાતનો નાસ કરવા ચઢ્યો. ભીમના હેરકાએ જઈને તેને સમાચાર કહ્યા કે યુદ્ધશીલ ચૌહાણ ચોસઠ હજાર થોદા લઈને ચઢ્યો છે, અને સમુદ્રનાં મોર્ગની પેઠે એની સેના ધસતી આવે છે. વળી, પૃથ્વીરાજે જે બાધા રાખેલી તથા કંઠા તથા ગોવિંદરાયે મહાદેવના ઉપર જળ મૂકીને પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે સર્વે સમાચાર નિવેદન કર્યા અને બોલ્યો: “અહો મહારાજ! આપણે પણ ત્યારે “એઓને તરવારથી મળવાને તૈયારી કરવા માંડિયે.”

ભીમ ધણે કોધાયમાન થયો, તેનું અંગ સ્પર્શી કંપવા લાગ્યું, તેની આંખો લાલચોળ ગઈ યર્ધ, અને તેણે રાજમંત્રિયોને બોલાવીને લડાઈને માટે તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપી. પ્રગણે પ્રગણે આજ્ઞા પહોંચી. ધણે રાજાએ ચઢી આવ્યા; બે હજાર માણસ તેણે ઘોડા ઉપર ચઢીને ધનુષ્યબાણ અને શસ્ત્રઅઝ સજીને આવ્યા; કઞ્ઞમાંથી* ત્રણ હજાર અથાર પાખરિયા ઘોડાથી આવ્યા; સોરઠમાંથી પંદરસેં આવ્યા; કદિ નિશાન ચૂકે નહિ એવા કાકરેજથી કેળી આવ્યા. સદા યુદ્ધના ઉત્સુક અને કદિ લડાઈમાં ખીંદ દે નહિ એવા ઝાલાવાડથી ઝાલા આવ્યા; જેનું ચડતું સાંભળીને આખો દેશ નાશી નામ એવો કાવાનો નાકક મુચકુંડ પણ આવ્યો; રાત્રિદિવસ જેના શત્રુને જંપ વળે નહિ એવો કાઠિયાવાડનો કાઠી રાજ આવ્યો; ખીર્ન પ્રગણમાંથી ન્હાની મહોટી અગણિત ગૂજરાતની સેના એકઠી યર્ધ.

સામ્ભરના હેરકે પૃથ્વીરાજને કહ્યું: “સમુદ્રની પેઠે મર્ગના કરતી “આણુકની સેના તેવાજે યર્ધ છે. ગણી શકાય નહિ એટલા એક લાખ લડવૈયા “છે; એક હજાર હાથી છે, તે હું મારી નજરે જોઈને આવ્યો.” તે સાંભળી પૃથ્વીરાજ બોલ્યો: “જો ભીમ લડાઈમાં મારા સામે આવે છે તો ઉન્દાળામાં “વાપુના આશ્રયથી વન બાળી મૂકે છે તેમ હું તેનો અને તેના વંશનો નાશ “કરીશ અને હું ભીમને ચીરી નાંખીને તેનાં આંતરડાંમાંથી મારા પિતાને “કાઢાડી લઈશ. જો એમ કહું તો જ માફ નામ પૃથ્વીરાજ ખરું.”

* કઞ્ઞના જામ રાયધણિયે આ લશ્કર મોકલ્યું હતું. ર. ઉ.

સાજ પડવા આવી, પછી જ્યાં તેઓ ઊભા હતા ત્યાં જ આગળ તંત્ર ખડા કરાવ્યા, સર્વે જમ્યા ને કાઈ પાસે ને કાઈ જરા આવે એ પ્રમાણે સૂતા. કથમાશ તરવાર બાંધીને રાજાની પાસે સૂતા અને જેમ ચિત્ત, મોહ પમાડનાર સજ્જમને વશ થઈ જાય છે તેમ સર્વે જીવને વશ થઈ ગયા. કન્હ પણુ રાજાની પાસે જ હતો, આશુપતિ જેત અને સલખ, ધુંડીર અને દાહીમ, આમુડ, હુમીર, ચરવીર કુરભ, સારગ, પાહાડ તુંવાર, લોહાણો, લગી રાજા સર્વે ત્યાં હતા જ્યારે એક પ્રહર રાત્રિ બાકી રહી ત્યારે શિકાર પગવાડે લાગવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો સામતોના મન ખાટા થયા, તેઓ કહેવા લાગ્યા કે કાઈ જીવણુ પ્રાણી અહિં જણાવુ નથી તેથી આપણું કામ અરડે ચડશે નહિ આણુ બોલતા વાત જ એક જનાવરનો શબ્દ સભળાયો ત્યારે કહ્યો બોલ્યો - “સાભળો હવે પછી જે નીપજવાણુ છે તે વિષે આ ‘પ્રાણિ’નો અગમ સૂચના કરે છે કાલે સવારે મહાભારત યુદ્ધ થશે” સર્વે સામતો આશ્ચર્ય પામીને કહેવા લાગ્યા “સવારમાં તે યુદ્ધ ક્યાંથી થશે ?” કન્હ બોલ્યો “સોમેશ્વરનું મરણ થતા પહેલાં જેવા ચિહ્ન થયા હતા તેવા જ “ચિહ્ન ભીમ સળધી યાય છે માટે જો રાજા આ શકુનનો લાભ લઈને ‘યુદ્ધ મચાવે તો યમહૂત પણ એના સામા થઈ શકે નહિ’

આ પ્રમાણે વાતો કરતા સૂર્યોદય થયો, પોદ્ધાઓએ નારાયણને નમસ્કાર કર્યા, અને જેમ કમળ પ્રકુલિત યાય છે તેમ સૂર્યને જોઈને તેઓના મન પ્રકુલિત થયા આ વેળાએ એક બીજા શકુન થયા ને ત્યાર પછી તરત જ ત્રીજા થયા તે ઉપરથી સામતો કહેવા લાગ્યા કે આજે નક્કી એક પ્રહરની માફ લયકર યુદ્ધ થશે પૃથ્વીરાજ કહે ‘શકુન જોવાની અગત્ય નથી શૂરવીરને લડાઈને! ‘દિવસ એ ઉત્સવનો દિવસ છે. માણસ જીવણુ હોય કે મુવેહું હોય પણ ‘તિનો આત્મા આપણા જોવામાં આવતો નથી કીર્તિ પણ આવે છે ને ‘જાય છે, એવી દેવની કૃતિ છે જે હારશે તે દુર્યોધનનું પદ પામશે અને ‘જે જિતશે તે પાંડવનું પદ પામશે માટે શકુનનો વિચાર કરશો મા આપણે ‘સોયના એક અગ્ર જેટલી જગ્યા છોડવાના નથી આપણે ભારતના જેવું ‘યુદ્ધ મચાવીશું શકુનનો કાઈ પાર નથી તેઓ યાય ને જાય છે માટે ‘આપણે તો આગળ ધપો”

રાજાની આજ્ઞા ઉપરથી સામતોએ યુદ્ધના પોકાર અહિં તહિં ઉઠાવી મૂક્યા તેમાં ભેરી તોળતો, રણસિંઘાના યુદ્ધમય અવાજ, વાદિત અને બીજાના નાદ થયા લાગ્યા ઘટ અને હાથીની ડોકની સામ્યોનો અણખણાટ થયા લાગ્યો, ઘોડા ખોખારવા લાગ્યા અને સર્વે એના ઉપરી મુખને મુકામ

તેઓ પાટણ દેશનો નાશ કરતા, પૃથ્વી ઉપર ખરતા તારા પડે તેમ, શત્રુ ઉપર દૂરી પડવા ચાલ્યા સર્વ મળીને ચોસઠ હજાર ગણતરીમાં હતા, શેષ નાગ પશુ તેના ભારથી અકળાઈ ગયો. પૃથ્વીરાજને ચમર ઢળાતું હતું; રાજજત્ર તેના સગા (કાકા) કન્હને માથે ધરાયું હતું. કન્હને વ્યૂહગચક કરાવીને સેનાને અગ્ર ભાગે રાખ્યો, તેની પછવાડે પૃથ્વીરાજ જાતે રહ્યો, તેની પછવાડે નિર્દર રાય રહ્યો, અને તેની પછવાડે પરમાર રહ્યો જેમ જોશી જન્મેતરી ઉકેલતો આગળ જાય છે તેમ મેલાણે મેલાણુ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેઓ તેમના શુભતરનો ભાવ પછવાડે ચૂકતા ગયા. ચૌહાણ શરવીર, જેના હાથ દેવની હાથ જેવા, અને જે શત્રુનો ત્રાસ તે આગળ ચાલ્યો.

ભીમદેવના દેશમાં કાચ બ્યાપી ગયો, અને જગત તથા ન્હાના ગામ-કામાથી, શિકારના પક્ષિયો ટોળે મળીને ભીડી જાય તેમ લોક નાશી જવા લાગ્યા, ગરદ ઉડવાથી માર્ગ છવાઈ ગયા, નદીના પૂરની પેઠે સેના આગળ ચાલી, ઘોડા ધીમે ધીમે ચાલતા સારસ જેવા હીસવા લાગ્યા, અને દોડમાં ચલાવતા હરિણની પેઠે જંગલો મારતા ચાલ્યા, બાના, તરવારો, ખરછિયો સૂર્યથી ઝગઝગવા લાગી વેર વાળવાનો પ્રસથ મેળવવા સાડ પૃથ્વીરાજે અદ્ધ ખારોટને ભીમની પાસે મોકલ્યો. અદ્ધ પોતાની સાથે જાળ, નીસરણી, ડાદાળી, દીવો, અકુશ અને ત્રિશુલ લઈને ગૂજરાતની રાજધાનીમાં જઈ પહોંચ્યો અને ભોળા ભીમના દરબારમાં ગયો, લેહા ચમત્કાર જોવાને એકઠા થયા. અદ્ધે ભીમને કહ્યું કે સામ્રાટ રાજા આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે ભીમ બોલ્યો. “ઓ ભાટ! આ વસ્તુઓ તું શા માટે લાન્ધો છે તે મટપટ ‘કહી દે’”, અદ્ધે ઉત્તર આપ્યો કે, પૃથ્વીરાજ કહે છે “જે તમે પાણીમાં “પેસશો તો આ જાળ વડે તમને ઝાલીશું, આકાશમાં જશો તો આ નીસરણીથી, પાતાળમાં જશો તો કાદાળાથી, અધારમાં પેશી જશો તો “આ દીવાથી શોધી ઝાનીશું, આ અકુશ વડે તમને વસ કરી લઈશું, ને “આ ત્રિશુલ વડે તમને પૂરા કરીશું જે જે દેશમાં સૂર ઉગતો હશે તે તે “દેશમાં તમે જશો તો તે તે દેશમાં પૃથ્વીરાજ તમારી પછવાડે પડશે.”

આતુ સાબળી ભીમ બોલ્યો. “હું ભીમ જે બ્દીરાજે તેના ભૂકા “ફહાડી નાખુ અને સુદમાં જેનાથી સર્વ માનુસ ડરી જાય એવો બચકર “હું મોટે ચક્ષુ ચક્ષુ જોન નહિ, પણ નમ્ર થા અને આગળ થી નીપળ્યું હતું તે દિવસ સવાર.”

અદ્ધે બોલ્યો. “ઉદર કદાપિ કાર્ધવાર નિનાડી ઉપર જિત મેગવે? ગીધ “પશી કદાપિ ખવિત હસના માયા ઉપર ચનનાટ કરે? હરિણ કદાપિ લગા-

“ઈમા સિંહની ખરાબરી કરી શકે ? સાપની સાથે લડતા દેડકું કદાપિ જ્ય
 “પામે ?—એ સર્વે વાત કદાપિ દૈવી યોજનાથી બને, પણ એવું સદા નીપજે
 “છે એમ ધારવું નહિ. પૂર્વત ઉપર છવાઈ ગયેલા ઝરણુને આળીને બરમ
 “કરતાર અગ્નિની સાથે દીવાનો મુકાબલો થઈ શકે ?”

લીમ બોલ્યો—“ભાટના છોકરા શબ્દો વતે લડે, દેલ માળો વતે લડે,
 “અથવા ભાઇયો વારસાનો ભાગ વેહેતી લેતાં મુક્તિવેથી લડે, પણ મોમે-
 “શ્વરવાળો આ કળિયો તો મરણ સાથે લડવાનો છે. જા, તારા સામ્બર
 “રાખને કહે કે તારા બ્હીવરાવ્યા બ્હીકણ હોય તે બ્હી જાય.”

આનો ઉત્તર સામળીને ચંદ બારોડ જરા ગભરાઈને ઉઠી ઉઠી થયો,
 અને રાપથી તેની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. તે ઝડપટ પૃથ્વીરાજ પાસે
 આગ્યો અને તેને પાણી ચડાવાના વિચારથી જે જે બન્યું હતું તે યથાસ્થિત
 કહી સમજાવ્યું, અને બોલ્યો. “ભોજો લીમ કહે છે કે, ચૂતેલા સાપ
 “ઉપર દેડકું ફરીને પછી જાગતાં તેની જેવી વસે આપ તેવી વડે તમારી હું
 “કરવાનો છું, ગૂજરાતનો ધણી તો ચતુરગી મેના લઈને ચડે છે. મેં આવતા
 “આવતા સર્વ જોયું. મેં તમારી તરફથી જે કહેવા જેવું હતું તે કહ્યું પણ
 “તે ઉપર રાખએ કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ. મેં તેને દીઠા જાણ, કાઢાળી સર્વે
 “બતાવ્યું તેણે પૂછ્યું કે આનો ભેદ શો છે ? કુશળ પ્રધાન કમમાશને
 “તારી સાથે કેમ મોકલ્યો નથી ? અથવા આમુરારા કે કુશળ કન્હને
 “મોકલવા જોઈતા હતા. સામ્બરનો ધણી પોતે ચાલ્યો ચાલ્યો શા
 “માટે આગ્યો નહિ ?” વળી લીમ બોલ્યો. “મેં ધણી વાર લડાઇયો
 “મારીને ગૂજરાતને માટે જ્ય મેળવ્યો છે. તેં જેવા રાજા જિત્યા છે તેવો
 “મને ગણીશ નહિ. સામ્બર રાજા જેવા તો મેં હજારોને કાલ કરી
 “નાખ્યા છે. આ સર્વે સાલણીને પછી મેં લીમને કહ્યું કે ચૌદાણ ચતુરગી
 “સેના લઈને ચલો છે.”

પૃથ્વીરાજે નિર્દર રાખને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે તેને હાથે
 ખાલીને કહ્યું : “આ સર્વે મોઢામા તમે મુખ્ય છો ; તમે અસખ જાતના
 “છો, અને તમારા પૂર્વજે જેવા શરવીર હતા તેવા તમે છો. જો તમારી
 “સાથે દેવ અથવા દેવદૂત લડે તો પણ તમે તેને વશ કરી દેશો એવા છો.
 “પાન્ડુપુત્રના જેટલું તમે સુદૃઢ મા બળ બતાવો છો આ જગત ઉપર પ્રીતિ
 “તમે રાખરો નહિ, પણ સ્વર્ગનો માત્ર વિચાર રાખી તમારા સામતો સાથે
 “એક ચિત્ત થઈને લડજો.”

નિર્દર રાખે ઉત્તર આપ્યો. “આપણા સામતો સહુને ધાસની પેઠે કાપી

“નાખે એવા છે. અહો! પૃથ્વીરાજ! આપ સ્મરણ રાખો કે આપ પોતે
 “દાનવ વચના છો. આપના બળવડે જ આપના યોદ્ધાઓ બળિયા છે.
 “કન્હ બાધ્યાવસ્થામાં, સુવાવસ્થામાં અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ પુદ્ગને વિષે
 “આનંદ પામતો આવ્યો છે. જે સેનાની સામે તે લડે છે તેના ચૂરચૂરા
 “કરી નાંખે છે,—તે મહાપદ્ધારી, જેને જગત નરબાધ કહે છે એવા
 “ભીમનો તે અવતાર છે.”

પૃથ્વીરાજે નિર્ડરનું આવું બાવલું સાંભળીને પોતાની કાટમાં મોતીની
 એક અમુદ્ય માળા હતી તે કહાડીને તેને તુષ્ટિદાનમાં આપી તે તેની
 ડોકમાં સૂર્યની પછવાડે ગંગા વિદાયવી દેખાય એમ દેખાવા લાગી. પછી
 મહા શરવીર નિર્ડર રાહોડે નોખત વગડાવી. નોખતના નાદથી વીર મુરઘે
 જેમ એકઠા થાય તેમ સેના પણ એકઠી થઈ. જેમ તારામાં ધ્રુવ શોભે
 તેમ તે વીર પુરુષોમાં શોભી રહ્યો.

કન્હને પૃથ્વીરાજે પોતાનો રાજધોડો અર્પણ કર્યો અને તેના ઉપર તેને
 આગ્રહથી બેસાર્યો. કન્હ બોલ્યો “અહો! રણપતિ! હજી સુધી કે સોમશ્વરના
 “શત્રુને માર્યો નથી, તેમ જ મારા શરીરમાંથી હસને રમી જવાનો રસ્તો કરી
 “આપ્યો નથી તેથી મને ધિક્કાર છે.”

પૃથ્વીરાજે ઉત્તર આપ્યો —“કાર્ધ એક વેળાએ મુગ્રીવ પોતાના બળથી
 “પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરી શક્યો ન હતો, કાર્ધ એક વેળાએ દુર્યોધન પણ
 “કર્ણનું રક્ષણ કરી શક્યો ન હતો, કાર્ધ એક વેળાએ શ્રીરામે પોતે વનમાં
 “સીતા બાંધ, કાર્ધ એક વેળાએ પાંડવ સરખા પણ ક્રૌંપદીના ચીર રખાવી
 “શક્યા નહિ. અહો! કન્હ! એવા બનાવ માટે દુ ખી યશો નહિ, હું તમને
 “મારા ઇષ્ટ દેવ સરખા ગણું છું જેમ મોરની આખો બોધને સાપ ત્રાસી
 “નય છે તેમ તમારી આખતો કોપાગ્નિ બોધને સત્તુ ત્રાસી જશે.”

પૃથ્વીરાજ આ પ્રમાણે નિર્ડર અને કન્હને માન આપતો હતો તેવામાં
 તેને સમાચાર મળ્યા કે ભીમ જારે સેના વધને પાસે આવી પહોંચ્યો છે
 જેમ ઊડેડેડો સર્પ કાપાયમાન થાય, અથવા સિંહને ખીજરીને તેને બાંધ-
 માંથી જગાડશામાં આવે, અથવા ઉન્હાળામાં અગ્નિની એક ચિનગારીથી
 આગ્નિ વનનું વન સળગી ઉઠે તેમ ભીમ કાપથી પ્રસ્થાવિત થયો. તેણે જે
 સામળ્યુ હતું તે પોતાના યોદ્ધાઓને એકઠા કરીને કહી સભાગળ્યુ તે
 સામળીને સર્વે, જગતનો ત્યાગ કરનારા યોગિયોના જેવા દેખાવા લાગ્યા
 અને મેના એક બીજની સન્મુખ આવી ગઈ જગરા છૂટવા માગ્યા, અગ્નિ

બાણ આકાશમાં ઉડી રહ્યાં. બંને બાલુએથી અશ્વારોની અડમઅડ થઈ ગઈ, અને સામસામે તરવારો ચાલી.

ભીમે પોતાની સેનાની એવી વ્યૂહરચના કરી હતી કે, તે ભેદીને યંત્રનાથી નગર નર્ઈ ખોંચાય નહિ; તેમ જ ચૌદાણની દાર પણ દૂરે એવી ન હતી. યુદ્ધ ચાલ્યું; કેટલાકના સાંગોથી લેંચા નીકળી ગયા; કેટલાકનાં તરવારોથી ડીંગડાં નીકળી ગયાં, “મારો! મારો!” ના પોકાર ચાલી રહ્યા; કેટલાક મહત્તી પેટે બાયમબાયા આવી પડ્યા; કેટલાકના સરીરમાં ઘટ્ટને બાણ આરપાર નીકળી ચાલ્યાં. શિવ અને કાળી આનંદ પામ્યાં; કાળિયે લોહીનોહાણુ ઘમેલા-ઓનું લોહી પીધું; અને શિવે રૂઢમાળામાં માયાં પડેવવા માંડ્યાં. ઉચ્છિષ્ટ માંસને બદલે શિદ્ધ પશ્વિયો મનુષ્યમાંસ તોડી ખાવા લાગ્યા; જેમ મ્હોટા નગરના ધોરી માર્ગ બીડથી ખીચોખીચ ભરાઈ જાય છે તેમ સ્વર્ગનો માર્ગ ન્યાં જનારા-ઓથી ખીચોખીચ થઈ રહ્યો. યોદ્ધાઓ લૂટ કરી, દેવું આપી રણમુકત થયા,

મેઘમાંથી જેમ વિજળી ઝળુકે તેમ કંઠની તરવાર ઝળુકા લઈ રહી. એક બાલુએ કંઠ ચૌદાણ અને બીજા બાલુએ સારંગ મકવાણે. બંને જણા ખરા શરવીર સિંહની પેટે લગ્યા. તેઓએ તરવારો ચલાવિયો. સારંગે રણ વાળ્યું અને કંઠની જિત થઈ. હાથીની પેડે ગર્જના કરી રહેલા શરવીરોની વચમાં મકવાણ રાજ પડ્યો. પૃથ્વીરાજના સુભટોએ ટિકિયારી કરી; યત્ર તેથી ત્રાશી ગયા; યોગિયો તપશ્વયો કરીને યાદી જાય છે ત્યારે તેઓને જે સ્થાન મળે તે સ્થાન એક લાણુ વારમાં શરવીરોએ મેળવ્યું. જેમ પરજા-યાની ફરકાર કરવીમાં આવતી નથી તેમ માલમતાને તુચ્છ ગણીને તેઓ લડાઈમાં દૂરી પડ્યા. તેઓએ ખરેખરી તરવાર ચલાવી; અને એક બીજાના ઉપર આવી ગયા. તેઓ એક મુક્તિ જ ઈચ્છતા હતા; શ્રવતરને માત્ર સ્વમવત સમજતા હતા. “આજ રાત્રે આપણે મરવું, કાલે સવારે શું નીપજશે તેની કેને ખબર છે?” પૂવનથી આગ પ્રસરે તેમ જુસ્સાથી લડાઈ ચાલી.

યોદ્ધાઓએ જાણ્યું કે આપણી કીર્તિ રહેશે; તરવારની ધારથી કપાઈ જતું સરીર રૂપી પાંજરું હવે આત્મારૂપી હંસને ફરીને પૂરી ચૂક-નાઈ નથી. જ્યારે હંસ ઉડી જશે ત્યારે પાંજરું કશા કલ્પનું નથી. લડાઈ અતિશય જુસ્સાથી ચાલી. ચાણસેનાં મસ્તક ઉપર તરવારો સાલવા લાગી. કેટલાંક કવચ અને કેટલાંક પટાણુ કપાઈ ગયાં. બીરોએને લા વામતાં તેઓ અરે! અરે! ના પોકાર મારવા લાગ્યા; પણ તેઓની ધૂમે નોખતોના નાદ આગળ દબાઈ જતી હતી. પૃથ્વીરાજ ચાળાચા! ચાળાચા! કહી

પોતાના ચોદાઓને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યો. સાગ્રમતી નદી ગૂજરાતમાં બે છે તે એ કાઠે લોહીથી બેવા લાગી. અને તેના પ્રવાહમાં હાથિયો, ઘોડા, ને માણસ તણાવા લાગ્યાં. ફરીને વળી લડાઈમાં વાદિત વાગવા લાગ્યાં; અર્ધા પ્રહર સુધી તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું; હવામાં ભમરાની પેઠે બાણ હમહમાટ કરવા લાગ્યા; ચૌહાણના ધણુ યોદ્ધા મરાયા; આણકપની ધણી હારે. હાથિયોની પેઠે રણમાં પડી.

આ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજે પોતાના પિતાનું વેર વાળ્યું. દેવે હાથમાં ખાલા લઈને મંત્ર બોલ્યા; હિંસ્ર પ્રાણિયોએ તેમની બૂખ તૃપ્ત કરી; યોદ્ધાઓનાં શરીર લાલચોળ પુષ્પવાન ઝાડના વન જેવાં દેખાવા લાગ્યાં. પૃથ્વીરાજે કાપીને પોતાના ઘોડો મારી મૂક્યો; તેની ખરીની પડધીથી પૃથ્વી ધૂળવા લાગી, જેમ પીપળાનાં શાંદડાં પવનથી ધૂણી જાય તેમ શત્રુની હાર ડગમગવા લાગી; બાણથી આકાશ એવું તો જવાઈ ગયું કે પક્ષિયોને ઉડવાને પણ માર્ગ મળવા માંજો નહિ; અંધકર યુદ્ધ મચ્યું. યોદ્ધાઓના એક ખીળ ઉપર ધા પડવા લાગ્યા, તે જાણે લોહારની એરણુ ઉપર ધાણુ પડતા હોય એમ દીસવા લાગ્યું; આ યુદ્ધમાં જે સામંતો પશ્ચા તે જ છળ્યા. છેવટે આણકપની સેના સ્વર્ગમાં જવાનો માર્ગ છોડીને પાછી નાહી. દેવ અને દાનવો બોલી ઉઠ્યા: “જે ક્ષત્રિય સૂર્યને માર્ગ બેદીને સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે તેને ધન્ય છે.” ઘોડા ખોખારવા લાગ્યા; તરવારો ખડખડવા લાગી; સુલેટો રાજના સોગન દબને એક જીનને ચર ચડાવા લાગ્યા. વામને જ્યારે ત્રણ ડગલાં ભરયાં ત્યારે એક જગત જિત્યા, પણ યોદ્ધાઓ માત્ર એક જ ડગલું આગળ ભરવાથી ત્રણે જગતમાં વીરોની સાથે રુદ્ર જેમ રમે છે તેમ તેઓ નાચવા લાગ્યા. જેમ આણકપની સેનાની હાર દૃઢવા લાગી તેમ ચૌહાણની હાર બળિષ્ઠ થવા લાગી; ધણુએક યોદ્ધા ધવાઈને પશ્ચા ખરા, તથાપિ ધ્રુવના તારાની પેઠે સેના અચળ મર્ધ રહી. જેમ ઘડી ડોહવાની ઝાલર ઉપર મોગરીનો માર પડે તેમ તેમના ઉપર ધાને વર્ષાદ વરસી રહ્યો, તથાપિ તેમની હારો ડગમગી નહિ તે જોઈ ચૌહાણ બોલી ઉઠ્યો કે આજે હું મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ, અને ગૂજરાતની ધરતીને રંગપો આપીશ. ભીમને તેણે કહ્યું: “હવે તું બચવાનો નથી; સ્વર્ગમાં જ્યાં “સોમ બેઠો છે ત્યાં હું આજે તને મોકલીશ.” કન્હે પોતાના રાજાની પછવાડે રહીને તેને હિમત આપી. સાચ્ચ રાજાએ ભીમના ઉપર ધા કર્યા; જ્યાં પુનર્જન્મનું બંધન હતું તેના ઉપર તરવાર ફરી વળી. સ્વર્ગમાં દેવતા જય-જયના પોકાર કરી રહ્યા. ભીમદેવ પડ્યો. જેવો ધપકારો થયો કે શંભુએ

પોતાના નેત્ર ઉપાશા. અપ્સરઓ લેવાને આગળ ધસી આવી, વિજયી પૃથ્વીરાજના ઉપર સ્વર્ગમાથી પુષ્પનો વર્ષાદ થયો અને ભીમદેવ વિમાનમાં બેસીને દેવલોકમાં ગયો.

આનંદ બરધા પામે વાદિત્રના નાદ થવા લાગ્યા, ભાટચારણ પૃથ્વી રાજના વખાણ ગાવા લાગ્યા તેનો રાષ ઉતરી ગયો, તેણે ધાયન થયેનાને ઉત્કાળ્યા એ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજે પોતાના પિતાનું વેર લીધું રાત્રિ મઢી અને તે જ જગ્યાએ થોડા વાસો રહ્યા ૭ સામંતો બહુ સખ્ત ધવાયા હતા તેઓની સારવાર કરી સવાર થઈ કમળ ખીનવા લાગ્યા, સૂર્યોદયથી ચન્દ્ર અને તારા ઝાખા પડવા લાગ્યા, દેવાવધના દરવાજા ઉલખા, ચોર, ચંદોર અને કુટિત ચતુરા તેમની મેળે સતાર્થ પેઠા પૂજના સ્થાનમાં રાખ નાદ થવા લાગ્યા પથિડો પથે ચાલવા લાગ્યા, સર્વ ઝાડ ઉપર પક્ષિઓ ઢનોલ ઢગવા લાગ્યા સામંતો પૃથ્વીરાજને પામે પડ્યા, ઘણા એક થોડાઓ દેવનોક પામ્યા, ભીમ રાજા મારપો ગયો, પૃથ્વીરાજની કીર્તિ પ્રસરી, જમિભાર ઓઠો થયો, પદરમે ઘોડા માત્યા ગયા પાયસે હાથી, અને પાય હજાર પાગા પડ્યા

અહ બારોડ પૃથ્વીરાજના અને સુભગના વખાણ ગાવા લાગ્યો ?
‘આ જીવતર સ્વમવત છે જે નજરે દેખિયે છિયે તેનો નાશ થવાનો છે, માટે જે મામત પોતાના ધણીનો સ્વામિભક્ત છે તેને ધન્ય છે, અને જે વેળાએ સ્વર્ગને આપનારો પથ લે છે તેને પણ ધન્ય છે”

પૃથ્વીરાજે જવપત્ર લખાનું અને પત્રી પોતે દિ હી લણી આવતો ધયો, સાજની વેળાએ પોતાના થોડાઓ સહિત તે નગરમાં પેદાં એ પ્રમાણે તેણે પોતાના પિતાનું વેર લીધું

ઉપર પ્રમાણે અ. બારોડ વર્ણન લખે છે પણ બીજા ઇતિહાસ ઉપ રથી જણાય છે કે સુસનમાનોની સાથે લડતા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની હાર થઈને તે માર્યો ગયો ત્યારે ભીમ જીવતો હતો તથા ત્યાર પત્રી તેના જિતનારા સુસનમાનની સાથે લડતા તેનો પણ પૃથ્વીરાજના જેવો જ મોગ પ્રતિજ્ઞા થયો હતો

મહમ્મદ શાહજુહીન મોરિયે ગૂજરાત લેવાને મિથ્યા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યાર પછી આ. વર્ષ (ઈ. સ. ૧૧૮૬ માં), દગાથી પોતે લાહોરનો ધણી ચર્ પન્નો અને સુનતાન ખુશર મનેકને તથા કુટુબને ઢેહ કરીને જયુરસ્તાન મો લી દીધા પત્રી કેટલાક દિવસ વિત્યે તે સર્વને મારી નાખ્યા એમ્મે મહ

મ્હૂના વંશનો સંપૂર્ણ નાશ થવાથી સર્વ રાજ્ય ગજનવી વંશને બદલે ગોરી વંશના હાથમાં ગયું.

હિન્દુસ્થાનના રજપૂત રાજાઓ ઉપર વાદળ દૂટી પડવાનું હતું, અને તેની નિશાની ઘાબલ ગૂજરાત ઉપર બે હજી થયા હતા તે એક ચેતવણી રૂપી સંપાદા હતા, તે હવે ખરેખર દૂટી પડવાનો સમય આવ્યો. સોમનાથનો નાશ થયાંને વચ્ચે ઘણાં વર્ષ વહી ગયાં હતાં તેથી મુસલમાનની શક્તિ સિદ્ધ થઈ હતી, તથાપિ, તેનો ભોગ યઈ પડનારાઓએ, જાય અનુભવ મળ્યા છતાં, તેની સામે અટકાવ કરી રાખવાને કાંઈ પણ ચેતવણી લીધી નહિ એટલું જ નહિ, પણ બાતુઘાતી લડાઈએ કરીને ઉલટા તેને આવી ધોંચવાને રસ્તો ઉઘારી આપ્યો. ગૂજરાત અને માળવા, દિલ્હી, સામ્બર અને કુનોજ, માંહોમાંહે કબ્જા કરીને નિર્ભય યઈ ગયાં હતાં, અને માંહો-માંહુની એકખીજના ઉપર જિત અને હાર થવાને લીધે એકખીજના મનમાં ઝેર વસી ગયાં હતા તેનો સ્થાયી પરિણામ માત્ર એ જ થયો કે ખરા અંતઃ-કરણનો એકસંપ થવાની વેળા કદિ આવી નહિ.

સ્થાનેશ્વર અને કુનોલની વચ્ચે તિરૌરી આગળ મહમદ ગોરીના પહેલા હુલ્લાની સામે પૃથ્વીરાજે ઉત્કૃષ્ટ રીતે ટક્કર ઝીલી, (ઇ. સ. ૧૧૬૧) અને

૧ આપણા ભવામા આવ્યું કે જેસલમેરનો લાંબા ધિનિસય મ્હોટા સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રી બેદે પાડ્યો હતો. અણહિલવારની એ રાજકુમારીને પેટ તેને લોભ-દેવ કરીને એક પુત્ર હતો તે પોતાના જાપના મરાણ પછી લોહરવાની માદીએ બેઠો; તેને લઠાડી મૂકવાને તેનો કાકો જેસલ અચલ કર્યાં કરતો હતો, પણ પાંચસે લોહાડી રજપૂતો લોભદેવનો ટકાવ કરી રહ્યા હતા. જેસલમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, “આ સમયે, અણહિલવાડનો રાજ, તાતારથી આવેલા ત્યાના રાજની ફોજ સાથે વારે વારે લડાઈમાં મર્યો હતો. તે ઉપરથી જેસલ પોતાની મતલબ પાર પાડવા સાર તાતારના રાજ સાથે મળી જઈને અણહિલવાડ ઉપર દલ્હી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, “કેમકે એમ કડવાયી જ માત્ર સોલંકી રજપૂતો હતા. સામે થવાને લોભદેવને મૂળેને “જય એમ હતું. જેસલ પોતાના એક સગા સુબટ સાથે, જસે અસ્વારો સહિત ખેંચવડ “બહી ચાલી નીકળ્યો, ત્યાં ગોહના રાજાએ કુટુબા રાજાને જિતીને પોતાનું ચાર્ણ મૂક્યું “દતું તે તેને મળ્યો; તેની સાથે તે સિન્ધની માલ્વીન રાજધાની અલોરમાં ગયા “ત્યાં તેણે પોતાના વિચાર જખાવી દીધા અને તે રાજ સાથે નિમકદલાલ રહેવાના “સોગત ખાઇને પોતાના બત્રીજ પાસેથી દેરા ખૂંચી લેવા સાર ફોજ લીધી. લોહર-વાને ધેરા પાડ્યો અને તેનું રક્ષણ કરતાં લોભદેવ મરાવો. રહેવાથી લેણો બે દિવસ “પોતાની માલમિલકત લઈ જવ ત્યાર પછી ત્રીજે દિવસે ગોહની ફોજ લૂંટ કરે એવો “પરવાનો મળ્યો. પછી લોહરના લૂંટીને ઠરીમખાન લૂંટ લઈને બહાર જવા નીકળ્યો.”

દિલ્હીના રાજપ્રતિનિધિ (સુબા) આમુંડરાજની સદાયતાથી તેણે મુસલમાનોની પૂરેપૂરી હાર કરી. ત્યાર પછી બે વર્ષે (ઇ. સ. ૧૧૯૩), ફરીને લડાઈ થઈ તે વેળાએ દૈવે હાથબદ્ધો કર્યો. ખન્ને સેના સરસ્વતીના કિનારા ઉપર મળી અને ધણી વાર સુધી લડાઈ ચાલી તેમાં સત્તુની કુશળ વ્યૂહરચનાથી રજપૂતો ટકર ઝીલી શકે નહિ એવા થઈ ગયા હતા તેવામાં, સૂર્ય અસ્ત પામવા આવ્યો તે વેળાએ, બાર હજાર વીણી રૂહાડેલા કવચધારી અશ્વારો સ્થિત મહમ્મદ ગોરિયે જાતે હથેલો કર્યો તેથી હિન્દુની સેનાનો કચ્ચરધાણુ વળી ગયો. આમુંડ મરણ્યો, અને ચીંહાણની વિશાળ સેના “એક વાર ડગમગી એટલે મોટી ઇમારતની પેઠે, એકદમ ધસી પડીને પોતાના જ” ખંડેરમાં સમાઈ ગઈ.” શરવીર પૃથ્વીરાજને પકડી પાડીને ત્યાં જ પૂરો કર્યો, પછી મહમ્મદ ગોરી જાતે અજમેર ગયો અને ત્યાં ધાતકી રીતે કલ્લ કરવાનું કામ ચલાવ્યું, ત્યાર પછી ગજનવી પાછાં જતાં રસ્તામાં દેશ છુંટતો અને નાશ કરતો ચાલ્યો. હિન્દુસ્થાનમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મલેક કુતુબુદ્દીનને પછવાડે મૂકતો ગયો, તેણે મિરતનો કિલ્લો અને યોમિનિપુર રાજનગર એ બે લઈ લીધાં. પછી જતે દિવસે પોતાના ધણીના મરણ પછી ગાદીઉપર બેસીને દિલ્હીમાં શુલામ પંથની સ્થાપના કરી.

બીજે વર્ષે (ઇ. સ. ૧૧૯૪માં) મહમ્મદ ગોરિયે હિન્દુસ્થાનમાં પાછાં આવીને યમુના નદીના કિનારા ઉપર જમચંદને હરાવીને કનોજ અને કાશી લીધાં; અને ત્યાંનાં એક હજાર દેવાલયોમાંથી મૂર્તિઓ લાગી નાંખીને નિમાજ પઢવાની મરજી દોરી દીધી. રાઠોડ રાજાએ, હિન્દુને પસંદ પડે એટું, પવિત્ર નદીમાં બૂડી જઈને, મરણ પ્રાપ્ત કરી લીધું. અદ્ભુત કનોજ શહેર હિન્દુ-ઓનું કહેવાતું બંધ થઈ ગયું, પણ તેમ ચાલતાં ધણાં વર્ષે થયાં નહિ એટલામાં તો કુદૈવ થયેલા રાજાના પૌત્રાએ^૧ સોડાકનો વાવટો તેના ઉપર ફરીને ચડાવ્યો અને ત્યાર પછી ત્યાંથી લઈ જઈને મદ્ર દેશમાં જોધપુરનાર^૨ કિલ્લા ઉપર રાખ્યો. ત્યાં તેણે નિર્ભયપણે કુતુબુદ્દીનના રાજ્યનો નાશ થતો જોયેલ.

મુસલમાનના હાતાનો પ્રહાર ખમવાનો હવે ગૂંજરાતનો વારો આવ્યો. “ઇ. સ. ૧૧૯૪ માં કુતુબુદ્દીન પોતાનું લશ્કર લઈને ગૂંજરાત પ્રાન્તની “રાજધાની નેહરવાલા (અમ્બુદિલવાલા) ઉપર ચડ્યો, તેમાં સીમદેવને હરાવીને પોતાના ધણીને પ્રથમ તેણે વીતાડ્યું હતું તેવું પૂરેપૂરું પેર લીધું. તે

૧ રથોજ અને સેતરામ; જુઓ પૃષ્ઠ ૭૨ ની ટીપ ૨. ઉ.

૨ જોધપુરનો કિલ્લો તો પછીથી બધાયો છે, પણ એ પંચમી હાલ રાજ્યધાની જોધપુર હોવાથી એમ લખાયું છે.

“કેટલાક દિવસ સુધી દ્રવ્યવાન ગુજરાત દેરા હુંટવા મંડી મથો, પણ ગજ-
“ નવીથી આસા આવ્યા પ્રમાણે તે છોડીને તેને તાળડતોળ દિલ્લી જવું પશું.”

ખીને ઠેકાણે એનો એ જ સુસલમાન ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, કુતુ-
મુદીને અણહિલપુરમાં આવીને ડાવણી નાંખી એટલે ભીમદેવનો સેનાપતિ
જીવણરાય ત્યાંથી નાશી ગયો; પણ તેની પછવાડે લાગલી જ દોડ કરવાથી
ફોજ લગલગ યધ યધ એટલે જીવણરાય સામે યધને લશ્કો તેમાં તે માર્યો
ગયો તેથી તેની ફોજ નાસેકું લીધું. આ હારના સમાચાર ભીમદેવે જાણ્યા
એટલે પેતાના રાજ્યમાંથી તે નાશી ગયો.

કુતુમુદીનની જિત યધ, તથાપિ ગૂજરાતમાં તેનો જાણ કબ્જે યધ ગયે!
નહતો; અને કદાપિ ભીમદેવને હાર ખાઈને નાસવું પશું તો પણ તેની સત્તા
કાંઈ ઓછી યધ યધ નહતી. એ વર્ષ પછી, અથવા ઈ. સ. ૧૧૬૬ માં
એ જ અન્યકાર લખે છે: “નાગોરનો રાજા, નેહરવાલાનો રાજા, અને
“ ખીજા કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ તે દેશ માંહેલા મેર જાતના લોકો સાથે
“ એકસંપ કરીને સુસલમાના પાસેથી અજમેર ખુચી લેવાને વિચાર કરે
“ એવા સમાચાર કુતુમુદીનને મળ્યા. આ વેળાએ તેનું લશ્કર તેના પ્રાન્તમાં
“ વિખરાઈ ગયું હતું તેથી દિલ્લીમાં તેની પાસે જેટલું હાજર હતું તેટલું લખને
“ ને બની શકે તો નેહરવાલાની ફોજ મળી જતાં અટકાવવાને માટે પોતે
“ પિંડે ચઢ્યો; પણ તેનું કાંઈ આશુ નહિ. લડાઈમાં થોડા ઉપરથી તેકેટલીક
“ વાર પડી ગયો, અને તેને છ ઘા વાળ્યા તો પણ તે તેના સદાના ધીર-
“ પણાથી લશ્કો, પણ પછી તેના માણસો તેને પાલખીમાં બાંધીને બળાત્કાર-
“ થી રણસેનમાંથી અજમેર લઈ ગયા.”

“ મેર લોકો આ જિતથી બહુ રાજી થયા, અને ગૂજરાતની ફોજ સાથે
“ મળી જઈને અજમેર આગળ જઈને અડાવીને બેઠા. એ વાત ગજનવીમાં
“ રાજાના જણવામાં આવી એટલે કુતુમુદીનને છોડાવાને બળવાન ફોજ
“ મોકલી. આશ્રય આવી પહોંચતાં સુધી તે અજમેર રાખી રહ્યો અને
“ શત્રુઓએ તેને ઘેરા બાંધ્યો. કુતુમુદીનને ધા વાળ્યા હતા તે રહી ગયા
“ એટલે ઘેરા બાંધીને બેઠેલી ફોજ પછવાડે નેહરવાલા સુધી દોડ કરી, અને
“ રસ્તે જતાં બાલી અને નાદોલના કિલ્લા લીધા. પછી તેને એવા સમાચાર
“ મળ્યા કે વાલિન અને દારાનજ, નેહરવાલાના રાજા સાથે મળી જઈને
“ સિરોહી પ્રાન્તમાં આશુમદ પામે ડાવણી કરીને ગૂજરાતમાં જવાના માર્ગ
“ રોકી બેઠેલા છે. કુતુમુદીનને રસ્તાની દરકતો અને જમ્યાના બાધ નશા,
“ તો પણ તેઓના ઉપર હલ્લો કર્યો; કહે છે કે આ પ્રસંગે શત્રુનાં સુમારે

“પચાસ હજાર કરતા પણ વધારે માણસ રણુમા પચા, તે વિના વીસ
 ‘ દળરને કેદ કરી લીધા નિત કરી લેનારાઓના હાથમાં બારે લૂટ આવી
 ‘ પત્રી પોતાની રોજને થોડોક ચાક ખાવા દીધા પત્રી કુતુબુદ્દીને ગૂંજ
 “ગતનો રસ્તો પકડો તે દેશનો તેણે નાશ કરી નાખ્યો, તેમાં કાઈ તેના
 “મામુ થયુ નહિ, ને નેહરવાવા પોતાને સ્વાધીન કરી લઈ એ સરદારને
 “બળવાન કિલ્લેદાર સહિત ત્યા મૂક્યો. પછી અજમેર થઈને તે દિલ્લી
 “ગયો અને ગાજનીના રાજને રાજ, સોનું અને કેટલાક સુનામ મોકલી દીધા.”

ફેરિસ્તાના લખ્યા પ્રમાણે પંચમા વચના ધારાવર્ષ અને પ્રહ્લાદનદેવ
 અણહિલવાડના ખડિયા રાજ હતા તેમને સ્વાધીન ચંદ્રાવતી અને આણ
 એ બન્ને હતા કુમારપાળના વારામા યજ્ઞોધવળ થઈ ગયો છે એવું આગળ
 નખવામા આબુ ૩ તેના તેઓ કુવર હતા ન્હાના કુવર પ્રહ્લાદનને વિ
 ઉપર લખેલા સંખમા એમ લખ્યું છે કે ઓગૂર્જર દેશનો રાજા જે હનુજ,
 સુસનમાન હતો કરનારનો કદો યતુ હતો તેના તે બસવાન રક્ષક હતો
 આણુ પર્વત ઉપર બીજે લેખ છે તેમા પ્રહ્લાદનદેવ, તે વેળાએ યુવરાજ
 હતો એમ લખ્યું છે, કેમકે ધારાવર્ષનો પુત્ર મોમસિંહ તે વેળાએ
 જન્મ્યો ન હતો.

મહમૂદ ગોરી સન ૧૨૦૫ મા મરણ પામ્યો ત્યારથી કુતુબુદ્દીન ઈલ્તુક
 પાંચ વર્ષે મરણ પામ્યો ત્યા સુધી દિલ્લીના પાલ્યાહ તરીકે તેણે રાજ્ય કર્યું
 બીજા લીમદેવના રાજ્ય સનધી બીજી કાઈ લખવા જેવું નથી તે ૧૨૧૫મા
 મરણ પામ્યો તે પોતે મૂયરાજના આનુકંપ વચમાનો છેલ્લો રાજા હતો
 કુતુબુદ્દીને અણહિલવાડમા સુસનમાન કિલ્લેદાર મૂક્યા હતા તે કદાપિ પાઠા
 જોનાવી લીધા હશે, અથવા રહેતા રહેતા તેઓનો નાશ થઈ ગયો હશે
 કેમકે તેઓ ત્યા રહ્યા હોય એવું બીજે કાઈ ઠેકાણે લખેલું જોવામા આવતું
 નથી અને લીમદેવના મરણ પછી પચાસ વર્ષે દિલ્લીમા ગ્યાસુદ્દીન ઘુન
 ઘુન રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ફેરિસ્તા લખે છે કે, ગૂંજરાત અને માળવા
 આ તો જે કુતુબુદ્દીને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધા હતા પણ ત્યાર પછી
 તેઓએ સુસનમાનોનું જીસર કાઢાડી નાખ્યું હતું તે રાજ્યો ઉપર ચડાઈ
 કરવાની તેના પ્રધાનોએ તેને સલાહ આપી પણ તેના રાજ્યની ઉત્તર
 દિશાના તાતારના મોગોની બીકને લીધે ગ્યાસુદ્દીનને તે પ્રમાણે ત્યમન
 રાને બની આ યુ નહિ

તેરમા સંક્રાંતી સમાપ્તિ થતા સુધી અણહિલવાડ સુસનમાનોના સ્વા
 નીનમા થયું ન હતું પણ તે પછી અણહિલવી બીજી જે ગૂંજરાતના

ખેડુતોને ખૂનીને નામે જાણીતો થઈ પડ્યો છે તેના સાહસિક હાથ નીચે તે આવી પડ્યું.

ભાષાન્તરકર્તાની ટીપ.

ખીન્ન ભીમદેવના ઉપર ઘણી આપત્તિઓ આવી તેથી તે નબળો પડી ગયેલો જણાય છે. આ વાતને કીર્તિકૈમુદી ઉપરથી ટેકો મળે છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાં લખ્યું છે કે, જળવાન મંત્રિઓ અને માંડલિક રાજ-ઓએ રહેતાં રહેતાં તે બાળરાજાનું રાજ્ય બેઠેલી લીધું. વળી સુદૃઢ સંકીર્તનમાં લખ્યું છે કે:—

સતતચિત્તદાનક્ષીનમિશેષજ્ઞી રિતસિત્તરુચિકીર્તિભીમમૃમિશ્રુજંગઃ ॥

ઘલકલ્પલિતમૂર્તિમંદહો મંદૈદેશચિરદ્યુષ્ણપચિત્તચિન્તા ચાંતચિત્તાંતરોઽમૃત્ ॥ ૧૦॥

નિરંતર ધણું દાન આપવાથી જેની સમગ્ર લક્ષ્મી ક્ષીણ થયેલી છે, અને અતિ શ્વેત કાંતિવાળી છે કીર્તિ જેની અને માંડલિક રાજાઓએ જેનું શૂ-ભિર્મડળ બળે કરીને લીધું છે એવો ભીમ ભૂમિપતિ લાંબા સમયથી આમ થયેલી ચિંતાવડે ઘેરાયેલા ચિત્તવાળો થયો.

સંવત ૧૨૮૦ ના પૌષ શુદ્ધ ૩ બોમવારનું તામ્રપત્ર ડા. બ્રહ્મહરની યૌતુકથ લેખાવસિને પૃ. ૫૮ થી ૬૮ સુધી છે તેમાં જયંતસિંહને શ્રીમદ્ગદિ-લપુરાજધાની અધિષ્ઠિત અમિનવ સિદ્ધરાજ શ્રીમગ્નયવસિંહદેવ કરીને લખ્યો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ખીન્ન ભીમદેવનું રાજ્ય તે દબાવી પડ્યો હતો. પણ ત્યાર પછી સંવત ૧૨૮૩, ૧૨૮૮, ૧૨૯૫, અને ૧૨૯૬ ના લેખ ભીમદેવના છે તેથી જણાય છે કે, જયંતસિંહની પાસે રાજ્ય તરીકેનો કબ્જો ઝાઝી વાર રહ્યો નથી.

સંવત ૧૨૬૯ ના ચત્ર શુદ્ધ ૬ સોમનો લેખ એ જ પુસ્તકમાં પૃ. ૧૦૫ થી ૧૧૨ સુધી છે તેમાં—

શ્રી મીમદેવનાદાનુવાતમહારાજાધિરાજવરમેશ્વરવરમહારક્ષોધોદાર્યગામીવાદિ કુળાલંકૃતશ્રીનિમુક્તપાલદેવ?

આ પ્રમાણે લેખ છે તેથી જણાય છે કે ખીન્ન ભીમદેવ પછી ત્રિ-ભુવનપાળદેવ રાજા થયો છે. તેમ જ એ લેખની રાજાવસિમાં જયંતસિંહ દેવનું નામ પ્રથમ દાખલ કરવામાં આવ્યું નથી.

ત્રિભુવનપાળ કાણુ હતો એની ખબર પડી નથી, પણ તેણે સંવત ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ (અ. ૧૨૪૨ થી ૧૨૪૪) સુધી એ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ કહેલાક કહે છે. પરંતુ ડા. ભાઉ દાણએ એક પટ્ટાવલી પ્રસિદ્ધ કરી છે તે

પ્રમાણે ભીમદેવ બીજા પત્રી ૭ દિવસ સુધી તેની પાદુકા ગાદિયે મૂકીને કારભારિયોએ ગાંત્ય ચલાવ્યું ત્યાર પત્રી ત્રિશુવનપાલ ગાદિયે બેઠો તેણે ૨ માસ અને ૧૨ દિવસ રાજ્ય કર્યું

આ સમયના લખાણોમા મુખ્ય કીર્તિકૌમુદી, સુરથોત્સવ, મુકુત સ્પર્શન, અને ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ અતર્જિત વસ્તુપાલપ્રબંધ, વસ્તુપાલ તેજપાલ ચરિત, પ્રબંધચિન્તામણિ આદિ છે

કીર્તિકૌમુદીનો કર્તો, સોમેશ્વર, ચૌહાણનો વસપરપરાનો પુરોહિત હતો તેણે સુરથોત્સવ કાવ્ય રચ્યું છે તેમા બીજા ભીમદેવના સમયમા થઈ ગયેલી રાજ્યની અવસ્થાની લાગણી તેને ચવાથી આ કાવ્ય તેણે રચ્યું હોય એમ સમજાય છે સુરથના અમાત્યો, તેના શત્રુઓની સાથે મળી જવાથી તેનું રાજ્ય જતું રહ્યું એટલે તે, અરણ્યમા જઈને વશ્યો છે ત્યાં તેને એક મુનિનો સમાગમ થતા, તે મુનિ તેને ભવાનીની આરાધના કરવાની સલાહ આપતા ચડીપાઠ અથવા સમ્પ્રશંતીમા જે પરાક્રમ વર્ણવેલું છે તે કહી સભા ભળાવે એટલે સુરથ તપશ્ચર્યા કરે છે તેથી ભવાની પ્રસન્ન થાય છે અને તેને તેનું રાજ્ય પાછું મળશે એવો આશીર્વાદ આપે છે તેવામાં તેના જે સ્વામિભક્ત માણસો હંતા તેઓ તેના કૃતમ્ અધિકારિયો આદિનો નાશ કરીને સુરથને બોળવા નીકળે છે, અને તે હાથ લાગતા, તેને મ્હોળી ધામ-ધુમથી તેની રાજધાનીમા પાછો આણીને તેની રાજ્ય ઉપર સ્થાપના કરે છે

સુરથ પ્રમાણે બીજા ભીમદેવની સ્થિતિ યર્ષ છે તેને તેના અમાત્યો અને માડનિક રાજાઓએ બહુ પળવણી કરી છે જયતસિંહ અણહિલવા કનો કબજે કરી બેઠો, પણ છેવટે તેને ખરોડવામા આવ્યો, અને હરીમ દેવની સત્તા પાછી ચાલતી રહી

કુમારપાળના પ્રકરણમા આપણા જોવામા આવ્યું કે, તેની માશીનો પુત્ર અણ્ણોરાજ જે વાઘેલમા મહલિક રાજા તરીકે રહીને કુમારપાળનો રાજભક્ત યર્ષ રજો હતો તેના પુત્ર લવણપ્રસાદ પરાક્રમી નીવડશે એવું ભવિષ્ય કથવામા આવ્યું હતું તે લવણપ્રસાદ ભીમદેવની પાસે રાજ્યકાર-ભારમા સારો ભાગ લેતો હતો ધોળકા, ધધુકા આદિ પ્રદેશ તેના મહળમા જોડાયેલા હતા અને તેના પુત્ર વીરધવળે પણ પોતાના પિતાની પાસે રહીને જે ભાગમા અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી તે ભાગમા વ્યવસ્થા સ્થાપી દીધી હતી ગુજરાતની રાજ્યવલ્લિમયે ભીમદેવને સ્વમત્રા દેખા દઈને વીરધવળને પોતાનો ચુવરાજ સ્થાપનાની સૂચના આપેલી હતી આ સમયમા લવણપ્રસાદ અને વીરધવળનું પૂર્ણ ચનણ યર્ષ ગયેલું જોવામા આવે છે તેના સમયના છેલ્લા

તાત્રપટોમાં વીરધવલના પૂર્વજના નામથી સ્થપાયેલી આનંદેશ્વર અને સત્ત-
પ્તેશ્વર દેવનાં ધર્મસ્થાનકોમાં ગાયત્રાસ અપાયો છે.

વીરધવલે ધણો દેશ હાથ કચ્ચો અને કચ્છમાં આવેલા ભદ્રેશ્વરના
ભીમસિંહ પ્રતિહાર સાથે, ગોધાના ધુધુલ સાથે, અને દક્ષિણના યાદવ રાજ
સિંધન સાથે તથા તે પ્રસંગે મારવાડમાંથી આવી મ્હેચેલા ચાર શત્રુરાજ
સાથે યુદ્ધ મથાન્યું અને મોટું પરાક્રમ પ્રાપ્ત કરી લીધું ત્યારે એને અણહિ-
લપુરના મહારાજાધિરાજનું પદ ધારણ કરવાનું ફેહેવામાં આવ્યું પણ ભીમ-
દેવ પ્રતિ કૃતજ્ઞતા દાખવીને પોતાનું રાણક-રાણપદ એ જ પોતાને યોગ્ય છે
એમ કહીને તેણે તે વાત સ્વીકારી નહિ અને પોતાના જીવતર સુધી તે
રાણો જ રહ્યો. ભીમદેવ સ્વર્ગે ગયો અને તેની પછવાડે ત્રિભુવનપાલ સંવત
૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ (ઈ સ. ૧૨૪૧-૪૨ થી ૧૨૪૩-૪૪) ગાદિયે રહ્યો ત્યાર
પછી વીસસદેવ (વીરધવલનો પુત્ર) અણહિલવાડનો રાજા થયો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

અણહિલપુરના રાજ્યનું પશ્ચાદવલોકન

ખીન ભીમદેવનું મરણ થયું ત્યાં સુધી અમે લખતા આવ્યા, એ સંધિ
અણહિલપુરની વાતનું વિવેચન કરવાને ઠીક પડે એવી છે. સિદ્ધરાજ અને કુમા-
રપાળના રાજ્યનો છેલ્લો પરાલવ થયો ત્યાર પછી ધણી સુદત સુધી યૂજરાતમાં
નિર્ધણિયો કારભાર ચાલવા લાગ્યો. મુસલમાનોની જિત થતી ચાલુ રહી;
અને મુખ્ય મજ્જની નખળાણને લીધે ન્હાના ન્હાના હલ્લા થવા લાગ્યા તેથી
ગડબડાટમાં વધારો થવા લાગ્યો. આ સમયે કોઈકોઈ વાર પત્રરાજના નગ-
રના દેવાલય અને છુરજો ઉપર તેની આબાદાનીનો પ્રકાશ ચક્રચક્રી રહ્યો હતો,
પણ હવે પછી તો તે અસ્ત પામતા સૂર્યનું પ્રકાશસ્થાન થઈ પશું; હલ્લ
માત્ર ધીંધીંધીં ધડકી રહ્યું પણ અવધવો તો ચડાંગાર થઈ પડ્યાં—

“મરવા પડેલા પશુ ઉપર કાગડો રાહ જોઈ રહે તેમ લાગી પડેલી
“ધામધુમની ઝુગી રહેલી પડતી દશા ઉપર મહા વિનાશ અથવા ગડબડાટ
“વાટ જોઈ રહે છે.” (એમ એક કવિના કથત પ્રમાણે સ્થિતિ થઈ પડી.)

જે ગ્રંથકારોના પુસ્તકો ઉપરથી અમે વર્ણન આપ્યું છે તે ગ્રંથકારો
વિષે પ્રારંભમાં અમે થોડુંક લખિયે છીયે,—રત્નમાળાનો કર્તા કૃષ્ણજી જે
જને આજણુ હતો તેનો જ્ઞાન-કાંઈ જાણવામાં આવ્યો નથી. તેણે ખીન
ભીમદેવના મરણ પછી પોતાનો ગ્રંથ રચ્યો છે, પણ તે વાત અન્યાને ધણી

વેળા પીતી ગઈ હોય ને ત્યાર પછી તેણે લખ્યું હોય એમ લાગતું નથી તેણે પોતાની ખુલાશ થઈ ગયેલા અધકારોના પુસ્તકોનો આધાર લઈને લખ્યું છે તે નીચેના ઉપરથી જણાય છે.

ઉપર—“જ્યોં સ્વિમયન કરત, હરત વૃત તજ તજીજેં;

રૂપ પીઠો રસ ગદી નહિ છદ મેપ સજીજેં,
રજતેં વચન ભેત, રેત રજ દૂર હી દારી,
વૃજસતેં વન વહેં, ઘીરતેં તૈઠ નિજારી,
સવ પ્રય વય અવલોચિજેં, સાર મુક્તિ મચી,
અતઃ પ્રથ નહિ અભિવાનહી, રતનમાલિકા શુભ રચી”

દ્વયાશ્રયનો પ્રારભ, પ્રસિદ્ધિ પામેલા હેમાચાર્ય કરેલો જણાય છે તે કુમારપાળના રાજ્યની સમાપ્તિએ ઈ. સ. ૧૧૭૪ ની પહેલા મેરણ પામ્યો હતો ત્યાર પછી પ્રહ્લાદનપદ્ય(મોવશ પાલણપુર)મા લેશાન્યતિનકગણી કરીને જૈન સાધુ હતો તેણે તે અધૂરા અર્થનું માધણ ચલાવીને ઈ. સ. ૧૨૫૬ અથવા સવત ૧૩૧૨ ની દિવાળીને દાહાડે પૂરો કર્યો ત્યાર પછી તેના ઉપર લક્ષ્મીતિનક કવિએ, શુદ્ધ કરીને, ટીકા આપી છે, એવું ઉપરનો સાધુ લખી ગયો છે. શ્રી હર્ષભારણ રાજ્ય કરતો હતો તે વેળા શ્રી વર્દમાન આચાર્ય જૂજરાતમાં પ્રવાસ કરતો હતો તેની દીક્ષાવનિમાનો નવમો લેશાન્ય પુરૂષ હતો એવું પોતે માને છે દ્વયાશ્રયમા સંસ્કૃત લાપાના વ્યાકરણની રચના રિષેની સમજણ આપી છે તથા સિદ્ધરાજના વશનું વર્ણન કરેલું છે એના દ્વી (બે) હેતુ ઉપરથી એ અથડું નામ દ્વયાશ્રય પાણું છે આવા કુપ્પટ વિષયની રચના તેણે રત્નોકબંધ, કમ પ્રમાણે રચી છે, તો પણ વિષયને અનુસરીને અર્થ લગાવી લેવાનો છે

પ્રબન્ધ ચિન્તામણિ નામનો અથ દ્વયાશ્રય પછી જરા મોડો થયો છે. તે વર્દમાનપુર, જે હવણા વડવાણુ ઝહેવાય છે ત્યાં ઈ. સ. ૧૪૦૫ અથવા સવત ૧૩૬૧ ના પૈશાખ શુદ્ધિ ૧૫ ને દિવસે પૂર્ણ કરવામા આવ્યો છે તેનો કર્તા ત્યાનો મેરુગ કરીને જૈન ધર્મનો આચાર્ય હતો તે છે શ્રી ગુણવદ આચાર્ય આ અથ જેવો, અને એવા જ નામનો અથ લખ્યો છે અથવા એમ નહિ તો કદાપિ એ જ અથનો તેણે પ્રારભ કર્યો હતો એવું મેરુગ પોતે લખે છે. અથકર્તા પોતાની પ્રસ્તાવનામા લખે છે કે, “પૂર્વની વાતો સા-
“લણીને પડિતોના મન તૃપ્તિ પામ્યા નથી, એટલા માટે, હું મારા પ્રબન્ધ
‘ચિન્તામણિ અથમા હવણાના મહારાજાઓની વાતોનું વર્ણન મારી અલ્પ
‘મતિ છતાં શ્રમ લઈને કરું છું”

આ બન્ને ગ્રંથોનો મુખ્ય આધાર અમે લીધો છે, પરંતુ તેમાં લખેલી વાત ખુલાસાથી સમજાવવાને અને તેનાં સંબંધ જાતવાવવાને, જૂના લેખો, તાત્રપટો, મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ લખેલું વર્ણન, ચંદ આરોટનો રાસ, તથા ભાટચારણોની મહેડાની વાતો અને હંતકથાઓ પણ દાખલ કરી છે.

વડવાણુ અને 'પોલેણુપુરના જૈન સાધુઓના ગ્રંથોની રચનાની હજી જેવી મળતી આવવી બોધ્યે તેવી મળતી આવે છે. ધર્મપ્રકરણ કરતાં રાજ-પ્રકરણને તેઓ ઉત્તરતી પંક્તિનું ગણે, એમાં નવાઈ નથી; પણ એ બન્ને વિષયમાં સંબંધપૂર્વક લખવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેઓ માત્ર વાતો લખીને રાંતોપ પામ્યા છે. તેઓએ લખેલું સંક્ષિપ્ત વર્ણન બધું જ ઓડીલું છે, તથાપિ અમારે આ ઠેકાણે લખવું બોધ્યે કે તે અસત્ય નથી; કેમકે મળું કરીને જેટલા દાખલાનો મુકાબલો કરવાને બની આવ્યું છે તે દરેકમાં તેઓનું લખાણ અને સૂચન બીજા ગ્રંથોના પ્રમાણથી ખરૂં હતું છે અને તેનો ખુલાસો થઈ ગયેલો છે, તેમ જ વળી, જેમ વધારે શોધ થતો જશે તેમ આથી પણ વધારે મળતાપણું સિદ્ધ થતું જશે, એવી કલ્પના કરવી અધટિત નથી. દ્વયાશ્રયમાં હેમચન્દ્રનો રચેલો કેટલો ભાગ હશે એ જાણવાને બની આવે, અને લૈશાજય અને લક્ષ્મીતિલકના હાથથી ફેરફાર થયા વિનાના તેમાંના કેટલો ભાગ હાલના પુસ્તકમાં હશે, એ જાણાય તો મુખ્ય રાજ્યો માંહેલાં જે રાજ્ય વિષે તે જ વેળા થયેલા ગ્રંથકારના અભિપ્રાય આપણા જાણવામાં આવે. પણ આવો પતો લાગવો અશક્ય છે; માટે આ જૈનોનાં લખેલાં વર્ણન, જે સમયે લખવામાં આવેલાં તે જ સમયના નાંધી રાખેલા રાસ તરીકે માની લેવાં બોધ્યે. આવા પ્રકારની એ વર્ણનની તુલના કરિયે તો પણ તેઓ મૂકપવાન નથી એમ નથી. એ વર્ણન વડે, બીજાં સાહિત્યોનો ખુલાસો આપ છે અને સંબંધ ખેસે છે એટલું જ નહિ પણ ઘણી વાર તો તેઓનો પતો ખેસાડવાનાં સાધન થઈ પડે છે; અને અચર જો તેમાં આવેલી વાતો બીજી કેટલીક વાતો સાથે જેટલી મળતી આવે તેટલી પૂરેપૂરી માનવામાં આવે તો પણ જે સમયે તે લખવામાં આવ્યું તે સમયે આલતા વિચાર અને મનોભાવનું વલણ, રાજકાર-ભાર, અને રીતભાત એ વિષેની સામટી સૂચના પૂરી પાડે છે, એની ના કહેવાય એમ નથી. તેમ જ અમને લાગે છે કે, મુસલમાનોની જિત થતાં પહેલાંના સંક-ગમાં મધ્યકાલીન હિન્દુસ્થાન વિષે કેટલું લુજ જાણવામાં આવેલું છે, અને તે સમયનું જે કાંઈ રહેલું હોય તે હવણાંના હિન્દુ લોકો વિષે ખરી માહિ-તગારી મેળવવાને કેટલું બંધ ઉપયોગનું છે તે વિષેના વિચાર જે કરશે તેની નજરમાં એ વર્ણનનું ખરૂં મૂલ છે તે દરતાં ઓછું કરી નાંખવામાં આવશે નહિ.

ચંદ આરોટનો રાસ જોવો ભલકદાર વર્ણન બરેલો અને રમુજ પમાડે એવો છે તે જ પ્રમાણે તે વિષે કંઈક વિશેષ વિચારથી અભિપ્રાય આપવાની અગત્ય છે. ભાટ અને ચારણો રાસ લખનારા ઘઈ ગયા તેમાં ચંદ આરોટ કીર્તિમાં પ્રથમ ગણાય છે, અને એના રાસમાં ખામિયો છે તે પ્રમાણે ખુબિયો પણ છે. એને વિચારથીય વર્ણનકર્તા મર્ણી શકાય નહિ, પણ એ ચૌહાણનો દસોદી હતો તેથી કમુખાની કેંદ્રથી ઉશ્કેરાયેલો ના ગણિયે તે પણ ઓછામાં ઓછો અને પોતાના પક્ષના મમતથી ઉશ્કેરાયેલો અને યુદ્ધની કેંદ્રથી કેરી થયેલો ગણવો જોઈએ. એના રાસ એવો, અશુદ્ધ છે કે કોઈ કોઈ ઠેકાણે સમજાઈ શકાતો નથી, અને ન્યાં બાવાયો સમજાય એવો છે ત્યાં પણ ચંદનું મૂળ લખેલું હતું હશે, તે, પછવાડેથી ઘઈ ગયેલા બહુ ફેરફાર આગળ ઓળખી શકાડવું ઘણું કઠિન છે—તે એટલું બધું કે આખા પુસ્તકના ખરાપણા વિષે ઠેકાણે ઠેકાણે ઘણું કરીને સંસાર ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતો નથી. આગળ આપણા જોવામાં આવ્યું કે ચંદના લખવા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના હાથથી ખીન્ને લીમદેવ માર્યો ગયો છે, પણ ખરું જોતાં પૃથ્વીરાજ મરણ પામ્યો ત્યાર પછી પણ તે કેટલાંક વર્ષ સુધી શ્રવતો હતો. તેમ જ ખીન્ને ઠેકાણે ગૂજરાત મહિલો જાતિયોનાં કુટુંબોનાં નામ જે બનાવવાના સંબંધમાં લખેલાં છે તે બનાવો, ખીન્ન બધા લખનારાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ચંદે લખેલી જાતિયોના સ્થાપનારા શ્રવતા હતા તેની ખેલાં સંકડા ઉપર બની ગયેલા છે. ચંદ આરોટના રાસના ખરાપણા વિષે શંકા આવ્યા વિના કદાપિ લીમદેવ મરણ વિષેના ફેરફારવાળા લખાણનો ખુલાસો ઘઈ શકે છે, તે એવી ધારણા કરવાથી કે ચંદે પોતાના રાજની કીર્તિ વધવાની આતુરતાથી એવું લખ્યું હશે; તેમ જ ખીન્ન પ્રકારની જે ફેરફારી છે તે માંહેલી કેટલીકને સાચી દુરાવવાને એમ કહી શકાય છે કે જે વેળાને અનુસરીને ચંદે લખે છે તે વેળાએ, તેણે લખેલી જાતિયો દેવાતીમાં નહિ હોય પરંતુ તેના સમયમાં હશે; તથાપિ, પીરમના ગાહિલનાં પરાક્રમનાં ગીત ચંદ આરોટ ગાય છે અને એ આરોટના વારાના સમય પછી લગભગ એક સેકડા સુધી ગાહિલે પીરમનો કબજો લીધેલો જોવામાં આવતો નથી, ત્યારે આવા દાખલા સંબંધી શો ખુલાસો કરવો? અમને લાગે છે કે આખો રાસ જે ચંદ આરોટના નામથી ઓળખાય છે તે બધાય તેના લખેલો નહિ હોય, એવું માન્ય કરવા વિના સિદ્ધિ નથી; અને ન્યારે આવી વાત ઉઘાડી પડે છે ત્યારે ખરું કિયું અને ઉમેરો કિયો અથવા ઉમેરો થયો તે કંઈ વેળાએ થયો એ જુદું પાડવું બહુ કઠિણ ઘઈ પડે છે.

ઉપર લખેલા ચિતાર આપનારાઓના હાથથી અણહિલવાડનો ચિતાર જે આપણને મળે છે, તેમાંનો મુખ્ય ચિતાર રાજ્ય વિષેનો છે. તેની ઓથે પ્રવેતામ્બરધારી જૈન સાધુઓ અથવા બ્રાહ્મણો આવી રહ્યા છે; સાકશન દ્રશી વડે રક્ષાયલા, અને અનૌરસ ઉલિયમના નાષ્ટ જેવા, ચોપણા પહેરેલા રજપૂત જાતિના યોદ્ધાઓ વિટળાર્થ વળેલા છે, અથવા સુદમાં તેમના સરખા જ થરા, અને સલાહ આપવામાં વિશેષ ડાહ્યા, બ્યવહારમાં સરલ પણ ક્ષત્રીના સરખું એટલું જાડું જુસ્સા ભરેલું લોહી જેઓની રંગોમાંથી ફરતું નહિ એવા વાણિયા મંત્રીશ્રેણી આવી રહ્યા છે. વળી શરવીર મંડળની એક બાલુંએ અર્ધાપર્ધા પોતાની મેળે શરવીર એવા બંદીજનો અને ગાંધર્વો ઉભા રહ્યા છે, અને તેથી જરા છેટે, બોલવામાં જ માત્ર જુસ્સાથી ભરેલા, એવા સલાહસંપવાળા ખેડુતો પૃથ્વીની ઉપજની ભેટ સહિત ટોળે વળી રહ્યા છે; તેમની પછવાડે, જેઓના જોરજુલમને લીધે વિશ્વાસ ફરેલો, તો પણ જેઓની ધાસ્તી પેટમાં પડતી, અને જેમના વિના ચાલે નહિ એવા તેઓના રક્ષક, અને તેના તેજ તેમને લૂટનારા, રંગે કાળા મેશ જેવા, અને કુંગર તથા કેતરના મૂળ રહેવાશી એવા કામડિયોવાળાની હાર આવી રહી છે.

રાજ્યના પિંડોના ચિતાર કળદળા ભરેલો છે; લાલ ચટક જેવું રાજ્ય-જન તેના ઉપર ધારણ થઈ રહ્યું છે; તેના મસ્તકની પછવાડે મૂર્તિગાન સૂર્ય સોનામાં ચક્રચક્રી રહ્યો છે; તેના કંઠા વિલાસમય મોતિયોના શોભી રહ્યો છે; અને તેના બાલુમંથ અળકતા હીરાના આવી રહ્યા છે; બાલું છતાં પણ તેના આકાર નિષ્પુરુષ જેવો દેખાતો નથી, તેના પિંડહાર જુજને બાલો અને તરવાર એ બન્ને સારાં શોભતાં આવે છે; તેની આંખ સુદના અંગારાથી લાલ ચટક બની રહી છે; મહેલનાં ચોપડિયાંના સહવાસ તેને જેવો પડી રહેલો છે તે પ્રમાણે સુદનાદ તેને ચર્ચ રહેલો છે; તે રાણીબાઓ, ક્ષત્રીનો પુત્ર, અભિષેક થયેલો રાજ્ય, અને ઢાલવાલો માણસ છે.

મુંદરીનો ચિતાર જોવાને ખીજ પડ્યા ઉપર નજર કરિયે તો તે સ્વ-ગંધર્વમંડપમાં પોતાના મનમાનતા ચક્રા પુરવેને પસંદ કરતી, કામની સાથે રતિ શોભે તેમ, તેની સાથે શોભતી, આપણા જોવામાં આવે છે. પછીથી જોઈયે તો તે માનવંતી માતા થયેલી, અને પોતાના યુવાન પુત્રનું રાજ્ય ચલાવતી, અથવા તેની પાછી વયની વેળાએ રાજકાજમાં તેને સલાહ આપતી, અને ધર્મનાં અને દયાનાં કામ તેની પાસે કરાવતી બજાય છે; અથવા દૂરીને પાછી જોઈયે તો શી દુઃખની વાત! તેનો દેખાવ કવળ જૂદો જ બની ગયેલો દેખાય છે. ખંઠાવરાપણાથી વિલક્ષણ રીતે ઘેરાયેલી આંખ મયેલી અને

પોતાના ખોળામાં પોતાના ઘણીના મડદાનું માથું મૂકીને જોવામાં આવે છે, તે સાથે વળી, રણસિંગાનો કઠોર અવાજ તથા બ્રહેમ ભરેલી ધ્રેણીની એ કરતાં પણ વધારે કઠોર ચીસો કાઢતો જોઈ પમાડે છે; તેમ જ ચિંતાનો ભડકો ભુસ્સાથી સળગતો ચાલે છે અને કાળો મેથ જેવો ધુમાડો ઉપર ધવાતો દેખાય છે તેથી જાણે આવો કમકમાટ ભરેલો દેખાવ આકાશની નજરે પડવાથી સંતાડી રાખવાનો હેતુ હોય એમ લાગે છે.

હિન્દુઓનાં વર્ણનમાં, જમીનના વહિવટ વિષેના વિષય, મુખ્યત્વે કરીને જાણવા જેવો છે. જે પુસ્તકોના આધારથી અમે અખિંદે જિજ્ઞે તેઓના ખનાવનારાના ધારવામાં બેસકે એમ આવેલું કે એ વાત તો આખા જગતને જાણીતી છે; તેથી તેઓનું નિરાણું વર્ણન કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી. અદિ-તદિથી અનાપાસે અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે ઉપજમાં રાજાને ભાગ હતો; કાર્ધ વેળાએ તો રાજા પોતાના મંત્રિયોની મારફત ઉધરાવી લેતો હતો અને કાર્ધ વેળાએ ગામના અધિપતિએ, ખેડતો પાસેથી લાણીનો ભાગ ઉધરાવી લેતા તેની પાસેથી રાજા પોતાનો ભાગ લેતો. દેસમાં "ગ્રામ" અથવા ગામ વસીલાં હતાં અને ત્યાંના રહેવાશી કૌટુંબિક (કણ્ઠી), અથવા ખેડુત (કાર્યક) રહેવાતા; ગામના મુખી, પટ્ટીશ અથવા પટેલ હતા. ખેડુતો જેવા હવણાં પોતાના કામમાં શોકમદ્દા રહે છે તેવા ત્યારે પણ રહેતા હતા. પાક ઉગવા માંડે એટલે કાંટા અથવા ઘોરિમાની વાડે પોતાના ખેતરોને કરતા. અને ત્યાર પછી તે વધારે વધવા માંડે એટલે પંખિયોને ટોહોવા મંડી જતા. ખેડુઓની બાધડિયો, આજની પેઠે, ખેતર માંહેના ડાંગરના પાકનું રખેવાણું કરતી, પોતાના ગીત વડે સીમને આનંદમય કરી દેતી. વર્ષાદ વ્રસતો નહિ તો રાજાને ભાગ આપવામાં વાંધો ઉડતો અને તે લેવાને ખેડુતોને ઠેઠમાં નાંખ્યા વિના સિદ્ધિ રહેતી નહિ. તોય પણ તેઓ હડીશાર્ધ પકડી રહેતા અને લાચાર હાકરાંની પેઠે ધોરણ પકડીને પોતાના ઉપર રાજાની દયા ઉપજાવતા. આથી કરીને બંને બાજુવાળાઓને રડાકૂટારા ચતા અને હેવટે પંચાંત કરાવીને છૂટકો કરવામાં આવતો તે લાલમાં કટલાઈ દેશી રાજ્યો છે ત્યાં જે વહિવટ ચાલે છે તેને જરાજર મળતું આવે છે.

દેવસ્થાન અને ધર્મગુરુઓને મુખ્યત્વે કરીને રાજાના તરફથી ભોંય આપવામાં આવતી. એ વિષેના ઘણા દાખલા નોંધી રાખવામાં આવેલા છે; જેમકે બ્રાહ્મણોને સિદ્ધપુર અને સિદ્ધેશ આપવામાં આવ્યાં હતાં; અથવા જૈનોને ચાલી ગામ આપવામાં આવ્યું હતું—આવી રીતનું મળેલું ઘન, "ગ્રાસ" રહેવાતો હતો અને તે સમયે એ શબ્દ "ધર્મદાન"ને ઠેકાણે વાપરવામાં આવતો.

ત્યારે મૂળરાજે અણહિલવાડમાં ત્રિપુરપ્રાસાદ નામનું મહાદેવનું દેવલ બાંધ્યું હતું ત્યારે તે જોના સ્વાધીનમાં કર્યું હતું તેને “ગ્રાસ” બાંધી આપ્યો હતો; અને કુમારપાળના રાજ્યમાં ઉદયનના પુત્ર વાઙ્મદે પાલીતાણુની પાસે વાહડપુર આગળ જૈન ચૈત્ય બંધાવીને તેનું નામ, રાજના પિતાને નામે, ત્રિભુવનપાલ વિહાર કરીને રાખ્યું હતું તે ચૈત્યના માણસોને ખાવાને માટે ભોંય આપી હતી તે પણ “ગ્રાસ” કહેવાતો હતો. સોજ રાજના દરબારમાં માધ કવિ યઈ ગયો તે એક બ્રાહ્મણની દરિદ્રતા વિષે લખતાં કહે છે કે “ગ્રાસ આપવાનું વિસરી જવાથી ગૃહસ્થો સૂર્ય અસ્ત પામે છે.” આ કાર્ય “શાસન” કહેવાય છે.

રાજકુળના લાગતોને પણ ભોંય આપવામાં આવતી. જેમકે, દેયલી અને વાધેશ. કુમારપાળ વિષે પણ એવું કહ્યું છે કે, “તે વેળાએ દાતારોનો અધિરાય—સોલંકી રાજાએ આલિંગ નામના કુમારને સાતસે ગામનો લેખ કરી આપ્યો હતો. તેને પોતાના કુળને લીધે શરમ આવી તેથી તેના કુળનાં, આજે પણ “સગરા” એવું નામ રાખી રહ્યા છે. આવું છતાં પણ આ તુષ્ટિદાન વિષે કાંઈ પત્તો હાથ લાગતો નથી. એક વાધેલના દષ્ટાંત વિના શુદ્ધમાં સેવા બળબ્યા વિષેનું વંશશરંપરાનું તુષ્ટિદાન કાંઈને આપવામાં આવ્યું નથી એ પણ એક જાણવા જેવું છે. ધણુખરા જૂજરાતના કિલ્લાઓમાં પટાવતોના ભણ્ણીથી અંતરાય નહા વિના રાજ લણ્ણીનાં યાણાં મૂકવામાં આવતાં; અને સર્વ રજપૂત જાતિયોવાળા, જેઓ માંહેના મુખ્ય પુરશે પછવાડેથી મોટા જમિનદાર અને ન્હાનકડા રાજ યઈ પડેલા છે તેઓમાંથી કાંઈને પણ અણહિલવાડના રાજાએ જમીનની બક્ષીસ કરી હોય એવું તેમના પોતાના જ વર્ણન કરનારાઓના લેખમાંથી પણ નીકળતું નથી. પણ માત્ર એક ઝાસા રજપૂતોને આ વાત લાગુ નથી. તેઓને જૂજરાતના છેલ્લા રાજા બીજા કર્ણુ પાસેથી જમીન મળી હતી એવો દાવો તેઓ કરે છે. મુકુટધારી રાજાએ મૂળરાજના દરબારમાં હતા એવું આપણા જોવામાં આવ્યું; અને મંડલેશ્વર અથવા પ્રાન્તના અધિપતિયો વિષે પણ બીજે ઠેકાણે લખવામાં આવેલું છે. કુમારપાળના બનેલી કુદાનદેવને એવું પદ

૧ સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણુ સોલંકી (૧૦૭૨-૧૦૯૪) પાસેથી ગામ ૧૮૦૦ ગળ્યાં હતાં, બીજા કર્ણુ પાસેથી નહિ. આ વિષેનો વધારે ખરાબો એ ■ છે, પૃથ્વી-રાજની સેનામાં ઝાસા હતા. એમ પણ પ્રસંગે લખાયેલું નેવામાં આવે છે. બીજા કર્ણુનો સમય ઇ. સ. ૧૨૬૬-૧૩૦૪ છે. રાસો તે પેઢીનાં ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં લખાયેલો એટલે તે પેઢીનાં ઝાસા હોવા જોઈએ. ૨. ઉ.

આપેલું છે. અને જ્યારે ઉદયન મંત્રી સોરઠના સાગિસર ઉપર ચડે છે ત્યારે પકવાણુ આવીને તે “મંડળેશ્વરો” એકલા કરે છે એવું લખેલું છે. આ પુરપો પ્રાન્તના અધિપતિ હતા એમ જણાય છે; આ વિના બીજા મંડલિક રાજાઓ વિશે લખવામાં આવેલું છે, તેઓના દેશ અગર જો અણહિલવાડના રાજાના સ્વાધીનમાં હતા તો પણ ગૂજરાતના પેટામાં તેઓની ગણના કરવામાં આવી નથી. આજુ અને ગિરનારના અધિપતિયો, કેડણનો રાજા મલિકાર્જુન, અને બીજાઓની ગણના આ વર્ગમાં થાય છે.

સામંત અથવા લડાઈના સરદારોને ધણું કરીને ખજાનામાંથી પગાર મળતો, અને પછવાડેથી દિલ્હીના મોઝલ પાદશાહ યથા તેઓની રીત પ્રમાણે જેટલા માણસો ઉપર તેઓ સરદારી બજાવતા તે પ્રમાણે તેઓની પદવી મળવામાં આવતી. સિદ્ધરાજે પોતાના એક ચાકરને “મેા અશ્વારનું. સામંતપદ” આપ્યું હતું; અને જ્યારે કુમારપાળ, આજ રાજા ઉપર ચડ્યો ત્યારે, એવું લખેલું છે કે, “તેની સેનામાં વીસ અને ત્રીસ માણસના ઉપરિયો મહાભટ્ટ, “અને એક હજાર માણસના ઉપરિયો ભટ્ટરાજ હતા.” એથી મોટા અધિપતિયો “છત્રપતિ” અને “ડકાપતિ” કહેવાતા; એટલે તેઓને છત્ર અને ડકા જે રાજમિલ્લ કહેવાય છે તેનો ઉપયોગ કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવતી હતી. સ્વતંત્રપણે અધિપતિપણું ધારણ કરનારા અને ઉચી પદવીવાળા સરદારોમાંથી ધણા, ગાંતિયે વાણિયા હતા એ પણ એક જણવા જેવી વાત છે; જેવી કે ધનરાજનો મોખતી જામ્ન; અને તેનો વંશજ સત્તજન; જયસિંહનો જૂત્ય મુન્નજ; ઉદયન અને તેના પુત્ર; અને બીજા. જેઓ કોઈ પ્રસંગે ચાકરી કરવાને આવતા અને જેઓ નોકરો નહિ પણ ધણું કરીને સહકારી મળાતા એવા-કલ્યાણના રાજાઓ, અને રાડોડ સિયોજી^૧ એ હતા. રજપૂત અને પાળા, એવાં બે નામ જૂદાં લખવામાં આવેલાં છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે રજપૂત એ અશ્વારને ટેકાણે હરી.

રાજાની મુખ્ય મતલબ એવી જણાય છે કે પારકી ચડાઈયોથી અને દેશ માંહેલા જાણેડાથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું; આસપાસનાં સંસ્થાનોને પોતાનાં ખંડિયાં કરી દઈને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવો; અને દાખલો લેવાજોગ વિક્રમાદિત્ય રાજાએ “આસપાસના દેશમાં ચોગરદમ ફરીવળીને રાજમેડળને “તાબેર કરી દીધું.” તેની રીત પ્રમાણે વર્તણૂક ચલાવવી. પુઢને માટે

૧ મુજરાજ અને આદિશિવની લગાઈમાં કચ્છના લાખા કુલાણીને મારનાર સિયોજી હતો એમ આજળ લખાઈ ચુ છે તેથી આ ડેકાણે એને સહકારી ગણ્યો છે. પરંતુ તે વેળાએ સિયોજી થયો ન હતો પણ ઈ. સ. ૧૨૧૨ માં થયો છે.

ચક્રાધિષ્ઠા કરવામાં આવતી તેનું નામ “વિજયયાત્રા” કરીને રહેવાતું. કાંઈ કાંઈ સમયે તો વિશેષ અગત્યનાં કારણોને લીધે લકાધિષ્ઠા થયેલી છે; જેવી કે આહરિપુત્રા ઉપર ધર્મને માટે ચક્રાધિ કરવાની સલાહ રાજાને આપવામાં આવી હતી; તેમ જ યશોવર્માએ સિદ્ધરાજાને ક્રોધે લરાવાનું કારણ ઉત્પત્ત કર્યું ત્યારે તેના ઉપર તેના ક્રોધ થયો; તો પણ શત્રુવટ થવાની મતલબ તો તેની તે જ જણાય છે; અને શત્રુ પોતાના મ્હોમાં લીધું તથા ધાસે છે અને ખંડણી આપવાનું માન્ય કરે છે એટલે જિતનાર તૃપ્ત થાય છે અને શત્રુનો દેશ સદા કબજે કરી લેવાને તકાસતો નથી. એક દેશ ઉપર એક વાર ચક્રાધિ કરવામાં આવી હોય ને તેના ઉપર પછીથી ચક્રાધિ કરવામાં આવતી તે કાંઈક મુશ્કેલીની જાતની હતી. જિત એટલે એ જ કે ધૌધની વાર્ષિક ઉપજમાંથી ભાગ લેવાનો દાવો ખેસારવો, આવો દાવો ફરી ફરીને ઉભો થયેલો રજા બિના રહે નહિ, અને જે પ્રમાણે પોતાના રાજ્યના એકુતો પાસેથી એવી જાતનો કર તેમને કેદમાં નાંખીને લેવામાં આવે તે જ પ્રમાણે પારકા દેશના રાજાના પ્રાન્ત ઉપર હુમલા કરીને તેની પાસે કશુંક કરાવવાની અગત્ય પડે, આ પ્રમાણે જયશિખરીના ઉપર સુવડ રાજાના હુમલા થયેલા છે, તે તે વેળાથી થતું આવેલું જણાય છે; અથવા ન્યારથી કસ્યાણના રાજાને પોતાના કર તે કામને સાફ કરાવેલા અધિકારિયો પાસેથી ઉધરાવી લેવાને સવળ પડે એટલા માટે ગૂજરાત દેશના સુવાન રાજા વનરાજાને તેનો “સેલબ્રત” કરાવ્યો હતો ત્યારથી એમ થયેલું દેખાય છે. ગૂજરાત એક ખંડિયા પ્રાન્ત તરીકે જોદાવરીની દક્ષિણના રાજાઓને સ્વાધીન હતો એવી જે દંતકથા આપતી હતી તે આવડા વંશની હેવાતી સુધી આપતી હતી, અને છેક સોલંકી વંશના પહેલાં રાજાની વેળાએ તિલિપ દેશના રાજાના સેનાપતિ આર્યે ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યાં સુધી આજુ રહી હતી. તેમ જ પછીથી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર કોંકણ, માળવા, જાલોર, અને બીજા દેશો ઉપર વનરાજાના કમાનુપાયા ધણાક હુમલા કરીને ફરી વળ્યા છે પણ સદા તેઓનો કબજો કરી લીધેલો નથી. કદાપિ મૂળરાજે આહરિપુત્રે જિતી લીધી અને લાખાને કલ્ક કર્યો તથાપિ જાડેજ અને ચાદવ વંશની સમાપ્તિ તેથી થઈ નથી; કદાપિ જયસિંહે યશોવર્માને જિતી લીધો અને ધાર લઈ લીધું, તોય પણ ત્યાર પછી ધણાં વર્ષ નહિ થયાં એટલામાં માળવાના અર્જુનદેવે ગૂજરાત ઉચ્છિન્ન કર્યો છે; અને કદાપિ સપાદલક્ષના દેશમાં અણ્વહિલવાડના વાવટા જયવંત-પંજે ફરકવા લાગ્યા તથાપિ અજમેરના રાજા વનરાજાના વંશ સાથે કદી યતુતા રાખી રહ્યા તે છેક મુસલમાન હલ્લો કરનારની આગળ ચોંટાણુ અને સોલંકિયો પણ ત્યાં સુધી આજુ રહી.

અણુહિલવાડના રાજાએ પોતાની પડોશના વધારે સક્રિયતા રાજાઓની દરબારમાં “સાંધિવિગ્રહિ” એટલે સઘાહ અને લઘાઈ કરાવનારા (એલચી) મોકલા દતા, તેઓનું કામ સાંના રાજકાજની બાતમિયો આપવા વિશેનું હતું.—આવી જાતનું કામ રચનિક પુરો (દેશના રહેવાસી) અથવા દેરક રાખી સાધી લેવામાં આવતું અને તેઓ કાના માણુઓ છે તે કાળને જાણુ પડવા દેતા નહિ.

અણુહિલવાડના રાજાએ જેમ ભોંવની ઉપજ લેતા તેમ દેશમાંથી જતા માલ ઉપર દાણ લેતા; તેમ જ યાત્રાગુ લોકો પાસેથી કર ઉઘરાવતા. સમુદ્રગમન અને બાપારના કામકાજ સંબંધી થોડું જ લખવામાં આવેલું છે. તોપ પશુ બહાણુ, બહાણુવટી અને ચાંચવાનાં નામ આવે છે; અને બાપારી,—બવહારી બહુ ધનવાન હતાં એમ લખેલું જણાય છે, કેમકે એ બાપારિયે ધન એકઠું કર્યું હોય તેને ધનવાનપદ આપવાને માટે તેના ઘર ઉપર “કરોડપતિનો વાવટો”^૧ મઠાવવાની ધૂટ આપેલી હતી. ચોમરાજની વેળામાં પરદેશી રાજાનાં બહાણુ, થોડા, હાથી અને બીજે સામાન ભરેલાં સોમનાથપટ્ટનના બંદરમાં આવી મડ્યાં હતાં. સિદ્ધરાજના સમયમાં બહાણુવટિયો અથવા સાંધાનિક, ચાંચવાઓની બ્હીકથી પોતાની માલમતલ કાચળામાં સંતારીને દેશમાં મજૂક લાવતા હતા. અણુહિલવાડના રાજાઓના સ્વાધીનમાં ઉતર કોંકણમાંની તેમ જ ગૂજરાત અને તેના દીપકરૂપ ભાગ માંહેલી સમુદ્રકિનારાની જગાઓ હતી. તેઓનાં સ્તંભતીર્થ અને ભૂગુપર એ બે બંદર ખંભાત અને ભરૂચના નામથી પ્રસિદ્ધ છે; સૂર્યપુર તે સુરત હશે, અને ગંબાડા (ખંડહત) તે સો વસા ગણુદેવીર હશે. તેમ જ બેટ દારકા દેવપટ્ટન, મહુવા, મોપનાથ અને બીજી જગાઓથી સૌરાષ્ટ્રને કિનારો ભરાઈ રહેલો છે.

જૈન અને બ્રાહ્મણોના પ્રસરેલા બે ધર્મ, એક બીજાની સામે થતા અને બ્યારે જોતો વારો આવે ત્યારે એક બીજાના ઉપર ઉપરીપણું મેળવતા આવેલા છે. જૈન ધર્મ ખેલા રાજાના વારાગ્રાં પ્રબલ મર્ધ પડ્યો હતો

૧ એક લાખથી ઓછીને તે નબ્બાણુ લાખ સુધી જેના ઘરમાં રૂપિયા હોય તે જેટલા લાખ હોય તેટલા દીવા કરે એવો રિવાજ હતો. સિદ્ધરાજે એક જગુના ઘરમાં ૬૬ દીવા ભળતા નોઈ પૂજપરક કરી તો તે ૮૬ લાખની આસામી ■ એમ રહેવામાં આવ્યું. મટલે તેને ધણા દીવા કરવાની કડાકૂટ મટાડવા પોતાનો કેશમાંથી ચાર લાખ રૂપિયા મોલથી કરોડપતિ કર્યો એટલે પછી માત્ર એક વાવટો મઠાવવો પડ્યો.

૨ ગંડાના (ખંડહત) એ ગણુદેવી નહિ પણ કંચના યાત્રક પરમજ્ઞાનો દેવકેશ નામે કિલ્લો છે તે ૨. ઉ.

તે વિશેષે કરીને તો રાજા બાળરાજને એનું રક્ષણ મળ્યું હતું અને રાણી જે તેની મા હતી તે તે ધર્મમાં હતી તેની સત્તાથી કદાપિ તેમ થયું હશે. તો પણ વનરાજ અને તેના કુમારુમાયિયો શિવધર્મ માનતા હતા, પણ પછીથી અરિહંત મતનું અવલુ સિદ્ધરાજે કર્યું અને કુમારપાળે તેનો સ્વીકાર કર્યો, તે સમયથી તેમાં ફેરફાર થયો. આ વેળાથી તે અગ્રે લખતા લખતા જે સમય સુધી આબ્યા છિયે ત્યાં સુધી, વચ્ચે અન્યપાળના ટુંકી મુદતના રાજ્યને ખાતલ કરતાં, જૈન ધર્મની ચડતી આવી છે અને રાજાઓ તે ધર્મમાં દાખલ થવા લાગ્યા છે. તેઓના અતિ ઉમ્ર વિવાદ પણા દબાવી અને નિમમથી આલેલા છે, અને રાજા હિન્દુ હોવાને લીધે આવી ધર્મસભાના અધ્યક્ષસ્થાને બિરાજેલો છે; જેમ આપણા જોવામાં આવ્યું કે સિદ્ધરાજ શૈવી અથવા ઉદાર મતનો હોવાથી અને ધર્મના ખરાખોટાનો ન્યાયાધીશ થઈને બેઠો હતો.

પાત્રા કરવાનાં ઠેકાણાંમાં પણાં પ્રસિદ્ધ તો સોમનાથ અને દ્વારકામાં શિવ અને વિષ્ણુનાં દેવાલય ગણાયાં છે.^૧ આરાસુરમાં અંબાજી અને ચાંપાનેરમાં કાલિકાજીનાં દેવાલય હયાતીમાં હતાં, અને તે જ દેવીનું હિંગ્લજાજને નામે નળબાવલી આગળ પ્રસિદ્ધ હેતું છે; પણ માતાનાં દેરાં હવણાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે તે સંબંધી કાંઈ લખેલું જોવામાં આવતું નથી. જૈનતાં શત્રુંજય અને ગિરનારનાં તીર્થ વિષે તો લખવામાં આવેલું છે. કચ્છના રણની સરહદ ઉપર શંખેશ્વરનું ધામ છે તે તે જ સમયનું છે, અને જોને મેશ્વરગ આચાર્ય શંખપુર કરીને લખે છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર તેની વેળાએ થયેલો છે. તે વિના જૈનનાં તીર્થ ખંભાત, કાવી, મહીને સામે કિનારે, અને ઢાઢરને કિનારે ગંધારમાં છે. આણુ પર્વત ઉપર ખેલા લીમદેવના વારામાં જૈન દેરાસર બંધાયું. અને કુમારપાળે તારિંગના કુંગર ઉપર શ્રી અન્નિતનાથની સ્થાપના કરી.

કુમારિકા સૌરસ્વતીના ચક્રચક્રિત પણ ન્હાના વહનથી તે પૂજ્ય નર્મદાના મહા ભારે પ્રવાહ સુધી પવિત્ર નદીયો ઘણી છે. તાપી, મહી, સાગ્રમતી અને બીજી કેટલીક એથી બોલી પ્રસિદ્ધ નદીયો પવિત્ર સ્થાનથી આપી રહી છે અને ત્યાંના માહાત્મ્યથી પ્રસિદ્ધ છે.

ગૃહકાર્ય સંબંધી અહિંતાહિંચી થોડીક સૂચના મળેલી છે. રાજાને ઉધ-

૧ કચ્છના પશ્ચિમ કિનારા પર શેરોમટ (હાલનું નારાયણ સરોવર) પણ ભૂના વખતથી ધાત્રાનું ધામ છે. મૂળરાજાએ પિતા પોતાની રાણી સુભરી ગયા પછી દ્વારકાની યાત્રા કરી કચ્છના શેરોમટની યાત્રાએ ગયા. ત્યાંથી વળતાં કપીલકાટ (કરોલ) માં આવતાં કચ્છના ભાગે પોતાની બહેન રાવાજી પચ્છાવી હતી. ૨. ઉ,

તાના સાધર્મિક થયેલા પુરુષને રાજ્યાસન ઉપર બીરાજેલો બેઠતે આમે
બની ગયો, પણ તે તરત જ નમતાપૂર્વક બોલવા લાગ્યો એટલે રાજાને
ખડખડીને હસતું આવ્યું અને તેનો સત્કાર કરીને વિદાય કર્યો. આવા ખેલ
કરવાને ઘણો ખર્ચ થાય છે અને તે માત્ર ધનવાન માણસો જ કરાવી શકે છે.
બીજા એક વેળાએ, એક વ્યાપારિયે શિવના દેવળમાં નાટક કરાવ્યું હતું તે
વેળાએ પણ જમસિંહ રાજા બેવાને જઈ પહોંચ્યો હતો, અને એમ કહેલું
છે કે, માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાને સેના તૈયાર કરવામાં એ વ્યાપારી પાસેથી
આશરે કેટલી રકમ ઠગાવવી પડશે તેની તે ગણતરી કરતો હતો.

મેરુતંગ, અથવા દુષાગ્રવનો કર્તા એ જેમાંથી ઠાઠ્યે પણ પોતે જે
સમયનું લખ્યું છે તે સમયની રહેવાની કે પ્રસિદ્ધ ઇમારતો વિષે કશું વર્ણન
આપ્યું નથી. પણ નીચે લખેલું રાજધાનીનું વર્ણન છે તે કુમારપાળચરિત્ર
ઉપરથી ઉતારી લીધેલું છે:—

“અણુહિલપુર બાર ગાઉ ઘેરાવામાં હતું. તેમાં ઘણાં દેવાલય અને
“પાંડ્યાળાઓ હતી; ચોરાસી ચોક હતા; ચોરાસી ચૌદાં (બજાર) હતાં, તે
“સાથે સોનારપાના શિક્ષા પાઠવાની ટંકશાળ હતી. નાત પ્રમાણે જેમ-ધરના
“ધક્ષાવદા જમ્યા હતા તેમ હાથીદાંત, રેશમ, અણિ, હીરા, મોતી ઇત્યાદિ
“જૂદી જૂદી વ્યાપારની વસ્તુઓનાં જૂદાં જૂદાં ચૌદાં હતાં; એક નાણાવટીનું
“ચૌદું હતું; સુવર્ણસિત અને લેપ કરવાના પદાર્થોનું એક હતું; એક વૈદ્યોનું
“હતું; એક કારીગર લોકોનું હતું; એક સોનિયોનું હતું અને બીજાં રૂપાનાં
“કામ કરનારાઓનું હતું; નાવિક, ભાટ અને વહિવંચા એ સર્વનાં રહેઠાણ
“જૂદાં જૂદાં હતાં. નગરમાં અરડે વર્ષ સુખે વસતી હતી; મહેલની આસપાસ
“આણખાગાર, હાથીયાન, ઘોડાર, તથા હિસાબી અને બીજા ખાતાના અધિ-
“કારિયોની કમેરિયો જમ્યાર્થે આવી રહી હતી. દરેક જાતના માલને માટે
“જૂદી જૂદી વખારો હતી. ત્યાં નગરમાં, આવતા જતા તથા વેચાણના
“માલ ઉપર જકાત ઉઘરાવવામાં આવતી, જેમકે, તેળના, મેવા, વસાણાં,
“કપૂર, ધાતુ અને દેશની તથા પરદેશની દરેક મૂલ્યવાન વસ્તુ. તે સર્વ
“વ્યાપારનું ઠેકાણું હતું. નિત્યની જકાત એક લાખ ટકા થતી હતી. જે તમે
“પાણી માગો તો દૂધ લાવીને આપે. ત્યાં જૈનનાં ઘણાં દેરાસર હતાં અને
“તથાવને કિનારે સહસ્રલગ્ન મહાદેવનું દેરું હતું. ચંપા, નાગિયેરિયે, જમ-
“કળી, ચંદનનાં ઝાડ અને આંગા ઇત્યાદિ તથા તેમાં નાના પ્રકારની વેલ અને
“અમૃત સરખા પાણીના ઝરા આવી રહેલા એવી વાડિયોમાં નગરવાસી સેડા
“ફરતા અને આનંદ પામતા. અર્ધિયાં વેદશાસ્ત્રની ચર્ચા થતી તેથી શ્રોતા-

“જનોને બોધ મળતો. જૈન સાધુઓની પણ અદ્વિયાં અછત ન હતી; તેમજ
 “ રૂહેલા પ્રમાણે પાળનારા અને વ્યાપારમાં કુશળ એવા વ્યાપારિયોની પણ
 “ અછત ન હતી; વ્યાકરણ શીખવાની ત્યાં ઘણી નિરાળો હતી. અણહિલ-
 “ વાડ એ મનુષ્યોનો સાગર હતો, જે તમારાથી સાગરનું પાણી માપી શકાય
 “ તો તમારે તેની વચ્ચેની ગણતરી કરવાની મહેનત કરવી. ત્યાંની સેના
 “ અસંખ્ય હતી અને ત્યાં ધંટધારી હાથિયોની અછત ન હતી.”^૧

લખતાં એ ઉપજે છે કે, આટલા બધા દળદળાની નિશાની સરખી
 પણ રહી નથી; અણહિલવાડનું ખંડેર હવણાંના પાટણ શહેરના કિલ્લાની
 માંહની અંતે ખંડારની બાલુએ સપાટ પ્રદેશમાં પડેલું છે; પણ તે વલ-
 બીપુરના ખંડેરની પેઠે માત્ર યોદ્ધાણ ઉપરથી શોધી કઢાય છે. વનરાજની
 રાજધાનીનાં, ખંડેર આબેલનના જેવી છીને બદલે કારેલા આરસપાહા-
 લોનાં બની રહ્યાં છે. સો વસા તો આરાસુરના કુમરાની આસમાની રંગની
 જે સરહદ આ રેતાળ ઉજ્જડતાના દેખાવની ક્ષિતિજ ઉપર જોવામાં આવે
 છે તે કુમરા ઉપરથી એ આરસપાહાણનો બધો નહિ તો કેટલોક ભાગ
 પણ આડ્યો હશે. ખેલા લીમદેવની રાણિયે જે વાવ બાંધી હતી તેના
 ભાગ હજી લગણ રહેલો છે, અને એથી જરા છેટે સિદ્ધરાજના શોભાપમાન
 કુંડની જગા જણાય છે, તેની વચ્ચેના ટેકરા ઉપર સુસલમાનની અષ્ટ કાણુ
 કબર છે. બાકી રહેલી જગા ઉપર હ સંકડાના કળે અને સુસલમાનોના
 જુસ્મે તેમની સત્તા અલાવેલી છે. જેને “કુખાઈસિસ અથવા કળે વંચાવી
 “રાખ્યાં હતાં, તેને લોભ હવણાં સ્વાહા કરી બચ છે,” અને અણહિલવાડની
 બિચારી કુંડી પૂડેલી રાખ તેના અસંખ્ય મરાઠા ધણી, જેવા તેના મહિમાથી
 અગ્નિ છે તેવા જ પોતાની અપ્રતિબ્ધાથી પણ અગ્નિ છે તેઓ તુલ્ય નહીં
 મેળવવાને માટે વેચી દે છે.

ખરેખરા હિન્દુ સમયની રહેવાની ધમારતો વિષે, તેમના પછી થનારા
 વંશજોએ જે દળની બાંધણી ચલાવી છે તે દળ ઉપર આધાર રાખીને, અમે
 સામાન્ય વિચાર બાંધી શકીએ છીએ.

જેવી રીતે ઐહુતની સુપડીનો નાશ થઈ ગયો છે તેવી જ રીતે રાજના મહે-
 લનો પણ સમૂળજો નાશ થઈ ગયો છે, પણ સાંવેજનિક ધમારતોની શોભા વિષે તો
 હાલમાં રહેલા ખંડેરનું ઉધારું પ્રમાણ છે; તેથી કૃવા, તલાવ, કાર્તિસ્તંભ, દેવાલય
 અને અણહિલપુરના રાજાઓના કિલ્લા એ સર્વ આખેઆખાં કૃવાં હશે તેના
 ચિતાર અમે ઘોડી મહેનતે અને સંપૂર્ણ ખાતરીથી મનમાં ધારી શકીએ છીએ.

માંથી ઉઠાડવાને રાજનોખત વાગે છે, અને સંખનાદ થાય છે. તે ઉડે છે, અને ઘોડાને કસરત કરાવવા જાય છે. તેનો મહેલ એક દિશામાં હોય છે તે દરબારગઢ ફરેવાય છે, તેમાં બીજાં પણ રાજગૃહ હોય છે. કીર્તિસ્તંભથી તેને શોભા મળે છે. એક દરવાજો જે ઘટિકા અથવા ઘડી ફરેવાય છે તેનો રસ્તો શહરમાં પડે છે અને તેના મુખ આગળ મહોટા માર્ગમાં ત્રિપોલ્લ અથવા ત્રણ દરવાજાનો ધોરો હોય છે. દિવસે રાજ દરબાર (કચેરી) ભરે છે; ચોપદાર દરબારને નાકે ઉભો રહે છે, અને આવનારા લોકોને અંદર દાખલ થવાની હા કે ના ફરે છે; સુવરાજ, રાજની પાસે જ હોય છે, અને મંડલેશ્વર અને સામંતો તેની આસપાસ બેસે છે. મંત્રીરાજ અથવા પ્રધાન બીજા કાર-ભારિયો સહિત ત્યાં હોય છે, તે કરકસરની રીતે સલાહ આપે છે, અને લખી રાખેલાં પ્રમાણ અને જેની અવગણના કરાય નહિ એવા આગળ અનેકા દાખલા રજુ કરી દેવાને સદા તૈયાર હોય છે. કામકાજ ચાલી રહ્યા પછી પંડિતો અથવા વિદ્વાન્પુરોને બોલાવવામાં આવે છે, પછી સર્વને આનંદ નહિ ઉપજવનારી તેઓની વિદ્યા અને બ્યાકરણની દાર્મિક વાતો ચાલે છે; અથવા નહિ તો કોઈ ફરતા બંદીજનને અથવા ચિતારાને દરબારમાં દાખલ કરવામાં આવે છે એટલે અસલના વારાની શખ અને વિભીષણની વાતો ચાલે છે, અથવા કોઈ વિશેષ તાજ વાસનાવાળી ખરેશી મુદરી વિષે વર્ણન કરતાં તેના સર્વ પ્રકારના મુદરપણની બરાબરી કોઈ કરી શકે એમ નથી એવી તેની વાત ચાલે છે; દરબારમાં વારાંગનાને દાખલ કરવામાં આવતી નથી એમ નથી. તે માર્મિક વચનની જરેલી અને જેની બહુ પ્રસંસા થયેલી એવી જગતમાં પ્રાપ્ત કરી લેવાની ચતુરાઈમાં તો જે વખણાવેલી એવી વારાંગના, જ્યારે વિદ્વાનો હાર ખાઈ જાય ત્યારે, પોતાના રસિક ઉત્તરની લીક્ષુ ધાર વડે પ્રશ્નની ગોચાં ખવરાવતી ગુંચવણને કાપી નાંખવાને સદા તૈયાર હોય છે. કેમકે,

દેશાટનં પંદિતમિત્રતા ચ, વારાંગના રાસમાળાવેશઃ ।

અનેકશાલાણિ ત્રિલોકિતાનિ, ચાતુર્વૃણિ પ્રવર્તિ પંચઃ ॥

ભાવાર્થ—દેશાટન, પંડિતની મિત્રાઈ, વારાંગના, રાજસભામાં જવર અવર, અને અનેક શાસ્ત્રનું અવલોકન કરવું, એ પાંચ ચતુરાઈનાં મૂળ છે.

રાજ બહાર નીકળે છે ત્યારે હાથી ઉપર બેસે છે અથવા સુખાસનમાં બીરાજે છે. ઉત્સવને દિવસે તેને જવાના રસ્તા ઉપરની દુકાનો મુંગારવામાં આવે છે. સંખ્યાકાળે દેવની પૂજા થયા પછી અને આરતી ઉતરી રહ્યા પછી તે અંદરશાળામાં જાય છે, ત્યાં બોજનની સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી હોય છે, તેમાં દાર અને માંસ પણ હોય છે, કેમકે સામંતસિંહ બહુ કેદથી ચકચૂર

યર્ષ ગયેલો આપણા જોવામાં આવેલો છે. તેમ જ કુમારપાળ તીર્થંકરનો ધર્મ પાળતો હતો તેથી તેણે માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો હતો. જોજન યર્ષ રહ્યા પછી તેને અંગે સુખડ લગાડવામાં આવે છે, તે પાન સોપારી ખાય છે છે અને હિંદોળા ખાટ ઉપર પડે છે. તેનો ફગીન ઝવેલો પલંગ અને તેના ઉશીકા ઉપર નાંખી દેવામાં આવે છે. ખુરેગીર મૂઝી દેવામાં આવેલા હોય છે, અને એક બાલુએ દીવો ઝરચર બળ્યાં કરે છે.

એટલેથી હવે રાજ્યને કાંઈ કરવાનું રહ્યું નથી એમ નથી હજી તો તેને બીરચમાં અથવા નગરચરચા કરવા તે જ પલંગ છોડીને જવાનું હોય છે. તે હાથમાં તંરવાર લઈને એકલો આગળ નીકળી પડે છે, અથવા હાથમાં પાણી વાસણુ લઈને એક ચાકર સાથે જાય છે ! અને આ પ્રમાણે પોતાના નગરની જળજંપેલી શેરિયોમાં ભમે છે, અથવા દરવાજો છોડીને કિલ્લાની બહાર જ્યાં રાત્રિમાં ગંદાં પક્ષી ફરતાં હોય છે અને યોગણી તથા ડાકણોની જગ્યાએ હોય છે ત્યાં સુધી જઈને, તેઓની પાસે પોતાના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવાની, અને હવે પછી નીપજવાની વાતો બહાતકારે ફેલવરાવે છે. દુયાશ્રમના કર્તાએ સિદ્ધરાજના રાજિના ભ્રમણ વિષે લખ્યું છે કે:—“રાત્રિયે જે લોકો વિષે તેના “જોવામાં આબું હોય તેને સવારે બોલાવી તેમાંથી એકને ફેરે કે ‘તને ફલાણા ‘કારણને લીધે શોક થાય છે,’ અને બીજાને ફેરે કે ‘તને ફલાણા કારણને લીધે “હર્ષ થાય છે.’ આ ઉપરથી લોકોએ જાણ્યું કે એ તો સર્વનાં હૃદયની વાત “જાણે છે, તેથી એ દેવતાનો અવતાર હશે.” વેશ બદલી શા રાજ્યને ભૂત-ડાકણોના સહવાસ કરતાં અને મનમાં પોતાની પ્રજાનાં સુખદુઃખ વિષેનો વિચાર કરવા કરતાં મણુ ધણી વાર, તેને ઓછા શોકનાં ગંભીર પામવાનાં સાધન મળી જાય છે. ધનવાન બાપારીની હવેલીના ચક્રચકિત દીવા જોઈને તે લલચાય છે અને સરસ ગંભીરને ઠેકાણે વચર ઓળખવે તેની આગતાસ્વાગતા થાય છે; અથવા એમ નહિ તો રાગરાગિણી અને વાદ્યિના અવાજથી અને હસાહસથી શિવના કેઈ દેરાના મંત્રપમાં બેલાયિયો પોતાની તાત્કાલિક બુદ્ધિથી લોકોને આનંદ પમાડતા હોય છે ત્યાં વળી જાય છે. મહા જયસિંહની વાત આપણને એવી ફેરવામાં આવી છે કે, એક સમયે તે કૃષ્ણમેરપ્રાસાદમાં નાટક ચતું હતું ત્યાં જર્ષ પ્હોંચ્યો, ત્યાં એક વાણિયા સાથે તે હળી ગયો, પછી જોલથી હદ ઉપર ચતી ગંભીરની વેળાએ તે વાણિયો રાગના અલા ઉપર ભાર મૂકીને ઉભો રહ્યો અને જે હાથથી ખેંગાર અને યશોવર્માને ગર્વ બેસારી દીધો હતો તે હાથથી અપાતી સોપારીની ચૂરી તે ખાવા લાગ્યો. અવારે બવારે તેને દરબારમાં બોલાવ્યો ત્યારે આગલી રાતના નાટકમાં પો-

તાના બાઈબંધ થયેલા પુરુષને રાજ્યાસન ઉપર ખીરાજેલો જોઈને આમે
બની ગયો, પણ તે તરત જ નમ્રતાપૂર્વક બોલવા લાગ્યો. એટલે રાજાને
ખડખડીને હસવું આબું અને તેનો સત્કાર કરીને વિદાય કર્યો. આવા ખેલ
કરવાને ધણે ખર્ચ થાય છે અને તે માત્ર ધનવાન માણસો જ કરાવી શકે છે.
ખીજ એક વેળાએ, એક વ્યાપારિયે શિવના દેવળમાં નાટક કરાવું હતું તે
વેળાએ પણ જયસિંહ રાજા જોવાને જઈ પહોંચ્યો હતો, અને એમ લખેલું
છે કે, માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાને સેના તૈયાર કરવામાં એ વ્યાપારી પાસેથી
આશરે કેટલી રકમ કઢાવવી પડશે તેની તે ગણતરી કરતો હતો.

મેરુતંગ, અથવા દ્વયાથવનો કતો એ બેમાંથી કાપ્યે પણ પાતે જે
સમયનું લખ્યું છે તે સમયની રહેવાની કે પ્રસિદ્ધ ઇમારતો વિષે કશું વર્ણન
આપ્યું નથી. પણ નીચે લખેલું રાજવાનીનું વર્ણન છે તે કુસારપાળયરિત્ર
ઉપરથી ઉતારી લીધેલું છે:—

“અણુહિલપુર ખાર ગાઉ ઘેરાવામાં હતું, તેમાં ધણું દેવાલય અને
“પાઠશાળાઓ હતી; ચોરાસી ચોક હતા; ચોરાસી ચોટાં (બજાર) હતાં, તે
“સાથે સોનારૂપાના શિક્ષા પાઠવાની ટંકશાળ હતી. નાત પ્રમાણે જેમ ધરના
“છલાયદા જથ્થા હતા તેમ હાથીદાંત, રેસમ, મધિ, હીરા, મોતી ઇત્યાદિ
“જૂદી જૂદી વ્યાપારની વસ્તુઓનાં જૂદાં જૂદાં ચોટાં હતાં; એક નાણાવટીનું
“ચૌકું હતું; સુવાસિત અને લેપ કરવાના પદાર્થોનું એક હતું; એક વૈદ્યાનું
“હતું; એક કારીગર લોકોનું હતું; એક સોનિયોનું હતું અને ખીજી રૂપાનાં
“કામ કરનારાઓનું હતું; નાવિક, બાટ અને વહિવંચા એ સર્વનાં રહેઠાણ
“જૂદાં જૂદાં હતાં. નગરમાં અગાડે વર્ણુ સુએ વસતી હતી; મહેલની આસપાસ
“આમુષાગાર, હાથીમાન, ઘોડાર, તથા દિસાખી અને ખીજ ખાતાના અધિ-
“કારિયોની કચેરિયો જથ્થાબંધ આવી રહી હતી. દરેક જાતના માલને માટે
“જૂદી જૂદી વખારો હતી. ત્યાં નગરમાં, આવતા જતા તથા વેચાણના
“માલ ઉપર જકાત ઉઘરાવવામાં આવતી, જેમકે, તેળના, મેવા, વસાણાં,
“કપૂર, ધાતુ અને દેશની તથા પરદેશની દરેક મૂલ્યવાન વસ્તુ. તે સર્વ
“વ્યાપારનું ઠેકાણું હતું. નિલની જકાત એક લાખ ટકા થતી હતી. જે તમે
“પાણી માગો તો દૂધ લાવીને આપે. ત્યાં જૈનનાં ધણું દેરાસર હતાં અને
“તજાવને કિનારે સહસ્રલિંગ મહાદેવનું દેર હતું. ચંપા, નાગિયેરિયે, જમ-
“રૂળી, ચંદનનાં ઝાડ અને આંબા ઇત્યાદિ તથા તેમાં નાના પ્રકારની વેલ અને
“અમૃત સરખા પાણીના ઝરા આવી રહેલા એવી વાઙ્ગિયોમાં નગરવાસી લોકો
“ફરતા અને આનંદ પામતા. અદિયા વેદશાસ્ત્રની ચર્ચા થતી તેથી ખાતા-

“જનોને બોધ મળતો. જૈન સાધુઓની પણ અહિંમાં અછત ન હતી; તેમ જ
 “રહેવા પ્રમાણે પાળનારા અને વ્યાપારમાં કુશળ એવા વ્યાપારિયોની પણ
 “અછત ન હતી; વ્યાકરણ શીખવાની ત્યાં ઘણી નિશાબો હતી. અણહિલ-
 “વાડ એ મનુષ્યોનો સાગર હતો, જો તમારાથી સાગરનું પાણી માપી શકાય
 “તો તમારે તેની વસતીની ગણતરી કરવાની મહેનત કરવી. ત્યાંની સેના
 “અસંખ્ય હતી અને ત્યાં ધંટધારી હાથિયોની અછત ન હતી.”^૧

સખર્તા ખેડ ઉપજે છે કે, આટલા બધા દળદળાની નિશાની સરખી
 પણ રહી નથી; અણહિલવાડનું ખંડેર હવણાંના પાટણ શહરના કિલ્લાની
 માંદગી અને જહારની બાબુએ સપાટ પ્રદેશમાં પડેલું છે; પણ તે જલ-
 ભીપુરના ખંડેરની પેઠે માત્ર ખોદાણુ ઉપરથી શોધી કઢાય છે. બનરાજની
 રાજધાનીનાં ખંડેર બાબેલનના જેવી છંદને બદલે ફારેલા આરસપાહા-
 લોનાં બની રહ્યાં છે. સો વશા તો આરાસરના કુંગરાની આસમાની રંગની
 જે સરહદ આ રેતાળ ઉજ્જડતાના દેખાવની ક્ષિતિજ ઉપર જોવામાં આવે
 છે તે કુંગરા ઉપરથી એ આરસપાહાણુને બધો નહિ તો ફેટલોક ભાગ
 પણ આપ્યો હશે. ખેલા હીમદેવની રાણિયે જે વાવ બાંધી હતી તેના
 ભાગ હજી લગણુ રહેલો છે, અને એથી જરા છેટે સિદ્ધરાજના શોભાપમાન
 કુંડની જગા જણાય છે, તેની વચ્ચેના ટેકરા ઉપર સુસલમાનની અષ્ટ કોણુ
 કબર છે. બાકી રહેલી જગા ઉપર હ સંક્રાન્ત કાળે અને સુસલમાનોના
 ભુલ્મે તેમની સત્તા ચલાવેલી છે. જેને “કમ્બાઈસિસ અથવા કાળે વંચાવી
 “રાખ્યાં હતાં, તેને લોહ હવણાં સ્વાહા કરી ભય છે,” અને અણહિલવાડની
 બિચારી કૂડી પડેલી રાખ તેના અસંખ્ય મરાઠા ધણી, જેવા તેના મહિમાથી
 અજ્ઞાન છે તેવા જ પોતાની અગ્રતિષ્ઠાથી પણ અજ્ઞાન છે તેઓ તુચ્છ નફા
 મેળવવાતે માટે વેચી દે છે.

ખરેખરા હિન્દુ સમયની રહેવાણી ધમારતો વિષે, તેમના પછી થનારા
 વંશજોએ જે દળની બાંધણી ચલાવી છે તે દળ ઉપર આધાર રાખીને, અમે
 સામાન્ય વિચાર બાંધી શકીએ છીએ.

જેવી રીતે ખેડુતની ઝુંપડીનો નાસ યર્ષ ગયો છે તેવી જ રીતે રાજ્યના મહે-
 લનો પણ સમૂળગો નાસ યર્ષ ગયો છે, પણ સાવેજનિક ધમારતોની શોલા વિષે તો
 દાસમાં રહેલા ખંડેરનું ઉધારું પ્રમાણુ છે; તેથી ક્વા, તલાવ, કીર્તિસ્તંભ, દેવાલય
 અને અણહિલપુરના રાજ્યઓના કિલ્લા એ સર્વ આખેઆખાં કેવાં હશે તેના
 વિતાર અમે થોડી મહેનતે અને સંપૂર્ણ ખાતરીથી મનમાં ધારી શકીએ છીએ.

આ ખંડેરોમાં અતિ મનોરંજક, હોર્સ અને જિંજીવાડાના બેડિયા કિલ્લા છે. તેઓ બાંધણીમાં તેમ જ વિસ્તારમાં સરખેસરખા છે; તથાપિ જિંજીવાડાનો કિલ્લો વિશેષ નિયમસર બંધાયેલો અને એકાન્ત જગ્યાએ આવેલો હોવાથી તેને થોડું નુકસાન લાગેલું છે માટે આ ઠેકાણે વર્ણન કરવાને અમે એને પસંદ કરીએ છીએ.

જિંજીવાડાના કિલ્લાનો આકાર ખરેખરો સમચોરસ છે. તેની ચૂક્રી બાલુની લંબાઈ આસરે આઠસે વાર છે. એની ભીતિ નક્કર ગચ્છીની છે અને ઉચાઈમાં પચાસ ફીટ છે.^૧ દરેક બાલુની મધ્યમાં દરવાજો છે. તેના ઉપર મેડો છે તે, બંને બાલુની કૌંસાકાર હારો જે ટોચે મળે છે અને જે કમાનોનું કામ સારે છે તેઓને આધારે રહેલો છે. કિલ્લાની ભીતની જડાઈમાં કૌંસાકાર છ હારો દરવાજામાં આવેલી છે, અને તેઓના ઉપર પથ્થરની ગચ્છી રહી છે. ધુંમટ વાળી લેવાને સુલભ પડે એટલા માટે મુસલમાનોએ આવી બાંધણીને કમાનો કરવાનો ચાલ પાડ્યો હતો તેમ છતાં પણ સાર પછી ધણી મુદત સુધી ઉપરના પ્રકારની જ બાંધણી બાંધવાનો ચાલ ચાલતો રહ્યો હતો. કિલ્લાના અંકેકા ખૂણામાં અંકેકા છુરજ છે, તેનો સામાન્ય આકાર તો સમચોરસ છે પણ હિન્દુ કારીગરોને ખાંચો પાડીને અસાધારણ આકાર કરવો પસંદ પડે છે તે પ્રમાણે તેને પણ કરેલું છે; વચ્ચે દરવાજો

૧ મિ. બર્નેસ કહે છે કે જિંજી નામના રાજાની નામ ઉપરથી એ નામ પડેલું છે. અલ્ફ્રેડિલ્લાય પાટણના બલ્હાર રાજાએના મન્યની સીમ ઉપરનો બાજમા સંતકમાં બંધાયેલો આ કિલ્લો હતો.

૨ સિલાસ્તીપોલના કિલ્લાના બજાવ વિષે સન ૧૮૫૧ ના નોવેમ્બર મહિનાના "યુનેટડ સ્ટેટ્સ જર્નલ"ના બંડમાં એક વિષય ઉપાધો હતો, તે સર જોન બર-ગોઇનનો લખેલો મળવામાં આવ્યો છે, તે માંહેલો થોડોક ભાગ અમે નીચે ક્ષેત્રી લખ્યે છીએ. તે ઉપરથી જિંજીવાડાના કિલ્લાની આવસ્થા તો સમયમાં કેટલી વધી હતી તે સદેજ વાંચનારના ખ્યાલમાં આવશે.

"બજાવ કરવાના કામનાં મુખ્ય સાધનો મહેલું એક તો એ બે હોય છે. નારાઓથી પાસે આવી સકાય નહિ એવો વચ્ચે કોઈ અટકાવ આણી દેવો; અને "આવો સુવૌત્તમ અટકાવ, ભીંત અથવા હોલું ચોખ્ખો, મડવાને મુરોલ કરે છે. "ભીંત નો'ત્રીસ ફીટની ઉચાઈ કરતાં વધારે જાયો હોય તો તે ખરેખર બહુ તાલ-તાલ વર્ધ પડે છે. અને તે ને આખિઆખી દોલ તો તેના ઉપર ચડી છૂટરા "સિવાયનો બીજો એક ઉપાય નથી. આ એક લશ્કરી સાદસકર્મ માંહેલો અતિ હલ ઉપાય છે, અને તે એકાએક હલો કર્યા સિવાય, અથવા બજાવ કરનારાઓની "બાલુ બળીની ઉં નબળાઈ વિના કામી સકાય એમ નથી."

શ્રી કૃષ્ણાચાર્યના ગદનો દરશન

અને ખૂણાના દરેક સુરજની વચ્ચે ચચ્ચાર સમચોરસ હાથણિયો અથવા વમ્ર છે. કિલ્લાની લીંતને ચોડે ચોડે છેડે કાતરકામની આડી પદ્ધિયોથી ઠેક સુધી શણગારી છે ને ઉપલી બાલુએ અર્ધગોળાકાર કાંગરા મૂકેલા છે તે ભાગ ને પ્રાકાર ઉપર ચોછીવાળાને ફરવાનું હોય છે તેને ઓથો ફરવાનું કામ સારે છે. ફરવાળાઓમાં કાતરકામ એટલું બધું છે કે તેનો બરાબર મિતાર માત્ર ફેરોગ્રાફીના કુબરથી જ લઈ શકાય. કિલ્લાની માંહ દક્ષિણ બાલુના ફરવાળાની છેક સામે, પણ પાસે, એક ગોળાકાર અથવા બહુ બાલુનો કુંડ છે, તેનો બ્વાસ આસરે ત્રણસો વારનો છે, તેની આસપાસ પગથિયાંનો ઘાટ છે અને નિયમિત અંતરે ખડિયાટ છે. ત્યાં આગળ થઈને દોર અથવા પચાંવાળી ગાડી તલાવના પાણી સુધી જઈ શકે છે. દરેક ખડિયાટને બે મંડપ વડે શણગારેલો છે અને તે મંડપ ઉપર શંકુ રૂપે જગ છે. એ તળાવની પાસે એક વાવ છે તેનું વર્ણન અમે હવે પછી કરીશું. આ કિલ્લાને ચાર ફરવાળા છે તે જૂદા જૂદા ખંડેરના આકારમાં હજી લગણુ રહેલા છે. અને એઓ માંહેલા બે ફરવાળાને ખૂણાની હાથણી સહિત જે ભીત સાંધી લે છે તે બધી આખે આખી છે. આ પ્રમાણે જે સમચોરસ જગ્યા બતાવવામાં આવી તે કિલ્લાની અસલ સ્થિતિના ક્ષેત્રફળનો સુમારે ઓથો ભાગ છે, તેની આસપાસ એક હલકી ભીતનો કિલ્લો ફરીને કરી લેવામાં આવ્યો છે અને ગોળાકાર હાથણિયો ચણીને તેને મજબૂતી આપી છે, તથા વચ્ચે કમાનદાર ફરવાળા કચ્ચા છે. આ ભાગમાં હાલનું શહર વસેલું છે, તે કેળી કઠોરના તાબામાં છે; પણ અસલના કિલ્લામાં જે ઈમારતો હતી તે તમામનો નાશ થયો છે, અને તે ઢેકાણે છેક જંગલ બની ગયું છે. આ ઢેકાણે અમારે જણાવવાને બૂલી જવું જોઈએ નહિ કે પ્રાચીન કાળના બધા ભાગ છે તેમાં “મહં શ્રી કર્ણ” એવા લેખ છે, તે ઉપરથી ધારણા થાય છે કે ઉદયન મંત્રીના ઉપરીપણા નીચે તે બાંધવામાં આવ્યા હશે.

અમે લખ્યું છે કે ડોહઈ, આકારમાં અને વિસ્તારમાં ઝિંજુવાડાને મળતું છે. તેનો આકાર ઝિંજુવાડા કરતાં ઓછો નિયમિત છે, તેની બે બાલુઓ મળે છે ત્યાં આગળ સાંકડો ખૂલ્લો થાય છે, અને બીજી બાલુ-ઓના કરતાં લંબાઈમાં વધી જાય છે. પ્હોળાઈવાળી બાલુઓ આસરે આડસે અને લંબાઈવાળી લાંબી એક હજાર વાર લંબાઈની છે. ઝિંજુવાડાના કિલ્લા કરતાં આ કિલ્લો નીચો છે અને તેના ત્રણ ફરવાળા પણ ઝિંજુવાડાના ફરવાળા જેવા નથી, તોય પણ એ કનિષ્ઠતા ઓથા ફરવાળાથી વળી ગઈ છે.

તે હીરાનો દરવાજો ફેરવેલ છે. તેની યોજના બધા યત્નથી કરેલી છે અને કદમાં બહુ ચડિયાતો છે. ખૂણાના ચુરબ માંહેલો એક છે તેની અનુપમતા એટલી બધી છે કે આ ઠેકાણે તેને ચિત્ર આપવાની અર્ગત્ય છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે કિશાની ભીત અંદરની બાલુએ ઝોકતી છે. આ કિશાની એક બાલુએ વખાણવાં જેવું કામ એ છે કે એમાં એક સ્તંભપંક્તિ છે. (માંહેની બાલુએ) તે કિશાની ભીતની હારોહાર ચાલે છે. અને તેના ઉપર કેટલાક શીષ્ પોળાઈની એક ગચ્છી આવી રહી છે. તેણે કરીને એક લાંબો અને ઢંકાયેલો દારમંડપ બનેલો છે તે હિન્દુ કિલ્લેદારોનું અમૂલ્ય આશ્રયસ્થાન થઈ પશું હશે. ડોળોઈના કિશ્માં અનિયમિત આકારનો કુંડ અથવા તલાવ છે.

આ ઠેકાણે સમસ્ત રાખેલું જોઈએ કે જે કિશ્માંનું અમે વર્ણન કર્યું છે તે માત્ર મોખરાનાં સરકરી સ્થાન છે અને બહુ કરીને ધોળકા તથા ખીજ એવાં જ ખીજ પંક્તિનાં સહરો કરતાં બલકામાં, તેમ જ વિસ્તારમાં અતિ ચડિયાતો છે, તોય પશું આરસપાહાણના પથ્થરથી રાણગોરેલી અણુ-હિંમપુરી રાજધાનીની સાથે સરખાવતાં તેને જાંખાં પડવાનો વારો આવે છે. જે દેવાસથો હજી સગણ રહેલાં છે તે માંહેલું પ્રથમ તો સિદ્ધપુરની રૂઢમાંજાનું દેવાસથ છે. તે સાધારણ આકારનું બહુ એકાદું અને દેખીતું ત્રણ માળની ઉચાઈનું છે. તેનો મંડપ બહારથી સમયોરસ છે, પણ રૂંતભા એવા જોડબ્યા છે કે તેની રચના અંદરની બાલુએથી અષ્ટકાણુ આકારની સેહેલાઈથી ધારી શકાય. દરેક ત્રણ બાલુએની મધ્યમાં દારમંડપ અથવા રૂપયોરિયો છે. અને ચોથી બાલુએ ગંભાર માંહેલો મૂર્તિસ્થાનનો મંડપ આવ્યો છે. તે રથેળાકાર શંકુ બાંધણીનો મધ્યમના મંડપ કરતાં અતિ ઘણો ઉચો છે અને છેવટે શિખર વળેલું છે. એ રૂપયોરિયોના ધુમટ જતા રહ્યા છે, અને

૧ મિ. બર્નેસ કહે છે કે ઉદયન મંત્રી વાણિયા હતો અને જુલો તેના આ. સં. વે. ઈ.ના ૫. ૨૧૭-૧૮મે. તે સિદ્ધરાજ જયસિંહનો મહામંત્રી હતો. જરૂર એવું નામ બહુ કરીને ચારણોમાં હોય છે. આટલું આ અભિપ્રાય માન્ય રાખવા એવો નથી.

મિ. બર્નેસ કહે છે કે, આ ભીત બંદર ઝોકતી જણાવી છે તે ભૂલ છે. કેમકે તે ઝોકતી નથી પણ સીધી લંબાઈ છે. ૨. ઉ.

૨ "ઓરિયન્ટલ એશિયન" નો કોર્પો, પાંખીઆમાં સેન્યાલય છે તેના મેટ્રો આગળ દારમંડપ છે તેની સાથે આ સ્તંભપંક્તિનો મુકાબલો કરે છે. મૂળ આટલિના ખીલ ભાગને ૩૨૫ મે ધાને જુલો.

બીજા પ્રકારે પણ તેની ઊંચાણ સ્થિતિ ઘર્ષ ઘર્ષ છે, માત્ર ગંભીરના મોખરાનો ભાગ રહેલો છે.

પ્રત્યેક બાલુએ કીર્તિસ્તંભ છે, તે માંહેલો એક તો ધણો ખરો અણી-શુદ્ધ છે. બે અતિ શોભાપમાન સ્તંભના મથાળા ઉપર દેરણીનું કામ આવી રહ્યું છે. દરિયાઈ અદ્ભુત પ્રાણીના મસ્તકની નાગદંતિયો બનાવેલી તે તેઓની ઊંચાઈના બે તૃતીયાંશ ભાગ જેટલી સ્તંભથી આગળ નીકળતી છે. નાગદંતિયો આગળથી નાલુકે કારીગરીની કમાન ચાલે છે તેને તોરણ રહે છે, તેના મધ્ય ભાગ સાથે ઉપરના સીધા ભાગનો સ્પર્શ થાય છે. આ કીર્તિસ્તંભ સુમારે પાંચીસ ફીટ ઊંચાઈનો છે; તે બોંયથી તે સિખર સુધી બહુ જ સંસ્કૃત દેરણીથી ભરપૂર છે.

જે મુખ્ય દેરાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તે સરસ્વતીની સામે એક વિશાળ ચોકની વચ્ચે આવ્યો છે. ત્રણ દ્વારમંડપની સામે ત્રણ મોટા દરવાજા છે ત્યાંથી બહાર નીકળાય છે; મોખરા આગળનો જે છે તે એક ધાબા અને ઘાટ આગળ પડે છે, તે ઘાટનાં પગથિયાંની દારો નદીમાં છેક આધે સુધી ચાલેલી છે. ચોકની આસપાસ કેટલાંક સિખરવાળાં ન્હાનાં દેરાં આવ્યાં છે તે કિલ્લાનું કામ સારું છે. તે માંહેલાં ત્રણ ગભીરના પાછલા ભાગના મધ્ય સ્થાને છે તે હજી લગભગ રહેલાં છે અને તેના ભાગ દેરણીને શ્રેષ્ઠ લાભની મરજદ કરી દીધી છે.

મોઢેરાનું દેવાલય જરા કાંઈ જૂદા નમુનાનું છે. તે એક માળની જાચાઈનું છે, તેને એક ગંભાર છે તેને લગતો એક રંગમંડપ આવેલો છે, અને એક દ્વારમંડપ નોંખેલો છે. એ દેવાલયનું સિખર પડી ગયું છે, અને ધુમ્મટ હવે રહ્યા નથી; પણ બાહ્યનો ભાગ ધણો ખરો આખો છે, તેમજ પશુ ધારદાર હથિયારથી જેમ લાકડાંમાં બા પાડી શકાય તેવા બા કેટલાક સ્તંભોને પડેલા છે, તેને માટે શ્રેષ્ઠલાભનો એમ રહે છે કે અમારા દર્વેશીની તરવારની એ નિશાનિયો છે. વધારેમાં વધારે લંબાઈ સુમારે એકસો ને પચાસ ફીટ છે, અને પંહેળાઈ પચાસ ફીટ છે. દેવાલયને આગલે ભાગે અને બન્ને બાલુએ સિદ્ધપુરના જેવા કીર્તિસ્તંભોની નિશાનિયો છે.

દેવાલયના આગલા ભાગમાં કીર્તિસ્તંભ છે ત્યાં આગળથી પગથિયાંના ઘાટ ચાલે છે, તે બે શોભાપમાન સ્તંભ વચ્ચે ઘર્ષને કુંડ સુધી ગયેલો છે. આ કુંડનું ક્ષેત્રફળ, દેવાલય કરતાં લગભગ ચાર ગણું વધારે છે.

પગથિયાંનો એકસરખો અને સરખો દેખાવ જણાય નહિ એટલા માટે ન્હાની દેરણીઓ, ચોકડીઓ, અને સિખરવાળાં જરાક મોટાં દેરાં ત્રણે

બાલુના મધ્ય ભાગમાં કરેલાં છે. કુંડની આસપાસ બીજી ધમારતોની નિશાનિયો જોવામાં આવે છે; પણ તે કેવા પ્રકારની બાંધણીની હશે તેનો નિર્ણય થવા સરખું હાલમાં, કશું ચિન્હ રહ્યું નથી. દેવાલયનો નાખો દ્વારમંડપ છે તે સીતાની ચોરી ફેલાય છે,^૧ અને કુંડ તે રામકુંડ ફેલાય છે; તે વૈષ્ણવી સાધુઓનું પ્રસિદ્ધ યાત્રાસ્થાન છે.

ધાધેલમાં એક દેવાલય છે તે, ઉપર જે દેવાલયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેવી જ ભતિનું છે; પણ તેમના કરતાં તે કદમાં ન્હાનું છે. તેને એક માળના જેટલી ઊંચાઈનો એક જ ખુલ્લો મંડપ છે, તેના ઉપર કુંમર છે, તથા દ્વારમંડપ છે, અને એક શિખરવાળો અંબાર છે.

ઝોડેરાના જોવા કુંડ, સીંહાર અને બીજી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. તેઓ ધણું કરીને રામકુંડની પેઠે દેવાલયના સંબંધમાં કરાવેલા હશે; પણ તે દેવાલયોનો ધણે ઠકાણે નાશ થયેલો છે. ઝોડેરાની પાસે લોધેશ્વર છે. ત્યાં આગળ એક સમત્કારિક ચાર કુંડનો સંયોગ કર્યો છે. તેઓની વચ્ચે ગોળ ફૂલો આવેલા છે તેથી “શ્રીફલેસ”ના જોવા આકાર ધાય છે. તલાવ અથવા કુંડનો આકાર ધણો ખરો બહુ બાલુનો અથવા બિલકુલ ગોળાકાર હોય છે, તે પ્રમાણે ઝિંજીવાડાના કુંડનો દાખલો આપણા જોવામાં આવ્યો. એવા જ કુંડ, મુંજપુર, સામલા, અને બીજી ઘણી જગ્યાએ છે; તેમાંના કેટલાએકના બાસ લગભગ સાતસે વારના છે. અણહિલપુર આગળ સહસ્રલિંગ તલાવ છે તે ધણું કરીને આ જ વર્ણનું છે, અને આજે તેની નિશાનિયો જણાય છે, તે ઉપરથી તે બહુ જ મોટા વેરાવાનું હશે એમ ધારી શકાય છે. તેની આસપાસ ન્હાનાં ન્હાનાં દેરાં હતાં, અને તેની સંખ્યા લગભગ એક હજારની હતી.

ગોધા આગળ દીપકસ્થમાં એક સમયોરસ તલાવની નિશાનિયો છે તે સિંહરાજનું બનાવેલું ફેલાય છે તેનું નામ “સોનેરિયા તલાવ” કરીને છે. જય-સિંહની મા મયજીવદેવીના કારભારની વેળાએ જે નાખીયાં તલાવ બંધાવેલાં ગણવામાં આવેલાં છે. એ સમયમાં સોભાવમાન ધમારતો જંદુ બંધાઈ છે. ધોળકાનું મલાવ અને વીરમગામનું માનસર એ જે તલાવ તે માંહેલાં છે, તેમાંથી માનસર વર્ણવા યોગ્ય છે. તેનો આકાર અનિયમિત છે, અને તે હિન્દુઓનું રહ્યું.

^૧ બારોડીના દેવલના આગળના ભાગમાં એક ઇલાકો દ્વારમંડપ છે. ફરગુસન-ફર્ડ “સાન્ડ પુક આફ ઓરિસ્સા”ના પ્રથમ ભાગનું પૃષ્ઠ ૧૧૨, અને “હિસ્ટોરિકાલ” ના બીજા પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૭૧૨ માં પ્રમાણે—બારોડીના દ્વારમંડપ છે તે પણ દ્વારમંડપ છે, અને રંતડયા જોવી માટે ■ ■ ■ તે લૂંટના કુંવરની સખ્તતા વહેનો છે.

સંગ્રામનું વાદિત જે શંખ, તેના આકારનું જાંધણ લોકમાં ફેલાય છે. સામાન્ય ધાટ, અથવા પગથિયાંની દારો સર્વ જાણુએ આવેલી છે; અને તેમાં ન્હાના ન્હાનાં શિખરવાળા દેરિયોથી (તે માંહેલાં પહાંકે તો હવણાં નાશ પામ્યાં છે) શોભાવવામાં આવેલું છે. તેની સંખ્યા વર્ષના જેટલા દિવસ છે તેટલી ધારવામાં આવી છે, તેથી તે ખડું જોતાં ત્રણસં કરતાં વધારે હશે. એ તલાવની, એક જાણુના દેવાલયમાં યુક્તિ બેસારવાની જેઠકા છે અને ખીજી જાણુનાં દેશમાં જળાધારિયો છે તે ઉપરથી એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે ખેલા પ્રકારનાં શ્રીકૃષ્ણને સાર હશે, અને ખીજાં દેવલ મહાદેવને સાર હશે. આસપાસના પ્રદેશનું પાણી એકઠું થાય છે તે પ્રથમ તો એક અષ્ટકાણુ કુંડમાં ભેંસું થાય છે તેમાં સર્વ કચરો ઠરે છે. કુંડ પચ્ચરનો ચણી લીધેલો છે, તેની દરેક જાણુ દારી ફહાડેલી પ્રતિભાઓથી શોભાવેલી છે. પાણી ત્યાં યર્ધને એક અણી લીધેલી નીકને રસ્તે ધરનાળામાં યર્ધને તલાવમાં જાય છે, તેમાં ત્રણ નળ દેખા છે, તેના ઉપર ધણું ચણી લીધું છે તે ધાખા ઉપર એકક કરી છે તેને ધુમટ વાળી લીધો છે. આ ધમિરતની મરામત મરાઠાઓની વેળાએ કરવામાં આવી હતી, અને તેની એક જાણુ જાંધી લેવામાં આવી હતી. ત્યાં માતા અહુચરાજીનું સ્થાનક કર્યું છે. આસપાસ ધાટ છે તેમાં ધણી જગ્યાએ ઠેઠ પાણી સુધી ખડિયાટ જાંખ્યા છે. એઓમાંથી એક ખડિયાટની એક જાણુએ વધારે મ્હોટું દેઈ છે તેને શિખરવાળા બે ગંભાર અને એક સભામંડપ છે અને તલાવની ખીજી જાણુ તેના સરખી બાકી રહી ત્યાં ધાખાવાળી સ્તંભપંકિત છે.

આ સમયના દૂવા જે દેશના જૂદા જૂદા ભાગમાં છે તે બે પ્રકારના છે. કેટલાક સામાન્ય જાંધણીના જોળે દૂવા છે, પણ તેમાં જરૂઆવાળી બેઠકા છે; ખીજી છે તે વાવ(સંસ્કૃતમાં વાપિકા)ને નામે ઓળખાય છે, તે ચિત્રાપમ, અને સભ્ય તેમ જ તરેહવાર જાતિના છે. જમીનની સપાટી ઉપર એક ખીજાથી નિયુક્તિત અંતરે, હારબધ એકલા ચાર અથવા પાંચ મંડપ દેખાય છે, તે બહારથી બહુધા સમગોરસ હોય છે, પણ કેઈ કેઈ વાર ધણે ઠેકાણે અંદરથી અષ્ટકાણુ આકાર બની જાય છે; તેઓના ઉપરનાં ધાખાં ચાંલવા ઉપર રહે છે અને હિન્દુ સમયની જાંધણિયોમાં તો ધુમટાકાર કરી દીધેલાં છે. સર્વનાથી છેલ્લા મોખરાના મંડપમાં યર્ધને વાવમાં ઉતરવાનું હોય છે; ત્યાં આગળથી પગથિયાં ચાલે છે તે ઉપરથી ઉતરતાં, ખીજા મંડપનો ધુમટ જે બે ચાંલવાની હાર ઉપર રહેલો જણાય છે તેની નીચે અવાય છે અને અર્ધ આગળ મ્હોટો પ્રસ્તાર હોય છે. ત્યાંથી નીચે પાછાં

પગથિયાં આવે છે તે ઉપરથી ઉતરતાં ત્રીજા મંડપના ધુંમટ નીચે અવાય છે અને તે એક ઉપર એક એવા ત્રણ ચાંબલાની દ્વાર ઉપર દેખાય છે, આ પ્રમાણે એક પ્રસ્તાર ઉપરથી બીજા પ્રસ્તાર ઉપર નીચે ઉતરાય છે. તેમ ધુંમટની નીચેના ચાંબલાની દ્વારા એક બીજા ઉપર વધતી જાય છે અને ઉપરે જ્યાં પાણી હોય છે તે ભાગ આગળ જવાય છે. ત્યાંથી ઉપર નજર કરતાં ઊંચે કેટલાક માળ દેખાય છે અને દરેક માળે છત્તું હોય છે. તે ઉપરે સર્વની ઉપર છેલ્લો ધુંમટ આવેલો હોય છે, અને તે આખી વાવને અતિ શોભાપમાન ભાગ દેખાય છે. વાવની બંધાર્ધ દર્ધ દર્ધ વાર બેસી વાર હોય છે અને બધે ઉપરમાં ગોળ દૂબો હોય છે.

આવી જાતિની વાવોમાં ઘણી વખાણવા જેગ અણહિલપુર આગળની રાણીની વાવ છે, પણ ખંડેર ઘર્ષ ગર્ષ છે. ગૂજરાત, અને સૌરાષ્ટ્રના ઘણા ભાગમાં બીજી વાવો છે તે જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં રહેલી છે. એક બીજી જાણવા જેવી વાવ અમદાવાદ શહેરની પાસે છે, તે ક્યારે બંધાર્ધ હશે તે જાણવામાં નથી, તથાપિ તેની બાંધણી ઉપરથી જણાય છે કે, જે સમયે સિદ્ધરાજના કુળના રાજ્ય કરતા હતા તે સમયની છે. તે “માતા જીવાનીની વાવ” કહેવાય છે. અને પાંડવોએ બંધાવી છે એવું લેખો કહે છે. ઈંદુ-વાડાના કિલ્લામાં એક વાવ છે તે વિષે તો સુચવવામાં આવ્યું છે; વડ-વાણના કિલ્લાની માંહલીમગ અને બાહલીમગ હિન્દુની વાવો છે; અને બીજાં ટેકાણાંએ પણ સખતાં પાર આવે નહિ એટલી બધી છે.

કુંડ, દૂબા, વાવ, અને તથાવ એ સર્વનું વર્ણન અમે કર્યું તે બંધાવાને એક સામાન્ય હેતુ એવો છે કે, “ચોમેરનાં મૃત્યુલોકનાં માનવી, પણ, પક્ષી “આદિ ચોરાથી લાખ જીવ તરસે મરતા હોય તે તેનો ઉપયોગ કરે.” આવાં જળાશય, જ્યાં પાણીની તંગાશ હોય છે ત્યાં કરાવેલાં જોવામાં આવે છે. જેમ કે રાણકદેવિયે દુષણ દર્ષને કહ્યું છે કે “માફ પાટણ દેશ પાણી વિના

૧. જલયોનિ નવ સ્થાણિ	જળજન્ય	૬,૦૦,૦૦૦
સ્થાવરા સ્થલ વિશતિ:	સ્થાવર	૨૦,૦૦,૦૦૦
ક્રમયો દ્વ સંસ્થાકા:	ક્રમિ-ક્રમિ	૬૬,૦૦,૦૦૦
પક્ષિણા દશ સ્થલકમ્	પક્ષી	૧૦,૦૦,૦૦૦
નિશાલકું પશુનાં ચ	પશુ	૩૦,૦૦,૦૦૦
ચતુર્લકું તુ મણ્ડપમ્	મનુષ્ય જાતિ.	૪,૦૦,૦૦૦

પૂરા મરે” આવે ઠેકાણે; અથવા જ્યાં બાપારને લીધે ધણો અવરજવર થાય છે તે જગ્યા-શહેરોના દરવાજા પાસેની અથવા ત્રિવટાને ઠેકાણે. વળી તે ધર્મનાં કામ ગણાય છે; કેમકે કહ્યું છે કે “નગરનો કિલ્લો ચણાબાના “પુણ્ય કરતાં પાણીની જગ્યા બંધાવાનું પુણ્ય દસ હજાર ધણું વધારે છે.” તે કૃષ્ણાર્પણ કરવામાં આવે છે; જે દુર્ગા “કુંડલિની” કહેવાય છે, અને જેને “આકાર કુવાના જેવો છે” તેને અર્પણ કરવામાં આવે છે. અથવા પાણીના દેવ વરુણ જે “પુણ્યધર્મના સાક્ષીભૂત છે” તેને અર્પણ કરવામાં આવે છે. વળી બીજા આધાર પ્રમાણે, તે બંધાવેથી “એકસો ને એક પૂર્વજ નર્ક-“માંથી તરે છે, વંશપરંપરા કીર્તિની વૃદ્ધિ થાય છે; દીકરા અને દીકરાના “દીકરાની વૃદ્ધિ થાય છે; અને ચતુર્વેદ તપે ત્યાંસુધી સ્વર્ગ ભોગવાય છે.” વાવ છે તે કુંડની પેઠે સર્વત્ર નહિ તો બહુ કરીને દેવાલયને લગતી કરવામાં

૧ મૂળાધારની ૭૫૧ અને નાશીની નીચે કુંડલિની નામની શ્રેણી વળેલી થતી છે તેની અભિધાનો દેવી દુર્ગા છે.

૨ વરુણને આશ્ર્વ પદ આપવાનું કારણ એવું છે કે, નદીકિનારે અથવા તલાવને કે બીજા પાણીને આરે પુણ્ય કરવામાં આવે છે અને ધર્મની ક્રિયાઓ ત્યાં થાય છે. સુશુદ્ધ અથવા શોભની ક્રિયા કરતાં, માણસ હવેલીમાં પાણી લઈને મૂકે છે તે ફાનના નિલયકરણની નિશાની છે.

૩ જળાશય બનાવવાનું પુણ્ય ઘણું છે. પૂર્તોવોત, પૂર્વકમલાકર આદિ ગ્રંથોમાં તેના મહિમા વર્ણવેલો છે. જલોત્સર્ગમયુક્ત કહે છે કે:-

વિष्णુધર્મોત્તરે—उदकेन विना तृप्तिर्नास्ति लोकद्वये सदा ॥

तस्मान्नलाशयः कार्याः पुरुषेण विपश्चिता ॥

દમઃ—कूपारामप्रपाकरी तथा वृक्षावरोपकः ॥

कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गं प्राप्नोत्संसंशयम् ॥

तडागे यस्य पानीयं सततं खलु तिष्ठति ॥

स्वर्गं लोके गतिस्तस्य, नात्र कार्या विचारणा ॥

नन्दिपुराणे—यो वापीमयवा कूपं देशे त्रयविवर्जिते ॥

खनयेत्स नरो याति स्वर्गं प्रेत्य शतं समाः ॥

विष्णुઃ—कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ॥

પુનઃ સંસ્કારકર્તા ચ ભમતે મૌલિક ફલમ્ ॥

મુનિવ્યોત્તરે—सर्वस्वेनापि कौन्तेय भूमिष्ठमुदकं कुरु ॥

ફુલાનિ તારણેત્કર્તા યત્ર ચૌર્વિતૃષા મતેત્ ॥

લતાઃ શુમાગતં દ્રવ્યં તદામાદિષુ વીજયેત્ ॥

ધન્યઃ સપત્ન્યા વિજેયસ્તદાયં કુલમગ્નિહતમ્ ॥

આવે છે; જે તલાવની આસપાસ મહાદેવની સ્થાપના કરેલી હોય. તેમને તે તલાવ સમર્પણ થાય છે; અને શિવાર્પણ કરવાથી તેનું પાણી પવિત્ર ગણાય છે. મેરુતુંજો લખ્યું છે તે પ્રમાણે કાશીના રાજાએ સિદ્ધરાજના સાન્ધિ-વિગ્રહિકને અજુહિલપુરનાં દેવાલયની બાંધણી, રૂવા અને બીજા જળાશય વિષે પૂછપરછ કર્યા પછી, અજુહિલપુરના સદસર્વિગ તલાવનું પાણી શિવ-નિર્માણ^૧ છે તેથી ઉપયોગમાં લેવાને યોગ્ય નથી એમ કહીને તેના તિર-સ્કાર કરવા માંજો, ત્યારે તેના ઉત્તરમાં સાન્ધિવિગ્રહિકે પૂછ્યું:—“કાશીના “સોઠ પાણી ક્યાંથી લાવે છે ?” ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામાં આવ્યું, કે “ગંગા-માંથી.” એટલે તે ફરીને બોલ્યો:—“શિવાર્પણ કરવામાં દોષ દોષ તો જે “પવિત્ર નદી મહાદેવના મસ્તકમાંથી નીકળે છે તેને પણ નક્કી દોષ લાગ્યા “વિના રહે નહિ. આ જળાશયો ખેતીવાડીના ઉપયોગને અર્થે બતાવેલાં નથી એ વાત તેઓની બાંધણીથી સારી રીતે જણાઈ આવે છે, તેમ જ જે જગ્યામાં તેઓ બાંધવામાં આવેલાં હોય છે તે ઉપરથી તેઓના બંધાવનારાઓનો હેતુ જણાઈ આવે છે.

અજુહિલપુરના રાજાઓની બધી રહેલી નિશાનિયો માંહેલી કેટલીક બાવા પ્રકારની છે. તેઓનો મોટામાં મોટો અને અતિ અચળ દીર્ઘ-સ્તંભ એ જ વાતમાં રહેલો. ^૨ કે, આગસ્ત્યના ગર્વને વેગલો બેસારીને તેઓએ તેમનો ઉજ્જડ દેશ આળાદ કર્યો, અને ત્યાંની ધરતીને દૂધથી અને મધથી ંહેલી મુકીને તેઓ ગયા. આ વિરોધતા ધણી આશ્ચર્યકારક છે; તોય પણ વચ્ચે જે કમ ચાલ્યો તેનો પતો લગાડવાનું કામ ગમે તેવું વિકટ હો, તથાપિ સામાન્ય પરિણામ થયો છે તે વિષે શકેલઈ જવાય એમ નથી. અજુહિલવાડમાં વનરાજની સત્તા નીચે આવડા વંશની પ્રથમ

૧ શિવને ઈર્ષિ અર્પણ કરવામાં આવે તે; અને તે અર્પણ કરનારથી પાણી દેવાય નહિ, અથવા લૌકિક કામમાં વપરાય નહિ.

૨ Aṣṭaṅgaśāstram શાસ્ત્રસૂત્ર આગસ્ત્ય શાસ્ત્રની પશ્ચિમ શાકનશાકતનો ઉલ્લેખ પાડેલા. ઈ. સ. ૪૭૬ માં ગદિયે બેઠો, પણ થોડા જ સમયમાં હેરુદીના રાજા એરોડાઆસરે ઈલ્લીપર ચડાઈ કરી અને તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો. પછીથી તેને ૩ હજાર સોનારનું વર્ષાસન કરી આપવામાં આવ્યું તે ઉપર નિર્વાહ ચલાવીને તેણે પોતાનું છવતર પૂર્ણ કર્યું અને એની જ સાથે દેશમના સમ્યગી પશ્ચિમ શાક-નશાકતનો પણ અન્ત આવ્યો.

દેશમ રાજ્યના બીજા પાદશાહ આગસ્ત્ય આકટેવિયસ સિદ્ધરા નામ ઉપ-રથી તેની પાછળ મથેલા બધા પાદશાહ આગસ્ત્ય કહેવાયા તેમના સમયમાં દેશમ રાજ્ય બહુ ચક્રી દશામાં આવ્યું હતું. ૨. ઉ.

રથાપના થઈ, ત્યારે આખા ગૂજરાત દેશમાં મૂળની જંગલી જાતિ વિના એક માણસ સરખું પણ વસેલું ન હતું. ધણુ ઠરીને તો વલ્લભીપુરીના નાશ થવાને તે સમયથી વધારે કાળ થયો નહોતો, અને ખંભાત, ભરૂચ તથા કિનારા ઉપરનાં ખીખં શહેરો તેમનો થોડો ઘણો ઉદ્ધવ સાચવી રહ્યાં હતાં. જે ખાઈ તલાવ સોરઠ અને ગૂજરાતની વચ્ચે આવ્યું છે તેના કિનારાની છેક ઉત્તર ભણીની ધરતીમાં, વસેલાં શહેરોનો મણમણાટ સાંભળવામાં આવ્યો હશે:—

“વળા અને વલ્લભાણુ, તે પછી પાટણપુર વર્યું.”

પણ અંખા ભવાનીથી તે સાગ્રભતિના મુખ સુધી, જે ડુંગરા માળવાની સીમાએ આવેલા છે ત્યાંથી તે હચ્છના રણની લગભગની સપાટ ધરતી સુધી (કનકસેનના નગરનો નાશમાંથી રહેલા ભાગ તરિકે ચંપપુર, પંચાસર અને કદાપિ તેની પડોસનાં થોડાંક ન્હાનાં શહેર ઉજ્જૈન મેદાનની ફેર ઉપર રક્ષાયલાં હશે તે ખાદ કરતાં) ચિકારી પ્રાણિયોના રાજ્યની સામે, તેઓના કરતાં, જંગલનાં જરાક ઓછા ફરજાનાં ફરજંદ જે જંગલી માણસો તે જ માત્ર વાંધા ઉઠાવવાને હતાં (એથી ઉલટું જોઈએ તો) સોલંકી વંશના છેલા રાજાના સમયમાં, દેશનો એનો એ જ ભાગ એક બળવાન રાજ્યની સત્તા નીચે મળી ગયેલો, દ્રવ્યવાન શહેરોથી છવાઈ ગયેલો, વસ્તી-ભરેલાં નગરોથી ચોભતો, અને બાળિષ્ટ કિલ્લાઓથી રક્ષાયેલો આપણા જોવામાં આવ્યો. ઝાડીની જે મહન ઘટા ઉપર હજી લગણુ માત્ર ખખણાટ કરતો તાડ ડોકિયાં કરતો હતો, તેના ઉપર દેવળ, તેનું પ્રતિરુપર્ધી શિખર ઉંચું કરે છે; જે જગ્યાઓ આગળ માત્ર વર્ષાદનાં ઝાપટાંથી જ જાંનિઈ હતી, તેના ઉપર ઉત્કૃષ્ટ કલ્પનાથી રચના કરેલી અને તટ દેવાલય આવેલાં એવાં સરોવર અને અરખાવાળી વાવો અને કૂવા જોવામાં આવ્યા; તેમ જ જે હરિણોનાં ટોળાં આગળ વસ્તી, વિના ઉજ્જૈન મેદાનોમાં એકલાં ભમતાં હતાં, તેઓને, માલ લાદેલાં જિંદાની દારો ને હારોનો, અથવા મૂલ્યવાન બેટની વસ્તુઓ સાથે લીધેલી એવા યાત્રાળુ લોકોના સંઘના દેખાવનો, હવે એટલો બધો સહવાસ થઈ ગયો કે તેઓ હવે તેમનાથી લાડકીને નાથી જતાં નથી.

અણ્ણહિલવાડના મહિમાની કથા રૂહેવાઈ રહી; હવે તો તેના નાશ અને ઉજ્જૈનપણીની કથા બાકી રહી છે; તોય પણ આપણા જોવામાં આવશે કે, તેની તેજસ્વી સવાર, જેની પછવાડે, એકાએક ઉત્પલ થયેલા જુરસાથી

૧ ખરી વાત છે કે એકા અને વડનગરમાં પ્રાણિયો વસવા હતા તેની અપૂર્ણ રીતકથાઓ આટલે છે.

તત્કાળ બદલાઈ ગયેલો અને વાતલ દિવસ થયો, તેને સાથે મૂકતાં, તે ન્યારે આગલી રાત્રીનું કાણું વાદળું હાંડી ફેલાડીને પ્રથમ પ્રકાશી હતી તેની સાથે સરખાવી જોતાં, તેનાથી તે ઓછી પ્રકાશતી નથી. અગર જો વનરાજના જેવા નવા અને પ્રતાપી વંશની સ્થાપના કરનાર અહમદને જોતાં છતાં; અગર જો તેના પૌત્ર અહમદને, અણહિલપુરના સિંહની પ્રતાપવાન પદવિની લગભગની પદવિ, કીર્તિની વહીમાં લખતો આપણા જોવામાં આવ્યો છતાં; અને અગર જો આ અને બીજા રાજકર્ષોઓ ગૂજરાતના વાવટા દૂર દેશોમાં મશવંતપણે સર્જી જતા આપણા જોવામાં આવ્યા, તેમ છતાં પણ, આ સસતા આપણા લક્ષમાં ઉતરી ગયા વિના રહે એવી છે જ નહિ.—કે બીજા હીમદેવના હાથમાંથી ન્યારથી રાજદંડ પડ્યો સારથી તે, ધણે કાળે ન્યારે રજપૂત, મુસલમાન અને મરાઠા ઉવટે પોતાની તરવારો આન કરવાને કમુલ થયા, અને તેઓના કબિયાના ખરા ન્યાયનો આધાર “સમુદ્રવાસી પરદેશીજનો” (અંગ્રેજો) ની સત્તા, ડહાપણ, અને વિશ્વાસ ઉપર રાખીને શાન્ત રહેવા કમુલ થયા સાંસુથી અણહિલપુરી માંહેમાંહના કબિયાથી એક ધડી પણ ધવાવા વિનાની રહી નથી.

અકરણુ ૧૪ મું

વાઘેલા, ૧—તેજપાળ અને વસ્તુપાળ—આણુ પર્વત,
ચંદ્રાવતીના પરમાર.

સામંત આનાક સોલંકીના પુત્ર લવણપ્રસાદના જન્મ વિષે કુમાર-પાળના રાજ્યના ઇતિહાસમાં લખવામાં આવેલું છે, તે “શ્રી હીમનો પ્રધાન

૧ ધર્મસામરૂત અવગનપરીક્ષા પ્રમાણે.—

	મારજ		અન્ત		સામ્ય કેટલું મું
	સંવત્	સન	સંવત્	સન	
લણુ હીમદેવ	૧૨૩૫	૧૧૭૬	૧૨૯૮	૧૨૪૨	૬૩
તિહણુપાળ (ત્રિભુવનપાળ)	૧૨૬૮	૧૨૪૨	૧૩૦૨	૧૨૪૬	૬
એ પ્રમાણે ચાલુક્ય વંશે ૧૧ વર્ષ=૩૦૦ વર્ષ.					
	મારજ		વાઘેલા		અન્ત
	સંવત્	સન	સંવત્	સન	
વીસલદેવ	૧૩૦૨	૧૨૪૬	૧૩૨૦	૧૨૬૪	૧૮
અર્જુનદેવ	૧૩૨૦	૧૨૬૪	૧૩૩૩	૧૨૭૭	૧૩
સોમદેવ	૧૩૩૩	૧૨૭૭	૧૩૫૩	૧૨૯૭	૨૦
લણુકર્ણ	૧૩૫૩	૧૨૯૭	૧૩૬૦	૧૩૦૪	૭

હતો" એવું મેરુતું લખેલું છે. તેના સ્વાધીનમાં વાધેલ (વ્યાધપક્ષી) હતી, અને વળી ધણું કરીને ધવળગૃહ, અથવા ધોળકા પણ હતું, તે તેના વંશ-જોના હાથમાં ધણા કાળસુધી રહ્યું. લવણપ્રસાદ મદનરાયી વેરે પરણ્યો હતો અને તેને તેનાથી વીરધવળ નામે પુત્ર હતો. ચંદ્રબારેડે એનું નામ વીર-વાધેલા, અથવા વીરધવલંગ કરીને લખ્યું છે. સન ૧૨૭૧ માં આશુ પર્વત ઉપર તેજપાળે દેરાસર પાંચ્યું તેના લેખમાં^૧ વીરધવળનું, તેના બાપનું,

"પદાવલી" પ્રમાણે વીસલદેવે વર્ષ ૧૮, માસ ૭, અને દિવસ ૧૧ રાત્રી ૪૨૫, અર્ધનદેવે વર્ષ ૧૩, માસ ૭, ને દિવસ ૨૬, રાત્રી ૪૨૫. સારંગદેવે વર્ષ ૨૧, માસ ૮, અને દિવસ ૮ રાત્રી ૪૨૫ લખેલ છે.

સ્ત્રી: જલાવદિસુરનાણાવ્યં.

વાધેલાનું કુળમાં રાત્રી હતું તે સમયનો જાંબર વાહુકાના બોખરા ગામમાં એક જાણિયો હતો તે હમણાં જુનમાં આવ્યો છે, તે લેખ મહારાજા શ્રી સારંગદેવના રાત્રીસમયનો, સંવત્ ૧૩૩૨ માર્ગશીર્ષ શુદ્ધ ૧૧ તામી (તા. ૧ જી ડિસેમ્બર સન ૧૨૭૫ યનિવાર)નો છે.

આ ઉપરાંત ઈ. આ. ભા. ૨૧ પૃ. ૨૭૭ માં જાધેલી હસ્તિત લક્ષ આપવા ગોચર છે કે સારંગદેવના રાત્રીસમયનો પ્રારંભ પ્રવચનપરીક્ષા પ્રમાણે સંવત્ ૧૩૩૩ નો નથી પણ વાધેલાના મત્રીક રાત્રીસમયથી બળે વર્ષ ૬૬૫ નાખવા કથિત છે. અને તેમ કરતાં નીચે પ્રમાણે વંશાવલી ગોઠવાય છે.

વ્યાધપક્ષી અથવા વાધેલા વંશ:—

ધવલ કુમારમાળની માસી સાથે પરણ્યો. સન ૧૧૬૦-૧૧૭૦

અર્ધોશન સન ૧૧૭૦-૧૨૦૦

લવણપ્રસાદ ધોળકાનો મહારાજાએકર સન ૧૨૦૦ થી ૧૨૩૩

વીરધવલ ધોળકાનો રાણુક-રાણો. સંવત્ ૧૨૭૬-૧૨૮૫ ઈ. સ. ૧૨૧૬-૨૦ થી ૧૨૩૮-૩૯ સુધી સ્વતંત્ર.

* અત્રાપ મલ્લ જે વીરધવલનો ગ્રાહ્ય પુત્ર હતો તેનું નામ અહિં ઉમેરવાથી સં. ૧૨૮૫ થી સં. ૧૩૦૦ સુધીનો પાંચ વર્ષનો ગાળો પૂરાય છે.

	સંવત્	સન	સંવત્	સન	કેટલું રાત્રી ૪૨૫
વીસલદેવ	૧૩૦૦	૧૨૪૩	૧૩૧૮	૧૨૬૧	૧૮
અર્ધનદેવ	૧૩૧૮	૧૨૬૧	૧૩૩૧	૧૨૭૪	૧૭
સારંગદેવ	૧૩૩૧	૧૨૭૬	૧૩૫૩	૩૨૯૬	૨૨
કર્ણદેવ બીજો	૧૩૫૩	૧૨૯૬	૧૩૬૧	૧૩૦૪	૮

અને દાદાનું નામ લખેલું છે; અને તે જ દેવાલયમાં એક બીજા લેખ છે તેમાં વીરધવળના નામને મહામંડળેશ્વર અને રાણાનું પદ જોડીને લખેલું છે.

એરંતુંગ લખે છે કે, મહનરાણી પોતાના કુંવર વીરધવળને લઈને પોતાના ધણીનું ઘર છોડી તેની મરણ પામેલી બહેનના વર દેવરાજ પટ્ટકિલને ઘેર જઈને રહી;^૧ પણ વીરધવળ બ્યારે પાછી વળે ત્યારે પોતાના બાપને ઘેર પાછો આવ્યો. સાંઝણ, ચામુંડ, અને રાજ એવાં તેના ઓરમાઈ ભાઈઓનાં નામ લખવામાં આવેલાં છે અને તેઓ “કસબા અને દેશ” (રાષ્ટ્રકૂટ)ના ધણી હતા” એમ લખ્યું છે.^૨ વીરધવળ વિષે એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તેને તેના બાપ પાસેથી ધણે દેશ મળ્યો હતો, તેમાં તેણે પોતાની જિતથી વધારો કર્યો. “દિજ ચાહક સચીવ” તેના પ્રધાન હતો; અને તેજપાળ તથા વસ્તુપાળ કરીને બે ભાઈને પણ તેણે રાખ્યા હતા.

વીરધવળ વાઘેલાને પોતાના કમાનુયાયિયોની પેઠે રાજપદવિ મળી ન હતી પણ ભીમના મરણ પછી ગૂજરાતના પટાવતોમાં તે મહા સત્તાવાન થઈ પડ્યો હતો, એમાં સંશય નથી. વીરધવળની વેળામાં થોડીક રાજ-

૧ મહામંડળિન્દામણિમાં વિરોધ એમ છે કે, જલજમસાઈની આજ્ઞા હઈને તે મર્દ હતી. તેને રૂપવતી ભેઈને દેવરાજે પોતાની સદિલ્લી કરી. આ વાત બ્યારે જલજમસાઈ જલ્લી ત્યારે તે ત્યાં જઈને તેને મારી નાંખવા રાત્રે તેના ઘરમાં સંતાઈ પેઠા. એટલામાં જોતજોતી રાજ બાવી એટલે દેવરાજ જોત્યો કે વીરધવળને જાણવા, એના વિના હું જમીન નહિ. તે આવ્યો તેને પોતાની રાજમાં ભેગો જમવા બેસાર્યો. આ પ્રમાણે પોતાના કુંવર ઉપર દેવરાજનું હેવ ભેડું તેથી જલજમસાઈને ક્રોધ હતો અને પોતે પ્રત્યક્ષ થયા. તેને ચમરૂપ ભેઈને દેવરાજ ત્રાસી ગયો અને તેનું મોં કાણ મેંસ જેડું થઈ ગયું, તે ઉપરથી જલજમસાઈ જોત્યો કે બહીરો મારી, હું તમને મારવા આવ્યો હતો પણ આ વીરધવળ ઉપર તમારું વાલસ્ય મારી આંખે મેં સાક્ષાત્ ભેડું તેથી હવે હું તમને મારનાર નથી. દેવરાજે તેને આદરસહાર કર્યો છતાં તે જોવા આવ્યો હતો તેવો ચાલ્યો ગયો.

૨ વીરધવળસ્યપરમાતૃકા: રાષ્ટ્રકૂટાન્વયા: સાગળજાનુંદરાજાદયો વીરમતેન સુવ-
નતલપ્રતીતા: આવે પાઠ અમારી પાસેની જૂની પ્રતિમાં છે. તેને અર્થ એમ થાય છે કે “વીરધવળના ઓરમાઈ ભાઈ જે રાષ્ટ્રકૂટ (રેહોડ) વેલની તેની બીજી માતા “પેટના સાંઝણ, ચામુંડ રાજ અદિને લઈને પોતાના વીરમતે કરીને સુવનવલમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે પણ વીરધવળ સુત્રિય, જેને કાંઈક સમજણ આવી એટલે આવા રૂઢાંતરથી લગભગ પાંચીને દેવરાજનું ઘર છોડી દઈને પોતાના જ પિતાને સેવવા ગયો. તે સત્ત, બોદાર્ય, આખ્યાર્ય, સિમરતા, નય, વિનય, દયા, કામ અને દક્ષિણ્ય અદિ ગુણ ધાળી હતો.”

પ્રકરણીય વાતો બની હતી એવું મેરુતું લખ્યું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કાઈ બળવાન સત્તાધારી વચ્ચે બેઠ્યો ખરો. કાઈ “સૈયદ” (સર્પદ, સદીક) નામે વેપારી જે સો વશા સુસલમાન બંધે એમ જણાય છે તેને વસ્તુપાલ સાથે સ્તંભવીય અથવા ખંભાતમાં કબ્જો થયો ત્યારે તે પ્રધાનથી પોતાનું રક્ષણ કરવા સાર તેણે બરચમાંથી શંખ^૧ નામે સરદારને બોલાવ્યો એમ કહેવાય છે. વસ્તુપાલે પોતાની ભણી, આશ્રય સાર હુણુપાળ કરીને એક ગાલો હતો તેને બોલાવ્યો; તેણે શંખ ઉપર હલ્લો કરીને તેને માર્યો, પણ પોતે લડાઈમાં ધાયલ થયો અને થોડા દિવસ પછી મરણ પામ્યો. પછીથી તે જે જગ્યાએ મરણ પામ્યો તે જગ્યાએ વસ્તુપાલે “હુણુ-પાળપતિ”નું દેવળ બાંધ્યું એમ લખેલું છે.

એક પ્રીતિ સમયે, મ્લેચ્છ સુલતાનનો ગુરૂ માલીન-અમ્મ કરીને હતો, તે યાત્રા કરવાને નીકળ્યો હતો તેવામાં ગૂજરાતમાં આવી પહોંચ્યો. આ યાત્રાની જગ્યા કઈ હતી તે વિષે લખવામાં આવેલું નથી, પણ તેને ઝાંઝી લેવાનો વીરધવળે અને તેના બાપે વિચાર કરી રાખ્યો હતો, તેમાંથી તેજપાળે અને વસ્તુપાળે તેનું રક્ષણ કર્યું, તે ઉપરથી આગળ ઉપર સુલતાનની તેમના ઉપર મહેરબાની થઈ.

પંચમામ સંગ્રામભૂમિ (પાંચ ગામની લડાઈ) વિષે લખવામાં આવેલું છે. તેમાં એક બાણુએ લવણપ્રસાદ અને વીરધવળ હતા અને બીજા બાણુએ વીરધવળની રાણી જયલલદેવીને બાપ શોભણદેવ હતો, તેમાં વાધેલાઓની સંપૂર્ણ જિત થઈ, પણ તે યતાં પહેલાં જવાન રાજપુત્ર (વીર-ધવળ) પોતાના બાપની નજર આગળ ધણી વાર ધાયલ થઈને પડ્યો.

વીરધવળના મરણ ઉપર એકસો ને બારી ચાકરો ચિતામાં પડીને મરણ પામ્યા, ત્યારે વધારે મરણ યતાં અટકાવાને તેજપાળને સરકર લઈને વચ્ચે ખડવાની જરૂર પડી. પછી પ્રધાનોએ વીસલદેવને માદિયે બેસાડ્યો. આ રાજા વિષેનો કાંઈ વૃત્તાન્ત ચાલતો આવી મળેલો નથી, પણ ગૂજરાતના વાધેલા વશનો તેને સામાન્યપણે પ્રથમ પુરૂષ ગણવામાં આવેલો છે.

ગૂજરાતની ભૂમિ ઉપર એક પછી એક તોફાન ફેલાઈ રવાં હતાં, અને તેનાં વાદળાં તો વેરાઈ ગયાં ન હતાં, તેવામાં ફરીથી દર્શન દેતા સૂર્યના ચીરા જે તોફાની ધોધવાળાઓથી ફાટી ગયા હતા તે જરાક અમર્યા ઉધાડાં કરવામાં આવ્યા એટલામાં તો હિન્દુઓ આગળની બની ગયેલી

૧ ગોધા જાસે વડવા બંદર છે ત્યાંનો આશિયો સરદાર હતો. સિન્ધના રાજાનો ફરર હતો એમ કહેવાય છે. ૨. ઉ.

વાતના રોકથી જાણે જોછા જ જાણીતા હોય, તેમ જ હવે પછી આવી પડવાના બચતી જોઈ જ દરકાર કરતા હોય તેમ કોઈના યત્ન વિના, અને જાણે કે સ્વાભાવિક પ્રેરણા યર્ષ હોય તેમ, અસહ્ય રસ્તે ચાલતા જોવામાં આવ્યા છે, એ આશ્ચર્યકારક વાત છે, અને તે ઉપરથી વળી તેઓની સહન-શીલતા જણાઈ આવે છે. મહમૂદ ગજનવી અણુદિલવાડ ધૂળધાણી કરીને અને સોમનાથનો નાશ કરીને સંકટ વેઠતો પોતાને દેશ ખોડ્યો નહિ, એટલામાં તો આરામુર અને આણુ ઉપર હવેલા અને ટાંકણાના અવાજ ગાજી રહ્યા, અને ભલકાદાર દેવાલયો કુંભારિયા અને દેલવાડામાં બંધાવા માંડ્યાં, તથા તેમાં મનાય નહિ એવા મુધારાના સંસ્કાર થયા અને સેફિલ-નિના^૧ હાથની ઠરીમરી જેવી સદાઈ ચાલતી યર્ષ, તે ઉપરથી એમ દેખાવા લાગ્યું કે, ઝેરઝેલ હક્કો કરનારા અથવા મૂર્તિયોનો નાશ કરનારા માત્ર બેએન પમાડનાર સ્વમના બંધકર ભૂત છે અને તેમની સ્વમમાં જ ક્રિયા યર્ષ છે એવું તે દેવળ ચણાવનાર પછી રીતે માને છે. અને હવે તો ખીજી ભીમની સંકટભરેલી કારકર્દી પૂરી થાય છે, તેની સાથે વાદળાં વિનાના તેના ચક્ર-ચકાટમાં પાછો કદિ પ્રકાશવાનો નહિ એવો અણુદિલવાડનો સૂર્ય અસ્ત પામે છે, પણ એક મગ તેની એક કોર તે રાજધાની ઉપર ટચમચ યર્ષ રહે છે, લડાઈના પોકાર પૂરેપૂરા નાશ પામ્યા નથી અને બચતી તથા દુઃખની શૂંભના પડધા આખા દેશમાં હજી સુધી ગાજી રહ્યા છે, તથા ખીજી મગ આણુ અને શત્રુંજય ઉપર કરીને કામ ચાલતું થયું છે, અને આગળના ભલકાને એક કોરે બેસારે એવાં દેવાલય અને સદા ચૂપડીદીથી બેસી રહે-નારા ક્ષિત્ર તીર્થકર્તાનાં ચેત્તોનો ઉઠાવ થાય છે.^૨

વસ્તુપાળ અને તેજપાળ જે વીરધવળ વાઘેલાના પ્રધાન હતા, પણ દેલવાડાનાં અતિ ભલકાભરેલાં દેવાલયોના સ્થાપનારા તરીકે વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા, તે શ્રાવક ધર્મના પ્રાગ્વાટ અથવા પોરવાળ વાણિયા હતા; તેમના પૂર્વજ ધણી પેઢીથી અણુદિલપુરમાં વસતા હતા, વીરધવળનો આગલો પ્રધાન ચાહડ તેમને રાજની જાણવામાં લાવ્યો. તેમના ઉપર રાજનો હદ પાર ભરોસો બેઠો હતો એમ જણાય છે; અને જે સપ્તેમાં આ વાત લખી છે તે ઉપરથી લોકોની સ્થિતિ અને રાજ તથા કારભારીઓનો સંબંધ થયો.

૧ Collini-ઈટલીમાં આવેલા ક્વોરેન્સ શહેરનો મખ્યાત શિલ્પકાર તથા ગવેયો. તે ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં જન્મ્યો હતો, અને ૧૫૭૦ માં મરણ પામ્યો હતો. આસ-પ્દાણુ તેમ જ ધાતુ ઉપર તે બહુ સરસશિલ્પકામ કરી જાણ્યો હતો. પોપ ક્લિમેન્ટ સાતમાએ તેને પોતાનો સોની કરાવ્યો હતો. ૨. ઉ.

ચમત્કારિક દેખાય છે. તેઓના રાજ્ય ચલાવવાના ધોરણ વિશે મેરુતંગ આ પ્રમાણે લખે છે:—“જે પ્રધાન કોઈના માથા ઉપર હાથ મૂક્યા વિના હાંડાર “વધારી શકે; કોઈનો દેહાંતરૂં કર્યા વિના દેશનું રક્ષણ કરી શકે; અને લકાઈ “કર્યા વિના રાજ્ય વધારે તે કુશળ કહેવાય.” એ જ અંચક્તા લખે છે કે—જ્યારે વીરધવળે પોતાનો રાજકારભાર તેજપાળને સોંપ્યો, ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે રાજ પાસેથી લેખ કરાવી લીધો. “જે હું કદાપિ તમારા ઉપર કાપાયમાન “થાઉં તો તમે વિશ્વાસ રાખજો કે હાલમાં તમારી પાસે જેટલી માલમતા “છે તેટલી મારે તમારી પાસે રહેવા દેવી;” અને તેઓએ જે દેવાલય બંધાવ્યું છે તેમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે,—“વીરધવળ ચાલુક્ય જેટલું ખર્ચ હોય “તેટલું જ કરવાવાળો, અને પ્રધાનોની સલાહ પ્રમાણે ચાલનાર હોવાથી, હેરદે “કાંઈ આહુ, અવધુ કહેતા પણ તેઓનું તે સાંભળતો નહિ. અને લાઘવીએ “પોતાના રાજનું રાજ્ય વધારી આપ્યું. ઘાડા અને હાથિપોતી હારની હાર “તેઓએ તેના મેહેલ આગળ બાંધી, અને રાજની પાસે જે હતું તેનો ઉપ- “ભોગ તેણે સુખેથી કર્યો. એ અને પ્રધાનોને તેના દ્વિયજ સુધી પહોંચે એટલા લાંબા હાથ હતા.”

આશુના પ્હાડ ઉપર ચડવાનું સીરાઈ અને ઝાલોરની બાજુ બણીથી ધણું સહેલું છે. ગૂજરાતની બાજુનો ચડાવ ગિરવર ગામ બણીથી છે તે ધણો રળિયામણો દેખાય છે. તેના ઉપર છડિયાટ વિના બીજાથી ચડાઈ શકાતું નથી. અંધા લગવાનીના દેવાલય આગળ ચર્ચને જવાનો રસ્તો, કેટલેક સુધી, જાયાણીની વિચિત્ર રચનામાં ચર્ચને એકાન્તમાં પર્વતના ધોધવાના પટને આકારે છે. “આ પ્રદેશમાં સર્વ કાંઈ શોભાયમાન, રમણીય અને સ્વાભાવિક છે; અહિં “મનુષ્યના મનોવિકાર આવી રચનાના એકત્રપણાનો ભંગ કરાવી શકે એમ નથી “તેથી જાણે કે પ્રકૃતિએ પોતાના માનવતા વંશજને વસવાને માટે સૂઝ્યું હોય “એમ લાગે છે. આકાશ નિર્ભળ છે; કાચલ જાણે એક બીજાને ઉત્તર આપતી હોય “તેમ વનસ્પતિની ઘટામાંથી ટોકા કરતી સંભળાય છે, તેમ જ જંગલનાં પક્ષિયો જે “વાંસની ઘટાઓમાં તેઓનું રક્ષણ યાય છે તે ઘટાઓમાં કિલકિલાટ કરી રહ્યાં “છે અને સૂર્ય જેવે પર્વતનાં શિખરોને સ્પર્શ કરી પોતાના ઉમ્મ કિરણ વરે; “વ્યાપ્ત કરી દે છે તેવાં જ જૂઠાં તિત્તિરોનાં ટોળાં ઝાડ ઉપર જે માળા “બાંધીને રહ્યાં હોય છે તે આનંદ જતાવવામાં કબૂતરોની સાથે ચડ્યાચ- “ડરી કરે છે. બીજાં પક્ષિયો જે સપાટ જમિનાં વાસી નથી હોતા તે અહિં

૧ સામુદ્રિકાં પુસ્તકોમાં લખેલું છે કે “આબનજાહુ અથવા લાંબા હાથના પુરોષે જાન્યદાજી હોય છે.”

“તદિ લભ્યાં કરે છે, અને લક્ષ્મણે પક્ષી પોતાની ચાંચનું બળ કાઢી
 “લાકડા ઉપર અળખાવાને ટકારા મારી રહે છે તેથી ઉપજતા પડવાને
 “અવાજ સંભળાઈ રહે છે નાના પ્રકારનાં અને રંગ રંગનાં ફૂલ, ફળને
 “લીધે જંગલવાસી પશુ અને પક્ષી એકઠાં થાય છે; અને ઉલ્લોગી મન
 “વિશાળ પાંડાં ઉપર ઉડતા ઉડતા, ધોળી અથવા પીળી ચંમેલીની અતિ
 “મધુરતા ચૂસે છે, તેમ જ, ગોટા, ચમરિયોનાં ગુચ્છાદાર નંદુરંગી અને
 “ધોળાં ફૂલ જે ગુલબાસને મળનાં આવે છે તેના મધુર રસ ચૂસે છે, અ-
 “થવા બદામના જેવી સુમંધના કણ્ઠેર જે નદીકિનારે એરંડા અથવા સરકટ
 “પુષ્કળ થાય ■ તેનાં તીરાએ છવાઈ જાય છે તેના રસ ચૂસે છે.” આવા
 એકાન્તપશુના મોઢ પમાડે એવા સૌન્દર્યમાં વિદ્ય પાડવાને કાર્ષ મનુષ્ય-
 પ્રાણી દેખાઈ નથી, માત્ર અંજાનાં ચાવા કરવાને આવેલો રજમૂત અશ્વ-
 રનો ગંભીર આકાર જોવામાં આવે છે. તેણે પોતાની પાંડ દાઢ ભાંધી
 દીધેલી છે, અને ખસા ઉપર બાલો આવી રહેલો છે, એવી દબમાં, જે
 જડમાં કાણુ હેયાવાળાં થોડાં મનુષ્ય આખા લશ્કરની સામે યર્ષ કરે,
 એવા ખુડ વચ્ચેના સાંકડા અને લાંબા રસ્તામાં તે ચાલે છે,—અથવા જો
 વિના રમણીય અને આરણ્યક જગ્યા નાં નિર્ભય પાણીના ઝરા છાટલા-
 વાળા કિનારાના ન્હાના તળાવના આકારમાં વિસ્તાર પામેલા ત્યાં સિંચેલા
 કાચળા સહિત દાણા વહી જનારા ધાન્ત માણસો, અને ચરતાં ઢોર દેખાય
 છે. આગળ ચાલતાં દાળ શીટીને સપાટ ખીણ યર્ષ મણેલી આવે છે, તે ધોડી
 ધણી રેતાળ છે તો પણ તેમાં ધણી ફળદ્રુપ જગ્યાઓ છે, તેમાં દાણાનો
 પાક પુષ્કળ થાય છે. વળી અહિં તહિં ન્હાનાં, ગામડાં આવે છે, અને ખુડ-
 માંથી બહેતાં બેઠેલો કંટલિક આવે જતાં આગળ અને પાછળ વિશાળ
 યર્ષ પડેલાં જોવામાં આવે છે. કુશ્મસના કાળા ઝાખામાં વિટળાઈ મથેલો
 પ્રતાપવાન આણુ હવે પોતાના નિષેના જ વિચાર ઉત્પન્ન કરાવે છે. તેની ઉભેડ
 માખરાની શ્વામરંગી એકાન્ત જગ્યાઓ ઉપર વન, ઉપવન અસ્તર રૂપ યર્ષ
 રહેલાં છે, અને તે રૂપેરી રંજના ઝરાથી વિચિત્ર જનેલી છે, તે ઉવડે ન્યારે
 આપણી દૃષ્ટિએ પડવા આવે છે, ત્યારે તેનો ફેરફાર થતો આકાર લગભગ
 મનઃકલ્પિત રૂપ ધારીને કલ્પનાને લગપૂર કરી નાંખે છે; તેના એક ખીજાથી
 પછાડી પડતા રૂંધો મહત્તાથી અગાડી ધપેલા દેખાય છે અને તેઓના રયામ
 પેવાક, સૂર્ય જેમ મધ્ય રેણા ઉપર આવતો જાય છે તેમ અતિશય ચગકાટ
 મારતા સુવર્ણના છાંટાથી બદલાતો જાય છે; આવા સર્વ દેખાવ ઉપર જોના-
 રું લક્ષ ખેંચાય છે.

આ દૂપો મહિલી એક દૂપ ઉપર ગિરવર ગામથી જવાનો માર્ગ છે, તે પર્વતની આણુએ દોરડો વિઠાવે હોય એવી રીતે એક વાર દેખાય છે અને એક વાર દેખાતો બંધ થાય છે. ત્યાંથી ગહન અને ઘટ ઝાડી વચ્ચે ચર્ચને, છેક ઉમેડુ ઢાળાવની, નીચેની ન્હાની એક સપાટ જગ્યા ઉપર અવાય છે. ત્યાં અતિ શોભાયમાન પદ્મવતી ઘટામાં વસિષ્ઠ મુનિનો આશ્રમ આવે છે. જે પથારી સૂર્યના તાપ લાગેલો હોય છે તે આ ઠેકાણેની ન્હાની વાડીમાં વિશ્રામ લે છે. એમાં પર્વત ઉપર જિગનારા બહુ સુઅંધવાળા ફૂલના છોડ ધણા છે, તેમાં ફવડો તો મુખ્ય છે; આ પ્રમાણે તેની આંખ અને નાકને આનંદ પામવાનું સાધન મળે છે. તેમજ ખરાબામાંથી ફાતરી ફહાડેલા ગાયના મુખ-દ્વારે નીચે ફારી ફહાડેલા પાત્રમાં મધુર અવાજ કરતું પાણી વહન કરે છે તેથી કાનને પણ એણે આનંદ મળતો નથી.

મુનિનું દેવાલય ન્હાનું સરખું છે તેમાં એ ઋષિની રયામ વર્ણના આરસખાણની મૂર્તિ સ્થાપિત રહે છે. આ મુનિએ અચળશરના અમિ-કુંડમાંથી રજપૂતો ઉત્પન્ન કર્યા તેથી એ તેમના પૂર્વજ કહેવાય છે. વસિષ્ઠ મુનિની આગળ સવાર, બપોર, અને સાંજે ચોધડિયાં વાગે છે, તેના મહા-શ્વનિ વડે શોભાયમાન રચના ગાજી રહે છે, તેથી એ રચનામાં કાંઈ મહા રહેતી નથી. આણુ ગઢનો રણધીર યરવીર, “દુનુબનો કાળકંઠાણુ” જે ધારાવર્ષ પુરમાર તેની ધાતુની મૂર્તિ પોતાની જાતિને ઉત્પન્ન કરનારા ઋષિની પ્રાર્થના કરતી હોય એવી ઢગમાં બેસારેલી છે.

વસિષ્ઠ મુનિના દેરા આગળ છત્રતા ખરાબામાંથી ફારી ફહાડેલાં પગથિયાં આવે છે તે ઉપર ચર્ચને આણુના પૃષ્ઠભાગના મેદાનમાં જવાય છે. પંથી આ ઠેકાણે આવ્યો એટલે કાંઈ નવી કુનિયાં અથવા હવામાં અદ્ધર રહેલા એટમાં તે આવ્યો હોય એમ તેને ભાસ થાય છે. આ અધિત્વકાની ચોગરદમ, તે જેવા ખરાબા ઉપર ચર્ચને આવ્યો છે તેવા જોયા અને ભમ ખડકનો કાટ છે; તેની માંહે કેટલાએક માષલિના વિસ્તારનો સમાવેશ થયો છે; ત્યાં ગામડાં અને કુખ્યાં છે; તલાવ અને વેહેળિયાં છે, તથા તે શિખ-રરપી મુકુટ પહેરે છે, તે માંહેલું એક જોયામાં જોયું છે તે તેના ઉપરના એક દેવળ ઉપરથી “ઋષિમૃગ” કહેવાય છે. અને બહુ અમત્કારી તો જેના ઉપર અચળગઢ છે તે છે.

દેવવાડા અને વસિષ્ઠ મુનિના દેરાની વચ્ચેના પ્રદેશનું રમણીય વર્ણન રજપૂતરયાનના પ્રતિહાસકે^૧ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે: “આ મુસાફરિયે ની-

૧ કર્નલ દરિડના “ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા” નામના પુસ્તકના પાંચમા અને છઠા પ્રકરણોમાંથી આ ઉતારા કરી લીધેલા છે

'કળવાથી આણુની અધિત્યકાનો રમણીય લાગ મારા જોવામાં આવ્યો.
 'અહિં ખેતીવાડી ઘણી છે, વસ્તી વધારે છે, અને વનરૂપિતિ પુષ્કળ થાય
 'છે. અહિંતહિં ધરતી ઉપર લીલી શેતરંજીયો પાથરી હોય એમ જ
 'લુાય છે, તેમ જ સ્વાભાવિક અથવા હસ્તકૃત નવા ચમત્કાર ડગલે ડગલે
 "જોવામાં આવે છે. કુનેરી પક્ષી નિત્યની રીત પ્રમાણે દેખા દીધા વિના
 "આદરસત્કારનો અવાજ કરે છે, અને ક્રાયલના તીણા અને સ્પષ્ટ ટોકા
 "મહન જંગલમાં ચતા સંભળાય છે, ત્યાં આગળથી નિર્ભળ પાણીનું
 "બહેળિયું ચાલે છે. જે ધરતીના ભાગ અનાજ જાગી શકે એવા છે તે ભાગ
 "સારી મહેનત લઈને ખેડેલા છે. આટલી દૂંધી જગ્યામાં તો આણુનાં બાર
 "નહાનાં ગામમાંથી ચાર મેં ગૂંધ્યાં. આ ગામડાં રચનાની શૈલામાં મળી
 "નય એવાં છે; રહેવાની જગ્યા ચોખ્ખી અને સુખાકારી બનેલી છે, તેનો
 "આકાર ગોળ છે, તેને માટીથી યાખડી લઈને પીળી માટી વતે ધોળવામાં
 "આવે છે. પ્રત્યેક બહેતાં બહેળિયાને કઠિ જળસિંચનને અર્થે પાણી ફહાડી
 "લેવાનો રેટ રાખવામાં આવે છે, અને પાણી સપાટી ઉપર હોય છે તેથી બહુ
 "હલુ ખોદાવી કરવું પડતું નથી. આ ખેડવા ચોખ્ખા એતરોને ઘણું કરીને
 "ફેરાળથોરિયાની વાડ કરવામાં આવે છે તેની ઉપર ખુલ્લની (અંતરવેલ) અને
 "હિન્દુસ્થાનની વાડિયોમાં બહુ થતી સેવતી(શિવને ચઢાવવામાં આવે છે.)ની
 "ઘટા ખાંડે છે. કઠુણ પથ્થરના ટેકરા ખરાબાની સપાટીનું પૃથકરણ થયેલું
 "એ વિના જ્યાં જરા પણ ધરતી નહિ ત્યાં દાડિમડી ઉગે છે. જરૂર આણુ
 "જલો કદિ પાકશે નહિ એવાં લીલાં કચ જેવાં અહિં જોવામાં આવે છે.
 "માથુસો મારી પાસે દ્રાક્ષ લઈ આવ્યા તેના કદ ઉપરથી અને લાગું કે
 "તેઓએ તેની વાવણી કરી હશે. આ તેમ જ શીખોદરાં, જે મારા જોવામાં
 "આવ્યાં નહિ, પણ મને એક જાડી ખીલુમાં વેરજેથી આંજળી કરી
 "ખતાવ્યાં, એ સર્વ આણુનો સ્વાભાવિક પાક છે. અહિં આંખા બહુ છે,
 "તેની ડાળિયોમાં સુલલિત અંબત્રીવેલ થયેલી જોવામાં આવે છે, તેનાં કાળાં
 "અને ધોળાં સુંદર ફૂલ નીચે લટકી રહે છે. ત્યાંના ખાડી લોઢા પણ તેને
 "અંબત્રી કરીને રહે છે. અને મેં જોયું કે તેઓને તે એટલી બધી પ્રિય લાગે છે
 "કે, તેનાં ફૂલ જ્યાં જાગળથી હાથ આવે શકે એમ થયાં હોય છે ત્યાં
 "આગળથી ચૂંટી લઈને ઝુંથીને કેશપાશમાં ધાલે છે અને પાથડીમાં ખેસે છે.
 "ઝાડમાં ઘણું કરીને અતિશય ભેજ હોય છે તેથી તેઓ લીલાતરીથી છવાઈ
 "નય છે, અને અચગજઢ ઉપરની ખજુરિયો તો છેક ઉપર સુધી વિંટળાઈ
 "નય છે. અંબત્રી પણ આ જ આધાનમાંથી ફૂટી નીકળે છે. ફૂલ તો ત્યાં

“દમલાગમે થાય છે. તેમાં ચમેલી અને પ્રતિ વર્ષે થનારી વિવિધ જાતિયોથી
 “તે છેક ગોખર સુધીની નીપજ થાય છે. ફૂલગાડ માંહેલું મ્હોટામાં મ્હોટું
 “સોતેરી ચંપાનું ઝાડ જે મેદાનોમાં ફાઈક જે જગ્યાએ જોવામાં આવે છે,
 “અને જે જોળીયાની પેઠે સૈકામાં એક વાર ફૂલે છે એમ કહેવાય છે તે ફાળથી
 “બરેલું, હવાને સુગંધીમય કરી દેતું સો સો વાર છેટે જોવામાં આવે છે.
 “દુકામાં કહિયે તો, તે આ પ્રમાણે છે.—

(હુહા.)—‘વન, ગદવર, ને બેળિયાં, પલ્લવ, મેવા, થાય;
 ‘દૂપો, પર્વત દ્રાક્ષ ને ખેતર, બહુ શોભાય.
 ‘જૂની પણુ ખની પત્રમય એવી ફાટની ભીંત;
 ‘જેઓ પર તાળે રહી નાચ વરગો બહુ રીત.
 ‘દુર્ગ રાવવણુ ત્યાં રહી, છેડી કરે સદામ;
 ‘સૌ સુંદરતાનું બન્યું એવું મિથણુ ઠામ.’

નખી તલાવ ઘણું રચનાબરેલું છે; તેની વચ્ચે ત્રિસોતરીવાળા બેટ
 આવી રહ્યા છે અને તેમાંથી તાડનાં ઝાડ પોતાનાં માયાં દેહકાળી રહ્યાં છે.
 આસપાસ વનની ઘટાવાળા ખરાબા વિટળાઈ રહેલા છે. કર્નસ ટાડે તે જોયું
 ત્યારે “તેમાં જળકૂકડિયો તરતી હતી. તેમનું ધ્યાન માણસ ઉપર ન હતું અને
 “માણસનું ધ્યાન તેમના ઉપર ન હતું; કેમકે આ ખવિત પર્વત ઉપર પારધીની
 “બંદુક કે માછીની જાળ એમાંથી એકમની ફાઈને ખખર નહતી; “તારે ફાઈને
 “ઘાત કરવો નહિ” એવી ઈશિરી આજ્ઞા અહિં વર્તતી હતી, અને તેનો જે
 “ભંગ કરતું હતું તેની શિક્ષામાં તેનું મરણ હતું.” આણુ પર્વતના આ તળા-
 વની આસપાસ કેટલાક દિવસથી યુરોપીયન લોકોનાં રહેઠાણ થયાં છે; તેની
 પાસે મંદવાડ ભોગવી જાહેલા અંગ્રેજ સિપાઈઓને રહેવાને સંન્યસાળા આંધી
 છે। અને અચ્ચેશ્વર તથા આદિત્યનાં દેવાલયોની સાથે ખવિત પર્વતના
 ભોગવટાની હરીફાઈ કરનાર કિરિયન લોકોનું એક દેવળ છે.

આણુ પર્વતની તલાટી આગળ અણાદરા ગામ છે, ત્યાંથી અને પાસેની
 હીસાની છાવણીથી ઉપર ચડવાનો એક મ્હોલો અને સારી રીતે ખાંધેલો
 રસ્તો છે તે નખી તલાવ આગળ આવી મળે છે. આ રસ્તે ચઢીને ઉપર
 ચડવાનું સવળ પડે છે.

નખી તલાવની પાસે દેલવાડા અથવા દેવલોના સમુદાય છે. વિમળશાહ

અને તેજપાળે બે મુખ્ય દેરાસર બંધાવ્યાં છે તે વિના બીજાં કેટલાંએક છે, પણ એ બે તો ધણાં પ્રાચીન અને અતિ શોભાપ્રમાણ છે. આગળ લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણેન્ધ. સ. ૧૦૪૧માં વિમળશાહે પ્રથમ દેરાસર બંધાવ્યું તે ખેલાં આ પર્વત ઉપર જૈનનું એક દેરું કાંઈએ બંધાવ્યું હોય એમ દીસતું નથી. આ પ્રસિદ્ધ દેવળોનું ઉપર ઉપરથી વર્ણન આ ટેકાણે કરિયે ઢિયે, વિસ્તારથી કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી.^૧ તેઓનું ૪૬ અથવા ૫૫ારનો દેખાવ વખાણવા જેવો નથી, પણ સોની લેકિની કારીગરીની જટલી સંસ્કૃત કુશળતા તેટલી બધી માંહેની બાલુએ વાપરવામાં આવેલી છે. પ્રત્યેક દેરાસરમાં દેવને બેસવાના ગંભારની આગળ સભામંડપ છે; તેના ઉપર અષ્ટકોણ ધુંમટ છે, અને આસપાસ સંભરપંક્તિ ઉપર ધણાંએક ધુંમટ આવ્યા છે. આખું દેરાસર ઘોળા આરસખાણનું છે અને કોરણીના શણગારથી ઉપરનો પ્રત્યેક ભાગ ભરપૂર છે. એ કોરણી એવી બારીખીથી કરેલી છે કે જાણે તે મીઠાનાં બીજાંમાં ઉતારી હોય નહિ એવો ભાસ થાય છે, અને તેઓની અર્ધ પારદર્શક કોરોની જડાઈ જરાય જણાઈ આવતી નથી, તેથી ક્ષીરી વિષેની (સુકલીડની) વાખ્યા ધણી ખરી સાચાં કરે છે. તેજપાળના દેવળના ધુંમટની વચ્ચેની કારીગરીથી તો આડે આંક છે, તેના ઉપર પ્રત્યેક જોવા જનારનું લક્ષ લાગી રહે છે. કર્નલ ટાંડે એનું યોગ્ય વર્ણન કરે છે કે, “તેનું ચિત્ર આલેખતાં કલમ હારી જાય છે, અને અતિ ધણો પરિશ્રમ “સહન કરી શકે એવો કારીગર હોય તેની કલમને પણ તોખાદ પોકરાવે છે,” અને અતિ અસંકૃત પદ્ધતિની ગાંધિક ઇમારતનો કાંઈ શણગાર એની શોભાનો મુકાબલો કરી શકે એમ નથી, એમ ખાતરીપૂર્વક કર્નલ લખે છે તે યોગ્ય જ છે. “તે અધો ખીલેલા દમળના ગુચ્છ જેવું દેખાય છે, તેનો કટોરા “જેવો વળેલો ભાગ, એવો પાતળો, એવો પારદર્શક અને એવો બારીખીથી “કાતરેલો છે કે, તે આંખને વિસ્મય પ્રમાણીને સ્તબ્ધ કરી દે છે.”^૨ આ

૧ ફેરગુસનની “હાન્ડબુક ઓફ આર્કિટેક્ચર”ના પ્રથમ ભાગને પૃષ્ઠ ૧૯ મે તેઓનું વર્ણન કરેલું છે, અને તેમનાં ચિત્ર આપેલાં છે. વળી એ જ અન્યર્થમાંનું “પ્રિન્સિપલ ઇલેમેન્ટ્સ ઓફ એન્સિયન્ટ આર્કિટેક્ચર ઇન હિન્દુસ્તાન” એવા નામનું પુસ્તક છે તેમાં જોવો.

૨ મી. ફેરગુસન તેજપાળના અને વસ્તુપાળના દેરાસર વિષે લખતાં રહે છે કે, “જે ઘોળા આરસખાણનું એ બનાવવામાં આવ્યું છે, તેમાં હિન્દુના અતિ પરિશ્રમ “સહન કરનારા ટાંકણાવતે ફીલ સરળી બારીખીનાં એવાં સુંદર આકાર આવેખન “ઠેર્યાં છે કે તેનો ચિતાર કાગળ ઉપર ઉતારી લેવાને કેટલાક કાળ અને કેટલાક પરિશ્રમ

દેરાસરોમાં કારણી, નિર્જીવ સ્વાભાવિક વસ્તુઓનાં ચિત્રની કરી છે એટલું જ નહિ, પણ વળી સંસારવ્યવહારના દેખાવ, વ્યાપાર અને નૌકાસાજના પ્રયત્ન, અને રણસેરના યુદ્ધનું આલેખન પણ કર્યું છે; અને આ ટેકાણે ખેડક ખાતરી કરી આપી શકાય છે કે, પ્રાચીન કાળ વિષે અભ્યાસ કરનાર કોઈ આ કારણી ઉપર પોતાનું નેઘ્યે તેટલું લક્ષ આપે તો તેનું મધ્ય સમયના હિન્દુસ્થાનની રીનભાતની ઘણી રમુજ બાબતોનું એટલું ગદ્ય જ્ઞાન વધે કે તેના એવા ભારે અમનો બદલો વળી જાય.

આણુ ગંચામાં જોયું સિખર મધ્યમુંનું છે, તેના ઉપર કર્નલ ટાંક ચચો તેના પ્લેસાં કોઈ યુરોપિયને લાં પગ દીધો ન હતો. “પર્વતના સિખર ઉપર હોધ્યે સારે આપણને ઘણું જોયું લાગતું નથી, તેા પણ મારવાડનાં “મેદાનોમાં ઘઈને આપણે જેવા પાસે આવિયે છીયે કે તે તેની તલાટીની “સપાટીથી સાતસેં ફીટ ઉચ્ચો દેખાય છે. ઉપર હરી જમ્બે એવો દક્ષિણનો “પવન વાય છે તેના સપાટામાંથી જમ્બે જવાને સાવધાન પહોડી લેડો. “એક ખરાબાને ઓથે પોતપોતાના કાળા કામળામાં લપેટાઈ જઈને ધરતી “ઉપર લાંબા ઘઈને પડે છે. દેખાવ ઘણો નવાઈભરેલો તેમ જ બચ્ચ છે. “વાદળિયો આપણા પગ નીચે ઘઈને સોંસરી નીકળી જાય છે. બહુ તેજથી “આપણને ઝાંઝવાં વળી જતાં અટકાવવાનો સૂર્યનો હેતુ હોય તેમ તે, વાદ- “ળની આરપાર પોતાનાં ફિરણ પાડે છે. ચક્કી આણે એવી ગંચાઈ ઉપર “આસપાસ એક ન્હાનો કોટ છે. તેની એક બાજુએ સુમારે વીસ શીટ સમ- “ચોરસ એક ગ્રહ છે તેમાં માત્રાણુને પામવાની જે મુખ્ય વસ્તુ વિષ્ણુ તેનો “અવતાર જે શ્રી હતાત્રય જોનાં એક પથ્થરની છાટ ઉપર પગલાં છે. બીજી “બાજુએ રામાનંદની પાદુકા છે. લાં તે પંથનો એક ગોસાઈ રહે છે, તે ત્યાં “આગળ કોઈ આવે છે ત્યારે ધંટ વગાડે છે તેને કાંઈ આપે છે ત્યારે બંધ “કરી દે છે. માત્રાણુ લોકો ધૈર્ય જરવામાં જ્યવંત થયા તેની નિસાની હાખલ “તેઓ આચાર્યની પાદુકાની આસપાસ પોતાના હંડ મૂકે છે તેનો બગલો ત્યાં

“વડે પણ હું રાક્ષિમાન થયો હોત નહિ.” “ખિક્ષરેસ્ક ઈવરેસ્કન્સ આફ એનસિ-
“વન્ટ આર્કિટકન્સ ઇન હિન્દુસ્તાન”માં લખ્યા પ્રમાણે.

તેના તાલ પુસ્તકમાં એ જ મન્યકરે હિન્દુના ધૂંગદ મથિના કમળ અથવા લોલક વિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે—“તેના આકારમાં પણ સામાન્ય રીતે એવી નાનુકાઈ “અને સૌંદર્ય છે કે તેવી આધિક કારીગરીમાં હોય એમ કદી ધારી પણ રાગતું નથી; “તે ધૂમરના મધ્યમાં આરમ્ભદાણ અથવા પાપાણના નક્કર બોપને બદલે રક્ષાટિકના “સ્તોત્રનો જણે શરૂઆત દોષ નહિ એમ વિશેષ દેખાય છે.”

“પગો હતો. પર્વત ઉપર ધણે ઠેકાણે અસંખ્ય ગુફાઓ જોવામાં આવે છે તે
 “ઉપરથી પ્રાચીન સમયોમાં ભોંયરામાં વસતી હતી એમ જણાય છે; અને ત્યાં
 “નવાઈ સરખાં ધણાં ગોળાકાર બાકાં છે તે કેવળ તોપના ગોળાનાં બાકાંની
 “સાથે સરખાવી શકાય એવાં છે. હું ત્યાંના એક એકાન્તવાસી તપસ્વી
 “સાથે અજવાળું ચતાં સુધી વાતો કરવામાં પડ્યો. તેણે મને કહ્યું કે ચોમા-
 “સામાં જ્યારે વાતાવરણ સ્વચ્છ હોય છે ત્યારે બોધપુરનો કિલ્લો અને
 “હુણી નદીના ઉપર ભાષોતરા છે ત્યાં સુધીનું રણ અદ્વિધી દેખાય છે.
 “અગર જો રહી રહીને સૂર્યનું તેજ પડતું હતું વેળા સીરાઈ લણી વિસ્ત-
 “રાપલી ભીતરીક્ષની ખીણ અમે ઝોળખી ફહાડી; અને પૂર્વમાં લગભગ
 “વીસ માઈલ ઉપર આરાવલીનાં વાદળની ટોપી ખેરેલાં શિખરોમાં અંબા
 “ભવાનીનું પ્રસિદ્ધ દેહું અમે પરખી ફહાણું. તથાપિ ઉપરની વાત નાણી જોવાનો
 “હવણું સમય ન હતો. છેવટે સૂર્ય પોતાના પરિપૂર્ણ તેજથી ખુદાર નીકળ્યો,
 “ઐતલે બધી સ્થામતા દૂર ચર્ચ ગઈ, અને કાળા આસમાની રંગનાં વાદળના
 “ધુંમટની સાથે ઝાંખી સૂઝી ધરતી મળી જવાથી ભાસ દેખાતો બંધ થવા
 “લાગ્યો ત્યાં સુધી રણ ઉપર નજર ફરી વળી. ઉત્કૃષ્ટપણું બંધાવાને જે જોખમે
 “તે સર્વ હતું; અને ચાન્તપણાને લીધે શોભા પાકે પાચે ચર્ચ. જે દૃષ્ટિને
 “હેઠળના અગાધ નીચાણમાંથી જમણી બાજુએ માત્ર અર્ધઝોળ સુધી ફેર-
 “વિરે તો જે પરમારના કિલ્લાની ઝાંખી પડી ગયેલી ભીતિ ઉપર સૂર્યનું તેજ
 “હવે પરાવર્તન પામતું નથી તે કિલ્લાનાં ખંડો ઉપર બર્ષને તે ફેરે છે; અને
 “ત્યાં આગળનું તાડનું ઝાડ, તેઓના નાચ ઉપર હસતું હોય તેમ, જે જાત
 “પોતાનું રાજ્ય સદાકાળ નિભરે એમ ધારતી હતી તે જ જાતનાં ખંડો ચર્ચ
 “ગયેલા દરબારની વચ્ચે, પોતાનાં વાવટા સરખાં પાંદડાં ફફડાવે છે. જમણી
 “બાજુએ જરાક આધે દેહવાડના ઘટાગુંથ થયેલા ધુંમટ દેખાય છે; તેની
 “પછવાડે, મહન જંગલ આવી રહ્યું છે, અને જે મેદાનની સપાટી ઉપર
 “વાંકીચૂકી આલતી કેટલીક નદિયો, પર્વતના ઉભા ખૂરાળા ઉપરથી પોતાનો
 “આડો રસ્તો ચલાવે તે મેદાનના તાજ ઉપરથી સોયોની પેઠે ફૂટી નીકળતાં
 “વિલક્ષણ શિખરો બધી બાજુએ તેઓને ટેકા આપે છે. આસમાની આકાશ
 “અમે રેતીવાળું પેદાન, અત્તરસપાણનું રંગાલય અને હલકી જાતનાં ઝુંપડાં,
 “લલકાદાર જંગલ અને ખડખડા ખરાળા, એ સર્વ એક બીજાથી ઉત્પન્ન
 “ગુણનાં ત્યાં જણાઈ આવે છે.”

મધ્યમૃગથી ઉતરતાં તરત જ અગ્નિકુંડ અને અયજેશ્વરનું દેહું આવે
 છે, તે હિન્દુઓના કલ્પિત ઇતિહાસમાં બહુ પ્રખ્યાત છે: “અગ્નિકુંડ

“આશરે નવસે શીટ લાગે, અને બસે ચાળીશ શીટ પોળા છે, તેને
 “નક્કર ખરાબામાંથી કારી કહાડીને તેમાં બહુ જ મોટી છાટો જડી
 “લીધી છે. કુંડની વચ્ચે ખણ્યા વિનાની ગંધી રાખેલી છે તેના ઉપર
 “જગદંબાના દેરાનું ખંડેર છે. એ કુંડની ઉપર બણીના નાકા ઉપર પાંડ-
 “વનાં ન્હાનાં દેવાસયોનો જાયો છે, પણ પોલાની પેટ તે પણ ખંડેર
 “થઈ ગયાં છે. પશ્ચિમ દિશાએ આણુના રક્ષકદેવ અય્યજેશ્વરનું દેવલ છે,
 “તે વિશાળ નથી તેમ જ તેમાં કાંઈ કારીગરી નથી, પણ તેનામાં સ્થૂળ-
 “પણાની સાદાઈ છે, તે ઉપરથી, તે પ્રાચીન છે એમ જણાઈ આવે છે. તે,
 “ચોકના મધ્ય ભાગમાં છે, તેની આસપાસ ન્હાની દેવડિયો એવા જ આકા-
 “શની કાળા પથ્થરની બાંધેલી છે. * * * સિરોઈના રાવ ભાણુને જૈનના
 “એક દેરાસરમાં ઝેર દેવામાં આવ્યું હતું તેની છત્રી અમિદુંડની છેક કાર
 “ઉપર, દેરાસર બણીની આણુએ છે. એ રાણાને તેના કુળદેવના દેવાસય
 “પાસે બાળ્યો હતો, અને સાથે તેની પાંચ રાણિયો સતી થઈ હતી. * * *
 “એ કુંડની પૂર્વ બાણુએ પરમાર વંશની સ્થાપના કરનાર પરમારોના મૂળ
 “પુરુષનું દેવલ ખંડેર થઈ પડ્યું છે. તેમાં આદિપાળની મૂર્તિ છે તે પાદ-
 “સ્થળ સાથે સત્જડ છે, તે અસલી પોપાકનો અને પૂર્વના મથાર્થપણાનો,
 “અસક્તના વારાનો નમુનો છે. એ મૂર્તિ ધોળા આરસપહાણની સુમારે
 “પાંચ શીટ ઊંચી છે, અમિદુંડનું રક્ષણ કરવાને પરમાર ઉપજાવ્યા હતા
 “તેમાં મહિપાલુર રક્ષસ રાત્રિની વેળાએ આવીને આ પવિત્ર કુંડનું પાણી
 “પી જતો હતો તેથી આદિનાથ તેને બાણુ વતે મારતા હોય એવી હળમાં
 “તેમની મૂર્તિ બેસારેલી છે. * * * અય્યજમદ જવાને કુંડ અમિદુંડ
 “મૂકીને આગળ ચાલ્યો; તેના ખંડેર થઈ મધેલા શુરને અમારી આસપાસ
 “વિંટળાઈ વળેલા વાદળાની ઘાટી ઘટામાં ઢંકાઈ ગયા હતા. આ જગ્યા
 “ઉપર અમે ચઢીને હનુમાન દરવાજે થઈને, એક વાર જેનો દબદબો હતો
 “એવી જગ્યામાં પ્રવેશ કર્યો. આ દરવાજાને બે જળરા શુરજ છે તે
 “કદાવર કાળા પથ્થરના બનાવેલા છે, અને તે હજારો સિંચાણાની ઝણુના
 “વિકટ સપાટા લાગવાથી કાળા થઈ ગયા છે. બન્ને શુરને મથાળે એક
 “મેઝાથી જોડાઈ ગયેલા છે, તે ચોક્કીનું સ્થાન છે. આ દરવાજામાં થઈને
 “નીચેના કિલ્લામાં જવાય છે, તે કિલ્લાની દૂરી ગયેલી ભીતિ ઉપરના કંઠમાં
 “ચડાવ ઉપરથી જણાય છે. અહિં એક બીજો દરવાજો આવે છે, ત્યાં થઈને
 “મોંઢલા કિલ્લામાં જવાય છે. આ દરવાજાના મોંઢાં આગળ પારસનાથનું
 “દેરાસર છે તે મોંઢુના એક સાહુકારે બધાવ્યું છે, તે જીર્ણોદ્ધાર કરવાને

“યોગ્ય થઈ ગયું છે. ઉપરનો કાટ રાણા કુંવાનો ફેરવાય છે. તેને ન્યારે
 “મેવાડમાંથી નાસતું પડ્યું, ત્યારે તેણે, પરમારોએ ધણા દાળથી તણ
 “દીધેલા મેરચા ઉપર પોતાનો વાવટો ચડાવ્યો. તેણે આ અચળગદને
 “કિસાની માન મરામત કરાવી, બાણી તે અને બીજાં દલદાં કામ બદ
 “પ્રાચીન દાળનાં છે. આ કિલામાં એક આવણુભાદરવો એવા નામનું
 “તલાવ છે. ચોમાસાના બે મુખ્ય મહિનાનું નામ આ તલાવને બરાબર
 “જાણે છે, કેમકે, અર્ધો જીન મહિને વીનતાં સુધી પણ તેમાં પાણી ભરેલું
 “હોય છે. પૂર્વ ભણીના ધણા ઊંચા ચિખર ઉપર પરમારોની મઠીનાં ખંડેર
 “છે; આ ઠેકાણેથી, ત્વરાથી ચાલતાં વાદળાંની આરપાર નજર ધોંચાડિયે
 “તો, જે ઘરવીર જાતના પરમારોએ પોતાનું રક્ષણ કરવાને યુદ્ધ કર્યું હતું
 “અને લોહીભોવાણુ થઈ ગયા હતા તેઓનાં ખંડેર થઈ ગયેલા મહેલો અને
 “વેદિયોનો આભાસ દેખાય છે.”

રમુજ આપનાર આણુ અને અચળગદને હયા રામરામ કરતાં ખેલાં,
 જે વંશના રાજાઓએ એટલાં બધાં વર્ષ સુધી તેઓના ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું
 છે તે પરમાર વંશ સંબંધી થોડા સખ્ક બોલવા ધટિત છે. કાટવાળી ચંદ્રાવતી
 તેઓની રાજધાની નગરી હતી. આણુ પર્વતની તલાટીથી સુમારે બાર માઈલ
 ઉપર, અને અંબા ભવાની તથા તારંગનાં દેરાસરોથી એ કરતાં જરાક
 વધારે છેટે, જંગલથી ઘટામુમ બની ગયેલો પ્રદેશ છે તેમાં, તેનાં ખંડેર
 આજે પણ જોવામાં આવે છે. જ્યાં નગર હતું તે જગ્યા ઉપર પાડી વનરપત્તિ
 ઉગેલી છે, તેના કૂવા અને તલાવ પૂરાઈ ગયાં છે; તેનાં દેવાલયોનો નાશ
 થઈ ગયો છે અને તેનાં ખંડેરમાંથી આરસપહાણુ નિત્યે લંટાય છે. એક
 વિચાળ મેદાનમાં તેના ભાખ્યાદટ્ટ્યા ભાગ વિખરઈ પડ્યા છે, તે ઉપરથી
 વિચાર કરતાં, તેનો વિસ્તાર ધણો હતો એમ લાગે છે; ન્યારે યૂરોપિયન
 લેક્ટાના જોવામાં એ જગ્યા પ્રથમ આવી, ત્યારે, આરસપહાણોની મુંદર
 ધંધારતોનાં વીસ ખંડેર બોળી ફહાડવામાં આવ્યાં હતાં, તે ઉપરથી તેનો
 ધનવૈભવ અને અતિ સૂક્ષ્મતા જણાઈ આવે છે. ધારાવર્ષના ભાઈ રણધીર
 પ્રહલાદનદેવે પ્રહલાદનપદ્મ આમવા પાલણપુર વસાવ્યું હતું તે પણ ચંદ્રાવ-
 તીના રાજવંશના તાબામાં હતું.

પરમારોમાં પ્રથમ શ્રીધૂમરાજ અને તેના કમાનુયાયી, ધંધુક, અને

૧ આણુ પર્વત ઉપર દેવલાડામાં શ્રી અહિનાથનું દેર છે, તેની જમણી
 બાજુની ધર્મદાજાની ભીંતમાં એક લેખ છે, તે સંવત્ ૧૨૬૦ સુશ્યુન વદિ ૧૦

ધ્રુવ ભટ્ટ દત્તા એમ લખવામાં આવ્યું છે. “તેઓ હાગિયોના ટોળા સમાન તેમના રાત્રીઓથી અનિત રાત્રી પુરો દત્તા.” તેઓના પછી રામદેવ થયો,

સોમનો વીરધવલના સમયનો શ્રી સોમદેવ કવિનો રચેલો છે તે ઉપરથી ચંદ્રાવતીના રાજાની વંશાવલી નીચે પ્રમાણે લખવાની શકાય છે:—

શ્રી ધ્રુવરાજઃ પ્રથમં મયૂલ મૂલાસ્વાતન નરેદ્રવંશે ।

મૂર્મોચ્ચતો યઃ કૃતવાનમિશાન્યસદ્વ્યોચ્છેદનવેદનાસુ ॥ ૩૩ ॥

ધન્યુકધ્રુવમઠાદયસ્તતસ્તે ત્રિપુદ્ગપટાજિતોઽમ્ભવન્ ।

ચક્રલેડ્ઝનિ પુમાન્મનોરમો રામદેવ ઇતિ કામદેવજિત્ ॥ ૩૪ ॥

इत्यादि.

જાણી શકાય તેવા અનિદ્ધાંતમાંથી

પરમાર નામનો પુત્ર કલ્પત થયો તેના વંશમાં

શ્રી ધ્રુવરાજ ત્યાં પછી

ધંધુક

ધ્રુવમઠ આદિ થયા ત્યાર પછી

રામદેવ

↓

ચત્રોધવલ (કુમારજાળનો રાત્રી આજવાનો રાજા
ખસાલ દત્તા તેને માર્યો.)

ધારાવર્ધ

અદ્દાદનદેવ,

(સં. ૧૨૨૦, ૧૨૩૭, ૧૨૪૫, ૧૨૬૫ ના)
(લેખ છે. એલે દેક્કાના રાજાને નિર્ણય.)

(પાત્રપુત્ર વસાવ્યું,
(સામંતસિદ્ધ સાથે લડ્યો.)

સોમસિદ્ધદેવ (સં. ૧૨૮૭, ૧૨૮૯, ૧૨૯૨)

કૃષ્ણરાજદેવ (સં. ૧૩૦૦)

ઉદયપુરના રા. રા. ગૌરિસંકર, હીરાચંદ્ર એકાદશી મારા ઉપરના પુત્ર ઉપરથી
વિમળરાજાના મંદિરના લેખનો થોડો ભાગ નીચે આપવામાં આવે છે:—

“રામજનિ શીલમણી ધંધુઃ ॥ ૫ ॥

રા મોમદેવસ્ય નૃપસ્ય સેવામમન્યમાનઃકિલ ધંધુરાજઃ ।

નરેશોવાપ તત્તો મનગી ધારાધિપં મોજનરં પ્રપેદે ॥ ૬ ॥

પ્રામાટ્યંચામરણં શમ્ભુવ, રત્નપ્રધાનો વિમલાભિધાનઃ ।

ચત્તેમણા દુઃસમર્થાપકારે, મત્તોઽપિ ધર્મઃ સહસ્રાશિસીત્ ॥ ૭ ॥

તત્તવ મીમેન નરાધિપેન, પ્રતાપમ્મિર્વિમલો મદામતિઃ ।

કુતોર્વેદે દંડનતિઃ સતાંપ્રિયઃ પ્રિયંવદો નંદુઃ લેનજાણે ॥ ૮ ॥

મોવિદ્માદિયતૃપાચતીતે ષ્ટાતીતિ ચાતે શરદાં સદ્ધે ॥ ૧૦ ॥”

તે જે વેળાએ કુમારપાળ ખરેખરી સર્વોત્કૃષ્ટ સત્તા ચલાવતો હતો તે વેળાએ જે યશોધવલ આગ્રુ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો તેનો પિતા યાપ. યશોધવલને જે નામાક્રિત પુત્રો થયા; ધારાવર્ષ અને પ્રહ્લાદનદેવ; તેમાંથી પહેલાનો શ્રીમે-મસિંહદેવ નામે કુમાર અને કમાનુયાયી થયો. ઈ. સ. ૧૨૩૧ માં અશુદ્ધિ-લવાડમાં ખીન્ને ભીમદેવ જ્યારે મહારાજાધિરાજ હતો ત્યારે તે મહામહાશ્વર હતો એમ સખવામા આવ્યું છે. સોમસિંહને કૃષ્ણરાજદેવ કરીને કુમાર હતો.

ધારાવર્ષના કુમારના રાજ્યમાં પરમારોએ નાદોલના ચોદાણોને માર્ગ આપ્યો. તે માહેલા એક હુંડ બાધવા લુચિંગ પુરણે (ઈ. સ. ૧૨૨૨) ત્યાંના મંડલિકને મારીને આશુનું રાજ્ય લઈ લીધું એનું વિમળશાહના દેરાસરના લેખમાં છે. લુચિમનો કુવર તેજસિંહ કરીને હતો, તેના કુવરનું નામ કાન્હડદેવ હતું અને તેના પોત્રનું નામ સામતસિંહ હતું એવું વસિંહના દેરાના

આ ઉપરથી જણાય છે કે સવત્ ૧૦૮૮ માં વિમળશાહે દેવાચલ બધાનું ત્યારનો આ લેખ છે આ વિમળશાહ પહેલા ભીમદેવનો આશુનો દડપતિ હતો આ પછીનો વિમળશાહના દેશનો લેખ છે તે તેના છાત્રોદ્ધારનો છે

૧ ક્રાંતિ સહજેને આ લેખનો સવત્ વાચવામાં ગુચવારો થયો છે એમની પાસે જે નકલ હતી તેમાં,

“વસ્તુ મુનિ કર સશિ વર્ષે”=૧૨૭૮ (ઈ. સ. ૧૨૨૨) છે આ ઉપરથી ઈ. સ. ૧૨૨૨ લખવામાં ભૂલ થઈ છે, કેમકે ઉદયપુરના રા. જા ગૌરિચંદ્ર હીરાચંદ્ર એકાદશીએ આગ્રુ ઉપર જઈને એ લેખ લેયો છે તેઓએ અને લખી જણાવ્યા પ્રમાણે

“વસ્તુ મુનિ ગુણ સશિ વર્ષે”=૧૩૭૮ (ઈ. સ. ૧૩૨૨) સો વર્ષના અતરની ભૂલ જણાઈ આવી છે

અચ્ચેશ્વરનો લેખ અને વિમળશાહના દેશનો લેખ મેળવતા વચાવલી નીચે પ્રમાણે થાય છે—

અચ્ચેશ્વરના લેખમાં જે નામ છે તે — વિમળશાહના દેશના લેખમાં જે નામ છે તે —

૧ આલ્હળ	૧ આસરાજ
૨ કીર્તિપાલ	
૩ સમરસિંહ	સમરસિંહ
૪ ચંદ્રસિંહ	
૫ માનસિંહ	
૬ પ્રતારસિંહ	
૭ વીરજ	પ્રતાપમંડ
	મિત્રજ
૮ { લુણિગ-લુહિવ લુણવર્મા-લુહાગર }	{ લુણિગ-લુહ લુમ્બો }
લુદાપ.	તેજસિંહ.

(ઈ.સ. ૧૩૩૮) લેખમાં લખ્યું છે, અને કાન્હડદેવને ચંદ્રાવતીનો રાજ કરીને લખ્યો છે. નાદોલના ચોહાણ વંશની દેવડા રજપૂતની શાખાના ધર્તિ-હાસમાં લખ્યું છે કે રાવ હુંબો આણુ અને ચંદ્રાવતી જિત્યો, અને ખારીલીના ગામ આગળ લડાર્ધ યર્ધ તે વેળાએ પરમારોનું રાજ્ય તેણે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું, “એ લડાર્ધમાં અગ્નિસેનનો કુંવર મેરુતુંગજી પોતાના સાતસે સગા સહિત માથો ગયો.” આ આધાર પ્રમાણે છેલી લડાર્ધ ઈ.સ. ૧૩૦૩ માં યર્ધ, તેમાં ચંદ્રાવતી દેવડા ચોહાણને તાબે યર્ધ, અને આણુ તો તેના ખેડાં સાત વર્ષ અગાઉ તેઓએ જિતી લીધો હતો. આ સમયમાં ચોહાણોએ રહેતાં રહેતાં “પર-” “મારોની કનિષ્ઠ પક્ષની જમીદારી આપી કરવા માંડી; અને પ્રત્યેક જિત ચતી “ગર્ધ તેમ અકકી નવી શાખા વધવા લાગી; એ માંહેલી કટલીક તો તેઓના “મુખ્ય ધણિયાના આશરે વિનાની થયાથી, તેઓના વંશજ, જેવા કે, માદાર “અને શિરવર કાકોરો જેવા તો તેના પ્રતિપુરણને આણું નમવા લાગ્યા.”

આણુ ઉપરના એક ખીજ લેખમાં એવું છે કે, ઈ.સ. ૧૨૯૪ માં અણુહિલવાડમાં જ્યારે સારંગદેવ રાજા હતો, ત્યારે વિસલદેવ અરારડસે મેકલનો સુખો હતો; અને તેનું સ્થાન ચંદ્રાવતીમાં હતું. આ વિસલદેવ અણુ-હિલવાડના રાજાનો માત્ર કામદાર હશે અને પરગણાની સત્તા થોડા દિવસ તેને સ્વાધીન હશે. એમ ખારી શકાય છે કે જ્યારે ચોહાણોએ હુમલો કર્યો ત્યારે સારંગદેવે પોતાની ફોજ વડે પોતાના પટાવતોનો તકરારી પ્રદેશ (મુલ્ક) સ્વાધીન કરી લીધો હશે. વળી એક ખીજે લેખ છે તે ઉપરના લેખ સાથે મળતો આવે એવો નથી. અચળેશ્વરના દેરાના એક લેખમાં (ઈ.સ. ૧૩૨૧) એક ખીજે હુંડ દેવ લખેલો છે, તે સામ્બરના ચોહાણ વંશનો હતો. તેના પૂર્વજનાં નામ પ્રથમના હુંડ અથવા હુણિગનાથી કેવળ જૂઠાં જ છે. “તેણે ચંદ્રાવતીનું પરગણું અને રણિઆમણો અર્ધુંદ પર્વત મેળવી લીધો,” અને અચળેશ્વરની સમક્ષ પોતાની અને પોતાની બીની મૂર્તિઓ બેસારી.

આ વચ્ચેનું આડું કથન કરીને અગ્રે હવે વાંચેલાની વાત લખવાનું પાછું જારી કરિયે છીએ. વીરધવલના કુમાર વિસલદેવ વિષે થોડું જ જાણવામાં છે, એમ લખાર્ધ ગયું છે. લાટ લોકોની કથા એવી છે કે, એ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં દુકાળ^૧ પડ્યો તે મટાડવામાં એ સાધનશૂન્ય^૨ હતો, અને

૧ પંદરોતરો દુકાળ (૧૩૧૫) રહેવાતો હતો તે વેળાએ કચ્છમાં ભદ્રેશ્વર તાલુકો હતો, તે અગ્નિદુષ્ટાદ નામના વાણિયાને વેશાવટ થઈ આપ્યો હતો તેથી ને માગે તેને અગ્રવલ્લ પૂર્ણ પાડી તેણે વસાર્ધના છત્રપ્રસાદનો છત્તોદાર કર્યો. ર. G.

૨ પાટણના રાજા વિસલદેવનું નામ હોમર્થ સાથે ચોડાયું છે, તે વિષે કાર્યસની એરિયેન્સ મેગાસની પુણી આનુષ્ઠિતિ ખીજ બામને ૩૩૫-૭ મે પાડે જુલો.

એણે વિસક્ષનગર અને દર્શાવતી અથવા દર્શાવતો કિલ્લો વસાવ્યો અથવા મરામત કરાવી.

દેવપટ્ટણના સોમનાથના દેવલમાં એક લેખ ઈ. સ. ૧૨૬૪ ની સાબનો છે, તેમાં રાજ્યને મદારાભધિરાજનાં સર્વ વિરોધણુ જોડેલાં છે. “પરમેશ્વર, ભટ્ટાર્ક, શ્રીચૌલુક્ય, ચક્રવર્તી, મદારાભધિરાજ શ્રીમદ્ અર્જુનદેવ.” વાઘેલા વંશના દમોદી જારોટ પોતાની વહી ઉપરથી શુદ્ધ છે કે, અર્જુનદેવ વિસક્ષદેવની પછવાડે ગાદિયે બેઠો હતો; પણ તેના રાજ્યમાં શા જતાવ બન્યા તે વિષે કંઈ કંઈ લખતા નથી. તેણે અણુદિલવાડમાં રાજ્ય કર્યું અને તે શિવમાર્ગી હતો એમ જણાય છે. જે અગ્રણિત રાજાઓ તેની આણુ માનના હતા તેમાં રાણુક શ્રીસોમેશ્વરદેવ, સો વસા ચંદ્રાવતીનો પરમાર રાજા; અને આવડા કોકિરો પાણુકદેવ, રામદેવ, ભીમસિંહ અને બીજા-ઓનાં નામ છે. તેનો મહામાત્ય શ્રીમદ્દેવ હતો, અને બીજા મુસલમાન કારબારી તેને હતા, જેવા કે વેવાકલનો હુરમઝ, અને નાણુદા તુર-દીન ફીરાજનો દોકરો, બોળ ઈશ્વાદિમ; પણ “નાણુદાના” પદથી આપણે તેના અધિકારની કલ્પના કરી શકીએ તે સિવાય તેઓ શા કામપર હતા તે જણાઈ આવતું નથી; તેમ જ દિન્દુ રાજના હાથ નીચે રાજ્યના નોકર તરીકે ગૂજરાતમાં આવવાનું તેઓને શું કારણ ઉપજ સધુ હતો તે પણ કંઈ જણાતું નથી.^૫

વાઘેલાઓના ભાટ, અર્જુનદેવ વિશે લખ્યા પછી લલણરાજનું^૬ નામ

૧ આ લેખનું આધારસ્થાન પ્રમુખના પરિચિત્તમાં આપ્યું છે તે ઉપરથી જણાયો કે, આ સમયમાં મુસલમાનોનો પ્રવેશ થયો હતો તેઓ વ્યાપાર અર્થે પણ આવતા હતા, તે પ્રમાણે ઈરાની અખાત માંહેલા ઝોર્ઝેજ બેદર(વેલાકુલ)નો રહેવારો નાણુદા તુરદીન ફિરોજ-જેના બાપનું નામ બોલ નાણુદા અણુ ઈશ્વાદિમ હવ, તે આવ્યો હતો. તેણે સોમનાથ પાટણમાં એક મસ્જિદ બંધાવા માટે ભોંય વેચાવી લીધી, તે વેળાએ ત્યાંના મહાજનના અમેવાન-જુદાપુરણ (એટલે મેળા સમાવિત મજ્જસ-મહાજન) કંકર શ્રી રામદેવ, પર્વતિદેવ, રાણાશ્રી સોમેશ્વર દેવ, કંકર શ્રી ભીમસિંહ તથા રાજા શ્રી છાંડાની સમક્ષ એ ઘસ્ટી લેવાઈ હતી, તેથી તેમને એ કામના સાક્ષીબૂત ગણ્યા છે. ૨. ઉ.

૨ રાજ્યવસાવણી એવા નામનો દસ્તાવેજિત એક પ્રતિભો કુધરો અમદાદી પાસે છે, તેમાં લખે છે કે—“વીરધવન વર્ષ ૧૨ રાજ્ય. સ. ૧૩૧૧ તેજપાળ વસ્તુ “પાલ દવા, વીરધવન પાદે તન વીસલદે દવા તિણે વીસલનગર વસાવો, દર્શાવેનો “ગટ કરાવ્યો તેહ નહીં પૂર્વ પોયે નવ કોટિ, નિવાણુ લાજ નવ હબર નવસો ને નવાણુ “દાઝા અર્થા સ. ૧૩૨૭ વર્ષે અર્જુનદેવ વર્ષ ૩ રાજ્ય, રાજા લલણ વર્ષ ૪ રાજ્ય

આપે છે, પણ તેનું નામ બીજા લેખમાં આવતું નથી, અને તેને વિષે બાટ લોકો પાસે વિશેષ વર્ણન આપવા જેવું પણ નથી; તેના પછી 'સારંગદેવ' આવે છે, તેને આશુના લેખમાં (ઈ. સ. ૧૨૯૪) અણહિલવાડનો રાજા કરીને લખ્યો છે, અને તેના હાથ નીચે વીસલદેવને અંદાવતીનો મંડળેશ્વર લખ્યો છે. સારંગદેવની પછી કર્ણ વાઘેલો, અથવા ઘેલાના ઉપનામથી જે પ્રસિદ્ધ થયો છે, તે અણહિલવાડના હિન્દુ રાજાઓમાં છેલ્લો રાજા થયો.^૧

—*—

પ્રકરણ ૧૫.

રાજા કર્ણ વાઘેલો.

અણહિલવાડના નાટકની સમાપ્તિના દેખાવ હવે લખવી અતાવવાનો છે. ઈ. સ. ૧૨૯૬ માં અલાઉદ્દીન ખિલજી, પોતાનો પાદસાહ અને જે તેનું બહુ કરનાર હતો તથા તેનો ડોકો થતો હતો તેને મારી નાંખીને તે જૂદા માણસની પછવાડે પોતે દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠા; અને પોતાના નામથી લોકોની પાસે ખુતબો પઢાવાનું જારી કરીને, ધાતકીપણાથી અને ખુનરેશ્વરેલી રીતિથી રાજ્ય ચલાવવાનો પ્રારંભ કર્યો; તેમાં દ્રવ્ય અને સત્તા આગળ ઉપર તેને એટલાં બધાં મળ્યાં કે હિન્દુસ્થાનની ગાદી ઉપર તેના પહેલાં, જે રાજા બેઠા હતા, તેમાંથી કોઈને પણ તેના જેટલાં મળ્યાં ન હતાં, અને મહમ્મદ ગઝનવિયે તેની દશ^૩ અશ્વારિયોમાં જેટલું ધન મેળવેલું લખે છે, તે કરતાં પણ તેનું ધન બહુ વધારે હતું. મિરાતે અહમદીને કત્તા હશે છે—“ખુદાની એવી કૃપા થઈ કે ચૈગંબરની શરિયત અને “હીન બધે પ્રસિદ્ધ કરવો. જે જાતના લોકો વિષે પછવાડે લખવામાં આવ્યું “છે તેમની સત્તા અને રાજ્યનો છેડો આવ્યો છે, અને આપણી ખુખીવંતી

“સારંગદેવ વય ૩ સમ્બ. સં ૧૩૩૭ વર્ષે લઘુ કર્ણ ગઢિલકી વર્ષ ૧૦ રાજ્ય.” દીન-ધવલ પછી પ્રતાપ મલ રચો ૩ એ વાત આમાં નથી ૨. ઉ.

૧ ૭૫૨ની ઇતીહાસ ભેલાં સારંગદેવનું રાજ્ય સ. ૧૩૩૪ થી ૧૩૩૭ સુધીનું વાપ પણ સારંગદેવ ૧૩૫૩ સુધી હતો. તેના સમયનો કંઈ માંહેલા ૧૫૧૨ ખોખરાનો લેખ સંવત્ ૧૩૭૨ (ઈ. સ.)નો મળી આવ્યો છે; તેમજ સંવત્ ૧૩૫૦ ઈ. સ. ૧૨૯૫નો આશુનો લેખ અને સંવત્ ૧૩૪૩ ઈ. સ. ૧૨૮૭ ના લેખથી પણ એ લખતું અપ્રમાણ કરે છે. આ સમયે તેનાં મહામાત્રા મધુસૂદન હતો. લઘુ કર્ણનાં ૧૦ વર્ષ વિષે પણ “આઠ”ને બદલે “સાઠ” લખવાની બૂલ થયાની આરંકા લેઈ સકાય છે. ૨. ઉ.

૨ વાપેલા વિષે જાણનાર કર્તાનો વધારો, જુનો રાસમાળાપૂર્ણિમામાં પરિચિત.

૩ સત્તર ૨. ઉ.

“કલમો અને ખરા દીનના ચલાવનારાઓને તાણે તે થયું છે તે એટલા
 “માટે કે સૂર્યની પેઠે, કાફર લોકના અધારાવાળા દેશમાં જે દીન યોદ્ધા
 “કરવાને મના કરે છે તે દીનનું અજવાળું ખરા ચળકાટથી પ્રકાશ પામે;
 “અને આપણે તે દીનના ફરમાનને તાણે ચવાથી અને સાચાઈભરેલી
 “કલમો (કલમે ઉલ્લેખ) બહાર કરવાથી લોકોને જીવના ભયંકર મેદાનમાંથી
 “પાછા ફરવિશે અને તરીકતના ઉચા માર્ગ ઉપર દોરી જઈએ.”

ઈ. સ. ૧૨૯૭ ના પ્રારંભમાં ગુજરાત ફરીને જિતી સેવા સાથે અ-
 લાઉદ્દીને પોતાના ભાઈ અલપખાનને^૧ તથા પોતાના વજીર મુસરતખાન
 ઝાલેસરીને ફોજ આપીને મોકલ્યા. તેઓએ દેશ ઉલ્લંઘ કરીને વનરાજના
 નગરમાં ફરીને મુસલમાની પહેરેગીર મુઝીને તે કબજે લીધું; અને ત્યાંના
 રાજા કૃષ્ણ વાધેલો દક્ષિણ માંહેલા દેવગઢના ચાદવી રાજા રામદેવને આશ્રયે
 તેઓના આવર્તા પેલાં જતો રહ્યો.

રાજ્ય મેળવવાના લોક આગળ, મુસલમાન હથ્થા કરનારાઓને પોતાનું
 ખ્યાન આપવાને એ કરતાં કંઈ ખીળ કારણની જરૂર હોય નહિ. પણ
 હિન્દુના ભાટે રાજ્ય સંબંધી મોટી વાતને ધર વિષેનું ખાતગી કારણ લાગુ
 પાડી દેવાને આનંદ પામે છે. તેઓએ હાલના પ્રસંગને માટે પણ નીચેની વાત
 લખી રાખી છે:—“કૃષ્ણ વાધેલાને માધવ અને કેશવ કરીને બે પ્રધાન હતા.
 “તેઓ જાતના નાગર બ્રાહ્મણ હતા, અને વડવાણીની પાસે હજી સુધી જે
 “માધવ કૂવો છે તે તેમણે બંધાવ્યો હતો. માધવની સ્ત્રી પશ્વિની^૨ હતી
 “તેને તેના ધણીની પાસેથી રાજ્યએ લઈ લીધી, અને કેશવને તેણે કાર કપો.
 “માધવ પોતાના ભાઈના મરણને લીધે અગ્રાઉદ્દીનની પાસે^૩ દિલ્લી ગયો,
 “અને મુસલમાને તેડી લાવ્યો. આ વેળાએ ગુજરાત માંહેલાં શહર અને
 “નગરના દરવાજા દાહાડે બંધ રાખતા હતા. નગરના કિલ્લાની માંહે દોર
 “ચરાવતા હતા, અને જ્યારે લડતું હોય ત્યારે લડી શકાય એટલા માટે
 “લોકો બોકાની લીડીને તૈયાર રહેતા હતા. ઈ. સ. ૧૩૦૦ વેના વર્ષમાં
 “તુકે લોકો ગુજરાતમાં પેઠા. માધવે અગ્રાઉદ્દીનને ત્રણસે ને સાઠ (કચ્છી)
 “ઘોડા^૪ નજર કર્યા, અને તેણે દેસનો કારભાર મેળવી લીધો. અલપ-

૧ મિરાતે અહમદીમાં એનું નામ ઉલુખખાન લખીને જણાવ્યું છે, કે જે
 ગુજરાતમાં અલપખાનના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. ૨. ઉ.

૩ ૫૪ ૨૦૮ ની દીપ જુલો.

૪ પ્રબંધવિત્તામણિ પ્રમાણે ૧૩૦૪ ઈ. સ. વાય છે. ૨. ઉ.

૪ જેમ કચ્છમાં ઘોડાં વખણાય છે, તેમ કાઠિયાવાડની યોડિયા પણ વખણાય છે.

“જાનને લશ્કરી ખાતાનો સુખો ઠરાવ્યો હતો. તેના તાખામાં એક લાખ
“ઘોડેસ્વાર, પંદરસે હાથી, વીસ હજાર પાયદળ અને જેના મ્હેં આગળ
“ડંકા થવાને પરવાનગી મળેલી એવા પીસતાળીસ ડંકાપદવિધારક તેની સાથે
“હતા. તેણે વાઘેલાઓ પાસેથી ગૂજરાત લીધું.”

કર્ણ રાજા છૂટે હાથે નાહો, તે વેળાએ તેને તેની રાણિયો, ખાળકો,
હાથી, સરસામાન, અને ભંડાર એ સર્વ મૂકીને નાસવાની અગત્ય પડી હતી,
તેથી તે બધુંએ સુસલમાનોના હાથમાં ગયું. હિન્દુઓની ભતના અને ધર્મના
રાત્રુઓએ જે રાણિયો કેદ કરી લીધી હતી તેમાં કૌલા દેવી પણ હતી,

કાઠિયાવાડમાં નીચે લખેલે સ્થળે નીચે લખેલી ભતની આજખાતી થાકિયો થાય છે—

હંસામાં “માણી” અને “વામલી.”

ગઢામાં “અમરદાસ.”

ભાડલામાં “મલ” અને “ધતી.”

ચોડીલામાં “ચાળી.”

મણિયાદમાં “હરણ.”

ભાડલીમાં “તાળણ.”

જસદણમાં “દેડી” અને “ભૂતડી.”

જેતપુરમાં “જખાડ.”

લીમોરામાં “કેસર,” “મોરાણ” અને “આખડિયાલ.”

મૂળી મેવાસામાં “બેરી.”

વ્યૂડામાં “બેડલી.”

ગોસલમાં “કૂલમાલ.”

મૂળી તાળાના સોમીસરમાં “રેશમ.”

ધંધુડા તાળાના ખગડમાં “વાંદરી”

પાટડી તાળાના બેરનામાં “લાળી.”

ગોંડલ તાળાના દરવામાં “લાલ.”

ખાલશમાં “હેલ.”

ભુનાગઢમાં ગોણિયામાં “હીરાલ”

હળવદમાં “રામપાસા.”

લોબડીમાં “લાલ.”

ભાવનગર તાળાના ગુંદરજામાં “મની.”

લગતરમાં “સીંગાળી.”

ધાંધવપુરમાં “લાખી.”

૧ કર્ણની બે રાણી ત્યાં નહિ હોવાથી બચી ગઈ હતી ૨ રાણી અમરકુંવરબા—કચ્છના
કેરકોટના વાડેલ દેસલજીના પુત્રી, જેમને રાણીપદની જવાઈમાં સરધાર અને ૬૫૦

“તે તેની શુદ્ધિ, સુંદરતા અને સુવદ્ધાએ લીધે હિન્દુસ્તાનની શોભા ગણાતી હતી.” તેને સુલતાનના જનાનખાનામાં દાખલ કરી દીધી, અને તે તેના દેશને અને તેના કુટુંબને મધિકૃત દુ ખનું કારણ યર્ષ પડી. અવપખાન તથા તે વગર ખંભાત હુટવાને ચાલ્યા. તે વેપારિયોનું ભરેલું અને ડ્રમવાન શહર હતું, તેથી તેમને ઘણી જ લૂટ મળી. અદિથી તુસરતખાને ખંભાતના એક વ્યાપારીના દેખાવડા ગુલામને બેરોપગીથી લઈ લીધો. તે હુલામ પછવાડેથી સુલતાનની પ્રીતિ સપાદન કરી લઈને મલેક કાકુને નામે વણે ઉંચે દરજે મળ્યો. મદમૂદની ગમનવીના પગી સોમનાથનું વિંગ જે કરીને સ્થાપવામાં આવ્યું હતું, તેનો આ દેર પણ નાશ કરવાને સુલતાન લોકો ચૂક્યા હતા. (ઈ. સ. ૧૩૦૦)

ગામ મળ્યા હતા, તેથી તેઓ પોતાના પુત્ર વીરસિંહને લઈને પોતાના પિયરમાં ગયા હતા.

૨ રાણી તાજુવરના ભટ્ટી, જેસલમેરના ગઝસિંહજીના દુવરી પોતાના દુવર સારંગદેવને લઈને બીલડી ચલા હતા, રાણીપદની છવાઈમાં મારવાડની ખાસે બીલડે તથા ૧૫૦ ગામ તેમને મળ્યા હતાં તુઓ વારેલા રતાવત પહિસિટ.

૩ દિલ્લીના ખાદશાહ અલીઝદીન ખરિલજીના લશ્કરે લડેલા રાત્રી કર્ણેને જિતીને અમીરદિવપુર ખાટણ સર કસા પછી લશ્કરની નહી નહી દુકાડિયો યર્ષ, અને તે ગૂંજવાત કાઠિયાવાડના નહી નહી ગામ સર કરવામાં રોકાઈ હતી તેમાંની એક દુર્મરિયે મોડેવાને યેરો પાછી કબજે કર્યું, તેવું વર્ણન શાહી રતનાલ કાલિદાસ નીચે પ્રમાણે કરે છે—

“અવપખાનનું સૈન્ય મોડેરા ઉપર આવ્યું, અને શહરને ઘેરો માથે મોઢ બ્રાહ્મણો તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયા આ યવનો આપણા વીરોને બચ કરી એકં નાણીને કાપાવેલથી તેઓ યુદ્ધ કરવા સામા યયા એ બ્રાહ્મણો ધનુર્વેદ, અને વાન નિશ દડાદરીયુદ્ધ શાસ્ત્ર, અત્યુચીકળામાં પારગત હતા એમની સાથે યુદ્ધ કરી શકે એવો સમર્થ યોદ્ધો કોઈક જ હશે આપણા વરના સ્થાપક લનરાજ રાજાને ગૂર્જર દેશની પાટિ એમણે જ (એમના જ પૂર્વજોએ) સ્થાપ્યો હતો મોડેરા બ્રાહ્મણોની જ નાતિ છે, તેમાંની એક જેઠીમલ નામની નાતિ છે, તેઓ પહોંચ લેવા મહા બળવાન મહારથી અને અતિરથી હતા સુસલમાનેની સેના મોડેરા પુર ઘેરવા આવે છે એવું નાણીને સૌ બ્રાહ્મણોએ પોતાના કુટુંબ, પછ, ધન, ધાન્યાર્થિક વિકટ વનમાં ખોચારી દીધું હતું પછી તેઓ એકમતે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા હતા એ મોડેરા પુર અને તેની નીચે બીજા છાપન ગામ એ બ્રાહ્મણોના હતા મોડેરા ગ્રામને ચિત્રવેશ્વર વિમ્બ દેવો તે સર્વ બ્રાહ્મણમાં મુખ્ય હતો અને સૌ તેના કલામાં રહેતા તે બાલુવિષામાં બદ્ધ રાખે હતા. તેના ગુણીપણ નીચે સધળા બ્રાહ્મણો ટાલ, વરનાર, ધનુર્માણિક શાસ્ત્ર સજ્જને ચક્રરત્ન રક્ષણ કરવા લાગ્યા દીવાળીના દિવસથી તે ઢોળી લઈ ચક્રરને ઘેરો

૪૦ સ. ૧૩૦૪ ના વર્ષસુધી ગૂજરાતના કામકાજ સંબંધી કંઈ વધારેલું નથી, પણ એવું લખેલું છે કે, તેવામાં અલપખાનને તે દેશનો ફરીને સુખો હરાવ્યો હતો, અને ત્યાં તેને મ્હોટી ફાજ આપીને મોકલ્યો હતો. મિરાત અદમદીનો કતો લખે છે કે “તેણે અણહિલવાડમાં ધોળા આરસ-
“પ્હાણની? જુમા મસીદ બાંધી તે આજ સુધી રહેલી છે, તેમાં એટલા બધા
“ચાંલલા છે કે ગજુનારને જૂલ પહા વિના રહે જ નહિ. એવું લખેલું છે
“કે તે એક મૂર્તિનું દેવળ હતું અને તેમાં ફેરફાર કરીને તેના મસીદનો
“આકાર કરી દીધો છે; પણ દુકમાં એટલું જ કે તે ચમત્કારિક અને લબ્ય
“ધર્મારત છે, અને હાલ વસ્તીથી છોટે છે તોય પણ તે વેળાએ નગરના
“મધ્ય ભાગમાં હતી.”

કાફૂર નામના ખંભાતના જે ગુલામને એક દળાર હિતાર માટે વેચાતો લીધો હતો, પણ દુમણાં તો તે બાદશાહનો માનીતો અને ઉમરાવોને અદે-
શ્વો અને તેમણે પોતાનું બહાદુરીથી રક્ષણ કર્યું. બાદશાહી સેનાના ઘણા માણસો બ્રાહ્મણોને દાપ માસા જવાથી ગેરના માણસો ઓળા થયા તેથી, નુસરવખાને ખીલ માણસો વધારવાને લખ્યું ત્યારે માધવ મંત્રિયે અલપખાનને ક્યું—“બ્રાહ્મણો સાથે
“યુદ્ધ કરવું એ રાજયધર્મથી ઉલટું છે. તમે તેમને વિતરો તેથી તમારી મ્હોટી આબરૂ
“વધવાની નથી; લકાઈ લાંબી ચલાવવી એ રાતઓ સાથે જ ચોસે.” એ ઉપરથી અલ-
પખાંએ માધવ પ્રધાનને ત્યાં જઈ સમાધાની કરવાની આજ્ઞા આપી તે ઉપરથી તેણે
ત્યાં જઈ બાદશાહી સૈન્યને ઘણે ભર્યે પેટ પાંચ દળાર સોનેરા બ્રાહ્મણો પાસેથી લેવા કરાવ્યા અને બ્રાહ્મણોએ તે આખ્યા. પ્રધાન માધવ આજ્ઞા ગયા પછી નુસર-
માનો પ્હાનું શરદાદીને ફાગણ સુદ ૧૫ ને રાત્રી સુર્યાસ્ત સમયે મોઢેરા પુરમાં પેઠા. ત્યારે
ગદરમાં પેસતાં બ્રાહ્મણોએ અટકાવ્યા. તે પરથી હથિયાર ફટકાં, બારે લકાઈ જમી
ધણા યવનો અને બ્રાહ્મણોનાં માથાં કપાયાં. છેવટે વિઠ્ઠલેશ્વર સહિત બ્રાહ્મણોનો પાછો
પગ થયો. તેઓ મૈથ રાત્રિયે મોઢેરા પુર છેડાને નાડા તે સ્નાત્રમતીનાં કાતરોમાં જઈ
બસાયા. નુસરમાની ફેળે ધરે ખેડીને ધન ભૂંડી લીધું મોઢેરાનો કોટ અને દેવાલને
પાડી નાંખી નગર બાળ્યું. મોઢેરા અને તેના તાબાનાં ગ્રામો બાલસા કર્યા. લોકોને
વટાળી નુસરમાન કર્યા. ત્યાંના નાહેલા મોઢ બ્રાહ્મણો ત્રેદે જૂદે રયળે જઈ રહ્યા છે.
સમાધાની થવા માટે વિઠ્ઠલેશ્વરને પાદચાદ વરણી તેના નિર્વાહ માટે કેટલોક માસ
લાંબી આપી, બૂટકું ધન લઈ નુસરમાનો અણહિલવાડ ગયા આ વાત મોઢ બ્રાહ્મ-
ણોના મનમાં લખી છે.” ૨. ઉ.

૧ આ આરસપ્હાણ મુઘમ અજમેરથી મચાવેલા દલા અને તેનાં દેવળ આદિ બંધેનિલાં હતી; તેમાંથી અમદાવાદ જ્યારે રાજધાની થઈ ત્યારે ત્યાં પાપરેલા આરસ-
પ્હાણ પળખાત પાણજી પત્ની મહેનતે ખેડાથી લીધેલા દલા. એમ મિરાતે અદ-
મદિયા લખે છે. ૨. ઉ.

ખાઈ કરવા જેવો ધર્મ પડ્યો હતો. તેને ઈં ૨૦ સં ૧૩૦૬ માં “ મલેક નામખ”નો ખિતાબ આપેો અને પ્રખ્યાત કામદારોવાળી એક સેના કે જેના ભાગ્યમા દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો દેશ જિતી લેવાનું લખેલું હતું તેનો સેનાપતિ ઠરાવ્યો. બીજા પ્રાન્તના સૂબાઓને પણ દક્ષિણની જિત કરી લેવામાં સામેલ રહેવાને સૂચના કરવામા આવી હતી, તે પ્રમાણે ગૂજરાતના સૂબેદાર અનપખાનને પણ દુકમ થયો હતો. કૌવા દેવી જે અલ્પાહિદીનની માનીતી બેગમ ધર્મ પડી હતી, તેના જાણવામા આ ચડાઈની વાત આવી ત્યારે તે સુનતાનની પામે ગર્હ, અને તેના મુતામ પામેથી એક કામ કાઢી લેવાની તેને પ્રાર્થના કરી. તેણે કહ્યું કે હું કેદ પડઝાઈ તેના પહેલા મારા રજપૂત ધણીના પેટની મારે બે કુવરિયો હતી. તેમાંથી મારા સાલળવામાં આવ્યું છે કે મોહામી તો મરણ પામી છે, પણ દેવળ દેવી કરીને જે ન્હાની છે તેને મારાથી વિજીતી પાડી ત્યારે તે માત્ર ચાર વર્ષની હતી, માટે મારા ઉપર મહેગખાની કરીને સરદારોને એવો દુકમ આપેો કે દેવળ દેવીને શોધી ફહાડીને દિલ્લી મોકલાવી દે. મતેકનામખ કાઢૂરને સુલતાને તે પ્રમાણે દુકમ કર્યો, એટલે તેણે આવીને સુલતાનપુર મુકામ કર્યો, અને દુખિયારો કર્ણ રાજ જે નાસીને બાગવાણ થયો હતો ત્યાં તેને ફહાલ્યું કે દેવલદેવી કુવરીને અમારે સ્વાધીન કરો, નહિ તો અમારી ફાજ સામા લડવાને તૈયાર થાઓ. રજપૂતને પોતાની ગ્રિમ પુત્રી હલકે ઠેકણે આપવામા દિલમા દુખ લાગે ખરૂં, તોય પણ માથે આવી પડે, એટલે બ્યારે “આકાશમાંથી અમિનો “વપાઈ વરસે, ત્યારે બાપે પોતાનાં બાળકોના સાધનથી પોતાનું રક્ષણ કરવું,” એ દિનગીરીભરેલી ફહેવત પ્રમાણે કરવું પડે, પણ તેમ કરવાનો હજી સુધી ખરેખરો સમય આવ્યો ન હતો. લીમદેવના વશનો, સિંહલદથી સિંહરાજનો ખરેખરો કમાતુમાંથી એવો જે કર્ણ રાજ, તે પોતાની સર્વ પ્રકારની દુર્દશામા પોતાની જાતિની લાજ રાખી રહ્યો, અને ઉપર પ્રમાણેની માગણી કાઈ પણ સાધનથી કમૂન કરે એમ જન્યુ નહિ કાઢૂરને લાગ્યું કે ધાયલ થયેના સિંહની પેટે યતુની સામે મુખ કરનારા અણહિલવાડના લાગવહીણ ગાળને ધમખી આપવાથી ઈર્ષ દુષ્ટ થવાનું નથી તેથી તેણે પોતાની દુય જરૂરી રાખી, અને અલપખાનને આગ્રા કરી કે ગૂજરાતની ફાજ લખને ધારેલી ઈચ્છા પૂરી કરવાને સારૂ તમારે બાગલાણના પર્વત બણી પ્રયાણ કરવું.

અતપખાનના સામેો કર્ણ રાજ થયો. તેણે બે મહિનાની મુદત સુધી જીવની દરકાર કર્યા વિના ચરવીરખણથી તેના સામેો ટક્કર લીધી એટલી વારમા કેટલીક લડાઈઓ ધર્મ અને રસ્તો કરાવવાની અલપખાનની સર્વ

મહેનત વ્યર્થ ગઈ. આણીમગ આ પ્રમાણે અણહિલવાડનો છેલ્લો રાજા પછવાડેથી નિરાશ થતા જેવા કળિયા સામે શૂરવીરપણાથી ટકાવ કરતો હતો તેવામાં, એક બીજો રાજા જે જાતનો મરુઠો^૧ હતો અને કર્ણ રાજાના મુખના દિવસોમાં ચાલુક્ય વંશની કુંવરી સાથે લગ્ન કરવાને જે બરાબરિયો ન હતો તેણે સમય ઓળખીને, દેવલદેવી પોતાને બહેરે પરણાવવાને તેને પ્રાર્થના કરવા માંડી, અને તેણે એવી આશા રાખી કે, કર્ણ રાજા એક પામતો પામતો પણ આવી ઓપટીની વેળામાં મારું સ્વીકારશે. દેવગઢનો^૨ રાજા શંકર દેવ આ મારું કરતો હતો તે ધણા દિવસથી દેવલદેવી સાથે પરણવાની આશા રાખતો હતો. તેનો ભાઈ લીમ આ વેળાએ કર્ણ રાજાની પાસે બેઠે લઈને આવ્યો, દેવગઢ લણીથી તેને આશ્રય આપ્યો, તથા તેને સમજાવીને, કહ્યું કે લડાઈનું કારણ માત્ર તમારી કુંવરી છે, તે તેના ધણીને સ્વાધીન તેના રક્ષણ નીચે જશે, એટલે મુસલમાનોનો સરદાર ધારશે કે હવે આપણી મતલબ બર આવવાની નથી, તેથી તે નિરાશ થઈ ઉત્તર હિન્દુ-સ્થાન પાછો જશે. આ રાજાના આશ્રય ઉપર કર્ણે ધણો ભરોસો રાખ્યો— તે ખૂડતા માણસને ઝાલવા તણખણું નાંખે તેના જેવો હતો; વળી તેણે વિચાર્યું કે ધિક્કારવા લાયક અને દ્રેષ કરવા યોગ્ય સ્ત્રીચ્છના કરતાં, નીચા કુળનો હિન્દુ કર્ષક ઠીક છે, તેથી તેણે એક પામતાં છતાં પણ શંકર દેવને પોતાની પુત્રી દેવાનું માન્ય કર્યું.

પણ આ ગોઠવણ કશા કામની રહી નહિ. કર્ણના ભાગ્યમાં માનભંગનો ખાસો કંઈક ખોલ્યો મુઠી પીવાનું સરભ્યું હતું. દેવલદેવીના લગ્નનો ઠરાવ સાંજળીને અલપખાનને ધણી ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ, અને એ ઠરાવ પોતાની કમ્પરથી થયો હશે, એવું સુસ્તાનના મનમાં આવે નહિ એટલા માટે કુંવરીને, ઉત્તર હિન્દમાં જતાં ખેડાં મને તે કરીને પણ કબજે કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. કૌલદેવીની ખાદશાહ ઉપર-કેવી સત્તા હતી, તે એ સારી પેઢે જાણતો હતો; તેથી તેને કર લાગનો હતો, અને જાણતો હતો કે મારી જિતતી ઉપર મારા જીવનો આધાર રહેલો છે. તેણે પોતાના બીજા સરદારોને આ વાત જાહેર કરી, અને પોતાના જેટલું જ જોખમ સર્વને માથે છે, એવું તેઓને ગળે ઉતારીને, તેઓને એકમત કરીને તેઓનો આશ્રય સંપાદન કરી લીધો—

૧ ચંદ્રવંશી ચાહવ સાખાનો રજપૂત મરાઠો.

૨ શંકર દેવ જે ‘દેવગિરિ ચાહવ’ના કુળનો હતો, તેનું વર્ણન ચૌપલ એશિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તક દ્વારા ૫૪૨૧મે છે. વળી જુઓ પાછળવાળા વંશનું પરિચિત. ૨.૬.

સર્વ બંદોબસ્ત ધણી સંભાળથી કર્યો; પર્વતના માર્ગોમાં સર્વેએ સામટો અવેશ કર્યો; કર્ણ રાજા નાથી જવો હતો ત્યાં જઈ પ્હોંચીને તેનો અટકાવ કર્યો; તેની સાથે જે સામિદ્ધ હતા તેઓને વિખેરી નાંખ્યા, અને તેને પોતાને, હાથી, તંબુ, અને સામગ્રી રણસેત્રમાં મૂકીને દેવગઢ નાથી જવાની જરૂર પડી; પર્વતોના સાંકડા રસ્તામાં અલપખાને તેની પછવાડે દોડ કરી, અને આખરે દેવગઢના કિલ્લાથી માત્ર એક મંજલને છેટે આવી પ્હોંચ્યો. નાથી જનારા કયે રસ્તે ગયા તેનો બેને ખીલકુલ પત્તો લાગ્યો નહિ. તેથી તે છેક નિરાશ થઈ ગયો, અને જાણે તેનો એક ઉપાસ રહ્યો હોય નહિ એવો દેખાવા લાગ્યો, તથા મુલતો પ્રસંગ શીડીને ઉઘટા થયો એમ તેને લાગ્યું. પણ શરપણું અને સરસ કરી રાખેલી ગોઠવણથી પણ જે જય મેળવી લેવામાં નિમ્મળ થઈ ગયો હતો, તે જય તેને અકસ્માત પ્રાપ્ત થઈ ગયો.

જેવામાં મુસલમાનોનો સરદાર પોતાની ફાજને આરામ આપવાને સાર કુંગરાઓમાં મુકામ કરીને પશ્ચો હતો, તેવામાં તેના સિપાઈઓની ૩૦૦ માણસની ટુકડી ઈલોરાની અમત્કારિક કોરણી જોવાને નીકળી પડી. જે સાંકડા રસ્તાઓમાં થઈને તે અમત્કારિક ગુફાઓ આગળ જવાતું હતું, તે રસ્તાઓમાં ચાલીને જેવા તેઓ આવ્યા કે એકાએક દેવગઢના વાવટાવાળા મરાઠા અશ્વા-શની એક ટાળીની સાથે તેઓનો ભેટો થઈ ગયો. તે ભીમદેવની ટાળી હતી, અને તે પોતાના ભાઈની ધણા દિવસથી ધારી રાખેલી કન્યાને ઘેર લઈ જતો હતો. મુસલમાનો જે કે ધણા થોડા હતા, તો પણ તેઓ એટલા બધા આગળ આવી ગયા હતા કે, હવે તેમને પાછા નાથી જવાનો લાગ રહ્યો ન હતો, તેથી તેઓ શત્રુના ઉપર તૂટી પડવાને બદલે તેઓની રાહ જોતા પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થઈ ઉભા રહ્યા. ભીમદેવની સાથે દેવજીદેવી હતી તેથી તેના મનમાં ધણી ચિંતા હતી, માટે ખુશીથી લડાઈ કરવાનું તેણે માંડી વાળ્યું હોત, પણ દુશ્મનો મ્હોં આગળ આવી પ્હોંચ્યા હતા અને તેઓ દેવગઢ જવાના રસ્તા વચ્ચે જ હતા, તેથી લડાઈ કર્યા વગર તેને સિદ્ધિ રહી ન હતી. તત્કાળ બંને ટાળીઓ યુદ્ધ કરવાને મચી ગઈ; પ્હેલા જ હુલામાં કેટલાએક દિન-દુઓ નાહ્યા, અને જે થોડા ઉપર દેવજીદેવી બેઠી હતી તે ઘોડાને તીર વાગવાથી તે હોંકે પડી. ધણું ટુમુલ યુદ્ધ મચ્યું; શીરાઈ અને આર્થસ્તાનની તરવારો સરખે-સરખી લોહીવોહાણ થયેલી, કર્ણ રાજાની પુત્રીના ચતાપાટ પડેલા શરીર ઉપર છવાઈ ગઈ અને બૂઝથી તેના ઉપર ચતા ધાએ તેના જીવ લઈને તેના કુળની પ્રતિષ્ઠા બચાવી હોત, પણ તેની દાસિયે અભરાર્થને તેનું નામ દઈ દીધું, એટલે જને તેઓ કેટલીએક મુદતથી ખોળતા હતા પણ પત્તો લાગતો ન હોતો, અને

આખરે જેનો આવી ચમત્કારિક રીતે શોધ લાગ્યો, તે કાણુ હતી અને તેનો મર્ત્યો શો હતો તે તેઓના જાણવામાં આવી ગયું. તેઓ અણહિલવાડની રાજકન્યાને માનથી અને સલાળથી અલખખાનની યાવણીમાં લઈ ગયા. જે પાદશાહ ઉપર આ કન્યાની માતા અતિ ઘણી સત્તા ચલાવતી હતી, તે પાદશાહને આ લટમાં મળેલી વસ્તુ અર્પણ કરવામાં આવશે ત્યારે તે કેવો રાજ રાજ થશે તે એ સરદાર સારી પેઠે જાણતો હતો. તેથી પોતાનો લશ્કરી દમામ આગળ ચલાવવો નહિ એવો નિશ્ચય કરીને તે ગૂંજરાત આવ્યો, અને આ જીવાન કુવરીને લઈને દિલ્લી જઈ બેગમના હાથમાં સ્વાધીન કરી. તે રાજધાનીમાં આવી પહોંચી નહોતી તેના પહેલાં તો, પોતાની ટુલના ચાપ નહિ એવી કુદરતાને લીધે અલાહિદીનના શાહજહાનને હૃદય તેણે જિતી લીધું હતું. તે તેની સ્ત્રી થઈ, અને કેટલીક સુસલમાન મુંદરિયો જે પદ મેળવવાને બેશક આતુર થઈ રહી હશે, તે પદ તેણે મેળવ્યું. તો પછી, જેવામાં રાજસભાની વચ્ચે તેના મોહિની રૂપના વખાણુ ગાજી રહ્યા હતા, અને અમીર ખુશનો^૧ સતાર ખીજરખા અને દેવલ દેવીના ઉત્કૃષ્ટ

૧ એક સાદર એટલે કવિ હતો તેણે “ઈન્દ્રિય” એવા નામની કીતાબ બનાવી છે, તેમાં ખીજરખા અને દેવલ દેવીના પ્રેમનું વર્ણન છે તે આ રીતે —

૧ દેવલ રાનીકે હસ્ત અદર અમાના	અતાઉસ્તાને હિન્દુસ્તા યમાના
૨ બરસ્તે દિલ્લી અઝનામ નાખશ	દરઅબ્બલબૂદ દેવલકી ખિતાબશ
૩ બનામેઆ પરીચુ દેવરાહ દસ્ત	કિસુ બદાઝઆ દેવલ નિગહદારવ
૪ સુનારસ્તી બદિલ કરદમ મરાઆવ	કિઆઝ હિદી અલેમ બરઝહ બદિલાવ
૫ થઈ ઇશ્ત દરો બકૂમદમ અઝકાર	કિદેવલશ દરો કરદમ બદનનદર
૬ દેવલ મુજમા દેવતદાસ્ત દરશમા	દરીનામાસ્ત દોલતદો બસીઅમા
૭ સુરાની બૂદ સાદિબ દોલતો કામ	દેવલરાની મુરકબ કદંમશ નામ
૮ સુનામે ખાં બનામે દોસ્ત અમશુદ	ફલક દર હિસ્તે ઇ દરદો અલમ શુદ
૯ ખિતાબે ઇ કિતાબે આરાઝી મહર	દેવલ રાની ખિજરખા આદ દરદર

અર્થ

૧. રાણી દેવલદેવી આ વખતમાં હિન્દુસ્તાનમાં ચોર પક્ષીઓમાં એકો છે એટલે કે સોદર્શમાં સર્વોપરી છે.
૨. હિન્દુસ્તાનની રીતને અનુસરી દેવલદેવી એવા નામ મુજારકથી સર્વોપરી ઇલકાબ તેને મળ્યો હતો.
૩. આ પરીના નામ ઉપરથી દેવોમાં રસ્તો નીકળ્યો અને એ નામના મન થઈ બધાયેલા દેવો તેની રક્ષા કરવા લાગ્યા.
૪. તે જ રીતને અનુસરી એ પછી અત કસ્ટથી તેની નિગ્રહવાની કરી, અને હિન્દુસ્તાનની સપળી સિંચો ઉપર તેનું નિયાન કરે યુ

પ્રેમ વિષે વખાણુ અમર કરી રહ્યો હતો તેવામાં, શંકર દેવના નિરાશ થયેલા પ્રેમનો વિચાર આવવાથી, અથવા પ્રતિજ્ઞાહીન થયેલા અને વિષ્ણુટા પડેલા બાપ વિષે અતિ ઊંડા શોકમાં પડવાથી તેના ઉપર શોકનું આચ્છાદન નહિ થયું હોય એવું કાણુ કહી શકે !

અણુહિલવાડના સર્વથી છેલા અને અત્યંત દુર્ભાગી રાજા વિષે ઇતિહાસમાં વિશેષ તોંધ થઈ નથી. તેને તેના દેશથી અને ગાદીથી હાંકી ફેલાડેલો, રજપૂતને તેના ઘર કરતાં અને તેની સત્તા કરતાં પણ વિશેષ બહાલી એવી તેની પ્રતિજ્ઞા લંટી લેવામાં આવેલી, તેની જિંદગી હેતુ ઉતારી તેના ત્યાગ કરેલો, અને તેના દુર્ભાગ્યમાં છેલામાં છેલ્લો અને દુસ્સહ ડંશ વેઠવાનું જેના લાગ્યમાં લખેલું એવી તેની કુંવરિયે પણ છેવટે તેના ઉપરથી હેતુ આણું કરીને તેને જતો મૂકેલો, એવા તે કર્ણ રાજા કદાપિ કાઈ નામ ઠામ જાણે નહિ એવી સ્થિતિમાં રજાળતો મરી ગયો હતો. આણું છતાં પણ રાજા કર્ણનો ખેદ શાન્તિ પામ્યો નહિ હોય. અણુ-હિલવાડના ખેદાનખેદાન થઈ ગયેલા બંદરમાંથી (ખંભાત) મુસલમાનો જે લૂંટ લઈ ગયેલા તેમાં એક સંતાઈ રહેલો નાગ (કાકૂર) જેના નસીબમાં તેઓના હૃદય વચ્ચે ડંશ દેવાનું સરખું હતું તે પણ સાથે ગયો હતો.

વર્ષ પછી વર્ષ વીતી ગયાં, અને લોહીમાં રંગદોળાયેલા અક્ષાઉદીનના વાવટા-ઓની સાથે જિત ખંધાઈ ગયેલી દેખાવા લાગી; વેા પણ લાગ્યદેવી પોતાનો ધીર ધીરે જતરતો પણ નિર્દય ખડ્ગ લઈને આકાશમાં લખ્યાં કરતી હતી. પાદશાહ “પોતાનાં હથિપાશોની ફતેહ થતી જોઈને ફૂલી ગયો હતો અને તેના માથામાં “બણેા પવન જરાઈ ગયો હતો, તેના રાજ્યના આરંભમાં તે ખીજની સલાહ “સાંભળતો તે પ્રમાણે કરવાનું હવે તેણે છોડી દીધું, અને ‘સર્વ તેના એક

૫. એ સંબંધમાં કારણને લઈ એક કામ મેં એ કર્યું કે દેવલદેવીને બધી જિંદગીના ભૂખણુ ૩૫ વર્ષની.
૬. દેવલ રાજા દોહતનું બહુવચન છે એમ સાંભળવામાં છે તે ઉપરથી મેં પણ આ પુસ્તકમાં તેને નવ નિધિ રૂપે ગણી છે.
૭. તે લક્ષ્મી અને મુસાદ (ધંજા) એ બંને બાળતો પૂરી પાડવામાં સફાર હતી તે કારણને લીધે જ તેનું દેવલદેવી રાણી નામ મેં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.
૮. ન્યારે ખાનનું નામ મિત્રના નામ સાથે મળ્યું, એટલે કે જોડાયું હોય એ બન્નેના નામની કીર્તિ આસમાન સુધી ફેલાઈ.
૯. આ પુસ્તકનું નામ આશ્જીનો સૂર્ય એટલે કે પ્રેમસૂર્ય એવું પાત્રું તે એટલા માટે કે બિહારમાં અને દેવલદેવી એ બંને નામ સંસારમાં દબેલાં સૂર્ય જેમ લાયક છે તેવાં કાયમ રહે. ૨ ઉ.

“હુકમ પ્રમાણે થવા લાગ્યું. તો પણ એના રાજ્ય વિશે એવું લખેલું છે કે
 “એની વેળામાં રાજ્યની જેવી ચડતી કળા થઈ તેવી કદિ થઈ નથી; છેક
 “આઘેના પ્રાન્તોમાં વ્યવસ્થા અને ન્યાય વર્તીઈ ગયાં, અને દેશમાં શાંતી
 “વધવા લાગી. મહેલ, મસજીદો, પાઠશાળાઓ, સ્નાનશાળાઓ (હમામખાના),
 “મિનારા, કિલ્લા અને સર્વ જાતની સાર્વજનિક અને ખાનગી ઇમારતો જાણે
 “જાદુથી થતી હોય એમ બનવા લાગી. એના રાજ્યમાં વિદ્વાનોનો જેવો
 “મેળાવડો થયો હતો તેવો કાઈ કાળે પણ થયો ન હતો.

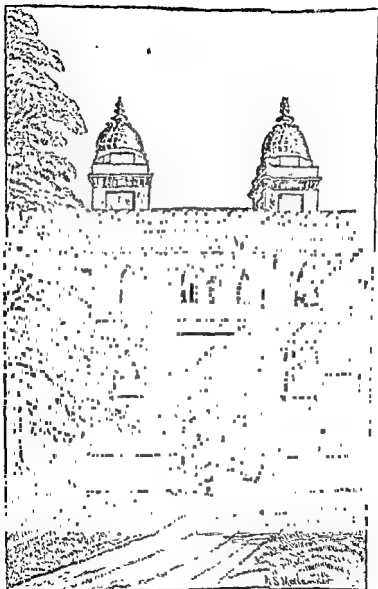
“પણ પાદશાહ તેના મહિમા અને સત્તાની ટોંચે ખેંચ્યો હોય
 “એમ દીસવા લાગ્યું, અને જેમ સર્વ વસ્તુ નાશવંત છે અને નિરતરપાત્રું
 “માત્ર ઇશ્વરને જ જાણે છે, તેમ આ પાદશાહની ચડતી કળાની પરિપૂર્ણતા
 “હવે પડી સાંગવાની અણી ઉપર આવી પડી, અને તેના રાજ્યનું તેજ ઝાંખું
 “પડવા લાગ્યું” મલેક કાફૂર, જે એક હજાર દિનારે ખરીદાયેલા ખંભાતનો
 સુલામ હતો, અને જેને તે રાજનીતિથી ઉલટાં અને જુલમકરેલાં કામમાં
 આંધળો થઈને આગ્રમ આપતો હતો, તેથી ઉમરાવોને અરજિ ઉત્પન્ન કરાવી હતી
 અને લોકોમાં સર્વજન અસતોષ ઉપજાવ્યો હતો, તેને સ્વાધીન પોતાના સર્વ
 રાજકારણની લગામ તેણે સોંપી દીધી. મલેક કાફૂર ધણી દિવસથી રાજ્ય
 લઈ લેવાનું તકાસતો હતો, તે હવે પાદશાહના વંશનો છેડો આણુવાના ઉપાય
 યોજવામાં ખરેખરો યુગાયો. દેવલદેવીનો ધણી ખીજરખાન, અને તેના બાપના
 રાજ્યનો નાશ કરનાર અલખખાન એ બંને સુલતાનોએ જીવ લેવાનો સલાહ કરે
 છે, એવું તેમના ઉપર તોહોમત આણીને તે બંનેનો પાટ તેણે પહેલો ધણો,
 અને જુમ્હારી તથા કુટ્ટ મુદ્દિની જાળ માત્ર ઈપાઓનો^૧ હાથ વણી રાકે
 એવી તૈયાર કરીને તેમાં તેઓને સપાડાવી દીધા. આ વેળાએ સર્વના મનમાં
 રાજ્યના સામ્રાજ્ય મચાવાનો અગ્નિ, જે ધણી દિવસથી ધૂધવાયાં કરતો
 હતો, તે ખુદાર ફૂટીને સળગી ઉઠવાનો પ્રારભ થવા માંજો અને જે ગૂંજ-
 રાતની ભૂમિએ વનરાજના કમાલુયાથિયોની આજ્ઞા માન્ય કરેલી તેઓનું
 વૈર લેવા તેમના નાશ કરનારની ચિતા સળગાવવાને જાણે પહેલ કરતી હોય,
 તેમ તેની પહેલી ચિનગારી ગૂંજરાતમાં સળગી અને આખી ગૂંજરાત બડ કરવાને
 ઉઠી. આ બડ બેસારી દેવાને સુલતાને કમાલખાન નામના એક પ્રખ્યાત
 સરદારને મોકલ્યો, પણ મારી નાખેના અલખખાન સુમાના માણસોએ

* સેકસપિયરના “આથેલો” નામના નાટકમાં ઈપાઓનું કાવર પાત્ર આચર્ય-
 કાર છે. જુલો અમારું સેકસપિયર કથાસમૂહનું પુસ્તક ૨. ઉ

બહુ ખુનરેશ કરીને તેને હરાવ્યો. આ સમયે ચિતોડના રજપૂતો પોતાની અસહની કીર્તિનું અભિમાન મનામાં લાવીને જીક્યા. અને પોતાના કિલ્લા ઉપરથી મુસલમાનોને હિચલાવી પાડીને તેમણે તેમનું સ્વતંત્રપણું પાછું સ્વાધીન કરી લીધું; હુરપાળ જે શંકર દેવનો બનેલી ચતો હતો તેણે પણ દક્ષિણમાં બંડ મચાવીને મુસલમાન કિલ્લેદારોને હાંકી ચૂક્યા. આ સમાચાર અલ્લા-હદીન ખુનીને કાને પડતાં જ ક્રોધનો ભસ્મો તે નિબૂળ ધડપછાડા મારવા લાગ્યો. તેને ચુસ્તો અને શેક ચવા લાગ્યા તેથી માત્ર તેના શરીરની અવ્યવસ્થા વધવા લાગી. તે ઉપર ડાઈ પણ ઔષધની ટેકા લાગી નહિ, એટલે તે ઈ. સ. ૧૩૧૬ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ઓગણીસમી તારીખની સાંજે મરણ પામ્યો. જે દુષ્ટને, તેણે પોતાના માંસ, લોહી, અને મહા રંજ ખેંચીને મેળવેલી રાજસતાનું સત્ત ખેંચી લેવાને, ધૂળમાંથી ઉચો ચડાવ્યો હતો, તે દુષ્ટ (હાફૂરે) તેને એર દીધું, એવો તેના ઉપર બ્લેમ રહી ગયો.

માદ આલમથી આવતાં મુસલમાની ભાગોળનો દરવાજો

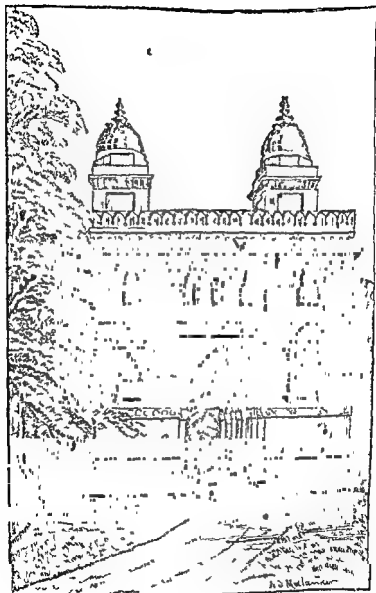
વિભાગ ૨ જો.

—***—

પ્રકરણ ૧.

મુસલમાનોની કારકીર્દિનો પ્રારંભ

જિત પામેલા મુસલમાનોએ રાજધાની નગર અણહિલપુર, તથા ખં-
ભાત, ભરૂચ, અને મુરત એ બંદરો, તથા સિદ્ધરાજના વંશના રાજાઓના
તાબામાં જે દેશ રહ્યો હતો તેનો મજો ભાગ તરત જ પોતાને સ્વાધીન કરી
લીધો. પરંતુ દેશનો વીરતીર્ણ પ્રદેશ કટલાક કાળ સુધી એક સ્વતંત્ર આત્મા
કર્યો, અને પછવાડેથી અહમદાબાદના મુસ્તાનોએ કદાપિ રહેતાં રહેતાં એ
ભાગ ખંડિયો કરી દીધો દશે ખરો, તોય પણ તેનો સંપૂર્ણ કબજો તો તેઓનાથી
ધર્ષ શક્યો નથી, તેમ જ અણહિલવાડના રાજાઓના સમયમાં તેઓ મુખ્ય
રાજ્યની સાથે જેવો સ્વાભાવિક સંબંધ ધરાવતા હતા તેવો સંબંધ તેઓએ
આ સમય આવતાં લગી મુસલમાનો સાથે કર્યો ન હતો. રાજવંશી વાઘેલા
રજપૂતોની એક શાખા, સામ્ભતી નદીની પશ્ચિમ બાજીના દેશનો ધણો ભાગ
પોતાને સ્વાધીન રાખી રાજસૂતા ચલાવવા લાગી. તેમ જ રજપૂતોની
બીજી શાખાઓ—તરસંગમાના પરમાર અને ઈંડરના રહોડની—ધર્ષ હતી
તે વીરપુરથી મહી નદીના કિનારા ઉપરથી, પેાસીનાના કિનારા સુધી ડુંગરની
બીતરમાં આવેલાં અંબા ભવાનીના દેવલની પેલી પાર, ગૂજરાતની એક ઉત્તર
દિશાની સીમાં સુધી જુદેજુદી પોતપોતાની હકુમત રાખી રહી. ઝાલા
રજપૂતો પણ કચ્છના નહાના રણની ને ખંભાતના અખાતની વચ્ચેના
સપાટ દેશમાં પાંદે પાંદે સ્થપાયા. આ રજપૂત જાતિઓની કોણી શાખાઓ
તથા અસલ શુદ્ધ અથવા મિશ્ર વંશની બીજી જાતિયો ચુંવાળમાં પ્રસરી
ગઈ, અને ડુંગર અથવા 'જંગલોની', પ્રવેશ થઈ શકે નહિ એવી અને ધારી,
આથેની જગ્યાઓમાં સ્થાપિત દેખાવા લાગી. પૂર્વ બાજી પાવાગઢના કોટ
ઉપર કાલિકા માતાની ખરબ રજપૂત રાજાઓની રખવાળી નીચે ફરકતી
હતી, તેમ જ પશ્ચિમમાં ઝેંગારના વારસ (ચૂડાસમા) પોતાનો પ્રસિદ્ધ પામેલો
બુનાગઢનો કિલ્લો દઢતાથી પોતાને સ્વાધીન રાખી રહ્યા અને જે દ્વીપકલ્પ
ઉપર તેઓ ઘણા કાળ સુધી, કાષ્ઠના બણીનો વાંધો ઉઠ્યા વિના પોતાનું
રાજ્ય ચલાવતા હતા તેના ઘણા ભાગ ઉપર સત્તા ચલાવવા લાગ્યા; અને

શાહ આબમથી આવતા મુનવગાની ભાગેળનો દરવાજો

ઠેકાણે નિમાયે, પણ તેના અધિકાર સ્થિર થવાને થોડી વાર થઈ નહિ એટલામા પરમારોનું ટોણુ બેથ કરીને તેણે બડ મચાવ્યુ તથાપિ ગૂજરાતમા પાદશાહના ખીજ ઉમરાવો હતા તેઓએ હથિયાર પકડીને તેને હરાવ્યો અને કેદ કરીને દિલ્લી મોકલી દીધો. મલેક વજીહુદ્દીન^૧ કુરેશી એક શરે અને ચચલ સરદાર હતો તેને હિસામુદ્દીનની જગ્યાએ ગૂજરાત મોકલ્યો, તેણે આવીને દેશમા શાન્તિ ચલાવી દીધી. તેમ છતાં પણ તેને પાછો બેલાવીને મલેક ખુશર જે હિસામુદ્દીનનો સર્જો^૨ થતો હતો, અને જે કેટલીક વાર સુધી પાદશાહનો માનીતો ચર્ધ પજો હતો તેને ગૂજરાતનો સૂબો કરાવ્યો. પણ તે લોભે કરીને પોતાના ધણીની ગાદી છીનાવી લેવાના બેતમા હતો તેથી તેણે જાતે આવીને સુબાગીરી (૨) કરી હુમ એમ જણાતુ નથી. મુબારક ખીલજને ઈ. સ. ૧૩૨૧ માં મલેક ખુશરએ મારી નાખ્યો. તે પોતાના વશનો છેલ્લો પાદશાહ હતો.

આસુદ્દીન^૩ તુઘલુખના વારામા તાજુનમુલકને^૪ ગૂજરાતના રાજ્ય ઉપર સૂબો કરાવ્યો હતો તે એવા હેતુથી કે, “એ ત્યાં જઈને તે દેશ તાબામા “કરી લે” અને અહમદ તુઘલુખના વારામા અહમદ^૫ અવાજને ગૂજરાતની સુબાગીરી આપી મલેક સુકખીલને તેનો વજીર કરાવ્યો. આ વેળાએ ખીજ કેટલાક સરદારોને ગૂજરાતમા જાગીરો મળી, તેમા એક મલિક કુતુબજર,^૬ અથવા બાપારીયોનો મુખ્ય એવા એલકાબવાજો હતો તેને મુરતની નીચેની નવસારીની જાગીર મળી ઈ. સ. ૧૩૦૭ માં તુર્કુશરીનખાન કરીને એક

૧ પછવડેથી તેને ખાજે બેલાવીને કુતુબુદ્દીન મુબારક સાહે પોતાનો વજીર બનાવીને તેને તાજુલમુલક એટલે દેશનો મુકદ એવો ખિતાબ આપ્યો

૨ અને એક માના દીકરા હતા

૩ ‘તારીએ ફિરોઝસાહી’ અને ‘મિરાતે અહમદી મા લખ્યા પ્રમાણે ગાડી ઉલં મુક નામે જાગીર હતો તેને આસુદ્દીન તુઘલુખસાહ ખિતાબ ધારણ કરાવીને અમીરોએ ગાદીએ બેસાવ્યો

૪ ‘મિરાતે અહમદી મા તાજુદ્દીન બહારને ગૂજરાતનો સૂબો કરાવ્યાનું લખ્યું છે

૫ ખાજે જહાનનો અલકાબ આપીને પાદશાહે તેને ગૂજરાતનો સિપાહસાધાર (સિનાપતિ) બનાવ્યો અને અહમદ અવાજનો સુલામ મલેક સુકખીલ હતો તેને ખાનેજહાનનો ખિતાબ આપીને ગૂજરાતનો વજીર બનાવ્યો, તથા બખતિયાર નામનો મર્દ લગ્યો હતો તેને સુલ્તાન તથા ગૂજરાતની સુબાગીરી આપી એમ ફિરિસ્તાએ લખ્યું છે

૬ મલેક ઇફતખારનો ખિતાબ મલેક રાહલુદ્દીનને આપેલો તે આ રાખસ જી વાચવામા મૂલ યવાથી મલેક કુતુબજર લખાયું છે ૨

અસલ તેમનાથી જે ઉત્પન્ન થયાનો ડોળ ધરાવનારા ઠાકોરો બાકી રહેવા પ્રદેશ ઉપર પ્રસરી ગયા. તેમાં ગોહિવ રજપૂતો વિખ્યાતિ પામેલા હતા. તેઓ ગોધા અને ખીરમ તથા હરિયા કિનારા ઉપરનો પ્રાન્ત જે તેમના નામ ઉપરથી ગોહિલવાડ કહેવાયો તેના ધણી હતા.

આ હિન્દુ સરચાનો બધાનાં તેનું વર્ણન કરવું એ અમારો મુખ્ય વિષય છે. તેઓને સુસવમાન ઇતિહાસકારોએ તો કાફર, રાજદ્રોહી, અને બંડખોરનાં ઉપનામથી ધણા ખરા વર્ણવેલા છે. તોય પણ તેઓ જેવું લખી ગયા છે તે જ પ્રમાણે અમે અત્રે તેમના જ રાજ્યોમાં દાખલ કરિયે છિયે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, અઘાઉદ્દીન સરખાના સરદારોથી પણ તેઓના ઉપર નિત્ય મેળવી શકાઈ નથી, તેમ જ તેની પછી ચનારાઓએ તેનો તે જ ઉન્નત આધુ રાખ્યો હતા, આમજ ઉપર આપણા જોવામાં આવશે તે પ્રમાણે તેઓ સંપૂર્ણ રીતે પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરી શક્યા નથી.

અઘાઉદ્દીનના મરણ પછી મયેક કાફર ચોડી વાર સૂધી રાજ્ય બચાવી પડ્યો હતો. તેના મરણ પછી અઘાઉદ્દીનનો સાહબહે સુનારક ખીનજી ઈ. સ. ૧૩૧૮ માં દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો, અને તેના રાજ્યના પહેલા જ વર્ષમાં ફેરિસ્તાના લખવા પ્રમાણે ગૂજરાતમાં ચોગરદમ બળવો ઉઠ્યો હતો તે બેસારી દેવાને તેણે મયેક કમાલુદ્દીનને મોકલ્યો. પણ તે ગૂજરાતમાં ગયો ને તરત જ લડાઈમાં માર્યો ગયો, એટલે ઈનુચમુદ્દ સુલ્તાનીને ખીજ ફ્રાંજ આપીને મોકલ્યો. એ સરદાર ધણે વખણાયેલો અને કુશળ હતો. તેણે રાજદ્રોહી લોકોને હરાવ્યા, તેઓના સરદારોને કાપી નાખ્યા અને દેશમાં શાન્તિ કરી દીધી. ત્યાર પછી પાદશાહે ગૂજરાતનું રાજ્ય પોતાના સસરા ઝફરખાનને સોંપ્યું. ઝફરખાન ફ્રાંજ લઈને અણહિલવાડે ગયો ત્યારે તો ત્યાં પાણુ ફરીને બહુ મચી રહેલું હતું. તેણે બંડખોરોનો પરાજય કર્યો, તેઓની જગીર જપ્ત કરી લીધી, અને તેમની પાસેથી લૂટી લીધેલો ખજાનો પાદશાહને મોકલાવી દીધો. આ સરદાર રાજ્યને મુખ્ય આગ્રય આપનારો હતો અને તે કશા વાકમાં આવ્યો ન હતો, પણ પાદશાહ દગ વિનાનો હતો તેથી તેણે તેને પાછો બોલાવીને મારી નાખ્યો ત્યાર પછી પરમાર કોમનો વટલેલો એક હિન્દુ સરદાર હિંસામુદ્દીન કરીને હતો તે તેને

૧ મયેક ફુરિયા એવું મધ્યમ નામ હતું, તેને ઝફરખાનને ફતેહનો સરદાર એવો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો તેણે આવ્યા પછી ત્રણ ચાર માસમાં બદોખરત કરી દીધો. “મિરાતે અદ્દમદી” ૨, ઉ.

ઠેકાણે નિભાયેલ, પણ તેના અધિકાર સ્થિત થયાને થોડી વાર થઈ નહિ એટલામા પરમારેનું ટોણ બેસી કરીને તેણે બક મચાવ્યું તથાપિ ગૂજરાતમા પાદશાહના ખીજ ઉમરાવો હતા તેઓએ હથિયાર પકડીને તેને હરાવ્યો અને કેદ કરીને દિલ્હી મોકલી દીધો. મનેક વજીહુદ્દીન^૧ કુરેશી એક શૂરો અને ચચલ સરદાર હતો તેને હિસામુદ્દીનની જગ્યાએ ગૂજરાત મોકલ્યો, તેણે આવીને દેશમા શાન્તિ ચલાવી દીધી તેમ છતાં પણ તેને પાછો બોલાવીને મનેક ખુશર જે હિસામુદ્દીનનો સજો^૨ થતો હતો, અને જે કેટલીક વાર સુધી પાદશાહનો માનીતો ચર્ધ પઓ હતો તેને ગૂજરાતનો સૂબો કરાવ્યો. પણ તે લોકો કરીને પોતાના ઘણીની ગાદી છીનાવી લેવાના બેતમા હતો તેથી તેણે જાતે આવીને સૂબાગીરી (૨) કરી હોય એમ જણાતું નથી મુનારક ખીલજને ઈ. સ. ૧૩૨૧ માં મનેક ખુશરએ મારી નાખ્યો. તે પોતાના વસનો છોડેને બાદશાહ હતો.

આમુદ્દીન^૩ તુઘલુખના વારામા તાબુનમુલકને^૪ ગૂજરાતના રાજ્ય ઉપર સૂબો કરાવેલો હતો તે એના હેતુથી કે, “એ ત્યાં જઈને તે દેશ તાબામા ‘કરી લે’” અને અહમદ તુઘલુખના વારામા અહમદ^૫ અયાઝને ગૂજરાતની સૂબાગીરી આપી મલેક મુકબીલને તેનો વજીર કરાવ્યો. આ વેળાએ ખીજ કેટલાક સરદારોને ગૂજરાતમા જાગીરો મળી, તેમા એક મલિક કુતુબર,^૬ અથવા વ્યાપારીયોનો મુખ્ય એવા એલકાળવાજો હતો તેને સુરતની નીચેની નવસારીની જાગીર મળી ઈ. સ. ૧૩૦૭ માં તુર્કુશરીનખાન કરીને એક

૧ પઠવાડીથી તેને પાછો બોલાવીને કુતુબુદ્દીન મુનારક શાહે પોતાનો વજીર બનાવીને તેને તાબુલમુલક એટલે દેશનો મુકલ એવા ખિતાબ આપ્યો.

૨ બને એક માના દીકરા હતા.

૩ ‘તારીખે ફિરોઝશાહી’ અને ‘મિરાતે અહમદી મા લખ્યા પ્રમાણે માઝી હસ મુક નામે અમીર હતો તેને આમુદ્દીન તુઘલુખશાહ ખિતાબ ધારણ કરાવીને અમીરોએ ગાદીએ બેસાવ્યો.

૪ ‘મિરાતે અહમદી’ મા તાબુલમુલક બાકરને ગૂજરાતનો સૂબો કરાવ્યાનું લખ્યું છે.

૫ ખાને જહાનનો અલકાળ આપીને પાદશાહે તેને ગૂજરાતનો સ્થિપાદસાહાર (સિનાપતિ) બનાવ્યો અને અહમદ અયાઝનો શુભામ મલેક મુન્બિલ હતો તેને ખાનેજહાનનો ખિતાબ આપીને ગૂજરાતનો વજીર બનાવ્યો તથા ખખતિયાર નામનો કોઈ લશ્ક હતો તેને સુલ્તાન તથા ગૂજરાતની સૂબાગીરી આપી એમ ફિરિશ્તાએ લખ્યું છે.

૬ મલેક ઇસ્તખારનો ખિતાબ મલેક શહરહુદ્દીનને આપેલો તે આ રાખ્સ છે વાયવામા વૂલ ચપથી મલેક કુતુબર લખાયું છે. ૨

મોગલ સરદારે હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી તેને મહમદ તુલુખે લગભગ આખા રાજ્યના મૂન જેટલી સાચ આપીને પાછો ફર્યા તો પણ તેણે ગૂજરાત અને સિંધને રસ્તે જતા બને દેશ વટ્યા અને ઘણા લોકોને પકડી ગયો.

પીસ વર્ષ પછી મને મુકનિન જે ગૂજરાતની સુનામીરિયે દરેને જણાય છે તેને અને અમીર બુડીદાઈ અથવા મોગલ લોકોના સરદારોને અણુ નાવ થયા, તે ઉપરથી તે તેમનાથી કરી ગયો, અને સરકારી ખજાનાનું રક્ષણ કરવા આ સરકારી તમેના માટેથી ઘોડા એકઠા કરીને તે ઉપર ખજાનો સાદી નિહી બણી આપ્યો, તેને વડોદરા અને દમોઈને રસ્તે જતા અમિરોએ ભૂરી લઈને અણુદિવવાડ બણી નાથી જવાની જરૂર પાડી. આ તોફાન થમાના સમાચાર સાંભળવામાં આવતા પાદશાહ મુઝગન ૧૧૧૧ નામે નીમળી ચાવનાને તૈયાર થયો, પણ માગવાના સુનેદાગ અપીજે હતુ કે હું અમારી જઈને બડ બેસાગી દઉં છું, તે ઉપરથી તેને આગળ જવા દીધો તે તે પ્રમાણે ગળગતમાં પેરો પણ અમીરોએ તેનો પગાંબવ કરીને તેને દાગ કર્યો, તે સમાચાર પાદશાહે જાણ્યા એટલે પોતે ચડી આવ્યો.

મહમદ તુલુખ આણુ ગદને કુમરે આવી ખેલ્યો, એટલે પોતાના સરદારોમાંથી એકને અમીરોની ઉપર નોકર્યો દેવી (ડીસાઈ) મામની પામે એક લડાઈ થઈ અને બડખોરોની પૂરેપૂરી હાર થઈ પાદશાહ પછી ધીરધીરે ભરૂચ બણી આવ્યો, નર્મદાના કાગ ઉપર એ પછી લડાઈ થઈ તેમાં પણ પાદશાહની ફાજની નિત થઈ,—આ ફાજે પછીથી ખુબાત અને મુરત શહેર લખ્યા મહમદ તુલુખ પછી દેવગઢ ઉપર ચડાઈ કરવાને ચાલ્યો તેનું દૈનતબાદ નામ આપીને નિહીથી રાજધાની ઉભીને લા કરવા સાડ તેણે ઘેનાઈ ફર્યાડીને મે વાર પ્રથ નોકર્યા આ શહેરને ઘેરો ધાનીને પપ્પો કવો તેવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે ગૂજરાતના અમીર બુડીદાની સાથે ઘણા હિન્દુ જમીનદારો મળી ગયા છે, અને તેણે અણુદિવવાડ કમળે લીડુ છે એટલું જ નહિ, પણ સરકારી અમિરોની મારી નાખ્યો છે, સુમાને કેદ કર્યો છે, અને ખલાત લગીને ભરૂચને ઘેરો ધાનવાના કામમાં યુથાયો છે. પાદશાહ દૈનતબાદ છોડીને ભરૂચ બણી આવ્યો એટલે બડખોર યોડા ખુબાત જતા ગયા તેમની પછવાડે પાદશાહે જે સરદારો મોકલ્યા હતા તેમની સામે તેઓએ ટકાવ કર્યો.

૧ મહમદ તુલુખના સંવત્સર તુર્મજીન ખાનના જમાઈ મલિક નેરોડ સાથે મોગલ અમીરો આવ્યા હતા અને તેના રાજ્યમાં નોકર રવા દવા તેમાં જે ૧,૦૦૦ માણસને અમીર હતો તે અમીરો સદા અથવા તુર્મજીના પુલજાસી ફરેવાતો અને જે ૧૦૦ માણસને અમીર હતો તે અમીરો હજાર ફરેવાતો આવા અમીરો ઘણા દવા. ૭ ઉ.

અને તેમને હરાવ્યા. તે ઉપરથી વૈર વાળવાનો નિશ્ચય કરીને મહંમદ તુધ-
લુખ ખંભાત લણી ચાલ્યો ત્યારે ફરીને પાછા ખંડખોર લોકો તેનાથી ડરી
નાશી ગયા, પણ ઋતુ સારી ન હતી અને રસ્તા પાંશરા ન હતા તેથી
પાદશાહને પોતાની ફોજ સહિત આસાવલ (હાલનું અસારવા) આગળ
લાવણી નાંખીને રોકાવાની અગત્ય પડી. આજે જે સ્થાને અમદાવાદ છે ત્યાં
આગળ એ ગામ હતું; ત્યાં પાદશાહ પડ્યો હતો તેવામાં ખંડખોર લોકોએ
આશુદ્ધિવાડ જઈને ફોજ એકઠી કરી, પછી પાદશાહની સામે લડવાને ચડી
આવ્યા; કડી આગળ લડાઈ થઈ તેમાં પાદશાહની ફોજની જિત થઈ; અને ખંડ-
ખોરો સિંધ લણી નાશી ગયા, એટલે મહંમદ તુધલુખે વનરાજના નગરમાં પ્રવેશ
કર્યો, અને સારી વ્યવસ્થા કરવા સાડે ટેલક વાર સુધી તે ત્યાં જ રહ્યો.

પાદશાહે તે વર્ષને ધણે ખરો ભાગ પોતાની ફોજ ઉભી કરવામાં
ગૂજરાતમાં ફાડાયો, અને બીજા વર્ષ જુનાગઢને ઘેરા ઘાલવામાં અને
કંઈ તાબે કરી લેવામાં ગયું. જુનાગઢથી કેટલેક છેટે ગોંડલ છે તેમાં તેને નાશ-
કારક રોગ થયો તેથી છેવટે તેનું મોત થયું છે પણ સિંધુ નદી સુધી તેની ફોજ
લઈ જવાને તેને તે વેળાએ અડચણ થઈ નહિ. ત્યાં જઈ સિંધના સુમરા
રાજાએ, નાશી પેઠલા અમીરોને આથ આપી હતી, તેને તેણે શિક્ષા કરી.

ફિરોઝ તુધલુખે પોતાના વારામાં નમરદાટની જિત કરી લીધા પછી
સિંધ સાથે લડાઈ ચલાવવાનું ધામ્ણું હતું, પણ ચોમાસાને લીધે તેને તે
વિચાર બંધ પાડવાની અગત્ય પડી હતી. તેથી તે ચોમાસામાં ગૂજરાત
જઈને રહ્યો ને ત્યાર પછી સિંધ પાછો ગયો. ટેલકાંક વર્ષ વીત્યા પછી (ઈ. સ.
૧૩૭૬) ગૂજરાતની ઉપજ છેક ઘટી ગઈ, તે ઉપરથી શમસુદ્દીન હમધાની
નામના એક સરદારે કહ્યું: “મને જે ત્યાંનો સૂચો કરાવો તો હું મહેસુલ
“ઉપરાંત ઘણી મોટી રકમ આપું.” આ વાત પાદશાહને ગળે ઉતરી. એટલે
જૂના સુખા(સમસુદ્દીન અનવરખાન)ની તે પ્રમાણે આપવાને ખુશી છે કે નહિ તે
તેને પૂછી મંગાવવા ઉપરથી તેણે ના પાડી, એટલે શમસુદ્દીનને તેની જગ્યાએ
કરાવ્યો. તે ત્યાં ગયો તો ખરો પણ પોતાના કરાવ પ્રમાણે કાંઈ પણ વસુલ આપી
શક્યો નહિ ને ઉલટું તેણે ખંડ મચાવ્યું. એટલે જે લોકોના ઉપર તેણે

૧ આ વેળાએ કંઈમાં જામ કંચાઈ સળ્ય કરતા હતા ઈ. સ. ૧૩૫૦.
મહંમદ તુધલુખનો સમય ઈ. સ. ૧૩૨૫ થી ૧૩૫૧ સુધી હીજરી સન ૭૨૫-૭૨૯
કિરોમસાદ ૧૩૫૧થી ૧૩૮૬ સુધી ૨. ઉ.

૨ મિરાતે અહમદી પ્રમાણે અસલ રકમ ઉપરાંત આજીસ લાખ ટુંકાયા, એક સો
હાથી, ત્રણ વોડા તાઈ, ચારસે ગુલામ વધારે આપવા અર્જ કરી હતી. ૨. ઉ.

જીલમ ગુજરાતો હતો તેઓ આ સમય સાધીને વેર લેવા સાર પ્રાન્તના પરદેશી અમીરો સાથે મળી ગયા તેથી શમસુદ્દીન હાર્યો અને માર્યો ગયો. ફરહત-ઉલ-મુલકને ત્યાર પછી સુબાગીરી મળી, ને તે ઈ. સ. ૧૩૮૭ની સાલ સુધી તેની પાસે રહી. ત્યાર પછી તે વર્ષમાં તેની જગ્યાએ ખીજો સૂબો હત્યો તેણે પશુ બંડ મચાવ્યું, અને તેના બેગા પરદેશી સરદારો મળી ગયા તેથી ફરહતે પોતાની જગ્યાએ ફરેલા સુબાને હરાવીને કાર હત્યો. ત્યાર પછી આમુદીન તુલુખી તેને ગૂજરાતની સુબાગીરી ઉપર કાયમ હત્યો. એટલે ઈ. સ. ૧૩૯૦ સુધી કારમાર ચલાવ્યો. ત્યાર પછી સ્વતંત્ર યર્ધ પડવાની આશાએ તેણે હરીને બંડ મચાવ્યું. તેણે પોતાની મતલબ સાધ્ય કરી લેવાની આશાએ હિન્દુઓના ધર્મને પુષ્ટિ આપીને તેઓને રી-ઝવવાની તે યુક્તિઓ કરવા લાગ્યો. તે ઉપરથી ધર્મીય મુસલમાન લોકોને કર લાગ્યો અને તેમણે પાદશાહને અરજી લખી મોકલી. તેમાં ગૂજરાતના સુબાની રાજ્ય ચલાવવાની રીતિ વિષે અને મુસલમાની ધર્મને ઘેરો લાગે એવી તે વર્તણૂક ચલાવતો હતો તે વિષે જાહેર કર્યું. તે ઉપરથી હિન્દુ લોકોનો તાક અથવા તક્ષક જાતિનો એક દરબારનો ઉમરાવ હતો તેને મુઝફ્ફરખાનનો ઈસ્કાબ આપીને ગૂજરાતનો સૂબો કરાવીને મોકલ્યો; અને તેનું માપ વધારવાને માટે રાજ્યથી ધારણ થાય એવાં રાજચિન્હ— રાજજત્ર અને લગવા રંગનો શમિયાનો એ બે વાનાં અર્પણ કર્યા. મુઝફ્ફરખાન ગૂજરાતમાં પેશીને રાજધાનીની લગભગ આવી પહોંચ્યો, એટલે તેનો સામાવાળિયો મુખ્યત્વે કરીને હિન્દુઓથી ભરચક થયેલી સેના લઈને તેને સિદ્ધપુર આગળ મળ્યો. ત્યાં આગળ લડાઈ યર્ધ તેમાં ફરહત ઉલ-મુલક^૨ હાર્યો અને માર્યો ગયો. એટલે મુઝફ્ફરખાને પોતાના પાદશાહને નામે અણુદિલવાડના રાજ્યની લગામ પોતાને હસ્તગત કરી. (ઈ. સ. ૧૩૯૧.)

૧ એટલું ખીજું નામ જિજામ મુકુસ હતું, એને ગૂજરાતનો સૂબો બતાવ્યો તે નેજાએ લેખ લખાયા. તે વિષે ફિરિસ્તાના લખવા પ્રમાણે પાદશાહ પોતાના હાથે લખ્યું—“હમારા બિરાદર મળવીએ આલી, ખાને મહજમ, ઇન્સારી, સખાવતે “ભરપુર, જંગે બહાદુર, શહાનશાહત અને મહબબે ખાલનહાઈ, ઇસલામ, અને “ઇસલામીના રાજગાર આઈન-ઉલ-સુમલકત.”

૨ એને રાસ્ટીખાનનો ખિતાબ હતો.

અકરણ ૨ જી

વાઘેલા, લુણાવાડાના સોલંકી, સોડા પરમાર, કઠી, ઝાલા,
ધંડરના રાઠોડ, પીરમના ગોહિલ

સોલંકી વંશનું થક ઉખડી ગયું હતું ખરું પણ " પોતાના સમાન વડના
"ઝાડની પેઠે" તેની મૂળિયો અથવા શાખાઓ (વડવાછયો) ભોંયમાં જડાઈ
ગઈ હતી. ગૂજરાતની સીમાની પેલી પાર વાઘેલાની એક શાખાએ ગોંડવા-
ણામાં એક પ્રાન્તને પોતાનું નામ આપી વાઘેલખંડ અથવા વાઘેલખંડ
ફહેવરાઓ એમ ફહેવાય છે; અને મેવાડના એક સામંત રૂપનગરના કઠિારનો
કિલ્લો જે તે દેશમાં જવાના રસ્તામાંથી એક માર્ગને નક્કિ આવેલો છે અને
સીમાના કળિયા વિષેના ઇતિહાસમાં જેડું કુડુંળ પ્રખ્યાતિ પામેલું છે, તે
હજી સૂધી દાવો કરે છે કે અમે સોલંકી લોહીના છિયે, અને મહાન્ સિદ્ધ-
રાજનો સાંત્રામિક વિજયનાદ કરવાવાળો સંખ તેની પાસે છે તે વિષે અભિમાન
ધરાવે છે કે વંશપરંપરા વારસાની રૂઢિયે તે મારે સ્વાધીન આવ્યો છે.

ગૂજરાતમાં તો એમ જણાય છે કે, વાઘેલા પ્રથમ સામ્રાજ્યની
પશ્ચિમ લણીનાં પરમણામાં અને હાલમાં વસ્વા, તથા તેમ જ ત્યાર પછી
જે દેશ ઝાલાવાડ ફહેવાયો તેમાં પણ વસ્વા, ત્યાં, આપણા જોવામાં આવે
છે કે તેમનામાંથી એક કઠિારે વડવાણમાં સ્થાપના કરી, અને સાપલામાં
પોતાનો બળવાન પટાવત સ્થાપ્યો. તો પણ તેઓ તેમની આ ઉછી કબજાની
જગાએથી ઝાલા અને ખીજઓનાથી કરીને થોડા કાળ પછી પાછા ગયા
અને અહમદશાહની કારકીર્દિમાં, કલોલ અને સાલુંદનાં પરગણાં જે મુસ-
લમાન લોકોનાં હથિયાર ખેંચે એમ મ્હેં આગળ પડેલાં હતાં ત્યાં વસેલા
આગળ ઉપર આપણા જોવામાં આવશે.

સોલંકીની ખીજ શાખા વીરભદ્રાજીના નાયકપદે મહી નદી ઉપરના
વીરપુરમાં સ્થપાઈ, ત્યાં અવતલ માતાને દુગરે તેઓ વસ્વા. અને વીરપુર
સોલંકીના નામથી ઝાળખાવા લાગ્યા. આ શાખા વિષેની ખીજ વધારે
હકિગત અમારી પાસે નથી, પણ લાટની પાસેથી ચળેલા વૃત્તાન્ત છે તે ઉપરથી
જણાય છે કે, તેઓ ઈ. સ. ૧૪૩૪ માં લુણાવાડામાં વસ્વા, તે શહર તેમણે
શ્રી લુણેશ્વર મહાદેવના પ્રતાપથી વસાવ્યું.

સોલંકી વંશના ખીજ કલ્પેલા ક્ષત્રિય સુંવાલના કાળી કઠિારોમાં જોવામાં
આવે છે તે વિષે અમે હવે લખિયે છિયે.

પરમારવંશની સત્તાવાન શાખાના સોડા રજપૂતો પ્રાચીન કાળથી સિંધના એક ભાગમાં રાજ્ય ચલાવતા હતા. અને છેક હવણાંની વેળા સુધી તેઓ ઉમરકોટ અને ઉમરક-સુમરક કે જેમાં સિંધની પ્રાચીન રાજધાની આરોર આવી જાય છે તેના ધણી હતા. હિન્દુસ્તાનના જંગલમાં ઘાટનું ધ્યાયદું અને હવણાં પરસ્પાધીન સંસ્થાન છે તથા જેની રાજધાની ઉમરકોટ છે તે, ભાટિયોને જાહેરથી જૂદા પાડે છે, અને તે હજુ સુધી પરમાર વંશના અને સોડા જાતના રાજાને હસ્તગત છે.^૧

જે સમય વિષે અમે લખીએ છીએ તે સમયે સોડા પરમારની^૨ એક ખીજ શાખા ગૂજરાતમાં આવી. રૂઢે છે કે આ વેળાએ વડવાણુ જે આગળ જતાં જાણની મતા થઈ પડી તે વાપેલાની એક શાખાને સ્થાપીત હતું; ત્યાંના વાપેલો રાજ વડલો કરીને હતો, તેણે સાવજા અને ખીજાં ગામ ચંપાડ રજપૂતોને પટે આપ્યાં હતાં. તે રજપૂતો સંબંધી જાટ નીચે પ્રમાણે વાત રૂઢે છે:—

પારકરમાં કાળ પડ્યો, એટલે જે હજાર સોડા પરમાર તેમના મુંજ અને લગધીર નામના નાવકના ઉપરીપદે તેમનાં ઉપાંછાકર^૩ અને જિપો મુદ્દાંત પાંચાળ દેશમાં આવ્યા, અને મૂળીની પૂર્વ દિશામાં થોડે ગાઉને છેટે ધાગરિયા કરીને જગ્યા ઉ ત્યાં ઉચાણો બાંધીને રહ્યા,^૪ ત્યારે સાવજાના ચંપાડ કાકિરે તેમને ધનવાન અને રક્ષણુ વિનાના સમજીને હાંટી લેવાનો લાગ તકાવ્યો. તેણે મૂમવા રમવા જવાનો ઠાઠ રચ્યો, અને એક તેતર તેણે ધાવલ કર્યો, તે તેમના ઉચાણામાં નાથી પેઠા છે તે મિથે લેવાની માગણી કરી, આવી માગણીનો સ્વીકાર કરવો એ રજપૂતની પ્રતિજ્ઞાને ઝાંખ લગાડનાર છે, તેથી તેઓએ તે માગણી નકારી, એટલે લડાઈ ચાલી તેમાં ધણીક ચંપાડ અને સોડા માર્યા ગયા.

૧ દેડ રાજસ્થાન બા મ ૧ પૃષ્ઠ ૪૩, ૪૫, ૬૨, ૬૩.

૨ જમદેવ પરમાર પાટણ હતો ત્યારે તેને જોરમાઈ બાઈ રણુધવલ ધારા નરરીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેના વંશને એક બાવલ પારકરમાં જઈ વસ્યો તેના વંશમાં સોડા પામલ થયા ત્યારથી તેની એક સોડા પરમારની શાખા રૂઢેવાઈ. ૨ ઉ.

૩ માર્તંડરાય અથવા માર્તંડરાય જે સૂર્યદેવની મૂર્તિ રૂઢેવાય છે (કેમકે મૂર્તિડનો વંશ જ સૂર્ય ■ તેથી તેનું નામ માર્તંડ રૂઢેવાય છે) તેના ઉપાસક અને નાવક હતા. તેઓ જ્યારે પારકરથી નીકળ્યા ત્યારે બે એલાણુ સુધી મૂર્તિની પૂજા કરવાને પંડા જઈ આવ્યા અને તેમનો બાવ જોઈને દેવ સ્વપ્નમાં કહ્યું કે તમે મને સાથે લઈ જાઓ. અને મારો ૧૧ જન્મ અટકી પડે ત્યાં નાગજ વાસ બાંધીને રૂઢેજો; તેથી આધરમીના નેસની પાસે મૂર્તિના ૨૫ અટકી પડ્યો એટલે ત્યાં વાસ કરવો ૨. ઉ.

દુહા—જંગલ તેતર ઉડિયો, આબો રાજદાર;
 ચલાડ સૌ ઘોડે ચડ્યા, બાંધી બિલા બાર.
 “ મુંબ તેતર માહરો, માગે દુજણ સાર;
 “ ગર્વ બચ્ચા ગૂર્જર ધણી, આપે નદિ એ વાર.
 “ પેહેલે પ્રહર ચડતડે, સોડાનો સંગરામ;
 “ રત ઘેલે રતનાવતે, નિશળ કીધું નામ.
 “ સંવત સાત પનોતરો,^૧ ટાઢાં યણુ તીજ;
 “ સોડાને ચલાડ રાર, ધજવડ કીધી ધીજ.^૨
 “ પળા ચલાહર પાંચસે, સોડા વીશું સાત;
 “ એક તેતરને કારણે, અલ રાખી અખ્યાત.
 “ મુવ ચળે, મેર ડગે, ગમ મરડે ગિરનાર;
 “ મરડે કેમ મૂળીધણી, પગ પાછા પરમાર.
 “ થાન હંડોળો, ચોટગઠ, ચર મૂળરો વાસ;
 “ એ તો દે મરમારને, અવર ન દુશ આસ.”

સાપલાનો ઠકિાર પળો તેની ખેન વઢવાણુના વાઘેલા બહેરે પર-
 જીવી હતી. તેણિયે પોતાના ભાઈને મારનારાઓનું વેર વાળવા માટે પો-
 તાના સ્વામીને આમ્રદ કર્યો; પણ વડલાએ સોડાના નાયકને કાલ આપ્યો
 હતો તેટલા માટે તેનાથી ઉઘાડાં પડાય એમ હતું નહિ. આ વેળાએ એ
 બીલ નાયક આહો અને ફોતો કરીને હતા, તે ગૂજરાતમાં ધણુ અળિયા
 થઈ પળા હતા, અને સ્વામીની નદીની બંધોલોમાં દુર્ગમ કિલ્લામાં રહીને
 વાઘેલાના ફેસોને નાશ કરતા હતા. વઢવાણુના રાજાએ સોડાઓનું કાટણું ફહા-
 ડવા સાર તેમને કહ્યું કે તમે આ બીલોના કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરો. સોડા યુક્તિ
 રચીને આહા બીલના કિલ્લામાં પેહા ને તેને તથા તેના ધણુ સાથીઓને કાર
 કર્યા. પછીથી ફોતાની ઉપર તેઓ^૧ મળા ને તેને પણ પૂરો કર્યો. આ પરા-
 ક્રમના અંતમાં વઢવાણુના વધિલ્લાએ સોડાઓને મૂળી, થાન, ચોટીલા અને
 ચોપરી એવી ચાર ચોવીશિયો અથવા ચોવીસ ચોવીસ ગામના માહાલ આપ્યા

કાઠિયો, સિંધનાં^૩ મુમરા જામના પટાવત હતા અને પાવર ધરતીમાં

૧ ફાવણ વદિ ૩ સંવત્ ૭૧૫. ૨ હપલી ત્રણ લીટીઓ અસલમાં નથી.

૩ પાવર ધરતી કચ્છમાં છે, માટે સિંધના નદિ પણ કચ્છના સમા (તડેન)
 રાજના કાઠિયો પટાવત હતા. જામ લાખા ફૂલાણીના દરબારમાં ડાહી હુમરી નામની
 ડાહણુ ગાયન કરનારી હતી તેણે એક વાર જામ લાખાની નિદાનું ગીત ગાયું તે ઉપરથી

રહેતા હતા એક સમયને વિષે એક નાયકાએ મળરો કરતાં રાજાની મશકરી કરી તે ઉપરથી તેને પોતાના રાજ્યમાથી દેશવટો દીધો. તો પણ તેના કાડી પટાવતોએ તેને પોતાને ઉદારે બોનાવી અને જે ગાણુથી રાજાને કોષ ઉપલબ્ધ હોતો તે જ ગાણુ તેની પાસે ગવરાવીને ગમત કરવા લાગ્યા. આ વાત રાજાને જાણુ પડી ત્યારે તેણે કાડીઓને પણ દેશપાર કર્યા. તેવામા સૌરાષ્ટ્રમા ધોરાજીની પાસે હાંક ગામ છે તેમાં વાતા વધનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેની પાસે એ કાડી પટાવતો સિંધમાથી નાશી આવ્યા અને તેના વર્તિયા થઈને ગયા. તેમનામાનો^૧ એક^૨ અમરો પટગર કરીને કાડી હતો, તેને એક ધણી સુદર દીકરી હતી તેનું નામ અમરાબાઈ હતું, તેને જોઈને વાલો મોહિત થયો, અને તેના બાપને કહ્યું કે એને મારી બહેરે પરણાવો. અમરાએ કહ્યું કે હું પરણાવું પણ તમારે અમારે રસોડે જમવું પછી તે પ્રમાણે થયું એટલે વાવાના બાઈયાતોએ એકસપ કરીને, તે વટરો એટલે તેને રાજ્ય ઉપરથી ફહાડી મૂક્યો. પછી તેણે કાઠિયો સહિત બારવટું લીધું અને કાઠિયોએ તેને પોતાતો નાયક કરાવ્યો અને જૂમિયાઓ પાસેથી મુલક લેવાની તેઓ વાવાના ફહેવા પ્રમાણે યુક્તિયો કરવા લાગ્યા. સૂર્યપૂજન કરવાનો પોતાના બાપ દાદાનો ધર્મ વાલો રાખી રહ્યો હતો, તે તેના વર્તિયા કાઠિયોએ પણ પાળવા માંચો. એક વાર વાલો ઉંધતો હતો તેવામા પોતાના ખુચી લીધેલા માસનું તેને સ્વપ્ન આંબ્યું, એટલે સૂઈ તેને દેખા દર્શન કહ્યું — ‘મારા ઉપર આસ્તા ‘રાખીને હું લડવાને જા, હું તને સાહાય્ય થઈશ, તારો જય કરીશ, અને તું ‘મારી પૂજા કરવા સાર એક દેવાલય બધાવજે’ શ્રીસૂર્યની સાહાય્યતાથી વાલો અને તેના કાડી વર્તિયોએ ધણા ગામડા જિતી લીધા, અને ખીજ

તેને ફહાડી મૂકવામા આવી, તેમ છતા કાડી પટાવતોએ એ ગીત તેની પાસે છાંદ ગવરાવ્યું એટલે તેમને પણ ફહાડી મૂક્યા. તેઓ લાખી વામદમાના ગેડીના સૌરાષ્ટ્ર રાજા પાસે ગયા, ત્યાંથી કેટલીક પેઢી વીતી. પછી એટલે સવત ૧૪૦૩ મા કમ્બના જન્મ સુગવાળ સાથે કબિયો કરી તેને મારયો એટલે તેના કુવર કાયાળયે ગાદી ઉપર બેઠા. પછી ગેડીના રાજા ઉભી ઉપર ચડી જઈ તેને મારયો અને કાઠિયોને ફહાડી મૂક્યા. તેઓ સૌરાષ્ટ્રમા જઈ એલલવાળને આશ્રયે રહ્યા. ૨ ઉ

૧ એ કાઠિયો બાઠ રાખ્યાના હતા ૧ માનરિયા, ૨ તોરિયા, ૩ નેદર, ૪ નાયા, ૫ પટગર, ૬ જોગિસિયા, ૭ ભામલા, કેઈ ચારવા ફહે છે ૮ બામરિયાને બદલે કાઈ બેઠ ફહે છે ૨ ઉ

૨ અમરાને બદલે કાઈ વિસલો પટગર ફહે છે અને અમરા બાઈને બદલે રૂપદે ફહે છે જે વાતાએ તેને પરણવા ઈચ્છા કરી તેનું નામ વેરા વાલો વયા તેના બાપનું નામ ધન વાલો હતું આ પરણેવરથી જે વસ આવ્યો તે સજાયવ કાડી ફહેવાયો ૨ ઉ

ટટલાએકના બેમાં શ્યાન અને ચોટીલો પણ સોડાઓ પાસેથી લઈ લીધાં. થાન પોતાની રાજધાની કરીને ત્યાં મુર્ચ્છિતવનું દેવાલય બંધાવ્યું તેની પૂજા આજ મૂંઢી ત્યાંના લોક કરે છે. રાધો આવડો કરીને એક કાકી સામેંત હતો તેના નાચકપદે તેઓએ મૂળી ચોવીથી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ રાજ સતમાલ સોડા પરમારે તેમના સામી લડાઈ કરીને રાધાને ઠાર કર્યો.

"પોતાની સેના એકઠી કરીને, તેણે ચૂડાસમા અને ગોદિલને ધુળબી
"દીધા—એ પોદ્દો તો વરા થઈ શકે નહિ, તે પોતાનો ધોડો બહુ આધે
"કૂદાવી ગયો. સતમાલનો દીકરો મહાદેવના સરખો ચરવીર હતો.—એ રાધા!
"તે આ રાજશુ શું સાંભળ્યા નથી?

"માણસને જરોબરિયો માણસ માત્ર ઢાઈ વેળાએ જ મળે છે. આ!
"આવડા!—તું પોદ્દો છે એ વાત ખરી; પણ પરમાર પણ બલવાન પોદ્દો
"છે. બાકાની અણીથી વિંધાયા વિના તે પોતાની ધરતી કેમ છોડે! શું
"આગળ તેણે તેતરને સાર વેઠ્યું નથી. સદાય ટેપીલી સોડા જાતિને માન હતો!"

વાકા રાજને કાકી રાણીના પેટના ત્રણ દીકરા હતા: ખુમાન, ખામર, અને હુરસરવાળા તેઓએ તેનો મેળવેલો મુલ્ક વહેંચી લીધો; અને તેમનું રહે-ઠાણુ અનુક્રમે ચોટીલા, મીતિયાળુ અને જેતપુર કચ્છું; પછી તેમના નામથી કાકી વંશની ત્રણ શાખા પડી.^૧ પ્રથમ તો કાકિયોની આઠ શાખાઓ હતી. પણ તેઓનું હવણું તો એક સામાન્ય નામ વર્તિયા રહેવાયું, અને ઢાંકના રાજા અને તેની સ્ત્રી અમરાબાઈના વંશના વાળા કાકી અથવા ધરકેરા રહેવાયા તેથી એક બીજાથી જોળખાઈ સકાય એમ થયું.

શાલા

અણુહિલવાડના રજપૂત વંશના જેવા વાઘેલા સગા ચતા હતા, અને તે રાજ્યના પડી ભાગવાથી જેમ ઘણા મુલ્ક તેઓના હાથમાં ગયો હતો તેમ જ ઝાકા પણ વાઘેલાની પછીના પાસેના સગા ચતા હતા, અને તેમના હાથમાં પણ તે વંશના રાજ્યનો ઘણો મુલ્ક આવ્યો હતો. પ્રથમ તો આ

૧ ખાચરના વંશમાં એાધક ખાચર થયો તેને પાંચ પુત્ર હતા, તેમાંથી એક નિર્વેશ ગયો તથા બાકીના ચારમાંથી—

૨ રાધો, ચોટીલાની ગાદિયે બેઠો તેના વંશના રામાણી રહેવાય છે.

૩ લખો, જરાણુની ગાદિયે બેઠો તેના વંશના લખાણી રહેવાય છે.

૪ ટેલો, ખાંખ્યાદની ગાદિયે બેઠો તેના વંશના ટેવાણી રહેવાય છે.

૫ ગોદડ, અઠડા તથા બોટાદની ગાદિયે બેઠો તેના ગોદડડા રહેવાય છે. ૨. ઉ.

કેસરે ક્રોધે ક્રોધે ક્રોધે તેના હાથમાં સવામણુ લેવાનો લાગે રહેતો હતો અને પાતવનુષ્યમાં ધારણ કરેલા હતા તે એક ઘોડા ઉપર બેઠો તે વિધ્વજના વાદન ગરજતા જોવા હતા. તે સામ્રાજ્યે જઈ જઈ જાયો, અને ત્યાંથી વહેરા લાવીને અને લાટવારણને વહેંચી આપીને પોતાનું વચન પરિપૂર્ણ કર્યું.

કેસરે જોશીને બોલાવીને પોતાની જન્મોત્તરી ખતાવીને પૂછ્યું -“મારો ‘આવરદા કેટલા વર્ષનો છે ?’” જોશીએ જોઈને કહ્યું -“તમારું મોત દુકકું ‘આબુ છે’” કેસર બોલ્યો -“ધરને ખુણે હું મરી જઈશ તો કોઈ મને ઓળખશે નહિ, પણ જો લડાઈમાં મરું તો મારું નામ રહે.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને કેસર ફરીને સામ્રાજ્યે ગયો અને હુમીરની સાતસો સાઠો મેની નદીની તીરે ચરતી જોઈ તે લઈ આવીને કીર્તિગઢના ભાટોને આપી દીધી તો પણ હુમીરની સેના સામ્રાજ્યેથી ચડી આવી નહિ ત્યારે કેસર ત્રીજી વાર ખઠારવટે નીકળ્યો તે સમયે દસરાતું પર્વ હતું, તેથી હુમીરની દીકરિયો અને વહુઓ રચમા બેસીને સલ કરતા નીકળી હતી, ત્યાંથી કેસર તેમના રમ હકાવી ગયો તેઓને બધો મળીને ૧૨૫ સિયેતો સાથ હતો. પછી હુમીરે પોતાનો કારભારી કીર્તિગઢ મોકલ્યો તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે કહ્યું -“એ સિયો તો હુમીરની દીકરિયો અને વહુઓ મો ‘જે રીતે લાબ્યા છે તે રીતે સાસરવાસા કરીને પાછી મોકલો.” ત્યારે કેસર હસીને બોલ્યો -“એ માલ તો પાછો નહિ મોકલાય એ તો અમારા ‘ધરની રાણિયો થઈ છે’” પછી કારભારી આવું ઉત્તર સાંભળી લઈને સામ્રાજ્યે ગયો.

કેસરે પછી કીર્તિગઢમાં જઈલા પોતાના ભાયાત હતા તેઓને બોલ્યા પા ને પોતાને માટે ચાર સુમરિયો રાખીને ખાકીની અંગૂઠી અંગૂઠી

હતી એ હુમીર ખીજાને કંઈના લાગેલા રાત્રી જામ લાખા ભાડાજીના કાકા હાવાળના કુતર હોયીનિયે લડાઈમાં માર્યો

જુલો મારા લખેલા સંમયવિવચનના હસ્તલિખિત મંથનુ પૃ ૧૧૮ ફારસી હિ. સ ૮૦૭(ઈ સ ૧૪૦૦)માં આ હુમીરનો ગાલીયે બેઠાનો સમય છે ૨ ઉ

૧ સાઠો અથવા બેઠો સામ્રાજ્યે ફેરી લાવવાની રીતિ એ કે ગમે તેના લોહીમાં લગડ પલાશી તે લાકડીની ટોચે બાંધી દોરનાર સર્વે બેઠ જુને એમ કંઈ રાખી દોરતો જ્યાં જ્યાં હતા તેની પડવરે આપુ રાખું દોડડું જ્યાં ૨, ઉ

૨ સુમરા રજપૂત હિન્દુ હતા, પણ અનાવડોબ ખીવનિયે સુમરા, દુહા અને અન્યસરને નિતી નિન્ધનું રાજ્ય લીધું તે પછી વહુ સુમરા સુસલમાન થયા ૨ ઉ

૩ ચારમાં એક તો ચારણની દીકરી હતી ૨ ઉ

તેમને જોઈ આવી, આ ચાર વિના કેસરને ખીજી ધણી રાણિયો હતી દસ બાર વર્ષ એમ વીતી ગયા ને કનિયો તો ચાલતો ગયો. કેસરને અને તેના બાપાતોને યદ્દને સુમરિયોના પેટના અરાડ કુવર^૧ થયા.

છવટે હુમીરે તેને કહાવ્યું - “હું તારી સામે લડવાને તો આવું પણ “કીર્તિગદ બારા પાટમા છે તેથી મારી મેનાને ખાવાનું ક્યાથી મળે ?” તેનું કેસરે ઉત્તર કહેવરાવ્યું - “હું તમારી સેના સાર હજાર વિધા લીના ધણી “વવરાવું છું” પણી હુમીર કીર્તિગદ આવ્યો ને લઢાઈ ચાવી તેમા ધણી જપૂતો માત્યા ગયા બાબી રહ્યા હતા તેમા કેસર અને તેના કુવર પડ્યા, ને માત્ર એક કુવર હરપાસ કરીને હતો તે ઉગચ્ચો તેના બાઈબીનીજ પણ પડ્યા ને કીર્તિગદનો નાશ થયો તેથી સુમરી બિરો પોતપોતાના ધણિની સાથે બળી મોઈ^૨.

અણુદિલવાડમા ઘેવડો કર્ણુ વાધેનો^૩ રાજ્ય કરતો હતો, ત્યાં

૧ તેમાં નવ કુવર તો કેસરના હતા ૨. ■

૨ મૂળ વાત એમ આવે છે કે કેસરના કુવર હરપાસે સવાસો સુમરિયોને હમોરમ્ બાળી દીધી ને કીર્તિગદ તો ન પાડ્યો પણી તેણે પાટનુમા નાસેડું લીધું એ જ વાતમા તેમના વશની નવ શાખાઓ યદ્દ એમ બાટ લખે છે—

(છપચ.) મહાભા રાજા^૧, મહો બામલર ભરદાના,
લગ્નવત હુણગ^૨, જલા બડો^૩ અચ બાઈ,
અતરવટ રાખણ આંટ^૪, નકે પારામર^૫ લાહું
વિડોડ^૬ ને હાથેવડ, નકે એક રાણ^૭ વખાણ
નવ શાખાઓ નવ ખંડમા, મહાવાલો દસમો મણિ,
એકલી સાખ હનગવલ, વિલક સાખ બાલા તણી ૬ ■

૩ કર્ણુ વાધેલો ઈ. સ. ૧૨૭૦ થી ૧૩૦૪ સુધી હતો, પણ આ સમય ઈ સ ૧૧ મા સેકડાનો છે, માટે આ સ્થાને કર્ણુ સોલગી (૧૦૭૨ થી ૧૦૮૪) ને સિદ્ધરાજ નનો પિતા તે હતો. પુષ્કીરાજ એકાદાણના સમયમાં આવ્યા હતા એમ પુષ્કીરાજ રાસા મા આવે છે તે સમય પણ કર્ણુ વાધેલાથી પહેલાનો છે કેસરને મારનાર હમીર સુમરાને સિંધના અમા જામ હાલાચના કુવર હિંદોળજ અને હેલાશિનિય માર્યો છે તેઓ ઈ. સ. ૧૧૪૭ પહેલા હતા, કેમકે એમના કાકા લાડાચના દત્તા કુવર લાખોજ અને લાખિયારજ ને તેમનાથી ન્હાની વયના હતા તે કચ્છમા ૧૧૪૭ મા આવ્યા છે આ લાખાચની કુવરી બે ને ભયી હતી તેમાથી એકને સિદ્ધરાજ સાથે પરણાવી હતી અને બીજી લગદેવ પરમારને દીધી હતી સિદ્ધરાજ ઈ સ ૧૧૪૩મા દેવ યગે છે તે પહેલા પરણે છે, એ દિસાને પણ કર્ણુ સોલગીનો સમય આવે છે.

વળી કર્ણુ વાળાના સમયમા સિન્ધમના સુમરા રજપૂતોમા હમીર નામે કોઈ હતો નહિ, પણ સિંધ સુમરાની ગાદીના વારસ હુલે અને અનોસર નામે જ હતો,

કેસરનો કુંવર હરપાલ નાસેડે ગયો. હરપાળનો ભાલો તેના ખાપના ભાલા જેવો ભારે હતો અને એ તથા કર્ણ મસિયાર્ધ લાઈ ચતા હતા. તેથી પાટણમાં તેનો સારો આદરસત્કાર થયો. આત્રેજાએ ખાખરા ભૂત કર્ણને બહુ નડતો હતો, અને તેની માનીતી રાણી કુલાદેવી ઝાંઝમેર તલાબની હતી તેના અંગમાં આવીને ભરાયો હતો. હરપાળે ભૂતના ઉપર હલ્લો કરીને તેની માથાની લટ ઝાલી, તેથી તે નિરપાય થઈ ગયો ને એવો દખાવ્યો કે

તેમાંના અનેક પોતાને ગાદી ન મળવાથી ક્રિદ્ધીના પાદસાહ અદાહીન ખીલ્યા પાસે મદદ માગવા ગયો અને સુમરા પોતાની કન્યા સુસલમાનેને આપતા નહિ અને જેને માટે સુમરા આજ સુધી અભિમાન ધરાવે છે, તેમ છતાં અદાહીનને પોતાની ખેન પરજાવવાનું ડરાવી લશ્કર લઈ આવ્યો, તેમાં દુદાનો નાશ થયો ને અનેક રતી મતિ ડોંઘાં આવતાં એ પણ ફાલ સામે લડીને માર્યો ગયો. પછી ખચ્ખા નેટલ સુમરા હતા તેમને વઝાળીને સુસલમાન કર્યા એટલે સુમરી સિંધો નેટલી હતી તેટલી ભાંધી નાચીને કમળના લામ અબડાને તારણે આવી. તેમની પાછાડે પાદસાહી લશ્કર આવ્યું. અબડો રાજા ન છતાં પણ સુમરિયોને નહાસવાનો લાગ મળે એટલા માટે લશ્કરના સામી લડી શ્રેયો, એટલામાં સુમરિયો તળિયા પાસેના વડસર ગામે જઈ પહોંચી અને ત્યાં પણ ખચવાનો કપાચ રહ્યો નહિ એટલે જવતી ડટાઈ થઈ. આ સ્થાને હજી લગજ પણ સુમરાઓનો ફાલજી છદિ ૧૫ ફે. એજો ભરાય છે, અબડો આને પણ શરણાધાર રહેવાય છે અને પીર તરીકે પૂજાય છે.

ખાખરા ભૂત સિદ્ધરાજના સમયમાં હોવાનું પણ રહેવાય છે તો તે તેના પિતા કર્ણ સોલંકીના સમયમાં હોય એમ સંભવે છે. પણ કર્ણ વધવેલાના સમય સુધી તે હોવાનું બની શકે નહિ. ૨. ઉ.

૧ હરપાળ સિવાય તેને વિજયપાળ તથા શાન્તાજી એવા ૩ કુંવર હતા, તે પણ હરપાળ સાથે સુમરાતમાં આવ્યા હતા. વિજયપાળના વંશજ મહિમાંડાના હથિળ ગામમાં આવે પણ છે. તેમજ શાન્તાજીના વંશજ કંટોસણ આદિના મકવાણ તાલુકારો રહેવાય છે.

હરપાળને ૨૩૦૦ ગામ મળેલાં તેમાંથી કર્ણની રાણીને ૫૦૦ ગામ માપડામાં આપ્યાં તે જતાં ૧૮૦૦ ગામ રહ્યાં હતાં, તેમાંથી પાટડીમાં તેણે ગાદી કરી હતી. તેના કુંવર નીચે પ્રમાણે હતા:—

૧ સોદોજ ઈં સં ૧૧૩૦-૧૧૬૦ પાટડીમાં. ૨ મોજોજ, લાંબડીમાં. ૩ સોખરોજ. ૪ અવડજ—ઠાઠીમાં બળી ગયો. ૫ એકોજ. ૬ જોગોજ. ૭ રાણોજ, ૮ ખાપુજ; એના વંશજ મોલેસલામ થયા, તેઓ માંડવામાંથી પુનાદરા, ખડાલ, ઠાભા અને રમાસના તાલુકારો થયા. ૯ બળવેત, ૧૦ હોણકજ, ૧૧ દેવોજ. ૧૨ વીસોજ. ૨. ઉ.

૨ તળાબ અને તેની આસપાસના જાગનું પ્રાચીન નામ “વાલાક દેવ” છે.

પાટણમાં ફરીથી ઢાઈ પ્રકારની પણ નડતર નહિ કરવાના તેણે સોચન ખાધા ત્યારે જતો મૂક્યો. વળી જ્યારે જ્યારે હરપાળને બાબરાના આશ્રયની ગરજ પડે ત્યારે ત્યારે આવીને હાજર થવાનો પણ કલ્પ કરાવી લીધો. ભૂતે તે માન્ય કર્યું. હરપાળને શક્તિદેવી સાથે પછીથી એવા જ પ્રકારનો અગડો થયો હતો; તેને તેણે વશ કરી લીધી અને પોતાની સ્ત્રી કરીને રાખી.

એક દિવસ કુર્ણ દરગાહમાં ગેઠો હતો, ત્યારે તેણે હરપાળ મકવાણાને તેડું મોકલ્યું. તે આવીને ગેઠો આગળ ઉભો રહ્યો. કહ્યું કહ્યું કે તેનામ ક્યું તેના બદલામાં તારી નજરમાં આવે તે માગી લે. તેણે કહ્યું કે એક રાતમાં જેટલાં ગામે તોરણ બાંધું તેટલાં ગામ મને આપો. કહ્યું તે વિચેનો લેખ લખી આપ્યો. હરપાળ ઘેર ગયો ત્યારે શક્તિયે પૂછ્યું કે કહ્યું તમને શું દુષ્ટિદાન આપ્યું? તેણે તેને બનેલી વાત કહી, ત્યારે ગામે તોરણ બાંધવાનું પ્રામ પોતે પોતાને માથે લીધું. વળી હરપાળે બાબરા ભૂતને^૧ બોલાવ્યો, તે સુવાસણ સેના લઈને આવી હાજર થયો. રાત્રે ત્રણ ઘડી રાત જતાં તેણે નીકળી પડ્યાં, અને પહેલું તોરણ પાટડિયે બાંધ્યું, પછી તેના તાબાનાં છસ ગામે બાંધ્યાં. સવારમાં ચાર ઘડી રાત રહી એટલે બેહજાર ગામે તોરણ બાંધીને કરાવ્યા. સવાર થતાં જ રાત્રીએ પોતાના એક કાર-

૧ જ્યારે શક્તિ દેવિયે ગામ માથે લીધું ત્યારે બાબરા ભૂતની અગત્ય જેવું રહ્યું નહિ, પણ મૂળ વાત એવી કે પ્રથમ બાબરાને ને તેને લડાઈ થઈ ને અગડો આપી રાત થયો હતો, તેથી તે છક થાકી ગયો હતો ને તેને સારી થેડે બૂખ લાગી હતી. તેથી રજારીવાડે જઈ બે બકરાં લાવીને સ્થાનમાં ગયો; તે મહાદેવી ચિંતામાં રોષીને ખાવા લાગ્યો, ત્યાં સ્થાનની દેવિયે હાથ દહાડ્યો એટલે પેલું બક્ષ સર્વ તેના હાથમાં મૂક્યું. તે દેવી ખાઈ ગઈ ને ફરીને હાથ ધર્યો; ત્યારે કટારવતે પોતાની નંબ કાપીને કડકો હાથમાં મૂક્યો, તેથી દેવી પ્રસન્ન થઈ ને વર માગવાનું કહ્યું એટલે તે બોલ્યા કે, હું મારી સ્ત્રી થઈને રહે. દેવી બોલી અમે દેવતા ને હું મનુષ્ય માણી આપણુ લગ્ન થાય કેમ? તે બોલ્યા: 'મારામાં જો દેવતા દેખી તો મારે દહેજું માન્ય કરાવે,' શક્તિ તે કાર મમાલે હરપાળને વર ગઈ. તે સભ સાથે લેખ કરવાના સમાચાર તેણે દેવીને કહ્યા ત્યારે તેણે બચ્ચું કે હવે હરપાળનું દેવતા બેવાનો લાભ આવ્યો. ઉ-શાન સાથે એવો કરાવ હતો કે એક સતમાં જેટલાં ગામે માગરગેડિયું અને તોરણ બાંધે તેટલાં ગામ આપવાં હરપાળે કહ્યું કે હું માગરગેડિયાં મૂકીશ અને તમે તોરણ બાંધજો. દેવિયે તે પ્રમાણે પાટડીથી આરંભ કરી કસે ગામે તોરણ બાંધ્યાં ત્યારે હરપાળે કાંઈ પ્રમાણે બાબરા ભૂતને બોલાવ્યો તેણે પોતાની સેના સહિત તેવીસસે ગામને માગરગેડિયાં મૂક્યાં. આ બનાવ બન્યો તેથી હરપાળનું દેવતા બાણી શક્તિ પરણી, નેમશાલી મામના રાવળ ઔદિય બ્રાહ્મણે એમને પરણ્યાં. ૨. ઉ.

ભારીને સાંઠ ઉપર બેસારીને, મકવાણાના હાથમાં કેટલાં ગામ ગયાં તે જોવાને મોકલ્યો. બે હજાર ગામની યાદી ચર્ચા તે વાંચીને કહ્યું તે પ્રમાણે પોતાનો ઠરાવ પહોંચાવ રાખ્યો.^૧

અપોરી વેળાએ રાજા અંતઃપુરમાં ગયો ત્યારે તેનું મ્હેં ઉતરી ગયેલું

૧ નહિ ગામ જોને વસાવણું હોય છે, તે જોડિયાને પૂછીને સહર્ષ નહીં કરે છે, અને જો સ્તંભ કરાવીને તેને ટોચેથી બાધે છે તે કાર્તિકસ્તંભનું કામ સારું છે, તેમજ નળના એક કુંભની રચાવના કરીને પોતાની કુલદેવીનું તેમાં આવાહન કરીને તેની પૂજા કરે છે. પછી હનુમાનની પૂજા કરે છે, અને ઉવટ જમણવાર કરે છે.

મુળમાં જે વાત છે તેને મળતી વાત ત્રીજી સખિયે કિયે:—

“દિવ્યગોર્ણનો ધર્માદાનો બાપ,—દિવ્યગોર્ણના કુટુંબના લાખામાં દિવ્યગોર્ણનું વતન છે. સં. ૧૦૬૬ માં છલંગના નાર્મડીના કચ્છ બિલિપથે જિતી લીધું તે પહેલાં આશરે ૨૦૦ વર્ષથી તેમના હાથમાં આવેલું છે એવું તેઓ કહે છે. ત્યારે લેડી માળેલા ધરડપણથી નળની ચર્ચા ગઈ હતી અને પોતાની અશ્વપ્રચારીમાં પડી હતી ત્યારે તેણિયે પોતાના મિત્ર ધણીની પાસેથી ઉલ્લેખ કર્યું આવી લીધું કે, મેરી કુમારિકાના મેળા ઉપર (તા. ૨૫ મી માર્ચને રોજ કુમારિકા મેરીને જેવડા મળ્યા હતા અને કોઈકના અવતાર વિષેના સમાચાર તેને કહ્યા હતા) પ્રતિવર્ષે મારી પછવાડે ધર્માદા રોડકી આપવો. આ બાઈનો મહી સર રાજ્ય હતો તેણે એ વાત રાજ્ય ચર્ચાને માન્ય કરી, અને કહ્યું કે, આ સાકડાનો કડકો બળી રહે એટલી વારમાં તમે જેટલી જગ્યા પછવાડે ફરી વળો તેટલી જગ્યાની ઉપજ એ કામમાં આપવાને દેશાધી હદાડીરા. તે બાઈ ધણી વર્ષથી મંદવાડને લીધે પડી રહેતી તેથી તેના ધણિયે ભણ્યું કે નળબાઈને લીધે થોડી જગ્યાની પછવાડે તેનાથી ફરી વળારો. પણ તેના કહેવાથી તેના આકરો તેને લઈને ખેતરોના એક ખૂણામાં ગયા એટલે તેનામાં તાણું જોર આવ્યું હોય તેમ દીસવા લાગ્યું, અને તેનો ધણી-તો આશ્ચર્ય પામતો રહ્યો અને થોડી વારમાં તે કેટલાક બધા પછા સરસ એકર ખસતીની પછવાડે ફરી વળા. જે ખેતરમાં લેડી માળેલાનો આના ચેતકારિક મહાકૃત્યનો જનજ બન્યો તે આજે પણ “કાલસ” એટલે બાંજડિયે ચાલવાના કામને નામે જોળખાય છે. એ જગ્યા પાકે અથવા ઘોઘાનના ઝાંખાની પાસે જ અને તે રડ એકરની છે. પણ એ બાઈને તેના ખાસમાં લઈ ગયા તે વારે તે પોતાના કુટુંબનાં સર્વ માણસોને પોતાની પાસે બોલાવીને કહેવા લાગી કે ત્યાં સુધી આ ધર્માદાવનો બાગ આપવાને નહિવડા ચાલશે ત્યાં સુધી કુટુંબનો વંશ રહેશે અને આપણા વંશ માહેલો કેઈ એવો નીચ અને લાલચુ મરો અને એ ધર્મનો બાગ જંપ કરશે, ત્યારે પુરસ્કૃત કુટુંબની જડતી દસા આવશે અને પુરુષ વંશ રહેશે નહિ તેથી કુટુંબના હાલના નામનો નાશ મરો. તેની નિરાની એ કે, એવો બનાવ બનવાનો હશે તો સાત દીકરા થયા પણ સાત દીકરિયો મરો ને ત્યાર પછી દીકરો મરો નહિ. આ પ્રમાણે જીવ હેનરી રાજાની વેળાથી આજ પડ્યો તે

જોઈને રાણીને લાગ્યું કે, ખેદ પામવા સરખું કાઈક નીપજ્યું છે ખરું. તેણે ખેદનું કારણ ફેરવાને આગ્રહ કર્યો ત્યારે હરપાળને સ્વાધીન બે હમર ગામ ગયાના સમાચાર તેને કહ્યા. રાણી હરપાળને લાઈ કહીને બોલાવતી હતી તેથી પોતાનો રથ જોડાવીને તેની પાસેથી કાપડું લેવા ચાલી હરપાળ તેને આવતી જોઈને હવેલીની બહાર આવી અદર લઈ ગયો અને બોલ્યો - “બહેન! “તમે શા કામે આવ્યાં છો?” તે બોલી “લાઈ! હું લાઈ પસવીમાં કાપડું “તેવા આવી છું” પડી તેણે પાચસે ગામનું સાવ પરગણું કાપડામાં આપ્યું

બાબરા ભૂતે હરપાળને કવિ આપ્યો હતો કે, મારો ખપ પડશે ત્યારે હું તમારી ચાકરીમાં આવી હાજર થઈશ તે સાથે તેણે એક બોલી કરી હતી “મને જે કામ કરવાને આજ્ઞા કરો તે કામ થઈ રહે એટલે હું “તમને ખાઈ જાઉં” તેથી હરપાળ ભૂતનો ધાટ ધડવાના ઉપાય શોધતો હતો, કેમકે ભૂતે તો કરાવ પ્રમાણે ખાઈ જવાની વાત કહાડી ત્યારે ઉપટે હરપાળે બાબરા પાસે એક ઉવો ઝડો સમાજે. ભૂત જઈને સત્વર એક “લઈ આવ્યો. હરપાળે કહ્યું - “એને બોયમા ડાટીને ચડઉંતર કર, અને ન્યારે “એ કામ પૂર થઈ રહે ત્યારે મને ખાઈ જાજે.” આ પ્રમાણે હરપાળને પોતાની ચિંતા દૂર થઈ ગઈ.

કેટલાક સેકડા મુધી ચાલ્યા અને રથ મી માર્યોને દિવસ એ કુટુંબની મીનમાનીને કાઢાડો થઈ પડ્યો

“ગયા સેકડાના અર્ધો વર્ષ વીત્યા હતા, તેવામાં એ દાન આપવાના ચાલનો પિ કાર થવા માડ્યો, કેમકે દિયબાઈને ધર્મભાગ લેવાને બદલે સર્વ ઠેકાણેથી સર્વ જાતિના રક્ષણી ખાનારા, બટકનારા અને આજીવ્ય લેખે આસપાસ ચોરિયો કપતા ત્યાં ભેગા થવા લાગ્યા, તેથી ઉપટે સારા લોકોએ અને ગ્યાલસ્ટ્રોટોએ વાલો ઉઠાવવા માડ્યો, એટલે ઉપટે ઇ સ ૧૭ ૬ માં એ ચાલ બંધ કરી દીધો. આશ્ચર્યકારક વાત એ બની કે તે દિવસે જે બારોનેટ હતો તેને સાત દીકરા હતા અને તેમાંથી વડો પુત્ર ન્યારે વતનને. ભોગવટો કરવા લાગ્યો ત્યારે તેને સાત દીકરિયો થઈ અને છતાં બારોનેટ એક સગાના મૃત્યુપત્ર પ્રમાણે પોતાના કુટુંબનું નામ બદલીને યોદી થઈને એ પ્રમાણે પેઢી બાઈના બલિષ્ઠ વર્ત્તા પ્રમાણે રહ્યું” “બુદ્ધ-ન્યેસ્ટર ઓગસ્ટસ”માં ઉપર પ્રમાણે લખ્યું છે

૧ એની સાથે નીચેની વાત મળતી આવે છે - “મિત્રાચલ સ્કોટ, ૫૮ બૂતને નખુ કામમાં રોકેડુ રાખવાની સહાયતામાં આવેલો હતો, તેથી એક સમયે તે ધણી બધા રાટમાં આવી પડ્યો તેણે તેને કેસે આગળ હવીડમાં જળબંધ બાંધવાની આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે તે એક રાત્રિમાં તેણે વેચાર કહ્યું અને બૂતનું બધું તે હજી લગ્ન ફેરવાય છે મિત્રાચલે પછી ઇલડન ડુગર જે તે વેળાએ એક સરખા ચક્ર આકારનો હતો, તેના ત્રણ વિભાગ કરવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે તે હુમની ટોચના ત્રણ

હરપાળ અને શક્તિનો વંશ સ્વર્ગવેલની પેઠે વિસ્તાર પામવા લાગ્યો; સોઠો^૧ માંગો ને શેખરો તેમના કુંવર થયા; અને એક દીકરી બાઈ ઉમાદેવી કરીને થઈ. એક દિવસે શક્તિના કુંવર હવેલીના આંગણા આગળ રમતા હતા, તેવામાં રાખનો એક હાથી ધૂરી આવ્યો; એટલે શક્તિયે^૨ પોતાનો હાથ આગળ ફેલાડતેકને કુંવરને ઝાલી લીધા તે ઉપરથી તેઓ ઝાલા કહેવાયા.^૩

છાપય—“તું સુણિયો સામંત, દૈત્ય સખ લાગ્યા ડોરે;
તું સુણિયો સામંત, ચડપડે લીધા ચોરે.
તું સુણિયો સામંત, શક્તિ રાખી કરી રાણી;
તું સુણિયો સામંત, અદારસે ધર^૪ ધર આણી.
હરપાળ વડો જમરા હથો, દિનદિન અધિકા હાખિયે;
• તુઆરો તોલ કેસર તણા, ઈલા સામંત ન આખિયે.”

થિયોપમ શિખર જે આને છે તેવા એક રાત્રમાં કરી લીધા. ત્યાર પછી હરપાળી રેતનાં ફોરડાં બનાવવાનું કહિ બને નહિ એવું અને અપાર માયાકૃત્યું કામ, કહિ થાકે નહિ એવા ભૂતને સોંપીને તેના ઉપર તેણે નિવ મેળવી.”—આયેન્ડિકસ હુ ધ લે આન ધ લાર્ટ મિન્સ્ટ્રેલ.

૧ અંગરેજમાં સોઠો નામ હપ્પું છે પણ નીચેના છપયમાં સોઠો છે, મટે તેવું નામ રાખ્યું છે. ‘તે’ અમરવેલ હત્યાર કરી, એવું છપયમાં છે તેથી અંગરેજ “સ્વર્ગ વેલી” કરીને લખ્યું જણાય છે.

છાપય.—જામ મચાલી તણે, નિરલ શવળ બોલાવ્યો;
અમ થજી ઝોઠીચ્ચ, તેણે મંગળ વસ્તાવ્યો.
પોહો પાટલુ પરણિયો, જમત કો નાલ ન ભણી;
• દુવા દેવ હરપાળ, શક્તિ રીઝી થઈ રાણી.
સંસાર વાત રાખી સટી, અમરવેલ હત્યાર કરી;
સોઠો, માંગો, ને શેખરો, બાઈ ઉમાદે દીકરી. ૨ ઉ.

૨ આ શક્તિ દેવી તે પ્રતાપ બોલંજીની પુત્રી થતી હતી તે સંવત્ ૧૧૭૧ના ચૈત્ર વદિ ૧૩ ને દિવસે મરણ પામી છે, તે દિવસે હજી પણ ઝાલા રોક પાળે છે. હરપાળ બીજી રાણી થર પોરકરના સોઠાની કુંવરી રાજકુંવરણા બ્લેરે પરણ્યા હતા, તેને નવ કુંવર થયા હતા. તે ઇ. સ. ૧૧૩૦ માં દેવ થયા. પાટલીમાં હરપાળે ઇ. સ. ૧૦૯૦ થી ૧૧૩૦ સુધી સત્ત્વ કર્યું. ૨. ઉ.

૩ પાસે ચારણનો દીકરો રમતો હતો તેને ટાપલી મારીને મેળો કર્યો, તેથી ઝાલા રખતોના તેના વંશના દસોંદી ચારણ થયા તે ટાપરિયા કહેવાયા.

૪ ખેલાં જણાવેલી હકીકત ઉપરથી જણાયે કે ત્રેવીસે નામે તોરણ બાંધ્યાં છે ને પાંચસે જામ રાણીને આખ્યાં છે તે બાદ જતાં અદારસે જામ રહ્યાં તે બરાબર છે. વળી અદારસે જામની ઝાલાવાડ કહેવાય છે તે ઉપરથી અંગરેજમાં બે દબાર જામ લખ્યાં છે તે ભૂલ જણાય છે. ૨. ઉ.

“ અમે ઈડરિયો ગઢ જિત્યો રે આનંદ સયો. ”

ઈડર પ્રથમ તો ઇતિહાસમાં ઈલ્લદુર્જને નામે ઓળખાતું હતું, અને દ્વાપરયુગમાં, તે એલવણ રાક્ષસ અને તેના હાઈ વાતાપીનું રહેઠાણ હતું. આ રાક્ષસો આબુખાલુના દેશને હેરાન હેરાન કરતા. આ રાક્ષસોમાં મનુષ્ય-લક્ષણ કરીને રહેવાનો દુર્ગુણ હતો તેથી દેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો; ઉવટે અગસ્થ ઋષિએ તેમનો નાશ કર્યો; કૃષિયુગમાં જ્યારે મુષિષ્ટિરનું નામ માણસોના સંજારણમાં તાલું રહી ગયું હતું, અને જગતને દેવામાંથી છોડવાને જેવામાં વિક્રમ થયો ન હતો તેવામાં ઈડરમાં વેણી વચ્ચરાજ^૧ રાજ્ય

૧ મારંબકથા એવી છે કે, હરદ્વારની ઉત્તર બાજીના ઓનગરના રામને પુત્ર થતો નહિ ત્યારે એક છાંદાણે પ્રયોગ કરીને કહ્યું કે, રાણી રત્નવળા યાવ ત્યારે ચોથે દિવસે ઘોડીથી ન્હાવું ને ત્યાર પછી પાણી વતે ન્હાઈ રાત્ર પાસે જવું ને પાછું સવારમાં પછુ તેમ જ કરવું. રાણી તેમ કરી સવારમાં જેવી ઘોડીથી ન્હાઈ કે એક મહાન ગિધ પક્ષી તેને માંસ જાણી લઈને જ્યો ને ઈડરના ડુંગર ઉપર મૂકી. ત્યાંથી તે ધ્રુમાકાને પેં બાંધીને સિદ્ધ પુરોહિની ઝુંપડી હતી ત્યાં જઈ પહોંચી ને ધુંગાને બોલે રહીને બિનલિ કરી લૂપડું માર્યું. તે માર્યું એટલે તે ન્હાઈને સિદ્ધો પાસે આવી. તેને તેજોએ દીડરી થેડે પાળી. દસ માસ પૂરા થતાં તેને દીકરો અવતર્યો. પાંચ વર્ષનો થયો એટલે તેમના વચ્ચ (વાછડી) ચારવા જવા લાગ્યો. તેથી તેનું નામ વચ્ચરાજ પાડયું. તેવામાં મહાકાળેશ્વરના ડુંગર ઉપર એક અધોરી રહેતો હતો, તેથી તેણી મગ જવાની સિદ્ધીએ તેને ના કહી હતી. હાલ અદારશાનો ડુંગર રહેવાય છે ત્યાં તે ગયો તો એક સિદ્ધ તેણે એવો. તેને નમન કરી જ્યો રહ્યો. સિદ્ધ તેને પરાક્રમી દેખાને મહાકાળેશ્વરના અધોરી પાસે જવાનું કહ્યું, પણ તે ગોત્રીયો કે મારા ગુરુએ ત્યાં જવાની ના કહી છે. સિદ્ધ બોલ્યો: પ્રથમ તો તે તારો સંજાર કરો ને, તેમની કાઈ તપાવી તેની આસપાસ સાત મહાક્ષિણ કરવાનું કહેશે, ત્યારે તારે રહેવું કે તમે પહેલાં તેમ કરી બતાવો. પછી સાતમી વાર ફરી રહે એટલે કાઠીમાં તેને મારું નામ હઈ નાંખી દેજે, તેથી તે સોનાની મૂર્તિ થઈ જશે. પછી તું તેનું અંગ કાપી જેમ જેમ વાવરીય તેમ તેમ તે કાપેલો ભાગ પાછો હતો તેવો ને તેવો સોનાનો થઈ જશે. આ સાંભળી તે ત્યાં ગયો ને સિદ્ધના રહેવા મંત્રાણે કરી સોનાનો પુરથ લઈ વેર આવ્યો. સિદ્ધે કહ્યું કે એની સદાયતાથી તાર નામ રહે એવું કર. તે ઉપરથી ડુંગર ઉપર તેણે ઈડરમઢ બંધાવ્યો ને વસ્તી ઠાવો. એક બાગ કરી ત્યાં કુડ ને વાવ બંધાવ્યાં. બાગનાં પુષ્પ કાઈ છાનું-માનું લઈ જવું હતું પણ અઘાત નહિ એટલે વચ્ચરાજ સત્ર સત્ર ચોડી કરવા ગયો. તે સમયે ગુફામાંથી એક નાગકન્યા આવી રૂવ વીણવા લાગી. એટલે વચ્ચરાજે તેની વેણુ ઝાલીને કાપી લીધી ને તે તો જતી રહી. ઘેર આજી વચ્ચરાજિક ઓની વેણુ જાણી પૂન કરવા લાગ્યો. નાગકન્યાએ પોતાને નિવાસ જઈ નાગને પોતાની વેણુ એક જણે કાપી લીધાનું કહ્યું. તેણે વચ્ચને ઝાલવા દુવ ગોઠવ્યા પણ તેજો તેનું રૂપ નોઈ મસજી

કરતો હતો. એની પાસે સોનાની એક કારખી મૂર્તિ^૧ હતી તેને લીધે ડુંગર ઉપર કિંદો બાંધવાને અને તેને લગતાં ધણીએક જલાશય કરાવવાને તેને સાધન મળ્યાં. વેણી વચ્ચરણની રાણી પાતાળના એક નાગની પુત્રી હતી. ત્યાં તેઓએ ધણાં વર્ષ સુધી સુખમાં રાજ્ય કર્યું અને પછીથી નીચેની વાત ઉપરથી જણાશે કે તેઓ અલોપ થઈ ગયાં:—

“એક સમયને વિષે રાજા અને રાણી ઈડરગઢમાં પોતાના મહેલને “ઝરૂંએ બેઠાં હતાં, તેવામાં તે શહરમાં એક માણસ મરી ગયો હતો તેનું “મુઠ્ઠું શોક કરતા લઈ જતા હતા. રાણિયે પૂછ્યું કે આ બધા રહતા કકળતા “નય છે તેનું કારણ શું છે? ત્યારે તેના સ્વામિયે કહ્યું કે, કાઈ મરી ગયું “છે એટલા માટે એ બધા રહે છે.” તે સાંજળી રાણી બોલી: “જ્યાં માણસ “મરી નય છે એવી જગ્યાએ આપણે રહેવું નહિ.” તે ઉપરથી વચ્ચરણ “અને તેની રાણી, તારણ માતાના ડુંગર ઉપર ગયાં, અને જ્યાં આગળ આજે “માનાનું સ્થાનક છે તેની પાસેના વિવરમાં ચર્ચને તેઓ પાતાળમાં ઉતરી પડ્યાં, “તેથી ધણી દિવસ સુધી ધરતી ઉજ્જડ રહી.”

ત્યારે વલ્લભીનગર વટ્યું ત્યારે, રીસાદિત્યની રાણિયે માંહેલી એક પુષ્પાવતી કરીને હતી તેણે પોતાને ડુંગર થાય તો આરામરમાં અંખા જવાની છે ત્યાં જવાની બાધા રાખી હતી, તે ઉતારવાને ગઈ હતી. તે પાછી આવી ત્યારે તો તેને પોતાના પતિના મરણના સમાચાર મળ્યા; અને દેવિયે તેની પ્રાર્થનાના બદલામાં વચન આપ્યું હતું કે તને ડુંગર થશે, તેનું રાજ્ય કરવાનું પણ્ય ગયું, તેથી તેને આશાલગ થયાનો કારી થા લાભ્યો. તે ત્યાંથી ન્હાશીને એક પર્વતની શુક્ષ્માં ગઈ ત્યાં તેને પુત્ર પ્રસન્ન્યો. તે ઉપ-રથી તેનું નામ ગોડો પાડ્યું. રાણિયે તે ડુંગરને એક બ્રાહ્મણીને^૨ સ્વાધીન કર્યો અને તેને વિનવી કે તારી જાતિના જેવી એને વિદ્યા બણાવજે પણ્ય પરણ્યાનું તો તો રજપૂત જાતિની પુત્રી બહેરે પરણાવજે. પછી તે પો-તાના પતિ પછવાડે ચિતામાં બળી મોઈ. આ વેળાએ ઈડર, બીજા સોડોના

પયા ને વેણ પૂળેડો જેથો તેથી નાગને સર્વે સમાચાર કહી નાગાન્યા તેને પરણાવ-વાની બહામણ કરી. પછી તેને તે કન્યા પરણાવી ને વેણી ઉપરથી તેનું નામ વેણી વચ્ચરણ પડ્યું. ૨. ઉ.

૧ આવી એક મૂર્તિ કન્થના લામ લાખા કુલાણી પાસે હતી, તેમાંથી નેટનું સોનું કાપી લેવામાં આવે તેટલું પાછું નવું થઈ નય. આ મૂર્તિ સોનાના પુરવાને નામે પ્રસિદ્ધ છે અને તે ભુજ પાસેના સુકક નામે પેશવના કોઠમાં હોવાનું કહેવાય છે. ૨. ઉ.

૨ આ બ્રાહ્મણીનું નામ કમળાવતી હતું. ૨. ઉ.

હાથમાં હતું, ગોહો^૧ તે પોતાની બ્રાહ્મણી માતાને ખોળે રહીને બીલ ભેગો વગડામાં ભટકવા લાગ્યો ને તેમના તે માનીતો યર્ધ પડ્યો. બીલોએ રમ-તમાં, કોઈને રાજ્ય કરવાનો ઠરાવ કયો ને તે, અધાણની મરણ ગોહા ઉપર યર્ધ. વગડાના એક છોકરાએ પોતાની આગળી કાપીને તેના લોહી વડે ગોહાને રાજતિલક કસ્યુ.^૨ આ ગ્રમાણે શીલાદિસેના પુત્ર વનતો અને ઈડરગઢને રાજ્ય થયો. તેના વંશજો આ દેશમાં ઘણી પહેડી સુધી રહ્યા એમ કહેવાય છે. પછીથી બીલ પરદેશી રાજાના રાજ્યથી કટાળી ગયા, અને ગોહાથી આઠમો રાજ્ય નાગાદિત્ય^૩ રાજ્ય કરતો હતો તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને ઠાર કય્યો

૧ આ ગોહા હવે ગુહાદિત્યને વલ્લભીપુરના છેલ્લા રાજા શીલાદિત્ય સાતમાનો કુવર ગણ્યો છે, પણ તેમ નથી કેમકે શીલાદિત્ય સાતમો ઇ સ ૭૧૬/ગ્રુત અથવા વલ્લભી સવત્ ૪૪૭)માં હતો અને આ ગુહાદિત્યના વચ્ચે તે વખતે મેવાડના ચિત્તોડના રાજા હતા આ ગુહાદિત્ય તે વલ્લભીપુરના પહેલા રાજા વિજયસેન અથવા સેનાપતિ ભટ્ટાકેનો પૌત્ર ગુહસેન, જે વલ્લભીના છુટો રાજા ઇ સ ૫૩૬ થી ૫૬૮ સુધી હતો, અને ગુહિલ પણ કહેતા તેના વચ્ચે ગોહિલ અને ગેસોડી (જે હાલ સીસોદિયાને નામે ઓળખાય છે તે) થયા ગુહિલ પુત્ર ઉપરથી ગુહિલુત કે ગેસોડી અથવા ગેસોડી કે ગેસોડી થયા આ ગુહસેનનો મોટો કુવર ધરસેન બીજો વલ્લભીની ગાદિયે તેની પછી બેઠો અને જ્ઞાના વર ગુહા અથવા ગુહાદિત્ય ઈડરનું રાજ્ય મેળવ્યું ૨ હ.

૨ આ રમતની વાત ઈડરના બીજા રાજા મંડલિક બણી, તેને દુવર હતો નહિ એટલે સ્વાભાવિક રીતે રાજા થયેલા ગોહાને પોતાનો કુવર સ્થાપી તેને રાજ્ય સ્વાધીન કરી દીધું

૩ ઈડરની ગાદીયે ગેસોડી વચ્ચેના રાજા આ રીતે થયા —

૧ ગુહાદિત્ય અથવા ગુહો તે પછી ૨ કેશવાદિત્ય, એ પછી ૩ નાગાદિત્ય પહેલો, પછી ૪ ભાગાદિત્ય અથવા ભોગાદિત્ય પછી ૫ કેવાદિત્ય તે પછી ૬ આરાદિત્ય, પછી ૭ કૈવલોદિત્ય અથવા કૈવલોજ. અને તે પછી ૮ નાગાદિત્ય બીજો અથવા ગુહાદિત્ય બીજો થયા તેના કુવર બુધ અથવા બાપો થયા તેને તેની માએ લોલોત્થા એક માર્કલને છેદે ભાંડીરના કિલ્લામાં લઈ જઈને એક બિલ્દિ (લીલ)ને સોંપ્યા તેણે પારાસરના જંગલમાં હાલના ઉદયપુરની સમીપમાં નામદા ગામ છે ત્યાં રાખ્યા તે મહત્તર વર્ષનો થયો ત્યારે મેવાડના ચિત્તોડના મોરીવચ(પરમાર)ના રાજા જે તેના મોસાળિયા થતા હતા તેણે સામત ઠરાવી પોતાની પાસે રાખ્યા તેને સમયે ગજનીના ગુસ્સામાનોએ ચિત્તોડપર ચડાઈ કરી ત્યારે બાપાએ તેને હરાવીને તેની પુક પકડી ગજની સુધી ગયા ત્યાં ગજની જિતી લઈ પોતા વરકથી એક આવડા સામતને તે રાજ્ય સોંપ્યું ઈસ્વી સન ૭૨૬ બાપાના પરાક્રમથી ચિત્તોડના સામંતો શુશી થયાથી તેમ મોરીવચના રાજાના જુલમથી કરાજ્યાથી સામંતોની મદદથી બાપાએ ચિત્તોડનું રાજ્ય મેળવી 'રાવન' પદવી મારજી કરી ગાદિયે ઇસવી સન ૭૨૮માં બેઠો. ૨ ઉ

(ઈ સ ૭૧૬) પણ તેનો આપા કરીને એક ત્રણ વર્ષનો કુવર હતો તે મેવાડના વસનો સ્થાપનાર થવા માટે વચ્ચે ગયો.^૨

આ પ્રમાણે બનાવ બુન્યા પછી મારવાડના મોડાવર શહરથી પરિહાર (પ્રતિહાર) જાવના રજપૂતોએ આવીને ઈડરને દરવાજો તોરણ બાંધીને તેને ફરી વસાવ્યું, ત્યાં તેઓએ કેટલીક મ્હેડી સુધી રાજ્ય કચ્છ પરિહાર અમરસિંહના વારામાં કોનોજનો જેવદ દવપામળો પોતાની કુવરી સયોગિતાના વિવાહસમયે રાજસૂય યજ્ઞ કરતો હતો. તેણે સર્વે રાજાઓને કંઠાતરિયો મોડી હતી આ વેળાએ ઈડર ચિનોડના તાબામાં હતું, અને અમરસી રાવણ ત્યાંના રાજા, પૃથ્વીરાજના બનેલી ચતા હતા, તેમને વિવાહમાં સાથે તેડી જવા સાર પોતાના પગવત અમરસિંહને તેડવા મોન્દરો. પગિહાર રાજા પોતાના કુવરને સાથે લઈને પાયહજાર ઘોડુ લઈને ચિતોડ ગયો, અને મુક્તલમાનોની સાથે લડતા પૃથ્વીરાજ હાથો તે લડાઈમાં તેઓ પણ તરત જ કપાઈ મુવા જ્યારે તે વાત ઈડરમાં જઈ પહોંચી ત્યારે કેટલીક રાણિયો તે સતી થઈ ને કેટલીક તે ઈડરની ઉત્તરમાં હતી ટેકરી છે ત્યાંથી પડી મોઈ તે હજી સુધી ‘રાણિયોના ઝોનાની ગોઝારી કુંગરી કહેવાય છે’

હાથી સોડ મરીને એક કેળી અમરસિંહનો ચાકર હતો તેના ઉપર તેનો ખણી જઈસો હતો તેથી તેણે ઈડર તેને સોંપ્યું હતું હાથિયે પોતાના મરણ સુધી દેશ પોતાને કનજો રાખ્યો ને તે મરી ગયો ત્યારે તેનો દીકરો શામગિનો મોડ રાજ્યનો વારસ થયો તેની વેળામાં ઈડરમાં રાગોડ મ્હેલવારકા આન્યા

જેવદ દવપામળાના મરણ પછી મિથોજી રાગોડ જે તેનો પૌત્ર હતો, તે કોનોજ છોડીને મારવાડના રેતીના મેતાનમાં વસ્યો તેને ત્રણ કુવર હતા તેમાં મ્હેડો આસ્તાનજી તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો મોનગજી અને અગ્ર જે બે ન્હાના કુવર હતા તેઓએ વિચાર્યું કે, ‘આપણે આપણે રાટનો મેગ વધાને મોઈ ૫ દેશ જવું પડી તેઓ અલ્પહિનવાડના દગારમાં આ વા ત્યાંના રાજા મો વસા બીજે હીમદેવ તેઓનો મામો થતો હતો મોનખી રાજાએ કડી પરગણાનું મામેતગ ગામ તેમને આપ્યું આજ રાડોડ પડી ચાવ ૩ રાજાની કુવરી પ્હેરે પ્રપ્તો તેઓનો આસ ક્ષત્રી પામે હતો આ સગવ થયો તેથી તે દેશના તેટલા ભાગનો તે જાણીતો થયો એટલે ત્યાં માં સરથાન શોધવાનું તેને મન થયું પડીથી તરત જ તેના માટે તેણે ભોજ

રાજ ચાવડાને મારી નાંખ્યો, અને દ્વારકા તથા ઓખામંડળનો કબજો કરી લીધો. અજીને બે કુંવર હતા, વાગાજી ને વાટેલજી. તેમના વંશના હવણાં ઘણા છે અને તેઓ વાજી અને વાટેલ ફહેવાય છે.

ઈડરમાં શામળિયો સોડ પોતાની પ્રજાને કનડતો હતો તેથી તે અણ-ગમતો થઈ પડ્યો હતો. તે વેળાએ સોડના રાજ્યમાં નાગર બ્રાહ્મણ ઘણા વસતા હતા અને તેમનો જે મુખ્ય હતો તે રાજાનો મુખ્ય કારભારી હતો. તેને એક સુંદર દીકરી હતી. તેને એક દિવસ રાજાએ જોઈ તેથી તે મોહ પામ્યો ને તેને પરણવાનું માથું કસ્યું. કારભારીએ જાણ્યું કે જો હું પાંશરી ના કહીશ તો મારી દીકરીને શામળિયો બલાકારે લઈ જશે; તેણે ઝાટું બહાનું ફહાડીને કહ્યું કે જી માસની મને મહેતવ આપો. એટલી વારમાં હું વિવાહની ક્ષેત્રે તૈયારી કરું. પછી તેટલી વારમાં કાઈ બળવાન રાજાને પોતાની સહાયતામાં લેવા સારૂ શોધી ફહાડવાની તદ્દખીર કરવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણ આવા મનસુબાથી, સામેતરે સોનંગજીના દરબારમાં ગયો ને તેને મળીને કહ્યું કે જો તમારામાં હિંમત હોય તો નવલખા રૂપિયાની ઈડરની માઠી અપાવું. સોનંગજીએ હા લણી. પછી નાગર ઘેર આવીને એવી વાત જણાવી કે હું વિવાહની તૈયારી કરું છું ને તેટલા માટે મારાં સગાંબહાલાંને વેડાવું છું. પછી બપોળે ત્રણ ત્રણ બેસી સો રથમાં, નાગર બ્રાહ્મણીઓ આવે છે એમ ઠરાવીને, મારવાડી થોદા અને તેઓના નાયક, પ્રધાનની હવેલીમાં આવ્યા. અને કણબીઓની પાસે પીવાનો દારૂ અને બકરાં મંગાવ્યાં. પછી પ્રધાને કહ્યું કે બધી તૈયારી થઈ ચૂકી ને શામળિયા સોડને ફહેવરાવ્યું કે તમે તમારા સગાની જાન લઈને જમવા આવો. જાન આવી તેને ખૂબ દારૂ પાઈ તથા કેરી પદાર્થ ખવરાવી ચકચૂર કરી. પછી પ્રધાને પોતાના આકરોને સંકેત કરી રાખ્યા પ્રમાણે બીજાં જાણીં પીરસવાની આજ્ઞા કરી એટલે રજપૂત બહાર ધસી આવ્યા ને ત્યાં બધાં જમતાં હતાં ત્યાં ઉભરાર્ધ ગયા. તે વેળાએ કાઈ ન્હાશી જાવ નહિ માટે બારણાં બંધ કર્યાં હતાં, પણ કોળીની એક ટોળાએ બહારથી મસારો કરીને બારણાં ઉઘાડી નાંખ્યાં ને શામળિયા સોડને બહાર ફહાડી લાવ્યા. રાજાએ સડુનાં ટોળાંઓમાં થઈ ન્હાશી જઈ દિશામાં ભરાઈ પેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ચડાવ ઉપર તેના માણસો મરાયા અને શામળિયો ઈડરગઢના દરવાજાથી થોડે દુરે પોતાની મેજે પડ્યો. ત્યાં તે તરફડિયાં મારતો હતો ત્યાં રાવ સોનંગજી આવ્યો, શામળિયો છેઢી જ વારને માટે ઉઠ્યો ને પોતાના લોહીથી જખવંત રોડોડને કપાલે રાજતિલક કસ્યું અને તેને વિનંતિ કરીને મરતાં મરતાં કહ્યું કે માઈ નામ રાખવા સારૂ ઈડરની માઠિયે જે રોડોડ રાવ બેસે તે વેળાએ

મારો રથ જ્યાં લાગે ત્યાં આગળ નગર વસાવીને રહેજે.^૧ જ્યારે તેઓ પંચાળ દેશમાં આવ્યા ત્યારે દેવના રથનું પથકું નીકળી ગયું, તે જગ્યાએ એટલે જ્યાં સાપર ગામ છે ત્યાં આગળ નિવાસ કર્યો. અને શાહ રાજ-પાળને લઈને જૂનાગઢના રાવને નમન કરવાને ગયા. રા' ક્વાટર^૨ તથા કુંવર ખેંગારે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો, ને પૂછ્યું કે તમારે તમારો દેશ કેમ છોડવો પડ્યો? સેજકજીએ કહ્યું કે રહેડોડોએ ડાલિયોને ખોટી સલાહ આપીને મારા સામા લઢાવ્યા ને છોવટે તો આસતાનજીએ ડાલિયોને પણ ક્લાઈ મૂક્યા ને એક ગઢ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. રા' ક્વાટે પછી સેજકજીને પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો ને સાપર તથા ખીજા અગિયાર ગામ આખ્યાં ને કહ્યું કે દેશના એટલા ભાગનું તમારે આંદ "બીલ"નાથી રક્ષણ કરવું. તે વેળાએ કાઠી પાવર ધરતીમાંથી નીકળી આવ્યા નહતા અને ચોટીલાની પાસે ધાંડલપુર એ જૂનાગઢના રાવ અને વાધેલાના રાજ્યની સરહદ ઉપર હતું.

સેજકજી પણ દિવસ જૂનાગઢમાં રહ્યો, અને એ જોવામાં ત્યાં હતો તેવામાં, કુંવર ખેંગાર, જે તેર વર્ષનો હતો તે, મૃગયા રમવાને નીકળ્યો. તે સાપરની પડોશમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં એક સસકું તેના જોવામાં આવ્યું, તેની પછવાડે દોડતાં તે ગોહિલના ઉચાળામાં ભરાઈ પેકું. ત્યારે ખેંગારે તેમને કહ્યું કે એ સસકું મને આપો, પણ સેજકના લાઈલગીજઓએ તેની ના કહી, ને ખોટા ક, પોતાને આથરે આવેલાને કાઈ રજપૂત આપે નહિ. પછી લડાઈ થઈ; કુંવરના ફેટલાક માણસો મરાયા ને તેને ફેદ કરી લીધો. તેનું એક માણસ ન્હાથી જઈને જૂનેગઢ જઈ પહોંચ્યું ને જે જન્યું હતું તે રા' ક્વાટને કહ્યું ને ખોટો ક ખેંગાર જીવતો છે કે મરાયો છે તે હું જાણતો નથી. આ વેળાએ સેજકજી દરબારમાં બેઠેલો હતો; તેને કહ્યો ખેદ થયો; ને જાણ્યું કે હવે આપણાથી

૧ (કહા.) રથ ભાગે સમરથો, સેજક કથ સંભાળ;
ધર સેજકપર નામ ધરી, પ્રથમ મુકમ પંચાળ;
દુલી કાન કુચર, વર ખીજે વરતી નહિ;
બેડાં બાંધી બાલ, સરેકું સેજકને વરી.
પ્રીતસ ઈ મલવીધણી, સરીખો સેજ;
મારો વીજ તણા ગજકાં ઝાઝાસી આવવા.
સેજકપર સેજક વહું કાઈ જનમી મસા
નરપદ નેજણા ગજકે, ઝાઝારી આવવા. ૨. ઉ.

૨ મદિપાળ ત્રીજો: ઈ. સ. ૧૨૩૦-૧૨૫૩માં થયો તે ક્વાટ ત્રીજો. ૨. ઉ.

ગામનો પટો રખાય એમ નથી, એટલે તે જઈ ઉભો થયો ને નમન કરીને પટો રાખના ઝોળામાં નાંખ્યો. કુવાટે પૂછ્યું કે “તમે આમ શું કરવાને કરો છો?” સેજકે ઉત્તર આપ્યું: “મારાં માણસે તમારા એકમા એક કુંવરને મારી નાંખ્યો; “તો હવે તમારા દેશમાં મારાથી કેમ રહી શકાય?” રાહે સેજકજીને પટો પાછો આપીને કહ્યું કે, કાંઈ ચિંતા નહિ. સેજકે સત્વર સાપર ગયો તો કુંવર સાંજે સમો જીવતો દીઠો, તેણે તેને નમન કર્યું ને પોતાની પુત્રી સાવીને તેને પરણાવી દીધી. કુંવરીનું નામ વાલમ્બ કુંવરના^૧ દહું તેની સાથે કેટલોક દાયકે આપીને જૂનેમદ પહોંચતાં ક્યાં. પછી સેજકજીએ રા’ની આજ્ઞા લઈને સાપરની પાસે એક શહર વસાવી તેનું નામ સેજકપુર પાડ્યું.

આ વેળાએ સેજકજીના ભાઈઓ, તેમને આપેલાં ગામમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે વસ્યા હતા; હનુજીને ખમડ ગામ મળ્યું. માનસિંહને ઘેરઠાઈની પાસે ઘાટમ ગામ મળ્યું; દુદાજીને તુરખા ગામ મળ્યું; અને દેવાલજીને પાલિપાદ મળ્યું.^૨

સેજકજીની પછી તેનો વડે પુત્ર રાણોજી ગાદિયે બેઠો. તેના ન્હાના ન્હાના કુંવર સાહાજી ને સારંગજી હતા, તેમને માંડવી(ચોવીશી) ને અરથીલા (ચોવીશી) અનુક્રમે મળી અને તેમનાં આરિયાધાર ને હારી એવાં બે કુળ થયાં.

આ વેળાએ વાળા કુળનો એલલ અથવા અબી કાઠાર હતો. તેના હાથમાં વાસાક ધરતી અને તેની રાજધાની વળા શહર હવણાં જે પ્રાચીન વલ્લભીપુરીનાં ખંડેર આગળ છે, તે હતાં. વળી તેના હાથમાં પાસેનું તળાવ શહર પશ્ચ હનું. તે શત્રુંજય નદીને કાઠે છે, દરિયાથી થણે છે નથી. શત્રુંજય નદી જૈનાના પવિત્ર પર્વતમાંથી નીકળીને મુંદર અને શંકુ આકારના કુંગરાની પડખે બે છે. તે પર્વતને તીર્થંકરના પંથવાળા સોરઠના ખરડાના હાડનો એક ભાગ ગણે છે—અને જોનાં ગિરનાર અને શત્રુંજય એ બે બહુ પ્રસિદ્ધ શિખર છે.

એ કુંગરામાં ઘણી શુદ્ધિઓ છે, તે ધણું કરીને ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભણીની બાજુએ, અને તેની તલેટી તથા ટોચની વચ્ચે છે. સર્વ કરતાં ઘણી અમત્કારિક શુદ્ધ સમકાલ આકારની છે તે ઘણી વિશાળ છે. તેનો બહારનો મોખરાનો ભાગ હતો તે ચોખંડા સ્તંભો ઉપર હતો, પણ હવણાં તે

૧ એ વિના બીજી કુંવરી કુલ કુંવરના દલી.

૨. ઉ.

૨ એ વિના સોનજી હતા, ને વિસાજી અથવા વેલજી કરીને હતા તેમને ખસ ગામ મળ્યું. આઠમો એક હતો તેનું નામ ભણવામાં આવ્યું નથી. વિસાજીના વંશના ખસ ગામ ઉપરથી ખસિયા રહેવાયા. ખસિયા ધંધુકિયા એર ઠેકાણી દીધીને પરણેા હતો તેથી તેના વંશના ખસિયા કોળી થયા. ૨. ઉ.

સાહાજીના વંશના હવણાં પાલીતાણે છે ને સામરજીના વંશના લાડીમાં છે. ૨. ઉ.

સોડના જમણા હાથના લોહી વડે તેને હાથે રાજતિલક કરાવતું, અને તેની પાસે ફેરાવતું કે, “તપો શામળિયા સોડનું રાજ્ય.” રાવ સોનંગળિયે તે વાતની હા કહી એટલે શામળિયાએ પોતાનો પ્રાણ છોડ્યો.

શામળિયાની સ્ત્રી જે ગર્ભવતી હતી તે ન્હાશીને મહાદેવ ખોખર નાથના પવિત્ર ડુંગર હતો તેની તળેટીમાં ગુફા હતી નેમાં સંતાઈ રહી. ત્યાંના પૂજારિયે તેનું રક્ષણ કર્યું. પછીથી તેને દીકરો અવતર્યો. તેના વંશના એવાડની સીમ ઉપર સરવાણમાં પાટણવાડામાં છે તે ખોખર ફેરાવાય છે.

ઈડરગદના મહાવ ઉપર જ્યાં શામળિયા અને તેના માણસો કપાઈ મુવા હતા ને લોહીના છાંટા પડ્યા હતા તે જગ્યાએ ઠાળી ચોંદરાને દિવસે તથા હનુમાનની પૂજા કરવાના રાત્રિવાર આદિ દિવસે લોક તેલ સિંદૂર ચડાવવા જાય છે. રાવ સોનંગળનું ઈડરમાં રાજ્ય રહ્યું ત્યાં સુધી, તથા ત્યાર પછી, તેઓ પોળે ગયા, ત્યાં પણ શામળિયાના વંશના સરવાણમાં તે ઠાકાર, જે રાવના વંશના ગાદિયે બેસે છે, તેને રાજતિલક કરે છે, તેથી શામળિયાના હજી સુધી પણ ચરણ નહિ કરેલા રાજ્ય ઉપર તેના હાથે સાબિત કરે છે.

કર્નેલ ટર્કિ લખે છે કે, “ગોહિલ રજપૂતો એવો ડોળ બતાવે છે કે, “અમે સૂર્યવંશી છીએ.” પણ અમને જોતલો વૃત્તાંત મળી ચૂક્યો છે તે ઉપરથી તેઓ વિક્રમાદિત્યની ઉપર જ્ય મેળવનાર શાલિવાહનથી ચંદ્ર વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે. પ્રથમ તેઓનું રહેઠાણ મારવાડમાં લૂણી નદીને કાંઠે ભાલોતરાની પશ્ચિમમાં દશ માઇલને છેટે જૂના ખેડ ગદમાં હતું તેમણે ત્યાંના મૂળ રહેવાસી બીલ રાજા એડવાની પાસેથી જૂનું ખેડ ગદ લીધું ને ત્યાર પછી વીસ પ્લેડી સુધી તેમના હાથમાં રહ્યું; પછી ત્યાંથી તેમને રાડોડોએ ફેલાડી મૂક્યા.^૧ પણ તેઓ ધણા કાળ સુધી મરૂ ધરતીમાં રહ્યા તેથી મરૂ પદ પ્રાપ્ત થયું, તે હજી સુધી તેમના ઠાકાર એ નામથી ઓળખાય છે.

ગોહિલ રજપૂતો મારવાડ છોડીને. ગયા તે ઝાંઝરશીના કુંવર સેજકના ઉપરીપણા નીચે ગયા હતા. તેનું કારણ એવું કે, બીજા સિયાજનો કુંવર આસતાનજ હતો, તેના વારામાં રાડોડોએ ગોહિલો તથા તેમની પાડોશના ડાબી એએને લડાવી માર્યા. છાટની વાતમાં એમ આવે છે કે “રાલિયોએ ગોહિલોની સાથે કપટ કર્યું-અને સેજકને કપટ કરીને “મારી નાંખવાનો લામ ખોળવા લાગ્યા. સેજક મરૂને મારી નાંખવાને તેઓએ “જમવાને તડયો. ડાબીની દીકરી ઘણી કુચળ હતી તે સેજકની રાણી થતી

^૧ કનોજના જયચંદ્રના પુત્ર સેજકનો પુત્ર સિયાજ રાડોડ હતા તેણે મોહોદાસને મારીને જૂનું-ખેડ ગદ લીધું. મોહોદાસના કુંવરનું નામ ઝાંઝરશી હતું. ૨. ઉ.

“હતી. પોતાનાં સગાંને મનમૂળે આ સદ્ગુણી સ્ત્રીના જાણવામાં આવ્યો,
 “એટલે રથ બેઠાવીને તે પોતાના ધણીને ઘેર મર્ધ અને સધળી વાત સેજકને
 “કહી. મર પોતે નીકળ્યો ત્યારે તેણે પોતાના સારા સારા યોદ્ધા બોલાવ્યા
 “અને તેમને બધી યોજનાથી જાણીતા કર્યા; તેઓ હથિયાર સજ્જને તેની
 “પાસે આવી દાગર થયા. ડાલિયો સેજકને મારવાને એકઠા થયા હતા;
 “પણ તે વાત તેના જાણવામાં હતી, માટે તેમના સામા યવાને તે ગયો.
 “યોદ્ધા એક બીજાને કતલ કરવા લાગ્યા. સેજકને જમવા તેડયો હતો તેવા
 “સમયમાં એક બીજાને કતલ કરે એ અચંબાભરેલી વાત છે. રસોડામાં
 “ભાણાં પીરસેલાં રહ્યાં, ને તરપારો ચાલી; ને મ્હોટી હવેલીની ઉધાડી
 “બારિયોની પેટુ મ્હોં વકાશીને ઠાકોરાએ એક બીજાને શરીરે ધા કર્યાં;
 “ઝાંઝરશીના કુંવરે પોતાની કટારી ઉચકતેકને માનની જાતી વચ્ચે ઘોંચી, જેમ
 “મૃગયા રમતો હોય તેમ ગોહિલે ડાલિયોની સાથે લડીને પોતાની રમત
 “પૂરી કરી અને આનેદલખો પોતાને એક ગઢ ગયો. માનને તેણે યમને દાર
 “મ્હોંચાડયો.”

રહોડાએ આ બન્ને ટોળિયો વચ્ચે શત્રુતા કરાવી હતી, તેઓ, આ
 બન્નેને કનિયાને લીધે હાનિ મ્હોંચવાથી નરમ પડી ગયેલા જોઈને આગળ
 ધપી આવ્યા ને લૂટનો લાભ પોતે લઈ લીધો ને લડી મરનારી જાતને મર
 ધરતીમાંથી ફહાડી મૂકી. તે ઉપર ફહેવત ચાલી કે,—

“ડાલી ડાળા, ને ગોહિલ જમણા.”^૧

સેજકજીએ પોતાની જાતના લોકોને એકઠા કર્યા, ને પરદેશમાં જ-
 ઈને કમાઈ શોધવા સાર ઉચાળા લખ્યા; તેની સાથે તેનો કારભારી શાહ
 રાજપાળ અમિપાળ તથા પરાત (પુરોહિત) ગંજારામ વલ્લભરામ ગયા.
 તેમાં પરાતના વંશના આજ સુધી સિંહોરમાં છે. રસ્તે ચાલતાં પોતાના
 ઈષ્ટદેવ મુરલીધરની મૂર્તિ તથા કુળદેવીનું ત્રિશળ, ખેતપાળ એ અગાડીના
 રથમાં મૂક્યાં કેમકે મુરલીધરે સેજકને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને કહ્યું હતું કે

૧ (ઉપવ.) એક ગઢ ખેંખાઢ, મરડ સેજકે મચાડયો,
 કટકે નાંખ્યાં કુંડ, હાખીયાં ચાટ વડારો,
 રહોડા સંજ રાડ, કરી ગોહલવત કરમી,
 ડગ બરીયાં દેસોલ, ધરા સોરઠપર ધરમી
 કરખણ રૂપ કરમે કડા, ધન્ય લીધી સોરઠ ધરા
 સાલીવાણ જેમ પ્રાપ્તિ રાકા, જગપે જાગર સિંહરા.

મારો રથ જ્યાં લાગે ત્યાં આગળ નગર વસાવીને રહેજો.^૧ ત્યારે તેઓ પંચાળ દેશમાં આવ્યા ત્યારે દેવના રથનું પથકું નીકળી ગયું, તે જગ્યાએ એટલે જ્યાં સાપર ગામ છે ત્યાં આગળ નિવાસ કર્યો. અને શાહ રાજ-પાળને લઈને જૂનાગઢના રાવને નમન કરવાને ગયા. રા' ક્વાટર તથા કુંવર ખેંગારે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો, ને પૂછ્યું કે તમારે તમારો દેશ કેમ છોડ્યો પડ્યો? સેજકજિયે કહ્યું કે રહેડોડોએ ડાલિયોને ખોટી સલાહ આપીને મારા સામા લડાવ્યા ને છેવટે તો આસતાનજિયે ડાલિયોને પણ ફહાડી મૂક્યા ને ખેડ ગઢ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. રા' ક્વાટે પછી સેજકજિયે પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો ને સાપર તથા ખીર્જ અગિયાર ગામ આખ્યાં ને કહ્યું કે દેશના એટલા ભાગનું તમારે ખાંટ “બીલ”નાથી રક્ષણ કરવું. તે વેળાએ કાઠી પાવર ધરવીમાંથી નીકળી આવ્યા નહતા અને ચોટીલાની પાસે ધાંડણપુર એ જૂનાગઢના રાવ અને વાઘેલાના રાજ્યની સરહદ ઉપર હતું.

સેજકજિયે ધણી દિવસ જૂનાગઢમાં રહ્યો, અને એ જેવામાં ત્યાં હતો તેવામાં, કુંવર ખેંગાર, જે તો વર્ષનો હતો તે, મૃગયા રમવાને નીકળ્યો. તે સાપરની પડોશમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં એક સસહુ તેના જેવામાં આવ્યું, તેની પછવાડે દોડતાં તે જોહિલના ઉચાળામાં ભરાઈ પેડું. ત્યારે ખેંગારે તેમને કહ્યું કે એ સસહુ મને આપો, પણ સેજકના ભાઈભિત્રીજનોએ તેનીના કહી, ને ખેલ્યા કે, પોતાને આશ્રયે આવેલાને કાઈ રજપૂત આપે નહિ. પછી લડાઈ થઈ; કુંવરના કેટલાક માણસો મરાયા ને તેને કેદ કરી લીધો. તેનું એક માણસ ન્હાશી જઈને જૂનેગઢ જઈ પહોંચ્યું ને જે બન્યું હતું તે રા' ક્વાટરને કહ્યું ને ખેલ્યો કે ખેંગાર છવતો છે કે મરાયો છે તે હું જાણતો નથી. આ વેળાએ સેજકજિયે દરબારમાં ખેડેલો હતો; તેને ધણો ખેદ થયો; ને જાણ્યું કે હવે આપણાથી

- ૧ (ફહા.) રથ ભાગો સમરવધો, સેજક રથ સંભાળ;
 ધર સેજકપર તામ ધરી, પ્રથમ મુકામ પંચાળ;
 દુલી હાન કુચાર, વર ખીજે વરલી નહિ;
 બેડાં બાંધી ભાર, સરહદ સેજકને વરી.
 પ્રીતસ હં પ્રવવીધણી, સરીખો સેજક;
 વારો વીજ તણા જમડાં ઝંઝારસી આવતા.
 સેજકપર સેજક તણું કોઈ અનખી અસા
 નરપત નેભણા જળકે, ઝાઝારસી આવતા. ૨. ઉ.

૨ મહિપાળ ત્રીજો: ઈ. સ. ૧૨૩૦-૧૨૫૩માં થયો તે ક્વાટર ત્રીજો. ૨. ઉ.

ગામનેા પટો રખાય એમ નથી, એટલે તે ઝડ ઉભો થયો ને નમન કરીને પટો રાજના યોગામાં નાંખ્યો. ક્વાટે પૂછ્યું કે “તમે આમ શું કરવાને કરો છો ?” સેજકે ઉત્તર આપ્યું: “મારાં માણસે તમારા એકમા એક કુંવરને મારી નાંખ્યો; “તો હવે તમારા દેશમાં મારાથી કેમ રહી શકાય ?” રાહે સેજકજીને પટો પાછો આપીને કહ્યું કે, કાંઈ ચિંતા નહિ. સેજક સત્વર સાપર ગયો તો કુંવર સાજો સમો જીવતો દીઠો, તેણે તેને નમન કર્યું ને પોતાની પુત્રી લાવીને તેને પરણાવી દીધી. કુંવરીનું નામ વાલમ કુંવરના^૧ હતું તેની સાથે કેટલોક દાયકે આપીને જૂનેગઢ ખોંચતાં કર્યાં. પછી સેજકજીએ રા’ની આજ્ઞા લઈને સાપરની પાસે એક શહર વસાવી તેનું નામ સેજકપુર પાડ્યું.

આ વેળાએ સેજકજીના ભાઈયો, તેમને આપેલાં ગામમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે વસ્યા હતા. હનુજીને બગડ ગામ મળ્યું. માનસિંહને ખેડાદની પાસે ટાટમ ગામ મળ્યું; દુદાજીને તુરખા ગામ મળ્યું; અને કેપાલજીને પાલિયાદ મળ્યું.^૨

સેજકજીની પછી તેનો વડો પુત્ર રાણોજી ગાદિયે બેઠો. તેના ન્હાના ન્હાના કુંવર સાદાજી ને સારંગજી હતા, તેમને માંડવી(ચોવીશી) ને અમરથીલા (ચોવીશી) અતુકને મળી અને તેમનાં ગારિયાધાર ને લાડી એવાં બે કુળ થયાં.

આ વેળાએ વાળા કુળનો એલલ અથવા અબી ફકીર હતો. તેના હાથમાં વાલાક ધરતી અને તેની રાજધાની વળા શહર હવણાં જે પ્રાચીન ધસબીપુરીનાં ખંડેર આગળ છે, તે હતાં. વળી તેના હાથમાં પાસેનું તળાવન શહર પંજુ હતું. તે શત્રુંજય નદીને કાઠે છે, દરિયાથી ધણે છેટે નથી. શત્રુંજય નદી જૈનાના પવિત્ર પર્વતમાંથી નીકળીને સુંદર અને સંકુ આકારના કુંગરાની પડખે બેઠે છે. તે પર્વતને તીર્થંકરના પંથવાળા સોરઠના બરડાના હાડનેા એક ભાગ ગણે છે—અને જેનાં ગિરનાર અને શત્રુંજય એ બે બહુ પ્રસિદ્ધ શિખર છે.

એ કુંગરામાં ધણી ગુફાઓ છે, તે ધણું કરીને ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભણીની બાજુએ, અને તેની તલેટી તથા ટોચની વચ્ચે છે. સર્વ કરતાં ધણી ચમત્કારિક ગુફા સમકોણ આકારની છે તે ધણી વિશાળ છે. તેનો ખ્હારનો મોખરાનો ભાગ હતો તે ચોખંડા સ્તંભો ઉપર હતો, પણ હવણાં તે

૧ એ વિના બીજી કુંવરી કુલ કુંવરના હતી.

૨. ઉ.

૨ એ વિના સોનજી હતા, ને વિસાજી અથવા વેગજી કરીને હતા તેમને ખસ ગામ મળ્યું. આક્રમે એક હતો તેનું નામ બણવામાં આવ્યું નથી વિસાજીના વંશના ખસ ગામ ઉપરથી અસિયા ફેલાયા. અસિયા ધંધુકિયા એર ઠોળાની દીકરીને વાળ્યો હતો તેથી તેના વંશના અસિયા કોળી થયા. ૨. ઉ.

સાદાજીના વંશના હવાં પાલીવાળે છે ને સારજીના વંશના લાડીમાં છે. ૨. ઉ.

સ્તંભ ફાડી નાંખ્યા છે. સ્તંભ ઉપરનો ભાગ ચોખંડી તકતિયોથી ચણ-
ગારેલો છે, ને તેને ચાર વાંકની પાંચ કમાનો છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ કારીગરોએ
શોભાને માટે જ આવા પ્રકારની બાંધણી પસંદ કરેલી જણાય છે, પણ એમાં
મજબૂતાઈ ઇત્યાદિ મુશ્યુ છે તેની અમત્ય તેમના સમજવામાં દોષ એમ
લાગતું નથી.^૧ વડબીમાં શ્રીલાલિત્ય રાજ્ય કરતો હતો તે સમયની જે
યોગિયોને વિષે વાત ચાલે છે તે યોગિયોને આ ગુફા સાથે સંબંધ હતો તે વાત
તો એક કારે રહી જાય છે, ને દંતકથા એમ ચાલે છે કે એમલવાળાએ એ ગુફા
બંધાવી છે. પાસે જ એક બીજી ગુફા છે તે દેવી બેડિયારની (તેને વિષે
હવે પછી લખવામાં આવશે) ફેરવાય છે; એ વિના બીજી પછી ન્હાની
ગુફાએ અથવા પોલાણુ છે તેમાં ભટકતા ગોસાધિયો રહે છે; અને બાકીના
પોલાણુનો ધણો ભાગ તો કુંડ અથવા તલાવ રૂપે થયેલો છે, તેમાં વર્ષાદત્ત
સ્વચ્છ પાણી એકુંડું થવા સાર ફુગરની ચોગરદમ નીકર કરવામાં આવી છે.
આ ફુગરની ટોએ એક જૈનોનું દેરાસર છે તે ઈ. સ. ૧૩૮૧ માં બંધાવેલું
છે, તથા પશ્ચિમમાં એક સપાટ સ્તંભ છે તેના ઉપર હવણાંનું બંધાવેલું એક
બીજું દેરાસર છે; આ બન્ને ઠેકાણે જવા સાર અણીને અથવા શુવતા ખરા-
બામાંથી કારી ફાડીને પગથિયાં કરાવેલાં છે. ઉત્તર અને પૂર્વ બણીની
બાજુએ તળાજાનું સિખર વનશોભાથી સજ્જગરાયેલું છે, તેના સરસ અને
નાના પ્રકારના રંગને લીધે, જે દેવાલયો ખરાબાની બેસણી ઉપર આવી રલાં
છે, અને કાળા આકાશની સામે સફેદ ચંદની જેવાં ચકચકિત ધર્મ રહે છે.
તેઓની શોભામાં વધારો ચાય છે. આ ફુગરાની તળેટીમાં ચહર આવેલું છે
તેની ચોગરદમ સુંદર પ્રકારનો ઢાટ છે, તેના ઉત્તર બણીના ત્થુરને બણી
એક સ્વચ્છ નદી બે છે, તેનું ફુગરને નામે નામ છે,^૨ અને તે ચહરથી થોડેક
છેટે, પાલીતાણામાંથી નીકળતી નદી ભેગી બળી જાય છે. આ ફુગરાને પૂર્વ
બણીને પાસે તાલવ દેલનું એક ન્હાનું બેડું છે. એ દેલના નામ ઉપરથી
આ ફુગરનું સંસ્કૃત નામ તાલવખજગિરિ પશું છે. તે દેલની આગળ પ્રત્યેક
રાત્રે દીવો પ્રકટવામાં આવે છે. દંતકથા એવી ચાલે છે કે તાલવ દેલ એમલ
રાજનો ચતુ હતો અને એ રાજાએ પોતાનાં હથિયારથી તેને વચ કરી
લીધો હતો, તો પણ એ હર્ષિમાન જયવંત રાજા લોકોનાં સંભારણાંમાંથી
વિસારે પડ્યો છે અને દેલ તો પોતાના ફુગરી ખરાબાના રાજ્યાસન ઉપર
બેસીને હજી લગણુ સત્તા ચલાવે છે; એના દેરામાં જે દીવો બળે છે તે, કદાપિ

૧. હિન્દુસ્થાનનાં પાલનની કાસણીનાં દેવાલયો વિષે મિ. ફ્રેયુસન દૃત સચિત્ર
પુસ્તક છે, તેને પૃષ્ઠ ૧૩ માં જુલો. ૨. એ નદીનું નામ તળાજ છે. ૨. ઉ.

ચોમાસામા વાવાઝડાનું ઘણું જ તોફાન હોય અને વર્ષાદની મુશળધારથી ડુંગરાની ખાલુ તૂટી પડતી હોય તોય પણ કદિ તે હોવાઈ જવો. એમને નહિ, તનાજના લેકિઆ મરજી ચાલે, અથવા ખરુખાના પથગ ગગડીને તેમના ધર ઉપર પડે તો લેકિા એમ સમજે છે કે તાલવ દેવની આરાધના કરવાનું બૂલી જવાથી તેનો કાપ આપણી ઉપર થયો છે.^૧

(ખીન્ન) એલવવાળાની વેળામાં એક જૈન વાણિયાએ^૨ દાણાની એટલી બધી વખારો ભરી હતી, કે તે વેચી ફાડીને નાણા કરવા તેને ઘણા કંડણ લાગ્યા. આવા સ્કટમા તેણે કામચુટમણમા કુરાળ એવા ગોર-છને વિનવ્યા, એટલે તેણે એક ચિત્રી મનીને એક કાળિયાર હરિણને શિંગડે બાધીને તેને વનગા કરતો મૂક્યો. સાર પડી વર્ષાદ વરસતો બધ થયો, સાત વર્ષ મુધી, દુકાગ પગો, ઢોર મરી ગયાં, સોઠ માળવે ન્હાશી ગયા, અને ધરતી ઉલ્જડ થઈ ગઈ. પણ વાણિયાના દાણા તો વેચાયા (ખીન્ન) એલવવાળાને ઘણા ધોડાં હતા પણ માત્ર પાંચ ઉગર્યા હતા. તેને ઘણું જ ખેદ થયો. એક દિવસ એક વનના લાકડા કાપી ચાવનારાએ દરબારમા આવીને કહ્યું કે મેં વનમા એક કાળિયાર હરિણ જોયો, તે જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં લિલોતરી હોય છે ત્યારે સર્વે બોલી ઉઠ્યા કે, કોઈયે હરિણને શિંગડે વર્ષાદ બાધ્યો હતો રાજા અને તેના માણસ જગલમા ગયા, હરિણને પકળો ને તેને શિંગડેથી મત્રેની ચિટ્ટી છોડીને વાંચી જોઈ તેમા લખ્યું હતું કે,—“આ ચિટ્ટીને પાણીમા બોળશે તો વર્ષાદ વરસશે” તેઓએ પડી ચિટ્ટીને પાણીમા બોળી કે તત્કાળ વર્ષાદ વરસવા માંલો (ખીન્ન) એલવવાળાના ટૂંલાક માણસ તો વાવાઝોડામા માર્યા ગયા, રાજા એક દેવતાઈ ઘોડા ઉપર અજાગ થયો ને એક દીવાનું અજવાળું જોઈને તે દિશાએ ઘોડાને મારી મૂક્યો તે એક ચારણાના નેસડામા આવ્યો. ત્યાના પુરૂષો હતા એટલા બધાજ માળવે ગયા હતા, પણ જિયેને ઘેર મૂકી હતી, તેમાની એક સાઈ નેસડી કરીને હતી તેણે (ખીન્ન) એલવને ઘોડા ઉપરથી હેડે ઉતાર્યો રાજા તો ચાકથી અને ચરદીથી બેલાન થઈ ગયો હતો. તેને ગરમી થવા આલિંગન દઈને તથા રોક કરીને સચેતન કર્યો. એલવ સાવધાન થયો ત્યારે સાઈને પૂછ્યું કે તુ કાણુ છે? તેણે કહ્યું કે હું ગઢવીની સ્ત્રી છું. તે બોલ્યો કે તું

૧. એલવ ત્રણ વચ્ચા છે, તેથી ત્રણેની ભૂલી ભૂલી હકિત એક જ એમલને નામે વર્ણવામા આવી છે. પહેલા એમલનો કુવર શરૂછ, તેનો કુવર તે ખીન્નો એમલછ હવે ને વાત ચાલે છે તે ખીન્ન એમલછ સબધમા છે મટિ અને કૌંસમા જણાવ્યું છે. ૨. ઉ.

૨. વાણિયાનું નામ એમાચાહ હતું ને ગોરાનું નામ સુખવિનય હતું ૨. ઉ.

(બીજા) એભલવાલાનો જીવ ઉગાર્યો છે માટે ભાર્ગવસ્પતીમાં^૧ કાંઈ માગી લે. તે બોલી, ન્યારે ધરિત સમય આવશે ત્યારે હું માગી લઈશ. પછી (બીજા) એભલ પોતાને ઘેર તલાજે ગયો.

કાળ મટ્યો એટલે ગઢવી ઘેર પાછો આવ્યો. તે વેળાએ કાઠિયે તેને કહ્યું કે તમે ઘેર હતા નહિ તેવામાં તમારી કિયે કાંઈ અભરપા માણસને ત્રણ દિવસ સુધી ધરમાં રાખ્યો હતો. ગઢવીને હાડોહાડ લાગી ગઈ અને તેને માથે અપવાદ મૂકીને ધમકાવા લાગ્યો. સાર્થ બે હાથ બેડીને સૂર્યભક્ષિ બેઈ પ્રાર્થના કરવા લાગી: “સૂર્યનારાયણ! બે હું દોષિત થઈ હોઉં તો મને “કાલ નીકળતો, નહિકર ગઢવીને નીકળતો.” પછી તેનો ધણી કાઠિયે થયો. તેથી સાર્થનું નિરપરાધીપણું સિદ્ધ થયું, એટલે તેને નિરાંત વળી અને પોતાના ધણીની સારી સંભાળ રાખીને તેને તળાજે એભલ રાખીને દરબાર લઈ ગઈ. દારપાળને તેણે કહ્યું કે એભલને જઈને કહે કે તારી બહેન સાર્થ નેસડી ભાર્ગવસ્પતી લેવા આવી છે, આ સમાચાર વેને પહોંચ્યા ત્યારે તે પોતાના કુંવર અણા સાથે જમવા બેઠો હતો; તે તરત જ ઉડીને બહાર આવ્યો ને નેસડીને વંદન કરીને પૂછ્યું: “તમારે શું બોધ્યે હિયે?” તે બોલી: “મારો “ધણી કાઠિયે થયો છે પણ બત્રીસ લક્ષણ પુરપના લોહી વડે ન્હાય તો તે “સારો થાય.” એભલે પૂછ્યું: “એવો પુરુષ કહિંથી હાથ લાગે એમ છે?” તે બોલી: “તારો કુંવર અણા એવો છે.” વાળો બેદ પામતો અંત:પુરમાં ગયો. રાણિયે પૂછ્યું: “કાણ આવ્યું છે, ને એવું શું છે કે જેથી તમને આવડે બધો સંતાપ થયો છે.” એભલ બોલ્યો: “એક ગઢવીની સ્ત્રીને મેં વચન આપ્યું “હવું તે પ્રભાણે માગવાને આવી છે, ને તે અણાનો જીવ માગે છે.” આ સાંભળીને અણા તરત જ બોલી ઉઠ્યો: “તે કીક કહે છે. આપણી કીર્તિ ફેલાશે અને નામ “અમર રહેશે.” રાણિયે પણ તે વાત સ્વીકારી; ને લોક કહેશે કે, “એવું રત્ન માત્ર “એવી જ માતાની કૃપે પાકે” તેથી તેને બહુ હર્ષ થયો. છેવટે પોતાનો કોલ પાળવાનો એભલે નિશ્ચય કરીને અણાનું માર્યું કાપી નાંખી ગઢવીને તેના લોહીમાં ન્હવરાવ્યો, એટલે તે જ ક્ષણે તેના કાલ મટી ગયો. ઝાગમાયાના પ્રતાપથી ગઢવીની સ્ત્રી અણાને સજીવન કરી સજી; પણ તેનો અને તેના પુત્રનો લાવ હજી સુધી સજીવન રહીને કવિતામાં ગવાય છે:—

સોરઠો—સોરઠ! કરો વિચાર, બે વાળામાં કિયો બલો;

શિરનો સોંપણહાર કે વાઢણહાર વખાણિયે ?

^૧ ભાર્ગવસ્પતીને કાઠીયાવાદમાં વીરપસલી કહે છે, અને ઘણું કરીને કમળે આપવાનો રીવાજ છે.

(ખીજ) એલલના સમયમાં, વળામાં એક માઠ જાતનો મામડિયો કરીને ચારણ હતો. તેને સાત દીકરિયો શક્તિરૂપ હતી. તે જીવતી હોય અને પાડાતું લોહી ચૂસે છે એવો ચક્ર લોકને ઉપજ્યો, એટલા ઉપરથી એલલવાળાએ તેમના આપને બોલાવ્યો ને તેમને ગામ જહાર ફહાડી મૂકવાની આજ્ઞા કરી. મામડિયાએ ચોતાની દીકરિયોને બોલાવીને કહ્યું:—“તમે શક્તિ રૂપ છો તેથી કાઈ તમને વરશે નહિ, અને રાજા પણ આજ્ઞા કરે છે કે તમે “અહિંથી જતી રહો.” સાતે જહેનો આજ્ઞા પાળવાને તૈયાર થઈ અને નીકળતી વેળાએ માંહેમાંહે ફરાવ કર્યો કે ગમે તે ગામમાં આપણામાંથી કાઈનું દેહું બંધાય તો બીજાઓએ ત્યાં રહેવું નહિ ને બીજો ગામ જવું. મ્હોટી દીકરી પગે ખોડી હતી ને તે ઉપરથી તેનું નામ ખોડિયાર હતું. બીજાઓ આગળ આવી ને મ્હોટી તેમની પછવાડે રહી. પણ તેનું નામ એકું પ્રતાપવંતું હતું કે જ્યાં જ્યાં તેઓ ગઈ ત્યાં ત્યાં ખોડિયાર દેવીના નામનું દેહું જોવામાં આવ્યું.

આખા ગુજરાતમાં ખોડિયાર માતાનાં દેરાં હજી પણ ધણાં છે; બાધા આખડિયો રાખવામાં આવે છે, ભેંસપાડાનાં બલિદાન અપાય છે, તેના ધણા શૂરા હોય છે ને ગોદિલ કાકોરો પણ તેના ખીજ ભક્ત બેઠા ગણવામાં આવે છે. તેની ખીજ જહેન આવડતું દેહું કાઠિયાવાડમાં મામડી ગામમાં છે, અને તેની ખીજ જહેનો પણ એમ જ પૂજાય છે.

અસલ વળામાં વાતચત પ્રાદ્યશુનાં એક હજાર ૫૨ હતાં. તેઓ કાયસ્થ શાંતિના ગૌર હતા અને વૈજનાથ મહાદેવનું દેવાલય તેમને સ્વાધીન હતું. તેમના યજુમાનની દીકરીનું લગ્ન થતું ત્યારે તેઓ સો રૂપિયા દક્ષિણાના બેતા હતા તેથી કેટલીક કન્યાઓ ત્રીસ વર્ષની થઈ હતી પણ ગૌરની દક્ષિણા આપવાની તેમના આપની શક્તિ હતી નહિ તેથી તેઓ કુંવારિયો રહેતી. આખરે કાયસ્થની આખી નાત લૂઠ કરતાં અટકી પડી ને આજ્ઞા રાખી કે ગૌર દેવતા હવે દક્ષિણાનો લાવ બોલો કરશે. તથાપિ ગૌર દેવતા તો આવું થતું, જોઈને ત્રાગી કરવાને અને શરીરવધ કરવાને ઉભા થયા ને ફરેવા લાગ્યા કે બધું પાપ તમારે માથે ચોટશે. હવે તેઓએ એક છેલ્લો ઉપાય હતો તે કર્યો, તે એ કે, તેઓ જઈને રાજાને પગે પડ્યા; (ત્રીજ) એલલવાળાને^૧ સમજાવવામાં આવ્યું હતું કે એક કન્યાદાન દીધેથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યાં જેટલું પુણ્ય થાય છે. તેણે જોશીને બોલાવીને મુહૂર્ત જોવરાવ્યું ને

૧ બીજ એલલવાળા પછી તેનો કુંવર અણોજ ગાદિયે બેઠો ને તેની પછી તેનો કુંવર ત્રીજો એલલવાળો ગાદિયે બેઠો તેનો હવે પ્રસંગ આવે છે. ૨. ઉ.

આણા કરી કે એક દિવસે સર્વ કન્યાનાં લગ્ન કરવાં ને કન્યાદાનનું જોટણું ખર્ચ થશે તે હું આપીશ. આવો કરાવ થયો છતાં પણ ગોર દેવતાએ કહ્યું કે અમારી દક્ષિણા અગાઉથી આપો તો અમે પરણાવિયે; આ ઉપરથી (ત્રીજા) એમણે જાણ્યું કે વળાના બ્રાહ્મણે ધણા જ વકરી ગયા છે, માટે સર્વ કન્યાઓને તળાજે લઈ જઈને બીજી નાતના બ્રાહ્મણે પાસે લગ્ન કરાવ્યાં.

કુહો—અણકલ ત્રીજે એમણે, સાવટ સંકટ સોડ,

દિવાં તળાજા કુમરે, કન્યાદાન કરોડ.

આ પ્રમાણે મનોરથ પરિપૂર્ણ કરીને કાપસ્થ વળામાં પાછા આવ્યા ત્યારે, ગોર દેવતાઓએ જાણે પોતે જ લગ્ન કરાવ્યાં હોય એવી રીતે દક્ષિણા માગવા લાગ્યા ને ત્રાયાં તથા બીજા પ્રકારનો બસાત્કાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે રાજાએ તેનું સમાધાન કરવાને સર્વે બ્રાહ્મણોને બોલાવીને સભા, કરી, પણ ગોર દેવતાઓ ધણા ક્રોધાવમાન થઈ ગયા ને રાજાને, મરજી પડે તેવા અપ-સખ્ત કહેવા લાગ્યા. તેથી (ત્રીજા) એમણવાળાને પણ ક્રોધ ચક્રો ન પોતે વેગળો ખસી ગયો; એટલે કાપસ્થોએ બીજોને કામે લગાડી દીધા. તેઓ ગોર દેવતાઓ ઉપર તૂટી પડ્યા ને ધણા બ્રાહ્મણોને દાર કત્યા. જોટલા ગોર દેવતા ઉગત્યા તેટલા ઉગાળો લઈને વળામાંથી ગયા, અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે આજ પછી ક્રોધે વળામાં રહેવું નહિ તથા કાપસ્થ નાતનું ગોરપદું કરવું નહિ. પછી ગૂજરાતમાં આવતા આવતા તેઓ ધંધુકે આવી પહોંચ્યા, ત્યાં ધનમેર કોળી રાજ્ય કરતો હતો. તેને પછવાડે દીકરો હતો નહિ તેથી પોતાની સર્વે માલમતા બ્રાહ્મણોને શ્રીકૃષ્ણાર્પણ કરી દીધી. તેમાંના ચારસૌ ધંધુકે વર્યા, બીજાઓએ દાન લેવાની ના કહી તે ગૂજરાતમાં આગળ ચાલ્યા, ને વસો, સોનિત્રા, અને બીજે ટુકાણે વર્યા. જેઓ ધંધુકે રજા રોમને રાજાએ ધંધુકાના ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનું ગોરપદું આપ્યું, અને મોઢ બ્રાહ્મણ બીજા જગ્યાએથી મોઢ વાણિયાનું ગોરપદું કરવાને આવ્યા પણ રાજાએ કરવા દીધું નહિ, અને આજ સુધી વાણિય બ્રાહ્મણ ધંધુકામાં સર્વે જાતનું ગોરપદું કરે છે.

આ વેળાએ રાણાજી ગોહિલે એમા અને ભાદર નદીના સંગમ આગળ ધંધુકાની પાસે એક શહેર વસાવ્યું ને તેનું નામ રાણપુર પાડ્યું. તે બળવાન મેરોની સાથે મિત્રાચારી બાંધીને તેમને રાજી રાખવાને તેમના કઠોર ધનમેરની દીકરી બહેરે પરણ્યો. તેનાથી તેને એક દીકરો થયો તેને ખસ ગામ મળ્યું. તેના વંશના હજી સુધી છે તે ખસિયા કોળી કહેવાય છે.^૧

૧ સેનકલ ગોહિલના બાઈ વિસાજ ધંધુકામેર કોળીની દીકરી બહેરે પાળ્યા હતા તેના વંશના સિયા કોળી થયા એમ પણ કહેવાય છે, તે વધારે ખરું છે.

લખાના વધારે ખુલાસા સાદ પૃષ્ઠ ૪૨૨ ની દીપ જુલો. ૨. ઉ.

ત્રી(જ) એલલવાળાએ ખાણોને દુઃખ દીધું તેનું વૈર વાળવાને મિથે, રાણાજી ગોહિલ અને ધનમેર એ બંનેએ મળીને તેના ઉપર ચડાઈ કરી. ગોહિલના હાથ નીચે જે હળર રજપૂત હતા અને મેરના નાયકપણા નીચે પાંચ હળર મેર હતા. કેટલાક કહે છે તે પ્રમાણે, સવારના પ્રહરમાં પોતાના નિત્યના ચાલ પ્રમાણે (ત્રીજો) એલલ ઉગતા સૂર્યની પૂજા કરતો હતો તે વેળાએ તેના ઉપર હલો યયો, તે સમયે પૂજા કરવાનું રહેવા દેવાને તેણે ના કહી તેથી તે મરાયો. પણ ખીજા કહે છે કે, રણસેત્રમાં, સંધ્યાકાળના અંધારામાં પશો, અને તે આગળ ગયો ત્યારે તેણે સૂર્ય નારાયણની પ્રાર્થના કરી હતી કે હું જન્મ મેળવીને પાછો ફરું ત્યાં સુધી તારે ચળવું નહિ. પણ સૂર્ય નારાયણ તો અસ્ત પામ્યા. આ ઉપરથી, એવું માનવામાં આવે છે કે, વલ્લભીપુરનાં ખંડેરામાં તેનો પાણિયો છે તે, સૂર્ય નારાયણે તેને જોઈ લીધો એટલા માટે સૂર્ય ઉગતાં, પોતાનું સુખ પશિમમાં ફેરવે છે ને સૂર્યનું સુખ જોવાય નહિ એમ કહેતાં આયમવાની વેળાએ પાછો પૂર્વમાં ફરી જાય છે! એલલ વાળાએ કહેલાં કામ વિશે, ખોડિયારનો પિતા મામડિયો ચારણ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

ઝૂલણા છંદ.

પ્રથમ મેહ વાળિયો, કોહોડ ટાળખો પછે, વાળો સતવાહિયા જેત્ર વાદી;
તખત બૂપાં શિરે શિરોમણુ તળાણુ, ગાદિયાં શિરોમણુ વજે ગાદી.
કોડખરણાવતલ, દીહ એકે કન્યા, ભયંકર ભાંજતલ શેર ભેભો;
શાપ ઉતારતલ નેસડી સાધરો, અણુરો આપતલ શિશ એભો.
પોતરો સૂરશે, સુરજેરો પિતા, મોજ મેહેરાણુ હિંદવાણુ માળ;
વસારો ઊવસણુ ઉવસણુ વસાવણુ, રાંકરો માળવો ધર્મરાળ.

વાલાક ધરતીને સહિયારી જિતી લીધી હતી, તો પણ ધનમેરે બધીએ પોતાના જમાઈને આપી દીધી; અને રાણાજી ગોહિલે પોતાની માદી વળામાં કરીને મરતાં સુધી ત્યાં રાજ્ય કર્યું.

રાણાજી^૧ ગોહિલના પછી તેનો કુંવર મોખમણ માદિયે બેઠો, તે તેના વંશમાં મહા પરાક્રમી ઉઠ્યો. “પીરમનો રાજ” એવું કશ્તિવંત પદ મેળવી લેનાર તે પહેલો જ હતો. ખોખરના કુંગરો જે ખંભાતના અખાતની સમાંતર લીટીમાં તેના પાણીની અને થાલીતાણાના પર્વતની વચ્ચે તે માદિયી

૧ સુમરિ ઇ. સ. ૧૩૦૯માં અધીકારીના લશ્કરે રાણપુર લીધું અને તેને માર્યો.

બળવાન જગ્યા કબજે કરી લેવાનું મોખડાજી ગોઠવે પહેલું જ પરાક્રમ કર્યું. ત્યાંથી તેણે બધી બાબતોએ જૂદી જૂદી જગ્યાએ હક્ક કરવા માંડ્યા, અને આસપાસના દેશમાં ત્રાસ વર્તાવી દીધો. “જ્યારે ખોખરાની ગુફામાં “આપ સિદ્ધ મળના કરી ઉઠ્યા, ત્યારે જો! મોખડા! વિંધ્યાચળના રૂઢે-“વાસિયોએ ખાવાનું તબ્બું.”^૧ તેણે ઉમરાળા અને લીમડાદ, માંડલ ગડ અને મિતિયાણું કબજે કરી લીધાં હતાં; પણ તેની ખરેખરી અગત્યની જિત તો ગોધા અને પીરમની હતી.

ગોધા હવણું સ્વચ્છ અને આખાદ થતું બંદરનું શહેર છે, તેમાં આઠ હજાર કરતાં પણ વધારે માણસની વસ્તી છે, અને ખંભાતના અખાતમાં તેની સારી ખાડી છે. ત્યાંના ખારવા ગોધારી રહેવાર છે. તેઓ ફેટલાક મુસલમાન ધર્મના છે અને ફેટલાક કોળી અથવા હિન્દુ છે અને જેઓને અણુદિલપુરના રાજાઓએ આશ્રય આપીને તે નગરમાં વસવા માટે ઇલાખદો ભાગ સોંપેલો તેઓના વંશજ છે. તેઓ પોતાની પુરાતન પ્રતિષ્ઠા હજી લગણુ જળવી રહ્યા છે અને બ્રિટિશ રાજ્યના વાવંટા નીચે હિન્દુસ્થાનના જે ખારવા પોતાનાં બહાણુ ચલાવે છે, તેઓમાં તેઓ સારામાં સારા અને ધણો જ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય ગણાય છે. ગોધામાં હવણું ફેરફાર થયેલો. તેમાં મોખડા ગોઠવેલના વારાની નિશાનિયો હજી લગણુ કંઈક રહેલી છે. શહેરના નેત્રત્ય ખૂણામાં, અને હવણુંતો ફેટ છે તેની આસપાસ, પ્રાચીન કિલ્લાની નિશાનિયો જેવામાં આવે છે. શુરજ તૂટી જઈને વિખરાઈ પડેલા હજી લગણુ દેખાઈ આવે છે, પણ જેની ઉપર પીપળા છાંતે તેનાં મળિયાં વિસ્તરાર્ધ ગયાં છે તેઓની નિશાનિયો દેખાતી નથી. સત્રુનાથી રક્ષણ કરી શકાય એવી જગ્યા સમત્કારિક રીતે પસંદ કરીને શહેર વસાયેલું જણાય છે. આસપાસની જગ્યા કરતાં ઊંચાણમાં છે તેથી એક બાબતે પીરમનો ખેટ અને ખાડીથી તે બીજી બાબતે ખોખરાના કુચરા મુઢીના આખા પ્રદેશ લમી બહુ આવે, ચારે મેર નજર પહોંચી શકે એમ છે. તેમ જ વળી પીવાના અતિ સ્વચ્છ પાણીની સારી છત છે.

૧ (સંસ્કૃત) — તજ ખોખરા તણે ચાલે, ફેસર ગુંજિયો;

વિંધ્યાચળવાળે મુઢી, ચારો દે મોખડા!

આ પ્રમાણે લેણાએ પોતાર કરેલો તેટલા જ સ્થંદ લખ્યા છે તે ઉપરથી કદાપિ આ. મિ. ફાર્ગસે એમ ધારણુ હોય કે તે સિંહના જેવો બળવાન હતો તેથી વિંધ્યા-ચળમાં રૂઢવાસિયોએ તેનાથી મુજબ બંધને ખાવાનું તબ્બું હતે. પણ મૂળ વાત તો એમ છે કે, પીરમ બેટમાં સારુંલો સિદ્ધ રહેલો હતો તેનું માર્થ કાપી લાવીને તેણે પીરમના દરવાજા વચ્ચે ફાટ્યુ હતું.

પીરમના બેટની અને ગોહિલવાડની વચ્ચે ત્રણ માઈલ પહોળાઈની એક ખાડી છે તે મધ્યમાં સુમારે ૬૦ વામ હડી છે. વલ્લભી નદી એ ખાડીમાં બળી સમુદ્રને મળે છે. એવી વાત ચાલે છે, કે પીરમ બેટ જમીનની સાથે એકાકાર હતો. એ વાત ચાલવાનું કારણ કદાપિ એમ હશે કે જ્યારે એટ આવે છે ત્યારે ધણા ખરાબા ઉધાડા પડી જાય છે અને તે મુખ્યત્વે કરીને ગોધા બણીની બાલુએ ધણા જોવામાં આવે છે. ખંભાતના અખાતના કિનારામાં જે ધણા અમલદારિક ફેરફાર જન્યા છે તેનું છેવટનું કારણ ઇતિહાસ ઉપરથી કે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉપરથી પણ કાંઈ સિદ્ધ થયું નથી; અને પીરમના બેટનું બંધારણ તથા વલ્લભીનો નાશ એનો કાંઈ અકળ રીતનો સંબંધ ધારવામાં આવે છે, તેમાં ખરેખર બેઠ રહેલો ગણાય છે. રેતાળ કુગરા જે થોડી કાળી જમીનના તળ ઉપર છે તેનાથી પીરમ બેટ છવાઈ ગયેલો છે. પશ્ચિમ બણીની આખી બાલુએ આ કુગરાયો કાટની મરજ સારે છે, અને ફરિયાથી રક્ષણ કરવા ખુશી મેસમમાં પવન ચાલે છે તેથી કરીને રેતી વગેરે તથાઈ આવે છે તેને લીધે પણ આ કુગરા વધતા જાય છે; પણ પૂર્વ બણીની બાલુ તો છેક રેતી વિનાની છે; અને ત્યાં આગળ વાવણી થાય એવી જમીન છે, તેથી ત્યાં રહેનારા લોકો જે થોડા છે અને માત્ર થોડી મુદત લગી રહે છે, તેઓને થોડો ધણો ખોરાક પૂરો પડી શકે એટલી ખેતી થાય છે. રેતાળ કુગરાઓ ઉપર મોરણ છવાઈ જાય છે. વિસ્તાર પામેલાં થોડાં લીંબાનાં ઝાડ છે તે ઉપર ત્યાંના લોકો ચાર ભરી રાખે છે, તે વિના કેટલાંક ઠીંગેરાઈ ગયેલાં ઝાડ, અને પૂર્વ કિનારા ઉપર તમરિયાની ઝાડી છે, એટલું પીરમમાં ઝાડપાન છે. આ કિનારા ઉપર નૈઋત્ય કાણુનો વર્ષાક શરૂ થાય છે તે વેળાએ મુખ્યત્વે કરીને પાણીનો ધસારો ધણો ભારી થાય છે, અને પીરમની ખાડીમાં, બલવાન ભરતીની નાશકારક અસર જેટલી થાય છે તેટલી તેની અસર કાંઈ બીજે ઢેકાણે થતી નથી. મહા થોડાવાળી ભરતીનો પ્રથમનો ધસારો બળમાં દુર્નિવાર હોય છે, અને તે વેળાએ જોવાની રચના એવી થાય છે કે તે વિષેનો વિચાર માત્ર નજરે જોનારના મનમાં જ આવી શકે. ત્રણ અથવા ચાર ફીટ જિયાઈનાં ભીંતના જેવાં લંબાકાર મોઝાં જોવાઈ શકે એવી રીતે વિસ્તાર પામતાં એક કલાકમાં ચાર માઈલ કાપતાં ત્વરાથી આવી પહોંચે છે, અને અબજોતાં અથવા તેનો સુસવાટો સાંભળીને હઠિલા ખારવા તેની દરકાર રાખતા નથી તો તેઓનો ઘાણ વાળી નાંખે છે.^૧

૧ ફર્ગ્યુસન એન્સાઈક્લોપેડિયા ઓફ જિયોગ્રાફી પૃષ્ઠ ૨૨૧ મે જુલો; તેમ જ એકાદ બ્રાહ્મણ એવ ધી દેવલ એસિયાટિક સોસાયટીના જર્નલના પ્રથમ ભાગમાં પીરમ બેટ વિષે લખાણ છે તે જુલો.

ગોધેથી પીરમ જે નાવ હંકારી જવામાં આવે છે તે પ્રવાહથી ખેંચાઈ જઈને સંકટમાં આવી પડે નહિ એટલા માટે નર્મદાના મુખમાં દેહેજ બારામાં હંકારી જતા હોય એમ સીધા સુધાવે છે. ઉછાળા મારતા દરિયાના સપાટામાં આવી જાય એવી સ્થિતિમાં નાવ આવી પડે છે, અને ઘણી વાર તો સપાટાઈ પણ જાય છે. ખાણીમાં ફોલેલા ખરાખા ઉપર સંકુ આકારનાં મોજાં થાય છે તે ખરાખા ઉપર નાવ અથડાય નહિ તે માટે પણ તેઓને બહુ સાવધાન રહેવું પડે છે. મોખડાજી ગોહિલના પાણિયા આગળ એક ટેકરી ઉપર ધોળું નિશાન છે, તેની નીચે બેટની ઉત્તર દિશાએ રેતાળ તીરે ધણું ઢરીને ઉતરી પડવામાં આવે છે. પીરમના કિણનાં ખંડેર હજી લગણુ જોવામાં આવે છે તે, તે બેટની વચ્ચે, અને ચોગરદમ વેરાતાં પગાં છે. ચોડાક જુરજ, અને પશ્ચિમ બાજુના દરવાજાની જગ્યા ખુદી રીતે જણાઈ આવે છે; એક દ્વાર જે એક પત્થરમાંથી કોરી ફેંદાડેલા બે હાથિચોથી મૂળ સજીવરેણું છે તે ગચ્છીના ખંડેરના નમુના તરીકે જોવા લાયક યર્ષ પડ્યું છે. જૂના કિણના વેરાવામાં તલાવ તથા દૂવાનાં ખંડેર દેખાઈ આવે છે; પત્થરકામતી હિન્દી કાતરણીના ભાગી ગયેલા કડકા ચોગરદમ વેરાયલા પડેલા છે. મધ્યભાગમાં આશરે બારેક ઝુપડાનો એક કુબો છે. કિલ્લાની નૈઋત્ય કાણુમાં એક હવેલો ટેકરો છે તે અસહને વારે મડીની જગ્યા હસે પણ હવણું તો તે ઠેકાણે હીવાદાંડી છે. અસહના વારામાં દરિયાઈ અથવા ચાંચવાની સત્તાના વારામાં પીરમનો કિલ્લો જેવો ઉપયોગી યર્ષ પડેલો હસે, તે આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એક જાણુએથી ગોહિલવાડનો કિનારો, ગોધા બદર, અને ઝાડની ઘટામાં આવી રહેલાં ધણું ગામડાં તથા ખોખરાના કુંગરો લણી હવેલો ચડી જતો પ્રદેશ જણાઈ આવે છે; બીજી બાજુ લણીથી નર્મદા અને ટંકારિયા નદીનાં મુખ ખુદી રીતે દીર્ઘા આવે છે; તેમ જ ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાઓ લણી પીરમમાંથી જોનાર ચોટાદારની નજરે આખો ખંભાતનો અખાત એવો દષ્ટિ તથા આવી જાય છે કે દ્રવ્યવાન ગૂજરાતનાં બંદરો લણી દરિયામાંથી જે બહાણુ હંકારી જાય છે તેઓના દિવસે ધોળા વાવટા, અને રાત્રીની ધળાએ ફાનસના ઝળકાટ તેની દષ્ટિમર્ચાદામાં આવ્યા વિના રહેતા નથી.

આવી જગ્યામાં મોખડાજી ગોહિલ આખરે પોતાની મેળે વશ્યો.

“રાણીનો કુંવર, બળવાન રાજધિરાજ, એણે પેતાને વસવાને નૃપું સદર

“બાંધું ને કુંગર ઉપર મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો. દરિયાનાં મોજાં તેની ચારે

“બાજુએ છોળો મારતાં હતાં. ધરતીના ધણિયે કાણિયોનું રાજ્ય ખુંચી

“લઈને પીરમના નામથી જગમાં જાણીતું કર્યું તેના પ્હેલાં મોધાના તથા

“પીરમના ખારેયા ધણી હતા. તે બે મોખડાએ લઈ લીધા; સાતસે ખારવાને
 “તેણે તરવારની ધારે ચડાવ્યા; બધા કાળિયોને દાર કચ્યા. પૂર્વ જન્મના
 “તપસ્વીએ એ બે શહર સ્વાધીન કરી લખને પીરમની ગાદી પ્રતાપવાન કરી
 “દીધી. ધણા દેશનો રસ્તો ત્યાં ચઈને હતો તેથી તેણે પીરમમાં ધણાં
 “ઢાણુ રાખ્યાં હતાં. ધણાં ઢાણુ તેણે લૂટી લીધાં હતાં; સર્વ જગ્યાએ
 “તેનો ત્રાસ વર્તાઈ ગયો હતો. જે ઢાણુ દંકારીને આવતાં હતાં તેની
 “પાસેથી તે ખંડણી લેતો હતો; હનુમાનની મૂર્તિ તે બાબુજીમાં રાખતો,
 “ને તેને કાલિકા માતાનો હાથો હતો.”^૧

પીરમનો રાજા ખંડણિયો પડાવતો, તથા ચાંચવાનો ધંધો ચલાવતો
 હતો, તેથી ઉપર તે સરકારના હથિયારની ચંગરમાં આવી ગયો હતો. હિન્દુ-
 ઝોના વૃત્તાન્તમાં તુલુખ શાહને તેનો શત્રુ કરીને વધુએ છે; પણ મુસલમાન
 ઇતિહાસ લખનારાઓએ પીરમના નાશ વિષે કંઈ લખ્યું નથી તેથી આસુ-
 દીનના શાહનજા મહંમદ સંબંધી ગૂજરાતને લગતી જેટલી વાત હતી તેટલી
 અમે લખી ગયા છિયે તે મહંમદ અને હિન્દુઓએ લખેલો મુસલમાન સર-
 દાર એ બે એક હશે, એમ માની લેવાને કાંઈ દરકત નથી.

મહંમદ તુલુખ પોતાના રાજ્યના આણીમગના ભાગમાં વ્યવસ્થા
 કરવાના કામમાં લાગ્યો હતો, ત્યારે મોખડાજી ગોહિલ બહુ તેણે પોતાનાં
 હથિયાર ફેરવ્યાં હશે એમાં શક નથી. હિન્દુની વાતમાં તત્કાલ વાંધો ઉઠ-
 વાનું કારણ એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે દિલ્હીનો એક વ્યાપારી તે જ
 મતુરીનાં ચૌદ ઢાણુ લરીને પીરમ લાવ્યો હતો, તેનું રક્ષણ કરવાનું
 મોખડાજીએ જવચન આપ્યું હતું અને વચ્ચે સમુદ્ર દેવને રાખ્યા હતા તો પણ
 પછીથી તેણે લૂટી લીધાં.

“ગજનીની બારે સેના પીરમ અને ગોધા ઉપર ચઢી આવી; ડંકા
 “માગવા માંડ્યા, અને રણસિંઘાના અવાજ ચવા લાગ્યા; તથા દરિયો પો-
 “તાની સીમા છાડતો દેખ એમ દેખાવા માંડ્યું. બૂદી બૂદી જાતના મુ-
 “સલમાનો ત્યાં આવ્યા હતા તેમાં પાળા, ઘોડા, અને હાથી સર્વે હવું.
 “સાગરના ધણીની સાથે લડવાને તેઓએ સમુદ્રકાંઠે ડેરા તંબુ ઠેક્યા. ગોહિલ
 “એકલો પોતાની પીરમની ગુફામાં સિંહની પેઠે જળના કરી રહ્યો હતો.
 “તેનું તપ બારે હવું તેથી જરા પણ ડગ્યો નહિ. સેના તેવાર ધર્મ, આકા-

૧ અંગ્રેજીમાં એમ છે કે, મોખડાના હાથ ઉપર કાલિકાની મૂર્તિની છાપ હતી, પણ
 મૂળ બાવાર્થ ધ્યાનમાં નહિ લેવાથી વૂલ કરી દેાય એમ લાગે છે. ૨. ઉ.

“રામાં ખાલુ ઉડવા લાગ્યાં, પણ મોખડાના ચઢરને કશો ધા લાગ્યો નહિ.
 “દગાફટકા કરીને તુધલુખ શાહ ધણા દિવસ લડ્યો, પણ તેના લાગ્યો પ્રયત્ન
 “નિષ્ફળ ગયા; શાહ મહેનત કરતો ચાલી ગયો; દરિયાનાં પાણીમાં તેની
 “નાંખી નજર પહોંચી નહિ; પણ મોખડાએ હાથમાં તરવાર ઝાલીને
 “રાત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા રાખી.”

મોખડાની પાસે જઈ પહોંચવાને શત્રુઓ પીરમમાં જઈ શક્યા નહિ, કેમકે, પાણીનો માર્ગ તેમનાથી ઝોળાંધાપ એમ હતું નહિ, તેમ જ ખેદ પામેલા વ્યાપારિયે અપવાસ કરવા, અને સમુદ્ર દેવને વચ્ચે સાક્ષી રાખ્યા હતા તેમને, પાણી પાછું ખેંચી લઈ ખુસલમાન સેનાને રસ્તો આપવા વિનંતિ કરી પણ કંઈ વળ્યું નહિ.

મહંમદ શાહે પોતાની ફોજ પાછી હડાવી, તે એવી આશાથી કે આમ કરવાથી ગોહિલો પોતાના અજિત કિલ્લામાંથી બહાર આવશે. આવી મુકિતઓ ખુસલમાનો વારંવાર કરતા આવ્યા છે અને તેમાં રજપૂત સરદારો ધણી વાર સપડાઈ ગયા છે.

“ગોધા અને ગુંડીની વચ્ચે ખુસલમાનો ડર પામતા રહ્યા. ત્યારે
 “રાત્રીએ વિચાર કર્યો કે, એક દિવસ મોત તો આવવાનું જ છે, તેથી એક
 “બંદાણમાં ખેંચીને રાતમાં પીરમથી ગોધે આવ્યો; ને લડવાને તૈયાર થયો;
 “હાથમાં તરવાર લઈને, મોતના મુકુટને ગાયે બાંધ્યો. ફરવાળ ઉખડાવીને
 “હુઆ મનના ધણિએ પોતાની સેના બહાર ફેંદાડી, તે યોદ્ધાઓને ધીરજ
 “આપવા લાગ્યો, મોખડા મર્યે પાદશાહની સેના ઉપર હસ્તો કર્યો; તેણે
 “ખુસલમાનોને કાદવમાં કચરી નાંખ્યા. શરણાપ્યો અને રણુચિંગાંના નાદ
 “થવા લાગ્યા; આકાશમાં નિશાન ફરકવા લાગ્યાં; લોહીની નીકા બહેવા
 “લાગી. બન્ને સેનાના યોદ્ધાઓ શેળભેળ થઈ ગયા. પાદશાહનો લાણેજ
 “સેનાનો ઉપરી હતો તેને મોખડાએ ભેગો; એટલે તેના હાથી ઉપરથી તેને
 “નીચે મારી પાડ્યો. મોખડા ગોહિલે ધા કરવા જાંઝા ત્યારે ખુસલમાનો
 “અસ્તાની બંદગી કરવા લાગ્યા. અસુરની સેના ઉપર તેના ધાંવરથી રહ્યા;
 “તુધલુખના અર્ધાં યોદ્ધાઓને તો રાણાના પુત્રે પોતાની તરવારથી કતલ કરી
 “નાંખ્યા. રાજાની તરવારથી શત્રુની આંતરૂની ને બિજળાથી પર્વત તૂટી.
 “મર્યો હોય એવી દેખાવા લાગી. પછી મોખડો પડ્યો તેનું માથું ગોધાના
 “ફરવાળ વચ્ચે પડ્યું ને ધડ તરવાર ચલાવતું દોડમદોડ કરી રહ્યું. માથું જે
 “ભોંય ઉપર પડ્યું હતું તે મુખમાંથી મારો! મારો! ના અવાજ કરવા
 “લાગ્યું. શત્રુની સેના સામટી સડી ગઈ, ધણા યોદ્ધાઓ પડ્યા. એકલો પાદ-

“શાહ બહુ મુસિબતે બચ્યો. ગળીનો દોરો આડો નાંખ્યો ત્યારે ધડ હેઠું પડ્યું,
 “ને ત્યારે જ તરવાર ચાલતી બંધ પડી. બીજા ચોદા પછી પાછા લાગ્યા ને
 “પીરમનો ધણી પોતાના કેલ પ્રમાણે પૂરેપૂરું કરી રહ્યો ત્યારે તે ધરણી
 “ઉપર હત્યો. (૧૩૪૭) એજકનો ગોત્ર દેવની કાટીનો ગણાયો; તેનો
 “ધાસમાં ધાસ સમાઈ ગયો, અને પાદશાહની સેનાના ચોદા નાસતે પગે
 “ફેલા લાગ્યા કે, ધન્ય છે હિન્દુ તને ધન્ય છે હિન્દુ!”

મુસલમાનોએ પીરમનો કાટ તેના સ્થાપનારના મરણ પછી તોડી
 પાડ્યો, તે પછીથી ફરીને કદિ બંધાયો જ નહિ. મોખડાજીના નામની સાથે
 તેનો સંબંધ હજી તાજે રહી ગયો છે. એનો પાણિયો જ્યાં ઉમેા કર્યો છે
 ત્યાં આગળ હિન્દુઓ રાજ થઈને અફિણી કાંકરી કસુંબા તરીકે મૂકે છે
 અને પીરમ આગળ થઈને જે ખારવા ભય છે તે મોખડાજી ગોહિલને નામે
 ચોકું લાતું સમુદ્રમાં નાંખવાને લાગ્યે જ બૂલી બય છે.

પ્રકરણ ૩.

ગૂજરાતના રજપૂત સુલ્તાન.^૨

૧ મુઝફ્ફરશાહ ૧ લો	૧૪૦૭—૧૪૧૦	૩
૨ અહમદશાહ	૧૪૧૦—૧૪૪૨	૩૨-૧-૨૦

૧ આ મોખડાજીએ શરવીરપદ્મ બતાવ્યું ને લડાઈમાં મ્હોં આગળ રહ્યા તેથી
 તે સ્થાન તેના નામથી મોખરા કહેવાય છે. મોખામાં હવણાં થઈ તેની ફેરી હતી છે.
 લાવનગરના જગ્યા ન્યારે એ જગ્યા બણી બય છે ત્યારે પ્રથમ ત્યાં ફરીન કર્યા પછી
 બીજું કામકાજ કરે છે. હજી ત્યાંના જે પૂજરીને દરબાર બણીથી વર્ષાસન મળે છે. ૨. ઉ.

૨ સહારન ફરીને દાંક (તમ્બક) જલિનો રજપૂત જમીનદાર હતો. તે સૂર્યવંશી
 રામચંદ્રથી કેટલી ખેડિયે મહત્તુ થયો તેનું ક્રમે દુલ્હન, નાકત, બૂકત, મંડન, મુલાહન,
 સીલાહન, ત્રિસાક, કુંવર, દરસપ, ફરીમન, કુંવરપાલ, દરિન્દ, હરપાલ, કિન્દ્રપાલ,
 હરપાલ અને તેનો હરચંદ થયો, તેનો પુત્ર સહારન હતો. તે રથાનેધરમાં રૂદેતો હતો. એક
 સમયે ફિરોજ શાહ જ્યારે કુંવરપદે હતો ત્યારે ટિકારે જતાં પોતાના સાથથી વિખૂટા
 પડ્યો. અને સહારનના ગામ થાસે જઈ પહોંચ્યા તે સમયે તેનો બાઈ સાધુ તથા
 બીજા કેટલાક રજપૂતો એકા હતા. ફિરોજ શાહના પગનાં સન્નચિહ્ન અને તેનો દેખાવ
 જોઈને સેબાને લાગ્યું કે આ કેઈ પાદશાહ થાય એવો છે, તેથી, તેને પોતાને ઘેર
 લઈ ગયા અને તેની વ્યાજ્ઞસ્વાચતા કરી. સાધુની બહેને તેને દારૂ પાપો તેની હોદ્દામાં
 તે કાણુ છે એ કહ્યું તેથી સાધુની બહેન તેની બહેરે જાણી. ફિરોજ શાહની સાથે બંને
 બાઈથી દિલ્હી ગયા. અને ત્યાં તેમણે મુસલમાની ધર્મે સ્વીકાર્યો, એટલે, સહારનને

૩ મહંમદશાહ ૧ લો.	૧૪૪૨—૧૪૫૧	૯
૪ હુલુફીન	૧૪૫૧—૧૪૫૯	૮
૫ દાઉદ	૧૪૫૯—૧૪૫૯	૦—૬ માસ
૬ મહંમદ બેગડો (બીજો)	૧૪૫૯—૧૫૧૧	૫૨
૭ સુલ્તુન ૨ જો.	૧૫૧૧—૧૫૨૬	૧૫
૮ સિકંદર.	૧૫૨૬—૧૫૨૬	૦—૨—૧૬
૯ મહંમદ ૩ જો.	૧૫૨૬—૧૫૨૬	૦
૧૦ બહાદુર શાહ.	૧૫૨૬—૧૫૩૭	૧૧
૧૧ મહંમદ ફારુકી.	૧૫૩૭—૧૫૩૭	૦
૧૨ મહંમદ શાહ ૪ ધો.	૧૫૩૭—૧૫૫૪	૧૭
૧૩ અહંમદ શાહ ૨ જો.	૧૫૫૪—૧૫૬૧	૭
૧૪ સુલ્તુન ૩ જો.	૧૫૬૧—૧૫૭૨	૧૧

સુલ્તુન શાહ પહેલો; શાહ અહંમદ પહેલો.

ઈ. સ. ૧૪૦૭ થી ૧૪૧૦.

ઈ. સ. ૧૪૧૦ થી ૧૪૪૨.

સુલ્તુનખાન ગાદિયે બેઠો કે તરત જ તેણે હિન્દુ ઠાકોરાને પોતાના ખંડિયા કરી દેવાનું કામ આરંભ્યું, અને તેમ કરવાને માટે પ્રથમ તેણે ઈર ઉપર ચડાઈ કરી

રાવ સોનંગલની પછી એહેમલજી, ધવલમલજી, હુલુકરજી, અને ખરહતજી અનુક્રમે થયા. તેમના સંબંધી કાંઈ વિશેષ લખી રાખેલું નથી, પણ માત્ર એટલું જ લખી રાખવામાં આવેલું છે કે “રાવ ખરહતજીના “વારા સુધી રાજ્યમાં વધારો થયો નથી, તેમ જ, ઘટાડો પણ થયો નથી.” ખરહતજીનો હુવર રણમલજી વધારે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ઈર ગઢ ઉપર તેણે બેઠક અણાવી હતી તે “રણમલની મોઝી” કહેવાય છે. તેની પાસે અગિયાર સરદારો હતા. તે રણમલ કહેવાતા હતા. તે સરદારો અને રણમલ સંબંધી ચમત્કારિક વાતો બનાવવાને બાટને ઠીક સાધન મળ્યું છે. “રાવ રણમલે “ઈર અને મેવાડ વચ્ચેનો ભાગર દેશ યાદવ વંશવાળા પાસેથી લઈ લીધો, “અને ત્યાંની રાજધાની ઝાઝક ગઢમાં કેટલીક વાર સુધી પોતાનું રહેઠાણ કર્યું.

પાંદરાહે વજીર ઉસ્મનનો ખિતાબ આપ્યો. એના દીકરા જફરખાન તથા રામચંદ્રખાન થયા. આ જફરખાનને સુલ્તુનખાનનો ખિતાબ મળ્યો હતો. મિરાતે સિદ્ધરી.

આ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે સુલ્તુનખાન એ તરફ કુળનો રખપૂત હતો, તેથી અમે એ વંશના રખપૂત સુલ્તાન એવું નામ જણાવ્યું છે. ર. ઉ.

“ત્યાંથી તે પાનોરે ગયો ને સોલંકી વંશના એક પટાવતને તેણે ભાગર
“આપ્યું. મુસલમાનોએ સોનગરા ચોહાણોના હાકારને હાંકી મૂક્યો એટલે
“તે ઝાસારથી ઈડર આવ્યો, તેને પણ રજુમલ્લે રાખ્યો, અને તેને ભેરા-
“મીરનો પટો કરી આપ્યો. આ ચોહાણ વંશના રાવના વંશવાળાઓ સાથે
“પરણુતા હતા, પણ પછી તેઓ બીલની દીકરિયો સાથે પરણવા લાગ્યા
“તેથી વટલાર્ધને બૂદ પડી ગયા.”

ફેરિસ્તા કહે છે કે, “૯૦ સ. ૧૩૯૭ માં ઈડરના રાવે રીતિ પ્રમાણે
“ખંડણી આપવાની ના પાડી, એટલે તે ભેરાવરીથી લેવાને મુઝફ્ફરખાને તેના
“ઉપર ચડાઈ કરી. કેટલીક ન્હાની ન્હાની લડાઈઓ થઈ તેમાં મુઝફ્ફરખાન
“જિત પામતો ગયો અને ઈડર સદરની લગભગ આવીને તેને ઘેરા લીધો.
“તે ઘણી વાંખી મુક્ત સુધી રહ્યો તેથી કિસ્લેદાર ખોરાકને માટે એટલા બધા
“હેરાન થયા કે પછી તેમણે બિલાહાં અને કૂતરાં ખાવા માંડ્યાં એમ કહેવાય
“છે. પછી એવટ રાવે પોતાના કુંવરને મુઝફ્ફરખાન પાસે મોકલ્યો. તે તેને
“પગે લાગ્યો અને પોતાના લેઢિના શ્વ ઉગારવાની પ્રાર્થના કરી. પણ સોનુ-
“રખું, અને ઝવેરાત આપવાની સરત કરી ત્યારે તેણે તેની પ્રાર્થના સ્વીકારી.”

ખાનદેશમાં સુલતાનપુર અને નંદુરખાર પરગણાં છે, તે બધાની પાડ-
વાને અદીલખાન^૧ પ્રયાત્ન કરતો હતો; તેના ઉપર-છેક સિદ્દરાજના સમયનો
ગૂજરાતના રાજાઓનો દાવો સ્થાપવાના કામમાં મુઝફ્ફરખાન હવે લાગ્યો.
તે પોતાની રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો ત્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે
પશ્ચિમના પટણુ પરગણામાંના બેહેરંદના (જહરંદ) રાવે મુસલમાની સત્તા
માન્ય રાખી નથી, તે ઉપરથી તરત જ તેણે તે રાવના ઉપર ચડાઈ કરીને
ખંડણી લીધી અને ત્યાંથી સોમનાથ ઉપર ગયો; ત્યાં તેણે હિન્દુ દેવાલયોને
વળી પાછાં તોડી પાડી ત્યાં આગળ મસ્જીદો બનાવી^૨ (ઇ. સ. ૧૩૯૪). ત્યાર
પછી તે મંડલ ગઢ (ચિતોડ) ઉપર ગયો ને તે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.

૧ આદિલખાન એ મલેક રાજા કહેવાતો હતો તે પુરહાનપુરના સુલ્તાનનો દાદો
યાવ. તેણે બડ મર્યાદા ધારેલો કિલ્લો કળે કર્યાનું જણી મુઝફ્ફર તેની ઉપર ચડ્યો.
તેની સામા માણસો મોકલી સલાહ કરી, એકબીજાને સોલંક મોકલી, બંને મિત્ર થયા.
મલેક રાજા ખલીફા ફઝલની ઓલાદનો હતો તે વાત મુઝફ્ફર જાણતો હતો. ૨. ઉ.

૨ અહીં રહ્યો એટલામાં તે લૂંટફાટ કરવામાં લાઈ જાણી નહિ ગયો. બાર લાહ-
ણોની સી, દીકરિયોને અને પુત્રોને કેદી બનાવી લઈ ગયો. બંદરે આવેલાં વ્હાળોને
પણ લઈ લીધાં અબાસપાઠણમાં પોતાનું યાજુ બેસારતો ગયો. ૨. ઉ.

ત્યાથી અજમેરમા જ્યારત કરવાને ગયો અને જલવાડને રસ્તે પાછા આવતા ત્યાના દેવાલય તોડી પાડ્યા અને ત્યાથી ખડણી લીધી ૧

ઈ. સ. ૧૩૮૮ માં ઈરના રાવ રણમત ઉપર તેણે ફરીને ચડાઈ કરી અને પ્રથમની પેઠે તેણે જ્યારે ખડણી આપી ત્યારે તેને જવા દીધો તૈમુરનો બપોર હુમલો આ સમયે થયો હતો, તેથી દિલ્હીના દરબારમાં ધણી અવ્યવસ્થા થઈ પડી હતી અને ગાદીનો કબજો લેવાને ધણા પ્રતિસ્પર્ધિયો લડી મરતા હતા મુઝફ્ફરખાન અને તેના દીકરાએ પણ રાજગાદી ઉપર પોતાનો હક્ક જતાવવાનું ખંડાનું ધણું હતું, પણ તેઓ હદ ખંડાર ધમ્મા ન હતા અને મુઝફ્ફરખાન તો ગૂજરાતનો ખરેખરો રાજા હતો, એટલે ત્યાનું રાજપદ ધારણ કરવાથી સંતુષ્ટ થયો હતો તે વેળાએ તે પોતાને બાદશાહ હહેવડાવવા લાગ્યો અને મુઝફ્ફર શાહ પદ ધારણ કરતું, પોતાના નામના શિક્ષા પાઠ્યા અને ખુતબો પઢાવ્યો ૨

ઈ. સ. ૧૪૦૧ માં ઈરમાંથી ખડણી વસુલ કરવા સાર મુઝફ્ફર શાહે ફરીને ચડાઈ કરી; ત્યારે રાવ રણમતજી સત્રુને માટે પોતાની રાજધાની મુઝીને વીસનનગર જતો રહ્યો એક હિન્દુ રાજા સીવમા રહેતો હતો, તેની ઉપર મુઝફ્ફર શાહે ખીજે વર્ષે એમનાથ આગળ જિત મેળવી લડાઈ થયા પછી તે જગ્યા પોતાને સ્વાધીન થઈ, અને ત્યાના કેટલાક કિલ્લેદાર અને રાજાને ઠાર કર્યા

મુઝફ્ફર શાહે પોતાનું છે તુ પરાક્રમ માળવા ઉપર હતો કરવામા દાખલ્યુ ત્યાના પાદશાહ હુસંગની સાથે ધાર આગળ તેણે લડાઈ કરી તેમા તેને હરાવીને કેદ કરી લીધો તે ઈ. સ. ૧૪૧૧ ના બુલ્લાઈ મહિનાની તારીખ ૨૭ મીએ મરણ પામ્યો ૩

૧ આપા અથવા રાવદુર્ગએ ઘેરાનો સારો બચાવ કર્યો મુસલમાનો મળીને ગોઠવણમા ફાળ્યા નહિ અને પથારનો વસ્તુલ વરસાવી ચાલ્યા, ત્યાર પછી દુરગ ખોદાવી શહેરમા મરણ આવી તેથી પ્રબનો ઘણું વળી ગયો ત્યારે આપાએ નમ્રુ આખું અને સલાહ કરી ૨

૨ આ પછી ઈ. સ. ૧૩૮૬ માં તેણે સુલ્તાનત પદ ધારણ કરીને મુઝફ્ફર શાહે પોતાના નામનો ચિહ્નો પાડ્યો તથા ખુતબો પઢાવવા માગ્યો એટલે જુમ્માને દિવસે ૩ હવે દિવસે નિમાઝ પડવાને બધે ત્યારે મિંજર ઉપર ચડીને ખુદાની બદશી કરી તથા નખી(મદમદ)ના વખાણ કરે છે, ત્યાર પછી એક પગવિશુ નીચે ઘટરીને ને. સુલ્તાન દોષ તેનું નામ રાખે તેની દુવા માગે છે ૨ ઉ

૩ હી. સ. ૮૧૩ તા. ૧૪ રમઝાન(ઈ. સ. ૧૪૧૦) માં સુલ્તાન અહમદ નાસરૂદીન અબુલફત અહમદ શાહ પદ ધારણ કરીને ચાલ્યો તોના બધાનું નામ

સુઝર શાહની પછી તેનો પૌત્ર અહમદખાન ગાદીએ બેઠો; પણ ફિરોઝખાન કરીને તેનો એક પિત્રાર્થ હતો તે રાજ્ય ઉપર પોતાનો હક્ક ધરાવીને ભરૂચમાં પોતાને બાદશાહ ફહેરાવવા લાગ્યો અને સાત આઠ હજાર માણસ સહિત નર્મદા ઉપર ડાવણી નાંખીને પડ્યો. હાલ તરત જ આ બંદ તો સહેલાઈથી બેસી ગયું; અને સાતમીના કિનારા ઉપર યસાવલ (આસાવલ) ગામની હવા અને જગ્યા બહુ મન વરધાયી તેણે ત્યાં એક નવા શહરની સ્થાપના કરી પોતાના રાજ્યને પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. આસાવલ એ નવા શહરનું એક પક્કું થયું અને ત્યાર પછી તે શહર ગૂજરાતના બાદશાહોનું રાજધાની નગર થયું. તેનું નામ તેના સ્થાપનારના નામ ઉપરથી (અહમદાબાદ) અમદાવાદ^૧ પડ્યું (ઈ. સ. ૧૪૧૨)

અમદાવાદ વરધાની આખર સાલમાં ફિરોઝખાને ગાદી ઉપર પોતાનો દાવો કરીને મોઝાસા આગળ કેટલીક ફોજ એકઠી કરીને બંદ મચાવ્યું. ઈરને રાણો રજુમલ પોતાના પાંચ છ હજાર અશ્વાર અને બીજા પાવડળ સહિત તેને મળી ગયો. અહમદ શાહ આવી ખોંચ્યો, એટલે ફિરોઝખાન અને રાવ મોઝાસે ધાણું મૂકીને ત્યાંથી દશ માર્ગ ઉપર રંગપુર છે ત્યાં જતા રહ્યા. અહમદ શાહે તેમની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો અને કિલા ઉપર ચડી ઉતરીને તે શહર લીધું, એટલે બંને જણને ડુંગરામાં ન્હાથી પેસવાની અગત્ય પડી. ફહે છે કે ત્યાર પછી રાવ રજુમલ અને ફિરોઝખાનને અણખનાવ મવાથી રાવે પોતાના સોળતીના હાથી, ઘોડા અને બીજા સરસામાન લઈને અહમદ શાહની કૃપા સંપાદન કરી લેવાને તેને આપ્યો.

માળવના સુલ્તાન હુસૈને અહમદ શાહના સામાવણિયાઓને આશ્રય આપ્યો હતો તેની સાથે લડાઈ મચાવવાના કામમાં પડ્યો તેમાં શાહનો જય થયો અને તેના રાજ્ય વિખરાર્થ ગયા. તે માંહેલો એક ગિરનારમાં સોરઠના રાહનો આશ્રય લઈને રહ્યો, તે ઉપરથી અહમદ શાહનું લક્ષ તેની ભણી બેસાયું.

સોરઠ દેશ હિન્દુઓનો મૂળથી માનીતો છે; તે તેમને મન આ પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ છે. તે સ્વચ્છ નદીઓની ભૂમિ છે ત્યાં ઉત્તમ જાતિના ઘોડા નિવળે છે

સાતારખાન હજુ તેને ત્યાં તે હી સ ૭૯૩(સ. ૧૩૮૦)ના જન્મે. હતા. માંહે બેઠો હાલે તેનું વય ૩૧ વર્ષનું હતું

૧. કહે સોલહીની ઠાણીવતીને સ્થાને આ શહર વસેલું જણાય છે. હી. ૫. ૮૧૫-ની સમાધિમા.

૨. ઉ.

આ સમયથી આર રાવડ અગાઉ આગળથી રૂમી નામના મવાસિયે એસાવલ (આસાવલ) નગરનું કબજ કર્યું છે.

૨. ઉ.

અને ત્યાંની સ્ત્રિયો મુદર છે. વળી વિશેષમાં તે પવિત્ર ક્ષેત્ર છે. જૈન લોકોના આદિનાથ અરિષ્ટ મુનિનો આશ્રમ તેમાં છે. હિન્દુઓના મહાદેવ અને શ્રી-કૃષ્ણનું રહેઠાણ પણ ત્યાં છે. તીર્થંકરને માનનારા જૈન લોકો યાત્રા કરવા સાર પોતાનું મન ગિરનાર અને શંત્રુંજયના પવિત્ર પર્વતો બાણી દોડાવે છે; વિષ્ણુને સેવક ગોપીચંદનનું તિલક કપાળે કરતી વેળાએ નિત્ય સવારમાં સોરઠ વિષેના વિચાર કરે છે; શિવનો ભક્ત જયવંત શંકરના ગુણાનુવાદ સંખનાદથી કરે છે,^૧ તેમ જ રજપૂત અને ચારણ રા' ખેંગારનાં પરાક્રમનાં વખાણ કરે છે, અથવા રાણિક દેવીના માઠા ભાખનો ગોક કરે છે, અથવા તેા સાંજની વેળાએ ગામના એક ઝાડ નીચે બેસીને દુકા ગગડવતાં કોઈ ભટકતો પર-દેશી બીજા દેશની વાતો કરે છે ત્યારે તે નીચે લખેલી કવિતા ગાય છે:—

શ્લોક—સૌરાષ્ટ્રે પંચ રત્નાનિ, નદી, નારી, તુરંગમઃ,
 ચતુર્થ સોમનાથમ્, પંચમં હરિદર્શનમ્ ॥
 પંચ રત્ન સોરઠ વિષે, અથ, નદી ને નાર,
 સોમનાથ ચોથા વસે, વળી હરિનો ઠાર.

સુસહમાન પણ સોરઠનાં વખાણ કરવાને થોડા આતુર નથી. મિરાતે સિકંદરીમાં લખે છે, કે “માળવા, ખાનદેશ, અને ગૂજરાત ને અતિ ફળદ્રુપ “છે તેમાં ^૧જેને મુખ્ય વાત નિપજે છે તે સર્વ એકદમ એક ઠેકાણે દષ્ટિએ “પડે એવા હેતુથી આ દેશ પસંદ કરવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. “વળી એ પ્રાંતોની ધરતીમાંથી થતા લાભ એ દેશની ધરતીમાંથી થાય છે “એટલું જ નહિ પણ તે સાથે એ દેશમાં બંદરો છે તેથી સાંતાં વ્યાપારિયો “દ્રવ્ય મેળવે છે અને માંહેલા પ્રાંતોમાં મોજશોખને સાર વસ્તુઓ પૂરી “પાડવામાં આવે છે, એવા લાભ આપવાનું અભિમાન ઉપરના ત્રણે દેશોથી “કરી શકાવાનું નથી.”

૧ સોરઠના કિનારા ઉપર વેણવળનું બંદર છે, તેને હિન્દુઓ “શેકનું સ્થાન” કરીને રહે છે, કેમકે ઈંદી કૃષ્ણ અને તેના સોખતી ચાંદવેના મરણ ઉપર રૂકમણી અને આંદવેની સ્ત્રિયો પોતાના બાણીની સાથે બળી મોઈ છે. વેણવળની પાસે એક કુંડ છે તે કૃષ્ણની માનીતી ગોપિધોના નામ ઉપરથી “ગોપિધોનો કુંડ” કરીને રહેવાય છે, તેની તર ઘોળા છે અને તે ગોપીચંદન રહેવાય છે, તેના ઉપચાર વૈષ્ણવો કરે છે તેમાં મુખ્યત્વે કરીને રામાનંદી સાથે તેનાં તિલક પોતાને કપાળે કરે છે

શિવના દેશમાં ને સંખ રાજવામાં આવે છે તે દ્વારમાંની પાસે સોરઠના કિનારા ઉપરથી મળી આવે છે. ૨. ઉ.

હરિવંશના એટલે ગિરનારના^૧ યાદવ કુળના રાજાઓના ઇતિહાસ સંબંધી અમારી પાસે કશું સાધન નથી, એ શેઠાચીય છે. અમે તેમની રાજ-ધાનીનું વર્ણન કરી ગયા છિયે. અમે રા' ખેંગારની વાત લખી ગયા છિયે; જોદ્ધિલ અને ખીખ, રા'હના પટાવત તરીકે સોરઠમાં પેઠા હતા અને સાર પછી તેઓના ત્યાં ન્હાના ન્હાના વિભાગ થઈ ગયેલા આપણા જોવામાં આવ્યા છે. હવે તો માત્ર, મુસલમાનોએ જિત કરી લેવાને લાંબા પ્રયત્નો કર્યા અને તેમાં તેઓ જય પામ્યા તે તથા ચૂડાસમાવાળાએ કેવળ પોતાના માસને વાસ્તે પોતાના અસલના ખેંગાર વંશના હક્કથી રાજ્ય ઉપર દાવો ઉઠાવ્યો અને પછી સર્વ પતી ગયું અને સોરઠમાં એકત્ર થયેલાઓનો (મુસલમાનોનો) વાવટો ફરકવા લાગ્યો એટલું લખવાનું રહ્યું છે.

મુસલમાની ઇતિહાસકર્તા કહે છે: “અહમદ શાહને ગિરનારનો ડુંગરી “કિલ્લો જોવાની ઘણી જિજ્ઞાસા થઈ હતી. તે ઉપરથી ખંડખોરાની પાછળ “તેણે તે દિશામાં દોડ કરી; અને કાંઈ પણ રાજ્યે મુસલમાની રાજ્યનું “ધુંસડું ધારણ કરવાને પોતાની ડોક નીચી નમાવી ન હતી, તેથી શેર ભસીકને “સોરઠના રાજ્યે પોતાના રક્ષણ નીચે રાખ્યો માટે તેના દેશ ઉપર ચડાઈ “કરવાનો સારો સળખ મળ્યો. ડુંગરાઓની પાસે તે આવી પહોંચ્યો એટલે “હિન્દુ રાજ તેની સામે ગયો, પણ મુસલમાનોના લડાઈ સમયના પ્રહારને “તેને અનુભવ થયેલો ન હતો તેથી તે હાર્યો અને ગિરનારનો કિલ્લો લવણું “જે ઠંઠૂનાગઢ કહેવાય ■ ત્યાં સંતાઈ પેઠો ત્યાં સુધી તેનો જડો લીધો. “થોડી વાર પછી રાજ્યે પ્રતિવર્ષ ખંડણી આપવાનું કમ્બલ કર્યું અને “પાદશાહના મુખ આગળ મેહોડી બેઠ ધરી. રાજ્યે કમ્બલ કરેલી રકમ “ઉધરાવી લેવાને અહમદ શાહ પોતાના કારભારિયોને મૂકી, અમદાવાદ પાછો “ગયો; રસ્તે જતાં તેણે સિદ્ધપુરનાં દેવાલયોનો નાશ કર્યો, ત્યાંથી તેને “મૂલ્યવાન જવાહીર અને ખીજીં મળ્યાં.”

૧ દેવુલ એશિયાટિક સોસાયટી(લંબર્થ પ્રાન્સ)ના ટાન્કાકસના ખેલો બાગમાં, રા' ખેંગારના ગિરનાર ઉપરના મહેલના દરવાજા ઉપરના લેખની વક્તીનો એક ભાગ છે. તેમાં નવઘણ, ખેંગાર, અને મંડલિકના નામ છે તથા સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ વિષે લખ્યું છે કે, “પૃથ્વીથી મળતી ચોખ્ખી મઝાહના લોગના પ્રવાહથી એની આંખો ભીંજીલી “અને ખુમારીભરેલી રહેતી; તેની પ્રીતિના મહિમાથી શત્રુ અન્નઈ જતા હતા, અને “જે રાજ્યો તેને પાદવદન કરતા તેઓના ચક્રચકિત મુકુટ અધિયોમાંથી ઉત્પત્ત યતા “જળ વડે જેતુ પ્રાદ્યક્ષાલન થતુ હતું” જેદકાક વાત એ છે કે આ લેખ ઉપર તારીખ નથી.

અહંમદ શાહે વિશેષ બળિયા હિન્દુ રાજાઓ સામે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો તે સાથે ગૂજરાતમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે ધણીએક ઠાકોરો ધણી અથવા થોડી ધરતીના ધણી હતા તેમની ત્યાગે પણ તેણે ચલ કરવા માંડ્યો. તે માંહેલા કેટલાક તો જંગલ અને પર્વતના પ્રવેશ થઈ શકે નહિ એવા સ્વાભાવિક કિસ્સાઓથી રક્ષાયલા હતા, તેમની ઉપર બહુ સંકટથી ખંડણી બેસારી. પણ ધણું સરકર આજ્યું હોય ત્યારે તેમને ખંડણી આપવી પડે, તે વિના મૂળ-માંથી જ તેઓએ ખંડણી આપવી બંધ કરી. બીજા કેટલાકનાં રૂઢેઠાણુ ખરાબર રક્ષણુ થઈ શકે એવી જગ્યાએ હતાં નહિ તેથી તેઓને તેમની ધરતી-માંથી હાંકી ફેંકાયા, પણ તેઓએ ખુદારવટે નીકળીને ઉપરાયાપરી હુમલા કરવા માંડ્યા, તેથી ગર્વિષ્ટ ખાદસાહને આખરે તેઓનું સમાધાન કરવાની જરૂર પડી અને તે લોકોએ પણ પોતાના વંશપરંપરાના ગ્રાસમાંથી ખંડણી આપવાનું કબૂલ કરીને તેની સત્તા માન્ય રાખી. કેટલાક હતા તેમને સમ-જાતીને અથવા બળાત્કાર દરીને તેમના પૂર્વજોના ધર્મ બદલીને સુસલમાની ધર્મ કબૂલ કરાવ્યો; તેમના ઉપર સારી નજર રહી અને તેઓ સુસલમાની જમિનદાર થયા. તથાપિ તેમનાથી એ કામ સંપૂર્ણ કરી શકાયું નથી; એ તો સિસિફસના જેવા પ્રયત્ન કરવા જેવું હતું; ઠાકોરો અને રાવના ઉપર રાજ-ભક્તિની સત્તા ઓછી બેઠી હતી તેમ જ જમિનદારો ઉપર પણ ઓછી બેઠી હતી, અને ઉદ્ધત સુસલમાનોને ઘણો મર્વ છતાં પણ ગૂજરાતમાં સલાહ-શાન્તિ અને એકતપણું સ્થાપવાનું કામ લાંબા બિબ્બકાળ ઉપર ચનારા, તેમના કરતાં વિશેષ ડાહ્યા, અને વિશેષ દયાવંત હાથથી થવાનું બાકી રહી ગયું.

મિરાતે અહંમદનો કત્તો ફેરવે છે: “અસાઉદ્દીનના વારામાં સુસલ-માની ધર્મ પશ્ચિમમાં નેહરવલ પટ્ટણુથી તે પૂર્વમાં ભડોચ સુધીના પ્રદેશમાં “દાખલ થયો હતો, એ વાત ખરી; પણ હજી લગણુ ધણી જગ્યાએ પાખંડી “ધર્મ ચાલતો હતો, ત્યાં ગૂજરાતના પાદશાહોના પ્રયત્નથી રૂઢેતાં રૂઢેતાં “ઓખવટ અને સુધારો થવા લાગ્યો; અને શાહ અહંમદની મેનંતથી કેટલેક “ઠેકાણે ધર્મનું અજવાળું થયું.”

૧ Sisyphus નરકમાં પડેલો હતો તેને એક ચમકારક ખચર હુમરની ટોચ ઉપર ખોચાડવાની સિદ્ધા કરવામાં આવી હતી. તે પ્રયાણે તે પથર ઉપર લઈ જઈને મૂકે કે તેમાં એવો ચમકાર હતો કે પાછો નીચે જતી પડે, એટલે તેને ખાલી ચડતર કરવી પડતી હતી ને તેનો બધો જીવ વ્યર્થ જતો હતો. ૨. ઉ.

ઈં સં ૧૪૧૪ ના વર્ષમાં તાબુલ-મુલકનો ઇલકાબ આપીને બાદશાહે પોતાના એક કારભારીને ગૂજરાતમાં મુસલમાની સત્તા સ્થાપવાનું અને મૂર્તિ-પૂજકોનાં દેવળ તોડી પાડવાનું કામ સોંપ્યું. તે કામ તેણે એવી હોંશિયારીથી બજાવ્યું કે ફેરિશ્તાના માનવા પ્રમાણે આખા રાજ્યમાં મેવાસ અને માસનું નામ સંભળાતું બધું થયું.

રાજ્યના ફેરફાર સંબંધી અમે જે ઉપર પ્રમાણે લખવાને પ્રયત્ન કર્યો છે તે સંબંધી બાટલોઢા બોલ્યા વિના રહ્યા હોય એમ ધરાય નહિ, અને તેઓએ તેમ કર્યું પણ નથી, અને અગર જો તેમના સદાના સ્વભાવ પ્રમાણે તેઓએ ધર્મ અથવા રાજપ્રકરણના કરતા સત્કારી બાબતને મુખ્ય ગણી છે તોય પણ તેઓએ અહંમદ શાહની નીચે લખેલી વાતમાં એવા સમયનું વર્ણન આપ્યું છે અને કદાપિ તે ઇતિહાસમાં જોઈએ તે પ્રમાણે બારીક વિસ્તારવાળું નથી, તો પણ એટલા બધા દમવાળું છે કે તે આ ઠેકાણે પડતું મકામ એવું છે જ નહિ.

અહંમદ શાહનો વિવાહ સંબંધી આજ્ઞા

આ નીચેની લાટની વાત ઉપરથી જણાય છે કે, બ્યારે બાદશાહે વાઘેલાઓનું રાજ્ય લીધું, ત્યારે તે વચના વરસોજી તથા જેતોજી નામે એ લાઘ્યો બહારવટે નીકળ્યા. અજુહિસવાક પાટણની પાસે થઈ પરગણાનાં

૧ કર્નન વાહર રહે છે - “બહાર=બારણે અને વાહર=રસ્તો, જે ગામ બારણે નીકળીને રસ્તો પડે તે બહારવટિયા રાજપૂત અથવા શાસિયા પોતાની રૈયતને અને “આક્રિતોને પોતાનું મામ ઇકાવે છે એટલે તે કલબક થઈ પડે છે. ત્યાર પછી શાસિયા પોતાના બખાતોને લઈને પોતાનું વફાણ માથ એવી જગ્યાએ જઈને રહે છે અને “કાર્ઠના સપાટામાં આવી બસ નહિ એવી રીતે ત્યા રહીને લટકાટ કરવાનું કામ ચલાવે છે તેઓને દેશની આહિતબારી સારી હોય છે અને મત્તેક કુટુંબના માણસોને એ “પ્રમાણે પોતાના તુકસાનનો બદલો વાળી લેવાનું સામાન્ય સાધન છે તેથી, બહારવટિયાના ચતુરતા ભેગો જેઓનો સ્વાર્થ હોતો નથી તેઓનાથી ધાસ્તી રાખવાનું તેને “રહેલું નથી. તેટલા મઠિ લેતો નાથ ચતા સુધી બજવા તેના કુટુંબના મુખ્ય માણસને “નિકાલ કરવાની અગત્ય પડતા સુધી પણ તુકસાન કરવાને સક્તિમાન પાય છે દેશમાં “બહાના બહાના ડિલ્હીઓ હોય છે તેમાં બસઈ પેસવાનું મળે અને તેઓને શિક્ષા “કરનારાઓ પાસે તેઓનું પૂરું સાધન હોઈ નથી કદાપિ હોય તે તેઓને કપડોજી “કરવાની કુરાળવા હોતી નથી તેથી પોતાના ચતુરતા કાઢી ચાલે નહિ એમ બહારવટિયા “પોતાનું રહેઠાણ પકડી બેસે છે અને આ પ્રમાણે તેને સાધન મળે છે તેથી તેને પણ “લટકાટ કરવાને ફાવે છે, પણ જો એમ હોય નહિ તો બસ પણ ફાવે નહિ.”

ઈંદરના હુમરી પ્રદેશમાં, અને ગૂજરાતની ઈરાન કાણુમાં આવા બહારવટિયાને

લીલડીગઢ અને સરધાર ફરીને બે ગામ છે ત્યાં તેઓ કુટુંબ સહિત જાના રહ્યા, તેમાં વરસાજનું કુટુંબ લીલડીમાં રહ્યું, તેથી તેના વંશજ બિલડિયા ફહેવાય છે, અને જોતાજનું સરધારમાં રહ્યું તેથી તેના વંશજા સરધારા વાઘેલા ફહેવાય છે. તેઓ કુટુંબ છોડીને સુમારે ૧૫૦ અધારો સહિત અમદાવાદ મુખી ઉપદ્રવ કરના હતા. કાઈ કાઈ વાર રાત્રે અને કાઈ વાર દાહાડે તેઓ અમદાવાદનાં ગામ ભૂંટતા હતા; તથા કાઈ વાર જાન ઝાલી જતા હતા. તેઓને ઝાલવાને સુલતાન અહમદ પાદશાહ ઘણી ઘણી મુક્તિઓ કરતો પણ તેનું કાંઈ આશુ નહિ. છેવટે તેમની ખર્ચા ખૂરી પડવાથી તેઓને ધણું સંકટ મોસવું પડ્યું, અને રૂહેતાં રૂહેતાં તેમના અધારો બહુ ઓછા થઈ ગયા. સાંતજ ગામની પાસે, અમદાવાદ અને ફરીના રસ્તાની વચ્ચે તાસમધ ફરીને ગામ છે તેના તલાવ ઉપર, એક રાત્રિયે બંને ભાઈ આવ્યા. તેવામાં તે ગામનો એક રજપૂત ભંડારી અખો ફરીને પરાડિયે ખાતરનું ગાડું ભરીને પોતાના ખેતરમાં હાંપી જતો હતો; તેને આવતો જોઈને વાઘેલાનો એક માણસ સંતાઈ ગયો. તે અખાનો ખેડુત ગાડું હાંકતો હતો તેના જોવામાં આવ્યો એટલે તે બોલ્યો: “ભાઈ! તલાવ ઉપર બહારવટિયા આવ્યા હોય “એમ લાગે છે મારે આપણે બેઠલા બેઠલા જતા રહિયે તો બહુ સાફ.” અખો બોલ્યો: “તારે ડરનું નહિ, તેમનામાં મારા જેવો કાઈ રજપૂત “નથી, જે હોય તો ત્રીજો દાહાડે મારા પાછો વાળ્યો હોય” વાઘેલાના માણસે આ વાત સાંભળી અને તે પોતાના ઠંકિરોને જઈને કહી. તેઓએ રજપૂતને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. અખો ભંડારી તેમની પાસે આવ્યો એટલે તેમને પૂછ્યું: “ભાઈ! તમે શું કહેતા હતા?” અખાએ મનમાં વિચાર કર્યો:—“મેં સહજ મરફરીમાં કહ્યું હતું પણ હવે આપણે ફરી જવું નથી.” તે બોલ્યો: “હા ઠંકિર! જે તમારામાં મારા જેવો રજપૂત હોય તો તણ “દિવસમાં મારા પાછો વાળી આવે.” આજું સાંભળીને બંને ભાઈઓએ કહ્યું: “એક હજાર રૂપિયાનો ઘોડો તમને ચડવાને આપિયે અને બીજું તમે જે ફહેશો “તે આપીશું.” એમ કહીને તેને પોતાની સાથે અમદાવાદ લઈ ચાલ્યા.

“વજ્ર છે” એમ ફહે છે. તેના દાખલા આજન ઉપર ઘણા લખવામાં આવે. બહારવટિયાના જેવાં કામ કર્યા વિષેનું સામ્યુઅલના બીબા ભાગના ચોદમા પ્રકરણમાં લખેલું છે— “એટલા મારે આજરોલમે જોબને બોલાવા તેડું મોકલ્યું કે તેને રાત્ર પાસે મોકલવામાં આવે. પણ તે તેની પાસે આવ્યો નહિ. ફરીને બીજી વાર વેડાવ્યો તો પણ આવ્યો નહિ ત્યારે તેણે પોતાના માણસોને કહ્યું કે મારા ખેતરની પાસે જોબનું ખેતર છે તેમાં જવ વાવેલા ■ ત્યાં જાઓ અને તે સળવાવી મૂકો. આજસેજમના માણસોએ “જઈને ખેતર સળવાવી મૂક્યું.”

હુરમ અથવા પાદશાહની બેગમ અને મુસલમાન સરદારોની બેગમે પાંચસે રથ તથા બીજા માણસ લઈને દર શુક્રવારે સરખેજની પાસે મકર-બાને રાજે જતાં હતાં. પણ ચાકર નફરો થોડે છેટે રહેતા હતા, અને બેગમે એકલી પીરની કબર પાસે જતી હતી. અખા હંકારિયે પેલા બે ભાઈઓને કહ્યું:—“તમે આ બેગમોને ઝાલી લેશો નહિ ત્યાં સુધી તમારો ‘ગ્રાસ પાછો વળવાનો નથી.’” બ્યારે ચોરતો મકરબા(મુકબરા)માં ગઈ ત્યારે રજપૂત અશ્વારોએ તેમને ચોમેર ઘેરી લીધી. હુરમાએ પૂછ્યું:—“તમે ‘કાણુ છો?’” તેઓ બોલ્યા:—“અમે વરસો અને જેતો છિયે. અમારો ગ્રાસ ‘ગયો’ છે તેથી અમે હવે મરવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને અમે તમારા રથ ‘હાંકી જઈશું.’” તે સાંભળીને હુરમ બોલી: “જો તમે મારી લાજ લેશો તો ‘મારે મરવું પડશે. હું હવણું શહરમાં જઈને તમારો ગ્રાસ તમને તરત જ ‘પાછો અપાવીશ.’” આ વિષેના તેણે ખરેખરા સોગન ખાધા, એટલે તેઓ જતા રહ્યા. એટલામાં બેગમની સાથે માણસો હતા તેમના જોવામાં વાઘેલા આવ્યા એટલે લડવાને સામા થયા, પણ તે રજપૂતોને પંજવવાની બેગમે ના કહી, તેથી તેઓએ તેની આજ્ઞા માની. હુરમ શહરમાં ગઈ અને રાત્રે દીવા રાણુગારવાની ના કહી ને એક પામતી બેઠી, પાદશાહને આ વાતની જાણ થઈ, એટલે તે તેની પાસે આવ્યો, અને ફેરવા લાગ્યો: “એવું તે શું થયું છે?” તેણિયે બધી વાત માંડીને કહી અને બોલી:—“મેં સોગન ખાધા. ‘છે મટ્ટે તમે બને ભાઈઓને બોલાવીને તેમનો ગ્રાસ તેમને પાછો આપો, ‘જો તેઓ મારો રથ હાંકી ગયા હોત તો પછી પાદશાહની શી શોભા રહેત?”

પાદશાહે બંને ભાઈઓને આદરમાન સહિત અમલવાદમાં તેડાવીને શિરપાવ આપવાનું વચન આપ્યું. હુરમે તેમને પાલડીની પાસે ઘાડીકૂવો છે ત્યાં આગળ રહેવાનું કહી રાખ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે સવારમાં હું તમારી પાસે બાંહધર મોકલીશ. તે પ્રમાણે તેઓ ત્યાં રહ્યા હતા, અને સવારમાં પાદશાહે પોતાના બે કારભારી માણેકચંદ અને મોતીચંદને તેમની પાસે મોકલ્યા. તેઓ ત્યાં ગયા અને એક માળીને કહીને વરસાજને અને જેતાજને પાસે બોલાવ્યા. વાઘેલા બોલ્યા: “અમને ઝાલીને કેદમાં નાંખશે ‘નહિ તેની ખાતરી કેમ થાય?” કારભારિયો બોલ્યા: “એ વિષેના અમે ‘જમાન થઈયે છિયે.” એમ કહીને સોગન ખાઈને તેઓને શહરમાં તેડી લાવ્યા. દરવાજે આવ્યા ત્યારે સંધ્યાકાળ પડવા આવી હતી તેવામાં રસ્તાની એક ખાલુએ એક સ્ત્રીને લાજ વિનાની રીતે બેઠેલી જોઈ એટલે વાઘેલાઓએ પૂછ્યું: “આ કેઈ નાતની હતો. ત્યારે કારભારિયો બોલ્યા: “સો વચ્ચા એ બ્રાહ્મણ

“કે વાણિયાની નાતની હતો.” પછી રજપૂતોએ તેમને પૂછ્યું: “તમે શી નાતના છો?” ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યું: “અમે વાણિયા છીએ.” પછી વરસાએ જોતાને કહ્યું: “ભાઈ! જેવી બાવડિયો આવે ધોળે દિવસે ઉઘાડી એસે છે “તેના દીકરા આ કારભારિયો છે, તેથી જો પાદશાહ આપણને કેદખાનામાં નાંખે “તો પછી તેમને શી શરમ રહી? અથવા પાદશાહના ઉપર તેમનું શું ચાલી “સકશે? માટે આપણે તો અહિંથી પાછા જવું જોઈએ.” પછી તેઓએ કાર-ભારિયોને કહ્યું: “અમે તમારી બાંહેધરી ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકતા નથી.” એમ કહીને તેઓ પાછા વળી ઘોડીકૂવે ગયા. કારભારિયોએ જે બન્યું હતું તે જઈને પાદશાહને કહ્યું. ત્યારે પાદશાહે વિશ્વાસ નહિ આણવાનું તેમનું કારણ પૂછાવ્યું. તેઓએ કહ્યું કે પાછી બાંહેધરી વિના અમે આવનાર નથી. પછી પાદશાહે બાંહેધરીને સાર અમીરાને મોકલ્યા, એટલે રજપૂત અશ્વારો સહર બણી આવ્યા. તે વળાએ સાંજ પડવા આવી હતી અને રસ્તો સાંકડો હતો. જેવા તેઓ ખૂણામાં વળ્યા કે એક પઠાણની ઓરત ધુરખેા નાંખીને ચાલતી હતી; તેણે અશ્વારોને દીઠા એટલે સંતોષ જવાને કાંકાં માર્યાં, પણ એવી કાંઈ જગ્યા જેવામાં આવી નહિ. ત્યારે તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, હું પઠાણની દીકરી છું ને કાંઈ માફ મ્હોં જૂવે તે ઠીક નહિ તેથી બીજો એક ઉપાય રહ્યો નહિ એટલે પાસે એક કૂવો હતો તેમાં પડી. તેના ધબકારો સાંભળીને ધણા લોકો એકઠા થઈ ગયા. ત્યારે તેને ખ્દાર કહાડી ત્યારે વરસાની ને જોતાની ખાતરી થઈ કે આવી સ્ત્રિયોના દીકરાની બાંહેધરી જોખમ વિનાની છે. પછી તેઓ પાદશાહની કચેરીમાં આવ્યા ત્યાં તેમનાં જૂનાં લૂગડાંને બદલે તેમને નવાં ખેરાબાં. જૂનાં લૂગડાંમાંથી ચૂર શેર લીખો કહાડી નાંખી—આનું સંકટ તે રજપૂતોએ જંગલમાં વેઠ્યું હતું.

બન્ને ભાણેયોએ વિચાર્યું કે પાદશાહ આપણી ઉપર રાજ થાય એમ કરવું. પછી પોતાની બ્હેન લાલાં કરીને હતી તે તેને બ્હેરે પરણાવી. પછી પાદશાહે તેમને પાંચસે ગામનું તેમનું ક્ષેત્ર પરજણું આપ્યું અને પૂછ્યું: “તમે શી રીતે બ્હેની લેશો?” વરસો અને જોતો બોલ્યા: “ચાલ પ્રમાણે “મ્હોટા ભાઈને વધારે ભાગ મળવો જોઈએ.” પાદશાહે પૂછ્યું “મ્હોટાને મ્હોટો ભાગ મળવો જોઈએ તેનું કારણ શું? તેનું ન્હાના ભાણે ઉત્તર આપ્યું કે, બળાતકાર એ જ એનું કારણ છે. અદમદ શાહ બોલ્યો કે તમે બન્નેએ સમાન દુઃખ વેઠ્યું છે માટે બરાબર ભાગે બ્હેની લેવું. આ ઉપરથી વરસાએ ક્ષેત્રને ૨૫૦ ગામ લીધાં. તેના વંચના પાટવી રાજ આજ લેખેદરે છે અને કુટાયા, પેદાપર અને પેદાઈકે છે, તેમના તાળામાં હાલ બારબાર ગામ

છે. બાકીનાં કાળી લોકો દબાવી પડ્યા છે. ન્હાના લાઠ જેતાને સાણંદનાં ૨૫૦ ગામ મળ્યાં. એ બેમાં ન્હાના મહેલોનો બેઠ એટલો રાખ્યો કે મહેલોને મીઠા પાટનો લાગ મળ્યો ને ન્હાનાને ખારા પાટનો લાગ મળ્યો. પણ જતે દહાડે ન્હાનાની ભોંયમાં સારા ઘડું પાકવા માંડ્યા ને મહેલોની ભોંયમાં મઠ સરખા પણ લાગ્યે જ પાકવા લાગ્યા.

આ બનાવ બન્યા પછી, બિહોલો સામંતસિંહ કરીને ૩૫૦ ગાયો-નો ઠકોર એક દિવસે પાદશાહના મહેલ નીચે ઘડીને જતો હતો. ઉઠાળાને દિવસ હતો તેથી તાપ ધણો પડતો હતો, તેથી તેણે પોતાના માથા ઉપર લૂગડું નાંખ્યું હતું. કેમકે તે વેળાએ છત્રિયો રાખવાનો ચાલ ન હતો ને માત્ર મહેલો સુસલમાન ઉમરાવ લોકોને આક્રતાબગિરિ વાપરવાની પરવાનગી હતી. આ સમયે વરસો ને જેતો મહેલના એક છત્રમાં બેઠેલા હતા. તેઓ મરહરીમાં બોલ્યા: “આ માથાદંકા કાણુ જાય છે?” સામંતસિંહે આહું સાંભળીને કહ્યું: “અમે માથાદંકા નહિ, જેની પહેલ કે દીકરી તુર્કને દીધી “હાય તે માથાદંકા ફેલાય.” આ સાંભળીને વરસાને ને જેતાને ધણો ક્રોધ ચડ્યો; અને ધારણું કે આપણે એની દીકરી તુર્કને અપાવીને આપણા જેવા કરિયે તો જ આપણે વરસો ને જેતો ખરા, નહિ તો આપણા જિવતરને ધિકાર છે. પછી સામંતસિંહ તો પોતાને ઉતારે ગયો. વાયેલા બાધયોએ લાગ મળ્યો, એટલે પાદશાહને કહ્યું: “બિહોલા ઠકોરે અમારું અપમાન કર્યું છે “ને એને ચૌદ વર્ષની દીકરી ધણી રૂપાળી છે, તેની સાથે આપના નેકા થાય “તો અમારે માથેથી ગાળ ઉતરે.” પાદશાહે તેમનું ફેલેવું માન્ય રાખ્યું અને પોતાના કેટલાક મોગલ અમીરોને કહી રાખ્યું: “જ્યારે સામંતસિંહ “કચેરીમાં આવે ત્યારે તેની દીકરી મારી બહેરે પરણાવાનું મારું કરવું.” તેઓ બોલ્યા: “બંદેનવાળ! એ સામંતસિંહ તો મેવાસનો રહેનાર છે; તેથી અમે “જે કહીશું તે તરત માનશે નહિ; અને એવી વાત અમારે મહેલેથી નીકળવી “ઘણી કઠિણ છે.” પાદશાહ બોલ્યો: “વાર ત્યારે એ આવે એટલે મને યાદ “દેવરાવળો, અને હું એને કહીશ.”

તે પછી એક દિવસ સામંતસિંહ કચેરીમાં આવ્યો. એટલે મોગલ “અધિકારીયોએ સુલ્તાનને યાદ દેવરાવ્યું તેથી તે બોલ્યો: “સામંતસિંહ! તમારે “શાં ફરજંદ છે?” ઠકોરે ઉત્તર આપ્યું: “બંદેનવાળ! મારે એક દીકરો છે ને એક દીકરી છે.” અહમદ શાહ બોલ્યો: “દીકરી કેટલા વર્ષની છે.” તે બોલ્યો: “તે સાત વર્ષની છે.” પાદશાહે પૂછ્યું: “રજપૂતો પોતાની દીક- “રિયો પરણાવવાને એટલી બધી વાર કેમ કરે છે?” ઠકોર બોલ્યો:—

“અમારે બે ત્રણ હજાર રૂપિયા દીકરી પરણાવતા ચાપ, અને એટલા એકઠા
 “કરી રાખવાનું કામ ઘણું અઘરું છે, અને વળી વિશેષમાં એ કે બે તેને
 “ન્હાનપણમાંથી પરણાવિયે ને તે મરી ભય તો ખર્ચ કરેલો નિષ્ફળ ભય.”
 પાદશાહ બોલ્યો—“ત્યારે સામતસિંહ ! તમે તમારી દીકરીને પાદશાહના
 “તખ્ત વહેરે પરણાવો.” ઠાકોર બોલ્યો “ખેનવાજ ! આપ ઠીક કહે છે, હું
 “જાણ છું કે હિન્દુ રાજાઓની ઘણી દીકરિયો આપના જનાનામાં છે. કસો-
 “લના રાજાની, ઈસરના રાજાની અને ખીજાની છે. તેથી મારી દીકરી પણ
 “તેમા હોય તો તે પાંચરૂ છે, પણ હવણું તે ઘણી ન્હાની છે, અને રૂપે રંગે
 “પાદશાહને લાયક નથી. પણ અમારા લાઈલિત્રીજાઓમાંથી કાઈની પાદશાહ
 “લાયક હશે તો તેની અમે શાદી આપવાની સાચે કરીશું.” પાદશાહ બોલ્યો—
 “ગમે તેમ હોય પણ તમારી દીકરી મને પરણાવો.” સામતસિંહે તેની ન્હાની
 વય માટે ઘણું ખતાવ્યાં, પણ પાદશાહ હઠે યશ્યો, એટલે છેવટે તેણે તેનું
 કહ્યું માન્ય કર્યું. ઠાકોર ઉતારા ઉપર ગયો; અને પાદશાહે વરસાને ને જોતાને
 બોલાવ્યા અને કહ્યું—“તમે ના કહેતા હતા પણ સામતસિંહે પોતાની દીકરી
 “દિવાનું કબૂલ કર્યું છે.” તેઓ બોલ્યા “એણે એટલે સુધી હા કહી છે
 “ખરી, પણ રજપૂતોમા વસંત ચડાવવાનો ચાપ છે તે બે બિહોલો લઈ
 “જાય તો અમે માનિયે કે વિવાહ ચોક્કસ થયો.”

કેટલાક દિવસ પછી, સામતસિંહ કચેરીમા આવ્યો ત્યારે અહમદ
 શાહે તેને કહ્યું “સામતસિંહ ! તમે તમારી દીકરીનું વસત લઈજાઓ.”
 ત્યારે તેણે કહ્યું “મારે ગામ જતી વેળાએ હું લેતો જઈશ.” પાદશાહ
 બોલ્યો “નહિ હવણા ને હવણા તમે તમારે ઉતારે લઈજાઓ.” પછીથી તેણે
 વસત ઠાકોરને બલાકારે વળગાડ્યું પછી પાદશાહે બંને બાંધ્યોને કહ્યું “તમારૂં
 “ખેલું ભવિષ્ય જેમ ખોટું પડ્યું તેમ આ પણ ખોટું પડ્યું, કેમકે બિહોલાએ
 “વસત લીધું” તેઓ બોલ્યા “તેણે વસત તો લીધું ખરૂં પણ તે નક્કી લઈ
 “લેશે નહિ” આ ઉપરથી પાદશાહે સામતસિંહને ખીજા મેળાપની વેળાએ
 કહ્યું “તમે લઈનો દિવસ નક્કી કરો.” તેણે ઉત્તર આપ્યું “હું હજી મહિનાથી
 “અહિં જ છું, માટે મારે ગામ જઈને મારી ઉપજનીપજ સભાળું ને પછી
 “સરસામાન એકઠો કરતા એક વર્ષ થશે, ને પાદશાહ મારે ઘેર પરણવા
 “આવે તેનો ખર્ચ ઉપાડવાનું હવણું મારૂં ગળું નથી. માટે જરાક થોભો.”
 પાદશાહ બોલ્યો “તમારે જોઈએ એટલું અમારા ખજાનામાંથી લઈજાઓ.
 “પણ લઈનો દિવસ નક્કી કરો.” તે બોલ્યો “ખેનવાજ ! આપનાં નાણાવતે
 “વમ કડું તો મારી શોખા કહેવાય નહિ” પણ પાદશાહે તો જિંટ ઉપર નાણા

લદાવીને બિદોલ ખડોચાજાં. તે પેસા વડે સામતસિદ્ધે બિદોલને કાટ ચણાવ્યો, જુરજ કરાવ્યા. અને ચોદા રાખ્યા તથા દારૂ, ગોળી એ સર્વ એકઠું કર્યું. પછી પાદશાહને ફદાવી મોકલ્યું: “દેવે પરણવા સાઈ પધારજો.”

બિદોલથી આસરે ૧૪ માઈલ ઉપર એક કુચર છે, ત્યાંની જગ્યા ધણી લયંકર છે; અને ત્યાં “ધોરીપાવડી” કરીને એક કિલ્લો છે. તે ટેકાળે સામતસિદ્ધે એક મ્હેલ બંધાવ્યો હતો અને કદાપિ બિદોલથી નાસતું પડે તો સંનાઈ પેસવા સાઈ એક વિશાળ ભોંયડું પણ કરાવી રાખ્યું હતું. મ્હેલ તથા ભોંયરાનાં ખંડેર હજી લગી ત્યાં છે. અને લોકો ફેરે જોઈને ત્યાં ધણું ધન ડાટેલું છે, પણ બમરના બયથી તેમાં દાઈનાથી પેશી ચકાતું નથી.^૧ ત્યાંથી બે ગાઉ ઉપર કેદારેશ્વર મહાદેવ છે, તે પાંડવના વારાના છે એવું ફેરવાય છે તથા ત્યાંથી સાત ગાઉ ઉપર ઉંટડિયા મહાદેવ છે તે પાંડવના વારા કરતાં પણ પૂર્વના છે.

પાદશાહ પોતાની સાથે લશ્કર લઈને બિદોલ બધી આવ્યા અને ગામથી બે ગાઉ ઉપર મેલાણ કર્યું. સામતસિદ્ધે પોતાના બાઈભિન્નીન મોકલીને પાદશાહને ફેરવાવ્યું: “મુસલમાનની રીત પ્રમાણે નકા પડશે.

૧ પૂર્વ બણીના દેશમાં અને બીજાં એવી જ જગ્યાએ મધમાખિયો જે ચતુર્થ પડે છે તે મંઈ જેવી તેવી નથી. હયરેનોએમીમાં એાલીકે ઇસરાયેલને યાદ દેવાનું છે તેમાં પર્વતના રહેનાર આમોરેલો મધમાખિયોની પેઠે કેવા તેમની ઉપર વડી પચ્યા હતા, અને તેમની પછાડી પચ્યા હતા તે જણાવ્યું છે, અને સમર અથવા વિષસુંગી ઈશ્વરની સેનાના અમ્રાખિયોએ તેમના ચતુર્યોને કેવા નસાડી મૂક્યા તે વિષે લેશુઆએ લખેલું છે. કર્નલ દીડ પશુ પોતાના ચેરટર્ન ઈન્ડિયા નામના પુસ્તકમાં અમદાવાદના સુલતાન મહમૂદ એમરા વિષેની વાત લખે છે તથા આણુ પર્વત ઉપરની અચળેશ્વરના દેશમાંની પોહિયાની વિશાળ મૂર્તિ તોડવાનો પ્રયાન કર્યો તે વિષે પણ આમ જણાવે છે: “અચળુ મટનો નાસ કરીને આણુ પર્વત ઉપરથી “ઉતરતાં તેનો જિતનો વાવડો ફરકી રહ્યો હતો તેવામાં નહિ ધારેલી જગ્યાએથી એકા- “એક મડલટાટ, હાક્યો. સિપૈરમાં બાઈ પેઠેલું મધમાખિયોનું સૈન્ય તેઓની ઉપર વડી “પડ્યું અને છેક ઝાંઘોર મુધી તેઓની પછવાડે પડ્યું. નાસ કરનાર ઉપર આવો જય “મેળવ્યો તેનું સ્મરણ રહેવા સાર તે દેહાણનું નામ હમરણ પડ્યું ત્યાં એક દેવલ બંધાવ્યું અને લશ્કરે નાસતાં લઈ લીધેલાં હમિયાર નાંખી દીધાં હતાં તે સર્વ એકઠાં “કરીને તેનું એક વિશાળ ત્રિશળ બનાવ્યું અને નીંદીનું આણું અપમાન કર્યું તેઓનું “વેર લેનાર દેવ આગળ તે મૂકવામાં આવ્યું.” દીડફત ચેરટર્ન ઈન્ડિયા પૃષ્ઠ ૮૧.

જુજરાતમાં એકા ■ ત્યાં એક છિદીરા આદિસરને બુમિદાદ દેવા લઈ જતા હતા, તેઓની ઉપર પણ મધમાખિયોનું ટાણું દુડી પડ્યું હતું અને તેથી ભંચાણુ પડ્યું હતું.

“જે હિન્દુની રીત પ્રમાણે પરણ્યો.” પાદશાહે કહ્યું “એ હિન્દુની પરણવાની
 “રીતિ જોઈ નથી માટે તે પ્રમાણે પરણવાની મારી ધમ્મજ છે.” ત્યારે તેઓ
 યોત્સ્યા “પાદશાહ અમારે સ્વેર પરણવાને પધાર્યા છે, એટલા માટે, અમે
 “સારી રીતે વિવાહ કરીશું. બહુકા વગેરે દારૂખાનું છોડીશું, અને ગુલાવ
 “છોડાડીશું, તેમ જ વગી જાનેવાઓની મરકરી કરવાનો, મીઠું છાટવાનો, અને
 “કાંકરીચાળો કરવાનો અમારા હિન્દુઓમાં ચાલ છે, તે તમારા કાંઈ માણસ-
 “ને ઠીક લાગે નહિ ને કાંઈને મારે તો વિવાહને ટેકાણે લડાઈ ઉઠે, એટલા
 “માટે, તમારે તેમને કદી રાખવું જોઈએ કે બિહોલવનું કાંઈ માણસ તેમની
 “મરકરી કરે તો તેની સાથે કનિષ્ઠો કરી ઉઠે નહિ.” પાદશાહે તે પ્રમાણે
 પોતાના લશ્કરને એતવણી આપી પછી સામતસિંહનો લાઈ યોત્સ્યો. “બહે-
 “નવાજ ! તમારા લશ્કરને ઉતરવા જેટલી બિહોલની પાસે જગ્યા નથી.
 “માટે મ્હોટા મ્હોટા ઉમરાવ અને પટાવતોને મ્હોટા મોકલજો, તેમની પછ-
 “વાડે આપ પધારજો, અને ફેજને પછીથી આવવા દેજો ” એ પ્રમાણે જે
 ફરમાવનું હતું તે સર્વ નિવેદન કરીને તેઓ ગામમાં ગયા. પાદશાહે પ્રથમ
 પોતાના અધિકારિયોને મોકલ્યા, તેમની પછવાડે પોતે ચાલ્યો ને લશ્કર
 પછવાડે રાખ્યું, તેઓ જ્યારે બિહોલની પાસે આવ્યા ત્યારે તેમને માટે પાંચ
 હજાર રજપૂતો, ગોળિયો ભરી રાખેલી બહુકા સહિત ઉભા રહેતા જોવામાં
 આવ્યા. તેઓએ ફરવાળા બધ કરી દીધા, ને કાટ ઉપરથી બહુકા છોડવા
 માઠી તેથી પાદશાહનું ધણુ લશ્કર માણુ ગયું, ધણુ ધણી વાર સુધી તો અહ
 મદ શાહના સમજવામાં એમ આવ્યું કે, એ તો દારૂખાનું છોડે છે. પછી તે
 ધણા માણસો પડતા જોયા ત્યારે તેણે જાણ્યું કે આ તો દગ્ગખાણ ધર્મ
 સાત દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી છેવટે સામતસિંહે ધણો માર ખાધો એટલે
 પોતાનો કબીનો ધોરીપાવટિયે લઈ ગયો. પાદશાહનું લશ્કર બિહોલમાં પેહુ
 અને તે લૂંટી લીધી, ધવાવલાઓને ઓપધ કરવાને, અને લડાઈની સામગ્રી
 અને લશ્કર એકઠું કરવા સાર અહમદ શાહ ત્યાં ત્રણ માસ સુધી પડાવ
 કરીને રહ્યો પછીથી તે ધોરીપાવટિ લણી લડવા ચાલ્યો. ત્યાં તેણે ધણા
 ગાડ કાપી નખાવ્યા અને બે મહિના સુધી લડાઈ ચલાવી. લોકો ફરે છે કે
 સીમું ખૂટવાથી સામતસિંહ સોનારપાની ગોળિયો કરાવીને મુસલમાનો ઉપર
 ચલાવવા લાગ્યો છેવટે સામતસિંહ ધોરીપાવટિયેથી નહાથીને ધુનવાના ડુંગર
 ઉપર ભરાઈ પેહો અને પોતાની પુત્રીને ફરના રાંવ સાથે પરણાવી પાદ-
 શાહે તેના ૩૫૦ ગામ ખાતસા કરી દીધા.

સામતસિંહ બાર વર્ષ સુધી જહારવટે રહ્યો તેટલામાં મુસલમાનોને કાપર

કાપર કર્યા, છેવટે પાદશાહે બાંહેધરી આપીને ટોટા પતાવી દેવાને તેને તેડાવ્યો. સામતસિંહે કહ્યું કે મારાં ગામ પાછાં આપશે તો જ હું જંખીને બેસીશ. પછી પાદશાહે દેગામ પરગણાનો ૮૪૦ ગામનો વાંટો સામતસિંહને આપીને કબ્જે પતાવી દીધો. પછી સામતસિંહ બિહોલ જઈને રહ્યો; અને આજ સુધી તેના વંશ જ છે તે બિહોલા રાજપૂતને નામે જાળખાય છે. અને તેઓનો વાંટો દેગામમાં હજી છે.

પછી વરસા અને જેતાની બંહેન લાક્ષાં મુજરી ગઈ; તેને વિષે ૧૮-લાક લોક એમ કહે છે કે, ઉત્કુંદ પીતાં તેનાં આંતરડાં દાઝ્યાં તેથી તે મરી ગઈ. પાદશાહને તેના ઉપર ધણો પ્રેમ હતો અને તેના રૂપચુલ્લથી તે મોહિત થઈ ગયો હતો, તેથી ગદુ બેદયુક્ત થઈ ગયો. તેણે લાક્ષાંના જેવી ખીણ કાઢી. હિન્દુની કન્યા જોળવાને પોતાના કારભારિયો ગૂંદે ગૂંદે દેશ મોકલ્યા પણ તેના સરખા સુંદરી હિન્દુ કે મુસલમાનોમાં તેમના જેવામાં આવી નહિ. એટલે પાછાં આવીને તે પ્રમાણે વિચાર જણાવ્યો, તેથી પાદશાહ નિત્યના કરતાં વિશેષ શોકાતુર થયો. તેણે રાજકારભાર છોડી દીધો ને બેદયુક્ત થઈને બેસી રહેવા લાગ્યો.

એથી કારભારિયોએ વિચાર્યું કે લાક્ષાં વાધેલીના જેવી ખીણ ત્રી આણી આખા વિના ખીજે કાંઈ ઉપાય નથી, તેથી તેના જેવી સુંદર કન્યા શોધવા તેમણે એક બ્રાહ્મણને દેશવરોમાં મોકલ્યો. બ્રાહ્મણ ધણા દેશ ફરતો ફરતો છેવટે માતર આવ્યો. ત્યાં ચિતોડવંશનો સિસોદિયો રાજા હતો તેનું નામ સત્રાસલજી હતું અને તે રાવણ કહેવાતો હતો. તે ૧૬ ગામનો ધણી હતો ને તેને રાણીખા કરીને એક દીકરી હતી તથા બાલજી અને લોહી કરીને બે કુંવર હતા. રાણીખા ધણી જ રૂપાળી હતી. બ્રાહ્મણે તેને જોઈને ધારણું કે મેં સારી કન્યા શોધી કહાડી છે એવા શુભ સમાચાર કચેરીમાં જઈને કહીશ તો મને શિરપાવ મળશે તેથી તેને ધણો જ આનંદ થયો. તે પાદશાહના કારભારિયો પાસે ગયો અને બોલ્યો કે લાક્ષાં વાધેલીના જેવી એક કન્યા મેં શોધી કહાડી છે. તેઓએ તેને શિરપાવ આપીને મથતસ્થિત સમાચાર પૂછ્યા. તે બોલ્યો, ચરોતરનાર માતરગામમાં

૧ અંગ્રેજીમાં એવો અર્થ છે કે, “પાદશાહે અહમદાવાદમાં આવીને આ વિષેનો ‘પોતાનો વિચાર જણાવ્યો.’” પણ એ તો અમદાવાદમાં જ હતો અને કારભારિયોને તેણે જોળ કરવા મોકલ્યા હતા માટે તે ચૂક થયેલી છે. અને તે ચૂક થવાનું કારણ એમ લાગે છે કે, “પાછાં આવીને ઈ.” એવા ઉચ્ચાર ઉપરથી “પાછાં”ને “પાદશાહ”ને કેમકે સમજી લીધો છે, કેમકે ધણા લોકો પાછળ એવો ઉચ્ચાર કરે છે. ૨. ઉ.

૨ ચારોતર=ચારતર-વિશેષ સુંદર. ૨. ઉ.

રાવળ સત્રાસલજીની દીકરી ધણી રૂપાળી છે. કારભારિયોએ સત્રાસલજીને અમદાવાદ બોલાવ્યો, અને તેનો સત્કાર કરીને માદીબહેરે દીકરી દેવાને તેને સારી પેટે સમજાવ્યો. ત્યારે સત્રાસલજી બોલ્યો કે હિન્દુની દીકરીને એ પ્રમાણે પરણાવાય નહિ. કારભારિયોએ તેને સમજાવ્યો કે પાદશાહના જનનાખાનામાં પણ હિન્દુ રાજાઓની કન્યાઓ છે. તેનું ઉત્તર સત્રાસલજીએ માત્ર એટલું જ આપ્યું: “તે જૂદા છે, અમે જૂદા છીએ.” દિવાનોએ કહ્યું: “તે “તમે રાજપુત્રીથી દા ફહેલો નહિ તો પછી બલાત્કાર કરવો પડશે.” આતું ફહેલતાં છતાં પણ રાવળે તો નાનીના જ ફહેવા માંડી એટલે છેવટે તેને કેદ કર્યો. તેની કકરાણીને જ્યારે આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તેણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો: “આ એક દીકરી મરી ગઈ છે એમ હું સમજીશ; પણ “ગમે તે પ્રકારે કારભારનો જીવ ઉગરે ને માસ રહે એમ કરવું જોઈએ.” તેણીએ પછી પોતાની દીકરીને અમદાવાદ મોકલી. જ્યારે તેને તેનો પૂરેપૂરો શૃંગાર સળવીને પાદશાહની હુકુમમાં દાખલ કરી ત્યારે તેની મુદરતા જોઈને તે અચંબો પામ્યો, અને બોલી ઉઠ્યો: “આ શું લાલ્લાં પાછી આવી!” તે બોલી: “તે લાલ્લાં તો ગઈ.” પાદશાહે પછી જાન આપ્યું. ખીજે દિવસે તેણે કચેરી ભરી, સત્રાસલજીની બેઠી તોડી નંખાવીને તેને કચેરીમાં બોલાવીને શિરપાલ કર્યો. તે સમયે સત્રાસલજીએ વિચાર્યું કે કેદખાનું તો ભોગવ્યું પણ મુસલમાનને દીકરી દેવી પડી નહિ, એ બહુ સાર થયું.

પછી તે રાજ થતો પોતાને ગામ ગયો. જ્યારે જમવાની વેળા થઈ ત્યારે તેણે રાણીબાને બોલાવી. કકરાણી, તેને ખંદારથી તેડી લાવવાનું ડાળ કરીને પાછી આવી ફહેવા લાગી: “રાણીબા તો રમતમાં પડ્યાં છે, તેથી હવણું “આવશે નહિ.” સત્રાસલજી બોલ્યો: “તે આવશે નહિ ત્યાં મુધી હું જમ- “નાર નથી.” ત્યારે કકરાણી બોલ્યાં: “મહારાજ! જ્યારે રાણીબાને “અમદાવાદ મોકલ્યાં ત્યારે તમારા કેદખાનાના ફરવાળ ઉધડ્યા છે.” આતું સાંભળીને સત્રાસલજી અતિ શોકાતુર થઈ ગયો. તે બોલ્યો: “હું ત્યાં “મરી ગયો હોત તો શ્રી ચિંતા હતી? હું ચિંતોડના રાણાના વંશનો છું; “હું નિષ્કલકી ફહેવાઉં છું ને અમારે સિસોદિયાને માથે આતું કલંક કેદિ “આવ્યું નથી, માટે તને ધિકાર છે કે આતું કલંક તો મારે માથે બેસારયું.” કકરાણી બોલી: “તમારો જીવ જાત વે કરતાં આપણે હવે એમ સમજીશું કે એ “દીકરી મરી ગઈ છે.” રજપૂત તાબડતોળ ખડો થયો, અને પોતાની તરવાર પકડી; તે જોઈ કકરાણી તેને વળગી પડી, પણ તેણે તેને તરછોડી નાંખી ને તરવાર ખેંચી ફેંકી પોતાના પેટમાં ઘેંચીને મુકડું થઈને પડ્યો.

સત્રાસતછના કુવર ભાણુજી તથા લોગિયે સારી રીતે તેનું ક્રિયાખર્ચ કર્યું ને માતંગમા તેઓ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. અમદાવાદમા જ્યારે એ વાતની જાણ થઈ ત્યારે રાણીબાએ સ્નાન કર્યું ને તે ધણી જ ખેદ પામી તેને શોકાતુર બેઠીને પાદશાહ રહેમિયતથી કહેવા લાગ્યો “જ્યારે કાઈ હિન્દુ “રાજા મરી જાય અને તેના કુવર ગાદિયે બેસે ત્યારે તેને દિવાસો આપે, વાને તેનું કાઈ સચ્ચ હોય તે શું શું કરે?” રાણીબા બોલી “પૈસાવાળું ‘સચ્ચ હોય તો તે પોપાક મોખલાવીને તેના કુવરોનો શોકનો ધાળો પોપાક “મદલાવે” પાદશાહ બોલ્યો “ત્યારે તમારા બાઈયોનો શોક મૂકવાને માટે હું ‘પણ તેઓને અહિં બોતાશું છું” એમ કહીને તેઓને તેણે બોલાવ્યા પછી બન્ને ઠોકારે અમદાવાદ આવ્યા ને પોતાને ઉતારે ઉતર્યા, પાદશાહે ઘાસ, દાણો અને બીજાં બેઠીને સરસાગાન ત્યા ખેંચાળો, ને રાણીબાને કહ્યું ‘હું આજે તમારા બાઈયોને શિરપાવ આપીશ” તે બોલી “બાઈ કાણુ ને “બહેન કાણુ?” હવે હું તેમની સગી રહી નથી.” પાદશાહ બોલ્યો “એમ “કેમ! શું એ તમારા બાઈ ન હોય?” રાણીબાએ ઉત્તર આપ્યું “હવે હું ‘શ્રુસનમાન થઈ ને તે હિન્દુ છે અમે બેગાં બેશીને જમિયે નહિ ને એક ‘ખાલા વતે પાણી પણ પિયે નહિ ત્યારે અમે બાઈને બહેન ક્યાથી રહ્યા?” પાદશાહ બોલ્યો “તમે અજે તેમને સાફ રસોઈ કરો” આવું સાબળીને રાણીબાએ વિચાર કર્યો કે, મારી કહેવાની વાત પાશ્વરી હતી પણ આ તો આકું નીકળ્યું જ્યારે પાદશાહે બન્ને બાઈયોને તેડવા મોકલ્યું ત્યારે તેઓ શિરપાવ લેવાની આશાએ પોતાની બહેનને મ્હેન આવીને બેઠા તેઓને એકલા બેઠીને રાણીબા બોલી “બાઈયો! તમને ધિ કાર છે કે જ્યારે મને ‘શ્રુસનમાનને દીધી સારે તેના શોકમા આપણા બાપ મરી ગયા, ને તમે “નાતબદાર નીકળવાને અહિં આવ્યા છો!” પછી પાદશાહનો જે મનસુબો હતો તે તેઓને જણાવ્યો નહોતો, બાઈ ભોજ હતો તે એકદમ બારીમાથી પડતું મૂકીને ન્હાંગે મ્હોટો ભાઈ ભાણુજી રહ્યો પછી પાદશાહ આવ્યો ને તેને કહેવા લાગ્યો “તમારી બહેન ખાવાનું કર્યું છે તે તમે ખાઓ” ભાણુજી બોલ્યો “સાહેબ! મારાથી ખવાય નહિ” પાદશાહ બોલ્યો “તમે ‘આ પ્રમાણે વેગળા શું કરવાને ચાઓ છો?” ત્યારે ભાણુજીએ કહ્યું ‘સાહેબ! જો હું અહિં ખાઈ તો કાઈ રજપૂત મને કન્યા દે નહિ” પાદશાહ કહે “એ વિષેની તમે કાઈ ચિંતા રાખશો નહિ, તમે કહેશો એટલા ‘રજપૂતને બોલાવીને તમારા ભેગા જગાડીશ” એમ કહીને તેણે ભાણુજીને જમાડ્યો તેથી ઠોકાર ધણો બેઠ્યુકત થયો તે ખેદ મટાડવાને પાદશાહે બાવને

ગામના રજપૂતોને અમદાવાદમાં બોલાવ્યા. ત્યારે ધણી રજપૂતોએ જણ્યું કે આપણને બધાકોરે વટનાવાનો પાદશાહનો વિચાર છે તેથી પોતાના ગામ-ગ્રાસ છોડીને બીજો દેશ જતા રહ્યા ને જેટલા પાદશાહના હાથમાં આવ્યા તેટલાને તેમની નાત છોડાવી દીધી. આ પ્રમાણે ધણી વર્ષ સુધી ચાલ્યું, ધણી ક્ષણોએ ચર્ધ, અને ધણી રજપૂતોએ પોતાના પ્રાણ છોડ્યા.

ચાંપાનેરની પામે રાજપીપળા^૧ છે, તે ૩૫૦ ગામની રાજધાની છે ત્યાંનો હુરિસિંહજી ગોહિલ કરીને રાજા હતો એક સમયે ધણી મુસ્લમાન મોતી તેને એટલા મળ્યા તેનો તેણે પોતાની ઠંકરાણી સાથે દાર કરાવ્યો, ને ઠંકરાણીને કહ્યું - “આમાં ખરેખર પાણી છે” પત્ની ત્યારે પાદશાહ સાથે કનિયો ધરો ને બીજા ઠંકારો સાથે તેને જગનમાં નાંચી જવું પડ્યું ને પાણી વિના તેઓ હેરાન થયા હતા ત્યારે રાણીએ શોકાતુર ચર્ધને પોતાના મોતીના દાર સાથે જોઈને કહ્યું - “ઠંકારાં તમે એક વાર મને કહ્યું “હવે કે આમાં પાણી છે” આ બનાવ ઉપગ્યા એક ચારણે તે વિશે નીચેનું કવિત કહ્યું છે —

શાહ જહાં સલ્તનત વોરી ચલ્યો જશે તબ,
 શૈવ ના સહાનો માર ધરની દલાવી હૈં,
 મારે રજપૂત શરે મદદ પૂરે દેવાદુકે,
 આસપાસ પૂર લાલ રંગસે રણની હૈં,
 સલ્તનત તેર ત્રાસ પાવનમે છાને વરે,
 કદમૂલ લાને માગી મોમિયોમી રાની હૈં,
 તોર તોર દાર અપસરા છે નીચોવે સસ,
 “હમેં જ્યો વહત કથ ! મુગતામેં પાની હૈં”

હુરિસિંહજી ગોહિલે ૧૨ વર્ષ બહારવટામાં ફર્યાદા, સાર પછી, શાહ પાસેથી તેને પોતાનો ગ્રાસ પાછો મળ્યો, અને તેના વશજ હજી સુધી રાજપીપળામાં રાજ્ય કરે છે.

ભાટ વાતની સમાપ્તિ કરતા ફરે છે કે, ઉપર પ્રમાણે જે રજપૂતોને વગવાવામાં આવ્યા તેઓની એક જૂની નાત ચર્ધ અને તે મોને સનામ^૧ ફરેવાયા, કેમકે તેઓએ પાદશાહના મોહોલને સવામ કરી, અથવા નખી પડ્યા તેઓ હજી લગી હિન્દુઓનો પોવાક રાખી રહ્યા છે કેવાકે તો હિન્દુ ધર્મની દિયાઓ પણ કરે છે, અને કેટલાક મુસનમાનની કરે છે, પણ તેમના

મુઝાં સદા દાટવામાં આવે છે, બાળવામાં આવતાં નથી. તેઓની સ્ત્રિયો પણ હિન્દુનો પોશાક પહેરે છે. બીજા હિન્દુઓ તેમને મુસલમાનમાં ગણે છે; પણ પ્રથમ જેઓ જે વંશના હતા તે વંશનું નામ રાખી રહ્યા છે; અને તેઓને વહીવંચા ભાટ છે તે તેમનાં પેઢીનામાં વાંચે છે. પરણતી વેળાએ તેઓ અમિની ક્રિયા કરતા નથી પણ કલમો પડે છે. વળી ગણેશ-પૂજા તો તેઓ રાખી રહ્યા છે. તેમ જ બીજા કેટલીક હિન્દુઓની ક્રિયાઓ તેમનામાં છે. કેટલાક રજપૂત જે માલ વિનાના હતા તે બચ્ચા ને વટયા નહિ તેઓ કારડિયા ફહેવાયા; અને બીજા જે સરણુ ચર્ધ શકે નહિ એવા બળવાન હતા તેઓએ કર ભર્યો એટલે રાખ રહ્યા અને હજી સુધી છનું પદ તેમના નામને લગાડવામાં આવે છે. કેટલાક ગરીબ રજપૂત નરવા (નિવોહ) છોડીને ખેતી કરવાની પરવાનગી મેળવીને બચ્ચા તે નાડેલા ફહેવાયા; તેમ જ એ જ સમયે વાણિયા અને બ્રાહ્મણને વટલાવવામાં આવ્યા તે વોહોરાની ભતિમાં બળી ગયા.^૧

૧ “પણ આ જિલ્લામાં (ભરચ) મુસલમાનની એક ભતિ છે તે ખેતીનું કામ કરે છે. તેઓ વોહોરા ફહેવાય છે; તથાપિ જે વ્યાપારી વોહોરા છે તે કરતાં તેઓ કેવળ ભૂંડી જ ભતિના છે. તેઓ કોઈ કોઈ વાર ચાડીનું કરે છે. તો પણ તેમનો મુખ્ય ધર્મ અને ઉદ્યોગ ખેતીવાડીનો છે. તેઓ ધણા અંચળ, ઉલોગી અને આખા જિલ્લામાં કુશળ ખેડૂતો ગણાય છે; તેમનો પોશાક, રીતબદ્ધતા, અને ભાષા એ સર્વે જુજીઓ અને બીજા હિન્દુ ખેડૂતોના જેવાં છે; તેઓ વિશાક મૂળમાં તો હિન્દુ જ હતા. તેઓમાંના ધણા ખરાના પૂર્વજ કોળી અને રજપૂત હતા અને રોડાકના પૂર્વજ જુજીઓ હતા. તેઓ એકું ફહે છે કે મૂળસતતા મુસલમાન રાજ્યકર્તા મુસલમાન મહમૂદ એમદાના વારામાં અગ્નિ વટલાવામાં આવ્યા હશે. આ વોહોરાઓ મૂળરાતી ભાષા બોલે છે, અને મુસલમાન ખેડૂત જે મલેક, આન ઇસ્લાહિ ફહેવાય તેમની જેટલે હિન્દુસ્તાની બોલી બોલતા નથી. ખેતી કરનારા બધાય વોહોરા સૂની છે.” ભરચ જિલ્લા વિષે કનૈઠ ચિત્રિયમની વોહ પૃષ્ઠ ૬૧.

એશિયાટિક સોસાયટી (અંગ્રાજ)ના જર્નલના પુસ્તક ૧૬ના પૃષ્ઠ ૮૪૨ મે ડાન્નોલિયે (Danoliy) ઉલ્લેખ વિષે વિષય લખ્યો છે તે ઉપરથી નીચે લખેલો વોહોરાઓની ઉત્પત્તિ વિષેનો વર્ણન કરતારી લીધો છે:—

“ચાકુળ કરીને એક માણસને પોતાના ઘરના અથવા ચક્ષના કનિયાને લીધે પોતાનો દેશ તળવો પડ્યો. તે ઈબ્રિસ છોડીને હિ. સ. ૫૩૨ (ઈ. સ. ૧૧૭૭)માં અંબાલમાં ઉતર્યો. હિન્દુસ્થાનમાં પ્રથમ પત્ર મૂકનાર એના ધર્મના લોકોમાં એ પહેલો જ હતો. તે સમયે તે ધર્મનો મુખ્ય મૂકી (જે ફક્ત ૬ વર્ષથી ઈમનમાં વસ્યો હતો) એલિરિગિન ગુસા કરીને હતો. ઈબ્રિસમાં અલિક મહમદસિર બિલાહ અમલ કરતો હતો, અને સદરાસિંગ હિન્દુઓના પિરાનપટ્ટણ ઉપર રાજ્ય ચલાવતો હતો.

આ વેળા પછી વાઘેલાની પાટલી શાખા બંધ થઈ પડી. ખેલા દડિ-
રનો આનંદદેવ પૌત્ર હતો, તેની પાસે કલોલનો વગર વહેંચાયેલો ગ્રાસ હતો.
પણ તેના ન્હાના કુંવર રઘુકેદરને આપના વારસ તરીકે ૪૨ ગામ સાથે
રૂપાલ મળી. ઈ. સ. ૧૪૯૯ માં રાઘવ અહંમદનો પૌત્ર મહમૂદ બેગડો ગાદી
ઉપર હતો ત્યારે કલોલના દોકર વીરસિંહ વાઘેલાની સ્ત્રી રૂંગ રાખિયે પાંચ
લાખ ટકા ખરગીને એક લગ્ન વાવ કરાવી છે તે અકાલજનના ગામ
આગળ હતું છે.

વીરસિંહ અને તેના બાઈ અજેતસિંહ(જેતસિંહજી) એ બે મુસલમાનો
સાથે લગાઈમાં ઉતર્યા હતા તેમાંથી મ્હોટા બાઈને મુસલમાનોએ મારી નાંખ્યો.
અને તેને વારસામાં મળેલા શહેર ઉપર કિલ્લેદાર મૂક્યા. તથાપિ કેટલીક
પેઢી પછી કલોલ વીરસિંહના વંશજોના હાથમાં આવી, તે છેક ઈ. સ.

“ધર્મ ખર્ચ પ્રમાણ ઉપરથી જાણાય છે કે મોરતમસિંહ દિ. સ. ૪૮૭ માં મરણ પામ્યો.
“અને તેનો પૌત્ર હાફેઝ ૧૧મો અલિફ હતો તેણે દિ. સ. ૫૨૪થી ૫૪૪ સુધી અમલ
“કર્યો. આ સમયનો ગૂંજરાતનો ઇતિહાસકાર મૂંચવલુખરેલો છે તે પછુ ઉપરનાં
“વર્ષ સાથે તે મળતો આવે છે, કેમકે સિદ્ધરાજ અવવા જયસિંહ કે જે નામ ઉપરથી
“સદરાસ એ અપભ્રંશ થયેલો શબ્દ જણાય છે, તે અને ૧૦૯૪ માં અલુદિલવાડ
“ખાલ્ફનો રાજ હતો.

હવે એ વિષય સંબંધી જ્યાંથી જાણી શકું છે ત્યાંથી જોઈએ. એમ જણાય છે
કે યાદૂજ ખંભાવમાં ઉતરીને એક માળી ભેગો રહ્યો તેને તેણે પાતાના ધર્મમાં ફરી
લીધો. પછીથી તેણે એક બાહાલુના ઉપરાને પણ વરસાળ્યો. “સદરાસ રાજ,” અને
તેના બે દિવાન તારમલ અને બારમલ જે બે બાઈ હતા તે ખંભાવમાં એક દેવા-
લયમાં વારે વારે જતા હતા. ત્યાં એક સ્ત્રીના હાથોને અમક પથ્થરના આધારે
અદ્ધાર લટકતો રાખ્યો હતો. યાદુજે અમક પથ્થર ફેંદાડી નાંખ્યો, અને બાહાલો સાથે
વિવાહ થયો તેમાં પણ નિષ્ઠા. સદરાસ અને તેના દરબારીને આવા અમકાર વડે
નિવૃત્તી લીધા બેઠેલો તેના ધર્મ તેઓએ સ્વીકાર્યો. તેમનો દાખલો બીજા મહાઓએ લીધો
ને તે દોમએ અર્બસ્તાનની સાથે વ્યવહાર ભરી રાખ્યો, તેથી “વ્યવહારિયા” અથવા
વેઢોરા કહેવાયા.

આ વાતમાં ખરા નામનું અને જ્ઞાનનું અયંબાખરેલું રોજરોજપણું યઈ મયેકું
દેખાય છે, સદરાસિંહ એ ખરેખરો સદરા જોસિંગ હશે. સિદ્ધરાજ ગૂંજરાતમાં એજ
નામથી ઓળખાય છે, પણ તારમલ અને બારમલ બે દિવાન એ વીરધવલ વારેલાના
મહાન બે બાઈ તેજપાજ ને વસ્તુપાજ હતા તે બે હશે. વળી, કુમારપાજ અથવા
અન્યપાજ સંબંધી વાતો બીજે ઠેકાણે લખી છે તે પ્રમાણે, રાજાએ બીજો ધર્મ મદલ
કર્ચો તે વાત તેઓને ઠીક લાગુ પડે છે. ૨. ઉ.

૧ વિગત મઠિ નુવો રાસમાળાપૂર્ણિમા. ૨. ઉ.

૧૭૨૮ માં ભગતસિંહ ખોઈ ખેઠો ત્યાં સુધી રહી. ભગતસિંહ સિંધોદરામાં જઈ વસ્યો. એ ગામ તેણે આંજણા કણુખી પાસેથી લીધું તે હજી સુધી તેના વસાબોના હાથમાં છે. તેઓ વાધેવાના મુખ્યપણાટી પ્રતિજ્ઞાને જે હાથે કરે છે તે ધટિત કારણ ઉપરથી જ કરે છે.

આનંદદેવના ન્હાના કુવર રાણકદેવના મરણ પછી ત્રીજી પેઢિયે જેવામાં સામતસિંહ થયો તેવામાં તેના કુવરો વચ્ચે રૂપાવના આસના વિભાગ થઈ ગયા, વળેકરણુ પાટવી હતો તેણે રૂપાવ રાખી, પણ ન્હાના કુવર સોમેશ્વરને પોતાના બાપના આસમાંથી ૧૪ ગામ મળ્યાં અને તેને સાડ કોવડમાં હવેલી બધાવી. વળેકરણુજિયે રૂપાવ ખાંચેથી જણાવ્યું છે, કેમકે તેના પાટવી કુવર લીમજિયે ઈંડર દેશમાં જઈને પોસીના તથા હુરાદની સાખાઓ સ્થાપી; તેઓ પછી ઈંડરના રાવના પટાવત થયા. અને ન્હાનો કુવર વણોજી હતો તે સામંતતીને કઠો આનુવામાં જઈ વસ્યો, તેના વસજી હજી લગી ત્યાં છે.

સોમેશ્વરના પાંચ આંદાજના હાથમાં હજી લગી કોવડમાં છે. તેને એક હિમાબોજી કરીને કુવર હતો તેના મામા પેયોગોવના હાથમાં સામંતતીની પામે સોખડા છે તેના આસ હતો. પેયોગોવને મટે નહિ એવો (અસાધ્ય) રોગ થયો હતો, ને તેને કાઈ સંતાન ન હતું તેથી તે હિમાબોજીથી કરતો હતો; કેમકે બાટ ફેડે છે કે આસને સાડ મામાને મારી નાખવાનો ચાવ તે વેળામાં અસાધારણ ન હતો. પેયુને ડર લાગતો હતો તે વગર પાવાનો ન હતો, પણ તે સાવધાની રાખતો હતો, તેથી તેના ભાણેજથી ઉવાડા પડાવું ન હતું. તોય પણ આખરે, હિમાબોજી મોખડિયા મહાદેવના દર્શન કરવા જવાને શિવે ભિયો બેસે છે તે પ્રમાણે ઠાકેલા પડાના રથમાં ફેટલાક રજપૂતોને લઈને મોખડામાં પેઠો તેઓ પછી કામરની હવેલીમાં પેઠા અને તેને ઠાર ગયો. એટલે રાણીને સત્ય થયું, ને હિમાબોજી સાપ દીધો. “તારી દીકરીના ઊંકરા પણ અકાળ મરણુ “પામશે.” ઠાકારે ક્ષમા માગીને આર્થના કરી “માણ! તમારે કાઈ સંતાન નથી; હું તમારો દીકરો છું, જે અન્યુ ને અન્યુ, મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરો, “હવે તમે જે આજ્ઞા કરો તે હું પાળીશ ” સતિયે કહ્યું “તારા મામાના “નામથી તું ગામ વસાવજે, અને હું તને વરદાન આપુ છું કે તારો પુરુષપરશ તે “ગામમાં ચાલશે પણ મારૂં બોલ્યું મિથ્યા ચાવ નહિ માટે તારો દિકરિયોને “વશ ચાલશે નહિ ” પેયાપુર સ્થાપાવાનું આ મૂળ કારણ છે. તે અમદાવાદની ઉત્તરમ્મ થોડે માઉને છેટે સામંતતી ઉપર એક સુદર ગામ છે, ત્યાં બહુકો બનાવ વાનું કારખાનું છે, અને ત્યાંના પગાર લઈ રહેનારા માણસોની સ્વામિલક્ષિ અને શીર્ષેને લીધે તે આજ સુધી પ્રખ્યાત છે સતિનો સાપ ફલીભૂત થયેલો જણાય છે કેમકે પેયાપુરના ઠાકારોની દિકરિયોને સંતાન થયા નથી.

તેઓની કસોટીની સાખા કરતાં સાણુદની સાખા વધારે ભાગ્યશાળી છે, તેઓ પોતાનો ગ્રાસ હજી સુધી રાખી રહ્યા છે. તેના બે મુખ્ય વિભાગ થયા છે, એક સાણુદનો (કોંદનો પણ કહેવાય છે) અને બીજો ગાંગડનો.^૧

૧ વારેલા સબધી બાટ લોહોએ આપેલા રૂતાન્ત ધણે ગુચવણમયો થઈ ગયા છે એટલે તે હવે બરોબર કરવો અશક્ય છે એક વૃત્તાન્તમા, કંતોલ અને સાણુદનો પ્રથમ ગ્રાસ કંઈ વાપેલાના કુવરોને મળ્યા હતા એમ લખે છે, અને તેઓની માતા નામ સુદ્ધાવ આપે છે તે વૃત્તાન્ત નીચે પ્રમાણે છે —

“કંઈના કુવર, સારંગ અને વરસંગ બન્ને એક જ વેળાએ જન્મ્યા હતા અને “તેથી તે બન્ને પાટવા હતા સારંગની માનું નામ તાલકુવરીજી હઈ અને તે “જેસલમેરના મેજસપજી બાઈની કુવરી થતી હતી, વરસંગની મા અમર કુવરના “કરીને હતી, તે કેરાકોટના હેસલજી ભાડેભની કુવરી થતી હતી. વરસંગને “તેના બાપની વેળામા સરધાર ભિલોડા અને તેના ૬૫૦ ગામ મળ્યા હતા સારંગને “તે જ પ્રમાણે લીલગી ભિલોડા ૬૫૦ ગામ મળ્યા હતા લીલગીમા એકા મળીને “બ્રહ્મભાનો પાસેથી કંડી લીધી પણ બેગમને+ ગાદી ઉપર રહેવા હઈને બાદધરી “લીધા વિના, પાટણ જઈને ખાદ્યાહને મળ્યા ખાદ્યાહ રાજ થયા ને તેમને ૫૦૦ “ગામ આપ્યા સારંગદેવે કંતોલ ને ૨૫૦ ગામ લીધા ને વરસંગે સાણુદ ને તેટલા જ “ગામ રાખ્યા.”

(+ મૂળ વાત એમ જણુ છે કે, “કંડી પરમણું હાલ કરીને કંટલીક બેગમોને કાઢ કરી, અને બાદધરી આપી, સારે દીનથી જઈને અજાદગીને મળ્યા એટલે તેઓને તેણે રાજ થઈને ૫૦૦ ગામ આપ્યા) ૨ ઉ

અજાદગીવાળાની લેખ છે તેમા નીચે પ્રમાણે પેઢિયા લખેલી છે —

૧ મોહસિંહ, ૨ કંઈ, ૩ મૂળરાજ, ૪ મદીપ, તેના પીરસિંહ અને અણવસિંહ બે પુત્ર હતા તેમા પીરસિંહ એ રૂડા રાણીનો વર થાય, બાટ લેલોએ જેતોને વિષે વાત કહી છે તે આ વરસો અને જેતો બન્ને બાઈ હશે એમા કયો યક નહિ

સાણુદની વાવમા એક બીજો લેખ છે, તેમા નીચે પ્રમાણે પેઢિયા છે —

૧ મૂળરાજ, ૨ વિજયનાદ, ૩ વેયો, ૪ ધવલ, ૫ વાંકો, ૬ અંમક તે સારંગદેવજીના દીકરા હુણગી દીકરી અંપાદેવી સાથે પરણ્યા હતા, તેને એક ધારા કરીને દીકરો થયો હતો તેણે ઈ સ ૧૫૨૬ થી વાવ બધાની હતી કંધાલની પાસે, એનાજીભાઈ વાવેલાની આ સાખા રહી હતી

કંઈ વાવેલાને કુવર હતા નહિ, એ આપણે ધાળા એઈ ગયા છિયે, તેમ જ જેસલમેરના બાઈ મેજસપજી તથા કંઈના કેરાકોટના ભાડેભ હેસલજીની કુવરી વિષે લખ્યું છે તે પણ ગત છે, કેમકે આ સમયે તે બંને સ્થાને તે નામના રાજ થયેલા હતા જ નહિ. તે સમયે જેસલમેરની ગાદિયે લાટી રાવલ ચીચદેવનો પૌત્ર ઠરણુ ઇ સ ૧૨૫૧ થી ૧૨૭૦ સુધી હતો પછી રાવલ લખુષસેન ઈ સ. ૧૨૭૯ થી ૧૨૮૩ સુધી હતો પછી તેના કુવર ચંપળ ઈ સ. ૧૨૮૩ થી ૧૨૮૫ સુધી થયા તેને

પ્રકરણ ૪.

અહમદ શાહ ૧ લો.—મહમદશાહ ૧ લો.—હુતુખશાહ.

ઈ. સ. ૧૪૧૮માં માળવાનો સુલ્તાન હુસૈન અને આશીરનો વાલી મળી જઈને સુલતાનપુર અને નદુરખારનાં પ્રજાઓ લઈ લેવાને ધારતા હતા, તેઓનું રક્ષણ કરવાને અહમદ શાહ ગયો. તે અવસરે ચોમાસું ખેતું હતું તેવામાં, ઈરનો રાવ, આંખાનેરનો રાવળ, અને મંડળગઢ તથા નાંદોદનો રાજા, સુલ્તાન હુસૈનને ગૂજરાત ઉપર હુલો કરવાને ઘોષાવવા સાથે એકઠા મળ્યા છે, અને તે વિચાર સૌરઠના રાહના સાલજવામાં આવ્યાથી, તેણે ખડણી આપવાને ના પાડી છે, એવા સમાચાર અહમદ શાહના જાણવામાં આવ્યા. એટલે ચોમાસું હોના છતાં પણ, તે નર્મદા નદી ઉતરી પોતાની ફાજની છાવણી મહી નદીના કિનારા ઉપર કરીને પોતે થોડી ફાજ લઈને તાબડોતોખ અમદાવાદ ગયો, અને ત્યાંથી મોડાસે જઈ પહોંચ્યો. સૌરઠનો રાહ, મંડળગઢનો રાજા, અને બીજા એકઠા મળી ગયેલા સરથાનિકા ઉપર તેણે ફાજ મોકલી, અને ચોમાસુ વીત્યા પછી, તે મોડાસેથી માળવે ગયો, ત્યાં હોરાજને હરાવીને મદુના કિલ્લાની લગભગ તેની પછવાડે દોડ કરી આવતા વર્ષના ગૂજરાત અને માળવાના પાદશાહો વચ્ચે

બાધાતોએ ગાદિયેથી ઉઠાડી તેના બાધાત જેતસીને ગાદિયે બેસાડ્યો તેણે ૧૨૮૫ થી ૧૩૦૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. બારેલો ૧૩૦૪ સુધી હતો, તો આ ઉપરથી જણાય છે કે ગોંડલગઢ આ સમયે ન હતો, પણ ઉં. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૪૬ સુધી થયેલો છે અનેના નામ એક (કર્ણ, કશણ) એક દોવાથી શૂલ થયેલી જણાય છે તેમજ તે સમયમાં હજીમાં નીચે પ્રમાણે રાજ થયા છે —

નમ ગાવજી ઈ. સ. ૧૨૫૫ થી ૧૨૮૫ સુધી નમ જેલજી ઈ. સ. ૧૨૮૫ થી ૧૩૨૧ સુધી

આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે તે વખતમાં દેસલજી હતા નહિ પણ ઉં. સ. ૧૭૧૬ પહેલાં તો ઈ. સ. ૧૭૧૬ થી ૧૭૫૨ સુધી હતા

આ ઉપર વિચાર કરતાં ટીપમાં લખ્યું છે કે “બાટ લોકોનો જ્ઞાનવંત ધણી ગુચવાઈ ગયો છે એ વાત ખરી છે પણ નેવાડાકાના કાઠેરવાના કાકાર તથા કોઠના કાકાર, કર્ણ વાડેવાના વરાળ દોવાનો દાવો કરે છે રહે છે કે કર્ણ વાડેવાને સારંગદેવ અને વરસિંહ એ કુવરો હતા તેમના સારંગદેવને તેના બાપના વખતમાં ભીંડી નિબીતા ૬૫૦ તથા વરસિંહને સરથાર નિબીતા ૬૫૦ ગામ મળ્યા હતા. ન્યારે કર્ણ ગૂજરાતનું રાજ્ય ખેતું ત્યારે એ બે કુવરોનું શું થયું તે જણાઈ નથી પણ હાલ જે ભીંડડિયા અને સરધારા સાખાના વાવેલા રહેવાય છે તે આ બંને બાઈચોના વરાળ દોવાનો દાવો કરે છે. ૨. ઉ.

સલાહ થઈ, એટલે, ગૂજરાતના પાદશાહને પોતાની પાસેના રાજ્યો ઉપર વેર વાળવાનો ઘાગ ફાળ્યો. તેણે ઈડરનો કબજો કરી લીધો, અને આંખાનેર ઉપર ચડાઈ કરીને દર વર્ષે ખંડણી આપવાનું રાવણની પાસે કબૂલ કરાવ્યું. ત્યાર પછી, તે પોતાના દેશની સરહદ નક્કી કરવાને પાછો વળ્યો, અને દુલ્હડી લોકોને વિખેરી નાંખ્યા, તથા હિન્દુનાં દેવાલયો તોડી પાડીને તે ટેકાણે મસીદો કરી. વળી સાં કિલ્લા બાંધીને કિલ્લેદાર રાખ્યા; તેમાં બારિયા અને શિવપુરનાં પ્રમુખમાં શુતોડ સહરનો કિલ્લો પણ હતો. પછીથી પર્વતોમાં કિલ્લો બાંધીને દાહમોદ નામે બ્યાપારી સહર વસાવ્યું. ત્યાર પછી, અક્ષાઉદ્દીન ખિલજીની વતી અલપખાન રાજ્ય કરતો હતો તેના દુકમથી ઈ. સ. ૧૩૦૪માં ફરીદ(ખેડા અથવા કડી)ને કિલ્લો બંધાવ્યો હતો તેની મરામત કરાવીને તેનું નામ સુસ્તાનાબાદ પાડ્યું.

ત્યાર પછી માળવા સાથે ધણા દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી, તેમાં અહમદ શાહ રોકાયો. આ લડાઈથી તેની ફાજને એટલો બધો ધોક્કો લાગ્યો કે, કેટલાંક વર્ષ સુધી પારકા દેશ ઉપર હલ્લો કરવાને તેનાથી બન્યું નહિ, તેમ પણ એકંદરે તેની જિત થઈ. ઈ. સ. ૧૪૨૬ માં તે ઈડર પાછું લેવાને ગયો, પણ તે સહર ટકાવી રાખવાને પોતાની શક્તિ નથી એવી તેની ખાતરી થઈ માટે, અને તે કિલ્લો તેને તાબે થયો ન હતો તે ઉપરથી, આ પ્રસંગે રાવના દેશ ઉપર દાખ બેસાડવાના વિચારથી, હુમમતી નદીના કિનારા ઉપર અને ઈડરગઢની ઉપર એકાદ રૂહેલા કુંગરાના શિખર ઉપરથી દેખાઈ આવે એવો ત્રિશાળ અને સુંદર કિલ્લો બાંધવાનો પ્રારંભ કર્યો. અને તેનું નામ અહમદનગર પાડ્યું. વળી દંતકથા એવી છે કે તેણે સાદરાનો કિલ્લો બાંધ્યો, તે તેની રાજધાની અને અહમદનગરની વચ્ચે અર્ધો રસ્તા ઉપર એક મજબૂત જગ્યાએ સાત્રમતીને કિનારે ઉડી કંદરાઓથી રક્ષાયેલો છે. તે સમયે ઈડરમાં રાવ પુંજે રાજ્ય કરતો હતો તેણે અહમદનગર ઉપર રાત્રે હુલાં કરીને, અને સુસલમાનોના તાબાના દેશમાં ઉપદ્રવ કરવા માંડીને શાહના કામમાં વિઘ્ન પાડ્યું, તે ઉપરથી, તેનું માર્યું કાપી લાવનારને ધનામ આપવાનું ઠરાવ્યું. એક પ્રસંગે તેણે અહમદનગર ઉપર હુમલો કર્યો, એવામાં, સુસલમાની અશ્વરોએ તેને પાછો નસાડી મૂકીને તેની પછવાડે દોડ કરી. તે ઘોડો દોડાવીને ઈડર લાણી નાઠો, પણ એક કાતરની બાલુએ ત્વરાથી જતો હતો તેવામાં તેનો ઘોડો લાકવાથી ઘોડા સહિત તે કાતરમાં ધસી પડ્યો, અને તે ઘોડા નીચે આવી પડ્યો તેથી મરણ પામ્યો. બીજે દિવસે એક કઠિયારો લાકડાં કાપવાને ગયો હતો તેણે કાતરમાં રાવજીનું મુકદ્દું બેસ્યું અને

મુસ્તાનના જાહેરનામાની વાત તેના જાણવામાં હતી તેથી તેનું માથુ કાપીને મુસ્તાનને રજુ કર્યું. વીસલનગરના જે દેશમાં ડુંગરાઓની માહે રાવ પુંજન સતારી રહેવાની ટેવ પડી હતી તે જગ્યા ઉજાડ કરવાને અહમદ શાહે એક ટૂંકડી મોકલી.

રાવ પુંજની પછી તેના ડુંવર નારણદાસ ગાદિયે બેઠો. તેને વિષે ફરિશ્તાએ લખ્યું છે કે, ગૂજરાતના ખજાનામાં મણુ લાખ રૂપાના તનખાની ખંડણી દર વર્ષે આપવાનું તેણે કબૂલ કર્યું હતું. ઈંદરથી મુસ્તાન ગઠવાડાના પરગણા ઉપર ચક્કો અને બીજે વર્ષે ૬૦ સં ૧૪૨૮ માં નારણદાસ સાથે ચએલી સવાહ તૂટી; “એટલે ઈંદર ઉપર તેણે ફરીથી હુમલો કરીને ઈંદરવાડાનો એક કિલ્લો નવેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે જાપો મારીને લીધો અને ત્યાં એક બબ્બ મસીદ બંધાવી.”

દક્ષિણ માહેલા આઠણી રાજ સાથે અહમદ શાહને લડાઈ થઈ, તેમાં ચાલુ રીત પ્રમાણે તેની જિત થઈ. છાટ્ટી અને માહીમ તથા મુમ્બા દેવીના બેટ મળીને હાલનો મુંબઈ ખેટ બનેલો છે તે ગૂજરાતના રાજાઓના તાખામાં હતો એવી મનોરજક વાત આ ઠેકાણે જાણવામાં આવે. એક ખડિયો હિન્દુ રાજા જે રાય રહેવાતો હતો તેને સ્વાધીન તે વેળાએ માહીમ હતું, તે રાજાએ પછવાડેથી પોતાની પુત્રી શાહ અહમદના શાહનદા બહેરે પરણાવી હતી. મુસલમાનોએ આ દેસની ઈલાયદી જિત કરી હોય એવો લેખ કહિયે જણાતો નથી, તેમ જ, ગૂજરાતના મુસ્તાન અથવા તેમના સૂનાઓમાંથી કાઈ આ સમય સુધી ખરેખરા જંખીને નવરા પડ્યા હોય એમ જણાતું નથી તેમ જ, આ ઈલાયદા અને દૂરના પ્રદેશમાં તેમનું રાજ્ય વિસ્તારવાનું કામ માથે લેવાને શક્તિમાન થાય એવા પૂરતા સાધન મળ્યા હોય એમ પણ જણાતું નથી. પાછળ આપણા જીવામાં આબુ છે કે અણુહિલવાડના રાજાએ એક દક્ષિણ સુધી પોતાની ફાજ લઈ ગયા છે, અને જે ખાનદેશના ઉત્તર ભાગમાં કર્ણુ ઘેરો ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ થયા પછી, ધણી વાર સુધી રહ્યો હતો તે તેઓએ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો એટલું જ નહિ, પણ તેઓએ આખું કોંકણ કબજે કરી લીધું છે, અને કોંકણપુરના રાજાને પણ ખડીક દેખાડી છે આ ઉપરથી એવી કલ્પના થાય છે કે અણુહિલવાડના રાજાઓના તાખીના દેશમાં મુંબઈ અને ઉત્તર કોંકણ એ બે આવી ગયેલા હતા તે વાળેવા વંશનો નાશ થવાથી તેમનું રાજ્ય મુસલમાનોના હાથમાં ગયું ત્યારે તે તેમના હાથમાં ગયા; એ વાતની સાખી ત્રીને માટે અણુહિલવાડના રાજાઓની દરિયાઈ સત્તા આવતી હતી તેની થોડી

ધણી વાત આપણને મળેલી છે તેના સમ્બંધ સાથે આ વાતનો વિચાર કરતા, સિદ્ધરાજના પ્રસિદ્ધિ પામેલા વશ સમ્બંધમાં ઓછી રમજ મળતી નથી.

અહમદ શાહની વતીનો કુતુબખાન કરીને માહીમનો સૂબો હતો તે મરણ પામ્યો, એટલે, આઠણી સુલ્તાને ખરેખરો લાગ ભેળને કઈ તુક-સાન વેઠ્યા વિના તે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું, અને વળી તેણે છાણી માહેલું થાણા પોતાના હાથમાં કરી લીધું. અહમદ શાહે તરત જ દીવ, ગોધા ને ખલાતમાં સત્તર બહાણનો કાફલો તૈયાર કર્યો તેની સાથે ઉત્તર કોઠ-ણમાં ફોજ લઈ જઈને થાણા ઉપર હુલ્લો કરીને તે પાછું સ્વાધીન કરી લીધું. આઠણી સરદાર માહીમ ન્હાશી ગયો. એ બેઠનો આગલો લાગ ખુલ્લો હતો તેથી તેણે લાકડાનો ધણો મજબૂત કિલ્લો કરી લીધો. અને પોતે અહર રહ્યો, તેમ છતાં પણ, અહમદ શાહે પોતાની ફોજનો ધણો નાશ થતાં પણ તે હાથ કરી લીધો, અને પોતે દક્ષિણની આખી ફોજની સામે આવી પડ્યો. એક ધણી ખુનરજીબરેલી લડાઈ થઈ, તેમાં ઠાની જિત થાય તે ફેલેવાઈ શકાય એમ ન હતું. છેવટે રાત પડી એટલે લડાઈનો છેડો આવ્યો, પણ અધારાની વેળાએ દક્ષિણના ભૂબેદારે પોતાનું રહેઠાણ છોડ્યું અને તે પાસેના સુન્નાહેવા બેઠમાં નાની ગયો. ગૂજરાતની દરિયાઈ ફોજે તે બેઠને ઘેરો ઘાલ્યો, અને ફોજને ચડી ઉતરવાને માટે સીડી ગોઠવી દીધી તેથી આઠણી શાહનો સરદાર બેઠ છોડી દઈને ખડસ્ય લાગ ઉપર ન્હાશી ગયો. થાણાના કિલ્લા આગળ ખીજી લડાઈ થઈ તેમાં દક્ષિણની ફોજે છેક હાર ખાધી, અને તે અત્યવ્યસ્ત થઈ ગઈ એને ગૂજરાતની સેના માહીમના બેઠમાંથી મળેલા સેના અને રૂપાના ભરતના ભરેલા કેટલાંએક સુદર લૂગડા લઈને ધર ભણી પાછી વળી.

ઈ. સ. ૧૪૩૧ માં આઠણી રાજ્યએ, પ્રથમ ખાધેલી હારનું વૈર લેવા સર ગૂજરાત તાબાના ખાનદેશ ઉપર એકાએક હુલ્લો કર્યો, પણ અહમદ શાહ જાતે તેની સામે ગયો અને પ્રથમ પ્રમાણે તેની હાર કરી દીધી.

ખીજે વર્ષે અહમદ શાહે રાજસ્થાન ઉપર ચડાઈ કરીને કુગરપુરના રાવળ પાસેથી ખડણી લીધી, અને બીવના દેશમાં થઈને મેરાડના રાણા મોકનજીના પ્રાન્તમાં પેઠા, અને કેડા, છુદા, અને નદુલવના નાવો પાસેથી ખડણી ઉધરાવી. અહમદ શાહે પોતાના રાજ્યની આખેરીમાં તેના જૂના શત્રુ સુલ્તાન હોશંગના વશબે પાસેથી માળવાનું રાજ્ય લઈ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં છેવટેનો સર્વ વખત રોકાયો. પણ તેની ધારણા પ્રમાણે તે પાર પડ્યો નહિ તે ઈ. સ. ૧૪૪૩ ના જુનાઈ મહિનાની ચોથી તારીખે

અમદાવાદમાં મરણ પામ્યો, અને તેને જુમા મસ્જિદની પાસે એક સુંદર કબરમાં દાટ્યો.

અહમદ શાહનો શાહજહાં અને તેનો કુમારુયાયી મહંમદ શાહ^૧ મર્યો, તેણે ઈસ્લામ રાવ ઉપર ચડાઈ કરી એટલે તે કેટલીક વાર સુધી ડુગરામાં સંતાઈ રહ્યો પણ પોતાના વાંકને માટે ક્ષમા માગવા સારું સંદેશો મોકલવા ઉપરથી તેને ક્ષમા કરવામાં આવી, અને તેણે પોતાની કુવરી મુસ્તાન બહેર પરણાવી. મહંમદ શાહ ભાગર ઉપર ચડાઈ કરવાનું ચાલુ રાખીને ત્યાંથી ખંડણી લઈને અમદાવાદ પાછો આવ્યો. ઈ. સ. ૧૪૪૯માં આંખાનેરના રાવળ ગંગાદાસ ઉપર ચડાઈ કરીને તેને હરાવ્યો અને તેના કિલ્લામાં ભરાઈ પેસવાની તેને અગત્ય પાડી, પણ માળવાના ખિલજ પાદશાહને તે રાવળે સમજાવીને પોતાની ઓથે બોલાવ્યો. તે ઉપરથી મહંમદ શાહથી આ નવા શત્રુની સામે ટકાઈ શકાયું નહિ એટલે હીણપસ્તી પ્હોંચે એવી રીતે ન્હાસેડું લીધું.

માળવાના મુસ્તાન મહમ્મે ગૂજરાત સ્વાધીન કરી લેવાની હવે પ્હીક ડેખાડી અને મહંમદ શાહ મરણ પામ્યો અથવા તેને ઝેર દેવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી, તેનો શાહજહાં કુતુબ શાહ^૨ ગાદિયે બેઠો કે તરતજ પોતાની રાજધાનીની લગભગ થોડા માર્ગ ઉપર સરખેજ અને વટવાની વચ્ચે શત્રુ આવી પ્હોંચેલો હતો તેની સામે ગયો; ત્યાં એક લડાઈ થઈ, તેમાં માળવાનો મુસ્તાન લગભગ જિતવાની અણી ઉપર હતો તેવામાં ઊવટે તેને ન્હાસવાની જરૂર પડી. અને મુસ્તાનો વચ્ચે સલાહ થઈ, અને તેમણે એવો કાલકરાર કર્યો કે હવેથી આપણે હિન્દુઓની સાથે સદા લડાઈ અમાવર્તા રહેવું. તે પ્રમાણે મેવાડના રાજા કુલા ઉપર તેઓએ એકઠા મળીને ચડાઈ કરી.

મેવાડ ઉપર એક પછી એક શરવીર રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું તે માંહેલો કુબો^૩ રાણો પણ એક રાજા હતો, અને તેના શરવીર પૌત્ર સાંગના વારામાં

૧ ઈ. સ. ૧૪૪૨ થી ૧૪૫૧. ૨ ઈ. સ. ૧૪૪૫ થી ૧૪૫૬ સુધી.

૩ ઈસ્લામ ઊંઘાં બેસેલી રાજા અહમદિલ ઉર્ફ નાગમદિલ બીજાને લોહિયે દગાથી મારી નાંખ્યાંથી, તેની વિધવા રાણીયે પોતાના ત્રણ વર્ષની ઉંમરના બાળકુવર બાપા અથવા બાપને છપી રીતે લઈને બેરોડાની નેકલ કાલુના બાગમાં એક માર્ગને છેડે ભાંડીરના કિલ્લામાં એક બીલના રક્ષણ તળે ચૂક્યો. પછી થોડા દિવસે હાલના ઉચ્ચપૂરની ઉત્તરે દસ માર્ગને છેડે નાગદા ગામની પાસે ખાસાસરના બંગલમાં રાખ્યો. એના મોસાળ પડના, એકરી વચનાં પરમાર રાજા ચિત્તોડમાં રાજ્ય કરતો હતો તેણે પંદર વર્ષની ઉંમરના બાપને સરદારની પદવી આપી પોતાની પાસે રાખ્યો. ઇ. સ. ૭૨૯ માં ગાજનીના સુસલમાન રાજકર્તાએ ચિત્તોડ ઉપર ચડાઈ કરી, તેને બાપાએ

સુસલમાની સત્તાની સામે, મેવાડે બહાદુરીભરેલા ઠરાવ કર્યો છે. મેવાડના રક્ષણ અર્થે ચોખીથી કિલ્લા બાંધવામાં આવ્યા છે તેમાંથી બત્રીસ

હઠાવીને છેક ગાજની કાઠ સુધી તેની પુક પહોંચી ગઈને જિતી લઈ પોતાની તરફથી એ આવડા રત્નપૂતને ત્યાં રાખ્યા ત્યાંથી પણ આવ્યા પછી, બધા સરદારોની ખુશીથી ચોરી વસના થાળને મારી, ઇ સ ૭૨૮ મા રાવજ પદવી ધારણ કરી ચિતોડ (મેવાડ)ની માલિયે બેઠો એના "હિન્દુ સૂર્ય" "રાજગુરુ" અને "ચક્રવર્તિ" એવાં ઉપનામ (વિશ્વ) છે એણે મોટી ઉંમરે ચિતોડનું રાજ્ય પોતાના કુવર અપરાજિત અપરા અલિસને સોંપી પોતે ગજની ગયો ત્યાંથી લગભગ લઈ નઈ ઈસાન ઉપર ગઢાઈ કરી ત્યાંની રાજકન્યા પરણ્યા તેના વસના થોડોટી ગજનીની માલિયે થયા, જેમાના ચિતોડના રાવજ ખુમાન (ઈ. સ ૮૧૨ થી ૮૩૬) ઉપર ભખુલીસ્તાનનો અલ મામુન ગતી આવ્યો ત્યારે તેઓ ગજનીથી ગદદે આવ્યા હતા.

ચિતોડની માલિયે (૨) અપરાજિત પછી નીચેના રાજ થયા. (તેઓ 'એકબીજાના બાપ દીકરા હતા એમ સમજવાનું નથી પણ કોઈ બાઈ બત્રીસ પણ હતા.) ૩ ભોજ, ૪ શીલ, ૫ કાલભોજ, ૬ ભર્તૃમઢ, ૭ સિંહ, ૮ મહાવિક, ૯ ખુમાલુ ઇ સ ૮૧૨ થી ૮૩૬ સુધી, ૧૦ અલ્લ, ૧૧ નરવાહન, ૧૨ શાંતિપ્રમાર, ૧૩ શુભિવર્મા, ૧૪ નરવર્મા, ૧૫ કીર્તિવર્મા, ૧૬ ચોખરાજ, ૧૭ ચૈર, ૧૮ વંસપાળ, ૧૯ ચૈરિસિંહ, ૨૦ બીરસિંહ, ૨૧ અરિસિંહ, ૨૨ ચોડસિંહ, ૨૩ વિઠ્ઠલસિંહ, ૨૪ રણસિંહ, ૨૫ ભોમસિંહ, ૨૬ સ્થાનતસિંહ, ૨૭ કુમારસિંહ, ૨૮ અવનસિંહ, ૨૯ પદસિંહ, ૩૦ જૈનસિંહ, ૩૧ તેજસિંહ અથવા તેજસ્વીસિંહ, ૩૨ સમરસિંહ, એ દિલ્હીના અલખાણ રાજ પૂત્રીરાજનો બનેલો અને મિત્ર થતો હતો. પૂત્રીરાજ ઉપર ઈ સ ૧૧૯૩ મા રાહ-લુદીન ગોરી ગતી આવ્યો. ત્યારે પૂત્રીરાજ પકડાઈ ક્રોધ થયો અને એ લડાઈમાં રાવજ સમરસિંહ તથા તેનો ચોટો કુવર કામ આવ્યા બીજા કુવરને બીડડની જાંઘીર મળી, ત્રીજા કુવરે નેપાળમાં શુરખા વસની સ્થાપના કરી, અને ચોથો કુવર ૩૩ મા ગઈને કહ્યું જે બાળક હતો તેને સરદારોએ મેવાડની માલિયે બેસાડ્યો બાળ રાજની પ્રતાપી માતા રાજ્ય ચલાવતી હતી એ બહુ બહાદુર હતો, એના સમયમાં દિલ્હીથી કુતુબુદીનને (ઈ સ ૧૨૦૬ થી ૧૨૧૦ સુધી હતો) પોતાના લગભગ લઈ મેવાડ ઉપર ગતી આવતો જણીને જેના લગભગ સામે અંબર આગળ જઈ કહ્યું બહુ બહાદુરીથી લડી, ઘણા સુસલ માનેને કાપી નાખ્યા આ લડાઈમાં કુતુબુદીન જખમી થયો હતો રાવજ કહ્યું ઈ સ ૧૧૯૩ થી ૧૨૧૦ સુધી રાજ્ય કર્યું કહ્યું મરણ પામ્યો ત્યારે તેણે કુવર મહા પોતાને ચોસાળ હતો તેથી કહ્યુંના જમાઈ કાનોલ્લ રાજ્ય પોતાના દીકરાને માલિયે બેસાર્યો તે અંબર કહ્યુંના બત્રીસ (૩૪) રહ્યો જે સિંધમાં રાજ્ય કરતો હતો તેણે જણી, એટલે, મ્હોટા લગભગ ચિતોડ આવી જિત કરી માલિયે બેઠો, અને તેણે રાવજને જલ્દે રાણા પદવી ધારણ કરી તેથી આજ સુધી મેવાડના રાજ રાણા રહેવાય છે એણે સુસલમાને સાથે ઘણી લડાઈઓ કરી હતી. એણે પોતાના કુવરની સાખા જે થોડાવ નામથી બોળખાતી હતી તે બદલીને સીસોદીયા રહેવાસી. એણે ઈસવી સન ૧૨૧૧ થી ૧૨૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એના

તે રાણા કુંભાએ બધાનેલા કહેવાય છે. તે માહેયો મ્હોટામાં મ્હોટો કુંભો
મેર અથવા કેમલમેર નામનો કિલ્લો છે; તેની સ્વાભાવિક જગ્યાને લીધે

પછી ૩૫ જુનસિંહ, ૩૬ જનસિંહ, ૩૭ લક્ષ્મીસિંહ જે સ ૧૨૭૫થી
૧૩૦૩ સુધી થયા એની ઉપર કિલ્લીના ખાદરાહ અલાઉદ્દીન ખીલજ (ઈ સ ૧૨૮૫થી
૧૩૧૫ સુધી) ચડી આવ્યો. પણ હાર ખાઈ પાછો ગયો. ફરી ઈ સ ૧૩૦૩ માં રાણા
જામમરીના કાકા લીમસિંહની રાણી, જે લકાની ખાંધીની હતી તેને સ્વાધીન લેવા માટે
તે ચડી આવ્યો હતો. એ બારે લડાઈમાં રાણાના બાર કુવરમા એક કુવર અન્યસિંહ
જે કેલવાડે હતો તે સિવાયનું તમામ કુટુંબ મરણું રાણીયો મ્હેલ સળગાવી બળા મોઈ
તે પછી ૩૮ અન્યસિંહ ઈ સ. ૧૩૦૩ થી ૧૩૧૦ સુધી થયા, એને બે કુવરો હતા,
તેઓને રાણે બતાવેલું કામ ન થવાથી મોટો આપવાત કરી મરણ પામ્યો અને ન્હાનો
કુવર કુવરપુર ગયો. તેનાથી તેરમે પુરુષ સનમનસિંહ થયા તે કશિશુમા બિલપુર ગયા,
ત્યાના ખાદરાહની સ્ત્રી મોકરી બળબાથી તેના તરફથી ૮૪ મામનું મોથલ પરગણું
પ્રાપ્ત કરી કીધું અને રાજાની પદવિ મેળવી એના વરમા મરાઠા રાજ્ય સ્થાપનાર પ્રખ્યાત
શિવાજ થયા અને એના વરાજ કેન્દ્રાપુરના મહારાજ છે.

મેવાડના રાણા અન્યસિંહ પછી, તેના બાઈ અરિસિંહનો કુવર ૩૯ હમીર ઈ
સ ૧૩૧૦થી ૧૩૬૫ સુધી થયા એણે ૩૭મા રાણા જામમરીના સમયમા ગયલુ ચિત્તોડ
પાણું કીધું અને કિલ્લીના તુપકુખ ખાદરાહ મહમૂદ ખેલા (ઈ સ ૧૩૨૫થી ૧૩૫૧ સુધી)ને
નિલ્યો. તથા તે પાસેથી અન્યમેર રજસ્યમેર, નામેર, સુધસોપુર કીધાં હમીર પછી તેનો
કુવર ૪૦મે ખેતસિંહ ઈ સ ૧૩૬૫થી ૧૩૮૩ સુધી થયા એણે માંડલગઢ, દસોર છપ્પનના
મગણા, મેવાડ સાથે ભેળ્યા એક વખત કિલ્લીના ખાદરાહ તરફથી હુમાયુ નામનો સરદાર
મરહુમ હઈ મેવાડ ઉપર ચડી આવ્યો, ખાદરાહ આગળ લડાઈ થઈ તેમા મુસલમાનોનો
પરાજય થયો. તે પછી ૪૧મે લક્ષ અથવા લાખો રાણો થયા, તેણે મેવાડનો ખ્દાડી
બાગ નિતી સઈ વેશત્રઢ તોડી પાડી તેની નજીક બેઠેનો કિલ્લો બાંધ્યો. રાણા લાખાના
પડપણના વખતમા મેવાડના રાજ રજમલ તરફથી રાણાના પાઠવી કુવર અંદ્રસિંહ
જે અંદને મટિ નાબિયેર (સમખણ) આવ્યુ ત્યારે રાણાએ મરહીમા કહ્યું કે “તમે આવા
“રમકડા મારા જેવા સફેત કાઢાડીવાળાને માટે લખ્યા હસો.” આવુ ક્યન પિતાના મુખથી
થયેલુ જવવાથી રાણાને કહ્યું કે એ ક્યાને આપ પસંદો. રાણાએ ઘણી ના પાડી પણ કુવર કહે
કે એ તો મારી મા થાય, માટે તમારે તેને પસંદુ જ નોંધરો. પછી તેનો કુવર યાદ તે રાજના
દિવે બેસે, એટલા માટે હું ગાડીનો હક્ક ઊંહું હું. રાણા લાખાને ઇવટે આ વાત સ્વીકારવી
પડી નવી રડાડ રાણીથી કુવર મેલસિંહ થયા તે થાય વર્ષની વય પ્હોચ્યો ત્યારે લાખા
રાણાએ પ્રયાગ જઈ ત્યાં રહેવાનું ધાર્યું કુવર અંદે માડી ન લીધી તેથી મેલસિંહને ગાદિયે
બેસારી રાજાની લગામ ચ્હાને સોંપી, અને ઠરાવ્યું કે દરબારમા પ્હોલી પદવી અંદની,
રાજ્ય તરફથી કોઈ પણ સરદારને જમીર આપવામા આવે તો તેની સનદો ઉપર રાણાની
સદિની સાથે અંદ અને તેના વરાજેએ બાલાની નિશાની કરવી બાજરાજની વતી રાજ
કારમાર અંદ કરતો હતો પણ તેની માને વ્દેમ આવવાથી અંદ મેવાડ ઊંડી માગડના

અને તે સાથે વળી તેણે એકું ચણતર કામ કરાવ્યું છે કે તેથી કાઈ દેશી ફાજનાથી જિતી શકાય એવો નથી. આણુ ગઢ ઉપર ખરમારોનો કિલ્લો છે; તેમાં પણ તેણે એક કાટ બાંધ્યો, તેમાં તે ઘણી વાર રહેતો હતો. ત્યાંના તોપખાના ઉપર અને ગઢીના ધુરજ ઉપર હજી લગલુ કુંભારનું નામ છે; અને એક કદમું દેવલ તેમાં તેની પિતલની મૂર્તિ છે, તેની આજે પણ પૂજા થાય છે. વળી કુંભારાણ્યે, આણુ અને પશ્ચિમ ભણીની સીમા વચ્ચેના રરતા, કિલાવતે આંતરી લીધા છે. સિરાઈની પાસે વસંતી નામે એક કિલ્લો તેણે બાંધ્યો છે; અંખાણના દેરા પાસે કુંભારિયામાં એક બીજો બાંધ્યો છે; અને બીજા કેટલાક બાંધ્યા છે તેથી આરાવલીના મેર અથવા ઝારાલ અને પાનોરાના બીલ લોકિનાથી તેના દેશનું રક્ષણ થાય છે. આણુ પર્વત ઉપર કુંભારયામનું દેવાલય છે એ પણ સિમોદિયા રાજની નામના છે. તે ઉપરાંત તેણે નંદપ્રભદેવનું પ્રખ્યાત ચૈત્ય બંધાવાના કામમાં ધણો આશ્રય આપ્યો છે, એ દેરાસર^૧ રાણાના માનીતા કોમલમેર કિલાની નીચે આરાવલી પશ્ચિમ

રાજમાં ગયો. પછી તેની પત્ની મોક્ષસિંહનો નાનો રણમલ રડોડ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો, પણ પાછળથી તેની દામત સારી નથી એમ રાણીને લાગવાથી અંદરે તે હજીગત હુદાબી મૂકી એટલે અંદરે આવી રણમલને મારી, તમામ રડોડોને હુદાદી મૂક્યા. એ અંદરના વંશજ અદાવત રહેવાય છે.

૪૨ મા મોક્ષસિંહ પછી ૪૩ મા કુંભારજી ઉર્ફે કુંભોજ ઇ. સ. ૧૪૧૯ થી ૧૪૬૬ સુધી ગયો. એવાડના ચિત્રાસી કિલામાંના ૩૨ કિલા કુંભારાણ્યે બંધાવ્યા છે. એ બહાદૂર હતો તેમ કવિ પણ હતો. કહીયાવાડમાંના ઝલવાવાડના ઝાલા રાજ જેતસિંહ(ઈ. સ. ૧૪૨૦થી ૧૪૪૧ સુધી)ની કુંવરીનું સમયણ મારવાડના રાજ સાથે કચ્છ હતું, તેનું હરણ કરી કુંભોજ ચિત્રોડમાં લાવ્યા. આથી મારવાડના રડોડ એવાડ ઉપર ચઢી આવ્યા પણ તેમાં ફાળ્યા નહિ. ઈ. સ. ૧૪૪૦માં રાણા કુંભારજીએ ગૂજરાત અને માળવાના બિંદ્ર મળેલા મુસલમાન લશ્કરને હરાવ્યું, એટલું જ નહિ પણ માળવાના મહા પરાક્રમી બાહ્યાલ મહમૂદને કેટી જનાવ્યો હતો. આ મ્હોટા જયની યાદગીરી માટે કુંભારાણ્યે ચિત્રોડ, ગઢ ઉપર પાવરનો એક મ્હોટો અને સુંદર કોતિરથગઢ અથવા જયસંગમ બંધાવ્યો, તે આજ સુધી છે.

૧ આ દેરાસરમાં એક લેખ છે તેમાં કુંભારાણ્યે રાણાશ્રી કુંભારજી, શ્રીબાપ અથવા બાપા વિશે પૃથ પૃથ મંડલવામાં આવેલું છે તેનાથી થયેલો લખ્યો છે તથા તેમાં તેની વંશાવલી આપેલી છે. આ લેખ લે(જે ઈ. સ. ૧૪૪૦ ની સાલનો છે)માં કુંભારાણ્યે બીજાં વિશેષણ આપવામાં આવેલાં છે, તે સાથે નીચે મમાલિ વિશેષણ આપવામાં આવેલાં છે: “સર્વ સરખા નંજલી સખચોન રાજાનો નાશ કરનારો, “મરડ અસત્ય રૂપી નંજલને બાળી નાંખનારો દાવાનજ, હિન્દુઓનો સુહતાન” એવાડમાં સારી અથવા સાદરી શહરથી આસરે પાંચ માઈલ ઉપર રાણપુર નામના

ઢોળાવની ઉજ્જડ ખીણ, સાદરી રસ્તા ઉપર આવેલી છે ત્યાં આગળ છે. તે જતે કવિ હતો અને તેની રાણી પ્રખ્યાત રાઠોડ કુંવરી મિરાંબાઈ પણ કવિયણ હતી.

મુઝફ્ફર શાહના બાઈના વંશનો રામસખાન કરીને કુતુબ શાહનો સગો થતો હતો, અને જેના તાળામાં નાગોર હતું તેણે મેવાડના રાણાની સામે યવાને કુતુબ શાહને પોતાની ઓથે બોલાવ્યો હતો. પહેલી ચડાઈ કરી તેમાં શાહ પંડે આવ્યો નહતો, તેનો પરિણામ એવો થયો કે રાણાએ ગૂજ-રાતની ફેજને છેક હરાવી દીધી, અને તેનું કશું ચાલવા દીધું નહિ. આવો ફેર થવાના સમાચાર કુતુબ શાહે સાંભળ્યા એટલે તે જતે ચલ્યો; અને સિરાઈના રજપૂતો તે સમયે મેવાડના પટાવત હતા તેમને હરાવીને ડુંગરામાં પ્રવેશ કરીને કૈમલમેર બાણી ચાલ્યો. આ ઠેકાણે રાણાએ તેની ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ તે કેટલીક લડાઈઓમાં જય પામ્યો નહિ એટલે છેવટે તેણે સલાહ કરવાને વિનંતિ કરી.

માળવાના મુલ્તાન મહમૂદેઆ વેળાએ કુતુબ શાહને પોતાને એવો અભિ-પ્રાય જણાવ્યો કે આપણે જે ગળીને રાણા કુંભાનો દેશ ઝૂંટ્યો લઈયે. આ વિષેનો સલાહનો લેખ ચાંપાનેરમાં બન્નેના એલચિયોએ બંને એકમત થવાથી સોગત બાઈને સહિ કર્યો. ખીજે વર્ષે કુતુબ શાહે ચિત્તોડ ઉપર ચડાઈ કરીને આણુ મઠનો કિલ્લો લીધો, અને ડુંગરાઓમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં જે સામાન્ય લડાઈઓમાં તે જય પામ્યો. ત્યાર પછી ખીજ વેળાએ તેણે પોતાને તાણે થઈ જવાની રાણાને જરૂર પાડી. ખીજે વર્ષે ઈ. સ. ૧૪૫૮ માં નાગોર જેર કરવાને અર્થે રાણા કુંભાએ ફરીને હથિયાર પકડ્યાં. ત્યાર પછી ઘણી વારે કુતુબ શાહ તેની ઉપર ચડી આવ્યો, તે જય પામતો કૈમલમેરના દુર્ગ્ય કિલ્લા આગળ આવ્યો એટલે તેનો ફરીને અટકાવ કર્યો. ત્યાંથી તે અમદાવાદ પાછો ગયો, તે થોડા દિવસ પછી મરણ પામ્યો. તેને તેના બાપ મહમૂદ શાહની પાસે મુલ્તાન અહમદના રાજમાં દાટ્યો.

ગામમાં એક દેવલ છે તેના બિન અને વર્ણને સાર ફર્ગુસનની ઈસ્ટ્રેટ્સ ડાન્ડ બુક આફ્ આર્કિટેક્ચરના પ્રથમ ભાગનું પૃષ્ઠ ૭૯ સુ અથવા તેના ઈસ્ટ્રેટ્સ ઓફ ઈન્ડિયન આર્કિટેક્ચરના બુકો

૧ ઉદયપુરાના કવિ સામળદાસના અભિમાય પ્રમાણે મિરાંબાઈ કુંભા રાણાની રાણી ને હતી પણ કુંભા રાણાના કુવરમાંના રાણાના પુત્ર લોહનરાજની રાણી થાય. આ લોહનરાજ કુંવરપદે જ દેવ થયા હતા, તેથી મિરાંબાઈ જાળવિધવા હતાં અને તે એકતાના ઠાકોર વીરમદેવી પુત્રી અને અગ્નિર સામે વનાર ચિતોડના જયમતીની બેન થાય.

વિરોધ મઠિ બુકો શસમાગ્ય પ્રજ્ઞિકા. ૨. ઉ.

પ્રકરણ ૫.

મહમૂદ બેગડો ઈ. સ. ૧૪૫૯ થી ૧૫૧૧ સુધી.

કુતુબ શાહની પછી તેનો કાકા દાઉદ ગાદિયે બેઠો. (ઈ.સ. ૧૪૫૯) પણ તેણે થોડા દિવસ રાજ્ય કર્યું, તેમાં તે અચોક્ષ્ણ જણાઈ આવ્યાથી તેના ન્હાનો ભાઈ મહમૂદ બેગડો, જે ગૂજરાતના સુલ્તાનોમાં પ્રતાપી થઈ ગયો તે, પાટ બેઠો. તે સારે ચોદ વર્ષનો હતો, એટલામાં, તરત જ, તેણે એવી હિમ્મત અને શક્તિ બતાવી કે તેથી તે આગળ ઉપર પ્રખ્યાતિ પામ્યો. તેના એક નિમકહલાસ વઝીર હતો તેને મારી નાંખવાને તેના શત્રુઓ ખ્હાર પશ્ચા હતા, તેને જો તેણે મારી નાંખવા દીધો હોત તો તે વઝીરની પછવાડે તેના પણ નાશ થાત. એવા વઝીરનું તેણે રક્ષણ કર્યું તેથી ત્રીસ હજાર બંડખોરો આ જીવાન સુલ્તાનના મહેલને ઘેરી રહ્યા. આ વેળાએ તેના કેટલાંક સલાહકારોએ એવી સલાહ આપી કે મમે તો આપણે આ કિલ્લામાં સંતારી રહેવું અથવા તો ખજનો લઈને સટ્ટી જવું. પણ મહમૂદ (ખીજો) તો કાઈ જુદા જ સ્વભાવનો માણસ હતો. તેણે કિલ્લાના દરવાજા ઉધડાવી નંખાવ્યા, અને પછવાડે તીરનો ભાથો ભાંધીને અને હાથમાં કમાન લઈને ન્હાનકડો સુલ્તાન બહાદુરીથી ખ્હાર નીકળી પડ્યો. તેની આગળ ડોકા ચવા લાગ્યા, અને રાજમાર્ગમાં પોતાના શત્રુઓની વચ્ચે થઈ ને તેણે ધીરે ધીરે ચાલવા માંડ્યું. એટલે, તેના રાજબાગ ઉમરાવો હતા તેઓને તેના વાવટા પછવાડે વિટળાઈ વળવાનો પ્રસંગ મળ્યો. ત્યાર પછી, ધીરજ અને ચતુરાઈથી તેણે એવી વ્યવસ્થા કરી કે, આખું બંડ બેસી ગયું.

તેના રાજ્યના આવા વખાણવા જેવા મારંભ પછી, ત્રીજે વર્ષે મહમૂદ ફોજની સરદારી ધારણ કરીને ચલ્યો, અને તેણે ખાનદેશની ઉત્તરમાં જઈને, દક્ષિણના ધ્રાવણી શાહને માળવાના સુલ્તાનના પંજમાંથી ઉગાર્યો.

ઈ. સ. ૧૪૬૮ માં મહમૂદ પેર્શનરે તેને સ્વપ્નમાં દેખા દીધી અને સ્વાદિષ્ટ પકવાનનું જમણુ તેના મુખ આગળ મૂકીને, કાફરો અથવા મર્સિ-પૂજકાને જિતી લેવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે, મહમૂદ શાહ સોરઠ જિતી લેવાને તૈયાર થયો. આગળ મહમૂદ છુલ્લુએ અને તેના પૂર્વજ અહમદ શાહે એ દેશ જિતવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તે બ્યર્થે ગયો હતો. મહમૂદે તો આ ચકાઈને સાફે લારે દબદબાભરેલી તૈયારી કરવા માંડી, પાંચ કરોડ મહેરોની પેટિયો લરાવી ઈજ્જત, આર્મિસ્તાન, અને ખોરારાસાનની રસેલી મુકોની અદારસે તરવારો; તે સાથે અમદાવાદની વખણાયલી ત્રણ હજાર

અને આકસે તરવારો તથા એ જ પ્રમાણે સોને રૂપે રસેલી કટારિયો એકઠી કરી; ઘોડેશ્વારના સરદારના હાથ નીચે આર્જસ્તાન અને તુર્કસ્તાનના બે હજાર ઘોડા તૈયાર કરાવ્યા અને મહમ્મદે ધાતુનું કે મારી સાથે જે યોદ્ધાઓ આવવાના હતા તેઓને બદલે આપવાને આ સર્વ ઇનામ કદાપિ જોડું ગણાશે, માટે તેણે તેઓને કહ્યું કે તમારા શૂરવીરપણાના બદલામાં સોરઠની બધી લૂંટ તમને બહેચી આપવામાં આવશે.

ગિરનાર એંશી માઈલ દૂર રહ્યો ત્યાં સુધી મહમ્મદ (ખીજો) આવ્યો, એટલે પોતે ત્યાં જઈ પહોંચે તેના પહેલાં મોહાબિલા કરીને ખંદારની જગ્યા છે તે રાહી લેવાને તેણે પોતાના કાકા તુધકુખ ખાનને સત્તરસે માણસો આપીને મોકલ્યો. તેણે આ ઠેકાણે જે રજપૂતોનો પેશા મૂકવામાં આવેલો હતો તેમના ઉપર હાથો મારીને તેમને કાલ કચ્ચા. તે સમાચાર સોરઠના રાહના સાંભળવામાં આવ્યા એટલે તેણે પોતાના ડુગરી કિલ્લા ઉપરથી નીચે આવીને તુધકુખ ખાનના ઉપર હુમલો કર્યો, અને તેને તે નસાડી મૂકવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં મહમ્મદ રાહ (ખીજો) જાતે ત્યાં આવી પહોંચ્યો, એટલે તે દિવસના બનાવનો ફેરફાર થઈ ગયો. રાહ સખ્ત ધાયલ થયો, તેથી તે નહાશી ગયો. પાસેનો દેશ મહમ્મદે ચોખ્ખો કરી દીધો, અને ધાસદાણાને માટે ટોળિયો ફરી વળી તે તેની બાવણીને સારૂ પુષ્કળ સામાન લઈ આવી. પછીથી તેણે પેશા ધાલવાની તૈયારી કરી. પણ તેણે ધારી હતી તેના કરતાં વધારે સુસીબતો નહવા માંડી, એટલે પુષ્કળ જવાહીર અને નગદી પોતાના આગળ ભેટ મૂકવાની અને જાતે આવીને શરણ થવાની તેણે રાહને ધૂંટ આપી. (ઈ. સ. ૧૪૬૭).

આ પ્રમાણે થયું હતાં ગિરનાર ઉપર ફરીને ચકાઈ કરવાનું ખંદાનું મહમ્મદ શોધતો હતો, તેવામાં એક કારણ ખીજે વર્ષે (ઈ. સ. ૧૪૬૯) તેને મળી આવ્યું, તે એ કે, રાહ મંડલિક રાજચિહ્ન ધારણ કરીને ઠાઈ દેવાલયમાં ગયો હતો, એવું તેના સાંભળવામાં આવ્યું, માટે તેને શિક્ષા કરવા સારૂ ચાળીસ હજાર ઘોડેશ્વારની ફાજ ગિરનાર ઉપર આવી. પણ રાવ મુસલમાનોની સામે થવાને રાજ ન હતો, તથા તેમ કરવાની તેનામાં શક્તિ પણ ન હતી તેથી તેની પાસે માગી એટલે ખંડણી આપી, અને જત્ર વિગેરે રાજચિહ્ન મુસ્તાનની આગળ મૂકી દીધાં. “જેમ માખિયોને ઉડાડી મૂકવામાં આવે છે તે તે પાછી આવે છે તેમ, સત્તુ પણ ફરીફરીને આવે છે,” એવું

શરવીર પૃથ્વીરાજનું કહેવું સોરઠના રાહને પણ ખરેખરે લાગુ પડ્યું. કેમકે, એ જ વર્ષની આખેરિયે મહમૂદે જાતે સોરઠ ઉપર ફરીને ચડાઈ કરી. તેને રાહે કહ્યું કે, મારી પ્રભને ઘડાઈના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરો તો મારી પાસેથી જેટલું નીકળે એટલું ધન તમને આપી દઉં, પણ મહમૂદે (ખીજાએ) ઉત્તર આપ્યું કે, “નાસ્તિક થવું તેનાં કરતાં વધારે વાંક ખીજો એકે નથી, અને “જો તમે શાન્તિની ઇચ્છા રાખતા હો તો, ખુદા એક જ એમ માન્ય કરો.” રાહે કાંઈ ઉત્તર આપ્યું નહિ, પણ બૂનાચઠના કિલ્લામાં પોતે સતાર્ધ પેટા. એટલે, મહમૂદે તેની પછવાડે ઘેરા લાવ્યો. રાહે વિચાર કર્યો કે આપણાથી અહિં પણ રહી શકાશે નહિ, તેથી, તે ગિરનારના ઉપરકોટમાં જતો રહ્યો; પણ તેના કિલ્લેદારો જૂએ મરવાથી શરણુ થયા. અને રાહના દુઃખનો પાર આવ્યો નહિ એટલે તે કિલ્લો છોડીને શરણુ થયો અને મુસ્તાનત્રી આગળ કુચિયો મૂકી દીધી; અને મહમૂદે કૃપામાં પહોંચ્યો. તે પ્રમાણે પઢીને મુસલમાની ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. (૪૦ સ. ૧૪૭૩) મિરાતે સિંકડરીનો કર્તા કહે છે કે, પાદશાહના કહેવાથી તે મુસલમાન થયો નથી પરંતુ પીરનો દાખલો લઈને, તેની ખરાબી થયા પછી તે થયો છે. તે ગ્રન્થકર્તા કહે છે કે, “મંડલિક “રાજાને કેદ કરીને અમદાવાદ મોકલ્યો. એક દિવસે રસુલાબાદ શાહ આવ્યો. “મને મેલો જતો હતો ત્યારે રાહે પૂછ્યું કે શાહ આવ્યો કે શાહ આવ્યો છે, અને “તે જાની સેવા કરે છે? ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામાં આવ્યું કે એ પીર ‘કાઈનું ધણીપણુ માન્ય કરતો નથી, પણ સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરનું ધણીપણુ “માન્ય કરે છે. આતુ ઉત્તર સાંભળીને તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તેની પાસે “જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો; ત્યાં તે પીરે તેને મુસલમાન થવાનો બોધ “કર્યો.” સોરઠના ઉદ્ધા રાહને “ખાનજહાન” અથવા “જગતનો ધણી” એવો મુસલમાનોએ ઇલકાન આપ્યો, અને એક મુસલમાની પીરજદા પ્રમાણે અમદાવાદમાં તેની કબર છે ત્યાં આગળ તેની આખી છાદમાનીમા જોઆએ દુ.ખ દીધું હતું તેઓના જ વંશજ તેની, (ખીજા પીરજદાએની પ્રમાણે) આજ સુધી પૂજા કરે છે.

૧ રાહ મંડલિક પાસેથી મુસ્તાને રાજ્ય લઈ લીધું અને પછી તેનો કુવર બૂપતસિંદ હર્દે એલિશદેવને ખચીરદાર જમાવ્યો. તે ઈ.સ. ૧૪૭૩ થી ૧૫૦૫ સુધી હતો. તે પછી તેનો કુવર ખેતાર પાંચમો ઈ.સ. ૧૫૦૫ થી ૧૫૨૫ સુધી હતો. પછી તેનો કુવર નોંંપણ પાંચમો ઈ.સ. ૧૫૨૫ થી ૧૫૫૧ સુધી રહ્યો. તે પછી તેનો કુવર શ્રીસિંદ ઈ.સ. ૧૫૫૧ થી ૧૫૮૬ સુધી, અને તે પાછો તેનો કુવર ખેતાર હજો ઈ.સ. ૧૫૮૬ થી ૧૬૦૮ સુધી હતો. એ બચસરે તાલુકદાર થઈ રહ્યો.

મહમૂદ શાહે પોતાની ધારણા ગ્રમાણે જિત મેળવ્યા પછી, સૈયદ અને અને ખીજા વિદ્વાનોને સોરઠમાં વસાવવા માટે બોલાવ્યા. વળી તેણે ત્યાં એક શહેર વસાવ્યું, તે થોડી વારમાં તેના રાજધાની નગર બેનું ઘણું ખર્ચ થઈ ગયું, અને તેનું નામ તેણે મુસ્તફાબાદ પાડ્યું. આ નવા શહેરમાં તે એક ઇમારત ચણાવતો હતો તેવામાં તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે, કચ્છના રૂહે-વાસીઓએ ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કર્યો છે, તેટલા ઉપરથી ઇ. સ. ૧૪૭૨-માં તેણે તેઓના ઉપર ચડાઈ કરી,^૧ અને તેમને તાબે કરી લીધા. ત્યાર પછી તરત જ સિંધના જટ અને ખડુચી શોદા ઉપર તે ચડ્યો. તે સમયે તે સિંધુ નદી પર્યંત જઈ પહોંચ્યો હતો.

નીચે લખેલો ભાટનો આપેલો વૃતાન્ત, અમે જે સમયનું લખતા આવ્યા છીએ તેના વિષે છે:—

સારંગજીના વંશના ગોહિલ લીમજીના હાથમાં લાડી અને અડીલાં હતાં. તેને ત્રણ કુંવરો હતા, અને એક કુંવરી હતી, તે સોરઠના શાહને દીધી હતી; માટે એ સંબંધને લીધે, તેનાં કુટુંબી સર્વે ધણાં ખરાં જૂનગઢ રૂહેતાં હતાં. જ્યારે મુસલમાનોની સેના, રસ્તે ચાલતાં હિન્દુઓનાં દેવાલયનો નાશ કરતી લાડી પાસે આવી ત્યારે આખા કુટુંબમાં પુરુષમાં લીમજી ગોહિલનો ન્હાનો કુંવર હુમીરજી માત્ર ધેર હતો. તેના સાંભળવામાં આવી નહારી વાત આવી ત્યારે તે પોતાની ભાભીને કહેવા લાગ્યો કે, “મુસલમાનોની સેના “સોમનાથનો નાશ કરવાને અનસુએ ચાલી આવે છે; પણ ક્ષત્રિયનું ખીજ “જો રહ્યું હોય તો, મ્લેચ્છ લોકો, હિન્દુનાં દેવાલય નોડી શકે નહિ.” તેની ભાભીએ ઉત્તર આપ્યું કે, “ખીજનું કોઈ ક્ષત્રિયનું ખીજ નથી તો તમે તે “જાકની!” હુમીરે આવા શબ્દ સાંભળ્યા એટલે તેણે લોહી ઉકળી આવ્યું. એક પણ શબ્દ તે બોલ્યો નહિ; પણ બસં માણસને લઈને ચાલ્યો, તે સિંહોરની પશ્ચિમમાં, થોડે જાઉને છેટે, સરોડનો કુંગર છે ત્યાં તેને ભિન્ન વેગડો બીડ રૂહેતો હતો ત્યાં ગયો. હુમીરે પોતાની વાત વેગડાને કહી; પણ

૧ આ ચડાઈ કચ્છના તે સમયના લામ હમીરજીએ કરેલી નથી, તે તો તુરત-માં જ ગાદીપતિ થયા હતા, અને તેમના વિરોધી વાગડમાં સ્થાપર(૧૫૫૨)ના લામ અબગજીના પિતાએ હમીરજી ઉપર સંકટ લાગવાના દેવુથી અમદાવાદના મગણામાં લૂંટ કરી હતી. આ વેળાએ સુલ્તાન, ગિરનારના અઠલિક શહ ઉપર ચડી ગયો હતો.

લામ હમીરજીનો દેવુ સુલ્તાન વિરૂદ્ધ હતો તેથી સલાહસપ થતાં લામ હમીરજીએ પોતાની સામની કુંવરી પરજાવી, તેથી મહમૂદ પાછો ફરી ગયો. ૨. ઉ.

બીલ બોલ્યો: “જ્યારે કેઈ મ્હોટા રાજા લડવાને આગળ પડતા નથી ત્યારે “તું શું કરવાને જાય છે? આ મુસલમાન લોકોની સેના ઘણી બળવાન છે; તારા એકલાથી કાંઈ પણ ક્ષણે ક્ષણે મુકાબલો જાય નથી.” હુમીર બોલ્યો: “હું તો ત્યાં જઈને લડીને મરીશ; પણ એક વાતનો મારા મનમાં ધણું “જેદ થાય છે, તે એ કે, હું હજી સુધી પરણ્યો નથી.” આ ઉપરથી વેગડા બીલે પોતાની સ્ત્રીની સલાહ લઈને પોતાની મ્હોટી પુત્રી તેને બહેરે પરણાવી. હુમીર ત્યાં એક રાત્રિ રહ્યો ને તેની ઝિયે ગર્ભ ધારણ કર્યો, તેના વંશના હાથ મુધી હીર મળણમાં નાધેરમાં છે, તે ગોહિલ કાળા કહેવાય છે.

વેગડા બીલે ત્રણસે કામઠાવાળા બીલ એકઠા કર્યા, અને હુમીર તથા તેનાં બે માણસોના ભેગા સોમનાથનું રક્ષણ કરવા ચાલ્યો,^૧ ખરે-ખરી લડાઈ નહી, ત્યારે વેગડા જે કિલ્લાની બહાર રહીને લડતો હતો તેને હુમીરે આરિયેથી અંદર બોલાવ્યો, પણ બીલે ઉત્તર આપ્યું કે, “મારું નામ “વેગડો (લાંબાં શીંગડાંવાળો બળદ) છે, તે હું બારીમાં શું કરવાને પેશું?” પછી જેને જેમ કાવ્યું તેમ, વેગડો પગે ત્યાં સુધી લજા.

સોરઠા—વેગડ વડ જુંઝાર, ગડ બારિયે ગયો નહિ;

શિંગ સમારણુ હાર, અંબર^૨ લગી અડાવિયાં. ૧

પછી તે લડાઈમાં હુમીર પણ તરત જ મરાયો;

સોરઠા—વેહેલો આવે વીર, સખાતે સામેયા તણી

હીલોલવા હુમીર, હાલ્લા અણિયે લીખાઉત. ૨

પાટણ^૩ આવ્યાં પૂર, બળહજતા ખાંડ તણું

સેને માંહી ચા, ભંસાયણુસો લીખાઉત. ૩

વેળ તાહરી વીર, આવી ઉવાડી નહિ;

હાકમ તણી હુમીર, ભેખડ હતી પહીખાઉત ૪

૧ શાસનમાં લખ્યું છે કે પુત્ર વિના પિતાની સુખિત થવી નથી, અને સુધર્મ પણ તેને મળતું નથી.

૨ સુલતાન મહમુદ બેગડે સોમનાથ ઉપર ચડાઈ ઈ. સ. ૧૪૯૦માં કરી. ૨-ઉ.

૩ વેગડ વડો લડવૈયા જળબારિયે ગયો નહિ, પણ આકાશ લખી તેનાં શીંગડાં તેણે આડાવી દીધાં.

૪ શિંગ પટ્ટણમાં બળહજતાં ચણેનું પૂર આવ્યું, તેમાં ઉધમાલા પાડાની જે લીમ ગોહિલનો પુત્ર રાસવીર સેલ કરવા લાગ્યો.

૫ એ વીર ! લીમના પુત્ર હુમીર તારી નેજ આવીને પાળી વળી નહિ, તારી કે હાકમની ભેખડ આડી હતી.

ચંત^૧ ચલણુ તે વાળ, અંગ જે અણુસારે યથો;
ક્રમતોય કુળહેવાય, ભરતો આવે લીમાઉત.
વન કાંઠાળાં વીર, છવીને નોવા થયાં;
આંખો અળગ હુમીર, ભાંચો મોરી લીમાઉત.^૨

૫

૬

એમલ લાળાનો દીકરો ચાંપો જે જૂનામઢની પાસે જેતપૂરનો રાજ
હતો તે પણ એ જ લકાઈમાં મરણ પામીને પછવાડે મુસલમાનોને ત્રાસ
ઉપજાવનારું નામ કરતો ગયો.^૩

“ઓ ! બાદશાહ એ ફૂલ ગયું તેથી નીરાંતે રહીશ નહિ;
“ફૂલની ટોપલીમાંથી ચંપો^૪ પાછો એક વાર ફરીને ઉછળશે,
“એમલનો પુત્ર”

એક બીજો ભાટ ફેરે છે કે મહમૂદ બેગડાના વારામાં, રાણુજી કરીતે
ગોહિલ કાંઠાર હતો તેના કબજામાં રાણુપુર હતું, તે જોખા અને બાદર નદીના

૧ મનમાં તો પાછા ફરવાનો વિચાર લીને યરીરમાં પ્રેક્ષા થઈ, પણ પાતાના
કુળની દેવથી ક્રમ કોઈએ કમલાં ભરતો ગયો. અંમેલમાં ક્રમ છે કે “તારા યરીરનો
આકાર ચાલણીના જેવો થયો તો પણ તારાં ધમલાં તારા કુળને ધટ તેવી રીતે તું આવળ
ભરતો ચાલ્યો.” આ જો તો સાર્યક અને “ચંત ચાલણી તણુ” એવા કોઈ પાક ઉપરથી
કર્યો હશે, પણ તેવો પાક ધણી રીતે બરાબર નેસતો આવતો નથી.

૨ એ વીર ! લીમપુત્ર હમીર હવે છવીને કાંઠાવાળાં જંગલ નોવાળાં રહ્યાં, અને
તું આંખા રૂપ હતો તે વને માર આવ્યા ધણી તું નેગયો જતો રહ્યો. અંમેલમાં એવો
બાવાઈ છે કે,—“ઓ વીર ! એવો પછવાડે છવતા રહ્યો તેઓએ કાંઠાનાં વન નોયાં,
ક્રમકે આંખતું રક્ષણ કરનાર પાપચાણી હમીર પ્રથમ નાશ પામ્યો હતો.” આવો અર્થ
બેસારી દીધો છે તેનું કારણ એકું ધારવામાં આવે છે કે આંખા એ સબને બદલે આંખે
એવો રાજા “મ” ને “મ”ના હસ્તકોથી સમજવામાં આવ્યો હશે. ૧ ૨. ઉ.

૩ મહમૂદ બાજનવીની રીત પ્રમાણે ધણી બલવાન મુસલમાન સરદારોએ સો મ-
નાય ઉપર ચઢાઈ કરેલી છે. તેમાં અમદાવાદનો સુલ્તાન મહમૂદ બેગડો આ સ્થળ
ઉપર લશ્કર મોકલનાર હશે. હતો ક્રમ ગણવામાં આવ્યું છે. “એના સાગે લાડીનો
“ગોહિલ કાંઠાર થયો હતો પણ તેનું કાંઈ ચાલ્યું ન હતું. તે મરાઠો હતો, અને મહમૂદ
“તેની જગ્યા કબજ કરી લેવામાં જય પામ્યો. અને તે સમય ત્યાં એક દેવાલય હતું
“તે જગ્યાએ તેણે એક મસ્જીદ બાંધી. હેઠલકની રાણી અહિંવાબાઇયે યેડા દિવસ
“ઉપર એક બીજું દેવાલય બંધાવીને મહાદેવની સ્થાપના કરી છે.” કર્નલ વાકરના
રિપોર્ટ ઉપરથી.

૪ ચંપો એ ચંપાનું ફૂલ અને ચાંપો એમલનો પુત્ર એ બે સબ ઉપર બ-
લકારમાં હજી છે.

સંગમ ઉપરના કિશામાં રહેતો હતો. એ ઠેકાણે પછવાડેથી અગ્નિમખાન ઉધેઈની^૧ બાંધેલી ઈમારત હવણું પણ છે. ફેર છે કે, મારવાડના રાજાને બે કુંવરિયો હતી, તેમાં એક રાણુજી ગોહિલને પરણાવી હતી, અને બીજી પાદશાહને લીધી હતી. એક સમયે પાદશાહની યોગમ અને તેની બહેન, રાણુજીનાં કકરાણું પોતાને પિયર ગયાં હતાં, ત્યાં યોગમે પોતાની બહેનને બેમાં જમવા બેસવાનું કહ્યું, ત્યારે ગોહિલની રાણી બોલી કે, “તમે પાદશાહ બહેરે પરણ્યાં છો, અને મારા સ્વામી પાદશાહના પદાવત “છે તેથી તમારા બેમાં જમવા બેસવા જેટલી મારી યોગ્યતા નથી.” આ પ્રમાણે તેણિયે બીજાં કેટલાંક બ્દાનાં બતાવ્યાં. પણ તેની મ્હોટી બહેન હઠ પકડીને ધણો આગ્રહ કરવા માંજો ત્યારે તેની મ્હાની બહેને તેની ક્ષમા માગીને ખરેખર કારણ કહી દીધું કે,—“તમે સુસજ્જમાન બહેરે મરણ્યાં છો. “તેથી હું તમારા બેગી જમવા બેસું તો વટહું.” આ વાત સાંભળીને યોગમને રીસ ચડી અને મનમાં એવો ફરાવ કર્યો કે, ગમે તેમ કરીને એને અમદાવાદ ખોલાવીને મારા બેગી જમાડવી.

પછી યોગમ પોતાના રાજધાની નગરમાં પાછી ગઈ તેવામાં રાણુજી ગોહિલ કાંઈ સરકારી કામ સાર ત્યાં ગયા. યોગમે પાદશાહને સર્વ વાત કહીને કહી રાખ્યું હતું કે, ગમે તેમ કરીને પણ મારી બહેન અહિં આવે તેમ કરવું. આ સમયે રાણુજીએ પોતાના દોહિયાના એક ચાકરને વાંકમાં આવ્યાથી ફહાડી મૂક્યો હતો. તેને યોગમે પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો અને કહ્યું કે તું જઈને કકરાણુંને અહિં તેડી લાવ. ત્યારે ચાકરે કહ્યું કે રાણુજીના કાગળ વિના તે અહિં આવે નહિ, પણ કહાવ્યું બે તેની કાંઈ નિશાની કેમે તો આવે ખરાં. યોગમે આ વાત પાદશાહને કહી. તે ઉપરથી પાદશાહે રાણુજી પાસેથી એક દિવસે તેની તરવાર બેવા સાર માગી લીધી, બીજે દિવસે કઠાર માગી લીધી, અને ત્રીજે દિવસે હાથનું માદગિયું માગી લીધું. પછી ત્રણ વાનાં ચાકરને આપીને રવાના કર્યો. ચાકર રાણુપુર ગયો અને કંક-રાણુંને ફેરવા લાગ્યો કે, “હું તમારા દોહિયાનો ચાકર છું તે તમે જાણો છો;

૧ સુસજ્જમાન સરકારનો અગ્નિમખાન ધાત્રી સરદાર હતો. તેણે રાણુપુરનો સુંદર કોટ બાંધ્યો, તે વિના (સન ૧૬૩૦ માં) અમદાવાદમાં ખરેખરાને માટે એક ઈમારત બાંધી હતી (ત્યાર પછી તેને કંદખાનાની જગ્યા કરાવીને તેનું નામ બદલું પાડી નાખ્યું છે.) અને બીજી જેટલી બધી ઈમારતો તેણે બાંધી કે તેથી તેનું બિરદાઈ એવું ઉપનામ લોકોમાં પ્રસાર્યું, કેમકે ઉધેઈ પોતાના ઉપર ધાર બાંધ્યા વિના રહેતી નથી એવી તેની રીતિ ને તેને મળતી તેની રીતિ હતી.

“અને રાણુજીએ મને તમને તેડવા સારૂ મોકલ્યો છે, તેની નિશાનીતે વાસ્તે
 “આ ત્રણ વાનાં આપ્યાં છે. જે તમે રાણુજીની આજ્ઞા લોપશો તો તે તમારો
 “ત્યાગ કરશે. વાસ્તે તમારે બ્હેલાં પધારવું જોઈએ.” આ વાત સાંભળીને
 ઠકરાણાંએ પોતાનો રથ બેઠાવ્યો અને ચાકરની સાથે ચાલી. તે જ્યારે અમ-
 દાવાદની પાસે આવી પહોંચી ત્યારે રસ્તામાં રાણુજીનાં માણસ સામાં મળ્યાં
 તેઓએ રથ બોળખ્યો એટલે તેની પાસે ગયાં. તે ઉપરથી પેલો ફહાડી
 મૂક્યો ચાકર નહાશી ગયો. પેલા માણસ ઠકરાણાંને રાણુજીને ઉતારે લઈ
 ગયા. ત્યાં રાણુજીએ પૂછ્યું કે તમારે શા કારણુ સારૂ આવવું પડ્યું ત્યારે તે
 બોલી કે હું તો તમારા તેડાવ્યાથી આવી છું. જૂઓ આ તમારી નિશાનીતો.
 રાણુજીએ જાણ્યું કે આમાં કાંઈ કષ્ટ થયું.

પછીથી પાદશાહે રાણુજીને ફહેવરાવ્યું કે, “તમારાં ઠકરાણાંને અહિં
 “મળવા સારૂ મોકલો, જે પાંચરે પાંચરા મોકલશે નહિ તો હું જખરાઈથી
 “આણીશ.” રાણુજી ગોહિલે ના કહી તે ઉપરથી લડાઈ થઈ. પણ રાણુજીએ
 જાણ્યું કે હવે સામા થવામાં કાંઈ માલ નથી માટે કાંઈક સુકિત રચવી. આમ
 ધારીને તેણે એક ચારણુની દીકરીને ઠકરાણાંનો વેપ ખેરાવીને પાદશાહને ઘેર
 મોકલી અને પોતાની સ્ત્રી હેમલેખ ઘેર પાછી લઈ આવ્યો.

ચારણુની દીકરી કાંઈ સાધારણ સ્ત્રી નહતી, પણ ખૂબ જોતાં શક્તિ
 હતી. તે ઉમેટાના દુદા ચારણુની દીકરી થતી હતી. એક વાર રાણુજી તેણી
 મગ મંડણી ઉધરાવાને સજો હતો ત્યારે તેનું પરાક્રમ તેના જાણવામાં આવ્યું
 હતું. તે એવી રીતે કે વા વર્ષાદનું તોફાન ચવાથી રાણુજી પોતાના અધ્યા-
 રથી વિખૂટો પડી ગયો, અને ફરતો ફરતો ઉમેટે આવી પહોંચ્યો, ત્યારે તેને
 તરસ લાગી; એટલે પાસે એક છોકરી દીકરી તેની પાસે પાણી માગ્યું, એટલે
 તે જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંથી તેણે લાંબો હાથ કરીને પાણી આપ્યું તે રાણુજીને
 ઘોડા ઉપર બેઠાં બેઠાં પાણી પહોંચ્યું. આ અમત્કાર જોઈને રાણુજી ઘોડા
 ઉપરથી ઉતરીને તેની પ્રદક્ષિણા કરીને તેને લાંબો ચર્મને પગે લાગ્યો.
 એટલે તે છોકરીનું નામ રાજજાઈ હતું તે પ્રસન્ન થઈને બોલી કે “વરદાન
 “મામ.” ત્યારે તેણે કહ્યું: “મારે સંકટની વેળા આવશે ત્યારે હું તમને
 “મારી એથે બોલાવીશ.” તેણે તે વાત માન્ય કરી. અને ઉપર પ્રમાણે અમ-
 દાવાદમાં રાણુજી સંકટમાં આવ્યો ત્યારે તેણે તેનું સ્મરણ કર્યું તે ઉપરથી
 તે ત્યાં આવી. રાણુજી જ્યારે રાણુપુર પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે કિંદામાં
 રાજજાઈનું સ્થાનક કરાવીને તેમાં તેની મૂર્તિ બેસારી અને તેને પોતાની
 કુળદેવી કરીને સ્થાપી.

ઉપર પ્રમાણે જનાવ જની રણા પછી, એક ઘરડી મુસલમાન ડોશી અને તેનો દીકરો મક્રે યાત્રા કરવા સાફ જતાં હતાં, તેમણે રાણપુરમાં રાતવાસો કર્યો. મળસકું હતાં વેત જ છોકરાએ પોતાના સદાના નિયમ પ્રમાણે ખાંમ પોકારવા માંડી. તે સાંભળીને જાહાણેએ જઈને ગોઠિલને કહ્યું: “આ મુસલમાને એવા યોગે બાંગ દીધી છે કે, આ ઠેકાણે મેંચું” “રાત્રી થાય.” આવી વાત સાંભળીને ગોઠિલને કેાધ ચડ્યો, અને તેણે ડોશીને તથા દીકરાને પકડી બંગાવીને ધમકા દીધી કે, તમે મારે દરવાજે બાંગ દીધી જ કેમ ? ડોશિયે ક્ષમા માગી કે, અમારા મનમાં કાંઈ કપટ નથી, પણ તેથી રાણજીનું મન માન્યું નહિ, અને તેણે તેના દીકરાને પોતાની તરવારના ધાથી કાપી નાંખ્યો. તે ઉપરથી ઘરડી ડોશિયે અમદાવાદ જઈને મુસ્તાનને ફરિયાદ કરી. અને જે બન્યું હતું તે મહમૂદ બેગડાએ પોતાના સર્વ ઉમરાવોને કહી સંભળાવ્યું, પણ કેાધે ગોઠિલ સામે લડવાને હામ બંધી નહિ. છેવટે પાદશાહનો જાણેજ ભંડેરી ખાન તેજ દિવસે પરણ્યો હતો તેમ છતાં રાણપુર ઉપર ચડવાને તૈયાર થયો. એટલે મુસ્તાને તથા ખીજા અમીરોએ તેને ના પાડી, પણ તેણે માન્યું નહિ ને કહ્યું કે, હું અક્ષાની ખાતર લડીશ. તે ફાજ લઈને ધંધુકા મુધી ગયો. ત્યાં રાણજી ગોઠિલ સામે જઈ પહોંચ્યો અને ખરેખરી લડાઈ જમી. મારા-મારી ધણી વાર મુધી ચાલી, અને રાણજી પાછો હડતો હડતો રાણપુરના દરવાજા મુધી આવ્યો. તેણે પોતાનાં ઠકરાંણાંને ફેલેવરાવ્યું કે મારું જીવ તમારી નજરે પડતું બંધ થાય ત્યારે તમે તમારો જીવ ફેલાડી નાંખજો કે મુસલમાનોના હાથમાં પડે નહિ. પણ લડાઈ ચાલતી હતી, તેવામાં જીવ ધરનારને તરસ લાગી, એટલે પાણી પીવાને તેણે જીવ નીચે મૂક્યું. તે ઉપરથી રાણિયોએ જાણ્યું કે આપણા સ્વામી પક્ષા, એટલે કિશામાં દૂવો હતો તેમાં સર્વે પડીને મરણ પામી. આ ફેર મુજબ પછી પણ રાણિયે લડવાનું જારી રાખ્યું હતું તથાપિ આખરે તે રાણપુરના દરવાજા આગળ પડ્યો, અને મુસલમાનોએ કિશામાં પ્રવેશ કર્યો, પણ તેના પેલાં તેજનેના બહાદુર સરદાર ભંડેરી ખાન માર્યો ગયો હતો. ત્યાર પછી મહમૂદ બેગડાએ રાણપુર, મૂળીના હાલાજી પરમારને આપ્યું હતું, તે હાલાજી રાણજીનો જાણેજ થતો હતો.

હાલાજીની વાત નીચે પ્રમાણે છે:—જટ મ્હોટેરા તે સમયે સિંધમાં રહેતો હતો, તેને ઘણી રૂપવંતી દીકરી હતી, તેનું નામ સુમરીબાઈ હતું, તેને બલાતકારથી બાદશાહે પોતાના જનાનખાનામાં આણવાનો પ્રયત્ન

કર્યો. તેટલા માટે સચરસે જટ લોકો સિંધમાંથી ન્હાણીને મૂળી ગામ આવ્યા. તે વેળાએ સોડા પરમારના વંશના બે ભાઈના હાથમાં મૂળી હતી. તેમાં એકનું નામ લખધીરજી હતું અને બીજાનું નામ હુલોજી હતું. જટ લોકોએ કહ્યું કે, સિંધનો પાદશાહ નણી અમારી પછવાડે લશ્કર મોકલશે, માટે બે તમે અમારું રક્ષણ કરી શકો એમ હોય તો અહિં રહિયે, નહિ-કર અમે આગળ જઈશું. પરમારોએ પ્રતિજ્ઞા કરીને કહ્યું કે, ત્યાં સુધી અમારા ઘડ ઉપર માથું હશે ત્યાં સુધી અમે તમને દરકત યવા દઈશું નહિ. આ ઉપરથી જટ લોકો મૂળીમાં રહ્યા.

પછી તરત જ સિંધના પાદશાહનું લશ્કર આવ્યું, અને તે મથું બળ-વાન હતું તેથી પરમારોએ જાણ્યું કે, આપણા ગામને કાદ નથી, માટે તેમના સામો ટકાવ કરવાને આપણને ધણું કઠિન પડશે. આવું વિચારીને મૂળીની પશ્ચિમમાં પંદર ગાઉ ઉપર માંડવનો કુંગર છે તેની ઝાડીમાં જઈ રહ્યા. પાદશાહનું લશ્કર તેમની પછવાડે ત્યાં ગયું અને ઘણા ક્વિસ સુધી લડાઈ ચાલી. છેવટે પરમારનો એક હબમ ફટ્યો તે શત્રુને જઈ મળ્યો, અને માત્ર એક જ ફૂવામાંથી પરમારોને પાણી પૂરું પડતું હતું તે ફૂવા તેણે ખતાવી દીધો. મુસલમાનોએ એક ગામનું માથું કાપીને ફૂવામાં નાંખ્યું. તેથી પરમારોને હવે સલાહ કરવાની અગત્ય પડી, એટલે તેઓએ જટની દીકરીને નસાદી મૂકાવી, અને લખધીરજિયે પોતાના ન્હાના ભાઈ હાલાજને ઝોળમાં મૂક્યા. પેલી કન્યા ન્હાણીને ઘણાંદ ગઈ, અને ત્યાં જીવતી ડટાઈ, તેના ઉપર દેવડી દહા સુધી બેવામાં આવે છે.

લખધીરજિયે જઈને ગૂજરાતના સુસ્તાનનો આશ્રય માગ્યો, તે ઉપરથી અમદાવાદથી લશ્કર નીકળ્યું.^૧ જૂજ દેશમાં લડાઈ ચાલી તેમાં સિંધિયો હાર્યો અને હાલાજને મૂકાવીને રાજધાનીમાં લાવ્યા.

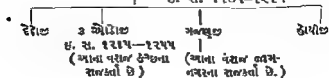
૧ આ વખતે કચ્છની ગદિયે ત્રિવેની વંશાવળીના દસમા રાજ-સભ્ય હમીરજી હતા. તેની રાજધાની હળુવમાં હતી અને જૂજ તે પછી વસ્યું.

૨ જમ ભાગે ભાડાણી (ભાભોજ) (કચ્છની ગદિયે)

ઈ. સ. ૧૧૪૭-૧૧૭૫

૨ રાધધણ

ઈ. સ. ૧૧૭૫-૧૨૧૫

હાલોછ પરમાર મુસલમાન ધર્મમાં ગયો તે ઉપરથી મદમદ બેગડાએ કેટલાંક પ્રંગણામાં પસાયતાં આપ્યાં તે લેવાની તેણે ના પાડી અને કહ્યું કે મારા કુટુંબિયોના જાણુદારમાં નથી કે મારી કેવી સ્થિતિ થઈ છે, માટે રાણપુર શહેર જે ઉજ્જવલ થઈ ગયું છે અને જે મારા મામા રાણુછ ગોહિલના તાબામાં હતું, તથા પાદશાહે બેગડાવિને તેની સીમ માંદ મીઠું વવરાવ્યું છે તે આપો. પાદશાહે રાણપુર તેને સોંપ્યું, ત્યારે હાલાજિયે તાત્રપટ ઉપર લેખ કરી આપવાનું કહ્યું, પણ પાદશાહે કહ્યું કે, તમે મુસલમાન થયા છો તે કંઈ વીસરી જવાય એવું નથી, માટે લેખની કશી અગત્ય નથી.

લખધીરછ પરમાર તો પોતાના જ ધર્મમાં રહ્યા અને તેના પૂર્વજોએ મૂળાની જાગીર મેળવી લીધી. તેનું અરજુ કેવા પ્રકારે થયું તે નીચેની વાત ઉપરથી જણાય છે:—

સાણુંદના કદીરે એક ચારણને રાણીસર ગામ પસાયતું આપેલું તેના વંશમાં મદવી રળિયો નામે થયો, તે બુદ્ધિવાળો અને ખરેખરો મશકરો હતો. તે વેળાએ દેશમાં છુટકાટ બહુ ચાલતી હતી, પણ ચારણનું ગામ

૪ માહોછ	હાલોછ
૫ વેહેણુછ	રાયધણુછ
૬ મૂળવોછ	મુખેરછ
૭ કાચોછ	હરધોળછ
૮ આમરછ	હરપાળછ
૯ જીમછ	હરડછ
૧૦ હમીરછ	તમાચીછ
૧૧ રાવ ખેમારછ	હરબમછ
ધ. સ. ૧૫૧૦-૧૫૮૬	હરધોળછ
(બૂજમાં માટી સ્થાપી)	લાખોછ

(નવાનગરની માટી સ્થાપી) નમ રાવળછ હરધોળછ (ધોળ)

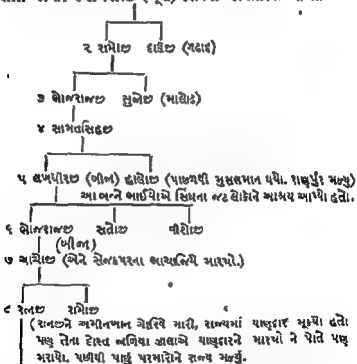

કાઈ હુંતું નહિ, તેથી આસપાસનાં ગામોના રહેવાસિયો પોતાની માલમતા સાચવવા માટે ત્યાં મૂકી આવતા. તે વાત બોડી ભોગલના જાણુવામાં આવી એટલે તે રાણીસર લૂંટવાને આવ્યો. અમ લૂંટ્યા પછી હલ્લો કરનારાઓ રળિયા ગઢવીને તેના કબીલા સહિત બાંધીને ગામના બીજા લોકો સુદ્ધાંત લઈ આવ્યા. પછી પહેલે મુકામે રાત રહ્યા, ત્યાં રળિયો અર્ધી રાતે ઉઠીને રડવા કકળવા લાગ્યો. મુસલમાનોએ તેને પૂછ્યું કે તું શું કરવાને રહે છે? તે બોલ્યો, મારે કકળવાનું મોઢું કારણ છે, તે તમારા સરદાર વિના હું બીજા કોઈને ફેંદનાર નથી. બોડી ભોગલને તે વાતની જાણ કરવા ઉપરથી તે પિંડે આવ્યો, ત્યારે ગઢવિયે કહ્યું કે મને બંને મારા કબીલાને છોડી મૂકા તો તમે મારો એટલી ખંડણી આપું. ભોગલે પૂછ્યું કે હવે તે તારો પૈસો ક્યાં રહ્યો હશે? તેણે કહ્યું કે માદળિયામાંથી મને ચિઠ્ઠિ જડી છે તેમાં મારા બાપની ડાટેથી પુંજની નિશાની લખેલી છે. ભોગલે તેની સાથે પાંચસો માણસો મોકલીને કહ્યું કે જો એ એક લાખ રૂપિયા આપે તો એને છોડી મૂકજો. એ ત્રણ મેલાણુ કચ્છા પછી તેઓ હુળવડની પાસે દીકરના રણ સમીપે આવ્યા, એટલે ગઢવી એક બેટ બત-લાવીને બોલ્યો કે, માફ ધન પછે ડાટેલું છે, માટે ત્યાં થોડાં દોડાવીને આપજો જઈ પહોંચિયે. તેણે પોતાનો થોડો મારી મૂક્યો ને તેની પછવાડે બીજાઓએ પણ પોતપોતાના થોડા મારી મૂક્યા, તેમને એક કાદવવાળી જગ્યામાં લઈ ગયો, ત્યાં તેઓ સારી રીતે સપડાઈ ગયા એટલે ગઢવી વઢવાણુ બણી નાંઠો. તેણે ત્યાં જઈ રાજાને કહ્યું કે, હું રજપૂતોનો ચારણ છું, માટે મારા કબીલાને ભોગલો પાસેથી છોડાવો. વઢવાણુના રાજાએ કહ્યું કે તું જઈને મૂળીના સોડા પાસેથી આજીવ લઈ આવ્ય, એટલી વારમાં હું ભોગલો સામે જાઉં છું, તેણે તે પ્રમાણે કયું. રળિયો મૂળી ગયો, ને પોતાની વાત કહી, એટલે લખધીરજી પાંચસે ખરમારો લઈને ગયો, તે નળકાંડાની પાસે ખનગસર તલાવ પાસે બોડી ભોગલને જઈ મળ્યો. ત્યાં સુધીમાં વઢવાણુનો રાજા ત્યાં આવી પહોંચ્યો ન હતો; ત્યાં ભારે લડાઈ થઈ. ઉવટે ભોગલ પાસે થોડાં માણસ રહ્યાં તેથી તે રાણીસરના બ્રાહ્મણની એક દીકરી પોતાના થોડા ઉપર લઈને નાંઠો. લખધીરજી પાછળ ધાયો અને અર્ધ ગાઉ જતાં લચભગ આવી પહોંચ્યો. ભોગલે પાછું મઢો કરીને જોયું તો લખધીરજીને એકસો દીડા, એટલે પાછો થોડો ફેરવીને તેની ઉપર ઘા કર્યો પણ તે ખાલી ગયો; લખધીરજીએ પણ પોતાના શસ્ત્ર ઉપર ઘા કર્યો તે પણ ખાલી ગયો; બંનેના થોડા લાકડીને ઝાડ થયા એટલે બંને

નીચે પડ્યા, અને ઉડીને બાથંબાયા કરવા લાગ્યા. પ્રથમ લખધીરજી નીચે પડ્યો પણ પેલી બાહણીની દીકરિયે તેને આશ્રય આપ્યો તેથી મોગલને નીચે નાંખ્યો, ને તેણિયે તેને પોતાની કમર સંભાળવાનું કહ્યું, એટલે લખધીરજિયે કમરમાંથી કટાર ફાડીને મોગલને માચ્યો. તે મોગલે તેજ ફાણે પોતાની કમરમાંથી છરો ફાડીને તેના પેટમાં ખોરવ્યો. તેથી બન્ને મરણ પામ્યા. લખધીરજીના માણસોએ મોગલની છાવણી લૂંટીને પોતાના દુકાનની લાશ ખોળી ફાડીને ફાઠ દીધો, તથા તે જગ્યાએ એક પાળિયો ઉભો કર્યો, ને બાહણીને રાણીસરમાં તેના બાપને સોંપી.

મૂળીના ૧૫૨માર આજ સુધી તેમની હિમ્મતને લીધે પ્રખ્યાત છે.

૧ શોડા પરમાર ૧ લખધીરજી (મૂળ) સિંધના ધરધારકાથી આવ્યા.

૯ કણુજી

૧૦ જગદેવજી

૧૧ રામસિદ્ધજી

૧૨ રાવસિદ્ધજી

૧૩ રાવજી (બીજા)

અને જટ લોકોનું રક્ષણ કરવું હતું, તેથી તે લોકો તેના સંભારણામાં ધણું આદરમાન રાખે છે. લાખધીરજ અને હાલાજનો ન્હાનો ભાઈ પોતાના વચેટ ભાઈનું જોઈને સુસલમાન થયો; તેને ઘોઘડનાં ચોવીસ ગામ મળ્યાં. તે તેના વંશમાં ધણી પેઢી સુધી રહ્યાં. ખજીથી તેઓ ધોળકાના તાલુકદારને નામે ગૂજરાતમાં ઓળખાવા લાગ્યા.

૧૪ કલ્યાણસિંહજી

૧૫ મુંજેજી

૧૬ રાવજી (ગીલ)

૧૭ કલ્યાણસિંહજી (ગીલ) ક૨૩, બાપજી

૧૮ રામેશ (૪ સં. ૧૮૦૭-૮ માં કર્નલ વૉક્સને કલિયાણમાં ખંડણી સંબંધી તપાસ ચાલતો હતો)

૧૯ વખતસિંહજી

૨૦ સુરતાનજી

મૂળીના તાબામાં ૧૩૪ ચોરસ માસલ જમીન, ૧૯ ગ્રામ, આસરે વીસ દબાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે પચાસ દબાર રૂપિયાની થાય છે. તેમાંથી અંગેશ સરકારને જમાબંધી અને લાંબાગદના નવાજ સાહેબને જોશવણી મળી કુલ રૂ. ૯,૩૫૪ આપે છે.

પ્રકરણ ૬ કું.

મહમૂદ બેગડા. (ચાલુ)

મહમૂદ સિંધ ઉપર ચડાઈ કરીને પાછો આવ્યો ત્યાર પછી તેણે જંગલ (દારકા) અને બેટના ચાંચવા નાખકો ઉપર ચડાઈ કરી; તે કરવાનું કારણ એમ બન્નું કે, એક ધર્મી માણસ (મૌલાના મહમૂદ સમરકંદી) બહુ બહેલો ફિલસુફ હતો તે બ્હાણમાં બેશીને તેને દેશ એર્મજ જતો હતો. તે બ્હાણને ચાંચવાઓએ જંગલના બંદરમાં વાળી આવ્યું, “અને કાળા મનના જાહજોએ બોટી સગાહ આપી તે ઉપરથી કાફરાએ” ત્યાં તેને લૂંટી લીધો. મુસલમાનોએ અતિ સંકટ સહન કરીને જંગલ અને બેટનો કબજો કરી લીધો, અને રજપૂતોનો સરદાર રાજા હીમ હતો તેને કેદ કરી લીધો, ત્યાર પછી, પેલા ફિલસુફની ઉશ્કેરણીથી તેને અમદાવાદ શહેરની આસપાસ તણાતો ખસડાવીને ઠેર કર્યો કે, તેનો દાખલો બેઈને બીજા કાઈ એવી ચાલ ચલાવે નહિ.^૧

આ બનાવ બન્યા પછી તરત જ, મહમૂદને પદમ્પટ કરવાના, અને તેના શાહબંદા મુકદ્દરને ગાદી ઉપર બેસારવાના ઇરાદાથી મુસલમાન ઉમરાવા માંહેથી એક ટોળી ઉભી થઈ.^૨ આંખાનેરના મઠ ઉપર ચડાઈ કરીને

૧ સુલતાને દારિકાનું મંદિર તોડી મસ્જદ બનાવવાના કામમાં ફોજ રાખી. ત્રણ ચાર માસની રોમાંચ થઈ, તેટલામાં, બેટ ઉપર ચડી જવાને બ્હાણે તૈયાર કરાયાં. રાજા હીમે બાવીસ વેળા જંગ અચાળ્યો. ઉવટે મહમૂદ બેટમાં ઉતર્યો ને ધણા રજપૂતોને કતલ કર્યા. હીમ ન્હાની હોલીમાં બેશીને બાગલાં પકડાઈ ગયા.

૨ મહમૂદે પોતાના રાજ્યનો ધણો વિસ્તાર ચયેલો બેઈને રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા રહેવા માટે પોતે મુસ્લમાન (લૂનામદ)માં રહેકાણુ રાખ્યું અને રાજ્યના વિભાગ નીચે પ્રમાણે કરાવ્યા,—

બેટ અને દારકાં ઠંઠવલમુકને સોંપ્યું; સોનમદ ઇમાદુલમુકને સ્વાધીન કર્યું; ગોધરા કિવામુલમુકના તાબામાં કર્યું; અમદાવાદ ખુદાવંદ ખાનના હાથમાં રાખ્યું.

આ ચાર સરદારોમાંથી ખુદાવંદ ખાન હતો તે સુલ્તાનના સાહબંદા મુકદ્દરનો ઉસ્તાદ હતો. તેણે રાધરાવાન અને બીજા સરદારોની સાથે મળી જઈને રમજાન મહિનાની હિંદને દિવસે ગોધરાનું ઇસ્લામ ઇમાદુલમુકને પણ બેશીવેલો. તેણે પોતાની ફોજ અમદાવાદમાં આણી, પણ શાહબંદાને ગાદિયે બેસારવાનું બન્નું નહિ. ઉવટે કેશર ખાન કરીને ખાનગી ખાતાનો ઉપરી હતો, તેણે બની રીતે સુલ્તાનને બધું બહેર કરી દીધું, એટલે, તે લાગ્યો જ ગોધે ગયો અને ત્યાંથી બ્હાણમાં બેશીને ખંભાત આવ્યો. દગો કરનારામાંથી ત્યાં તેને માલ આપવા મુકદ્દર સહિત આવી પહોંચ્યા

તેના ઉમરાવોને કામે લંગાડી દેવા વિષેની પાદચાહને આજ વેળાએ સલાહ આપવામાં આવી. પણ ટોળીવાળા તેમના દુષ્ટ કામમાં ફળદ્રુપ થાય એવું રહ્યું નહિ, તેથી કરવા ધારેલી ચડાઈ ફટલાંક ધર્પો સુધી મુલતવી રહી, તે ઇ. સ. ૧૪૮૨ માં કરવાને તૈયાર થયો; પણ આ વેળાએ સુરતની દક્ષિણના વલસાડના ચાંચવાઓનું બળ દરિયામાં એટલું બધું વધી પડ્યું હતું કે તેઓ વ્યાપારને ખલેલ પહોંચાડતા હતા એટલું જ નહિ, પણ તેમના તરફથી હલ્લો થવાની ધારતી ઉત્પન્ન થઈ હતી, માટે મહમ્મદનું લક્ષ તેમના ઉપર દોડ્યું. તે એક દરિયાઈ નાખુદા થયો; ખંભાત આગળ તેણે દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કર્યો, અને કમાનવાળા, બંદુકવાળા અને તોપવાળા સહિતની ફાજ બહાણોમાં ચડાવીને ચાલ્યો; પછી શત્રુઓને નસાડતાં તેમની સાથે ફટલીક ધડી સુધી, ઝપાઝપી થઈ; તેમાં તેણે ચાંચવાઓનાં ફટલાંક બહાણુ પકડી લીધાં. ત્યાર પછી, એ જ વર્ષની છેક આખેરિયે તેણે ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરી, તે વિષે અહિં લખવા માંડિયે તે પહેલાં ઈડર સંબંધી આ ઠેકાણે થોડુંક લખવાની અગત્ય છે.

નારણદાસનો ભાઈ રાવ ભાણુ હતો, તેના ઉપર, તેની કુંવરી, મહમ્મદના આપ મહંમદ શાહ બહેરે પરચાવવાનો ખલાતકાર થયેલો જણાય છે. મુસલમાની ઇતિહાસકારોએ તેને ખીર અથવા વીરરાજ કરીને લખ્યો છે. ઈડરવાડામાં જેભારાની વાવ છે તેમાં એના વિષેનો લેખ છે. તે ઉપરથી તારીખ માલમ પડે છે એટલું જ નહિ, પણ તેના નામમાં ફરફાર થઈ ગયો છે તેનો ખુલાસો થાય છે. રાવનાથી અચાનક એક ગાય મર્યાઈ ગઈ હતી, તેના આપના નિવારણને અર્થે તેણે એક વાવ બંધાવી હતી, તેમાં લેખ રહેલો છે:—“સંવત ૧૫૩૨(ઇ. સ. ૧૪૭૬)ના ફાલ્ગુણ શુદ્ધ ચોથને “સોમવારને દિવસે કામદુર્ગા માતા,—ઓ રામ, શ્રીરામ ! પાણી પીવાને “આવી હતી તેને રાજ શ્રી શ્રી, ભાણુવીરજિયે રામ સરણે પહોંચાડી.

ત્યાં પહેલી કચેરી થઈ, ત્યારે મહમ્મદે કહ્યું કે, શુરૂફર હવે સમગ્ર થયા છે અને કટલાક સરદાર મારા કરતાં તેને ગાદિયે બેસાડવાને પસંદ કરે છે તો હું તેમ કરી મઠે જવાને તાલ ધું, પણ ઇમાદુલમુલક તેને અમદાવાદ જવાને આજ્ઞા કરી તેથી તેના બાણીનો બચ ન રાખતાં તે અમદાવાદ જવા નીકળ્યો અને ક્યુ કે મને મઠે જવાની સરદારો કબુલાત આપશે નહિ ત્યાં સુધી હું ક્યું ખાઈસ નહિ સરદારો તેનો બેઠ સમગ્ર તપા અને ઇમાદુલમુલકના હુકમથી ગુડા નિઠામુલક સલાહ આપી કે ચાંપાનેર ઉપર જિત બેળવીને ત્યાંની લૂંટનો પૈસો આને તે દબ કરવામાં વાપરવો ઇમાદુલમુલકે સુસ્તાન આગળ જવો બેઠ બદલ કરી દીધો. ૨ ઉ.

“એટલા માટે, પાપનું નિવારણ કરવાને અર્થે તેણે સોનાની ગાંધનું દાન કર્યું; “અને આ પાણી પીવાની જગ્યા બંધાવી.” * * * બાદ લેકો ફરે છે કે, “રાવ ભાણુ ગાદિયે બેઠો કે તરત જ, તેણે પોતાના રાજ્યનો સીમાડો નક્કી કર્યો. તેણે પ્રથમ તો શિરોઈનું લાસ આમ મારીને રોહીલા અને પોસીના વચ્ચે શેદાનો ઘોડો બેસાડ્યો. ત્યાર પછી, નાર્થ નદી ઉપર રાવ જેદીછની “છત્રી છે ત્યાં બીજો શેદો નક્કી કર્યો; અને તેની પેલી મેર, છપ્પનપાળનો દેરા જે આજે ઉદિપુરને તાબે છે તે લીધો. ત્યાંથી થાણા ઉપર ચાલ્યો, “તે પૂર્વે રાવનું ચાણું ફેરવાતું હતું, તે સોમા નદી ઉપર ડુંગરપુરથી સુમારે “ચાર માઇલને અંતરે છે. ત્યાંથી સોમા નદીને કિનારે કિનારે મામપુર “અને મગોડી આવીને તે ઈડરના રાજ્યમાં મેળવી દીધાં; તેમ જ કપડવણજ “અને સાત્રમતી સુધીનાં બાવન પ્રગણાં પણ મેળવી લીધાં. પછી તારિંગા “કબજે કરી લઈને સાત્રમતીને પોતાના રાજ્યની સરહદ કરી દીધી; અને “ત્યાંથી શિરોઈની હદને ઘોડે શીમાડો મેળવી દીધો.” ઉપર પ્રમાણે તેણે પોતાનો સીમાડો નક્કી કર્યો, તે ઉપરથી આપણા જોવામાં આવે છે કે ધણે પ્રાન્ત તેને સ્વાધીન હતો.

અહિયાં જે તારિંગાનું નામ લખવામાં આવ્યું છે, તે જૈનના પ્રસિદ્ધ પવિત્ર ડુંગરો માહેસો એક છે. જો કે તેનામાં શત્રુંજયનો દળદબો અને તમામની સુંદરતા નથી, તોય પણ, તે રળિયામણો અને મનોહર છે. કુમારપણાનું બાંધેલું અનિતનાથનું ચૈત્ય છે તે ડુંગરની હારની વચ્ચે ઉંચી સપાટ ધરતીનો એક મોટો ભાગ છે તે ઉપર આવી રહ્યું છે. પાક્ષીટાણના પ્રસાદોની પેઠે, જો કે, હવણાના નવીન ફેરફાર કરનારાઓથી તેને ખામી પેદાશી છે, તોય પણ, તે તેમના કરતાં પૂર્વેના પૂજ્ય દેખાવ વધારે રાખી રહ્યું છે. તેની આસપાસ હવણાનાં બનાવેલાં કેટલાંક ન્હાનાં ન્હાનાં દેરાસર છે, અને તેમને લગતા નિયમ પ્રમાણે તેની પાસે સ્વચ્છ પાણીના કુંડ છે. ડુંગરા ઉપર દેવી તારણ માતાનું દેવલ આવી રહ્યું છે, તેના ઉપરથી તારિંગા નામ પડેલું છે; અને તે વેણીવચ્છરાજ અને તેની સ્ત્રી જે નાગપુત્રી હતી તેની વેળાથી છે. કુમારપાળે શ્રી અનિતનાથની સ્થાપના કરી તેના પહેલાં તે જગ્યાએ કોઈ ઈમારત હતી એમ જણાય છે. ડુંગરાની ચારે મગ ધાડું જંગલ આવી રહેલું છે, તેથી તેમાં સર્વ કોઈને પેસવાને મહા કઠિન છે, અને તેની પાસે બોમિયો હોતો નથી તેનાથી તો ઘણું કરીને પેસાય એવું છે જ નહિ. તેમાં વિશેષે કરીને ચડાઈ કરવાને શત્રુ આવ્યો હોય તેનાથી તો હામ જકાય એમ છે જ નહિ. સ્હેલાઈથી રક્ષણ ચઈ શકે એવા એ માર્ગ છે, ત્યાં યઈને જ્યાં દેરા છે તે

યોગાનમાં જવાય છે. જેમ ઈરમાં છે તે પ્રમાણે મૂળથી જેટલો ભાગ કાટ જેવો રક્ષિત ન હતો તેટલો ભાગ ચણી લેવામાં આવ્યો છે. આસપાસનાં શિખર છે, તેમાંથી ત્રણ ઉપર ધોળી જત્રિયો છે, તે એટલી બધી તેજ મારે છે કે, અનિતનાથના પવિત્ર સ્થાનની જગ્યા યાદી ગયેલા યાત્રાળુને દર્શાવવાને, અને અંધારી ઘેર કન્દરી (ગુફા) અને ધાડા જંગલમાં દિવસના દાનસનું કામ સારવાને તે વારે ઘડિયે કામ લાગે છે.

ઈ. સ. ૧૪૭૧ માં મહમૂદ શાહે, ગિરનારની પાસેના મુસ્તફાબાદ નામના નવા શહરમાં પોતાની ગાદી કરી અને અમદાવાદમાં તેની વતી કામ ચલાવવાને મોહરજ આનનું પદ આપીને પોતાના એક સત્તાવાન અધિકારીને ઠરાવ્યો. તેના દોકરા મલેક ખિરે પાઠશાહની ગેરહાજરીમાં હુકમ વિના વાગડ અને શિરોઈના ઠાકાર તથા ઈરના રાવ ભાણુ ઉપર ચડાઈ કરીને તેમની પાસેથી ખંડણી લીધી.

રાવ ભાણુ આ વેળાએ ચાંપાનેરના રાવળ સામે લડાઈ કરવામાં ગ્રંથાયો હતો, તેને તે કેદ કરીને પોતાની સાથે ઈર લઈ આવ્યો, અને છ મહિના સુધી તેને કેદમાં રાખીને પછી છોડી મૂક્યો. આ કળિયો થવાનું કારણ ધણું નવાઈ જેવું છે. ફેર છે કે, રાવ ભાણુ સરીરે દુબળો અને રંગે કાળો હતો તેથી એક નાટક થઈ હતું તેમાં વિદ્યુત્કને રાવળે રાવ ભાણુને વેશ લેવરાવીને અને તેની ખાંપણો કહી સંભળાવીને સલાને ખુશી કરી. તે વાત રાવ ભાણુના બાણુવામાં આવી, એટલે તેને ક્રોધ ચમ્પો. નીચેની કવિતા રાવળની રાણી ફેરેલી હોય એવી ધારણ્યામાં કરવામાં આવી છે; તે ઉપરથી રાવ ભાણુની સંક્રિતનો તેના સત્તુના હૃદયમાં કેવો દાગ એકી ગયો હશે તે બતાવી આપે છે:—

હુપય—જવ નેવર સંચરં, વહે હય સરકે પુષર;
જવ અલંગણ અધિક, અંગદર સેને મૂ મર;
જવ કંઝળ ચલકંત, વેલ મન વડા વહારદ;
જવ કુંદલ મલકંત, મેળે શનુ સરા અંગારદ;
મહંત ચોહદ રાય માળસે, કરે વાસ અવાસમર;
ક્યમ રથં કંચ કામની વહે, સેજ સોહતાં રંગમર.

‘રાવ ભાણુ અને તેની રાણિયે ઈરમાં ભાણુસર અને રાણીસર નામે તસાવો બંધાવ્યાં હતાં; તેમ જ વડાલી, દધાસિયા અને બીજી જગ્યાઓએ

પણ તેનાં બંધાવેલાં તલાવો છે. વળી ભાટ લેતેા ખાતરીથી ફેરે છે કે, મહમૂદ બેગડાએ ચાંપાનેરની જિત કરી તેમાં રાવ ભાણુ મુખ્યત્વે કરીને સાહાય્યદારી હતો, અને કદાપિ એ વિષે મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ કંઈ લખ્યું નથી, તોય પણ, તેને રાવજ સાથે અથમથી કબ્જે હોતો, એ ઉપરથી ધણું કરીને સ્પષ્ટ લાગે છે કે રાહની ફાજમાં ઈસ્મરનો રાવ પણ સામેલ હતો.

ચાંપાનેરનો કિલ્લો વનરાજના સાથી જાંજ અથવા ચાંપાએ સ્થાપ્યો હતો, માટે તેના નામ ઉપરથી તેનું નામ પડેલું છે. વળી તે પવનગઢ (પાવાગઢ)ના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેની આસપાસ નિરંતર પવનના ઝપાટા લાગ્યાં કરે છે, એ ઉપરથી એ નામ તેને ખરેખરે થાય છે. કાલિકા માતાએ પોતાને મન ગમતું રહેડાણ ત્યાં કર્યું છે, તેથી પણ તેની પ્રસિદ્ધિ છે. તેનું દેવું કુમરના શિખર ઉપર છે. અને આ પૂજ્ય પર્વતવાસી માતાની આજુ બહુ માનથી તેના ઘણા રજપૂત પટાવતો માને છે. પવનગઢ બહુધા નાખો પડી ગયેલો છે, તે ગૂજરાતના પૂર્વ પ્રમણામાં આવેલો છે. તેની કેટલીક બાજુએ ઉભા ખરાબા જોવામાં આવે છે; તેનો ઉભો ચાવ સર્વ ટેકાણેથી રક્ષાયેલો છે, અને મેદાન ઉપર રહીને જોનારાને કુનિમ કાટ જેવો દેખાય છે. તે અતિ લાયકર ઉડાઈની ખાઈનો ઢાળાવ થયેલો એવો જ ખર્જ તેનો ખરેખરો સ્વાભાવિક જ બનેલો છે એમ દીસી આવે છે. તેની ઉત્તર બણીની તલેદીમાં હિન્દુ રાજાઓના નગરનું ખંડેર છે. ત્યાં પડી ગયેલા ધુમટ અને લાંગી ગયેલા મિનારા, વેરાન અને રેતાળ જંગલમાંથી દેખા દઈ એવું સૂચવે છે મુસલમાનની રાજધાની તરીકે એ શહર એક વાર મહમૂદખાન ફતેવાણું હતું.

સ્કાટલાણના માર વંશની પેઠે, ચાંપાનેરના હિન્દુ રાજાઓનું મૂળ તેમના પુરાતનપણાને લીધે હાથ લાગતું નથી. ચાંપાનો કિલ્લો ચાહાણોના હાથમાં ક્યારે આવ્યો એ વિષેની કલ્પના કરવી નકામી છે. હિન્દુ-

૧ ફેરે ■ કે અદુઆજના મૂળ પુરુષ અણુદલને વસિષ્ઠ મુનિએ આજુ ઉપરના અમિરકમાંથી પેદા કર્યો. તેના પછીના અન્યપાને અન્યેર વસાવ્યું ત્યાં રાજ્ય-ગાદી કરી. તેના વંશજ માણસાથે “સંભરના રાવ” એવી પદવી ધારણ કરી. એના વંશમાં વિસલદેવ પ્રખ્યાત થયેલો. તેના વંશજમાં જન્મેલો જન્મિત મુસલમાનોએ દબાવવા માંડી, તે પાછી મેળવવા વિસલદેવના ઉપરીપદે હિન્દુસ્તાનના ઘણા રજપૂત રાજાઓ લેવા થયા હતા. પણ મૂળસતનો સોલંકી રાજા લીમદેવ પહેલો આવ્યો નહિ. તેથી તેણે મૂળસતપર ચડાઈ કરી જ્યાં મેળવ્યો, ને પોતાને નામે વિસલનગર (વિસનગર) વસાવ્યું. એના વંશમાં પ્રખ્યાત શુબીરાજ અદુઆજ થયો.

સ્તાનના સર્વ રાજવંશોમાં જે વંશને રણ મધ્યેના શરપણાની શ્રેષ્ઠતા આપવામાં આવેલી તે વંશની શાખાના પવનગઢના પવાઈ છે, અને આ ઠેકાણે ખાતરી-પૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે, તેવા વંશની શાખા હોવાનું ગણાવાને તેઓ અયોગ્ય છે એમ નથી. રાવળ ગંગાદાસ મહમૂદ શાહની સામે યથો હતો તે વિષે અમે લખ્યું છે. હવેણાં અમે જેને વિષે લખિયે છિયે તે એનો કુંવર જયસિંહ છે. ફેરિસ્તા તેને બેનીરાય લખે છે, અને હિન્દુ દંતકથામાં તે ફદાઈ (પતાઈ) રાવળને નામે મચકુર છે.

આંપાનેરના રાવળે જાણ્યું કે, મહમૂદ ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરે છે, કે તરત જ પ્રથમ તો જુસ્સાથી બહાર નીકળી પડ્યો, અને શાહના મુલકમાં આગ સરખી તરવાર ચલાવા લાગ્યો. પણ પછીથી તો તે જાણે પોતાનાં જ સાહસકર્મથી બચીત થઈ ગયો હોય તેમ તેણે શાહની પાસે ક્ષમા માગવાને દૂત મોકલ્યા. તેણે નાશ કર્યો હતો તેથી મહમૂદે કાપાયમાન થઈને કંઈ પણ સલાહનું કહેણ સાંભળ્યું નહિ, અને મુસલમાની શૈજની અગાડી થઈ આવેલા યોદ્ધાઓ ઈ. સ. ૧૪૮૩ ના માર્ચ મહિનાની ૧૭ મી તારીખે કાલિકાના કુંગરની તલેટી આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાર પછી શાહ પણ પિંડે પોતાની આખી ફૈજ લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. રાવળ જયસિંહે ફરીને પાછું શરણ થવાનું કહેણ કહાવ્યું, પણ તે તેણે સ્વીકાર્યું નહિ, એટલે રાવે સાહસિકપણે તેનો અટકાવ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. રજપૂતોએ ઘેરા ધાક્કી બેઠેલા મુસલમાનો ઉપર નિરંતર હલ્લો કરવાનું નારી રાખ્યું, અને છેવટે તેઓએ એવા બળથી દેખાવ દીધો કે, એક વાર તેઓની સામે લડવાને મહમૂદને ઘેરા ઉઠાવવાની અગત્ય પડી. ઘણું તુમુલ મુદ્દ મચ્યું તેમાં હિન્દુઓ છકે હાડી ગયા, તો પણ તેઓએ નિયમસર ન્હાસેકું લીધું. મહમૂદે હવે ફરીને ઘેરા બાંધ્યો, અને અગર જો કે તે શત્રુને ધાસદાણો અને ખોરાક

હિંદીમાં શાહજીદન ગોરિયે એ રાજ્યનો નામ કર્યા પછી, શુધીરાજના વંશજ સાંચી ન્હારા, માગવામાં ગયા, અને “ગઢ ધાધરણ”માં ગાદી સ્થાપી. એ ગાદી સ્થાપનારનું નામ મેંચાસિંહ હતું. એનો વંશજ ખીચી (ચટુઆણ) હમીર થયો તેણે અલાઉદ્દીન ખીલજીની સામે “રણ ધભોર”ની લડાઈમાં ઘણી બહાદુરી બતાવી નામ મેળવ્યું. તેના વંશજ ખાલનહેવની સરદારી નીચે ખીચીઓ (ચટુઆણો) મુન્સિફના પૂર્વ ભાગમાં આવ્યા, અને ખાલનહેવની તલેટીમાં આંપાનેરનું રાજ્ય લીધે પાસેથી ભિલી લીધું. એના પછી રામદેવ, ચાંચદેવ, ચર્ચાદેવ, સોનરદેવ, પાલનસિંહ, જિવારણ, કપુ રાવળ, વીરધવળ, સિંધરાજ, રાધવદેવ, ત્રિલોક મૂર, ગંગાદાસ, અને જયસિંહદેવ અનુક્રમે થયા. આ જયસિંહદેવ પતાઈ રાવળને નામે બોળખાય છે. ર. ઉ.

પૂરાં પડવાનાં સાધન તોડી પાડવામાં કેટલેક દરજ્જે ફતેહમંદ થયો. તોય પણ પોતાને ઘણી તંગી પડવા માંડી, તેથી નિરાશ થઈને તેના અસહના સાહાય્ય-દારી માગવાના સુસ્તાનને હુદાવી મોકલવાની અગત્ય પડી. આસુદીને ફાજ એકડી કરી, અને રાવળને આથમ આપવાની ઇચ્છા બજાવી, પણ મદમદ તેના ઉપર ચડી આવ્યો એટલે તેણે પોતાનો વિચાર છોડી દીધો, અને શાહ આંપાનેર આગળ પોતાની ફાજને આવી મળ્યો. ઘેરો રાખી મુકવાનો પોતાનો જે નિશ્ચય હતો તેની ચોજના રાવળના મનપર ઠસાવવા સારું, તેણે તે ફેકાણે મરજુદ બંધાવવા માંડી. રજપૂતો ન્હાવાને ઠાળે નિત્ય સવારમાં જે ગુલ્લ દારથી નીકળતા હતા ત્યાં સુધી ફેક મુસલમાનો ધપેલા હતા તેથી તે જગ્યા તેમના જાણવામાં આવી. અને તે જ વેળાએ તેઓએ પશ્ચિમ બણીની ભીંનમાં લમદાણું પાડ્યું, અને ઈ. સ. ૧૪૮૪ ના નોવેમ્બર, મહિનાની ૧૭ મી તારીખની સવારમાં મુસલમાનો ગુલ્લ દાર કળ્લે કરી બેઠા. આણી મગ મસેક ઈલાજ મુસ્તાની, જે પછવાડેથી પૈર્તુગીઝની સામે દરિયાઈ લડાઈ મચાવવામાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે, તેણે, પશ્ચિમ બણીની ભીંનથી સીડિયો મૂકીને ચડી ઉતરવા માંડ્યું. રજપૂતોએ તેને હાંપી ફેલાડવાને અતિ ચરથી પ્રયત્ન કર્યો પણ કાંઈ ફાળું નહિ; મદમદ શાહ તે વેળાએ બીજી ફાજ લઈને તેની એથે જતે આવી પહોંચ્યો, અને આંપાનેરના કિલ્લા ઉપર, મુસલમાનોના બીજના માંદનો વાવટો ફરકવા લાગ્યો અને રાજના મહેલ ઉપર કપલિકાના કેપ રૂપી મુસલમાનોના તોપના ગોળાના બહાર થવા લાગ્યા. મહિલી બાલુએ ચિતા ખડકાઈ અને તેમાં રજપૂતની રાણિયો, બાળકો, અને ધનમાલ હોમાયાં અને તેના ઉપર અગ્નિ છીડીને તેના બાલુકા થઈને શાન્ત થવા લાગ્યા. તે વેળાએ પવનગઢના રક્ષકો સ્નાન કરીને, અને કેસરિયાં કરીને આંખો મીચીને ચાતુઓની ઉપર તૂટી પડ્યા. ચોડાક રજપૂતો છવતા રહ્યા. મુસલમાનોના પણ મરવાથી, ધવાવાથી ધાણ નીકળી ગયો, અને આંપાનેરનો રાવળ અને

૧ સુસ્તાન મદમદ (એવડાએ) તા. ૧૭ મી નવેમ્બર સન ૧૪૮૪ ને રાજ આંપાનેરનો કિલ્લો સર કર્યો. આ સુસ્તાને પ્રથમ લુનાગઢ ઈ. સ. ૧૪૭૩ માં અને પછી ખાવાગઢ (આંપાનેર) એમ બે જગ જિલ્લાથી “મદમદ એવડો” ફેલાયેલ.

પતાઈ રાવળને ત્રણ કુંવરો હતા. તેમાં મ્હેરો રાયસિંહજી પોતાના પિતાની હવાલીમાં જ ગુજરી ગયો હતો. બીજો સિંભાજી, રાજ્યની પડવી થઈ ત્યારે ન્દારી ગયો, અને ત્રીજો તેજસિંહ હતો તેને સુસ્તાને કદ કરી મુસલમાન કર્યો. પતાઈ રાવળના મરહુમ કુંવર રાયસિંહજીને પૃથ્વીરાજજી અને કુંવરસિંહજી બે કુંવરો હતા. તેઓ નર્મદાના કપર કિનારા પાસેના હાંફાએ ગયા ને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યાં

તેનો પ્રધાન (કુંગરશી) પોતાના જ લોહીથી લઢખદી ગયેલા શાહના હાથ-માં સપડાયા.

મહમૂદે પોતાની જિતને માટે ખુદાની બંદગી કરાવી, અને માફો તથા ધવાયલો રાજ સાબે થતાં સુધી મસ્જિદ બંધાવાના કામમાં અને નવું નામ પાડેલા મહમૂદખાન સહરને સુસલમાની દબે આણવાના કામમાં પડ્યો. પણ મહમૂદે પોતાના જયને એક કલંક લગાડ્યું, તે એ કે, રાવળ જયસિંહના અને તેના પ્રધાનના ધા રૂઝા, સારે તેમણે પાદશાહને વિનંતિ કરી કે તમે જે અમને भारी નાંખો નહિ તો અમે સુસલમાની ધર્મ સ્વીકારીએ પણ તેઓનું કશું નહિ સાંભળતાં તેમને ઠાર કર્યા.

આંપાનેરના નાશ વિષેનું સુસલમાન ઉપર પ્રમાણે વર્ણન આપે છે. ઉલ્લા અસિદાનમાં જે હિન્દુ રાજ હોમાયા,—અને તેવાં જ કૃત્ય લોહીના પ્રેમવાળી કાશિને પ્રિય છે—તેઓનાં નામ ભાટોએ રક્તી મૂક્યાં છે:—

છવવ—સતત પંદર પ્રમાણ, ફક્તતલ્લો સંવત્સર^૧

વોત માસ તિથિ શ્રીજ, વહેહુ વાર રવિ સદન;

મરશિયા લટખૂપ, પ્રથમ વેરછી પઢીજે;

જાહેજો સારંગ, ફરણ, જેતવાલ કહીજે;

સરવરિયો ચન્દ્રમાળ, પતાફ કાજ પિંહ જ રિયો;

મહમૂદાવાદ મેહેરાણ, લયુ વટક સરપાવો છિયો.

આ ઉપરથી જણાય છે કે મહમૂદનાથી કુંગર ઉપરનો કિસ્સો લેવાયે નથી, પણ માત્ર સહર લેવાયું છે. અને સુસલમાની ધતિહાસકારે તે સંબંધી કાંઈ વિશેષ ભેલતા નથી તોય પણ હિન્દુઓની હતકયામાં ફરે છે કે પવન-

રહી, તેમણે લૂંટફાટ કરવા માંડી. તેઓ તેમ ન કરે એટલા માટે, અમદાવાદના સુસ્તાને તેમને કેટલાંએક ગમેમાં એક આપવા કબૂલી. ભાં તેમણે થોડે થોડે પોતાની સત્તા જમાવી અને એટલે વધારે કર્યો કે રાજપીયગાથી તે ગોધરા વચ્ચેનો તમામ પ્રદેશ તેમના હાથમાં આવ્યો. પણ જે બોઈયોએ અર્ધોર્ધ રાજ્ય વહેંચ્યું. મોઢા પૂર્વીરાજીના બાગમાં મોઢન (છોટા લહેપુર) અને નહાલ કુંગરસિંહજીની પાંતીમાં આરિયા આવ્યું. આ રચાનોએ આજ સુધી તેમના વશને રાજ્ય કરે છે. ૨, ૭.

૧ આ પ્રસંગે બાટ લોકોએ ઘણી ચોક્કસ સાલ લખી છે, ફેરિશ્તાના લખવા પ્રમાણે આંપાનેરનો નાશ ઈ. સ. ૧૪૮૪ માં થયો. જો મિ. ઝિન્સેપ્સના મત પ્રમાણે સંવત્ અને ઇસવી સતતી વચ્ચે સત્તાવન વર્ષનું અંતર ગણવામાં આવે તો સુસલમાનોએ લખેલી સાલ બાટ લોકોની સાલ સાથે ગણખર મળતી આવે. અને સાધારણ સાલ છે તે પ્રમાણે ૧૫૫૧ વર્ષનું અંતર ગણવામાં આવે તો એક વર્ષનો ફેર પડે છે.

ગઠની આસપાસ ધણા દિવસ સુધી માન ઘેરા જ રહ્યો હતો, એ વાત સૌ વસા ખરી છે.

એક બાટ વર્ણુન આપે છે કે, પતાર્ધ રાવળ ચાંપાનેરનો રાજા હતો. એક દિવસે નવરાત્રીના દાદાડામાં તે ગરજા સાંભળવા ગયો. તે સમયે કાલિકાદેવી માનુષી રૂપ ધારણ કરીને ગાતાં હતાં. રાજા તેમને જોઈને મોહ પામ્યો, અને તેણે દૂડા વિચારથી માતાનો પાલવ પકડ્યો, ત્યારે માતાએ સ્થાપ દીધો કે તારું રાજ્ય જરો.

એક સમયે સુસ્તાન ચાંપાનેરને રસ્તે ઘઈને જતો હતો તેવામાં, તેની નજર કિશ્કા ઉપર પડી અને મૂંઝે તર દીધો. ત્યાં એક બ્રાહ્મણનો છોકરો લોભો કરીને હતો તેના જોવામાં સુસ્તાનની વર્તણૂક આવી તે ઉપરથી તે ચેતી ગયો કે ચાંપાનેર લઈ લેવાને એણે તકાશું છે. તે પતાર્ધ રાવળ પાસે ગયો અને દહેવા લાગ્યો કે આ વર્ષમાં સુસ્તાન તમારું રાજ્ય લેશે. રાજાએ શહરની આસપાસ પથર, પાણી, લાકડાં માટી, અને જંગલના પાંચ કોટ કરાવ્યા. મુદ્દનાં સાદિત્યો પણ તેવાર રખાવ્યાં. અને સુસ્તાનની દિલચાલ ઉપર નજર રાખવાને લોવાને અમદાવાદ મોકલ્યો. સુસ્તાનના મહેલની સામે એક વ્યાપારીની દુકાન હતી તે તેણે બાંંડે રાખી. એક વેળાએ પાદશાહ અરબે બેઠો બેઠો ચારે દિશાએ જોતો હતો, તેવામાં ચાંપાનેર ભણીની દિશાએ જોઈને મૂંઝે હાથ નાંખ્યો, અને ફોજ તેવાર કરાવવાને આજ્ઞા કરી. લોભો ભણી ગયો કે, સુસ્તાન હવે ચાંપાનેર ઉપર ચડવાની તૈયારીમાં છે; તે પતાર્ધ રાવળ પાસે પાછો ગયો; અને કહ્યું કે, સુસ્તાનની ફોજ તમારા ઉપર ચડી આવે છે. રાવળે બચાવ કરવાને બની શકે એવી સાવધાની રાખવા માંડી. સુસ્તાનની પાંચ લાખ ફોજ ચાંપાનેરની લગભગ આવી પહોંચી. પણ તેના ધરદો શી છે તે કાર્પના જાણુવામાં આવ્યું નહિ. મધ્ય રાત્રિયે તેણે પોતાના સરદારોને એકઠા કરીને કહ્યું કે, ત્યાપણું નિશાન શહર ઉપર ચડાવો. ફોજે શહર ઉપર હુમલો કર્યો. અને તોપોનો મારો ચડાવ્યો, પણ તેમના મારા કરતાં શહરની માંહેથી બારે મારો ચવા લાગ્યો એટલે શહર લેવાઈ શકાયું નહિ; તેથી સુસ્તાને બાર વર્ષ સુધી ઘેરા ધાવી રાખ્યો, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. પછી તેણે પતાર્ધ રાવળ સાથે સલાહ કરીને તેને પોતાની સાથે મળવાને બોલાવ્યો. તે વેળાએ તેણે તેને પૂછ્યું કે હું તમારા ઉપર ચડાઈ કરવાનો હતો તે તમારા જાણુવામાં શી રીતે આવ્યું? ત્યારે રાજાએ ઉત્તર આપ્યું કે લોભો કરીને મારો એક બ્રાહ્મણ છે તેના સમજવામાં તમારો ધરદો આવ્યો. એટલે તેણે મને ચેતવ્યો. શાહે ક્રોધ આપ્યો કે મારે દુવેશી ચાંપાનેરની બાળતમાં વચ્ચે પડવું

નહિ, અને તમે મને લોવાને સોંપી દો. પતાર્ધ રાવળે તે વાતની હા કહી. પછી શાહે એક પાળિયો કરાવીને તેના ઉપર બે ગધેડાં કાતરાવ્યાં, અને તીએ લખાવ્યું: “જો કોઈ મુસલમાન આ શહર સ્ત્રી તેને ગધેડે ગાળ છે.” પછી તે લોવાને પોતાની સાથે લઈ ગયો, અને તેને પોતાને વજર કર્યો. અને અગર જો તેણે આંખાને લીધું નહિ પરંતુ તેણે આસપાસનાં ગામો અને પ્રગણાં લઈ લીધાં અને એવો કાયદો કર્યો કે આંખાનેમાં કોઈ કોઈ લઈ જાય નહિ, તેમ જ સાંપી પણ કોઈ લાવે નહિ. આ દરાવથી બેઠો ધણા સંકટમાં આવી પડ્યા અને તેઓ અમદાવાદ જઈને વર્યા.

ભાટ પોતાનું વર્ણન ચાલતું રાખીને રહે છે કે, સુલ્તાન આંખાનેથી ઉમરાળે ગયો, અને ત્યાંના રાજાને પકડીને અમદાવાદ લઈ જઈતેને બંધીખાને નાંખ્યો. સાં તે બે વર્ષ કેદ રહ્યો, તેવામાં તેના તાખાના ભંડારીયા ગામનો એક કુંભાર અમદાવાદ ગયો, અને કેદખાના સાથે જે કુંભારને સંબંધ હતો તેની સાથે ઝોળખાણુ કર્યું, તેની ઝોયથી તે રાજાને ગૂણુમાં ધાસીને બહાર લાવ્યો, અને અતીતની જમાતમાં તેને ભેળવી દીધો; પછી તેને તેની ફોઈને ઘેર આંખાને લઈ ગયા. તેણિયે અમદાવાદના સુલ્તાનને ખંડણી આપીને ઉમરાળાની ગાદિયે પાછો બેસાર્યો; તે દિવસથી પતાર્ધ રાજાનું અનુકરણ કરીને તેણે રાવળનું પદ ધારણુ કર્યું, તે હજી લગણુ તેના વંશવાળા રાખી રહ્યા છે. અને જ્યારે તેમના વંશમાંથી કોઈને ગાદિયે બેસવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેને રાજ્યાભિષેક કરતી વેળાએ કુંભારિયાનો કુંભાર તેને કપાળે રાજતિલક કરે છે.

આ વાતના પાછલા ભાગનો સંબંધ ખીરમના ગેદહિલોને લાગુ પડે છે માટે ફરીથી એક વાર પાછી તેમની બેટ લઈએ છીએ—

મોખડાજી: ગેદહિલની ઠંકરાણી વદનકુંવરીના કરીને પાલીટાણા પાસે

૧ મોખડાજી વિષે બાદની વાત ક્ષેત્ર છે કે—તેને કાલિકા માતાનો હાથો હતો તેથી સવા શેર સિદુર પાણીમાં ઘોળીને પી જતો. તે પચાસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેને કોઈ સંતાન થયું ન હતું. તેવામાં એક સમયે બાધા યાદ કરીને એક ફકીર સુલ્તાનથી એક એક સિપાઈ લઈને આવ્યો અને એકે ખરકડિયે ખાવા ધાંચીને ઘેર મુકામ કર્યો. ધાંચીની રોશની આધળી હતી તેની આંખે હાથ ફેરવીને તેને દેખતી કરીને તે અને ઘેર એક વંદોલ બેસ હતી તેને દોહી. આ વાત મોખડાજીના જાણુવામાં આવી એટલે ખરકડિયે જઈ ફકીરને મળ્યો, અને પોતાને દીકરાની ખોટ હતી તે પૂરી પડે એમ માર્શના કરી. ફકીરે કહ્યું કે, મને ગાય ચડાવાની માનતા કરો તો સત્તાન થાય. મોખડાજીએ તે વાતની હા કહી. એટલે ફકીરે કોઈક ઔષધ આપીને કહ્યું કે આથી તમને સતાન યરો. પછીથી ઘેર આવ્યો. ત્યાર પછી સરવેચાણી ઠંકરાણીને નવ માસે પુત્ર અવતર્યો; તેનું

હાથસણી ગામના સરવૈયા રજપૂતના કુટુંબની હતી. તેનાથી તેને કુંગરજી^૧ કરીને કુંવર હતો તે તેની પાછળ ગાદીએ બેઠો. તે વિના તેને સમરસિંહજી અને ગોડમાલજી નામના બીજા બે પુત્ર હતા. તે પીરમમાં જન્મ્યા હતા. તેમાં સમરસિંહજી પોતાને મોસાળ રાજપીપળે જઈ રહ્યો, તેને છેવટે લાંબી ગાદી મળી, ને ગોડમાલજીનો વંશ ચાલ્યો નહિ.

પાટવી કુંવર કુંગરજીએ પીરમ છોડીને ગોધામાં પોતાનું રહેઠાણ કર્યું. તેના પછી તેનો પુત્ર વિભેજી ગાદીએ બેઠો, તેને કાનજી, રામજી, અને રૂડાજી એ ત્રણ કુંવરો હતા. વિભજી પછી કાનોજી ગાદીએ બેઠો. તેને સારંગજી અને ગેમલજી બે કુંવરો હતા, તે કાનોજી મરણ પામ્યો ત્યારે છેક ન્હાના હતા.

રામજીના ઉપર સુસલમાનોની ફાજ આવી. તેના સરદારને હિન્દુઓ બોડી મોગલ રહે છે, તેને તે શરણુ યથો, અને પોતાના ભત્રીજા સારંગજીને ઝાળમાં આપીને, જાણે પોતાનો જ ખરો હજી હોય તેમ ગોધાની ગાદિએ બેઠો. સારંગજીને અમદાવાદ લઈ ગયા; પણ કોશિયાર ગામનો પાંચો ગૂજર

નામ કુંગરજી પાડ્યું. તે જ માસનો યથો એટલે મોખડોજી ગાય શજીતારીને કૂકીરની માનતા કરવા આવ્યો. એ વાત જાણીને કૂકીર ખાલા શાહ ખાના ધાંચીને તથા પોતાના સિપાઈને રહેવા લાગ્યા કે મોખડોજી ખરો ઇમાનદાર છે. હું તો ભોંયમાં સમાઈ છું, તમે એને સ્તેભે કે હું હિન્દુ છે મટિ માથેને બાલે, દક્ષિણ દિશામાંથી સિંચે ધાન બાંધેલી એવા એ પાડો મળા આવશે તે મને ચડાવજે, એટલે મારી માનતા પૂરી થશે. પછી કૂકીર ભોંયમાં સમાયો. તે આવે ખાલા શાહ પીર રહેવાય છે, ને તેના પછી ખાનો ધાંચી ગામના ઝાંપા પાસે ભોંયમાં સમાયો. તે ખાન પીર હવણાં સુધી રહેવાય છે. તેમની માનતા આવે છે. રોજમાં બે કબરો છે તેમાં એક ખાલા શાહની છે ને બીજી તેના બાઈ ઇબ્રાહીમ શાહની છે. ઇબ્રાહીમ શાહ પોતાના બાઈની શોધ કરતો કરતો અરાધિયે આવ્યો હતો ને ખાલા શાહને પાછા વળવા કહ્યું હતું, પણ તે બોલ્યો કે, “હું અહિં સમાયો છું તેની ધેર નહીં કરજે.” ઇબ્રાહીમ શાહે ઉત્તર આપ્યું કે, હું એવા સમાચાર લઈ ધેર નહિ જઈ. ત્યારે ખાલા શાહ રહે કે હું પણ મારી સાથે આવ; પણ તે પણ ભેટે ભોંયમાં સમાયો. ખાલા શાહે મોખડોજીને કહ્યું હતું કે, તારી માનતા ફૂલે તો તારા વંશના પુરોષ ચામડાની બી ઓંગ ઉપર રાખે અને તે મારો મલીહો કસા પણ રહાડી નાંખે. તેથી તેના વંશના દજી સુધી તે પ્રમાણે કરે છે; અને ખરવા પછી ખાલા શાહનો મલીહો કરીને બી રહાડી નાંખે છે. મોખડોજીના મનમાં સાં હતો કે મારી માનતા પૂરી થઈ હશે કે નહિ, પણ ખાલા શાહની કબરમાંથી શબ્દ થયો હતો કે, “તારી માનતા પૂરી થઈ.” પણ સંવત્ ૧૨૧૪ ની સાલમાં મોખડોજીએ પીરનો રોજો ચલાવ્યો ને તેમના સુવતાની સિપાઈ સુઝાવરને ખરકડા ગામ આપ્યું; ત્યાર પછી પોતે પીરમ ગયા, ત્યાં પછીથી તેને બીજા કુંવર થયા. ૨. ઉ.

૧ કુંગરજી ઈ. સ. ૧૩૪૦-૧૩૭૦

વિભેજી ઈ. સ. ૧૩૭૦-૧૩૮૫

કાનોજી ઈ. સ. ૧૩૮૫-૧૪૨૦

સારંગજી ઈ. સ. ૧૪૨૦-૧૪૪૫ ૨ ઉ.

કરીને એક કુંભાર હતો તે અમદાવાદ ગયો ત્યારે તેનાં ગધેડાં માંહેથી એકના લગડમાં ધાણીને તેને શહર ખંદાર ફેલાડી ગયો. આ સમાચાર જાણવામાં આવ્યા એટલે પછવાડે અશ્વારો ચડ્યા. તે તેને, પકડી પાડે એવા લગલગ આવી ગયા, તેવામાં સારા ભાગ્યે પ્રતાપ ગિરિ બાવાની જમાત જતી હતી તેમાં સારંગજીને બેળી દર્ધને બાવાને કુંભારે કહ્યું કે, એ ગોધાના રાજાનો વારસ છે તેથી દવણ્યાં તમે ઉગારશો તો તે આગળ ઉપર તેને બદલો વાળશે. એમ કહી કુંવર સૌંપીને કુંભાર પોતાનાં ગધેડાં લઈ આગળ ચાલ્યો. તેને અશ્વારોએ પકડી પાડ્યો, પણ સારંગજી જેવામાં આવ્યો નહિ તેથી નિરાશ થઈ થોડેક આગળ જઈ પાછા વળ્યા. કુંવરપુરનો પતાર્ધ રાવળ સારંગજીની ફાઈ બહેરે પરણ્યો હતો. તેથી પ્રતાપ ગિરિ બાવો તેને ત્યાં લઈ ગયો. તે વીસ વર્ષનો થતાં સુધી પોતાની ફાઈને ધેર છાનો રહ્યો. પછી ફાઈને કહ્યું: “મને ‘હવે મારે ધેર જવાની આજ્ઞા આપો ને સાચે થોડાંક માણસો મોકલો.” પતાર્ધ રાવળ તેના રક્ષણ સાર ફાજ આપી. તેની ફાઈએ તેને કહ્યું: “જાઓ ‘કુંવર! તમે તમારી ગાદી સ્વાધીન કરી લ્યો. પણ અમારે અહિં તમારું રક્ષણ ‘થયું છે માટે તમારા વંશને રાવળનું નામ આપજો.” સારંગજી પોતાની ફાઈનું ફેરવું માન્ય કરીને ઉમરાળા બધી વાળ્યો. એટલે તેના કાકા રામજીને ગોધામાં જાણુ પડી કે સારંગજી આવે છે તેથી સેજકજના નહાના કુંવરના વંશના અને ગોહિલ જાતની બે પાસેની શાખાના ગારિયાધાર તથા લાડીના ધણી હતા તેમને ખોલાવ્યા અને કહ્યું કે, બે તમે સારંગજીને પાછો તગડી ફેલાડવામાં આશ્રય આપો તો તમને બાર બાર ગામ આપું. આ વાતની તેમણે હા કહી, એટલે ગારિયાધારવાળાને ત્રાપજ અને બીજાં ૧૧ ગામે લખી આપ્યાં, ને વાલુકકનાં બાર ગામે લાડીના કઠિારને લખી આપ્યાં. પછી ગોધેથી જતાં બંને કઠિાર વિમારની વિચારવા લાગ્યા કે, મુખ્ય હક્કદારને રાવરાવીને પેટા ભાગિયાને ગાદીનો, હક્ક આપવો ઠીક નહિ. પછી એવો વિચાર કરીને તેઓ ઉમરાળે ગયા. ત્યાં જઈ પહોંચ્યા ને સારંગજીનો મેળાપ થયો, એટલે તેઓ બોલ્યા: “રામજીએ ગોધારિયે બાર બાર ગામના પટા લખી આપીને ‘તમારી સામે થવા અમને મોકલ્યા છે, પણ તમે રાજગાદીના ધણી છો તેથી ‘એ પટા તમને પાછા આપિયે છિયે.” સારંગજીએ કહ્યું: “લાવો તે પટા તમને ‘સદ્દિ કરી આપું.” એમ કહી સદ્દિ કરી આપીને તેઓને પોતાની પક્ષમાં લીધા. પછી રામજીગોધારીના જાણવામાં તે આવ્યું ત્યારે તેણે જાણ્યું કે આ તો આપણો તાલ કચળો ગયો, એટલે તે પણ ઉમરાળે આવીને સારંગજીને શરણુ થયો. કાંકે બનીને કસુંબા પીધા, ને પાછલી વાત વીસારી દીધી. પછી સારંગજીએ

ગોધે જઈને પોતાની ગાદી સંભાળી લીધી. તેના કાકા રામજી ગાદીને નમ્યો એટલે તેને ઉખરાણું, અગિયાળા અને ભડેલી એ ત્રણ ગામ જિવાઈ સાદ આપ્યાં. ત્યાંના ગરાસિયા હજી લગણુ ગોધારી ફેલાયા છે. રામજીને પછી મોણુપર પણ મળ્યું.

ઈ. સ. ૧૪૬૪માં દક્ષિણ સરદારના નાકરમાન સરદારે ગૂજરાતનાં વેપારનાં બહાણ પકડ્યાં અને વળી માહિમનો બેટ પણ કબ્જે કરી લીધો. તેના ઉપર મહમૂદ શાહે લશ્કર અને દરિયાઈ ફોજ મોકલી. દરિયાઈ ફોજ જેવી બેટ આગળ આવી કે, તરત તોફાન લાગ્યું તેથી નાસ પામી; તેના સરદાર અને ખારવા જે બચ્યા તે કિનારે તણાઈ આવ્યા, તેઓને શત્રુએ કેદ કર્યા કે પછી હાર કર્યા.

જે સરદાર ફોજ લઈને ઉતર કેાકળમાં ધઈને જતો હતો તે માહિમની પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે દરિયામાં કેર ચપાના સમાચાર તેના સંભળવામાં આવ્યા. એટલે મુકામ કરીને તેણે મહમૂદ શાહના ભણી એક માણસ મોકલી એ સમાચાર ફેલાવ્યા કે જેથી આગળ ઉપર હવે શું કરવું તેની સજ પડે. પછીથી દક્ષિણના રાજ્યએ બંધખોર લોકોને વસ કરી લીધા, અને તેમની દરિયાઈ ફોજ હતી તે નુકસાનના બદલામાં ગૂજરાતના સરદારને કેદમાંથી છાડાવીને તેને આપી દીધી.

ખીજે વર્ષે “મહમૂદ શાહે વાગડ અને ઈંડર એ બંને દેશો ઉપર ચડાઈ “કરીને ત્યાંના રાજ્યો પાસેથી બારે ભેટ લીધી અને બહુ ધન સ્વાદી “લઈને મહમૂદાબાદ (ચાંપાનેર) પાછો ગયો.” આ સમયે ઈંડરમાં રાવ ભાણુનો કુંવર સૂરજમલજી ગાદિયે હતો એમ જણાય છે. તે અરાઠ મહિના રાજ્ય ભોગવીને પોતાની પાછળ રાયમલજી નામે કુંવર મૂકીને મરણ પામ્યો. તે કુંવરની બાલ્યાવસ્થામાં તેના કાકા ભીમે તેની ગાદી ખુંચાવી લીધી.

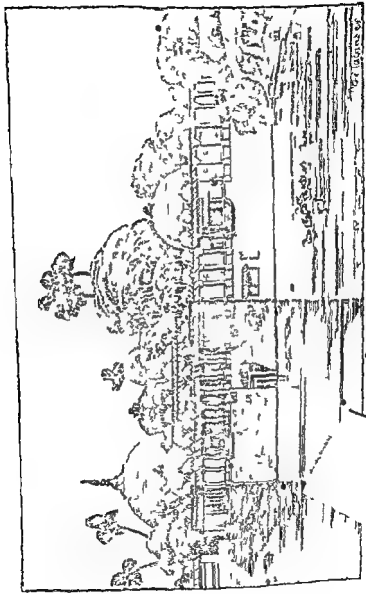
૧ આઘણી સુલ્તાન મહમૂદનો સરદાર જહાંગીર ઘેલાની કરીને હતો. તેણે બાર હજાર માણસ તથા એક દરિયાઈ કાફલો લઈને ગોવા અને દક્ષિણનાં બંદર લુંટી લીધાં. તેના ઉપર બેગડાએ સફરવમુશ્કને દરિયા રસ્તે મોકલ્યો અને કેરામુશ્કને જમીન રસ્તે મોકલ્યો. સફરવમુશ્કનાં બહાણે તોફાન લાગ્યું અને જહીને કિનારે આવતાં ખારવાએ અમાન માગ્યું, પણ શત્રુઓએ તેઓને કબ્જે કર્યા ને સફરવમુશ્કને કેદ કરી લીધો કેરામુશ્કને બચેર ચતાં તે માહિમ નજી પહોંચ્યો અને બેગડાને લખી મોકલ્યું તે ઉપરથી તેણે કાજળ લખીને આઘણી સુલ્તાન પાસે એક એલચી મોકલ્યો. તે ભંતે બળવાખોર જહાંગીર ઘેલાની ઉપર ચડી ગયો અને તેને પકડીને મારી નાંખ્યો. બેગડાના માણસ તથા બહાણે સફરવમુશ્કને સ્વાધીન ગૂજરાત મોકલી દીધાં અને તે સાથે હદિયા પણ મોકલ્યા.

“ઈં ૧૫૦૭માં મહમૂદ શાહ ફરીને જળયોદ્ધાધિપતિ બન્યો. “પાખંડી યુરોપિયન લોકો, કેટલાંક વર્ષથી સમુદ્રનું રાજ્ય દબાવી પડ્યા હતા, “અને આ સમયે ગૂજરાતના કિનારાના કેટલાંક ભાગનો કબ્જો કરી લઈને “ત્યાં વસવા ઇચ્છતા હતા.” તુર્કી પાદશાહ ખીજા આગ્રજેતનો જળયોદ્ધા-ધિપતિ અમીર હુસેન બાર બ્દાણમાં પંદરસે માણસની દરિયાઈ ફોજ લઈને ગૂજરાતને કિનારે આવી પહોંચ્યો અને મહમૂદ શાહ પરદેશી લોકોને હાંકી ફેલાવવાને બહુ ઇચ્છતો હતો. તેથી જાતે પોતાની દરિયાઈ ફોજ લઈને દમણ અને માહિમ બણી દુકારી નીકળ્યો. અમીર ઉલ્લ ઉમરા મહિક ઈલાજ સુલ્તાની પણ દીવ બંદરમાંથી આવ્યો, અને તુર્કી જળયોદ્ધાધિપતિના સૈન્યવ્યૂહ સાથે મળી જઈને, પોર્ટુગીઝ લોકોની દરિયાઈ ફોજ, મુંબઈની દક્ષિણમાં કેટલાક માર્કસ ઉપર ચોક્કસ બંદર છે તેમાં હતી તેના ઉપર હુમલો કર્યો. મુસલમાનોની જિત થઈ; ને પોર્ટુગીઝોના ત્રણ ચાર દળાર માણસો માર્યા ગયા, તેથી તેઓ નહાથી ગયા એવું તેમના સામાવાણિયા લખે છે; પણ તેઓ તેમની મેળે કબૂલ કરે છે તે પ્રમાણે તેમનું એક વાવટાનું બ્દાણ તેમના જળયોદ્ધા-ધિપતિ ડોન લારેન્સો આલ્મેડા, અને એક સૈ ને આળીસ માણસોના નાશ થયો જણાય છે. તથાપિ ત્યાર પછીથી મુસલમાનોની એકઠી મળેલી દરિયાઈ ફોજે હાર ખાધી છે, અને સોરહના કિનારા ઉપરના દીવ બેટની સમીપ લશ્કર યઈ તેમાં પણ તેના તાખાના ભાગનો કેટલોક નાશ થયો છે.

‘અમદાવાદના પાદશાહ યઈ ગયા તેમાં સુલ્તાન મહમૂદ એ કદાપિ સર્વોત્તમ તો નહિ, તો પણ ખચિત તે અતિસૌક્રમિય શાહ યઈ ગયો; જેને વિષે વાર્તા અને કલ્પિત કથા જોડાઈ છે. જેવો હિન્દુમાં સિદ્ધરાજ યઈ ગયો તેવો જ મુસલમાનમાં એ થયો. તેના અંગનું શરપીરપણું, અને બળ, તના ન્યાય, તેનો પરોપકાર, મુસલમાની વિધિસાત્ત પ્રમાણે તેનું ખરખરૂ વર્તવું, અને તેની વિચારસક્તિનું ઉત્તમપણું, એ સર્વનાં સરખાં જ લખાણ થાય છે.^૧ ફહે છે કે, જે વળી બહુ ખાઉંવર હતો. તેના સંબંધી બણી વાતો ફહેવાય છે; મુસલમાની ઈમારતનો આખા ગૂજરાતમાં એકે એવો કડકો નહિ

૧ કબજતા જામ હમીરજને મારી તેનું રાજ્ય તેના બાપાત કબજતા ખાસાવાળા જામ રાવજી(એના વંશજ જામનગરના અધિપતિ છે)એ લઈ લીધું હતું; તે ઉપરથી જામ હમીરજના કુવર ખેંચારજ પોતાના બાઈ સાહેબજ સહિત અમદાવાદ સુલ્તાન મહમૂદ બેગડોને આશ્રયે ગયા, ત્યાં સિંહના રીઝારમાં ખાદશાહને ઉમારવાથી સુલ્તાને તેને મદદ રાખતો એલગજ અને રાજ્ય મેળવવા લગત આખું, જેથી મદદારાવ ખેંચારજિયે જામ રાવજી પાસેથી પોતાનું કબજનું રાજ્ય સંવત ૧૪૫૬માં જિતી લીધું. ૨. ઉ.

મરજેનનો શાક આડમનો ફોલો

તેના મરણ વિશે નીચે લખેલો અહેવાલ મિરાતે અહમદીમાંથી લીધો છે.—“ઈ. સ. ૧૫૧૦ માં સુલ્તાન પાટલુ જવાને નીકળ્યો. ત્યાં તેની ઉઝી “મુલાકાત હતી એવું તેને લાગ્યાથી તેણે રાજ્યના સર્વ મદદાતુ લોકોને એકઠા “કરીને કહ્યું કે, હવે મારે મરવાનું પાસે આવ્યું છે. ત્યાંથી તે નીકળીને ચાર “દિવસમાં અમદાવાદ આવ્યો. રસ્તામાં શેખ અહમદ ખતુની કબરને પગે “લાગવા ગયો ત્યાં તેની કબર કરાવી રાખી હતી તે જોઈ તેને પોતાનાં કૃત્યોનો “પસ્તાવો થયો અને તેની આંખોમાંથી આંસ પડ્યાં. ત્યાર પછી અમદાવાદ ગયો “ત્યાં પ્રભુ મહિના સુધી મંદિર રહ્યો, એટલે વડોદરથી તેણે પોતાના પુત્ર “અમીન ખાનને બોલાવ્યો. તેને ઉઘી સલામ કરીને હીજરી સન ૯૧૭ ““(ઈ. સ. ૧૫૧૧)ના રમઝાન મહિનાની ત્રીજ તારીખે સોમવારને દિવસે “આ કુનીયાનો ત્યાગ કરી ગયો; ૧ તેને સરખેજમાં ડાટ્યો ત્યાં તેની કબર “આજે પણ છે.”

૧ ફેરીરતા લખે છે કે તે જ્યારે મંદિર પડ્યો ત્યારે તેણે વડોદરથી પોતાના તાલબદા સુબકુર શાહને બોલાવ્યો અને પાદશાહ તરીકે કેવી રીતે વર્તવું તે વિષેના તેને બોધ આપ્યો. આવા સમયે ઈસાનગ પાદશાહ ઇલમાઈસે પાડા અને માલસે સહિત કેટલીક કિમતી, પાદશાહ વસ્તુઓ સાથે જેમ હવેબાદને મોકલ્યો. ■ એમ તેને ફરહદ-હસ-સુલ્કે નહેર કહ્યું તે સંમળીને તે બોલ્યો કે ખુદા અને એનું મ્હોં ન જતાવે. જેના વિષે એને ધિક્કાર ઉપજતો દોષ તેવાને ઉઘી વેળાએ મળવામાં તે શક ન હતો. એમ જણાવ્યો તેના વિષે તે ધિક્કાર મઠત કરતો હતો અને થયું પણ એમ જ. એકબીના આવી પહોંચતાં પહેલાં તે રમઝાનની બીજ તારીખે મંગલવારે (દિ. સ. ૯૧૭ માં) મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેનું વય ૭૦ વર્ષ અને ૧૧ માસનું હતું. એણે કુલ ૫૫ વર્ષ, એક માસ, અને બે દિવસ રાજ્ય કહ્યું. ખુદાની તે પામ્યાના મનમાં બ્લિક રાખતો હતો.

સુસહમાની ધર્મ એ જ સાચો છે અને બીજા પાખંડી ધર્મ છે એમ એ માનતો હતો, તેથી હિન્દુઓનાં દેવોનો બાલુ વાળવામાં અને તેમને વટલાવવામાં તે પુણ્ય સમજતો હતો. તે હમેશાં સાચું બોલતો અને મ્હોંમાંથી કાઢના વિષે જાણનો સંપ્રત દર્શાવતો નહિ. મરતાં સુધી એણે કુસાન વાંચવાનું બંધ કહ્યું નહતું. એની તેના વચન પર તેની આસ્થા હતી. તે સાથે તે યશ પણ તેવો જ હતો. તે અંત હપર લોખંડનું કવચ પહેરતો. વર્ષના દિવસ જેટલા ૩૬૦ વીરનો જાણો તે પોતાને ખસે જસથી રાખતો. તરવાર, કટાર આદિ લોકમાં બાંધતો અને તે બાલો પણ રાખતો.

સરખેજમાં હજી શેખ અહમદ ખતુના શબમાં, એણે અગાઉ ગોઠવણ કરી રાખેલી હતી, તે પ્રમાણે દફનાવવામાં આવ્યો હતો. ૨. ઉં.

પ્રકરણ ૭.

મુઝફ્ફર ખીજો—સિફ્ટર-મહમૂદ ખીજો-ખુદાદૂરશાહ-
મહમૂદ લતીફખાન, અમદાવાદના રાજવંશની
સમાપ્તિ-અકબર પાદશાહ.

મહમૂદ ખેમઝાની પછી તેના શાહજહો મુઝફ્ફર ખીજો ગાદિયે બેઠો, એના રાજ્યના પ્રારંભમાં માળવાના સુલ્તાન લણીયા, એના આશ્રય માગવાને માટે આતુરતાથી વિનંતિ કરવામાં આવી. સુલ્તાને કહ્યું કે મારો હિન્દુ પ્રધાન મેદનીરાય છે તે એટલો બધો સત્તાવાન થઈ પડ્યો છે કે હું તો માત્ર નામનો જ પાદશાહ છું; પણ કશો અધિકાર મારી પાસે નથી, તેથી, પાખંડી-પણાની સત્તા મારા રાજ્યમાં ઝડપથી ચાલવા માંડી છે. મુઝફ્ફરના મનમાં ખરા ધર્મની આસ્થાને લીધે લાગણી ઉચકેરોઈ આવતાં તરત જ ભોજના દેશ (માળવા) ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી, અને અણહિલવાડ પાટણના સૂબેદાર એનુલ મુલ્કને અમદાવાદ આવી રહેવાને આજ્ઞા કરી. ઈડરનો રાદોડ રાજ રાવ ભીમ જે રાવ ભાણુનો પુત્ર થાય, અને જેણે પોતાના ભત્રીજા રાય-મલજીની ગાદી છીનવી લીધી હતી એવું આગળ લખવામાં આવ્યું છે, તેણે સૂબેદારની ગેરહાજરીનો સારો સમય સાધી લઈને સાબરમતી નદી મુધી આસ-પાસનો દેશ લૂંટ્યો અને ઉત્તજડ કરી નાંખ્યો. એનુલ મુલ્ક આ સમાચાર સાંભળીને મેડાસે ચડી આવ્યો, ત્યાં આગળ રાવ ભીમે તેના ઉપર હુલ્લો કરીને તેને હરાવ્યો અને તેના એક નામીયા અધિકારીને અને બેસં માથુ-સેને ઠાર કર્યાં. મુઝફ્ફર શાહ આવા સમાચાર સાંભળીને પોતાના રાજ્યમાં તરત જ પાછો આવ્યો, અને મેડાસે મેલાણુ કરીને ત્યાંથી અગ્રિય ઈડર-વાડો ઉત્તજડ કરી નાંખ્યો. રાવ ભીમ પોતાની મેલે ડુંગરામાં સંતાર્ધ પેઠો; પણ ઈડરના કિલ્લેદાર મુસલમાનોના જ લખવા પ્રમાણે માત્ર દશ રજપૂત હતા, તેઓએ શત્રુઓની સામે આગ્રહપૂર્વક જખ્યાનું રક્ષણ કર્યું, તોય પણ ઈડર તો લેવાયું; ત્યાંનાં દેવાલય, જહેલ અને ઉદ્યાનગૃહો પાપમાલ કરી નાંખ્યાં, અને ત્યાંના ચરવીર રક્ષકોને કતલ કર્યાં. તેવામાં રાવે મદન ગોપાલ નામના એક બ્રાહ્મણને પોતાના વડીલ તરીકે શાહની પાસે મોકલીને હુલ્લેવાણું કે, એનુલ મુલ્ક વગર ઠારણે લુલ્લમ કર્યો, એટલા

૧ એનું નામ ખઝીલ ખાન હતું, તે ઈ. સ. ૧૪૭૦માં અમિલ મદિનાની ૬૦ મી તારીખે જન્મ્યા હતા. તે પોતાની ૪૧ વર્ષની ઉંમરે સુલ્તાન મુઝફ્ફરનું નામ ધારણ કરીને ગાદિયે બેઠો. મિસ્ત્રો અદમદીમાં ૨૭ મે ૧૬૧૧ અદિયે બેઠાનું લખ્યું છે તે ભૂલ છે. કેમકે ઈ. સ. ૧૫૧૧ માં ગાદિયે બેઠો છે. અને ૧૫૨૬ મુધી રાજ કર્યું છે. ૨. ઉ.

માટે આપણી વચ્ચે લડાઈ ઉઠવાનું કારણ થયું; પણ તેને માટે હું ધણો દિલ-ગીર છું. તે સાથે તેણે સૌ ઘોડા અને બે લાખ ટકા બેટ મોકલ્યા. મુઝફ્ફર શાહે વિચાર્યું કે માળવાની ચડાઈ બંધ પડી છે તેથી રાવના દોષ ઉપર આંખઆડાકાન કરીને મોકલેલી બેટનો સ્વીકાર કરવો એ યોગ્ય છે. તે પછી માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાના કામમાં રાવની ખંડણીનો ઉપયોગ કરતો માળવા ઉપર ચાલ્યો. ઈસ્તિનો રાવ લીમ લાર પછી મરણ પામ્યો. એટલે તેનો કુંવર ભારમલ^૧ તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; પણ ચિતોડના સંગ રાણાની પુત્રી સૂરજમલના કુંવર રાયમલજી બહેરે પરણાવી હતી અને તે હવે પાકી ઉંમરે થયો હતો તેથી રાણા સંગે ભારમલને તરત જ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો. ભારમલે ઈ. સ. ૧૫૧૫ માં મુઝફ્ફર શાહની બધી પોતાના વડીલ, આશ્રય માગવાને મોકલ્યા અને સંગ રાણો વચ્ચે પૂજો તેથી પાદશાહ નારાજ થયો, અને પોતાની આગ્રાથી રાવ લીમ ઈસ્તિમાં રાજ્ય કરતો હતો એ વાત નક્કી કરી બતાવાનો લાગ મળ્યો; તેથી રાજા યઈને ઈસ્તિ ઉપર ફોજ મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. નિજમુલ મુલ્ક તેનો સરદાર હતો તે આગા પ્રમાણે ચડ્યો, અને ભારમલને ફરીથી ગાદિયે બેસાડ્યો. પણ ડુંગરામાં રાયમલજીની પછવાડે પડતાં તેની સાથે લડાઈ થઈ તેમાં તે હાર્યો અને ધણો નાશ થયો. નિજમુલ મુલ્કને આગા કરેલી તે ઉપરાંત તેણે પગલું બચ્ચું તેટલા માટે પાદશાહે તેને ધણો ઠપકો. ઈઈને રાજધાનીમાં પાછો બોલાવ્યો, પણ હાં તે આવી પહોંચ્યો એટલે તેને અહમદનગરનો સૂબો હરાવ્યો. ઈ. સ. ૧૫૧૭ માં રાયમલજીએ ફરીને ઈસ્તિવાડામાં દેખા દીધી, તેની સામે ચવાને એક ઘોડેશ્વરની ટુકડી આપીને જહીર-ઉલ-મુલ્ક અથવા સિન્દુઓની કથામાં જેને જોરખાન કહે છે તેને મોકલ્યો; પણ બસ સાત માણસને મારીને તેને હરાવ્યો. તે ઉપરથી મલેક ગુસરત-ઉલ-મુલ્કને વિસલનગર ઉપર મોકલ્યો અને શાહે પોતાના હુકમમાં જે દેશને, ખંડખોરાનું સ્થાન અને સ્વધર્મબ્રહ્મ થયેલા લોકનું રહેઠાણ કરીને પ્રખ્યું છે તે બધોએ દેશ હૂંટવાની ને ઉજ્જડ કરવાની તેને આજ્ઞા કરી.

મુઝફ્ફર શાહનાં લાર પછીનાં બીજાં બે વર્ષોં તો માળવાના સુલતાનને તેની ગાદી ઉપર ફરીને સ્થાપવામાં પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક ગુજર્યાં. રજપૂતોને તેણે એક

૧ ટીટાઈ અને રીટાડાની વાવમાં આ રાજા વિવેના છેલ્લો છે. પહેલી વાવ સંવત્ ૧૫૧૬ (ઈ. સ. ૧૫૧૦) માં શ્રી મહારાવ શ્રી શ્રી શ્રી લીમ અને કુંવર શ્રી ભારમલની આગ્રાથી બંધાવી છે. બીજી સંવત્ ૧૫૯૯ માં (ઈ. સ. ૧૫૪૩) ન્યારે મહારાજ રાવશ્રી ભારમલ જ્યવંતપણે રાજ્ય ચલાવતા હતા તે વેળાએ બંધાવી છે.

બે વાર હરાવ્યા, મંડુ ગઢ ઉપર હલ્લો કરીને તેનો કબ્જો કરી લીધો, અને રાણો સંગ તેનું રક્ષણ કરવાને પ્રયત્ન કરતો હતો તેને નાશી જવાની જરૂર પાડી. સુઝદ્ધર શાહ સુસ્તામી મહમૂદને ઓસિંગણ કરીને પોતાની રાજધાની તરફ પાછો વળ્યો હતો ત્યાં તે આવી પહોંચ્યો નહિ એટલામાં તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે, ઈંડરના રાયમલજિયે વિસલનગરના ડુંગરામાંથી નીકળી જઈને પાટણ પરગણું ઉજ્જડ કરી નાંખ્યું છે, અને ગિલવાડનું સહર લંટી લીધું છે. રાયમલજીને છેવટે, મલેક જુસરત-ઉલ-મુલ્ક જે ઈંડર આગળ હતો તેણે પાછો ફર્યાદી મૂક્યો. પાદશાહે રાયમલજીને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો; તે જાતે વિસલનગર ઉપર ચલ્યો અને દેશ ઉજ્જડ કરી નાંખ્યો. પરંતુ પોતાની મતલબ તેનાથી પાર પાડી શકાઈ નહિ. પછી તરત જ રાયમલજી રોગથી મરણ પામ્યો એટલે તેના વારસ તરીકે હાદમલ નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

આ વેળાએ એવા સમાચાર સાંભળવામાં આવ્યા કે, માળવાના સુસ્તાન મહમૂદે ગૂજરાતની ફોજના આશ્રયથી મેદનીરાય અને રાણાસિંહની એકઠી મળેલી સેના ઉપર હુમલો કરવાની હિંમત ચલાવી તેમાં તેણે હાર ખાધી અને (જખ્મી થઈને) કેદ પકડાયો. પછી તરત જ જુસરત-ઉલ-મુલ્કને ઈંડરના કારભાર ઉપરથી ખસેડીને સુખારિઝ-ઉલ-મુલ્કને તેની જગ્યાએ ઠરાવ્યો હતો તેના મ્હેં આગળ કોષ્ટ્રે આવીને રાણા સંજના શરવીરપણા વિષે વખાણ કરવા માંડ્યાં. સુખારિઝનાથી તે સહન થઈ શક્યું નહિ, એટલે કિલ્લાને દરવાજે એક ફતરો બંધાવીને તેનું રાણાને નામે નામ પાડીને તે પ્રમાણે બોલાવાની તેણે આદા કરી. આ પ્રમાણે રાણા સંજનું અપમાન કર્યું, તે વાત તેના સાંભળવામાં આવી; એટલે તે એવો કોષાવમાન થયો કે, ઈંડર ઉપર હુમલો કરવાને ધરદે તે તરત જ નીકળી પડ્યો; અને શિરોઈ સુધીનો દેશ ખુદી રીતે લૂંટી લીધો. તે વાગડ આગળ આવ્યો એટલે સાંતો રાજા તેને મળી ગયો, તેને સાથે લઈને તે ડુંગરપુર લણી આવ્યો ત્યારે ઈંડરના સૂબાને નવી ફોજ મંગાવવાની અગત્ય લાગી; પણ દરબારમાં તેના પ્રતિષ્ઠા હતા તેઓએ તે મોકલવા દીધી નહિ, અને ઉશ્કેરું પાદશાહને સમજાવ્યું કે સુખારિઝે અથોમ્ય રીતે રાણાનું અપમાન કર્યું અને હલ્લુ સંધી એના ઉપર હલ્લો તો થયો નથી એટલામાં તો હિંમત હારી જઈને આશ્રય મગે છે. આ પ્રમાણે આધાર મળ્યો નહિ એટલે સુખારિઝ ઉલ મુલ્કને ઈંડર છોડી જવાની જરૂર પડી અને ત્યાંથી નીકળીને અહમદનગરના કિલ્લામાં જતો રહ્યો. બીજે દિવસે સંગ રાણે સોડાડના રાજધાની નગરનો કબ્જો કરી

લીધા, અને ત્યાંના સૂબાના બુલ્મથી કેટલાક રજપૂત ઠાકોરો જતા રહ્યા હતા તે ત્યાં આવીને તેને મળ્યા. પછી રાણો સંગ પોતાના નવા મળતિયાને લઈને અહમદનગર લાણી ચાલ્યો, અને તેણે સોગન ખાધા કે હાથમતી નદીમાં ઘોડાને પાણી પાઈ, ત્યાં સુધી તેની લગામ મારે ખેંચી ઝાલવી નહિ. મુબારિઝ ઉલ મુલકની ફોજ તેના ચતુના કરતાં ઘણી જ ઓછી હતી તોય પણ તે કિલ્લો છોડીને બહાર આવ્યો, અને પોતાની ફોજને નદીને આણી મગને કિનારે કિલાની ભીતિ બૃહબંધ સજ્જ રાખી. રાણા સંગની ફોજ ઉપર મુસલમાનોએ સ્થિરતાથી હલ્લો કર્યો, અને પછી મારો ચલાવા માંડ્યો. રજપૂતોના મહા વેગને લીધે મુસલમાનોની હાર વૃદ્ધી અને કેટલાક નાનીઆ અધિકારિયો માર્યા ગયા; મુબારિઝ ઉલ મુલક પંડે સજ્જ ધાયલ થયે; તેના હાથિયો પકડાયા, તેની આખી ફોજ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ, અને તેને પછી હિન્દુઓએ અમદાવાદ હાંપી રહાડી. ત્યાર પછી રાણા સંગે મોકળાઈથી આસપાસનો દેશ લૂંટી લીધો; તેણે વડનગરા બાહ્યોને ઉગાર્યા; પણ વિસલનગરવાળાઓએ તેના સામી બાકરી બાંધી હતી માટે તેના ઉપર હલ્લો કરીને તે લીધું, અને ત્યાંના મુસલમાન સૂબાને ઠાર કર્યો. પોતાને અપમાન કર્યું તેનું આ પ્રમાણે વૈર વાળીને, વગર અટકાવ થયે તે ચિતોડ પાછો ગયો.

મુબારિઝ ઉલ મુલક આ પ્રસંગે માળવાની સીમા લણી જતો રહ્યો હતો. ત્યાં તેણે પોતાની ફોજની બરતી કરી, અને કૂતરો રાણો સંગ પાછો વળ્યો. એવા સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા એટલે પોતાની સૂબાગીરી પાછી લેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. અહમદનગર જતાં રસ્તામાં ઈડર દેશના રજપૂત અને ઠાણિયોનું એક ટોળું તેની સામે થયું, તેને હાર ખવરાવીને તે ઈડરમાં આવી પહોંચ્યો, પણ આસપાસનો દેશ લૂંટાલૂંટથી એવો દૈવત વિનાનો થઈ ગયો હતો કે, ખાવાપીવાના સરસામાનને વાસ્તે તેને પરાંતીજ ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો.

મુઝફ્ફર શાહે નિશ્ચય કર્યો કે, અહમદનગર છોડી દેવું નહિ. તેથી મહે તે યાત્ર તે વેડીને પણ ચોખ્ખાસામાં તે રાખી રહેવાને માટે તેણે પોતાના અધિકારિયોને હુકમ કર્યો; અને ઈ. સ. ૧૫૨૦ ના ડિસેમ્બર મહિનામાં, જે ફોજથી રાણા સંગની આગળ ઉપર દુર્દસ્ટા યવા સરજી હતી તે ફોજ લઈને તે જાતે ત્યાં ચડી આવ્યો. ઈડરવાડો પાછો ફરીને મુસલમાનોએ લૂંટ્યો; પણ ચિતોડના રાણા ઉપર તેમનો ખરો જલ્લ થયો નહિ; અને મિરાને અહમદીમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે “ફોજના ઉપર અધિકાર ચલાવનારા “અધિકારિયોના કપટલાવને લીધે તેની સામે સલાહ કરી લીધી.”

જેવામાં ઈડર મુસલમાનોના કબ્જામાં હતું, તેવામાં ત્યાંના રાવો, ૩૨

પોતાના કુટુંબ સહિત, મેવાડના સીમાડા ઉપરના કુગરી દેશમાં સરવણ ગામ આવ્યું છે અને જે સામળિયા સોડના વંશજના તાબામાં હતું ત્યાં રહેતા હતા. રીટોડના લેખમાં લખ્યું છે કે પ્રમાણે, બીજો મુઝફ્ફર શાહ મરણ પામ્યો, અને તેના બે શાહજાદા સિકંદર (ઈ. સ. ૧૫૨૬) અને મહમૂદ ત્રીજો (ઈ. સ. ૧૫૨૬) મરણ પામ્યા ત્યાં સુધી રાવ ભારમલ જીવતો હતો, અને ઈ. સ. ૧૫૨૮ માં ત્યારે બ્રહ્મદૂર શાહે ઈંડર અને વાગડ^૧ એ બન્ને દેશો ઉપર ચડાઈ કરી, અને ત્યાંથી ત્યાંનારને રસ્તે ભરણ પાછો આવ્યો. ત્યારે પણ તે જીવતો હતો; અને વળી ઈ. સ. ૧૫૪૦ માં ત્યારે મુસ્તાન પિંડે ઈંડર ઉપર ચડી આવ્યો પણ પોતાના બે સરદારને મોટી ફોજ આપીને વાગડ (ખાગડા) ઉપર મોકલીને પોતે પાછો વળ્યો. ત્યારે પણ તે દયાત હતો. તે છેક ઈ. સ. ૧૫૪૩ ના વર્ષ પછી મરણ પામ્યો તેની પછવાડે તેના કુંવર રાવ પૂંજેશ થયો, તેના કારભાર સંબંધી બનાવોની નોંધ રહેલી નથી.

મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ અમદાવાદના રાજવંશિયો વિષેનું હવે પછીનું જે વર્ણન આપેલું છે, તેમાં ગૂજરાતના હિન્દુ રાજાઓ સંબંધી વાતને ખુલ્લી રીતે લાગુ પડે એવું કાંઈ નથી, આટલે તેમના વિષેનું વિસ્તારથી અને વર્ણન આપવાનું અમારી મતલબને અનુસરતું નથી. મુસ્તાન બ્રહ્મદૂરનું રાજ્ય અતિ અસ્વાભાવિક વિસ્તૃત્તવાદને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. એક સમયે તેને તેની પૂર્વે ઘર્ષ મથેલા મહાન સિદરાજની કીર્તિની ચડસાચડસી કરતો આપણે જોઈએ છીએ, તેની શ્રેષ્ઠતા ખાનદેશ, વરાડ^૨ અને અહમદનગરના રાજાઓએ માન્ય કરેલી આપણા જોવામાં આવે છે; માળવાનું રાજ્ય ફરીને પાછું ગૂજરાતનાં હથિયાર વડે જિતાવ્યું એવું તેની સત્તા નીચે આવેલું જણાય છે; અને તેનો મશવંત વાવટો મંડુના ઉંચા મોરચા ઉપર ફરકતો આપણા જોવામાં આવે છે. બીજે સમયે, જે હુમાયૂંન પાદશાહને તેણે તેના ઉદય-કાળમાં જીતાવ્યો હતો, તે જ પાદશાહે તેને તેના રાજ્યમાંથી હાંપી ફાડીને આપણા જોવામાં આવે છે, અને છેવટે ફિરંગી લોકો સાથે એક દુઃખદાયક લડાઈ ઘર્ષ તેમાં તે દગાથી મરાયો, અને તેનું મુઝફ્ફરિયામાં ફેંટી દીધું; ઇતિહાસકર્તા જે બ્રહ્મદૂર શાહ વિષે લખે છે તે તેના પછી નબળાઈ ચાલશે અને ખરાબી થશે એવું પોતાના લખાણની અંતે લખિય વર્તે છે. "મુસ્તાન બ્રહ્મદૂરના મરણ પછી ગૂજરાતના કારભારમાં અવ્યવસ્થા" અને

૧ સાહિયો વાગડ એવું દેશનું નામ છે. તેનાં ૩,૫૦૦ ગામ રહેવાતાં હતાં, હવેનાં અર્ધો ભાગ હુમરપુરના તાબામાં છે ને અર્ધો ભાગ વાંસવડાને સ્વાધીન છે. ૨. ઉ.

“રાજદ્રોહ પોતાનો પ્રવેશ કરવો, અને ત્યાર પછી દક્ષિણના રાજ્યો પાસેથી,
 “અને યુરોપિયનોએ કબ્જે કરી લીધેલા બદરોમાંથી ખડણી મળતી બધ
 “થઈ ગઈ”

કેટલાએક વર્ષ વીત્યા પછી, ઈ. સ. ૧૫૪૫ માં, ખુદાદર શાહનો ભત્રીજો
 મહમ્મદ લતીફખાન આદી ઉપર હતો તેવામાં, આગળ જેમ શાહ અહમદ અને
 મહમ્મદ યેગડાના બચવાન દિવસોમાં, હિન્દુ જમીદારોના હક્ક દુભાવવાને
 સાવધપણે ઘોડોક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, તે પ્રમાણે ગૂજરાતના આ
 છેડાથી તે પેલા છેડા સુધી કરવાને તેણે પોતાનો અભિમાની તેમ જ નમજો
 હાથ ચલાવવાને ધારણ; અને એવી રાજનીતિ ચલાવી કે, તેમાં જે ખામી
 આવી ગઈ, તે આવી હોત નહિ અને તેનો પૂરપૂરો અમલ થયો હોત તો
 સુલ્તાનનું તખ્ત ઊંધું વળવાને કાઈ પણ બાકી રહેત એમ થાત નહિ “આ
 “સમયે શાહે જનાનખાનાની મોજ મૂકી દીધી તેથી રાજ્યની સત્તા એટલી
 “બધી વધી ગઈ કે ઉમરાવ અને સિપાઈ સર્વે કાઈ વશમાં આવી ગયા
 “અને શાહની આજ્ઞાનું ઉત્તરધન કરવા જેટલી તેમનામાં સત્તા રહી નહિ આ
 “વેળાએ માળવાનો કબ્જો કરી લેવાની પાદશાહે ઇચ્છા જણાવી, પણ તેણે
 “પોતાના વજીર આસફખાનને સલાહ પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, રજપૂતો,
 “ગરાશિયા, અને કાળિયોના તામામાં ગૂજરાત પ્રાન્તની યોથ અથવા
 “વાટાની જમીન છે તે દયાવી પડવાથી માળવા જેટલો દેશ હાથ આવશે,
 “અને તે એક જગીર થઈ પડવાથી તેની ઉપજમાંથી પચીસ હજાર અથા-
 “રાનું પૂર થઈ શકશે.” આ પ્રમાણે વાટા ખાલસા કરી દેવાનો હુકમ
 થયો અમો પરિણામ સર્વ કાઈધારી શકે એમ એવો થયો કે, સર્વ ઠેકાણો
 બળવો ઉઠ્યો, અને હવે પછીના ઇતિહાસ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે તે પ્રમાણે
 તે લોકોનો જય થયો. કમકે કદાપિ તે સમયે અત્યભિમાનના અને બુદ્ધિમાન
 ગમે તે કામ કર્યા હશે, અને હિન્દુઓને કચરી નાખેલા અને વશ કરી
 લીધેલા, સુસલમાન મુજકર્તાઓએ ગમે એટલા માનવાને પસંદ કર્યું હશે,
 અથવા સુસલમાન ઇતિહાસકારોએ તે પ્રમાણે લખવાને દુરસ્ત ધાર્યું હશે,
 તોય પણ વગર વાધાની ખરી વાત તો એ જ કે તેમના વશને ઉપ
 પછવાડેથી ધણું સકટ આવી પડ્યા, તથાપિ જે જમીન તેમની પાસેથી
 છીનારી લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, તે જમીન હજી લગણુ તેઓ
 ભાગવે છે, અને આણી મગ તો ઘોડી પણ ચીંથરે હાલ દરિદ્રતા અને ટચમચ
 થઈ રહેલા ખડેર શાહ અહમદના વશના રાજ્યના એક સમયનો દબલ્બો
 બતાવાને માત્ર રહેલા છે. ‘ઈર, શિરાઈ, કુંગરપુર, વાંસવાડા લુણાવાડા,

“રાજપીપળા, મહીકોઠો, અને હુલવદ(ઝાલાવાડ)ના ગરાસિયાઓએ, પોતાને
 “ત્રાસ સાચવી રાખવાને દેશમાં પળવણી કરવા માંડી, માટે શિરોઈ, ઈંડર,
 “અને બીજે ઠેકાણે ચાણું બેસારયાં અને ત્યાંથી રજપૂત અને કાળી નામે
 “નાશ કરવાની આગા થઈ; માત્ર જેઓ દેશનું રક્ષણ કરવાને સિપાઈગીરીની
 “નોકરીમાં હતા, અથવા જેઓ વ્યાપાર કરતા હતા, અને ઓળખાવાને
 “માટે જેઓને જમણે હાથે કાંઈક નિશાની રખાવામાં આવી હતી
 “તેઓને જ શ્રવતા મૂકવાની છૂટ હતી. એ જાતના લોકોમાંથી જેઓને
 “તે નિશાની ન હતી તેઓને કાર કરતા હતા. આ પાદશાહના રાજ્યના
 “લગભગ છેલ્લા સમયમાં, ઉપર પ્રમાણે હુકમ હોવાને લીધે તેટલા ભાગોમાં
 “મુસલમાની ધર્મની શ્રેષ્ઠતા એટલી બધી વધી પડી હતી કે, શહેર વચ્ચે
 “ધોડા ઉપર બેસીને જવાની કાઈ હિન્દુને છૂટ ન હતી; અને જેઓ પગે
 “ચાલીને જતા હતા તેઓને પણ જમણે ખભે લાલ પડી લગાવ્યા વિના
 “લગડાં પહેરવા દેતા નહિ, અને વળી વિશેષમાં એ હતું કે હોળી, દિવાળી-
 “ના તહેવારનું પૂજા આદિકતું પ્રસિદ્ધ પાર્ખંડીપણું કરવા દેવાની મના
 “કરી હતી. આ ઉપરથી એમ લખવામાં આવ્યું કે, કુદરતી ધુરંદારને
 “પાદશાહને મારી નાંખ્યો ત્યારે ગરાસિયા અને કાળિયોએ તે ખુનીની એક
 “મૂર્તિ કરીને સ્થાપી અને તેની પૂજા કરી તેને રૂહેવા લાગ્યા કે, આ અમરો
 “રક્ષક છે, એણે અમને નાશમાંથી બચાવ્યા છે.”

જે કાઈ ગૂજરાતમાં આવે છે, અને આવા લુભનું ઠેકાણું જે
 રાજધાની નગર અમદાવાદ તે મુખ્યત્વે કરીને જુવે છે, ત્યારે ત્રાસ પમા-
 ડેલા હિન્દુઓનાં લોપનાં દેવળ અને મુસલમાનોના ઉંચા મિનાર તોએના
 રાજ્યના અને ધર્મના લુભના દિવસોમાં થયેલાં જોવામાં આવે છે, અને
 હાલમાં જે છે તેની સાથે તે દિવસના કારભાર ઉપરથી આં સર્વ જે
 લક્ષમાં આવે છે તેનો મુકાબલો કરવાને બની આવે છે. એક તરફ પડી
 જતી મસ્જિદનાં ખંડેર વધતાં જાય છે, અને બીજી તરફ તેની જ પાસે શિવ
 અને પારસનાથની મૂર્તિયો તેમની અંધારી સંતોઈ રૂહેવાની જગ્યાઓમાંથી
 પહાર નીકળે છે અને નવાં બંધાવેલાં દેવાલયોમાં તેમની સ્થાપના થાય છે:
 અને અભિમાનનો પોકાર કરનારા પક્ષણ મોગલોના છેકરા હિન્દુનાં દેવળ-
 માં આરસપાહણ ગોઠવવાની મલુરી કરે છે, અથવા છેક હલકો રોજ
 લઈને, દેવની મૂર્તિયોનો નાશ તેઓના પૂર્વજોએ કર્યો હતો એવું તેઓ
 ધારે છે તેઓની ફરી સ્થાપના થતી વેળાના સાજનમાં મથાલો ધરે અને
 નગરાં વગાડે છે.

મહમૂદ લતીફખાન(મહમૂદ શાહ ચોથા)ને ઈ. સ. ૧૫૫૪ માં મારી નાંખવામાં આવ્યો ત્યાર પછી તેના વંશના બે (અહમદશાહ બીજો ઈ. સ. ૧૫૫૪ થી ૧૫૬૧ સુધી અને સુલ્તુન ત્રીજો) નબળા કમાનુયાયિયો થયા ત્યાં સુધી તેનો વંશ રહ્યો; ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૫૭૨ ના નોવેમ્બર મહિનાની ૧૮ મી તારીખે મહાન અકબરે પોતાનો વાવડો અહમદાવાદના નગરની પડોશમાં ફરકાવવા માંડ્યો, તે અવસરે ત્યાંના સર્વ પદવિના સર્વ લોક ટોળે મળીને તેને પોતાના પાદશાહ તરીકે માન આપવાને આગળ ગયા.

મિરાતે અહમદીનો કર્તો હશે છે કે, “પંડિત અને અવલોકન કરનારા “સારી પેઠે જાણે છે કે, દુનિયાના પ્રારંભથી જ રાજ્યની સ્થાપના થયેલી “છે, તે દરેક રાજ્યનો નાશ થવાનું કારણ તેના અગીરો અને તેઓની “સાથે મળી ગયેલી બંડખોર પ્રજા થાય છે, તેઓનું બંડ અને પ્રયત્ન ધ્વિરનો “પાક કે ઘણું કરીને તેમના સામાં ચર્ચ પડે છે; અને તેથી કરીને કાઈ “વધારે લાગ્યશાળી પ્રતિસ્પર્ધીનું કામ થાય છે. આ પ્રમાણે ગૂજરાતના “રાજાઓના ઉમરાવોનો પાર આવ્યો, બળવાની વેળાએ માંહોમાંહે લડી “મરીને અન્યોન્યના સાચા સંબંધની અવગણના કરી, તેથી દૈવે રાજ્યનો “અને તેના આકરોનો નાશ કરાવ્યો; અને મિત્રતાને રૂપે તેઓએ ખુદી “રીતે શત્રુતાનાં કર્મ કરવા માંડ્યાં, તેથી તે બંને બાલુવાળા વેગળા રહી “ગયા, અને આ રાજ્યની સત્તા અને રાજમુદ્રા, તેમજ નગપ્રસિદ્ધ વંશજ, “જલાલુદ્દીન મહમૂદ અકબરના હાથમાં આવી.”

અકબરની સત્તાની સ્થાપના ચર્તા ખેલાંતો તરતનો જ જે સમય હતો તે ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ખરેખરો ખેદાચક ચર્ચ પડ્યો હતો. આ વેળાએ, મુસલમાની અગીરોએ મહમૂદ બીજાનો કૃત્રિમ શાહબંદો આણીને ગાદિયે બેસાડ્યો; અને તેનું નામ ત્રીજો સુલ્તુન (ઈ. સ. ૧૫૬૧ થી ૧૫૭૨) પાડ્યું. પણ ખરું જોતાં તો તેમણે પોતપોતામાં દેશ બહેચી લીધી હતો. તેમનામાં અતિ બળિયો અથતેમાદખાન હતો, તેણે રાજધાની નગર અમદાવાદ અને ખંજાતનું બંદર તથા તે બે વચ્ચેના પ્રદેશનો કબ્જો કરી લીધો; એક બીજો હતો તે, અલ્હિલપુરનું ખંડેર અને સાબરમતી તથા બનાસ નદિયો વચ્ચેનો ઘણો પ્રદેશ દબાવી પડ્યો; ત્રીજાને સ્વાધીન સુરત તથા ભરૂચનાં બંદર, ચાંપાનેરનો ગઢ, અને મહી નદીની દક્ષિણ લણીનાં પ્રગણાં આવ્યાં, ધંધૂકા અને ઘોળકા, ચોથાના તાબામાં થયાં; અને પાંચમો હતો તે ખેંગારના કિલ્લા(જૂનાગઢ)માં રહીને સોરઠના દીપકદપ ઉપર સત્તા વિસ્તારવાનું તકાસવા લાગ્યો. આ વેળાએ રાજ્યના

હિન્દુ લશ્કરી પટાવતો ધણા હતા કડીથી હીસા સુધીના ઉત્તર બણીના પ્રગણામાંથી નણુ હળર રજપૂત ઘોડેચારોનું લશ્કર પૂરૂ પાડવામા આવતું હતું આગલાણના જમીનદાર ખોદરજના કબજામા સુનર અને સાહલરના કિલ્લા હતા, અને ત્રણ હળગ ઘોડેચારોના લશ્કર વડે તે ચાકરી કરતો હતો. સાંચના જમીનદાર અને છતરાવ કાળિઓ નોકરી કરતા હતા તેના બદલામા ગોપરા દપ્પાના જે પ્રગણા તેમને આપ્યા હતા, નાગોર પ્રગણાના વતનદારો રજપૂત ઘોડેચારોના મ્હોટા લશ્કર સહિત ચાકરી કરતા હતા, અને ઈંડરનો પુત્રે રોગડ, રાજપીપળાનો ગવ જયસિંહ, કુગરપુરનો રાવળ, ઝાનાઓનો કોકાર, જામ અને તેના ચારસેં ગણિયા આશ્રિતો, તેમ જ ભુજના ખેંગારજી (પહેલા) રાવ લશ્કર પૂરૂ પાડતા હતા તેમા સોળ હળર તો માત્ર ઘોડેચાર હતા. આ સત્તાવાન રજપૂત ઠાકોરોએ અમદાવાદના પાદરાહોના ધસારામાંથી પોતાની જમીન અને સ્વતંત્રપણુ બને જાળવી રાખ્યા હતા તેઓને સુસનમાનોની તૂરી પડેની સત્તાના જોરથી થોડું જ કડી જવાનું હતું અને અસલની જગવી જાતિયો જેને જે આગળ વધારે વળનથી દુઆવી રાખી હતી, પણ તેનો કદિ નાશ થયો ન હતો તે આ વેળાએ ફરીને, અમિની પેરે, ધસી આવવા લાગી

અકબરે ગૂજરાતની જિત કરી લીધી ત્યાર પછી તેણે આખા દેશ ઉપર એક સુબેદાર ડરાવ્યો, અને તેના હાથ નીચે મ્હેસનના અને લશ્કરી અધિકારી નિમ્ના ધણું કરીને સુબેદાર ઉત્તમ પંક્તિના માણસો હતા જિવા કે અકબરનો દૂધભાઈ ખાન અઝીઝ કોઝ, અને તેનો સાહજનદો સુલ્તાન મુરાદનખત એ જગ્યા ઉપર નિમાયા હતા, જહાગીરના વારામા તેનો શાહજનદો શાહજહાન હત્યો હતો અને તેના વારામા તેનો સાહજનદો મુરાદ નિમાયો હતો. આ સમયના ઇતિહાસનો સમાવેશ દિલ્હીના સામાન્ય ઇતિહાસમા થાય છે, અને આ પુસ્તકમા રજપૂત ઠાકોરો સખધી લખવાનો જે હેતુ છે તેમના સખધી સુસલમાન લખનારાઓએ પોતાના લખાણમા જુજ સૂચના આપેલી છે આપણા જોવામા આવે છે કે, જમીનની ઉપજ સખધી વ્યવસ્થા કરવાને અકબરે રાજા દેહરમનને ગૂજરાતમા મોકલ્યો, ત્યારે અમ્બરની સુસનમાનોના મુખ્ય તરીકે રાજ્ય કરવાની માત્ર ધારણા નહિ પણ આખા હિન્દુસ્થાનના એકઠા મળેના સેપના ઉપરી તરીકે રાજ્ય કરવાની તેની ઉદારતાબરેલી અને ડાહ્યાપણુબરેની ધારણા તે પૂર્ણ થાય એના માટે રજપૂત ઠાકોરોનો સમય રાજ્ય સાથે થાય અને તેઓની પ્રીતિ સપાદન કરી સેવાય એવા હાથ આવેવા પ્રસંગો તેણે સાધી લીધા

ઈ. સ. ૧૬૭૬ માં તે ગૂજરાતની સરહદ ઉપર આવી પહોંચ્યો ત્યારે “શિરોઈના જમીનદારે પાંચસે રૂપિયા અને સેા મ્હોરોની ખંડણી આપી.”^૧ રાજા ટોડરમલે તેના બદલામાં તેને શિરપાવ આપ્યો અને એક જડાવનો શિરપેચ અને એક હાથી આપીને દિલ્હીના રાજ્યની વતી ગૂજરાતના સુબાની બે હજાર અશ્વારોથી ચાકરી કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. રાજા ટોડરમલ ત્યાંથી મુરત જતાં રસ્તામાં “રામનગરના જમીનદારને ભર્યમાં “મળ્યો, તેણે બાર હજાર રૂપિયા અને ચાર ઘોડાની ખંડણી આપી તેના “બદલામાં ઘટિત ધનામ તેને આપ્યું. આ વેળાએ જમીનદારને પંદરસે “અશ્વારોની પદવિ ધારણ કરવાની છટ આપી અને તેણે એક હજાર ઘોડે- “શ્વારો સહિત ગૂજરાતના સુબાની ચાકરી કરવાનું કબૂલ કર્યું.”

ટોડરમલ ગૂજરાતથી દિલ્હી જતો હતો, તેવામાં કુંગરપુરનો જમીનદાર, રાણો શાસનમલ તેની મુલાકાત લેવા આવ્યો, તેને પણ શિરપાવ આપીને બે હજાર પાંચસે ઘોડેશ્વારની પદવિ આપવામાં આવી અને ગૂજરાત પ્રાન્તમાં ચાકરી કરવાને તેણે કબૂલ કર્યું એટલે મીરથા આગળથી પાછાં જવાની તેને રજા આપી.

અમન અકબરીમાં લખ્યું છે કે, ઈરના રાવ નારણદાસ પાંચસે ઘોડેશ્વાર અને બે હજાર પાવદળ ઉપર સરહારી ચલાવતો હતો, તે ઉપરથી જણાય છે કે, શિરોઈ અને કુંગરપુરના ઠાકોરોની પેઠે એને પણ ગૂજરાતના સુબાના આશ્રયમાં રહેવાને હરાવ્યો હતો. વીરમદેવ ચરિત્રમાં પણ ઈરના રાવને દિલ્હીના ખાન્સાદનો સરકરી પટાવત કરીને લખેલો છે. અણ્ણુય ફગલે ગુજરાતના બીજા ઠાકોરોને એ જ પ્રમાણેનું પદ ધારણ કરેલી રિથિતિના લખી જણાવ્યા છે. તે કહે છે કે, “ઝાંખાવાડ પ્રથમ સ્વતંત્ર રાજ્ય “હતું, તેમાં બે હજાર બસે ગામ હતાં, તેના વિસ્તાર સિતોર કાસ લમાઈ- “નો અને ચાળીસ કેસ પ્હોળાઈનો હતો, તેના તાબામાં દશ હજાર “ઘોડેશ્વાર અને તેટલું જ પાવદળ હતું. હવણું તેના તાબામાં બસે ઘોડે- “શ્વાર અને ત્રણ હજાર પાવદળ છે, અને તેમાં ઝાંખા જ્ઞાતિની વસતી છે. “હાલમાં તેના ચાર લાગ કરેલા છે, તેાય પણ તેને અમદાવાદ તાબાનું “માત્ર એક પ્રગણું ગણેલું છે. તેમાં શહેરો ઘણાં છે.” અહિંયા જે ચાર ભાગ ગણવામાં આવેલા ■ તે હુલવદ, પદવાણુ, લખતર અને લીંબીના

૧ મેળાપની વેળાએ “નજાણો” અથવા કોઈ આપવામાં આવે છે તે આ દરો, કોઈ (વાર્ષિક) ખડણી નહિ. અર્થ અને બીજા હવે પણ કૃષિ ઉતારી લેવામાં આવવાના છે તેમના આકાશ નક્કી કરવા બદ્ધ સુસેત છે.

છે, તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે. એ જ ઇતિહાસકારના લખવા પ્રમાણે સોરઠના નવ ભાગ કહેલા જણાય છે. એ માંહેલો પહેલો, સામાન્ય રીતે, નવો સોરઠ કહેવાતો હતો, તેની તપાસ ધાડી ઝાડીના ગદનપણાને લીધે અને ડુંગરાઓની યંચવણને લીધે ઘણા કાળ સુધી ચર્ચા ન હતી. જૂનાગઢની ગણના આ ભાગમાં ચર્ચા હતી. નવા સોરઠમાં તેમ જ પદ્મ સોમનાથમાં ઘેસોટી જાતના રજપૂતોની વસ્તી હતી; અને ત્યાં દાકારોમાંથી દરેક એક હજાર ઘોડેચાર, અને બે હજાર પાપદળની સરદારી કરતો હતો, તે સાથે કેટલાક આહીરો પણ હતા. આ આહીર તે ધણું કરીને કાઠી લોક હશે, કેમકે તેઓ આહીર જાતના છે, અને ઘેડાની સંભાળ રાખવાનું તેમનું કામ છે, એવું બીજે ઠેકાણે લખવામાં આવેલું છે. ત્રીજા ભાગ વિષે અશુભ કૃજલ લખે છે કે, “શિરોજ (શત્રુંજય) પર્વતની તલેટી આગળ એક વિશાળ “નગર છે, તેની જગ્યા ઘણી પસંદ પડે એવી છે તોપણ ફરી વસાવા “સરખું તે હવે રહ્યું નથી.” આ સૂચન ધણું કરીને વલ્લભીપુરનાં ખંડેરને લાગુ પડે છે. તે લખે છે કે, “માખીડચીન અને ગોધાનું બંદર તેને સ્વાધીન “હતું. પીરમનો બેટ પણ આ ભાગમાં છે; તે નદીની વચ્ચે નવ ઠાસનો “ચોખ્ખો ડુંગર છે, આગળ તેમાં રાજ્યની ગાદી હતી. આ ભાગનો જમીન- “દાર ગોહિલ જાતિનો છે, અને બે હજાર ઘોડેચાર અને ચાર હજાર “પાપદળની સરદારી ભોગવે છે.” ચોથા ભાગમાં વાળા રજપૂતની વસ્તી હતી; તેમાં મહુવા અને તળાજનાં બંદર આખ્યાં હતાં, અને તે ત્રણસં ઘોડેચાર અને પાંચસં પાપદળનું સરકર પૂરું પાડતો હતો.

એ ગ્રન્થકર્તાના લખવા પ્રમાણે બીજા ભાગોનું વર્ણન અમે અદ્રશતા નથી, કેમકે તે સર્વત્ર સમજાય એવું નથી. તે લખે છે કે, વાડેરના તાબામાં આરંભડાનું બંદર હતું તે ઘણી મજબૂત જગ્યા હતી, અને ફોજ પૂરી પાડવાને તેનો કારાર એક હજાર અશ્વાર અને બે હજાર પાપદળનો હતો. વાળની મિશ્ર જાતિના તાબામાં ઝાંજરનું બંદર હતું, અને બસં ઘોડેચાર અને તેટલું જ પાપદળ પૂરું પાડતા હતા. ચિતોડની જાતિના, એક હજાર અશ્વાર અને બે હજાર પાળા પૂરા પાડતા એમ લખ્યું છે, તે ધ્રુમલીના જોડવા લોકો વિષે સૌ વશ લખ્યું છે. વાપેલા જાતિના એક ભાગમાં વસ્તી હતા અને બસં ઘેડા તથા તેટલા જ પાળાની સરદારી કરતા હતા; અને આણી મગ સોરઠના તે જ ભાગના કાઠી લોકો, છ હજાર અશ્વાર અને દસ હજાર પાપદળનું ઉપરીપણું ચલાવતા; તેમ જ આહીરની એક બીજી જાતિના લોકો કુંડી નદીને કાંઠે વસતા હતા અને જે પુરંજા કહેવાતા હતા તે તેનાથી અધું

લશ્કર પૂર્વ પાડતા. કુચ ભુજના રાવનું લશ્કર દેશ હજાર અશ્વાર અને પચાસ હજાર પાપદળનું હતું; તેઓ હંથા અને દેખાવડા હતા તથા લાંબા કાતરા રાખતા. જામ “સત્તરસાલ” કુચ ભુજના રાજવી કુટુંબનો સગો થતો હતો, તે રાવણજનો પાત્ર થતો હતો, તેને રાવે^૧ સાઠ વર્ષ પહેલાં તે દેશમાંથી હાંકી ફહાજો હતો, તે સોરઠમાં ચડવા, બદલીલ અને નવનીલના પ્રદેશની વચ્ચેના એક ફળદ્રુપ દેશમાં વસ્યો હતો અને તેનું નામ તેણે “નાનું કુચ” (હાથાર) કરીને પાડ્યું હતું તેમાં તેણે તેનું રાજધાની શહર નવાનગર વસાવ્યું હતું. જામની ફાજનો કરાર સાત હજાર અશ્વાર અને આઠ હજાર પાપદળનો હતો.

મિરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે, નવાનગરના જામે એક વેળાએ અમદાવાદના હેલા સુલ્તાન, ત્રીજા શુઝફરને આશ્રય આપ્યો હતો, પણ છેવટે તેણે ફોજ કરીને તેના શત્રુઓને સ્વાધીન કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૬૦ માં શુઝફર અને જામને ખાન અમીઝ કોકાએ હરાવ્યા તેથી તેઓને કુચમાં સંતાઈ પેસવાની અગત્ય પડી. આ જિત થવા પછી સુબાએ નવાનગર હાંક્યું અને જૂનાગઢનો ઘેરો ધાલ્યો, તે વેળાએ, ત્રીજા શુઝફરના સાથિયોએ તેનું રક્ષણ કર્યું તેથી તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ, એટલે તે અમદાવાદ પાછો જતો રહ્યો, તેવામાં ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, અમીરોને એક વાર તેમની પોતાની જગીર ઉપર શાન્તપણે રહેવાને છૂટી આપી. બીજો વર્ષ જૂનાગઢ, સુબાની હાથમાં આવ્યું, અને શુઝફર શાહ નાશી જઈને કુચના રાવ ખેંગારજીને આશરે જઈને રહ્યો; તેને તેણે આશ્રય આપ્યો. અમીઝ કોકાએ પોતાના દીકરાને ફોજ આપીને તેની પછવાડે મોકલ્યો. તે રસ્તે જતો હતો તેવામાં જામ તેને સ્વાધીન થયો, અને તેની સાથે સલાહ કરી, ત્યાર પછી નિરાશ્રય સુલ્તાન, જામના આશ્રયથી પકડાયો, તેને બદલે તેને તેનું આગળનું મોરબી પ્રગણ્યું હતું તે ઇનામમાં બલ્યું.

ગુજરાતની પૂર્વ-સીમા ઉપર જે રજપૂતોનાં સંસ્થાન આવેલાં તેનું અચ્છલ ફળે કરેલું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે,—“મિરવ અને મંત્રીયની પાસે “એક દેશ છે તે પાલ ફહેવાય છે, તેની વચ્ચે મેહોદરી નદી વહે છે. આ

૧ ૫૪ ૪૭૪ મે આપેલી બાહેલી વંશાવળીના ૧૧ આ રાજ રાવ ખેંગારજી પહેલાં જામ રાવજીને કુચમાંથી નસાયા તેણે ઈ. સ. ૧૫૩૯ માં નવાનગર વસાવી આદી સ્થાપી. તે પછી તેનો કુંવર વીરજી (ઈ. સ. ૧૫૬૨-૧૫૯૯) થયો. તે પછી તેનો કુંવર જામ સલાહ હર્દે સત્તરસાલ (ઈ. સ. ૧૫૯૯ થી ૧૬૦૭) થયો. ૨. ઉ.

૨ તે સમયે મહાસલ લાકરમલજ ગાદીપતિ હતા. ૨. ઉ.

“દેશની ગૂંજરાત લણીની બાલુએ એક સ્વતંત્ર જમીનદાર છે તે હુંગર.
 “પુરમાં રહે છે. આ દેશની માળવા લણીની બાલુએ વાંસવાડા છે, ત્યાંનો
 “રાજકર્તા સ્વતંત્ર છે. આ બંને રાજકર્તાઓની પાસે પાંચ પાંચ હજાર
 “અશ્વાર અને એક એક હજાર પાયદળ છે; તેઓ બંને સિસોદિયા જાતિના
 “હતા અને રાણાના સગા થતા હતા, પણ હવેના છે તે જૂદી જાતિના છે.”

“પદ્મ સરકારની પડોસમાં એક દેશ છે તેની રાજધાની શિરોઈ
 “છે. ત્યાંનો રાજકર્તા એક હજાર અશ્વાર અને પાંચ હજાર પાયદળની
 “હકુમત કરે છે, આણુગઢ નામના પર્વતની ટોચે તેનો કિલ્લો છે, તેમાં બાર
 “ગામ આબ્યાં છે, ત્યાં પાણી અને ઘાસ પુરકળ છે. નન્દરબારની પૂર્વમાં,
 “મન્ડુની ઉત્તરમાં, નાંદોદની દક્ષિણમાં, અને ચાંપાનેરની પશ્ચિમમાં વળી
 “એક બીજો દેશ છે તેની લંબાઈ સાઠ કાસ છે, અને પ્હોળાઈ ચાળીસ
 “કાસ છે. ત્યાંનો રાજકર્તા ચોહાણ વંશનો છે તેની રાજધાની અલી-
 “મોહન છે. અહિયાં ઘણા જંગલી હાથિયો છે. લશ્કરી ફોજ હશે અશ્વાર
 “અને પંદર હજાર પાયદળની છે.

“મુરત અને નન્દરબારના સરકારની વચ્ચે એક સારી રીતે વસોલો
 “ખાડી દેશ છે તે બગલાણા કહેવાય છે. ત્યાંનો કઠાર રાઠોડ વંશનો છે,
 “અને ત્રણ હજાર અશ્વાર, તથા બે હજાર પાયદળના ઉપર હુકમ ચલાવે છે.
 “અહિયાં જંબુ, બેર, દ્રાક્ષ, રાંચણુ, દાડમ, અને જમ્બીર ફળ બહુ થાય છે.
 “બગલાણામાં સાત કિલ્લા છે તેમાં મોલીર અને સાલીરના કિલ્લા અતિ-
 “શય દૃઢ છે.

“નાંદોદ અને નન્દરબારના સરકારની વચ્ચે એક ખાડી દેશ છે તે
 “લંબાઈમાં પચાસ કાસ છે, અને પ્હોળાઈમાં ચાળીસ કાસ છે, તેમાં
 “ગોહિલ રજપૂતની જાતિ વસે છે. હાલમાં રાજકારભાર એક ત્રવાડી કરીને
 “બાલણુ છે તેના હાથમાં છે, રાજા છે તે માત્ર નામનો જ છે. કોઈ વેળા
 “તે રાજપીપળામાં રહે છે અને કોઈ વેળા મુઘલામાં રહે છે. તેની પાસે ત્રણ
 “હજાર અશ્વાર, અને સાત હજાર પાયદળ છે. મુઘલાનું પાણી ઘણું ખરાબ
 “છે; પણ ત્યાં ડાંગર અને ગંધ બહુ સરસ થાય છે.”

ઉલ્લા સંસ્થાન વિષે ઉપર લખવામાં આવ્યું તે આપણા જોવામાં
 આવ્યું છે કે પીરમના રાજા મોખડાજી ગોહિલના હુંવર સમરસિંહજીએ
 સ્થાપ્યું હતું. અને પોતાની માતાના લણીથી તેના તે ઉપર હક્ક થયો હતો.

૧ અહીં અહમદીનું વર્ણનમાં આપાન્તર કર્યું છે, તેના બીજા માત્રના ગૂંજ-
 રાતના સુખા વિષેના વિષયમાં જુલો પૃષ્ઠ ૭૫ થી ૯૬.

અકરણ ૮.

ઈડરનો રાજ્યકારભાર—રાવ નારણદાસ—રાવ વીરમહેત્ર—
રાવ કૃત્યાણુમલ.

ઈડરના રાવ યુગની પછી તેનો કુંવર નારણદાસ ગાદિયે બેઠો, અકબરે ખાન અઝીઝ કોકા નામના એક મુસલમાન ઉમરાવને યૂગરાતનો

૧ ઈડરના રાવની વંશાવલિ—

જયચન્દ્ર રોહડ (ઈ. સ. ૧૧૬૪માં કોનોનું રાજ ગયું)

રોખણ

૧ શિયોણ

સાઈવરામ (ઈ. સ. ૧૨૧૨ મારવાડમાં આવી રાજ થયાં.)

૨ અસોધામ
(મારવાડની ગાદિયે)

૧ સોનગ (બોળા લીમે સામેત્રા આપ્યું, ત્યાંથી ઈડર જિતી સન ૧૨૫૭માં "રાવ" પદવી મારણ હરી.)

અનભાલ
(બોળા લીધું.)

વાગાણ
(વાણ)

વાટેલણ
(વાટેલ)

૨ રાવ એલમલણ

૩ મયલમલણ

૪ હુણ્ડરલણ

૫ ખનલણ

૬ રણુમલણ

૭ રાવ યુગેશ

૮ નારણદાસ

૯ રોખ બાણ

૧૦ સુરખલણ

૧૧ રાયમલણ

૧૨ બારમલણ

બીમસિદ્ધ
(સયમલણને ગાદિયેથી હટાવી મૂકી પોતે પચાવી પચ્યા, પછી પાંચીયી વળી સયમલણિયે રાજ લીધું)

“મુખ્ય રાજકર્તાઓ મહિલો એક છે; અને તે ૫૦૦ થોડેશ્વાર અને ૨૦૦૦ “પાયદલની સરદારી ભોગવે છે.”

રાવ નારણદાસની પછી તેના મ્હેસે કુંવર વીરમદેવ ગાદિયે બેઠો, તે ભાટ લોકોની દંતકથાનો માનીતો નાયક હતો. એકલાંબી કવિતામાં તેની સુવાવસ્યાનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે, તેમાં પચીસ વર્ષની ઉંમરે તે મારવાડની ઉત્તરના પુંગળ દેશમાં કેવી રીતે ગયો, અને ત્યાંના એક ધનવાન વ્યાપારીની પુત્રી પના કરીને બહુ સુંદર હતી તેનો પ્રેમ તેણે કેવી રીતે સંપાદન કરી લીધો, પોતાનાં હથિયારના બળથી તે સુંદરીને કેવો યશવંતપણે ઉપાડી ગયો, અને પુંગળની ફાજ લડવા આવી ત્યારે કેટલાક શરવીર સરદારોને તેણે કેવી રીતે માર્યા, એ વિષેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી એક બીજી ભાટની વાતમાં વીરમદેવની કથાનું સાંધણુ સમાપ્ત થાય છે. આ વાત અમારાથી બની શકે, એમ બોલેબોલ વાંચનારાઓની આગળ રજૂ કરિયે છિયે.

રાવમ્મી વીરમદેવનું ચરિત્ર.

વીરમદેવને પુંગળથી આવ્યાને દોહોડ વર્ષ થયું, તેવામાં અકબર પાદશાહે હિન્દુસ્તાનના સર્વ રાજાઓને દિલ્લી બોલાવ્યા. ઉદિપુર, જોધપુર, અને છુંદીના રાજાઓ તથા બીજાઓએ તે આજ્ઞા માથે ચડાવી. રાવ નારણદાસ અને કુંવર વીરમદેવ પણ ત્યાં ગયા. એક દિવસે, પાદશાહને વાઘ પાંજરમાં ધાલ્યો હતો ત્યાંથી છૂટી ગયો. અકબરે હુકમ કર્યો કે એને પકડી આણો, પણ તેના ચોદાઓએ જવાબ દીધો કે “સાહેબ! વાઘ તો “પકડાય એવો નથી.” કુંવર વીરમદેવ બોલ્યો: “વાઘ મરાય કે નહિ એ “નહી કહેવાય નહિ પણ રજપૂત હોય તે એને જાણી શકે. વાઘ રજપૂતને “મારે, કે રજપૂત વાઘને મારે.” પાદશાહ બોલ્યો: “તમે ઠીક કહ્યું.” પછી વીરમદેવ વાઘને જાણવા ગયો; તેણે ન્હાની સરખી ઢાલ હાથમાં જાલી લીધી, અને તે આગળ, ધરીને શત્રુની સાથે મારામારી કરવા લાગ્યો; તેણે વાઘને મારી પાડવાને ડાંગે હાથે લૂગડું વિંટીને તે હાથ વાઘના મ્હેમાં ધાલ્યો અને તેને જમણે હાથે તરવારની અણીથી ચીરી નાંખ્યો તેથી મરણ પામ્યો. પાદશાહ બહુ જ ખુશ થયો અને તેને મૃત્યુવાન શરપાવ કર્યો. નારણદાસજી હલકે કાઠે હતો તેના સામું જોઈને અકબર બોલ્યો કે, “વીરમ- “દેવ સરખા પુત્રના તમે પિતા છો એવું હું બહુતો ન હતો, તેથી રાવનું “કુબળું શરીર જોઈને રાવને વિષે જેટલો વિચાર કરવો જોઈયે તે કરતાં “મેં ઓછો કર્યો હતો.”

હવે વીરમદેવે પાદચાહ પાસેથી માત્ર એક કબુલાત કરી લીધી. તેણે કહ્યું કે “હું જ્યારે અહિં આતું અને મારે જ્યારે ઈંડર પાછાં જવાની મરજી થાય ત્યારે લાગલા જ જવાની અને રજા આપવી.” અકબરે તે વાત કબુલ કરી. રાવ અને વીરમદેવ પછી સલામ કરીને ઈંડર ગયા તેવામાં તરત જ નારણદાસ મરણ પામ્યો અને વીરમદેવ રાજગાદિયે બેઠો. નારણદાસને ચાર રાણિયો હતી:—તેમાં કિંદેપુરના રાણા પ્રતાપસિંહની એક બહેન હતી, તેને બે મ્હોટા કુંવર હતા; બીજી જેસલમેરના ભાટી રાજની કુંવરી હતી, અને તે રાવસિંહ અને કિશોરસિંહની મા હતી; ત્રીજી રણીખાવત વંશની રાણી હતી અને તે ગોપાળદાસની મા થતી હતી. તે વિના એથી રાણી કોટાના હાડાની પુત્રી હતી. આ ઉપરાંત ત્રણ રાખેલી હતી. તે સાતે નારણદાસની પછવાડે સતી થઈ. પછીથી રાવનો સરદાર હિમતસિંહ બીહોસો પોતાના બનેલી રાવળ રામસિંહને મળવા કુંગરપુર ગયો. જમવાની વેળા થઈ, એટલે, રામસિંહે તેને બોલાવ્યો, અને પોતાની સાથે એક યાજમાન જમવા બેસાડ્યો. હિમતસિંહની આંખો નખળી હતી, તેથી જમતાં જમતાં તેમાંથી પાણી બહવા માંડ્યું એટલે રામસિંહ બોલ્યો: “આના જેવું બીજું મને એક અણુગમતું નથી; હું જો પહેલેથી જાણતો હોત તો મારા બેગ તમને જમવા બેસારત નહિ.” હિમતસિંહ આવા અપમાનના શબ્દ સાંભળીને ત્યાંથી ઉઠી ગયો; તેણે ઈંડર જઈને રાવ વીરમદેવને કહ્યું કે “કુંગરપુર મારવાને મારા એકલામાં જોર નથી, માટે તમે કૃપા કરીને મારી સાથે આવશો? જો નહિ આવે તો મારી પામે જેટલો ધંપો અને માણસ છે તેટલા વડે હું જઈને કુંગરપુર સાથે લડીશ અને ત્યાં જ મરીશ.” વીરમદેવ બોલ્યો: “નવા વર્ષના પડામી સુધી તમે બીરજ ખમો. ત્યાર પછી હું તમારી સાથે આવીશ.”

તે દિવસ આવી ગયા પછી ઠરાવ પ્રમાણે તેઓ ચલા હતા, તેવામાં, મારવાડમાં દુકાળ પડ્યો હતો તેથી ચારણના બે છોકરા ગૂજરાત આવતા હતા. એક છોકરો ભાતું લઈને રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો તેવામાં વીરમદેવની અચારી ત્યાં આવી પહોંચી; એટલે તે એક બાલુએ ખસી જઈને વાડની યડમાં લપાઈને બેસી ગયો. રાવ તેને જોઈને બોલ્યો કે, “તું કાણ છે. અને શા વાસ્તે વાડના યડમાં બેઠો છે?” છોકરો બોલ્યો:—“મહારાજ! હું ચારણનો છોકરો છું. અને મેં સાંભળ્યું છે કે વીરમદેવજી વાડમાં વસ્તે છે માટે હું જોઈ છું કે આપ આ વાડમાં શું વરસ્યા છો.” ત્યારે વીરમદેવે પોતાના હાથમાંથી સોનાનાં કડાં વાડમાં નાંખીને કહ્યું: “તું વાડમાં શોધ્યાં કર, તને કાંઈ જડશે.” પછી તે આગળ ચાલ્યા એટલે પેલા છોકરાના ભાઈને કુવાને કડે ઉભો રહેતા જોઈને રાવ

તેને પૂછ્યું આ કૃવો તમારો છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યું કે “મહારાજ ! અમારે “કૃવો ક્યાંથી એ કૃવો તો આપનો છે.” રાવે ત્યારે આજ્ઞા કરી કે, “જા એ કૃવો મેં તને બક્ષિસ કર્યો.” વીરમદેવે આ જાને છાકરાએને સારી રીતે પરણાવ્યા, તેમના વંશના હાથ સુધી તે કૃવાની ઉપજ ગયા છે.

ત્યાર પછી રાવે વડાલિયે આવીને આઠ દશ દિવસ મુકામ કર્યો. વીરમદેવ વડાલીમાં સમળેશ્વર તલાવની બાજુએ મેલાણુ કરીને પડ્યો હતો તેવામાં તેના લાઈ રામસિંહ મૃગયા રમતો ત્યાં આવી ચડ્યો. રામસિંહ ખરેખરો શિકારી હતો. વીરમદેવે તેને દીડો ત્યારે તેના મનમાં આબુ કે જો રામસિંહ જીવતો રહેશે તો મારી ગાદી ખુંચાવી લેશે. પછી જ્યારે તે વડાલીથી પાછો આવ્યો ત્યારે રામસિંહનો કાંઈ વાંક ફહાડીને તરવારવતે તેને ઠાર કર્યો. આ રામસિંહને એક ખેન હતી, તે જયપુર પરણાવી હતી, તેણીયે પોતાના લાઈનું વેર મનમાં રાખીને વીરમદેવને મારી નાંખ્યો તે વિષે હવે પછી કથનવામાં આવશે.

આ પ્રમાણે દિવસ જતાં નવા વર્ષનો પડવો લગભગ આવી પહોંચ્યો. અને રાવે પોતાની ફાજ એકઠી કરવા માંડી તેમાં તેના સરદારો સહિત ૧૮૦૦ અશ્વાર થયા. તેઓ નીકળ્યા અને કુચ કરતા વીંછોવાડે આવી પહોંચ્યા; તેમનો લડાઈનો સરસામાન, - માણસ અને ઘોડાનાં બખ્તર અને હથિયાર, તોપો અને જંગળો એ સર્વ ઊંટ ઉપર લાદ્યું હતું, અને જે હિમતસિંહને માટે ડુંગરપુર ઉપર ચડાઈ કરવાની અમત્ય પડી હતી તે પણ પોતાની ફાજ સહિત સગાથે હતો. વિંછવાડાનો ઠાકોર ડુંગરપુરના તાબાનો હતો, તેણે તપાસ કરી કે રાવની અશ્વારી ક્યાં ગય છે, તેને એવો ઉત્તર મળ્યો કે રાવ પોતાના સસરાને ત્યાં મેવાડ અને માળવાની હદ ઉપર ચંપલ નદી છે તેને કિનારે રામપુર છે ત્યાં ગય છે. તોય પણ, તે ઠાકોરને હિમતસિંહ અને પોતાના રાજ વચ્ચે શત્રુવદ્ હતી તે તેના જાણવામાં હતું, તેથી તેણે મનમાં વિચાર્યું કે, “હિમતસિંહ પોતાના સર્વ માણસો સહિત એમની સગાથે “જે, અને તોપો. અને બીજો લડાઈનો સરસામાન છે, એ બધું રામપુર લઈ “જવાનું રું કારણ હશે !” આ પ્રમાણે તેના મનમાં સશય આવ્યો.

પછી ઈંડર તાબાના ઠાકોરોએ વીરમદેવને કહ્યું: “કાઈ ફહેશે કે રાવે “ચોરની પેઠે આવીને ડુંગરપુર માચ્યું, પણ જો તે ઉઘાડી રીતે આવ્યો હોત “તો તેનાથી મરાત નહિ. એટલા માટે વાત જાણ પાડવી.” રાવે જવાબ દીધો કે, “ઠીક છે એમ કરો.” પછી તેઓએ વિંછવાડાના ઠાકોરને કહ્યું કે “અમે ડુંગરપુર ઉપર ચડી જઈએ છીએ, માટે તમે ડુંગરપુર જઈને તેના રાવળને

જ્યારે રાણા પિંછવાડે જતો રહ્યો ત્યારે ચાંપો કરીને એક મેવાડો ખીલ, જે રાણાની સામે જહારવટે નીકળ્યો હતો, તે તે દેશમાં ધણી હરકત કરતો હતો. રાણાએ તેને ત્યાંથી ફાડી મૂક્યો, અને તે ઈંડરવાડાના ઉજ્જડ લાગમાં આવીને રહ્યો. ત્યાં તે વાટે લૂંટ કરીને અને રાત્રે ખાતર પાડીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. જ્યારે તે ઈંડરવાડામાં જહુ હરકત કરવા લાગ્યો ત્યારે, રાવ વીરમદેવે પોતાના ઠાકોરાને કહ્યું: “જે ચાંપા બીલને પકડી લાવશે તેને હું ઈનામ આપીશ.” ત્યારે દધાણિયાના ઠાકોરે કહ્યું: “હું એને પકડી લાવીશ.” એ પ્રમાણે કહીને તે પોતાને ગામ ગયો. જ્યારે ચાંપા બીલે આ વાત સાંભળી ત્યારે બીજે ઠેકાણે લૂંટફાટ કરવાનું જવા હર્ષને એકલા દધાણિયાને હરકત કરવા લાગ્યો. તે ઉપરથી ઠાકોરે તેને ખાતગી રીતે ફાડ્યું: “તારે મારું ગામ લૂંટવું નહિ, હું તને પકડીશ નહિ.” જેટલાક મહિના ગયા પછી ચાંપાને માટે રાવે ફરીને પોતાના ઠાકોરાને કહ્યું. ત્યારે મોહનપુરનો ઠાકોર ફેફ ફે, “હું એ બીલને પકડી લાવું.” એ પ્રમાણે કહીને તે પોતાને ઘેર જવાને નીકળ્યો, અને સાબળીના તળાવ પાસે આવી પ્હોંચ્યો. ત્યાં તે એક વડના ઝાડ નીચે, હથિયાર છાડીને વીસામો લેવાને બેઠો. તેની સાથે ત્રણ ચાર અશ્વાર હતા, તેમને કંઈ બેઠવું કરવું લેવાને ગામમાં મોકલ્યા હતા. જેમ છાંયડો ખસતો ગયો તેમ પોતાની નીચે પાથરણું પાથર્યું હતું તે ખેંચી લઈને તે પથુ ખસતો ગયો તેથી છેવટે તેનાં હથિયાર ધણે છેટે પડતાં ગયાં. એટલામાં ચાંપો બીલ ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો. રાવને ત્યાં જે વાત થઈ હતી તે એના જાણવામાં આવી હતી અને તે ઉપરથી તેણે ઠાકોરને તોરી નાંખવાને ધાથું હતું. તેણે તેને કહ્યું: “ત્યારે તમે મને પકડવા આવ્યા છો નહિ વા?!” ઠાકોર ધરધરી ગયો અને બોલ્યો: “મારે તમને પકડવાનું ત્યાં કામ નથી, પણ ધણા દિવસથી હું તમારી સાથે વાતચીત કરવાને આતુર છું.” આ પ્રમાણે કહીને તેને વિશ્વાસ આપી, પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કમુખો પાથો. ત્યાર પછી જ્યારે ચાંપો ઉઠ્યો અને જવા માંડ્યું ત્યારે ઠાકોરે મનમાં વિચાર્યું: “એ જે આ વેળાએ મારા હાથમાંથી છટકી જશે તે. “પછી આવો બીજો લાગ ક્યારે આવશે?” એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તરત જ તે ચાંપા ઉપર ફીટી પડ્યો અને તેના હાથમાં તરવાર હતી તે ઝાલી લીધી, અને તેની ફેડમાં કટાર હતી તે બીજે હાથે ફાડી લઈને તેને મારી અને તરવાર વડે તેને ઘાયલ કરીને મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી ઠાકોરનો ધોડવાળો આવી પ્હોંચ્યો, તેની સાથે બીલનું માથું ઈંડર મોકલીને ઘેર પાછો ગયો. ચાંપા બીલની સંતોષ રૂઢેવાની જગ્યા રાવે ઠાકોરને આપી દીધી. ત્યાં તેણે ચાંપાનણિયા કરીને ગામ વસાવ્યું. તે હજુ સુધી મોહનપુરના વાખામાં છે.

આ વેળાએ વીરમહેવે અહમદનગરના કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે ધર્શદા ઉપરથી તેણે પોતાના ઠાકિરોને એકઠા કર્યા. તેમાં મુખ્ય પોસીનાનો રતનસિંહ વાઘેલો હતો. ફોજ તૈયાર કરી, તોપો, અને અસખાખ તૈયાર થયો અને દસ બાર દહાડા સુધી અહમદનગર ઉપર હુલા કરીને છેવટે તે લીધું. બળર લૂંટ્યું તથા બાન પકડ્યાં. બ્યારે વીરમહેવ પાછો વળ્યો, ત્યારે, સહરના બ્યાપારિયોએ નુકસાન થયેલું બંધ બેસાડવા માંડ્યું. ત્યારે રાવ બોલ્યો કે જો તમે ઈરનું નામ રાખશો તો હું તમને કાંઈ હરકત કરીશ નહિ. તે ઉપરથી સહરના એક દરવાજાનું નામ “ઈરિયો દરવાજો” પાડ્યું.

આ ચડાઈમાં રાવની સાથે પેથાપુરનો ઠાકોર હતો. એ ચતુતાને લીધે અમદાવાદની એક ફોજે પેથાપુર ઉપર ચડાઈ કરી. રાવ તેની મદદે જઈ પહોંચ્યો, અને મુસલમાનની ફોજને પાછી ફેલાડી મૂકી. તે ઉપરથી પેથાપુરના ઠાકોરે વીરમહેવને પોતાની દીકરી પરણાવી. તે બહુ મુંદર હતી તેથી રાવની એના ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી, તેથી તેના લાઈને ઘડા ગામ ઈનીબ આપ્યું. તે હજુ સુધી પેથાપુરના તાબામાં છે. આ બનાવ બન્યા પછી પેથાપુરના ઠાકોરે રાવનું પ્રધાનવડું કેટલાક દિવસ સુધી કર્યું.^૧

ત્યાર પછી વીરમહેવના સસરા પાસેથી ખંડણી લેવા કિલ્લીની ફોજ રામપુર આવી, એટલે તેણે વીરમહેવને લખ્યું કે, “આ ફોજ આજે મારા ઉપર આવે છે; પણ કાલે તે તમારા ઉપર આવશે; માટે તમે મારી મદદે “જેલો આવજો.” વીરમહેવે એક હજાર ઘોડેચાર એકઠા કરીને મોહનપુર અને હુશાળિયાના ઠાકોરો સાથે મોકલ્યા. એ વેળાએ પોસીનાનો રતનસિંહ રીસાવીને ઘેર રહ્યો હતો, તેનું કારણ એ હતું કે, રાવને કોઈયે એવું કહ્યું હતું કે તમે અહમદનગર લીધું તે રતનસિંહ સરખા ઠાકોર તમારી સાથે હતા તેથી. એનું ઉત્તર વીરમહેવે એવું આપ્યું હતું કે, રતનસિંહ શું કરી શકે? જે દેશ ઉપર હું રાજ્ય કરું છું તે શું એમણે મેળવેલો છે? આ વાત સાંભળીને ઠાકોરને ગુસ્સો ચડ્યો. હવે ઉપર લખેલા બે સરતારો રામપુર ગયા. ત્યાંના રાવે સોમન ખાધા હતા કે, જે રજપૂત પીડે ધાયલ થએલો

૧ પેથાપુર વિશે જાણ નીચે પ્રમાણે લખે છે—બ્યારે શરતીને ઈર ઉપર હલ્લો કર્યો, ત્યારે ઠાકોર દુદોજ ૭૦૦ રજપૂતો સાથે મારચો ગયો, અને તે વેળાએ ધણા દુર્ગો પણ પડ્યા. ૧૨ વાગેલા, ૧ ઠાકોર, ૧ મોહિલ ને ૨ પરમાર, એટલા જણ દુદોજની સાથે પડ્યા. ત્યાં ઈરની જિલ્લ વર્ષ તે ઉપરથી ઈરના રાવે દુદોજના દીકરા વાધળને ૨૫ ગામનો ધણનો વાહુકો આપ્યો, તે હજુ લગજ પેથાપુરના તાબામાં છે.”

કે વગર ધાયલ થએલો પાછો વળશે તેને હું મારી ચાકરીમાં રાખીશ નહિ. ચડી આવેલી ફોજની સામે લડાઈ ચાલી તેમાં તેને પાછી હઠાવી; પણ રામપુર અને ઈડર એ બંને ઠેકાણાના ઘણા રજપૂતો કામ આવ્યા; અને એક પણ ધાયલ થયા વિના રહ્યો હોય એને માટે શક છે. લડાઈમાં જોયેલાં માથાં ગયાં હતાં તેમના વારસોને વીરમહેવે ગામ બક્ષિસ આપ્યાં. કેટલાએક લોકો એમ પણ કહે છે કે વીરમહેવે રામપુરના રાવને ઉપર પ્રમાણે આશ્રય આપ્યો તેથી તેણે તેની દોકરી તેને પરણાવી.

સાર પછી મુસલમાનની ફોજ ચિતોડ ઉપર ચડી આવી, અને મેવાડના રાણાએ મરણિયા થઈને તેની સામે ટકાવ કર્યો, તેમાં બાવન રાજ કામ આવ્યા અને રાણા પ્રતાપસિંહને ઘણા ખાવાગ્યા; પણ છેવટે, પાદશાહની ફોજને ન્દાશી જવાની અગલ પડી. આ પ્રતાપસિંહ વીરમહેવને ભામે થતો હતો તેથી રાવ તેને અળવાને ગયો. રાણો સાબે થયો ત્યાં સુધી ઘણા દિવસ લગી તે ઉદયપુર રહ્યો. ઉદયપુરમાં પીછાણ કરીને એક વિશાળ તલાવ છે. તેની વચ્ચે મ્હોલાત છે તેને જંગમંદિર^૧ કહે છે. ત્યાં રાણો અને રાવ નાવમાં બેસીને જતા હતા, એક દિવસે સીંચાણ પક્ષિયે આકાશમાં ઉડતાં ઉડતાં પાણીમાં ધબ પડતું મુઝીને માછલી પકડી લીધી, તે જોઈને રાવ બહુ જ રાજ થયા અને બોલ્યા: “વાહ! વાહ! આ ન્દાના પક્ષીની ‘હિમત કેવી છે!’” ત્યારે રાણાએ પૂછ્યું કે પક્ષિયે પાણીમાં ડબકી ક્યાં આગળ મારી.” તે ઉપરથી રાવે પોતાના હાથમાંથી એક જડાવનું કડું ફેંકીને પાણીમાં નાંખ્યું અને બોલ્યો: “પણે પેલી જગ્યાએ.” ત્યારે રાણાજી બોલી ઉઠ્યા કે, “કડું ગયું, કડું ગયું.” તે ઉપરથી રાવે બીજું નાંખ્યું અને બોલ્યા: “આ ખંડાદુર ન્દાના પક્ષીને રાજ કરવાને ઇનામ આપવું જોઈએ, કેમ નહિ ‘વાહ!’” આને ઉદારતાનું કામ ગણીને ભાટોએ ઘણાં વખાણ ગાયાં છે.

ત્યાર પછી વીરમહેવજી પાછો ઈડર આવ્યો. તે વેળાએ આલોજ કરીને એક સારવાડી જાડણી વીરમહેવ પ્રાસે ત્યાજ લેવાતે આવ્યો. રાણાએ એવો ધારો હતો કે પુનમનો દિવસ આવે ત્યારે વારાવાળી રાણીને ત્યાં જવું નહિ અને રામપુરવાળી સૂણીને મ્હેલ જવું, ત્યાં ચન્દ્ર દેખાતાં સુધી પૂર્વ ભણીની બારિયે બેસવું, અને લાખ પસાવનું દાન કરવું. આવે પ્રસંગે રાવ પોતાના રિવાજ પ્રમાણે બેઠો હતો, તેવામાં, મેલા ચારણને જોઈને તે

૧ આ તલાવના નજીક અને દેખાવ વિષે ટાંડ રાજસ્થાનના મ્હેલા પુસ્તકને પાને ૩૭૩ મે જુઓ.

બોલ્યો: “અહિયાં એક ચારણ છે, લાખ પસાવ લાવો.” પ્રધાને ઉત્તર આપ્યું: “હા ત્યાં એક ચારણ આવ્યો છે, બોલાવો એને.” ચારણ તે પ્રમાણે આવ્યો, અને બોલ્યો: “રાતની વેળાએ તો મણિકા કે કંઈ વેરાગણ હોય “તે દાન લે. આવી વેળાએ હું તો નહિ લેઉં.” રાવ બોલ્યો: “હવણાં થ્યો, “સવાર થશે, એટલે હું આપીશ પણ નહિ.” ચારણે સોગન ખાધને કહ્યું કે “દહાડો થતાં હું ઈંડર છોડીને જઈશ, જો તમે મને બે લાખ આપશો તો પણ “હું તેને તુરંત ગણીશ.” ત્યારે રાવ બોલ્યો: “જો મારા વાંકથી તમે પાછા જતા “હો તો તમને ખાવાનું મળજે; પણ તે તમારો વાંક હોય અને વગર કારણે “મારે માથે દોષ ઈર્ષને જતા હો તો તમને ખાવાનું મળશે નહિ.” આ પ્રમાણે તેણે ચારણને યાપ દીધો અને કંઈ ખીજ બંદીજનને લાખ પસાવ અને રૈહેડું ગામ દાન કર્યું. પેલો ચારણ તો સવારમાં ઉઠ્યો અને તેણે પોતાનો રસ્તો ઝાલ્યો; તેની સાથે ચાળીસ થોડા, પાંચ બીટ, અને તંજુ તથા ખીજો અધારીનો સરસામાન હતો; પણ રાજવાડામાં જ્યાં જ્યાં તે ગયો ત્યાં ત્યાં તેનું અપમાન, થયું અને પેટનું પૂરું કરવાને માટે પોતાનો સરસામાન વેચતો તે મેવાડ ગયો.

હવે પોશીનાનો રતનસિંહ જે કોષે લરાયો હતો તે રાવને દિવસે દિવસે વધારે અણગમતો ધર્ષપડ્યો, તે ઉપથી તે ઠાકોર પોતાને ઘોડે ચઢ્યો, અને અશ્વારી તૈયાર કરાવીને એકાએક શિરોઈ જતો રહ્યો. ત્યારે રાવે વિચાર કર્યો: “જો “પોશીનાનાં ખેડોતેર ગામમાંથી એક ગામ હું લઈ લઉં તો તે ખંડારવટે નીકળશે; “પણ ખીજ મગ જોતાં મારે તે કયા કામમાં આવતો નથી.” આ પ્રમાણે વિચારીને તેણે એક ભાટને રતનસિંહને તેડી લાવવા શિરોઈ મોકલ્યો. તેણે ઈંડર આવવાની ના કહી; પણ ગટે જવાની હા પાડી. તે ઉપરથી રાવ ત્યાં ગયો અને બીજા મળ્યા. તે પ્રસંગે વીરમદેવે ઉપરઉપરથી બહુ હેત બતાવ્યું, અને તે જગ્યાએ એક જૂનું ઈંડું છે તેમાં તે તથા રતનસિંહ વાતો કરવાને બેઠા; પણ શિરોઈના બે રજપૂત, જે રાવની આકરીમાં હતા, તેમને અગાજીથી તૈયાર કરી રાખ્યા હતા. તેઓ તે પ્રમાણે એકાએક ધક્કી આપ્યા, અને ઠાકોરને ઘરવાર વતે દાર કર્યા. પછી તેનો અઢાર વર્ષનો દીકરો હતો તેને તેનો ગ્રાસ આપ્યો. વીરમદેવે રતનસિંહને માર્યો તે વિષેની કવિતા એક ચારણે કરી છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“મહારાજ રતન ચોલાકે મારત, લાની મઠ સદ્ગજ જત દેવજ સહિત મમત
ચીરમદે, મીમતણ્ય દાણિયા મલ.”

“જો તમે રતનસિંહને બોલાવીને છતરીને માર્યો હોત નહિ તો હીમે

“જેમ હાથીને ટીંગળાઓ તેમ તેણે તમને અને દેવાને એક હાથે ટીંગળાવ્યા “હાત.” રાવ ઈંડર પાછો ગયો; પણ આ કવિતા તેના કાનમાં અવાજ કરી રહી હતી. તેણે શોધ કરીને તે કવિતા કાઢ્યું કરી હતી તેના પત્નો શોધી ફહાડ્યો. પછી રાવે સોગન ખાધા કે જે એ ચારણુ મારા હાથમાં આવશે તો હું એને માર્યા વિના છોડનાર નથી. તે પ્રમાણે તેણે જાહેર કર્યું કે જે કાઈ એ ચારણુના સમાચાર લાવશે તેને ઈનામ આપીશ. એક દિવસે જમારે તે ચારણુ વડાલી અશીષુ લેવાને ગયો હતો ત્યારે રાવ પણ ત્યાં અચાનક આવી ચડ્યો. ચારણુ વીરમહેવના આવ્યાના સમાચાર જેવા જાણ્યા કે તરત ને તુરત પાછો પગે નહાડો. તે સમાચાર રાવને કાંઈયે કલા. એટલે તે ઘોડેચાર થઈને તેની પછવાડે દોડ્યો; અને ઘોડે આથે જતા સોરે તેને પકડી પાડ્યો. પછી રાવે તેને કહ્યું: “તમે તમારા મરદાલ દટવ્યા ઉપર બેસીને તે દટલે આથે “ન્હાશી જવાના હતા?” ચારણુ નીચે ઉતર્યો અને કટાર ફહાડી પેટ ઉપર ધરીને બોલ્યો: “મારા જેવા ગરીબ માણસને મારવાથી આપને કાંઈ યશ “મળવાનો નથી, તે કરતાં જે અગત્ય હોય તો હું મારે હાથે મરું.” ત્યારે રાવજિયે કહ્યું કે “તું મરે તો તને મારા સમ છે” અને કહ્યું: “મારી “ઈતરાજ તારા ઉપર થઈ છે તે જાણતા છતાં તું આવા દટવા ઉપર “બેસીને કેમ ફરે છે?” ચારણુ બોલ્યો: “મહારાજ! મારા જેવા ગરીબ “માણસ સારા ઘોડો તે ક્યાંથી લાવે?” રાવે તેને પોતાનો ઘોડો, વિવાલ ગામ અને શિરપાવ આપ્યો, તેમાં તે ગામ હજુ સુધી તેના વંશવાળા ભોગવે છે; પછી રાવ ત્યાંથી ઈંડર ગયો.

ત્યાર પછી રાવે ખાનોરા ઉપર ચડાઈ કરી. તેનું કારણ એવું હતું કે ત્યાંના બીલ ડેલોલ ઉપર રાતની વેળાએ હુમલો કરીને ઢોરાં વાળી ગયો હતો તેથી ડેલોલનો કાઠાર જે રાવના તાબામાં હતો તે ઘોડે ચડીને લડાઈ કરવાને ગયો, અને ઢોર પાછાં છોડાવીને ઘણા બીલોને ઠાર કર્યા, અને તેના આગેવાનનું માર્યું કાપીને ઈંડર મોકલ્યું. જે બીલ ન્હાશી ગયા હતા અને મર્યા ગયેલના જે વારસો હતા, તેમણે ઈંડરવાડાનાં ઘણાં ગામ દૂટવા માંડ્યા અને વેર રાખીને ડેલોલવાળાને પળવવા માંડ્યો. તે ઉપરથી ડેલોલના વાધે-લાએ રાવને કનિષ્ઠ પતાવવાની આજ્ઞા કરી, એટલે રાવ વીરમહેવ બીલોને અટકાવવાનું ખાનોરાના રાણાને લખ્યું. તેનું તેણે એવું ઉત્તર વાળ્યું કે એ લોકો મારા દાબમાં રહેતા નથી. ત્યારે રાવે તેના ઉપર ચડવાની તૈયારી કરી, અને પોળને રસ્તે સરવાણુ જઈને ત્યાંથી ખાનોરે ગયો. એક આખો દહાડો તોપો ચાલી. બીજે દિવસે જાંદુકા અને તરવારો ચાલી; તેમાં બંને

ખાણુના લડવઘ્યા માર્યા ગયા અને પાનોરાનો રાણો કામ આવ્યો. રાવ એક મહિનો પાનોરામાં રહ્યો અને તે ભાગના ધણી બીલોને મારી નાંખ્યા, બીજાઓને પકડીને સિક્કા ફેરી, અને જોજોએ જમાન આપ્યા તેઓને છોડી મૂક્યા. પછી તેણે રાણાના દીકરાને ગાદિયે બેસાડ્યો. ત્યાર પછી તે ઈડર પાછો ગયો. સરવાણુનો કેળી ઠાકોર પણ રાવની સાથે આ ચડાઈમાં હતો.

ત્યાર પછી રાવે પોતાના કાઈ રાવસિંહ અને પેાશીનાના ઠાકોરને મારી નાંખ્યા હતા માટે તે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને દ્વારકા યાત્રા કરવા નીકળ્યો. તેની રાણિયો અને તેના ઠાકોરો સાથે હતાં. તેઓ દ્વારકા ગયા, અને ઘેર પાછા ત્રણતાં હુલવદ મુકામ કર્યો. રાવે ત્યાં સતિયોની છત્રિયો જોઈને હુલવદના રાજને પૂછ્યું: “આ બધી રાણિયો સતી થઈ છે?” રાજે જવાબ દીધો: “એ તો મોચિયોની બાપડિયો સતી થઈ છે.” રાવે પૂછ્યું: “રાજવાડાની સતિયોની છત્રિયો ક્યાં છે?” રાજ બોલ્યો: “મારા કુટુંબમાં કોઈ સતી થઈ હોય એવું મેં સાંભળ્યું નથી.” રાવ બોલ્યો: “આ લોપનો કાંઈ વાંક હશે. જ્યાં મોચિયોનાં ઘર છે ત્યાં આગળ તમારો ‘મહેલ બંધાવો.’” રાજે કહ્યું: “અમે તેમ કર્યું છે તો પણ કોઈ સતી થઈ નથી.” ત્યારે વીરમદેવ બોલ્યો: “તમારા વંશમાં કોઈ ખરી રજપુતણુ ‘બહેરે પરણ્યો નથી એ શું? જુઓ ત્યારે મારી એક બહેન કુંવારી છે તેને હું ‘તમારે બહેરે પરણાવું છું.’ એમ કહી વિવાહનો કરાવ નક્કી કર્યો, અને જ્યારે રાવ પાછો ઘેર ગયો, ત્યારે ઝાલો ઠાકોર ત્યાં પરણવાને આવ્યો, અને જ્યારે તે દેવ થયો ત્યારે ઈડરના રાવની બહેન તેની પછવાડે સતી થઈ.

રાવ જવામાં દ્વારકા ગયો હતો તેવામાં, માંડવાના લાલ મિયાનો દીકરો જે ધાતકી હતો, તે કેટલાક દિવસ કપડવણજ જઈને રહ્યો. ત્યાં તેણે એક બાપારીની દીકરી દીડી. તે ધણી સુંદર હતી, તેને કહાડી લઈને માંડવે લઈ ગયો. તેના બાપ લાલ મિયાં તેના ઉપર બહુ ગુસ્સે થયો પણ બ્રાહ્મણ થવાનું તે થઈ ચૂક્યું હતું, અને પેલી છોકરી વટલી ચૂકી હતી. કપડવણજ રાવના તાબામાં હતું, તેથી, તે જ્યારે દ્વારકાથી પાછો આવતો હતો ત્યારે પેલો બાપારી તેની પાસે ફરિયાદ કરવાને આવ્યો. વીરમદેવ પોતાની અધારી લઈને માંડવે ગયો, અને તેણે તે ગામ માર્યું, તથા લાલ મિયાંના દીકરાને પકડીને મારી નાંખ્યો. લાલ મિયાં ત્યાંથી નાશી ગયો, અને રાવ માંડવે ત્રણ દિવસ રહીને પોતાની રાજધાનીમાં ગયો. આ બનાવ જનતાં ખેલાં, અને ત્યાર પછી પણ, માંડવા ઈડરને ખંડણી આપતું હતું.

રાવને કોઈ કુંવર ન હતો, તેથી દેવ અને દેવિયોની ધણી બાધાઓ

રાખી, અને ઘણી ચાત્રાઓ કરી, પણ કુંવર થયો નહિ. ઉવટે દાઢયે તેને કહ્યું કે, રેવા નદીની તીરે ઝોંકારેશ્વર^૧ જઈને ત્યાં રાણી તથા તમે એક વચ્ચે પેરીને ન્હાઓ તો તમને કુંવર મળે. તે ઉપરથી કુટુંબને લઈને રાવ ત્યાં ગયો. તેવામાં પાદશાહના શાહજહાનના^૨ માણસો ત્યાં ઉતર્યા હતા અને કેટલાક કેસાઈઓએ તેમને માટે આકર્ષણ ગાયો એકઠી કરી હતી, તે રસ્તે ઢાંડી જતા હતા, તે વીરમદેવના ચાકરોના જોવામાં આવ્યા, અને તેમણે તેઓને પૂછ્યું કે તમે કોણ છો? અને આ ગાયો ક્યાં લઈ જાઓ છો? તેઓએ કહ્યું કે અમે કેસાઈ છીએ અને શાહજહાનને માટે ગાયો લઈ જઈએ છીએ. જ્યારે રાવના જણવામાં આ સમાચાર આવ્યા, અને કેસાઈઓએ તેને કહ્યું, કે અમે સો ગાઉને છેટેથી ગાયો લઈ આવ્યા છીએ. ત્યારે તેણે તેઓને અંકેક ગાળના સોથી તે હજાર રૂપિયા સુધી આપવાના કહ્યા, પણ તેઓએ આપવાની ના પાડી. ત્યારે રાવે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, “હું ગૌશાહજહાનના પ્રતિપાળ રહેવાઈ છું, માટે ગાયોને બચાવ કરતાં “તીર્થની જગ્યાએ મરવું સાહે છે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે જોરાવરીથી ગાયો પડાવી લઈ ગયો, અને તરત જ તેણે પોતાના કુટુંબને ઈંડર પેઠાંયતું કર્યું. તે વેળાએ રાણીએ તેને કહ્યું કે “ગાયનું રક્ષણ કરતાં કામ “આવશ્યો તો હું આ જગતમાં તમારી પછવાડે એક પણ વાર પણ રહીશ “નહિ.” હવે કેસાઈ શાહજહાનની પાસે ગયા, અને તેને સર્વ વાત કહી, તે ઉપરથી તેણે ગાયો લેવાને માણસ મોકલ્યું. રાવે નમ્રતાથી જવાબ દીધો: “હું હિન્દુ છું, અને આવી તીર્થની જગ્યામાં મારામાં જીવ છે ત્યાં સુધી “મારાથી ગાયો આપી દેવાય નહિ, પણ તેને બદલે જેટલા રૂપિયા આપવાનું મને ફરમાવશો તેટલા આપવાને હું તૈયાર છું.” આવું ઉત્તર સાંભળીને શાહજહાનએ રાવના ઉપર તોપો ચલાવવાનો લુકમ કર્યો, પણ વીરમદેવ અને તેના માણસો તરત જ તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા, અને તોપોના ઢિંદ્રમાં (કાનમાં) ખીલા ઠાંડી બેસાડ્યા, અને પછી તરવારો ચલાવી. બંને બાલુનાં મણાં માણસ ગાર્યા મવાં, અને થોડી વાર પછી રાવ પોતાનું મેલાણ બે માર્શલને છેટે હતું ત્યાં ગયો. લડાઈ થતાં પેલાં ગાયોને શ્રીસૂર્ય-

૧ જાડયાની સામી બાલુએ નર્મદાના કિનારા ઉપર ઝોંકારેશ્વર છે, તે જ આ સ્થાન એમ, અંગ્રેજમાં છે. પણ ઝોંકારેશ્વર નામના મહાદેવનું કામ ત્યાં છે. ૨. ઉ.

૨ આ ઠેકાણે આ વેળાની વાતના સંબંધમાં બાટોએ જે શાહજહાનને લખ્યો છે તે વાત બેશક મિત્રાને લાગુ પડે છે. એ વર્ણન જિંઝે એલિન્ડરનું અંગ્રેજ ઇતિહાસને પૃષ્ઠ ૨૬૧ જે જુલે. ૨. ઉ.

દેવને આસરે જંગલમાં છૂટી મૂકી હતી. રાતની વેળાએ તેણે વિચાર્યું કે અશ્વારીમાં ધણા કસાઈયો છે તેથી જો હું તેમને મારી નાંખું તો ધણી ગાયોનો જીવ ઉગરે. આ ઉપરથી અંધાઈ હતું તેટલી વારમાં તે તેઓના ઉપર તૂટી પડ્યો, અને ધણા કસાઈયોને હાર કચ્ચા. આ લડાઈમાં વીરમ-દેવનો એક બહાસો ખવાસ હતો તે માર્યો ગયો. રાત તેનું મગફળીનું લઈને થોડા માર્ગે જઈ ગયો, અને રેવાતીરે તેને અગ્નિદાહ દીધો. પછી તે સીમોદિયાના તાળાના વડવાણી ગામમાં જીવ્યો રહ્યો. એ ગામ મે'લાણની નજીક હોવાથી ત્યાંથી કેટલાએક દહાડા સુધી અને દરેક રાત્રે શાહજાદાના માથાને જઈને તે મારતો હતો અને લૂંટતો હતો. છેવટે તેની સવારી અમદાવાદ જતી હતી તેને ધર બણી પહોંચી જતાં રસ્તામાં ધણી વિપત્તિ વેઠવી પડી. રાત્રે ખવાસનું સપિન્ડ શ્રાદ્ધ અને બીજી ક્રિયા કરી અને તેના ઉપર એક તુળશીખરો ચણાવરાખ્યો; તે તેને જે જગ્યાએ બાંધ્યો હતો તે જગ્યાએ આજે પણ જોવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તે ઈર પાછો ગયો.

હવે શાહજાદાએ જઈને પાદશાહને સર્વ સમાચાર કહ્યા તે ઉપરથી તેણે ઈર ઉપર બારે ફોજ મોકલી, તે રામિશ્વર તથાવ આગળ આવીને પડી અને સહરના સામા મોરચા બાંધ્યા. તોપખાનાની લડાઈ દશ દહાડા લગી ચાલી. પણ રાત્રે ઈરગઢમાં રહેલો હતો તેથી પાદશાહની ફોજનો કશો ઉપાય ચાલ્યો ન હતો. એટલા માટે તેઓએ પહેરા મૂકી દીધા અને ત્યાં ૭ મહિના સુધી મે'લાણ કરીને પડ્યા. ત્યારે ૭ મહિના થઈ ગયા ત્યારે રાત્રે પોતાની સાથે રાણીયોને અને તેઓના ખટલાને લઈને ૧૮૦૦ થોડા સહિત ઈરગઢ છોડીને છાને રસ્તે પોણે જઈને મે'લાણ કર્યું, પણ તેણે પોતાના ન્હાનાબાઈ કલ્યાણમલને થોડા સિપાઈ સાથે ત્યાં રાખ્યો હતો. પાદશાહની ફોજે ઈર સહર લઈ લૂંટ્યું, પણ તેનાથી કિંસો લેવાયો નહિ. પછી તેઓના જાણવામાં આવ્યું કે રાત્રે તે પોણે જઈને રહ્યો છે, એટલે શાહજાદાએ ઈરમાં થોડી ફોજ મૂકી લીધોડા ઉપર ચાલવા માંડ્યું, અને રસ્તામાં વડાલી, ગડોડુ, અહમદનગર, મોડાસા, મેગરજ અને બીજાં સહ-રોમાં થાણાં મૂકીને આખો ઈરવાડો તાણે કરી લીધો. રાત્રે ૭ મહિના લગી પોણે રહ્યો. ખાવાની સામગ્રી ખૂટી જવા આવી, અને તેને આખા બે દિવસ સુધી શૂંએ રહેવું પડ્યું; ત્રીજે દિવસે તે મહાદેવના દેરામાં ગયો અને કમળપૂજા કરવા સાર તેણે પોતાની તરવાર ગળે મૂકી. આ વેળાએ “મા મા” એવો દેરામાંથી શબ્દ થયો. રાત્રે આસપાસ જોઈું પણ કોઈ દીકામાં આવ્યું નહિ; તે ઉપરથી તેને લાગ્યું કે મારો જીવ જીવેનો માર્યો

મને ભૂલયાપ દેવરાવતો હશે. ફરીને તેણે ગળા ઉપર તરવાર માંડી, પણ ત્રણ વાર દેરામાંથી એનો એ સખ્ત ઉઠ્યો ત્યારે રાવે પૂછ્યું: “મને મના ‘કરે છે એ કાણુ છે?’ તેનું ઉત્તર મળ્યું કે, ‘હું મહાદેવ છું. તું શા માટે ‘આત્મધાત કરે છે?’ વીરમદેવે કહ્યું: ‘મારો જીવ હિમરે એટલું પણ ‘ખાવાનું મારી પાસે નથી, માટે હું મરું છું.’ મહાદેવે ઉત્તર આપ્યું કે ‘તું ‘જે ઇચ્છે છે તે તને કાલે મળશે.’ આવું સાંભળીને તે મે’લાણુમાં ગયો. આ વેળાએ પ્રથમ લખેલો આલો ગાઢવી જે લાખ પસાવ લેવાની ના કહીને ગુસ્સે યર્ધને જતો રહ્યો હતો તે ગરીબ અવસ્થા યર્ધ જવાથી પોણે રાવની પાસે પાછો આલ્યો, અને તેના વખાણુનાં કવિત્ત કહીને ત્યાગ માગ્યો. જેઓ પાસે બેઠેલા હતા તેમણે કહ્યું કે, ‘આવી વેળાએ ત્યાગ માગતાં તમને ‘શરમ નથી લાગતી?’ આના ઉત્તરમાં ચારણે તેજ વેળાએ એક સોરઠો કહીને જવાબ વાલ્યો.^૧ એટલી વારમાં સમાચાર ઉદયપુર જઈ પહોંચ્યા હતા કે વીરમદેવ પોણમાં વખામાં છે અને ખાવા બેઠેલું પણ રહ્યું નથી. એ વાત સાંભળીને રાણાએ જે દ્રવ્ય અને ખીજો સરસામાન ઉઠા ઉપર લાદીને મોકલી દીધો હતો, તે આ વેળાએ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. વીરમદેવે તેમાંથી સર્વ દ્રવ્ય ચારણને આપી દીધું.

ત્યાર પછી રાવે વિચાર કર્યો કે, પાદશાહની ફ્રાજને આપણાથી દુરાવાય એમ નથી, અને જો થાણું ઉઠાડી મુકાવીશું તો તે ફરીને બેસારવામાં આવશે; તેથી, એક દિવસે સવારમાં ઉઠીને કટાર અને જરો કેડે બેસી લીધો, તરવાર બાંધી અને કાર્ધને કલા વિના ઘોડે બેસીને નીકળી આવ્યો. તેણે એક ઘેડાવાળા પોતાની સાથે રાખ્યો હતો તેને લઈને લીધો ગયો. ત્યાં એક ઉચી હવેલી હતી તેના ઉપર શાહબદો બેઠેલો હતો. રાવે નીચે પોતાનો ઘોડો ઉભો રાખ્યો અને હેઠળ જિતરી પડીને ઘેડાવાળાને કહ્યું કે તારે અહિંયાંથી જરા પણ ખસવું નહિ. તે ઉપર ચઢ્યો અને પ્હેરગીરને કહ્યું કે મારે શાહબદોને મળવું છે. પ્હેરગીરે તે વાત શાહબદોને કહી, તેણે કહ્યું કે, હવિયાર નીચે મુકાવને આવવા ઘો. તે ઉપર ગયો અને વાતચીત કરવા લાગ્યો. એટલામાં એક ધરના ડાપરા ઉપરથી ખીલાડી એક કબૂતરને પકડીને નીચે પડી. ખિલાડી ઉપર હતી અને કબૂતર

૧ સોરઠો—વીરમદે વનવાસ, મંત્રુ છીરતિયા તણે;

લંકાં લીલ વિલાસ, રામ ન દીધી રચલુલત

ખાવાર્પ—જો રણમત નંદના વીરમદેવ! વનવાસમાં ખજૂ કરીને વાસે લીલા-વિલાસવાળી લંકાં રામે આપી નથી કે શ્રી? ર. ઉ.

નીચે હતું તેથી ને મરી ગયું અને બિલાડી છતી. આવું જોઈને વીરમહેવે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, “જો હું એને લઈને પડું તો કદાપિ જીવું તો “ખરો.” તેણે શાહજાદાને જોયો પકડ્યો, અને બારિયેથી તેને નાંખીને તેના ઉપર પડતું નાંખ્યું. શાહજાદો મરી ગયો. પણ રાવ ઘોડે ચડીને પોતે જતો રહ્યો. ત્યારે શાહજાદાના મરણની ખબર જાણવામાં આવી ત્યારે સર્વ દોષ પાછી ગઈ. પછી રાવ ઈંડર પાછો વળ્યો અને ત્યાં ધણી દિવસ મુઠી રહ્યો.

એક સમયે, એક બ્યાપારી, ઘોડા વેચવાને ત્યાં આવ્યો, તેમાં તેની પાસે બે ઘોડા હતા એકનું નામ નરુવો અને બીજાનું નામ ઝાલાહર હતું, તેમનું મૂલ્ય ચુંવાળીસ^૧ હજાર રૂપિયા વેપારિયે કહ્યું. તે આપીને, વીરમહેવે વેચાતા લીધા. ત્યારે દસરા આવી ત્યારે સમડીની પૂજા કરવાને અને ચોમાનિયા પાડાને વધ કરવાને સવારી નીકળી. તે વેળાએ, આ બંને ઘોડાનાં બહુ વખાણ થયાં. ઈંડરની રીત પ્રમાણે એક મ્હોટા અને સારી પેઠે ખવરાવેલા પાડાને ધૂટો મૂક્યો; રાવે પોતાના બાકાની પીંડ તેને દોડાવ્યો અને તેને બાકા મારવાને તેના ઉમરાવ પાડા પછવાડે દોડ્યા. પાડાને વધ કર્યા પછી, સમીપૂજ કરી, અને સર્વેએ પોતાના ઘોડાનું પાણી અને પોતાની બેસવાની ચતુરાઈ બતાવી. આ ગમ્મત થઈ રહી, રાવ અને તેના ઉમરાવો સાંજ પડતાં મુઠી ઝાડે દિવસ બાંધ્યા હતા ત્યાં રહ્યા, ત્યાર પછી મશાસો થઈ અને સવારી સળઈ રહી અને સર્વે મ્હોટા દબ-દબાથી દરબાર બહાર ચાલ્યા. ચોદશને દિવસે રાવે ઝાલાહર ઘોડા ત્રાપા હુલા ગઈને ભેટ તરીકે આપ્યો અને નરુવો પોતાને બેસવાને રાખ્યો. તે દિવસે રાવને ગેહ આપવાને વારો પેથાપુરવાળી વાઘેલી રાણીને હતો. રાવે ત્યાં જઈને બે ત્રણ વાર કહ્યું કે, “આજે મેં મારો ઝાલાહર ઘોડો ભેટ “આપી દીધો છે.” રાણી બોલી: “તમે એક દંડનું ધનામ આપ્યું તેમાં મને “બખ્તે ત્રણ ત્રણ વાર શું ફેરો છે !” તે સાંભળીને રાવને ક્રોધ થયો અને બોલ્યો: “ત્યારે તમારો બાપ ચારણને ઝાલાહર જેવા ઘોડા બખ્તશીલ “આપશે ત્યારે હું તમારે મ્હેલ આવીશ, નહિતર આવવાનો નથી.” એ પ્રમાણે કહીને તે ઉડીને ચાલતો ગયો. જાણિયે સવારના પ્રહરમાં ઉડીને પોતાનો રથ તૈયાર કરાવ્યો અને પેથાપુર જઈને તે વાત પોતાના બાપને કહી. તે ઉપરથી તેણે તેવો ઘોડો શોધવાને માટે કાઠિયાવાડમાં, મૂળા, ચોટીલા, થાન, રાધકુ, અને બીજા જે જે જગ્યાએ સારા ઘોડા નીપજતા હતા ત્યાં માણસ મોકલ્યા; પણ એવો મૂલનો ઘોડો કહિ જ્યો નહિ. ત્યારે ઠાકોર

જાતે ચારણને ઘેર ગયા, અને જહુ મૂલ આપીને તે ઘોડો ઘેર લઈ આવ્યા. ઇ મહિના રાતજ દીધા પછી, તેણે તે જ ચારણને બોલાવ્યો, અને (આવે) મામલો જોઈ સર્વે અકિત થઈને જોવા લાગ્યા તેને પેલો ઘોડો આપી દીધો. ન્યારે રાવને આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તે પિંડે પેથાપુર આવ્યો, અને જહુ સાફ કસ્યું, એવું પોતાના સસરાને કહીને રાણીને પોતાની સાથે ઘેર તેડી લાવ્યો.

પછી ચારણે રાવને કહ્યું કે ચોમાસામાં ઘોડાને સાચવવા રાખો. પણ રાવે કહ્યું કે મારો સરદાર માલજી ડાબી બહાર બ્રહ્મખેડમાં કામગિરી ઉપર છે તેને સાચવવાને ઘોડો આપો. તે ઉપરથી ચારણે ઠઠાર માલજીને ઘોડો આપ્યો. ત્યાર પછી, તરત જ, તરસંગમાનો રાજો વાઘ એક સુધી ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો, અને ડાબી એ જ ઘોડા ઉપર ચડીને લડાઈએ નીકળી પડ્યો. તેમાં તે જિત પાડ્યો, અને ડોર પાછાં વાળ્યાં પણ ઘોડો બાપલ થયો; કમકે વાધવા ગામની પાસે મનદાપરી ડુંગર છે તેના ઉપર ઉપદ્રવ કરનારા ચડી ગયા હતા, અને પેલો ઘોડો ડુંગરા ઉપર અર્ધા રસ્તા સુધી કૂદી ગયો હતો તેની નિશાનિયો આજે પણ છે. એ જગ્યા ધણી કચોલી છે, અને ઘોડાપી ચડી શકાય એવી નથી. ત્યાર પછી ઘોડો બાપલ થયો હતો તેથી તે મરણ પામ્યો. તે ઉપરથી ચારણે થોડીક કવિતા કરેલી છે. આ રાજો વાઘ ધણી શૂરવીર હતો, અને તે કહેતો હતો કે:—

“હું રાજો વાઘ, મારો હરણાવ સુધી ભાગ.”

એટલે નદી હરણાવ, જે સતલાસણા પાસે ભાટિયોના ભાણપુર આગળ સામ્રમતીને મળે છે, તેના ઉપર રાજો પોતાની સરહદ તરીકે કાંવો કરતો હતો.

ત્યાર પછી બીજી દસરા આવી, ત્યારે રાણાએ પોતાને હાથે મોગાનિયો પાડો માચ્યો. તે દિવસે રાણી અન્દાવતીજીને મ્હેલ જવાનો વારો હતો ત્યાં જઈને રાણીને કહ્યું કે, “આજે મેં એક ધણા મ્હોટા પાડાને માચ્યો.” ત્યારે રાણી બોલી: “પાડા તો જૂદી જતના હોય છે, એ કાંઈ પાડો કહેવાય નહિ.” આલું સાંભળીને રાવ ધણો ગુસ્સે થયો, અને બોલ્યો: “ન્યારે તમે ‘મને બીજી જતનો પાડો જતાવો ત્યારે તમે ઈંડર પાછાં આવજો, ત્યાં સુધી, ‘પિયર જઈને રહો.’ એમ કહીને તે ઉઠ્યો એટલે રાણીએ તેને કહ્યું કે, ‘આવતી દીવાળિયે રામપુર પધારવાનું વચન આપો.’ રાવ તે પ્રમાણે વચન આપીને ચાલતો થયો, અને સવાર થઈ એટલે રાણી પોતાને પિયર ગયાં, અને જળરામાં જળરો એક અરજો પાડો મોઢાવીને તેને ખૂળ ખવરાવવા માંડ્યું.

ત્યાર પછી દિવાળીની લગલગ રાવ ઈસરથી નીકળ્યા. તેવામાં જોધ-પુરનો રાજપુત્ર અમરસિંહ મૃગયા રમવાને નીકળ્યો હતો, તેણે એક વરાહને (સુવરને) ધાયલ કચ્ચો તે દોડતો દોડતો વીકાનેરના રાજ્યમાં જઈ પહોંચ્યો, ત્યાંના રાજાએ તેને મારી નાંખ્યો. તે ઉપરથી અમરસિંહ ક્રોધાધમાન થયો અને જોતયો કે જેણે મારા ધાયલ કરેલા વરાહને માર્યો છે તેને હું મારી નાંખ્યા વિના છોડનાર નથી. આવો નિશ્ચય કરીને તે વીકાનેર ઉપર ચડવાને તૈયાર થયો. એ વાત દિલ્લી પાદશાહના સાંલજવામાં આવી. એટલે તેણે કળિયાનું સમાધાન કરાવવાને સાર શાહજાદાને મોકલ્યો. તે અને વીરમદેવ રસ્તામાં મળ્યા. શાહજાદાએ પોતાના લાઈનું વૈર લેવાને ધાણું. પણ એટલામાં તો તેને અમરસિંહનો કાગળ પહોંચ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે, “જો તમારે મારી સામે લડવાની મરજી હોય તો હું તૈયાર છું.” આ પ્રમાણે લખવાનું કારણ એવું કે તેના વિચારમાં એવું આવ્યું કે એ વીકાનેરની મદદે આવ્યો છે, આ ઉપરથી રાવને કાંઈ હરકત કર્યા વિના તેને વીકાનેર મદદે જવાની અગત્ય પડી. ત્યાં બંને બાજુવાળાઓને લડાઈ ચાલતી હતી, તેવામાં, રાવ રામપુર આવ્યો. જ્યારે તે ત્રીસ માઈલને છેટે આવી પહોંચ્યો ત્યારે પોતાના આવવા વિષેના જમાઆર તેણે ફહાવી મોકલ્યા. હવે રામપુરનો દસોદી ચારણ કાંઈ એક વેળા ઈસર ગયો હતો ત્યારે ત્યાં તેનું જોધયે એવું સન્માન થયું નહિ હોય, તેની મનમાં આંટી રાખીને જ્યારે રાવના આવવા વિષેની વાત તેણે જાણી ત્યારે પેલા અરણા પાડાને રાવના આવવાના રસ્તામાં ધૂટો મૂક્યો, અને તેના સગબ એવો બાકબો કે રામપુરમાં ખર્ણું તુકશાન કરે છે મોટે છોડી મૂક્યો છે. રાવે તેને આવતો જોયો, ત્યારે તેણે ધાણું કે મને મળવાને મારા આવવા ઉપર એને ધૂટો મૂક્યો હતો, તે ઉપરથી તેણે તેને કાર કચ્ચો. પણ મનમાં જાણ્યું કે “મારી મરકરી કરવાના મનસુબાથી “આમ કચ્ચું હતો.” તે ઉપરથી તેને ધણો ક્રોધ થયો અને ધારણું કે, “જો મેં એને મારી નાંખ્યો હોત નહિ તો મારી લાજ જાત.” આ ઉપરથી ક્રોધાધમાન થઈને જો માઈલ ઉપર એક ગામ હતું ત્યાં રાતની રાત મેલાણ કર્યું. જ્યારે રામપુરના રાજાના જાણવામાં એ વાત આવી ત્યારે તે વીરમદેવને મળવાને ગયો, અને તેની ક્ષમા માગીને સગબલી આપેલો કે, “એ પાડાને કાંઈ મેં ધૂટો મૂક્યો નહતો.” થેર આવીને જ્યારે તપાસ કર્યો ત્યારે જાણવામાં આવ્યું કે ચારણે તેને ધૂટો મૂક્યો હતો, અને આ કારણને ક્ષીધે તેણે ધણો કપકો દીધો.

ત્યાર પછી રાવ ત્યાં એક મહિનો રહ્યો, અને પાછા જવાની વાત

કરવા લાગ્યા, ત્યારે રાણી બોલી: “મારા બાપના મરણ પછી છુંદીને! રાવ “મારા બાઈને નહાને બાણીને તેનાં કેટલાંક પ્રગણાં દબાવી પડ્યો છે. આપ “અહિં પધાર્યા છો તો કૃપા કરીને તે એને પાછાં ચપાવો.” આ ઉપરથી વીરમદેવે છુંદીના રાવને લખ્યું કે, “પ્રગણાં પાછાં આપો, નહિતર લડવાને તૈયાર “થાઓ, અને સીમાડા ઉપર આવો.” તે ઉપરથી બન્ને રાવ સીમાડા ઉપર મળ્યા ને ત્યાં લકાઈ થઈ તેમાં બન્ને બાબુનાં ઘણાં માણસ માર્યા ગયાં. તથાપિ પ્રગણાં પાછાં જિતી લીધાં અને રાવ પાછા રામપુર આવીને રાણીને પોતાની સાથે ઈડર લઈ ચાલ્યો. ત્યાર પછી તેણે સાપાછ ગઢવીને એક હાથી અને લાખ પસાવનું દાન કર્યું.

થોડે દિવસે, પછી, વીરમદેવ ઝંઘાળની યાત્રા કરવા સારૂ નીકળ્યો; ત્યાં સૌરમધાટ સ્નાન કરીને પાછો વળ્યો. હવે તેની એરમાઈ બહેન (રામ-સિંહની સગી બહેન) જે જયપુર પરણી હતી તેણે રાવના આવ્યાના સમાચાર જાણ્યા. એટલે કુંવર, તેના પ્રધાન, અને બીજાઓને સામા તેડવા નોકરીને તેને આગ્રહથી જયપુર બોલાવી આપ્યો. રાવે જાણ્યું કે એ પોતાના બાઈનું વેર લેવાને મને ઝેર દેશે, તેથી, ખાવાપીવામાં ઘણી સાવચેતી રાખતો હતો. તેણે ઘેર જવાને આજ્ઞા માગી ત્યારે ઝેર દીધેલો પોળાક બક્ષીસ કર્યો. ન્યારે તે ચાલતો ચાલતો લીંબોડે ઈડરવાડાની સરહદમાં આવ્યો એટલે તેને કશો ભય રહ્યો નહિ ત્યારે પેલા બહેનનો પોળાક પહેર્યો કે તત્કાળ આજે શરીરે ઝેર બાપી ગયું અને એક ઘડીમાં મુકું ધઈને પડ્યો. તેને લીંબોડાના ફરવાળ આમળની ટેકરી ઉપર અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. એ સમાચાર ઈડર રાણીવાના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ તેની પછવાડે સતી થઈ.

વીરમદેવને પુત્ર હતો નહિ. પણ રાવ નારણદાસના બાકી રહેલા પુત્રો—ગોપાલદાસ, કેશવદાસ, સમલદાસ, કલ્યાણમલ, અને પ્રતાપસિંહ જીવતા હતા. કેશવદાસ અને સમલદાસને સમજવાડ અને હાથિયા વસઈનો ગ્રાસ મળ્યો. પ્રતાપસિંહનું મોસાળ તરસંગમે હતું, તેથી, તે ઘણાખરો ત્યાં રહેતો હતો. ત્યાં તેણે એક પ્રસંગે રાણાને કાંઈ નુકસાન કર્યું તે ઉપરથી તેણે તેને મારી નાંખ્યો, એ પણ એક કારણ હતું. તે ઉપરથી રાવ કલ્યાણમલજી ન્યારે ગાદિયે બેઠા ત્યાર પછી તરસંગમા માર્યું હતું.

વીરમદેવનું મરણ થતાં પહેલાં ગોપાલદાસ અને કલ્યાણમલ દ્વારકા યાત્રા કરવા સારૂ સાથે ગયા હતા, તે સમયે તેઓ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરતા હતા તેવામાં, તેમના કપાળનું રૂપાનું તિલક કલ્યાણમલના બોળામાં

પછીથી રાવને શિરોધ્ધ સાથે દબિયો થયો, અને સરહદ ઉપર લડાઈ થયે ગયા. રોઈરા અને પોશીનાની વચ્ચે બન્ને બાલુનાં વીરા વીરા કે ત્રીશ ત્રીશ માણસ મુવાં; છેવટે પોશીનાનો ઠાકાર વચ્ચે પડ્યો અને સમાધાન કરાવી આપ્યું. કંઠ્યાણુમલ ન્યાયે મરણ પામ્યા ત્યારે તેમની પછવાડે તેમના પુત્ર રાવ જગન્નાથ ગાદિયે બેઠા.

પ્રકરણ ૯.

અંબા ભવાનીનું દેવળ-દાંતા

અંબા ભવાનીનું દેડું આરાસુરના દુગરામાં આરાવલી પર્વતના ધાટની નૈઋત્ય કાણુમાં છે. અણુહિલવાડથી અને સિદ્ધપુર ક્ષેત્રથી સરસ્વતી નદીને તીરે તીરે આત્મા જમ્યે તો, અંબાજીની પાસે, કેડેશ્વર મહાદેવ આગળ તેનું મૂળ છે ત્યાં સુધી, ઠેઠ વગડાની પછુ રણિયામણી અને ફળદ્રુપ ખીણ ઉપર જ્યાં જંગલથી છવાઈ ગયેલા દુગરાનો રહેતાં રહેતાં છેડો આવે છે ત્યાં જઈ પહોંચાય છે. આ એકાન્ત બેઠિયાની બાલુએ જે વેળાએ સાંજનું અંધાઈ પડી રહે છે, અને તેને લીધે કાંઈપ્રેર પ્રવેશ કરાય નહિ એવું જંગલનું ગઢન અંધાઈ બની રહે છે તથા જ્યાં ચિત્રા અને વાલની બાડિયો આવી રહી છે, અને જંગલવાસી તેમના નમ્ર સ્વરૂપે, કાળા રંગના ફરતા હોય છે, તેમ જ તેમનાં ઠોર અને ઓખરા અવાજનાં નગારાં ફાઈ છેટેના ગામમાં વાગી રહેલાં હોય છે, તે વેળાએ ત્યાં આવી ચડેલા પરદેશી જનને તો આક્રિંકાની નાહકર નદીના કિનારાનો અને તે ઉપર લટકતા હજસીયોના દેખાવનો ભાસ થયા વિના રહેતો નથી. થોડી વારમાં તે અમલકારિક અજ્ઞવાળાથી આ અધોર દેખાવ ચક્રચક્રી ઉઠે છે. બીલ લોકો દુગરાને દેવ રૂપ ગણીને તેને સળગાવવાની^૧ જંગલી માનતા અમલમાં લાવે છે તેનો એ ચળકાટ યાય છે. દુગરા ઉપરની ઝાડી સળગતી સળગતી એક દુગરા ઉપરથી બીજા દુગરા ઉપર પસરે છે, તે સમયે, વિકાળ સાપની પેઠે તે બળતુ મંદ મંદ તરંગિત ચતી ગતિએ ધપતું ચાલે છે. “તે જાણે કે પવનને અટકાવી દેનારા બટેટવા જંગલને “જળાવી દેનારો દાવાનલ, અને પર્વતોને સળગાવી દેનારો લડકો ‘હોયની’ એવો સાલમિસ્ટ^૨ (Psalmist)ની કલ્પનાનો ચિતાર ખડો કરાવે છે.

૧ બીલ લોકોનાં પગના વળિયા બેઢેરાં ચઈ જાય અને પગરખાં પ્હોરવાં પડે નહિ, એટલા મટે, દુગરા સળગાવવાની બાધા રાખે છે અને તેને દુગરા નવરાખ્યો અર્થવા દુગરા ટાટો કર્યો કહે છે. ૨. ઉ.

૨ ખ્રિસ્તના ધર્મપુસ્તકમાં ધર્મગીત રચનારે કલ્પના કરેલી તેનું સ્મરણ આ સ્થળે અંગરેજ વાંચકને કરાવે છે.

કેટલાક લોકો તો અંબાજીની યાત્રા કરવા સાર આસપાસનાં ગામે-માંથી, અને હિન્દુસ્થાન માંહેલા આઘેના પ્રદેશમાંથી પણ આવે છે. તથાપિ મોટો સંઘ તો વર્ષમાં ત્રણ વાર આવે છે, તેમાં સખ્યત્વે કરીને એક સંઘ તો ત્રેમાસમાં ભાદ્રપદ મહિનામાં માતાજીનો જન્મદિવસ આવે છે તે પ્રસંગે ભરાય છે. જ્યાં યુરોપની રીતભાત દાખલ થઈ ગયેલી એવું મુંબઈ નગર, જૈની હવા વ્યાપારની ધામધુમથી ગરજવાન થઈ ગયેલી, જેની આસપાસનું દરિયાનું પાણી પશ્ચિમ ભણીનાં જહાજોના સદસમૂહથી સફેદી પડતું જણાય છે, જેમાં પૂર્વ ભણીના મહાન એપાસલનું દેવલ (કોટમાં) આવી રહ્યું છે, તેમ જ, જે ઈંગ્લેન્ડ સરખી પરદેશી ભૂમિનો છાયાવાન આકાર કદાપિ તે હિન્દુની મનકલ્પનામાં ઊતરી શકતો હોય તો પણ તેની ખરી નજરની આસપાસ તેના ધર્મે એવો પડો નાંખી દીધો છે કે જે ભૂમિ તેનાથી જોવા જવાને બની શકતું નથી તે (ઈંગ્લેન્ડ) ભૂમિના નવીન કાપડાઓની રૂઢી, દબલબા-ભરેલા ઝબ્બા ધારણ કરીને આપાધીશો મુંબઈ નગરની કોર્ટમાં બેસી ન્યાય કરે છે તેવી મુંબઈમાંથી પણ ઘણી વાર હિન્દુ યાત્રાજી એવી માયિક જગ્યા છાંદીને, તેને મન વધારે સાચી જાસતી આરામુરની જગ્યાના દોહલા માર્ગે ભણી પ્રુણપ્રાપ્તિ બર્થે કુચ કરે છે.

માતાનો સંઘ ઘણો મોટો થાય છે, તે જ્યાં પડાય નાંખે છે તે ઠેકાણે સંઘમાંનો ગમે તે કાઈ, જેને માતાને નિમિત્તે ખર્ચ કરવાની ઇચ્છા હોય તે સહુને જમાડે છે. ઉલ્લેા દાળો દાંતે થાય છે. કાંતા એક જ્ઞાનું સરખું શહર, વગડાઉ અને ખરાબ્રાવાળા કુગરના પડખામાં છે. ત્યાં યગ્માર વંશનો રાણો રાજ્ય કરે છે, તે શ્રી અંબાજીનો માનીતો સેવક છે. આ જગ્યાએથી માતાના દેરા ભણી જવાનો ચકાવ લાખો છે, અને તે ધણાખરા ભાગમાં રહેતાં રહેતાં ઊંચો થયેલો છે પણ વચ્ચે વચ્ચે બહુ ઉભો અને ખાડા ટેકરાવાળો છે: કેમકે શ્રી દૂર્ગાની ગાદિયે પ્હોંચવાના રસ્તાની મુસીબતો મનુષ્ય પ્રાણીના હાથની ઇરીગરીથી, મટારી, ચપ્પા, એચ. નથી. આજી, દેરુર, ચપ્પા, ચાળે, આજીનાં માતાજીનો સઘ લાલ, ધોળા, અને પીળા રંગથી તડકામાં ચકચકી રહેલો અને ચળકાટ મારતા દોહડાથી અને નરમ સોનાથી બલકાભરેલો દેખાવ દેતો આજી જાય છે; ઘડીકમા તે અંકિત મેદાનમાં હાજર જતો દેખાય છે, અને ઘડીકમાં તે કેટલાક રજિત ખરાબાથી ટકાય છે અથવા વનની ઘાડી છાયાને લીધે નજરે પડતો બધ પડી જાય છે. આશરે અર્ધે ચકાવે ઊંચા ભાગમાં જ્ઞાનાભાર્ણનો ફૂલો છે ત્યાં આજી તે ઘોડીવાર દાવો કરે છે અને પછી ગદન ખરાબાઓ વચ્ચે પેશીને આગળ એક ખુવા મેદાનમાં જઈ પ્હોંચે

પડ્યું. તે ઉપરથી તેમને શ્રીકૃષ્ણે ગાદી ઉપર બેસાડવાનો ફરાવ કરી રાખ્યો છે, એવું માનવામાં આવ્યું હતું. તથાપિ, જ્યારે વીરમદેવ મરણ પામ્યો ત્યારે ગાદીનો ખરો વારસ ગોપાળદાસ હતો તેથી ગાદી ઉપર બેસવાની તે તૈયારી કરી રહ્યો હતો. જોશિયો ગુલ ચોધડિયું બેવાને હોરાયંત્ર માંડીને બેઠા હતા. તે વેળાએ, કલ્યાણુમલ પોતાને મોસાળ ઉદયપુર હતા. તેમને પોતાના લાઈના ગાદી ઉપર બેસવાના મુહૂર્ત ઉપર બોલાવ્યા હતા. જ્યારે મુહૂર્તનું ચોધડિયું આવ્યું ત્યારે ગોપાળદાસ રાજદાગીના પ્હેરવાને બેઠો હતો. તે એક પ્હેરતો હતો, બીજો પ્હેરતો હતો અને તે વળી ફહાડી નાંખતો હતો અને એ પ્રમાણે ક્રિયો પ્હેરવો તેનો નિશ્ચય તેના મનમાં થતો નહતો. અહિં મુહૂર્તની વેળા તો થઈ રહેવા આવતી હતી. તેથી કારભારિયો અને ઠાકોરોએ જાણ્યું કે આવો માણસ તો રાજ્ય ચલાવવાને યોગ્ય નહિ; આ પ્રમાણે વાત માય છે એવામાં જ કલ્યાણુમલ પાંચ સવારે લઈને ઉદયપુરથી આવી પહોંચ્યા. સર્વ રાજસભાએ તેમનો આદરસત્કાર કર્યો અને તેમને ગાદિયે બેસારી દીધા. જ્યારે રાજનોત્પત્ત યવા માંડી ત્યારે ગોપાળદાસે તજ-વીજ કરાવી કે એ શું છે ? તેનું તેને ઉત્તર મળ્યું કે કલ્યાણુદાસ ગાદિયે બેઠા. તે ઉપરથી ગોપાળદાસ દિલ્હી ગયો, અને ઈંડરની ગાદી લેવાને પાદશાહની કુમક મળે એટલા માટે ત્યાં જઈ તેમની ચાકરીમાં રહ્યો. છેવટે તે ત્યાંથી ફાજ લઈને ચડ્યો. અને માંડવું મારીને પોતાને તાબે કરી લીધું. પછી ત્યાંથી ઈંડર ઉપર ચડવાનો વિચાર કર્યો. માંડવવાનો ખાસ મિયાં પોતાનાં માણસો લઈને કાતરની શુદ્ધમાં સંતાર્થ રહ્યો હતો ત્યાં ગોપાળદાસ તેના કળજમાં સપડાઈ ગયો એટલે તેનો તથા બાજન રજ-પૂતોનો ધાણુ નીકળી ગયો. ગોપાળદાસ જ્યારે દિલ્હી ગયો ત્યારે તે પોતાના કુટુંબને વક્ષા નામના ગોવાળને ગામ મૂકી ગયો હતો. ત્યાં તેઓ તેના મરણ પછી પણ રહ્યા હતા. ત્યાં તેમણે ગામ વસાવ્યું અને વક્ષા ગોવાળને નામે તેનું વક્ષાસણુ નામ પાડ્યું. તેઓ રહેતાં રહેતાં આસપાસનો પ્રદેશ દબાવા લાગ્યા અને છેવટે હુરિસિંહ અને અબ્જનસિંહ કરીતે ગોપાળ-દાસના બે કુંવરો હતા તેઓએ પોતાનો ગ્રાસ વહેંચી લીધો તે વક્ષાસણુનો ન્હાનો ગ્રાસ અને મ્હેરો ગ્રાસ રહેવાય છે.

વીરમદેવ કાશિયે ગયો હતો તેમાં, પાનોરા, પહાડી, જવાસ, જોરા, પાથિયા, વલેજા, અને બીજાં પ્રમણાં મેવાડ તાજામાં કરી દીધાં હતાં, તે કલ્યાણુમલે ફાજ એકડી કરીને પાજાં જિતી લીધાં. ઉદયપુરનો રાણો અમરસિંહ ફાજ લઈને તેના સામે ગયો; તેમાં તોપો ધૂટ્યા પછી તર-

વારે ચાલી; બંને બાલુનાં ઘણાં માણસો કપાયાં પણ તેમાં રાવની જિત થઈ. ત્યાર પછી નીચેનાં કારણને લીધે, કલ્યાણમલને તરસંગમા મારયું.

તરસંગમાના રાણા વાઘના સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે, કલ્યાણમલની રાણી જે ભુજના રાવની કુંવરી થતી હતી તે ઘણી રૂપવતી છે. તે ઉપરથી તેને જોવાની તેના મનમાં ઘણી આતુરતા હતી. ઘનાલના ગ્રાસમાં ગઢર કરીને ગામ છે તેની ધરતીમાં પચાસ હજાર રૂપિયા ખરચીને રાવની બાંહેધ રાણિયે સામળાજીનું દેડે બંધાવ્યું છે. ત્યાં રાણી યાત્રા કરવા સારૂ આવ્યાં છે, એવું રાણા વાઘના બાલુવામાં આવ્યું. એટલે, તે બ્રાહ્મણને વેપ હાઈને બીજા બ્રાહ્મણો ભેગો ભળી ગયો. રાણિયે બ્રાહ્મણને તિલક કરીને દક્ષિણા આપવા માંડી તેમાં રાણા વાઘને પણ આપવા માંડી પણ તેણે લીધી નહિ તેથી રગઝગ થઈ અને તે ત્યાંથી જતો રહ્યો. રાવ કલ્યાણમલને આ વાતની બાલુ થઈ, ત્યારે તે વેરને લીધે તેણે તરસંગમા મારયું.

ત્યાર પછી ગઢવી સાયાજિયે કુવાવા ગામને કોટ કરી લેવાની ધારણા કરી, તે વાત રાવને ગમી નહિ. ગઢવિયે પોતાના જોશીને કહી રાખ્યું હતું કે મારું મોત આવે ત્યારે મને ફહેળો કે હું ઝ્રજમાં જઈને વાસ કરું. આ વાત રાવની બાલુમાં હતી તેથી તેમણે જોશીને બેલાવીને કહ્યું એટલે તેણે તેને કહ્યું કે તમારો આવરદા આપી રહ્યો છો, માટે હવે ઝ્રજમાં વાસ કરો. તે ઉપરથી ગઢવી ઝ્રજમાં જવાને નીકળ્યો. ત્યાં જઈને તેણે શ્રીનાથજીને તેર શેર સીતાની તાસક સેટ કરી. ત્યાર પછી ત્યાંથી તે કાશીમાં ગયો અને જોશીના ફહેવા ઉપર તેને વિશ્વાસ હતો તેથી પોતાના મરણની રાહ જોતો ત્યાં રહ્યો. પણ ત્યાર પછી તો બીજાં દસ વર્ષ જીવ્યો. જ્યારે તે ઘણો મદિા પડ્યો ત્યારે તેણે ઈંદરના રાવને લખ્યું કે મારા મનમાં તમને મળવાની ઘણી ઉત્કંઠા છે. રાવ કાશિયે જવાને નીકળ્યા અને ત્યાંથી એક મંજલને છોટે આવી પહોંચ્યા, એટલે તો તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે સાયાજિયે દેહ છોડ્યો. પછી રાવે વિચાર્યું કે હું જો કાશિયે જઈશ તો લોક બાલુશે કે રાવ યાત્રા કરવા સારૂ આવ્યા છે, સાવાજીને માટે આવ્યા નથી, તે ઉપરથી તેણે પોતાના મેલાણુ ઉપર ગંગાજળની કાવડ મંગાવીને ત્યાં સ્નાન કર્યું અને ઉદ્ધવપુરને રસ્તે ચેર આવ્યા. ત્યાંથી તે ગઢવી ગોપાળદાસને પોતાની સાથે લેતા આવ્યા. તેને થેરસણ અને રામપુર એ બે ગામ આપ્યાં. તે હજી લગણુ તેના વંશવાળા બાર ભાગે ખાય છે. બીજો ચારણુ જે એમની સાથે આવ્યો હતો તેને થુરાવાસ ગામ આપ્યું તે તેના વંશવાળા હજી લગણુ ચારે ભાગે ખાય છે.

છે, એટલે, તેને આરાસુરનો સુગંધીવાળો પવન વાવા માંડે છે. સંધના લોકાની ચાલતી દારને મોખરેથી, રૂઢી રૂઢીને અવાજ થાય છે કે, “હવે દેવાલય ‘દિખાય છે.’” એટલે પછી જે ઘોડે અને આનામાં બેઠેલાં હોય છે તે ઉતરીને, અને પગે ચાલનારા એમના એમ લાંબા ચર્ધને પગે પડે છે અને જેવા ઉભા થાય છે તેવા તો “અંબા માતકી જય” એવો અવાજ કરીને તેના પડધાથી ડુંગરા ગળવી મૂકે છે.

માતાનું દેહું ન્હાનું છે અને ખીજું તેના કરતાં ઓછા પ્રસિદ્ધ દેવાલયોના કરતાં અડિયાતી બાંધણીનું છે; તેની આસપાસ કોટ છે, ને માંદ ઈમારતો છે. તેમાં માતાના પૂજારી અને સેવકો રહે છે; તેમજ યાત્રાળુ લોકો આવે છે તે પણ તેમાં વાસો કરે છે. ત્યાં એક થાણું છે, પણ માથુસના હથિયારથી માતાજીના રૂઢેલાણું રક્ષણ થાય છે એમ કહેવાય નહિ, તેથી માતાજી તો ખંડારનો દરવાજો કરવાની પણ આત્મા આપતાં નથી. આ દેરામાં જેની ભૂતિ પૂજાય છે તે પ્રયજ્ઞ શિવની અર્ધાંગિના હિમાચળ અને મેનાની પુત્રી દુર્ગા છે; આંખાનેરના ડુંગર ઉપરના દેરામાં રધિરપાનત્રિપ એવી કાલિકાનું સ્વરૂપ પૂજાય છે તેવી તે નથી, પણ તે કરતાં કાંઈક શાન્ત અને માયાના વિશેષ ગહન ભવાનીના સ્વરૂપે જગતની માતા અંબાજી છે.

આરાસુરનું આ દેહું ધણા કાળનું છે. રહે છે કે શ્રીકૃષ્ણના વાળ આ ઠેકાણે લેવંરાવવામાં આવ્યા હતા અને ત્યાર પછી તેમની અર્ધાંગિના રૂકિમણી અહિં માતાને પૂજવા આવ્યાં હતાં, ત્યારે તેને શિશુપાળના ભયથી આ ઠેકાણેથી દરણ કરીને કૃષ્ણ લઈ ગયા હતા. ધણા કાળથી આક્ષા યાત્રાળુ લોકોના પગથી માતાજીનો ઉમરો ધસાઈ ગયો છે. યાત્રાળુ લોકો માતાનાં દર્શન કરીને વાગા, ધરેણાં મડાવે છે, અને પૈસા મ્હોં આગળ મૂકે છે, તેમજ પોતાના અથવા પોતાનાં સગાંવાહલોના સ્વાર્પણને બદલે નાળિયેર મડાવે છે.^૧

નવરાત્રીની આઠમને દિવસે દાંતાનો રાણો હવન કરે છે, અને મ્હોટા

૧ મુખ્ય પ્રાણીને બદલે હિન્દુઓ નાળિયેરનો ઉપયોગ કરે છે તેનું કારણ વિશ્વામિત્રની આશ્ચર્યકારક વાત ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ઇક્ષ્વાકી ઉત્પત્ત કરવાની ચક્રિ છે તે પ્રમાણે વિશ્વામિત્રે, પણ ધણી ભવિતું અનાજ ઉત્પત્ત કર્યું. તેણે નાળિયેરી ઉપલવીને તેમાંથી મુખ્ય પ્રાણી નીપજવા માંડ્યાં અને પ્રારંભમાં માણસનું માંસ નિપજવ્યું. તે ભેઈને ઇક્ષ્વાકો ભવ્ય કે સુદિ સ્વપ્નાનું માર કામ એ ઋષિ લઈ લેશે તેથી તેમની તેણે આરાધના કરી, ત્યારે ઋષિ સુદિ સસ્વતા બંધ પડ્યા, પણ પોતાનો મહિમા રાખવા સાર મુખ્યના માયા જેવું નાળિયેરનું ફળ લાય એમ કહ્યું.

વાસણમાં પ્રસાદ ભરી રાંખે છે તે બ્યારે માતાજીની કૌંતો કૌંતો હાર
એની મેજે ગળેથી છૂટી પડે છે એટલે તાગડતોળ પર્વતવાસી, લોકલોકો
ઉપર પડીને લૂટી ખાય છે. હાંતાનો રાણો સંઘનું રખવાળું કરે છે તેથી તેને
કર મળે છે. જો કાઈ કાઈ ઠાકાર યાત્રા કરવાને આવે છે તો તેની પાસે
સારામાં સારો ઘોડો હોય તે રાણાને અર્પણ કરવો પડે છે. યાત્રાળુ લોકો
જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી માતાને વાગા, ધ્વજ, મૂલ્યવાન ધાતુનાં વાસણ,
ઘંટ, અને દેવાલયના કામની અગત્યની વસ્તુઓ અર્પણ કરે છે, તે સર્વ રાણો
લઈ જાય છે. રૂપાની સાત^૧ પાદુકા માતાની આગળ સદા રહે છે.

આ ઠેકાણે માતાનું સ્વરૂપ કલ્યાણકારી છે તથાપિ પરશુનું બલિદાન
આપવામાં આવે છે, અને મધુ (દાર) પણ અર્પણ કરવામાં આવે છે.
માતાના સર્વ પ્રકારના પદાર્થોમાં તેલ વાપરવાની બંધી છે; તેમજ, યાત્રાળુ
લોકો આવે છે તે રહે છે ત્યાં સુધી, તેલ વાપરતા નથી. દેરામાં દીવા
શણગારવામાં આવે છે તે અને આરતી એ સર્વમાં ઘી વાપરવામાં આવે
છે. સાંજની વેળાએ હાંતાનો રાણો ત્યાં હોય છે ત્યારે તે માતાને ચમર કરે
છે, પણ ખરા પૂજારી તો ત્રણ છે—તે ઓદિચ્ય બ્રાહ્મણ સિદ્ધપુરના છે, તેઓ
રાણાને ઉપજ આપીને પૂજારીનું કામ કરે છે. યાત્રાળુ ત્યાં આવે છે
એટલે તેઓ તેમને કપાળે ચાંદલો કરે છે, અને બ્યારે વિદાય થાય છે ત્યારે
વાંસે કંકુતો યાપો મારે છે; યાત્રાળુ લોકો પોતાપોતાના ગળા પ્રમાણે તેઓને
જમાડી હક્ષિણા આપે છે, અને કાઈ વેળાએ તો તેમની માગણી પ્રમાણે
આપવામાં આવતું નથી, એટલે તેઓ છાપ કરતા નથી અને છાપ લીધા
વિના યાત્રાળુને ચાલતું નથી.

અનર્ધ માતાનું મુખ્ય દેહ જે માનસરોવરના કિનારા ઉપર છે તેમાં
મહારાણા શ્રી માલદેવનો લેખ સંવત ૧૪૧૫(ઈ. સ. ૧૩૫૬)નો છે.
અંબાજીના દેરાના ગાંહેલા મંડપના દ્વારમાં લેખ છે તેમાં રાવ ભારમલની
ગણિણે, સંવત ૧૬૭૧(ઈ. સ. ૧૫૪૫)માં. માતાને, જે અર્પણ, કૌંતો, રે
તે નોંધેલું છે, તે ધણું કરીને તો તેણે પોતાના પતિના મરણ ઉપર કરેલું
જણાય છે. દેરાની ગાંહેલા સ્તંભ ઉપર બીજા ધણા લેખ છે તે મુખ્યત્વે
કઝીને સોળમા સદકાના છે અને તેમાં બીજા લોકોએ દાન કરેલાં તેની નોંધ
છે. એક લેખ સવત ૧૭૭૬(ઈ. સ. ૧૭૨૩)નો છે તેમાં લખ્યું છે કે,

૧ ત્રણ, પાંચ, અને સાત એ સંખ્યા હિન્દુઓ સમ્પ્રતિયાજી ગણે છે; તેમાં પાંચ
અને સાત તો વિશેષ ગણાય છે ત્રણથી સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને ખાતાજીની ગળના યાપ છે,
પાંચથી પચ તલ ગણાય છે; અને સાતથી સપ્ત અગ્નિ ગણાય છે.

પ્રથમ અધ્યાય રાણાજી શ્રી ૧૦૮ શ્રી યૃત્નીસંગજી રાજ્ય કરતા
એક વાણિયાએ રાનાજી લોકોને રહેવા સારું, પુત્રની આશાએ
રાણા બંધાવી તે આશા અંજાની કૃપાથી પૂર્ણ થઈ.”

શિરોઈના રાવનો દેરા અંજાજીના દેરાની પાસે છે. તેઓને ઉપજમાંથી
જે મળતો હતો, પણ પછીથી કહે છે કે તેણે છોડી દીધો, તે એવા
કારણથી કે દેવાલય ખાતે દાન કસું હોય તેની ઉપજ તો ગોસાઈ ખાય.
દાંતાની કન્યા શિરોઈવાળાને ત્યાં પરણાવી હતી. એક વાર એવો બનાવ
બન્યો કે શિરોઈવાળાએ જે સાડી માતાને ખેરાવેલી તે જ સાડી ખેરીને
દાંતાવાળની કન્યા પોતાને સાસરે શિરોઈ ગઈ. તે જોઈને તેના ધણિયે કહ્યું
કે અમે માતાને ખેરાવેલો પોષાક તો ખેર્યો છે તેથી આજથી તું મારી
માતા જેવી છે, એમ કહીને તેને તેના બાપને ઘેર “ખરેણી કુંવારિકા અને
રાંડેલી સ્ત્રીને વેષે” વિદાય કરી. તે દહાડાથી એવો ધારો કસ્યો કે અંજાજીને
અર્પણ કરેલો પોષાક દાંતાના રાજકુલની કન્યાને ખેરવા આપવો નહિ.

અંજા ભવાનીના દેરાની પશ્ચિમમાં આસરે એ માર્ગે ઉપર એક ડુંગર
છે. તેના ઉપર અસલને વારે ગળ્ગરમડી કરીને એક ઠાટ હતો. ત્યાં ખજૂ
છે તે વેગળેથી મોટા કમાનદાર દરવાજા જેવું દેખાય છે. માતા અંજાજી
ડુંગરાના પોલાણમાં રહે છે એવી વાત જે ચાલી છે તે સો વચા તો એ જ
ઉપરથી ચાલી હશે. કહે છે કે, “એક વેળાએ માતાજીની ગાય આખો દહાડો
“રખારીનાં ઢોરમાં ચરતી હતી, અને રાતની વેળાએ ડુંગરમાં પાછી જતી;
“ગોવાળને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે એ ગાય તે કેાની હશે. પછી તેણે એવો નિશ્ચય
“કસ્યો કે, ગમે તે ચાપ પણ મામના ધણીને શોધી ફહાડીને તેની પાસેથી
“ચરાઈ લેવી. એક સાંજે, નિત્યની પેઠે, ગાય ઘેર જવા ચાલી, એટલે
“ગોવાળ તેની પછવાડે પછવાડે ગયો, અને તેની સાથે ડુંગરમાં પેઠો. એટલે
“તેના જોવામાં એક ભવ્ય મહેલ આબ્યો: તેના મુખ્ય ઓરડામાં માતાજી
“બિરાજમાન થયેલાં હતાં. તે હાંચિકે હાંચિતાં હતાં, અને ધણી દાસીઓ
“આસપાસ ઉભી રહી હતી. ગોવાળ હિમ્મત ધરીને માતાની પાસે ગયો, અને
“પૂછ્યું કે ગાય તમારી છે? તેમણે હા કહી, તે ઉપરથી આગળ બોલવાની
“ગોવાળને હિમ્મત આવી. ‘એ ગાયને બાર વર્ષ સુધી મેં ચરાવો છે, ને
“આજે તેની ચરાઈ લેવાને આબ્યો છું.’ જવનો એક ઢગલો પડ્યો હતો તેમાંથી
“થોડા આપવાને માતા અંજાજીએ એક દાસીને આજ્ઞા કરી. દાસીએ એક
“સૂપડું ભરીને ગોવાળને આપ્યું, તે લઈને નિરાશ થતો કોધાવમાન ચર્પને

“ચાલતો થયો, અને ઉમરો ઝોળંગીને જવ ફહાડી નાંખ્યા. પણ ઘેર પહોંચ્યા
“પછી તેના લૂગડામાં સોનાના જવ ચોંટી રહેલા તેણે દીઠા. ખીજે દિવસે
“ફરીને તેણે ડુંગરમાં પેસવાનો અવલકચો પણ તેને રસ્તો જડ્યો જ નહિ
“અને માતાજીની ગાયે ફરીને દેખા પણ દીધી નહિ.” ૧.

એ જ ડુંગરની પાસે એક ખીજે ડુંગર છ તેને વિષે એક વધારે તાજી
દંતકથા છે: “થોડાં વર્ષ ઉપર શિરોઈ તાખાનો એક ખેડૂત બળદની બેડ
“વેચવા નીકળ્યો. તે ભટકતો હતો તેવામાં તેને એક ગોસાઈ મેળ્યો તેણે
“તેને કહ્યું કે, જો તું મારી પછવાડે આવે તો તને હું તારા બળદ વેચાવી
“આપું. તે ઉપરથી એ ખેડૂત ગોસાઈની પછવાડે ચાલ્યો, અને ડુંગરની એક
“બાબુએ ગુફા હતી તેમાં બળદ સુદાંત તેને ગોસાઈ લઈ ગયો. ગુફામાં
“કેટલેક આથે ચાલ્યા પછી, તેઓ એક ભવ્ય ઓરડા આગળ આવ્યા,
“તેની પાસે એક ડેલું હતું તેમાં ઘણા ઘોડા બંધેલા હતા. ત્યાં ઘણાં માણસ
“પણ કામે લાગ્યાં હતાં. તેઓ ઘોડાને અને માણસને માટે કવચ, અને
“હથિયાર, તોપો, અને લડાઈના ખીજો સામાન તૈયાર કરતા હતા. તેમ જ
“વળી, તોપના ગોળાનો ગંજ મારેલો હતો અને બંદુકની ગોળિયોનો ઢગસો
“કરી મૂક્યો હતો. હવે ગોસાઈએ ખેડૂતને પૂછીને બળદોતું મૂક નહીં કચ્યું,
“અને માંહથી આણી આપ્યું. ત્યાર પછી ખેડૂતે પૂછ્યું કે ‘આ કોનો મહેલ
“છે? અને આ સરસામાન કોનો છે? ને અહિં કેણુ રહે છે?’ ત્યારે ગોસા-
“ઈએ ઉત્તર આપ્યું કે એ વાત બે વર્ષ પછી તારા બળદવામાં આવશે. એ તો
“અંગરેજ સરકાર સાથે લડવાની સામગ્રી છે. પછી ખેડૂત પોતાને ઘેર
“ગયો અને તેના જોવામાં જે આવ્યું હતું તે વિષે ગામના લોકોને બોલીતા
“કચ્યા. તે ઉપરથી ગામના લોકો પેલા ખેડૂતને લઈને ગુફા જોવા સાથે
“ગયા પણ કદિ પત્તો હાથ લાગ્યો નહિ.” ૨

૧ આવી દંતકથાઓ સર્વ દેશમાં ચાલતી હોય છે. એનિહેરિયર (Enheriar)
(Valhalla) વલ્હલીમાં રહે છે. ન્યારે જન્મતનો નાથ યરો ત્યારે (Odin) ઓડિ-
નના હાથ નીચે ફરીને હથિયાર સજ્જને આવરો. આર્ચર રાજ પોતાના ચતુરોનો નાથ
કરવાની વેળાની વાટ જોતો (Avalan) આવેલનના જેટમાં આરામ લેખે છે.
(Thorngrin) થુરંગિયા મહિલા (Kiffhanser) કિફ્દાસરમાં ક્રેડરિ બાર્બેરાસ
પોતાના છટકારાની અને સારી વેળાની રાહ જુવે છે, તે આવી પદોંચવાની કહે છે
કે નિરાની એ કે પિયર નામનું બુનું અને સુકાઈ બેથું ગ્રાડ (Ruthsfeldt).
ફ્રેસફેલ્ડ ઉપર છે તે પાહું તાલું યરો અને તેને અંડર, પંદડાં, અને મીર આવરો
તથા પર્વતની આસપાસ કામડા ઉડતા બંધ યરો. સાલ્ઝબર્ગની પાસે વન્ડરબર્ગમાં
ખાંચનો આર્ક મહારાજ રહે છે, તેના માથા ઉપર સોનાનો ગુટ્ટ છે અને રાજદંડ

અંબાળની પાસે, એક બેઠિયાની ફારે સ્વાભાવિક ઉગેલા મોગરા અને જીર્ણ તથા ખીજ સુગંધીમય પુષ્પની ઘટામાં ચિતોડના કુંભા રાણાએ

પણ સોનાનાં છે, તથા અમીર ઉમરાવો તેની આસપાસ વીંટઈ બેઠેલા છે. ને ટળવે તે બેસે તેની આસપાસ તેની ઘોળી થઈ ગયેલી દાદાદીના બે આંટા ફરી વળ્યા છે, ને તે જ્યારે ત્રીજી આંટા ફરી વળશે ત્યારે જન્મતો નાશ થશે, અને આંટી કાઢી દેખા દેશે. એટલી બેઠની સામે આફ્રિકા ખંડના બાગ ઉપર જાણી નામના લોક વસે છે તે ચમળા નામની પરિધાને માને છે તે ગાવિન પરિધાને મળતી આવે છે. સમુદ્રકિનારેથી આશરે ત્રણ માઈલ ઉપર પાપ્સ નામના ડુંગરા છે તેની શુક્રમાં મુખ્યત્વે કરીને તેઓ મોટા દબાબાધી રહે છે. ત્યાં મનુષ્યોની તેમાં વિશેષે કરીને યુરોપિયનોની આગતાસ્વાગતા તેઓ કેવી કરે છે, તેઓને ઉત્તમ નિહાંનાં બોળન દેવાં જમાડે છે, અને રિમાબિયો મૂકતાં જ માત્ર તેમના હાથપગ ભેલામાં ફેલા આવે છે તથા શુક્રની જગ્યામાં કેટલા બધા માણ છે, અને નીસરણી વિના એક માળધી બીજે માગ કેમ જવાય છે, એ વગેરેની ઘણી ચમત્કારિક વાતો આવે છે. આવે પ્રસંગે ઈનામ આપવામાં આવે તે સંબંધી મુકાબલો કરવાને એક નીચે વાત લખિયે છિયે:—

“ફિલ્ટરરવાંડેમાં વાઠકવીત નામના ગામ પાસે એક પર્વતની બાજુએ એક નંદનું એક જંગલ છે ત્યાંથી એક રાત્રિયે એક કીમણ માણસ આવ્યું, અને દાર્દયલુના “ધરની પૂરપરાઈ કરવા લાગ્યું. તેને તેનો પત્નો લાગ્યો એટલે અધુરતાથી આગ્રહ કરીને “પોતાની સાથે તેડી ગયું. અને હાથમાં મરાણ લઈને તેને જંગલમાં લઈ ગયું એક “શુક્ર આવી તેમાં થઈને દાર્દયલુને લીધી તે દબાબાજરેલા એક મહેલ આગળ આવી “ખોળી. ત્યાંથી બબઝડદર બોરડાઓમાં થઈને મુખ્ય બોરડામાં તેને લઈ ગયો. ત્યાં “કીમણાંઓની રાણી સૂતેલી હતી તેને માટે દાર્દયલુને ખપ હતો. દાર્દયલુની માદ- “વી રાણીને પુત્રનો પ્રસવ થયો. પછી તેનો ઉપકાર માનીને તેને વિદાય કરતી વેળાએ “તેના પાદરામાં કાંઈક નાંખ્યું અને કહ્યું કે ઘેર ખોલે ત્યારે શું છે તે જોજે, ત્યાર ખેલાં “જમે તે રાય પણ ભેલી નહિ પછી પ્રથમ આવેલો કીમણ માણસ તેને પાછો ઘેર લઈ “આવી અને જ્યારે તે અંત્રીય થઈ ગયો ત્યારે પેલી દાર્દયલુ ને આદુર થઈ રહી હતી “તેણે ઘેર ખોલતાં ખેલાં પાદરામાં જોયું તો કાચલાં દીકા એટલે કોપાવેરામાં તેણે તે “ફેલાડી નાંખ્યા અને માત્ર જ કાચલા પરીણા જોવાને હાથમાં રાખ્યા. તે જ્યારે “ધરમાં આવી ત્યારે તરત જ બોંચ ઉપર નાંખી દીધા તે જોઈ તેનો ધણી રાજ થઈને “અને આશ્ચર્ય પામીને બોલી ઉઠ્યો, કેમકે તે હીરાના જેવા અત્યંત હવા દાર્દયલુ કહ્યું “કે મને તો ત્યાંથી કાચલા જ આવેલા હતા. પણ તેમના કરતાં તેના પાડોશી આવી “બાબતથી માહિતગાર હતા તેને જઈને બોલાવી લાવી. તેઓએ જોઈને કહ્યું કે ત્યા “તો આ મૂલ્યવાન હીરા છે. તે ઉપરથી પેલી “દાર્દયલુ ન્યાં કાચલા ફેલાડી નાંખ્યા “હતા ત્યાં દોડી ગઈ, પણ ત્યાં કાંઈ બેલામાં આવ્યું નહિ.”—“કિટલી ફૂલ ફેરી માધ્યો- લોજ,” થાન્સનાર્ધન “મધ્યોલોજ” ઇત્યાદિ ઉપરથી. Vide, Keightley's Fairy Mythology, Thorpes Northern Mythology etc.

વસાવેલું એક ગામ છે. તે રાણાના નામ ઉપરથી કુંભારિયા રહેવાય છે. તેની પાસે ધોળા આરસ ખાણનાં વિમળશાહનાં બંધેલાં જોન ધર્મનાં દેરા-
સર છે. એક દંતકથા એવી છે કે “માતાએ વિમળશાહને ઘણું ધન આપ્યું,
“અને તેણે પારસનાથનાં ત્રણસં ને સાઠ દેરાં બંધાવ્યાં. માતાજીએ તેને
“પૂછ્યું કે તે કેના પ્રતાપથી એ બંધાવ્યાં? ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારા ગુરુજીના
“પ્રતાપથી. માતાજીએ ત્રણ વાર પૂછ્યું પણ ત્રણે વેળા તેણે એનું એ ઉત્તર
“આપ્યું. ત્યારે માતાએ કહ્યું કે તારાથી નહસાય તેમ નહાશ. તે ઉપરથી
“વિમળશાહ દેરાસર નીચેના એક ભોંયરામાં ચર્ચને નહોડો. તે ભોંયરું ફેલવાડાના
“ભોંયરા સાથે સંધાયેલું હતું, એટલે ભોંયમાં ને ભોંયમાં આપુ પર્વત ઉપર
“આવી ચઢ્યો. પછી માતાએ બધાંય દેરાં બાળી મૂક્યાં, અને વાત રહેવા
“સાફ માત્ર પાંચ રહેવા દીધાં. બીજાં દેરાસરના પથરા આજે પણ વિખ-
“રાયલા પડેલા છે.” જે જગ્યાએ વિમળશાહે ચૈત્ય બંધાવ્યાં હતાં તે બળી
ગયા વિષેની વાત સાચી જણાય છે, કેમકે, તેવામાં આરામરના આખા
કુંભારમાં જ્વાળામુખી પર્વતનાં તત્ત્વ પ્રબલિત હતાં એમ જણાય છે, અને
વિમળશાહે તો ખરેખરે જાણેલું કે શ્રી અંબાજીના કાપથી દેરાસર બળી
ગયાં, કેમકે, ત્યાર પછી, તેણે આપુ પર્વત ઉપર ફેલવાડામાં ચૈત્ય બંધાવ્યું
તે માંહેલા લેખમાં માતાજીની સ્તુતિ તેણે નીચે પ્રમાણે કરેલી છે:—

“૪. સતી અંબિકા! તારા પત્ર સરખા હાથ અશોક ઝાડના પુષ્પ
“જેવા લાલ છે, તું જે સુંદર તેજવાન જણાય છે, અને કેશરીસિંહના
“રથમાં બેસે છે; તું જે બે બાલક તારા બોળામાં બેસારે છે એવા સ્વ-
“રૂપથી, તું સદ્ગુણી પુરુષોનાં દુઃખનો નાશ કર!”

“૧૦. ડાહી અંબિકાએ રાત્રિની વેળાએ એક સમયે ત્યાંના અધિ-
“પતિને આજ્ઞા કરી કે, આ પર્વત ઉપર શુદ્ધ જગ્યા છે માટે તું યુગાદિ-
“નાથનું સાઈ દેરાસર બંધાવ.”

“૧૧. શ્રી વિક્રમાદિત્યની વેળાથી એક હજાર અક્ષરની વર્ષાકાળ (ઈ
“સં ૧૦૩૨) ગુજગ્યા ત્યારે શ્રી વિમળદેવે અર્જુનના સ્વરૂપ ઉપર શ્રી
“આદિદેવનું ચૈત્ય બંધાવ્યું; તેને હું વંદું છું.”

કુંભારિયામાં નેમીનાથનું ચૈત્ય છે, તેમાં વધારે અર્વાચીન સમયનો લેખ
સંવત ૧૩૦૫ (ઈસ ૧૨૪૬)નો છે, તેમાં કુમારપાળ સોલંકીના પ્રધાન
ચાહડના પુત્ર બ્રહ્મદેવે દેરાસર બંધાવ્યા વિષેની સૂચના* લખેલી છે, તેમાં

* અથવા ઉદ્દેશ્ય દેરાસર. પ્રખંધ ચિંતામણિમાં લખ્યું છે કે કુમારપાળે ઉદ્દેશના
રૂપિયા લઈને તેને દરજત મરી હતી તે ઉપરથી તેણે આ દેરાસર બંધાવ્યું હતું.
ભવો ૫૪ ૨૩૫.

વિશેષ એમ લખ્યું છે કે, “પાદપરા ગામમાં ઉદરવસહિકા નામનું તેણે
“ચેત્ય બંધાવ્યું છે.”

પાસે એક પાણિયો છે.” તેની ઉપર એક બીજો બાણવા જેવો લેખ
સંવત્ ૧૨૫૬ (ઈ. સ. ૧૨૦૦) ની સાલનો છે, તેમાં લખ્યું છે કે, “શ્રી
“ધારાવર્ષ, દેવ અર્જુનનો ધણી, અને જેઓના ઉપર સર્વ પ્રકારો છે એવા
“સર્વ મંડલિકોનો કંટક, તેણે આ આરાસનાપુરમાં વાવ બંધાવી.”

આ પ્રમાણે તેઓની કુલદેવી માતાના દેવલ વિષેની વિગત આપ્યા પછી
હાંતા અને તારસંગમાના રાણા વાઘ પંરમારના વંશ વિષે લખિયે છિયે.

વિક્રમચંદ્રી ગાળાસમો રવપાળજી પંરમાર થયો. તે દ્વારકાની યાત્રાએ
ગયો. ત્યાંથી વળતાં કચ્છ આવ્યો. તેને એવો નિયમ હતો કે માતા અંબિ-
કાની પૂજા કર્યા વિના ખાણું પીવું નહિ. આ ઉપરથી માતા તેના ઉપર
પ્રસન્ન થયાં, અને દર્શન દર્શને કહ્યું કે તારે જે જોઈયે તે મારી પાસેથી
માગી લે, હું આપવાને તૈયાર છું. તેણે માગ્યું કે હું નગર કઠ્ઠામાં રાજધાની
કરીને સિંધ ઉપર રાજ્ય કરું એવું વરદાન આપો, તે માતાએ તેને આપ્યું.
પછી તેણે નગર કઠ્ઠા, આમણવા અને બેલા એ ત્રણ ઠેકાણે રાજ્ય સ્થાપ્યું.
રવપાળજી પછી બારમો દામોજી થયો, તેને કુંવર ન હતો, તેથી તેણે અંબા-
જીની બાધા રાખી. માતાએ પોતાની અંગળીમાંથી લોહી ફેલાડીને અને
પોતાના શરીર ઉપરના મેલ સાથે મેળવીને એક કુંવર ઉત્પન્ન કરીને તેનું
નામ જયરાજ પાડવાની આજ્ઞા કરી. વળી માતા બોલ્યાં: “મારા દેવા-
“લયનું રક્ષણ કરવા માટે મેં એને ઉત્પન્ન કર્યો છે.” દામોજીના વારામાં
નગર કઠ્ઠા ઉપર મુસલમાનોએ હલ્લો કર્યો, તેમાં નવ વર્ષ સુધી લડાઈ થયા
પછી નગર તેમને સ્વાધીન થયું, અને રાજ દામોજી માર્યો ગયો. તો પછી
ત્યાર પછી જયરાજે લડાઈ ચાલુ કરીને નગર પાછું હાથ કરી લીધું.

રાજ જયરાજ પછી અંબાજીનો ખરેખરો ભક્ત હતો, અને તેને માતા
પાસેથી બહુ આશ્રય મળતો હતો. એના રાજ્યમાં મુસલમાનો ફરીને ચડી
આવ્યા, અને તેમણે પશુનાં હાડકાં વડે દૂધ બોંધીને અને બીજાં એવાં અપવિત્ર
કામ કરીને ધરતી એવી અપવિત્ર કરી નાંખી કે અંબાજીનું ત્યાંથી મન
ઉઠ્યું અને રાજ જયરાજને કહ્યું: “અહિયાં વધારે વાર રહેવાની મારી
“ધમ્મજા નથી; હું આરાસુર મારે ઠેકાણે જઈશ.” રાજ બોલ્યાં: “હું તમારો
“દાસ છું, તેથી તમે જ્યાં જશો ત્યાં તમારી પછવાડે હું આવીશ.” તેની
આવી પ્રાર્થના સાંભળીને માતાએ કહ્યું: “બહુ સારું, તું મારી સાથે આવ,
“અને હું તને ત્યાંનું રાજ્ય આપીશ.” એ પ્રમાણે કહીને માતા અસીપ

ચર્ચ ગયાં. ત્યાર પછી, જયરાજને સુસલમાનો સાથે ફરીને લંકાઈ ચર્ચ તેમાં તેણે નગર કઠે ખોયું, એટલે પોતાનું કુટુંબ લઈ તે આરાસુરમાં માતાજી પાસે ગયો. અંબાજીએ પોતાની અન્ધારીનો વાંધ તેને આપીને કહ્યું: “આ વાધ ઉપર તું બેઠીને જેટલો ચકાવો ખાઈશ તે માંહેલો તેટલો પ્રદેશ તારે “સ્વાધીન થશે.” રાજાએ તે પ્રમાણે કયું. અને સાતસં ને સાઠ ગામ પછવાડે ફરી વળ્યો. દક્ષિણમાં દોતરપટો એટલે ખેરાળુ; ઈશાન કોણમાં કોટડા; પૂર્વમાં દેરાલ; ઉત્તરમાં ભારજીની વાવ શિરોઈ જીલ્લામાં છે ત્યાં સુધીનો દેશ; અમિઠકોણમાં ગદવાડા; અને વાયવ્ય કોણમાં હાધીદરા ગામ સુધી તેને તાબે ચયું. ભંડારાના કુંવરને લોકો હવણાં ગળ્બર ફરે છે ત્યાંથી તેને દોટલું ધન મળ્યું. તે વડે તેણે લરકર એકડું કયું અને પોતાના બાપનું વેર લેવા સારું નગર કઠે ગયો. જયરાજે ધણા સુસલમાનોને નગર બહાર હાંધી મૂક્યા અને ધણાને દાર કચ્ચા; તે દેશમાં મરતાં સુધી રહી પછુ ત્યાં લગણુ તેનો કુંવર માતાજી પાસે ગળ્બરગદમાં હતો.

જયરાજનો કુંવર કેદારસિંહ અથવા કેસરીસિંહ હતો. તેણે તર-સિંગિયે બીલ જે તરસંગમામાં રાજ્ય કરતો હતો તેની સાથે લડીને તેને દાર કચ્ચો અને પોતાની ગાદી ગળ્બરગદ હતી ત્યાંથી ફેરવીને તરસંગમામાં કરી. કેદારસિંહનો કુંવર જયપાળ અથવા કુશપાળ કરીને હતો. તેણે શેહીડા ગામમાં મ્હેટો યજ કરવા માંઓ, પછુ તેમાં તે નિબૂળ ગયો, અને જે આઠાણુને ક્રિયા કરાવવાને ઠરાવ્યો હતો તેને એટલો બધો ક્રોધ ચક્રો, કે તેણે અમિઠકમાં પડતું ચૂકયું અને શાપ દીધો કે તારા કુળમાં સર્વ પાછળ-શુધિયા ઘશે અને આવેલો લાગ ખોઈને પછવાડેથી પસ્તારો.^૧ પછી કેટલીએક મ્હેડિયો થયા પછી, રાણા જગતપાળની વેળામાં અધાઉદીન ખુનિયે તર-સંગમા લીધું, ત્યારે રાણા માતાજીનો આશ્રય મેળવવાને સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, તેને માતાજીએ ફરીને બીજે દિવસે લડવાનું કહ્યું, તે પ્રમાણે તે લગ્નો, અને તરસંગમા પાછું લઈ-લીધું.

જગતપાળથી જીતે કાનડેવ થયો, તેના બાઈ અંબાજીએ કોટડાનો પટો લઈ લીધો. કાનડેવને બે રાણિયો હતી; તેમાંથી હુલવદનાં ઝાલીજી રામ કુંવરીને દોતર અથવા ખેરાળાનો પટો જીવાઈમાં આપ્યો હતો. રાણી પોતાના કુંવર મેઘજી સહિત ત્યાં રહેતી હતી. તેણે ખેરાળાનો ઉગમણો દરવાજો બંધાવ્યો હતો, તે આજ લગી ઝાલીજીનો દરવાજો ફરેવાય છે. એ

૧ આ વાત ઉપર દાવનો રાણો લાલમસિંહ એમ ફરે છે કે, “દા ખરી વાત, “એ શાપ મામા કામા જયસિંહના વારા સુધી ચાલ્યો.”

વિના તેણે વાવ ને તલાવ બંધાવ્યાં છે. બીજી રાણી રતન કુંવરી ઉદયપુરની સિસોદણી હતી. તેણે રોહીલપુર પટણ વસાવ્યું. તે હવણું રોહીડા રહેવાય છે. રાણો ત્રીજી વાર પરણવાને ઉદયપુર ગયો હતો ત્યાંથી લાવ કુંવરી સિસોદણીને પરણીને આવતાં રસ્તામાં તેનો ભાઈ આંબોજ કોટડામાં હતો તે સર્વને પોતાને ત્યાં રાખવાને આગ્રહ કરવા લાગ્યો, પણ કાનડદેવની ત્યાં રહેવાની મરજી ન હતી. ત્યારે આંબોજ નગ્રતાથી રાણી લાવ કુંવરીને રહેવા લાગ્યો: “પટા માટે અમારે બંને ભાઈઓને કનિયો થયો છે, તે તમે અહિયાં આવ્યા છો ત્યારે પતાવી નહિ છો તો પછી કાણ પતાવશે?” રાણીએ પછી પોતાના ધણીને સમજાવ્યો, એટલે ત્યાં રહેવાના કરાવ થયો. ત્યારે જમવાની વેળા થઈ ત્યારે બંને ભાઈ જમવાને સંધાથે બેઠા. તેમાં આંબોજ એકાએક ઉઠ્યો અને કાનડદેવના માથા ઉપર તરવારનો ધા કરીને મેડા ઉપર ચડી ગયો. કાનડદેવ તેની પછવાડે દોડ્યો અને તેનું પહેરણ લૂગડું ઝાલીને પકડી પાડી પોતાની કટારી વડે એકવીસ ધા કર્યા, તેથી તે મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે બંને ભાઈ મરાયા. નવી પરણી આલેલી રાણી તે જ ઠેકાણે સતી થઈ. તેના ઉપર બાંધેલી છત્રી આજે પણ છે. ઝાંઝી રાણી જે હજીવદ પોતાને પિયર હતી તે ત્યાં સતી થઈ.

ત્યારે રાણો કાનડદેવ ઉદયપુર પરણવાને ગયો ત્યારે મેધજી તથા વાધજી નામના પોતાના બે કુંવરોને તેમને મોઢાળ હજીવદ મૂક્યા હતા, અને પોતાના ખવાસ માફ રાવતને તરસંગમું સોંપ્યું હતું. ઈંડરનો રાવ ભાણુ, આંબોજની દીકરી બહેરે પરણ્યો હતો. તેણે બંને ભાઈના મરણ વિશેના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે ફ્રાજ એકઠી કરીને તરસંગમા ઉપર ચડાઈ કરી, અને તે કુંબળે કરી મર્યા, ત્યાં ઘાણું બેસાર્થું, તથા માફ રાવતને કેદ પકડીને રાવના મ્હેલની સામે રૂઢખાનું છે તેમાં તેને પૂરી મૂક્યો. પછી રાવ સામી બારિયે બેઠાને નિત્યે તેને લાગે એવાં વચન કહીને ચીડાવા લાગ્યો. ત્યારે ખવાસે કહ્યું: “રાવ ! “કુંવર ન્હાના છે તેથી તમે તેમનો દેશ દબાવી પગા છો. પણ એમ ધારશો “નહિ કે એમને આશ્રય આપનાર કોઈ નથી. વાધ સરખો પણ પાંજરે પગો “હોય છે ત્યારે કશું કરી શકતો નથી; પણ બે તમે મને એક વાર છોડો “તો હું આ તમારા મ્હેલ ખોદાવીને તેનું કાઠ રોહીડાની હરણાવ નદીમાં “નંખાવું.” આવા બોલ સાંભળીને રાવને ક્રોધ મગ્ગો, અને યાણાવાળાને રહેવા લાગ્યો: “એ કૂતરાને કાઢાડી મૂક્ય.” પણ રાવજીની રાણી આંબોજની દીકરી થતી હતી તે માફ રાવતનાં પરાક્રમ કરેલાં જાણતી હતી તેથી તેણે તેને છોડી મૂકવા દીધો નહિ. બીજો દિવસે ત્યારે તે રાણી ત્યાં હતી

નહિ ત્યારે રાવે તેને છોડી મૂકાવ્યો. તે કુળનાથ મહાદેવમાં બે દિવસ રહ્યો, અને ત્યાર પછી, હુળવદ ગયો, અને તલાવને કિનારે બેઠો. એવામાં રાણી ઝાલીજીના તાપ્પાની એક વડારણુ ત્યાં પાણી ભરવાને આવી તેને પોતાના સમાચાર કહ્યા તે ઉપરથી રાજાને જાણ થઈ એટલે તેને ઘેર બોલાવી આવ્યો.

પછી તરત જ બે કુંવર લઈને નાણાંની એક મ્હોટી રકમ સાથે રાખીને અમદાવાદ ગયો. ત્યાં માર પ્રધાનને મળ્યો અને તેની સાથે બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો; અને કુંવરોને માથે મૂકી તેમના ઉપર બળતી તાપણી મૂકીને પાદ-શાહની પાસે લઈ ગયો. તે જોઈને પાદશાહ બોલ્યો: “કુંવરો દાઝી મરશે, “એમને હેઠે ઉતારો.” ત્યારે કુંવર બોલ્યા: “ઈસ્વાળે અમારી ધરતી “લઈ લીધી છે, અને આ તો પાદશાહની ધરતી છે. અમારે રૂઢવા જેટલી “ધરતી રહી નથી.” ત્યારે પાદશાહે કહ્યું: “હિમ્મત રાખો, અને નીચે ઉતરો.” પછી તેમણે પોતાની સર્વ વાત પાદશાહને કહી એટલે ઈસર ઉપર તેમની સાથે ફોજ મોકલવાને રાજા થયો, અને નજરાણાના રૂપિયા એક લાખ દેવાના ઠરાવ્યા. લશ્કર આગળ ચાલ્યું અને ઈસર આગળ પહું. રાવ જાણે તેના સરકારને ફહાવ્યું: “તરસંગમાવાળાએ તમને જે આપવાનું પધર્તુ હશે “તે હું આપીશ માટે તમે તમારું લશ્કર પાછું લઈ જાઓ.” પણ સરદારે કહ્યું: “મારે તો પાદશાહના હુકમ પ્રમાણે કરવું જોઈયે.” આવું સાંભળીને રાવ જાણ પોતાના કુટુંબ સહિત ન્હારી ગયો, અને લશ્કરે ઈસર માથું અને રાવનો મ્હેલ જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યો. માર રાવને કહ્યું: “આ મ્હેલનો અકેકો ઇંટાળો લઈને જે હુરણાવ નદી આગળ લઈ “જઈને ખીંખશી તેને અકેકા મ્હેલ આપીશ.” તે ઉપરથી ધણા સિપાઈ-ઓએ અકેકા પત્થર લઈ જઈને હુરણાવ આગળ ફેંચ્યો કચ્ચો. તેનું સામ-ળાણનું દેવાલય બંધાવ્યું. તે ગદા ગામ આગળ નદીને કિનારે છે. ત્યાંથી લશ્કર તરસંગમે ગયું એટલે ઈસરનું ચાણું તે જગ્યા છોડીને ન્હારી ગયું. તે પછી એ ચાણું આપનાદ કરીને કુંવરોને સ્વાધીન કર્યું. એટલે લશ્કરના “સરદાર-મંદર-રાવતેને” કહ્યું: “હવે ‘મને ‘પરેડલાં નાણાં આપો.” ત્યારે માર રાવત કહે: “મારી પાસે અર્ધ રૂપિયા નથી, પણ મારો ભંડાર સુવા-“સણાના ડુંગરામાં છે, માટે તમે ત્યાં આવો તો આપું.” એમ કહીને તે કુંવરને માતાજીને આશરે ચૂકીને લશ્કરની સાથે ચાલ્યો. તેણે ફોજને વરસંધ તલાવની પાળે ઉતારી. આ તલાવ ગદવાડામાં ટીંગા અને ભાટવારાની વચ્ચે છે. પછી તેણે કહ્યું: “હું જઈને ખળનો ઉઘડાવીને રૂપિયા લઈ “આવું છું.” એમ કહીને તે સુદાસણના ડુંગરામાં સંતાર પેડો. પછી

ફોજવાળાએ એક જે દિવસ વાટ જોઈ, પણ તે આવ્યો નહિ, એટલે તેનો શોધ કરવા માંજો, તથાપિ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. છેવટે, તેણે ફોજના સરદારને કહાવ્યું: “જે તમે બાંદધરી આપો તો આવીને તમારૂં પતાવી “જાગ.” પછી બાંદધરી આપી એટલે રાવત છાવણીમાં આવ્યો અને બોલ્યો: “મારી પાસે પૈસા તો નથી, પણ આ ખેરાળુ પ્રગણું છે તે હું “પાદસાદને ઘેર ઘરાણે મૂકું છું, તે જ્યારે મને રૂપિયા મળશે ત્યારે પ્રગણું “ઠાડાવી જઈશ.” એમ કહીને તેણે ખેરાળુ પ્રગણું લખી આપ્યું, પણ કેટલાંએક ગામેમાં વાંટા રાખ્યા.

આચકરણુ રાણાની વેળામાં, અકબરનો એક શાહજહા કાંઈ વાંક કરીને દિલ્હીથી નહાશી આવ્યો. તે ઉદયપુર, જયપુર અને રાજવાડાની (રજપૂતાનાની) બીજી કેટલીયેક જગ્યાએ ગયો, પણ કાંઈયે તેને પોતાના રક્ષણ નીચે રાખ્યો નહિ. છેવટે તે તરસંગમે ગયો. આચકરણુએ તેને રાખ્યો, તે ત્યાં રહ્યો, અને તેણે કાલવાણ નામના કુંગરા ઉપર કિલ્લો બાંધ્યો. આ જગ્યા તરસંગમાથી આચરે ત્રણ માઈલને છેટે છે. એક દિવસે શાહજહા બહુ ખુશી થયો ત્યારે, રાણાને પોતાની વીંટી આપવા લાગ્યો. તે વીંટી ધણી મૂલ્યવાન હતી, અને તેમાં જીવો હીરા જડેસા હતા. પણ રાણાએ કહ્યું: “હું એ હવથાં નહિ લઉં, પણ જ્યારે તમારી “તકરાર પતી રહેશે અને તમે જ્યારે સલાહસંપમાં જશો ત્યારે, તમે “જે મને આપશો તે હું લઈશ.” તેના એક માણસે તેને કહ્યું: “એ “શાહજહા સ્થિર મનનો નથી, માટે તમે વીંટી લીધી નહિ ને આવેસો. “લાગ જવા દીધો તો હીક કર્યું નહિ.” આ વાત સાંભળીને રાણાને પોતાના કુળ ઉપર થયેલા શાપની વાત સાંભરી આવી કે તરસંગમાના રાણા પાછળ-ધુધિયા છે. બીજે દિવસે તે શાહજહા પાસે ગયો, અને બોલ્યો: “આપ “જે વીંટી કાઢે મને આપતા હતા તે આજે આપશો?” પણ શાહજહા ઉત્તર આપ્યું: “હું જ્યારે જઈશ ત્યારે તમને આપતો જઈશ.” આ પ્રમાણે કહ્યું તો ખરૂં પણ તે આખા વિના પશ્ચિમ લાણી ગયો. ત્યાં ભૂજના રાવ ભારમલજીએ તેને પકડીને દિલ્હી પહોંચતો કર્યો. આ ચાકરી ઉપરથી રાવ ભારમલજીને મોરબી પ્રગણું મળ્યું.^૧ પછીથી જ્યારે પાદસાદ અને શાહજહાને સલાહ થઈ, ત્યારે, પાદસાદે તેને પૂછ્યું: “તને કેણે કેણે “શરણે રાખ્યો?” તેણે કહ્યું: “તરસંગમાના આચકરણુજીએ મને રાખીને

^૧ ૫૪૫ પૃષ્ઠા મેં જે વાત લખી છે તેનો આ એક ભૂલજરેલો સંબંધ છે. તે પ્રમાણે તો શાહજહા એટલે અમદાવાદનો ત્રીજો સુલતાન સુરજરૂદ હતા.

“મારી બહુ ચાકરી કરી.” તે સાંભળીને પાદશાહે આશ્ચર્યજનક શરપાવ મોકલીને મહારાણીની પદવી આપી. શાહજાદાએ પણ પેલી વીંટી મોકલી દીધી, તેમાં ઘણો મૂલ્યવાન હીરા જડેલો હતો. આશ્ચર્યજનક ત્રણ કુંવર હતા—વાધ, જામમલ, અને અતાર્પિસહ.

રાણા વાધના વખતમાં ઈરના રાવ કલ્યાણમલની રાણી ભાણવંતી ઉદયપુરના રાણાની કુંવરી, અને વિનયામતી જાડેજા ભૂજના રાવની કુંવરી હતી. તે બંને રાણિયો પ્રતિ સોમવારે મહાદેવની પૂજા કરવા સારા બ્રહ્મખેડમાં આવતી હતી.^૧ તે જગ્યા ભૂગુ ક્ષેત્ર કહેવાય છે. ત્યાં આગળ હરણાવ નદી વહે છે. ત્યાં સુધી રાણો વાધ પોતાના સીમાકાનો ઢાલો રાખતો હતો, તેની કહેવત ચાલે છે જે,

“હું રાણો વાધ, મારો હરણાવ સુધી ભાગ.”

રાણા વાધને કાઠ્યે કહ્યું હતું કે, ઈરના રાવની રાણિયો બહુ સુંદર છે, અને તે ઉપરથી તેમને જોવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તે એક સોમવારે ભૂગુ ક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને ગયો. રાણિયોએ મહાદેવની પૂજા કરીને બ્રાહ્મણોને કપાળે ચાંદલા ઠરીને દક્ષિણા આપવા માંડી. તેમાં રાણા વાધને પણ ચાંદલો ઠરીને દક્ષિણા આપવા માંડી, પણ તેણે લીધી નહિ. ત્યારે તેને પૂછ્યું: “તમે શા માટે લેતા નથી?” તેણે કહ્યું: “મેં કાશિયે જઈને ‘નિયમ લીધો છે જે કાઠની દક્ષિણા લેવી નહિ.’ પછી રાણિયો ગર્ભ, અને રાણો પણ પાછો ગયો. તથાપિ તે રાવ કલ્યાણમલના જાણવામાં આવ્યું.

પછી રાવે રાણા વાધેલાના ભાઈ જામમલ સાથે મિત્રતા કરીને તેને ઈરમાં રાખ્યો. વેગરણો જમાદાર જે નાગર બ્રાહ્મણ હતો, અને વટલીને મુસલમાન થયો હતો, તેને ને પાદશાહને કબિયો ગયો, એટલે અમદાવાદ છોડીને તે ઈર આવ્યો. તેને પણ રાવે રાખ્યો. રાવે આ જમાદારને કહ્યું: “જે તું મને ‘રાણા વાધને પકડીને આપે તો હું તને વડાલી ગામ આપું.’” વેગરણાએ વડાલી જઈને તે સોતરને રાખી દીધું અને રાણા વાધને આજે સારી રીતે મિત્રતા કરી. એક સમયે રાણા વાધને સાબરમતીના લોકોને આરે જમાદારે કસુંબો પીવાને બોલાવ્યો. રાણાજીનો ઉમરાવ મંજુ વાહાવત જે દીવડીને ઠોકાર હતો તેના મનમાં આવ્યું કે, આજે રાણાજી એકલા જામ મ મ તે નક્કી કેદ પકડાશે. એમ જાણીને, તેણે તેને લોક જવાની ના કહી, પણ રાણાજીના

૧ અહિંયાં જે વર્ણન આપ્યું છે તે દાંતાની વાત પ્રમાણે આપ્યું છે, અને ૫૪૩-૪ મેં આપ્યું છે તે ઈરની વાત પ્રમાણે છે.

કુળને ઋષિનો શાપ હતો તેથી આગળ મતિ કિપજ નહિ. તે ઉપરથી તેણે જવાને હઠ લીધી એટલું જ નહિ, પણ મંજુ વાળાવતને પણ પોતાની સાથે આવવાની ના કહી. પરંતુ ઠાકોરના મનમાં એટલી બધી જ્ઞીક ભરાઈ ગઈ હતી કે છેટે છેટે તે તેની પછવાડે ગયો. રાણા વાઘ લાંકને આરે જઈ પહોંચ્યો અને વેગરણાની સાથે રાવણું કરીને દારૂ પીધો. ત્યાર પછી, વેગરણાના માણુઓએ તેને ઝાપી લીધો. એક તેનો ચાકર મરાયો ને એક ન્હાશી ગયો. મંજુ ઠાકોર મૂકાવાને આવી પહોંચ્યો, અને તેણે પોતાના ભાવા વડે એક બે માણુસોને મારી નાખ્યા, પણ પછીથી તે મરાયો. જમાદારે રાણાને વડાવી લઈ જઈને કેદ કર્યા, અને રાવને લખી મોકલ્યું “મેં રાણા વાઘને પકડ્યો છે, માટે “તમે એમના બાઈ જામમલને કેદ કરો.”

એ પત્ર રાવ પાસે આવ્યો. તે સમયે જામમલ સાથે રાવ મેડા ઉપર સોગઠા રમતા હતા, અને નીચે નીસગણી આગળ એક રજપૂત નામે સાતુજૂત કરીને ચાંપા તથા ખાપરટાનો ઠાકોર બેઠો હતો. કાશદે તેને જઈને કહ્યું: “રાવજી ક્યા છે? હું વડાવીથી કાગળ લઈ આવ્યો છું.” ઠાકોરે પૂછ્યું “કાગળ શા વિષેનો છે?” મને કહેવાને તારે કરવું નહિ, “હું રાવનો ચાકર છું” કાશદે કહ્યું “રાણા વાઘને પકડીને કેદ કર્યાનો “કાગળ છે” એટલે સાતુજૂતે કહ્યું “રાવજી પેલ્યા છે માટે તું અહિયા બેશ, “હું જઈને જોઈ આવું, જો એ જાગતા હશે તો હું તને મોઢાવીશ.” પણ “જો હવે હશે અને તું ઉતાવળો બોલીને જગાડીશ તો તે તારા ઉપર ફાપશે.” એમ કહીને સાતુજૂતે તેને ત્યાં બેસાડ્યો અને ઉપર જઈને રાવની પછનાડે અને જામમલ દેખે એમ ઊભા રહીને તેને ઈશારત કરી કે “રાવ! તમારૂં માથું “કાપી નાખશે” પણ તે જામમલના સમજવામાં આવ્યું નહિ. ત્યારે ઠાકોરે નીચે આવવાની તેને ઈશારત કરી ત્યારે જામમલ સમજ્યો અને કંઈ સમજ બતાવી નીચે ગયો. સાતુજૂતે સર્વે વાત કહી, એટલે તે પોતાને ઉતારે જઈને ઘોડે ચઢીને ઉત્તર દિશા બણી બાલેશી (મહુ) જતો રહ્યો તેણે પચ્ચીસ માઈલ સુધી લાગનાગટ ઘોડાને દોડાવ્યો તેથી તે આકાંક્ષિયા ગામની લાગોળે પહોંચ્યો ત્યારે ઘોડો ફાગી પડ્યો. જામમલ ત્યાંથી પગે ચાલીને ગામમાં ગયો, અને વરજાગ બાહુવા ચારણના ઘરમાં સતાયો. વરજાગના દીકરા સદુનિયે પૂછ્યું “તમે કાણ છો?” અને તમારી હકીકત શી છે?” તે ઉપરથી જામમલજી બોલ્યો “રાવના માણસ મારી પછવાડે પળ્યા છે, માટે મને “ઉગારી શકો તો રાણો નહિ તો, કંઈ દૂર પહોંચાડો.” ત્યારે ચારણે કહ્યું “મારા માથા સાટે હું રાખીશ, પણ હું મરીશ ત્યાં સુધી રાવ તમને છોડશે

“નહિ. માટે આ બે ઘોડિયોમાંથી તમને જે સારી લાગે તે લઈને ન્હાશી
“જાઓ; અને જ્યારે તમારો આસ વળે ત્યારે મારી ખબર લેજો.” પછી
જયમલ કેશર નામની ઘોડી લઈને નાઠો તે હેમસેમ ખેરાળે જઈ પહોંચ્યો.

હવે રાવને કાશદ પાસેથી કાગળ મળ્યો એટલે તે વાંચીને જયમલની
પછવાડે માણસ મોકલ્યાં તે જ્યારે આકાશિયે આવી પહોંચ્યાં ત્યારે મરેસો
ઘોડો જોઈને તેમને ખાતરી થઈ કે એ ન્હાશીને આ ગામમાં લરાયો છે.
તેઓ ચારણને ઘેર ગયા અને અમારા ચોર.આપો એમ કહીને બૂમરાણ
કરવા લાગ્યા. ત્યારે ચારણે કહ્યું: “તે મને ઠગીને મારી ઘોડી લઈને ન્હાશી
“ગયો છે. તે કાણુ છે તે પણ હું જાણતો નથી.” પછી તેઓ તેની પછવાડે
વીસ પચીસ માર્ધલ ગયા, અને ત્યાંથી પાછા ઈર આવ્યા. જયમલે
ખેરાળા પ્રગણામાં માણસો એકઠાં કર્યાં, અને તરસંમે જઈને તે કબ્જે
કરી લીધું અને ત્યાં સામાન એકઠો કરવા માંજો. એટલામાં, રાવ કલ્યાણ-
મલ ફોજ લઈને ત્યાં આવ્યો. ત્યાં લડાઈ થઈ, પણ રાવનું કંઈ ચાલ્યું
નહિ એટલે તે ઈર પાછો જતો રહ્યો. રાવની સાથે કનિયો ધણા દિવસ
લગી ચાલ્યો.

દરમ્યાન રાણાની ચાકરીમાં મહેલો અને રાજધર કરીને બે લાઈ
મહાવડના ઠાકોર હતા અને વળશણનો કાળી ઠાકોર કેવો કરીને હતો તેની
પાસે એંથી માણસ હતાં. આ દેખાએ ઈર ઉપર હલ્લો કરવાને રજ માગી,
તે તેને મળી. એટલે, પોતાના માણસને ઈરવડાનાં ન્હાનાં ન્હાનાં
ગામમાં મૂકીને બે ત્રણ માણસ લઈને પોતે ઈર જાણી ચાલ્યો. ત્યાં રાવના
દરબારમાં જનાયા રમતા હતા, ત્યાં ઠાકોર ગયો, અને બીજા જોવા બેઠા
હતા તેમાં તે પણ જાણી ગયો. પછી રાવનો લાઈ કેશવદાસ ત્યાં જોવાને
આવ્યો હતો તેને જોળખી રાખ્યો. આ કેશવદાસની ઠીકરી રાણા વાઘ
ઉપર જામેથી ઠાંકરિયો મારતી હતી, ત્યારે રાણો રાવ જોવા ચમ્દ કરે,
તે ઉપરથી રમનારાં ને જોનારાં સર્વે હમે. આવો મામલો જોઈ રાણા વાઘે
કહ્યું: “ત્યાં સુધી મારો કોઈ વારસ આ છોકરીને રડાવશે નહિ ત્યાં
“સુધી મારો જીવ ગતે જવાનો નથી,” રાણાને આવા દુઃખમાં જોઈને
દેખા ઠાકોરને ધણું મારું લાગ્યું. હવે જ્યારે ખેલ લજવાઈ રહ્યો અને કોઈ
આપે તે લેવાને યાચી ફરવી ત્યારે દેખાએ પોતાના હાથમાંથી ઠડું ફાડીને
તેમાં નાંખ્યું. ત્યારે લજવાએ કહ્યું: “આ કોણુ આપે છે. અમે કોનાં વખાણુ
“કરિયે?” પણ દેખાએ કંઈ કહ્યું નહિ. ત્યારે પાસે ઉભા હતા તેઓએ કહ્યું,
“કોઈ દાર પીધેલાએ આપ્યું હશે. તમને પરમેશ્વરે આપ્યું તો તમારે

“પૂછપરછ કરવાનું શું કારણ છે?” પછીથી તેમણે ફરીથી તાસક ફેરવી ત્યારે દોકારે બીજું કંડું નાંખ્યું. આ વેળાએ અર્ધી રાત ગઈ હતી, તેવામાં, રાવના ભાઈ કેશવદાસ બહાર ગયા. દેવો તેની પછવાડે ગયો, અને મશાલચીના હાથ ઉપર ઝટકો મારીને મશાલ પાડી નાંખી. મછી કેશવદાસનું માથું ઢાપી લઈને તે ન્હાસી ગયો. ત્યાં જૂથ પડી કે રાવના ભાઈ મરાયા! તે વખતે પેલી છોકરિયે રડવા માંડ્યું, અને છાતી કૂટવા માંડી, અને રાણા વાઘે આ વાત જ્ઞાને સાંભળી ત્યારે તેણે તરત જ આપવાત કહ્યો. જ્ઞાં સગી રાણો જીવતો હતો ત્યાં સગી રાવ નિત્યનિત્ય તેને કહેતો: “જો થોડાં “ગામ તું મને લખી આપે તો હું તને છોડું.” પણ રાણો તે વાત માન્ય કરતો નહિ અને માત્ર એટલું જ ઉત્તર આપતો કે,

“હું રાણો વાઘ મારો હરણાવ સુધી ભાગ.”

હવે જ્ઞાને દેવો પોતાની મેળે નકજો ગયો ત્યારે પોતાનાં માણસો સાથે સંતલસ કરી રાખી, અને તે પ્રમાણે એક ડુંગર સળગાવ્યો, એટલે તેનાં માણસ જે જૂદે જૂદે ઠેકાણે મૂક્યાં હતાં તેમણે તે તે ગામમાં આગ મૂકી.

પછીથી દેવો તરસંગમે આવ્યો, અને જળમથને રામ રામ કરીને કહ્યું જે, અંબાજિયે મારી લાજ રાખી. જળમથે તેને ભીમાલ ગામ આપ્યું. તે દેવોનો વંશના હજી સગણ વગસણામાં ખેતી કરે છે. રાણા જગતસિંહે તેના વંશજ પાસેથી ભીમાલ ગામ પાછું લીધું, અને તેનો ચોથો ભાગ આપવાનો કરાવ્યો તે આજ સુગી તેઓ ખાય છે.

રાવે ચારણ બાહુવા સદુજીને બોલાવીને કહ્યું જે મારા મૈરને તે બચાવ્યો માટે તારે મારા દેશમાં રહેવું નહિ. જ્ઞાને રાણા જળમથે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેને તરસંગમે તેડાવીને પાણિપાલી ગામ આપ્યું અને પોતાનો દસોઠો સ્થાપીને પોતાની પાસે રાખ્યો.^૧

રાણા જળમથની ચાકરીમાં મહેપો અને રાજધર જી જે ગદિયા હતા. તેઓ થોડાક દિવસની રજા લઈને પોતાને ઘેર ગયા. રસ્તે જતાં ગોડડાં ગામને પાદર નદી ઉપર ઉતર્યા, તેવામાં એક રજારી બકરાં લઈને આવ્યો તેને તેઓએ પૂછ્યું કે, આ બકરાં કેનાં છે? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે, રાણા-જનાં છે. પછી ગદિયાએ કહ્યું કે અમે પણ રાણાજના હિયે માટે અમને એક બકરું આપ્યું. રજારિયે બકરું આપ્યું નહિ, એટલે જોરાવરિયે લઈને માથું.

૧ જે ચારણ પાસેથી આ વૃત્તાન્ત મળ્યો છે તે ચારણ સદુજીના વંશનો છે, તેને હજી પાણિપાલી ગામનો સોજમો ભાગ મળે છે.

પછી તેણે તરસંગમે જઈને રાણાને ફરિયાદ કરી કે, ના કહી છતાં ગઢિયાએ, જળરાધી એક બકર લઈને મારી નાંખ્યું. તે વાત રાણાએ સાંભળી ને કહ્યું કે, એ લોકો બહુ ઉન્નત થયા છે માટે તેમને હવેથી જોઈ લઈશું. તેમના કાર્ધ મિત્રે આ વાત તેમને જણાવી અને લખ્યું કે બરાબર તપાસ કર્યા વિના જો તમે પાછા આવશો તો તમને રાણો મારી નાંખશે. પછી તે ગઢિયા છ મહિના સુધી ઘેર બેસી રહ્યા, ત્યારે રાણાએ તેમને તેડું મોકલ્યું. એટલે તેઓએ કહ્યું કે, રાણાનો અમને વિશ્વાસ નથી માટે બાકુવા સદુજ્જની બાંદધરી આપો તો આવિયે. આ પ્રમાણે સમાચાર લઈને ચાકર પાછો આવ્યો. એટલે રાણાએ પોતાના કારભારીને બોલાવીને અને સરદારોને એકઠા કરીને ચારણ જણે નહિ એમ તેના નામનો બાંદધરીનો કાગળ તેઓની સલાહથી મોકલ્યો. ત્યારે મહેપાએ અને રાજધર ગઢિયાએ તે કાગળ વાંચ્યો, ત્યારે તરસંગમે આવ્યા અને ગામને પાદર એક બાગમાં ઉતારો કરીને રાણાની હુજૂરમાં જવાને તૈયાર થયા. તેવામાં બાકુવો સદુજ્જ તેઓને મળવા ગયો, અને મળીને કહ્યું જ, તમે ધણી ને ચાકર ફરીને એકઠા થયા તે બહુ સારું થયું. તે સાંભળી તેઓ બોલ્યા કે, ખરી વાત, પણ અમે તો અહિં તમારા બાંદધરીના કાગળ ઉપરથી આવ્યા છીએ. સદુજ્જે કહ્યું કે બાંદધરી વિષેના શબ્દ પણ મને ખબર નથી; તે ઉપરથી તેમણે તેને કાગળ બતાવ્યો. ત્યારે તેણે ફરીને કહ્યું કે, આ વિષે કશું હું જાણતો નથી માટે તમારે જેમ કરવું ઘટે તેમ કરજો. ત્યારે બંને બાંધી માંદોમાંદો એક યુક્તિ કરી અને ન્હાનો બાઈ મ્હોટા બાઈની સાથે કનિયો થમાનું શિપ કરીને ચાલતો થયો. એટલે સર્વ લોક મ્હોટા બાઈની આસપાસ વીંટાઈ વળીને સંમળવા લાગ્યા કે, તમે જઈને તમારા બાઈનું મન મનાવીને પાછા તેડી લાવો. મહેપો તે પ્રમાણે ઘોડે અશ્વાર ધઈને રાજધરને પાછો બોલાવી લાવવાને ન્હાને નીકળ્યો અને ત્યારે તેઓ એકઠા થયા ત્યારે ઘોડા મારી મૂકીને માદ્રાવડ જતા રહ્યા.

ત્યારે રાણાએ સાંભળ્યું કે ગઢિયા તો પાછા જતા રહ્યા. ત્યારે તેના કારણ વિષે તેણે તપાસ કર્યો. તે ઉપરથી લોકોએ કહ્યું કે બંને વચ્ચે કનિયો થયો છે, અને એક રીસાવીને જતો રહ્યો છે, તેને પાછો વાળવાને બીજો ગયો છે. તો પણ રાણાએ મનમાં વિચાર્યું કે કાંઈયે તેમને બેદ કહ્યો હશે. તેથી તેણે ગઢિયાને બોલાવીને પૂછ્યું કે તમે એમને મળવાને ગયા હતા કે નહીં? અને તમે કંઈ વાત કરી હતી કે કાંઈ બીજાએ કરી હતી? ગઢિયાનો આકર વાલિયો કાળો અશીણિયો હતો અને રાણાની પાસે રહીને પાનની બીડિયો તૈયાર કરવાનું કામ કરતો હતો. આરણે કહ્યું કે કદાપિ એ વાલિયાએ કહ્યું હશે તેથી એની

તેઓ નહાથી ગયા હશે. રાણાએ કોળીને બોલાવીને સારી પેઠે ધમકાવ્યો, અને તેને ફહાડી મૂક્યો, એટલે એ પણ માહાવડ ચાલતો થયો. ત્યાર પછી બાડવા સદુનિયે રાણાને કહ્યું: “બહુ સારું કચું ઠંઠાર ! તમે મને “ઈરના રાવ સાથે કળિયો કરાવીને અર્ધિયાં તેડી લાવ્યા અને મારા નામની “જૂઠી બાંધધરી મોકલીને ગઢિયાએને અર્ધિ બોલાવીને મારી આપર લેવાનું “કામ કચું. હવે હું તમારા દેશમાં રહેવાનો નથી.” પછી તે કોધનો માથો નીકળ્યો અને મહેપાએ તથા રાજધરે તેને જાનોમાનો બોલાવ્યો હતો તેથી તે પણ માહાવડ ગયો. ત્યારે તે ઠાકારો ગઢવીને ગામ આપવાના વિચારમાં હતા એટલામાં રાણાને તે વિપેની ખબર થમાથી તેને મનાવી આણીને ખાણિયાલીમાં રાખ્યો.

પછી ઈરની ફોજ તરસંગમાં ઉપર ચડી આવી, અને એક લડાઈ થઈ, તેમાં બંને બાજુનાં ધણાં માણસ મરાયાં. આખરે ફોજ ઈર બણી પાછી ગઈ. આ વેળાએ તેઓ તરસંગમાના એક નાગરને ઝાલી ગયા, અને તેને રાવ કલ્યાણમલને સોંપી દીધો. રાવે તેનું નાક કાપી નાંખવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે નાગર બોલ્યો: “એ તો ડીક છે, હું કલ્યાણમલની ફોજ સાથે “હતો એવું એ ઉપરથી જણાશે.” રાવે પૂછ્યું: “તારા બોલવામાં શો ભેદ “છે?” નાગરે ઉત્તર આપ્યું: “તમે મને એકલાને પકડીને માર નાક કાપી “નાંખશો ત્યારે એ ઉપરથી તમારી આખી ફોજનું નાક કપાયું ફેલાશે.” તે સાંભળીને રાવે તેને કંઈ કત્યા વગર ફહાડી મૂક્યો.

ફોજ જે વેળાએ પાછી જતી હતી તે વેળાએ કણુખીની એક બાયડી પોતાના ધણી સારૂ બાવું લઈ જતી હતી. રાવે તેને દીઠી અને તે બૂખ્યો હતો તેથી પૂછ્યું: “તમારી પાસે શું છે ?” તે બોલી: “ખીર છે.” પછી તેણે લઈને તે ખાવા માંડી. પણ ખીર ઉની હતી તેથી તેની આંગળિયો દાઝી. એટલી પેલી બાયડી બોલી: “વાહ રે ! તમે તો કલ્યાણમલ જેવા ઠગારા દેખાઓ છો ?” રાવે પૂછ્યું: “એમ કેમ વાર ?” તે બોલી: “રાવ તરસંગનું લેવાને આજ દશ “દશ વર્ષથી ફાંફાં મારે છું પણ આસપાસનાં ગામડાં ખેલેથી લીધા વિના મ્હેનત “કરે તે પેશ જતી નથી. તે પ્રમાણે તમે પણ કારે કારેથી ટાઢી થયેથી “ખરિ ખાવાને બદલે એકદમ વચ્ચે હાથ ઘાઈને આંગળિયો આજ્ઞા.” તે સાંભળીને રાવે મનમાં વિચાર કર્યો: “એ ફેદ છે તે જરાજર છે, એનાથી “મને ખરેખરો બોધ મળ્યો.” પછી તેણે પેલા ગઢિયાએને પોતાની છાવણી-માં બોલાવીને કહ્યું: “તમે મારી ફોજના ઉપરી યાઓ.” ત્યારે તે બોલ્યા: “અમે રાણાનું હુલુ ખાધું છે અને ધણા દિવસ સુધી એના કુવાનું પાણી

“પીધું છે. તેથી એને એક વાર સમજવવાને અમને રજા આપો. જો તે
 = અમારું માનશે નહિ તો અમે તમારા કહેવા પ્રમાણે કરીશું.” પછી મહેપો
 તરસંગમે ગયો અને રાણાને કહ્યું: “આ પીપળાનાં ઝાડ તરસંગમાના કિલ્લા
 ઉપર આવ્યાં છે માટે કપાલી નાંખો, નહિ તો શત્રુ ઝાડ ઉપર ચડીને તમારા
 “મહેલ ઉપર મારો ચલાવરો.” રાણો બોલ્યો: “અહિંયાં સુધી આવે એવો
 “કાણુ બળિયો છે? વળી પીપળાનું ઝાડ કાપવું અને લાલણને મારવો એ
 “જે બરાબર છે; માટે હું એક કપાવનાર નથી.” જ્યારે ગઢિયાએ બહુ
 આગ્રહ કર્યો ત્યારે રાણો બોલ્યો: “જા તુંય પણ તેમના મેગો ચડજે, હું
 તારાથી કરતો નથી.” પછી ગઢિયો રાવની હાવણીમાં પાછો આવ્યો, અને
 બોલ્યો: “રાણો તો માનતો નથી.” ત્યાર પછી તેમણે ફેજના તથા ભાગ
 કર્યા; જે ભાગ જે ગઢિયાને સોંપ્યા અને એક ભાગનું ઉપરીપણું રાવે
 પોતાની પાસે રાખ્યું. તેઓ તરસંગમા ઉપર જૂદે જૂદે રસ્તે ચાલ્યા, અને
 તે ઘેરી લઈ કિલ્લા ઉપર ચડીને શહરમાં ઉતર્યા. ત્યારે રાણો પોતાનું કુટુંબ
 લઈને દાંતે નહાશી ગયો. આ છઠ્ઠામાં રાણાના સરદાર કામ આવ્યા, તે
 નીચે પ્રમાણે હતા:—ખેત, મેદેદાસ, પાઠાડખાન, પ્રતાપ, ગોપાળસિંહ,
 અને વીરભાણુ. રાણાના ઉમરાવોમાંના જગમાલે ઈરના એક સરદાર
 સેનખાનને ઠાર કર્યો.

રાણો જામમલ અને કુંવર જેતમાલ દાંતે ગયા, એટલે શત્રુ તેમની
 પછવાડે પડ્યા, તે ઉપરથી તેઓએ માતાજીની ઝોચ ઝાલી, અને રાવના
 ઉપર બહારવટે નીકળ્યા. કલ્યાણમલ ગામે ગામ ચાલું મૂકીને ઈર પાછો
 ગયો. તરસંગમાના ચાણુને ઉપરી માલો હાલી હતો; સરામાં મેહેવર હતા;
 ચાણુમાં મેધો જાદવ હતો. રાણા જામમલનાં માણસ અને ઘોડાં રહેતાં
 રહેતાં ઓછાં થઈ ગયાં અને છેવટે તે મરણ પામ્યા.

જામમલના મરણ પછી, કુંવર જેતમાલ, માતાજીને બારે વણા દિવસ
 સુધી લાંબવા બેઠો, પણ માતાજીએ કંઈ લાજ લીધી નહિ, ત્યારે છેવટે,
 કમળપૂજા કરવાની રહે તૈયારી કરી. એટલે મહારાજીએ તેના દાચ આપ્યા
 અને કહ્યું: “તું તારે ઘોડે ચડીને નીકળી પડ, હું તને સાહાય્ય થઈશ. આજના

૧ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ કહે ॥ ૩:—

અમરયઃ સર્વજ્ઞાનામ્ દેવર્થીનાં ચ નારદઃ ।

ગંધર્વાનાં ચિત્રરથઃ, સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥

“હામાં પીપળો મારું ૩૫ છે, સર્વ ગંધર્વોમાં નારદ મારું ૩૫ છે, ગાંધર્વોમાં
 ચિત્રરથ મારું ૩૫ છે, અને સિદ્ધમાં કપિલ મુનિ મારું ૩૫ છે.” ૨-૭.

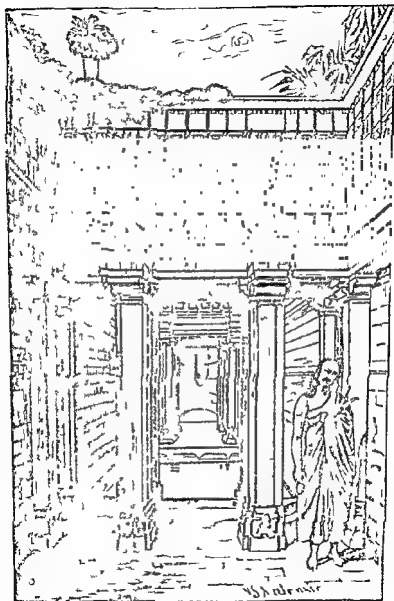

“દિવસમાં જેટલી ધરતી પછવાડે ઘોડે બેસીને ફરી વળીશ તેટલી તારી યશે,
 “અને ન્યાં અટકીશ ત્યાંથી તારી સીમા બંધ થશે.” ત્યારે જેતમાલ પોતાની
 પાસે ઘોડા સવાર રહેલા હતા, તેટલા લઈને નીકળી પડ્યો. ખુલાં તો તેઓ રેહે-
 વરોને યાજી આબ્યા, ત્યારે અશ્વારોનું મોઢું દળ પાસે આવતું હોય એવું
 તેમનાં જોવામાં આવ્યું, તેથી ચાણાવાળા તેમનાં ઘોડાં અને સરસામાન મૂકી
 દઈને ન્હાશી ગયા. ત્યાર પછી તેઓ મેઘા જાદવને યાજી જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં
 પશુ માતાજીની સાહાયતાથી કુમરાની બાલુએ ઝાડે ઝાડે એકઠા ઘોડેસ્વાર
 જોયા, તેથી તેઓ પશુ જલરાઈને ન્હાશી ગયા, મેઘા પોતાના ઘોડાને ન્હવ-
 રાવા વળગ્યો હતો તેને ઝાલી લઈને દાર કર્યો. ન્યાંથી પછી તેઓ તરસંગમે
 ગયા અને ત્યાંનું યાજી ન્હસાડી મૂક્યું. ત્યાર પછી ધૈરાદ અને હુરાદમાંથી
 શત્રુઓને ફહાડી મૂક્યા. ત્યારે રાજો જેતમાલ ચાક્યો, અને ઘોડા ઉપરથી નીચે
 ઉતરવા લાગ્યો. એટલે બીજા રજપૂતોએ પ્રાર્થના કરીને કહ્યું: “હવણું તમે
 નીચે ઉતરશો નહિ.” પશુ તેણે કહ્યું: “હવે મારાથી વધારે વાર ઘોડા ઉપર
 “બેસી રહેવાય એમ નથી.” એમ કહીને તે નીચે ઉતરી પડ્યો, અને માતાજીનું
 વચન પૂરું થયું. ત્યાર પછી તરસંગમુ ઉત્તર કરીને રાજગાદી હાંતે લઈ
 ગયા. હાંતેથી બે માઈલને છેટે પશ્ચિમમાં, નવા વાસના રસ્તા ઉપર હાંતો-
 રિયા વીરનું ધાનક છે તે ઉપરથી હાંતા નામ પડેલું છે. વીરને ધાનક
 માલીના ઘોડા કરીને લોક ચડાવે છે. હાંતે આવ્યા પછી તરત જ જેત-
 માલ મરણ પામ્યો.

અકરણુ ૧૦.

ઈડરના રાવ

ઈડરના રાવ કલ્યાણમલની પછી તેનો કુંવર રાવ જગન્નાથ ગાદિયે
 બેઠો. કલ્યાણમલ રાજ્ય કરતો હતો તે વેળાએ કારભારિયોની બે ટોળિયો
 બંધાઈ હતી. તેમાં એક વસાઈ, મુંડેટી, અને કરિયાદરાના દેસાઈ જમીન-
 દારોની હતી, અને તેમને પોશીનાના વાઘલા ઠાકોરા અને ડોરલના
 સરદારોની સાહાય્ય હતી. બીજા ટોળી રણાસણના રેદેવર ઠાકોર ગરીબદાસ,
 ઈડરના મુસલમાન કસબાતિયોના મુખિયો, અને વડાલીના મોતીચંદ રાદ
 મજમુદારની હતી. આ વેળાએ, ઈડરની ખંડણી મુદતસર ઉમરાવાને મુસલ-
 માનો ફોજ મોકલવા લાગ્યા, અને વડાદરાનો ચૈતાલ બહારોટ, જેને રાવને
 ઇતાબ મળ્યો હતો, તે પાદશાહને ત્યાં રાહોડ રાખ્યોનો જાણીત થયો હતો.
 ઈડરની જમાબંદી દિલ્હીની વતી અમદાવાદમાં ચૂકતી હતી. દર વર્ષે ખંડણી

ઉધરાવી લેવાનો ચાલ પશો ન હતો, પણ અમદાવાદના સૂબાની પાસે પૂરતું જોર થતું ત્યારે તે દર પાંચ કે દસ વર્ષે વસુલ કરી લેતો. રાવ જગજાય ગાદિયે બેઠો ત્યાર પછી, મુસલમાની સત્તા નિત્ય નિત્ય વધતી ચાલતી હતી, અને રહેતાં રહેતાં ઈડરની ખેડણી અતિ વર્ષે વસુલ કરી લેવાનો ચાલ પડી ગયો હતો. અને વૈતાલ ખુદારોટ હજી લગણુ હામી ભરતો હતો. છેવટે તેનું રાવજી પાસે એટલું બધું લહેણું ચર્ષ ગયું હતું કે, રાવે તે ખોટું કરવાને તેનું કાટલું ફહાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી એક દિવસે તેને ઉતારે એક દાસી મોકલી અને તેની સાથે તેણે બાલિચાર કર્યો એવો દોષ મૂકીને તેને ચદરમાંથી ફહાડી મૂક્યો. એટલે ખુદારોટ ત્યાંથી બડોદરે ગયો અને ત્યાર પછી દિલ્હી જઈ પહોંચ્યો. તે વિષે નીચેની હકીકતથી જણાશે.

આ બનાવ બન્યા પછી રાવ જગજાયને,^૧ કુંગરપુરના સિસોદરા રાવજી પૂંજ સાથે ઉચ્ચ પદ વિષે કળિયો થયે. તેઓની સીમા ઉપર શામ-જાણનું દેવાલય છે ત્યાં આશરે ૪૦ સં ૧૬૫૦ ની સાલમાં મળ્યા. આ વેળાએ રાવજી પૂંજનો ફમાલ નીચે પડી ગયો, એટલે રાવ તેના કરતાં નહાનો હતો તેથી તેણે ઉપાડી લઈને રાવજીને આપ્યો. પણ વાત તો એમ ચલાવી કે રાવજી જોરાવરી કરીને રાવને પગે લગાશે. આ વેળાએ મોહનપુરનો ઠાકીર મોહનદાસ રહેવર હતો, તેણે રાવની સારી ચાકરી બજાવી હતી. તેણે કુંગરપુર ઉપર અઝાર્ધ કરીને રાવજીને કેદ કર્યો, અને જ્યારે તે રાવને પગે પશો ત્યારે તેને શિરપાવ આપીને વિદાય કર્યો. રાવજી પૂંજ કરવા બેઠો હતો તે વેળાએ રાવે તેને પકડ્યો હતો, અને જે મુર્તિની તે પૂજા કરતો હતો તે ફાદાર લઈ ગયો તે હજી લગણુ મોહનપુરમાં છે. આ વિષે બારે જે કવિતા કરી છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

કુંહલિયો—પૂંજો પાપ લગાદિયો, રૂંદર રૂંદે રાવ;
જોર કિયો જગજાયિયે, રીનો સવલો રાવ;
રીનો સવલો રાવ, રાવે રાવલને રેવો;
કી બચરન કમવજે, યગીંચલ પારો રેવો;
મરણનાર્થે રૂંજત મરૂં, પાપ ટર્ગી જર વાદિયો;
વેલ પારો જાળે કર, પૂંજો પાપ લગાદિયો.

એક દિવસે રાવ જગજાય જેવામાં મોડાસામાં હતા તેવામાં દિલ્હીથી એક હકીમ આવ્યો. તેણે ધાતુપુષ્ટિનું ઔષધ આપ્યું. ને કહ્યું કે, રાવજીને

૧ ઈડરની વાવમાં રાવ જગજાય સળથી લેખ H. C. ૧૬૪૬ની સાલનો છે.

૨ રીડ. ૩ વાવ. ૪ કુંગરપુર.

છેલી લીટીમાં ખૂંજો લખ્યો છે તે રાવ જગજાચનો દીકરો થતો હતો, તે મુસલમાનો ઉપર હુદ્દારવટે નીકળ્યો હતો. તે જ્યાં મુધી જીવ્યો ત્યાં મુધી ખરેખાત મુસલમાનોથી ઈડરનદ પોતાનો ફેરવાયો નહિ.

ગીત—રાવે રહેંચ્યા પઠાળ પટે રળ, હંદરિયે વઢઢ આળી;
નાવ ! નાવ ! કરતી નિશવાસરે, પટે ધાઈ પઠાળી.
પૂંજેમી સલેં સેત પઠાળ્યા, તળેરી નદિ તપીવી;
કંત તળે રલ ધાંગિયે કાંકળ, રૂમ કરે ઘસ વીવી.
જોષ જડે કમપચ્ચે જળરિ, ચાનેં રોહિંજા ચાપા;
મેલી વાહ દિયે મગજાળી, નાવ કિલીકા નાંચા.

રાવ જગજાચ ઈડરથી નાહો તે પોણે જઈને રહ્યો અને ત્યાં પછી તરત જ મરણ પામ્યો.^૮

મુરાદ શાહે ઈડર સર્ધને સૈયદ હાથા નામના મુસલમાની સરદારને અધિકારી કરાવીને ત્યાંના પ્રધાનોને કારભાર ઉપર રહેવા દીધા અને પોતે પાછો ગયો. ત્યાર પછી સૈયદ હાથાએ રાવોનાં આપેલાં શાસન પાછાં ખૂંચાવી લીધાં, તે ઉપરથી ભાટ અને ચારણો પોતપોતાનાં ગાયકાં છોડીને માલપુરના હાકારને આશરે જઈને રહ્યા, તેઓનું તેણે રક્ષણ કર્યું.^૯

૧ રાવ હદરો. ૨ બૂંજો અથવા નિશાસ મૂંજો. ૩ રલખૂમિ. ૪ તેની. ૫ રોહિંજા રજપૂત. ૬ જડન, તરવાર. ૭ મોચલ.

૮ આ રીતના ઉપર કવિતા થયેલી છે તેનો માર્ગ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

૧ “જગ મોલુ જગજાચિયે, નીચે ઠંચાણરે સુવ.”

જે ભાટ અમારા (ફારમસ) આજળે એ કવિતા બોલતો હતો, તેણે અદલ કરવાને હાથ ઉઠા કર્યા હતા તે ઉપરની જે વાક બોલ્યા પછી પાછા ગયા, તેની રોક તેની છાતી ઉપર નમી ગઈ, તેની આંખોમાં આંસુ ઝરતી ગયાં, અને મળમળો થઈ બોલવા લાગ્યો: “મારે રાવજીનું વાંડું શું કરવાને બોલવું જોઈયે?” આ વેળાએ અને ત્યાર પછી પણ કેટલાક વાર પોતે એ પૂરી કરવાને હજુ પણ તેણે કરી જ નહિ.

નીચે પ્રમાણે એ કવિતા કેટલાક ભાટ બોલે છે:

જગ મોલુ જગજાચિયા, કેલિતણા રજપૂત;

વટલાળ્યા બાદાણ વાલિયા, રખડાળ્યા રજપૂત. ૨. ઉ.

૯ ઈડરનદના બોળણ, સાંસણ દે મુખદાય;

વિસામો દે વાંકડા, મહાવરા ધરમાંય.

બાટે હજુ કે, અમે ઈડરનદના અધિવ કિયે, માટે અમને દે મુખદાયક નામ આપો. દે વાંકડા ! અમને મહાવરા ધરતીમાં વિસામો આપો. ૨. ઉ.

મળવાનું થાય ત્યાર પછી ખાત્રા માંડવું. જગન્નાથ ઈડરથી થોડે માર્ગદ્વને
મંતરે આવ્યા ત્યારે તેણે ઓપધ ખાધું, તેથી જ મણ્ડ કરીને મરણતુલ્ય થઈ
ગયો તે તરત તે બચ્ચો ખેંચી પણ તે દિવસથી તેનાથી ટટાર ઉભા
રહેવાનું જ નહિ.

હવે વૈતાળ બહારોટ દિલ્હી જઈને પાદશાહને સોનાની રિકાથી ભેટ
કરી, તેમાં પાણી ભરીને આંનાનું માંડવું, સેવકીને કહ્યું, તથા ખાખરાનાં
પાંદાંની ખીશકાલી બનાવીને તેના બ્હેમાં સાકરનો કહ્યો આપ્યો હતો.
પાદશાહે પૂછ્યું કે આમ કરવાનું શું કારણ છે, ત્યારે બહારોટ ઉત્તર આપ્યું—

“એક ઠેકાણે સોનાના ઘાળ જેવી ધરતી છે, તેમાં પુષ્કળ પાણી છે,
“અને તેમાં આંખનાં જાડ અને સેવકી થાય છે, પણ ખાખરાની જાડીમાં
“ખીશકાલી રહે છે તે સાકર ખાઈ જાય છે. જો આપ પાંચ દળર? અથવા
“આપો તો તે દેશ હું આપના કબજામાં કરી આપું.” આ ઉપરથી પાદ-
શાહે શાહજાદા મુરાદને હુકમ મોકલ્યો કે પાંચ દળર અથવા લઈને વૈતાળ
બહારોટની સાથે જવું. આ વેળાએ મુરાદ અમદાવાદનો સરસૂખો હતો. રાવ
જગન્નાથનો વડાલ દિલ્હી હતો, તેના જણવામાં આ વાત આવી. એટલે
કાશ્ફ મોકલીને રાવને ફઠાવી મોકલ્યું કે, વૈતાળ બહારોટની સાથે ઈડર ઉપર
લશ્કર મોકલવાની તૈયારી થઈ છે. રાવે બહારોટનું અપમાન કર્યું હતું તે
વાત આ સમયે તો પોતે બૂલી ગયો હતો, તેથી તેણે તેને દોસ્તીદાવે લખ્યું:
“મારો તમારો ઉપર સંપૂર્ણ ભરોંસો છે, માટે ઈડર ઉપર ફોજ ચડવાની
“છે કે નહિ તે લખી મોકલજો.” વૈતાળ બહારોટ ઉત્તર વાળ્યો: “તમારે
“જરા ડરવું નહિ.” પણ ફોજ તો મુરાદની સાથે ચડી અને એકે પણ ખા
કરવા વિના ઈડર તાબે કરી લીધું.

છપ્પ—સંવત સત્તર પ્રમાણ, વર્ષ બારોજર ચીમલ;
ત્રીજાં તિથિ રવિવાર, માસ બાસો પક્ષ વિમલ;
સાહજાદો મુરાદ, હેળ ગદ ફેર આવ્યો;
કરવા રોપાં વાજ, સાથ જગનાથ સમાયો;
વૈતાળ માટ ન દિયો મદળ. કુદ કરી રાવ તાંદિયો,
પૂંજ રાજ અંગ પળ્યા પછી, છોદા ચલ ફેર લિયો.

૧ તે દિવસે ઈડરની આસપાસ ખાખરાનું જંગલ હતું તે તેના ડિલા જેવું
બની રહ્યું હતું તે વિષેનું સ્તવન અહિં છે,

૨ બહારોટમાં પાંચસે અથવા લખ્યા છે તે બૂલ થયેલી જણાય છે. ૨. ઉ.

છેલી લીટીમાં પૂંજે લખ્યો છે તે રાવ જગન્નાથનો દીકરો થતો હતો, તે મુસલમાનો ઉપર બહારવટે નીકળ્યો હતો. તે જ્યાં સુધી જીવ્યો ત્યાં સુધી ખરેખાર મુસલમાનોથી ઈડરનું પોતાનો કહેવાયો નહિ.

ગીત—રાવે રેદેંચ્યા પઠાણ પટે રણ, ફંદરિયે દલ આણી;
નાવ ! નાવ ! કરતી નિગવાસરે, પટે પાહં પઠાણી.
પૂંજેની સઘે સેત પઠાણા, તળેરી નહિ તપીવી;
કેત તળે રલ માંયિયે કાંકળ, શ્વમ કરે શ્વસ ધીવી.
જોય જટે કમચઝો જગરિ, જાગં સોદિંઠા સાયા;
મેલી પાદ દિયે શ્વમઠાણી, નાવ કિસીકા નાંયા.

રાવ જગન્નાથ ઈડરથી નાઠો તે પોણે જઈને રજો અને ત્યાં પછી તરત જ મરણ પામ્યો.^૮

મુરાદ શાહે ઈડર લઈને સૈયદ હાથા નામના મુસલમાની સરદારને અધિકારી ઠરાવીને ત્યાંના પ્રધાનોને કારબાર ઉપર રહેવા દીધા અને પોતે પાછો ગયો. ત્યાર પછી સૈયદ હાથાએ રાવોનાં આપેલાં શાસન પાછાં ખૂંચાવી લીધાં, તે ઉપરથી બાદ અને આરણો પોતપોતાનાં ગામડાં છોડીને માલપુરના ઠાકોરને આશરે જઈને રહ્યા, તેઓનું તેણે રક્ષણ કર્યું.^૯

૧ રાત દહારો. ૨ જૂઓ અથવા નિશાસ મૂકવો. ૩ રણશૂનિ. ૪ તેની. ૫ શોહાદ રજપૂત. ૬ ખડ્ગ, તરવાર. ૭ મોમલ.

૮ આ રાવના ઉપર કવિતા ધમેલી છે તેનો પ્રારંભ નીચે પ્રમાણે વાંચ છે.

૭ "જગ જોડયું જગન્નાથિયે, નીચ ઠંધાણુરો સુવ."

જે બાદ અમારા (ફારમસ) આમળ એ કવિતા જોસતો હતો, તેણે અદબ કરવાને હાથ લેવા કર્યા હતા તે ઉપરથી જે વાક જોઈયા પછી જાણ થયા, તેની ડોક તેની છાતી ઉપર નખો ગઈ, તેની આંખોમાં આંસુ બસાઈ ગયાં, અને મળગળો ધઈ માલવા લાગ્યો: "મારે રાવનું વાંડું શું કરવાને જોલયું જોઈયે?" આ વેળાએ અને ત્યાર પછી પણ કેટલીક વાર તેને એ પૂરી કરવાને કહ્યું પણ તેણે કરી જ નહિ.

નીચે પ્રમાણે એ કવિતા કેટલાક બાદ જોયે છે:

જગ જોડયું જગન્નાથિયા, કલિતળા કપૂત;

વટલાળ્યા પ્રાદણ નાલિયા, રખડાળ્યા રજપૂત. ૨. ઉ.

ઈડરનના ઝોળયુ, રાંસણુ દે સુખદાય;

વિસામો દે વાંડા, માલપરા ધરમાંય.

બાદ કહ્યું કે, અને ઈડરનના અગ્નિત્રિયે, માટે અમને દે સુખદાયક ગામ આપે. ૩ વાંડા. અમને માલપરા ધરનીમાં વિસામો આપે. ૨. ઉ.

મળવાનું થાય ત્યાર પછી ખાવા માંડવું. જગન્નાથ ઈંદરથી થોડે માર્ગને અંતરે આવ્યા ત્યારે તેણે ઔષધ ખાધું, તેથી જ ઘણું કરીને મરણતુલ્ય થઈ ગયો તે તરત તો બચ્ચો ખરો પણ તે દિવસથી તેનાથી દટાર ઉભા રહેવાનું જ નહિ.

હવે વૈતાળ ખુદારોટે દિલ્હી જઈને પાદશાહને સોનાની રિકાખી ભેટ કરી, તેમાં પાણી ભરીને આંગાનું પાંદડું, શેલડીનો કડકો, તથા ખાખરાનાં પાંદડાંની ખીચકાથી બનાવીને તેના ખોમાં સાકરનો કડકો આપ્યો હતો. પાદશાહે પૂછ્યું કે આમ કરવાનું શું કારણ છે, ત્યારે ખુદારોટ ઉત્તર આપ્યું,—

“એક ઠેકણે સોનાના ચાળ જેવી ધરતી છે, તેમાં મુઝ્કળ પાણી છે, “અને તેમાં આખાનાં ઝાડ અને શેલડી ચાય છે, પણ ખાખરાની ઝાડીમાં” “ખીચકાલી રહે છે તે સાકર ખાઈ જાય છે. જો આપ પાંચ દળર અથવા “આપો તો તે દેશ હું આપના કબજામાં કરી આપું.” આ ઉપરથી પાદશાહે શાહજાદા મુરાદને હુકમ મોકલ્યો કે પાંચ દળર અથવા લઈને વૈતાળ ખુદારોટની સાથે જવું. આ વેળાએ મુરાદ અમદાવાદનો સરસૂઓ હતો. રાવ જગન્નાથનો વકીલ દિલ્હી હતો, તેના જાણવામાં આ વાત આવી. એટલે કાશદ મોકલીને રાવને ફઠાવી મોકલ્યું કે, વૈતાળ ખુદારોટની સાથે ઈંદર ઉપર લશ્કર મોકલવાની તૈયારી થઈ છે. રાવે ખુદારોટનું અપમાન કર્યું હતું તે વાત આ સમયે તો પોતે જાણી ગયો હતો, તેથી તેણે તેને દોસ્તીદાવે લખ્યું: “મારો તમારા ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો છે, માટે ઈંદર ઉપર ફોજ ચલાવી “છે કે નહિ તે લખી મોકલજો.” વૈતાળ ખુદારોટે ઉત્તર વાળ્યું: “તમારે “જરા કરવું નહિ.” પણ ફોજ તો મુરાદની સાથે ચડી અને એક પણ ધા કરવા વિના ઈંદર તાળે કરી લીધું.

છપય—સંવત સત્તર પ્રમાણ, વર્ષ ચારોજ્જર વીમલ;

શ્રીજ તિથિ રવિવાર, માસ બાસો વસ નિર્મલ;

શાહજાદો મુરાદ, હેળ ગદ રૂંદર આયો;

કરવા રોષાં જામ, સાચ જામનાથ સનાયો;

વૈતાલ માટ ન દિયો શ્વળ. કુદ કરી રાત કાંદિયો;

પૂંડ રાજ અંગ પલ્લા પહી, હોદા વઢ રૂંદર ડિયો.

૧ તે દિવસે ઈંદરની આગ્રજાસ ખાખરાનું જંગલ હતું ને તે તેના ઉઠા જેવું બની શકુ હતું તે વિષેનું સૂચન અહિં છે.

૨ અંગરેજમાં પાંચસે અથવા લખ્યા છે તે બલ ચલેલી જણાય છે. ૧ ઉ.

ચાલવા માંડ્યા કે રાવ અરજનદાસના બાલુવામાં આવ્યું. એટલે તેણે મુદ્દામ માણસ મોકલીને તેમને ફહાવ્યું જે, મને મળીને જાએ. તેથી તેઓ ધામોજ ગયા, અને મસલહત કરી જે રણાસણની જગ્યા વિકટ છે, માટે ત્યાં રહીને રાવ હલ્લા કરે તો અમદાવાદ અને ઈડરે સુધી દોડ કરી શકે. એવો ઠરાવ કરીને રાવની સાથે તેઓ મળી ગયા, અને તેમનાં સર્વનાં માણસ એકઠાં કર્યાં તો પાંચ હજાર થયાં. હવે કુંવરો બ્યારથી રણાસણ આવ્યા હતા ત્યારથી રેહેવરે તપાસ રાખતા હતા કે રખેને તેઓ રાવ અરજનદાસને મળી જઈને આપણી જગ્યા ઉપર નજર કરે. રાવ અને તેના મસલહતિયા એકાએક ચઢી આવ્યા તેના પહેલાં તો રેહેવરે તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, અને ઝાંપા આડા રહીને જેવા તેઓ રણાસણમાં પેસતા હતા તેવા જ તેમના ઉપર તારીરે માર્યો. તેમાં અરજનદાસ, અને કુંગરપુર, લુણાવાડા અને દેવલિયાના કુંવરો માર્યા ગયા. વાંસવાડાને કુંવર જીવતો રહ્યો તે ચાર જાણની લાશે. લઈને નહોડા. તેણે પાછો ધામોજમાં આવીને તેઓને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. અરજનદાસને એક કુંવર હતો તે તે વેળાએ પાંચ વર્ષનો હતો. તેને તે કુંવર વાંસવાડે લઈ ગયો, અને તેના જીવતરને અર્થે વાગડ માંહેલા દુટિયાબળને પટો ફહાડી આવ્યો. તે પટો હજી સુધી તેના વંશવાળા ભોગવે છે.

રાવ અરજનદાસના મરણ પછી, જમનાથને લાઈ ગોપીનાથ, ખ્હાર-વટે રહ્યો, અને તેણે અમદાવાદ સુધી વખો કરવા માંડ્યો. આ વેળાએ પાંદશાહનું ભર નરમ પડેલું હતું તેથી સૈયદ હુયાએ દેસાઈએ અને મજમુદારોને બોલાવીને કહ્યું કે, રાવ જે દેશ ઉપર વખો કરે નહિ તો કાંઈક રકમ તેને ખાંધી આપિયે, માટે તમે જઈને તેમને સમજાવો. પણ તેઓએ કહ્યું કે, એ કામ ભાટ અને ચારણો વિના થવાનું નથી. તે ઉપરથી સૈયદ હુયાએ ભાટ અને ચારણોને પાછા બોલાવીને રાવ પાસેથી જે રાસત મળતું તે પાળીને તેમનાં આમ પાછાં આપ્યાં. ત્યાર પછી, જોગીદાસ ચારણ, જે કુમાવાનો હતો, તેણે ઠરાવ કરીને રાવને વોળ ગામ આવ્યું. તે હજી લગણ ઈડરના રાવને તાબે છે. સૈયદ હુયાની પછી કમાલખાન સૂચો થયો. તે ધણો આળસુ હતો. તેણે પોતાના રાબ્બ ઉપર કમું લઈ આપ્યું નહિ. તેથી તેને ફહાડી મૂકવાનું ગોપીનાથને ફાવ્યું, ને ઈડર પોતાને સ્વાધીન કરી લઈને આશરે પાંચ વર્ષ રાબ્બ કર્યું. રણાસણના કાકાર ગરીબદાસ રેહેવરને ખીંક લાગતી હતી કે, જે રાવના તાબામાં ઈડર આવશે તો તે જુલો મોડો રાવ અરજનદાસનું વેર લેશે. આગળ લખ્યા પ્રમાણે ગરીબદાસ ઈડરમાં એક બલવાન ટાળીનો મુખી હતો, અને કસબાતિયો પણ તેનામાં સામેલ

જગન્નાથના કુંવર પૂંજ વિષે લાટ લોહા નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે:-

પૂંજ ન્હાનો હતો તેથી દિલ્હી પોપાક લેવાને ગયો. ત્યાં જયપુરનો રાજા પોતાના મ્હોટા મામા વીરમદેવના વારાનું જૂનું વૈર મનમાં રાખીને ધારવા લાગ્યો કે પૂંજને શીરપાવ થાય તે ઠીક નહિ, અને તે ઉપરથી પાદશાહને તેણે સમજાવ્યો કે, ઈંડરનો રાજકુંવર ધણો ઉન્મત્ત છે તેથી તેની હવણાંની બાલ્યાવસ્થામાં એનું રાજ બચાવી પડવાનો સારો લાભ છે. પાદશાહે પૂછ્યું: “ન્હાનો રાવ ઉન્મત્ત ■ એ વિષેની મારી ખાતરી શી રીતે થાય?” રાજાએ કહ્યું: “એની પાસે એક મુંદર ધોડા છે તે તમે માગજો. જો તે “સીધેસીધો આપે તો જાણજે કે પૂંજ રાજબક્ષ છે, પણ આપે નહિ તો “ઉમાઠીરીતે જણાશે કે એ દમાખોર છે.” પાદશાહે તે વાત સાચી માનીને ધોડા લેવાને માણસ મોકલ્યું, પણ જયપુરના રાજાએ અમાલ જઈને રાવ પૂંજને સમજાવી રાખ્યું હતું: “પાદશાહ તમારું અપમાન કરવાને ઇચ્છે છે, અને “તમારો ન્હારા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, માટે તમે એકદમ ધેર પાછા જતા “રૂંદો તો બહુ સાઈ.” રાવ તે સાંભળીને જતો રતો. તેની પછવાડે પાદશાહની ફોજ યઈ, અને દિલ્હીથી પચીસ માઈલ ઉપર એક મામ હતું ત્યાં તેને ઘેરી લીધો. પણ તે એક સૂતારના ઘરમાં ભરાઈ ગયો, અને અતીતોના એક મુંડમાં મળી જઈને કેટલાક દિવસ સુધી તેમની સાથે બટકતો રહ્યો. એટલામાં તો પાદશાહની ફોજે ઈંડર લઈ લીધું, અને રાવ પૂંજની માએ જાણ્યું કે મારો દીકરો મરી ગયો હશે તે ઉપરથી તે પોતાને પિયર ઉદયપુર જતી રહી. કેટલાક દિવસ પછી રાવ પૂંજે અતીતોની સાથે ઉદયપુર જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાં પોતાની માને અને રાણાને મળ્યો. પછી તેણે તેનું વંશપરંપરાનું રાજ્ય પાછું અપાવાને એક ફોજ તેની મદદે મોકલી. રાવ પૂંજે તે લઈને આવ્યો અને ઈંડર પાછું જિતી લીધું. ત્યાં તેણે પોતાનું રહેઠાણ રાખ્યું, પણ રાણિયો અને ખજાનો સરવાણમાં રાખ્યો. તેણે સંવત ૧૭૧૪ (ઈ. સ. ૧૬૫૮)માં ઈંડર પાછું લીધું, અને છ મહિના રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી તે ઝેર દેવાયાથી મરણ પામ્યો.

રાવ પૂંજનો ભાઈ અરજનદાસ આ વેળાએ ધામોદની નાળમાં રહેતો હતો. ત્યાં તેણે રહેતાં રહેતાં એક હજાર શિરબંધી એકઠી કરીને અમદાવાદ ગ્રગણા ઉપર વખો કર્યો. એક સમયે દેવલિયાનો રાજકુંવર, વાંસવાજનો રાજકુંવર, લુણાવાડનો રાજકુંવર અને કુંગરપુરનો રાજકુંવર, એ સર્વે અમદાવાદથી ધેર જવા સાડ નીકળ્યા હતા, ત્યાં રસ્તામાં રણાસણમાં ઉતારો કર્યો. તેણે તે ઠેકાણે તેમની સારી આકરી કરી, અને જેવા ત્યાંથી રવાને થઈને

ચાલવા માંડ્યા કે રાવ અરજનદાસના જાણવામાં આવ્યું. એટલે તેણે મુદ્દામ માણસ મોકલીને તેમને ફહાવ્યું જે, અને મળીને જળે. તેથી તેઓ ધામોજ ગયા, અને મસલહત કરી જે રણાસણની જગ્યા વિકટ છે, માટે ત્યાં રહીને રાવ હસ્તા કરે તો અમદાવાદ અને ઈડરે સુધી દોડ કરી શકે. એવો ઠરાવ કરીને રાવની સાથે તેઓ મળી ગયા, અને તેમનાં સર્વનાં માણસ એકઠાં કર્યાં તો પાંચ હજાર થયાં. હવે કુંવરે જ્યારથી રણાસણ આવ્યા હતા ત્યારથી રેહેવરે તપાસ રાખતા હતા કે રખેને તેઓ રાવ અરજનદાસને મળી જઈને આપણી જગ્યા ઉપર નજર કરે. રાવ અને તેના મસલહતિયા એકાએક ચડી આવ્યા તેના ખેલાં તો રેહેવરે તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, અને ઝાંપા આડા રહીને જેવા તેઓ રણાસણમાં પેસતા હતા તેવા જ તેમના ઉપર તાશેરો માર્યો. તેમાં અરજનદાસ, અને કુંગરપુર, લુણાવાડા અને જેવસિયાના કુંવરો માર્યા ગયા. વાંસવાડનો કુંવર જીવતો રહ્યો તે ચાર જણની લાશો લઈને નહાઈ. તેણે પાછો ધામોજમાં આવીને તેઓને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. અરજનદાસને એક કુંવર હતો તે તે વેળાએ પાંચ વર્ષનો હતો. તેને તે કુંવર વાંસવાડે લઈ ગયો, અને તેના જીવતરને અર્થે વાગડ માંહેલા ટુટિયાબળનો પટો ફહાડી આવ્યો. તે પટો હજી સુધી તેના વંશવાળા ભોગવે છે.

રાવ અરજનદાસના મરણ પછી, જગન્નાથનો ભાઈ ગોપીનાથ, ખ્હાર-વટે રહ્યો, અને તેણે અમદાવાદ સુધી વખો કરવા માંડ્યો. આ વેળાએ પાંદશાહનું જોર નરમ પડેલું હતું તેથી સૈયદ હુથાએ દેસાઈયો અને મજમુદારાને બોલાવીને કહ્યું કે, રાવ જે દેશ ઉપર વખો કરે નહિ તો કાંઈક રકમ તેને બાંધી આપિયે, માટે તમે જઈને તેમને સમજાવો. પણ તેઓએ કહ્યું કે, એ કામ ભાટ અને ચારણો વિના થવાનું નથી. તે ઉપરથી સૈયદ હુથાએ ભાટ અને ચારણોને પાછા બોલાવીને રાવ પાસેથી જે શાસન મળતું તે પાળીને તેમનાં ગામ પાછાં આપ્યાં. ત્યાર પછી, જોગીદાસ ચારણ, જે કુમાવાનો હતો, તેણે ઠરાવ કરીને રાવને વોળ ગામ આપ્યું. તે હજી લગણુ ઈડરના રાવને તાણે છે. સૈયદ હુથાની પછી કમાલખાન ચૂખો થયો. તે ધણે આજસુ હતો. તેણે પોતાના રાજ્ય ઉપર કશું લક્ષ આપ્યું નહિ. તેથી તેને ફહાડી ચૂકવાનું ગોપીનાથને ફાવ્યું, ને ઈડર પોતાને સ્વાધીન કરી લઈને આશરે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. રણાસણના કાકિર ગરીબદાસ રેહેવરને ખીક લાગતી હતી કે, જે રાવના તાળામાં ઈડર આવશે તો તે બહેલો મોડો રાવ અરજનદાસનું વૈર લેશે. આગળ લખ્યા પ્રમાણે ગરીબદાસ ઈડરમાં એક બલવાન ટોળીનો મુખી હતો, અને કસબાતિયો પણ તેનામાં સામેલ

હતા. તેમની સાદાપ્યતાથી તે અમદાવાદ જઈને રાવને ફ્દાડી મૂકવાને એક ફોજ સર્જાવ્યો. રાવ ગોપીનાથને બે રાણીયો હતી. એક પેયાપુરના વાઘેલાની દીકરી હતી, અને બીજી ઉદયપુરની હતી. તે સિવાય બીજી બે રાણેલી હતી. આ ચારે સ્ત્રિયોને સર્જને તે ઈરમદમાં ગયો, પણ કસળાતિયોએ તેની પછવાડે પડીને માંદ ધસારો કર્યો. તેથી તે કુમરા ઉપરથી કુળનાથ મહાદેવ બણી ઉતરી પડ્યો, અને રાણીયો ગોઝારિયા મગરા બણી દોડી ગઈ. ત્યાં તેમણે જાણ્યું કે હવે સર્વનો નાશ થયો, એટલે, ફાટા તલાવમાં પડીને મરણ પામી. રાવ ગોપીનાથ કુળનાથ મહાદેવમાં પેડા હતો. તેને સવા શેર અશીષુનું બંધારણ હતું તેની તસપ ચર્ચ હતી. તેવામાં વડાધીનો એક બ્રાહ્મણ મહાદેવની પૂજા કરવાને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને પોતાના હાથનાં સોનાનાં બે કડાં આપીને કહ્યું કે, આમાંથી એક તને બહીસ આપું છું પણ બીજાને વેચીને તેનું અશીષુ અને આણી આપ તો મારાથી સરવાણુ જઈ પહોંચાય. વળી બ્રાહ્મણને તેણે વચન આપ્યું કે, અને ઈર પાછું મળશે તો હું તને એક ગામ આપીશ. બ્રાહ્મણ તે કડાં સર્જને પોતાને ઘેર ગયો, અને જે જાન્યું હતું તે પોતાની સ્ત્રીને કહી સંભળાવ્યું. ત્યારે તેની વહુએ તેને સલાહ આપી કે, હવે તમારે પાછા જવું નહિ, કેમકે રાવ જે જીવતો હશે તો કોઈ દિવસે પણ કડાં પાછાં માગશે. ગોપીનાથને આ પ્રમાણે અશીષુ મળ્યું નહિ તેથી તે મરણ પામ્યો, અને ત્યાર પછી, ઈરની ગાદી ગઈ તે ગઈ, તેમના વંશવાળાને કદિ પાછી મળી જ નહિ.

વડાધીના મજસુદાર મેઘીચંદ અને વસાઈના દેસાઈ, એઓ ઈરનો કારભાર કરવા લાગ્યા, અને પ્રધાનપણું ગરીબદાસ જેઠેવર કરવા લાગ્યો. ગોપીનાથનો કુંવર કચ્છસિંહ જીવતા સુધી સરવાણુમાં રહ્યો. તેને બે કુંવર હતા, એક ચાંદો અથવા ચંદ્રસિંહ હતો, તેની મા હુલવના ઝાલાજની દીકરી હતી; અને બીજો માધવસિંહ કરીને હતો તેની મા દાંતાવાળાની દીકરી થતી હતી. ચાંદો સરવાણુમાં ગોઠા ગયો, અને માધવસિંહની માને અકેરણુ જીવાઈમાં આપ્યું હતું ત્યાં તે ઉછર્યો. છેવટે, માધવસિંહ વખે નીકળ્યો, અને પેાધીનાના પટામાં મોજે ચાંપલપુર જે ત્યાં પાદસાહની ફોજ સાથે લડાઈ કરી. ત્યાર પછી, ત્યાંથી તે વેરાવરનો પટો દબાવી પડીને ત્યાં રહ્યો. તેનો વંશ આજે પણ ત્યાં છે.

સંવત્ ૧૭૫૨ (ઈ. સ. ૧૬૯૬)માં રાવ માન અને ગોવિંદ રોડા રાવ ચાંદાના સમા થતા હતા તે, તેને મેવાડથી આવી મળી ગયા, અને તેઓ એકઠા મળીને ઈર ઉપર વખો કરવા લાગ્યા. સંવત્ ૧૭૭૪.

(૪૦ સં ૧૭૧૮)માં દેસાઈઓએ સુસલમાન કિલ્લેદારને દફતી મુક્યા ને રાવ ચાંદાને ઈડરમાં લાવ્યા. રાવ ચાંદાએ ઠીક ઠીક રાજ્ય ચલાવી શકાયું નહિ. એટલે વાઘેલા અને રેહેવરાએ ઈડરમાં ગામ દબાવી પડવા માંડ્યાં. તેમાં વાઘેલાઓએ વઝાલી સુધી દેશ કબ્જે કરી લીધો, અને રેહેવરાએ પોતાની હદ સામળા સુધી વધારી. આ વેળાએ પાલિયાનો ઠાકોર મરણ્ય ખામ્બો, તેથી તેની ગાદી દિપર બેસનારને તરવાર અને શિરપાવ આપવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, તેથી આ પંડાનું ફહાડીને રાવ ચાંદાએ ઈડર છોડીને નીકળી જવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેની શિરબંદિયે પોતાનો ચડેલો પગાર લેવાને તેને અટકાવ્યો. ત્યારે વલાસણનો ઠાકોર સરદારસિંહ તે વેળાએ ઈડરમાં હતો તેને બાંદખરી આપી, અને તેને રાજકારભાર સોંપીને પોતાની વતી મૂકીને ગયો, તે પછી કદિ પાછો આવ્યો જ નહિ.

સરદારસિંહે ચોડા દિવસ સુધી રાવને નામે ઈડરમાં રાજ્ય કર્યું, પણ છેવટે ત્યાંના દેસાઈઓએ અને મજમુદારોએ તેને ગાદી ઉપર બેસાર્યો. સરદારસિંહનો પ્રધાન લેલીનો ઠાકોર સામળાજી જે વલાસણનો લાઠપાત થતો હતો તે ધણે હિંમતવાળો અને બહુ કુસળ હતો. તેણે વાઘેલાઓએ અને રેહેવરાએ દબાવેલાં ગામ પાછાં હાથ કરી લીધાં. તે જય પામતો ગયો, તેથી ધણે જણ તેના શત્રુ થયા; અને કસબાતિયોએ સરદારસિંહને સમજાવ્યો કે સામળાજી તમારો અને અમારો ધાણુ વાળવાના વિચાર કરે છે. રાવે આ વાત માની, અને સામળાજીને ફહાડી મૂક્યો તે પોતાની મેળે રસ્તે પડ્યો. તેની જગ્યાએ બીજા પંડિતને વડોદરેથી બોલાવ્યો. ત્યાર પછી તરત જ સરદારસિંહને અને કસબાતિયોને કબ્જો થયો અને સરદારસિંહ ઉપાડો પડી ફેરવા લાગ્યો કે જ્યાં સુધી એ લોકોનું કાટકું થયું નથી ત્યાં સુધી મારાથી ઈડરમાં રહેવાવાનું નથી. પણ આ પ્રમાણે કરવાની પોતાનામાં શક્તિ રહી નહિ, એટલે, તે વલાસણે જતો રહ્યો. ત્યાર પછી, બીજા પંડિત ઈડરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેની સાથે કસબાતિયો, મોતીચંદ મજમુદાર, અને રણાસણનો અદેસિંહ રેહેવરા સરદાર કરવા લાગ્યા. આ વેળાએ દેસાઈજી પ્રાણી દશામાં આવી પડ્યા હતા. બીજા પંડિતે અમદાવાદના સરસૂજાને ખંડણી આપીને ઈડરમાં રાજ્ય કરવા માંડ્યું, પણ દેસાઈઓ નિરાશ થઈ ગયા હતા, અને લાલસિંહ ઉદાવત સોરઠથી મેવાડ જતાં પસાર્થ આવી પહોંચ્યો હતો તેને સર્વ વાત કહી ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું કે, જે તમારી મરજી હોય તો હું તમને સારો રાખ આણી આપું. દેસાઈઓએ તે વાત માન્ય કરી, અને દસ્તાવેજ કર્યો, તે ઉપરથી લાલસિંહ પોતાની જગ્યાને મહારાજ આનંદસિંહ અને તેના વાર્ધ.

યોને ઈંડર લઈ આવ્યો. સંવત ૧૭૮૭ (ઈ. સ. ૧૭૩૧)માં બ્રહ્મા પંડિત પાસેથી આનંદસિંહે ઈંડર લીધું.

હવે રાવ આંદા વિશે વિખિયે છિયે. પોળોના પઢિયાર રજપૂતોને ત્યાં રાવ આંદો પરણ્યો હતો, તેથી તેમને લખ્યું કે, હું કાશિયે મરતા સુધી જઈ વસવાને જવા સાફ નીકળ્યો છું તે તમને છેલ્લા રામરામ કરવાને આવું છું. એ પ્રમાણે તે પોળોમાં જે મહિના રહીને કાશિયે જવાને નીકળ્યો. પોળથી દશ માઈલ ઉપર સરસાઉ કરીને ગામ છે ત્યાં રાવ મે'લાણુ કરીને ૫મો અને પોળે પોતાના સસરાને લખ્યું કે, આજે હવે છેક છેલ્લાં મારી સાથે બેશીને મીઠાની જમવા સાફ આવીને પાછા જાણે. તેઓ આવ્યા અને રાવની સાથે સારી પેઠે ખાધુ પીધું અને પોળના રજપૂતો નીશાધી ખુબ અકચૂર થયા ત્યારે રાવે સર્વને દાર કરાવ્યા. ત્યાર પછી રાવ પોળે જઈને ત્યાંની ગાદિયે બેઠો; તે હજી સુધી તેના વંશવાળા પોળમાં છે.

અકરણુ ૧૧.

ગોહિલ.*

ઉત્તર ગૂજરાતની સ્થિતિમાં જેમ ફેરફાર થતો ગયો, તેમ અમે તેનું વર્ણન કરતા કરતા મુસલમાનોનું થોડો કાળ નિમે એવું રાજ્ય બંધ થઈ

૧ આ ગોહિલ નંદ સંદ્રવંશી છે, અને એવાડના સીસોદીવા ગોહિલો સુરવંશી છે.

મેહોતાસ (મારવાડમાં નૂના એરવાડમાં)

જાંઘરણ

૧ સેજક* ઇ. સ. ૧૨૧૦ સુરપૂર્માં આવ્યા તે સેજક-પુરમાં ગાદી સ્થાપી. ઇ. સ. ૧૨૬૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

૨ રાણેણ

(રાણપુર ગાદી)
૧૨૬૦-૧૩૦૬

૩ રાણેણ

(પાલીવણ)

૪ સારણ

(લાડી)

૩ મેખડેણ, પીરમમાં ઇ. સ. ૧૩૦૬-૧૩૪૦

૪ હુંમસિદલ ગોવામાં (ઇ. સ. ૧૩૪૦-૧૩૭૦) સમાસિદલ

* હકોર સેજક એરવાડથી સુરાપુરમાં સ્થાયી આવ્યા, તે વિષે જુદા જુદા અન્યાર જુદી જુદી સાલ જણાવે છે જેમ કે—

૧ કાઠિયાવાડ સર્વસંમત પુસ્તક ૧૨ મે ઇ. સ. ૧૨૬૦. એ જ પુસ્તકના ૫૪

ગયુ, અને જે વેળાએ બહાણીનો મોઝાન લાણીયા ઉત્તર મળતો બધ ચવા આબો, તથા દ્યેક હિન્દુના દેવાલયમાંથી છૂટ પામેના ચટનાદ ચવા લાગ્યા,

(સામીપણ)

૫ વીજેજી ઇ સ ૧૩૭૦-૧૩૯૫

૬ કાદાનોજી ઇ સ ૧૩૯૫-૧૪૨૦

૭ સારંગજી ઇ સ ૧૪૨૦-૧૪૪૫
(ઉમરાળા)

૮ શિવદાસજી, ઇ સ ૧૪૪૫-૧૪૭૦

૯ ભેંડાજી ઇ સ ૧૪૭૦-૧૫૦૦

૧૦ રામદાસજી ઇ સ ૧૫૦૦-૧૫૩૫

૧૧ સરતાનજી ઇ સ ૧૫૩૫-૧૫૭૦

૧૨ વીસાજી સિદોરમા ઇ સ ૧૫૭૦-૧૬૦૦

૧૩ હુનાજી ઇ સ ૧૬૦૦-૧૬૧૬

૧૪ રાનજી ઇ સ ૧૬૧૬-૧૬૨૦

૧૫ હામમજી ઇ સ ૧૬૨૦-૧૬૨૨ ૧૬ ગોવિંદજી ૧૬૨૨-૧૬૩૬

૧૭ અખેશજી ૧૬૦૬-૧૬૬૦ સત્તરજી ૧૬૩૬-૧૬૩૬

૧૮ રાનજી (બીજો) ૧૬૬૦-૧૭૦૩

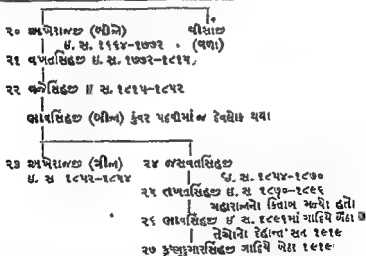
૧૯ ગોવિંદજી ગોવિંદજી ઇ સ ૧૭૦૩-૧૭૬૪

૧૬૨ મે ઇ સ ૧૨૬૦ સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૧૩૪ રાફે ૧૨૦૨-ઇ સ ૧૧૮૦
કવિ હલપદરામકૃત વિનયવિનોદમા સવત્ વિક્રમનો ૧૧૩૨-ઇ સ ૧૦૭૬ એક
હસ્તલિખિત ઇતિહાસ-દિવાન વિનયસહૃદ ગૌરીસહૃદ ગોરા કૃત, એમાં વિક્રમનો
સવત્ ૧૧૩૨-૧૦૭૬ ન્હા યોધક ગૌરીસહૃદ હીસચંદ લખે ૬-વિક્રમ સ ૧૧૫૦-
ઇ સ ૧૦૬૪ ઉપરાંત વિવિધ સિદોરમા જાદી સ્થાપનાર વિસાજી પેલાની સાથે
અનિયત નળાય ૬ તેથી પીરમજી મોખડાજી ક્યારે થઈ ગયા, એ વિષે હજી મુખી
ચેતિસ થયું નથી

રાસમાળા બાગ ૧ હો પેલી આટલિની ગુજાલી બાગવતમા મોખડાજી
સવત્ ૧૨૦૬ (ઇ સ ૧૧૫૦)માં મોખડાજીએ પેડુ પરમમ મ્યું એમ કપાડું ઉ, એ
પલ્લ રાષ મડું ઉ ૨ ઉ

અને શિવની! ખજા મરાઠાના દેશી રાજ્યના વાવટા નીચે, મુસલમાનોના બહુ સંતાપેલા પ્રભાસના દેવાલયથી તે હજી લગણ જેના દેવાલયને અપવિત્ર નહિ કરેલું, અને જ્યાં પ્રવેશ થાય નહિ એવી શિવની અર્ધાંગિના અંબા ભવાનીના દેરા મુધી ઠેકાણે ઠેકાણે સર્વોપરી યધને ફરીથી ફરકવા લાગી, ત્યાં મુધી, અમે લખી ગયા. દક્ષિણના રાજ્યો જેમ કલ્યાણના સોલંકી રાજ્યોની વેળાએ ગૂજરાત તથા સોરઠ ઉપર તેમનું રાજ્ય વધારતા આપણા જોવામાં આવ્યા તેવી જ રીતે હવેથી પણ રાજ્ય ફલાવતા આપણા જોવામાં આવશે. તથાપિ એ વાતનો આરંભ કરિયે તેના ખેલાં, વિસારી મોઢી વન-બીપુરી, લોલિયાણાના ધુળમાં મળી ગયેલ મિનારા, અને હવણાં દામાજી ગાયકવાડનું ધમધમાવી દેતું નામ ધારણ કરનાર રૌવી સિખરો જે જગ્યાએ ચડવાનાં છે તે જગ્યા, એ સર્વ વાતથી અમારા વર્ણનનો આરંભ થયો છે તે તે સર્વે વિષય ઉપર એક વાર ફરીતે અમારે અમારું ખ્યાલ જોવાડવાનું છે.

સારંગજી ગોહિલની પછી વારા પ્રમાણે તેના પુત્ર શિવદાસ તથા ત્યાર પછી પૌત્ર જેતાજી ગોહિયે ખેડા. જેતાજીને બે કુમાર રામદાસ અને ગંગદાસ હતા, તેમાંથી ગંગદાસને તેના ભાગમાં અમારડીર મામ મળ્યું.

અખેરાજીના તાબામાં ૨,૮૬૦ ચોરસ ગેજ જમીન, ૧૪૫ ગામ, આશરે ચોરસ માણસની વસતી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે પચીસ લાખ રૂપિયાની છે. તેમણે અંગ્રેજ સરકાર અને ગાયકવાડ સરકારને જમીનની અને જનનાગદના નવાખને જોર-તકનીના મળી રૂ. ૧,૫૪,૪૯૬ આપે છે. ૧ ધૃષ્ટ ૪૮૮-૯માં જીવો.

૨ તે ઉપરથી અમારડિયા ગોહિલ ફેલાયા તે આજે જુનમાં છે. ૨. ઉ.

ભાટ લોકો ફરે છે કે ગોહિલ રામદાસજી કાશિયે યાત્રા કરવા સારૂ ગયો ત્યારે ત્યાં ચૌદ હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડીને એકેક અભરામી (મ્હેર) દક્ષિણમાં આપીને યાત્રા પૂરી થઈ રહી ત્યારે સંઘ પાછો મોકલીને પોતે એકલો ઉદયપુર ગયો. ત્યાં તેને કુંભા રાણાએ^૧ પૂછ્યું: “તમે કેવા રજપૂત છો?” “અને તમારે શો ગ્રાસ છે?” ત્યારે રામદાસે ઉત્તર આપ્યો: “અમે ગોહિલ “રજપૂત છીએ અને અમારે ગોધા અને ગોહિલવાડ છે.” એ ઉપરથી રજપૂત રાણાએ પોતાની સુકોમળળા કુંવરી હતી તે રામદાસને પરણાવી. આ વેળાએ મહંમદ શાહની ફાજે ઉદયપુર ઉપર ચડાઈ કરી ને લડાઈ જમી તેમાં રામદાસે ધણાં માણસ, હાથી, અને ઘોડાને કતલ કર્યા. તેવામાં તેના માયામાં શાલિગ્રામ હતા તેના લડાઈમાં બે ચીરા થઈને પડ્યા. હાથીને ધંટ તેની ઉપર પડ્યો, ને કેટલાક સમય સુધી તેમને ઢાંકી રાખ્યા. ત્યાર પછી તે ઉપર કાપનો રાફડો થયો. ગોધામાં સરતાનજી કુંવરે લડાઈના સમાચાર જાણ્યા; અને પોતાના બાપનું ક્રિયાખર્ચ કર્યું. આ વેળાએ શાલિગ્રામે તેને સ્વપ્નમાં દેખા દર્શને કહ્યું: “હું તારો ઈશ્ટ દેવ ઉદયપુરની બોંયમાં ડટાયો છું; માટે અહિંથી મને ફહાડી લઈ જા.” પછી સ્તનાજિયે રઘુનાથ દેવે અને બીજા માણસોને મોકલીને શાલિગ્રામ ફહાડી મંગાવ્યા. તેના બે વિભાગ થયેલા સંધાઈ ગયા છે તે હજી લગી દેવના વંશવાળા^૨ પાસે સિંહોરમાં છે, તે તેની પૂજા કરે છે અને તેને બહલે તેને વર્ષોસન મળે છે.

* રામદાસજીને શાર્દૂલજી અને હરીમજી કરીને બીજા બે ન્હાના કુંવરે હતા તેમાંથી શાર્દૂલજીને મોજે અધેવાડું તેના ભાગમાં મળ્યું અને હરીમજીને મોજે ટાણા આપ્યું. તેથી તેના વંશના ફજી લગણુ ટાણિયા રાવળ ફહેવાય છે.

મેવાડના ઇતિહાસમાં^૧ લખ્યું છે કે, અલાબીદીને ઈ. સ. ૧૩૦૩ માં ચિતોડ લીધું ત્યારે તેના સૌમા લડનારાઓમાં પીરમતે એક ગોહિલ હતો. અને ઇતિહાસલખનાર કહે છે કે તે બનાવ રામદાસજી ગોહિલના વારમાં બન્યો હતો. ભાવનગરના દરબારના ભાટ લોકો પણ, આપણે ઉપર લખ્યું તે પ્રમાણે રામદાસજી ગોહિલ, મેવાડના કુંભા રાણાની સાથે સંબંધમાં આવેલા જણાવે છે. ફરિશ્તાના માળવાના ઇતિહાસમાં લખવા પ્રમાણે એ

૧ રાણા સંજની કુત્તી સાથે પરણેા હતો. એ રાણો ઇ. સ. ૧૫૦૯માં ગાદિયે બેઠો હતો. તે ૧૫૩૦ માં એ દેવાથી મરણ પામ્યો છે.

૨ તેનું નામ હાજીવન દેવે છે. ૨. ઉ.

રાણાએ માળવાના રાહ મહમુદના સામા ચર્ચને ઈ. સ. ૧૪૫૪માં તેને હરાવ્યો હતો. આ છેલ્લો લખેલો સન રામદાસજીની વેળાના સન સાથે ભાગ્યે જ મળતો આવે છે. ક્રમિક તેનો પ્રપૌત્ર ધૂનોજી ઈ. સ. ૧૬૧૯ની સાલમાં મરણ પામ્યો છે. વધારે સંજવ એવો લાગે છે કે, ગૂજરાતના ખુદાદુર રાહે ઈ. સ. ૧૫૩૨-૩૩માં^૧ ચિતોડ ઉપર ચડાઈ કરીને તે લીધું તે વેળાએ તેણે રક્ષણ કરવા રાજવાડાના સર્વે પ્રદેશમાંથી ધણા સાહાયકારી આવ્યા હતા તેમાં ગોહિલ રાજા હતા.

રામદાસના પુત્ર સત્તાજીને વીસોજી, દવોજી, વીરોજી, માંડોજી, એ ચાર કુંવરો હતા. તેમાંથી વીસોજી ગાદિયે બેઠો, ને ત્રણે ન્હાના ભાઈએને પછેગામ, અવાણિયા, અને નવાણિયા ગામ સાથે અનુક્રમે બીજાં બધાં ગામ મળ્યાં. દેવાજીના વંશના તેના નામથી દેવાણી ગોહિલ કહેવાય છે; વીરોજીના વંશના, તેના કુંવર વાજના નામ ઉપરથી વાજાણિયા કહેવાય છે. તેમના હાથમાં હવણાં ખોખરા, માંચી, અને કનાડ છે.

અમે આગળ લખ્યું છે કે, સિંહપુર અથવા સિંહોર શહેર અણ્ણ-હિલવાડના રાજાએ ખાણણેને દાન કરી દીધું હતું, તેઓએ ખુદારના બીજા કાઠની સત્તા નહિ માનતાં, અમે જે વેળા સુધીનું લખતા આવ્યા છિયે તે વેળા સુધી તેઓએ જ તેની ઉપર કબ્જે રાખેલો જણાય છે, પણ માંદો-માંદેના કળિયાને લીધે, પછી વીસોજી ગોહિલ તેમનો ધણી થયો.

જ્વાળામુખી પર્વતના મુખને ઘેરી ધણી મળતી આવે એવી સિંહોરની જગ્યા દેખાય છે; તે સપાટ મેદાન છે, અને તેની આસપાસ ખડખડા કુંગરો વિટારી વળેલા છે. પ્રાચીન શહેરનું એક ધર હવણાં રહેલું હતી. તેના મધ્ય ભાગમાં એક શિખાકૃતિનો ન્હાનો કુંગર છે તે સાતસોરીનો કુંગર કહેવાય છે. તેની ટોચે એક બેઠક છે, તેમાં કહે છે કે સિંહોરના ખાણણે પ્રાચીન કાળમાં સભા ભરતા, અને ન્યાય ચૂકાવતા, આ કુંગરની તલાટીની પાસે એક સુંદર કુંડ છે તે “બહા કુંડ” કહેવાય છે. તે ચોખ્ખો છે ને વિશાળ છે. તેની આસપાસ હિન્દુ સલાટની કારીગરીનાં પૂતળાં છે. તેની આરે, બાજુએ પગથિયાં તથા વચ્ચે વચ્ચે પ્રસ્તાર છે તેથી માંદ ઉતરાય છે. કુંડના ધાખાની આસપાસ દેવાલયો આવી રહ્યાં છે. તેથી એક જાતની દેવસાળા બની રહેલી છે. તે સરેની ચોમેર એક કાટ છે. કુંડની દક્ષિણ દિશામાં એક અપૂર્વ કુંગર છે. તેને ત્રણ શિખર છે. તેથી તે ત્રસિચડો કુંગર કહેવાય છે.

૧ દીકરૂત રાજસ્થાન પુ ૧ છ પ ૨૬૬. દીક્ષિતે. ઈ. પ. ૨૫૮-૯, ૨૬૬

૩ દીકરારાજસ્થાન પુસ્તક ૧ છ પ. ૩૧૦.

પ્રાચીન સિંહોરનો કાટ કેટલીક જગ્યાએ જોતાં, આગળ જ્યાં હતો તે ઠેકાણે જોળખી ફહાડી સકાય એવો છે. આ સર્વેની ઉત્તરમાં અર્વાચીન શહર છે, અને તે આસપાસના ડુંગરાની તલાટીની જોડાળેડ છે. તેની પશ્ચિમ દિશાએ ગોમતી અથવા ગૌતમી નદી વહે છે. તેના કિનારા ઉપર મરી ગયેલા માણસોને દાહ દીધેલા તે ઉપર તુળશીકધારા વગેરે બાંધેલી ધણી નિશાનિયો છે. શહરથી થોડે છેટે, અને નદીની પાસે, બીજે એક ગૌ-તમેશ્વર કુંડ છે.

ફે છે કે, જે જાતિના બ્રાહ્મણો વચ્ચે પ્રાચીન સિંહોર શહરના જે વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાં રણુ બ્રાહ્મણ દક્ષિણ ભાગમાં વસતા હતા, અને જાની બ્રાહ્મણ ઉત્તર ભાગમાં વસતા હતા. જાની બ્રાહ્મણની એક કન્યા રૂપવતી હતી, તે રણુ બ્રાહ્મણને દીધી હતી. તે એક સમયે પોતાના ધણીના ઘરમાં વસેલું કરતી હતી, તે વેળાએ તેણિયે માથે નહિ ઝોટતાં ઝોટલો ધૂટો ચૂક્યો હતો. તેવામાં કેટલાએક બ્રાહ્મણો, સાત શેરીના ડુંગર ઉપરથી એમરે જણાય તેવી જગ્યાએ બેઠકમાં બેઠા હતા, તેમાં પેલી જાની ધણી પણ હતો. પણ એક બ્રાહ્મણના જોવામાં તે આવ્યો નહિ, અને તે બોલી ઉઠ્યો: “આપણે પેલી બાપડીને દુખિયે છિયે તોય પણ તે માથે “ઝોટતી નથી. જેના ધણી હીજડો હોય તેની બાપડી આવી નિર્જીવ હોય” આ જ્ઞાનજીને પેલીના ધણીને હાડોહાડ લાગી ગઈ, ને થેર જઈને તેને ઝોટલો ને નાક કાપી નાંખ્યાં. પોતાની ઉપર આવું ધાતકીપણું યુગ્મરું માટે તે બાઈ રાત્રી કકળતી પોતાને પિપર ગઈ. એટલે તેના પિપરિયા વેર લેવાને હથિપાર લઈને દોડતા આવ્યા. ત્યાં મારામાર થઈ અને તેમાં ધણુ બ્રાહ્મણો માર્યા ગયા. એ જગ્યા આવી રીતે બ્રાહ્મણોના પવિત્ર સોદીથી ખરડાઈ, તેથી, ત્યાર પછી, તે ધોળારી અને ઉજ્જડ થઈ, તે હજી લગણુ “ધોળારી લોય” ને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

પછી જાની અને રણુ વચ્ચે અદાવત ચાલી, અને બન્ને ટોળીવાળા કાઈ બીજા રાજાને આશ્રય શોધવા લાગ્યા. જાની બ્રાહ્મણો રાણુ જોદિલના ભાઈ શાહાજીના વંશવાળો ગારિયાધારમાં હતો તેમની પાસે ગયા, અને તેને વેર વાળવાના બદલામાં સિંહોર તથા તેનાં ૧૨ ગામ આપી દેવાનાં કરાવ્યાં. એટલે ગારિયાધારનો કાકાર ફાજ એકઠી કરીને સિંહપુર ઉપર ચડ્યો. પણ તેને અપશુકન થયા, એટલે વાટમાં વિસામો કર્યો તેથી તેના લાગ જતો

૧ એ વેળાએ સવા ચણુ જનોઈ ઉવરયાં હતાં એવી દલખા છે. ૨. ઉ.

રહ્યો. તેટલામાં તો રણા^૧ આજણો લણીથી રાવણ વીસાજી ગોહિલ ઉમ-
રાજેથી આવ્યો. તેણે પોતાના પિનાર્ધને નહસાડીને સિંહોરમાં પ્રવેશ કર્યો, તે
બધે રાજકારભાર લઈ લઈને આજણોને લોય આપી, ત્યારથી, વડવા
નામના જૂના શહેરના ખંડેરમાં આવસિંહે પોતાના નામનું શહેર વસાવ્યું,
ત્યાં સુધી, સિંહોર ગોહિલોની રાજધાની ચાલતી રહી.

ભાટ રહે છે કે, “ઉમરકોટ(ઉમરાળા)^૨નું બળ કાઈ શત્રુનાથી કહિ
“જિતાયું નહિ. સતમાલજનો પુત્ર હાથમાં તરવાર ઝાલીને આખા સોરઠમાં
“ફર્યો, વીસજ વાલ જેવો હતો; તેની લોંબનું અંકડું વીધું તેને પોતાના
“આંતરડા જેવું હતું, તે સરતાનજના પુત્ર પાસેથી કાઈ પણ યત્ન ગમે તેવો
ચલ કરતાં પણ પામી શકે નહિ.”

વીસાજીની પછી રાવળ ધૂનોજી^૩ ગાદિએ બેઠો; બીજા બે ન્હાના
કુવરો લીમાજી ને કસિયાજી હતા, તેમને હુસિયાદ અને ભડલી નામે ગામ
અનુક્રમે મળ્યાં.

જેવામાં ધૂનોજી સિંહોરમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેવામાં, તેનો સગો
નાંધણજી ગારિયાધારવાળો હતો તેની ઉપર મોજે ખેરડીના કાડી લોમા
ખુમાણે ચડી આવીને તેનો ગ્રાસ દબાવ્યો. નોંધણજી આશ્રય સાર સિંહોર
ન્હાથી આવ્યો, અને રાવળ ધૂનોજી પોતાથી બનતો આશ્રય આપવા સાર
તૈયાર થયો; કેમકે, પાટવી વંશના રજપૂતો પેટા બાગીદારોનો ગ્રાસ લઈ
લેવાને સદા તૈયાર થઈ રહ્યા હોય, પણ જ્યારે કાઈ બહારનો આવીને તેમની
પાસેથી ગ્રાસ લઈ લે ત્યારે તેઓને સાહાય્યતા અગત્ય કરીને કરે, શાથી
કે, પછી જો પરભાર્યો માણસ તેમના ઉપર ક્રાવી જાય, તો પછી ફટાયાના
ગ્રાસ ઉપર છેવટે તિલાયતના વારસોનો હક્ક ખોંચવાને ડખલ થાય. પછી
વળામાં જઈને ધૂનોજી પોતાની શિરખંધી એકઠી કરતો હતો, તેની ઉપર,

૧ બાવનગર રુદાલિસડીકલ એકાદમા લગીને મદદ આપ્યાતુ લખ્યું છે. રણાની
મદદે ગારિયાધારના કંધોજી ચચા હતા તેમને હરાવીને વીસાજીએ સિંહોર લીધું.
લગીએએ વીસાજીની મદદ માગી હતી, એ ખરૂ છે. (જુઓ કાલીવાણી સર્વસંમદ
૫૪ પર ૪) ૨ ઉ.

૨ સોમકો—કટકે ઉમરકોટ, કહિ રાજણો નહિ;

મેં ખાના મનમેહ, સરકે સત્રસાલ રાહત.

ચિસલ વાલ વણા કાળજી વિધો કીયો;

સુબે સાયના, સાદર સત્રસલ રાહત.

૩ ધૂનોજીનો સમય ઇ. સ. ૧૬૦૦-૧૬૧૬ સુધી હતો. આના બાપના વખતમાં
અંબાર પાદશાહે સુજાત નિતી લીધું, ઇ. સ. ૧૫૮૪-૮૬, એ. ભા. ૨. ઉ. .

રાત્રિની વેળાએ લોભા ખુમાણે બસે ઘોડા સહિત હલ્લો કર્યો, તે લડાઈમાં ધૂનોજી રાવળ ખપ્પા. (ઈ. સ. ૧૬૧૯)

પછી નોંધણુજી ગોહિલ, ખારેવાની ઝાડીમાં ગામ જવાસ ૨ ત્યાં ગયો અને ત્યાંના ખારેવા રાજ્યની દીકરી બહેરે પરણીને ખેરેવા કોળાની ફાજ લઇને સિહોર આવ્યો, અને ત્યાંથી પણ શિરબંધી લઈને ગારિયાધાર ઉપર આવ્યો. એટલે ગામનો પટલ તેને મળીને રહેવા લાગ્યો કે, લોભાની ફાજ ધણી છે તેથી જિતી ચકાચ એમ નથી. પછી હમાઈ કરવાની યુક્તિ કરીને પટલ ગામમાં પાછો ગયો, ને બહારની ખૂમ ડોકીને રહેવા લાગ્યો: “મારાં ઠોર ઘોડાવાળા આવીને પશ્ચિમ દિશા ભણી વાળી ગયા.” તે સાંભળી ઠાડી તે દિશાએ ધાયા. એટલે નોંધણુજીને લાગ મળ્યો તેથી પોતાના કબીલા અને માણસો સહિત ગામમાં પેડા. ગામના લોકો ગોહિલના બધી હતી, તેથી, ગારિયાધાર હાથ યથું; પણ નોંધણુજીને તેની જિંદગી સલાહ આપી કે લોભો સદર પાહું લેશે. માટે તેના મ્હોં આગળ જઈને તરવાર છાડી નાંખે. નોંધણુજીએ જઈને તે પ્રમાણે કર્યું. સાર પછી તેની જિંદગી લોભા ખુમાણે સાથે બહેનભાઈનો નાતો બાંધ્યો પણ વેર લેવાનો અવસર મળતાં સુધી, અને જલ્દી આ એક ઉપરઉપરનો ડોળ કર્યો હતો. છેવટે નમરના જામને ત્યાં નોંધણુજી ગોહિલે દીકરી દીધી હતી તેને ત્યાં વિવાહ હતો તે ઉપર ગારિયાધારના ઠાકોરઠાકરાણીને ક્રોધાતરી આવી. પણ ઠાકરાણીએ કહ્યું કે, મારો ભાઈ લોભો ખુમાણે વિવાહે આવે તો હું આપું. જામને તે સુસલ-માતોને આગળ લાઈ ચર્ચ હતી, તેમાં લોભાએ દ્યો દીધો હતો, તેથી જામને અને તેને સત્રુતા બંધાઈ હતી, પણ ઉપરના કારણને લીધે જામ લોભાને પણ ક્રોધાતરી મોકલી, એટલે, લોભો જામનગર વિવાહે ગયો. ત્યાં તેને માણસો સહિત દરબારમાં જવાને બોલાવ્યો. હથિયાર લઈને જતાં, અટકાવી કહ્યું કે, દરબારમાં હથિયાર લઈને જવા દેવાનો અમારો આલ નથી. માટે ડોકિયે હથિયાર ખૂંટીને જજો. પછી સેનકજી-હથિયાર ખૂંટીને અંદર ગયા. ત્યાં જામે તથા નોંધણુ મળીને લોભાને ઠાર કર્યો. તેમ જ તેનાં સગાંબંધાલાંતું પણ એમ જ થયું.

• જ્યારે લોભાને બાંધ્યો હતો, અને તે ધાથી અસંકલ્પ ચર્ચ ગયો હતો, સારે જામે તેને ગરકરીમાં પૂછ્યું: “તને આવો ને આવો છાડી મુકિયે “તો તું શું કરે?” ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યું: “બાઈડી જેમ તાવડીમાં “રાટલો ઉપલાવી નાંખે છે તેમ હું નગર ઉપલાવી નાંખું.”

ધૂનાજી રાવળની વાત બાટ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—“લોભા? કાડી
 “અને નોંધણ, લગાઈમાં જળિયા, યુદ્ધમાં ઉતરવા; વળાની સીમામાં ના-
 “બત વાગી, સંગ્રામમાં ગોઠાઈ લળી ગયા; બાણ અને ગોળિયો ઉડવા
 “લાગી; તરવારની ધાર ચાલી. ઈસ પોતાની રક્ષામાળામાં માયાં પરાવાને
 “ત્યાં આવી પહોંચ્યા; માંસ બહણ કરનારી શક્તિયો અને હિંસ પક્ષીયો
 “ત્યાં આવી પહોંચ્યા; અપ્સરા અને તેત્રીસ કરોડ દેવતા હાજર થયા.
 “સૂર્ય અરણ્યને કહેવા લાગ્યા કે એ! અરણ્ય, રથ રાખ અને ધૂનાજી ર-
 “ણસંગ્રામમાં પડે છે તે જો. એક હજાર ઘોડા ત્યાં ખોંખારી રથા હતા;
 “નિશાન ફરકતાં હતાં; ધૂનાજીએ શત્રુથી પાછીપાની કરી નહિ. માર રાજ
 “આવેશથી લજો, અને કાડીની સેનાને તોડી પાડી. એના વિના ખીજું
 “કાણુ માથું આપે! નોંધણુ તો બચ્યો. પણ ધૂનાજી રણમાં રથો. વિરહના
 “રાખનાર ખીજા રામની પોડે, રાજાએ ક્ષત્રિવર્તુ કુળ દીપાંબુ. વીસલનો
 “દીકરો તરવાર રમતી રાખીને અપ્સરાને વરચો અને સ્વર્ગે ગયો.”

સિંહોરમાં નદીને કિનારે રાવળ ધૂનાજીનો પાળિયો છે. તે યુરવીરને
 ઘોડા ઉપર બેસારીને તેના હાથમાં લાલો આપેલો છે, અને તેની આસ-
 પાસ તેની પછવાડે સતી ચયેલી એ રાણિયેના હાથ પાળિયા છે. તેમાંથી
 એક સતી ખાઈ શ્રી કમોદેવીનું નામ વંચાય એવું છે. વળી પાળિયા ઉપર
 ધૂનાજીની મરણતિથિ છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તે સંવત ૧૬૭૫(ઈ.
 સ. ૧૬૧૯)ના કાર્તિક વદિર ૬ રૂ મરણ પામ્યો હતો. આ પાળિયાની
 પાસે જ રાવળ શ્રી ધૂનાજીના પુત્ર રતનજીનો પાળિયો છે. તેની ઉપર માત્ર

૧ કુપક—નુધમાં તો લોભો નોંધણુ બેઠે જુઠા

મડીઆ ત્રાખડ વરાસવરામ હરવળે તણે સીમડે

બળીયા ગોઠલ એણુ બન્ય, ધમચક બાણુ બંધુકા ધુવા

ધડબધડ વહે લોહ ધાત્રા, રક્ષામાળમાં સીસ રોપવા

વેગે ઇસ આપો તણુવાર, પલ્લવર, અપસર, રુકત, પંખણી

કાઠર કાઠ તેત્રીસે યાય, તણુ કહે રથતાણુ અરણુ ઈ

માણુ દિયે ધૂનો રણમાંહે, હેડળ કણુકણુ કીવા હનરા

તેલફરફર ધરે નીરાણ, દીધો પાત્ર નખે પાની દસ

રહેા સાખી અલમાર આરાણુ, બડતો કાઠવણુ દુષ્ઠ બાખા

બંચકા આપે નેક બીચો, એ સમે નોંધણુ ઇગરીયો

કાઠણુ ધુનો થયો રાણુ, ભૂપ ખત્રીવટ બલી બનતી

બરડા વહાણુ રામ બીચો, વિરાધેર કરમાલ વળતી

વરી અપસરને સમ દીધો. ર. ઉ.

૨ અંગરેજમાં શુદ્ધિ છે તે બૂલ જણાય છે. ર. ઉ.

એક વર્ષના અંતરાયનો સંવત ૧૬૭૧ (ઈ. સ. ૧૬૨૦) નોંધ્યો છે. રાવણ રતનજીના પાણિયાની પાસે ખીજ બે સતીના પાણિયા છે, તેમાંથી એક ઉપર યાજ્ઞાત્રી-ત્રી-૬ સદાગમન વૃક્ષ લખેલું છે. રતનજીનું મરણ એક ચરવીરના મરણ જેવું થયું છે, એ વિના તેના મોત સખધી કાર્ધ વિશેષ વૃત્તાન્ત જાણવામાં આવ્યો નથી. બાટનું તે વિષેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે: "જ્યારે રતને "લડવાને માટે પોતાનો પગ ગૂંચો ત્યારે ધૂનાજીના તે કુંવરનું પાણીમહણ "કરવા સ્વર્ગમાંથી અપ્સરાઓ ટોળે મળી. તેના કુટુંબ રૂપી દેવાલય ઉપર "લા રગોહિયે ઉદારતારૂપી શિખર ખાંધું; અને ધૂનાનો દીકરો તેના ઉપર "યુદ્ધસમયના ક્ષત્રિયપણાના વાવટા ઉરાડીને ચાલતો યયો."

રાવળ રતનજીને અખેરાજી કરીને એક ભાઈ હતો; અને હુરભમજી, ગોવિંદજી અને સારંગજી કરીને ત્રણ કુંવરો હતા, તથા લીલાજીબા (રતના-વતી) કરીને એક પુત્રી હતી તેને જીજ્ઞાના રા' ભારાજી (ભારમલજી પહેલા) બહેરે પરણાવી હતી. રાવળ હુરભમજી પોતાના બાપની પછવાડે ગોહિયે બેઠો; તે રાણી અનાજીબા સરવેયાણી બહેરે પરણ્યો હતો. તેને અખેરાજી કરીને પુત્ર હતો. જ્યારે તેનો બાપ દેવલોક પામ્યો ત્યારે તે કુંવર બે વર્ષના હતો. એટલે તેનો કાકા ગોવિંદજી ગાદીપતિ થયો, તેનાથી કરીને, બાળકુંવરને લઈને રાણી જીજ્ઞા જતી રહી.

વાહાણી કેશવજી, મકનજી, અને દેવાણી માવજી એઓએ સવાહ કરીને ભાંગરા રજારીને તેઓની ઓથે લીધો, ને પોતાના રાજાને ન્હાનો

૧ ધુનીમાર થયે તે માહવીષે જામ માંડીયો, રજા રજ ચડે ધારે પુગો ધુનાઉત
કલકલ કરે વાલ રોપીને થગ ઠોલો રતન, ઉપર અગેરતા ધુક્કે મ્હોડી ધુનાઉત
દડું સત આગે કજ ગોહલ લાયકીયો, ખમવટ તણી ખલે ગોધળ ખાંધે ધુનાઉત ૨ ઉ.
૨ લા ગોહિય એ કુટુંબનો કૃત્રિમ પૂર્વજ છે તે ગરી ત્રયા પછી પછુ ઊડીને
દાન આપતો એવી બાઠ યોડો તેન્દ્ર ખ્યાતિ કરે છે

કનાદ ઉપર જીમજો, અરિશા, અને સસ્વાલિયા સાથે લગાઈ થઈ તેમા રતનાએ
તેમને હરાવ્યા પછુ તેમની પગ્વાડે દોડ કરતા તે મર્યા

રતનજી	સ. ૧૬૧૯-૧૬૨૦	} રહે એ ભા.
હુરભમજી	સ. ૧૬૨૦-૧૬૨૨	
ગોવિંદજી	સ. ૧૬૨૨-૧૬૩૯	
સત્રસાલજી	સ. ૧૬૩૯-૧૬૩૯	
અખેરાજી	સ. ૧૬૩૯-૧૬૬૦	
રતનજી ખીજે	સ. ૧૬૬૦-૧૭૦૩	
ભાવસિંહજી	સ. ૧૭૦૩-૧૭૬૪	રહે એ ભા

કુંવર ભુજમાં આશરો લઈ રહ્યો હતો તેનો પક્ષ કરી ગોવિંદજીની સામે થવાને નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ સિંહોર ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયારી કરી. સુસલમાન સરદારનો આશ્રય લેવાને ગોવિંદજી અમદાવાદ ગયો તે ત્યાં જ મરણ પામ્યો. તેના સમાચાર સિંહોરમાં આવ્યા ત્યારે તેનો દીકરો સત્ર-સાલજી ક્રિયાખર્ચ કરવા લાગ્યો. તેની ગડબડમાં કેશવજી અને તેના મળતિયા જે જૂના શહરમાં ઘોડાંટાડાં બાંધીને ઉતર્યા હતા તે પગપાળા દરબારમાં આવ્યા અને સત્રસાલજીને ઉધતા ઉપાડીને જૂના સિંહોરમાં લાવ્યા. ત્યાંથી પોતા માંહેલા એકના ઘોડા ઉપર નાંખીને તેને અમિરકાલુમાં લઈ જતા હતા તેવામાં તેરમા ઉપર કાઠી લોકો સિંહોર આવવાને પાસે આવી પહોંચતા દીકા એટલે કેશવજી તથા તેના મળતિયાઓએ તરશીંગડા કુંવર ઉપર બંધ પહોંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેટલામાં તો કાઠી આવી ગયા તેથી તેમના સામા થયા, અને કહ્યું: “ગોવિંદજીએ અમારા રાજની ગાદી લીધી છે “એટલા માટે અમે એનો કુંવર બાલી આણ્યો છે. જે એના પક્ષવાળા ખરા “વારસને ગાદી પાછી સોંપશે તો અમે કુંવર પાછો આપીશું.” કાઠીએ વચન આપીને કહ્યું: “અખેરાજીને ભુજથી તેડાવો, અમે તેમને ગાદી “ઉપર ખેસાડવામાં આશ્રય આપીશું.” પછી રાવળ અખેરાજીને પાછો આણ્યો ને ગાદિયે ખેસાડ્યો. સત્રસાલજીને ધૂટો મૂક્યો ને તેને તેના બાગમાં ભંડારિયા આપ્યું. તેના વંશના ગોવિંદાણી ગોવિંદ કહેવાય છે.

અખેરાજી હવણાં ન્હાનો હતો, અને સિંહોરમાં હજી લગણુ ગોવિંદાણી ભંડારિયાની સત્તા ચાલતી હતી તેથી કુંવરની મા અનાજખાએ લોલિયાણાના પાદશાહી નોકર દેસાઈ મહેરાજ સાથે ઝોળખાણુ કર્યું અને તેનો દીકરો મહેતા રામજી મહેરાજને સિંહોર ખેલાવીને પ્રધાન કરી સ્થાપ્યો. તેથી તેને લોલિયાણાથી ફેજની મદદ મળી, એટલે, ગોવિંદાણીની સત્તા નરમ પાડી નાંખી. અખેરાજી પછી તેનો પાટવી પુત્ર રતનજી ગાદિયે ખેડો; ને તેના ન્હાના કુંવર હુરલામજી, વજરાજી,* અને સરતાનજીને અનુક્રમે વરતેજ, ચૌરડી, અને ગોગલાણુ આપ્યું; પાંચમો ધૂનોજી હતો તેનો વંશ ન હતો.

રાવળ રતનજીએ રામજી મહેરાજના પુત્ર દામજીને પ્રધાનપદ આપ્યું હતું; રતનજીને એક કુંવર રાવળ ભાવસિંહ કરીને હતો તેણે ભાવ-નગર વસાવ્યું.

ભાવસિંહ જેવામાં ન્હાનો હતો તેવામાં દામજીનો પુત્ર વલ્લભજી કારભાર કરતો હતો. તેના ઉપર ભાવસિંહનો ક્રોધ ઉપજવાને ક્રોધે મરક-

રીમાં કહ્યું કે, રાજ તો વલ્લભજી મહેતો કરે છે, તમે તો નામનો જ રાજા છો. આ ઉપરથી ભાવસિંહે વલ્લભજીને પોતાના ભાલાવતે મારી નાંખ્યો. એટલે તેના ભાઈઓએ અને સંબંધિયોએ ઊઝાળા લખ્યા. પણ ભાવસિંહનાં મા રથમાં બેસીને ઊઝાળા આડાં આવીને તેમને સમજાવીને ફેરવા લાગ્યાં: “કશી વાત મારા જાણવામાં નથી, ને કુંવરને પણ ખરી વાત જણાવવામાં આવશે ત્યારે તેને પરતાવો યશે. તેથી તમે પાછા વળો ને જો વળશે નહિ તો અમારા ઊઝાળા પણ તમારી સાથે યશે.” આ પ્રમાણે ફેરવાથી વલ્લભજીના ભાઈઓ પાછા વળ્યા ને તેમનામાં રજુછેડ મહેતો વડીલ હતો તેમને પ્રધાન દરાવી રીતિ પ્રમાણે પાલડી બંધાવીને રૂપાને દવાત તેમની કમરે બંધાવ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૨૩માં રાવળ ભાવસિંહે પ્રાચીનતા વડવા ગામ પાસે એક નગર વસાવ્યું^૧ તેનું નામ ભાવનગર પાડ્યું, આ રણિયામજા બંદરની પાસે એક ખાંડી છે તે ભાવનગરની ખાંડી ફેરવાય છે, તેમાં ન્હાના ખરાબાને લીધે ભાવનગર અને વળા શહરના અર્ધ માર્ગ સુધી ધેસડી બંદર લગણુ બહાણુ ચઢાવી ચકાય એમ છે. ગોહિલ રાવળોને ફેરવાનો મહેલ,^૨ તે સાથે સાંનેા ગઢીનો કોટો, તથા એક બે બીજા કોટની આસપાસના કોઠા, રાવળ વલ્લભસિંહજીએ બંધાવેલું સરોવર, અને કેટલાંક દેવાલય, તેમ જ રાજકુટુંબિયોને અગિદાહ દીધેલી જગ્યાઓ ઉપર બાંધેલી ઇમિયો એ સર્વે ભાવનગરમાં પ્રથમ જનારનું લક્ષ બોલે તેવાં છે. સાંનાં ધર સારી બાંધણીનાં છે, તે ધણાં ખરાં પથ્થરનાં છે, પણ કેટલાંક ઘેડીક ઇંટનાં અને ઘણી શેઠામયમાન લાકડાની કોતરીથી દીપી નીકળે છે.

નગરની પાસે, લોંબ લાણીની ખાણુએ. ઘેડી ઉંચાણની જગ્યા છે^૩ ત્યાંથી ગોધા બંદરનો દેખાવ નજરે પડે છે, તથા તેની અને ભાવનગરની વચ્ચે દરિયાથી ધૂટો પડેલો નિર્જન અને સપાટ પ્રદેશ છે; તેમ જ ખેાખરાના તથા પાલીતાણા, સિંહોર, અને અમારડીના ડુંગરો આવેલા છે તે જોવામાં આવે છે, અને ખાંડી વિટળાતી અખાત સણી બેઠી જણાય છે. નગરની નીચાણમાં ખાંડીના કિનારાની ઉભી અને વનસ્પતિથી વિટાઈ

૧ સંવત ૧૭૭૮ ના વેરાળ શુક્રિ ૩ ને સોમવારને દિવસે ચાર ઘડી દિવસ ચડતાં.
૨ ઉ.

૩ તે આડિયાની ધાર ફેરવાય છે. અસલ ધાડુ આવે તેની ચાડી ખાવા અથવા સૂતના આપવા ઠોલ વગાડવામાં આવે તેથી સર્વના જાણવામાં આવે કે ધાડ લઈ કોઈ ચડી આવે છે. ખજર પડવાથી તેમના શામા લડવાને તૈયાર થઈ ચકાઈ તેથી, તેનું નામ આડિયાની ધાર પડ્યું છે.
૪ ઉ.

ગયેલી જગ્યાએ રૂવાપુરી માતાનું દેવલ છે. તે માતાની મૂલ ઉત્પત્તિ વલ્લ-
ભીપુરીનો નાશ થવાની વેળાએ કુબારની સ્ત્રિએ પાછું વાળીને જોવાથી
થયેલી છે. આ માતાનું દેવળ એટલું જાણું નોંધી રાખવા જેવું નથી, તથાપિ
તેની છેક પાસે એક ચોગીના દાહની જગ્યાએ એક લાંબો પથર છે તે
“સત્ય-અસત્યની યારી” તે નામે આજે પ્રસિદ્ધ છે.

એથી પણ ખાડીના પાણીની લગભગ દુણે કરીને એક ટેકરો છે. તે
વિશે એવી કથા છે કે એક બ્યાપારિયે રૂવાપુરી માતાની માનતા માની હતી.
પણ તે પ્રભાતે પાણું નહિ તેથી માતાનો કોષ થયો ને તે તેલ તથા
મંજીર ભરીને બહારે લાવ્યો હતો તે સુધી ત્યાં રૂળી ગયો. રૂવાપુરીના
કોષની સાબીતી એવી મળી આવે છે કે આજે પણ, તે ઠેકાણા આગળ,
બદલાઈ ગયેલા રંગનું પાણી થાય છે.

પીરમના રાજની દરિયાઈ સત્તાની નિશાની દાખલ, નગરની સામી
ખાલુએ ખાડીમાં થોડાક ઉંચા બંદાણના દૂવા જોવામાં આવે છે; અને
તેઓના તળિયાની નીચે ધુતારપટ્ટણ કટાઈ ગયેલું છે તે કદાપિ વલ્લભી
નગરનું બંદર હશે. જ્યારે ભરતી ધણી ઉતરી જાય છે, ત્યારે તેનો પથરનો
અને ધટાનો પાયો દેખાઈ આવે છે.

ગોહિલ રાવળોની રાજધાનીનું વર્ણન તેમના જ જાટોએ કરેલું અને
આ ઠેકાણે દાખલ કરિયે જિયે.

“આ કલિયુગમાં સંવત્ ૧૭૭૬ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ને દિવસે
“પંડિતોને બોલાવીને મુદ્દત નક્કી કર્યું. ચોમ જોઈને પંડિતો બહુ રાજી
“થયા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે વાહ! વાહ! આ નગર તો ઈંદ્રપુરી
“સરખું થશે.” તેમના મુખમાંથી વાણી નિકળી એટલે નગરનું નામ આવ-
“નગર પાડ્યું. બ્રાહ્મણોએ ભવિષ્ય વર્ણુ કે મોતી અને માલુકથી નગર
“શોભી રહેશે અને તેના શત્રુઓ પરાજય પામશે. બ્રાહ્મણો ભવિષ્ય
“બાંધે તે પ્રભાતે ખરેખર્ચ થાય! આ વાત માનીને જાવળે પોતાની ગાદી
“ત્યાં કરી; વાડિયો કરાવી, અને આકાશમાં પહોંચે એવી બહેલીયો
“ઉઠાવિયો; કિલ્લાના કોઠા ઉપર મૂલ્ય ઝોળી રહ્યા. કોઠાઓની ઉપર
“પતંગની પેઠે નિશાન ફરકવા લાગ્યાં; સાંકડામાં સાંકડી શેરીમાં પણ
“ભિતો કળીચૂનાથી ચકચકવા લાગી; શરિયે શરિયેથી પાણી જરવા નીકળી
“પડેલી સ્ત્રિયો સિંહલદ્વીપની હાથણોના ટોળા સરંખી દેખાવા લાગી.
“જૂદા જૂદા નકશા પ્રભાતે કરીમરાએ બહુ માળનાં ધર બાંધ્યાં; અને
“ખાલુએ જામ આવી રહ્યાં છે; જળિયો અને જાકાંમાંથી કુલઝાડ

“ ડાકિયાં કરે છે; હાથિયો આલે તેમના ઘંટ કડિંગ કડિંગ થાય છે.
 “ તેમની પછવાડે પામદલ ચાલે છે, અને લાલાવાળા અથારો તેમની
 “ પાછળ હારખંધ બપ છે. મ્હોટા પેટના વ્યાપારિયો લથપથર
 “ થતે વેષે આમ તેમ ફરે છે; બંને બાજુએ હળરો દુકાનો આવી રહી
 “ છે; દુકાને દુકાને અગણિત ખરીદનારા ઉભા રહ્યા છે; વ્યાપારિયો વેચાણ
 “ કરીને અને ખરીદ કરીને ખીજાં શહેરોનો વ્યાપાર ભાગી પાડે છે;
 “ ખીજો કાઈ ઠેકાણે એવા લખપતિયો જોવામાં આવતા નથી. કરોડના
 “ પતિ વાપટા ઉરાડનારાઓનાં ઘર ઠેકાણે ઠેકાણે આવી રહ્યાં છે; રાવળના
 “ મ્હેલની શોભા એવી છે કે તેની ગણના કાઈનાથી થઈ શકે નહિ. સોનેરી
 “ રંગનાં પુષ્પની વેલથી તે ઇંવાઈ ગયેલો છે; મૂલ્યવાન માણ્યકની જડેલી
 “ ખારિયો આવી રહી છે; તે ઘણા પ્રકારના કાતરકામથી શોભી રહી છે;
 “ તાના પ્રકારનાં વાદિત વાજી રહ્યાં છે; સર્વે ફૂલેલા લાગ્યા કે ‘ધન્ય છે
 “ આ રાજ્યને!’ દીવા સણગાવ્યા; દરબારી લોકો એકઠા થયા; નોખતોના
 “ ગડગડાટ થવા લાગ્યા; નાચણોના નાચ થવા લાગ્યા; મક્ત કુસ્તી કરવા
 “ લાગ્યા, દરેક તમાશગીરને આનંદ વ્યાપી ગયો, પરદેશનો પુલકળ મેલો
 “ મંગાળો, અપસરાઓ નાચ કરી રહી. ગોહિલવંશનું તિલક સૂર્યની પેઠે
 “ પ્રકાશ પામવા લાગ્યું, તેના શુભ આગળ કવિયો કવન કથવા લાગ્યા; એ
 “ પ્રમાણે આઠ પ્રકરનો દિવસ આનંદમાં ગયો. એ ખીરમતા ખાદશાહ!
 “ જાનવીના રેતીકણુ ગણાય, અથવા વર્ષોદનાં ફેરાં ગણાય, પણ તારા
 “ ઘણીપણી મ્હોટાઈ કિયો પંડિતનો પુત્ર વર્ણવી શકે !”^૧

૧ ખીર આક્રમક કળિ વૃત્ત સંવત સતર તુલ્સી, વહે રોસ ગતંસક આઠ પાયે.
 એગણાસી વહસાળા સોમ પખાતી જમણા, ગયેલતં મુદુરતં પડિલં બિલાય.
 આવીયા લગત મત્ર મગત જયા પંડિત, ધનધન બને ગાવલેદ્ર ઈંદધામ.
 તાકાલહ અગ્રારી એક મત્ર તેલ તારી, નિરધારી દીવા ભારી બીજ નમ નામ.
 વાઘાહેન વેધા નામ અગામ બિલિયા વિમ્ર, બિધાળે જલંદાત કે મલંદા ખરાળ.
 મલંદાં જવેર મેળાં સૂર્યસ આપકા ચંદ્ર, ગળીને ગુલંદાં સેન ગુલંદાં ગલાળ.
 આખી બ્રહ્મકયા જયાનોય કલી અવરયા, મળા આપિ મયા મરે પાટકા ઉધોર.
 જાગા નાગા ગોખ પખાતો મદિ સરખા બાગ, કોટ કેગસ બાગા સરખા કિંકોર.
 હળસાં હળસાં લારાં બેવલી જાગસાં હાટ, પણીયાટ ઘણીધણી સોમસણી પાટપાટ.
 પાટ શરો પણીયારી રોમમે દ્વાર, લાખ લાખ કોશી થકી વરીયાત આવે લાખ.
 બંને લાખ લાખ કોશી ચલાવેલ હાળ, પાવે લાખ લાખનમ સાંસા લખપતિ.
 એર કોર એ પતિનો લાખ પતિ આન-“દસરા બનાવ.” ૨. ઉ.